«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Ἰανουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΚΑΛΗ ΑΓΓΕΛΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἄς ὁλοκληρώσουμε σήμερα τὶς ἁπλὲς σκέψεις γύρω στὴν ὁμιλία τοῦ Τζούλιαν Χάξλεϋ, ποὺ ἔγινε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σικάγου μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἑκατόχρονων ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ περιλάλητου βιβλίου τοῦ Ντάρβιν «Ἡ Γένεση τῶν εἰδῶν». Δυόμισυ ἑκατομμύρια χρόνια βαστάει στὸ σύνολό της—κατὰ τὸν Χάξλεϋ—ἡ ἀργὴ βιολογικὴ πρόβαση ποὺ κορυφώνεται ἐξελικτικὰ στὸν ἄνθρωπο. Ἀριθμὸς ζαλιστικὸς βέβαια ἄν τὸν κρίνουμε μὲ τὸ βραχύτατο μέτρο τοῦ μέσου ὅρου μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς. Πολὺ σχετικὸς ὡστόσο ἄν τὸν ἀντικρύσουμε μὲ τὴ νεώτερη αἴσθηση τοῦ Χρόνου, αὐτὴν ποὺ ἐγκαινιάστηκε μὲ τὸ λυτρωτικὸ—καὶ θεριστικὸ—πέρασμα τοῦ Ἀϊνστάϊν. Δὲν θὰ εἶταν ἴσως ἄσκοπο νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ πὼς ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ μετάπτωση ποὺ σημειώθηκε μέσα στὸν σύγχρονό μας ἄνθρωπο εἶναι ἡ σχετιζόμενη μὲ τὸ αἴσθημα τῆς κοσμολογικῆς στερεότητάς του. Διάφορα καίρια ἐρείσματά του ὑποχώρησαν: Ἡ ἀντίληψη περὶ χρόνου, ἡ ἐμπιστοσύνη στὸ ἐνιαῖο καὶ σταθερὸ τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, τὸ αἴσθημα τοῦ στερεοῦ βάθρου ποὺ ἀντιπροσώπευε ἡ κλασικὴ ψυχολογία, ἡ πρὶν ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ βάθους, ἡ γενικὴ πίστη τέλος σὲ μιὰν ὑπερβατικὴ καταξίωση, ἀπαντητικὴ ὅλων τῶν ἠθικῶν ἐρωτημάτων τῆς ζωῆς. Ἔχουμε ἔτσι μιὰν ὁλοκληρωτικὴ ἀναψηλάφηση τῶν ἴσαμε χτὲς καθιερωμένων ἀρχῶν, ποὺ προσδιόριζαν τὸ κοσμοείδωλό μας καὶ τὴν ἐγκόσμια συμπεριφορά μας. Χῶρος ἐξωτερικὸς καὶ ἐσωτερικὸς ἀναθεωροῦνται ριζικά. Ἡ νεώτερη Φυσικὴ μᾶς ἀπαγορεύει στὸ ἑξῆς νὰ πιστεύουμε στὴ στερεότητα τῆς ὕλης. Ὕλη καὶ ἐνέργεια συγχέονται, σωμάτιο καὶ κῦμα, χῶρος καὶ χρόνος. Ἀρχίζουμε νὰ πλέουμε μέσα σ' ἕναν κόσμο ἀπὸ ἴσκιους ρευστούς, ἀπατηλούς, ὅπου ὅλα ξεγλιστρᾶνε γύρω μας, ἀλλοιώνονται εἰρωνικά, δὲν μᾶς δείχνουν παρὰ μιὰ φευγαλέα ἔκφρασή τους, ἕνα προσωπεῖο, ἄλλο προσωπεῖο, σειρὰ ἀπὸ προσωπεῖα δίχως τίποτα τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ νοητὸ πίσω τους. Ἢ ὁ κόσμος εἶναι δίχως συγκεκριμένη ταυτότητα, ἢ ἐμεῖς ξεκινήσαμε νὰ τὸν ἀποκρυπτογραφήσουμε μ' ἕναν κώδικα γελοῖο.

Σημειῶστε πὼς οἱ περισσότεροι δὲν ἔχουν προχωρήσει ἴσαμε ἐκεῖ. Ἡ κοινὴ συνείδηση διαμορφώνεται πάντα μ' ἐπιβράδυνση ἄν τὴ συγκρίνει κανένας μὲ τοὺς ἀκροβολισμοὺς τῆς ἐπιστήμης. Οἱ περισσότεροι ἀνάμεσά μας περιορίζονται νὰ πανηγυρίζουν γιὰ τὶς κατακτήσεις. Ἔτσι, ζοῦν ἀνεπίγνωτα μέσα σὲ μιὰ περίεργη κατάσταση, σ' ἕνα ὀξύμωρο σχῆμα ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἀναχρονιστικὸ παραλογισμό: Πιστεύουν στὰ νέα καὶ στηρίζονται στὰ παλιά. Νιώθουν μὲ τὴν κεκτημένη ταχύτητα καὶ ἐνεργοῦν μὲ τὰ συνθήματα τῆς προχωρημένης ὥρας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πώς, ἐδῶ, λειτουργεῖ μιὰ φυσικὴ οἰκονομία ποὺ φροντίζει ὥστε, γιὰ λόγους ἀσφάλειας, ν' ἀμβλύνεται ὁ ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν ἐπίκρουση. Τὸ νέο κοσμοείδωλο — ἄν κατορθώσει κάποτε νὰ σταθεροποιηθεῖ καὶ νὰ διατυπωθεῖ μὲ τρόπο νοητὸ στὸν μέσο ἄνθρωπο — θὰ γίνει κοινὴ συνείδηση ὅταν, λίγο - πολύ, κι' ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχει γίνει ἀρκετὰ ὥριμος ὥστε νὰ τὸ δεχτεῖ καὶ νὰ τὸ χωρέσει.

Ἐδῶ κι' ἐνενηνταεφτὰ χρόνια, ὁ παποῦς τοῦ Τζούλιαν Χάξλεϋ, ὁ Τόμας Χάξλεϋ, πρωτοπαλλήκαρο τότε τοῦ Ντάρβιν, ἔγραφε: «Τὸ ὑπέρτατο γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐρώτημα, τὸ πρόβλημα ποὺ βρίσκεται πάντα στὴ βάση ὅλων τῶν ἄλλων καὶ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ὅσο κανένα ἄλλο, εἶναι νὰ καθοριστεῖ ἡ θέση ποὺ κατέχει ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴ Φύση καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ ποῦ βγήκαμε; Τί ὅρια ἔχει ἡ δύναμή μας, ὅπως καὶ ἡ Φύση ἐπάνω μας; Ποιὸς ὁ σκοπὸς καὶ ὁ προορισμός μας;» Στὰ ἐρωτήματα αὐτά, ποὺ μοιραῖα τ' ἀνακινεῖ ἡ ἐξελισσόμενη Βιολογία, διόλου παράδοξο ἄν νιώθει σήμερα τὴν ἀνάγκη ν' ἀπαντήσει, μὲ τὰ φῶτα τοῦ καιροῦ του, ὁ ἔγγονος τοῦ Τόμας Χάξλεϋ. Ὁ «τυφλὸς ὁππορτουνισμὸς τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς»—κατὰ τὴν ἔκφρασή του — ὁδήγησε στὸν ἄνθρωπο, κορύφωμα τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας. Ὁ νοῦς, ἀποτέλεσμα ὄχι συνειδητῆς προσπάθειας ἀλλὰ αὐτόματης φυσικῆς διαδρομῆς, μᾶς ἔχει ἐξασφαλίσει τὴ δεσπόζουσα θέση μας στὸν πλανήτη. Ἂν δὲν αὐτοκαταστραφοῦμε, μᾶς ἀπομένει — ὑπόσχεται ὁ Χάξλεϋ — ἕνα διάστημα ζωῆς ἴσο τουλάχιστον μὲ τὸν ἴσαμε σήμερα βίο τῶν ὄντων: ἄλλα δυόμισυ δισεκατομμύρια χρόνια. Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐξέλιξη τοῦ πλανήτη. Φτάνει νὰ χρησιμοποιήσουμε σωστὰ τοὺς πνευματικοὺς μας πόρους: γνώση, λογική, φαντασία, εὐαισθησία, ἠθικὴ συνείδηση.

Ἄς μὴ μᾶς ἀπωθήσει ἡ ἠθοπλαστικὴ γεύση ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ παραίνεση. Πίσω της κρύβεται κάτι πολὺ πιὸ σοβαρό: ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ ἀνασκευὴ ἑνὸς καθαρὰ νεώτερου, δραματικοῦ στὴ βαρύτητά του, αἰσθήματος: τῆς ἐρημιᾶς μας μέσα στὸ σύμπαν. Τὸ αἴσθημα αὐτό, τὸ παλαιότερα ἀσύνειδο καὶ σήμερα — χάρη στὶς ἐξελίξεις, ἱστορικές, ἐπιστημονικὲς — συνειδητοποιημένο μὲ τρόπο συχνὰ πιεστικό, ἄς τὸ εἰρωνεύονται ὅσο θέλουν οἱ φίλοι μας τοῦ κόκκινου στρατοπέδου. Εἶναι λιγότερο ἐρασιτεχνικό, λιγότερο ἀριστοκρατικὸ ἀπὸ ὅσο τὸ παρουσιάζουν. Λιγότερο καταγέλαστο. Ὅταν αὔριο ἐπιτραπεῖ καὶ στοὺς ὑπηκόους τοῦ κρατικοῦ τους Λεβιάθαν ν' ἀρχίσουν νὰ διαλογίζονται γιὰ προσωπικό τους ὁ καθένας λογαριασμό, θὰ τὸ νιώσουν κι' ἐκεῖνοι. Ὅπως τὸ εἶχε νιώσει—καὶ διατυπώσει τέλεια, ἀπὸ τοὺς πρώτους—ὁ Ντοστογιέφσκυ βάζοντας τὸν Ἰβὰν Καραμάζωφ του νὰ κηρύξει τὴ μεταφυσικὴ ἀνταρσία: «Ἄλλωστε, τὴν ἔχουν ὑπερβάλει αὐτὴ τὴν ἁρμονία, ἡ εἴσοδος στοιχίζει πολὺ ἀκριβὰ γιὰ μᾶς. Προτιμῶ νὰ τὸ γυρίσω πίσω τὸ εἰσιτήριό μου». Ἕνας ἀπὸ τοὺς βαθύτερους λόγους ποὺ κάνουν τὸ ἀνατολικὸ στρατόπεδο νὰ κηρύσσει ἀποσυνάγωγη τὴν προσωπικὴ σκέψη, εἶναι ἴσως ὁ φόβος μήπως γίνει αἰσθητὴ ἡ γεύση τῆς κοσμολογικῆς ἐρημιᾶς. Μέσα στὴν παστωμένη μάζα, ἀντίθετα, ὁ ἄνθρωπος δὲν βρίσκει τὰ περιθώρια ν' ἀναδευτεῖ, νὰ στοχαστεῖ μὲ προσωπική του εὐθύνη. Ἔτσι, ἡ συσσωμάτωση, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐντύπωση δύναμης ποὺ προξενεῖ, κρύβει συχνὰ κι' ἕνα ἀσύνειδο ἐλατήριο: τὴ δειλία.

Γιὰ νὰ παίξει τὸν ὑπεύθυνο μελλοντικὸ ρόλο του ὁ ἄνθρωπος—παρατηρεῖ ὁ Τζούλιαν Χάξλεϋ—δὲν ἔχει νὰ ὑπολογίζει σὲ καμμιὰ ἐξωτερικὴ βοήθεια. «Μέσα στὸ ἐξελικτικὸ διάγραμμα δὲν ὑπάρχει πιὰ θέση γιὰ τὸ ὑπερφυσικό». Ἂν ὅμως ἡ αἰφνίδια αὐτὴ ἀπορφάνιση τοῦ δημιουργεῖ τὸ αἴσθημα τῆς ἐρημιᾶς, πρέπει νὰ στοχαστεῖ πὼς εἶναι μιὰ ἐρημιὰ φαινομενικὴ μόνο. Ὁ ἄνθρωπος «δὲν εἶναι μονάχος στὸ εἶδος του. Ξέρει τώρα, χάρη στοὺς ἀστρονόμους, πὼς δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀπειράριθμους ὀργανισμοὺς τοὺς ἐγκατεσπαρμένους στὸ σύμπαν, καὶ ποὺ φανερώνουν τὸ παγκόσμιο ρεῦμα πρὸς τὴν αἴσθηση, τὴ νόηση καὶ τὴν πληρότητα τοῦ ὄντος. Κάτι ἀκόμα σπουδαιότερο: ξέρει, χάρη στὸν Ντάρβιν, πὼς δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο μεμονωμένο, ξεκομμένο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο φυσικὸ κόσμο. Ὄχι μόνον εἶναι πλασμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο μ' ἐκεῖνον ὑλικὸ κι' ἐμφορημένος ἀπὸ τὴν ἴδια ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ μιὰ γενετικὴ ἀλληλουχία τὸν συνδέει μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους κατοίκους τοῦ πλανήτη. Τὰ ζῶα, τὰ φυτά, οἱ μικροοργανισμοί, εἶναι οἱ μακρυνοί του συγγενεῖς, οἱ δημιουργημένοι ἀπὸ τὸ ἴδιο μεγάλο πρωτοπλασμικὸ ρεῦμα».

Νὰ μιὰ καλὴ ἀγγελία, καινούργια στὴ διατύπωσή της ἄν καὶ ὄχι ἀπόλυτα πρωτόφαντη. Πολλὲς φορὲς ὁ ἄνθρωπος, σὲ στιγμὲς νηφάλιας ὡριμότητας, εἶχε σκεφτεῖ πὼς τὸ αἴσθημα τῆς ἐρημιᾶς του μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι παρὰ μιὰ αὐταπάτη ἐφιαλτική, γεννημένη ἀπὸ τὴν ἔπαρση, ἀπὸ τὴ μακρυὰ ἕξη ἑνὸς ὑπερτροφικοῦ ὅσο κι' ἁπλοϊκοῦ στὸ βάθος ἀνθρωποκεντρισμοῦ. Ἡ ἀναπτυσσόμενη αὐτοσυνείδηση εἶχε γιὰ ἐπακόλουθό της τὴν ἀπομόνωση, τὸ βαθμιαῖο κλείσιμο στὸν ἑαυτό μας, τὴν ἀποκοπὴ ὅλων τῶν συνδέσμων μας μὲ τὸν φυσικὸ κόσμο. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ τὸ πιεστικὸ αἴσθημα ἐνοχῆς τοῦ νεώτερου ἰδιαίτερα ἀνθρώπου, αὐτοῦ ποὺ ζεῖ ἀμπαρωμένος μέσα στὸ σταχτὶ ἀπομονωτήριο τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου. «Ὁ ἄνθρωπος — τονίζει ὅμως ὁ Χάξλεϋ — δὲν εἶναι μονάχος σὰν σκεπτόμενο ὄν. Πλέει μέσα στὸν ἄψαυστο ἐκεῖνον ὠκεανὸ τοῦ πνεύματος ποὺ ὁ Τελὰρ ντὲ Σαρντὲν τὸν ἀπεκάλεσε νοόσφαιρα, ἀκριβῶς ὅπως τὰ ψάρια ζοῦν μέσα στὸ ὑλικὸ νερὸ τῶν θαλασσῶν». Πρέπει νὰ ἐλπίζουμε πὼς σ' ἕνα στάδιο ἀμέσως ἐρχόμενο καὶ προοδευμένο, θὰ μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νὰ νιώσει τὴν ἀνακουφιστικὴ αὐτὴ συγγένεια μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, τὴν ἐναρμόνισή του μὲ τοὺς μεγάλους νόμους τῆς ζωῆς. Γιὰ τὴν ὥρα, ὅπως παρατηρεῖ κι' ὁ Χάξλεϋ, «τὰ πόδια μας βρίσκονται χωμένα μέσα στὴ βιολογικὴ λάσπη». Ἡ φυσικὴ ὅμως ἐξέλιξη — ἄς προσθέσουμε ἐμεῖς — εἶναι, ὅπως περάσαμε ἀπὸ τὴν ἀσύνειδη ὕπαρξη στὴ συνειδητή, κι' ἀπὸ τὴ συνειδητὴ στὴν ἀπομονωμένη τῆς ὑπεροχῆς, ἔτσι νὰ περάσουμε κάποτε κι' ἀπὸ τὴ διαφωνία μας μὲ τὴ μητέρα Φύση σὲ μιὰν ἀνώτερη συνδιαλλαγὴ μαζί της, μιὰ συμφιλίωση ποὺ θὰ κάνει τὴ ζωή μας ἐσωτερικὰ γαληνεμένη καὶ τὸ θάνατο οἰκεῖο, νοητό. Τότε θὰ ἔχει πάρει τέλος καὶ ὁ μῦθος ποὺ ἐκφράζουμε μετώνυντας στὸ μάκρος τῶν αἰώνων, ὁ μῦθος τοῦ ἄσωτου γιοῦ.

Ὅμως ἐδῶ ἔχει τελειώσει πιὰ τὸ ἀξιόλογο μέρος τῆς ὁμιλίας τοῦ Χάξλεϋ. Τὸ ἄλλο, τὸ διδακτικό, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τραχιά μας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-2

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Ἰανουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΜΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ στοχαστὴς τοῦ «παράλογου» βρῆκε ἕνα παράλογο τέλος. Πρόκειται, φυσικά, γιὰ τὸν Καμύ. Καταλήξεις τέτοιας λογῆς, εἴτε ἀφοροῦν ἀνθρώπους ξεχωριστούς, εἴτε τοῦ κοινοῦ διαμετρήματος ἀνθρώπους, μᾶς ξαφνιάζουν ἐξοργιστικά, μᾶς προσβάλλουν. Κάτι βαθὺ θίγεται μέσα μας, μιὰ ζώνη ἐπώδυνης εὐαισθησίας. Ἡ ἀντίδραση, ἔτσι, γίνεται ἄμεση, σκοτεινή, κι' ἂς μένει τὸ συχνότερο ἀδιατύπωτη. Ἀρνιόμαστε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς μιὰ ἀνθρώπινη ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο μετέωρη, τόσο ἀδειανὴ ἀπὸ νόημα, ὥστε νὰ συντρίβεται ἄσκοπα καθὼς ἕνα σκουλήκι κάτω ἀπὸ τὸ πόδι τοῦ ἀνέμελου περιπατητή.

Καὶ ὅμως, νὰ τί πάσχισε ἀκριβῶς μὲ τὸ ἔργο του νὰ μᾶς ἀποδείξει ὁ Ἀλμπὲρ Καμύ. Κι' ἂν δὲν τὸ ἀπέδειξε ἀρκετὰ μὲ τὸ ἔργο του, τὸ ἀπέδειξε τώρα, μὲ τὸ θάνατό του. Μεγαλοφυΐα τῆς τύχης! Ἀκόμα καὶ τούτη τὴ στιγμή, τόσες ἡμέρες μετὰ τὸ δυστύχημα, ὁ νοῦς μας—ὁ κακόμοιρος, ἀδύναμος ἀνθρώπινος νοῦς — δὲν συμβιβάζεται νὰ τὸ χωρέσει. Ὑπάρχει γιὰ μᾶς, γιὰ τὴ θνητή μας νόηση, κάτι τὸ ἐξωφρενικὰ ἀσύμμετρο ἀνάμεσα σὲ μιὰ ζωὴ τόσο νεμάτη ἀπὸ καρποὺς καὶ σ' ἕνα θάνατο τόσο ἀδειανὸ καθὼς ὁ δικός του. Ὄχι πὼς ἕνας ἄλλος θάνατος, διαφορετικός, θὰ εἶχε περισσότερο νόημα. Γιὰ τὴ θεμελιακὴ τάξη τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιῶν, ὅλοι οἱ θάνατοι, στὸ βάθος, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ εἶναι ἀπαράδεκτοι. Μόνο ποὺ ὁ δικός του εἰδικά, ἔτσι πρόωρος, ἀπροετοίμαστος, βάναυσος ποὺ ἦρθε, κάνει κατάφωρη τὴ λογικὴ ἀντινομία. Ἔχουμε τὸ αἴσθημα—τὸ «παράλογο» αἴσθημα — μιᾶς ἀδικίας.

Εἴχαμε θίξει, στὸ ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης, τὸ θέμα τῆς μεταφυσικῆς ἐρημιᾶς. Καὶ εἴχαμε παρατηρήσει πὼς εἶναι ἕνα αἴσθημα νεώτερο, χαρακτηριστικὸ τῆς στροφῆς ποὺ παίρνει ἡ σύγχρονη ἐσωτερική μας ἱστορία. Τὸ αἴσθημα αὐτό, ἐλάχιστοι συγκαιρινοί μας στοχαστὲς τὸ ἀπεικόνισαν τόσο παραστατικὰ — ὄχι περιγραφικά, παραστατικά, — ὅσο ὁ Καμύ. Τὸ «παράλογο», ποὺ εἶναι τὸ σύνθημα, τὸ σῆμα τοῦ πνευματικοῦ του μηνύματος, ἀπορρέει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐρημιᾶς. Γιατί τί εἶναι «παράλογο»; Τὸ αἴσθημα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν ὑποκειμενικὴ μας βούληση γιὰ μιὰ ζωὴ καταξιωμένη καὶ στὴν πραγματικότητα ἑνὸς κόσμου ἀλλότριου, ἀναίσθητου σ' αὐτὴ τὴν ἀνάγκη. Ὁ Σίσυφος, τὸ μυθικὸ σύμβολο τῆς αἰώνιας ματαιοπονίας, εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς ἥρωας τοῦ παράλογου στὰ μάτια τοῦ Καμύ. «Ἂν ὁ μῦθος τοῦτος εἶναι τραγικός, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ ὁ ἥρωάς του εἶναι ἐνσυνείδητος». («Ὁ Μῦθος τοῦ Σισύφου»). Παράλογος ὅμως γιὰ τὸν Καμύ, ἂν σημαίνει ἀπελπισμένος, δὲν σημαίνει καὶ δυστυχισμένος. «Τὴν ἴδια στιγμὴ τυφλὸς κι' ἀπελπισμένος, ἀναγνωρίζει πὼς τὸ μόνο ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν κόσμο, εἶναι τὸ δροσερὸ χέρι ἑνὸς κοριτσιοῦ. Ἕνας λόγος ὑπέρμετρος ἀκούγεται τότε : «Παρὰ τὰ τόσα μου βάσανα, ἡ προχωρημένη μου ἡλικία καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς μου μὲ κάνουν νὰ κρίνω πὼς ὅλα εἶναι ὅπως ἔπρεπε νὰ εἶναι». Ὁ Οἰδίποους τοῦ Σοφοκλέους, ὅπως καὶ ὁ Κιρίλωφ τοῦ Ντοστογιέφσκι, δίνει ἔτσι τὴ διατύπωση τῆς παράλογης νίκης. Ἡ ἀρχαία σοφία συναντιέται μὲ τὸ σύγχρονο ἡρωϊσμό». Ὅπως ἔπρεπε νὰ εἶναι: Ὁ Καμὺ μεταφράζει ἔτσι τὸ «Στέργειν γὰρ αἱ πάθαι με χὠ χρόνος ξυνὼν μάκρος διδάσκει καὶ τὸ γενναῖον τρίτον» τοῦ «Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῷ». Καὶ καταλήγει: «Πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὸν Σίσυφο εὐτυχισμένον».

Ὥστε τὸ παράλογο ἀντικρύζεται ἀπὸ τὸν Καμύ—τὸ λέει ὁ ἴδιος—σὰν ἀφετηρία, ὄχι σὰν συμπέρασμα. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ προχτεσινὸς νεκρὸς ἀναζητοῦσε κάτι «πέραν»· ἕνα γνώμονα ζωῆς ποὺ νὰ ξεπερνάει τὸ παράλογο. Τὸν εἶχε βρεῖ; Τουλάχιστον τὸ ἄφηνε νὰ ὑποτεθεῖ. Ἡ ἰδιοτυπία του εἶναι πὼς εἶχε στραφεῖ γιὰ τοῦτο σὲ μιὰ κατεύθυνση καινούργια, ἔξω ἀπὸ τὴν πεπατημένη τῆς αὐστηρὰ νοούμενης ἠθικῆς. «Ἡ ἠθικὴ ἑνὸς ἀνθρώπου—εἶχε γράψει—ἡ κλίμακα τῶν ἀξιῶν του, δὲν ἔχουν νόημα παρὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ποσότητα καὶ μὲ τὴν ποικιλία τῶν βιωμάτων ποὺ τοῦ ἔχει δοθεῖ ν' ἀποθησαυρίσει». Μιᾶς καὶ τίποτα λοιπὸν δὲν ἔχει νόημα, ἡ μόνη νοητὴ ἀξία εἶναι τὸ «περισσότερο» καὶ ὄχι τὸ «καλλίτερο». Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σὲ μιὰ συνείδηση δραματική, ποὺ ἀναγνωρίζει γιὰ νόμο της τὴν ἔ ν τ α σ η.

Καὶ τὴν «οἰκουμενικότητα». Γιατί μέσα στὸν δίχως νόημα αὐτὸν κόσμο, ἐκεῖνος ποὺ δίνει ἕνα νόημα στὰ πάντα εἶναι ὁ ἄνθρωπος: Μὲ τὴ δράση του. Ἡ δράση σημαίνει ἄρνηση τοῦ παράλογου, ἀνταρσία ἀπέναντι σὲ μιὰ τάξη ἀπαράδεκτη. Τὸ ἀγαθὸ ὅμως ποὺ ἀγωνιζόμαστε νὰ διαφυλάξουμε ἔτσι, εἶναι μιὰ ἀξία ὄχι ἀτομική. «Χρειάζονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ τὴ συνθέσουν. Μέσα στὴν ἀνταρσία, ὁ ἄνθρωπος ξεπερνιέται διὰ τοῦ πλησίον».

Δὲν κάνω ἐδῶ προσπάθεια νὰ συναψίσω τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Καμύ. Κάποια ἀνάγλυφα σημεῖα της μόνον ψηλαφίζω. Ἡ σκέψη αὐτὴ εἶταν ἀδρὴ καὶ πυκνή, ὁ λόγος ποὺ τὴν ἐξέφραζε πλαστικὸς ἀλλὰ καὶ συνηρημένος. Νομίζω σκόπιμο ὡστόσο—ἐπειδὴ πολλὰ ρεύματα ἰδεῶν συμβαίνει ν' ἀπλουστεύονται μὲ τρόπο ἄπιστο—νὰ τονίσω πὼς τὸ εὐγενικὸ αὐτὸ καὶ βαρραλέο πνεῦμα, ἂν κήρυσσε τὴ διαύγεια, δηλαδὴ τὴν ἐπίγνωση, δὲν ἔρρεπε καὶ στὴν ἠττοπάθεια. Οἱ ἔννοιες αὐτές, οἱ κάπως νεόκοπες φαίνεται γιὰ τὸν καιρό μας, συχνὰ συγχέονται. Θὰ ἔλεγε κανένας πὼς οἱ ἄνθρωποι, ταραγμένοι ἀπὸ τὶς ἀποκαλύψεις, πανικόβλητοι μπροστὰ στὴν ἐγκαιναζόμενη ἐλευθερία τους, σαστίζουν σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ τὰ ὁλότρεμα χέρια τους νὰ μπερδεύουν τὰ πάντα. Εἶναι ἕνας κόσμος ποὺ δὲν θέλει νὰ ξεκολλήσει ἀπὸ τὸν παιδισμό του (**infantilismus**).

Ἂς ὁμολογήσουμε ἐξ ἄλλου πὼς ἡ ἀλήθεια τοῦ καιροῦ μας, ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ ποὺ μᾶς κηρύσσεται ἀπὸ τοὺς προφῆτες του, εἶναι δυσκολοβάσταχτη γιὰ πολλούς. «Ἀλήθεια» σὲ ὕφος ἀπόλυτο, μέσα σὲ φῶς ὁμὰ διάχυτο, δίχως συνοδό της τὸν φιλικὸ ἴσκιο ποὺ εἶταν τὸ ζωτικὸ ψέμα, ἀπαιτεῖ σθένος κάπως ἀσυνήθιστο, ἢ καὶ μιὰν ἄσκηση ποὺ εἶναι πρόωρο νὰ τὴν ἀπαιτήσει κανένας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Αὔριο, ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν πὼς οἱ ἀπόγονοί μας θὰ μάθουν νὰ ζοῦν σὲ κλιματολογικὲς συνθῆκες ἀδιανόητες γιὰ μᾶς: Δίχως τεχνητοὺς ἥλιους. Τότε, θ' ἀλλάξει τὸ νόημα πολλῶν καταστάσεων ποὺ σήμερα τὶς βρίσκουμε διατηρημένες ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ἀδράνειας καὶ μόνο. Ζοῦμε τὴ στιγμὴ μιᾶς στροφῆς τόσο ἀπότομης ποὺ ἄλλο νὰ μὴν προφταίνουμε νὰ νιώσουμε ἀπὸ τὴ ζάλη τῆς ἀλλαγῆς προσανατολισμοῦ.

Νὰ γιατί κι' ὁ παράλογος θάνατος τοῦ προφήτη τοῦ παράλογου μᾶς ἐξαγριώνει. Ψάχνουμε ἀκόμα, ἀσύνειδα, νὰ τοῦ βροῦμε ἕνα νόημα καλὸ γιὰ μᾶς, καὶ ποὺ τοῦ εἶναι φύσει ἀλλότριο. Οἱ κατοπινοί, μιὰ μέρα, θὰ σκεφτοῦν ἴσως πὼς ὁ βαθύτερος τρόμος μας μπροστὰ στὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου δὲν εἶναι ὁ προληπτικὸς τοῦ Ἀγνώστου, τοῦ Ὑπερπέραν, ἀλλὰ ὁ ἐνστικτικός, τυφλός, πρωταρχικός, ποὺ ἐμπνέει ἡ Ἄρνηση. Ἡ ζωὴ εἶναι θέση, ἔχουμε τοποθετηθεῖ μέσα της σὰ μιὰ θέση μέσα στὴ θέση, ἀναδιπλασιασμένη ἄρα κατάφαση, καὶ τὸ Ὄχι μᾶς κάνει νὰ νιώθουμε ἀπέχθεια. Εἶναι μιὰ ἀντίδραση ζωϊκὴ κι' ἀπρόσωπη: ἡ Φύση ποὺ ἀποκρούει τὸ κενό. Ἔχουμε μέσα μας τὴν ἐντολὴ τοῦ Ναί, τὴ νοοτροπία τοῦ Ναί, τὴν ψυχολογία τοῦ Ναί, τὸν τυφλὸ φανατισμὸ τοῦ Ναί. Ἡ συζυγία ζωὴ—θάνατος εἶναι μιὰ ἀντιζηλία μαθηματικὰ ἀπόλυτη, ἀπαράδεκτη γιὰ τὸ διανοητικὸ μηχανισμό μας.

Βλέπω νὰ θαμποχαράζει, σὲ ἀπροσδιόριστο βάθος, μιὰ ἀνθρωπότητα πραγματικὰ ἡρωϊκὴ — γιατὶ ἀπελπισμένη. Δὲν εἶναι ἄξιος ἄλλωστε νὰ λέγεται ἡρωϊκὸς παρὰ μόνον ὁ ἄξιος νὰ εἶναι καὶ τραγικός. Ἡρωϊσμὸς ἀληθινὸς ὑπάρχει ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Ἰανουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1-3

ΘΕΑΤΡΟ ΣΚΙΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιὰ μικρὴ ἀνάπαυλα: τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ τόσο ρωμέϊκο, τὸ λιτὸ καὶ δροσερό, ποὺ μόλις τ' ἀφήνω ἀπὸ τὰ χέρια μου — μὲ μιὰ πρόγευση κιόλας νοσταλγίας. Εἶναι τ' Ἀπομνημονεύματα τοῦ καραγκιοζοπαίχτη Σπαθάρη. Δὲν νομίζω πὼς ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ κρατήσω ἐγωϊστικὰ τὸ ἥσυχο ἀνάβλεμμά τους γιὰ τὸν ἑαυτό μου.

Σκορπάει τὴν ἀντάρα τοῦ καιροῦ μας μὲ μιὰ λεπίδα ρομφαίας ἱλαρὴ κι' ὀγνή, ποὺ ξέρει νὰ ξορκίζει ὅλα τὰ δαιμόνια. Βιβλίο ἐμπιστοσύνης καὶ καρτερίας! Ἐμπιστοσύνης ἀνεπίγνωστης, παρθενικῆς, στὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς. Στὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ μόχθου. Καρτερίας γιὰ τὶς ἀναποδιές, ποὺ ὅσο κατεβαίνεις χαμηλότερα στὴν ἀκατανόητη κοινωνικὴ ἱεραρχία, γίνεται κατατρεγμός. Πόσες καὶ πόσες φορές, στὸ μάκρος τῆς σκληρῆς αὐτῆς ζωῆς, τῆς ζαλωμένης, τῆς ἱδρωκοπημένης, τῆς βραχνιασμένης, ἀπὸ ἐπαρχία σ' ἐπαρχία, ἀπὸ ναυάγιο σὲ ναυάγιο, ὕστερα σ' ἕναν ταπεινὸ καὶ δίχως στόμφους θρίαμβο, μὲ τὴν κασέλα στὸν ὦμο, μὲ τὸ μάγουλο σκαμμένο, μὲ τὸ στομάχι ἀδειανό, βλέπεις νὰ σκίζουν τοῦ Σπαθάρη τὶς «φιγοῦρες» του, ἐδῶ ἕνας νταής, ἐκεῖ ἕνας ἐχθρός, ἀλλοῦ ἕνας νυχοφύλακας. Τὶς φιγοῦρες ποὺ εἶναι ἡ τέχνη του καὶ τὸ ψωμί του. Τὸν κακομεταχειρίζονται οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἐξουσίας κι' ἀναρωτιέσαι τὸ γιατί. Σφίγγεται ἡ καρδιά σου, σφίγγονται τὰ δόντια σου. Νὰ μιὰ πολὺ χρήσιμη, πολὺ μορφωτικὴ ἐμπειρία γιὰ ὅποιον ζεῖ ἀλεγνοιαστος, ἀμπαρωμένος στὸ μαλαμοκαπνισμένο ὀχυρό του.

Καὶ τί ἁπλὴ ἀξιοπρέπεια, τί ἥσυχη κι' ἀρητόρευτη δύναμη εἰπωμένα ὅλ' αὐτά! Ἀνοίγω μιὰ σελίδα στὴν τύχη, ἐκεῖ στὰ παιδικά του χρόνια... Ὁ πατέρας, ἐργάτης στὴν Ἀκρόπολη, καταπλακώνεται μιὰ μέρα ἀπὸ χώματα. Σακατεύεται — χέρι καὶ πόδι — χάνει καὶ τὰ μάτια του. Στὸ σπίτι, πέφτει ἀμέσως ἡ πεῖνα. Στὸ λαό, οἱ μεταπτώσεις ἀπὸ τὴν εὐτυχία στὴ συμφορὰ εἶναι ἔτσι, κάθετες, κεραυνός. Τὸ βάρος τοῦ σπιτιοῦ τὸ σηκώνει τότε ἡ μάννα. Ἀρχίζει νὰ ξενοπλένει, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴ σημαία της, τὰ παιδιά της. «Ποτέ μου δὲν τὴ θυμᾶμαι νὰ μὴν εἶτα-

νε βρεμμένη ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Πολλὲς φορὲς μάλιστα ὅταν κοιμόταιε κουνοῦσε τὰ χέρια της σάμπως νἄπλενε.... Κάθε βράδι τὴν περίμενα στὴν ἐξώπορτα, κι' ὅταν τὴν ἔβλεπα νἄρχεται, ἔτρεχα γιὰ νὰ πάρω ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴ βρεμένη ποδιά της ὅ,τι ἀποφάγια τῆς δίνανε». Μὲ συγχωρεῖτε, ἀλλὰ παρακαλῶ νὰ προσέξετε πὼς οὔτε ἡ ἴδια ἡ μεγαλοφυΐα ἔχει τὸ δῶρο νὰ ἐμπνέεται τέτοιες πινελιές. Τὶς ἐμπνέει μόνον ἡ ἀνελέητη μεγαλοφυΐα τῆς ἀλήθειας.

Παρακάτω, ὁ μικρὸς Σωτήρης Σπαθάρης ἀγωνίζεται νὰ μάθει γράμματα. Τὸν ἔχει φιλοτιμήσει ὁ παιδικός του φίλος, ὁ καλὸς μας Πέτρος Κυριακός: «Σωτήρη, γιὰ νὰ γίνεις καλλιτέχνης, πρέπει νὰ μάθεις γράμματα». Εἶναι τρυφερὰ πολύτιμες οἱ σελίδες αὐτὲς τῆς παιδικῆς φιλίας ἀνάμεσα στὸ παιδὶ τοῦ Μεταξουργείου, ποὺ θ' ἀνεβάσει μιὰ μέρα τόσο αὐθεντικὰ τὴ λαϊκὴ ψυχὴ στὴν Ἐπιθεώρηση, καὶ τὸν ἄλλο μικρό, τὸν προαλειφόμενο γιὰ ἐμψυχωτὴ τοῦ «θεάτρου σκιῶν», ποὺ θὰ περισώσει ἔτσι μιὰ θαυμαστὴ παράδοση. Δύσκολα ὡστόσο τὰ γράμματα ὅταν δὲν ἔχεις πίσω σου κάποιον νὰ πληρώνει ἐκπαιδευτήρια καὶ κολλέγια. «Ἐγώ, γιὰ νὰ μάθω πιὸ γρήγορα, πήγαινα ταχτικὰ στὸ Δεύτερο Νεκροταφεῖο, ποὺ εἴτανε κοντὰ στὴ γειτονιά μας, καὶ ἔκανα προπόνηση στοὺς σταυροὺς τῶν πεθαμένων, γιατὶ ἐκεῖ τἄβλεπα τὰ γράμματα σταθερὰ καὶ μεγάλα». Νά, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀστραπὴ Γκόρκι καὶ μιὰ ἀντιφεγγιὰ Ντίκενς. Ὅμως ὄχι! Τίποτα ἀπ' ὅλ' αὐτά. Στὴν περιοχὴ τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας οἱ φιλολογικὲς ἀναπολήσεις δὲν ἔχουν θέση. Ὁ Σπαθάρης εἶναι ὁ Σπαθάρης, ὅπως ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ὁ Μακρυγιάννης.

Δὲν κάνω ἐδῶ παραλληλισμό. Τρέμω τοὺς ὑπερενθουσιασμοὺς, γιατὶ ξέρω καλὰ πόσο πνευματικὸ σνομπισμὸ κρύβουν. Καταλαβαίνω ὅμως πολὺ καλὰ τὴ στοργὴ γιὰ τὸν Σπαθάρη τοῦ Ἄγγελου Σικελιανοῦ, τὴν πίστη σ' αὐτὸν τοῦ Γιάννη Τσαρούχη. Τὸ βιβλίο τῶν Ἀπομνημονευμάτων εἶναι ἕνα δοκουμέντο καὶ ἕνα κ ε ί μ ε ν ο. Καταμεσὶς στὴ φιλολογίτιδα τοῦ καιροῦ μας, αὐτὴν ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὸ ποσὸ καὶ μὲ τὸ ποιό, μὲ τὴν πληθώρα καὶ μὲ τὴν ἐκζήτηση, τὸ κείμενο τοῦ Σπαθάρη θυμίζει τὴν ὕπαρξη μιᾶς αἰσθητικῆς ἀξίας ποὺ λέγεται ἦθος. Κανένα τέχνασμα, κανένας ἰησουϊτισμός, κανένας γλυκασμὸς ἐπαιτικὸς ἐπαίνων. Ἡ δύναμη, καὶ μόνο, τοῦ ἴσιου, τοῦ τίμιου, τοῦ ἄμεσου. Ἀρρενωπὴ γύμνια τοῦ λόγου. Θερμοκρασία φυσική, ποὺ ἀναδίνεται ἀπὸ τὸ καυτὸ περιστατικὸ ὅπως τὸ περιέσωσε στὴν τρυφερὴ ἀγκαλιά της ἡ μνήμη.

Τί θὰ ἐπιζήση ἄραγε ἀπὸ τὸ διπλὸ θέμα τοῦ βιβλίου, τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὴν παλλάμενη λαϊκὴ τέχνη; Τὴν πρώτη, μοῦ φαίνεται πὼς καλὰ καὶ στέρεα τὴ μνημειώνουν οἱ κρυστάλλινες αὐτὲς σελίδες. Γιὰ τὴ δεύτερη, θὰ τὸ πῶ: δὲν εἶμαι καὶ τόσο ἥσυχος. Οἱ ἄνθρωποι τῆς γενιᾶς μου ζήσαμε τὸ δραματικὸ πέρασμα ἀπὸ ἕναν κόσμο σ' ἕναν ἄλλο κόσμο. Στὸν πρῶτο, ἀνήκει ἡ ἱστορία τῆς Γῆς ἀπὸ τὴ μέρα τῆς δημιουργίας της ἴσαμε ἐμᾶς. Στὸν δεύτερο, τὸ σήμερα καὶ ἡ τερατογένεση τοῦ αὔριο. Μπαίνουμε, μπήκαμε, σ' ἕναν κόσμο ποὺ πνίγεται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο. Ἕναν ἐγκέφαλο ποὺ ὅλο καὶ θεριεύει. Ἀναρωτιέμαι ἂν θὰ γλυτώσει ὅ,τι δὲν εἶναι φαιὰ οὐσία.

Ὁ Καραγκιόζης δὲν εἴταν. Τώρα μάλιστα ποὺ χάρη στὴ μαρτυρικὴ κατάθεση τοῦ Σπαθάρη τὸν ξαναφέρνω στὸ νοῦ μου, ἢ κάλλιο ποὺ ξαναγυρίζω ἐγὼ στὰ χράνια του, βλέπω πὼς ἡ φιγουρίτσα αὐτὴ ἀπὸ χαρτόνι, καὶ ὁ θίασός της γύρω της, εἴταν τὸ σύμβολο ἀκριβῶς μιᾶς πλάσης ἀπὸ συναίσθημα κι' ἔνστικτο, ποὺ τερμάτισε τὴν ἱστορία της χωρὶς νὰ τὸ καλονιώσουμε. Σήμερα, ὅ,τι δὲν σχετίζεται μὲ τὴ μηχανή, δὲν μοιάζει νὰ ἔχει μέλλον. Τὸν Καραγκιόζη τὸν ἔφαγε τὸ Μίκυ - Μάους, ἡ ἐμψυχωμένη τζελατίνα, ἡ μηχανὴ λήψεως, τὸ στούντιο, οἱ καταιγιστικοὶ προβολεῖς, ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση, τὸ βιομηχανοποιημένο θαῦμα. Πῶς ν' ἀντιπαλαίσει ὁ καμπουρᾶκος αὐτὸς ἀπὸ χαρτόνι, μὲ τὰ τρία του τὰ λαδολύχναρα καὶ τὴν παράγκα ποὺ τὴ βαστάει γιὰ νὰ μὴν πέσει ἕνα γερτὸ κούτσουρο; Ἀναγκάζεται λοιπὸν νὰ ἐπινοήσει φιγοῦρες —«κουτσούνια» τὰ λένε οἱ τεχνικοὶ τοῦ εἴδους— ἀπὸ δέρμα διάφεγγο, χρώματα νεοπλουτικά, «σοῦστες» γιὰ νὰ κάνουν μεταβολὴ τὰ πρόσωπα. Χίμαιρα! Πάει νὰ δώσει μάχη σ' ἔδαφος ξένο. Μπορεῖ νὰ μὴ τὴ χάσει;

Ἡ δύναμή του εἴταν πὼς εἶχε ξυμωθεῖ μὲ τὰ παιδικά μας χρόνια— ἐμᾶς ποὺ εἴμασταν ὁ δικός του ὁ κόσμος καὶ ποὺ φεύγουμε μαζί του ἀπὸ τὸ ἐφήμερο. Στοίχειωνε τοὺς ὕπνους μας. Τὸν κρύβαμε μὲ χτυποκάρδι, ἀπὸ χέρι σὲ χέρι, κάτω ἀπὸ τὰ θρανία, γιὰ νὰ τὸν ἀντιγράψουμε κρυφά, ἔνοχα, στὸ σπίτι. Τὸν πληρώναμε μὲ μιὰ φάπα ἀπὸ τὸ δάσκαλο, ὅπως πληρώνει κανένας τὶς γλυκὲς ἁμαρτίες κι' ἔτσι γίνονται ἀκόμα πιὸ γλυκές. Διαβάζω τὶς σελίδες τοῦ Σπαθάρη καὶ στὸ νοῦ μου ἀνασταίνεται μιὰ ζεστὴ ἀκρογιαλιὰ ποὺ τὴν ἔχει ἀγκαλιάσει ἡ νύχτα. Ἡ θάλασσα ἔχει λουφάξει, ἔπαψε νὰ λαχανιάζει ἀπὸ τὸ μόχθο τῆς ἡμέρας, σὰ δεμένη τώρα σὲ ρεμβασμό. Μονάχα τὸ χνῶτο της τὸ δροσερὸ ἀνεμίζεται, μυρώνει τὴν πολιτεία μας, ἀντάμα μὲ μιὰ γλυκιὰ ἀνάσα ἀπὸ τὶς φουφοῦδες ὅπου οἱ στραγαλατζῆδες ψένουν τὸ στραγάλι τους στὸ μάκρος τῆς προκυμαίας. Τὸ πανὶ τεντωμένο, στενόμακρο, μὲ καρφιτσωμένα στὶς ἄκρες του τὰ δυὸ σύνορα τοῦ κόσμου: τὴν παράγκα ἀριστερά, τ' ὁλοκέντητο Σεράϊ δεξιά, περιμένει γεμᾶτο ὑποσχέσεις. Κι' ἐμεῖς, παράταξη οἱ πιτσιρίκοι, ἔχουμε καρφωμένα πάνω του τὰ μάτια μας, ποὺ λάμπουν ἀπὸ τὸν κρυφὸ πυρετὸ τῆς δίψας γιὰ οὐτοπία.

Διαβάζω τὸν Σπαθάρη κι' ἀναθυμᾶμαι τὴ βραδιὰ ποὺ ἔπιασε φωτιὰ ἡ δική μου ἡ σκηνὴ καὶ κόντεψε νὰ φουντώσει καὶ τὸ χαγιάτι μας. Συμπαθᾶτε με, δὲν περιαυτολογῶ: παρακαλῶ μόνο νὰ στηρίξω μὲ προσωπικὲς μαρτυρίες τὴν ἀλησμόνητη μαγεία τοῦ θεάτρου τῶν ἴσκιων. Εἶχε ἀπέναντι στὸ μεγάλο, τὸ «ἀληθινό» θέατρο, τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀπόλυτου ταυτισμοῦ τῶν ἠθοποιῶν μὲ τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου. Μὲ τὴ μοῖρα τους. Ὁ Καραγκιόζης δὲν ὑποκρινόταν· ζοῦσε κάθε βραδιὰ τὴ μοῖρα τοῦ Καραγκιόζη, ὁ Χατζηαβάτης τοῦ Χατζηαβάτη, ὁ σιὸρ - Διονύσιος τοῦ σιὸρ - Διονύσιου. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς πιστεύαμε. Βλέποντας, εἴχαμε τὸ σκοτεινὸ αἴσθημα πὼς παρευρισκόμαστε σὲ μιὰ πράξη ζ ω ῆ ς, ποὺ μπορεῖ νὰ σηκώνει ἀστεῖα, δὲν γίνεται ὅμως στ' ἀστεῖα. Ἔχει τὸ μυστήριο τοῦ τελεσίδικου.

Ὅλ' αὐτὰ πᾶνε. Σβύστηκε ἡ προκυμαία, μαζὶ μὲ τὸν καιρό της καὶ μὲ τὴν ταπεινὴ ἐπαρχιακὴ δόξα της. Ὅταν συλλογιστεῖ κανένας πὼς αὐτὰ γίνονταν στὰ χρόνια τῶν βολκανικῶν πολέμων... Ἕνας κινηματογράφος πλανόδιος, ποὺ εἶχε ἔρθει τότε γιὰ νὰ μᾶς πληροφορήσει πὼς ἕνα καινούργιο θαῦμα γεννιόταν στὸν κόσμο, δὲν κατάφερνε ἀκόμα νὰ συλλαβίσει οὔτε μιὰ σκηνή, τόσο βρεφικὸς εἴταν. Κάτι βόδια ποὺ τὰ ξεφορτώνουν στὸ Ἀλγέρι ἔδειχνε, θυμᾶμαι, καὶ τὰ βόδια του κοκκάλωναν πέντε φορὲς στὸ λεπτό. Εἴταν νὰ τὰ λυπᾶσαι.

Ὅμως εἶχε κρεμάσει ὁ μαργιόλος μιὰ σειρὰ πολύχρωμα λαμπιονάκια, τροφοδοτημένα ἀπὸ δική του μηχανή, στὸ «μεγάλο δρόμο». Μιὰ σειρὰ λαμπιονάκια ποὺ ἔφταναν στὸ στέκι του: τὸ «μεγάλο καφενεῖο». Ὅλα εἴταν, βλέπετε, «μεγάλα» τότε, στὸν μικρό μας τὸν καιρό. Καὶ τὰ λαμπιόνια αὐτὰ σοῦ ἔφερναν μιὰ πομπὴ ἀνεξήγητη ταραχή. Ἔδιναν στὴν ἡσυχη, νοικοκυρεμένη νύχτα μᾶς μιὰν ἀόριστη ὑπόσχεση ἐπικίνδυνης φαντασμαγορίας.

Δὲν ξέραμε ἀκόμα τὸ νόημά της, δὲν τὸ μαντεύαμε. Ἔτσι εἶναι ποὺ ἀφεθήκαμε καὶ μᾶς ἔπιασε μέσα στὸν ὕπνο. Ἤπιαμε ἀνεπίγνωστα τὸ φίλτρο της, τὸ πολύχρωμο καὶ σύνθετο ὅπως τὰ πιοτὰ ποὺ ἀνακατεύουν στὴ χύτρα τους οἱ μάγισσες τὸ μεσονύχτι.

Σήμερα, σπιθίζει καὶ φουντώνει μέσα στὸ αἷμα μας, δὲν ξερριζώνεται πιὰ μὲ τίποτα. Καὶ μόνο ποὺ κάποτε ἀναθυμόμαστε, σὰν ἀπὸ προηγούμενη ζωή, τὴ γαληνεμένη προκυμαία μὲ τ' ἀποκοιμισμένα της τὰ καΐκια, τὸ ἄσπρο φωτισμένο πανὶ καὶ τὴ λιανὴ φιγουρίτσα ἀπὸ χαρτόνι ποὺ χοροπηδάει ἀνέμυαλα ἐκεῖ-πάνω, φιλοτραγουδάει βραχνά. Εἶναι ἡ στερνὴ ἀναλαμπὴ ἑνὸς κόσμου ποὺ σβύστηκε μαζὶ μὲ τὸ λαδολύχναρο τοῦ φτωχοῦ μας τοῦ ὀνείρου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Ἰανουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1.5

ΜΕ ΤΟ ΡΥΘΜΟ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θὰ ἔβλεπα, ἀνάμεσα στὶς τόσες καὶ τόσες σύγχρονες ἐφευρέσεις, καὶ μιὰν ἀκόμα: Κάτι σὰν ἕνα μηχάνημα, νὰ ποῦμε, μετρητὴ εὐαίσθητο τοῦ ψυχολογικοῦ χρόνου κάθε γενιᾶς ἀνθρώπων. Γιατὶ πολὺ ἀπέχει τὸ αἴσθημα τοῦ χρόνου νὰ εἶναι ὁμοιόμορφο σὲ ὅλες τὶς γενιὲς καὶ νὰ ἔχει σταθερὸ νόημα. Ὄχι μόνο τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἡ κάθε γενιὰ χαρακτηρίζεται κατὰ βάση ἀπὸ τὸ προσωπικό της αἴσθημα περὶ χρόνου. Ἡ μιὰ γενιὰ ἔχει τὸ αἴσθημα τῆς αἰωνιότητας καὶ ἡ ἄλλη τῆς σταθερῆς ροῆς, ἐνῶ ἡ τρίτη μαστίζεται ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ ἀκατάσχετου. Περιττὸ νὰ προσθέσω πὼς ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὶς ἡμέρες μας, ὁ ρυθμὸς αὐτὸς πυκνώνεται. Οἱ ἐντελῶς σύγχρονες γενιές, ἔχουν θαρῶ ἕνα αἴσθημα φυγῆς τοῦ χρόνου καθαυτὸ ζαλιστικό. Τουλάχιστον οἱ πράξεις τους αὐτὸ δείχνουν. Εἶναι ἕνας κόσμος ποὺ «δὲν ἔχει καιρό».

Μὲ τὸν μετρητὴ τοῦ ψυχολογικοῦ χρόνου στὴ διά-

θεσή μας, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑπολογίσουμε ὄχι πιὰ μεγέθη, ἀλλὰ ποιότητες. Σὲ τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ οὐσιαστική του σημασία. Θὰ μπορούσαμε, ἂς ποῦμε, νὰ ἐπιμετρήσουμε τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει, ἄρα τὸ νόημα ποὺ δίνει μιὰ γενιὰ ἀνθρώπων στὸν ἔρωτα ἢ στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, στὴ στερεότητα τῶν θεσμῶν ἢ, εὐρύτερα, στὴν πρακτικὴ ἀξιολόγηση τῆς ζωῆς. Ἀναρωτιέμαι μήπως ξεχνιέται συχνὰ πὼς μιὰ καὶ πλαστήκαμε νὰ ζοῦμε μέσα στὴ διάσταση τοῦ χρόνου, ὅλα τὰ σχετιζόμενα μ' ἐμᾶς, δηλαδὴ ὅλα τὰ περιστατικὰ τοῦ ψυχικοῦ μας βίου, ἔχουν τὸ χρῶμα του. Φορᾶνε τὴ λιβρέα τοῦ χρόνου καθὼς ἄλλοτε οἱ κάθε λογῆς ὑποταχτικοὶ φοροῦσαν τὸ οἰκόσημο ἑνὸς ἀρχοντικοῦ οἴκου. Αὐτὸ ἄσχετα μὲ τὸ ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι ἀντικειμενικός, ἀπόλυτος χρόνος. Εἴμαστε παιδιὰ τοῦ σχετικοῦ, καὶ πολὺ φοβᾶμαι πὼς μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀπόλυτου, ὅσο κι' ἂν θὰ ἐπιθυμούσαμε τὸ ἀντίθετο, ἡ ὑπόστασή μας εἶναι ἀδιανόητη. Μηδενίζεται αὐτοστιγμεί. Ἀπόδειξη πὼς τὸ ἀπόλυτο μποροῦμε νὰ τὸ διατυπώσουμε ἀφηρημένα, μὲ σύμβολα μαθηματικά, δὲν μποροῦμε ὅμως καὶ νὰ τὸ διανοηθοῦμε ἢ νὰ τὸ ζήσουμε. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὶς κατηγορίες τοῦ νοῦ μας, δὲν συνιστᾶ γιὰ μᾶς βίωμα.

Ξανάρχομαι στὸν χρονομετρητή μου. Στὴ σημερινὴ ἰδιαίτερα ἱστορικὴ στιγμή, θὰ μᾶς παρουσίαζε πολὺ ἀξιοπρόσεχτες ἐνδείξεις. Θὰ μᾶς φανέρωνε, λόγου χάρη, τοῦτο τὸ σημαντικό: Πὼς ὁ ρυθμὸς τῆς ροῆς, μέσα στὸ μάκρος μιᾶς καὶ μόνης γενιᾶς—αὐτῆς ποὺ σέρνει καὶ τὸν ὑπογραφόμενο στὸ κῦμα της—δὲν ἐπιταχύνθηκε ἁπλῶς. Ἄλλαξε πέρα γιὰ πέρα νόημα. Οἱ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ ἐμᾶς γενιὲς ἀνθρώπων εἶχαν βέβαια τὸ αἴσθημα ἑνὸς βαθμιαῖα ἐπιταχυνόμενου ἱστορικοῦ χρόνου, ἔβλεπαν τὸν κόσμο ν' ἀλλάζει συνεχῶς μορφές, νὰ ἐξελίσσεται, νὰ «προοδεύει» καὶ νὰ περνάει ἀπὸ τὰ ἁπλὰ στὰ σύνθετα, εἶχαν ὅμως καὶ τὸ αἴσθημα μιᾶς στερεότητας ποὺ ὑπέκρουε τὸ κύλισμα τοῦ χρόνου. Εἶχαν τὴ βεβαιότητα πὼς παρακολουθοῦν μιὰ διαδικασία ὁμαλή, σταθερή, ξεκινημένην δημιουργικὰ πρὶν ἀπὸ αἰῶνες. Θέλω νὰ πῶ μὲ τοῦτο πὼς ὑπῆρχε τότε ἡ ἐντύπωση μιᾶς κανονικῆς διαδοχῆς, ὅπου οἱ ἀποστάσεις ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, ἀπὸ πολιτιστικὸ στάδιο σὲ πολιτιστικὸ στάδιο, εἶταν αἰσθητὲς ἀλλὰ καὶ ἀφομοιώσιμες, εὐθεῖες. Ἀπὸ τὴν ἱππήλατη ἅμαξα στὸν ἀτμοκίνητο σιδηρόδρομο ἡ ἐξέλιξη εἶναι σημαντική, θὰ χρειαζόταν ὅμως καὶ κάποια δόση ρωμαντικῆς φαντασίας γιὰ νὰ εἰπωθεῖ ἐπαναστατική. Τὸ ἴδιο—καὶ λιγότερο—ἀπὸ τὸ ἀτμοκίνητο ὄχημα στὸ βενζινοκίνητο. Ἡ γενιὰ ποὺ ξεκίνησε μὲ τὴν καρότσα κι' ἔφτασε μὲ τὸ ἀγόνι θὰ ἔπρεπε νὰ διαθέτει πολλὴ νεανικὴ ἐπιπολαιότητα γιὰ νὰ κοιτάζει μὲ εἰρωνεία τὴ γενιὰ τῶν πατεράδων της. Ἀπὸ τὴ βενζίνη στὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια σὰν κινητήρια δύναμη τὸ ἅλμα γίνεται ἐξωφρενικό.

Τὸ αἴσθημα τῆς ροῆς στὶς ἡμέρες μας δὲν εἶναι πιὰ ἁπλῶς ἔντονο. Παίρνει ἕνα ρυθμὸ καινούργιο, σπασμωδικό. Οἱ γενιές μας, ποὺ ξεκίνησαν μέσα στὸ δεσπόζοντα ρυθμὸ τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα, τὸν στρωτό, βλέπουν ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο καὶ πέρα τὸν ἱστορικὸ χρόνο νὰ προχωρεῖ μὲ ἅλματα, νὰ συμπυκνώνεται σὲ βολίδες. Τὸ ξάφνιασμα, ἡ ἐπανάσταση, τὸ διανοητικὰ ἀσύλληπτο, τὸ συγκλονιστικό, δὲν σημαδεύουν τώρα πιὰ μιὰν ἀνθρώπινη ζωὴ σὲ δυό, τρία, τέσσερα σημεῖα της. Ἀρχίζουν νὰ τὴ σημαδεύουν κάθε μέρα. Νὰ τὴν τεμαχίζουν. Ἀνοίγουμε τὴν ἐφημερίδα τὸ πρωΐ καί, ἀσυναίσθητα, τὰ μάτια μας ψάχνουν νὰ βροῦν μιὰν ἀνακάλυψη ποὺ νὰ τὰ καθηλώσει. Ἔχουμε γίνει τοξικομανεῖς τῶν ἰσχυρῶν δόσεων. Φτάσαμε στὸ σημεῖο, ἂν δὲν τὴ βροῦμε τὴν εἴδηση τὴ συνταραχτική, νὰ παραξενευόμαστε, νὰ θεωροῦμε τὴν ἡμέρα αὐτὴ στατική, ἀδειανή, ἕνα νεκρὸ σημεῖο. Τὴν ἀφήνουμε λοιπὸν νὰ πέσει στὸ κενὸ τοῦ ἀνιστόρητου, γιὰ νὰ μεταφέρουμε γοργὰ τὴ σκέψη μας, τὴν προσδοκία μας, σὲ μιὰν ἄλλη μέρα—τὴν ἑπόμενη, τὸ πολὺ τὴ μεθεπόμενη,—ὅπου ἡ δίψα μας ἡ ἐρεθισμένη θὰ ἱκανοποιηθεῖ. Ξέρουμε ἄλλωστε πὼς ἡ περιέργειά μας θὰ χορτάσει γιὰ ἕνα-δυὸ εἰκοσιτετράωρα μόνο...

Ἡ πρόοδος ἐπιταχύνεται, αὐτὸ εἶναι βέβαιο, ἀναρωτιέμαι ὅμως γιατί νὰ μᾶς παραξενεύουν τότε καὶ κάποια ψυχολογικὰ συμπτώματα, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἄμεσα, ἀναγκαῖα παρακολουθήματά της. Τὰ βλέπουμε στὴ νοοτροπία, στὴ συμπεριφορὰ τῶν σημερινῶν παιδιῶν. Ἀποροῦμε γιὰ τὶς διαφορές μας μαζί τους, γιὰ τὶς ἀποστάσεις ποὺ μᾶς χωρίζουν, ἀρνιόμαστε νὰ τὶς ποῦμε αὐτὲς «πρόοδο». Λέμε ὅμως προθυμότατα πρόοδο τὶς αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὶς ἀποστάσεις. Δὲν φτάνω νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ εἶναι μιὰ κακοπιστία ἀπὸ μέρος μας, λέω ὅμως πὼς εἶναι μιὰ ἀσύγγνωστη ἀφέλεια: Κρατᾶμε ὅ,τι μᾶς συμφέρει ἢ μᾶς κολακεύει, πετᾶμε ὅ,τι μᾶς ἐνοχλεῖ. Εἶναι βολετὸ αὐτό; Ἀμφιβάλλω.

Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰν ἁπλοϊκὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα. Τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἐνῶ ἀποτελοῦν μεγέθη καθαρῶς ὑλικά, κολακευόμαστε νὰ τὰ περνᾶμε καὶ γιὰ ἠθικὰ μεγέθη. Λέμε: «πρόοδος» καὶ ἡ λέξη γεμίζει τὸ στόμα μας, ἡ καρδιά μας φουσκώνει. Δὲν ἔχουμε τὴ στιγμιαία ψυχραιμία νὰ κάνουμε τὸ συλλογισμὸ πὼς ἂν σημειώνεται—καὶ πραγματικὰ σημειώνεται—μιὰ ἀναμφισβήτητη πρόοδος σὲ ἀνέσεις τῆς ζωῆς καὶ σὲ ἀποκαλύψεις φυσικῶν φαινομένων, ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀποτελεῖ προϋπόθεση καὶ μόνον μιᾶς ἄλλης, ἐσωτερικῆς διαδικασίας ποὺ ὅμως δὲν παρακολουθεῖ τὴν πρώτη μὲ ρυθμὸ ἀνάλογο. Ἀπὸ τὴ διάσταση τεχνικῆς προόδου—ἠθικῆς προόδου δημιουργεῖται στὸν ἐσωτερικό μας κόσμο μιὰ κρίσιμη διαταραχή, καὶ τὴ διαταραχὴ τούτη εἶναι φυσικὸ νὰ τὴ βλέπουμε νὰ ἐκδηλώνεται στοὺς πιὸ εὐπαθεῖς δέκτες: τὰ παιδιά. Τὰ παιδιὰ δὲν διαθέτουν—καὶ δὲν πρέπει, λογικά, νὰ διαθέτουν—τὴν ἐσωτερικὴ εὐστάθεια τῶν μεγάλων, ποὺ εἶναι δημιούργημα, συχνότατα, μηχανικῆς ἰσορροπίας, βασισμένης σὲ νόμους, συμβάσεις, κεκτημένες ταχύτητες, μιᾶς περασμένης, νεκρῆς ἐποχῆς. Νεκρῆς γιατὶ δὲν ἄντεξε στὸν πρακτικὸ ἔλεγχο τῶν θεσμῶν της.

Κολακευόμαστε γιὰ τὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἀφηρημένης ἔννοιας «ἄνθρωπος» καὶ φορτώνουμε τὸ παθητικό της στὶς ράχες τῶν ἀνύποπτων. Ὅμως δὲν θὰ ἔπρεπε τάχα ἡ δυσαρμονία αὐτή, ἡ ἐξοργιστική, ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι πιστεύουμε ἀκράδαντα γιὰ σωστό, τίμιο, ὑψηλό, καὶ σὲ ὅ,τι βλέπουμε στὰ παιδιὰ ἀνώμαλο, νὰ μᾶς κάνει ν' ἀναρωτηθοῦμε; Τί νόημα ἔχει αὐτὴ ἡ ἀνανδρία; Κακίζουμε ἐκείνους ποὺ δὲν πρόλαβαν ἀκόμα νὰ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τίποτα: γιὰ τὸ χτὲς ἢ γιὰ τὸ σήμερα. Δὲν παίρνω τὸ μέρος τῶν διεστραμμένων, τῶν «ζαβολιάρηδων», τῶν κάθε λογῆς ἐκτροχιασμένων—ὅπως ἄλλοτε μοῦ εἶχε, ὄχι πολὺ καλόπιστα, παρατηρηθεῖ. Συμπτωματικὰ ἄλλωστε καὶ μόνον ἀναφέρομαι σήμερα στὸ πρόβλημα τῶν νέων. Ἐπισημαίνω ὅμως κατὰ κύριο λόγο τὸ ἱστορικὰ βαρυσήμαντο γεγονὸς τῆς ἀλλαγῆς ποὺ σημειώνεται στὸ νόημα τοῦ ψυχολογικοῦ χρόνου. Καὶ ὑπογραμμίζω τὴν ἀνάγκη ποὺ θὰ παρουσιαστεῖ—αὔριο πολὺ πιὸ ἐπιταχτική—γιὰ μιὰ θεμελιακὴ ἀναπροσαρμογὴ στὶς ἀνατρεπτικὰ νέες συνθῆκες τῆς προχωρημένης ἐποχῆς μας. Μερικοί—γιὰ νὰ μὴν πῶ: ὁλόκληροι κόσμοι—τὶς φαντάζονται τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἠθικὰ αὐτοδύναμες, ὁπλισμένες μὲ μιὰν ἀρετὴ ἐξυψωτική. Λυπᾶμαι, ἀλλὰ τὸ ἀδύναμο μυαλό μου δὲν ξεκρίνει τέτοιαν ἰδιότητα. Ἀντίθετα: Βλέπει τὴν ἀνάγκη τῆς Ἱστορίας νὰ πηγαίνουμε ὅλο καὶ πιὸ μπροστά, ἀλλὰ καὶ συναισθάνεται τὸ ὀξύτατο πρόβλημα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἴλιγγο τοῦ μεταβαλλόμενου ἀδιάκοπα, διαστικὰ κι' ἀμετουσίωτα, στορικοῦ χρόνου σὲ ἀνώμαλο ψυχολογικὸ χρόνο. Οἱ ἀνθρωποι ποὺ ἔρχονται τὸ κατόπι μας, παρὰ τὴ δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια γιὰ ὅ,τι κατορθώνουν, χάνουν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὸ ἔδαφος τοῦ στέρεου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-7

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Φεβρουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΣΤΥΦΙΛΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

'Η πρόθεσή μου δὲν εἶναι νὰ ἐξυμνήσω τὸ «εἰδύλλιο» τῆς ἐπαρχιακῆς ζωῆς, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν πυρετὸ τῆς 'Αθήνας, γιὰ νὰ κηρύξω κι' ἐγὼ—οὔτε πρῶτος, οὔτε τελευταῖος—τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξυγιανθεῖ ὁ ἑλληνικὸς χῶρος, ν' ἀνακοπεῖ ἡ γενικὴ μετοικεσία τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς πρὸς τὸ κέντρο. Τέτοια κηρύγματα, ὅταν τουλάχιστον εἶναι βασισμένα σὲ ἀόριστες, θολὲς δεοντολογίες, καὶ ὅταν μάλιστα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κέντρο, μυρίζουν ἄσχημα. Τὸ λιγότερο: φάρμακο. Οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας τ' ἀκοῦνε μὲ δυσπιστία—κι' ἔχουν δίκηο. Πῶς νὰ τοὺς πείσετε πὼς δὲν εἶναι ὑποκριτικά; Ἂς ἀφήσουμε πώς, ἐδῶ, χωράει καὶ μιὰ εἰδική, καλόπιστη ὑποκρισία: 'Υποστηρίζετε κάτι ἀβασάνιστα, ἀνέξοδα, χωρὶς ἐσεῖς ὁ ἴδιος νὰ ἔχετε γευτεῖ ὅ,τι συνιστᾶτε στοὺς ἄλλους, καὶ τὸν φτηνὸ ρεμβασμό σας τὸν περνᾶτε ὕστερα γιὰ πραγματικότητα ἀντικειμενικὴ κι' ἀξιοσύστατη. Πολὺ σωστὰ μοῦ ἔλεγε προχτὲς μιὰ κυρία, ἐγκατεστημένη σ' ἐπαρχία ἀπὸ τὶς πιὸ προνομιοῦχες ὡστόσο τῆς ἑλληνικῆς γῆς: «Κάνουμε ἄλλαγή;».

"Οχι λοιπὸν συστάσεις ἄγονες καὶ διφορούμενες. Μόνο μερικὲς διαπιστώσεις, ποὺ δὲν ἔχουν τόνο παραινετικό, καὶ ποὺ δὲν ἀπευθύνονται στοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας. Φοβᾶμαι πρῶτα-πρῶτα—γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο, ποὺ εἶναι πάντα τὸ πιὸ θετικὸ—φοβᾶμαι πὼς τὸ κράτος ξυπνάει κάπως ἀργὰ τώρα ποὺ ἐξαγγέλλει τὴν πρόθεσή του νὰ εὐνοήσει τὴν ἀποκέντρωση μὲ διάφορους ἔμμεσους τρόπους καὶ νὰ προαγάγει τὴν ἐπαρχία. 'Η προσπάθεια ἔπρεπε νὰ ἐκδηλωθεῖ ὅταν εἴταν ἀκόμα καιρός, προτοῦ ἀνατραπεῖ ἀνεπανόρθωτα ἡ ἰσορροπία καὶ ἀνοιχτεῖ τὸ μεγάλο ρῆγμα στὸν πληθυσμὸ τῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων καὶ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. 'Η μοιραία συμφόρηση ἐκάλυψε ἕνα διάστημα μακρύ: ὁλόκληρη τὴν τελευταία δεκαπενταετία. Δεκαπέντε χρόνια δὲν εἶναι καὶ λίγα γιὰ τὴν ὀργανωμένη ἀντιμετώπιση ἑνὸς θέματος τόσης μάλιστα ζωτικῆς σημασίας. Δὲν χρειαζότανε κἂν ἀστραπιαία ἐνέργεια. 'Η ἐνέργεια δὲν ἔγινε ποτέ. Στὸ μεταξὺ ὁ ρυθμὸς τῆς μετοικεσίας πύκνωνε ὁλοένα, ἔδειχνε καθαρὰ ποῦ θὰ ὁδηγοῦσε, δείχνει καὶ τώρα, μὲ τρόπο ἐκτυφλωτικό. Τί ὠφελεῖ; Τὸ κακὸ ὄχι μόνο δὲν ἔφτασε ἀκόμα στὸ σημεῖο τοῦ κορεσμοῦ του, ἀλλὰ καὶ πείθει πὼς τέτοιο σημεῖο, ἂν ὑπάρχει, θὰ εἶναι τοποθετημένο κάπου στὴν περιοχὴ τοῦ ἀπροχώρητου καὶ τοῦ ἀνεπανόρθωτου. 'Εκεῖ δηλαδὴ ὅπου κάθε ἐνέργεια γίνεται πιὰ αὐτόχρημα περιττή.

Εἶναι πολλοὶ ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μοιρολατρίας, ποὺ σημαίνει οὐσιαστικὰ ἔλλειψη αἰσθήματος εὐθύνης: «Τί νὰ γίνει! Αὐτὸ εἶναι κάτι φυσικό. "Ετσι συμβαίνει λίγο-πολὺ παντοῦ. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐμποδίσει». 'Η ἄποψη ἔχει καὶ τὴν ἱστορικοφιλοσοφικὴ παραλλαγή της:«"Ολα τὰ πολὺ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα ἔτσι δημιουργήθηκαν. 'Η 'Αθήνα γίνεται κοσμούπολις». Τὸ τελευταῖο τοῦτο, μὲ κάποια αὐταρέσκεια. Τώρα, ἂν στὴν πραγματικότητα ἡ 'Αθήνα δὲν γίνεται κοσμούπολις ἀλλὰ κακοήθης ὄγκος ποὺ ἀποστραγγίζει τὸν ἐθνικὸ ὀργανισμό, χάος ποὺ μοιραῖα θὰ ὁδηγήσει σ' ἕνα ἄλλο, γενικώτερο χάος, ἄσυλο καὶ πρόσχημα γιὰ τὴ δημιουργία κηφήνων, τεμπέληδων, παρασίτων καὶ κάθε λογῆς ναυαγίων, αὐτὸ οἱ ὀπαδοὶ τῆς μοιρολατρικῆς σχολῆς δὲν τὸ ἀντιμετωπίζουν. Μπορεῖ ἄλλωστε καὶ νὰ τὸ θεωροῦν σὰν τὴν γραφικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος Μιὰ πολιτεία ἐκμαυλίστρια εἶναι κάτι ποὺ πιπερίζει τόσο εὐχάριστα τὴν πλήξη τῆς ζωῆς!

Γιατί—μὴ γελιόμαστε: ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρετὲς τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας, ἀπὸ ὅλα τὰ θέλγητρά της, ἐκεῖνο ποὺ περισσότερο τραβάει εἶναι τὸ λιγότερο δημιουργικό. 'Η ἐκμαυλίστρια 'Αθήνα ἀποζητιέται, ὄχι ὁ τόπος ποὺ σοῦ δίνει εὐκαιρίες νὰ δουλέψεις, ν' ἀξιοποιηθεῖς, νὰ προκόψεις, ν' ἀποκατασταθεῖς. 'Ο συρφετὸς τῆς 'Ομόνοιας καὶ δυὸ-τριῶν τὸ πολὺ κεντρικῶν δρόμων, ποὺ ἔχουν γίνει ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ, συναρπάζει σὰν πυρετός, σὰν ἐρέθισμα δηλαδὴ χωρὶς ἀντικείμενο, ὄχι σὰν ὀργασμὸς παραγωγικός. 'Ο σύγχρονος ἄνθρωπος—εἶναι ἡ κατεύθυνση τῆς ἐποχῆς του—γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἐξωστρεφής, ὅλο καὶ πιὸ γεμάτος ἀνάγκες γιὰ ἐξαρτήματα, συμπληρώματα, μέσα ποὺ νὰ περισποῦν τὴν προσοχή του καὶ νὰ τὸν θαμπώνουν, νὰ τὸν ἐκμηδενίζουν, νὰ τοῦ συντηροῦν μιὰν ἰσόθια ἂν γίνεται ἀπόδραση ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. "Ανοτέλλει μιὰ νέα καὶ πολὺ κρίσιμη ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ χάρη ἑνὸς σκοποῦ ἀνεξακρίβωτου, δίχως ταυτότητα, παγερὰ ἀφηρημένου, καὶ ποὺ παρουσιάζει τοῦτο τὸ τραμαχτικό: Πῶς θὰ ἐκφράζεται σὰν ἕνας ἀνεπίγνωστος ἀγώνας νὰ γεμίζεται ἕνα κενὸ ἀκόρεστο ἀκριβῶς ἐπειδὴ θὰ τὸ δημιουργεῖ ἡ ἴδια ἡ προσπάθεια τοῦ χορτασμοῦ του.

Στὸ μεταξὺ ἀνάγκη, φυσικά, νὰ παίρνουμε τὰ πράγματα ὅπως εἶναι. Μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς σύγχρονης ζωῆς ἡ διαφορὰ ἐπαρχίας-πρωτεύουσας δὲν εἶναι ποσοτική, ὅπως ἄλλοτε· ἔχει γίνει ποιοτική. Διαφορετικὴ γεύση—καλή, κακή, ἄλλο ζήτημα—ἔχει ἡ ζωὴ στὴν 'Αθήνα. 'Η ἰδέα καὶ μόνη πὼς ἐνῶ ἐσὺ ζεῖς ἐδῶ, στὸν τάδε περιφερειακὸ νομό, ἐκεῖ-κάτω, στὸ κέντρο, βράζει ἡ ἀνθρωπομάζα, σπιθίζουν οἱ παρδαλόχρωμες φωτεινὲς ἐπιγραφές, παραμονεύουν σὲ κάθε γωνιὰ—ἢ θαρεῖς πὼς παραμονεύουν—ἀπρόοπτα, εὐκαιρίες, ξαφνιάσματα—εἶναι κάτι ποὺ δὲν σὲ ἀφήνει νὰ ἡσυχάσεις. Τὸ ὀνειρεύεσαι καὶ τὸ διψᾶς πολὺ περισσότερο ποὺ τὸ νευρικό σου σύστημα εἶναι καὶ πιὸ ξεκούραστο, πιὸ παρθένο, γιατὶ ἔζησες πάντοτε σ' ἐπαρχία καὶ δὲν ξοδεύτηκες. Θέλεις κι' ἐσὺ νὰ δοκιμάσεις τέλος πάντων αὐτὸ τὸν ἐρεθισμό, αὐτὴ τὴ σπαταλὴ τῶν δυνάμεων, αὐτὸ τὸ ξετίναγμα ποὺ εἶναι μιὰ νέα ἡδονή. 'Η ἀπόσταση, μὲ τὴν ἐξιδανικευτική της δύναμη, ἔρχεται νὰ πολλαπλασιάσει τὸ θέλγητρο τοῦ ἀδοκίμαστου.

'Αλλοίμονο! "Ολα αὐτὰ ὑπάρχουν, εἶναι βέβαιο, θὰ ἔρθει ὅμως μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἕνας πολιτισμὸς ἀληθινὰ προηγμένος, πιὸ ἑνήμερος ἀπὸ τὸν δικό μας, θὰ ὁδηγηθεῖ ἀπὸ ἀνάγκες πιὸ βαθειές, πιὸ οὐσιαστικὰ ἀνθρώπινες, καὶ θὰ δημιουργήσει μιὰ κίνηση ἀντίθετη: Μὲ τὸν προγραμματισμὸ ποὺ θὰ εἶναι τότε παντοῦ καθεστώς, θὰ πιάσει νὰ ὀργανώσει μὲ σύστημα κέντρα μικρὰ καὶ προστατευμένα, πολιτεῖες ἀποκεντρωμένες, καταφύγια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ταλαιπωρημένης ψυχῆς, ὅπου θὰ στείλει, θὰ σκορπίσει, τοὺς πολίτες του, νὰ ζήσουν καὶ πάλι κοντὰ στὴν ἀλήθεια καὶ νὰ ξανάβρουν κάτι ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀξίες ποὺ θὰ ἔχουν κινδυνέψει στὸ μεταξὺ νὰ καταποντιστοῦν ἀνεπανόρθωτα. Εἶμαι βέβαιος πὼς ἕνα στάδιο πραγματικὰ προχωρημένο τοῦ πολιτισμοῦ θὰ συντρίψει, θὰ κονιορτοποιήσει μὲ ὀργὴ καὶ ἀηδία τὰ πολὺ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα. Θὰ καταλάβει πὼς ὄχι μόνον εἶναι μηχανὲς δυσκίνητες, ἀλλὰ καὶ ὀλέθριες, γιατὶ ἔχουν γιὰ νόμο τους τὴν ἀσφυξία, τὴν ἀμοιβαία ἐξαχρείωση τῶν ἀνθρώπων, τὴ φυσική τους τὴν ἐξόντωση. "Η ὁ ἄνθρωπος ἔχει μέσα του τὶς δυνατότητες νὰ γίνει τελειωτικὰ μηχανή, ν' ἀπανθρωπιστεῖ πέρα γιὰ πέρα, ἢ μιὰ μέρα θ' ἀναζητήσει μὲ φρόνηση, ὡριμότητα καὶ διαύγεια τοὺς ὅρους ἐκείνους τῆς ζωῆς ποὺ ὑπορρέουν ἀπὸ τὴ θεμελιακή του φύση καὶ ποὺ μποροῦν νὰ τοῦ ἐξασφαλίσουν τὴν ὕψιστη, ἀδιατάρακτη ἀπόδοση κάποιων ἐσωτερικῶν ἀξιῶν ποὺ εἶναι προορισμένες νὰ δίνουν νόημα καὶ περιεχόμενο στὴ ζωή.

Γιὰ τὴν ὥρα, ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας εἶναι ἕνα ξεμυαλισμένο, ἐκτροχιασμένο παιδί. Θέλει νὰ γνωρίσει ὅλες τὶς ἁμαρτίες, νὰ κυλιστεῖ σ' ὅλες τὶς βρωμιές, νὰ δοκιμάσει τὰ τοξικά, τὶς διαστροφές, ν' ἀποθησαυρίσει βιώματα παράδοξα, ποὺ ἐρεθίζουν τὴ φαντασία του—μιὰ φαντασία νεαροῦ ἀνθρωποφάγου. Μεθοκοπάει μὲ τὸ θόρυβο, μὲ ἀντικείμενα ποὺ γυαλίζουν, στιβάζεται σὲ στενοὺς χώρους, ἡδονίζεται βασανιζόμενος καὶ ἀναπνέοντας δυσάρεστες ὀσμές. Οἱ ἄνθρωποι, καὶ σὰν ἄτομα ἀκάμα, σπάνια ξέρουν πῶς νὰ χαροῦν ἀληθινὰ τὰ νιάτα τους. Συνήθως, τὰ σπαταλᾶνε ἢ κουτὰ ἢ ἐγκληματικά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀνθρωπότητα Σήμερα περνάει τὴν ἐφηβική της κρίση, μιὰ κρίση ἀσωτείας. Θὰ εἶναι ἢ παροδικὴ ἢ μοιραία...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Φεβρουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΕΡΙ ΕΥΦΥΪΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τί ἄραγε νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τοῦ διωγμοῦ ἑνὸς ἐπίλεκτου κληρικοῦ, ποὺ τὴν ἔφερε στὴ δημοσιότητα τὸ «Βῆμα» τῆς περασμένης Παρασκευῆς; Ἡ ἀπορία μας διατυπώνεται ἀπὸ μόνη της σ' αὐτὸ τὸν τόνο, γιατὶ ἡ πεῖρα τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων μᾶς ἔχει δείξει ὅτι σὲ καμμιὰ χώρα οἱ «σκοτεινὲς δυνάμεις» δὲν ἔχουν ἀκόμα τόση πέραση ὅση στὸ μακάριο αὐτὸν τόπο ποὺ ἐπιμένει, σὲ πολλὲς κρίσιμες ἐκδηλώσεις του, νὰ συνεχίζει τὸ Μεσαιώνα. Καὶ ὄχι ἀπὸ στενὴ προσήλωση στὴν παράδοση—ἄ ὄχι! μὴ φανταστῆτε. Ἀπὸ πνεῦμα κουτοπονηρίας Τὸ πολὺ - πολύ, ἂν θὰ ἐπιμέναμε ν' ἀναζητήσουμε ἕνα ἐλαφρυντικό, θὰ ἔπρεπε νὰ σταματήσουμε στὴν ἔντονη καὶ θεμελιακή, καὶ οὐσιαστικὴ, καὶ ἐπισημοποιημένη, ἀγραμματοσύνη. Κάθε προϋπόθεση νὰ κατανοοῦμε—τὴν ἀληθινὴ φύση τῶν προβλημάτων, τὸ νόημα τοῦ καιροῦ μας, τὸ βαθύτερα «συμφέρον»—εἶναι αὐτομάτως καταργημένη. Ἐπαναπαυόμαστε μὲ αὐταρέσκεια στὴν πολυθρύλητη ρωμέϊκη ἐξυπνάδα μας. Ὅλες οἱ κρίσιμες βλακεῖες τοῦ Ρωμιοῦ στὴν ἐξυπνάδα του ἔχουν τὴν πηγή τους.

Βλακεία καὶ ἐδῶ. Γιατί, προσέξτε τὸ διάγραμμα τοῦ θέματος: Μὴν κρυβόμαστε πίσω ἀπὸ τὸ δάχτυλό μας, ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι ἡ κατὰ παράδοση πνευματικὴ μητέρα μας ἀλλά, γιὰ διαφόρους λόγους—ἱστορικούς, κοινωνικούς, συμπτωματικοὺς — δὲν διαθέτει ἐξαιρετικὰ πολλοὺς ἱερωμένους ποὺ νὰ λάμπουν μὲ τὴ βαθύτερή τους καλλιέργεια, μὲ τὴν ἐνεργητική τους παρουσία μέσα στὸν τραχὺ αὐτὸν αἰώνα. Κοινὸ μυστικὸ—καὶ δὲν ἐξυπηρετοῦμε τίποτα ἀποσιωπόντας του—ὁ Κλῆρος μας ὑστερεῖ αἰσθητὰ σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀπέναντι στὸν καθολικὸ Κλῆρο λόγου χάρη. Ξαφνικὰ ὅμως, ἔτσι ἀναπάντεχα, αὐτόκλητος, σὰν οὐρανοκατέβατος, παρουσιάζεται ἕνας Ἕλληνας Ὀρθόδοξος κληρικὸς ποὺ διαθέτει ἐφόδια ἀσυνήθιστα. Ὄχι μόνο τὸ ξερὸ καὶ ἄγονο ἐκεῖνο «χαρτί», ποὺ δὲν φανερώνει συνήθως τίποτα, τὸ χαρτὶ ποὺ σὲ κατατάσσει ἁπλῶς στὶς τάξεις τῶν Ρωμιῶν ποὺ χασμουρήθηκαν κάποτε, τέσσερα ἢ πέντε χρόνια συνέχεια, σ' ἕνα πανεπιστημιακὸ θρανίο. Ὁ πρωτοπρεσβύτερος Γεώργ. Πυρουνάκης διαθέτει νοῦ καὶ καρδιά, πνεῦμα ξύπνιο, συνείδηση γρηγορούσα, προσωπικότητα, πηγαῖο κῦρος, ζωντάνια, ἐνημερότητα, ἄνεση καὶ γοητεία τοῦ λόγου. Μιὰ φορὰ ὅταν τὸν γνωρίσετε, δὲν τὸν ξεχνᾶτε εὔκολα. Ὕστερα ἀπὸ πέντε κουβέντες μαζί του, νιώθετε μονομιᾶς νὰ ἔχει ἐξυψωθεῖ ἀπροσδόκητα μέσα σας ἡ Ἰδέα τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Καὶ ὁ πρωτοπρεσβύτερος Πυρουνάκης ἔχει τοποθετηθεῖ—θεία χάριτι θἄλεγα—σὲ ση μεῖο καίριο: Στὴν ἐργατικὴ περιοχὴ τῆς Ἐλευσίνας. Εἶναι ἐφημέριός της.

Δὲν ἀναφέρομαι ἐδῶ στὴν παλαιότερη δρόση του, τὴν ἐθνική, στὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Τὸ «Βῆμα» τὴν ὑπενθύμισε συνοπτικὰ προχτὲς μ' ἕνα ἀρθρίδιό του. Περιορίζομαι στὸν αἶδεσ. Πυρουνάκη τῆς Ἐλευσίνας. Ὁ κληρικὸς αὐτὸς θὰ εἶταν ἀπόλυτα νομοταγὴς καὶ ἀνώτερος πάσης ὑποψίας ἂν περιοριζόταν στὰ πιὸ στενά, τυπικὰ του ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα, ἂν ἔτρωγε τὶς προσφορὲς καὶ δεκαρολογοῦσε πότε - πότε γιὰ χάρη κάποιου ἁγίου. Ἡ δ. Γιολάντα Τερέντσιο μᾶς τὰ εἶπε λαμπρὰ προχτὲς στὸ «Βῆμα». Ὁ Γεώργ. Πυρουνάκης ὅμως δὲν κατάλαβε ἔτσι τὴν ἀποστολή του. Εἶπε μέσα του: «Ὁ αἰώνας στὸν ὁποῖο ὁ Κύριος εὐδόκησε νὰ ζῶ λέγεται Εἰκοστὸς αἰώνας. Αὐτό, δὲν εἶναι ἕνας ἁριθμὸς τυχαῖος. Ἔχει κάποιο περιεχόμενο. Κάθε αἰώνας περικλείνει κάποιο ἱστορικὸ περιεχόμενο καὶ νὰ τὸ ἀγνοεῖς μπορεῖ νὰ εἶναι δικαίωμά σου ὅταν ἔπεσαι, δὲν εἶναι ὅμως δικαίωμά σου ὅταν ἠγεῖσαι. Στὸν δικό μου τὸν αἰώνα ἰδιαίτερα, οἱ κίνδυνοι εἶναι πολλοί, οἱ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου πολλαπλοί καὶ συνήθως μεταμφιεσμένοι. Ἐδῶ ποὺ βρέθηκα, ἔχω ἀποστολή, εὐθῦνες. Νὰ τὶς ἀγνοήσω, θὰ εἶταν φυγομαχία ἐπονείδιστη. Οὔτε καὶ θὰ μοῦ ἄρεσε ἄλλωστε νὰ τὶς παραβλέψω, γιατὶ μέσα στὶς ἀρτηρίες μου τρέχει αἷμα ζεστὸ καὶ μέσα στὰ στήθη μου χτυπάει μιὰ καρδιὰ ποὺ παθαίνεται γιὰ τὴν ἀλήθεια.

»Στὸν κάθε αἰώνα—θὰ πρέπει νὰ σκέφτηκε ὁ αἶδεσ. Πυρουνάκης — ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται μὲ ἄλλο πρόσωπο. Τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, τὸ φαινομενικὰ ἐναλλασσόμενο, δίνει στὸν κάθε αἰώνα τὸ ἱστορικὸ νόημά του. Χρέος μου νὰ συλλάβω μὲ τὴ συνείδησή μου τὸ συγκαιρινό μου πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, νὰ τὸ ἐκφράσω, νὰ διαβάσω μέσα στὴν καρδιά μου τὴ σκέψη του καὶ νὰ τὴν ὑπηρετήσω. Ποιὸ εἶναι τὸ μέγιστο πρόβλημα τοῦ καιροῦ μου; Τὸ κοινωνικό: Πρόβλημα καυτό, ἐπίφοβο, γιατὶ ἀπ' ὅπου κι' ἂν τὸ πιάσεις, καίει. Ἀδιάφορο! Θὰ ἐπιχειρήσω τὴ δική μου τὴ λαβή. Φοράω ἕνα ράσο, τὸ σχῆμα μου αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπόσυρση ἀπὸ τὸν ἀγώνα, ἀμεριμνησία, ἀπάθεια, σημαίνει ἀντίθετα: στὶς ἐπάλξεις! Γιατὶ ἂν δὲν σταθῶ ἐκεῖ ἐγὼ—ἐμεῖς—θὰ σταθοῦν ἄλλοι. Διφορούμενοι. Καὶ ὁ ἄνθρωπος θὰ βρεθεῖ μιὰ μέρα παγιδεμένος, αἰχμαλωτισμένος ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ὑπερασπιστές του».

Κάτι τέτοια πρέπει νὰ εἶχε πεῖ μέσα του ὁ αἶδεσ. Πυρουνάκης ὅταν πρωτοξεκινοῦσε γιὰ τὴν ἐνορία του. Καὶ σὰν ἄνθρωπος ὁπλισμένος μ' εὐφυΐα ποὺ εἶναι, θὰ εἶχε διαγνώσει ἀμέσως τοὺς κινδύνους, τὶς παρεξηγήσεις, τὰ ἐκτεθειμένα σημεῖα τῆς ἀποστολῆς του, ἀπὸ ὅπου θὰ δοκίμαζαν νὰ τὸν πιάσουν κάποια μέρα οἱ διάφοροι ἐνοχλούμενοι. Δὲν τὸν φαντάζομαι νὰ τρεφόταν μὲ ψευδαισθήσεις. Ἂν ἤθελε νὰ ἔχει ἥσυχο τὸ κεφάλι του, δὲν θ' ἀνέπτυσσε τὴ ζηλευτὴ δράση ποὺ εἶχε ἀναπτύξει. Δὲν θὰ διάλεγε ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε τὸ σχῆμα του, ἡ στολὴ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ποὺ πολλοὶ συνάδελφοί του τὸ ξαστοχᾶνε: νὰ σταθεῖ δηλαδὴ στὸ πλευρὸ τῶν ἐργαζομένων. Θὰ γινόταν ἕνας μεταμφιεσμένος ἐγκάθετος τῶν κατεχόντων. Θὰ ἔβαζε στὴν ὑπηρεσία τους τὸ σταυρό, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο χέρι θ' ἄπλωνε τὸ δίσκο. Καὶ νὰ εἴσαστε βέβαιοι πὼς θὰ ἔπεφταν βροχὴ τὰ τάλληρα

Αὐτὴ ἡ τελευταία θὰ εἶταν ἡ λύση τῆς ρωμέϊκης «ἐξυπνάδας». Ὁ Γεώργ. Πυρουνάκης διάλεξε τὴν ἐκτεθειμένη θέση, τὴν ἀντίθετη. Ἡ Πολιτεία ἀνησύχησε, παρακινήθηκε δηλαδὴ κατάλληλα ν' ἀνησυχήσει: ἀπὸ τοὺς «ἔξυπνους», νὰ περιστείλει τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐνοχλητικοῦ ἱερωμένου, στὴν ἀνάγκη καὶ νὰ τὸν συντρίψει. Οἱ ἔξυπνοι, βλέπετε, θεωροῦν τὴν Πολιτεία κλητήρα τους. Τὴ βάζουν νὰ γαυγίζει ἔξω ἀπὸ τὸ μαγαζί τους. Ἡ Πολιτεία πάλι—ἄλλοτε δικαιολογημένα θολωμένη ἀπὸ τὴ γενικὴ σύγχυση, ἄλλοτε ἀδικαιολόγητα πρόθυμη—ἀλαφιάζεται, παίρνει μέτρα κατὰ κανόνα συνοπτικά, ἄκομψα. Μπαίνει μὲ τὰ τσαρούχια νὰ τακτοποιήσει ὑποθέσεις τόσο εὐαίσθητες καὶ ἐπικίνδυνα λεπτὲς ποὺ θὰ χρειάζονταν προικισμένα δάχτυλα λεπτουργοῦ. Καὶ ἀντὶ νὰ ὑπηρετήσει τὴν ὑπόθεσή της, τὴν ὑπόθεση ποὺ ἔχει ἀναλάβει νὰ ὑπερασπίζει καὶ ποὺ εἶναι ἡ μόνη ἠθική της δικαίωση, τὴν κατασυκοφαντεῖ. Γίνεται ὄργανο τῶν «ἔξυπνων», ποὺ τρίβουν στὴ σκιὰ τὰ χέρια τους καὶ συνεχίζουν ἀδιατάρακτοι νὰ εἰσπράτ τουν.

Καὶ νὰ πῶς φτάνουμε στὴ βλακεία. Στὴ βλακεία ὄχι πιὰ τὴ μεταφορικὰ εἰπωμένη, τὴν ἰδιωτική, τῶν ἀνθρώπων ποὺ πέφτουν θύματα ἐπειδὴ δὲν καταδέχτηκαν νὰ ἀδρανήσουν, ἀλλὰ στὴ μεγάλη καὶ κρίσιμη βλακεία, τὴν ἐπίσημη. Ἡ τάξη τοῦ μεγάλου κεφαλαίου στὴν Ἑλλάδα ζεῖ ἔξω ἀπὸ κάθε πραγματικότητα. Ὄχι μόνο δὲν φανερώνει τὴν κατανόηση καὶ τὴν εὐλυγισία ἐκείνη ποὺ εἶναι γιὰ συμφέρον της, ἀλλὰ καὶ ὅσο οἱ καιροὶ τὸ ἐπιτρέπουν λιγότερο, τόσο ἐκείνη πεισματώνεται νὰ γίνεται πιὸ ὠμή, πιὸ προκλητική. Ἔχει κατασκευάσει ἕνα γελοῖο μηχανισμὸ ἀπὸ δῆθεν ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ σύμβολα, κινημένον ἀπὸ ταλαίπωρους κουασιμόδους, ποὺ προορίζεται ν' ἀντιμετωπίζει τὰ μεγάλα θέματα τῆς ὥρας καὶ νὰ δίνει θεωρητικὲς ἀπαντήσεις, κοσμοθεωρητικὲς λύσεις, ν' ἀνασκευάζει, νὰ φρονηματίζει. Ἔχουμε χάσει ὄχι μόνο τὸ αἴσθημα τοῦ ἐπικαίρου, ἀλλὰ καὶ τὸ αἴσθημα τοῦ γελοίου. Καὶ ὁ κόσμος αὐτός, ποὺ χορεύει στὸ χεῖλος τῆς ἀβύσσου, μεθάει ἀπὸ ἴλιγγο, ἐξαντλεῖ μὲ βουλιμία τὴν πίστωση τῆς Ἱστορίας, κι' ἔχει μιὰ καὶ μόνην ἔγνοια θἄλεγες: Νὰ «πάει» φαγωμένος!...

Ἡ ἄλλη του ἔγνοια εἶναι νὰ γεμίζει λάσπες, νὰ στιγματίζει γιὰ ὑποπτους ἐκείνους ποὺ δοκιμάζουν νὰ τὸν ξυπνήσουν. Σὲ μιὰ χονδροειδέστατη παραζάλη μέσα, ταξινομεῖ στὸ ἴδιο ἀρχεῖο τοὺς ἐγκληματίες καὶ τοὺς προφῆτες. Θὰ τὸν ἰδῆτε, συνηθέστατα, νὰ εὐνοεῖ τοὺς πρώτους, νὰ δείχνεται ἀδυσώπητος στοὺς δεύτερους. Γιατί; Γιατὶ πολὺ συχνά, παίζοντας τὸ παιχνίδι τῶν ἀντιπάλων του, γεμίζει τὶς τσέπες του ἀσφαλέστερα. Καὶ οὔτε ποὺ τὸ διανοεῖται πὼς, ἔτσι, ἐπιταχύνει τὴν κατάρρευσή του

Πῶς ν' ἀπορεῖ κανένας ὕστερα, ὅταν βλέπει τοὺς πράκτορες τῆς ἄλλης ὄχθης νὰ διαφημίζουν τὴ δική τους χερουβικότητα; Ἕνα παράδειγμα πρόχειρο: Γράφαμε προχτὲς ἐδῶ γιὰ τὴν ἁπλοϊκὴ μανία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου νὰ κυνηγάει τὴν ἐντατικὴ ζωή, τὴν ψυχοφθόρα, σὰ νεαρὸς ἀγριάνθρωπος. Τὸ ὄργανο τῆς ἄλλης ὄχθης ἐνοχλήθηκε! Ἀποκαλεῖ ἀγριάνθρωπο τὸν ὑπογραφόμενο ἐπειδὴ δὲν βλέπει, λέει, «τὸν ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας, τὸν ἄνθρωπο ποὺ πραγματοποιεῖ πότε μὲ βόγγους καὶ δάκρυα, πότε μὲ τραγούδια καὶ χαμόγελα, μὰ πάντα μὲ ἀλύγιστη αἰσιοδοξία, τὰ μεγαλύτερα ἰδανικά του». Εὐγλωττία ὅμως τῶν συμπτώσεων: Τὴν ἴδια μέρα, δημοσιευόταν ἡ εἴδηση ξένου πρακτορείου γιὰ τὸν τουφεκισμὸ 45—60 νεαρῶν Οὐγγρων —καὶ ἄλλων!—«ἐπὶ συμμετοχῇ εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1956». Ἂ πῶς καταλαβαίνει κανένας τοὺς «βόγγους καὶ τὰ δάκρυα» τῆς ἐποικοδομητικῆς περικοπῆς! Ὅσο γιὰ τὰ «τραγούδια καὶ χαμόγελα», θὰ τὰ βρῆτε σὲ ἀφθονία στὸ σταφιδιστικὰ πανὼ τοῦ κόσμου ποὺ τὸν ἔλεσε τοῦ εὐαγγελίζεται ἡ ροδισμένη ἀπὸ φλόγες ἐσχατολογία.

Νὰ μιὰ ὑποκρισία ποὺ θὰ ἀρέσκοταν νὰ παίξει παρέα μὲ τὸν ἀείμνηστο χαριστο ράλο ἂν δὲν φροντίζαμε κάθε τόσο νὰ τὴν στηρίζουν οἱ διάκτες ἀνθρώπων, καθὼς ὁ αἶδεσ. Πυρουνάκης.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΟΦΙΣΜΑΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ένας αἰώνιος, ἀθεράπευτος καϋμός...

Στὴν «Εὐρυδίκη» τοῦ Ἀνούγι, ποὺ παίζεται μὲ τόση γοητεία ἀπὸ τὸ θίασο τοῦ Θεάτρου Τέχνης, ὑπάρχει ἕνα σημεῖο ποὺ—δὲν τὸ κρύβω—μὲ σκανδάλισε. Πρόκειται γιὰ κάτι στὸ κείμενο τοῦ ἔργου καὶ ὄχι στὴν παράσταση, γι' αὐτὸ καὶ τ' ἄφησα νὰ τὸ σχολιάσω ἐδῶ. Ἔχει περισσότερο τὴ θέση του στὴ στήλη τούτη, τὴν εὐρύχωρη, παρὰ σ' ἕνα κριτικὸ σημείωμα, ποὺ ὑπακούει πάντα σὲ μιὰ στενὰ λειτουργικὴ πειθαρχία.

Εἶναι ἐκεῖ στὴν τρίτη πράξη τοῦ ἔργου. Ὁ κύριος Ἀνρὶ—προσωποποίηση τοῦ θανάτου—παρηγορεῖ τὸν νεαρὸ Ὀρφέα ποὺ ἔχασε τὴν Εὐρυδίκη του. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι ὡραία. Ἀκοῦστε τη:

«Θὰ σοῦ ἐμπιστευθῶ ἕνα μυστικό, σὲ σένα μόνο θὰ τὸ πῶ, γιατὶ σὲ συμπαθῶ πολύ. Ἔχει ἕνα προτέρημα (ὁ Θάνατος) ποὺ δὲν τὸ ξέρει κανένας. Εἶναι καλός, τρομαχτικὰ καλός. Τρέμει τὰ δάκρυα, τοὺς πόνους. Ὅταν τοῦ περνάει ἀπὸ τὸ χέρι, ὅταν ἡ ζωὴ τοῦ τὸ ἐπιτρέπει, κάνει γρήγορα... Λύνει, ξετεντώνει, χαλαρώνει, ἐνῶ ἡ ζωὴ ἐπιμένει, γραπώνεται σὰ διακονιάρα, ἀκόμα κι' ἂν ἔχει χάσει τὸ παιχνίδι, ἀκόμα κι' ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ σαλέψει, ἂν ἔχει παραμορφωθεῖ, ἀκόμα κι' ἂν πρόκειται νὰ ὑποφέρει διαρκῶς. Μόνον ὁ Θάνατος εἶναι ἀληθινὸς φίλος. Προσεχτικά, μόλις ἀγγίζοντας, ξαναδίνει στὸ τέρας τὸ πρόσωπό του, παρηγορεῖ τὸν κολασμένο, λυτρώνει».

Ἔχουμε ἐδῶ μιὰν εὐγλωττία ποὺ πείθει—γιὰ μιὰ στιγμή. Πείθει πῶς; Μὲ τὴν καλλιέπειά της. Καὶ μὲ τὴν ἐπιτήδεια ἐκμετάλλευση ἑνὸς καϋμοῦ μας: Εἴμαστε κατα δικασμένοι, τὸ ξέρουμε, γλυτωμὸς δὲν ὑπάρχει, θὰ θέλαμε λοιπὸν—τουλάχιστον—νὰ ξεγελαστοῦμε, νὰ πιστέψουμε πῶς δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ καταδίκη. Πῶς πρόκειται, ἀντίθετα, γιὰ εὔνοια: μονάχα παρεξηγημένη. Ὁ συγγραφέας, μ' ἕνα ἐπιδέξιο σόφισμα, ἀναποδογυρίζει τὸ συλλογισμό: Δὲν εἶναι ὁ Θάνατος ποὺ φταίει, ὄχι! Εἶναι ἡ ζωή." Ας θεωρήσουμε τὸ Θάνατο φίλο μας γιὰ νὰ πάψουμε ἔτσι νὰ τὸν φοβόμαστε, ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν ψύχωση τοῦ τέλους.

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

Ἡ λαθροχειρία εἶναι φιλάνθρωπη, θεάρεστη, θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ ξεμασκαρευτεῖ αὐθωρί, μὲ μιὰν ἀντίρρηση ἁπλούστατη: Ἡ ζωὴ ἐπιμένει, παλεύει, γραπώνεται σὰ διακονιάρα, πραγματικά, σφαδάζει μέσα σὲ πόνους καὶ ἀγωνία, ναί. Ἀλλὰ γιατί; Γιατὶ τὴν ὑπονομεύει ὁ Θάνατος. Ἂν αὐτὸς τὴν ἄφηνε ἥσυχη, ἐκείνη οὔτε θὰ ὑπέφερε οὔτε θὰ ἐξευτελιζόταν. Ἥσυχα καὶ ταπεινά, θὰ συνέχιζε τὸν καθημερινὸ ἀγώνα της, ποὺ εἶναι, τὸ κάτω-κάτω, ἀρκετὸ ἀντίτιμο γιὰ τὴν ὕπαρξη ποὺ τῆς ἔχει δοθεῖ. Θάνατος γιὰ μᾶς εἶναι ἡ στιγμὴ τοῦ θανάτου... Νὰ ἕνα θέμα, μιὰ στάση, ποὺ σηκώνει ἐπίσης ἀρκετὴ εὐγλωττία, ἀλλὰ καὶ ποὺ εἶναι, θαρῶ, πιὸ ἀβίαστη, πιὸ ἀνθρώπινη ἀπὸ τοῦ κυρίου Ἀνρὶ-Χάρου.

Μιὰ ἐπιχειρηματολογία, ὅταν εἶναι τόσο εὔκολα ἀνασκευάσιμη, εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ ἀδύνατη. Φανερώνει τοῦτο: Πὼς δὲν ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ βαθύτερη ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ἐνόραση ἑνὸς ὑψηλότερου γεγονότος, παρὰ ἐπιστρατεύεται, πλάθεται, γιὰ λόγους καθαρὰ παρηγορητικούς. Ἕνα σκαλοπάτι πιὸ κάτω στὴν ποιότητα τοῦ ὕφους ποὺ τὴ διατυπώνει, καὶ γίνεται ἀμέσως «φιλολογία». Βλέπουμε τότε πὼς ὑπελόγισε πονηρὰ σὲ μιὰν ἀδυναμία μας. Μὲ τὸ πρόσχημα πὼς μᾶς προσφέρει κάτι νέο, προφητικό, λυτρωτικό, δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ μᾶς γυρίσει πίσω, μεταμφιεσμένον ἐπὶ τὸ ὡραιότερον, τὸν εὐσεβῆ μας πόθο.

Δὲν λέω πὼς τέτοια τεχνάσματα εἶναι ἀθέμιτα, κατώτερα ἑνὸς σοβαροῦ δραματουργοῦ - διανοητή. Ὁ συγγραφέας, ἄνθρωπος κι' αὐτός, δουλεύει στὶς ἴδιες μ' ἐμᾶς ἀδυναμίες. Μπορεῖ κάλλιστα νὰ μᾶς ξεγελάσει ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ξεγελάστηκε, κι' αὐτὸ εἶναι κάτι πραγματικὰ συγκινητικό. Ἐπισημαίνω ἄλλωστε τὸ σόφισμά του ὄχι γιὰ νὰ τὸν ἐπικρίνω παρὰ γιὰ νὰ τὸ κρίνω. Εἶναι παμπάλαιο: ὁ συγγραφέας τῆς «Εὐρυδίκης» δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ διεκδικήσει τὴν πατρότητά του.

Ἀνάμεσα στὸ στρατηγήματα ποὺ μετα χειρίστηκε ἀνέκαθεν ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἐξημερώσει κάπως τὸ πρόσωπο τοῦ Θανάτου, εἶναι κι' αὐτὸ - ἐδῶ. Ἀνηφορίζοντας στὴ γενεαλογία του, δίχως ἐγκυκλοπαιδικὲς ἀξιώσεις καὶ μὲ μόνο ὁδηγὸ πρόχειρες ἀναμνήσεις, συναντάω λόγου χάρη τὸ Μαίτερλινγκ ποὺ ἰσχυρίστηκε, σὲ εἰδικὸ δοκίμιό του, πὼς «οἱ ἀρρώστιες δὲν ἔχουν καμμιὰ συνάφεια μ' ἐκεῖνο ποὺ τὶς τερματίζει», πὼς ἀνήκουν στὴ ζωὴ κι' ὄχι στὸ θάνατο, πὼς φορτώνουμε σ' αὐτὸν ὅ,τι προηγήθηκε, πὼς εἶναι κοντολογὶς ἕνας κατηγορούμενος ἀθῶος. Πιὸ πίσω ἀκόμα, ἀρκετὰ πιὸ πίσω, βρίσκω τὸν Βάκωνα ποὺ μᾶς θυμίζει πὼς ἡ πομπὴ τοῦ θανάτου φοβίζει περισσότερο παρὰ ὁ ἴδιος ὁ θάνατος. Λίγο παλαιότερα, ὁ Μονταίνιος ἀγωνίζεται τουλάχιστον νὰ μᾶς ἐξοικειώσει μὲ τὸ θάνατο: «Ἡ προμελέτη τοῦ θανάτου εἶναι προμελέτη ἐλευθερίας». Πολὺ πιὸ πίσω ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅπως πρὶν ἀπ' αὐτὸν καὶ ὁ Ἐπίκτητος, ἐπιχειροῦν νὰ καταργήσουν τὴ σκέψη τοῦ θανάτου. «Ὁ θάνατος οὐδὲν δεινόν», διακηρύσσει ὁ δεύτερος, «ἀλλὰ τὸ δόγμα τὸ περὶ τοῦ θανάτου, ἐκεῖνο τὸ δεινὸν ἐστιν». Ὁ Λουκρήτιος μᾶς παρατέμπει στοὺς κόλπους τοῦ κλασικοῦ κόσμου, στὸ μεταίχμιο 4ου καὶ 3ου αἰώνα, τότε ποὺ ὁ Ἐπίκουρος ὑποστήριζε πὼς ὁ θάνατος δὲν μᾶς ἀφορᾶ. Σταματῶ. Δὲν χρειάζεται περισσότερο. Ὁ καϋμὸς αὐτὸς εἶναι διαιώνιος. Καὶ πῶς νὰ μὴν εἶναι!

Ἔρχεται τώρα τὸ ἐρώτημα — τὸ ἀργόσχολο, συμφωνῶ: Εἶναι δειλία ὁ φόβος τοῦ θανάτου; Εἶναι μιὰ παράλειψη ἐπιβαλλόμενης παληκαριᾶς; Εἶναι μήπως μωρία, ποὺ τὴν κάνει κοτάδηλη τὸ γεγονὸς ὅτι, τόσες ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν κατάφερε νὰ συνηθίσει, νὰ προσαρμοστεῖ ψυχικὰ σ' ἕνα νόμο φυσικό, ἀκατάλυτο, καὶ ποὺ δὲν αἰφνιδιάζει τὸ ἄτομο, τοῦ προσφέρεται τίμια, καθαρά, μαζὶ μὲ τὴ ζωή, σὰν κάτι ἐξ ὑπαρχῆς δεδομένο, ἀναπόσπαστο ἀπ' αὐτήν, ἄρα συστατικό της στοιχεῖο; Σὲ ὅλα αὐτά; τὰ ἀμέτρητες φορὲς συζητημένα, μπορεῖ νὰ δώσει μιὰν ἀπάντηση συνοπτική — ἴσως πολὺ συνοπτική—ἡ παρατήρηση πὼς ναί, βρισκόμαστε ὅμως μπροστὰ σὲ μιὰν ἀδυναμία συνεπέστατα ἀνθρώπινη, ἄρα αὐτονόητη καὶ δικαιολογημένη. Ὁ νόμος τοῦ δραματουργοῦ — γιὰ νὰ ξανάρθουμε στὴν ἀφετηρία μας— εἶναι ὁ νόμος τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ὁ ἀφηρημένος, ὑποθετικὰ ἀπρόσωπος νόμος τῆς θεωρίας, τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ὁ δραματουργὸς μάχεται, παίρνει θέση, μεροληπτεῖ, ὀργίζεται, δακρύζει, περιγελάει. Μεροληπτεῖ πῶς; Ὄχι γιὰ χάρη τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ πρόσωπά του. Γιὰ χάρη ὅλων. Γιὰ χάρη ὅλων τῶν ὄντων ποὺ ἔχουν σύσταση καὶ θερμοκρασία ἀνθρώπινη. Κλῆρος του εἶναι τὸ πάθος.

Τὸν ἀπαλλάσσει ἄραγε αὐτὸ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς εἰλικρίνειας; Ἀκριβέστερα: Ἔχει τάχα τὴν εὐχέρεια ὁ δραματουργὸς νὰ προβάλλει σὰν ἀλήθεια τὴν πρόχειρη ἀλήθεια, τὴν οἰονεὶ ἀλήθεια, τὴν ἀλήθεια τῆς στιγμῆς, τοῦ συναισθηματικὰ σχετικοῦ καὶ ἀνεξέλεγκτου; Μιὰ ἀξίωση βαθύτερης ὑπευθυνότητας τοῦ ἐπιτρέπει ἄραγε νὰ καλλιεργεῖ τὸ εὔλαβικὸ ψέμα; Ἡ μήπως ἔχει κι' αὐτὸς τὴν ὑποχρέωση νὰ βασανίζει τοὺς διαλογισμούς του, νὰ τοὺς περνάει μέσ' ἀπὸ τὸ φίλτρο τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ, νὰ ἐλέγχει τὴ στερεότητά τους, γιὰ νὰ εἶναι ἀπρόσβλητοι; Θαρῶ πὼς τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔχει κάποια ὀρθότητα. Ὁ δραματουργός, ὅπως κάθε λογοτέχνης, διαθέτει τὴν πειστικότητα τοῦ συναισθηματικοῦ λόγου. Μπορεῖ νὰ πείσει, κάνοντας χρήση τοῦ συγκινησιακοῦ στοιχείου, γιὰ πράγματα ξένα πρὸς τὸ συναίσθημα. Ξένα μὲ τὴν ἔννοια πὼς μόνο του τὸ συναίσθημα δὲν ἀρκεῖ νὰ τὰ στηρίξει. Μόλις ὁ συναισθηματικός τους φωτισμὸς ἀλλοιωθεῖ, ξεσκεπάζεται ἀμέσως ἡ σαθρότητα τοῦ σκελετοῦ τους. Τὸ φάρμακο εἶταν ἐφήμερο καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἀκόμα πιὸ ὀδυνηρή.

Ἂς σημειωθεῖ πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ τάση τῆς λογοτεχνίας—θεατρικῆς, ἀφηγηματικῆς, ἀδιάφορο — ἀρκετὰ μόνιμη. Εἶναι μάλιστα παράδοξο, σὲ πρώτη τουλάχιστον ματιά, ποὺ τὴ βλέπει κανένας νὰ καλλιεργεῖται ἰδιαίτερα στὴν ἐποχή μας, τὴν κατὰ τ' ἄλλα ἀδυσώπητη. Ἴσως ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι ἀδυσώπητη. Ἡ λογοτεχνία πασχίζει συχνὰ νὰ ξεγελάσει τὸν ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας μὲ σοφίσματα γλυκερά, νὰ τὸν πείσει πὼς ὁ κόσμος αὐτὸς ὅπου τὸν ἔστειλαν νὰ ζήσει ἔχει ἕνα πρόσωπο πολὺ πιὸ ἥπιο ἀπ' ὅσο ἡ ἐμπειρία, ἀνώτερη καὶ κατώτερη, δείχνει. Ἀπορεῖ κανένας ὅταν βλέπει μιὰ τέτοια παραπλανητικὴ—καὶ κατὰ κανόνα φτηνὴ—εὐσυγκινησία νὰ ἐκδηλώνεται κάποτε σὲ συγγραφεῖς ἀδρούς, ποὺ κύρια ἀρετή τους εἶναι κατὰ τ' ἄλλα ἡ ὠμὴ ἐσωτερικὴ συνέπεια, ἡ ὡς τὸν κυνισμὸ εἰλικρίνεια. Τὴ χαίρεται, ἀντίθετα, τὴν παρρησία τους, ὅταν ξεσπάζει, ἀδιάφορη γιὰ τὶς διαμαρτυρίες τῆς ἀγορᾶς· Ὁ Καμὺ περπάτησε περήφανα ἀλύγιστος ἀνάμεσα στὶς τεντωμένες παλάμες ποὺ διακόνευαν γύρω του γλυκερὲς ἀπάτες. Προσπάθησε ν' ἀνατλήσει τὸν ἀνθρωπισμό του ἀπὸ περιοχὲς πιὸ αὐστηρές, καψαλισμένες ἀπὸ τὸ φανατισμὸ τῆς ἐπίγνωσης. Ἔσκαψε μὲ τὰ χοῦφτα του, νύχια μετωπικά, τὸν κρύο χῶμο τῆς ἐποχῆς νὰ βρεῖ στὰ σπλάχνα του πλάγια ἑνὸς κόμπο βρόσερὸ νερό, καὶ δὲν καταδέχτηκε οὔτε στιγμὴ νὰ παραδοθεῖ στὴν ὀφθαλμαπάτη, τὸν ἀντιαποπτρισμὸ τῆς ἀβάσταχτης δόσης ποὺ κρέμεται ἀνυπόστατη δράμα ἀπὸ τὸ μέλλον, ἀκόμα καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο.

Ἀρρενωπὴ τέχνη!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Φεβρουαρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὸ θέμα, οὐσιαστικά, ἀνήκει στὴν ἁρμοδιότητα τῶν παιδαγωγῶν, νομίζω ὅμως ὅτι, κάθε ἄνθρωπος ποὺ τυχαίνει, γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, νὰ διατηρεῖ μιὰ κάποια συστηματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ νεολαία μπορεῖ—καὶ πρέπει—νὰ λέει πάνω σ' αὐτὸ τὸ λόγο του. Ὄχι γιὰ νὰ ἐπιτείνει τὴ σύγχυση τῆς πολυγνωμίας, ἀλλὰ γιὰ νὰ προσφέρει τὴ συμβολὴ τῆς μαρτυρίας του καὶ νὰ βοηθάει ἔτσι στὸ βαθμιαῖο ξεκαθάρισμα τῆς ἀλήθειας. Παραδέχομαι ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια εἶναι κι' ἐδῶ ρευστὴ ὅπως παντοῦ. Καὶ πὼς ὁ καθένας τὴ χρωματίζει, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιθυμίες του, ὅπως καὶ μὲ τὴ φυσικὴ του κλίση, τὴν αἰσιόδοξη ἢ τὴν ἀπαισιόδοξη.

Τοῦ ὑπογραφόμενου ἡ κλίση δὲν εἶναι, ἐξ ὁρισμοῦ, αἰσιόδοξη. Στὸ ζήτημα ὅμως τῆς νεολαίας οἱ ἐντυπώσεις του διαφέρουν κάπως ἀπὸ τὶς καθιερωμένες, καὶ αὐτὸ ἔχει διακηρυχτεῖ ἀρκετὲς φορὲς ἀπὸ τὴ στῆλη τούτη. Βεβαιώ πὼς κανενὸς εἴδους αἰσθηματολογία δὲν χρωματίζει τὴν ἀναζήτηση ἀπὸ μέρους μου τῶν λόγων ποὺ προσδιορίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν σημερινῶν παιδιῶν. Ἂν τοὺς ἀναγνωρίζω κάποια—ἢ καὶ πολλὰ—ἐλαφρυντικά, αὐτὸ γίνεται ἀφοῦ ὑπερνικηθεῖ πολλὲς φορὲς ἡ φυσικὴ δυσαρέσκεια ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς πιὸ θορυβούσας καὶ ἀνοηταίνουσας μερίδας τῆς νεολαίας. Πῶς ὅμως νὰ παρατρέξει κανένας ὄχι μόνο τ' ἀναμφισβήτητα ἱστορικὰ ἐλαφρυντικά της ἀλλὰ καὶ τὰ θετικά της προτερήματα, τ' ἀναξιοποίητα πολλὲς φορὲς—ὄχι ἀπὸ δικό της λάθος—καὶ τὸ δυναμισμό, τέλος, τὸν πολύτιμο, ποὺ χάνεται, σπαταλιέται ἀδιάκοπα, συστηματικά, μὲ τρόπο ἀξιοθρήνητο, χωρὶς νὰ συνειδητοποιεῖται πὼς αὐτὸ ἀποτελεῖ αὐτόχρημα μιὰ σταθερὴ ἐθνικὴ ἀπώλεια; Τὴν μέγιστη ἴσως - ἴσως. Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο θέλω τώρα νὰ πῶ δυὸ λόγια.

Κάθε τόσο ἀκούγονται διαμαρτυρίες, καταγγελίες, ἐκκλήσεις γιὰ τὴν ἀγραμματοσύνη τῶν παιδιῶν. Ἀναφέρονται παραδείγματα. Γραπτὰ ἀπὸ διαγωνισμοὺς ἔρχονται στὸ φῶς, ποὺ κάνουν κατάδηλη τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ μέσου ὅρου, τὴν τυπικὴ καὶ τὴν οὐσιαστική. Καὶ ἡ ὀρθογραφία πάσχει καὶ ὁ βαθύτερος πνευματικὸς μηχανισμός. Ἔχω πολὺ ἀξιοπρόσεχτες μαρτυρίες, ἀπὸ πρῶτο χέρι, γιὰ τὴ διανοητικὴ ραθυμία, τὸ εὐτελέστατα χρησιμοθηρικὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει ἕνα μεγάλο μέρος ὄχι πιὰ τῆς νεολαίας τῶν μαθητικῶν θρανίων, ἀλλὰ τῶν διαφόρων ἀνωτάτων σχολῶν. Καταγγέλλεται δηλαδὴ πὼς ἡ χαμηλὴ πνευματικὴ στάθμη δὲν εἶναι θλιβερὸ προνόμιο τοῦ νεαροῦ ἐκείνου κόσμου ποὺ φοιτᾶ στὸ σχολειὸ ἔτσι τυπικά, ἀναγκαστικά, γιὰ νὰ μάθει τὰ ἀπαραίτητα στοιχειώδη «γράμματα», ἀλλὰ πὼς μαστίζει καὶ τὴ μερίδα τῆς νεολαίας ποὺ ὑποτίθεται πὼς, γιὰ ν' ἀκολουθήσει ἀνώτερες σπουδές, θὰ πεῖ πὼς ἔνιωσε μέσα της κάποια εἰδικὴ παρακίνηση, μιὰ κλίση, ἕναν πόθο. Εἶναι πιὰ μυστικὸ πὼς ἡ ἀνώτατη παιδεία στὸν τόπο μας διεκδικεῖται ὄχι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ διψᾶνε γι' αὐτή, ἀλλὰ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὴ χρειάζονται. Ἀποτέλεσμα: ὁ κόσμος αὐτὸς σπουδάζει γιὰ νὰ σπουδάζει. Ἀποβλέπει στὸ δίπλωμα καὶ ὄχι στὸ περιεχόμενο. Δὲν ἔχει βαθύτερες πνευματικὲς ἀνησυχίες, ὑψηλὲς περιέργειες, δὲν προάγει μὲ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὰ σχολεῖα τὴν ὑπόθεση τοῦ ἐθνικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ δὲν ἀνεβάζει τὴν ποιοτικὴ μας στάθμη. Στὴν καλλίτερη περίπτωση, ἐφοδιάζει τὸ κοινωνικό μας σύνολο μὲ τεχνικούς. Δὲν πλουτίζει τὸ ἔθνος μὲ καλλιεργημένους ἀνθρώπους.

Ὄχι μόνο προσυπογράφω ἀλλὰ καὶ πλειοδοτῶ. Λόγοι γενικοὶ καὶ εἰδικοὶ ἔχουν κάνει τὸ πολιτιστικό μας ἐπίπεδο νὰ εἶναι τέτοιο ποὺ θὰ συνέφερε, ἂν μπορούσαμε, νὰ τὸ κρύβαμε. Δὲν ἔχετε παρὰ νὰ ἰδῆτε, γιὰ νὰ τὸ βαθμολογήσετε, τί προτιμάει ὁ κόσμος, σὲ πάμπολλους τομεῖς. Ἀποφεύγω νὰ γίνω ἀναλυτικότερος. Μὲ μιὰ μόνον ἐπιφύλαξη—καὶ αὐτὴ εἶναι τὸ σημερινό μου θέμα: Πῶς ἡ νεολαία ποὺ βγαίνει ἔτσι, κατὰ κύματα, ἀπαίδευτη, καὶ προσθέτει κάθε χρόνο στὴν ποσότητα, ὄχι στὴν ποιότητα, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι—εἶναι—ἄξια καλλίτερης τύχης. Προσωπική μου πεῖρα μ' ἔχει διδάξει τοῦτο: Πῶς ἂν γίνει τὸ σχετικὸ καὶ ἀναγκαῖο σκόντο, ἂν δηλαδὴ βάλει κανένας κατὰ μέρος τὴν ἀναπόφευκτη φύρα—τὰ πλάσματα τὰ ἀπὸ γενετῆς ὑπανάπτυκτα, ἀσυνείδητα, χαμένα—ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο θ' ἀπέμενε μιὰ δύναμη σημαντική, ὅλο καὶ αὐξανόμενη, ἀπὸ ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ φέρουν τὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὲ μιὰ στάθμη ζηλευτή. Ν' ἀξιοποιήσουν τὶς λανθάνουσες ἱκανότητές του ποὺ τώρα εἴτε διαρρέουν, εἴτε καὶ διαστρέφονται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κατάλληλου προσανατολισμοῦ. Ἔτσι ποὺ νὰ καταντάει νὰ ἐμφανίζονται σὰν τὸ ἀντίθετό τους: ἐλαττώματα ἐθνικά, μοιραῖα.

Ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ ἔχει λείψει κάτι κρίσιμο: Στὸ στάδιο τὸ ἀναντικατάστατο καὶ φευγαλέο τῆς ἐφηβείας, ὅπου χαράζεται ὅλη ἡ μελλοντικὴ πορεία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ἀπουσιάσει ἐκεῖνος ποὺ θὰ τοὺς ξυπνοῦσε τὶς ὑψηλότερες περιέργειες, τὴν ἔφεση γιὰ τὸ Καλὸ—τὸ οὐσιαστικὰ καλό, ὄχι τὸ τυπικό, τὸ κατὰ τὰ παραγγέλματα τῆς Χρηστομάθειας. Ἔχει ἀπουσιάσει ὁ ὁδηγὸς ποὺ μὲ ὀξυδέρκεια, εὐαισθησία καὶ λεπτότητα θὰ μποροῦσε νὰ κατευθύνει μιὰ ψυχὴ ποὺ γεννιέται στὸν κόσμο, μιὰ συνείδηση ποὺ βρίσκεται αἰφνιδιασμένη ἀπὸ τὰ ἔσχατα αἰνίγματα τῆς ζωῆς, ἕνα μυαλὸ ποὺ ζητάει νὰ προσανατολιστεῖ, νὰ ξυπνήσει ἢ νὰ παραδοθεῖ στὴ μακάρια νάρκη. Ἰλιγγος κυριεύει κανέναν ὅταν σταθεῖ ν' ἀναλογιστεῖ τὸ πόσο ἀφάνταστα δύσκολη καὶ ὑπεύθυνη εἶναι αὐτὴ ἡ δουλειά. Τὰ πόσα ἐφόδια, φυσικὰ κι' ἐπίκτητα, πρέπει νὰ ἔχουν αὐτοὶ ποὺ τὴν ἀναλαμβάνουν. Τὶς πιθανότητες ποὺ ὑπάρχουν νὰ βρίσκονται—καὶ νὰ ἐκπαιδεύονται, νὰ ἐνισχύονται — οἱ κατάλληλοι ἄνθρωποι. Θὰ μοῦ πῆτε πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ κλασικὸ καὶ χιλιοσυζητημένο πρόβλημα τῆς παιδείας μας. Λυπᾶμαι, ἀλλὰ δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γι' αὐτό. Ὅταν μιλᾶμε γιὰ παιδεία στὸν τόπο τοῦτον, οἱ περισσότεροι—δόξα νἄχει ὁ Θεός, ὄχι ὅλοι—ἐννοοῦμε δασκάλους ποὺ νὰ μαθαίνουν στὰ παιδιὰ ὀρθογραφία, ἀριθμητική, ἱστορία, γεωγραφία. Ἀναρωτιέμαι πόσοι ἄραγε κάτω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ οὐρανὸ νὰ ἔχουν συνειδητοποιήσει πὼς μπορεῖ κανένας νὰ τὰ ξέρει ὅλ' αὐτὰ στὴν ἐντέλεια καὶ νὰ εἶναι ἕνας γάϊδαρος. Νὰ μὴν κάνει κανένα ὀρθογραφικὸ λάθος καὶ τὸ μυαλό του νὰ κοιμᾶται, ἡ συνείδησή του νὰ ἔχει ἀνεπανόρθωτα σβυστεῖ. Ἀκόμα καὶ στὶς εἰσιτήριες ἐξετάσεις τῶν ἀνωτάτων σχολῶν, αὐτὰ ποὺ ζητᾶνε εἶναι στὴν οὐσία γνώσεις. Πῶς ἀλλιῶς νὰ γίνει, θὰ μοῦ πῆτε. Οἱ γνώσεις ὅμως δὲν κάνουν πάντοτε σῶμα οὔτε μὲ τὴν ψυχὴ οὔτε μὲ τὸ μυαλό. Ἀπόδειξη πὼς ἡ γνωστὴ πνευματικὴ στάθμη τοῦ τόπου μας δημιουργεῖται ἀπὸ ἕνα πέλαγος διαφόρων πτυχιούχων ποὺ ἔρχονται νὰ προστεθοῦν μονότονα, δίχως καὶ νὰ τὴν ἀλλοιώσουν, στὴ μάζα τῶν ἀνεύθυνων πεζοπόρων διοπαλαιστῶν.

Ὅποιος ἔχει τὰ μάτια του ἀνοιχτά, βλέπει πῶς, ὑπὸ κατάλληλες συνθῆκες, ἔστω καὶ καθυστερημένα, μὲ κόπο διπλάσιο βέβαια, πολλαπλάσιο, μπορεῖ καὶ ξυπνιέται τὸ μυαλὸ τοῦ ἑλληνόπαιδου, ἐρεθίζεται ἡ περιέργειά του, ὀξύνεται ἡ εὐαισθησία του. Τὸ βλέπετε τὸ παιδὶ αὐτό, ὅταν τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία, μὲ μιὰ γοργότητα ζηλευτὴ νὰ διατρέχει στάδια ποὺ τὰ παιδιὰ ἄλλων λαῶν θὰ ἔκαναν δεκαετίες ὁλόκληρες γιὰ νὰ τὰ διανύσουν. Τὸ βλέπετε νὰ ζωντανεύει ἐσωτερικά, στὸ μάτι του νὰ ἀνάβει μιὰ σπίθα καθαρή, ὄχι διφορούμενη τῆς πονηρίας, στὰ χείλη του νὰ ἀνεβαίνουν ἐρωτήματα καίρια ποὺ διαφωτίζουν τὸν δρόμο τοῦ δασκάλου. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἀγαλλίαση, τὴ συγκίνηση ποὺ σᾶς παρέχει τότε αὐτὸ τὸ βίωμα, αἰσθάνεστε καὶ τὴν καρδιά σας νὰ σφίγγεται στὴ σκέψη τί χάνεται, τί σπαταλιέται στὸ μάκρος τόσων γενεῶν — στὸ μάκρος μιᾶς ἀθεράπευτα ὀρφανῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Μαρτίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΚΟΚΚΙΝΟΣ ΚΡΙΝΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ κοιτάζουμε τὰ πράγματα καταπρόσωπο. Σ' ὅλες τὶς ἡλικίες. Προπάντων στὴν ὥριμη. Νὰ τὰ κοιτάζουμε μέσ' ἀπὸ τὸ ἀπροσδόκητο πρῖσμα τῆς καινούργιας κάθε φορᾶ ἱστορικῆς στιγμῆς, ποὺ μὲ τὸ κύλισμα τοῦ χρόνου ἦρθε νὰ πάρει βουβὰ τὴ θέση τῆς προηγούμενης, τῶν προηγουμένων, ν' ἀλλοιώσει τὸ νόημα τῶν πραγμάτων καὶ τῶν σχέσεων. Ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη, ἀδυσώπητη, ἀναθεώρηση κι' ἀναπροσαρμογή.

Ἡ Φλωρεντία μέσα σ' ἕνα θαμπό, φιλοϋφασμένο μαγνάδι βροχῆς. Τὴν ξαφνιάζουμε ἔτσι, στὸν ὕπνο της, τὴν ἁρπάζουμε στὸ ἀγουροξύπνημά της, ἀτημέλητη καὶ πολὺ ἰδιωτική, τὴ νύχτα τούτη τοῦ Φλεβάρη. Δὲν περιμένει ξένους, εἶναι ἀπεριποίητη, δοσμένη στὸν ἑαυτό της. Ἔξοχα! Ἕνα μνημεῖο δίχως τουρισμό, φτιασίδι, ἀδιακρισία—νὰ μιὰ ἀρετὴ ποὺ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ σπάνια. Μόνο ἔτσι μπορεῖς νὰ τοῦ ἀποσπάσεις τὸ μυστικό του. Ἡ ψυχὴ μιᾶς πολιτείας εἶναι κρυφὸ παρθενικὸ λουλούδι, ποὺ δωρίζεται μόνο σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὴν αἰφνιδιάσει. Στὸν κατακτητή.

Τὸ χνῶτο τῆς Φλωρεντίας ἀπόψε εἶναι ὑγρό, τὸ μέτωπό της συγνεφιασμένο ἀπὸ βαριὰ ὄνειρα. Θὰ ὀνειρεύεται τὰ περασμένα της. Οἱ παλιὲς πολιτεῖες δὲν ὀνειρεύονται ποτὲ τὸ μέλλον. Οἱ στοχασμοί τους, τὰ ὁράματά τους, ἡ πομπὴ τῆς ψυχῆς τους, ξεκινάει πάντα ἀπὸ πολὺ μακρυά, πίσω. Γι' αὐτὸ τὰ ὄνειρά τους δὲν τὶς φτερώνουν: τὶς στοιχειώνουν. Ἡ Φλωρεντία εἶναι στοιχειωμένη τὴ νύχτα τούτη ποὺ χωθήκαμε στὸ ἄδυτό της, μᾶς παραδίνεται λοιπὸν ἀνεπίγνωστα, γυμνή.

Ἡ Ἀναγέννηση πιτσιλισμένη ἀπὸ αἵματα: Νὰ τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τῆς Ἱστορίας. Στέκεται ὁ ταξιδιώτης ὁ λυτρωμένος ἀπὸ ψευδαισθήσεις, προκαταλήψεις, φιλολογία, στέκεται στὴν Πιάτσα ντὲ λὰ Σινιορία καὶ ἀντικρύζει τὸ σκυθρωπὸ παλάτσο Βέκιο μὲ τὸν ἀγριωπὸ πύργο του, τὴ γερακοφωλιά, βίγλα ὀρθωμένη ἀπὸ ἕνα φοβερὸ ἀλάφισμα. Βλέπει ὁ ταξιδιώτης τὰ χοντροδεμένα ἀγάλματα σὲ πα-

ΑΝ ΤΗΣ ΟΤΙ ΤΟ ΥΠΟΚΑ-
ΤΑΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΤΑΜ, Ο-
ΔΟΣ ΑΙΟΛΟΥ 96 ΕΓΚΑ-
ΤΕΛΕΙΦΩΝ ΑΠΟ ΑΠΟ
B

1-12

ράταξη μπροστὰ στὴν πρόσοψη τοῦ παλάτσο Βέκιο κι' ἀναρωτιέται, ἀπορεῖ πῶς οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου, ἕναν καιρό, δὲν εἶχαν ἰδεῖ πῶς ἡ 'Αναγέννηση εἶναι κόρη τοῦ Μεσαιώνα. Τοῦ δυτικοῦ Μεσαιώνα. Πῶς τὴ φαντάστηκαν σὰν σπάσιμο, μεταστροφή. Πῶς δὲν εἶδαν τὸ χοχλακιστὸ αἷμα τῆς ρίζας της νὰ περνάει παφλάζοντας στὴ νέα κοίτη, ν' ἀποχαλινώνεται θριαμβικὰ ἀνυπόμονο, λυτρωμένο ἀπὸ τὰ δεσμά του, νὰ χαίρεται μὲ βάρβαρη ἀγαλλίαση τὴν κερδισμένη ἐλευθερία. Τὸ ὑπόδειγμα τῆς κλασικῆς 'Ελλάδας, τὸ δίδαγμά της, εἶναι γιὰ τὴν 'Αναγέννηση μιὰ παρακίνηση ἀλλὰ καὶ μιὰ παρεξήγηση. Πέρα γιὰ πέρα. Στὴν ἀρχαία 'Ελλάδα καὶ στὴν Τέχνη της—καλλίτερα ἂς ποῦμε: στὸ π ν ε ῦ μ α τῆς Τέχνης της—οἱ 'Ιταλοὶ εἶδαν ὅ,τι νόμισαν, ὅ,τι ἤθελαν, ὄχι ὅ,τι πραγματικὰ κρυβόταν. Δέχομαι πῶς χάρη σ' αὐτὴν τὴν πλάνη εἶναι ποὺ ἐξασφάλισαν τὴν προσωπικότητά τους. Πῶς ἔτσι πλανιέται μόνον ὅποιος ἔχει προσωπικότητα. Ὅμως ἡ 'Ιστορία χρωστάει ν' ἀνοίγει τὰ μάτια της, νὰ ξεκρίνει τὶς σχέσεις, τὸ νόημά τους. Οἱ σοφοὶ ποὺ μελέτησαν ἕναν καιρὸ τὴν πορεία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τῆς Τέχνης δὲν εἴταν φυσιολογικὰ ἐμποτισμένοι ἀπὸ 'Ελλάδα, εἶχαν μέσα τους, ἔμφυτα, τὰ μέτρα τοῦ κόσμου τους, τοῦ δυτικοῦ. Γιατὶ τὰ μέτρα του ὁ καθένας δὲν τὰ διαλέγει, δὲν τὰ σκαρώνει μὲ τὴ μελέτη. Τὰ δέχεται ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ περίγυρου, ἀπὸ τὴν ἄφωνη διαπαιδαγώγηση τοῦ φυσικοῦ του χώρου, τοῦ οὐρανοῦ του, τῆς εἰδικῆς ἀκτινοβολίας ποὺ ἔχει σὲ μιὰν ἄλφα γωνιὰ τῆς Γῆς τὸ φῶς.

Παρεξήγηση τῆς 'Ελλάδας καὶ παρεξήγηση τοῦ Βυζάντιου, αὐτὸ δίνει λαβὴ στὴν 'Αναγέννηση. Δὲν ἀξιολογῶ· χαρακτηρίζω. Τὴν ἀγαπήσαμε καὶ τὴν ἀγαπᾶμε τὴν 'Αναγέννηση, τὴν εὐγνωμονοῦμε γιὰ ὅ,τι διέσωσε καὶ γιὰ ὅ,τι δημιούργησε· τὸ δίδαγμά της ὅμως θὰ εἴταν λειψὸ—κάτι χειρότερο: στρεβλωτικὸ—ἂν δὲν εἴμασταν σὲ θέση νὰ ξεκρίνουμε τὶ πέτυχε καὶ τὶ θέλησε, τὶ δέχτηκε καὶ τὶ ἔδωσε, σὲ τὶ ἔγκειται ἡ ἰδιομορφία της ἡ ἀθέλητη, σὲ τὶ ἡ ἠθελημένη. Τὶ εἶναι τὸ δικό της καὶ τὶ τὸ δικό μας. Ἂν ἡ ζωγραφική της εἶναι, ὅπως τὸ λένε φορτικά, ὄχι θρησκευτικὴ παρὰ τὶς θρησκευτικές της προθέσεις, αὐτὸ δὲν σημαίνει. Εἶχε κι' ὁ παγανιστικὸς κόσμος τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφραστεῖ. Στὴ ζωγραφική, τὸ κάτω-κάτω, τὰ προηγούμενα εἶναι ἐντελῶς εἰδικά: Τὸ Βυζάντιο, σὲ ὅ,τι ἔχει τὸ βαθύτερο καὶ τὸ ὑψηλότερο, τὸ ἀστάθμητο δηλαδή, δὲν εἴταν δυνατὸ νὰ τὸ ἀφομοιώσει ὁ Τζιόττο. Τὸ ὑπόδειγμα τῶν 'Ιταλῶν, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, ὄχι ὁ ἐσωτερικός, ὁ μυστικός, καθὼς στοὺς Βυζαντινούς Καὶ ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος τῶν 'Ιταλῶν προβάλλει γεμάτος φυσικὴ χλιδή, λιπαρός, θηλυκός, ἄφθονος σὲ διακοσμητικὲς ἀξίες. Πῶς νὰ συγγενέψουν οἱ τεχνίτες τῆς 'Αναγέννησης μὲ τὴν ἄσκηση τῆς βυζαντινῆς ψυχῆς καί, σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου; Πῶς νὰ συλλάβουν καὶ ν' ἀφομοιώσουν, νὰ ὑποπτευθοῦν, ὅ,τι μᾶς διαπαιδαγωγεῖ ἐμᾶς: τὴ γυμνὴ πέτρα, τὴ λιτὴ γραμμή, τὸ στεγνὸ τοπίο, ποὺ στερημένο ἀπὸ ὑλικὰ δῶρα γυμνάζει τὴν ψυχὴ σὲ μιὰν ἀντίληψη ἀσκητικὰ ἀβαρῆ, ἱκανὴ ν' ἀποπνευματώνει τὴν ὕλη;

'Η ἀντίθεση τῶν δυὸ κόσμων στὴ γλυπτικὴ εἶναι θαμπωτική. Μὲ κινήσεις βίαιες, θεατρικές, μὲ πόζες, ὄγκους πλαστικούς, οἱ 'Ιταλοὶ πολεμᾶνε νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πέτρα, τὸ μπροῦντζο. Τῆς 'Ελλάδας ἡ παρουσία ἐκεῖ - δίπλα εἶναι φτωχική, ἁπλὸς ὑπαινιγμός : 'Η 'Αφροδίτη τῶν Μεδίκων, ἕνας Σάτυρος, ἡ Νιόβη, ἔργα ὄχι τῆς ἀκμῆς, καὶ πολλὰ ἀντίγραφα, ρωμαϊκὰ κι' αὐτά, στοὺς διαδρόμους τῆς Γκαλλερίας τῶν Οὐφφίτσι. Ὅμως τί δίδαγμα, ὅταν ἔχετε μάτια! Σὲ τί κρύβεται ἄραγε αὐτὸ τὸ μυστικὸ τῶν 'Ελλήνων, ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς προκλασικῆς ἀκινησίας ἴσαμε τὴν ἑλληνιστικὴ περιπάθεια κ' ἐκλέπτυνση τὸ μυστικὸ νὰ κάνουν τὴν πέτρα νὰ χάνει τὸ ὑλικὸ βάρος της, νὰ γίνεται πνεῦμα, νὰ βγάζει φῶς καὶ μουσική, μουσικὴ καὶ φῶς; Στέκομαι σὲ προσευχὴ μπροστὰ σὲ μιὰ σεμνή, ἀνώνυμη Δήμητρα, ἀντίγραφο καμωμένο ἀπὸ βέβηλη ρωμαϊκὴ σμίλη, στημένο ἐκεῖκόπου σ' ἕνα διάδρομο. Ἔχει μιὰ πτύχωση αὐστηρή, ἱερατική, καὶ μιὰ πολὺ ἁπλὴ χειρονομία: ἕνα ἀνασηκωμένο πρὸς τὸ πρόσωπο χέρι. Τίποτ' ἄλλο.

— Κοιτάξτε τί εὐγένεια! λέω στὸν ἀλλοδαπὸ σύντροφό μου τῆς στιγμῆς καὶ πνίγω μὲ κόπο τὴ φωνή μου γιατὶ δὲν ξέρω τί εἶναι αὐτὸ πού, κινημένο ἀπὸ τὴ λιτὴ χειρονομία τῆς θεᾶς, τὴν ἔκανε ξάφνου νὰ τρεμίσει.

Δὲν καταλαβαίνει τίποτα. Καὶ εἶναι καὶ καθηγητὴς Πανεπιστημίου...

Ὄχι, δὲν εἶναι εὔκολο, φαίνεται, νὰ καταλαβαίνεις τὴν ἐσωτερικὴ πειθαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ ὕφους. 'Η εὐγένεια τοῦ ἑλληνικοῦ μαρμάρου, ἀκόμα καὶ τῆς τόσο ἁβρῆς μέσα στὴ γυμνὴ ἔκλυσή της 'Αφροδίτης «τῶν Μεδίκων», εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια κομψότητα. Δὲν πρόκειται γιὰ χάρη τυπικὴ καὶ γιὰ ἁπτὸ κάλλος. 'Εδῶ εἶναι ἕνας πραγματοποιημένος θρίαμβος πάνω στὴν πέτρα, μιὰ παρουσία μέσα στὸν κόσμο ἀλλότρια, μυστική, καὶ ποὺ ὡστόσο δὲν τὸν διαψεύδει τὸν κόσμο παρά, ἀντίθετα, τὸν ἐξαίρει. Εἶναι αὐτὸ ποὺ λέμε, συχνὰ μὲ τόση κατάχρηση, Πνεῦμα, καὶ ποὺ παίρνει τώρα τὴν ἀπόμακρη, ἀπώτατη σημασία του. Μ' αὐτὴ τὴν ἀξία ὁ ἄνθρωπος ἔκανε νὰ βαρύνει ἡ ὕπαρξή του πάνω στὴ γῆ. Ν' ἀποκτήσει νόημα ἡ ζωή του. Νὰ γεφυρωθεῖ ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος μὲ τὸν ἐσωτερικό. Νὰ νικηθεῖ ὁ Θάνατος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μνημειωμένη, χάρη στὴν Τέχνη, κραυγὴ τοῦ πόνου.

'Η 'Αναγέννηση βγαίνει μέσ' ἀπὸ τὸ Μεσαιώνα. Εἶναι ἕνας μαθητὴς τοῦ 'Ελληνισμοῦ πολὺ προικισμένος, ποὺ ὅμως, ἐξ αἰτίας τῆς ἡλικίας του, ἔχει καταλάβει ἄλλα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ τοῦ ἔχει πεῖ ὁ δάσκαλός του. Στὸ μοναστῆρι τοῦ Σὰν Μάρκο βλέπετε τὸν φρὰ - 'Αντζέλικο νὰ γεμίζει μεγάλες ἐπιφάνειες μὲ μεγεθυμένες, οὐσιαστικά, μικρογραφίες. Εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς τέχνη τῶν «Πλουσίων ὡρῶν τοῦ δούκα τοῦ Μπερρὺ» μεταφερμένη τώρα σὲ καινούργιες διαστάσεις. 'Ο Μεσαιώνας ποὺ ξυπνάει, ἀναζητεῖ ψαχουλευτὰ τὰ νέα μέτρα του, γυρεύει νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐσωτερικὴ πίεση μέσα στὸν ἐξωτερικὸ χῶρο. Δὲν ξέρει ἀκόμα νὰ ὀργανώσει μὲ τὰ νέα δεδομένα τὶς εὐρύχωρες ἐπιφάνειες. Ψάχνει. Θὰ βρεῖ. Ἔχει τὴ δική του τὴ μεγαλοφυΐα, τὴ νεοφώτιστη.

'Αλλὰ καὶ πόση ἀγριότητα, πόσο αἷμα! Οἱ πύργοι, τὰ κάστρα, τὰ σίδερα, τὰ κατώγια, τὰ κελλιά, τὸ ράσο τοῦ Σαβοναρόλα, ἐπιτηροῦν αὐτὴ τὴν παιδικὴ ἡλικία. Θὰ συντρίψουν τὸν ἔφηβο ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνθισή του. 'Η ἐγκόσμια ἐξουσία, ἡ στυγνὴ πολιτικὴ δύναμη, θὰ τιμωρήσουν τὴ Φλωρεντία σκληρὰ γιὰ τὴν ποιητική της ἀπόδραση. Αἰώνιο αἴνιγμα! Δὲν γίνεται τάχα, ποτέ, νὰ σταθεῖ τὸ ἀνθρώπινο κάλλος ἀγνό, δίχως πάνω στὸ χιτωνίσκο του πιτσιλιὲς ἀπὸ αἷμα;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» ΤΕΤΑΡΤΗ 6 Ἀπριλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΚΑΛΛΟΣ ΠΟΥ ΑΝΑΖΕΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Προτοῦ ἐπιχειρήσουμε μιὰν ὑποκειμενικὴ ἐπαναποθέτηση τοῦ θέματος «Ἀνθρωπισμός», μὲ γνώμονα πιὰ τὴ νεώτερη ἱστορικὴ ἐμπειρία, ἄσκοπο δὲν θὰ εἴταν νὰ σταθοῦμε μιὰ στιγμὴ μπροστὰ σ' ἕνα - δυὸ καλλιτεχνικά του φανερώματα. Δὲν τὰ διαλέγω μὲ πρόθεση ἀξιολογική. Ὁ προσωπικὸς παράγων παίζει ἐδῶ τὸν κύριο ρόλο, γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς αὐτὸς ὁρίζει τὴν αἰσθαντικότητα τοῦ καθενός μας. Στέκομαι, ἂς ποῦμε, ἀντίκρυ στὸν «Εὐαγγελισμὸ» τῆς Γκαλλερίας ντέλι Οὐφφίτσι. Ἀναφέρεται σὰ νεανικὸ ἔργο τοῦ Λεονάρδου ντὰ Βίντσι. Ἄλλοι, ὑποστηρίζουν πὼς εἶναι οὐσιαστικὰ ἔργο τοῦ Βερόκκιο — τοῦ δασκάλου του — κι' ὅτι ὁ ντὰ Βίντσι ἔχει συνεργαστεῖ μόνο. Τὸ θέμα, γιὰ μένα τὸν ἀμύητο, ἔχει δευτερεύουσα σημασία. Κοιτάζω, δέχομαι τὸ μήνυμα τοῦ ἔργου. Τίποτ' ἄλλο. Εἶναι στενόμακρο, μιὰ σύνθεση κλασικὴ στὴ συμμετρία της. Δεξιὰ ἡ Παναγία, ἀριστερὰ ὁ ἄγγελος, ἀνάμεσά τους μιὰ ἀπόσταση σεβασμοῦ, ποὺ τὴ διασκεδάζουν μερικὰ σκόρπια λουλούδια στὴν πρασιὰ κι' ἕνα μαστορικὰ δουλεμένο, μαρμάρινο, βαρὺ τραπέζι μὲ ἀναλόγιο. Στὸ βάθος, ἀχνογράφεται ἕνα τοπίο ὀνείρου, ποὺ λυώνει, πίνεται ἀπὸ τὸν οὐρανό. Μπροστά του φρουροῦν εὐγενικά, σβέλτα, σὲ προσοχή, μερικὰ δέντρα καθὼς ἐκεῖνα τῶν λόφων τῆς Φλωρεντίας. Ἕνα κτίριο πολὺ στερεό, πλαισιώνει καὶ δέχεται μέσα στὴν κώχη του τὴν Παναγία, κι' αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ λογικὸ στοιχεῖο μέσα στὴ σύνθεση. Σοῦ θυμίζει πὼς ἡ κοπελίτσα αὐτὴ ἀνήκει στὸν κόσμο τοῦτο — γιὰ τὴν ὥρα. Ἡ ὅλη ἄμως ὥρα τοῦ ἔργου, τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου, εἶναι διπλά. Κάθε μεγάλου ἔργου, ὁποιασδήποτε τέχνης, τὸ παρὸν εἶναι διπλό: Μιὰ σκηνὴ ποὺ διαδραματίζεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ σχετικοῦ καὶ μιὰ ἄλλη ποὺ τὴν προβάλλει στὸ χῶρο τοῦ ἀπολύτου. Ὁ Γκρέκο, θαρῶ, εἶναι σὲ τοῦτο τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα. Στὸν «Εὐαγγελισμὸ» τοῦ ντὰ Βίντσι, ὁ διπλὸς χρόνος ὑποβάλλεται πολὺ ἁβρά, δίχως μεταφυσικὲς διαιότητες: Εἶναι ἡ προσωπικὴ μελωδία τοῦ ἔργου. Δὲν χορταίνεις νὰ καμαρώνεις τὴν Παναγία. Μακρυὰ ποὺ βρισκόμαστε ἀπὸ τὶς αὐστηρές, μελαχρινὲς Θεοτόκους τῶν Βυζαντινῶν! Αὐτὴ ἐδῶ ἀναπνέει σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὴν ἐποχή της, τὴν Ἀναγέννηση, καὶ νὰ γιατὶ ἔχει τόσο αὐθεντικὴ χάρη. Δὲν προφασίζεται τὴν μυστικὴ ὕπαρξη. Εἶναι μιὰ κοπελίτσα φλωρεντινή, ξανθούλα, ροδαλή, ἀνθισμένη. Μονάχα νά! Κάποια θεία βούληση, ἄγνωστο γιατί, ἀπεφάσισε ξαφνικὰ νὰ τὴν κάνει σκεῦος ἐκλογῆς: Μπορεῖ καὶ γιὰ ὅ,τι ἔχει μέσα της τὸ ἀνεπίγνωστο, τὸ ἐωθινό. Μπορεῖ καὶ γιὰ τὴν ὁλόδροση ὁμορφιά της. Γιὰ μιὰ φορὰ ἐπιτέλους, ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες κατήφειας, νηστείας, αὐτοβασανισμοῦ, βλοσυρῆς ξεσυνέριας ἀπέναντι σ' αὐτὸν-- ἐδῶ τὸν κόσμο, τὸν ὡραῖο καὶ ἄγριο σὰ νεαρὸ θηρίο, ὁ ἄνθρωπος φιλοδόξησε νὰ γεννήσει τὸ Θεό του μέσα στὴν ὁμορφιά. Ὅπως ἄλλοτε, παλιά, τότε ποὺ ὁ ἀπαλλώνιος κόσμος δὲν εἶχε ἀκόμα βουλιάξει. Ἡ Παναγία τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» μεταμορφώνεται μονομιᾶς, γίνεται θεόπνευστη, πράγμα ποὺ πολὺ τὴν ξαφνιάζει καὶ τὴν ἴδια. Τὸ μέτωπό της παίρνει νὰ φέγγει, ἕνα πολὺ φιλὸ φωτοστέφανο ἀκροκαθίζει στὸ κεφαλάκι της, καὶ εἶναι περισσότερο σὰν κόσμημα ποὺ τοῦ πλαισιώνει τὴν ὁμορφιὰ παρὰ σὰ μοιραῖο σημάδι μαρτυρίου. Τὸ πλάσμα τέλος αὐτὸ μὲ τὴν παραμυθένια ἀβρότητα τῆς παιδικῆς κούκλας, ἔχει γιὰ νὰ ξαφνιαστεῖ μιὰ χειρονομία τόσο φευτικὴ ὅσο καὶ τὸ παραμύθι: Ἀνασηκώνει τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξί, μὲ τὰ λουλουδένια του δάχτυλα, ἀπομένει ἀναπαμένο μ' ἐμπιστοσύνη πάνω στὸ ἀναλόγιο.

Τοῦ ἀγγέλου ἡ σοβαρότητα —λένε πὼς αὐτὸς εἰδικὰ εἶναι ἔργο τοῦ νεαροῦ ντὰ Βίντσι— ἀντιζυγιάζει ταιριαστὰ τὸ ξάφνιασμα τῆς Παρθένας. Ἡ κατανόησή του, κλασική, ἔχει τὴν εὐλάβεια ποὺ πρέπει. Δὲν ξέρω ὅμως τί στὴ μορφὴ αὐτὴ μὲ τὰ ρωμαλέα φτερά, ποὺ μόλις προσγειώθηκε καὶ γονάτισε, συντηρεῖ τὴν ἐντύπωση τοῦ παραμυθιοῦ, τῆς παιδικῆς, ἀνέφελης εὐπιστίας. Νιώθεις πὼς ὅλη μαζὶ ἡ σύλληψη, ἀγγελιαφόρος, ἀποδέκτης καὶ τοπίο, ἀναδόθηκε ἀπὸ ἕναν ἐσωτερικὸ κόσμο ποὺ λάμπει σὰ στερέωμα μ' ἀστροφεγγιά, φαντασμαγορία ἀπέραντη, ἀκύμαντη, δίχως δράμα. Οἱ λάμψεις τῶν χρωμάτων εἶναι παραχωμένες στὴ σκιά, ὅμως πολὺ ζεστές. Τὸ ἄφθονο φουστάνι τοῦ ἀγγέλου, τοῦ δίχως φῦλο, τὸ τριανταφυλλὶ τῆς νεαρῆς Μαρίας, ποὺ τὸ χρυσώνει μιὰ πλαγιαστὴ λουρίδα κίτρινη, γιὰ νὰ περάσει ἔτσι ὁμαλὰ στὸ γαλάζιο τοῦ ἁπλόχωρου μανδύα, ὅλες οἱ κρυφὲς συγχορδίες τῶν τόνων, βαθαίνουν ἀπὸ ἕνα πεντάλ ποὺ τοὺς στομώνει τὴν ὀξύτητα. Ἡ γενικὴ ἀτμοσφαῖρα εἶναι σοβαρή, συγκρατημένη, σ' ἀντίθεση πάντα μὲ τὴν ἀστάθμητη ἐκείνη παιδικότητα ποὺ δροσίζει τὶς μορφὲς καὶ τὴ συμπεριφορά τους. Ἀπὸ τὴν ἀντίθεση αὐτὴ θἄλεγα, ποὺ δὲν εἶναι ἀντινομία παρὰ ἰσορροπία, ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τρυφεροῦ καὶ σοβαροῦ, ἀγνοῦ κι' ἐγκόσμια δροσεροῦ, ἀπορρέει ὅλη ἡ μαγεία τοῦ ἔργου. Μοῦ φαίνεται νὰ ἔχει τὴ χάρη μιᾶς σκηνῆς ὅπου δυὸ ἐξαίσια, ἀγγελικὰ παιδιά, δυὸ παιδιὰ θεόπνευστα, παίζουν τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου.

Μὲ τὸ ἔργο τοῦτο συνταιριάζω στὴν καρδιά μου ἕνα ἄλλο, ποὺ ποιὸς ξέρει ἂν δὲν εἶναι καὶ τὸ λουλοῦδι τῆς ἰταλικῆς γλυπτικῆς, μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες κλασικὲς στιγμές της: τὸν μικρὸ «Δαυΐδ» τοῦ Βερόκκιο. Βρίσκεται στὸ Μπαρτζέλλο, τὸ ἀγριωπὸ ἐκεῖνο παρὼν τοῦ Μεσαιώνα μέσα στὴν καρδιὰ τῆς Φλωρεντίας. Μπρούντζινος ὁ Δαυΐδ αὐτός, παιδικὸς σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ἐφηβικὸ τοῦ Μιχαηλάγγελου, ἔχει στὸ πρόσωπό του ἕνα θρίαμβο θαυμαστὰ ἀθῶο, εὐγενικό, καὶ ποὺ θυμίζει ὄχι φόνο παρὰ ἱκανοποίηση παιδιοῦ ποὺ ἔβγαλε μόλις πέρα ἕνα δύσκολο παιχνίδι. Τὸ ἀποτρόπαιο, μεγάλο κεφάλι τοῦ Γολιάθ, τὸ ἀπιθωμένο στὰ πόδια του, δὲν τὸν σπιλώνει τὸν μικρὸ ἥρωα. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ χαρακτηριστικά του δὲν θὰ ξεκρίνετε σκληρότητα, προσπάθεια, μύηση στὴν ἁμαρτία. Ὁ Δαυΐδ τοῦ Βερόκκιο παραμένει ἀθῶος. Πέραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Χαμογελαστὸς ἀδιόρατα, ἐσωτερικὰ φωτισμένος.

Συχωρέστε με ποὺ ξαναδιαβάζω μπροστά σας ἔργα πολυδιαβασμένα. Βεβαιώνω πὼς δὲν τὸ κάνω ἀπὸ καμμιὰ διάθεση ἐμβρίθειας. Λυρικὴ εἶναι ἡ στιγμή μου. Ἂν μοῦ ἔλεγαν νὰ ὑποδείξω τὰ καλλίτερα ἔργα τῆς φλωρεντινῆς ἀκμῆς, θὰ δήλωνα ἀναρμοδιότητα. Ἡ Ἀναγέννηση ἄλλωστε, στὸ σύνολό της, μοιάζει ὑπόθεση τόσο μελετημένη, σχολιασμένη, ποὺ ὧρες - ὧρες νὰ πείθει πὼς εἶναι κι' ἐξαντλημένη —σὰ θέμα, ὄχι σὰν ἀξία. Ἔχει ἴσως κάτι ἄλλο κουρασμένο μέσα της — σὰν ἰδέα πιά.

Ὅμως γι' αὐτὸ θὰ μιλήσω σ' ἐρχόμενο ἄρθρο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣΙΟΥ
MDCCCLXXXI

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΞΕΚΙΝΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅταν ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἄρθρο μιᾶς σειρᾶς, ποὺ τὴν προϋπολόγιζε κανεὶς νὰ πιάσει τρία - τέσσερα ἄρθρα, μεσολαβεῖ ἕνας μήνας καὶ τέσσερες ἡμέρες, εἶναι δύσκολο βέβαια νὰ ξαναβρεῖ ὁ ἀρχικὸς εἱρμός. Ἀκόμα πιὸ δύσκολο νὰ ξαναβρεῖ κανένας τὴν κεντρική του τὴ διάθεση, τὴ συναισθηματικὴ κλίση ποὺ ὑπαγόρευε τὴ σχεδιαζόμενη σειρά. Δίνω αὐτὴ τὴν ἐξήγηση γιατὶ οἱ σκέψεις ποὺ γέννησε στὸν ὑπογραφόμενο μιὰ σύντομη ἀλλὰ καὶ πυκνὴ σ' ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀναγέννηση, στὸ γεωγραφικὸ ἀκριβῶς σημεῖο ποὺ εἶναι καὶ τὸ λίκνο της, δηλαδὴ στὴ Φλωρεντία, ἔχουν καθαρὰ αὐτοσχέδιο, καθόλου θεωρητικὰ ὀργανωμένο, τόνο. Ἂς ἀνακαλέσουμε ὡστόσο τὴ συναισθηματική μας μνήμη. Ἂς ἐπιχειρήσουμε τὴν κατάδυση στὸ θολὸ ἀρχεῖο τοῦ ὑποσυνειδήτου. Μὲ τὰ μάτια σφαλιστὰ γιὰ τὸ ἄμεσο παρόν, ἂς ξαναπάρουμε τὸ δρόμο, τὴ σταματημένη πορεία μέσα στὰ στενὰ τῆς πατρίδας τοῦ Δάντη. Ἔχουν μιὰ παράδοξη εὐγλωττία τὴν ὥρα τούτη τῆς περισυλλογῆς ποὺ εἶναι ὁ ἐρημικὸς Φλεβάρης...

Οἱ φωνὲς ποὺ μοῦ ἔρχονται ἀπὸ γύρω κι' ἀπὸ μέσα, εἶναι μπερδεμένες. Μοιάζουν μὲ τὸ βάρυπνο ἐκεῖνο παραμιλητὸ ποὺ πότε λὲς κι' ἔχει τὴ σιβυλλικὴ μελωδία τοῦ ἐνύπνιου καὶ πότε σὲ ξαφνιάζει μὲ ἀπότομες λάμψεις, σπαθισμούς. Ἀποθέσαμε στὸ σιδηροδρομικὸ σταθμό, στὸ **deposito dei bagagli**, ἐκεῖ ποὺ περιμένουν οἱ περιττὲς ἀποσκευὲς νὰ τὶς πάρεις γιὰ νὰ ξαναφύγεις, τὸ θεωρητικό μας λογισμό. Μακρυὰ λοιπὸν ἡ ρουτίνα, ἡ προκατάληψη, οἱ τυποποιημένες ἰδέες. Μακρυά μας καὶ ὁ φόβος μήπως θίξουμε τὰ καλῶς ἢ κακῶς κείμενα. Σὲ τέτοιους δρόμους ὅπως αὐτοὶ - ἐδῶ πρέπει νὰ περπατᾶς ἀνάλαφρος, λυτρωμένος: Τότε μόνο μπορεῖ νὰ σὲ ὁδηγήσουν κάπου—ἂν εἶναι νὰ σὲ ὁδηγήσουν. Διαφορτικά, φτάνεις στὰ ἴδια, τὰ αἰώνια συμπεράσματα. Στοὺς κοινοὺς τόπους. Ὅμως κάτι μέσα σου, κάτι ἀσίγαστο, σὲ εἰδοποιεῖ πὼς ὁ δείχτης τῆς ὥρας τοῦ κόσμου δὲν εἶναι στοὺς κοινοὺς τό-

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΞΕΚΙΝΗΜΑ

Τοῦ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

πους. Ὅ,τι ἄλλοτε σήμαινε ἀσφάλεια, στερεότητα, τώρα σημαίνει ἀφροντισιὰ γεμάτη ἀφροσύνη.

Ἡ πρώτη ἐντύπωση, τὴ νύχτα τούτη τοῦ ἀπόβροχου, ἐκεῖ γύρω ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα, ποὺ τριγυρίζω στοὺς δρόμους τῆς Φλωρεντίας, εἶναι—τὸ εἶπα—μιὰ εἰκόνα ἀκάθαρτη ὅπως ἕνα νεογέννητο μωρό: Ἀγνότητα βρεφικὴ πασαλειμένη μὲ αἵματα. Χερουβικὸ στοιχεῖο καὶ βάρβαρο ἀνακατεμένα. Ὁ Μεσαιώνας φρουρεῖ ἄγρυπνος, ξεσπαθωμένος. Ἡ Ἀναγέννηση ἀγωνίζεται νὰ ξεκορμίσει καὶ νὰ λυτρωθεῖ. Νὰ ὀρθωθεῖ ὁλόγυμνη, ἀλλὰ δίχως ἀκολασία, δίχως ἁμαρτία, κορμὶ ποὺ φέγγει μὲ κάλλος ἁγνό. Ἕνα κάλλος ποὺ νὰ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ—ὅπως τότε, στὸν νοσταλγημένο ἀρχαῖο κόσμο, πρὶν ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Πόθος ὡραῖος, συγκινητικός, ποὺ δὲν ξέρω ὡστόσο ἂν συνειδητοποίησε ποτὲ τὸ πόσο εἶταν δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ. Γιατὶ τὸ ἁμάρτημα δὲν βαραίνει τόσο, ὅσο ἡ ἐπίγνωση τοῦ ἁμαρτήματος. Μιᾶς καὶ ἱ ἔγνοια τούτη, ἡ κρίσιμη, μπῆκε κάποτε στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου, ὅλα εἶχαν ἀλλάξει.

Ἡ Ἀναγέννηση ἀγωνίζεται ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ Μεσαιῶνα καὶ τὸ Μεσαιῶνα τὸν ἔχει στὸ αἷμα της. Παίρνει τὰ σύμβολά της ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Μυθολογία καὶ τὰ παίρνει κι' ἀπὸ τὴ Γραφή. Παράτολμος συγκερασμός. Ἡ νύχτα τούτη τοῦ Φλεβάρη, ποὺ μᾶς φανερώνει τὴ Φλωρεντία ἀστόλιστη, ἀνεπιτήδευτη, ἀποκοιμισμένη, μυρίζει ἱδρῶτα καὶ αἷμα. Κάτι ἁπλοϊκό, ἀνειδοποίητο κρέμεται στὸν ἀέρα, ἡ ἐμπιστοσύνη μιᾶς παραδομένης στὸν ὕπνο σκλάβας ποὺ νόμισε πὼς ἔσπασε τὰ δεσμά της ἐπειδὴ ξεντύθηκε ὥς ποὺ νὰ γυμνωθεῖ. Μποροῦμε ἄραγε νὰ ξαναδοῦμε τὸ γυμνὸ κορμὶ μὲ μάτι ἀπονήρευτο; Κάτι περισσότερο: Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πὼς οἱ αἰσθήσεις μας δὲν εἶναι πονηρές; Ἐδῶ βρίσκεται ὁ κόμπος. Ἡ Ἀναγέννηση μᾶς προτείνει κορμιὰ ζωγραφισμένα, κορμιὰ λουλουδάτα, ποὺ περιέχουν ὅμως τὸν πόθο. Λαχταριστὰ κορμιά. Μέσ' ἀπὸ τὴν ἁγιωσύνη τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, στοὺς πίνακες τῶν μεγάλων μαστόρων τῆς Ἰταλίας, τρεμολάμπει ἡ δίψα ἑνὸς κόσμου ποὺ καταπιέστηκε γενεὲς γενεῶν ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ ἀσκητισμό, ἀπὸ τὸ δόγμα, ἀπὸ τὴ θεοκρατία, ἀπὸ τὴν ἀπάνθρωπη αὐστηρότητα, καὶ ποὺ τὸ ροζιασμένο χέρι του κράτησε αἰῶνες τὴ βαρειὰ σπάθα τῶν σταυροφόρων—σπάθα ληστρική. Ὁ καλλιτέχνης ἀναπηδάει ἀναστατωμένος μέσ' ἀπὸ τὸν κατακτητή, τὸ βιαστή. Εἶναι ἕνας νεοφώτιστος.

Ὅμως κι' ἂν πέτυχε ἔτσι μιὰ μισὴ νίκη, εἶναι πάντα μιὰ συγκινητικὴ νίκη. Τὸ πνεῦμα, ἐδῶ, μάντεψε κάποια στιγμὴ τὰ δικαιώματά του, τὰ διεξεδίκησε μὲ πάθος. Ἀκόμα τώρα γίνεται αἰσθητὸς στὸν ἀέρα ὁ ἀγώνας του. Κι' ὁ οἶστρος του. Ὅλα σοῦ μαρτυρᾶνε γύρω, μὲ τὴν ἀντιφατικότητά τους ἀκριβῶς, πὼς στὸ σημεῖο τοῦτο τῆς γῆς δόθηκε κάποτε μιὰ μάχη γιὰ τὴν τιμή. Καὶ τότε μιὰ δεύτερη ἐντύπωση ἔρχεται νὰ πάρει τὴ θέση τῆς πρώτης: Αἴσθημα θολὸ ἐνοχῆς, ἐσένα, τοῦ Εὐρωπαίου ἀνθρώπου, τοῦ πολίτη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα: Αὐτὲς - ἐδῶ τὶς καταβολὲς τοῦ πολιτισμοῦ, τὶς αἰσιόδοξες, δὲν τὶς τίμησες, δὲν μπόρεσες νὰ τὶς δικαιώσεις. Μιὰ ὑπόσχεση γεμάτη αἴγλη εἶχε δώσει κάποτε στὸν ἑαυτό του ὁ Ἄνθρωπος, πρὶν ἀπὸ τέσσερους αἰῶνες, καὶ τὴν ὑπόσχεση τούτη δὲν ἀξιώθηκε νὰ τὴν τηρήσει. Μιὰ ἀναλαμπὴ εἶταν, κι' ἔσβησε. Ὄχι δίχως συνέχεια: Κι' ἄλλες ἀναλαμπὲς ἀκολούθησαν, μικρότερες ἴσως, σποραδικές, γιατὶ κάθε τόσο ἡ συνείδηση ξεσηκωνόταν, ἀντιχτυπιόταν στὰ δεσμά της, ἔκραζε γοερὰ τὸ δίκηο της. Καὶ πάλι ἔσκυβε τὸ κεφάλι ταπεινωμένη, στὴν ἀσήκωτη δουλεία. Ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι ἕνας ἀτέλειωτος ἐμφύλιος πόλεμος.

Ὅταν, στὶς καλλίτερες στιγμές μας στεκόμαστε νὰ ξελαχανιάσουμε ἀπὸ τὸ μακελιό, κι' ἀναβλέπουμε, τότε ἀναζητοῦμε ἕνα ὁδηγητικὸ ἀστέρι: Ἕναν Ἀνθρωπισμό, ποὺ νὰ μᾶς θεραπεύει ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας. Ἀναζητοῦμε ἕνα σύστημα ἠθικῶν ἀξιῶν, μιὰ δωδεκάδελτο, κάτι ποὺ νὰ μᾶς βεβαιώνει πὼς ἡ ζωὴ τὸ κάτω-κάτω δὲν εἶναι τόσο ἀξιοπεριφρόνητη, τόσο παράτονη σὲ σχέση μὲ ὅ,τι πιστεύουμε γιὰ καλλίτερο μέσα μας. Δοκιμάζουμε τότε νὰ ὑψώσουμε τὸ νόμο τοῦ ἀνθρώπου πάνω ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ θηρίου, τὸ νόημα τοῦ σμιλεμένου μαρμάρου πάνω ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἀπελέκητης πέτρας. Αὐτῆς - ἐδῶ ἡ ἐξουσία μᾶς φαίνεται παράλογη, ἀφιλόξενη, ἐχθρική. Πασχίζουμε νὰ ξεχάσουμε πὼς τὴν πέτρα τὴν ἔχουμε μέσα στὴν καρδιά μας. Χτυπᾶμε τὰ στήθια μας μὲ τὴ γροθιά, κι' ἐπειδὴ πονᾶμε πιστεύουμε πὼς ἡ ἀντίφαση βρίσκεται μόνον ἔξω, στὴ φύση. Ἔπειτα, ἔρχεται ἡ συνέχεια, ἡ αὐτοδιάψευση: Τὰ καλλιτεχνήματα δὲν τὰ καταστρέφει ὁ κεραυνός, Τὰ καταστρέφουν οἱ ἄνθρωποι. Καὶ ἡ διαδικασία ξαναρχίζει.

Ἡ Φλωρεντία εἶναι γύρω σπαρμένη μὲ τρόπαια τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὸ βρίαμβο τοῦ Καλοῦ. Τὰ κοιτάζετε μὲ τὸ μάτι τοῦ περιηγητῆ, τὸ ἐπιπόλαιο; Τὰ βρίσκετε γραφικά. Τὰ κοιτάζετε μὲ τὸ μάτι τοῦ φιλότεχνου, τοῦ μελετητῆ; Τὰ βρίσκετε ὁριστικά, αὐτάρκη. Κοιτάξτε τα ὅμως μὲ τὸ μάτι τοῦ ἱστορικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐμποτισμένου ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς του. Τότε θὰ σᾶς φαντάξουν ἀκίνητα, στατικά, ἕνα τοπίο μακρυνό, φυλακισμένο μέσα στὸ δικό του χῶρο καὶ χρόνο. Ὅλα αὐτὰ εἶναι Μουσεῖο, κατάλοιπα τίμια, ὑψηλά, ποὺ δὲν μποροῦν ὅμως πιὰ νὰ σᾶς βοηθήσουν. Ὁ Ἀνθρωπισμὸς ἐκεῖνος, ὁ συμβολιζόμενος καὶ μνημειωμένος ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ βλέπετε, ἔπαιξε τὸ ρόλο του, ἔκλεισε τὸν κύκλο του. Οἱ ὅροι, τώρα, ἔχουν ἀλλάξει.

Καὶ τότε βλέπετε πὼς ἄν ἐκεῖνα εἶναι ὑποδειγματικά, εἶναι γιὰ νὰ σᾶς δείξουν πὼς σήμερα ὁ κόσμος χρειάζεται καὶ πάλι νέες ἀξίες. Πὼς ὁ τραχὺς κλῆρος τοῦ καιροῦ μας εἶναι νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὴ δοκιμασία του, νέα σύμβολα, προσαρμοσμένα στὶς ἱστορικές του τὶς συνθῆκες, σφυρηλατημένα μὲ καινούργιο σθένος, ζυμωμένα μὲ νέα βιώματα, καταξιωμένα ἀπὸ ἕναν ἀνέπαφο ἰδεολογικὸ δυναμισμό. Ἡ Τέχνη—καὶ μέσα στὴν περιοχή της βάζω καὶ τὰ Γράμματα—εἶχε δείξει τότε πὼς ὁ ρόλος της εἶναι σὲ τέτοιες περιστάσεις ἡγετικός. Ἡ Τέχνη τοῦ καιροῦ μας δὲν φαίνεται νὰ τὴν ἔχει καταλάβει αὐτή της τὴν ἀποστολή: Αἰφνιδιασμένη ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ στὴ συνείδηση νέων καὶ τρομαχτικῶν στὰ μεγέθη τους στοιχείων, ἀντὶ νὰ τ' ἀφομοιώσει, ἀφήνει ν' ἀφομοιώνεται. Ἀντὶ νὰ τὰ ἐξουσιάσει, ἐξουσιάζεται. Ἀντὶ νὰ τὰ προσαρμόσει στὸ μέτρο τοῦ ἀνθρώπου, προσαρμόζεται αὐτὴ στὰ μέτρα τῆς μηχανῆς, τῆς τεχνικῆς. Ἔχουμε ἔτσι τὸ φαινόμενο ποὺ λέγεται «ἀπανθρώπιση» τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου. Εἶναι μιὰ παραξάλη δικαιολογημένη ψυχολογικὰ γιὰ μιὰ στιγμή, ἀλλὰ καὶ φοβερὰ ἐπικίνδυνη σὲ ἱστορικὸ βάθος. Ἂν δὲν ἐκφράζει μιὰ μεταβατικὴ καὶ πρόσκαιρη περίοδο, τότε προαναγγέλλει μιὰν ὁριστικὴ ἥττα καὶ ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου. Προφητεύει πένθιμα μιὰ περίοδο ρομποτισμοῦ, ποὺ θὰ εἶναι ἡ κατακλεῖδα τῆς μεγάλης διαμάχης ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι ἔλεγαν «ψυχὴ» καὶ σὲ ὅ,τι λέγεται «ὕλη».

Ἡ ὁ Ἀνθρωπισμὸς σὰν ἰδέα, σὰ σύλληψη, ἔχει ὁριστικὰ δύσει, ἡ χρειάζεται μιὰ γενναία ἀντίδραση ἀπέναντι στὴ φορὰ τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων, γιὰ ν' ἀναβαστεστεῖ σὰ νόημα καὶ νὰ μᾶς ἀνακαπατάξει σὰν ἀξία ζωῆς μέσα στὸ ἀναθεωρούμενο, τὸ δίχως μυθολογία πιὰ σύμπαν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Ἀπριλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΗΣ ΛΑΜΠΡΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Οἱ εὐκαιρίες ποὺ μᾶς παρέχονται νὰ ἐρχόμαστε σ' ἐπαφὴ—στενή, προσωπική, ὄχι τυπική,—μὲ τὰ προγονικά μας ἔθιμα, γίνονται ὅλο καὶ σπανιότερες. Μποροῦμε νὰ κάνουμε αὐτὴ τὴ σκέψη ἰδιαίτερα σήμερα, Τετάρτη τοῦ Πάσχα, ποὺ μόλις ἀναδυόμαστε ἀπὸ τὸν τριήμερο πανηγυρισμό. Θὰ προτιμοῦσα ἄλλωστε, ἀντὶ Τετάρτη «τοῦ Πάσχα», νὰ πῶ: Τετάρτη «τῆς Λαμπρῆς». Ἡ «Λαμπρὴ» ἔχει ἕνα χρῶμα, ἕνα φῶς δικό της : πολὺ ἑλληνικό, πολὺ οἰκεῖο, κάτι ζεστὸ κι' εὐωδιασμένο. Μέσα της ἔχει δέσει μιὰ σταλαματιὰ λιακάδα ζυμωμένη μὲ μέλι, θυμάρι, ἄνοιξη, λιβάνι, καὶ ποὺ σὲ κάνει, ὅπως τὰ φίλτρα τῶν παραμυθιῶν, νὰ νιώθεις σὰν τὴ γεύεσαι πὼς μεταμορφώνεσαι ἐσωτερικά, ἔστω καὶ γιὰ λίγο. Ἀκοῦς τότε καμπάνες ἀπόμακρες, τὰ ἀνάερο φτεροκόπημα τῆς Καλῆς Ἀγγελίας, φωνὲς ἀγαπημένες ποὺ ἔχουν πιὰ σβήσει καὶ τώρα ἀνασταίνονται. Ξανοίγεις ὁράματα, μνῆμες ἀναθρώσκουν θαμποκλώθοντας μέσ' ἀπὸ τὰ περασμένα, μαζὶ μὲ τὴν ἄχνα ἀπὸ τὰ γλυκίσματα, τὸ μῦρο τοῦ σπιτικοῦ σου. Στὴ γιορτὴ τούτη ἔσμιξαν—σύνθεση ἰδανική—ἕνα θρησκευτικὸ σύμβολο κι' ἕνας λαϊκὸς καϋμός. Κι' ἔσμιξαν ἔτσι ποὺ εἶναι δύσκολο πιὰ νὰ τὰ ξεχωρίσεις: νὰ πεῖς τί χρωστάει ἡ Λαμπρὴ στὸ ἕνα, τί ἦρθε νὰ προσθέσει ὁ ἄλλος. Χωρὶς διάθεση ἐθνικισμοῦ θυμίζω τέλος πὼς ἡ γιορτὴ τούτη εἶναι ἐντελῶς δική μας, ἀφομοιωμένη ἀπὸ τὸ νέον ἑλληνισμό. Ὅπως τὰ Χριστούγεννα ἀπὸ τοὺς Δυτικούς. Στὴ Λαμπρὴ ἔχει ἐναποτεθεῖ ἡ ἑλληνικὴ σφραγίδα, καὶ γι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ γιατὶ συνεργοῦν ἐδῶ οἱ κλιματολογικὲς συνθῆκες: Παρ' ὅλη τὴν ἐφετεινὴ διάψευση, κανονικὰ τὴ στιγμὴ τούτη τοῦ χρόνου μιλάει γύρω τὸ πρῶτο θετικὸ σπαρτάρισμα τῆς ἄνοιξης. Ἡ νίκη κατὰ τοῦ θανάτου—σύμβολο τῆς θρησκείας μεταφυσικὸ—ἐναρμονίζεται ἔτσι μὲ τὸν ξαναγεννημὸ τῶν φυσικῶν ὄντων, αἰσθητοποιεῖται.

Τὸ ἔθιμο εὐτυχῶς διασώζεται, κι' ἂς εἶναι προσαρμοσμένο, φυσικά, στὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς. Ἄλλοτε, παλαιότερα, τὸ ποσοστὸ τοῦ θρησκευτικοῦ πανηγυρισμοῦ εἶταν, θαρῶ, ἰσχυρότερο. Οἱ ἄμεσοι πρόγονοί μας βρίσκονταν πιὸ κοντὰ στὴν πηγὴ τοῦ ἐθίμου. Μιὰ λίγο-πολὺ μακρυὰ νηστεία, τοὺς προετοίμαζε νὰ νιώσουν πιὸ ἔντονα τὴ μετάπτωση ἀπὸ τὴ στέρηση στὴν ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, στὴ χαρὰ ποὺ συμβολίζει τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ θανάτου. Ἔπειτα ἡ πίστη στὴν κατατρόπωση τοῦ Ἅδη εἶταν — πῶς νὰ τὸ κάνουμε!—περισσότερο στερεή. Ἀναθυμᾶμαι τοὺς καϋμένους τοὺς δικούς μου νεκροὺς μὲ τί ἄχνα βαθειά, μέσ' ἀπὸ τὰ στήθια τους, ξανάλεγαν τότε τὰ λόγια τοῦ παπᾶ, στὸν Κατηχητικὸ Λόγο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου: «Ὁ Ἅδης ἐπικράνθη...» — Ἐπικράνθη! ἔκανε μὲ βαθὺ ξανάσασμα ὅλο μαζὶ τὸ ἐκκλησίασμα. «Ἐπικράνθη, καὶ γὰρ ἐνεκρώθη. Ἐπικράνθη, καὶ γὰρ καθηρέθη». Ὅποιος δὲν ἔχει ἀκούσει τὸι πλατύ, βαθὺ αὐτὸν ἀντίλαλο νὰ βγαίνει σὰν ἀπὸ ἕνα στόμα, ὅμοιος μὲ χορικό, νὰ ἀντιβουΐζει μέσα στὴν ἐκκλησία τὴ φουντωμένη ἀπὸ τὶς λαμπάδες τῆς Ἀνάστασης, ἐκεῖ στὶς πρῶτες μεταμεσονύχτιες ὧρες τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακή, αὐτὸς δὲν ἔχει νιώσει τὸ βάθος καὶ τὸ νόημα τοῦ κοσμοϊστορικοῦ ἐπινίκιου. Ἕνας προαιώνιος καϋμὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἔβρισκε διέξοδο ἐκείνη τὴ στιγμή, ξέσπαγε καὶ ὑψωνόταν ἀπὸ ἕνα ἀπέραντο στῆθος ποὺ ἐπιτέλους πέτυχε ν' ἀνασηκώσει τὴν πλάκα τῆς δουλείας, λυτρώθηκε.

Ὁ Κατηχητικὸς Λόγος διαβάζεται πάντα, τὰ στόματα τῶν πιστῶν ξαναλένε κάθε χρόνο τὰ λόγια τὰ παρήγορα. Ὅμως εἶναι κάτι γύρω ποὺ ἔχει ἀλλάξει, μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ποὺ στερεώθηκε, ἔγινε πιὸ ἀμετακίνητη καὶ πιὸ πειστική. Δεχτήκαμε, ἀνεπίγνωστα, νὰ συμπεριληφθοῦμε στὸ μηχανισμὸ ποὺ ὁρίζει τὸ τέλος καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων. Ὑπάρχει στὴ στάση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ κοσμοείδωλό του κάτι τὸ οὐσιαστικὰ τραγικό, ποὺ κι' ὁ ἴδιος δὲν τὸ ἔχει ἀκόμα συνειδητοποιήσει: Μιὰ παραδοχὴ τῆς κοινῆς μοίρας, μιὰ ἐγκαρτέρηση ποὺ ἔχει τὸ ὡραῖο πὼς δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ παραίτηση, οὔτε μὲ ἀποχὴ ἀπὸ τὸν ἀγώνα. Ἐγκαρτέρηση δυναμική, ἀναζητεῖ στὶς πραγματικότητες τοῦ φυσικοῦ κόσμου τὰ ἐρείσματά της. Καὶ στὶς ἐσωτερικές της ὑπαγορεύσεις. Βέβαια, παραπαίει συχνά, ξεστρατίζει κάθε τόσο ἐπικίνδυνα, στὴν ἀπόγνωση ἢ στὸν ἐκούσιο ἐξανδραποδισμό, ἀπὸ ἔλλειψη συνήθειας στὸν καινούργιο αὐτὸ δρόμο κι' ἀπὸ κάποιες ὑποτροπὲς τῆς παλιᾶς δίψας γιὰ προστασία, ποὺ ἔχει ἀπομείνει ἀκρωτηριασμένη ἡ ἀναπάντητη. Ὅμως ἡ Ἱστορία ἔχει τὴ λογική της καὶ ὅλες οἱ ἐποχὲς δὲν προσφέρουν εὐκαιρίες ἐκλογῆς. Εἶναι καὶ οἱ ἐποχὲς οἱ ἀδυσώπητες, οἱ ἄνυδρες, ποὺ μόνο τὴν ἄσκηση ἔχουν νὰ σοῦ προτείνουν. Τέτοια ἡ δική μας. Ὀρθώνεται μπροστά μας ἀπόκρημνη, σὰν πρόκληση γιὰ ἄθλημα τῶν ἄκρων, θανάσιμο, δηλαδὴ σὰν ὑπόθεση ζωῆς.

Τὸ ἔθιμο ὡστόσο δὲν ἔχει χάσει οὔτε τὸ περιεχόμενό του οὔτε τὴν ὁμορφιά του. Ἀκόμα κι' ἔτσι, ἀδειασμένο κάπως ἀπὸ ἐσωτερικὴ θερμοκρασία, ἀμεσότητα, γοητεύει πάντα, σὲ κερδίζει. Συνάζει γύρω ἀπὸ ἕνα τραπέζι, ἀνάμεσα στὰ σύμβολα τῆς χαρᾶς, τὰ συγγενολόγια, τοὺς φίλους, τοὺς γνώριμους, τοὺς συναν-θρώπους. Δίνει εὐκαιρία σὲ νέες ἐπαφὲς, σὲ χαλαρώματα τῶν ἀδειανῶν τύπων, σὲ προσεγγίσεις πιὸ ἄνετες ἀπὸ τὶς συμβατικές, γιατὶ αὐτὲς-ἐδῶ εἶναι τοποθετημένες κάτω ἀπὸ τὸ ἀστέρι τῆς ἐνιαίας, τῆς κοινῆς μνήμης, εἴτε τὴν πεῖς θρησκεία, εἴτε παράδοση. Σ' ἕναν καιρὸ μάλιστα ὅπου τὰ σύμβολα ἔχουν τόσο πολὺ πάψει νὰ εἶναι κοινὰ καὶ νὰ συνδέουν ἐσωτερικὰ τοὺς ἀνθρώπους δὲν ξέρω ἂν οἱ λιγοστὲς αὐτὲς εὐκαιρίες δὲν ἔχουν γίνει ἀκόμα πιὸ ἀκριβές. Βλέπεις τοὺς ἀνθρώπους νὰ τσουγκρίζουν αὐγὸ μὲ αὐγό, ν' ἀνταλλάζουν ἀμνημόνευτες εὐχές, ἕνα φιλί, ἕνα γέλιο, κι' ἀναρωτιέσαι μήπως τὰ ὑλικὰ σύμβολα εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, πολὺ πιὸ φορτισμένα μὲ ζωὴ ἀπ' ὅσο θὰ σοῦ ἄφηνε περιθώρια νὰ τὸ ὑποθέσεις ὁ ψυχρὸς ὀρθὸς λόγος.

Κι' ἔπειτα εἶναι καὶ τὰ παιδιά: Τὰ ἔθλεπα προχτές, νέα παληκάρια καὶ κοπέλες, μιὰ καινούργια ἀνθοφορία, πολὺ πιὸ ἐξευγενισμένη σὲ διάπλαση ἀπὸ τὴν ὀλλοτινὴ δική μας, τὰ ἔθλεπα νὰ κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα σ' ἐμᾶς τοὺς μεγάλους λιγάκι μακρυνά, λιγάκι ἀκατάδεχτα, λιγάκι ἐπιφυλακτικὰ μπροστὰ στὸ χαλαρωμένο γιὰ χάρη τῆς γιορτάσιμης ἡμέρας τυπικό μας. Θαρῶ πὼς μᾶς ἀντίκρυζαν μὲ κάποια ἐπιείκεια ξαφνιασμένη καὶ μακρόθυμη. Ὄχι γιατὶ κι' αὐτὰ δὲν εἶναι ἱκανὰ γιὰ χαρά. Ἀπεναντίας. Ἀλλὰ γιατὶ ὁ μεγάλος ποὺ κατεβαίνει ξαφνικὰ ἀπὸ τὸ θάθρο του εἶναι ἕνα θέαμα περίεργο, κάπως ἀσυνάρτητο, ἄκομψο, στὰ μάτια τοῦ νέου. Τοῦ νέου ποὺ δὲν ἔχει ἰδεῖ ἀκόμα ἀπὸ ὅλες τὶς ὀπτικὲς γωνίες τὸν κόσμο, γιὰ νὰ συγχωρεῖ. Δὲν σημαίνει! Τὰ παιδιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ ἐφοδιαστοῦν μὲ ἀναμνήσεις. Μὲ πίνακες ἐμφυχωμένους τῆς προγονικῆς ζωῆς, ὅπως κι' ἐμεῖς ἕναν καιρὸ ἐφοδιαστήκαμε. Καὶ πρέπει νὰ τοὺς πάρουν αὐτοὺς τοὺς πίνακες μαζί τους στὸ ταξίδι τῶν κατακτήσεων, γιὰ νὰ ἔχουν κάτι νὰ θυμόνται ἀπὸ τὴ φωλιὰ τότε ποὺ θ' ἀρχίσουν νὰ δοκιμάζουν τὴν ἀνάγκη ἑνὸς βάθους στὸν ἱστορημένο χρόνο, μιᾶς ρίζας, ἑνὸς δεσμοῦ μὲ τὰ περασμένα—τῆς συνοχῆς ἐκείνης ποὺ κάνει τὰ κύματα τῶν ζωντανῶν νὰ μὴ νιώθουν ἀπομονωμένα, ἔρημα, κυνηγημένα, μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἀνεξερεύνητου ὠκεανοῦ.

Αὔριο τὰ σύμβολα αὐτὰ μπορεῖ ν' ἀλλάξουν. Μπορεῖ ν' ἀποκηρυχτοῦν ἢ νὰ μεταπλαστοῦν. Ὁ κόσμος μπαίνει σὲ νέο κεφάλαιο, ποὺ ἔχει γιὰ ἐπικεφαλίδα του ἐξισώσεις σιβυλλικές, σχεδὸν ἀπάνθρωπα ἀφηρημένες. Ἡ ἑποποιΐα του ἀλλάζει ρυθμό, μελωδία. Κάτι μοῦ λέει ὡστόσο πὼς δὲν θ' ἀλλάξει καὶ ἀποστολή. Στὰ καινούργια σύμβολα θ' ἀνατεθεῖ νὰ ἐκφράσουν κάτι σὰν τὰ παλιά: Ἕνα μῦθο. Ἄραγε ὁ μῦθος αὐτὸς δὲν θὰ εἶναι καὶ πάλι, γ ι ὰ τ ὸ ν ἄ ν θ ρ ω π ο, ἕνας ἱερὸς μῦθος;

Ἂν ναί, τότε τὴν ὥρα ποὺ οἱ αὐριανοὶ θὰ στρέφουν τὸ κεφάλι καὶ θὰ μᾶς βλέπουν, ἐμᾶς τοὺς χτεσινούς, νὰ ξεμακραίνουμε πέρα, στὴν καταχνιὰ τοῦ χρόνου, τὴν ὥρα ποὺ θὰ σβήνονται οἱ μονάδες ποὺ εἴμασταν καὶ θ' ἀπομένει μόνο τὸ κῦμα, ἐκεῖνο ποὺ θὰ ξεχωρίζει, θ' ἀνεμίζεται πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας, θὰ εἶναι τὰ σύμβολά μας, τὰ λάβαρά μας τ' ἀναστάσιμα. Τὰ κέντησαμε μὲ τοὺς καϋμούς μας καὶ τὰ κρεμάσαμε ψηλὰ σὲ ὀρθὰ κοντάρια. Γιὰ νὰ φέξουν ὁλοτέρα, σὰν ἀναλοίμπες ὑπὸ φλόγα, πάνω ἀπὸ τὸν ἔσχατο, τὸν ἀνατέρμονα ὠκεανό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Ἀπριλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΕΟΡΩΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στὴν ἀρχὴ τ' ἀδικήσαμε. Ὕστερα τὰ δικαιολογήσαμε. Σιγὰ - σιγὰ τώρα πᾶμε νὰ τὰ ὑπερδικαιολογήσουμε—ὁπότε θὰ τ' ἀδικήσουμε καὶ πάλι, μὲ διαφορετικὸ μόνο τρόπο: Θὰ τοὺς κάνουμε κακό. Μιλῶ γιὰ τὰ παιδιά.

Τὸ θέμα μοῦ εἶναι πρόχειρο γιατὶ ἔτυχε, τώρα τὶς γιορτὲς, ποὺ σμίγουν οἱ οἰκογένειες καὶ λένε τὰ δικά τους, νὰ συζητηθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ εἶναι γονεῖς. Μεταφέρω ἐδῶ μερικὲς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίχτηκαν, σὰ συνέχεια λογική, ἔστω καὶ σ' ἄλλο τόνο, τοῦ ἄρθρου τῆς περασμένης Τετάρτης.

Θὰ ζητήσω τὴν ἄδεια, πρῶτα - πρῶτα, κι' ὄχι ἀπὸ περιαυτολογία ἀλλὰ γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω ἐξ ἀρχῆς τὴ θέση μου, νὰ θυμίσω στὸν ἀναγνώστη αὐτῆς τῆς στήλης πὼς ἀπὸ χρόνια, σὲ ἄρθρα ἀπανωτὰ καὶ μὲ τὶς πιὸ διαφορετικὲς εὐκαιρίες, ὁ ὑπογραφόμενος εἶχε κάνει ὅ,τι μποροῦσε γιὰ ν' ἀνασκευαστεῖ ἡ γνωστὴ ἄποψη πὼς τὰ σημερινὰ παιδιὰ εἶναι χαλασμένα, συχνὰ διεφθαρμένα, περίπου μιὰ ἀπώλεια γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Εἴχαμε ὑποστηρίξει τότε πὼς σ' αὐτὴ τὴν καταγγελία κρύβεται ἕνα ποσοστὸ συκοφαντικῆς ὑπερβολῆς. Πὼς ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν ὁ-

ποιαδήποτε μεταπολεμική κατάσταση βαραίνει τοὺς μεγάλους, ὄχι τοὺς μικρούς: ἐκείνους δηλαδὴ ποὺ ἔφτιαξαν τὸν κόσμο τέτοιος ποὺ εἶναι κι' ὄχι ἐκείνους ποὺ τὸν ὑφίστανται. Ἐπισημάναμε ἤδη τὶς θετικὲς κι' ἀναμφισβήτητες ἀρετὲς τῆς σημερινῆς νεολαίας, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς κάπως πρόχειρα ἐξιδανικευμένες ἀρετὲς τῶν περασμένων γενεῶν. Τὶς ἀπόψεις του ἐκεῖνες ὁ ὑπογραφόμενος τὶς εἶχε τέλος συνθέσει σὲ μιὰν εἰδικὴ διάλεξη, ποὺ δόθηκε στὴν αἴθουσα τῆς Χ.Ε.Ν. τὸ 1955, ὀργανωμένη ἀπὸ τὴ Σχολὴ Κοινωνικῆς Προνοίας. Ἀναθυμᾶμαι πάντα μὲ συγκίνηση τὴ ζωηρὴ ἐπιδοκιμασία τοῦ ἀείμνηστου Ἀλεξ. Δελμούζου, στὸ τέλος τῆς βραδιᾶς. Τὰ λόγια του ἀπομένουν στὴ θύμισή μου ἀκριβά, ὄχι μόνο γιατὶ τιμοῦσαν τὸν ὁμιλητή, ἀλλὰ καὶ γιατὶ συμβόλιζαν τὸ ἀποφασιστικὸ γεφύρωμα μιᾶς γενιᾶς ποὺ φεύγει — σὲ ὅ,τι εἶχε τὸ καλλίτερο, τὸ φωτεινότερο — καὶ μιᾶς ποὺ ἔρχεται φορτωμένη μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ κόσμου.

Ἡ τοποθέτησή μας λοιπὸν στὸ πλευρὸ τῆς νεολαίας εἶναι ξεκαθαρισμένη. Στὴ δεσπόζουσα ὅμως αὐτὴ τάση μας πρέπει νὰ νοηθεῖ κι' ἕνα ὁρόσημο: Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὴν καλὴ θέληση νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑπερβολή, νὰ μὴν παρασύρεται στὸν κατήφορο, ἀπὸ ἐπιπόλαιη διάθεση νὰ φαίνεται εὐχάριστη στοὺς νέους. Οἱ σημερινοὶ γονεῖς—τὸ εἴπαμε κι' ἄλλοτε—κατὰ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ ἔχουμε δειχτεῖ ὑπερβολικὰ φιλελεύθεροι, ἐνδοτικοί, εἴτε ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἀντίδραση πρὸς τὴν αὐστηρὴ ἀγωγὴ ποὺ λάβαμε στὰ δικά μας τὰ νιάτα, εἴτε ἀπὸ ἕναν αὐτόματο συντονισμὸ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζοῦμε. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, μερικοὶ ἀπὸ μᾶς νὰ τὸ ἔχουν παρακάνει. Ἔτσι ποὺ προβάλλει τώρα ἕνα νέο θέμα εὐθύνης, ὄχι πιὰ τόσο εὐχάριστο γιὰ τὰ παιδιὰ ὅσο οἱ ἄλλες μας εὐθύνες, ἐκεῖνες ποὺ μὲ προθυμία μᾶς καταλογίζονται.

Ξέρω περιπτώσεις — τὶς ξέρουμε ὅλοι—ὅπου ἕνα κακῶς νοούμενο «ἐκσυγχρονισμένο» πνεῦμα χαλάρωσε τὰ λουριὰ τῆς οἰκογένειας στὸ ἔπακρο. Περιπτώσεις ὅπου ἔλειψε κάθε ἔννοια πειθαρχίας, ἱεραρχίας, μέτρου, συγκρατημοῦ. Ὅπου μαζὶ μὲ τὸν ἄλλοτε ποτὲ θεοποιημένο σεβασμὸ καταργήθηκε κι' ὁ αὐτοσεβασμός. Παιδιὰ ποὺ ἀνήκουν κατὰ προτίμηση στὴν προνομιοῦχο κοινωνικὴ τάξη, εἴτε παρακινημένα ἀπὸ ξένα ἤθη ἀχώνευτα, εἴτε ἀπὸ τὸν κακὸ κινηματογράφο, εἴτε ἂν θέλετε ἀπὸ τὶς ἀστάθμητες ἱστορικὲς συνθῆκες, παρουσιάζουν συχνὰ ἕνα φαινόμενο ἐλεεινό, ἀποκρουστικό, τρισάθλιο: Μιὰ τέλεια ἀποχαλίνωση, ἕναν ἀποκτηνωμένο ἡδονισμό, ποὺ περιβάλλεται μάλιστα καὶ μὲ τὶς ἀξιώσεις τῆς διοθεωρίας, μιᾶς «φιλοσοφίας τῆς ζωῆς», γιὰ νὰ ἐξιδανικευτεῖ ἔτσι καὶ ν' ἀποκτήσει ἔμφαση. Μᾶς λένε, ἀπὸ μιὰν ὁρισμένη κατεύθυνση, πὼς αὐτὰ εἶναι τ' ἀναπόδραστα συμπτώματα ἑνὸς κόσμου ποὺ ἐκφυλίζεται καὶ διαλύεται γιατὶ τὸν κατεδίκασε ἡ Ἱστορία. Ὅ,τι ποσοστὸ ἀλήθειας κι' ἂν ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση, πρέπει ν' ἀποφύγουμε νὰ τὴν ὑψώσουμε σὲ δόγμα, νὰ τὴ μεταβάλουμε σὲ πολιτικὸ ἐπιχείρημα. Γιατὶ τότε, ἀντὶ νὰ τὴν ἀναστείλουμε, θὰ βαλθοῦμε νὰ χαιρεκακοῦμε. Καὶ θὰ μᾶς λείψει ἡ νηφάλια ἱκανότητα νὰ ξεκρίνουμε ἂν πραγματικὰ πρόκειται γιὰ μιὰ συμπτωματική, κοινωνικὰ ἐντοπισμένη κατάρρευση, ἢ γιὰ κάποιο βαθύτερο δηλητήριο ποὺ παράγεται σὲ ὁρισμένη φάση τῆς διαδικασίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ποὺ κατατρώει τὰ σπλάχνα τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου ὅταν ἀπομένει ἀδέσμευτος. Τὸ ὅτι σὲ χῶρες ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ ἕνα εἶδος στρατιωτικῆς πειθαρχίας δὲν σημειώνονται τέτοια κρούσματα — ἢ καὶ σημειώνονται σὲ περιορισμένη ὅμως κλίμακα—δὲν σημαίνει τίποτα. Τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ὁ στρατώνας. Ἀκόμα καὶ στὰ ἔνοπλα καθεστῶτα, ποὺ γιὰ τὴν ἐδραίωσή του ἀναγκάζονται νὰ βρίσκονται γιὰ πολλὰ χρόνια σὲ ἀδιάκοπο συναγερμό, μιὰ μέρα ὁ ἀνεπίσημος στρατιωτικὸς νόμος θὰ πάρει τέλος. Ἀλλοίμονο ἂν ἡ αὐτοδιάλυση, ὁ μηδενιστικὸς ναρκισσισμός, βρίσκονταν νωρίτερα ἢ ἀργότερα, στὴν ἄκρη τοῦ κάθε δρόμου ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ Ἱστορία.

Ἂν ὅμως τὰ σημερινὰ παιδιὰ ἔχουν δίκιο νὰ μᾶς ρίχνουν τὴν πέτρα τοῦ ἀναθέματος γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου ποὺ τὰ γέννησε, ἀπομένει νὰ ἰδοῦμε πόσο γρήγορα καὶ προπάντων σὲ τί βαθμὸ θὰ τὸν ἀλλάξουν αὐτὰ τὸν κόσμο. **Δὲν διατυπώνω ἀμφιβολία.** Ἐπιθυμῶ μόνο νὰ προφυλάξω ἀπὸ ἀδαεσάνιστες αἰσιοδοξίες, φυσικοὺς γιὰ τὴ νεότητα — ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ νεότητα — κομπασμούς. Ὑπάρχουν σήμερα ἄνθρωποι, παρατάξεις, ποὺ γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ πολιτικὸ παιχνίδι τους δημιουργοῦν ψευδαισθήσεις, παρουσιάζουν τὰ προβλήματα ἁπλούστερα ἀπὸ ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι καὶ μεταθέτουν ὅλη τὴν εὐθύνη, ὅλη τὴν οὐσιαστικὴ πρωτοβουλία, στοὺς ἀντικειμενικοὺς παράγοντες, στὶς ἐξωτερικὲς συνθῆκες. Αὐτὴ ἡ τακτικὴ εἶναι κακὸς σύμβουλος γιὰ τοὺς ἀπονήρευτους. Τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου ἔχουν μιὰν ὄψη ἁπλὴ καὶ μιὰ περίπλοκη. Ἡ ἁπλὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ, πραγματικά, προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀφύσικο ἀναχρονισμό, τὴν ἑτοιμόρροπη συμβίωση θεσμῶν ξεπερασμένων, καταδικασμένων, ἁμαρτωλῶν, μὲ ἄλλους, προσαρμοσμένους στὰ μέτρα τοῦ παρόντος καὶ τοῦ ἄμεσου μέλλοντος. Κοινωνικὲς μερίδες ποὺ ἐκμεταλλεύονται τὰ λείψανα τοῦ χτές, ἐμποδίζουν τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας νὰ κυλήσει φυσιολογικὰ στὴν κοίτη του, γίνονται φραγμοὶ ποὺ ἀπειλοῦν μὲ ξεχειλίσματα καὶ καταστροφὲς τὸν κόσμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὁ ἄνθρωπος ὁ σημερινὸς καλλιεργεῖ κι' ἕνα εἶδος περίεργης αὐταρέσκειας: Θέλει νὰ παραβλέψει τοὺς ἐσωτερικούς του ἐχθρούς, τοὺς προαιώνιους, αὐτοὺς ποὺ ὑπονομεύουν κάθε ἀγνὴ πρωτοβουλία. Λησμονεῖ ἐπίμονα τὴ θεμελιακὴ ἀντίφαση, ποὺ ὡστόσο τὸν προσδιορίζει. Εἶναι τοῦτη: Πὼς ἐνῶ ἀντιπροσωπεύει σὰ ζῶο μιὰν ἐξαίρεση πρωτοφανῆ, γιατὶ ποθεῖ μὲ πάθος τὸ καλλίτερο — τὸ ἠθικὰ καλλίτερο, ὄχι τὴν καλοπέραση, ποὺ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ ζῶα — ὡστόσο ἐγκυμονεῖ ὁ ἴδιος τὴν ἄρνησή της: Τὴν εὐτέλεια, τὴ δουλοπρέπεια, τὴ μοχθηρία, τὴν ἐγωπάθεια. Γιὰ νὰ τὰ περιστείλει ὅλ' αὐτά, δὲν ἔχει τίποτα καλλίτερο ἐπινοήσει, ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ προοδευτικά του καθεστῶτα, ἀπὸ ἕνα εἶδος αὐστηρὴ ἀστυνομικὴ ἐπαγρύπνηση, ποὺ ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὸν ἀδρανῆ γραφτὸ νόμο, τὸν καταστατικὸ χάρτη — ἀποκρυστάλλωση τόσων ἰδανικῶν. Τονώνει βέβαια, παράλληλα, καὶ τὴν Παιδεία. Τὸ παλαιὸ ὄνειρο τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ νὰ ἐξωψώσει μὲ τὸν φρονηματισμὸ τὸ Εἶδος μας, δὲν ἔχει παραμεριστεῖ ὁλότελα, μολονότι ἡ νεώτερη τάση εἶναι νὰ παράγονται τεχνικοὶ καὶ ὄχι ὑποδείγματα ἀνθρώπων. Τὰ σύγχρονα κράτη ἀναθέτουν στὴν Ἐκπαίδευση νὰ τοὺς προετοιμάζει στελέχη ἱκανὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἐκβιομηχάνιση, νὰ ὁλοκληρώσουν τὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμό, παράγοντά κρίσιμο στὸ στίβο τοῦ διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ κύριος σκοπός. Ἔμμεσα, θεραπεύεται βέβαια καὶ ἡ ἐλπίδα πὼς μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς τεχνικῆς προόδου θὰ δημιουργηθοῦν οἱ ὑλικὲς προϋποθέσεις γιὰ ἕνα ποιοτικὸ καλλιτέρεμα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἕνα ποσοστὸ πιθανότητας. Τοῦ ἀποδίδεται τὸ κῦρος ἀξιώματος. Ἐδῶ κρύβεται ἡ μοιραία ὑποκρισία.

Ἀπὸ τὴν ἀντίφαση τὴν ὀντολογική, ποὺ φωλιάζει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση: πόθος γιὰ τὸ ὑψηλὸ — θεμελιακὴ εὐτέλεια, φοβᾶμαι πὼς δὲν προστατεύει ἀρκετὰ τοὺς νέους ἡ φαντασιοπληξία τῆς ἐποχῆς μας, ὁ ἀλλόκοτος αὐτὸς καὶ ὄχι πάντα ἀνυστερόβουλος ρωμαντισμός. Καλλιεργεῖται καὶ πάλι ἕνας μῦθος, μὲ πολὺ φανερὰ μάλιστα τὰ νήματα ποὺ τὸν κινοῦν. Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ στὴν ἱστορία, παρουσιάζεται σὰν ἕνα κράμα ἀθέλητης καὶ πανουργίας, ὀνείρου καὶ λάσπης. Δὼ Κιχώτης καὶ Σάντσος στὸ ἴδιο πρόσωπο...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Μαΐου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΙ ΧΡΗ ΔΡΑΝ;

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε τόσο ἔρχεται στὰ χέρια μου—ὅπως καὶ στὰ χέρια τῶν συναδέλφων μου, δὲν ἀμφιβάλλω—πλῆθος ἔντυπο ὑλικό, διαφημιστικό, εἰσηγητικὸ διαφόρων διεθνῶν συνεδρίων. Ἂν ἐξαιρέσει κανένας τὰ εἰδικοῦ περιεχομένου συνέδρια, αὐτὰ ποὺ ἔχουν λίγο - πολὺ ἐπαγγελματικὸ χαρακτῆρα, τ' ἄλλα ὅλα ἐξαγγέλλουν πρωτοβουλίες μεγαλεπήβολες. Ἡ ἀριστία τοῦ σκοποῦ τους, ἡ αἴσθητὴ ἀπουσία συγκεκριμένου θέματος, ἐπιτρέπει στὸν προσκαλούμενο τὶς πιὸ αἰσιόδοξες προσδοκίες. Κάτω ἀπὸ τέτοιους τίτλους, μποροῦν νὰ χωρέσουν τὰ πάντα, καὶ προπάντων τὰ μέγιστα. Λίγη πεῖρα σὲ πείθει πώς, δυστυχῶς, τίποτα τέτοιο δὲν συμβαίνει. Οἱ συζητήσεις ἐξανεμίζονται σὲ ὡραῖα, ἄσκοπα λόγια, τὰ πορίσματα τῶν ἐργασιῶν παραμένουν θεωρητικά, οἱ ἀποφάσεις ἀνεκτέλεστες γιὰ τὸν πολὺ ἁπλὸ λόγο πὼς δὲν ἔχουν κανένα θετικὸ περιεχόμενο. Καὶ ὁ Θεὸς ξέρει πόσα συνέδρια γίνονται κάθε χρόνο! Καὶ ὁ Θεὸς ξέρει πόσα ζητήματα κρίσιμα, κατεπείγοντα, περιμένουν τὴν ἁρμόδια ἀντιμετώπισή τους!

Ὁ σκοπός μου δὲν εἶναι ἐδῶ ν' ἀναλύσω τὴν ψυχολογία τῶν συνεδρίων ποὺ γίνονται. Ὁ σκοπός μου εἶναι νὰ θυμίσω τὴ σημασία τῶν συνεδρίων ποὺ... δὲν γίνονται. Εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα ποὺ θὰ καταπιάνονταν μὲ κάποια μεγάλα θέματα, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μ' ἐλαφρότητα ἐπικίνδυνα εἰρωνικὴ ἐπιτρέπουν νὰ ἐλπίσεις τὰ συνέδρια ποὺ συνέρχονται κάθε τόσο. Ἡ ἄμεση παρατήρηση μ' ἔχει πείσει γιὰ τοῦτο: Πὼς στὴν ἀτμοσφαῖρα τῶν ἀξιοτίμων αὐτῶν ὁμηγύρεων ἐπικρατεῖ σὰν ὅρος σιωπηρὸς καὶ ἀπαράβατος ἡ ἀπουσία πάθους. Δὲν μιλῶ ἐδῶ, φυσικά, γιὰ τὸ πάθος τὸ κατώτερο, αὐτὸ ποὺ θὰ θόλωνε τὴ νηφαλιότητα καὶ θὰ ὄξυνε τὶς συζητήσεις. Αὐτὸ καλὰ κάνει καὶ λείπει. Μιλῶ γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐμπλοκή, τὴν ὑψωμένη ἐσωτερικὴ θερμοκρασία, τὸ ὁλοκληρωτικὸ δόσιμο, τὸν τόνο ποὺ σὲ πείθει γιὰ τὸ βάθος καὶ τὴ γνησιότητα τῆς κάθε ἀτομικῆς προσφορᾶς. Ὅταν ὁ συζητητής, σὲ τέτοιες συναντήσεις, δὲν ἔχει κάνει προσωπικό του ζήτημα αὐτὸ ποὺ χειρίζεται, τότε αὐτομάτως ἡ ὅλη ὑπόθεση ξεπέφτει σὲ διακοσμητική, ἡ σημασία της φανερώνεται ἐλάχιστα οὐσιαστικότερη ἀπὸ ἕνα κουβεντολόϊ σαλονιοῦ καὶ οἱ μετέχοντες —θέσει ἂν ὄχι φύσει— ἐξισώνονται μὲ ντιλετάντες.

Συμβαίνει λοιπὸν ὁ κόσμος, αὐτὴ τὴ στιγμὴ ποὺ μιλᾶμε, νὰ βρίσκεται σὲ φάση ποὺ δὲν σηκώνει ντιλεταντισμούς. Αὐτὸ ὅλοι μας τὸ ξέρουμε καὶ κανένας δὲν μοιάζει νὰ τὸ ἔχει συνειδητοποιήσει.

Ὅταν λέω «κανένας», δὲν ἔχω τὴν πρόθεσή νὰ θίξω πρόσωπα. Ἐπισημαίνω, ἁπλούστατα, τὴν περίεργη, διάχυτη ψυχραιμία ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους — καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ὑπεύθυνους — νὰ μὴ ζαλίζονται τὴν ὥρα ποὺ βρίσκονται μὲ τὰ γκέμια στὴ χούφτα, στὴν ἄκρη ἑνὸς γκρεμοῦ. Θὰ μοῦ πῆτε πὼς ἡ ψυχραιμία αὐτὴ εἶναι σωτήρια. Θὰ σᾶς ἀπαντήσω πὼς δὲν εἶμαι βέβαιος γι' αὐτό. Εἶναι ν' ἀπορεῖ κανένας κάποτε γιὰ τὴν τόση ἀταραξία, ν' ἀναρωτιέται ἂν πρόκειται γιὰ νηφαλιότητα ἢ γιὰ ἔλειψη εὐαισθησίας. Νὰ συζητοῦν οἱ λόγιοι σὲ συνέδρια, οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες σὲ συνδιασκέψεις, ἀναρίθμητες καὶ τοῦτες κι' ἐκεῖνα, ὅταν ξέρουν ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς ὅλα εἶναι σκηνοθετημένα γιὰ νὰ μὴν καταλήξουν σὲ τίποτα—ἢ σχεδὸν—κι' ἐνῶ εἶναι ἐνήμεροι γιὰ ὅ,τι ὁ ἁπλὸς ἄνθρωπος ξέρει ἂν καὶ δὲν ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸ ὑποπτεύεται, πὼς δηλαδὴ ἡ κρίση τοῦ ἀνθρώπου σήμερα ἔχει πολὺ περισσότερο βάθος, διαστάσεις ἀπὸ τὸ ἐξωτερικῶς αἰσθητά, αὐτὸ δὲν μοῦ φαίνεται ἄξιο νὰ τὸ καμαρώνει κανένας. Βλέπω συχνὰ μιὰν ἐπαγγελματικὴ ἀμβλύτητα σ' αὐτὸ ποὺ οἱ ἐνδιαφερόμενοι παρουσιάζουν γιὰ αὐτοκυριαρχία. Τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης—πῶς νὰ τὸ κάνουμε!—τὸ διαθέτουν ἀσύγκριτα λιγότεροι ἀπὸ τοὺς ἐφοδιασμένους μὲ ματαιοδοξία.

Οἱ λεγόμενοι ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος πρόθυμα ἀπεικονίζουν κάθε τόσο τὴν κρισιμότητα τῶν περιστάσεων. Εἶναι τὸ μόνιμο—ἄμεσα ἢ ἔμμεσα—θέμα καὶ τῶν διεθνῶν συνεδρίων. Ξέρω ἀναλύσεις τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου πραγματικὰ ἀριστοτεχνικές. Ἄλλες ποὺ ἂν δὲν ξεχωρίζουν γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους ἢ τὴν ὀξυδέρκειά τους, εἶναι μιὰ φορὰ ἀξιοπρόσεχτες γιατὶ διατυπώνουν ἐπιγραμματικὰ τὰ μεγάλα συμπεράσματα, τὰ κάνουν κοινὸ κτῆμα. Δὲν ξέρω καμμιὰ ποὺ νὰ προτείνει λύσεις. Ὄχι ἀόριστες, ποιητικές. Ἀπαντήσεις θετικὲς στὰ καυτὰ ἐρωτήματα. Κι' ὅμως εἶναι τὸ μόνο ποὺ ζητάει ὁ κόσμος. Θυμᾶμαι πάντα τὸ συνοπτικὸ σχόλιο ἑνὸς ἀνθρώπου σεβαστοῦ, καλλιεργημένου, καλοπροαίρετου, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀκρόαση μιᾶς ὁμιλίας ποὺ εἶχε γιὰ περιεχόμενο τὴν ἀπεικόνιση ἀκριβῶς τῆς σύγχρονης περιπλοκῆς: «Ναί, σωστὰ ὅλ' αὐτά. Ὅμως τί πρέπει νὰ κάνουμε;». Δὲν εἶταν ἡ ἐπιφυλακτικὴ διάθεση τοῦ ἀντιρρησία. Εἶταν ὁ βαθὺς καϋμὸς τοῦ πρόθυμου νὰ συντρέξει, γιατὶ ἔχει πειστεῖ. Τί τ' ὄφελος; Ὁ ἄνθρωπος ἀπόμενε μὲ ἀδειανὰ τὰ χέρια. Μὲ ἀδειανὰ τὰ χέρια ἀπομένουμε ὅλοι μας.

Ποιὲς εἶναι, ἂν ὄχι οἱ «λύσεις», μιὰ φορὰ οἱ ἀντιμετωπίσεις τῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου ποὺ προτείνονται σήμερα; Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸ κόσμο, ὁ Διαλεκτικὸς Ὑλισμός. Ἀπὸ τὸν Δυτικὸ κόσμο, ἀνεπίσημα βέβαια, ἀλλὰ καὶ ὄχι γιὰ τοῦτο λιγότερο ἀποκλειστικά, οἱ διάφορες ποικιλίες τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀπελπισμοῦ. Ὁ πρῶτος εἶναι μοιραῖα μονοπωλημένος ἀπὸ τὸν σοβιετικὸ κομμουνισμό, φοράει καὶ θὰ φοράει τὰ χρώματά του —ἂν αὔριο δὲν φορέσει τὰ χρώματα τοῦ κινέζικου δεσποτισμοῦ. Ὁ δεύτερος, εἴτε μιλάει γιὰ μέχρις ἀσυδοσίας ὑπαρξιακὲς ἐλευθερίες, εἴτε γιὰ ἀνθρωπιστικὲς ἢ χριστιανικὲς καταξιώσεις, εἶναι ἀθεράπευτα ἐμποτισμένος ἀπὸ τὴν πίκρα, τὶς διαψεύσεις ἑνὸς κόσμου μεταπολεμικοῦ, οὐσιαστικὰ ἡττημένου. Ὁ ἄνθρωπος ὡστόσο ὁ σημερινός, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, δὲν ζητάει μεταφυσικὲς ἀλήθειες. Ζητάει μιὰ μέθοδο ζωῆς. Τὸ ἀνατολικὸ δόγμα τοῦ προτείνει τὸ ἀναισθητικὸ ποὺ λέγεται ἀντίρρητη συμμόρφωση. Τὸ δυτικὸ τοῦ προσφέρει τὸ ἀδιέξοδο τοῦ κενοῦ. Ἰδοὺ τὸ σχῆμα. Σᾶς καλοῦν νὰ διαλέξετε ἀνάμεσα σὲ μιὰν ἐλευθερία εἰκονικὴ καὶ σὲ μιὰν ἐλευθερία περιττή. Ὅταν δὲν διαλέγετε καμμιά, σᾶς λένε ὑποκριτή, ἢ καὶ προδότη.

Ὅμως αὐτά, ἀμέτρητες φορὲς τὰ εἴπαμε. Ἡ ἐπανάληψή τους δὲν προάγει τὸ γενικὸ θέμα. Τὰ ἄτομα μποροῦν νὰ εἶναι δικαιολογημένα ὅταν μιλᾶνε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ διατυπώνουν τὴν ἀμηχανία τους. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὶς συνόδους ἀτόμων ὑπευθύνων. Αὐτές, ἔχουν λόγο νὰ γίνονται μόνον ὅταν ἀποβλέπου σὲ μιὰν οὐσιαστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων ζητημάτων. Ὅταν καταπιάνονται, τουλάχιστον, μ' αὐτὰ ἐνεργητικά, δραστήρια. Ἔστω καὶ ἂν δὲν βρίσκουν λύσεις. Ἐρασιτεχνία ἐδῶ δὲν χωρεῖ. Χρόνος διαρρέει πολύτιμος καὶ ὑποθέσεις φθείρονται ποὺ δὲν μᾶς ἀνήκουν.

Ὅσο γιὰ μᾶς, θὰ ἐξακολουθοῦμε, ὅταν μᾶς καλοῦν, νὰ πηγαίνουμε στὰ συνέδρια. Θὰ πηγαίνουμε μὲ τὴν ἐλπίδα μήπως κάποτε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία ν' ἀνακαλέσουμε ὅλα ὅσα γράψαμε σήμερα ἐδῶ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXIX

ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Μαΐου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΠΟΥΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔχει ἢ ὄχι ὑποχρέωση ἡ λεγόμενη «πνευματικὴ ἡγεσία» νὰ δίνει ἀπάντηση στὰ ἠθικὰ ἐρωτήματα μιᾶς ἐποχῆς; Αὐτὴ ἡ ἀπορία ἔβγαινε σὰ συμπέρασμα ἀπὸ τὰ ὅσα εἴπαμε προχτὲς ἐδῶ γιὰ τὶς διάφορες διεθνεῖς συνόδους διανουμένων. Γιατὶ ναὶ μὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει κανένας πὼς δὲν εἶναι δουλειὰ τῶν συνεδρίων νὰ δίνουν διέξοδο στὴν ἠθικὴ κρίση ἑνὸς καιροῦ, δὲν μπορεῖ ὅμως μὲ τὴν ἴδια εὐχέρεια νὰ ὑποστηριχτεῖ καὶ πὼς ἡ πνευματικὴ ἡγεσία, σὲ ὁποιαδήποτε μορφή της, ἀτομικὴ - συλλογική, ἐπίσημη - ἀνεπίσημη, ἔχει γιὰ προορισμό της νὰ στέκεται ἀδιάφορη ἀπέναντι στὰ καυτὰ ἠθικὰ αἰτήματα μιᾶς ἱστορικῆς ὥρας, νὰ μὴν προσπαθεῖ νὰ συντρέξει τὸν δοκιμαζόμενο ἄνθρωπο. Ἢ ὁ διανοητής, ὁ σοφός, ὁ λογοτέχνης, ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀξίες διακοσμητικές, ποὺ ἄλλη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν ἔγνοια παρὰ πὼς ν' αὐτοπροβάλλονται καὶ νὰ εἰσπράττουν ἐγκώμια, ἢ—ὅπως τὸ νομίζουν μερικοί, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι κι' ἀφελεῖς, διόλου ἀπίθανο—ἔχουν ὑποχρεώσεις. Καὶ τότε, σὲ καιροὺς χαλεπούς, καιροὺς ἀδυσώπητους, καλοῦνται—εἴτε τὸ καταλαβαίνουν, εἴτε ὄχι, εἴτε τὸ θέλουν, εἴτε μή, εἴτε μποροῦν, εἴτε δὲν μποροῦν—νὰ καταβάλουν τὰ τροφεῖα.

Τὸ ἐρώτημα ἐπιδέχεται δύο εἰδῶν ἀπαντήσεις: μιὰ δογματική, μιὰ ἱστορική. Ἡ πρώτη εἶναι, φυσικά, ἡ εὐκολότερη. Λέτε, σὲ τόνο μάλιστα ὅσο θέλετε πομπώδη: Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος βεβαίως ἔχει ὑποχρεώσεις! Τὸ σύνολο προσβλέπει σ' αὐτὸν καθὼς σὲ φάρο, γιὰ νὰ φωτιστεῖ μέσα στὸ ἔρεβος κλπ. κλπ. Οἱ μελοδραματικὲς κορῶνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, βρίσκουν πάντα πρόθυμο ἀκροατήριο· σώνει νὰ τοὺς δώσετε τὸ φραστικὸ ντύμα τοῦ καιροῦ τους. Ἡ ἄλλη ἀπάντηση εἶναι λιγότερο ἄμεση καὶ πιὸ περίπλοκη. Ἀναζητεῖ στὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὰ σχετικὰ προηγούμενα. Τί ἔγινε σ' ἄλλους καιρούς; Ποιοί ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν ἀναλογίες μὲ τὸ δικό μας, ὥστε νὰ μᾶς διαφωτίσουν; Ὡς ποιό σημεῖο φτάνουν αὐτὲς οἱ ἀναλογίες; εἶναι ἐξωτερικὲς ἢ ἐσωτερικές; Μήπως ὑπάρχει μέσα σὲ κάθε «ἐποχή», σὲ κάθε δηλαδὴ μονάδα ἱστορικοῦ χρόνου ἠθικά, πολιτιστικὰ προσδιορισμένη, κάτι τὸ ἀνεπανάληπτο, τὸ δίχως προηγούμενο, τὸ μοναδικό; Καὶ πρέπει μήπως νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ ἀπόλυτα ἰδιωτικό τους στοιχεῖο, τὸ προσωποπαγὲς γνώρισμα μιᾶς ἐποχῆς, καὶ σὰν ἀποφασιστικὸ παράγοντα, ποὺ αὐτὸς κατὰ κύριο λόγο προσδιορίζει, ἢ τουλάχιστον χρωματίζει, ὅλα τ' ἄλλα της δεδομένα; Τέλος: μήπως ἡ δική μας ἐποχὴ ἰδιαίτερα, ἔχει κάτι τὸ δίχως ἱστορικὸ προηγούμενο, κάτι ποὺ δημιουργεῖ μιὰ βαθειὰ τομὴ στὴν Ἱστορία; Καὶ ἂν ναί, τότε μποροῦν νὰ τὴ βοηθήσουν ἀποτελεσματικὰ τὰ ὡς τώρα γνωστὰ προηγούμενα;

Περιττὸ νὰ ἐξηγήσω πὼς δὲν πρόκειται ν' ἀποδυθοῦμε ἐδῶ στὴ διεξοδικὴ τούτη ἔρευνα. Πρόχειρα μόνο θὰ ψηλαφήσουμε τὸ θέμα. Θὰ παρατηρήσουμε ἀκόμα, πὼς ὅταν μιλᾶμε γιὰ πνευματικὴ ἡγεσία, δὲν ἐννοοῦμε ποτὲ τὴν ἐπίσημη. Ἡ Ἱστορία μᾶς ἔχει δείξει πὼς σὲ ὅλους τοὺς καιροὺς ποὺ ἔχουν μιὰ ζωντάνια καὶ ποὺ κρατᾶνε πάνω τους τ' ἀποτυπώματα ἑνὸς πλαστουργοῦ πνεύματος, ἡ πρωτοβουλία ἦρθε πάντα ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν περιθωρίων. Μόνον ἡ ἀρχαία Αἴγυπτος φαίνεται νὰ ἔχει κατευθυνθεῖ σταθερὰ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ἱερατεῖο της, καὶ ἡ Αἴγυπτος εἶναι ἕνας κόσμος ἀπολιθωμένος, ἀκίνητος, στεγανός. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, τὸ δημιουργὸ πνεῦμα στάθηκε πάντοτε αἱρετικό.

Αἱρετικὸ σὰ θεμελιωτὴς θρησκείας ἢ καὶ σὰν ἐγκόσμιος πνευματικὸς ὁδηγός: Ὁ Χριστιανισμὸς προβάλλει μέσα στὴν ἐποχή του σὰν ἕνα «σκάνδαλο». Ὁ Οὐμανισμός, στὴν Ἀναγέννηση, εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἡ ἀνταρσία κατὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ εἰδώλου τῆς Αὐθεντίας. Τὸ λεγόμενο «φιλοσοφικὸ πνεῦμα» τοῦ Διαφωτισμοῦ εἰσάγει τὸ καινὸ δαιμόνιο τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ μέσα στὴν ἀτάραχη τήβεννο τοῦ ἐπίσημου δογματισμοῦ. Ὁ μαρξισμὸς ριζώνει καὶ βλασταίνει σὰν αἵρεση ἀνατρεπτική, γιὰ νὰ περιπέσει στὴν ἀκαμψία μόλις γίνει καθεστώς, δηλαδὴ μόλις χρειαστεῖ νὰ περιφρουρήσει τὸν ἑαυτό του σὰν κάτοχο ἐξουσίας. Ἀπὸ τὴν πρόχειρη τούτη ἀπαρίθμηση δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βγάλουμε τὸ ἀξίωμα ἑνὸς σταθεροῦ ἐπαναστατισμοῦ, μποροῦμε ὅμως νὰ βγάλουμε τὸ μετριοφρονέστερο συμπέρασμα πὼς ἐκεῖνοι ποὺ ἐφοδιάζουν τὸν κόσμο μὲ Ἰδέες, κινητήριες δυνάμεις, δὲν εἶναι ποτὲ παράγοντες ἐπίσημοι, τιτλοῦχοι. Ἀπεναντίας.

Καὶ τώρα: Τί συμβαίνει μὲ τὸν καιρό μας; Τὸ ὅτι ὑπάρχει γύρω μιὰ ἀμηχανία διάχυτη, αὐτὸ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση. Ἡ δογματικὴ στάση μιᾶς μερίδας, ποὺ μὲ τὸν ἄλφα ἢ τὸν βήτα τρόπο ἔχει λύσει τὰ ἠθικά της προβλήματα καὶ αὐτοπροτείνεται σὰν ὑπόδειγμα, δὲν ἀλλάζει τὴν κατάσταση. Ἡ ἐποχὴ τούτη χαρακτηρίζεται πολὺ πιὸ αὐθεντικὰ ἀπὸ τὴν ἀμηχανία της παρὰ ἀπὸ τὴ βεβαιότητα μερικῶν, ὅσο πολλοὶ καὶ ἂν εἶναι. Τὸ προσωπικὸ ὕφος μιᾶς ἐποχῆς δὲν ἀποτελεῖ ζήτημα πλειοψηφίας. Ὅπως, πάλι, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σοβαρὴ ἡ ἀπόκριση ποὺ δίνουν μερικοὶ κατατροπωμένοι: νὰ ξεσκονιστοῦν πρόχειρα οἱ παλιές, φθαρμένες ἀξίες, νὰ βερνικωθοῦν τὰ ἰδανικὰ ποὺ προδόθηκαν ἢ ξεπεράστηκαν, καὶ νὰ ἐξοπλιστεῖ μ' αὐτὰ ὁ νέος ἄνθρωπος γιὰ τὴν πορεία του πρὸς τὸ μέλλον. Ἀναιμική, τέλος, στερημένη ἀπὸ οὐσιαστικὴ κατανόηση, εἶναι καὶ ἡ ἀπόκριση ἐκείνων ποὺ λένε: Τὸ νέο ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρώπου ἂς εἶναι ἡ παγκόσμια εἰρήνη. Ἢ: ἡ ἐξύψωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου του. Καὶ τὰ παρόμοια. Αὐτὰ ὅλα, τὰ θεάρεστα καὶ τὰ ὁλοφάνερα, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν συνθήματα, νὰ εἶναι στόχοι. Δὲν μποροῦν νὰ γεμίσουν μόνα τους τὸ κενὸ τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖνο ποὺ δίνει περιεχόμενο στὸν ἐσωτερικό μας ἄνθρωπο, καὶ τὸν στηρίζει, καὶ τὸν καθοδηγεῖ, καὶ τὸν ἐφοδιάζει μὲ μιὰν αὐτόματη πυξίδα, καὶ τοῦ γίνεται πηγὴ θερμοκρασίας, ἐνθουσιασμῶν, εἶναι κάτι ἀσύγκριτα πιὸ σύνθετο. Εἶναι ἕνας καθολικὸς προσανατολισμὸς μέσα στὸ φαινόμενο τοῦ κόσμου, μιὰ τοποθέτηση ἰδεολογικὴ ἀπέναντί του, ἀπέναντι στὸ «ἀλλότριο» ποὺ φαίνεται ν' ἀντιπροσωπεύει ἐκεῖνος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μιὰ λύση τῶν ἐσωτερικῶν ἀντινομιῶν του, μιὰ συνδιαλλαγὴ—πρόσκαιρη, ἀλλὰ ποὺ τὴν πιστεύουμε ὁριστικὴ—μὲ τὸ θάνατο, μιὰ λύτρωση ἀπὸ τὴν ὕβρη τῆς φθορᾶς, ἀπὸ τὴν κατάθλιψη τοῦ ἐφήμερου, τοῦ μάταιου. Μιὰ δυνατότητα νὰ ἐξαρθοῦμε πάνω ἀπὸ τὴν εὐτέλεια καὶ τὴ δυναστεία τοῦ καθημερινοῦ. Ἕνας Μῦθος, τέλος, ποὺ νὰ περιέχει ὅλες τὶς ἀρετὲς καὶ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα τῆς «ἀλήθειας».

Ξέρω πολὺ καλὰ πὼς δὲν προσδιορίζω μὲ ἀκρίβεια τὸ αἰτούμενο. Καὶ δὲν τὸ προσδιορίζω γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο πὼς δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ. Ὅποιος ὅμως συμβαίνει νὰ ζεῖ ὄχι μόνο μὲ τὶς κατώτερές του αἰσθήσεις, ὅποιος ἀναπνέει στὸ ἐπίπεδο τῆς συνειδητῆς ἱστορίας, αὐτὸς τὸ νιώθει πολὺ καλὰ πὼς ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας κατατρύχεται ἀπὸ τὸ αἴσθημα ἑνὸς ἐσωτερικοῦ κενοῦ, πὼς νιώθει μιὰ τραγικὴ ἔλλειψη ἀπὸ ἠθικὰ ἐρείσματα, πολὺ φυσικὴ ἄλλωστε σ' ἕναν καιρὸ ὅπου τὰ πάντα ἀναθεωροῦνται κι' ὅπου νέα μέτρα καθιερώνονται.

Εἶναι δουλειὰ τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας νὰ τὸν βγάλει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο; Καὶ ἂν δὲν εἶναι δική της δουλειά, τότε τίνος εἶναι; Πῶς βρεθήκαμε ἔτσι ἀπροσανατόλιστοι; Ἀπουσίασε μήπως ὁ ἕνας, ὁ «προφήτης», ποὺ μὲ τὴ μεγαλοφυΐα του θὰ εἶχε συλλάβει τὸ δράμα τῶν νέων καιρῶν καὶ θὰ τοὺς εἶχε δώσει ἐγκαίρως τὸ κατάλληλο ἐσωτερικὸ ἀντίκρυσμα; Ἢ μήπως πρέπει ν' ἀποκρούσουμε στὸ ἑξῆς τὸν μεσσιανισμὸ τοῦ Ἑνὸς καὶ ν' ἀποβλέψουμε στὴν ὁμαδικὴ ἔγερση μιᾶς πλειάδας πρωτοπόρων (προηγούμενα: Οὐμανιστές, Ἐγκυκλοπαιδιστὲς) ποὺ κατανοοῦν ἀπὸ μακρυὰ τὴν ἀξίωση καὶ τῆς δίνουν τὸ σχῆμα της, τὸ ἐκφραστικό της ὄργανο, τὸν ἀνθρώπινο φθόγγο της, πρὶν ἀπὸ τὴν καμπὴ τῆς μεγάλης ἀμηχανίας;

Σὲ ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι δικαίωμά μας ν' ἀπαντήσουμε ἔτσι ἢ ἀλλιῶς. Ἕνα μόνο θὰ εἶταν ἄγονο καὶ ἀνάξιο: Νὰ ἰσχυριστοῦμε πὼς «μοιραῖα» ἔχουμε φτάσει μπροστὰ στὸ χάος, πὼς «μοιραῖα» ὁ ἠθικός μας κόσμος βρίσκεται καὶ πρέπει νὰ παραμένει ἀποδιοργανωμένος, ἀκέφαλος, «μοιραῖα» θὰ κατρακυλήσουμε στὸν ἠθικὸ ἐξανδραποδισμὸ γιὰ νὰ βροῦμε ἔτσι τὴν ἡσυχία μας καὶ ν' ἀνταλλάξουμε τὰ πνευματικά μας πρωτοτόκια μ' ἕνα πιάτο φακῆ, ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν κατώτατη συντήρησή μας—μόνη θεμιτὴ ἀνάγκη μας. Ὅλες αὐτὲς οἱ «ἀναγκαιότητες» εἶναι πολὺ πονηρές. Τοποθετοῦνται κατάλληλα στὸ στόμα τῆς Ἱστορίας γιὰ νὰ μᾶς ἀποστομώσουν προκαταβολικά, νὰ μᾶς ἀφήσουν γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἀποσβολωμένους, ἄοπλους, μπροστὰ στὴν πανηγυρικὴ ἐγκαθίδρυση μιᾶς δεσποτείας Αὐθεντίας.

Προτιμῶ νὰ δεχτοῦμε πὼς ἡ πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ κόσμου δείχτηκε κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀποστολή της στὴν κρίσιμη τούτη περίσταση. Καὶ πὼς εἶταν φυσικὸ νὰ χάσει τὸ λεωφορεῖο μέσα στὴν παραζάλη μιᾶς τέτοιας κοσμολογικῆς ὄχθης προηγούμενο στιγμῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Μαΐου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΜΕΤΡΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ στήλη αὐτὴ—ὅπως ἐλπίζει πὼς θὰ ἔχουν διαπιστώσει ὅσοι τῆς κάνουν τὴν τιμὴ νὰ τὴν παρακολουθοῦν—ἀποφεύγει τὰ πολὺ εἰδικὰ θέματα, ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μιὰ περιορισμένη κατηγορία ἀνθρώπων. Πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν τάξη στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ὁ ὑπογραφόμενος. Καὶ ὅμως νὰ ποὺ καμμιὰ φορὰ ἡ ἐξαίρεση ἐπιβάλλεται. Νὰ ποὺ καμμιὰ φορὰ ἕνα εἰδικὸ θέμα μπορεῖ νὰ μὴν κρύβει ἐγωϊστικὴ προσήλωση, ἀλλὰ νὰ ὑποβάλλει σκέψεις γενικότερες. Παράδειγμα αὐτὸ ποὺ ἀνακινεῖται στὸ τελευταῖο τεῦχος τῆς «Νέας Ἑστίας».

Τὸ θίγει ἕνας ἄνθρωπος ἀπόλυτα εἰδικὸς στὰ ζητήματα τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου: ὁ διευθυντὴς τοῦ ἱστορικοῦ πιὰ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Ι. Δ. Κολλάρος» κ. Κ. Σαραντόπουλος. Ὁπλισμένος μὲ τὴ μακρυὰ πεῖρα ἑνὸς Ὀργανισμοῦ ποὺ στάθηκε ὁ ἐκδότης τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Ξενόπουλου, τοῦ Γρυπάρη, τοῦ Νιρβά-

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Μαΐου 1960

ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟ

να, τόσων ἐπιφανῶν ἐργατῶν τοῦ πνεύματος, μιᾶς γενιᾶς ποὺ αὐτόχρημα θεμελίωσε τὰ νεοελληνικὰ Γράμματα, ὁ κ. Σαραντόπουλος ἔχει νὰ πεῖ τώρα τὸ λόγο του μὲ ἁρμοδιότητα γιὰ ἕνα θέμα φαινομενικὰ μόνον ἐπαγγελματικό: τὸ βιοτικὸ πρόβλημα τοῦ Ἕλληνα λογοτέχνη. Τὴν ἀφορμὴ τοῦ τὴ δίνει ἕνα ἄρθρο τοῦ πεζογράφου κ. Σωτ. Πατατζῆ, ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ τώρα τελευταῖα σὲ περιοδικό, μὲ τίτλο «Οἱ λογοτεχνοφάγοι καὶ τὰ βασικὰ αἰτήματα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων». Ὁ ἄρθρογράφος ὕψωνε φωνὴ γιὰ νὰ προβάλλει τὶς δίκαιες ἀπαιτήσεις ἑνὸς κάσμου ποὺ συχνὰ—γιὰ νὰ μὴν ποῦμε: κατὰ κανόνα—νιώθει πὼς ζεῖ καὶ ἀγωνίζεται μέσα σ' ἕνα κλίμα ἀπελπιστικὰ ἀφιλόξενο. Ἕνὸς κάσμου ποὺ μ' ἐπιδόσεις ἄνισες ἴσως, πάντοτε ὅμως εὐγενικές, βλέπει νὰ τὸν τριγυρίζει ἡ ἀνεπίσημη ἀδιαφορία, ἡ ἐπίσημη ἀστοργία, καί, σὰ νὰ μὴν ἔφτανε αὐτό, καὶ ἡ βουλιμία ἐκείνων ποὺ δὲν παραλείπουν τὴν εὐκαιρία νὰ φᾶνε τὸ ψωμὶ τοῦ φτωχοῦ, νὰ ἐκμεταλλευτοῦν ἀνενόχλητοι τὴν ἀδυναμία τοῦ ἄοπλου. Στὸ κεφάλαιο τοῦτο, θὰ εἶχε ὁ καθένας μας πολλὰ νὰ πεῖ, συγκεκριμένα περιστατικὰ ν' ἀναφέρει, ἀνυποφίαστα ὅσο κι' ἀπίστευτα γιὰ τὸν τρίτο, τὸν ἀνίδεο. Ἂς εἶναι! Τὸ μαρτυρολόγιο τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων εἶναι ἐπικὰ μεγάλο, θλιβερὰ ἔνδοξο. Καλλίτερα νὰ τὸ παραμερίσουμε γιὰ τὴν ὥρα. Ἂς περιοριστοῦμε στὸ εἰδικὸ θέμα κι' ἂς θυμίσουμε μόνο πὼς ὅσοι λογοτέχνες μας κατόρθωσαν νὰ περιφρουρήσουν τὴν πνευματικὴ ἀξιοπρέπειά τους χωρὶς καὶ νὰ γίνουν γι' αὐτὸ ὁλοκαυτώματα, εἴταν οἱ κατὰ τύχη οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητοι. Οἱ ἄλλοι εἶχαν νὰ διαλέξουν πάντα ἀνάμεσα σ' ἕναν ἰσόβιο ἠρωϊσμὸ καὶ σὲ μιὰ ταπεινωτικὴ ὑποστολὴ τῆς σημαίας τους, μιὰ προσγείωση στὸ χῶρο τῶν ἀγοραίων συμβιβασμῶν, μιὰν ἐγκατάλειψη δηλαδὴ τοῦ ἰδανικοῦ τους.

Μιὰ ἀκόμα, τελευταία, παρέκβαση: Ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ὅλοι ἔχουν ἀξιώσεις. Ἀξιώσεις ἠθικῆς ἀδιαλλαξίας. Καί, θεωρητικά, αὐτὸ εἶναι σωστό. Κανένας ὅμως στὴν Ἑλλάδα δὲν μοιάζει ν' ἀναρωτιέται μὲ τί θυσίες ὑπεράνθρωπες πληρώνεται αὐτὴ ἡ συνέπεια καὶ ἂν ἔχει κάποια ὅρια ἢ ὄχι ἡ ἀνθρώπινη ἀντοχή...

Ἂς ἔρθουμε ὅμως στὰ προτεινόμενα «μέτρα». Δὲν εἶναι ἄγνωστα σ' ὅσους κάποτε ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ ἐπαγγελματικὰ ζητήματα τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν: Κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἀτέλεια στὸ χαρτί, δημοτικὲς καὶ κοινοτικὲς βιβλιοθῆκες. Ὁ κ. Πατατζῆς τὰ προβάλλει, ὁ κ. Σαραντόπουλος δὲν τὰ ἐπικρίνει, ἀλλὰ τὰ κρίνει. Χωρὶς ν' ἀρνεῖται τὴ σπουδαιότητα τοῦ πρώτου μέτρου, ἀναρωτιέται—καὶ ὡς ἕνα σημεῖο δικαιολογημένα — πῶς θὰ γίνει, γιὰ τὴν ἐφαρμογή του, ἡ διαφοροποίηση τῶν προσώπων ποὺ εἶναι «κατ' ἐπάγγελμα» συγγραφεῖς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν εἶναι καὶ ποιὸς θὰ ἔχει τὸ κουράγιο νὰ τὴν κάνει. «Ἀκανθῶδες», πραγματικά, τὸ ζήτημα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς μὲ τὰ ξερὰ πρέπει νὰ καοῦν καὶ τὰ χλωρά. Φτάνει ποὺ τόσα χρόνια τώρα, γενεὲς γενεῶν, τσιτσιρίζονται...

Ἀπέναντι στὸ δεύτερο μέτρο ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Σαραντόπουλου εἶναι διεξοδικότερη. Ἐδῶ, ἄλλωστε, τὸ ἔδαφος τοῦ εἶναι οἰκεῖο· τίποτα φυσικότερο ἀπὸ τὸ νὰ μπορεῖ ν' ἀναλύσει τὸ ζήτημα στὴν οὐσία του. Γιὰ νὰ μὴ μακρηγορῶ, ἀναφέρω μόνο τὸ συμπέρασμά του: Σ' ἕνα βιβλίο ἀπὸ 320 σελίδες, ποὺ πουλιέται συνήθως 50—60 δραχ., ἡ ἀτέλεια τοῦ χαρτιοῦ θὰ περιορίσει τὸ κόστος τοῦ κάθε ἀντιτύπου κατὰ μία δραχμὴ κι' ἑξῆντα λεπτά. Οἰκονομία, ἄρα, μηδαμινή. Παρατηρῶ ὡστόσο πὼς τὸ εὐεργέτημα εἶναι αἰσθητότερο στὸ συνολικὸ κόστος τοῦ βιβλίου. Ἐκεῖ, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς πάντα τοῦ κ. Σαραντόπουλου, μὲ τὴν ἀτέλεια, ἡ δαπάνη γιὰ τὸ χαρτὶ περιορίζεται κατὰ τὸ ἕνα τρίτο περίπου. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη πὼς οἱ περισσότεροι λογοτέχνες — μ' ἐξαίρεση μόνο τέσσερους - πέντε — τυπώνουν μὲ δικά τους ἔξοδα τὰ βιβλία τους, τότε ἡ ἀνακούφιση ποὺ παρέχει ἡ ἀτέλεια γίνεται αἰσθητότερη. Χωρὶς βέβαια καὶ νὰ λύνει τὸ πρόβλημα—τ' ἀναγνωρίζω.

Ἡ καθιέρωση τοῦ θεσμοῦ τῶν Δημοτικῶν βιβλιοθηκῶν δὲν ἐπιδέχεται συζήτηση. Ἐπιβάλλεται. Ἂς ἰδοῦμε ὅπως καλύτερα, πέρα ἀπ' αὐτό, τὴν προσωπικὴ ὑπόδειξη τοῦ κ. Σαραντόπουλου. Ἀναφέρεται στὸ σχολικὸ βιβλίο. Παρατηρεῖ πὼς αὐτὸ καὶ μόνο θὰ μποροῦσε νὰ λύσει μὲ τρόπο οὐσιαστικὸ τὸ βιοτικὸ πρόβλημα τοῦ λογοτέχνη. Παλαιότερα, ὁ Ξενόπουλος, ἔχοντας τὸ ἕνα μόνον ἀπὸ τὰ δύο μερίδια ἑνὸς Ἀναγνωστικοῦ, εἰσέπραττε τὸ χρόνο συγγραφικὰ δικαιώματα ὅσα τοῦ ἔδιναν ὅλα μαζὶ τὰ λογοτεχνικά του βιβλία! Καὶ — προσθέτω ἐγὼ—διαβαζόταν, τότε, ὁ Ξενόπουλος. Γιὰ νὰ μὴν πῶ ὅτι μόνον αὐτὸς διαβαζόταν. Ἀνάλογη ἐνίσχυση, συνεχίζει ὁ κ. Σαραντόπουλος πάντα, εἶχαν ὁ Νιρβάνας, ὁ Κουρτίδης. Παράλληλα, ἂς σκεφτοῦμε καὶ τί ποιότητα προσέφερε στὸ σχολικὸ βιβλίο ἡ συγγραφή του ἀπὸ λογοτέχνη. Τὰ «Ψηλὰ βουνὰ» τοῦ Παπαντωνίου, ὁ «Καλὸς δρόμος» τοῦ Ξενόπουλου, τὸ κάνουν ὁλοφάνερο. Ἀπὸ τότε ποὺ τ' ἀναγνωστικὰ ἔπαψαν νὰ γράφονται ἀπὸ λογοτέχνες, ἡ ποιοτική τους στάθμη ἔπεσε φοβερά, ἔλειψε ἀπ' αὐτὰ τὸ στοιχεῖο τῆς γοητείας, τὸ παιδαγωγικὰ τόσο ἀναγκαῖο. Καὶ γιατὶ ἔπαψαν οἱ λογοτέχνες νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ συγγραφὴ σχολικῶν βιβλίων; Γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο, μᾶς λέει πάντα ὁ κ. Σαραντόπουλος, ὅτι τὸ κράτος φρόντισε ὥστε ν' ἀπαλλοτριώνει, στὴν οὐσία, τὰ συγγραφικὰ δικαιώματα τῶν διδακτικῶν του. Παράδειγμα: Μιὰ Γραμματικὴ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου ποὺ πληρώθηκε στοὺς συγγραφεῖς τριάντα χιλιάδες δραχμές, καὶ ποὺ τυπώθηκε σ' ἕνα ἑκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες ἀντίτυπα γιὰ α' ἔκδοσή της, ἂν δὲν εἶχε ἔτσι ἐξαγοραστεῖ θὰ ἔδινε συγγραφικὰ ποσοστὰ δύο ἑκατομμύρια τετρακόσιες χιλιάδες!...

Ἂς μὴ ζαλιστοῦν καὶ ἂς μὴ λιποθυμήσουν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς γιὰ τὰ ποσὰ αὐτὰ ποὺ δὲν εἰσπράττουν. Τὸ κράτος, φιλότιμα, δίνει τὸ παράδειγμα σὲ ὅσους ἀπογυμνώνουν τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ δικαιώματά του, ἀπὸ τὴ φυσικὴ περιουσία του, ἀπὸ τὴ δυνατότητα ν' ἀναπνέει κι' αὐτὸς τὸν ἀέρα τῆς χώρας τούτης ποὺ δὲν παραλείπει εὐκαιρία νὰ θυμίζει φορτικὰ στὴν Οἰκουμένη πὼς γέννησε τὸν πνευματικὸ πολιτισμό. Δείχνεται ἄλλωστε ἔτσι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀντάξιο τοῦ νεοελληνικοῦ ἤθους ποὺ εἶναι, ἁπλούστατα, τὸ ἀκόλουθο. Θ' ἀποφασίσω νὰ τὸ πῶ ἐδῶ μιὰ καὶ καλή, ἀφοῦ τὸ ἔφερε ὁ λόγος:

Ὅλα τὰ κανονίζει, στὸν πεζὸ τοῦτο κόσμο, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ καὶ στὴ ζήτηση. Ἡ ἀτυχία τοῦ Ἕλληνα λογοτέχνη—ἡ θεμελιακή, ἡ ἀθεράπευτη — εἶναι πὼς παράγει ἕνα προϊὸν ποὺ δὲν ἔχει ζήτηση. Ζήτηση σοβαρή. Μὴ μᾶς ξεγελᾶνε οἱ σπανιότατες ἐξαιρέσεις, τὰ βιβλία «μεγάλης ἐπιτυχίας», ποὺ ἂν βάλει κανένας κάτω τὴν κυκλοφορία τους θὰ ἰδεῖ ἀμέσως ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, βρίσκονται κι' αὐτὰ σὲ τόσο ἀπελπιστικὴ δυσαναλογία μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς χώρας. Ἀπόδειξη ὅτι καὶ αὐτονῶν τὸ ἔσοδο δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει πόρο ζωῆς γιὰ τὸ συγγραφέα. Ἰσχνότατη μόνον ἐνίσχυση ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τὸν λογοτέχνη τὰ ποσοστὰ ἀπὸ τὰ βιβλία του. Τίποτα! ἡ ἀλήθεια εἶναι μία: Δὲν ἔχουμε πνευματικὲς ἀνάγκες. Εἴμαστε ἀτομικά... αὐτάρκεις. Κανένας δὲν μᾶς ἔμαθε νὰ διαβάζουμε, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο, κανένας δὲν μᾶς ξύπνησε ποτὲ τὰ πνευματικά μας ἐνδιαφέροντα. Ἀντικρύζουμε τὸ βιβλίο σὰν ὑπερβολικὴ πολυτέλεια, ὅταν δὲν τὸ ἀντικρύζουμε μὲ κοροϊδευτικὴ περιφρόνηση.

Καὶ ἡ βελτίωση, ἡ ἐξέλιξη τῶν τελευταίων χρόνων, θὰ μοῦ πῆτε; Ἀληθινή, ἀλλὰ ἐλάχιστη. Ἂν τὸ λογοτεχνικὸ προϊὸν εἶχε ζήτηση, τότε καὶ ὁ Ἕλληνας λογοτέχνης δὲν θὰ εἴταν ἔτσι ἄοπλος, πρόχειρο θῦμα τῶν κάθε λογῆς ἐκμεταλλευτῶν του: ἀναγκασμένος νὰ ξενοδουλεύει γιὰ νὰ ἐπιβιώσει, καταδικασμένος νὰ σπαταλιέται, νὰ σκορπίζεται, νὰ καταστρέφει τὴν ὑγεία του, ἢ—στὴν καλλίτερη περίπτωση — νὰ γίνεται ἐρασιτέχνης. Καὶ νὰ ἐπινοοῦμε τώρα ἔμμεσους τρόπους, βοηθήματα, καθὼς γιὰ τοὺς ἄνεργους, γιὰ νὰ τὸν κρατήσουμε — ἀπὸ φιλανθρωπία — στὴ ζωή...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Μαΐου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1_02

ΘΕΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θέλω νὰ πῶ ἐδῶ, ὅσο γίνεται πιὸ ἁπλᾶ, τὶς σύντομες καὶ ζωηρὲς ἐντυπώσεις μου ἀπὸ μίαν ἐπαφή, πνευματική, ἀνθρώπινη, ποὺ εἶχα τὶς προάλλες. Ἀφορμή της ἕνα συνέδριο. Ἕνα ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐκεῖνα συνέδρια ποὺ ὑπαγόρευαν ἕναν ἀπροσχημάτιστο σκεπτικισμὸ σ' αὐτὴν - ἐδῶ τὴ στήλη πρὶν ἀπὸ δυὸ μόλις ἑβδομάδες. Θ' ἀποκαλύψω ἄλλωστε πὼς εἶναι ἴσα - ἴσα ἡ προοπτικὴ τοῦ συνεδρίου ποὺ ἐνέπνεε ἐκεῖνες τὶς ἐπιφυλάξεις. Ἡ πραγματοποίησή του ἀπέδειξε ἄραγε ἄδικο τὸ σκεπτικισμό; Ὄχι. Ἔκανε ὅμως αἰσθητὸ κάτι ἄλλο καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ θέμα τοῦ σημερινοῦ ἄρθρου.

Ἔκανε αἰσθητὸ πώς, στὸν πνευματικὸ τομέα, στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ, γίνεται σήμερα μιὰ βαθειὰ ζύμωση μὲ ἀποτέλεσμα τὴ γενναία ἀναθεώρηση τῶν μεγάλων θεμάτων. Τὸ καταλαβαίνει κανένας πολὺ ζωηρὰ μόλις μεταφερθεῖ σὲ μιὰ σκοπιὰ εὐρύτερη. Ἀναθεώρηση ἄλλωστε δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ ἀλλαγὴ πορείας. Κάποτε σημαίνει μόνο νέο ξεκίνημα πρὸς μιὰ γνωστὴ κατεύθυνση, ἀλλὰ μὲ νέο τώρα φρόνημα, νέα συνείδηση, νέους ἀπώτερους στόχους. Παράδειγμα ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀγωγὴ τῶν Γάλλων. Μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ τὴν ψηλαφήσω σὲ ὅ,τι ἔχει τὸ ἐλαφρωμένο σήμερα ἀπὸ προκαταλήψεις, τὸ ἐκσυγχρονισμένο, τὸ λυτρωμένο καὶ τὸ δυναμικό. Ἡ σύγκληση τοῦ συνεδρίου ποὺ λέω, στὴ Νίκαια, στὸ Μεσογειακὸ Πανεπιστημιακὸ Κέντρο της, ποὺ διατηρεῖ νωπὴ ἀκόμα τὴ μνήμη τοῦ Πώλ Βαλερύ, ἡ παρουσία σ' αὐτὸ ὡς προέδρου τοῦ Γκαστὸν Μπερζέ, ἡ συμμετοχὴ μιᾶς δεκάδας καθηγητῶν γαλλικῶν πανεπιστημίων, δυὸ πρυτάνεων, ἄλλων ἀκόμα ἐκπαιδευτικῶν ποὺ αὐτοὶ προέρχονταν ἀπὸ τὸ μάχιμο προσωπικὸ τῶν λυκείων, σὲ συνδυασμὸ μὲ συγγραφεῖς, δημοσιογράφους, ὅπου τὸ γαλλικὸ στοιχεῖο δέσποζε πάντα, εἴταν τὸ προσφορότερο κλῖμα γιὰ μιὰν ἀνίχνευση τοῦ τόνου, τοῦ φρονήματος τῆς σύγχρονης γαλλικῆς παιδείας. Στὴν ἐρώτηση ποὺ ἔκανα συχνά, σὲ συνομιλίες ἰδιαίτερες, γιὰ τὴν τόσο συζητημένη ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ της, ὅλες οἱ ἀπαντήσεις ποὺ πῆρα εἴταν ὁ-

1960

μοιόμορφες. Μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στ' ἀκόλουθα σημεῖα:

'Η ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ ποὺ ἐξαγγέλθηκε εἴταν μιὰ στιγμιαία πλάνη, ἀπὸ τὴν ὁποία γρήγορα συνερχόμαστε. "Αλλο ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς καὶ ἄλλο τὸ ἰδανικό, ὁ στόχος μιᾶς παιδείας. 'Αντικειμενικὸς σκοπὸς μας πρέπει νὰ εἶναι νὰ φτιάξουμε ἀνθρώπους. Τὸ διεκήρυξε καὶ στὸ λαμπρὸ λόγο του, ὅπου συνόψισε τὰ πορίσματα τοῦ συνεδρίου, ὁ Γκαστὸν Μπερζέ. Στὸν ἴδιο αὐτὸ λόγο, ἀντήχησε μιὰ φράση ὑψωμένη σὲ σύνθημα: «Οἱ πρόγονοί μας οἱ "Ελληνες» (**Nos ancêtres les Hellènes**). Καὶ ἡ ἀποσαφήνιση: "Οχι, ὅπως εἶχε εἰπωθεῖ γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ κάποιο σύνεδρο, οἱ "Ελληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Οἱ "Ελληνες καὶ μόνον οἱ "Ελληνες. "Ο κόσμος, ὅποια κι' ἂν θὰ εἶναι αὔριο ἡ ἐξέλιξή του, θὰ χρειαστεῖ προπαντὸς ἀ ν θ ρ ώ π ο υ ς.

"Ορκίζομαι — καὶ εἶναι φυσικὰ δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ μὲ πιστέψει ἢ ὄχι — πὼς κανένας ἠλίθιος σωβινισμὸς δὲν μὲ παρακινεῖ νὰ συγκινηθῶ μὲ λόγια ἐκεῖ ποὺ κάθομαι στὸ τραπέζι τοῦ συνδρίου. "Ομως γιατί νὰ κρύψω τὴν εὐνόητη χαρὰ τοῦ κοινωνοῦ ἑνὸς πανάρχαιου πολιτισμοῦ ποὺ ἀντικρύζει τέλος μιὰν Εὐρώπη ἀνθρωπιστικὴ ν' ἀναβλέπει, νὰ ξαναβρίσκει τὸν ἑαυτό της, νὰ συνέρχεται ἀπὸ τὴ μεταπολεμικὴ παραζάλη, νὰ διατρανώνει τὴν πίστη της σὲ κάποιες ἀρχὲς ποὺ ἔχουν τὴν ἀρετὴ νὰ λυτρώνουν, ν' ἀδερφώνουν καὶ μαζὶ νὰ διασφαλίζουν τὴν ἀνθ[illegible] π ρέπεια; Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἴσως εἶναι πὼς δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ κανένα συνέδριο μὲ εἰδικὸ ἀντικείμενό του τὴν ἐκπαίδευση. Πρόκειται γιὰ μιὰ σύνοδο διανοουμένων γύρω ἀπὸ τὸ γενικὸ θέμα Μεσογειακὸς κόσμος καὶ ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἀμοιβαία γνωριμιὰ καὶ κατανόηση τῶν δύο ἀκτῶν, τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας, τῆς εὐνοημένης καὶ τῆς ἀδικημένης. "Υπερανάπτυκτοι καὶ ὑποανάπτυκτοι ἀντικρύζονται γιὰ νὰ συνεννοηθοῦν, νὰ γεφυρώσουν τὸ παλιὸ χάσμα — δημιούργημα ἄλλων ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ν' ἀναζητήσουν τὰ κοινά τους σύμβολα, τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, τὶς προγονικές τους τὶς συγγένειες ὅπως τὶς καθορίζει ἡ ἐνιαία κοιτίδα. Καὶ χρωστῶ μὰ τὴν ἀλήθεια νὰ ἐξάρω, μὲ τὴν εὐκαιρία τούτη, τὴν ἀνωτερότητα τῶν Γάλλων στὶς στιγμὲς ὅπου, μιὰ δικαιολογημένη, ἀνεπούλωτη ἀκόμη μνησικακία, κάνει τὴν Τύνιδα ἢ τὸ Μαρόκο, στὸ πρόσωπο τῶν ἀπεσταλμένων τους, νὰ σηκώσουν ἐπιθετικὰ τὴ φωνὴ καὶ τὴ γροθιὰ γιὰ νὰ καυτηριάσουν τὶς δυνάμεις τῆς ἀποικιοκρατίας. Οἱ Γάλλοι ὄχι μόνο τὸ δέχονται μὲ ψυχραιμία ὑποδειγματική, ἀλλὰ καὶ δικαιώνουν, καὶ πλειοδοτοῦν ὅταν πρέπει. Ἐδῶ εἶναι ποὺ βλέπει κανένας πῶς, στὸ πρόσωπο τῆς ἄξιας πνευματικῆς ἡγεσίας τους, οἱ μεγάλοι λαοὶ ἔχουν σταδιοδρομήσει.

"Ας τελειώνω ὅμως μὲ τὸν 'Ανθρωπισμό. "Ενας νεαρὸς καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονπελλιέ, μοῦ ἔλεγε:

— Ξέρετε πὼς ὅλοι δίχως ἐξαίρεση οἱ μαθηματικοὶ ποὺ γνωρίζω εἶναι κηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς; Γιατὶ αὐτοὶ μποροῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀξία της στὴ διαμόρφωση ἑνὸς σωστοῦ πνευματικοῦ ὀργάνου. Μόνο μερικοὶ φιλόλογοι διαφωνοῦν. 'Απὸ κοκεταρία...

Καὶ θὰ πῶ, γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν πρόχειρα σκιτσαρισμένη αὐτὴν εἰκόνα, πὼς ὁ 'Ανθρωπισμὸς ὁ σύγχρονος, ὅπως ἀρχίζει νὰ σχεδιάζεται ἐκεῖ, στὰ ἐνήμερα κέντρα, εἶναι ἀληθινά, οὐσιαστικὰ ἀνανεωμέν ο ς, ἀναβαπτισμένος στὸ πνεῦμα τοῦ αἰῶνα μας, ἑνὸς κόσμου ποὺ ἔχει περισσότερο συνείδηση ἑνὸς μέλλοντος παρὰ τὴν ψύχωση ἑνὸς παρελθόντος. Τὸ νιώθεις ἐναργέστατα στὶς προσωπικές σου ἐπαφές, στὶς γενικὲς ἀντιλήψεις ποὺ πνέουν γύρω, στὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπίζονται, φωτίζονται τὰ ζητήματα. "Αλλοτε, χτές, ἀνθρωπιστικὴ ἀγωγὴ σήμαινε προσκόλληση σὲ μιὰ παρακαταθήκη ἀκίνητη, ἀποκλειστικὴ καὶ ἀφυδατωμένη, κλείσιμο βλοσυρὸ σ' ἕνα στενὸ γεωγραφικό, πολιτιστικὸ χῶρο, συνείδηση μουσειακή. Σήμερα, τὸ ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα ξαναβρίσκει τὸ ἀληθινό του νόημα. 'Αναθυμᾶται πὼς ἐξ ὁρισμοῦ σημαίνει ἄνοιγμα σ' ὅλα τὰ ρεύματα τοῦ κόσμου, σ' ὅλες τὶς φωνὲς τῆς γῆς, μὲ μόνο γνώμονα τὴν ἐσωτερικὴ ἰσορροπία καὶ τὴν κατανόηση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγο, ἀπὸ κάποια κριτήρια σταθερά, προορισμένα νὰ ὑποτάσσουν τὰ πάντα στὸ νόμο τοῦ 'Ανθρώπου. Εἶχαν πολὺ συχνὰ ξεχάσει οἱ χτεσινοὶ πὼς οἱ κορυφαῖες στιγμὲς στὸ μάκρος τῆς 'Ιστορίας δὲν εἴταν ποτὲ ἀκράτες, καρποὶ σκληροὶ τῆς μισαλλοδοξίας, τῆς ἀδιαλλαξίας, τῆς ξεσυνέριας. Εἴταν συνθέσεις πλατειές, ἀποτελέσματα ἐπικοινωνίας, διασταυρώσεων ποὺ ἀναχωνεύτηκαν κι' ἀνάδωσαν στὴν ὥρα τῆς χάριτος ἕνα δημιουργὸ σπινθῆρα. 'Η κλασικὴ 'Ελλάδα ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύνθεση προϊστορικῶν φυλῶν, ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀποτέλεσμα συγκριτισμοῦ, ἡ 'Αναγέννηση διαλάμπει ὅταν ἡ εὐρωπαϊκὴ συνείδηση ξεπερνάει τὰ σύνορα τῆς μεσαιωνικῆς τοπαρχίας. 'Η πολιτικὴ δὲν ἤξερε, πάντοτε, παρὰ μόνο νὰ χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ πνεῦμα νὰ τοὺς συνδέει, σὲ πεῖσμα της. Στὴν ἀρχαία 'Ελλάδα, παίρνει θεοὺς ξένους, ἀνατολίτες, βορεινούς, καὶ τοὺς πολιτογραφεῖ, τοὺς ἐξελληνίζει, τοὺς κάνει μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ πλούσιες ποικιλίες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στὴ Ρώμη, ἐπειδὴ τὴν πρωτοκαθεδρία δὲν τὴν ἔχει τὸ πνεῦμα παρὰ τὸ κράτος, οἱ καταβολὲς μένουν ἀναφομοίωτες, τὸ οἰκοδόμημα πυργώνεται σὰ σωρὸς τεράστιος ἀπὸ ὕλες παράταιρες, ἀσυγκόλλητες. Καὶ ἡ δημοκρατία, μόλις παραχωρεῖ τὴν ἰσοτιμία στοὺς ἐπήλυδες, στοὺς ξένους, στοὺς νεοφώτιστους Ρωμαίους πολίτες, χάνει τὴ συνοχή της, διαφθείρεται, καταρρέει. 'Η 'Ελλάδα εἶχε γίνει μεγάλη κρατώντας τὶς πόρτες της ἀνοιχτές. 'Η Ρώμη εἴταν μεγάλη ἐνόσω τὶς κρατοῦσε κλειστές. Στὴν πρώτη, τὸ φρόνημα εἶναι ἐλεύθερο, ζωντανό, γιατὶ τὸ προσδιορίζει τὸ Πνεῦμα. Στὴ δεύτερη τὸ προσδιορίζει τὸ δόγμα, ἡ ἀκαμψία, ἕνας κονφορμισμὸς ὁλοκληρωτικός, δίχως ἐσωτερικοὺς ὁρίζοντες. Τὸ ὅτι ἔρχεται κάποτε ἡ ὥρα τοῦ τέλους γιὰ τὴ Ρώμη, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀξιοκατάκριτο. 'Αξιοκατάκριτο εἶναι πὼς ὁ ρωμαϊκὸς κόσμος, καταποντιζόμενος, ἀφήνει νόμους, δὲν ἀφήνει ὅμως βωμούς.

— 'Η 'Ελλάδα, ἔλεγε μιὰ μέρα σ' ἕνα συνομιλητή του σύνεδρο, ἐκεῖ στὴ Νίκαια, ὁ "Ελληνας ἀντιπρόσωπος, ἔχει ὅ,τι τῆς ζητήσετε: "Εχει τὴν 'Αθήνα καὶ ἔχει τὴ Σπάρτη. "Εχει τὸ Δημοσθένη καὶ ἔχει τὸν 'Ισοκράτη τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή. Προσέξετε ὡστόσο πὼς ἡ 'Ελλάδα δὲν εἶναι ἡ Σπάρτη. Εἶναι ἡ 'Αθήνα. "Οσο γιὰ τὸ Δημοσθένη, τὸ εἴπατε κιόλας: Εἶναι μιὰ μορφὴ τραγική. Προσθέτω· ὑψηλὰ τραγική. Δὲν ἀγωνίζεται γιὰ μιὰ στενὴ πατρίδα. 'Αγωνίζεται γιὰ ἕνα πρότυπο πολιτισμοῦ. "Ο 'Ισοκράτης βλέπει μακρυὰ στὸ μέλλον. "Ο Δημοσθένης βλέπει σ' ἕνα παρελθὸν ποὺ ἀξίζει νὰ εἶναι ἕνα αἰώνιο ἀνθρώπινο μέλλον. Οἱ δυὸ αὐτοὶ ἀντίπαλοι, δίχως νὰ τὸ ξέρουν, ἀλληλοσυμπληρώνονται.

Περιττὸ νὰ ἐξηγήσω τώρα πὼς αὐτὰ λέγονταν σὲ ἀνθρώπους ποὺ δὲν τὰ πρωτομάθαιναν. Τὰ ἤξεραν — γι' αὐτὸ καὶ τ' ἄκουγαν μὲ μιὰ λάμψη στὰ μάτια...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-23

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Ἰουνίου 1960

1-24

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΔΥΟ ΡΕΥΜΑΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

"Αν τὸ ἀνθρωπιστικὸ κλῖμα εἴταν ὁ δεσπόζων τόνος τοῦ συνεδρίου τῆς Νίκαιας, ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε στὸ ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης, μιὰ ἄλλη τάση γινόταν πλάϊ σ' αὐτὸν αἰσθητή, τάση μὲ δυναμισμὸ συμπυκνωμένο: 'Η ἔγερση λαῶν ποὺ ἴσαμε χτὲς σώπαιναν καὶ ποὺ τώρα μπαίνουν στὴν 'Ιστορία μὲ μιὰ θέληση ἔντονη, ὥρες - ὥρες ἀπειλητική, δικαιολογημένην ἀπὸ πανάρχαιες ἀπωθήσεις. Τὸ συνέδριο, ἄλλωστε, τῆς Νίκαιας τὸ παίρνουμε ἐδῶ σὰν ἁπλὸ ἐνδόσιμο, ὄχι σὰν κύριο θέμα ἢ σὰν ἐπίκεντρο ἑνὸς ἐνδιαφέροντος πρωταρχικοῦ. Τέτοιες προθέσεις ὑπερφίαλες δὲν εἴταν καταχωρημένες στὸ πρόγραμμά του. Νὰ ὅμως ποὺ τὸ μήνυμα τῶν καιρῶν εἰσβάλλει ἐπιτακτικό, ἀναπότρεπτο, στὶς ἐπὶ μέρους συζητήσεις. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς ἐποχῆς μας. Κάθε ἀνακίνηση ζητημάτων, μόλις λιγάκι προχωρήσει, ἐνταθεῖ, βρίσκεται ἀντιμέτωπη σὲ καταστάσεις γενικότερες. Τὰ μέτρα μας δὲν τὰ διαλέγουμε πιά. Μᾶς ἐπιβάλλονται. Τὸ μέγεθος Οἰκουμένη ἀντικατέστησε ὁριστικὰ τὰ τοπικὰ μεγέθη, τοὺς εὔσύνοπτους ὁρίζοντες.

Στὸ σημεῖο τοῦτο πρέπει νὰ κάνουμε μιὰν ἀποσαφήνιση. Δυὸ ρεύματα εὐδιάκριτα κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους σὲ συζητήσεις τέτοιες, ποὺ ἀναφέρονται αὐτομάτως σὲ προβλήματα σύνθετα, ἠθικὰ μαζὶ καὶ πρακτικά. Τὸ ἕνα εἶναι αὐτὸ ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ κρίση τοῦ παλαιοῦ κόσμου. "Ενας τόνος ἐσωτερικῆς ἀνησυχίας, ἀμηχανίας, τὸ χαρακτηρίζει: Ποῦ πᾶμε; Πῶς θὰ περάσουμε στὶς νέες μορφὲς ζωῆς χωρὶς νὰ χάσουμε τὴν ταυτότητά μας, τὸ ἔρμα μας, τὶς ἐσωτερικὲς ἀξίες ποὺ μᾶς στήριξαν καὶ μᾶς καθοδήγησαν ἴσαμε τώρα; Ποιὰ ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου ὅπως τὸν ξέρουμε, μὲ τὴν ἐπερχόμενη βασιλεία τῆς τεχνοκρατίας, τοῦ αὐτοματισμοῦ, τῶν ὠκεάνειων συνόλων, τῶν ἀποδράσεων μέσα στὸ χῶρο τοῦ σύμπαντος; Εἶναι ζήτημα ποσοτικῆς μας προσαρμογῆς στὰ νέα δεδομένα ἢ μήπως, ἀνεπίγνωστα, περνᾶμε σὲ καταστάσεις ἀπροσμέτρητες, φοβερές, ποὺ γιὰ τὴν ἐξισορρόπησή τους θ' ἀπαιτηθεῖ μιὰ βαθύτερη, φιζικὴ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου; Καὶ τὶς ἐπιδέχεται σὰ βιολογικὴ μονάδα, σὰν ψυχοπνευματικὴ ὀντότητα, τὶς τέτοιες ἀναπροσαρμογὲς ὁ ἄνθρωπος; "Η μήπως ἡ ἐξαπολυμένη μεγαλοφυΐα του εἶναι ταυτόσημη μὲ μιὰν ὁλοκληρωτικὴ — μεγαλειώδη, ἀλλὰ τί τ' ὄφελος;—αὐτοκτονία;

'Υπάρχει μιὰ παράταξη ποὺ ἀποκρούει προκαταβολικὰ κάθε τέτοια ἀπορία σὰν καρπὸ ἠττοπάθειας, φαινόμενο νοσηρό, ἢ καὶ σὰν μιὰ πονηρὰ ἀντιδραστικὴ ἀπαισιοδοξία. Κι' ὅμως τίποτα πιὸ φυσικὸ ἀπὸ τὸ νὰ στέκεται καὶ ν' ἀναμετράει ὁ ἄνθρωπος τὶς δυνάμεις του στὴν παραμονὴ τέτοιων κοσμοϊστορικῶν γεγονότων. 'Η αἰσιοδοξία γιὰ τὴν αἰσιοδοξία εἶναι κάτι δίχως σοβαρότητα, ἀκόμα κι' ὅταν προέρχεται ἀπὸ μεγάλους καὶ ἰσχυρούς. Καὶ μπορεῖ κάποτε μερικὰ μεμονωμένα, ἀνεπίσημα, ἄτομα νὰ ἔχουν πιὸ ἔντονο τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης ἀπὸ τοὺς ἐπιφορτισμένους μὲ τὴ διαχείριση τῶν τυχῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. 'Αδιάφορο: 'Η τάση ποὺ εἴπαμε, ἡ σκεπτικιστική, ἔχει τὸν ἀντίλογό της, κι' αὐτὸ θέλαμε νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ, σ' ἕνα πρόχειρο σχῆμα. Εἶναι ἡ διανόηση τοῦ δυτικοῦ κόσμου ποὺ ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἀνησυχία. Τίποτα δὲν ἐμποδίζει ἄλλωστε νὰ λειτουργοῦν μέσα της, ἴσαμ' ἕνα σημεῖο, καὶ παράγοντες ὑποκειμενικοί, προσδιορισμένοι ἀπὸ εἰδικὲς ἱστορικοκοινωνικὲς συνθῆκες.

Σ' ἀντιστοιχία μ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα, ἕνα ἄλλο διαγράφεται, εἴπαμε, μὲ τρόπο ἀνάγλυφο: Τὸ ξεσήκωμα τῶν λαῶν ποὺ ἔχουν κάτι ἄμεσο καὶ θετικὸ νὰ διεκδικήσουν. 'Απέναντι στοὺς ὑπερανάπτυκτους οἱ ὑποανάπτυκτοι. 'Απέναντι στοὺς παλαιοὺς εὐνοημένους οἱ νεοφώτιστοι. "Υστερα ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς βορειοανατολικῆς Εὐρώπης, οἱ "Αραβες, οἱ Κινέζοι, οἱ 'Ινδοί, καὶ μαζὶ πάμπολλες ἀγνοημένες ἴσαμε χτὲς ἀσιατικὲς ἐθνότητες κάνουν τὴν εἴσοδό τους στὴ νεώτερη 'Ιστορία. Οἱ μεγαλύτεροι ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν μιὰν ἀρχαία παράδοση πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀφυπνιζόμενη ἐπίγνωση τῆς δύναμής τους, κεντρίζει τὶς φιλοδοξίες τους. 'Η φιλοδοξία εἶναι αὐτοσκοπός. 'Ο δυναμισμός της πολλαπλασιάζεται ὅταν συμβαίνει νὰ ἐπιφορτίζεται καὶ μὲ εἰδικές, θετικὲς ἐντολές. Οἱ χτὲς ἀκόμα ταπεινωμένοι, ἀποικιοκρατούμενοι λαοὶ ἔχουν νὰ διεκδικήσουν μιὰ θέση στὸν ἥλιο. Σὲ στενὴ συνάρτηση μ' αὐτό, ἔχουν ν' ἀπαιτήσουν ἕνα ρόλο πρωτεύοντα, ἀνάλογο μὲ τὸν ἀριθμό τους. Σὲ μιὰν ἄλλο τόσο λογικὴ ἀλληλουχία ἔχουν νὰ προβάλουν ἀξιώσεις ἡγετικές. 'Αφελέστατα στοχάζεται ἐκεῖνος ποὺ δὲν βλέπει σήμερα, πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὶς αὐτονόητες διεκδικήσεις γιὰ χειραφεσία νόμιμη καὶ σὲ συνδυασμὸ μ' αὐτήν, τὴν ἔξαψη τῆς ἐκκολαπτόμενης φιλοδοξίας γιὰ ἡγεμονία.

Τὸ ἴδιο εἴχανε κάνει καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι στὸν καιρό τους. 'Ο κόσμος εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ πεδίο ἀνταγωνισμῶν καὶ ἀναμετρήσεων. Νὰ τὶς πειθαρχοῦμε ὅσο παίρνει, εἶναι θεάρεστο. Νὰ τὶς ἀγνοοῦμε γιὰ χάρη μιᾶς παραδεισιακῆς οὐτοπίας, εἶναι ἀνόητο καὶ ἀπερίσκεπτο.

Οἱ λαοὶ λοιπὸν αὐτοὶ — ἂς τὸ συνειδητοποιήσουμε μιὰ καὶ καλὴ— δὲν συμμερίζονται τὶς ἀπορίες μας, τοὺς δισταγμούς μας. "Οταν ἐμεῖς μιλᾶμε γιὰ «ἠθικὴ κρίση», αὐτοὶ δὲν καταλαβαίνουν τί θέλουμε νὰ ποῦμε. Μᾶς περνᾶνε γιὰ ἀποσυνθεμένους, γερασμένους, ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια μας τὴ φύση ἐλαττωματικούς. 'Αντίκρυ στὴν περίσκεψή μας, σ' ἀντίθεση πρόχειρη, ξυπνάει γι' αὐτοὺς ἕνα αἴσθημα ὑπεροχῆς, ἕνα ξάφνιασμα πὼς τόσους αἰῶνες τώρα εἴταν σὐσιαστικὰ καλύτεροι, ἐνῶ εἴταν, ἀντικειμενικά, σκλάβοι. Μὲ τὴν ἁπλὴ ψυχολογία τοῦ μισοπρωτόγονου, διακρίνουν θετικούς, χειροπιαστοὺς στόχους ὅπου ἐμεῖς βλέπουμε νὰ προβάλλονται στὸν ὁρίζοντα ἴσκιοι μεγάλοι, ἀνησυχητικοί. "Οταν σ' ἐμφορεῖ ἡ πρακτικὴ ἰδεολογία νὰ ἐπιταχύνεις τὴν ἐξέλιξή σου, ν' ἀνέβεις κι' ἐσὺ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἄλλονῶν, νὰ κάνεις αἰσθητὴ τὴν παρουσία σου στὸν κόσμο, νὰ δείξεις τί ἀξίζεις, νὰ ἱκανοποιήσεις τὶς βιοτικές σου ἀνάγκες πρῶτα, τὴ φιλοτιμία σου ὕστερα, νὰ ἐξουσιάσεις ὅπως σ' ἐξουσίασαν, νὰ βαρύνεις ἀνάλογα μὲ τὴν πυκνότητά σου, ν' ἀποτυπώσεις στὴν 'Ιστορία τὴ σφραγίδα σου, νὰ ἐπιβάλεις στοὺς ἄλλους ἐκεῖνο ποὺ σὲ συνεπαίρνει καὶ ποὺ γι' αὐτὸ τὸ θεωρεῖς ἀπόλυτο, τότε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σὲ ἀπασχολοῦν ἀπώτερες θεωρήσεις. 'Ο κόσμος ὁ σημερινός, τὰ τεχνικά του ἐπιτεύγματα, ἡ φορά του, σὲ βόηθησαν νὰ ὀρθωθεῖς. Καλὸς λοιπὸν ὁ κόσμος. 'Εκεῖ ὅπου ὁ ἄλλος τοποθετεῖ τὴν ἀγωνία του, ἐσὺ τοποθετεῖς τὰ κεφάλαια τοῦ ἐνθουσιασμοῦ σου.

"Ετσι φτάνουμε σ' ἕναν πίνακα τῆς παρούσας ὥρας ἀσύμμετρο: 'Αμηχανία καὶ ὁρμή, σκεπτικισμὸς καὶ φανατισμός, δισταγμοὶ καὶ πάθος. Σὲ μιὰν ὥρα ποὺ ἡ ἀνάγκη ἐπιβάλλει οἰκουμενικὲς συνθέσεις, ἔχουμε ἀκραῖες ἀντιθέσεις. 'Η ψυχὴ τοῦ κόσμου διαμελίζεται. Μὲ τὰ χέρια του δεμένα, ἀνίκανα νὰ καταφύγουν στὶς ἀλλοτινὲς ἀνοιχτὲς λύσεις, τοὺς πολέμους, ὁ ἄνθρωπος συγκλονίζεται ἀπὸ ἐσωτερικοὺς σπασμούς. Στὶς παλιές, θετικὲς καταστάσεις, πόλεμο - εἰρήνη, ἐπενόησε καὶ προσέθεσε μιὰ τρίτη, νόθη: τὸν «ψυχρὸ πόλεμο». Οὔτε ναί, οὔτε ὄχι. Οὔτε νὰ μεθᾶς, οὔτε νὰ εἶσαι νηφάλιος. "Ολα νὰ γίνονται στὸ στενό, ἀκροβατικὸ περιθώριο, στὸ μεταίχμιο ὅπου τὸ κάθε βῆμα εἶναι κίνδυνος, ἡ κάθε πράξη διφορούμενη, ἡ κάθε φωνὴ πνιχτή. 'Εκεῖ ὅπου ἡ ζωὴ οὔτε κερδίζεται οὔτε χάνεται, χάνεται ὅμως, καὶ ὁριστικά, ἡ νευρικὴ ἰσορροπία, ὁ ἀποτρόπαιος αὐτὸς στόχος τῆς ραφιναρισμένης ἀνακριτικῆς, ποὺ ἀντικατέστησε, μέσα σ' ἕναν οἴστρο γιγαντωμένου ἐγκεφαλισμοῦ, τὴν παλιὰ μέθοδο τῶν βασανιστηρίων, γιὰ νὰ τὰ κάνει ἀπὸ ἀτομικὰ συλλογικά. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς σὰν ἀπὸ ἕνα ὑπόλειμμα ντροπῆς λέμε «ψυχρὸ πόλεμο» ὅ,τι πάνω - κάτω ἀποκαλοῦσαμε προπολεμικὰ «πόλεμο νεύρων». Μετριάσαμε μ' ἕνα προσχηματικὸ ἐπίθετο τὴν ὠμότητα τοῦ χτεσινοῦ ὅρου κι' ἐγκαταστήκαμε στὴν ἴδια κουραστικὴ περιοχὴ τοῦ μανιποποιημένου ἀμοιβαίου ἐξαναγκασμοῦ, ὅπου στόχος δὲν εἶναι πιὰ ἕνα καθεστώς, ἕνα σύνολο ἀπὸ θεσμούς, ἕνας ἀντίπαλος, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος.

Θὰ χρειαστεῖ ὅμως νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἀπογραφὴ τὴν ἐρχόμενη Τετάρτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Ἰουνίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θὰ προσπαθήσω νὰ συμπληρώσω καὶ νὰ κλείσω σήμερα τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων κάπου σαράντα μεσογειακῶν διανοουμένων, ποὺ συγκεντρώθηκαν τὸν περασμένο μῆνα στὴ Νίκαια τῆς Γαλλίας. Γιὰ νὰ συντομεύω θ' ἀποφύγω κάθε ἀπόπειρα νὰ τὶς συνθέσω. Θὰ τὶς ρίξω ἔτσι, ἀποσπασματικά, στὸ χαρτί. Ἄλλωστε, ὅπως τὸ ἐξήγησα καὶ τὴν περασμένη Τετάρτη, δὲν κάνω ἐδῶ ἀπολογισμὸ τῶν συζητήσεων τοῦ συνεδρίου. Ἀφορμὴ τὸ παίρνω γιὰ τὶς σκέψεις ποὺ γέννησε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη του.

Κάτι χαρακτηριστικό: Τὸ μόνο ὄνομα λογοτέχνη ποὺ ξεπήδησε κάποια στιγμή, μέσα στὸν περίγυρο αὐτὸν ἀπὸ πανεπιστημιακούς, Γάλλους κατὰ πλειοψηφία, ἀλλὰ καὶ συγγραφεῖς, τὸ ὄνομα ποὺ ἀπασχόλησε, συζητήθηκε, εἶταν τοῦ Καζαντζάκη. Τὸ ἔρριξε, σὲ κάποια παρέμβασή του, ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἰσραήλ, ἕνας καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἱερουσαλήμ. Γινόταν λόγος γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ μεσογειακοῦ πνεύματος, γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἱκανότητά του νὰ ἐπιζήσει καὶ νὰ ὑπηρετήσει, διευρυνόμενο στὰ μέτρα τοῦ καιροῦ μας, τὸν ἄνθρωπο τοῦ μέλλοντος, ἀφοῦ τόσα ἀποθέματα ἀνθρωπιᾶς, οἰκουμενισμοῦ, περιέχει. Ὁ Ἰσραηλινὸς καθηγητὴς ἀνέφερε τότε τὸν Ἀλέξη Ζορμπᾶ. Ἀναρωτήθηκε μήπως, μὲ τὸν ἥρωά του αὐτόν, ὁ Καζαντζάκης ἐπιδιώκει νὰ προτείνει ἕνα ὑπόδειγμα στὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας. Ἀκόμα καὶ σὰν ὑπερβολὴ ἂν τὸ πάρει κανένας — καὶ εἶναι, βέβαια, ὑπερβολὴ — τὸ πρᾶγμα ἔχει τὴ σημασία του.

Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ξέρουμε, μαντεύουμε, τὶ εἶταν ὁ Ἀλέξης Ζορμπᾶς γιὰ τὸν Καζαντζάκη: Μιὰ κάθαρση προσωπική. Μιὰ μυθοποιημένη νοσταλγία τοῦ πρωτόγονου, τοῦ κοντὰ στὴ Φύση ἀνθρώπου, ἀπὸ ἕνα διανοητὴ πολύπλαγκτο, ποὺ ἔζησε ἐντατικὰ τὴν περιπέτεια τοῦ πνεύματος καὶ ποὺ στέκεται τέλος στὴν ἄκρη της γιὰ ν' ἀναρωτηθεῖ ἀνήσυχος ἂν εἶναι αὐτὸς πραγματικὰ ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας. Ἀδιάφορο! Τὸ ὄνομα, μιὰ φορά, εἶχε ριχτεῖ· ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὴν ἀδιάκοπα ποροῦσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ συνεδρίου, ἡ σύγχρονη ἔκανε ἔτσι κι' αὐτὴ τὴν ἐμφανισή της. Ἡ ἀνασκευὴ τῆς ἑρμηνείας ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸ «Ζορμπᾶ», ἀπὸ ἕνα Γάλλο οἰκονομολόγο τώρα, τὸν Ἀμρούς, δὲν περιόρισε κατὰ τίποτα τὸ νόημα τῆς μνείας ἔργου καὶ συγγραφέα. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Ἀμρούς, λίγο πρίν, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὸ ἰδανικὸ ποὺ παραμένει καὶ γιὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα ἐνσαρκωμένο στὸ ἑλληνικὸ τοπίο, εἶχε διαβάσει μιὰν ἀρκετὰ μακρυὰ ὅσο κι' ὡραία σελίδα ἀπὸ τὸ γνωστό μας μυθιστόρημα τοῦ Χένρυ Μίλλερ «Ὁ κολοσσὸς τοῦ Μαρουσιοῦ». Ὑπάρχει κάτι παρήγορο, ἀληθινά, ποὺ πρέπει νὰ τὸ συνειδητοποιήσουμε—χωρὶς καὶ νὰ πάρουν γι' αὐτὸ τὰ μυαλά μας ἀέρα: Πὼς ἀρχίζει νὰ γίνεται στὸν ἔξω κόσμο—τουλάχιστον στὴν Εὐρώπη — μιὰ ἄμεση, ὀργανικὴ σύνδεση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μὲ τὴ νέα. Ἄλλοτε, τὴ σύνδεση αὐτὴ τὴν ἐκάναμε μόνον ἐμεῖς, μὲ τὸ ἔτσι θέλω. Καὶ ἐπίμονα, φορτικά, πτωχοπροδρομικά. Γιὰ τοὺς ξένους, δὲν εἴμασταν, στὴν καλλίτερη περίπτωση, παρὰ ἕνα συμπαθητικὸ παρακλάδι τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ πολὺ - πολὺ ἀπὸ ἀβρότητα συγκαταβατική, ὅταν μᾶς ἔβλεπαν κατὰ πρόσωπο, νὰ μᾶς ἀνεγνώριζαν τὴν κάποια ἱστορικὴ συνέχεια. Τώρα τὸ πράγμα ἀρχίζει ν' ἀλλάζει. Καμμιὰ πρόθεση εὐγένειας δὲν μπαίνει στὴ συμπεριφορά τους ὅταν μιλώντας γιὰ τὴν Ἑλλάδα σὰν ἀξία ἀκατάλυτη, γυρίζουν καὶ μᾶς κοιτάζουν. Ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐθόρμητη· ἐλάχιστη παρατηρητικότητα ἂν ἔχετε, τὸ καταλαβαίνετε. Μιλῶ φυσικὰ γιὰ οὐμανιστικοὺς πάντα κύκλους. Καὶ εἶναι ἴσως χρήσιμο νὰ πληροφορηθεῖ καὶ τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος— τὸ κράτος αὐτὸ ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι κοντόθωρο, ἀπαίδευτο, μικροκομματικό, συναλλασσόμενο — πὼς τὴ θέση αὐτὴ δὲν τὴν κερδίσαμε μὲ τὴ μεγαλεπήβολη προπαγάνδα του, οὔτε μὲ τὴν ὑποστήριξή του πρὸς τοὺς οἰκονομικῶς εὐνοουμένους κηφῆνες. Τὴν κερδίσαμε μὲ τ' ἀποπαίδια του, μὲ κάποιους αἱρετικούς, κατατρεγμένους ἢ ἀγνοημένους, ποὺ ἔχουν τὴν ἀθεράπευτη τρέλλα νὰ διακονοῦν σ' αὐτὸ τὸν τόπο τὴ χίμαιρα, τὴν τέχνη, τὸ λόγο, τὸ στοχασμό. Δὲν εἶδα πουθενὰ ἀκόμα, μέσα στοὺς τόσους καὶ τόσους πανηγυρισμούς, νὰ γράφεται πὼς ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἀλβανίας, τὸ ἀλησμόνητο ἐκεῖνο 40, εἶταν πάνω ἀπ' ὅλα ἕνα κίνημα πνευματικό, ἕνα ξέσπασμα τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας, θρεμμένης ἀπὸ τὴν ποίησή μας, ἀπὸ τὰ ἰδανικά μας, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ δημοτικισμοῦ, ἀπὸ ὅ,τι εἴχαμε τὸ λιγότερο «πρακτικό»: τὴ λαχτάρα νὰ διατρανωθεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία. Αὐτὸ εἶταν τὸ 40 κι' ὄχι μιὰ πολιτικὴ πράξη ἑνὸς δικτατορικοῦ κακέκτυπου. Δίχως τὸ πρῶτο, δίχως τὸ περιεχόμενο, τὴν ψυχή, ἡ χειρονομία τοῦ κυβερνήτη ἐκείνης τῆς ὥρας θ' ἀπόμενε ἀδειανὴ κι' ἐκτεθειμένη. Τὸ 40 ἔγινε γιατὶ ὁ κυβερνήτης εἶχε βρεθεῖ στὴν ἀλλόκοτη θέση νὰ ἔρθει σ' ἀντίθεση μὲ τὰ προσωπικά του πρότυπα.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ὀνόματα - λάβαρα ποὺ πλαταγίζουν στὸν ἀέρα τοῦ συνεδρίου, ἐκεῖνο ποὺ ἔρχεται συχνότερα στὰ χείλη καὶ προβάλλεται σὰ σύνθημα, εἶναι τοῦ Πλάτωνος. Οἱ ἀνθρωπιστὲς αὐτοὶ πιστεύουν βαθύτατα πὼς ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν ἔχει ἐξαντλήσει ἀκόμα τ' ἀποθέματά της. Πιστεύουν πὼς ὑπάρχουν μέσα της ἀλήθειες ἀναξιοποίητες, ἀναποκρυπτογράφητες, ποὺ θἄλεγες πὼς τώρα μόνον ἔρχεται ἡ στιγμή τους. Πρέπει μέσα σ' αὐτὸ τὸ φῶς κυρίως ν' ἀντικρύσει κανένας τὸν περίφημο λόγο τοῦ φιλοσόφου Γκαστὸν Μπερζέ, ποὺ ἔκλεισε τὶς συζητήσεις. Ἔρριξε ἕνα σύνθημα ἱκανὸ νὰ ξαφνιάσει σὲ πρώτη ἐντύπωση, ἀλλὰ κι' ἄξιο νὰ μελετηθεῖ. Εἶπε πὼς ὁ διάλογος, στὸ μέλλον, δὲν θὰ γίνει, ὅπως νομίζεται, ἀνάμεσα στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴ Ρωσία. Θὰ γίνει ἀνάμεσα στὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Κίνα. Ἐξηγῶ, γιὰ τοὺς ἀθεράπευτους καλοθετητές: ὁ διάλογος, ὄχι ἡ δυναμικὴ ἀναμέτρηση, ποὺ εἶναι ἄλλο πράγμα. Καὶ ἐξηγῶ ἀκόμα, χωρὶς νὰ προδίνω, νομίζω, τὴ σκέψη τοῦ Γκαστὸν Μπερζέ: Δυὸ διαφορετικὲς κοσμοθεωρίες εἶναι φυσικὸ ν' ἀντικρυστοῦν μιὰ μέρα καὶ νὰ διεκδικήσουν τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου: Ἡ μιὰ ποὺ τὸν ἀποτιμᾶ σὰ μονάδα συνειδητὴ ἑνὸς συνόλου. Ἡ ἄλλη ποὺ τὸν θέλει ἀφηρημένον ἀριθμὸ μέσα σ' ἕνα ἄθροισμα. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχει τελικὰ διαλέξει ἀνάμεσά τους, τότε μιὰ ἀπὸ τὶς δυό: ἡ πνευματικὴ ἔννοια Μεσόγειος ἢ ἡ πνευματικὴ ἔννοια Κίνα, θὰ ἔχει φυτέψει ὁριστικὰ τὸ σκῆπτρο της πάνω στὴν ὑδρόγειο.

Στὸ μεταξύ, ἡ Μεσόγειος ποὺ συγκλονίζεται ἀπὸ τὶς γενικότερες ὅσο κι' ἀπὸ τὶς τοπικές της ἀντιθέσεις, ἡ Μεσόγειος ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ δρᾶμα τῆς ἀνισοζυγίας ἀνάμεσα σὲ ὑπερανάπτυκτους καὶ ὑποανάπτυκτους, ἡ Μεσόγειος τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ, δὲν μπορεῖ παρὰ θὰ τὸ ξεπεράσει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, αὐτὸ τὸ στάδιο καὶ θὰ ὁδηγηθεῖ σὲ νέες συνθέσεις. Μ' αὐτὸ περίπου τὸ περιεχόμενο ἔκανε τὴ δεύτερη παρέμβασή του στὶς συζητήσεις τῆς Νίκαιας ὁ ὑπογραφόμενος. Θύμισε πὼς οἱ ἠθικὲς ἀξίες, μεσογειακὲς ἢ παγκόσμιες ἀδιάφορο, ποὺ ἐμφανίζονται σήμερα νὰ περνᾶνε μιὰ κρίση, στὸ βάθος δὲν ἀμφισβητοῦνται, κι' ἀπόδειξη πὼς ἐν ὀνόματί τους ἀκριβῶς ξεσηκώνονται οἱ νεοφώτιστοι, οἱ χτὲς ἀδικημένοι, νὰ διεκδικήσουν τὴ θέση τους στὴ ζωή. Ἐκεῖνο ποὺ λείπει ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀξίες εἶναι μιὰ νέα σύνθεση, δημιουργική, στὰ μέτρα τῶν καιρῶν καὶ μὲ τὰ πρόσθετα δεδομένα τῆς Ἱστορίας, τῆς πείρας.

Τίνος εἶναι ἔργο νὰ πραγματοποιήσει αὐτὴ τὴ σύνθεση, ἢ τουλάχιστον νὰ τὴν προετοιμάσει; Τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων κάθε λογῆς; Τοῦ ἀπρόσωπου συντελεστὴ Χρόνος; Μπορεῖ καὶ τῶν δυό. Νὰ ἐπαναπαυθεῖ κανένας μονάχα στὸν δεύτερο, θὰ εἶταν ἐπικίνδυνο. Νὰ ὑποστηρίξει μόνο τὸ πρῶτο, θὰ φαινόταν ἴσως ὑπερφίαλο. Ἂς γίνει μιὰ φορὰ συνείδηση τὸ θέμα, ἡ ἀνάγκη. Εἶναι κι' αὐτὸ κάτι. Ὁ Γάλλος συγγραφέας Γκαμπριὲλ Ὠντιζιό, ποὺ σηκώθηκε νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἄποψή μας, διεκήρυξε κι' αὐτὸς τὴν πεποίθησή του πὼς τὸ ἱστορικὸ αἴτημα τῆς ὥρας εἶναι μιὰ σύνθεση τῶν σταθερῶν ἀξιῶν δημιουργική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-26

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Ἰουνίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΘΟΠΟΙΟΙ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΙΝΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τώρα ποὺ, μαζὶ μὲ τ' ἄλλα σχολεῖα, πήρανε τέλος καὶ τὰ μαθήματα τῶν Δραματικῶν Σχολῶν — — εἶναι ἀμέτρητες — πρέπει νὰ ἐλπίζουμε πὼς οἱ συντελεστές τους, διευθύνσεις, διδακτικὸ προσωπικό, σπουδαστές, θὰ κάνουν μέσα τους ἕνα σύντομο ἀπολογισμὸ τῶν πεπραγμένων. Ἂς ἐλπίζουμε ἀκόμα πὼς ὁ ἀπολογισμὸς δὲν θὰ περιορίζεται σὲ θριαμβολογίες, παρὰ θὰ ἔχει γιὰ δεσπόζοντα τόνο τὴν αὐτοκριτική. Εἶναι ἰδιαίτερα ἀναγκαία σ' ἕναν τόπο ποὺ, ἀπὸ πληθωρισμὸ ὑπερευφυΐας, ρέπει πρὸς τὴν πεζότερη χρησιμοθηρία καὶ πρὸς τὸν στενότερο ἐπαγγελματισμό, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖ ἀπὸ τοῦτο τὶς Καλὲς Τέχνες. Ἕνα βιβλίο λοιπὸν θεωρητικοῦ περιεχομένου, ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα γιὰ τὴν τέχνη τοῦ ἠθοποιοῦ, ποὺ κυκλοφόρησε τώρα τελευταῖα, μοῦ φαίνεται ἐξαιρετικὰ καλοδεχτο. Χρέος μας νὰ τὸ ποῦμε.

Εἶναι τὸ «Πλάσιμο ἑνὸς ρόλου» τοῦ Στανισλάφσκι (ἢ μετάφραση τοῦ τίτλου, ἀπὸ τ' ἀγγλικὰ πιθανότατα, «Π λ ά θ ο ν τ α ς» ἕνα ρόλο, μοῦ φαίνεται ἄστοχη ἑλληνικά). Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἔρχεται σὰ συνέχεια καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ περιλάλητου «Ἕνας ἠθοποιὸς δημιουργεῖται», ὅπου περιέχονται τὰ στοιχεῖα τοῦ φημισμένου πιὰ «Συστήματος Στανισλάφσκι». Ὅποιος ἔχει ὑπ' ὄψη του τὸ τί λαμπρὰ ἀποτελέσματα ἔδωσε ἡ σχολὴ αὐτή, σωστὰ ἐφαρμοζόμενη, στὴν πατρίδα τοῦ μεγάλου δασκάλου καὶ σκηνοθέτη, μ' ἐπίκεντρο τὸ Καλλιτεχνικὸ Θέατρο τῆς Μόσχας, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εὔχεται τὴ διάδοση τῶν ἀρχῶν του. Διάδοση ὅμως — νὰ εἴμαστε ἐξηγημένοι — ποὺ νὰ βασίζεται στὴν κατανόηση. Γιατὶ ἕνα σύστημα, μιὰ μέθοδος διδασκαλίας, μπορεῖ νὰ γίνει, ἀνάλογα μὲ τὶς εἰδικὲς συνθῆκες ἐφαρμογῆς της, τόσο ὠφέλιμη ὅσο καὶ βλαβερή.

Ἀπὸ μέρους μου δὲν βλέπω τὸ «Πλάσιμο ἑνὸς ρόλου» σὰ βιβλίο στενὰ διδακτικό, χρήσιμο δηλαδὴ μονάχα στοὺς σπουδαστὲς τῆς δραματικῆς τέχνης. Τὸ βλέπω καὶ σὰν κείμενο ἐνημερωτικὸ τῶν ἠθοποιῶν ποὺ σταδιοδρομοῦν. Αὐτὸ σημαίνει πὼς μιὰ ἀναβάπτιση στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς θεατρικῆς ἐρμηνείας εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ μπαίνει κάθε τόσο χαλινὸς στὸν μοιραῖο κι' ἀντικαλλιτεχνικὸ ἐπαγγελματισμό, νὰ ὀξύνεται ἡ αἰσθητικὴ συνειδήση, ν' ἀνυψώνεται ἡ στάθμη τῆς θεατρικῆς ζωῆς ἑνὸς τόπου. Δίχως μιὰ τέτοια σωτήρια ἀντίδραση, ὅλα ξεπέφτουν γρήγορα στὴ ρουτίνα. Καὶ τὸ Θέατρο, ἐπαναπαυόμενο μακάρια στὰ κεκτημένα, ἐξαντλεῖ τότε μὲ ἀφροσύνη τὴν πίστωση ποὺ τοῦ παρέχει σιωπηρὰ τὸ κοινό, μὲ κίνδυνο νὰ ἰδεῖ κάποια στιγμὴ κατάπληκτο τὰ καθίσματά του ν' ἀδειάζουν, γιὰ λόγους ποὺ θὰ φαίνονται ὡστόσο μυστηριώδεις.

Μιὰ πεῖρα, ὄχι πάντοτε πολὺ ἐποικοδομητική, ἀπὸ ἀμέτρητες ἐξετάσεις Δραματικῶν Σχολῶν, ποὺ τὶς παρακολούθησα κατὰ καιρούς, σὰ μέλος τῆς σχετικῆς Ἐπιτροπῆς, μέ ἔχει κάνει νὰ ἐπισημάνω — ἐξαιρῶ τὶς ἐξαιρέσεις — μιὰ περίεργη ἀτέλεια: Ἐφοδιάζονται τὰ παιδιὰ μὲ τὰ τρεχούμενα μέσα νὰ παίζουν μιὰ σκηνή, μιὰ πράξη, ἕνα ρόλο, δὲν μαθαίνουν ὅμως κάτι πολὺ πιὸ βασικό, πρωταρχικό: Τὸ πῶς συλλαμβάνεται μιὰ ἀνθρώπινη μορφή, ἕνα χαρακτήρας, πῶς πλάθεται ὀργανικά, στὴν πληρότητά του, ἕνα ἔμβιο ὄν. Εἶναι τὸ ἴδιο σάμπως νὰ διδάσκουμε σ' ἕνα μαθητευόμενο τὴ χρήση μερικῶν ἐργαλείων, ὄχι ὅμως καὶ τὴν τέχνη γιὰ τὴν ὁποία τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ προορίζονται. Σ' ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀτέλεια αὐτή, ποὺ σημειώνεται στὴ φάση τῶν θρανίων, ἔχουμε, στὴ φάση τῆς ἐπαγγελματικῆς πιὰ σκηνῆς, μιὰν ἄλλη προχειρότητα: Ὁ ἠθοποιὸς μεταφέρει οὐσιαστικά, ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο, ἀπὸ ἔργο σ' ἔργο, τὸν ἑαυτό του ἀναλλοίωτο, στερεοτυπημένον, μ' ἐλάχιστες, κι' αὐτὲς ἀσήμαντες, παραλλαγές, ἢ καὶ μὲ καμμιὰν ἄλλη ἀλλαγὴ ἔξω ἀπὸ τὸ κοστοῦμι, τὴν περούκα καὶ τ' ὄνομα τοῦ ἑρμηνευόμενου προσώπου στὸ πρόγραμμα. Ἡ μονοτονία αὐτή, δὲν σημαίνει πάντοτε ἀδυναμία ἢ ἐπιλογὴ τῆς ἐλάσσονος προσπάθειας. Σημαίνει καὶ ὑπολογισμὸ ἐξωκαλλιτεχνικό: Ἔφτιαξα μιὰ γιὰ πάντα ἕναν θεατρικὸ τύπο — συνήθως ἀπαρτισμένον ἀπὸ προσωπικά μου ὑλικὰ ἀμετουσίωτα — κι' ὁ τύπος μου ἄρεσε, «ἔπιασε». Τὸν σερβίρω λοιπὸν ἐπίμονα, στερεότυπα, μὲ π ρ ο φ ά σ ε ι ς τὰ ἔργα, τοὺς ρόλους, ὥστε ὁ θεατὴς νὰ ξέρει πῶς, ὅταν ἔρχεται νὰ μὲ ἰδεῖ, θὰ τὸν ξαναβρίσκει. Ὀργανώνω ἔτσι μιὰ σταθερὴ ἐπίδειξη τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ μαζὶ πατάω σ' ἔδαφος δοκιμασμένο, στέρεο. Καμμιὰ περιπέτεια στὸ ἑξῆς, κανένα καλλιτεχνικὸ τόλμημα. Ἀντὶ γιὰ θάρρος καὶ οἶστρο, σιγουριά. Εἶναι ἡ κλασικὴ πύλη ποὺ μπάζει στὴ ρουτίνα. Πολλαπλασιάστε τὶς περιπτώσεις αὐτὲς τῆς ἀτομικῆς ρουτίνας καὶ θὰ φτάστε στὴ γενικὴ ρουτίνα. Τὸ θέατρο αὐτοκτονεῖ «βραδέως ἀλλ' ἀσφαλῶς» ἀπὸ κατάχρηση ἀσφάλειας.

Τὸ κωμικότερο ἀπ' ὅλα εἶναι πὼς, ἠθοποιοὶ καλοπροαίρετοι, ἔχουν πείσει τὸν ἑαυτό τους ὅτι μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο πέτυχαν νὰ προβάλουν τὴν προσωπικότητά τους, ὅτι δημιούργησαν πιὰ μιὰ καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα. Τραγικὸ λάθος! Ἀλλοίμονο ἂν τὴν προσωπικότητα τὴν ἐξασφαλίζαμε μὲ τρόπο τόσο φτηνό. Στὴν Τέχνη, προσωπικότητα δὲν λέμε τὴ φτώχια· λέμε τὸν πλοῦτο. Ἔχω ὀντότητα πραγματικὴ ὅταν κατορθώνω νὰ δώσω ζωή, ὑπόσταση, σὲ πλῆθος ποιητικὰ πλάσματα, ὄχι ὅταν ἐπαναλαμβάνω πληκτικὰ τὸν ἑαυτό μου. Ὅσο γιὰ τὴ βαθύτερη συνισταμένη ποὺ ἐκφράζει τὸ μυστήριο τῆς προσωπικότητας, αὐτὴ θὰ τὴ νιώσουμε ἀπὸ τὴν ποιητικὴ μοναδικότητα τοῦ καλλιτέχνη - ἑρμηνευτῆ — ἂν πραγματικὰ ὑπάρχει —, ἀπὸ τὴν ἀσύγκριτη δηλαδὴ ἱκανότητά του νὰ ἐμφυσᾶ ζωὴ ὅπως κανένας ἄλλος στὶς διάφορες ἐναρκώσεις του. Φροντίστε γιὰ τοὺς ρόλους σας καὶ ἐκεῖνοι, ἂν εἴσαστε ἄξιος, θὰ φροντίσουν μόνοι τους γιὰ σᾶς.

Ὁ ἠθοποιὸς ποὺ χάνεται σὰ δημιουργικὴ μονάδα κάτω ἀπὸ τοὺς ρόλους του δὲν εἶταν γεννημένος γιὰ ἠθοποιός· εἶτανε μῖμος. Στὴν καλλίτερη περίπτωση, θὰ παρουσιάσει στὴ σκηνὴ πετυχημένους «τύπους», ποτὲ χαρακτῆρες. Τὴν προσωπικότητά μας — συμπέρασμα — δὲν τὴ χάνουμε παρὰ μόνον ὅταν εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἡ ἄλλη, αὐτὴ ποὺ τὴ φτιάξαμε ἀνέξοδα καὶ ποὺ τὴ σερβίρουμε φορτικά, εἶναι πλαστή. Γι' αὐτὸ καί, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε, δείχνεται λιγόζωη: γιατὶ γίνεται βαρετή.

Εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γεμάτα σπαρταριστὸ ἐνδιαφέρον πράγματα ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας ἑνὸς θεατρικοῦ προσώπου. Ὅσο μυστήριο περικλείνει ἡ σύλληψή του ἀπὸ τὸ συγγραμέα, ἄλλο τόσο μυστήριο παρακολουθεῖ καὶ τὴ σύνθεσή του ἀπὸ τὸν ἄξιο ἑρμηνευτή. Ἐδῶ — καὶ μόνον ἐδῶ — ὁ ἑρμηνευτὴς δείχνεται ἰσάξιος μὲ τὸ δημιουργό. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ὁ ἠθοποιός, ὅταν φυσικὰ εἶναι προικισμένος μὲ ἔνστικτο, καὶ ὅταν τὸ ἔνστικτό του αὐτὸ τὸ ἔχει καλλιεργήσει, ἀναπτύξει μὲ τὴν ἀνάλογη παιδεία, διαθέτει καὶ κάποια συγκεκριμένα μέσα ποὺ τὸν βοηθᾶνε στὴ σύλληψη καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ προσώπου. Ἡ «ψυχοτεχνικὴ» τοῦ Στανισλάφσκι φωτίζει ἀρκετὰ τὶς σχετικὲς μεθόδους. Ἡ συγκομιδὴ στοιχείων ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο, ἡ ἄσκηση ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀξιοποίησή τους, ἡ μεταβολὴ τοῦ σώματος σὲ ὄργανο πειθήνιο, ἐκφραστικὸ τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς ἰδιοτυπίας ἑνὸς δεδομένου χαρακτῆρα, ὅλ' αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐμπειρία ζωῆς καὶ τέχνης ποὺ ξεπεργάει κατὰ πολὺ σὲ πλοῦτο, ἀλήθεια, τὸν εἰδικὸ σκοπὸ τῆς μαθητείας ἑνὸς ἠθοποιοῦ. Δὲν θὰ δυσκολευόμουν νὰ πῶ ὅτι, σ' ἕναν καιρὸ ὅπου γιὰ διαφόρους λόγους σημειώνεται μιὰ ἔντονη ροπὴ πρὸς τὴν προχειρότητα, τὴν εὐκολία, τὸ ἐφήμερο — τὸ ἐφήμερο ὡς τὸ ἄγχος — μιὰ τέτοια ἄσκηση κι' ἐσωτερικὴ πειθαρχία καθὼς ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν Στανισλάφσκι εἶναι αὐτόχρημα ἕνας κανόνας ζωῆς, ἕνα ἦθος πολλαπλὰ ἀξιοσύστατο, γιατὶ διδάσκει τὴν ἐπιτυχία δ ι ὰ τ ῆ ς τ ι μ ῆ ς.

Ἀναγνωρίζω πὼς εἶναι ἡ δύσκολη ἐπιτυχία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΚΑΜΠΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τὰ τελευταῖα, ἀλλεπάλληλα γεγονότα ποὺ ἔκαναν νὰ σκοτεινιάσει ὁ ὁρίζοντας τοῦ Κόσμου, θὰ εἶταν λάθος ἂν περιοριζόμασταν νὰ τ' ἀντικρύσουμε ἀπὸ στενὰ πολιτικὴ σκοπιά. Ὁ ἀντίκτυπός τους εἶναι εὐρύτερος. Χωρὶς καμμιὰ φυλετικὴ προκατάληψη, μακρυὰ ἀπὸ ξεπερασμένες μεροληψίες καὶ προλήψεις, δὲν μποροῦμε ὡστόσο νὰ μὴ τὰ ἰδοῦμε σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ μοῖρα τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου. Θὰ εἶταν μωρία ἂν τὸ παραβλέπαμε, προκατάληψη ἀπὸ τὴν ἀνάποδη: Κάτι σὰ σνομπισμὸς ἰδεολογικός. Καὶ ἀκόμα μιὰ δειλία ἀπέναντι σὲ συνθήματα νεοσύστατα πού, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν στὰ πνεύματα τὴν ἀποκλειστικότητά τους, νὰ τὰ παραλύσουν, δὲν ἔχουν τίποτα ἁπλούστερο νὰ κάνουν παρὰ νὰ ὑπολογίσουν σ' ἕναν ἐπιπόλαιο, ἀνεύθυνο ρωμαντισμό.

Μᾶς εἶχε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία τὶς προάλλες νὰ μιλήσουμε ἐδῶ γιὰ τὸν σημαντικὸ παράγοντα ποὺ ἀποτελεῖ ἡ ὁρμητικὴ εἴσοδος στὴν Ἱστορία λαῶν ἴσαμε χτὲς ὑπόδουλων καὶ ποικιλότροπα μειωμένων. Μέσα στὸ ἐλαχιστότατο χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τότε ἴσαμε σήμερα, τὸ θέμα ὀξύνθηκε μὲ τρομαχτικὴ ἐνάργεια. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ κάτι ποὺ δὲν τὸ ἀγνοούσαμε, ἀλλὰ ποὺ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τοῦ παλαιοῦ κόσμου δὲν θὰ τὸ φαντάζονταν καὶ τόσο ἄμεσο: Μιὰ γενικὴ, σ παγκόσμια κλίμακα, ἀνακατάταξη δυνάμεων καὶ ἀξιῶν. Ἡ ἰσορροπία τῶν ζυγῶν στὴν πλάστιγγα τῆς Ἱστορίας διαταράσσεται ὁριστικά, μὲ προοπτικὴ ν' ἀνατραπεῖ σὲ βραχύτατη προθεσμία. Μιὰ μερίδα δυτικῶν ἀνθρώπων, ἐμφορημένη ἀπὸ ἰδέες ριζοσπαστικές, πανηγυρίζει. Ἡ ἄλλη, τρομάζει. Ἡ πρώτη, στὴ γενικὴ αὐτὴ ἀναθεώρηση δὲν βλέπει παρὰ τὸ θρίαμβο μιᾶς ἰδεολογίας. Ἀρνεῖται μὲ ἀγανάκτηση νὰ συσχετίσει τὸν ἰδεολογικὸ δυναμισμὸ τῶν λαῶν ποὺ ξεσηκώνονται, μὲ τὶς καθαρὰ ἐθνικὲς ἢ καί, ἁπλούστερα, τὶς βιολογικές τους ἐπιδιώξεις. Τὸν συσχετισμὸ αὐτόν, ποὺ τὸν προβάλλουν σὰν ἐπικρεμάμενο κίνδυνο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἀντίθετου στρατοπέδου, οἱ πρῶτοι τὸν καταγγέλουν σὰν αἰσχρὴ συκοφαντία. Ἐγγυόνται τὴν ἰδεολογικὴ καθαρότητα τῆς ἐπαναστατημένης Ἄπω Ἀνατολῆς, γενικὰ τῶν χτεσινῶν ὑποδούλων ἢ ὑποχείριων τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἄλλοι πάλι, οἱ κατὰ κάποιον τρόπο συντηρητικοί, μοιράζονται ἐσωτερικὰ σὲ δύο: Σ' ἐκείνους πού, ἀδιάφοροι γιὰ τὴ νομοτέλεια τῆς Ἱστορίας, προσκολλημένοι ἐπίμονα στὰ προσωπικά τους ὑλικὰ συμφέροντα, προσπαθοῦν νὰ σπείρουν τὸν πανικὸ γιὰ νὰ προκαλέσουν δραστήριες ἀντιδράσεις, καὶ σ' ἐκείνους πού, δίχως στενὴ ἰδιοτέλεια, παρακολουθοῦν μὲ προσοχὴ τὰ γεγονότα, ἀγωνίζονται νὰ μὴ παραζαλιστοῦν οὔτε ἀπὸ τὸν πανικὸ οὔτε ἀπὸ τὴ ρωμαντικὴ αἰσιοδοξία, καὶ πιστεύουν πὼς ἡ ὥρα εἶναι μὲ διαφορετικὸ νόημα κρίσιμη, μὲ ἄλλο βάθος σημαντική. Πὼς μακρυὰ ἀπὸ κάθε τυφλὴ προσήλωση στὴν αὐτοδύναμη ἱστορικὴ νομοτέλεια, εἶναι μιὰ ὥρα ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε προηγούμενη ἀπαιτεῖ τὴν ἐπαγρύπνηση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἕνας πολὺ σχετικὰ ἐπιστημονικός, βαθύτερα ὅμως ἁπλουστευτικός, τρόπος νὰ σημασιολογοῦμε τὰ γεγονότα, εἶναι νὰ ὑποτάσσουμε δουλικὰ τὶς πνευματικές, ἠθικές, πολιτιστικὲς κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώπου στὰ συγκεκριμένα καθεστῶτα ποὺ ἔγιναν οἱ φορεῖς τους στὸ μάκρος τῆς Ἱστορίας. Στὴν πραγματικότητα,—καὶ μολονότι τὸ σημεῖο τοῦτο θὰ χρειαζόταν εἰδικὴ ἀνάπτυθη, ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ τωρινό μας πλαίσιο,—ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι πολὺ πιὸ λεπτή. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο πειθήνιο, μηχανικὸ δημιούργημα τῶν ἐξωτερικῶν ὅρων. Μεταφέρει μαζί του, μέσα στὸ ταξίδι τῶν αἰώνων, κάποιαν εἰδικὴ ποιότητα, κάτι φευγαλέο, ἀστάθμητο ἀλλὰ καὶ παράδοξα προσωπικό, ποὺ χρωματίζει τὰ ἠθικά του ἐνεργήματα. Εἶναι ἐντελῶς περιττὸ νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ προσωπικὸ αὐτὸ στοιχεῖο σὰν «μεταφυσικὸ» συντελεστή. Δὲν ἀποκρούω τὸν ὅρο ἐπειδὴ εἶναι κακοσυστημένος. Τὸν ἀποκρούω γιατὶ παραπλανᾶ. Μὲ τὸ νὰ καταγγέλλουμε σὰν «μεταφυσικὸ» ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἄμεσο ἔλεγχό μας, κολακεύουμε ἴσως τὴν πολυπραγμοσύνη μας, ἐλάχιστα ὅμως διαφωτιζόμαστε καὶ ἀκόμα λιγότερο ἐξυπηρετοῦμε τὴν ὑπόθεση τῆς ἀλήθειας. Πέρα ἀπὸ τὶ μαθηματικὴ μέτρηση καὶ ἀποτίμηση τῶν φαινομένων, ὑπάρχει ὁ θαυμαστὸς πλοῦτος τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἕνας ὅρος τόσο πραγματικός, παρών, ὅσο καὶ οἱ συνθῆκες ποὺ τὸν περιβάλλουν. Κάτι περισσότερο: ὅσο καὶ οἱ συνθῆκες ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἴδιος. Ἀπόδειξη — καθαρὰ, ἄλλωστε, ἐξωτερικὴ—ἡ ἀέναη ἀνησυχία του, τὸ ἠθικὰ ἀνικανοποίητο ποὺ τὸν κάνει ὄχι μόνο νὰ ὑπερβαίνει κάθε του ἐπίτευγμα τὴν ἀμέσως ἐπόμενη στιγμή, ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴ φάση τοῦ πραγματοποιημένου παρόντος νὰ διαφωνεῖ, ν' ἀμφιβάλλει, νὰ γίνεται αἱρετικός. Πέρα ἀπὸ τὴ διαλεκτική, ὑπάρχει ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς διαλεκτικῆς. Τὰ πολιτικὰ κινήματα ποὺ ἐπικράτησαν, τὴ μαντεύουν καλὰ αὐτὴ τὴν ἀνησυχία, γι' αὐτὸ καὶ ὁπλίζονται μὲ ἀδιαλλαξία, ἢ μεταχειρίζονται μέσα ἐξανδραποδιστικὰ τῆς ψυχῆς, ὥστε νὰ τῆς παραλύσουν γιὰ ἕνα διάστημα τὴν αὐτενέργεια, νὰ τὴν ἀναγκάσουν ν' ἀκινητήσει. Στὶς ρητὲς ἀπαγορεύσεις ἔρχονται ἔτσι νὰ προστεθοῦν τὰ σφυροκοπήματα τῆς προπαγάνδας, ἡ ἐπιβράβευση τῆς τυφλῆς ὑποταγῆς, ἡ πρόκληση μέθης ὁμαδικῆς μὲ τὴν προβολὴ κατάλληλα διαφημισμένων στόχων, ἡ δημιουργία ὁραμάτων ποὺ κολακεύουν τὴν ἀπρόσωπη φιλοδοξία καὶ ὑπνωτίζουν γιατὶ προκαλοῦν τὸ στοιχειῶδη ὁμαδικὸ ρωμαντισμό. Μὲ μιὰ ἐπιδέξια λαθροχειρία, τὰ ἄφθαρτα ἀκόμα καθεστῶτα μπερδεύουν σ' ἕναν ἐνιαῖο, ἐπίσημο δραματισμὸ τὴν ποίηση καὶ τὴ σκοπιμότητα, τὴν ἔφεση γιὰ τὸ ὑψηλὸ καὶ ἐκεῖνο ποὺ τοὺς εἶναι πρακτικὰ χρήσιμο. Ξέρουν καλὰ πὼς ἐλάχιστοι εἶναι σὲ θέση νὰ κάνουν τὴν ἀντιδιαστολή. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς συμμορφώνεται πρόθυμα.

Δὲν ἔχει νόημα τὴν ὥρα τούτη νὰ μιλᾶμε γιὰ «εὐρωπαϊκὸ» ἢ «ἑλληνοχριστιανικὸ» πολιτισμό. Τὴν ἀπόφαση αὐτὴ πρέπει νὰ τὴν πάρουμε, καὶ μὲ παρρησία, ἀδιάφοροι ἂν θὰ ποδοκροτήσει ἡ γαλαρία. Τὸ κάτω-κάτω ἡ γαλαρία δὲν παραλλάζει παρὰ μόνο σ' ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ ἀπὸ τοὺς καλοκαθισμένους τῆς πλατείας. Ὅσοι βρισκόμαστε ὅμως ἐπὶ σκηνῆς, μ' ἕναν ἐπεισοδιακὸ ἔστω ρόλο τρίτου πλάνου, ἢ καὶ μ' ἕνα βουβὸ ρόλο, ποὺ μετέχει ὅμως στὸ δρᾶμα, πρέπει νὰ κοιτάξουμε τὴν ἀλήθεια καταπρόσωπο. Ἀπὸ μέρους μας, γιὰ ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ δὲν συνηθίζαμε ποτὲ νὰ μιλᾶμε, καὶ γιὰ εὐρωπαϊκὸ μιλούσαμε μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια ποὺ μιλᾶμε καὶ τώρα: Ὄχι ὅπως γιὰ ἕνα σύστημα ὅπου, καθὼς συμφέρει στοὺς ἐκμεταλλευτές του, σφιχταγκαλιάζονται παράνομα ἀξίες καὶ σκοπιμότητες, ἔτσι ποὺ οἱ πρῶτες νὰ κρύβουν τὶς δεύτερες καὶ οἱ δεύτερες νὰ ἐξιλεώνονται μὲ τὶς πρῶτες. Μιλήσαμε πάντα γι' «Ἀνθρωπισμό», σὰν γιὰ μιὰν ἔννοια πλατειά, καθολικῆς ἀξίας, ποὺ ἂν γεννήθηκε σ' αὐτὴν - ἐδῶ τὴ γωνιὰ τῆς Γῆς, ἔχει νόημα ὑψηλότερο, οὐσιαστικὰ ἀνθρώπινο, χειραφετημένο ἀπὸ τὶς ἱστορικὰ ὑλικές του συναρτήσεις, καὶ ποὺ ἀποτελεῖ κατάκτηση τοῦ Εἴδους γιὰ τὸ Εἶδος, ὄχι προνόμιο γεωγραφικό. Τὸ λίκνο τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ αὐτοῦ, τέλος, τὴν ἤπειρο ποὺ τὸν ἐξέθρεψε, τὴν εἴδαμε σὰ θεματοφύλακά του· ὄχι μὲ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει στοὺς ἄλλους τὶς ἀρχές της. Τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Εὐρώπης μ' αὐτὸ καὶ μόνο τὸ νόημα τὴν ὑποστηρίξαμε, καὶ χωρὶς ποτὲ νὰ ξεχνᾶμε πὼς οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ βρίσκονταν πάντα πεοισσότερο μέσα στὰ σύνορά του παρὰ ἔξω τους. Ἀπόδειξη πὼς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἐκθέτουν στὸν ἔσχατο τῶν κινδύνων. Τοὺς καπήλους φοβηθήκαμε πάντα, ὄχι τοὺς ἀντιπάλους.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε αὐτὲς τὶς σκέψεις, χρειάζεται ὁ χῶρος καὶ τῆς ἐρχόμενης Τετάρτης. Τὸ ζήτημα μόλις τώρα ἀνοίγεται οὐσιαστικά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

1-28

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Ἰουνίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΕΥΚΟΙ ΚΑΙ ΛΕΥΚΟΙ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τρεῖς εἶταν οἱ προτόσεις ποὺ ἐξεθέσαμε στὸ ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης: Πρῶτο, πὼς πιθανότατα πίσω ἀπὸ τὸν ἰδεολογικὸ δυναμισμὸ καὶ τὸν ἀναβρασμὸ τῶν ἄλλοτε ἀποικιακῶν λαῶν λειτουργεῖ κι' ἕνας καθαρὰ ἐθνικιστικὸς οἶστρος. Δεύτερο, πὼς τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα, ὅσο κι' ἂν ἔχει ἐπικρατήσει νὰ θεωροῦνται ἐποικοδομήματα τῶν οἰκονομικῶν, ἔχουν ὅμως κι' ἕνα βαθύτερο συντελεστή, ποὺ εἶναι ἡ καθαρὰ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ ἐξωϊστορικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τρίτο πὼς ὁ λευκὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ ξεπεράσει τὶς ἐγωϊστικὲς προλήψεις του, δηλαδὴ τοὺς καθιερωμένους τρόπους ν' ἀντιλαμβάνεται τὸν κοσμο καὶ νὰ τὸν μετράει μὲ τὸ μέτρο τοῦ δικοῦ του πολιτισμοῦ. Τὸ τελευταῖο τοῦτο σημεῖο, ποὺ μόλις προλάβαμε νὰ τὸ θίξουμε στὸ περασμένο ἄρθρο, θὰ τὸ συμπληρώσουμε σήμερα, σὲ συνδυασμὸ ἄλλωστε μὲ τὰ προηγούμενα δύο.

Τὸ δυστύχημα τοῦ λευκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πὼς γεννήθηκε μέσα σὲ καθεστῶτα ξεπερασμένα σήμερα, ἄρα καταδικασμένα ἀπὸ τὴν Ἱστορία: Ἰδιότυπη, δουλοκτητικὴ δημοκρατία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, φεουδαρχία ἀργότερα, ἀστικὴ κεφαλαιοκρατία τέλος. Ἂς σημειωθεῖ πὼς ὅταν μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ πολιτισμό, ἐννοοῦμε ἀποκλειστικὰ τὶς ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς ἀξίες. Αὐτὲς χρειάζονται ὑπεράσπιση. Οἱ ἄλλες μορφές, τεχνικές, οἰκονομικές, καὶ ὅταν ἀκόμα κλονίζονται, δὲν ἐκθέτουν σὲ βαθύτερο κίνδυνο τὴν ἀκεραιότητα, τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

Ἂν λοιπὸν θεωρήσουμε, ὑποταγμένοι σὲ μιὰ ντετερμινιστικὴ μοιρολατρεία τοῦ παρελθόντος, τὸν ἠθικὸ πολιτισμὸ ἀλληλένδετο μὲ τὸν ὑλικὸ καὶ μὲ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἔγιναν οἱ φορεῖς του, τότε πρέπει ν' ἀποχαιρετήσουμε γιὰ πάντα καὶ ὅ,τι συνηθίσαμε νὰ θεωροῦμε σὰν ὑψηλότερο ἐπίτευγμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ: τὴν ἔξαρση καὶ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ ἄκρα ἀριστερά, ποὺ φαινομενικὰ κόβεται γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἀνθρώπου, στὸ βάθος ὑπολογίζει πολὺ στὴ σύγχυση ἄνθρωπος - ἀφηρημένος ἀριθμός. Εὐαγγελίζεται τὴν οἰκονομικὴ λύτρωση τοῦ πρώτου σὰν ἀναγκαῖο ὅ-

Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος

ρο γιὰ τὴν ἠθικὴ του ὁλοκλήρωση, καὶ σ' αὐτὸ εἴμαστε ἀπόλυτα σύμφωνοι μαζί της. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ὅμως, μ' ὅλη της τὴν εὐγλωττία, ἀφήνει τὰ πράγματα θολά, πολὺ θολά. Ἔρχεται, εὐτυχῶς, νὰ μᾶς συμπληρώσει τὴν ἀπάντηση ἡ πράξη: Ἔνταξη τοῦ ἀτόμου σὲ μιὰ μάζα ἀνώνυμη, στρατιωτικὰ ὀργανωμένη. Τυφλὴ ὑποταγὴ καὶ συμμόρφωση ἀπέναντι στὴν ἀνεξέλεγκτη ἡγεσία. Ἀπαλλοτρίωση τοῦ αὐτεξούσιου. Ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση. Τρομοκρατία. Αὐτὰ ὅλα γιὰ τὴν περιφρούρηση πάντα τοῦ «ἀνθρώπου» ἀπὸ κάθε κατάχρηση ἢ ἐπιβουλή. Ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἐμεῖς, μὲ τὶς δικές μας ἀντιλήψεις, τὸν θεωροῦμε πιὰ ἐξανδραποδισμένον ἀνεπανόρθωτα.

Χτές, μὲ τὰ κοινωνικὰ συστήματα ποὺ προηγήθηκαν, εἴχαμε τὴ βία τῶν λίγων πάνω στοὺς πολλούς. Ἂν αὔριο, μὲ τὰ προοδευμένα καθεστῶτα, θὰ ἔχουμε τὴ βία τῶν πολλῶν πάνω σ' ἐκείνους τοὺς λίγους ποὺ θ' ἀπομείνουν νὰ διεκδικοῦν κάποια δικαιώματα περισσότερα ἀπὸ τοῦ ζώου, τότε τὸ ἱστορικὸ πείραμα δὲν θ' ὀξίζει τὸν κόπο. Καὶ θὰ εἶναι καθαυτὸ ἀξιοθρήνητη ἡ ἀπάντηση ποὺ ἴσως δοθεῖ ἀπὸ τοὺς δογματικοὺς τῆς μηχανιστικῆς διαλεκτικῆς, πὼς ἡ Ἱστορία ἔχει πάντοτε δίκιο.

Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ λαθροχειρία ποὺ σὲ καθαυτὸ οἰκουμενικὲς διαστάσεις, ἐπιχειρεῖται σήμερα. Κρίνεται καὶ καταδικάζεται—ὀρθότατα—ὁ κεφαλαιοκρατικὸς ἱμπεριαλισμός. Σὲ στενὴ μ' αὐτὸ συνάρτηση, ἐγείρεται—δικαιότατα—ἡ μάζα τῶν ἐγχρώμων λαῶν, δούλων ἴσαμε χθὲς τοῦ λευκοῦ κεφαλαίου. Ἡ προσπάθεια ποὺ γίνεται ὅμως μὲ περισσὴ κρυφίνοια, νὰ ταυτιστεῖ λευκὸ κεφάλαιο καὶ λευκὸς ἄνθρωπος, ἔτσι ποὺ ἡ κατάρρευση τοῦ πρώτου νὰ συμπαρασύρει καὶ τὶς ἐνοχλητικὲς γιὰ τὸν νεοφώτιστο ἱμπεριαλισμὸ ἠθικὲς ἀξίες καὶ ἀξιώσεις τοῦ δεύτερου, εἶναι ἀπαράδεκτη. Μαζὶ μὲ τὸ νόμο τῆς μάζας ἐπιδιώκεται ἔτσι νὰ μᾶς ἐπιβληθεῖ καὶ τὸ ἦθος τῆς μάζας. Ν' ἀναβιώσει, μὲ ἄλλα, νέα προσχήματα, ὁ πρωτόγονος δεσποτισμός.

Δημιουργεῖται λοιπὸν μιὰ ἀναμέτρηση, σὲ παγκόσμια κλίμακα, γεμάτη δυσαναλογίες. Ἡ ἔγερση τῶν μαζικῶν λαῶν—φύσει μαζικῶν, λόγω ἀριθμοῦ, πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, ἱστορικῆς ὥρας — βρίσκεται συντονισμένη μὲ τὰ παραγγέλματα τῆς στιγμῆς, ἐνῶ ὁ λευκὸς ἄνθρωπος ἔχει τὸ περίπλοκο χρέος ν' ἀντιδιαστείλει τὰ ἠθικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ του ἀπὸ τὶς εὐθύνες, τὶς ἁμαρτίες, τὸν ἀναχρονισμὸ τῶν καθεστώτων του. Οἱ μαζικοὶ λαοὶ βαραίνουν μὲ τὸν ὄγκο τους καὶ λειτουργοῦν ἀδίσταχτα, αὐτομάτικά, ἐνῶ οἱ προσωπικοὶ λαοί, ἀριθμητικὰ ἰσχνότεροι, ἔχουν νὰ λυθοῦν κι' ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ παρελθόντος ὅπως καὶ τοῦ παρόντος. Ἡ ἡγεσία τοῦ λευκοῦ κόσμου, τέλος, δὲν ἔχει ὡριμότητα. Δείχνεται σταθερὰ ἀνίκανη νὰ ἐξαρθεῖ στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Παρὰ τὶς ἐξαγγελλόμενες κάθε τόσο καλές της προθέσεις, τὸ γνώρισμά της τὸ πιὸ ἔκδηλο εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀκαμψία. Ἀναρωτιέται κανένας, καὶ πολὺ βάσιμα, ἂν ἡ ἡγεσία αὐτὴ ἔχει κἂν συλλάβει τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς στιγμῆς, τὴν οὐσιαστική — ὄχι τὴν πρακτική — κρισιμότητά της, τὸ χρέος ποὺ ἐπιβάλλεται γιὰ μιὰν εἰλικρινῆ, ἔντιμη προσαρμογὴ στὴν πραγματικότητα, μιὰν ἀναθεώρηση γενναία μεθόδων καὶ θεσμῶν. Οἱ παραχωρήσεις ποὺ κάνει ἀπέναντι στὴν πίεση, εἶναι πάντα ὄψιμες καὶ ἄκομψες. Τέλος, δὲν ἔχει δειχτεῖ ἱκανὴ νὰ συλλάβει τὸ πρόβλημα ὄχι πιὰ τῶν ἄλλοτε ἀποικιακῶν λαῶν — ἴσως γιατὶ κατατρύχεται ἀπὸ ἕνα ἀπωθημένο, ἀθεράπευτο, ἀνόητο σύμπλεγμα ὑπεροχῆς — ἀλλὰ οὔτε κὰν τὸ πρόβλημα τῶν ἁπλῶς οἰκονομικὰ ὑποαναπτύκτων, τῶν ἠθικὰ τραυματισμένων λαῶν τοῦ κόσμου της δείχνεται ἱκανὴ νὰ συλλάβει. Παραπαίει καὶ κοκορεύεται, πασχίζοντας νὰ πείσει πὼς ἔχει ὅ,τι ἀκριβῶς δὲν ἔχει: παράδοση πνευματικὰ ἀφομοιωμένου πολιτισμοῦ. Ἡ πιὸ ὥριμη ἱστορικὰ ὥρα τοῦ κόσμου ἔλαχε στὴν πιὸ ἀνώριμη ἡγεσία.

Ὁ λευκὸς ἄνθρωπος, κληρονόμος ἠθικῶν ἀξιῶν ποὺ τὶς πιστεύει—ἂν τὶς πιστεύει— ἄξιες νὰ ἐπιζήσουν, πρέπει νὰ ὁπλιστεῖ μὲ θάρρος καὶ μὲ καρτερία. Ἔχει νὰ περάσει στιγμὲς δύσκολες. Πρέπει νὰ ἐπαγρυπνήσει ὥστε ἡ ἐσωτερικὴ του ἡ συνέπεια νὰ μὴ θολωθεῖ ἐπηρεασμένη ἀπὸ διφορούμενα, δολερὰ συνθήματα τῆς ὥρας. Πρέπει νὰ μπορέσει ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ὁρισμένες προλήψεις, χωρὶς καὶ νὰ θυσιάσει γιὰ τοῦτο τὴν οὐσιαστική του τὴν ταυτότητα: Εἴχαμε συνηθίσει νὰ θεωροῦμε ἱστορικῆς σημασίας καὶ νόμιμο μόνον ὅ,τι ἀπέρρεε ἀπὸ ἐνέργειες τῶν λευκῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ εἶναι ἀναχρονιστικὸ καὶ ἀνεδαφικό. Ὁ φυλετισμὸς ἀνήκει στὴν Ἱστορία. Τὸ ἦθος ὅμως τοῦ λευκοῦ πολιτισμοῦ, αὐτὸ πρέπει νὰ διαφυλαχτεῖ μὲ κάθε θυσία, νὰ μὴν ὑποκύψει στὸ ὁλοκληρωτικὸ ἦθος τῶν μαζικῶν λαῶν. Νὰ διαφυλαχτεῖ γιὰ μᾶς. Νὰ διαφυλαχτεῖ γιὰ τοὺς ἀπογόνους μας. Νὰ διαφυλαχτεῖ γιὰ τοὺς ἀπογόνους τῶν μαζικῶν λαῶν, ὅταν κι' ἐκεῖνοι θὰ ἔχουν φτάσει στὴ φάση ὅπου θ' ἀνακαλύψουν, πέρα ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἐπιβίωση, τὰ δικαιώματα, τὴν ἱερότητα, τὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Ἰουλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε ἐποχή ἔχει τό ὕφος της, τά συνθήματά της, καί καμμιά ἐποχή δέν μπορεῖ νά ζήσει, νά σταδιοδρομήσει, μέ τά συνθήματα ἄλλων καιρῶν. Αὐτό εἶναι φυσικό, τό ξέρουμε. Δέν παύει ὅμως καί νά μᾶς θλίβει τό φαινόμενο ἐποχῶν πού δέν ἔχουν νά προτείνουν στή νεολαία τους σκοπούς, ἀξίες πού νά φουσκώνουν τά πανιά καί νά συνεπαίρνουν. Τότε, παρουσιάζονται τά συμπτώματα ἑνός ταπεινοῦ, ἄδροσου εὐδαιμονισμοῦ ἤ καί οἱ σπασμωδικές ἀντιδράσεις τοῦ κυνισμοῦ ἐκείνου πού εἶναι πεῖσμα, ἀνταρσία ἐκδικητική γιά μιάν ὀργανική ἀνικανότητα, αὐθάδεια κούφια, δίχως στόχους. Δέν μιλῶ ἐδῶ γιά τή δική μας τήν ἐποχή: ἡ περίπτωσή της εἶναι πολύ πιό σύνθετη. Ἀξίζει ὅμως νά εἴμαστε προσεχτικοί σέ τοῦτο: Ὑπάρχουν χρονικές ἑνότητες, περίοδοι πού, φαινομενικά, εἶναι στερημένες ἀπό προσωπικές κινητήριες δυνάμεις. Αὐτό δέν σημαίνει πώς ἀδρανοῦν. Μέσα τους ἔχουν διοχετευτεῖ ρεύματα ζωῆς ξεκινημένα ἀπό τό χτές, καί πού, ἀφανέρωτα, κυκλοφοροῦν, ἀφομοιώνονται, τρέφουν τούς ἰστούς, συντηροῦν κι' ἀναρριπίζουν τή δημιουργική φλόγα. Μιά κατάλληλη περίσταση ἀρκεῖ γιά νά τά κάνει νά ξεσπάσουν. Καί τότε, χρειάζεται κάμποσο ἐρευνητικό πνεῦμα γιά νά μπορέσει νά ξεκρίνει κανένας κάτω ἀπό τόν αἰφνίδιο οἶστρο τήν παλαιότερη καταβολή, κάτω ἀπό τό νεαρό κῦμα τήν παράδοση, πού δέν εἶχε γίνει κρυσταλλωμένη μνήμη, παρά κρυφοδούλευε κι' ἀνέτρεφε, κρυφόπλαθε τούς νέους θεούς.

Σ' ἕνα προηγούμενο ἄρθρο αὐτῆς - ἐδῶ τῆς στήλης εἴχαμε παρατηρήσει πώς τό ἱστορικό φαινόμενο τοῦ 1940, ἡ ἐξόρμηση στήν Ἀλβανία, εἴταν πάνω ἀπ' ὅλα ἕνα κίνημα π ν ε υ μ α τ ι κ ό: Ξέσπασμα τῆς νεολαίας μας ἐκείνου τοῦ καιροῦ, θρεμμένης ἀπό τήν ποίησή μας, ἀπό τά ἰδανικά μας, ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Δημοτικισμοῦ. Ὁ κ. Πέτρος Χάρης, πού εἶχε τήν καλωσύνη νά σχολιάσει ἐγκωμιαστικά, σέ δικό του ἄρθρο, αὐτές τίς σκέψεις, παρατηρεῖ πώς τό ἴδιο ἀκριβῶς εἶχε ἐπισημάνει στά 1941 κιόλας, σχολιάζοντας τότε τά γεγονότα καί τή φιλολογία πού τά συνόδευε. Τόσο τό καλλίτερο λοιπόν! Ἡ βαθύτερη ἔννοια τοῦ 1940 εἶχε γίνει ἀμέσως αἰσθητή, ἡ πνευματική του πατρότητα εἶταν ἀναγνωρισμένη. Προσθέτει ὁ κ. Χάρης τήν πολύ εὔστοχη παρατήρηση πώς εἴτε οἱ νέοι τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἤξεραν τό γλωσσικό ζήτημα, εἴτε τ' ἀγνοοῦσαν, αὐτό δέν σημαίνει, γιατί εἶχαν μεγαλώσει στήν ἀτμόσφαιρά του, ἀνατράφηκαν μέ τά παραγγέλματά του. Πολύ σωστά! Τά μεγαλύτερα ἱστορικά γεγονότα ἔγιναν πάντα ἀπό δυνάμεις μεταστοιχειωμένες, κάποτε ἀπώτερες, δυσκολογνώριστες κάτω ἀπό τή νέα τους μορφή. Κι' ἀναθυμᾶμαι σύγκαιρα—τί ἀναπάντεχη ἀπόδοση! — πώς ἡ νεολαία ἐκείνου τοῦ καιροῦ, πού συνέβαινε νά εἶναι ἡ δική μας, εἶχε πληγωθεῖ μερικά χρόνια πρίν ἀπό τόν ἀλησμόνητο Φῶτο Πολίτη: Μέ τήν τάση του νά ἐλέγχει ἀδυσώπητα, μᾶς εἶχε γράψει σ' ἕνα του ἄρθρο πώς εἴμαστε «νέοι δίχως νιάτα». Καί τό εἴχαμε πιστέψει, ὅσοι τουλάχιστον τόν διαβάζαμε. Τό εἴχαμε πιστέψει γιατί οἱ συνθῆκες δέν βοηθοῦσαν γιά τήν ὥρα ν' ἀποκτήσουμε αὐτοσυνείδηση. Οἱ νέοι τοῦ 1940 μοιάζανε, ὡς τή στιγμή πού σήμανε τό ἐγερτήριο, ἐπίγονοι ἑνός μεγάλου πολέμου. Ἑνός πολέμου ἄλλωστε δίχως νόημα καί σκοπό. Εἶναι πάντα ἡ συνέχεια, βλέπετε, πού δίνει στά ἐπί μέρους κεφάλαια τό νόημά τους. Ὁ Φῶτος Πολίτης ἀδίκησε, καλῆ τῆ πίστει, τούς νέους τοῦ καιροῦ του, ἐκεῖνοι ὅμως δικαιώθηκαν μπροστά στό κάλεσμα τῆς Ἱστορίας. Νά ἕνα παράδειγμα πού πρέπει νά μᾶς κάνει προσεχτικούς.

Καταλήγω νά πιστεύω πώς οἱ καλλίτερες δυνάμεις εἶναι ὄχι οἱ ἀμετουσίωτες, οἱ ὠμές, παρά ἐκεῖνες πού ἀφομοιώθηκαν κι' ἔγιναν ζωντανό αἷμα. Τίς ἀμετουσίωτες ἰδέες οἱ ἄνθρωποι πᾶνε νά τίς ἐφαρμόσουν αὐτούσιες, μηχανικά, καί κάνουν ἀφέλειες ἤ βαναυσότητες. Ἀλλά καί πίσω ἀπό τίς ἄμεσα λειτουργοῦσες δυνάμεις, ἄν θέλουμε νά εἴμαστε πραγματικά ἐνήμεροι, πρέπει ν' ἀναζητοῦμε τίς ἀπώτερες. Οἱ ἀφελεῖς πιστεύουν πώς ἕνα κίνημα, ἕνα ξέσπασμα, μιά ἀνταρσία, μιά ἐπανάσταση, εἶναι ἐκπέλεση ἑνός σχεδίου πού ἀποβλέπει στήν ἐφαρμογή ἑνός προγράμματος. Πρῶτοι καί καλλίτεροι τό πιστεύουν οἱ ἴδιοι οἱ παράγοντες τοῦ φαινομένου. Στήν πραγματικότητα, τό κίνημα δέν εἶναι παρά ἡ συμβολική διατύπωση μιᾶς ἄλλης ἐνέργειας, πού κινεῖται σ' ἐπίπεδο διαφορετικό. Βρίσκω σ' ἕνα πρόσφατο κείμενο τοῦ κ. Κ. Ι. Δεσποπούλου τήν ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτη σκέψη πώς ἡ ἔννοια τοῦ Δημοτισμοῦ τότε μόνο θά κατανοηθεῖ σωστά ὅταν ἀντικριστεῖ σά «φαινόμενο ὑφῆς μεταφυσικῆς, ὁμόψυχο μέ τό ἐθνικό φαινόμενο τῆς Ἀναστάσεως τοῦ 1821, πώς δηλαδή καί στά δυό φαινόμενα ἐκφράζεται ἡ ὑπαρξιακή ἀνάγκη ἐπαφῆς μέ τήν οὐσία τῆς ζωῆς, δηλαδή μέ τήν ἀλήθεια». Διάσταση τοῦ κινήματος καινούργια αὐτή, πού μόνο σήμερα, μέ τήν προοπτική τοῦ χρόνου, μποροῦμε νά τή συλλάβουμε. Οἱ πρωτεργάτες τοῦ ἀγώνα —τούς γνωρίσαμε, τούς ζήσαμε, κουβεντιάσαμε διεξοδικά μαζί τους— ἔβλεπαν μόνο τό συγκεκριμένο στόχο, τή γλώσσα, τήν ἀναγέννηση, τά Γράμματα, τήν Παιδεία, τό φρόνημα τοῦ Ἔθνους, τό πολύ - πολύ τίς πολιτικές, δημοκρατικές συναρτήσεις του. Αὐτοί οἱ ἴδιοι δέν φαίνονταν νά ἔχουν συνειδητοποιήσει ποιά βαθύτερη δύναμη ἐκφράζουν. Ὁ Καμύ λέει πώς ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις εἶναι στήν οὐσία μεταφυσικές. Πολύ φυσικό, ἀφοῦ ἐπανάσταση θά πεῖ ἀμφισβήτηση ἔμπρακτη μιᾶς Αὐθεντίας. Τῆς Αὐθεντίας. «Ἡ ἐπανάσταση, ἀκόμα καί προπάντων ἡ παρουσιαζόμενη σά ματεριαλιστική, δέν εἶναι παρά μιά διογκωμένη μεταφυσική σταυροφορία», γράφει ὁ συγγραφέας τοῦ «Μύθου τοῦ Σισύφου». Ἂν μέσα στούς περιορισμένους, τοπικούς στόχους τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος δέν κρυβόταν ἡ ἀνεπίγνωστη τούτη διάσταση, τό κίνημα θά εἶχε παραμείνει ἰδιωτική, συνοικιακή ὑπόθεση μερικῶν γραφιάδων. Ἔτσι, πραγματικά, τό εἶδαν, καί τό βλέπουν ἀκόμα, οἱ κοντόφθαλμοι. Τό πνεῦμα τῆς Ἱστορίας εἶναι ζηλότυπο, δέν φανερώνει σ' ὅλους τίς βουλές του.

Μποροῦμε λοιπόν — σήμερα — νά ποῦμε πώς ὁ νέος Ἑλληνισμός γνώρισε κι' αὐτός τό δικό του μεταφυσικό κίνημα. Τό γεγονός εἶναι βαρυσήμαντο, κι' ἂς μήν ἔχει ἀκόμα ἐπιμετρηθεῖ. Ἡ ἀνάσα του μιά φορά κυκλοφορεῖ στό αἷμα μας, μᾶς κάνει νά ξανοίγουμε τούς νέους ὁρίζοντες. Δίχως αὐτό, ἀσύμμετροι ἐντελῶς, τραγικά, θά εἴχαμε ἀπομείνει σέ σχέση μέ τόν καιρό μας. Κάτω ἀπό τό προσωπεῖο ὅμως μιᾶς ξεσυνέριας τοπικῆς, ἑνός βαλκανικῶν διαστάσεων προβλήματος, τό «γλωσσικό ζήτημα» μᾶς βόηθησε νά περάσουμε φυσιολογικά ἀπό τό κλῖμα τοῦ 19ου αἰώνα στό κλῖμα τοῦ 20οῦ, ἀπό τόν παλιό κόσμο στόν νέο. Γι' αὐτό καί ξεπέρασε κατά πολύ τό γλωσσικό θέμα, ἐμψύχωσε ὁμοϊδεάτες καί μή, ἐπέζησε κι' ἀφοῦ πιά οἱ καυγάδες τῆς γλώσσας εἶχαν σωπάσει. Ὅσοι φαντάζονται πώς ἡ ἱστορία τοῦ Δημοτικισμοῦ τέλειωσε, εἶναι πολύ γελασμένοι. Τώρα, ἀπεναντίας, ἀρχίζει νά παίρνει τίς ἀληθινές της διαστάσεις, τίς κοσμογονικές...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Ἰουλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΡΩΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μοῦ ἔχει καί ἄλλοτε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά παρατηρήσω πώς ὅταν ἡ Τραγωδία μᾶς ἐνδιαφέρει βαθύτερα, σάν ἕνα φαινόμενο πολυσήμαντο—ὅπως ἀκριβῶς εἶναι—καί ὄχι περιορισμένα σά «θεατρικό ἔργα», ἤ σάν παράσταση - ἐκδήλωση καλλιτεχνική, τότε δέν πρέπει νά περιοριζόμαστε στίς πολύ γνωστές, τίς ἀνεγνωρισμένες σά μέγιστες, τραγωδίες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Πρέπει νά μελετᾶμε μέ προσοχή, κατανόηση ἀπροκατάληπτη, καί τίς λιγότερο γνωστές, τίς θεωρούμενες—πότε σωστά καί πότε λαθεμένα—σάν ἐλάσσονες τραγωδίες. Ὁ λόγος εἶναι ἁπλός: Γιατί ἡ τρεχούμενη, ἡ ὄχι ὅμως ἀρκετά ξεκάθαρη, ἀντίληψή μας περί Τραγωδίας, ἔχει διαμορφωθεῖ μέ βάση κυρίως τίς πρῶτες, πράγμα πού σημαίνει ἀποκλειστικότητα στενή. Ἄν λογαριάσουμε πώς τά ἔργα τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου, πού ἔχουν διασωθεῖ καί φτάσει στά χέρια μας, ἀντιπροσωπεύουν ἕνα πολλοστημόριο μόνο τῆς ἀρχαίας παραγωγῆς, τότε θά ἰδοῦμε πώς ἡ εἰκόνα μας τοῦ τραγικοῦ εἴδους εἶναι ἀπελπιστικά ἀκρωτηριασμένη. Ἀφήνω πού, συνηθέστατα, ἕνα ἀπό τά θεωρούμενα σάν «ἐλάσσονα» ἔργα τυχαίνει νά κρύβει μαρτυρίες παράδοξα ἀποκαλυπτικές, θά ἔλεγα: ἀνησυχητικές, γιά τήν ἀληθινή, τή βαθύτερη οὐσία τῆς Τραγωδίας. Ἕνα ἔργο δέν ἀξιολογεῖται μέ βάση μονάχα τήν αὐθεντικότητά του. Ἀξιολογεῖται καί μέ μέτρο τήν καλλιτεχνική του ἀρτίωση, καί τίς συμπτωματικές του ακομα συγγένειες μέ τή δεδομένη αἰσθαντικότητα μιᾶς ἐποχῆς. Ἐπιλέγουμε ὅ,τι μᾶς ἀρέσει, ὅ,τι μᾶς πάει, παραβλέπουμε ὅ,τι μιλάει γλώσσα διαφορετική.

Στέκομαι σήμερα στόν «Ἡρακλῆ μαινόμενο» τοῦ Εὐριπίδη. Δέν πρόκειται ν' ἀξιολογήσω καλλιτεχνικά τό ἔργο. Ὄχι γιατί αὐτό ἔχει γίνει. Ὁμολογῶ πώς ὑποπτεύομαι τρομερά ὅ,τι «ἔχει γίνει». Εἶναι ἕνα προηγούμενο πού ἀποβλέπει στό νά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό κάθε εὐθύνη καί πρωτοβουλία, νά μᾶς ἐξασφαλίσει τήν ἀπρόσωπη ἡσυχία μας. Θά ξεπεράσω ὡστόσο τήν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου γιατί ἄλλο εἶναι τό θέμα μου: Ὁ «Ἡρακλῆς μαινόμενος» ἔχει μέσα του κάποια σημάδια περίεργα, σημάδια οὐσίας, πού ἀξίζουν τήν προσοχή.

Σέ τί ἔγκειται ἡ ἰδιοτυπία του, αὐτή πού μᾶς ξενίζει κάπως; Στό ὅτι εἶναι ἕνα ἔργο μέ ἥρωα πού πάσχει ἀπό λόγο αὐθαίρετο. Δέν θά βρῆτε στόν Ἡρακλῆ οὔτε τήν ἰδεολογική προσήλωση καί ἔξαρση τῆς Ἀντιγόνης, οὔτε τήν ἡγετική φιλοτιμία τοῦ Οἰδίποδος. Ἡ μητροκτονία τοῦ Ὀρέστη, πάλι, ἔχει μέσα της τήν περιπάθεια γιά νά τή γλυκαίνει, τό τραγικό σέβας πρός τόν πατέρα γιά νά τήν ἐξυψώνει. Ἡ παιδοκτονία τῆς Μήδειας ἀπό ἕνα πάθος ἐξαγοράζεται κι' αὐτή, πάθος ἄγριο, ὅμως πολιτογραφημένο, ἐρωτικό. Ὁ Ἡρακλῆς εἶναι πραγματικά μετέωρος. Γιός νόθος ἑνός θεοῦ—τοῦ μέγιστου—ἔχει δεθεῖ ἀπό νέος στήν ἀγγάρεια. Τυραννιέται ἐπιζωῆς νά δαμάσει τά τέρατα, νά μερώσει τόν κάσμο· κι' ὅταν ἐπιτέλους γυρίζει πίσω στό σπιτικό του ἀπό τόν φρικτότερο ἄθλο του, τή νίκη κατά τοῦ Ἅδη, βρίσκει τή γυναίκα του, τά παιδιά του, νεκροστολισμένα, ἕτοιμα γιά σφαγή. Προλαβαίνει καί σκοτώνει τόν τύραννό τους, τόν ἅρπαγα τοῦ θρόνου Λύκο, κι' ἐδῶ θάλεγε κανένας πώς ἡ ἱστορία θά πάρει τέλος, ἄν μήν εἶναι καί τραγική. Ὅμως ὄχι: Σταλμένη ἀπό τήν Ἥρα, ἔρχεται ἡ Λύσσα, κόρη ἀποτρόπαιη τῆς Νύχτας καί τ' Οὐρανοῦ, ν' ἀκροκαθίσει στή στέγη τοῦ παλατιοῦ, νά τρυπώσει μέσα. Χύνεται στό αἷμα τοῦ Ἡρακλῆ καί τόν τρελλαίνει. Καί τότε ἐκεῖνος, ἔξω νοῦ, ξεκάνει τ' ἀγαπημένα του τά πλάσματα, γυναίκα, παιδιά. Ὕστερα, ὁ νοῦς του ξαστερώνει, μόνο καί μόνο γιά νά μπορέσει ἔτσι νά δοκιμάσει τήν ἔσχατη ἀπόγνωση, ὀδύνη καί ντροπή.

Ἔχουμε ἐδῶ ἕναν ἥρωα ἀναμάρτητον. Γιά ποιό λόγο ὑποφέρει ὁ Ἡρακλῆς; Τί ἔκανε πού νά τόν καταδικάζει σέ τέτοιο μαρτύριο; Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέει πώς ὁ τραγικός ἥρωας πάσχει «δι' ἁμαρτίαν τινά», κι' ὁ ἴδιος μᾶς ἔχει ἐξηγήσει στή «Ρητορική» του πώς ἡ «ἁμαρτία» βρίσκεται ἀνάμεσα στό ἀτύχημα καί στό ἀδίκημα, εἶναι πράξη ἠθελημένη, ὄχι ὅμως καί κακόβουλη. Σοφός προσδιορισμός. Γιατί ἄν τά πάθη τοῦ τραγικοῦ ἥρωα πρέπει νά εἶναι μεγάλα ὥστε νά μᾶς κινοῦν τόν ἔλεο, πρέπει καί ὁ ἴδιος νά ἔχει μέ κάποιο τρόπο συμβάλει στή δοκιμασία πού τόν βρίσκει· διαφορετικά κάτι βαθύ προσβάλλεται μέσα μας καί τό θέαμα ἀποβαίνει «μιαρόν»(Ἀριστοτέλης). Τό βαθύ πού προσβάλλεται μέσα μας εἶναι, ἁπλούστατα, ἡ ἀθεράπευτη ἀξίωσή μας γιά δικαιοσύνη. Εἴμαστε ἕνα γένος ἀπό ἀδικητές πού τρέφει μέσα του τήν ἰδανική ἀπαίτηση τῆς δικαιοσύνης.

Ἀντινομία; Ὄχι. Μέ τήν ἄδικη φύση μας μετέχουμε τοῦ γενικοῦ φυσικοῦ κόσμου, πού ἀγνοεῖ τήν ἠθική. Μέ τήν ἠθική μας τή συνείδηση δείχνουμε πώς κάτι περίεργο σημειώθηκε ἐκεῖ σέ κάποια στιγμή ἀπροσδιόριστη τῆς βαθειᾶς προϊστορίας, ἔτσι πού μέσα στό δίποδο μαστοφόρο πού λέγεται ἄνθρωπος ν' ἀναδευτεῖ μιά ρίζα πικρή ἀνεξαρτησίας, ἕνα παραβλάσταρο νά ξεπεταχτεῖ, πού τόν ἔφερε σέ σύγκρουση μέ τή μητέρα Φύση. Ἡ ἠθική ἀπαίτηση εἶναι ἡ πρώτη καί καίσια μεταφυσική μας ἀνταρσία, ἡ ἀνεπίγνωστη. Ἀπό ἐκεῖ ξεκινάει ὅλο τό ἱστορικό δράμα τοῦ τοῦ ἀνθρώπου: καί ἡ ἀνάγκη του νά ἐπινοεῖ θρησκεῖες λυτρωτικές, ἐξ ἀποκαλύψεως, καί ὁ καταλυτικός ἐσωτερικός διχασμός του. Ἡ πτῶση τῶν πρωτοπλάστων δέν εἶναι ἡ ἐκβολή ἀπό ἕναν Παράδεισο τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι ἡ ἐπινόηση ἑνός ἐσωτερικοῦ μέτρου, πού ὁδηγεῖ στήν ἐξορία ἀπό τόν Παράδεισο τῆς κτηνωδίας.

Ὁ Ἡρακλῆς λοιπόν ὑποφέρει χωρίς νά ἔχει φταίξει. Ἡ καταδίκη βρίσκεται μέσα στήν ἴδια τή μοῖρα του, ἐξ ὁρισμοῦ. Θεογέννητος, ἄρα μέτοχος τῆς θεϊκῆς σπίθας, θῦμα ὅμως πατρικῆς ἀστοργίας ἀφοῦ ἄλλο δέν κάνει σ' ὅλη του τή ζωή παρά ν' ἀγωνίζεται μέ τέρατα, καρπός ἐξ ἄλλου κλεψιγαμίας—ὁ Δίας τόν γέννησε μέ ξένη γυναίκα, τή θνητή Ἀλκμήνη—πάσχει γιά ὅ,τι δέν ἔχει κάνει, πληρώνει τήν πατρική παρεκτροπή: Ἡ Ἥρα τόν κυνηγάει ἀδυσώπητα, μέ τήν ἀνήμερη ζήλεια της. Γιατί ἄραγε ὁ Εὐριπίδης τόν ἄφησε χωρίς προσωπική ἐνοχή; Δέν μποροῦσε τάχα νά τόν βάλει σέ κάτι νά φταίξει; Μποροῦσε. Ὅμως ὄχι· ὁ «Ἡρακλῆς μαινόμενος» εἶναι ἔργο ἐπαναστατικό, κάτι σά μιά τρομαχτική στόν ὑπαινιγμό της μεταφυσική διαμαρτυρία: Προβάλλει τόν ἥρωα πού πάσχει ἀναμάρτητος, ἀφοῦ πρίν τόσες καί τόσες ὑπηρεσίες προσέφερε στούς ἀνθρώπους.

Ἔτσι, μπορεῖ νά θίγεται μέσα μας ἡ ἁπλοϊκή στήν περίσταση τούτη ἀξίωση τῆς δικαιοσύνης, ἡ τραγική πράξη ὅμως πού πηγάζει ἀπό τά γεγονότα δέν εἶναι «μιαρή». Μᾶς ἐνοχλεῖ στίς καθιερωμένες ἰδέες μας τόσο μόνον ὅσο χρειάζεται γιά νά μᾶς ξυπνήσει κάποιαν ἀπώτατη ἀνησυχία: Ἀναγνωρίζουμε γιά πολύ φυσικό νά τυραννιέται ἕνας ἄνθρωπος ἀφοῦ μιά τόσο μεγάλη ἐξουσία, θρονιασμένη στόν Ὄλυμπο, τόν ἐχθρεύεται. Ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων, ἀληθινά, αὐτό ὁρίζει, ἡ πικρή πεῖρα τῆς ζωῆς αὐτό ἔχει διδάξει, μόνο πού, ἐμεῖς, εἴμασταν συνηθισμένοι νά πηγαίνουμε στό θέατρο—νά κ α τ α φ ε ύ γ ο υ μ ε, θάλεγα, στό θέατρο—γιά νά ἰδοῦμε δικαιωμένους ποιητικά τούς εὐσεβεῖς μας πόθους: τήν ταιριαστή ἀπονομή δικαιοσύνης. Ὁ Εὐριπίδης, μέ χέρι ἀποφασιστικό, κάνει τήν περήφανη χειρονομία: μᾶς τραβάει τόν ἐπίδεσμο ἀπό τά μάτια. Ἀξιώνει γιά μᾶς τήν ὑπέρτατη ἐπίγνωση. Ἡ ἠθική τῆς τραγωδίας του δέν διδάσκει ὡστόσο τή μάταιη ξεσυνέρια. «Αὐτός πού ἀντιπατᾶ στό πεπρωμένο, χαμηλοῦ φυσικοῦ θαρῶ πώς εἶναι», λέει. Καί πάλι: «Τῶν θεῶν ὅποιος πηγαίνει νά ξεφύγει τά ὁρισμένα, θάρρος ἔχει, μά εἶν' ἀστόχαστο θάρρος· τό γραμμένο κανείς δέν τό στομώνει, καί θά στρέξει». Ἡ ἀντρίκια, ἡ ἀνθρωπιστική ἠθική τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ πνεύματος, εἶναι ν' ἀποδεχτεῖς τό αἴνιγμα τοῦ κόσμου μ' ἐπίγνωση, σά μαχητής. Εὐλάβεια ἐλευθέρων ἀνθρώπων, ὄχι σκλάβων.

Καί νά, ξεσκεπασμένο μέ παρρησία, τό μυστικό τῆς Τραγωδίας. Συγκερασμός ἀπό μεταφυσική ἐργήγορση καί μεταφυσική ἀνταρσία, δέν καταδέχεται τίς ψευδαισθήσεις τῆς «ποιητικῆς δικαιοσύνης», τίς παρηγορητικές, τίς γλυκερές. Εἴκοσι αἰῶνες ἀργότερα, θά τό ἀνακαλύψει καί πάλι, γιά λογαριασμό τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου, στόν «Βασιλέα Λήρ», ὁ Σαίξπηρ. Στήν καμπή—καί τήν κάμψη—τῆς ἀρχαίας Ἱστορίας, ὁ Εὐριπίδης ἔχει συλλάβει μιάν ἠθική τρομαχτικά καινούργια, προφητική, πού πάει νά γίνει αὐτόχρημα ἡ ἠθική συνείδηση τοῦ σημερινοῦ—θά ἔλεγα ἀκριβέστερα: τοῦ ἐρχομένου—κόσμου. Ὁδηγεῖ στό νόμο τοῦ Ἀνθρώπου, αὐτόν πού καί ἄλλοτε τόν ἀποκαλέσαμε ἐδῶ «τραγική ἀλληλεγγύη».

Ἄν ὁ Καμύ εἶχε προσέξει τόν Ἡρακλῆ τοῦ Εὐριπίδη, μπορεῖ καί νά ἔβλεπε σ' αὐτόν ἕνα φαεινό ἐμπρόσθιο τοῦ Σισύφου. Ἁπλᾶ στόν ἥρωα τοῦ «παράλογου» θά εἶχε μαστέψει τότε τόν ἥρωα τῆς ἐρημιᾶς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-30

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Ἰουλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θ' ἀφιερώσω κι' ἕνα ἀκόμα, δεύτερο, ἄοθρο στήν Τραγωδία—δίχως ἐνδοιασμό ἄλλωστε, γιατί πρόκειται γιά θέμα μέγιστο, πού ἰδιαίτερα μᾶς ἀφορᾶ ἐμᾶς τούς Ἕλληνες. Θά ἔφτανα μάλιστα νά πῶ: κατά πρῶτο λόγο ἐμᾶς τούς Ἕλληνες, ἄν δέν φοβόμουν τίς πρόχειρες σέ τέτοιες περιστάσεις παρεξηγήσεις. Κι' ὅμως, τή σκέψη μου χρωστῶ νά τήν ὁλοκληρώσω: Χωρίς καμμιά διάθεση σωβινισμοῦ, μακρυά ἀπό ἁπλοϊκές προλήψεις γιά ὑποτιθέμενα προνόμια, θά ὑποστηρίξω πώς τό θέμα Τραγωδία ἔχουμε τή φυσική καταλληλότητα νά τό συλλάβουμε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο λαό τῆς Γῆς. Ἡ πεῖρα τό ἀπέδειξε. Βρίσκεται μέσα στό αἷμα μας, ἐκφράζει κάποιες ροπές μας ἔμφυτες, παράδοξα διατηρημένες μέσα ἀπό τούς αἰῶνες. Ἡ καλλιέργεια καί ἡ παράδοση παίζουν βέβαια ἐδῶ τό ρόλο τους, δέν εἶναι ὅμως αὐτός ὁ κύριος συντελεστής. Βλέπετε λαούς ἀσύγκριτα πιό καλλιεργημένους ἀπό μᾶς, πού ὅμως, στό πρόσωπο κορυφαίων μάλιστα πνευματικῶν ἐκπροσώπων τους, παρεξηγοῦν ἀπελπιστικά τό νόημα τῆς Τραγωδίας. Ὅσο γιά τήν ἀγωγή μας, καλλίτερα νά μή γίνεται λόγος. Ποιός μᾶς τήν παρέχει, σέ τέτοια μάλιστα θέματα, πολύπλοκα καί ὑψηλά; Τό σχολεῖο; Ὁ Θεός νά φυλάξει! Κατανοοῦμε τήν Τραγωδία—ἀκριβέστερα: τή μαντεύουμε, τή νιώθουμε ἀπό ἔνστικτο—σέ πεῖσμα τῆς σχολικῆς μας ἀγωγῆς. Ὁ μόνος φόβος εἶναι μήπως διάφοροι δοκησίσοφοι, αὐτοχειροτόνητοι ὁδηγοί τῆς κοινῆς γνώμης, πού ξεπηδᾶνε κάθε τόσο μέσ' ἀπό τό σωρό ἀνεύθυνοι, καταφέρουν σιγά - σιγά νά μᾶς στραβώσουν. Καί ἕνας ἄλλος ὅμως ἀκόμα κίνδυνος ὑπάρχει, βαθύτερος αὐτός: Μήπως μέ τά ρεύματα πού πνέουν μέσα στό σύγχρονο κόσμο, βοηθημένα ἀπό τήν ἀχαρακτήριστη ὀλιγοπιστία μας, ρυμουλκηθοῦμε βαθμιαῖα ἀπό ξένες νοοτροπίες, συρμούς, προδώσουμε τήν προσωπικότητά μας, καί γίνουμε ἀηδέστατοι λεβαντῖνοι τοῦ μέλλοντος. Κιόλας, ὅποιος ἔχει αὐτί λιγάκι εὐαίσθητο, καταλαβαίνει πώς τά ἑλληνικά ἀρχίζουν νά μιλιοῦνται μέ τρόπο παράδοξο, ἰδιαίτερα ἀπό μιά μερίδα τῆς νεολαίας. Γερνᾶνε μέσα τους ἀπηχήσεις ἑρμαφρόδιτες ἀπό τή γλώσσα τοῦ ξένου κινηματογράφου, τῶν Ἰνστιτούτων, ἀπό τούς τόπους ὅπου οἱ νέοι μας πᾶνε κατά κύματα νά κάνουν τίς ἀνώτερες σπουδές τους, οἱ νέες μας τή ζωή τους, νά πασαλειφτοῦν μέ ψευτοκοσμοπολιτισμό. Γεμίζει λίγο-λίγο ὁ τόπος γύρω ἀπό νεοφώτιστους «μπρούκληδες» πού δέν ἔχουν τό ἐλαφρυντικό τῶν ἀλλοτινῶν μεταναστῶν, τή δραματική ἀνάγκη τοῦ ξερριζώματος γιά τήν ἐξεύρεση τύχης.

Ἡ οὐσία τῆς Τραγωδίας δέν εἶναι τόσο εὔκολα προσδιορίσιμη ὅπως τοῦ νεώτερου Δράματος, τοῦ λεγόμενου «ἀστικοῦ», καί τῆς μετά τήν ἀρχαία Κωμωδίας. Ὑπάρχει μέσα στήν Τραγωδία κάτι τό ἀσύγκριτα βαθύ καί τό ἀστάθμητο, κι' αὐτό γιά δύο λόγους: Πρῶτο γιατί τό Εἶδος αὐτό ξεκινάει ἀπό πάρα πολύ μακρυά, ἀπό χρόνους ἀμνημόνευτους, καί κρατάει μέσα του τίς μαρτυρίες ψυχισμῶν πανάρχαιων, λησμονημένων ἀπό τή συνειδητή μνήμη. Δεύτερο γιατί ἡ Τραγωδία, ἡ γνήσια, ἡ αὐθεντική, δέν ἔκανε ποτέ τό μοιραῖο διασκελισμό πρός τό χῶρο τῆς ἀναψυχῆς, ὅπως τ' ἄλλα Εἴδη. Ἕνα νεώτερο Δρᾶμα, μιά Κωμωδία, εἶναι καί ἐκφάνσεις ψυχῆς ἀλλά καί διασκεδαστική τέχνη, καί μαρτυρία ἀνθρώπινη ἀλλά καί μέσο νά περάσεις μέ τρόπο ἐπαγωγό δυό ὧρες. Κάποτε μάλιστα τήν «ἔκφανση ψυχῆς» τήν ὑποκαθιστᾶ ὁ διδακτισμός, ὅπως στό ἀστικό δρᾶμα λόγου χάρη: Μιά «θέση» ἀναπτύσσεται ἐκεῖ, ἕνα ἠθικό συμπέρασμα βγαίνει, μιά πολεμική γίνεται, κάποιες «ἰδέες» προβάλλονται, πού θέλει ὁ συγγραφέας νά τίς διαδώσει. Ἡ Τραγωδία ὅμως εἶναι ἀνένδοτη: Μῦθος, ἠθική, ἰδεολογικός κόσμος τοῦ ποιητή, ὅλ' αὐτά τῆς εἶναι ἐπιγενώμενα καί, στήν οὐσία, ποιοτικά ξένα. Τό ἴδιο τό τραγικό Εἶδος, εἶναι ἕνα λ ε ι τ ο ύ ρ γ η μ α. Ἕνα ἱερό Μυστήριο. Ἐπικοινωνία μέ κάτι ἀπροσδιόριστο, πού μόνο μ' αὐτό τό μέσο μπορεῖς νά τό προσπελάσεις. Τώρα, ἄν τό ἀπροσδιόριστο αὐτό τό τοποθετήσετε σ' ἕνα χῶρο ὑπερβατικό καί τοῦ δώσετε μεταφυσική ὀντότητα, ἤ ἄν τό ἐντοπίσετε μέσα στά τρίσβαθα τῆς ψυχῆς, αὐτό εἶναι ἀδιάφορο. Ἐκεῖνο πού πρωτεύει εἶναι ἡ εἰδική γεύση τῆς Τραγωδίας, τό βαθύ ρίγος της.

Ὅμως—κι' ἐδῶ ἀρχίζει ἡ δυσκολία—«τραγικό» καί Τραγωδία δέν κάνουν ἕνα. Τό πρῶτο, σάν ἐμπειρία ζωῆς, δέν καλύπτει τό χῶρο τῆς Τραγωδίας. Λέμε «τραγικό» τό περιστατικό πού, πέρα ἀπό τήν ὠμη του διατύπωση, σέ κάνει νά ὑψώνεσαι σέ μιάν ἰδέα: Εἴτε Μοῖρα τό ποῦμε αὐτό, εἴτε ἀνώτερη τάξη πραγμάτων πού ἐκφράζει τό μυστικό νόμο τῆς ζωῆς, εἶναι ἀδιάφορο. Τῆς Τραγωδίας ἡ ἀποστολή δέν εἶναι νοηματική. Εἶναι ποιητική—μέ τόν τρόπο πού μιλᾶμε γιά «καθαρή ποίηση». Ἀλλοίμονο στήν τραγωδία πού θά μπορεῖτε νά πεῖτε μέ ἀκρίβεια «τί ἐκφράζει». Σέ μιάν ἐποχή ὅπου τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης τά δεδομένα ἀρχίζουν νά ξεπερνᾶνε κατά πολύ τίς δυνατότητες τοῦ Λόγου, θά εἴταν ἐξωφρενικό νά ἔχετε τήν ἀξίωση νά μεταφέρετε σέ σχήματα νοητά κραδασμούς, ὑποψίες τῆς βαθύτερης ψυχῆς. Ἡ Τραγωδία ἔχει ἕνα σῶμα κι' ἕνα πνεῦμα. Τό σῶμα της εἶναι ὁ μῦθος, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στά πρόσωπα καί τίς καταστάσεις, τό ἠθικό τους ἐποικοδόμημα, οἱ ἰδέες. Τό πνεῦμα της εἶναι μιά ἐκτός χώρου, ἀδιατύπωτη τέταρτη διάσταση.

Ἀπό τήν ἀδυναμία νά διατυπωθεῖ μέ τρόπο νοητό ἡ οὐσία τῆς Τραγωδίας, ὅ,τι δηλαδή ἀποτελεῖ τήν ἐσωτερική ταυτότητά της, ξεκινᾶνε ὅλες οἱ παρεξηγήσεις. Ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο πώς τό πρῶτο καί σεβάσμιο δοκίμιο πού ἔχουμε γιά τήν Τραγωδία, ἡ «Ποιητική» τοῦ Ἀριστοτέλη, καταγίνεται μέ τή μορφή τοῦ Εἴδους, ὄχι μέ τήν οὐσία του. Μορφολογικά προσδιορίζεται στ ή ν «Ποιητική» ἡ Τραγωδία. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, οἱ θεωρητικοί τῶν αἰώνων σχολιάζουν, ἑρμηνεύουν, παρερμηνεύουν, ἀνασκευάζουν, ἀλλοιώνουν, συμπληρώνουν τίς προτάσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, πάντοτε ὅμως, μέ τήν καλλίτερη θέληση τοῦ κόσμου, κατατρίβονται στά ἐξωτερικά σύμβολα. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' ἕνα ἑρησκευτικό φαινόμενο πέρα ἀπ' ὅλες τίς θρησκεῖες, πού ἐξετάζεται στό τυπικό του, στούς λατρευτικούς του τύπους, γιατί εἶναι οἱ μόνοι ὁπτοί. Ἑπόμενο νά φτάσουμε στό πιό ἀπροσδόκητα ἀποτελέσματα: Νά θεωρεῖται τό «τραγικό» τῆς Τραγωδίας ὅ,τι καί τό τραγικό τῆς ζωῆς: μιά ἐπίταση τοῦ δραματικοῦ. Νά λέγεται τραγωδία τό ἔμμετρο ψυχολογικό δρᾶμα τοῦ Ρακίνα. Ν' ἀπονέμεται ὁ χαρακτηρισμός σέ κάποια ἔργα πού μᾶς ἀρέσουν, σάν τίτλος τιμῆς, ἀνεύθυνα. Μοῦ ἔτυχε, δέν πάει πολύς καιρός, νά ἰδῶ πάνω ἀπό τήν ὑπογραφή ἑνός σημαντικοῦ συγχρόνου μας ἀνθρώπου τοῦ Θεάτρου, ξένου, τό «Ἡμερολόγιο τῆς Ἄννας Φράνκ» ν' ἀναφέρεται σάν «τραγωδία»! Ἀφήνω πιά ὅλη ἐκείνη τήν πλειάδα τῶν παντοῦ τῆς Γῆς δραματουργῶν πού διατείνονται πώς γράφουν τραγωδίες ὅταν φτιάχνουν ἕνα μῦθο λιτό, γραμμικό, μέ κείμενο λιγότερο ἤ περισσότερο ρυθμικό, λυρικές διαχύσεις, ἀφαιρέσεις, μερικά πρόσωπα σχηματικά, σέ πλαστικές στάσεις. Βάζουν μέσα καί μιά μάννα νά κλαίει τό παιδί της, κι' αὐτό εἶναι τό ἀποκορύφωμα τοῦ «τραγικοῦ». Κάποτε, τέλος, κάνουν τήν ἀποφασιστική τάχα χειρονομία: Χειροτονοῦν «Χορό» μιά σύναξη ἀπό γριές μαντηλαδεμένες πού κλαῖνε τή μοῖρα τους, ἤ ἄλλα ἀνώνυμα ὄντα πού φλυαροῦν ὁμαδικῶς. Ὁ πειρασμός εἶναι πρόχειρος, τόν γνωρίσαμε ὅλοι μας. Δικαίωμα δέβαια τοῦ καθενός μας νά δοκιμάζει νά ξαναβρεῖ τό χαμένο μονοπάτι πού ἀνεβάζει στήν Τραγωδία. Τό ἄθλημα εἶναι ὡραῖο. Ποτέ ὅμως δέν ἐπιτρέπεται νά συσκοτίζει μέσα μας τήν ἐπίγνωση τοῦ τί εἴταν, στίς μεγάλες της ὧρες, ἡ Τραγωδία. Κι' ἄν ἡ ἐπίγνωση τούτη δέν μπορεῖ νά εἶναι γνώση, πρέπει ὅμως τουλάχιστον νά ἔχει τό δέος τῆς ὑποψίας. Τή συναίσθηση πώς ὑπάρχει κάπου ἕνας χῶρος ἀσύγκριτος καί ἱερός.

Θά χρειαστεῖ ὅμως ἄλλο ἕνα ἄρθρο γιά νά καταλήξουμε.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Ἰουλίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἴσως δέν θ' ἄξιζε νά ἐπιμείνουμε τόσο στό θέμα τῆς Τραγωδίας, κι' ἄς εἶναι κατ' ἐξοχήν ἐθνικό μας εἶδος, ἄν δέν διαβλέπαμε στό πνεῦμα της κάτι ἄλλο ἀπό τό φιλολογικό ἐνδιαφέρον: Τήν πηγή ἐ ι ά ς ἤ θ ο υ ς· μιά κοσμοθεωρητική στάση. Πραγματικά: ἡ βαθύτερη σύλληψη τοῦ τραγικοῦ πνεύματος ὁδηγεῖ σέ μιά φιλοσοφία—μέ τήν ἔννοια ὄχι τοῦ συγκροτημένου θεωρητικοῦ συστήματος, ἀλλά τοῦ πνευματικοῦ ἐκείνου ἐνεργήματος πού κάνει τόν ἄνθρωπο νά παίρνει μιά συνειδητή θέση ἀπέναντι στήν κρίσιμη σχέση ζωή - κόσμος. Κι' ἐπειδή ἡ «φιλοσοφία» αὐτή γίνεται ἐξαιρετικά σύγχρονη, ἐπειδή οἱ δρόμοι της, ἡ ὀργανική της ἀνεξαρτησία, ὁ σύμφυτος ἀνδρισμός της, ταιριάζουν ἰδιαίτερα στόν ἄνθρωπο τοῦ ἱστορικοῦ σταδίου πού διατρέχουμε, γι' αὐτό καί ἡ Τραγωδία, μόλονότι Εἶδος βυθισμένο στ' ἀπώτερα, τά προϊστορικά περασμένα, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη ἔμφαση σήμερα. Ἐκεῖνο πού πρέπει κατά κύριο λόγο νά συνειδητοποιήσουμε εἶναι πώς, ἀπό ξεκίνημά του καί στήν ἐσώτερη φύση του, τό Εἶδος αὐτό ξεπερνάει τά Εἴδη: Μέ τήν Τραγωδία τή γνήσια, τήν αὐθεντική, ὑ π ε ρ β α ί ν ο υ μ ε τό χῶρο τῆς Λογοτεχνίας. Ἄν σήμερα δέν γράφονται ἀληθινές τραγωδίες, ἕνας ἀπό τούς κυριώτερους λόγους εἶναι καί πώς ὀργανικά, αὐτομάτως, κάνουμε «λογοτεχνία» μόλις θελήσουμε νά μετουσιώσουμε τήν κοινή ἐμπειρία. Ὁ στενός, ἐκλαϊκευμένος ὀρθολογισμός τοῦ νεώτερου κόσμου, ξεχώρισε, ἀπομόνωσε ἀσφυχτικά τούς ψυχικούς μας χώρους, μέ τό πρόσχημα πώς ἔτσι τούς ἀποσαφηνίζει. Ἄν ὑποτεθεῖ πώς γεννιόταν σήμερα στόν κόσμο μιά νέα θρησκεία, προκειμένου νά δημιουργήσει τήν ὑμνογραφία της, τά λυρικά της κείμενα, θά ἔκανε πρῶτα «τέχνη», καί μόνον ἔπειτα θά διοχέτευε σ' αὐτήν τόν ψυχικό της κραδασμό. Ἀδύνατο πιά ν' ἀναπηδήσουν σέ μιά καί μοναδική ἀνάβρα περιεχόμενο καί περιέχον. Ὁ ποιητής - προφήτης εἶναι μορφή πού ἔχει ἀφανιστεῖ τελειωτικά.

Κιόλας στήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τήν πηγή τοῦ τραγικοῦ πνεύματος φαίνεται νά εἶταν σημαντική. Αὐτό τουλάχιστον μαρτυρεῖ ὁ μορφολογικός προσανατολισμός τῆς «Ποιητικῆς», ὁ δεσπόζων φιλολογικός της χαρακτήρας. Ἄν τά μεγάλα ὑποδείγματα τοῦ τραγικοῦ Εἴδους εἶναι ἀκόμα τότε πρόσφατα, ἡ διεργασία πού ἔχει γίνει ἀπό τό νέο πνεῦμα—ἕνα ρεῦμα πού περνάει μέσ' ἀπό τούς σοφιστές, τόν Εὐριπίδη—ἔχει ἀποφέρει κιόλας τούς καρπούς της. Ἡ ὅραση ἄλλαξε. Γιά ν' ἀναχθοῦμε λοιπόν σήμερα στίς πρῶτες ἀρχές, χρειάζεται νά κάνουμε ἕνα διασκελισμό τεράστιο. Χρειάζεται νά ἐπιχειρήσουμε τήν ἰδεατή παραβίαση τοῦ μυστικοῦ ἐκείνου χώρου πού τόν ἐξέφραζαν οἱ πανάρχαιες, οἱ φυσικές θρησκεῖες, αὐτές πού γνώρισαν τήν ἱερή φρίκη. Εἶναι ἕνα σύμπαν ὄχι ἀκόμα ἐξανθρωπισμένο, ὅπου ἡ πάλη διεξάγεται ἀκριβῶς ἀνάμεσα στό ἀρχέγονο Χάος καί στόν νεοσύστατο Λόγο. Οἱ Τιτανομαχίες διασώζουν, μυθοποιημένη, τή μακρυνή της θύμιση. Καί δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού ἕνα ἀπό τά πρῶτα τραγικά μας μνημεῖα, ὁ «Προμηθεύς δεσμώτης», σημαδεύεται ἀπό τήν κοσμογονική ἐκείνη θύελλα. Στό πρόσωπο τοῦ Ἐσταυρωμένου τοῦ Καικάσου καταβάλλεται ὁ πρῶτος φόρος αἵματος γιά τήν ἀναμέτρηση πού θά δώσει ἕνα νόημα αἰώνιο στή μεταφυσική ἀνταρσία καί θά κάνει ἔτσι συνειδητή γιά τό ἀνθρώπινο γένος τή μοῖρα του.

Ὁ Αἰσχύλος εἶναι, φυσικά, ἀπό τούς σωζόμενους τραγικούς, ὁ κοντινότερος στήν αὐγή τῆς τραγωδίας. Πέρα ἀπό τόν ἀνθρωπισμό του, τόν στέρεα ἑλληνικό, μαντεύει κανένας τόν ἀπόγονο τοῦ πανάρχαιου Τρόμου. Δέν πάει πολύς καιρός πού μιά Γαλλίδα φιλόλογος, ἡ κυρία **Jacqueline de Romilly**, ἔγραφε ἕνα δοκίμιο μέ θέμα «Ὁ φόβος καί τό ἄγχος στό θέατρο τοῦ Αἰσχύλου». Τά δυό αὐτά συναισθήματα δέν διαλέγονται ἐδῶ στήν τύχη: Ἀποτελοῦν, κάτω ἀπό τίς πιό ποικίλες τους παραλλαγές, ἕνα εἶδος δεσπόζοντος φθόγγου τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας. Καί ἡ κυρία **de Romilly** ἀναφέρεται σέ μιά προγενέστερη ἐργασία τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου **A. Snell**, πού ὑποστηρίζει πώς στίς ἀκόμα παλαιότερες τραγωδίες, τίς πρίν ἀπό τόν Αἰσχύλο, «δέν ἀντηχεῖ παρά ἡ φλογερή κραυγή τῆς ἀγωνίας».

Ἐγγίζουμε ἔτσι στή μυστική πηγή τῆς Τραγωδίας. Εἶναι διαποτισμένη ἀπό τήν ἱερή φρίκη. Διατυπώνει τή μεταφυσική ἀναμέτρηση Ἀνθρώπου—Κόσμου, ἀποτυπώνει τή Συνείδηση κατά τή σύγκρουσή της μέ ὅ,τι τήν ἀντιστρατεύεται, τήν ἀγνοεῖ ἤ τήν ὑπερβαίνει. Ὁ φόβος τοῦ Χάους, ἡ θανάσιμη ἰσορροπία ἀνάμεσα στήν ἠθική ἀξίωση καί τή μεγάλη Ἄρνηση, κατασταλάζουν ἔτσι στήν ψυχή τῆς Τραγωδίας, τῆς δίνουν τήν προσωπική της γεύση, τό εἰδικό βάρος της. Θά τά ξαναβροῦμε ὅλ' αὐτά, ἀναλλοίωτα, στήν ἄλλη ἐκείνην ὥρα ὅπου τό πνεῦμα τῆς Τραγωδίας ξαναγεννιέται μέσα στό νεώτερο κόσμο, εὐνοημένο ἀπό ἱστορικές συνθῆκες ἀντικειμενικά διαφορετικές ὅμως ἄλλο τόσο πρόσφορες: Στήν ἐλισαβετιανή ἐποχή. Καί ἔχουμε τότε τόν «Δόκτορα Φάουστο» τοῦ Μάρλωου, μεγάλον, ὄχι ἀρκετά ἀναγνωρισμένον, γενάρχη, κι' ἀμέσως ὕστερα τόν «Λήρ», τόν «Ἅμλετ», τόν «Μάκβεθ», τόν «Ὀθέλλο». Δέν εἶναι τοῦ ὑπογραφόμενου — εἶναι τοῦ **Dover Wilson**—ἡ παρατήρηση πώς κάθε μεγάλη ἀναταραχή, στόν σαιξπήρειο τραγικό κόσμο, ἐγκυμονεῖ τή φοβέρα τοῦ Χάους. Ἀκόμα καί στό φαινομενικά λιγότερο διαποτισμένο ἀπό μεταφυσική οὐσία ἔργο τοῦ Σαίξπηρ, τόν «Ὀθέλλο», θά συναντήσουμε τήν κραυγή:

«Σ' ἀγαπῶ,
«Κι' ἄν πάψω νά σ' ἀγαπῶ
«Τό Χάος ἄς ξανάρθει!».

Δέν ἔχουμε ἐδῶ ἕνα ρητορικό σχῆμα. Ἔχουμε μιά σπαραχτική στήν ἐπίγνωσή της ἀποστροφή. Τραγικός ἥρωας εἶναι ἐκεῖνος πού ἔχει στό χεῖλη του τή γεύση τῆς ἀβύσσου: Τήν ἱκανότητα νά νιώθει πόσο ὁ κόσμος, ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἑαυτός του, κρέμεται πάνω ἀπό ἕναν ἀβυθομέτρητο, σκοτεινό, ἀκοίμητο Ὠκεανό.

Μέ τέτοιον τρόπο εἶναι πού παίρνει τό ἀληθινό της νόημα ἡ ρήση τοῦ Μπερντιάγιεφ: «Ἡ ἀληθινότερη τραγωδία εἶναι ἡ τραγωδία τῆς ἐλευθερίας καί ὄχι τοῦ πεπρωμένου». Τραγικός εἶναι ὁ θεωρῶν, πού νοεῖ, ὄχι τό θεωρούμενο, πού νοεῖται. Καλεῖσαι νά ρυθμίσεις τή θέση σου μέ μέτρο τόν ἐσωτερικό σου νόμο, γιατί πέρα ἀπ' αὐτόν ὅλα εἶναι ξένα. Μέ πόλους τήν τ ρ α γ ι κ ή ε ὐ θ ύ ν η καί τήν τ ρ α γ ι κ ή ἀ ξ ι ο π ρ έ π ε ι α θά προσδιορίζεται ἀπό καταβολῆς ὁ τραγικός ἥρωας. Στόν ἀγώνα του νά προεκτείνει τά μέτρα του στόν ἐξωτερικό κόσμο, νά τόν ἐξανθρωπίσει, θά δίνει τή μάχη του καί θά πέφτει, ἀφοῦ πριν ἀξιώθηκε νά γευτεῖ μιά στιγμή διφορούμενης, ματωμένης, ἀνερμήνευτης ἐλευθερίας. Μοιάζει ὅμως κι' αὐτή ἀκόμα νά τοῦ εἶταν ἀναγκαία. Σέ τοῦτο ἔγκειται ἡ τραγική ἀξιοπρέπεια.

Μέ τόν καιρό, εἰσάγονται στό σῶμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας στοιχεῖα πιό ἐγκόσμια: ἠθικά, πολιτικά. Εἶναι ἡ φυσική πορεία ἑνός κόσμου ἀνθρωπιστικά ἐξελισσόμενου πού τό ὑπαγορεύει. Μήν ξεχνᾶμε, ἔπειτα, τόν ἱερό χαρακτῆρα πού ἔχει γιά τήν ἀρχαία συνείδηση ἡ διαχείριση τῶν «κοινῶν», κάθε τι πού ἀφορᾶ τό ἄστυ. Ὡστόσο, ἡ πρόβαση αὐτή καταλήγει ν' ἀλλοιώσει σιγά - σιγά τήν ἀρχική μορφή τῆς Τραγωδίας. Τώρα πιά, εἶναι ἡ ἠθική ἔγνοια ἐκείνη πού προβάλλεται, ὁ παιδαγωγικός τόνος, τό ἐποικοδόμημα πού καταλήγει νά κατακαλύψει τό θωμό. Καί μιά μέρα φτάνει πού τό μονοπάτι χάνεται ὁριστικά, δρόμος γυρισμοῦ πιά δέν ὑπάρχει. Ἀπορροῦμε ὅταν, σποραδικά, σάν κατά λάθος, ξανάρχονται στό πρόσωπό μας φευγαλέες πνοές ἀπό τό βαθύ, ἱερό δάσος, ἀπό τό μυστήριο πού κλείστηκε μέσα στήν αἰώνια σιγή. Οἱ «Βάκχες» τοῦ Εὐριπίδη μοιάζουν νά ἐνυπνιάζονται στοιχειωμένες τήν καταγωγή τῆς Τραγωδίας, καί δέν ξέρουμε πῶς νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό φαινόμενο. Ὁ Λόγος, ἄν ἐξανθρώπισε τή ζωή, ἄν ἐπέβαλε μιά τάξη στό Χάος, φίμωσε μαζί καί τό αἴσθημα τοῦ ἱεροῦ. Τό δράμα ἐπωθήθηκε στό ὑποσυνείδητο, νά τό τραζεῖ στούς ὕπνους. Ξεκομμένοι ὁριστικά ἀπό τή μεγάλη πατρίδα, στομώνουμε φρουμένοι μ' ἕνα σοφιστό, βαρύ αἴσθημα ἐνοχῆς.

Ἔχει ἀρχίσει μιά ἡ βασιλεία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Αὐγούστου 1960

1-33

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΤΡΙΤΗ ΔΥΝΑΜΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό «Βῆμα», μέ τό κύριο ἄρθρο του τῆς περασμένης Κυριακῆς, χαιρέτησε ταιριαστά τήν Τρίτη Δύναμη πού φαίνεται πώς δημιουργεῖται μέ πρωτοβουλία γαλλογερμανική καί πού εἶναι ἁπλούστατα —ἤ τουλάχιστον θέλει νά εἶναι— ἡ συνειδητή, ἐνιαία Εὐρώπη. Τό γεγονός, ἄν ἔχει τήν ἔννοια πού πρωτοεμφανίζει, θά πρέπει νά τό χαιρετήσουν οἱ πνευματικοί ἄνθρωποι ἰδιαίτερα. Δέν θά δίσταζα μάλιστα νά πῶ ὅτι, πέρα ἀπό τό νεοσύστατο πολιτικό σχῆμα, ἡ Τρίτη αὐτή Δύναμη προβάλλει τούς μακροχρόνιους πόθους, τήν ἀμνημόνευτη συναισθηματική καί πολιτιστική κλίση τῆς καλλίτερης μερίδας τῶν εὐρωπαίων διανοουμένων, τῆς πιό ἀδούλωτης. Μέ τίς ἐπιφυλάξεις πού διετύπωσε πολύ εὔστοχα τό «Βῆμα» στό προχτεσινό του ἄρθρο, καί μέ κάποιες ἀκόμα παρεπόμενες ἄλλες, πού θά διατυπώσουμε σήμερα ἐδῶ, ἡ Τρίτη Δύναμη καλεῖται νά παίξει ἴσως τό ρόλο τόν πιό κρίσιμο, δηλαδή τόν πιό ἀξιοζήλευτο καί τόν πιό ἐκτεθειμένο, στόν ἀγώνα γιά τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου.

Γιά τό ὅτι οἱ πολιτικοί ἡγέτες πού ἀνέλαβαν τή σχετική πρωτοβουλία ἔχουν συλλάβει τό σωστό πολιτικό της περιεχόμενο, ἴσως δέν θά πρέπει ν' ἀμφιβάλλουμε. Κάποια, βέβαια, ἐκτίμηση τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν θά τούς ὡδήγησε, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐπισήμανση τῶν συγκεκριμένων ἐθνικῶν ἀναγκῶν τους. Μή μᾶς φανεῖ ὡστόσο παράδοξο ἄν, παρά τό πρακτικό τους αἰσθητήριο καί παρά τίς προσωπικές τους ἱκανότητες, τούς διαφεύγει τυχόν τό ἀπώτερο καί ὅμως αὐτονόητο βάθος τῆς πρωτοβουλίας πού παίρνουν. Ἐκεῖνος πού καταπιάνεται μ' ἔργα ἱστορικά μεγάλης προοπτικῆς, ὡς ἕνα μόνο σημεῖο κατανοεῖ κι' ἐλέγχει τούς συντελεστές τους. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, λειτουργοῦν οἱ φυσικές δυνάμεις τῆς Ἱστορίας, οἱ βαθύτερές της ἀναγκαιότητες. Αὐτές, ὑπαγορεύουν κάποια καθήκοντα εὐρύτερα ἀπό τά ἀμέσως αἰσθητά. Καί οἱ ἡγέτες πετυχαίνουν στήν ἀποστολή τους τότε μόνον ὅταν κατορθώνουν νά τά διαγνώσουν ἐγκαίρως καί νά ἐξαρθοῦν στίς πρακτικές τους ἐκεῖνες διατυπώσεις πού

1-34

γίνονται μεγάλες πράξεις. Διαφορετικά, ἡ πολιτική ἐνέργεια ἀπομένει σχῆμα ἀδειανό, ἀτελέσφορο, καί μιά πίστωση κρίσιμη ἐξαντλεῖται μέ τρόπο ἀνεπανόρθωτο. Βρισκόμαστε στήν καμπή ἀκριβῶς τῆς Ἱστορίας ὅπου ἀστοχίες δέν ἐπιτρέπονται. Ἡ πρόσφατη πεῖρα τό φανερώνει.

Στόν κόσμο ἔχει ἀπό καιρό ἀνατείλει ἡ ἀναπόδραστη ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἠθικῆς. Ἠθικῆς ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς ἀξίας. Ἠθικῆς πρακτικῆς, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ὀργανική ἐξέλιξη τοῦ κόσμου κι' ἀπό τό συνδυασμό τῶν νέων περιστάσεων. Τό κύριο ἄρθρο τοῦ «Βήματος» ἄγγιξε τό νευραλγικό σημεῖο ὅταν τόνισε πώς ἡ Εὐρωπαϊκή Ὁμοσπονδία θά γίνει βιώσιμη μόνον ἄν ἀποφύγη τήν διαίρεση τῆς Εὐρώπης σέ πλούσιους καί σέ παρίες ἤ σέ ἡγέτες καί δορυφόρους. Αὐτό, ἀφορᾶ τά κράτη. Πραγματικά, δέν εἶναι νοητό σέ μιάν Ὁμοσπονδία νά ὑπάρχουν οἱ εὐνρημένες καί οἱ κατατρεγμένες ἐθνότητες, οἱ περήφανες καί οἱ μειωμένες. Ὁ πληθυσμός τῆς καθεμιᾶς δέν μπορεῖ νά παίζει ἐδῶ κανένα ρόλο. Μιά Ὁμοσπονδία δέν εἶναι μηχανικό ἄθροισμα. Εἶναι καρπός ὡριμότητας, ἀναβαθμός ἀφομοιωμένης ἱστορικῆς πείρας. Ἡ Εὐρώπη διδάχτηκε πολλά ἀπό τή μακραίωνη κατάτμησή της, ἀπό τούς στενόκαρδους ἐσωτερικούς της ἀνταγωνισμούς. Ἤπειρος προβαδίζουσα σέ ἱστορία καί σέ ἀνθρωπιστικό πολιτισμό, πρέπει νά εἶναι σέ θέση τώρα νά βλέπει τί κακό ἔγινε γενικά στήν Οἰκουμένη ἀπό τήν μή ἔγκαιρη συνειδητοποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀποστολῆς. Ἄν ἡ εὐρωπαϊκή συνείδηση εἶχε μπορέσει νά σταδιοδρομήσει καί νά διατηρήσει τήν πρωτοβουλία—μιά πρωτοβουλία ὅμως πού νά ἔχει ξεπεράσει τό στάδιο τῶν ἀναχρονιστικῶν ἀνταγωνισμῶν—διαφορετική θά εἶταν ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου σήμερα. Ὅμως ἡ Ἱστορία ἔχει τή λογική της, πού δέν ἀποκλείει ἀλλά πού, ἀπεναντίας, ἐπιβάλλει τό δίδαγμα. Εἶναι ὁλοφάνερο πώς, ἐκεῖ πού ἔφτασαν σήμερα τά πράγματα, μέ τίς ἐξελίξεις ἰδιαίτερα τῆς τεχνικῆς, ἡ ἀναμέτρηση τῶν δύο ἀκραίων κόσμων ὁδηγεῖ στόν ὄλεθρο. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά κρίση πού δέν ἔχει λύση: Σύγκρουση σημαίνει ὁλοκληρωτική καταστροφή καί διαιώνιση σημαίνει κίνδυνο ἄμεσο, ἐξαρτημένον ἀκόμα κι' ἀπό τίς ἰδιοτροπίες τῆς τύχης. Χωρίς νά ὑπολογίζει κανένας τήν ἀνεπανόρθωτη στό μεταξύ ἠθική φθορά.

Ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀληθινό γιά τά κράτη, δέν περιορίζεται μόνο στά κράτη. Ἡ Εὐρώπη θά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ στή νέα της, τήν ὑψηλή μορφή, ἄν συλλάβει καί τή βαθύτερη, τήν οὐσιαστική ἀποστολή της: Εἶναι νά δώσει μιά δική της ἑρμηνεία καί λύση στό κοινωνικό πρόβλημα. Μιά λύση πού ν' ἀπορρέει ἀπό τό εὐρωπαϊκό ἦθος. Συνηθίσαμε ν' ἀκοῦμε, κι' ἔφτασαν νά ἔχουν πειστεῖ γι' αὐτό οἱ περισσότεροι, πώς ἄλλος δρόμος σωτηρίας δέν ὑπάρχει ἀπό τούς δυό πασίγνωστους, αὐτούς πού φορτικά μᾶς διατυμπανίζει μέ τά σφυροκοπήματά της ἡ προπαγάνδα: Συντήρηση μαύρη ἤ κόκκινος ὁλοκληρωτισμός. Ἡ Εὐρώπη, στό κεφάλαιο αὐτό, οὐσιαστικά δέν ἔχει πεῖ τό δικό της τό λόγο. Περιορίζεται ν' ἀναμασάει τά ἕτοιμα δόγματα, νά τραβιέται πότε ἐδῶ καί πότε ἐκεῖ, νά διαμελίζεται. Ἡ αἰτία εἶναι πολύ πιό σύνθετη καί κρυφή ἀπό μιάν ἔλλειψη προσωπικῆς ἰδεολογίας.

Ἡ αἰτία εἶναι, σέ πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ ἀνομοιογένεια τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν ἀνάμεσα στίς διάφορες εὐρωπαϊκές χῶρες καί τοῦ ἱστορικοῦ σταδίου πού διατρέχει ἡ καθεμιά τους. Ἐδῶ ἀκριβῶς προβάλλει ἡ ἀνάγκη νά ἀρθοῦν οἱ ἀνισότητες, νά λείψει τό γρηγορότερο ἡ διάκριση σέ πλούσιους καί σέ φτωχούς ἑταίρους τῆς σχεδιαζόμενης Ὁμοσπονδίας. Ἡ θεραπεία ὅμως αὐτή δέν θ' ἀποδώσει ἄν παράλληλα δέν ἀρθεῖ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ πλειοψηφίες δυσαρεστημένες καί σέ μειοψηφίες προνομιοῦχες, ἀνεξάρτητα πιά ἀπό ἐθνικά ὅρια. Τυπικά, ἀκολουθοῦμε τά συνθήματα τῆς Δημοκρατίας. Καί ἡ Δημοκρατία μας, σά γενική ἔννοια, ἔχει πολλά τά καλά, τ' ἀναντικατάστατα. Εἶναι πλάνη ὅμως νά τή νομίζουμε ἀδιάβλητη. Ἀκόμη καί σάν ἀξία ἐξελισσόμενη ἄν τήν πάρουμε, πάλι καθυστερεῖ ὑπερβολικά ἀπέναντι στήν ἐπιταγή τῆς ἱστορικῆς ὥρας. Παρουσιάζεται σάν ἕνα μέγεθος ἀσύμμετρο μέ τήν πράξη. Ἀπό τή μιά ἔχουμε ἕνα σύνολο ἀπό ἀρχές λαμπρές σά θεωρία. Ἀπό τήν ἄλλη μιά πραγματικότητα στυγνή: τή δυστυχία μεγάλων, πολύ μεγάλων ἀνθρώπινων συνόλων. Τί λείπει; Ὄχι τό πλήρωμα τοῦ χρόνου γιά νά ὁλοκληρωθεῖ τό ἔργο τῆς δικαιοσύνης, κι' ἄς μή γελιόμαστε. Λείπει ἡ εἰλικρίνεια. Ἡ Δημοκρατία μας εἶναι πολιτική, δέν εἶναι ὅμως καί οἰκονομική. Κανένας δέν ἔχει τό ρωμαντισμό βέβαια νά πιστεύει στή μαθηματική ἰσότητα τῶν ἀπολαβῶν. Ὁ ἴδιος ὁ κομμουνισμός θεμελιώνει τήν προσωπική του ἠθική—καί τακτική—σέ μιάν ἄνιση μεταχείριση τῶν ἀνθρώπων. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι ποιοί ἐνθαρρύνονται καί ποιοί ὄχι, ποιοί κρίνονται ὠφέλιμοι γιά τό κοινωνικό σύνολο καί ποιοί βλαβεροί. Δημοκρατία δέν θά πεῖ ἰσοπέδωση· θά πεῖ ὅμως πρῶτ' ἀπ' ὅλα δίκαιη, κατά τό μέτρο τῆς παραγωγικῆς προσφορᾶς τοῦ καθενός, κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ Ἠθική αὐτή, ὅσο κι' ἄν φαίνεται στοιχειώδης καί παλαιά, εἶναι οὐσιαστικά, σά δύναμη ἱστορική, νέα. Ὅποιος τήν παραβλέπει, ἀργά ἤ γρήγορα τό πληρώνει.

Ὅταν ἡ πολιτική Δημοκρατία δέν εἶναι θεμελιωμένη στήν οἰκονομική, δέν πραγματώνεται. Τί γίνεται λοιπόν στόν κόσμο μας; Τό ἰδεολογικό του πιστεύω εἶναι δημοκρατικό. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἔχουμε τή φορτική παρουσία μιᾶς Δεξιᾶς, κόσμου ὀργανωμένου ὑποχθόνια, σέ βάθος, πού βαραίνει πάνω στή δημόσια ζωή, τήν ἐλέγχει, ἑλίσσεται πονηρά, καί φθείρει σταθερά τήν πίστωση τῆς Δημοκρατίας.

Δέν εἶναι βέβαια σέ ὅλο τό πλάτος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου ἴδια ἡ κατάσταση. Ἀλλοῦ οἱ τοπικές συνθῆκες βοηθᾶνε τή Δημοκρατία νά εἶναι εἰλικρινέστερη κι' ἀλλοῦ τήν ἐκθέτουν τόσο πού νά καταντάει καθαρή φενάκη. Αὐτό ὅμως τί ἄλλο κάνει παρά νά ἐπιτείνει τήν ἀνισότητα πού εἴπαμε, τήν ἐσωτερική ἀδυναμία τῶν αὐριανῶν κρατῶν - ἑταίρων τῆς Ὁμοσπονδίας; Μιά Τρίτη Δύναμη δέν μπορεῖ σήμερα νά πάρει θέση μέσα στόν κόσμο καί νά διεκδικήσει ρόλο ἱστορικό ἄν δέν δώσει προσωπική λύση στό κοινωνικό πρόβλημα. Κατελήξαμε ἔτσι ἐκεῖ ἀπ' ὅπου εἴχαμε ἀρχίσει: Ἡ Εὐρώπη πού μοιάζει ν' ἀφυπνίζεται, καλεῖται, οὔτε λίγο οὔτε πολύ—καί σέ τοῦτο βρίσκεται ἡ ὀμορφιά και τό βάρος τοῦ ρόλου της— νά σώσει ὄχι μόνο τόν ἑαυτό της ἀλλά καί τόν κόσμο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Αὐγούστου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

135

ΠΑΝΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ...

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ζοῦμε σέ καιρούς πονηρούς. Ἡ καλή πίστη τῶν ἀνθρώπων δέν ἀμφισβητεῖται μόνον ἀπό σκοπιμότητα. Ἀμφισβητεῖται καί ἀπό μιά νοσηρή κλίση τῶν ἐγκεφάλων νά θεωροῦν ὕποπτο ὅ,τι δέν συμφωνεῖ μέ τίς δικές τους ἀντιλήψεις. Στενοί μου φίλοι μοῦ ἀνέφεραν μιά συζήτηση σέ μικρό κύκλο ὅπου σχολιαζόταν μέ καχυποψία ἡ ἐμμονή στήν πίστη γιά τήν ἱερότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, πού διακηρύσσεται σταθερά ἀπό τή στήλη τούτη. Πίσω ἀπό μιά τέτοια διακήρυξη οἱ ἐπικριτές της ἔβλεπαν ἕνας Θεός ξέρει ποιά καταχθόνια ὑποκρισία, ποιά βρωμερή παραχώρηση σέ δυνάμεις πολύφερνες, πού ἐξαγοράζουν συνειδήσεις.

Σέ τί ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ πονηρία τῶν καιρῶν μας; Στήν τάση τους νά μήν ἀναγνωρίζουν ἄλλα ἀπό τά ταπεινά ἐλατήρια. Στήν ψύχωση πώς ὅ,τι σέ δεδομένη στιγμή δέν εἶναι δυσάρεστο στόν ἀντίπαλό σου, θά πεῖ πώς τοῦ εἶναι καί πουλημένο. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνα ἀπό τά ὀξύτερα ἀδιέξοδα τῆς Ἱστορίας. Θά εἴμασταν ἀκριβέστεροι ἄν τό ἀποκαλούσαμε μέ τ' ὄνομά του: Ἀμφίπλευρο ἠθικό ἐκβιασμό. Μιά ἀνθρώπινη συνείδηση δέν ἔχει πιά τήν εὐχέρεια νά διαδηλώνει μέ παρρησία ὅ,τι πραγματικά καί αὐθόρμητα πιστεύει. Πρέπει νά ὑπολογίζει πρῶτα σέ ποιόν αὐτό εἶναι εὐχάριστο καί σέ ποιόν δυσάρεστο, ὡς ποιό ἀκριβῶς σημεῖο μπορεῖ νά συκοφαντηθεῖ. Αἴρεται τό μέσο νά διανοεῖσαι καί νά μάχεσαι μέ ἀνεξαρτησία γνώμης, μέ προοπτική μακροπρόθεσμη. Ὁ ὑποχθόνιος αὐτός ἐκβιαστικός μηχανισμός καθιερώνει ἕνα μεσαιωνισμό βαρύτερο ἀπό τό ζυγό τῆς μεσαιωνικῆς μισαλλοδοξίας. Γιατί, πιό ὕπουλος αὐτός, πιό ἀνελεύθερος, καταφέρνει νά εἰσχωρήσει στή συνείδησή σου, νά τήν ἀλλοιώσει πρωτοῦ ἀκόμα προλάβει ἐκείνη νά ἐκφραστεῖ. Τά δεσμά μεταφέρθηκαν ἀπό τόν ἔξω κόσμο στόν μέσα, ἔγιναν τμῆμα του ἀναπόσπαστο.

Τό παράδοξο ὡστόσο — τό φαινομενικά μόνο παράδοξο — εἶναι πώς γύρω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί τήν ὑψηλή του ἀποτίμηση, στόν αἰώνα μας, ὄχι μόνο δέν ἐκδηλώνονται διαφωνίες, ἀλλά καί ἀπεναντί-

1-36

ας ξεσπάζει ἕνας χορός ἔξαλλος, διθυραμβικός, ἀπό ἐπευφημίες καί δοξαστικά ἀσυγκράτητα. Τά δυό ἰδεολογικά ἄκρα παραβγαίνουν σέ λιβανωτούς, ὑποσχέσεις, ἐπαγγελίες. Καί διαβεβαιώσεις, ὅρκοι, ἐπισωρεύονται, φτάνουν στό μελοδραματισμό. Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ἀκόμα καί οἱ καθαρά, ἐξ ὁρισμοῦ, μηδενιστικές κοσμοθεωρίες, προβάλλουν μεγαλόφωνα τόν «ἀνθρωπιστικό» τους χαρακτήρα, φτάνουν στό σημεῖο ἀκόμα καί ν' αὐταπατηθοῦν: Νά κρύψουν τή μεταφυσική τους ἀπαισιοδοξία κάτω ἀπό τό προσωπεῖο μιᾶς αἰσιοδοξίας τυπικῆς, μέ χαμόγελο παγωμένο. «Ὁ ὑπαρξισμός εἶναι ἕνας ἀνθρωπισμός», ὁρκίζεται ὁ Σάρτρ. Θἄλεγες πώς στήν ἀξία «ἄνθρωπος» πάει νά στηθεῖ τό ἐπιβλητικότερο μνημεῖο τῆς Ἱστορίας. Καί μόνο στά μέσα διαφωνοῦν ὅλοι αὐτοί πού παραβγαίνουν σέ ὑπηρεσίες, ζῆλο. Ἡ ἀτυχία ἡ μοναδική τοῦ παραχαϊδεμένου Ἀνθρώπου μοιάζει νά εἶναι ἡ συρροή ὑπερβολικά πολλῶν ἀφοσιωμένων του καί σωτήρων.

Στήν πραγματικότητα, ἡ ἀλήθεια εἶναι κάπως διαφορετική. Στόν ὅρο, πρῶτα - πρῶτα, «ἄνθρωπος» ὁ καθένας δίνει ἄλλη σημασία. Οἱ μέν τόν βλέπουν στή γνωστή, καθιερωμένην ἀπό τά χτές ἐκδοχή του. Οἱ ἄλλοι στή μορφή καί τή σύσταση πού πρέπει κατά τή γνώμη τους ν' ἀποκτήσει. Ἡ μιά σχολή τόν ἀποτιμᾶ μέ μέτρο τό ἄτομο. Ἡ ἄλλη μέ μέτρο: μέλος ἑνός συνόλου. Ἡ διαφορά — ἄλλο καί τοῦτο φαινομενικά παράδοξο — δέν θά εἴταν τόσο ἔντονη ἄν οἱ δυό αὐτές ἀντιλήψεις εἶχαν ἀντιθετικά ἀπόλυτο χαρακτήρα. Ὅμως ὄχι: Ἰσχυρίζονται πώς εἶναι σύνθετες. Ἄτομο πού νά προάγει τό σύνολο, λένε οἱ μέν. Μέλος συνόλου πού διασφαλίζει τό ἄτομο, βεβαιώνουν οἱ ἄλλοι. Ὁ κίνδυνος δημιουργεῖται, ἔτσι, ἀπό τή σύγχυση. Γιατί δέν ξέρετε πιά ἄν πίσω καί πέρα ἀπό τίς δυό τοῦτες διατυπώσεις, δέν κρύβονται ἄλλοι σκοποί: Ἡ στατική προσήλωση στά εὐτελέστερα κεκτημένα, ἀπό τούς πρώτους, ἡ βαθμιαία ἐκμηδένιση μέσα στήν παθητικότητα τῆς ἀγέλης, ἀπό τούς δεύτερους. Κανένας τους δέν θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο σάν ἀξία καθ' ἑαυτόν. Στό κάθε σχῆμα περιλαμβάνεται ἕνας ὅρος ἄγνωστος, σκοτεινός, μιά προβολή στό χτές ἤ στό αὔριο, πού ἀλλοιώνει τή φανερή πρόταση. Νιώθεις πώς τό κύριο θέμα, παρά τά λεγόμενα, δέν εἶναι ἡ ἠθική ἀξία ἄνθρωπος· εἶναι τό ὑλικό ἀντίκρυσμά του, τό διακατεχόμενο ἀπό τούς μέν, τό ἐπιδιωκόμενο ἀπό τούς ἄλλους.

Ἐδῶ ἔρχεται καί παίρνει θέση ἡ τρίτη ἄποψη: ἡ ἔξαρση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Μεθοδολογικά — καί μόνο μεθοδολογικά — φαίνεται σάμπως νά ξεκινάει ἀπό μιάν ἀφαίρεση. Τόν ἄνθρωπο, πραγματικά, ἡ ἐποχή μας δίδαξε ἐπίμονα, καί ἀρκετά πειστικά, πώς δέν μπορεῖς νά τόν ξεχωρίσεις ἀπό τούς ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς φυσικῆς καί τῆς κοινωνικῆς του ζωῆς. Ὑπάρχει μιά αἰτιοκρατική του ἐξάρτηση, πού εἶναι καί ὅ,τι πιό ἀπτό διαθέτουμε γιά τόν προσδιορισμό του. Γενικεύοντας, καταλήγουμε νά πρεσβεύουμε πώς ὑπαρκτό, ἐφοδιασμένο μέ ἰθαγένεια, κῦρος, εἶναι μόνο τό σταθμητό. Μεταβάλλοντας ὅμως ἔτσι τόν ἄνθρωπο σ' ἀντικειμενικό μέγεθος, δέν φαίνεται νά ὑποπτευόμαστε—ἤ καί δέν θέλουμε νά τό συλλογιστοῦμε—πώς πέφτουμε σ' ἕναν καθαρό παραλογισμό: Καταργοῦμε τό ὑποκείμενο γιά χάρη τοῦ ἀντικειμένου. Εἶναι μιά ἀπαλλοτρίωση κρίσιμη, μέ συνέπειες ἀπροσμέτρητες. Ὁδηγεῖ σέ μιάν αὐτοκαθαίρεση, πού εἶναι σύγκαιρα καί αὐτοκατάργησή μας. Ἔτσι κι' ἀρνηθοῦμε τό ὑποκειμενικό μας μέτρο μέ τήν ὑπαγωγή του στήν ἀναπόδραστη σχετικότητα, ὁ κόσμος ξαναγίνεται χάος δίχως νόημα καί φῶς. Στήν ἄκρη αὐτῆς τῆς διαδικασίας μόνον ὁ μηδενισμός νοεῖται, ὁ ἀπόλυτος. Ὁ ἀφελής μηχανισμός τῆς αἰτιοκρατικῆς αἰσιοδοξίας μᾶς ὁδήγησε ἔτσι στήν ἀπαισιοδοξία τήν ἔσχατη.

Βρισκόμαστε λοιπόν ἀναγκασμένοι, ἀπό τήν ἴδια τή δύναμη τῶν πραγμάτων, ν' «ἀνακρούσωμεν πρύμναν». Ἡ ἐντόπιση τῆς προσοχῆς μας στό ἀνθρώπινο πρόσωπο δέν εἶταν καθόλου ἀφαίρεση. Ἀναγνωρίζουμε τήν ἀστάθμητη ἀλλά κι' ἐπιβλητική ἀναγκαιότητα ν' ἀποδεχτοῦμε τήν ὕπαρξη μιᾶς σκοπιᾶς πού μᾶς εἶναι δεδομένη. Ἀπορρέει ἀπ' αὐτήν μιά ἀξία πού δέν θά διστάζαμε, μέ νέα πιά σημασία, νά τήν ἀποκαλέσουμε « θρησκευτική ». Ποιά εἶναι ἡ πηγή της; Ἡ διαπίστωση πώς εἴτε ὁ ἄνθρωπος ἔχει—ὅπως ἰσχυρίζονταν παλαιότερες θρησκευτικές δοξασίες — ποιότητα, διάσταση μεταφυσική, εἴτε ὄχι, παραμένει γιά μᾶς μέτρο μοναδικό, ἀκριβό, ἀναντικατάστατο, ἀναπαλλοτρίωτο. Καί πώς συμφέρει νά τό περιφρουρήσουμε μ' ὅλες μας τίς δυνάμεις. Ἄν μάλιστα παραδεχτοῦμε σάν ἀρχή πώς ἡ μεταφυσική του καταξίωση ἀπουσιάζει, πώς πέρα ἀπό τό αἰσθητό δέν ὑπάρχει τίποτα, τότε θά ἰδοῦμε πώς ἡ μόνωση ἀκριβῶς αὐτή προσδιορίζει μιάν ἀκόμα πιό ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Τί ἄλλο λέμε «ἱερό» ἀπό τό δεδομένο πού ἀντιπροσωπεύει μιάν ἀξία ἠθική ἀνώτατη καί πού μέ τή μοναδικότητά του ἐμπνέει τήν εὐλάβεια, προκαλεῖ τή λατρεία; Λησμονήσαμε φαίνεται, πάνω στό κύλισμα τῶν αἰώνων, πώς τή θεότητα ὁ ἄνθρωπος τήν ἀνεκάλυψε μέσα του, δέν τή δανείστηκε ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο καί δέν τοῦ τήν ἐπέβαλε κάποια αὐθεντία ὑπερβατική Ὁ ἐξωτερικός κόσμος, μέ ὅλα του τά ἐντυπωσιακά καί τά δραματικά φαινόμενα, δέν θά ἔπαιρνε σημασία ἱερή ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν εἴταν φορέας αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος, ἄν δηλαδή δέν εἴταν ἱκανός νά δοκιμάζει τή λατρευτική ἔκσταση καί τήν τραγική δόνηση μπροστά σέ σύμβολα καθώς τό Κάλλος, τό Ὑψηλό, τό Ἀληθινό. Ἀποκρυπτογραφοῦμε τόν κόσμο μετουσιώνοντας τά σημεῖα του σέ δική μας, ζεστή γλώσσα.

Ὅλ' αὐτά, εἶχαν ἴσαμε χτές χαρακτήρα ἀπόλυτο καί σταθερό. Τώρα, ζοῦμε τή στιγμή ὅπου γιά πρώτη φορά στήν Ἱστορία διαγράφεται ἕνας σοβαρός κίνδυνος. Εἶναι βαθύτερος ἀπό τήν ἀπειλή πού δημιουργοῦν κοσμοθεωρίες λαθεμένες, ἐξανδραποδιστικές, ὅπως ὁ χτεσινός ἤ ὁ αὐριανός δεσποτισμός. Ξεκινάει ἀπό τήν ἱκανότητα τῆς ἐπιστήμης νά ἐπεμβαίνει στόν κρυφό μηχανισμό τῆς ζωῆς. Ἡ κατεύθυνση τῆς Βιολογίας, πού ἀρχίζει νά ἐπιχειρεῖ ἀλλοιώσεις, «διορθώσεις», μέσα στά βαθύτερα, τά ἔσχατα μόρια τῶν γενετικῶν μονάδων, μπορεῖ ν' ἀποβεῖ μοιραία γιά τήν ἀνθρωπότητα. Δέν εἶναι καί τόσο ἁπλό τό νά ὑποκαταστήσεις στή Φύση καί στή σοφία της τήν ἀνθρώπινη πολυπραγμοσύνη. Συσχετίστε το αὐτό μέ τίς ὁλοκληρωτικές τάσεις ἑνός αὐριανοῦ κόσμου, ἀναγκασμένου νά χειρίζεται, νά πειθαρχεῖ ὠκεάνεια σύνολα, μέ τό πρακτικά ἀνεξέλεγκτο τῶν κεντρικῶν ἐξουσιῶν του, μέ τό τεχνοκρατικό πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ ὅλο καί περισσότερο, καί θά ἰδῆτε ποῦ μπορεῖ νά ὁδηγήσει. Σέ μιά μελλοντική ἀντικατάσταση τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπό ἕναν τερατογέννητο λαό ρομπότ.—Ἄν δέν πιστέψουμε στήν ἱερότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ἄν δέν ἀγωνιστοῦμε φανατικά γι' αὐτήν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Αὐγούστου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 137

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τά μέτρα γιά τή ρύθμιση τῆς κυκλοφορίας πεζῶν καί ὀχημάτων στούς ἀθηναϊκούς δρόμους, πού ἐγκαινιάστηκαν αὐτές τίς ἡμέρες καί πού ἀπομένει ἀκόμα νά ὁλοκληρωθοῦν, θά μποροῦσαν νά δώσουν τήν ἀφορμή σέ μιά μελέτη, ἀπό γενικότερη σκοπιά, τῆς νέας ψυχολογίας πού ἔχει δημιουργηθεῖ μέ ἀποτέλεσμα ἕναν νέο, βαθύ διχασμό τῶν ἀνθρώπων: σέ πεζούς καί σ' ἐπωχούμενους. Δέν ξέρω ἄν κάποιος ξένος ἤ καί ντόπιος, τήν ἔχει ἐπιχειρήσει αὐτή τή μελέτη. Ἀξίζει ὅμως τόν κόπο, γιατί ἀφορᾶ ὅλους μας. Ἄν σ' ὁποιοδήποτε διχασμό μπορεῖ νά νοηθεῖ καί τρίτη θέση, οὐδέτερη, ἐδῶ δέν νοεῖται. Ἤ ἐπωχούμενος θά εἶσαι, ἤ πεζός.

Βαθύ λοιπόν χάσμα, μέ προεκτάσεις κοινωνικές, ψυχολογικές, ἀπροσμέτρητες. Σέ μιά διάλεξη πού ἔγινε τόν περασμένο Ὀκτώβριο ἀπό τόν κ. Ἰ. Σπ. Δεληγιάννη, σύμβουλο τοῦ Ὀργανισμοῦ Προλήψεως Ἀτυχημάτων, μέσα στά πλαίσια τῆς Ἑβδομάδος Προλήψεως τοῦ Ἀτυχήματος, βρίσκω νά ἐπισημαίνονται, μέ τρόπο ἁρμόδιο, μερικά συμπτώματα τῆς σχετικῆς ψυχολογίας: Εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἄρνηση γιά κατανόηση ἀνάμεσα στίς δύο παρατάξεις. Ἡ μεταφορά, στόν τρόπο πού συμπεριφέρεται ἡ καθεμιά τους, διαφόρων προσωπικῶν ἐλατηρίων, ὅπως κακή ἀγωγή, ψυχικά τραύματα, συμπλέγματα, κοινωνική μειονεξία κλπ. Τό ἀποτέλεσμα τό ἀναμφισβήτητο εἶναι: καθημερινά δυστυχήματα ἀπό τή μιά μεριά, μῖσος ἀμοιβαῖο, ἄσβεστο, ἀπό τήν ἄλλη. Προσθέτω πώς ὑπάρχει καί ἡ χιουμοριστική πλευρά τοῦ φαινομένου — πού δέν εἶναι μόνο χιουμοριστική: εἶναι, ἀπεναντίας, διαφωτιστικότατη. Τό ἴδιο ἀκριβῶς πρόσωπο ἀλλάζει αὐτοστιγμεί ψυχολογία μόλις ἀλλάζει θέση: Μόλις δηλαδή ὁ πεζός μπεῖ σ' ἕνα ταξί, ἤ μόλις ὁ αὐτοκινητοῦχος ἀναγκαστεῖ νά πάει πεζός κάπου. Ὁ ἐπιβάτης τοῦ ταξί γίνεται ἄψε-σβύσε ἐξωμότης, ἀγανακτεῖ μέ τήν «κτηνωδία» τῶν πεζῶν· ὁ αὐτοκινητοῦχος τά βάζει μέ τήν ἀδεξιότητα, τήν ἔλλειψη «πείρας» τῶν ἄλλων ὁδηγῶν. Διασκεδαστικό πλάσμα πού εἶναι ὁ ἄνθρω-

Ὁ ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΑΛΑΔΙΑΝΟΣ, τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς Οὐρανίας τὸ γένος Προκοπίου, γεννηθεὶς εἰς Σκόπελον, κάτοικος Ἀθηνῶν καὶ ἡ ΘΕΟΦΑΝΕΙΑ ΜΠΟΥΤΙΓΚΕΚ, τοῦ Ἀνδρέα καὶ τῆς Ἀ-

ΕΥΧΑ

1_38

Δύσκολο ὡστόσο, πραγματικά, νά ξεπεράσετε τήν ψυχολογία τῆς κατηγορίας ὅπου ἀνήκετε. Καί τοῦτο γιά τόν πολύ ἁπλό λόγο πώς τό δίκηο εἶναι κι' ἀπό τίς δυό μερίες. Ἡ εἴσοδος τοῦ αὐτοκινήτου στή ζωή μας, καί πολύ περισσότερο ἡ διάδοσή του, δημιούργησε νέες, σοβαρότατες καταστάσεις μέσα στίς σχέσεις πού καθορίζουν τήν κοινή διαβίωση. Παίρνω γιά παράδειγμα μία, ποῦ ἔχει, ὅπως ὁ καθένας θά τό νιώσει ἀμέσως, συναρτήσεις ἀβυθομέτρητες. Εἶναι ἡ τακτική τοῦ ἐκφοβισμοῦ, ὅρος ὡστόσο ἀναγκαῖος γιά νά ὁδηγήσεις: Ἄν δέν προχωρήσεις μέσα στά ὅλα, ἔτσι πού ν' ἀναγκαστεῖ ὁ πεζός νά παραμερίσει, θά καθηλωθεῖς ἐπί τόπου στόν αἰῶνα τόν ἅπαντα. Ποιός, τώρα, μπορεῖ νά ἐπιμετρήσει μέ ἀκρίβεια ὥς ποιό σημεῖο μπορεῖς νά κάνεις χρήση αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος τοῦ ἰσχυροτέρου; — γιατί, μή γελιόμαστε, γι' αὐτό ἀκριβῶς πρόκειται. Ἔχω πρόσφατη ἴσια - ἴσια μιάν εἰκόνα στό μνημονικό μου: Εἴταν στή λεωφόρο Πανεπιστημίου, στή διασταύρωση μέ τήν Ἀμερικῆς, δυό - τρεῖς ἡμέρες προτοῦ ἰσχύσουν οἱ μονόδρομοι: Ἕνα τζίπ ἔπαιρνε τή στροφή πρός τό Μετοχικό Ταμεῖο, μέ κάμποση ταχύτητα, περνώντας πάνω ἀπό τή διάβαση πεζῶν, ἀνάμεσα σέ διαβάτες πανικόβλητους. Αὐτά ὅμως δέν ἔχουν καμμιάν ἀξία· ἐκεῖνο πού δίνει στό μικροπεριστατικό τή σημασία του, τό βάθος του, εἴταν κάτι πού δέν μεταφέρεται ἐδῶ στό χαρτί: Ἡ ὄψη τοῦ ὁδηγοῦ. Ἕνας νεαρός, κάπου εἰκοσιπεντάρης, πού μασοῦσε τσίκλα μέ ἀταραξία καθαυτό γκαγκστερική, και πού εἶχε τό ἕνα του χέρι παρατημένο πάνω στό τιμόνι ἀνέμελα, ἀντάμικα, βαρυεστημένα, μπλαζεδικά. Ἔπρεπε ὅμως νά βλέπατε τά μάτια. Τά παγερά ἐκεῖνα, ἀπόντα, ἄσπλαχνα μάτια, τή στιγμή πού τό ἁμάξι του χυμοῦσε πάνω σ' ἕναν ἡλικιωμένον ἄνθρωπο καί τόν ἔπαιρνε ξυστά γιά νά τοῦ ἐπιβόλει ἔτσι τήν ὑποχώρηση. Δέν θά τά ξεχάσω ποτέ αὐτά τά μάτια. Εἴταν μιά ἀπό κεῖνες τίς ἀστραπιαῖες ἀποκαλύψεις πού σοῦ ἐπιφυλάσσει κάποτε ἡ ζωή καί πού σέ διδάσκουν αἰφνιδιαστικά, βουβά, ὅσα δεκάδες ὁλόκληρες πείρας τρεχούμενης θά μποροῦσαν ἴσως νά μή σοῦ φανερώσουν. Εἴταν τά μάτια τά ὁπλισμένα ἀπό γενετῆς μέ τήν ἀπάθεια ἐκείνων πού πλάστηκαν γιά ἐκτελεστές, καί πού ἐξηγοῦν τά Νταχάου καί τά Ἄουσβιτς, μέ τίς ἀπειράριθμες σέ μικρότερη κλίμακα ἐπαναλήψεις τους.

Ποιός, τώρα, θά μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τό τιμόνι στόν νεαρό αὐτόν ἀπόγονο τῶν Ἔς - Ἔς; Ποιά ἐξουσία θά εἶναι ἀπό τά πρίν πληροφορημένη γιά τό ψυχικό του ὑπόστρωμα, γιά τίς λανθάνουσες δυνατότητές του, ὥστε νά τόν ἀποκλείσει; Καί μή μοῦ μιλήσετε γιά τή σπανιότητα τοῦ ἀνθρώπινου τύπου του. Τό πρόσφατο παρελθόν μᾶς ἔδειξε, ἀλλοίμονο, πόσα θηρία τρέφει τό ἀνθρώπινο γένος μέσα στούς κόλπους του χωρίς νά τό ξέρει. Ἡ τεχνική πρόοδος ἔρχεται τώρα καί προσφέρει ἕνα καινούργιο ὅπλο στά χέρια τοῦ νεαροῦ αὐτοῦ ἐκτελεστῆ: τό τιμόνι. Εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο πού τόν δίδαξε νά χυμάει πάνω στή ζωντανή σάρκα. Κατά κανόνα ὁ νεαρός τοῦ τύπου τούτου εἶναι καί καλός ὁδηγός. Ἔχει ψυχραιμία — πῶς νά μήν ἔχει! Ἔχει, ἀποφασιστικότητα, ἑτοιμότητα, τόλμη — μέ τό παραπάνω μάλιστα! Δέν θέλω νά μεροληπτήσω, δέν μπορῶ ὅμως καί νά μή σημειώσω ἐδῶ: 1ο) πώς οἱ ἀσυνείδητοι ἄνθρωποι εἶναι πολύ περισσότεροι ἀπ' ὅσο κολακευόμαστε νά πιστεύουμε, καί 2ο) πώς ὁ ἀσυνείδητος πεζός γίνεται ἐνοχλητικός ἤ ἐπικίνδυνος ἐνῶ ὁ ἀσυνείδητος ὁδηγός ἐγκληματίας.

Ἄλλωστε, εἴπαμε: Πρόκειται γιά τό ἴδιο ἀκριβῶς πρόσωπο, μ' ἐναλλασσόμενη, μόνο, ψυχολογία. Τά μέτρα πού ἐφαρμόζονται κάθε τόσο, καί μέ τήν τάση νά γίνονται ὅλο καί αὐστηρότερα, μιά κυρίως θά ἔχουν ἀπώτερη ἀποτελεσματικότητα: νά ἐπιβάλουν μιάν ἀγωγή, πού λείπει σάν αὐθόρμητη καλή θέληση. Παράλληλα ὡστόσο θά ἔπρεπε ν' ἀντιληφθεῖ καί τό κράτος — ἄν οἱ ἀφηρημένες ὀντότητες μποροῦν «ν' ἀντιλαμβάνονται»—πώς ἔχει φέρει, στήν Ἑλλάδα εἰδικά, τόν πολίτη σ' ἀδιέξοδο. Συγκοινωνία, μήν κοροϊδεύει, δέν τοῦ παρέχει. Γιατί συγκοινωνία δέν λέγεται τό νά περιμένεις ὧρες ἀτέλειωτες σέ μιά στάση ὅταν ἡ δουλειά σου δέν περιμένει, τό νά κάνεις μιά διαδρομή πέντε λεπτῶν σέ μισή ὥρα, τό νά στιβάζεσαι, νά κουρελιάζεσαι, νά ἐξευτελίζεσαι, μέσα σ' ἕνα ὄχημα πού ἔχει καταργήσει τό ἀδιαχώρητο καί ὅλες τίς προϋποθέσεις τῆς ἀνθρωπιᾶς. Πρέπει νά γίνει νοητό ὅτι ὁ πεζός ἔχει κι' αὐτός κάποιες ἀξιώσεις ἀνάλογες μέ τόν γενικό τόνο τῆς ἐποχῆς του. Ὅπως ἡ ἐποχή, τό ἦθος της, ὑπαγορεύουν τήν ἄνεση στόν κατέχοντα, θέλει κι' αὐτός — ὄχι βέβαια μυθώδη πράγματα, ὄχι νά πηγαίνει καθιστός στό λεωφορεῖο, ἀλλά τουλάχιστον νά μήν ἐγκαταλείπει ἐκεῖ μέσα τό μοναδικό κοστουμάκι του καί νά μή βγαίνει σακατεμένος, ἠθικά ἐξουθενωμένος. Τό ἴδιο τό κράτος ἀναγκάζει τόν πολίτη ν' ἀγοράσει αὐτοκίνητο γιά νά περισώσει τήν ἀνθρωπιά του. Καί ὕστερα, τό ἰδιωτικό αὐτοκίνητο, ἔρχεται πάλι τό κράτος καί τό ἐπιβαρύνει ὅσο παίρνει κι' ὅσο δέν παίρνει!

Ἄλλο κεφάλαιο αὐτό, τό δρᾶμα τοῦ ν' ἀποκτήσεις αὐτοκίνητο! Εἶναι ἐκεῖνοι πού τό ἔχουν ἄνετα, φυσιολογικά. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ζορίστηκαν γιά νά τ' ἀγοράσουν. Εἶναι ἐκεῖνοι πού τό χρωστᾶνε. Εἶναι ἐκεῖνοι πού, ἐπειδή τ' ἀγόρασαν, χρωστᾶνε σ' ὅλο τόν κόσμο. Εἶναι ἐκεῖνοι πού τό ἔχουν γιά νά ξεσκᾶνε ὅταν ἡ δουλειά τους τελειώνει. Εἶναι ἐκεῖνοι πού δουλεύουν γιά νά τό συντηροῦν. Εἶναι ἐκεῖνοι πού διαφθείρονται γιά νά τό ἀποκτήσουν. Εἶναι ἐκεῖνοι πού διαφθείρονται ἐπειδή τό ἀπέκτησαν. Εἶναι ἐκεῖνοι πού μισοῦν θανάσιμα ὅσους τό ἔχουν, ἐπειδή αὐτοί δέν ἔχουν. Εἶναι ἐκεῖνοι πού περιφρονοῦν βαθύτατα ὅσους δέν τό ἔχουν. Ὅλ' αὐτά, πού ἀβρότατα οἱ μέν καταλογίζουν στούς δέ, στήν Ἑλλάδα εἰδικά προέρχονται ἀπό τήν τρομαχτική, τήν προκλητική, ἀνισότητα τῶν εἰσοδημάτων. Τό αὐτοκίνητο, γιά ν' ἀποτελέσει μέσο προόδου πραγματικῆς, προϋποθέτει ἕνα στάδιο πολιτισμοῦ ἐξελιγμένου μέ τρόπο οὐσιαστικό, ὄχι τυπικό. Ἕναν καιρό εἴταν ἐξαίρεση, πρόσθετη κοινωνική διάκριση, ἔμβλημα ὑπεροχῆς. Σήμερα εἶναι πρακτική ἀνάγκη. Αὐτό σημαίνει πώς δέν ἔχουμε πιά τήν εὐχέρεια τῆς ἐπιλογῆς: Ἤ θά μποροῦν νά τό ἔχουν ὅλοι, ἤ κανένας. Ὅσο περισσότεροι τό ἀποκτοῦν, τόσο πιεστικότερη γίνεται ἡ ἀξίωση νά τό ἀποκτήσουν ὅλοι. — Τό βλέπετε τό καινούργιο ἀδιέξοδο;

Ἀδιέξοδο πρακτικό — ἀπόλυτο, ἀδιαχώρητο —, ἀδιέξοδο κοινωνικό, ἀδιέξοδο ἠθικό. Ὅσοι καταπιάνονται μέ τή ρύθμιση τῶν ζητημάτων τῆς κυκλοφορίας, κάνουν πώς δέν τό βλέπουν. Δίνουν λύσεις προσωρινές σ' ἕνα πρόβλημα πού ὅσο ἀναβάλλεται τόσο καί ὀξύτερο γίνεται. Γιατί εἶναι θέμα πού, ἔμμεσα ἀλλά καί στενά, συνδέεται μέ τό γενικό κοινωνικό πρόβλημα. Ἡ διαφορά τῆς ζωῆς ἀνάμεσα στόν αὐτοκινητοῦχο καί τόν μή, εἶναι σήμερα κολοσσιαία. Ἤ θά πᾶμε λοιπόν στήν ἀνατολική λύση, ὅπου δέν ἔχει κανένας — ἤ σχεδόν — αὐτοκίνητο — πράγμα ἀνελεύθερο — ἤ στήν ἀμερικανική, ὅπου ἔχουν ὅλοι. Φυσικά, ἡ ἐπιδίωξη ὑποτίθεται πώς εἶναι τό δεύτερο. Λαμπρά! Στό μεταξύ, γιά νά τήν προετοιμάσουμε αὐτή τή λύση, καί γιά ν' ἀποδείξουμε ἔμπρακτα τήν εἰλικρίνειά μας (ὄχι λόγια!) ἄς φτιάξουμε πόλεις καινούργιες, μέ χωρητικότητα ἀρτηριῶν ἀνεξάντλητη, αὐτοκινητόδρομους πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις, κι' ἄς ἀποδυθοῦμε τό γρηγορότερο σ' ἕναν ἀγώνα (ὄχι «ἐπαγγελίες») γιά τήν ἰσοσκέλιση τῶν εἰσοδημάτων, γιά τήν κατάργηση τῆς ἀνεργίας, τῆς πείνας, γιά τή γενική εὐδαιμονία.

Ἄν αὐτά πού λέω φαίνονται παραμύθια, μέ συγχωρεῖτε ἀλλά δέν φταίω ἐγώ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Αὐγούστου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 139

Ο ΧΟΡΟΣ ΤΩΝ ΙΣΚΙΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε τόσο, ἀκούω σέ κύκλους φιλικούς, σέ ἰδιωτικές συνομιλίες ἤ γενικές συζητήσεις, καί σ' ἐπιστολές διαβάζω, νά διατυπώνονται ἀπορίες, ἀντιρρήσεις, παράπονα, γιά τό περιμάχητο ζήτημα τῆς λεγόμενης συνοπτικά—καί κάπως ἀόριστα—«μοντέρνας» τέχνης. Δέν πρόκειται γιά μιά μονάχα Τέχνη: τή ζωγραφική, τή γλυπτική, τήν ποίηση, τή μουσική, τό θέατρο. Πρόκειται γενικά γιά τήν τάση τῶν συγχρόνων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων πού, καθώς εἶναι γνωστό, χάραξαν σ' ὅλους τούς τομεῖς καινούργιους, δύσβατους γιά τόν πολύ κόσμο, δρόμους, κι' ἔφτασαν σέ ὑποτελέσματα ἄλλοτε παράδοξα γιά τήν κοινή ἀντίληψη κι' ἄλλοτε ἁπλούστατα ἀκατανόητα. Ξέρω πολύ καλά πώς οἱ πρωτοποριακοί καλλιτέχνες ἔχουν διαλέξει τή λύση τῆς ὑπομονῆς ἤ τῆς ἀδιαφορίας: Πιστεύουν πώς εἶναι πολύ φυσικό νά προπορεύεται ἡ Τέχνη καί νά βραδυπορεῖ ὁ κόσμος, νά ἐμφιλοχωρεῖ ἕνα χάσμα ἀσυνεννοησίας ἀνάμεσά τους. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, μερικοί καλλιτέχνες περιμένουν νά ἔρθει ἡ ὥρα τους, νά διαφωτιστεῖ δηλαδή μέ τόν καιρό καί νά ὡριμάσει ὁ κόσμος, ἔτσι πού νά φτάσει νά τούς καταλαβαίνει, ἐνῶ ἄλλοι, περισσότερο ἀπόλυτοι, ἀριστοκρατικά ριζοσπαστικοί αὐτοί, τό παίρνουν ἀπόφαση πώς τό κενό δέν θά καλυφθεῖ οὐσιαστικά ποτέ. Θά ὁμολογήσω πώς ἡ δεύτερη τούτη ἄποψη δέν μέ βοίσκει σύμφωνο· ὅπως δέν μπορεῖ, γενικά, νά βρί-

σκει σύμφωνο κανέναν ἄνθρωπο ἐπιφορτισμένον νά ἐπικοινωνεῖ ταχτικά μέ τήν κοινή γνώμη. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτή, ἐκφράζει μιά πραγματικότητα πολύ διαφορετική ἀπό τόν πλασματικό, συχνά, κόσμο ὅπου ζεῖ ἕνας μοναχικός, κλεισμένος στίς ἰδιωτικές του ἐπιθυμίες, καλλιτέχνης. Ἡ ἐπικοινωνία ἐπιβάλλει καί καλλιεργεῖ ἕνα αἰσθητήριο ἰδιότυπο, πού δημιουργεῖ κανόνα ζωῆς. Σύμφωνα μ' αὐτόν, πλάϊ στίς προσωπικές σου ἀντιδράσεις, παίρνουν ἀνεπαίσθητα μορφή, ἀποκτοῦν φωνή, πειστικότητα, κάποιες ἐξιώσεις τοῦ συνόλου ὑπλισμένες μέ δουβλή ἀλλά καί κρουστή ἐνάργεια, πού χρωματίζουν, ἐπηρεάζουν, ὑποβάλλουν σ' ἔλεγχο ἐσωτερικό, ἀδιάκοπο, τίς πρῶτες, τούς δημιουργοῦν δεσμεύσεις. Θά δηλώσω ἀμέσως πώς τό φαινόμενο αὐτό ἄχι μόνο δέν τό βρίσκω δυσάρεστο, ἀλλά καί, ἀπεναντίας, μοῦ ἐμπνέει ἕνα αἴσθημα εὐγνωμοσύνης. Ἀναγκαλεῖ σέ μιά πραγματικότητα πού, τό κάτω-κάτω, ἔχει τόσα δικαιώματα νά ὑπάρχει ὅσα καί ἡ ἄλλη, ἡ αὐστηρά, ἡ ἀδιάλλακτα καλλιτεχνική. Ἀφήνω πού δυό πραγματικότητες ἀμοιβαῖα συγκρινόμενες κι' ἀλληλοελεγχόμενες, προσφέρουν πάντα ἕνα ἐρέθισμα ἀπό τά πιό ζωηρά.

Ἡ Τέχνη, ὅπως καί κάθε ζωϊκή ἐκδήλωση, ὑπόκειται στήν ἐξέλιξη. Τέχνη ἀκίνητη, τελειωμένη, δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ παρά μόνο σάν πλάνη ἀπό ἐκείνες ὅπου πέφτουν πρόθυμα οἱ κάθε λογῆς σχολαστικοί. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί προβάλλουν πάνω στό καλλιτεχνικό φαινόμενο τήν προσωπική τους ἀκινησία, τό ὅριο ἀτό ὁποῖο κάποτε—συχνά πολύ νωρίς—ἔφτασαν καί σταμάτησαν. Ἡ ἀξίωσή τους γιά παγιωμένη μορφή τῆς Τέχνης δέν εἶναι παρά ἡ ἐγωϊστική ἀπαίτηση νά στερεωθεῖ τελειωτικά τό σύμπαν ὥστε νά περιφρουρήσει τήν προσωπική τους τή διάρκεια, ν' ἀναιρέσει τόν ἴπατο νόμο τῆς ροῆς, νά τούς διαιωνίσει. Ἀξίωση λοιπόν προσωπικῆς ἀθανασίας μικρόψυχη, στενοκέφαλη. Ἐκεῖνο πού τή σώζει, εἶναι μιά αὐγηχυση: Τήν πίστη στά ὑψηλά, ὑποδειγματικά ἔργα, τά μνημεῖα, πού ἀπορρέει ἀπό μιά βαθύτερή τους κατανόηση, πολλοί τήν ταυτίζουν μέ τήν ἐμμονή στά παραδεδεγμένα, τή στασιμότητα. Ἐπειδή ἐκεῖνα ἀπεκάλυψαν κάποιες ἀνώτατες αἰσθητικές ἀρχές καί δημιούργησαν μέτρα, κι' ἐπειδή μέ αὐτά τά μέτρα μάθαμε νά ἐλέγχουμε, νά συγκρίνουμε, νά κρίνουμε, φτάνουν μερικοί νά πιστέψουν πώς θεμιτό εἶναι μόνο τό καθιερωμένο καί πώς τό καθιερωμένο εἶναι καί ἀπαράβατο. Ὁ καθένας τή μαντεύει, τώρα, τήν εὐκολία πού κρύβεται κάτω ἀπό τό σόφισμα: Ἐν ὀνόματι τοῦ σεβασμοῦ, ἐπιβάλλω τήν ἄρνηση. Μόνον οἱ νεκροί ἔχουν δικαίωμα ζωῆς.

Ἄν ὅμως τό σχῆμα τοῦτο περιέχει ἕναν παραλογισμό, ἡ ἀντίθετη κίνηση ὁδηγεῖ ἄλλο τόσο σέ μιάν ὑποκρισία: Ἡ ἐξέλιξη εἶναι νόμος γιά τήν Τέχνη ὅπως καί γιά κάθε φαινόμενο τῆς ζωῆς. Νόμος ἴσον δικαίωμα. Ὁπλιστῆτε ὅμως μέ λίγη σωφαρένεια, μεταποιῆστε ἐλαφρότατα τό δικαίωμα σέ ὑποχρέωση: αὐτό πού εἶναι δικαίωμά μου, τό ὀφείλω. Τό ὀφείλω ἀδιάφορο ποῦ: στήν Τέχνη (μέ κεφαλαῖο ταῦ), στήν Ἱστορία, στήν Ἐποχή μου, στό Μέλλον—ἄλα μέ κεφαλαῖα. Σέ κάθε περίπτωση, εἶναι κάτι πολύ κολακευτικό: Μοῦ δίνει μιά σημασία, μιά βαρύτητα, πού ξεπερνάει κατά πολύ τό περιορισμένο ἄτομό μου. Ἀφοῦ λοιπόν τό ὀφείλω, ἀνάγκη καί νά τό ἐπιδιώκω. Ἡ Τέχνη δέν ἐξελίσσεται ἁπλᾶ. Ἔχει χ ρ έ ο ς νά ἐξελίσσεται. Μπορεῖ—δέν μπορεῖ, βρίσκει—δέν βρίσκει τόν τρόπο, ἔχει—δέν ἔχει τί νά πεῖ, ἀνάγκη μιά φορά νά ἐξελίσσεται. Νά ἐπινοεῖ διαρκῶς κάτι ἐκπληκτικά καινούργιο.

Τό μέσο, ἔτσι, ἔγινε σκοπός. Ἡ ἀλλοίωση αὐτή δέν εἶναι ἀνυστερόβουλη. «Ἔχω τό δικαίωμα — λέει ὁ καλλιτέχνης — νά βάλω τή σφραγίδα μου στήν ἐποχή μου». Καί βέβαια πού ἔχει τό δικαίωμα!—κάτι περισσότερο: τό χρέος. Δέν ἀρκεῖ ὅμως νά κολακεύεται κανένας πώς ἔχει ἕνα δικαίωμα ἤ ἕνα χρέος. Πρέπει καί νά εἶναι σέ θέση νά τούς ἀνταποκριθεῖ. Ἡ Φύση, πού μέ τή μυστική της τήν οἰκονομία, εἶναι τρομαχτικά φειδωλή, ἐλάχιστους σέ κάθε ἐποχή προικίζει μέ τά μέσα ν' ἀνταποκρίνονται σέ τέτοια χρέη. Ἄν, τώρα, φορτώσετε τήν κάθε γενιά ἀνθρώπων μέ τό χρέος νά κάνει τέτοιες ἐξοφλήσεις, θά φτάσετε μοιραῖα στήν κιβδηλεία καί στήν ἀπάτη: Ὁ καθένας πού θά θέλει νά δειχτεῖ στά μάτια τῶν συγκαιρινῶν του πλούσιος, φερέγγυος, θά πληρώνει μέ ὅ,τι μπορεῖ: κάλπικα νομίσματα ἤ ἐπιταγές δίχως ἀντίκρυσμα.

Ἡ ἐποχή μας ἔχει σ' ὅλους τούς τομεῖς ὑπερβολικά πολλούς καί θορυβώδεις καλλιτέχνες γιά νά μπορεῖ νά μᾶς πείσει πώς εἶναι ὅλοι τους φερέγγυοι. Ἀπεναντίας: Ὁ συνωστισμός, φυσικό νά ἐμπνέει τή δυσπιστία, τήν ὑποψία πώς, γιά νά τά βγάλει ὁ καθένας τους πέρα, μέσα σέ τέτοιο διαγκωνισμό, θά πρέπει νά μεταχειριστεῖ ὅλα τά μέσα, θεμιτά καί ἀθέμιτα, τήν ἀλήθεια καί τό ψέμα. Ἔρχονται, τώρα, τά διάφορα φανερώματα τῆς εἰκονοκλαστικῆς τέχνης, τῆς προχωρημένης, μέ τόν ἐρμητισμό τους, μέ τήν ἔπαφρή τους, μέ τήν ὑπογραμμισμένη τους πρόκληση ἀπέναντι στήν τρεχούμενη ἐμπειρία καί λογική, κι' ἀποσβολώνουν τόν ἀμύητο, τόν ἀφήνουν παραζαλισμένο. Τί εἶναι φυσικό νά ὑποθέσει; Πῶς κάποια ἀγυρτεία μπῆκε στή μέση, κάποια ἐλεεινή κατεργαριά. Ἄς μήν ξεχνᾶμε πώς τοῦ προκαλοῦν καί μιάν εἰδική ψυχολογία. Τοῦ προτείνουν νά διαλέξει ἀνάμεσα σέ δυό μόνον ἐνδεχόμενα: Ἤ νά παραδεχτεῖ πώς εἶναι ἀγράμματος, ἀνίδεος,—πράγμα ταπεινωτικό—, ἤ πώς ἡ Τέχνη δέν ἔχει καμμιάν ἀπολύτως σχέση μαζί του, εἶναι ὑπόθεση ξένη, σχεδόν ἀπάνθρωπη, ἰδιωτική ἑνός περιορισμένου κύκλου ἀνθρώπων ἄλλου εἴδους. Γλώσσα συνθηματική ἀνάμεσα σέ συνωμότες.

Ὑπάρχει ὅμως καί κάτι ἄλλο, πού ἐπιδεινώνει τήν κατάσταση: Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καί καλλιτεχνῶν πού δέν ἐπικοινωνοῦν οὔτε αὐτοί μέ τή μοντέρνα τέχνη. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος, πού ἐνῶ διαθέτει εἰδική κατάρτιση, πεῖρα, εὐαισθησία, βλέπει ξαφνικά νά ἔχει κλειστεῖ ἔξω ἀπό τό νυμφώνα, νά χαρακτηρίζεται βέβηλος. Ὡς ἕνα σημεῖο, καί πάλι, τό σύμπτωμα θά εἶταν φυσιολογικό ἄν εἴχαμε νά κάνουμε ἀποκλειστικά μέ ἀνθρώπους σταματημένους εἴτε ἀπό ἡλικία εἴτε ἀπό περιορισμένη προσωπική δεκτικότητα. Ὅμως ὄχι. Παρατηρεῖται, ἀντίθετα, τοῦτο τά περίεργο: Πῶς ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά μεγαλώνει ὁ κύκλος ἐκείνων πού, ἀληθινά ἤ ψεύτικα, προσηλυτίζονται στίς νέες καλλιτεχνικές τάσεις, ἀπό τήν ἄλλη περιορίζονται οἱ δυνατότητες πολλῶν πού ἴσαμε χτές παρακολουθοῦσαν τίς ἐξελίξεις καί πού, ξαφνικά, ἀναγκάζονται νά δηλώσουν πώς βρίσκονται σ' ἀδυναμία νά συνεχίσουν τήν καταδίωξη. «Ἀπό ἐδῶ καί πέρα, τέλειωσε!—σᾶς λένε—παύω νά παρακολουθῶ. Ἀποσύρω τήν ἐμπιστοσύνη μου». Ἔχω πρόσφατα παραδείγματα — καί σέ τομέα πού δέν μοῦ εἶναι ξένος — μιᾶς τέτοιας ὁμαδικῆς ἀνταρσίας.

Ποῦ πάει ἡ Τέχνη; Εἶναι φυσιολογικό αὐτό τό φαινόμενο; Ἴσαμε πρίν ἀπό μερικά χρόνια τή βλέπαμε νά ἐπαναστατεῖ καί ν' ἀνανεώνεται. Ἀπό κάμποσο καιρό τώρα, μᾶς ἐξηγεῖ πώς ἔχει τό χ ρ έ ο ς ν' ἀνανεώνεται—κι' αὐτό εἶναι κάτι διαφορετικό, ὅσο κι' ἄν δέν φαίνεται στήν πρώτη ματιά. Γιατί ἔχει σάν ἀποτέλεσμα ν' ἀλλάζει ἡ Τέχνη φύση. Ἄλλοτε, ἀναζητοῦσε μορφές ὁπλισμένες μέ διάρκεια, πού νά συμβολίζουν ἔμμεσα τήν πάλη καί τή νίκη τοῦ ἀνθρώπου κατά τῆς φθορᾶς. Τώρα, κάθε νέα της μορφή, εἶναι συνειδητά χρωματισμένη μέ προσωρινότητα. Ἡ διάλυση περιέχεται ἐκεῖ - μέσα σάν ἐξ ὑπαρχῆς ὅρος. Τό ἔργο δημιουργεῖται γ ι ά νά ξεπεραστεῖ. Ζοῦμε μέσα σ' ἕνα χορό ἀπό φευγαλέους, ἀλληλοκυνηγημένους ἴσκιους. Χάθηκε ἡ ἀξίωση τοῦ στερεοῦ, καί ἡ Τέχνη, ἀντί νά μᾶς βεβαιώνει γιά τήν ὕπαρξή μας, καταγίνεται νά μᾶς βεβαιώνει γιά τήν ἀνυπαρξία μας.

Θά χρειαστεῖ ὅμως, φοβᾶμαι, νά συμπληρώσουμε αὐτές τίς σκέψεις στό ἐρχόμενο.

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Αὐγούστου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΠΑΝΙΚΟΣ ΤΟΥ ΕΦΗΜΕΡΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στίς σκέψεις πού διετυπώσαμε τήν περασμένη Τετάρτη σχετικά μέ τίς μοντέρνες τεχνοτροπίες καί τάσεις, ἀπαραίτητο εἶναι νά προσθέσουμε σήμερα μιάν ἐξήγηση: Δέν ἐξεπάζουμε ἐδῶ αὐτό καθεαυτό τά πρόβλημα τῆς μοντέρνας Τέχνης. Τό θέμα εἶναι τεράστιο καί δέν θά μποροῦσε μέ κανένα τρόπο νά συνοψιστῆ σέ μερικά ἄρθρα. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ἡ πλευρά τοῦ κοινοῦ. Μεγάλο ἤ μικρό τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνεται τό ἔργο Τέχνης, δέν μπορεῖ σέ καμμιά περίπτωση νά εἶναι ἐλαχιστότατο — ἕνας κύκλος ἀπό αἱρετικούς. Μπορεῖ νά εἶναι ἀρχικά περιορισμένο. Ν' ἀποτελεῖ ἕναν πυρήνα, πού λίγο-λίγο θά πλατύνει, θ' ἁπλωθεῖ ὡς πού νά φτάσει σέ κάποιες φυσιολογικές διαστάσεις. Νά παραμείνει ὅμως αἵρεση ὡς τό τέλος, εἶναι κάτι πού δέν ἐπιτρέπεται, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο πώς ἀνατρέπει αὐτή τούτη τή φύση τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου: Γίνεται ἐκδήλωση περίπου παθολογική, συμπτωματολογία ἀπόκρυφη ἀνάμεσα σέ ὁμοιοπαθεῖς.

Ἡ πρόταση αὐτή ὡστόσο δέν εἶναι καί τόσο ἁπλή ὅσο φαίνεται. Θά τήν ἀφήσουμε ἐκκρεμῆ γιά ἕνα καί μόνο λόγο: Γιατί δέν ἀποτελεῖ τό κύριο θέμα μας. Ἀνάγκη ὅμως νά σημειώσουμε, προτοῦ προχωρήσουμε στόν ἀντικειμενικό σκοπό μας, πώς δέν εἶναι καθόλου εὔκολο νά προσδιοριστεῖ, ἔστω καί θεωρητικά, τό μέγεθος τοῦ κοινοῦ πού ἐξασφαλίζει τήν ἰσορροπία, τήν ἀρτιότητα, τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου. Εἶναι πάντα καί σέ τελευταία ἀνάλυση καθορισμένο, περιορισμένο; Εἶναι γενικά τό σύνολο τοῦ ἀνθρώπινου γένους; Δύσκολο πολύ, τουλάχιστον στόν καιρό μας, νά ὑποστηριχτεῖ τό δεύτερο. Ὅταν βλέπει κανένας τόν ὠκεανό τῆς φτήνειας, τῆς ἀνοησίας, τῆς χοντροκοπιᾶς, πού καταναλίσκεται ἀπό τά πλήθη σάν ὑποκατάστατο Τέχνης, καί πού τούς παρέχει τό εἶδος ἀκριβῶς τῆς πνευματικῆς τροφῆς πού ζητᾶνε, τότε γίνεται πολύ σκεπτικός — ὑπό τόν ὅρο βέβαια πώς δέν θά θέλει νά δημοκοπήσει. Φταίει ἄραγε μόνον ἡ ἀμορφω-

Ἐγγραφαὶ καὶ μαθήματα ἀπὸ 1ης

1-42

σιά; Ἀρκεῖ νά καλλιεργηθεῖ ἕνας ἄνθρωπος γιά νά φτάσει νά ὀξύνει τήν εὐαισθησία του ἔτσι πού νά δέχεται σωστά τό μήνυμα τῆς Τέχνης; Ἤ μήπως ὑπάρχει μιά θεμελιακή διαφοροποίηση ψυχῶν, ἰδιοσυγκρασίες δεκτικές καί ἄλλες ἀνεπίδεκτες, θολές, συμπαγεῖς, πού δέν θά ἐξαρθοῦν ποτέ ὡς τήν αἰσθητική συγκίνηση; Τό ὅτι τό κοινό καλλιεργεῖται, προσηλυτίζεται, εἶναι βέβαιο. Ἀλλοίμονο ἄν δέν εἴταν! Μποροῦμε ὅμως νά θεωρήσουμε τήν ἀρχή αὐτή ἀπόλυτη, ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε περιορισμό; — Ἄλλο ἕνα ἐρώτημα πού δέν θά πάρει ἐδῶ τήν ἀπάντησή του.

Τό θεωρητικό σφάλμα τῆς «μοντέρνας» καλλιτεχνικῆς νοοτροπίας, ὅπως τό ἐπεσημάναμε τήν περασμένη Τετάρτη, εἶναι πώς δέν ἀρκεῖται στίς φυσιολογικές, ἀβίαστες ἐξελίξεις. Ἔχει βάλει σάν ἐξ ὑπαρχῆς ὅρο, σάν αὐτοδέσμευση, τό χρέος νά ἐξελίσσεται. Ἡ διαφορά εἶναι φαινομενικά ἀνεπαίσθητη, στήν οὐσία ὅμως ἀποφασιστική. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος — κόσμος ἀπό καλλιτέχνες, ἀλλά καί ἀπό ὀπαδούς τοῦ νεότροπου, φανατισμένους γιά διαφόρους λόγους — κατέχεται κυριολεκτικά ἀπό μιά ψύχωση: τήν ψύχωση τῆς ἀλλαγῆς. Ἄς σημειωθεῖ πώς τό καινούργιο δέν μετριέται πιά μέ μέτρο τήν ἐποχή, τόν αἰῶνα. Δέν ψάχνουν νά βροῦνε καί ν' ἀποκρυσταλλώσουν τό ὕφος, τό «ρυθμό», μιᾶς μεγάλης ἱστορικῆς ἑνότητας. Μετρᾶνε τό καινούργιο μέ τό μήνα, μέ τίς ἡμέρες, μέ τίς ὧρες. Ὅ,τι χτές εἴτανε πρωτότυπο, σήμερα θεωρεῖται κιόλας ξεπερασμένο. Μᾶς ἔχει συνεπάρει ἕνας ἀνεμοστρόβιλος, πού ἀναγκαστικά καταργεῖ κάθε ψυχραιμία, κάθε ἐσωτερική ἰσορροπία. Ὅροι ψυχολογικά ἀπαραίτητοι ἄλλοτε γιά τήν ὡρίμανση τοῦ καλλιτέχνη: ἡ αὐτοσυγκέντρωση, ἡ μακρυά ὑπομονή, ἡ ἄσκηση, τό δύσκολο καί κοπιαστικό ἀνηφόρισμα, ἔχουν σήμερα παραμεριστεῖ. Ἕνας ἀσύνειδος πολλές φορές πανικός τά ἔχει ἀντικαταστήσει, μιά βουλιμία καί μιά ἀλλοφροσύνη: Ν' ἁρπαχτεῖ στό φτερό ἡ στιγμή, νά θαμπωθεῖ ὁ κόσμος μέ τό πρωτόφαντο, νά δημιουργηθεῖ τό σκάνδαλο, νά ἐκβιαστεῖ ἡ ἐπιτυχία. Ἔτσι, δυό καινούργια γιά τήν Τέχνη ἤθη μπήκανε ἀνομολόγητα στήν περιοχή της: ἡ ψυχολογία τῆς μόδας καί ὁ πειρασμός τοῦ ἀρριβισμοῦ. Δέν μπήκανε σάν παρεισακτοι. Πολιτογραφήθηκαν. Πῶς; Μ' ἕνα πολύ ἁπλό τέχνασμα: Μέ τόν ἰσχυρισμό πώς ἐκφράζουν τό ρυθμό τοῦ αἰῶνα. Ἐποχή ἁλματωδῶν ἐξελίξεων εἶναι τούτη — εἶπαν —, ἡ ἐπιστήμη πραγματοποιεῖ ἀδιάκοπες κατακτήσεις, ἡ τεχνική προοδεύει ραγδαῖα, πρέπει λοιπόν κι' ἐμεῖς νά ἐνσαρκώσουμε αὐτό τόν ἴλιγγο.

Θά εἶχε κανείς ἐδῶ πολλά ν' ἀναρωτηθεῖ καί νά ἐρευνήσει. Δέν εἶναι τοῦ παρόντος. Περιορίζομαι νά τά ὑποδηλώσω μόνο: Ἔτσι τάχα, μηχανικά, ἀποτυπώνεται τό πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς στά καλλιτεχνικά της φανερώματα; Καί εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου, ταυτόσημοι, οἱ στόχοι τῆς τεχνικῆς καί τῆς Τέχνης; Τόν ἴδιο ρυθμό ἐκφράζουν; Ἄν οἱ ὑλικοί ὅροι τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς ἐπιβάλλουν μιάν ἄλφα δουλεία στούς ὑπηκόους ἑνός αἰῶνα, τῆς ἴδιας ἄραγε δουλείας τό ζυγό πρέπει, ἀπό ἀλληλεγγύη, νά φορέσει καί ἡ Τέχνη της; Εἶναι τάχα βέβαιο πώς τήν ἴδια φυγή πρός τά ἔμπρός καί τήν ἴδια προσωρινότητα ἔχουν ἀποστολή τους νά ὑπηρετοῦν ἡ ἐπιστήμη, ἡ τεχνική καί ἡ Τέχνη; Ἀνεξαρτησία τῆς δεύτερης ἀπό τόν τόνο πού δίνουν σέ μιάν ἐποχή οἱ πρῶτες, δέν εἶναι νοητή. Ἡ σχέση ὅμως αὐτή εἶναι καί ἐξάρτηση; Ἤ μήπως ἔχει σημειωθεῖ, ἐδῶ, ἀπό ἔλλειψη ψυχραιμίας, ἕνα πνευματικό ἁμάρτημα; Ἤ μήπως, δηλαδή, ἡ Τέχνη, φορώντας βιαστικά τή λιβρέα πού βρῆκε ἕτοιμη, αὐτομόλησε σ' ἕνα στρατόπεδο ἀλλότριο, κάτω ἀπό ξένη σημαία;

Πολλά ἐρωτήματα ἀφήνουμε ἀναπάντητα, τό ξέρω. Μέ ποιό ὅμως δικαίωμα νά ἐκβιάσουμε τίς ἀπαντήσεις; Ἕνα εἶναι τό βέβαιο, τό καθαρά αἰσθητό: Πώς τό διάχυτο αἴσθημα ἀνασφαλείας πού χαρακτηρίζει δυναστικά αὐτό τόν αἰῶνα — ἀπό λόγους ἱστορικούς, πολιτικούς, πνευματικούς, — ἡ Τέχνη, γιά νά τό ἐκφράσει, τό ἐπιτείνει. Ἔχουμε ἔτσι μιά πρόσδεση παθητική τοῦ ἀνθρώπου στό ἀφηνιασμένο ἅρμα τῆς ροῆς, μιάν ὑπαγωγή του ὁλοκληρωτική στό φευγαλέο. Ἄν ἡ μοντέρνα Τέχνη ἐκφράζει πραγματικά μιά μεταφυσική ποιότητα, αὐτό γίνεται ἐρήμην τῆς καλλιτεχνικῆς πρωτοβουλίας. Ἐδῶ εἶναι τό παράδοξο. Ἡ Τέχνη νομίζει πώς διατυπώνει ἐκεῖνο πού θέλει. Στήν πραγματικότητα ἐκφράζει ἐκεῖνο πού ὑφίσταται. Καί τό διατυπώνει ὄχι μέ ὅ,τι λέει, παρά μέ ὅ,τι δέν λέει. Ὄχι μέ ἔργα - μνημεῖα, παρά μέ ἔργα πού ἐκφράζουν κατά πρῶτο λόγο τή θέληση νά μήν εἶναι μνημεῖα.

Ὅταν τυχαίνει νά μιλᾶμε γιά «μεταφυσική ἀγωνία», ἀπό ὁρισμένη πλευρά μᾶς εἰρωνεύονται. Ἡ μεταφυσική ὅμως ἀγωνία πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐμᾶς, δέν εἶναι ἡ ἀλλοτινή: τό ἐρώτημα μπροστά στό ἀπαράδεκτο τοῦ θανάτου. Εἶναι τό ἐντεταμένο σέ βαθμό ἀφόρητο αἴσθημα τῆς ματαιοπονίας, πού κατατρύχει τόν σύγχρονον ἄνθρωπο. Εἶναι τόσο πιό βαθύ, τόσο πιό ἀφομοιωμένο, τόσο πιό ἐπικίνδυνο, ὅσο εἶναι λιγότερο συνειδητό. Γιατί ἐπηρεάζει καί ἀλλοιώνει τή συμπεριφορά τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου, ρυθμίζει τίς ἐκδηλώσεις του, φτάνει στό τέλος νά θεσπίσει κανόνα ζωῆς, ἕνα γενικό ἦθος. Εἴτε ὑπάρχει εἴτε δέν ὑπάρχει ὑπερβατικός κόσμος, ἡ ἔννοια πού τή λέμε κάπως θολά «αἰωνιότητα» στάθηκε γιά ὅλους τούς ἱστορημένους αἰῶνες, μά καί πρίν δίχως ἄλλο, συντελεστής θεμελιακός τῆς ζωῆς μας. Γυμνῶστε την ἀπό τούς γνωστούς θρησκευτικούς μύθους. Θά τή βρῆτε κρυμμένη, παράδοξα ἐπίμονη, κάτω ἀπό τίς πιό ἀναπάντεχες κοσμοθεωρίες. Θά τή βρῆτε κάτω ἀπό τή φανατική ἰδεολογική δραστηριότητα τοῦ ματεριαλιστῆ—σάν προσήλωση σ' ἕνα ἐξιδανικευμένο, περιπόθητο Αὔριο. Σάν θυσιασμό πρόθυμο γιά τήν εὐδαιμονία τῶν μεταγενεστέρων. Δέν τή λέμε πιά αἰωνιότητα, τήν πρεσβεύουμε ὅμως σά διάρκεια. Εἶναι τό ἴδιο. Ἄς μήν ξεχνᾶμε πώς κι' ὁ πρῶτος Χριστιανισμός, τή Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν τή συνέλαβε σάν ἐγκόσμια κατάσταση, ὄχι σάν ἀνάσταση νεκρῶν—ἄλλο ἄν, ἀργότερα, ἀναγκάστηκε νά τή μεταθέσει πέραν τοῦ τάφου. Ἀλλά καί τή μεταθανάτια αὐτή ζωή πῶς ἀλλιῶς τήν ἐδίδαξε παρά σάν προσωπική ἐπιβίωση; Ἡ ἀπορρόφηση τοῦ ἀτόμου μέσα στό ἀπρόσωπο καί ἄμορφο πᾶν δέν μπορεῖ νά ὁδηγήσει παρά στή βουδδιστική ἀδράνεια, τήν τέλεια ἀπραξία. Κάθε ἱκανότητά μας γιά ἐνέργεια βασίζεται στήν ἀσύνειδη ἤ τή συνειδητή προβολή μας πέρα ἀπό τό πεπερασμένο.

Ἡ Τέχνη ἔχει μεταφυσική ἀφετηρία, εἴτε τό θέλει εἴτε δέν τό θέλει. Ἀπέναντι στήν ἐπιστήμη, στήν τεχνική, ἐκφράζει μιάν ἀποστασία. Εἶναι ἡ ἀποκρυσταλλωμένη σ' αἰσθητικά σύμβολα θέληση τοῦ ἀλλότριου. Τοῦ πέρα ἀπό τό φθαρτό. Ἀξία καθαρά τραγική, γιατί διαψεύδεται ἀπό τούς νόμους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐπιμένει στό ἰδανικό της—κι' αὐτή εἶναι ἡ ὁμορφιά της. Εἰσάγει μέσα στίς δεδομένες κατηγορίες τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μιά κατηγορία καθαρά ἀνθρώπινη. Μάχεται νά ἐπιβάλει τό νόμο τοῦ ἀνθρώπου μέσα στόν κόσμο. Νά τόν ἐπιβάλει ὄχι τιθασεύοντας τά φυσικά στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνική, ἀλλά δημιουργώντας νέα, ἀποκλειστικά ἀνθρώπινα συνθήματα καί νοήματα.

Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἐξ ὁρισμοῦ ἀνεξαρτησία της ἀπό τήν τεχνική. Ἀπό τό ἄγχος πού δημιουργεῖ ἡ ἐπιταχυνόμενη πρόοδος. Καί τήν ἀνεξαρτησία της αὐτή, ἡ Τέχνη ἔχει χρέος νά βρίσκει τρόπους ὥστε νά τήν ὑπερασπίζει, νά τή διατρανώνει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1-43

ΤΟ ΠΡΟΣΚΛΗΤΗΡΙΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τά διεθνῆ συνέδρια πού ἔγιναν τόν τελευταῖο τοῦτο καιρό στήν ἑλληνική πρωτεύουσα, μοῦ ξαναφέρνουν στό νοῦ κάποιες παρατηρήσεις γενικότερες, πού μοῦ εἶχε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά κάνω σέ δυό ἀνάλογες συνόδους τόν περασμένο Φεβρουάριο καί τό Μάϊο. Ἡ μιά εἶταν στή Φλωρεντία, ἡ ἄλλη στή Νίκαια. Γιά τή δεύτερη, εἶχα μιλήσει στή στήλη τούτη. Εἶναι τώρα ἡ στιγμή νά τονίσω καί κάτι πού δέν εἶχα πεῖ τότε παρά μέ τρόπο ἔμμεσο: Πῶς ἡ χώρα μας ἀρχίζει νά συγκεντρώνει — καί γιά πρώτη φορά τόσο αὐθόρμητα, τόσο αἰσθητά—τό παγκάσμιο, ἢ τουλάχιστον τό πανευρωπαϊκό, ἐνδιαφέρον τῶν πνευματικῶν κύκλων. Συγκεκριμένα ἀναφέρω τοῦτο: Στή Φλωρεντία, λίγα λεπτά πρίν ἀπό τήν ἐναρκτήρια συνεδρίαση, μέ πῆρε κατά μέρος ὁ Γενικός Γραμματέας τοῦ συνεδρίου καί μέ παρεκάλεσε νά προτείνω, πρίν ἀπό τήν εἴσοδο στήν ἡμερησία διάταξη, τήν Ἀθήνα γιά τόπο τοῦ ἐρχόμενου συνεδρίου. Τοῦ ἐξήγησα πώς δέν εἶμαι ἐξουσιοδοτημένος γιά κάτι τέτοιο. Μοῦ ἀνέφερε τότε κάτι πού διεπίστωσα σέ λίγο: Πώς διάφορες χῶρες τῆς Μεσογείου διεκδικοῦσαν αὐτή τήν προτίμηση. Πώς ἡ Διοικοῦσα Ἐπιτροπή του ἤθελε ὁπωσδήποτε τήν Ἀθήνα. Μοῦ ζήτησε, τέλος, νά διατυπώσω τουλάχιστον τήν εὐχή νά προκριθεῖ ἡ ἑλληνική πρωτεύουσα. Τό ἔκανα, στή συνεδρίαση πού ἀκολούθησε, ἀφοῦ πρίν ἐξήγησα πώς πρόκειται γιά εὐχή προσωπική. Ἔτσι, δέν ἐδέσμευα κανένα.

Γιατί αὐτό — θ' ἀναρωτηθεῖ ἴσως ὁ ἀκατατόπιστος. Γιά διαφόρους λόγους. Πρῶτα - πρῶτα γιατί ἕνα διεθνές συνέδριο δέν εἶναι ὑπόθεση ἰδιωτική. Συνηθέστατα, ὅταν δέν ἔχει καθαρά ἐπιστημονικό χαρακτῆρα, συνεπάγεται ἐνδιαφέροντα πολιτικά, κοινωνικά, πού ξεφεύγουν ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ δίχως ἐπίσημη ἰδιότητα ἀτόμου. Δεύτερο γιατί, κι' ὅταν ἔχει καθαρά ἀκαδημαϊκό χαρακτῆρα, πρέπει νά εἶναι ἀπό τά πρίν βέβαιο πώς θά βγάλει ἀσπροπρόσωπη τή χώρα πού τό φιλοξενεῖ. Αὐτοσχεδιασμοί, ἀφέλειες, στομφώδεις μωρίες, ἢ κοινοτο-

πίες—πού κάνει ἀκριβῶς τό ἴδιο—δέν ἐπιτρέπεται ν' ἀκούγονται μπροστά σέ ἀκροατήριο ἀπό ξένους, πού εἶναι ἄνθρωποι διαπρεπεῖς ἤ, τό λιγότερο, σοβαροί καί ἐνήμεροι. Μοῦ ἔχει τύχει, παλαιότερα, νά διαβάσω στίς ἐφημερίδες μας λόγους ἤ χαιρετισμούς Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων σέ ξένα συνέδρια—μέ πολλή αὐταρέσκεια ἀναδημοσιευόμενους ἀπ ό τούς δράστες—πού εἶταν νά λές ν' ἀνοίξει ἡ γῆ καί νά σέ καταπιεῖ. Πῶς θά ἐλεγχθεῖ ἀπό τά πρίν αὐτό τό ἐνδεχόμενο; Ἐκεῖνοι πού θ' ἀναλάβουν νά τό κάνουν, δέν θά ἐπωμισθοῦν μονάχα ἕναν ἡράκλειο ἄθλο. Θά πρέπει νά ἔχουν καί τόν ἡρωϊσμό νά γίνουν κακοί μέ τούς μισούς τουλάχιστον γνωρίμους ἤ συναδέλφους τους. Ἀφήνω τίς ἀπρόοπτες παρεμβάσεις, πάνω στίς συζητήσεις, πού αὐτές δέν μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν. Ἐδῶ χρειάζεται ἐπίπεδο πνευματικό ἀπό λόγου του ὑψωμένο, ἱεράρχηση ἀξιῶν ξένη σέ κάθε συμβατικότητα, πού αὐτομάτως νά πειθαρχεῖ καί νά περιστέλλει. Δέν εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση τοῦ τόπου μας.

Τρίτο ἐμπόδιο, πρακτικοῦ, αὐτό, τύπου: Ἕνα διεθνές συνέδριο προκαλεῖ δαπάνες σοβαρότατες, πού θά τίς ἀναλάβει ἡ καλοῦσα χώρα. Ὅλοι αὐτοί οἱ ξένοι πρέπει νά στεγαστοῦν, νά διατραφοῦν, νά ξεναγηθοῦν, νά μετακινηθοῦν στά ἀξιοθέατα, νά λάβουν κάποτε καί μικρά, ἔστω, δῶρα: ἀνοιμνηστικά τοῦ τόπου καί τοῦ συνεδρίου. Γιατί ἕνα συνέδριο, μπορεῖ νά μήν ἔχει—ὅπως κι' ἄλλοτε γράψαμε ἐδῶ—συγκεκριμένη κατάληξη, ἔχει ὅμως ἕνα ἄλλο, ὕψιστο ἐνδιαφέρον: Κάνει νά κυκλοφοροῦν οἱ ἰδέες, νά ἔρχονται σ' ἐπαφή οἱ ἐπιστήμονες, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, νά γνωρίζονται μεταξύ τους, νά προάγουν τή δουλειά τους ἀλλά καί τήν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη γενικότερα. Στό σημεῖο τοῦτο, ὁ «τουρισμός» παίρνει ὄχι ἁπλά τή θέση του, ἀλλά τήν οὐσιαστική του σημασία. Στόν τόπο μας φοβᾶμαι πῶς τόν ἔχουμε ἀντιληφθεῖ πολύ στενά: Ξενοδοχειακά ἤ κοσμικά. Ἔχουμε ἰδεῖ τήν πλευρά προθήκη, ἐπίδειξη, καλλιγραφία. Δέν ἔχουμε συλλάβει τή βαθύτερη πνευματική του ἀποστολή. Σάν ξεκίνημα, αὐτό εἶναι ἴσως φυσικό. Ἀλλοίμονο ὅμως ἄν περιοριστοῦμε ἐκεῖ. Θά γίνουμε διαφημιστές, ὅπως οἱ ἄμεσοι πρόγονοί μας φιλοδοξοῦσαν νά εἶναι φύλακες ἀρχαιοτήτων καί δραγουμᾶνοι.

Τό πενιχρό τοῦ κρατικοῦ μας προϋπολογισμοῦ, ἤ ἀκριβέστερα ἡ σκανδαλιστική του ἀνισότητα κι' αὐθαιρεσία, κάνουν ἀκόμα κάπως προβληματική τήν πρόσκληση συνεδρίων στήν Ἀθήνα (ἀλλά γιατί μόνο στήν Ἀθήνα; Καί στίς ἄλλες ἑλληνικές πόλεις πού διαθέτουν χωρητικότητα κατάλληλη. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ρόδος, ἔδωσαν κιόλας ἐξετάσεις σέ τοῦτο καί πέτυχαν, θαρῶ). Βρισκόμαστε ἔτσι στήν ἀνάγκη ὄχι μόνο νά μήν προκαλοῦμε συνέδρια, ἀλλά καί, σάν ἄτομα τουλάχιστον, νά μήν ἐνθαρρύνουμε ἐκεῖνα πού διαλέγουν τή χώρα μας καί πού ὡστόσο, γιά εὐνόητους λόγους, τά διεκδικοῦν ἄλλες χῶρες.

Θό προσθέσω τώρα κάτι πού ξεπερνάει κατά πολύ τή σοβαρότητα τοῦ οἰκονομικοῦ ἐμπόδιου, ἀφοῦ μάλιστα αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἀνυπέρβλητο, τουλάχιστον μέσα σέ ὁρισμένα, λογικά πλαίσια. Γιά νά προωθηθῆ ἡ χώρα μας στό ἐπίπεδο πού ἄρχισαν μονάχοι τους οἱ ξένοι νά τῆς ἀναγνωρίζουν, καί προπάντων γιά νά κρατηθῆ σ' αὐτό, χρειάζεται νά εἶναι προετοιμασμένη ὄχι μονάχα σέ ξενοδοχεῖα, ἐστιατόρια, ἀφίσες, πούλμαν, δρόμους, ξεναγούς, τουριστικά περίπτερα, καί τά παρόμοια. Χρειάζεται νά διαθέτει ἄξια, ὑπεύθυνη, σοβαρά συγκροτημένη ὀργάνωση στόν πολιτιστικό γενικά τομέα, ἀπό κρατική πλευρά. Εἶναι ὁ πιό παραμελημένος ἀπ' ὅλους. Οἱ ἄλλοι τομεῖς, εἴτε ἐπειδή ἐκφράζουν ὑλικά συμφέροντα ὀργανωμένων ἐπαγγελματικῶν τάξεων, εἴτε ἐπειδή ἔχουν «δυναμικό» χαρακτῆρα, εἴτε τέλος γιατί, πρακτικά, εἶναι πιό χεροπιαστοί, βρίσκονται κάτω ἀπό κάποιαν ἐποπτεία, διάχυτη ἄν θέλετε, σπασμωδική, ἀσυντόνιστη, μιά φορά ὅμως γρηγοροῦσα. Ἡ ἴδια ἡ πολιτική ἡγεσία, δείχνεται ἐξαιρετικά εὐαίσθητη ὅταν πρόκειται γι' αὐτούς. Νάρκη καί ἀβουλία καί ἀμλετισμός ψυχοφθόρος τήν κυριεύουν ἀντίκρυ στόν πνευματικό τομέα. Ἀποτέλεσμα : ἡ συγκρότησή του νά εἶναι γραφικότητα συνοικιακή. Ἕναν καιρό θά ἔλεγα «βαλκανική», ἄν οἱ γειτονικές μας χῶρες βρίσκονταν ἀκόμα στ' ἀλλοτινά τους τά ἐπίπεδα. Ὅμως ὄχι. Τά σύγχρονα καθεστῶτα τους, μέ τήν ὀργανωμένη τους κεντρική βούληση, ἄν τίς ἀπεστέρησαν ἀπό κάποια ἀγαθά πού ἐμεῖς ἐξακολουθοῦμε νά τά πιστεύουμε πολύτιμα, τούς ἐξασφάλισαν ὅμως καί μιά πρόοδο μορφωτική πού ἐμεῖς περιοριζόμαστε ἀκόμα νά τή φιλοδοξοῦμε. Αὐτοσχεδιάζουμε στά θέματα πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πολιτικός κόσμος τῆς χώρας, στό μάκρος τῆς νεώτερης ἱστορίας μας, μ' ἐλαχιστότατες φωτεινές ἐξαιρέσεις, ἔδειξε ἀπέναντι σ' αὐτό τό πρόβλημα πότε μιά περιφρόνηση ἀγοραία καί πότε μιάν ἔλλειψη συναισθήματος εὐθύνης πού προξενεῖ κατάπληξη. Ἔχουμε ἰδεῖ νά προωθοῦνται σέ θέσεις ἐπίκαιρες, εὐαισθητότατες, πρόσωπα φαιδρά, πού ἔχουν γιά μοναδικό τους ἐφόδιο τό θράσος καί στήριγμα τό ρουσφέτι. Τοποθετήθηκαν ἐκεῖ μέ τήν ἴδια εὐκολία ὅπου προσλαμβάνεται κανένας θυρωρός. Συγκρίνετε μέ τούς ἀνάλογους ἰθύνοντες ξένων χωρῶν καί πέφτουν τά μοῦτρα τους. Ἐδῶ εἶναι πού βλέπετε ὅλη τήν ἀθλιότητα τοῦ ρωμέϊκου νά ὀρθώνεται μπροστά σας ἀνατριχιαστική. Θά ἔλεγε κανένας πώς σ' αὐτό τόν τόπο δέν ἔχουμε καταγίνει μέ τίποτ' ἄλλο παρά μέ τό πῶς ν' ἀποδείξουμε ναυαγισμένο τό κοινοβουλευτικό σύστημα. Καί εἶναι τό παλλάδιο τῶν ἐλευθεριῶν μας!

Ἀλλά μήπως πρόκειται μόνο γιά τό θλιβερό δειγματολόγιο πού παρουσιάζουν κατά καιρούς ὁρισμένα πρόσωπα; Ἔχουμε καί τή διάχυτη ἀντίληψη πῶς οἱ σοβαροί, οἱ ἐνδιαφέροντες πολιτικά τομεῖς τῆς κρατικῆς μέριμνας ἐξαντλοῦνται μέ τά στρατιωτικά, τά οἰκονομικά καί τά ἐξωτερικά ζητήματα. Πότε καθήσαμε ν' ἀναρωτηθοῦμε μήπως αὐτό πού λέγεται «νεοελληνική πραγματικότης», ἤ καί ἡ ὑπόθεση πού μέ τόσο στόμφο τιτλοφορεῖται συχνά «νεοελληνικός πολιτισμός», εἶναι θέματα πνευματικά στήν οὐσία τους, καί προπάντων ἔργα μακρᾶς πνοῆς, ὑποδομῆς ὄχι ἐπιφάνειας, θεμελίων ὄχι βιτρίνας; Αὐτές οἱ προπτικές δέν συλλαμβάνονται μέ τά μέτρα τῆς βουλευτικῆς περιόδου. Ὅμως, ἀλλοίμονο! Στόν νεοελληνικό μας περίγυρο γνωρίσαμε πολλούς ἐμφορημένους ἀπό «εὐγενεῖς φιλοδοξίες» δέν γνωρίσαμε ἀρκετούς ἐφοδιασμένους μέ τή σιωπηλή ἀρετή πού λέγεται ἀφοσίωση. Τό κακό εἶναι πώς ἕνας λαός καινούργιος, ἤ τουλάχιστον ξαναγεννημένος, ὅπως ἐμεῖς, ἔτσι κι' ἀλλιῶς ὅμως ἀσύντακτος, δέν χρειάζεται γιά νά ὑπάρξει πλανόδιους θαυματοποιούς. Χρειάζεται ἀποστόλους.

Μακρυά μᾶς πῆγε ἡ ὀργάνωση συνεδρίων. Δέν πειράζει! Ὅλα συνέχονται. Τήν ὥρα τούτη, γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο, ἀνατέλλει στόν εὐρωπαϊκό ὁρίζοντα τό ἑλληνικό ἄστρο. Εἶναι ἡ στιγμή μας. Οἱ στιγμές περνᾶνε. Θά μπορέσουμε νά ἐπωφεληθοῦμε; Νά δημιουργήσουμε μιά διάρκεια; Ἤ θά ζήσουμε, ρυμουλκούμενοι, μιά μόδα ἐπιπόλαια, ξέβαθη, χωρίς ἐπαύριο, πού γοήγορα θά γίνει ἀνάμνηση θλιβερή;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Σεπτεμβρίου 1960

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥΙΟ ΦΙΛΑΣΦΙΑΔΙΟ
MDCCCLXXXI

 1-45

Η ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Αὐτό εἶναι εἰρωνεία μιά φορά! Στήν ἐποχή μας, ἐποχή πού, μέ τήν ἐπιστημονική καί τήν τεχνική της πρόοδο κάνει νά λαμπυρίζει στά μάτια τοῦ ἀνθρώπου ὅλο καί πιό ἔντονα, ὅλο καί πιό κοντινά, τ' ὄραμα τῆς εὐτυχίας, νά ἔρχονται οἱ κοινωνιολόγοι— κάτι χειρότερο: οἱ πρῶτες ἄμεσες παρατηρήσεις —καί νά μᾶς εἰδοποιοῦν πώς ἡ εὐτυχία αὐτή εἶναι ψευδαίσθηση. Περίπου μιά ἀπογοήτευση ἀναπότρεπτη. Οὔτε ὁ ἐλευθερωμένος ἀπό τήν ἐργασία χρόνος, οὔτε ἡ ξεγνοιασιά ἡ βασισμένη στήν ἄρτια ἀσφάλιση, οὔτε οἱ δυνατότητες ν' ἀποκτήσεις ὅλες τίς σύγχρονες ἀνέσεις, μποροῦν, λέει, νά προκαλέσουν τή γενική εὐδαιμονία. Ἀπεναντίας : Παρατηρεῖται πώς λαοί — οἱ σκανδιναβικοί, λόγου χάρη — πού ἔλυσαν τά προβλήματά τους, ἔχουν φτάσει σ' ἕνα περίεργο ψυχικό ἀδιέξοδο. Μᾶς μιλᾶνε κάθε τόσο γιά ἀλλόκοτες συναισθηματικές καταστάσεις, ἤ καί γι' αὐτοκτονίες πού γίνονται ἐκεῖ ἀπό ἕνα περίεργο **spleen**, ἕνα κενό τῆς ψυχῆς ἀνεξήγητο, ἀθεράπευτο.

Τό πρόβλημα εἶναι στήν οὐσία του ἀδιανόητο ἀκόμα γιά μᾶς, ἕνα λαό πού τό μέσο βιοτικό του ἐπίπεδο μόνο στίς ἐπίσημες στατιστικές παρουσιάζεται λαμπρό. Ἔχουμε πολύ δρόμο ἀκόμα νά διανύσουμε ὥς που νά φτάσουμε στό σημεῖο νά ὑποψιαζόμαστε κάπως τά προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ λύση τῶν προβλημάτων. Ἐδῶ μάλιστα πού βρισκόμαστε ἀκόμα, εἶναι φυσικό κάθε τέτοιος ὑπαινιγμός γιά τή δυστυχία τῆς εὐτυχίας, νά φαίνεται πονηρός, ὕπουλος, προορισμένος ν' ἀφοπλίσει ἠθικά ἐκείνους πού ἀγωνίζονται γιά τά δικαιώματά τους στή ζωή. Εἶναι ὅμως ἄργα αὐτό λόγος γιά νά πε-

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Σεπτεμβρίου 1960

1-46

ριοριζόμαστε στή συνοικιακή προβληματική μας; Καί ποιός θά ἔχει τήν ἀφέλεια νά φανταστεῖ πώς, πραγματικά, ἀφοπλίζεται ἐκεῖνος πού ὑποφέρει; Ἡ διεκδίκηση τῆς ζωῆς εἶναι δύναμη ἀκατάλυτη. Τόσο μάλιστα ὥστε ἡ ἀχρήστευσή της νά προκαλεῖ τό μαρασμό. Στήν ἀχρήστευση ὅμως δέν φτάνει κανένας παρά μόνον ἄν περάσει πρῶτα ἀπό τήν κορυφή τῆς νίκης...

Ἄς ρεμβάσουμε ἐλεύθερα λοιπόν. Ἕνας νοῦς λιγάκι εὐφάνταστος θά μποροῦσε ἴσως, μέσα στίς τόσες καί τόσες ἐφευρέσεις τοῦ καιροῦ μας — αὐτές πού πολεμᾶνε νά κάνουν τόν ἄνθρωπο εὐτυχισμένο μέ τό νά τόν καταργήσουν — νά ἐπινοήσει κι' ἕνα εἶδος μετρητή τῆς εὐτυχίας. Ἕνα ὄργανο πού θά εἶχε τή δυνατότητα, ἔξω ἀπό τά δεσμά καιρῶν καί τόπων, νά ὑπολογίζει, νά σημειώνει μέ ἀκρίβεια πόσο ἀκριβῶς ἔνιωθε ἱκανοποιημένος ἀπό τή ζωή ὁ ἄξεστος πρόγονός μας τῆς λιθίνης ἐποχῆς, ὁ ραφινάτος τοῦ κλασικοῦ αἰώνα, ὁ βαρύς Ρωμαῖος πολίτης, ὁ ἀνήσυχος Βυζαντινός ὑπήκοος, ὁ σύγχρονος τῶν σταυροφόρων, τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἴσαμε τόν ρωμαντόπληκτο 19ο αἰώνα καί τόν γεωμετρικό 20ό. Περιττό ν' ἀναρωτηθοῦμε μήπως ὅλοι αὐτοί θά ἔβγαιναν οὐσιαστικά δυσαρεστημένοι. Εἶναι βέβαιο. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία θά εἴταν νά μποροῦσε νά σημειωθεῖ τό ποσοστό τῆς αὐτόματης προσαρμογῆς τους στά δεδομένα τοῦ καιροῦ τους καί νά συγκριθοῦν ὕστερα μεταξύ τους τά διάφορα ποσά. Θά βλέπαμε, τότε, βαθύτατα ἀπορημένοι, πῶς εἶναι ταυτόσημα. Τήν ἴδια δυσαρέσκεια καί τήν ἴδια ἄνεση δοκίμασε ὁ ἄνθρωπος εἴτε στό χῶμα πλάγιαζε εἴτε σέ στρωματές, εἴτε σέ βεγγέρα γύρω ἀπό τή φωτιά περνοῦσε τή βραδυά του εἴτε μπροστά στήν τηλεόραση. Ἡ δυστυχία δέν εἶναι νά ζεῖς στόν καιρό τοῦ πρώτου κι' ὄχι τοῦ δεύτερου. Ἡ δυστυχία εἶναι, ἐνῶ ζεῖς στόν καιρό τοῦ δεύτερου, νά μήν ἔχεις στή διάθεσή σου παρά τό πρῶτο. Ἡ ἄνιση μεταχείριση μᾶς πληγώνει, ὄχι τό καθυστερημένο στάδιο ὑλικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπό τή διαπίστωση τούτη, τήν ἁπλούστατη, ἄν τήν προσέξουμε, θά ἰδοῦμε πώς ἀπορρέουν ἕνα πλῆθος ἐπακόλουθα ὄχι τυχαῖα. Πρῶτα - πρῶτα θά ἐξηγήσω πῶς ἄν ἐδῶ ἀναφέρουμε σάν κύριο συντελεστή εὐτυχίας τήν ἀνισότητα στήν ἀπολαβή τῶν ἀγαθῶν καί ὄχι ἄλλες, μεγάλες καί σημαδιακές μάστιγες — ἀρχαϊκές ἤ μεσαιωνικές ἐπιδημίες, θρησκευτικές καταδιώξεις, σφαγές κλπ. — ὁ λόγος εἶναι πώς τό ποσοστό δυστυχίας πού ἀντιπροσώπευαν δέν καταργήθηκε. Διατηρήθηκε στόν καιρό μας σταθερό, ἄν ὄχι μεγεθυμένο. Μονάχα τό πρόσχημά του ἄλλαξε: Δέν εἶναι πιά θρησκευτικές καταδιώξεις, εἶναι πολιτικές· δέν εἶναι πανδημίες, εἶναι μέσα ὁμαδικοῦ ὀλέθρου, γενοκτονίες, στρατόπεδα συγκεντρώσεως, κρεματόρια καί ἄλλα τέτοια ἄνθη πολιτισμοῦ. Ὑποσχέσεις μόνον ἀπαλλαγῆς μας ἀπ' ὅλ' αὐτά ἔχουμε βεβαιότητα καμμιά.

Ἔρχομαι στά κανονικά ἐπακόλουθα τοῦ σταθεροῦ ποσοστοῦ εὐτυχίας. Γιατί μᾶς πειράζει ἡ ἄνιση μεταχείριση; Ἁπλά καί μόνο γιατί φθονοῦμε τόν κατέχοντα ἐκεῖνο πού μᾶς λείπει; Ὄχι, παρ' ὅλα τά φαινόμενα, ἡ ψυχολογία μας δέν εἶναι τόσο φτηνή, κι' ἄς λένε οἱ κυνικοί ἀποφθεγματολόγοι. Πληγώνεται μέσα μας μιά ἀξίωση ἀνώτερη ἀπό τοῦ ἀτόμου ὅταν μᾶς ἀδικοῦν: Πληγώνεται ἡ ἀξίωση τοῦ Εἴδους. Τό φιλότιμο πού πάσχει σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι τό φιλότιμο τοῦ Ἀνθρώπου. Χωρίς νά τό ξέρουμε, χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, ὑπερασπίζουμε ὁ καθένας μας σ' αὐτό τόν κόσμο χωριστά, μιάν ὑπόθεση γενικότερη ἀπό τήν ἀτομική. Ὅταν μᾶς ταπεινώνουν ἄσχημα, νιώθουμε μέσα μας ν' ἀνεβαίνει ἕνας θρῆνος γιά τό ἄτομό μας καί μιά ντροπή γιά τή σημαία πού δέν μπορέσαμε νά τιμήσουμε. Μᾶς ἔγινε μιά μείωση μπροστά σ' ὅλη τήν παράταξη, κάτι σάν καθαίρεση πανηγυρική. Προσωπική ὀδύνη καί προσβολή στό πρόσωπό μας τοῦ ἐντεταλμένου μπερδεύονται ἀξεδιάλυτα. Κι' ἐπειδή προσωπικά ὑποφέρουμε, νομίζουμε κατά κανόνα πώς θρηνεῖ μόνο τό ἄτομο, γιά λογαριασμό του. Αὐτό δεσπόζει μέσα στήν αὐτοσυνείδησή μας. Ὅμως, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει νά τό καταλαβαίνουμε τό πεπερασμένο τοῦ ἑαυτοῦ μας, μοιάζει νά εἴμαστε μέρη, ἀποσπάσματα, ρανίδες μιᾶς γενικῆς «ψυχῆς», μόρια μέσα σ' ἕνα ρεῦμα ἀνθρώπινο πού διαυλακώνει τό Χρόνο καί δένει τό ἀπώτερο, ἀνιστόρητο χτές μέ τό ἀδιάγνωστο αὔριο.

Ἄν ὅμως ὑποτεθεῖ πώς ἡ ἀπόλυτη εὐτυχία εἶναι μιά πλάνη, τότε ὁλάκερη ἡ διαδικασία πού τή λέμε «πρόοδος» καταλήγει στό μηδέν. Γιατί, ἄς νομίζουν οἱ ἀφελεῖς: Στόν ὁρο πρόοδος, ὅσο κι' ἄν τόν βασίζουν οἱ ἄνθρωποι σέ ὑλικά δεδομένα, βάζουν ἕνα περιεχόμενο καθαρά ἠθικό. Ἡ ἐξέλιξη, ὅπως ξέρουμε ὅλοι, πληθαίνει τίς ἀνάγκες μας. Ἄν ὅμως μόνον αὐτός ὁ φαῦλος κύκλος εἴταν κι' ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς Ἱστορίας, τότε ἡ μεγάλη τούτη περιπέτεια θά εἴταν ταυτόσημη μέ μιά κακόγουστη φάρσα. Ὑποθέτουμε, θέλουμε νά πιστεύουμε, πώς σέ κάτι καλλίτερο κατατείνουμε. Ὡς ποιό σημεῖο εἶναι αὐτό ἐφικτό, ἄλλο θέμα. Δέν μπορεῖ ὅμως νά εἶναι καί ἐξ ὁρισμοῦ ἀνυπόστατο! Γιατί τότε ἡ μόνη ἠθικά βαρύνουσα κι' ἐπιβαλλόμενη πράξη θά εἴταν τό σταμάτημα ἐπί τόπου, ἡ ἄρνηση τῆς συνέχειας, ἡ πτώση στό κενό.

Κι' ὅμως νά πού ὡς σήμερα ἡ σαφέστερη κατεύθυνση τῆς ἱστορικῆς πορείας μας εἴτανε νά μᾶς πολλαπλασιάζει τίς ἀνάγκες. Ἐπακόλουθο ἄμεσο: Χρειάζεσαι πολύ περισσότερα πράγματα στόν καιρό μας γιά νά νιώσεις ἱκανοποιημένος ἀπ' ὅσα χρειαζόσουν ἐδῶ καί δυό μόλις γενιές. Ὁ ἐπαρχιώτης κάνει χρήση ἑνός ἀναφαίρετου δικαιώματος ὅταν ξεκινάει καί πηγαίνει νά πνιγεῖ στήν κόλαση τῆς πρωτεύουσας γιά νά χαρεῖ κι' αὐτός τά μέσα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ πού διαθέτει μόνον ἐκείνη. Τά κομμουνιστικά κράτη, ἀνίκανα νά συνεχίσουν τήν ἀπόλυτη ἀπομόνωσή τους ἀπό τόν ὑπόλοιπο κόσμο καί τούς πειρασμούς του, ἀναγκάζονται νά τροποποιήσουν τό σχεδιασμό τῆς οἰκονομίας τους, νά ἐνισχύσουν τήν παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Μιά γενική παραχώρηση σημειώνεται ἀπέναντι στίς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Καί οἱ ἀπαιτήσεις αὐτές δέν εἶναι σταθερές. Μεγαλώνουν κάθε μέρα, ὑποκινημένες ἀπό τά ἐρεθίσματα - ἐπιτεύγματα τῆς ἐξελισσόμενης τεχνικῆς. Καί ἡ προσπάθεια πού χρειάζεσαι γιά ν' ἀποκτήσεις τά πολλαπλασιαζόμενα ἀγαθά - σύμβολα τῆς εὐτυχίας, εἶναι ὅλο καί πιό μεγάλη. Οἱ οἰκονομικές διευκολύνσεις πού φαίνονται, ὡς ἕνα σημεῖο, ν' ἀντισταθμίζουν τόν παροξυσμό τῶν ἀναγκῶν, δέν εἶναι παρά μιά πλάνη. Ἀπόδειξη ἡ ἀγωνία πού κατέχει τόν σύγχρονο ἄνθρωπο. Στό βάθος της κρύβεται τό λαχάνιασμα γιά τήν ἄνοδο ἴσαμε τό καθιερωμένο ἐπίπεδο ζωῆς καί ὁ ἀγώνας γιά νά κρατηθεῖς σ' αὐτό — πού ὅλο κι' ἀνεβαίνει.

Ἕνα ἀπό τά ὀξύτερα, τά πιό ἀδυσώπητα πνεύματα τοῦ καιροῦ μας, ὁ Ρουμανογάλλος στοχαστής E. M. Τσοράν, γράφει στό βιβλίο του «Ἱστορία καί οὐτοπία», πού κυκλοφόρησε ἐδῶ καί τέσσερις μόλις μῆνες: «Μήπως ἡ Ἱστορία δέν εἶναι, σέ τελευταία ἀνάλυση, παρά τό ἀποτέλεσμα τοῦ φόβου μας μπροστά στήν πλήξη, τοῦ φόβου αὐτοῦ πού θά μᾶς κάνει πάντα ν' ἀγαπᾶμε τό ἐρέθισμα καί τό ξάφνιασμα τοῦ ὀλέθρου, νά προτιμᾶμε τήν ὅποια συμφορά ἀπό τό βάλτωμα;» Ἡ σειρά τῶν σκέψεων πού ὁδηγεῖ τόν Τσοράν στήν ἀπαισιόδοξη τούτη ἀπορία, εἶναι ἀνάλογη μέ τίς παρατηρήσεις τίς σχετικές μέ τήν ψυχολογία τῆς πραγματοποιημένης εὐτυχίας. Ἄν ὅλ' αὐτά ἀληθεύουν, τότε σημαίνει πώς εἴμαστε ἔτσι πλασμένοι ὥστε νά μήν ἔχουμε νά διαλέγουμε παρά ἀνάμεσα στήν ἀγωνία καί στό κενό. Ὅ,τι ἀποκαλοῦμε εὐτυχία, δέν εἶναι παρά ἕνα ἀντικαθρέφτισμα χρήσιμο σάν ἐλατήριο γιά δράση: Εἴμαστε πλασμένοι γιά τήν ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας, ὄχι γιά τήν ἴδια τήν εὐτυχία. Νά ἕνα ἐνδεχόμενο βαθύτατα ἀποθαρρυντικό, «ἀντιδραστικό» θά τό πεῖ, μέ τό δίκηο του, ὁ ἀπόστολος τῆς διατεταγμένης αἰσιοδοξίας.

Κι' ὅμως ὑπάρχουν γύρω μας ἄνθρωποι πού ἔχουν λύσει τά προβλήματά τους τά βιοτικά καί δέν εἶναι γιά τοῦτο καθόλου ἀξιολύπητοι. Ἀπεναντίας! Τί συμβαίνει; Μήπως τότε μόνο μπορεῖ νά ὑπάρξει εὐτυχία ὅταν λίγοι τή χαίρονται καί πολλοί ὑποφέρουν; Ἡ εὐτυχία δέν μπορεῖ ἀραγε νά νοηθεῖ παρά μόνο σά σκάνδαλο; Ἀλλοίμονο ἄν εἴτανε νά φτάσει κάποτε ὁ ἄνθρωπος σέ τέτοια διαπίστωση! Αὐτό θά σήμαινε, ἁπλούστατα, πώς ἡ ζωή, παρ' ὅλες τίς ἀπατηλές ὁμορφιές της, εἶναι φαινόμενο ἀξιοπεριφρόνητο, σατανικό, κατώτερο τοῦ ἀνθρώπου, παγίδα ὅπου πέσαμε χωρίς κάν νά μᾶς ἔχει δοθεῖ ἡ εὐχέρεια ἐπιλογῆς.

Καλλίτερα νά συνεχίσουμε τόν ἀγῶνα μας, τήν ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας, μέ τήν ἐλπίδα πώς ἡ πορεία αὐτή ἔχει σταθμούς, ἐναλλαγές, δέν ἔχει ὅμως καί τέρμα. Ὅσοι, τουλάχιστον, πιστεύουμε στή θεμελιακά τραγική μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, δέν πρόκειται νά βρεθοῦμε γελασμένοι σέ καμμιά περίπτωση. Ἡ ζωή εἶναι πρόκληση σέ ἄθλημα πού δέν μπορεῖς νά κάνεις ἀλλιῶς παρά νά τό ἀποδεχτεῖς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑΣ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Σεπτεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1.47

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ ἕνας θά ἔλεγε ἴσως πώς εἶναι σημεῖο τῶν καιρῶν. Ὁ ἄλλος πώς, ἁπλούστατα, πρόκειται γιά σύμπτωμα πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική πραγματικότητα: Τό καθαρά λογοτεχνικό θέμα, ἔτσι ἤ ἀλλιῶς, μᾶς φαίνεται περιορισμένο, μ' ἐνδιαφέρον σχεδόν ἰδιωτικό. Τό ἀποφεύγουμε. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει καί πώς δέν ὑπάρχουν περιστάσεις ἐξαιρετικές. Ὁ θάνατος τοῦ Καραγάτση εἶναι δίχως ἄλλο τέτοια.

Δέν ἀπόκειται σ' ἐμᾶς νά τόν κρίνουμε. Εἴμαστε συγκαιρινοί του, συμπολεμιστές του, γευτήκαμε τό ἴδιο ψωμί μέσα στό ἴδιο χαράκωμα. Κι' ἔπειτα ἡ παρουσία του εἶναι νωπή· αὐτό σημαίνει: πολύ νωρίς γιά τήν Ἱστορία, κάπως ἀργά κιόλας γιά διαχύσεις συναισθηματικές. Ὁ ἴδιος, εἴταν πολύ ἀρσενικός γιά ν' ἀγαπάει τίς διαχύσεις. Ἡ ἀρετή του αὐτή, μιά ἀπό τίς πιό χαρακτηριστικές του, προστατευμένη καθώς εἴταν ἀπό ἕνα κρυστάλλινο φράγμα εἰρωνείας, μπορεῖ καί μόνη της τώρα νά μᾶς ἀφοπλίσει, νά μᾶς δείξει τό ἀταίριαστο τοῦ γλυκασμοῦ. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν κατά μέρος τή λύρα τῆς ἐλεγείας, ἄς κοιτάξουμε τά γεγονότα ὡμά, ὅπως ἐκεῖνος τό συνήθιζε. Ἴσως ἔτσι φανοῦμε ἀκόμα πιό δίκαιοι ἀπέναντί του.

Ἀποφεύγω νά κρίνω δέν σημαίνει καί ἀποφεύγω νά ἐκφραστῶ. Ἄν ἡ κρίση ἀνήκει μοιραῖα στούς μεταγενέστερους, ἡ κατανόηση μιᾶς στιγμῆς πού πάει νά γίνει Ἱστορία δέν εἶναι βέβαιο πώς μπορεῖ νά ἐπιχειρηθεῖ ἀπό ἐκείνους μόνους, ἀβοήθητους. Συχνότατα οἱ ἄνθρωποι πέφτουμε σ' αὐτή τήν πλάνη: κρίνουμε μιάν ἐποχή πού πέρασε μέ τό μέτρο τῆς δικῆς μας. Ἀντί νά τή συσχετίσουμε μέ ὅ,τι προηγήθηκε, τή συσχετίζουμε μέ ὅ,τι ἀκολούθησε, ἤ καί—ἀφελέστερα ἀκόμα—μέ ὅ,τι νομίζουμε, ἤ καί

μέ ὅ,τι θά θέλαμε νά ἔχει ἀκολουθήσεις. Τό 1960 βρίσκεται πολύ μακρυά ἀπό τό 1930. Πολύ μακρύτερα ἀπό τριάντα χρόνια ἀπόσταση. Ἄς ἀφήσουμε ὅτι, τριάντα χρόνια στόν εἰκοστό αἰώνα, εἶναι κιόλας μέγεθος χρόνου ἐπιβλητικό. Γύρω στά 1930 λοιπόν, τό θέμα «μυθιστόρημα» δέν εἶταν ἁπλή ὑπόθεση. Δέν ἀναφερόταν σ' ἕνα ὁποιοδήποτε λογοτεχνικό εἶδος. Εἶταν αὐτόχρημα ἀποστολή.

Ἱστορικά πρῶτα-πρῶτα: Ἡ νεοελληνική Λογοτεχνία ἐκφραζόταν τότε, ἐπίσημα καί συστηματικά, σ' αὐτό τόν τομέα, ἀπό τό μυθιστόρημα τοῦ Γρηγόριου Ξενόπουλου. Τό μυθιστόρημα τοῦ Ξενόπουλου τό ἔχουμε πολλές φορές ἐγκωμιάσει, τοῦ ἔχουμε πανηγυρικά ἀπονείμει δικαιοσύνη, τοῦ ἔχουμε ἀναγνωρίσει, σέ περιστάσεις γενικές καί εἰδικές, τήν ὀφειλή μας. Τό μυθιστόρημα ὅμως τοῦ Ξενόπουλου, στά 1930, εἶταν κιόλας ὑπερβολικά γερασμένο. Παρακαλῶ προσοχή: Δέν λέω ἄχρηστο, δέν λέω κακό. Δόξα νἄχει ὁ Θεός, στόν καιρό μας δέν θεωρήσαμε πώς γιά νά τραβήξουμε τό δρόμο μας ἔπρεπε νά πατήσουμε πάνω σέ πτώματα. Περνούσαμε μπροστά στούς πρεσβύτερους πολύ εὐλαβικά, στά νύχια καί μέ τό καπέλλο στό χέρι, χωρίς αὐτό νά μᾶς ἐμποδίζει καθόλου νά προχωρήσουμε ὡς ἐκεῖ πού εἴχαμε τίς δυνάμεις. Τό μυθιστόρημα λοιπόν τοῦ Ξενόπουλου, ἀφοῦ εἶχε προσφέρει στήν ὑπόθεση τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων τόσες καί τόσες ὑπηρεσίες, εἶχε κλείσει πιά τόν κύκλο του. Ἀσύμμετρο, χτυπητά ἀσύμμετρο φανερωνόταν μέ τά κελεύσματα τῶν νέων καιρῶν. Ἡ χάρη του ἔπαιρνε βαρύτητα συνοικιακή, τό κοινωνιολογικό του ὑπόστρωμα μιά γραφικότητα ἀναχρονιστική, ὁ διάκοσμός του γινόταν ξένος στήν πραγματικότητα. Καί ἡ ἐράσμια, ἡ εἰδιλλιακή του ἀφέλεια, φάνταζε ἀνύποπτη μπροστά στό ταραγμένο πνεῦμα τοῦ αἰώνα, στή συνείδηση αὐτή πού εἶχε κιόλας νά σηκώσει τό βάρος ἑνός μεγάλου πολέμου, τό προαίσθημα ἑνός δεύτερου, μεγαλύτερου.

Τό ἱστορικό ἀντίκρυσμα μᾶς ἔφερε ἔτσι, μονάχο του στό κοινωνικό: Ἄν ὁ Κωνσταντῖνος Θεοτόκης — κατά πέντε χρόνια νεώτερος ἀπό τόν Ξενόπουλο—δέν εἶχε πεθάνει τόσο νωρίς, μπορεῖ καί ἡ νεοελληνική πεζογραφία νά μήν εἶχε βρεθεῖ, στήν ἐποχή πού λέμε, τόσο ἀργοπορημένη. Ὁ Θεοτόκης ὅμως εἶχε φύγει ἀπό τίς ἀρχές κιόλας τοῦ αἰώνα. Οἱ νέοι πού ξυπνοῦσαν σά συνειδήσεις στήν κρίσιμη μεσοπολεμική περίοδο, οἱ νέοι οἱ προσαρμοσμένοι αὐτομάτως στά ρεύματα τοῦ καιροῦ τους, ὅσοι τουλάχιστον ἀπ' αὐτούς δέν στέκονταν μακάριοι κι' ἀνύποπτοι, παραδομένοι στήν ὀμφαλοσκοπία, αὐτοί, ἔβλεπαν κάτι χτυπητά αἰσθητό: Πώς ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, στό ἐξῆς, παιζόταν μέσα στίς μεγάλες πολιτεῖες. Πώς ἡ λογοτεχνία τῆς ὑπαίθρου, μέ τήν ἠθογραφική της τήν ἀταραξία, βρισκόταν ἔξω ἀπό τό νόημα τῆς στιγμῆς. Πώς ἀκόμα καί τό συνοικιακά «ἀστικό» μυθιστόρημα, τό προσαρμοσμένο στό σύμπαν τῶν βαλκανικῶν πολέμων, δέν μποροῦσε πιά νά ὑπηρετήσει. Καί πώς ἀνέτελλε ἡ στιγμή μιᾶς πεζογραφίας πού ἀνεξάρτητα ἀπό εἰδικές, ἀτομικές ἐπιδόσεις, νά ἔχει γιά τίτλους ἰθαγένειας τήν ἄμεση καί ζεστή μαρτυρία, τήν ὁλόσωμη παρουσία μέσα στά γεγονότα, στίς σύγχρονες ζυμώσεις, ἰδεολογικές, κοινωνικές, τή σύγχρονη ψυχολογία ἑνός ἀνθρώπου πού δέν ζεῖ πιά ἀπομονωμένος γεωγραφικά στήν περιοχή του ἀλλά ἐπικοινωνεῖ καί κραδαίνεται μέ τήν ἀγωνία ὅλων τῶν ἀνθρώπων τῆς Γῆς.

Ἔτσι γεννήθηκε τό καινούργιο «ἀστικό» νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ξαναλέω πώς δέν κρίνω ἐπιδόσεις, ἀτομικές ἤ ὁμαδικές. Μιά τάση ἀπεικονίζω, πού εἶταν ἐπιταγή τῶν καιρῶν κι' ἐξόφληση χρέους ἀπέναντι στήν πραγματικότητα. Σύγκαιρα, κάτι πολύ βαρυσήμαντο ἄρχιζε νά γίνεται συνειδητό: Πώς τό Εἶδος μυθιστόρημα δέν εἶναι ἕνα μέσο ἁπλῆς ἀναψυχῆς. Εἶναι π ρ ά ξ η : Κατάθεση στό βῆμα μιᾶς ἐποχῆς. Γιά τό αἰσθητικό της ἀποτέλεσμα ὡς ἕνα μόνο σημεῖο εὐθύνεσαι: Ὑποχρέωση νά εἶσαι μεγαλοφυΐα δέν ἔχεις. Γιά τήν ἀλήθεια της ὅμως, τή σχέση της μέ τήν πραγματικότητα, γι' αὐτήν, εὐθύνεσαι ἀπόλυτα. Δέν ἔχεις τό δικαίωμα ν' ἀγνοήσεις τήν ἐποχή σου. Θά μιλήσεις τή γλώσσα της.

Σήμερα, ὅσοι ἀντικρύζουν ἀπό μακρυά, χωρίς νά τήν ἔχουν ζήσει, ἐκείνη τήν ἐποχή, δέν ξέρουν, δέν μποροῦν νά ξέρουν, τί εἶταν γι' αὐτήν τό μυθιστόρημα. Εἶταν σύνθημα, ἔμβλημα, σημαία. Οὔτε ὁ κινηματογράφος, οὔτε τό θέατρο, οὔτε κανένα ἄλλο εἶδος Τέχνης, κανένα μέσο νά ἐκφράζεσαι καί νά ἐπικοινωνεῖς, δέν εἶχε τό φορτίο τῆς σημασίας πού εἶχε τό μυθιστόρημα. Ἀκόμα κι' ἐμεῖς πού τή ζήσαμε ἐκείνη τή στιγμή, κοντεύουμε νά ξεχάσουμε τό περιεχόμενό της, ἐπηρεασμένοι καθώς εἴμαστε σήμερα ἀπό τόν τόνο τῆς παρούσας ὥρας. Σήμερα, τό εὐρωπαϊκό μυθιστόρημα ἔχει ξεστρατίσει σ' ἕναν κούφιο φορμαλισμό, ἀναζητήσεις ἐργαστηριακές μέ ἀντικείμενο καινοτομίες πού δέν κατορθώνουν νά τοῦ ξαναδώσουν τήν ἐνάργεια, τό παρόν. Δέν ξέρω: μπορεῖ καί ἡ ἱστορική ἐντολή νά ἔχει περάσει σ' ἄλλα χέρια. Στόν κινηματογράφο ἄς ποῦμε. Γι' αὐτό καί ἡ νοοτροπία ἡ σημερινή δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἄδικη ἀπέναντι στήν ἐποχή πού μνημονεύω.

Ὁ Καραγάτσης εἶταν ἀπό τούς νέους, τότε, πεζογράφους πού στρατεύτηκαν γιά νά ὑπηρετήσουν τή μεγάλη ὑπόθεση: Τό ἄπλωμα καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς νεοελληνικῆς ὄεζογραφίας, τό ξεπέρασμα τοῦ πνευματικοῦ ἀπομονωτισμοῦ. Στίς τάξεις μας ἔφερε μιάν ὁρμητικότητα γεμάτη σφρῖγος, ἕνα τάλαντο πηγαῖο, μιά θέληση στιβαρή. Δέν θά ξεχάσω ποτέ τήν ἐντύπωση πού μ' ἔκρουσε τήν ἡμέρα πού, χωρίς ἀκόμα νά τόν ξέρω, ἄνοιξα τήν πρώτη σελίδα τοῦ «Συνταγματάρχη Λιάπκιν», ὄρθιος ἐκεῖ στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ «Πυρσοῦ», πού εἶταν τότε τό μεσημεριανό ἐντευκτήριο τῆς γράφουσας νεολαίας. Μοῦ φάνηκε, μέ τίς πρῶτες ἀράδες, πώς βρίσκομαι μπροστά σέ κάτι σά μιά σελίδα τοῦ Γκόρκι. Ρώτησα ποιός εἶναι ὁ συγγραφέας. Μοῦ ἐξήγησαν, συνοπτικά. Δέν εἶχε ἀκόμα ἱστορία.

Ἡ πίστη του εἶταν τό ψυχολογικό - κοινωνικό μυθιστόρημα. Σ' αὐτήν ὑπέταξε, ὅσο μποροῦσε, τήν ἀνυπόμονη φαντασία του. Κι' ἔκανε καλά, ὁδηγημένος καθώς εἶταν ἀπό ἕνα ἔνστικτο στέρεο. Τέτοια πειθαρχία ζητοῦσε ἡ ἱστορική ὥρα. Τό κοινωνικό μυθιστόρημα ἐξέφραζε τότε μιάν ἑλληνική ἀνάγκη, γι' αὐτό καί βρισκόταν πολύ πιό σύμφωνο μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα ἀπό τίς ἠθογραφικές καλλιγραφίες, ἤ τίς ἀνεδαφικές φαντασιοκοπίες. Ἡ λογοτεχνία μας δέν πατοῦσε ἔδαφος καί πολύ στέρεο. Διαμελιζόταν ἀνάμεσα στήν κοντόθωση μικρολογία καί στούς πιό ἀπίθανους νιτσεϊσμούς, ντανουντσιϊσμούς, προφητισμούς. Εἴμασταν μιά συνοικία πού ξιππάστηκε. Ἡ ρεαλιστική πειθαρχία, σέ συνδυασμό μέ μιάν εὐρωπαϊκή ἐνημερότητα, τῆς ἔκανε καλό.

Μέ μιά διαφορά: Πώς οἱ ὑπηρεσίες αὐτές, κάποτε πληρώνονται ἄσχημα. Ὅταν, ἀργότερα, ἦρθε ἡ ὥρα τῆς οἰκουμενικῆς γλώσσας, ὁ Καραγάτσης βρέθηκε ἀδικημένος. Τό ἀστικό μυθιστόρημα τότε μόνον ἔχει πιθανότητες νά ἐνδιαφέρει κι' ἔξω ἀπό τόν τόπο του, ὅταν γράφεται σέ τόπο μεγάλο, ἀπό τούς πρώτους. Ζητᾶμε νά ἰδοῦμε πῶς ζοῦν, συμπεριφέρονται, στοχάζονται οἱ κάτοικοι τοῦ Παρισιοῦ, τοῦ Λονδίνου, τῆς Μόσχας, τῆς Ρώμης. Πῶς ἀντιδροῦν στά μεγάλα ἱστορικά γεγονότα. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει καθόλου ἡ ἀστική ζωή στό Βελιγράδι ἤ στήν Ἄγκυρα. Ἄν πρόκειται γιά χῶρες τέτοιες, περιφερειακές, προτιμᾶμε τή γραφική τους ὄψη, πού ἄν μάλιστα τυχαίνει νά ἔχει καί κάποιον ἐξωτισμό—ἀληθινόν ἤ ψεύτικο, ἀδιάφορο — τόσο τό καλλίτερο! Ἀπό τήν Ἑλλάδα εἶταν φυσικό νά ζητηθεῖ, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα, ὁ ἐξωτισμός.

Ὁ Καζαντζάκης — ἀνεξάρτητα ἀπό τή θετική ἀξία του — ζητήθηκε ἔξω σάν εἰσηγητής ἑνός ἀνήκουστου μεσογειακοῦ ἐξωτισμοῦ : Οἱ φοβεροί Κρητικοί του καί οἱ ἀκόρεστοι Ζορμπάδες του γοήτεψαν. Ὁ κουφασμένος εὐρωπαϊκός κόσμος μέ τά χαλαρά νεῦρα, χρειάζεται γερά μαστιγώματα ἤ παράδοξα δηλητήρια γιά νά δονηθεῖ.

Ἀδιάφορο! Γιά μᾶς, ὁ Καραγάτσης μένει ὁ στρατιώτης μιᾶς σταυροφορίας πού εἶχε τό νόημά της, τό ἀνεξάρτητο ἀπό ἀριστουργήματα ἤ ὄχι ἀριστουργήματα. Ὁ ἴδιος, ἔδειξε τή νηφαλιότητα καί τή λεβεντιά — τήν πολύ σπάνια στόν πνευματικό κόσμο — νά εἰπεῖ, μέ τό δικό του τό χιοῦμορ, πῶς «δέν ἔχει καβαλήσει τό καλάμι» γιά νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του μεγαλοφυΐα. Ἤξερε πώς δέν εἶναι μόνο τό ἐκπληκτικό δαιμόνιο πού δικαιώνει ἕναν ἄνθρωπο καί μιάν ἐποχή. Στή δήλωση τούτη, ὑπάρχει μιά περηφάνεια πού φοβᾶμαι πώς πολύ λίγοι μποροῦν νά τή γευτοῦν. Ὅμως εἶναι αὐτή, δίχως ἄλλο, πού ἔδινε τή νύχτα τῆς περασμένης Τετάρτης στό λείψανό του, ἐκεῖ στό νεκρικό του θάλαμο, τήν ἔκφραση ἑνός ἤρεμου μεγαλείου. Ἔμοιαζε ν' ἀλαφροκοιμᾶται ὁ πρῶτος αὐτός πού φεύγει τῆς γενιᾶς μας, ἀνοίγοντας τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Σεπτεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Οἱ ἄνθρωποι ἔχουμε τήν τάση, ὅταν πιάνουμε νά γράφουμε τή γνώμη μας ἤ τίς παρατηρήσεις μας γιά κάτι, νά τό καλλωπίζουμε. Εἶναι πολλαί μάλιστα πού, χωρίς καμμιάν ἰδιοτέλεια ἤ πρόθεση δημοκοπίας, ἀπό ἀγαθή προαίρεση καί μόνο, πιστεύουν πώς αὐτό ἐπιβάλλεται: Δέν πρέπει νά τά λέει κανένας ὅλα, τά δυσάρεστα καλλίτερα νά τά σκεπάζει, ἤ τουλάχιστον νά τά μαλακώνει σ' ἔκφραση, νά τά μετριάζει σέ περιεχόμενο. Πρόκειται, στήν ἀντίληψή τους, γιά κάτι σάν παιδαγωγική τοῦ συνόλου, μιά κούρα ψυχικῆς του ὑγιεινῆς. Ὅσο λιγότερα δυσάρεστα λές, τόσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος συνηθίζει στό ἤπιο, στό καλό, στό ἀγαθό, Τό κάνει κανόνα τῆς ζωῆς του. Ἡ ὠμή εἰλικρίνεια, ἀντίθετα, ἀγριεύει τά ἤθη...

Ἀφοῦ πρῶτα δηλώσω πώς δέν πιστεύω καθόλου σ' αὐτή τή διαιτητική—γιά πολλούς καί διαφόρους λόγους, ὄχι τοῦ παρόντος—θά προχωρήσω στή διαπίστωση ἑνός φαινομένου ἀρκετά δυσάρεστου. Στόν ὑπρόσεχτο παρατηρητή θά φανεῖ ἴσως εἰδικό, ἤ συμπτωματικό. Λυπᾶμαι ἀλλά μοῦ φαίνεται νά κρύβει ἕνα νόημα πολύ πλατύτερο: Μιάν ἔνδειξη. Εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο καί τό καταγράφω στήν στήλη τούτη.

Ἀνάμεσα στίς διάφορες εἰσαγωγικές ἐξετάσεις αὐτῆς - ἐδῶ τῆς μελαγχολικῆς ὥρας τοῦ χρόνου, ἔγιναν καί οἱ ἐξετάσεις μιᾶς καλλιτεχνικῆς Σχολῆς πού σκοπός της εἶναι νά δγάζει ἠθοποιούς. Τίς παρακολούθησα σά μέλος τῆς ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἡ συνολική μου ἐντύπωση εἶναι πώς μέσα στό διάστημα μιᾶς δεκαετίας, πού δέν μοῦ φαίνεται στατιστικῶς μῆκος χρόνου εὐκαταφρόνητο, ὁ ἀριθμός

150

τῶν ὑποψηφίων ἔχει τριπλασιαστεῖ ἐνῶ ὁ μέσος ὅρος τους σέ ποιότητα ἔχει πέσει. Φυσικά, μέσα στή δεκαετία συγχωνεύω τίς διάφορες μικροδιακυμάνσεις τοῦ δείχτη. Ἡ κατιοῦσα του, μιά φορά, εἶναι σταθερή.

Τί συμβαίνει; Πολλά καί ποικίλα σχόλια θά χωροῦσαν ἐδῶ. Δέν ἐά τά ἐπιχειρήσω, γιατί αὐτό θ' ἀπαιτοῦσε χῶρο ἀνάλογο. Θά περιοριστῶ σ' ἐκεῖνα μόνο πού μοῦ φαίνονται τά πιό ἐπιβαλλόμενα. Θά τονίσω πρῶτα ὅμως τοῦτο: Πῶς ἐκεῖνο πού δικαιολογεῖ μιά βαθύτερη ἀνησυχία δέν εἶναι αὐτή ἡ ἴδια ἡ πτώση τῆς ποιοτικῆς στάθμης. Μιά πτώση μπορεῖ κάλλιστα νά εἶναι συμπτωματική, ἀκόμα κι' ἄν ἁπλώνεται σέ μιάν ὁλόκληρη δεκαετία. Ὑπάρχουν χρονικές περίοδοι εὔφορες σέ ἰδιοφυΐες, ἄλλες ὄχι. Τόν καιρό πού ἡ ἑλληνική ἐπικράτεια ἔφτανε λίγο πιό πάνω ἀπό τή Λάρισα, εἶχε σημειωθεῖ μιά ἀνθοφορία σέ καλλιτέχνες τοῦ Θεάτρου τέτοια πού ν' ἀποτελέσει πραγματικά ἱστορικό φαινόμενο. Τό μετέπειτα Ἐθνικό Θέατρο σ' ἐκείνης οὐσιαστικά τῆς γενιᾶς τό δυναμικό εἶχε βασιστεῖ γιά νά ξεκινήσει. Σήμερα τό ἑλληνικό Θέατρο, στό σύνολό του, ἔχει πλῆθος ἀξιόλογους καλλιτέχνες, τοῦ λείπουν ὅμως ὁλόκληρες εἰδικότητες. Αὐτό ὅσχετα μέ τήν κωμικοτραγική διασπορά τοῦ ἔμψυχου ὑλικοῦ σ' ἀμέτρητους θιάσους.

Ἄν ὅμως ἡ ποιοτική ἀνεπάρκεια τῶν νέων πού χτυπᾶνε τήν πόρτα τοῦ Θεάτρου αὐτή τή στιγμή δέν εἶναι ἀπό μόνη της φαινόμενο ἀποθαρρυντικό, ἡ γενικότερη ἐμφάνισή τους εἶναι. Καί λέω «γενικότερη ἐμφάνιση» ὅ,τι τούς χαρακτηρίζει ἐξωτερικά κι' ἐσωτερικά. Σέ παρουσιαστικό πρῶτα - πρῶτα: Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς εἰδικές ἀπαιτήσεις τῆς σκηνῆς, ἡ ἐξωτερική διάπλαση τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὑποψηφίων δίνει μιάν εἰκόνα τῆς φυλῆς ἀρκετά ζοφερή. Φταίει ἡ κακή διατροφή; Φταῖνε οἱ ἀπίθανες προελεύσεις; Ξανακυλίσαμε μήπως στόν πιό βαρύ πρωτογονισμό, χωρίς νά τό καταλάβουμε; Ἤ λείπει σέ τέτοιο βαθμό ἡ στοιχειωδέστερη ἐπίγνωση ὥστε πολλά παιδιά καί τῶν δύο φύλων νά ξεκινᾶνε γιά τό Θέατρο μέ μόνο τους ἐφόδιο τή δυσμορφία; Δέν λέω πώς αὐτό εἶναι ὁ κανόνας. Ἀλλοίμονο ἄν εἴταν! Εἶναι ὅμως τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμός τῶν ἐλαττωματικῶν ὑποψηφίων πού ν' ἀναρωτιέται κανένας μέ ἀπορία βαθύτατη τί σκέψη ἄραγε τούς ἔσπρωξε ν' ἀναζητήσουν στό Θέατρο κι' ὄχι ἀλλοῦ μιά μιά διέξοδο στό πρόβλημά τους.

Τό φαινόμενο δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο. Ἄν μάλιστα τό συνδυάσει κανένας μέ κάποιο ἄλλο, παράλληλο, τότε θά ὑποχρεωθεῖ ν' ἀναζητήσει ὁπωσδήποτε μιάν ἐξήγηση: Τά ἐλαττωματικά παιδιά—ὄχι ὅμως μόνον αὐτά—φανερώνουν μιάν ἐσωτερική ἀνεπάρκεια, μιάν ἔλλειψη συγκεκριμένου στόχου, μιάν ἐσωτερική θολερότητα προθέσεων, ἀπογοητευτικές. Πολλά ἀπ' αὐτά, τά ρωτᾶτε πῶς ἀποφάσισαν νά βγοῦν στό Θέατρο, τί τά παρεκίνησε, καί δέν ξέρουν νά σᾶς τό ποῦν—ἤ δέν θέλουν καί τά ἴδια νά τό ξέρουν. Τά ρωτᾶτε πότε τό ἀποφάσισαν καί σᾶς ἀπαντοῦν φυσικότατα πώς αὐτό ἔγινε μόλις χτές, ἤ πρίν ἀπό τρεῖς ἡμέρες! Ἐκεῖνα πού τό ἔχουν ἀποφασίσει γωρίτερα εἶναι, συνηθέστατα, θύματα τῶν δασκάλων τους τοῦ σχολείου. Εἴπανε στίς ἐξετάσεις τό «Ὁ βράχος καί τό κῦμα», ἔπαιξαν σ' ἕνα πατριωτικό μονόπρακτο: Ἄψεσβύσε ὁ δάσκαλος, ἡ δασκάλα, ἔκαναν τή διάγνωση, τούς ξεσήκωσαν τά μυαλά: «Ἐσύ, παιδί μου, εἶσαι ταλέντο. Πρέπει νά βγεῖς στή σκηνή»! Βεβαίωση ἔγκυρη, δαρυσήμαντη, ἀπό καθέδρας, καί, τό χειρότερο, κολακευτική. Χρειάζονται τόνοι ἐχεφροσύνης γιά νά τῆς ἀντισταθεῖς.

Ἐδῶ ἀνοίγω μιά παρένθεση, πού μοῦ φαίνεται ἐπίκαιρη καί ἀναγκαία. Τό κακό αὐτό τῶν σχολικῶν ξεμυαλισμάτων πρέπει νά σταματήσει. Εἶναι ὀλέθριο γιατί εἶναι ἀνεύθυνο. Καί εἶναι ἀνεύθυνο γιατί εἶναι ἀναρμόδιο. Ἄν νομίζει ὁ κάθε κολοπροαίρετος καθηγητής, πού τοῦ ἄρεσε ἡ μαθήτριά του ἡ Ἀντιγόνη ὅταν ἔπαιζε τήν Ἰφιγένεια, ἤ ἡ μαθήτριά του ἡ Ἰφιγένεια ὅταν ἔπαιζε τήν Ἀντιγόνη, πῶς μπορεῖ γι' αὐτό καί νά τήν παρακινήσει νά βγεῖ στή σκηνή, γελιέται. Γιά νά πεῖς σ' ἕνα παιδί πώς κάνει γιά τό Θέατρο, χρειάζεται πεῖρα ε ἰ δ ι κ ή, πεῖρα φορτωμένη μέ πολλές δεκαετίες, διαίσθηση ὀξύτατη, πού δέν εἶναι ποτέ ἀλάνθαστη, γνώση οὐσιαστική μιᾶς Τέχνης πού δέν ἔχει τελειωμό καί πού δέν γνωρίζει ἔλεος. Ὁ ἔμπειρος κι' εὐσυνείδητος ἄνθρωπος τοῦ Θεάτρου γιά νά ξεστομίσει τέτοιο λόγο, θά τόν βασανίσει πρίν πολύ μέσα του, καί πάλι, τήν ὥρα πού θά τόν λέει, τό χεῖλος του θά τρέμει. Ἄν εἶναι καλλιτέχνης δηλαδή, κι' ὄχι ξεμυαλιστής. Πῶς θέλει τώρα ὁ τάδε φιλότεχνος ἐκπαιδευτικός, μέ μόνο ἐφόδιο τό γοῦστο του ἐνισχυμένο ἀπό τό θάρρος τῆς ἄγνοιας, νά τόν ἀποτολμήσει;

Παρεξηγημένη ἀντίληψη τῆς ἀνάγκης νά διαδώσουμε στό λαό τήν Τέχνη. Ἀπό τή μιάν ἄκρη πέσαμε στήν ἄλλη. Ἴσαμε χτές εἴχαμε τό μεσαιωνικό δράμα μέ ἥρωες τόν ἀδυσώπητο πατέρα καί τήν πυρπολημένη ἀπό τό ὀλέθριο πάθος τῆς σκηνῆς κόρη, πού ἐπιβουλευόταν ἔτσι τήν οἰκογενειακή τιμή. Τώρα ἔχουμε τή λυρική μητέρα πού πολιορκεῖ στενά, ἱκετεύει, ἐξορκίζει, γιά ν' ἀποτρέψει μιάν ἀπόρριψη τῆς κόρης της. Ἔπεσαν οἱ προλήψεις, φούντωσαν οἱ αὐταρέσκειες. Τό Θέατρο οὔτε καί τώρα κερδίζει.

Τό ἄλλο μεγάλο κακό, τό μεγαλύτερο, τό κάνει ὁ κινηματογράφος. Οὐδέν καλόν ἀμιγές κακοῦ: Ἡ ταινία κύλησε, πῆρε δρόμο, ἔφτασε στό πιό μακρυνό βουνήσιο χωριό, ἡ ὀθόνη στήθηκε γεμάτη ὑποσχέσεις καί περιπασιμούς σέ κάθε μάντρα, χάλασμα, ἀχοῦρι, τά ἔμψυχα πυροτεχνήματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ στερεώματος λάμπουν, τρεμοσαλεύουν, κολπώνουν τά μέλη τους, ξεντύνονται ἐπιμελέστατα κάθε νύχτα μπροστά στά μάτια τοῦ ἐκστατικοῦ πανελλήνιου. Καί τό ε'κονογραφημένο λαϊκό περιοδικό τά ὑπογραμμίζει, τά πρακτορεύει. Πῶς ν' ἀντισταθεῖ ἡ μακρυνή παπαδοπούλα; Ὀνειρευόταν ὅλλοτε νά παντρευτεῖ καί νά παιδοκομήσει. Τώρα φλέγεται ἀπό τόν πόθο ν' ἀστεροποιηθεῖ. Παίρνει τό λεωφορεῖο καί μέσ' ἀπό λαγκάδια, φαράγγια, ρουμάνια, κατηφορίζει στήν πρωτεύουσα. Στό διπλανό της κάθισμα, ἄλλωστε, ἔχει πάρει κιόλας θέση ὁ ὑπό ἄλλες συνθῆκες πιθανός ἀρρεβωνιαστικός της. Ὑποψήφιος ἀστέρας τώρα κι' αὐτός.

Τό ἰδιαίτερα θλιβερό εἶναι πώς δέν ξεσηκώνονται ἐκεῖνες καί ἐκεῖνοι πού θά εἴταν οἱ περισσότερο πιθανοί. Ξεσηκώνονται, ἀπεναντίας, οἱ πιό ἀπίθανοι. Γιατί αὐτοί ἀκριβῶς ἔχουν καί τή λιγότερη συναίσθηση. Μή φανταστεῖ ὡστόσο κανένας πώς ἔτσι κι' ἀστοχήσουν, θά ξαναγυρίσουν φρόνιμα - φρόνιμα στή γωνίτσα τους, συνετισμένοι. Ὅποιος πατήσει μιά φορά τήν ἄσφαλτο τῆς Ἀθήνας, δέν ξεκολλάει. Προτιμάει νά προσθέσει τό πτῶμα του στόν πίνακα, ὅπως οἱ μῦγες στίς παλιές μυγοπαγίδες. Τό πανελλήνιο ξεμυαλίζεται σταθερά, προοδευτικά, ἐν ὀνόματι τῆς «Τέχνης».

Διακόσιοι σαράντα ὑποψήφιοι ἐφέτος, ἐκεῖ πού εἴχαμε ἄλλοτε ἑκατό καί ἀκάμα πιό πρίν ἀγδόντα! Ἀπό τούς ἀγδόντα ξεδιαλέγουμε μιά περίπου ἰδιαθεκάδα. Ἄν ἐφέτος ἀπό τούς διακόσιους σαράντα ξεδιαλεχτοῦν πάλι δώθεκα, οἱ μισοί τουλάχιστον θά πρέπει νά μήν αἰσθάνονται καθόλου στέρεο τό ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια τους. Ἰδού ἡ εὐγλωττία τῶν ἀριθμῶν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Ὀκτωβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δέν πάει καλά - καλά ἕνας μήνας πού ἐξετάζαμε σ' αὐτήν - ἐδῶ τή στήλη—πρόχειρα, φυσικά, καί χωρίς ἀξιώσεις—τό πρόβλημα τῆς εὐτυχίας: δηλαδή τίς ἀντιφάσεις πού προκύπτουν ἀπό τή συστηματική ἐπιδίωξή της σέ σχέση μέ τά θετικά ἀποτελέσματα. Κατά σύμπτωση, δέκα μέρες ἀργότερα, δημοσιευόταν σ' ἕνα παρισινό φύλλο, τόν «Φιλολογικό Φιγκαρό», ἕνα ἄρθρο τοῦ κριτικοῦ Ρομπέρ Καντέρ, σχολιαστικό κάποιου καινούργιου γαλλικοῦ βιβλίου πού ἔχει γιά τίτλο καί θέμα τήν «Ἰδέα τῆς εὐτυχίας στόν δέκατον ὄγδοο αἰῶνα». Ἡ ἐποχή δέν εἶναι καί τόσο μακρυνή ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη πώς τότε πάνω - κάτω ἀρχίζει νά διαμορφώνεται ὁ τύπος τῆς εὐτυχίας πού κυνηγᾶμε σήμερα. Ἄς ξαναθίξουμε λοιπόν μιάν ἀκόμα φορά, μέ τήν εὐκαιρία τούτη, τό θέμα, ἀφοῦ πρίν συνοψίσουμε τίς ἀπόψεις τοῦ βιβλίου καί τοῦ ἄρθρου. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτες.

Ποιός ξέρει, ἀναρωτιέται ὁ ἀρθρογράφος, ἄν σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ οὐσία ἑνός δεδομένου πολιτισμοῦ δέν εἶναι ἡ ἰδέα του περί εὐτυχίας. Ὕστερ' ἀπό τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γι' αὐτό τό ζήτημα, ἔρχεται ὁ χριστιανισμός, πού τίς ἀναθεωρεῖ. Ἡ ἔγνοια του δέν εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας ἀλλά τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς. Τήν ὑπόσχεση μιᾶς εὐτυχίας τή μεταθέτει στάν ἄλλον κόσμο. Ἀποτέλεσμα: ὄχι μόνον ἀποφυγή κάθε προσπάθειας γιά καλή ζωή ἐπί τῆς Γῆς, ἀλλά καί προτίμηση γιά τό μαρτύριο, τή δυστυχία, πού δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις μιᾶς μεταθανάτιας ἀνταμοιβῆς. Ἀκόμα καί στόν δέκατον ἕβδομο αἰώνα, κύριες ἐπιδιώξεις εἶναι ἡ «δόξα» καί ἡ σωτηρία. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου εἶναι φανερό πώς ἔχει ὑπ' ὄψη του τόν γαλλικό κυρίως 17ο αἰώνα, μέ τό αὐστηρό του ἦθος· γιατί σ' ἄλλες εὐρωπαϊ

...ρύψω τήν προτίμησή μου | αἰσθητή ἔτσι, ἀρνητικά ἔστω, τήν

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Ὀκτωβρίου 1960

1.52

κές χῶρες, καί ἰδιαίτερα στήν Ἰταλία, ὅπου ἔχει ἀνατείλει δυό σχεδόν αἰῶνες πρίν ἡ Ἀναγέννηση, τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἀδιάφορο! Ἡ Δυτική Εὐρώπη, πού ξενερίζει ἀπό τά θολά νερά τοῦ Μεσαίωνα μέ κόπο, ψάχνει ἀκόμα νά βρεῖ τά νέα της πνευματικά καί ἠθικά ἐρείσματα. Ὑπάρχουν χῶρες πού προβαδίζουν καί χῶρες πού βραδυποροῦν, ὅπως ὑπάρχουν κοινωνικές τάξεις πού κατρακυλᾶνε γρήγορα στόν πιό ἀχαλίνωτο εὐδαιμονισμό καί ἄτομα πού ἔχουν κιόλας πετύχει μιάν ἀξιοζήλευτα φιλελεύθερη ἐσωτερική πειθαρχία. Γιά νά ξανάρθουμε στό βιβλίο—εἶναι τοῦ κ. Ρομπέρ Μωζέ—στόν 18ο αἰώνα, ἔτσι ἤ ἀλλιῶς, ἡ ἰδέα τῆς εὐτυχίας ξεκαθαρίζεται, ριζώνει τόσο πού νά φτάσει νά γίνει ψύχωση. Ἀκόμα καί ἡ Ἐκκλησία, τώρα, μοιάζει νά ζητάει μιά συμβιβαστική λύση, νά παραδέχεται δηλαδή τήν ἐπίγεια εὐτυχία σάν ἀνταμοιβή τῆς ἀρετῆς, σάν πρόγευση τῆς μακάριας ζωῆς πού περιμένει τούς δικαίους πέρα ἀπό τόν τάφο.

Οἱ «φιλόσοφοι» τοῦ γαλλικοῦ 18ου αἰώνα—πού, μεταξύ μας αὐτό, δέν εἶταν καθόλου φιλόσοφοι — φιλοτεχνοῦν ὁ καθένας τους κι' ἀπό μιάν εἰκόνα τῆς εὐτυχίας. Ὅπως τή φαντάζονται καί τήν προτιμᾶνε. Γράφονται καί πραγματεῖες σχετικές, ὁδηγοί, νά ποῦμε, γιά τό πῶς μπορεῖ κανένας νά τήν ἐξασφαλίσει. Βλέπετε, ὁ κόσμος εἶχε ἀρχίσει ἀπό τότε κιόλας νά γίνεται μηχανικά πρακτικός, τό βιομηχανικό — καί μαζί τ' ὁλοκληρωτικό — πνεῦμα νά ξυπνάει. Ἄς μήν ἀποδώσω ὅμως στόν ἀρθρογράφο τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό» σχόλια ἀσεβῆ πού δέν εἶναι δικά του. Ἀξιοπρόσεχτη μοῦ φαίνεται ἡ παρατήρησή του πώς οἱ τύποι εὐτυχίας δέν ἔχουν ἀπεριόριστη κλίμακα. Μποροῦν νά συνοψιστοῦν σέ δυό ἀκραῖες κατηγορίες: Ἕναν τύπο στατικό κι' ἕνα δυναμικό. Πραγματικά, ἄλλοι ἀπό ἐμᾶς ὀνειρεύονται τήν εὐτυχία τῆς ἀκινησίας, τῆς γαλήνης, τῆς σιωπῆς, τοῦ ρεμβασμοῦ, κι' ἄλλοι κυνηγᾶνε τήν ποικιλία, τή γοργή κι' ἀδιάκοπη ἐναλλαγή, τό ξόδεμα τῆς ζωϊκῆς τους περίσσειας. Θά προσθέσω πώς ἡ ταξινόμηση αὐτή εἶναι εὔστοχη, οἱ ἀποχρεώσεις ὅμως πού περικλείνει, χωρίς καί νά τίς ἐπισημαίνει, ἔχουν ἀκόμα περισσότερη σημασία. Γιατί, λόγου χάρη, στήν πρώτη κατηγορία, μπορεῖτε νά βρῆτε τόν στοχαστικό ἄνθρωπο καί τό κοινωνικό παχύδερμο, τήν ὡριμότητα καί τήν ἀναισθησία. Στή δεύτερη, τόν χιμαιροκυνηγό καί τόν τυχοδιώκτη, τόν ἰδεολόγο καί τόν κοῦφο. Δυσάρεστη σύγχυση. Ἡ εὐτυχία φαίνεται νά εἶναι ἕνα ἰδανικό πολύ πιό ἀστάθμητο, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπό ὅσο τό ἀφήνει νά ὑποτεθεῖ ἡ μιά αὐτή κι' ἑνιαία λέξη.

Δέν θά κρύψω τήν προτίμησή μου γιά τήν ἁπλή λαϊκή σοφία, πού παρουσιάζει συχνά τόν ἄνθρωπο σάν ἕνα πλάσμα ἀνερμάτιστο, πού «δέν ξέρει τί θέλει». Ἡ εὐτυχία εἶναι μιά ἔννοια σταθερή, ἀξία ξεκάθαρη, μέσα της ὅμως κρύβονται ἄπειρα ἐνδεχόμενα, ἀντιφατικά, ρευστά, δίχως στερεότητα, ἱκανά ν' ἀνατραποῦν μέ μόνη τήν πραγματοποίησή τους. Πόσες φορές ἡ κοινή πεῖρα δέν μᾶς δείχνει πώς ἡ σατανικότερη ἄρνηση τῆς εὐτυχίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ εὐτυχία! Ὁ ἰδανικότερος ἔρωτας, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ, καταλήγει σέ μιάν ἀποκτηνωτική ρουτίνα καί ἡ ὑψηλότερη ἰδεολογία θριαμβεύει γιά ν' ἀποκαλύψει τήν ταπεινωτική της προσαρμογή στήν ἀνθρώπινη εὐτέλεια. Αὐτό δέν σημαίνει πώς ὁ ἔρωτας καί ἡ ἰδεολογία εἶναι πράγματα περιττά. Σημαίνει μόνο πώς στόν ὅρο εὐτυχία ἔχουμε ἀποκρυσταλλώσει μιάν ἀπαίτηση διάρκειας ἀπεριόριστης, ἀνεδαφική, ἔξω ἀπό τό Χρόνο, ἐνῶ εἴμαστε ἐξ ὁρισμοῦ πλάσματα φτιαγμένα νά ζοῦμε ἐν Χρόνω, καί πώς ἡ δουλεία αὐτή εἶναι ἡ μοῖρα μας. Ἡ ἀπαίτηση τῆς εὐτυχίας, σάν ἔννοια ἀπόλυτη, δέν ἐκφράζει τίποτα λιγότερο ἀπό μιάν ἀσύνειδη μεταφυσική μας ἀνταρσία. Πέφτουμε νικημένοι ὄχι ἀπό τίποτα ἐξωτερικές περιστάσεις, ὅπως νομίζουμε, ἀλλά ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας.

Τό ἄρθρο ὅμως τοῦ Καντέρ ἔχει μιά παράγραφο πού μᾶς προσγειώνει σ' ἕνα θέμα εἰδικό καί ἐπίκαιρο. Ἀφορᾶ τό πρόβλημα τῆς σημερινῆς νεολαίας. Κι' αὐτό μιά μορφή τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἱστορικοῦ ἀνθρώπου γιά εὐτυχία εἶναι. Ἔχει τήν ἀρετή νά μᾶς δείχνει πόσο παράλογες μορφές φαίνεται κάποτε νά παίρνει καί σέ τί ἀπροσδόκητες λύσεις ὁδηγεῖ. Μεταφέρω ἐδῶ τά σχετικά ἀποσπάσματα : «Ἄν θέλουμε νά καταλάβουμε ἕνα μέρος τῆς παγκόσμιας νεολαίας, πρέπει ἴσως ἀπό ἐκεῖ νά καταπιαστοῦμε. Ἔχω στό νοῦ μου αὐτή τή νεολαία πού ἀποτελεῖ μιάν ἐλάχιστη μειονότητα, ὅμως δραστήρια κι' ἐντυπωσιακή, καί πού οἱ συμμορίες της ἐπισημαίνονται παντοῦ στόν πολιτισμένο κόσμο, ὅπως ἄλλοτε ἐπισημαίνονταν οἱ ἀγέλες τῶν λύκων στά μεγάλα δάση». Καί ἐξηγεῖ: «Ἄν ἐξαιρέσουμε τούς διεστραμμένους καί τ' ἀλητόπαιδα ἀπό τίς ὀργανώσεις αὐτές νεαρῶν κακοποιῶν, ἀπομένει ἕνας σταθερός πυρήνας ἀπό ἀγόρια καί κορίτσια πού κάνουν τό κακό χωρίς λόγο. Ὄχι ἀπό ἀνάγκη, ἀφοῦ δέν τά σπρώχνει ἡ δυστυχία καί δέν γυρεύουν τό κέρδος κυρίως. Ὄχι ἀπό ἄγνοια, ἀφοῦ εἶναι συχνά ἔξυπνα καί καλλιεργημένα, καί σχεδόν πάντοτε συνειδητά. Τό κάνουν γιά σπόρ. Δέν εἶναι ἡ νόησή τους ἄρρωστη, οὔτε ἡ καρδιά. Ἁπλούστατα, δέν νιώθουν νά ζοῦν παρά μόνο μέσα στήν ἀνυστερόβουλη βία. Αὐτό σημαίνει πώς ἡ ἀρρώστια τῆς νεολαίας σήμερα εἶναι μιά ἀρρώστια τῆς εὐτυχίας».

Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τίς ἐγκληματικές περιπτώσεις, πού τό κάτω - κάτω εἶναι μιά ἐξαίρεση, καί μεταφέρουμε τήν προσοχή μας σέ περιστατικά πολύ πιό συνηθισμένα, τῆς ἰδιωτικῆς πιά ζωῆς, θά ἰδοῦμε πώς ἡ παρατήρηση εἶναι σωστή. Ἡ νεολαία αὐτή μαστίζεται, σέ ἀρκετή της ἔκταση, ἀπό ἕναν ἀσύνειδο ἤ καί συνειδητό μηδενισμό. Ὑπάρχουν κορίτσια πού ξεπαρθενεύονται πρόωρα ὄχι ἀπό ἔρωτα ἤ πρακτικό ὑπολογισμό, ἀλλά γιά νά διαδηλώσουν ἔτσι τήν ἀνταρσία τους ἀπέναντι στά καθιερωμένα, στήν «τάξη». Ἀγόρια πού καταφεύγουν σέ ἀσχημίες, σέ προσβολές τοῦ διπλανοῦ τους, ἀναίτιες, γιά νά κάνουν αἰσθητή ἔτσι, ἀρνητικά ἔστω, τήν παρουσία τους στή ζωή. Μιά ζωή πού εἴτε ἔχει διαψεύσει ὅλες τίς ἠθικές ἀξίες, εἴτε κατάντησε τόσο ἀγελαία, ἀσφυκτική, πού ν' ἀφήνει ἐλάχιστα καί δύσκολα περιθώρια στό ἄτομο.

Ὁ σημερινός κόσμος, πού ἀγωνίζεται μέ ὅλα τά μέσα, θεμιτά καί ἀθέμιτα, γιά τήν ὑλική εὐδαιμονία του, περνάει, δίχως νά τό ξέρει, μιάν ἀρρώστια τοῦ ὀργάνου τῆς εὐτυχίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΙΑΣΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» ... 1969

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΦΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ

I-53

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιά πρωτη παρουσίαση στά ἑλληνικά τοῦ Πασκάλ—ἑνός ἀπό τά μεγαλύτερα πνεύματα τοῦ μέγιστου γαλλικοῦ ΙΖ΄ αἰώνα—δέν μπορεῖ παρά νά χαροποιήσει κάθε ἄνθρωπο πού ἀγαπάει τό στοχασμό. Ἰδιαίτερα ὅταν στό στοχασμό δέν βλέπει μιάν ἐρασιτεχνική ἀπασχόληση ἤ ἕνα μέσο κοινωνικῆς προβολῆς, παρά τή διέξοδο σέ μιά τυραννική δίψα. Τήν παρουσίαση πού λέω, τήν ἐπιχειρεῖ τώρα, μ' ἕνα βιβλίο ἀπό 160 σελίδες, ὁ κ. Βασ. Μ. Ἐπιθυμιάδης. Γιά τήν ἀκρίβεια, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ, μιά ὁλόπρωτη παρουσίαση τοῦ Πασκάλ, ἀλλά χαμηλόφωνη, σχεδόν ἰδιωτική, εἶχε γίνει στά 1947 ἀπό τόν Φώτη Κόντογλου. Ἀμφιβάλλω ἄν ἡ μικρή ἐκείνη ἐργασία ἀπό καμμιά πενηνταριά σελίδες, ἡ προορισμένη ἀρχικά γιά προσωπική ἱκανοποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ Κόντογλου, εἶναι σήμερα προσιτή. Γι' αὐτό καί ἡ ἔκδοση τοῦ κ. Ἐπιθυμιάδη—σύντομος πρόλογος, βιογραφικές καί βιβλιογραφικές πληροφορίες, μετάφραση ἀρκετῶν Στοχασμῶν τοῦ Πασκάλ—ἔρχεται νά προσφέρει μιάν ὑπηρεσία. Βιάζομαι νά πῶ πώς δέν πρόκειται νά τήν κρίνω. Ἡ στήλη τούτη δέν εἶναι στήλη κριτικῆς καί τό κάτω-κάτω οἱ ἀξιώσεις τοῦ ὑποφαινόμενου πολύ ἀπέχουν ἀπό τέτοιον ὑπεύθυνο ἔλεγχο. Μερικά σχόλια μόνο, στό περιθώριο, θά ἐπιτρέψω στόν ἑαυτό μου. Ἕναν μικρό, δίχως βαρύτητα ρεμβασμό.

Ἄς λησμονήσουμε πρῶτα - πρῶτα πώς ἡ ἐποχή μας, γιά ν' ἀπαθανατίσει τό θρίαμβό της πάνω στό πνεῦμα τῶν προλήψεων, ἔστησε τρόπαια ἀπό προ-

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Ὀκτωβρίου 1960

1-54

λήψεις νέες, φυσικά στερεότερες ἀπό τίς παλιές. Ἄς θεωρήσουμε πώς διαθέτουμε ἕνα πραγματικά λυτρωμένο πνεῦμα. Πέρα ἀπό πίστη ἤ ἀπιστία, πέρα ἀπό ὑλιστικούς ἤ ἰδεαλιστικούς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι, θ' ἀναγνωρίσουμε τήν παράδοξη, τήν ἐσωτερική ἐπικαιρότητα τοῦ Πασκάλ. Μιλάω φυσικά ἐδῶ γιά τόν ἀπολογητή τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὄχι γιά τό γεωμέτρη, τό μαθηματικό, τόν φυσικό. Ὁ Πασκάλ δέν εἶναι φιλόσοφος, κι' ἄς τόν κατατάσσουν συχνά στούς ἅγιους Πάντες τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἠθολόγος /(νά ποῦμε ἔτσι τόν **moraliste**, γιά ν' ἀποφύγουμε τόν ἀποτρόπαιο «ἠθικολόγο»;). Ἀνήκει λοιπόν, ὥς ἕνα τουλάχιστο σημεῖο, σ' ἐμᾶς τούς ἀνειδίκευτους. Εἶναι ἕνας πεζομάχος, ἕνας αὐτοσχεδιαστής πολύ ὁρμητικός γιά νά προλάβει νά ὁλοκληρώσει τό πρόγραμμά του, νά οἰκοδομήσει μέ σύστημα τό ἔργο του. Πεθαίνοντας τριανταεννιά χρονῶν, στά 1662, ἀφήνει ἕναν ὁρμαθό ἀπό ἀσύνδετους στοχασμούς γραμμένους σέ χαρτιά σκόρπια, τό μεγαλοφυέστερο ἴσως παραλήρημα τῶν αἰώνων. Καί ἡ πυρετωμένη αὐτή μαρτυρία, σημειώσεις προορισμένες ν' ἀποτελέσουν κάποτε μιάν Ἀπολογία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, εἶναι στό βάθος ἡ αἱματόβρεχτή ἀναζήτηση ἑνός Θεοῦ.

Ὄχι πώς ὁ Πασκάλ βασανίζεται ἀπό τήν ἀμφιβολία. Ἡ τάση νά βλέπουμε τά πάντα ἀλλοιωμένα μέσ' ἀπό τό πρῖσμα τῆς ἐποχῆς μας, χρωματισμένα ἀπό τό δικό της φῶς, ἔκανε πολλούς νά ἰδοῦν τόν Πασκάλ σάν ἕναν πρόγονο τῆς περιλάλητης «ἀγωνίας», πού, καθώς ἔχει εἰπωθεῖ φορτικά, προβάλλεται σά σύνθημα τοῦ σύγχρονου στοχασμοῦ. Ὁ Πασκάλ ὅμως εἶναι ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ του. «Παρηγορήσου, δέν θά μέ γύρευες, ἄν δέν μέ εἶχες βρεῖ», λέει στό «Μυστήριο τοῦ Ἰησοῦ», μιλώντας στόν ἄπιστο, ὁ Ναζωραῖος. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός πού, παιδί ἀκόμα, εἴταν μιά μαθηματική μεγαλοφυΐα κι' ἀργότερα ἕνας ἐρευνητής ἀπό τούς ὀξύτερους, θ' ἀκολουθήσει δρόμο ἀπόλυτα ἀντιορθολογικό γιά νά πορευτεῖ πρός τό Θεό του. Εἶχε ξεκινήσει ἀπό ἐκεῖ ὅπου κατέληγε ὁ Μονταίνιος: ἀπό τό εὔθραυστο τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ. Γρήγορα ὅμως φαίνεται νά εἶχε κυριευτεῖ ἀπό τόν μεγάλο ἴλιγγο. Ἔκανε στοχασμούς εἰκονοκλαστικά πρωτοποριακούς γιά τόν καιρό του: «Ἡ Φύση εἶναι μιά ἀπέραντη σφαῖρα, πού τό κέντρο της βρίσκεται παντοῦ, ἡ περίμετρος ὅμως πουθενά». Κατάντικρυ στό ἀστρικό διάστημα, ἡ καρδιά του παγώνει: «Ἡ αἰώνια σιγή τῶν ἀτελεύτητων αὐτῶν ἐκτάσεων μέ τρομάζει». Γιατί, βλέπετε, αὐτός δέν εἶναι βυθισμένος στή μακαριότητα τῶν ἀπνευμάτιστων: «Ὁ ἁπλός κόσμος ἔχει τή δύναμη νά μή συλλογίζεται αὐτό πού δέν θέλει νά συλλογίζεται», λέει κάπου. Σωστά! Ἕνας Πασκάλ εἶναι καταδικασμένος νά διαλογίζεται, νά κοιτάζει καταπρόσωπο τή Σφίγγα: «Ἡ Σκέψη ἀποτελεῖ τό μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου», θά πεῖ. Τό μεγαλεῖο ἀλλά καί τήν καταδίκη του. Ὁ Πασκάλ ξεντύνεται τήν ἀρματωσιά τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀφήνεται μέ κλειστά μάτια στό κρυφό, θερμό ρεῦμα τῆς καρδιᾶς. Γυρεύει ἄσυλο στό Μυστήριο. «Νά τί εἶναι ἡ πίστη: ὁ Θεός αἰσθητός στήν καρδιά, ὄχι στή διάνοια». Ἡ ἀγωνία πού ὁδηγεῖ τούς συγκαιρινούς μας στό ἀδιέξοδο τοῦ «παράλογου», εἶχε ὁδηγήσει αὐτόν στήν πίστη.

Μή γελαστοῦμε ὅμως: Ὁ Πασκάλ δέν εἶναι πνεῦμα στενό, στεγνό, ἄδροσο, ἀσκητική φύση ἀπό ὑστέρημα ζωῆς. Τό ἄλλοτε παιδί - θαῦμα εἶχε γίνει γρήγορα ἕνας νέος μέ κοινωνική λάμψη, ἀστραφτερό πνεῦμα, διάθεση γιά ξεφάντωμα, σχεδόν ἕνας ἄσωτος. Ὥσπου, τριαντάρης, νά προσηλυτιστεῖ. Ζωή ζωντανή, γεμάτη, ὁρμητική, πού ἀναλώνεται μέ γενναιοδωρία, οἶστρο, αὐτό μοιάζει νά εἶναι ὁ μετέπειτα αὐστηρός γιανσενιστής. Ξεκόβεται στόν ὁρίζοντα σάν μιά ἀπό τίς ψυχές ἐκεῖνες μέ τή γοργή καύση, τή θυελλώδη ἔνταση, τό ἀκοίμητο μάτι, πού περνᾶνε ἀνάμεσά μας πυρώνοντας τά πρόσωπα σάν καυτοί ἄνεμοι τῆς ἐρήμου. Ὅπως ἀργότερα ὁ Ντοστογιέφσκι, ὁ Νίτσε. Νά τόν πεῖ κανένας μυστικοπαθῆ, δέν θά τόν χαρακτηρίσει. Γιατί ὑπάρχουν οἱ ἀναχωρητές τῆς σκήτης, οἱ γαληνεμένοι, οἱ μακάριοι, καί ὑπάρχουν οἱ ἄλλοι, οἱ ἐλλαμπόμενοι καθώς αὐτός, οἱ μάχιμοι, οἱ ὁπλίτες. Φύση ἐπιθετική, χαρακτήρας αὐταρχικός ὁ Πασκάλ, πορεύεται μέ τή ρομφαία τ' Οὐρανοῦ στό χέρι του. Μά καί πάλι δέν εἶναι ὁ ἀλύγιστος ἱεροεξεταστής, ὁ ἀδιαπέραστος. Γεμίζει ταπεινοσύνη μέσα του, γονατίζει, δακρύζει. «Δέν ἐπιδοκιμάζω —λέει— παρά αὐτούς πού ἀναζητοῦν γογγύζοντας». Λίγο ἀκόμα καί θά νόμιζε κανένας πώς ἀκούει τόν ἀφορισμό ἑνός ἄλλου προφήτη, κολασμένου ὅμως ἐκείνου, τοῦ Φρειδερίκου Νίτσε: «Ἀγαπῶ μονάχα ὅ,τι εἶναι γραμμένο μέ αἷμα, γιατί τό αἷμα εἶναι πνεῦμα». Τή θεομηνία πού τόν φέρνει στά πύρινα φτερά της ὁ Πασκάλ τήν τρέφει πρῶτα καί κύρια μέσα στά σπλάχνα του. Φλογίζεται, λυώνει ὁ ἴδιος ἀπό τή φλόγα πού ἐκπέμπει σά φεγγοβολή.

Εἶναι ποιητής — ἰδού τό μεγαλεῖο του. Καί ἰδού τό ὅπλο του, ὅ,τι θέλουν ἄς λένε. Ὅταν μιλάει γιά «καρδιά» σά μοναδικό φορέα τοῦ Θεοῦ, χωρίς νά τό ξέρει ὁ ἴδιος τήν ποίηση ἐννοεῖ. Ἀπόδειξη πώς ἔχει τό βαθύ γνώρισμα κάθε ἀληθινοῦ ποιητή: τήν ἐξέγερση μπροστά στήν εὐτέλεια. Μιά ἀπό τίς ἐξαίσιες κραυγές του, κι' ἄς μή τήν ἔχουν ἀρκετά ὑπογραμμίσει ἐπειδή εἶναι ἀρητόρευτη, λέει: «Τί κούφια κι' ὅλο λάσπη πού εἶναι ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου!» Σπαραχτική μετάπτωση! Αὐτός, ὁ ὑπέρμαχος τοῦ ἀνθρώπινου γένους, αὐτός πού ὁλάκερη ἡ διδασκαλία του δέν εἶναι παρά μιά ἀνθρωπολογία δραματική, ἔρχεται στιγμή πού ἀφήνει νά τοῦ ξεφύγει ὁ βαθύς τοῦτος βόγγος. Σάμπως νά ἔνιωσε ξαφνικά πάνω στούς ὤμους του, ἐκεῖ πού ἀνηφόριζε στό Γολγοθᾶ του, ὅλο τό βάρος τοῦ μοιραίου, τήν προαιώνια δουλεία τοῦ γένους μας.

Εἶπα τήν παρουσία του ἐπίκαιρη. Ὁ Πασκάλ στέκεται στό κρίσιμο μεταίχμιο δύο κόσμων: Τοῦ Μεσαίωνα πού φεύγει ἀργοπορημένος ὅπως οἱ ἀρρώστιες πού ὑποτροπιάζουν καί τοῦ νεώτερου κόσμου πού ἀνατέλλει σπαθίζοντας τόν ὁρίζοντα μέ κρύο φῶς: τίς ἐπιστημονικές κατακτήσεις του. Τό κοσμοείδωλο στόν καιρό τοῦ Πασκάλ ἔχει ἀναθεωρηθεῖ ριζικά. Τήν παλιά, τόσο ἀναπαυτική γεωκεντρική ἀντίληψη, τήν ἔχει ξαφνικά παραμερίσει ἡ ἐπίγνωση πώς οἱ ἄνθρωποι μυρμηγκιάζουμε σά μικροοργανισμοί ἀδιόρατοι πάνω σ' ἕνα μόριο τῆς ἀστρικῆς σκόνης. Εἴμαστε χαμένοι κάπου ἐκεῖ μέσα στό ἄπειρο. Ἡ ἀπεραντοσύνη, ἴσαμε χτές γνώρισμα τοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου, μεταφέρεται τώρα στόν φυσικό κόσμο. Ἐρημιά τρομαχτική. Ποῦ νά στραφεῖς, πού νά γυρέψεις στήριγμα; Φυσικά, τή ζάλη τοῦ κενοῦ ὁ πολύς ὁ κόσμος δέν τή νιώθει. Γεύεται μόνο, μέσα σέ λιπαρή νάρκη, τούς καρπούς της: Ρίχνεται στόν ἠδονισμό, στή μηδενιστική ἀναισθησία, στήν ἀσυδοσία. Ἕνα πνεῦμα ὅμως μέ τήν τραγική ἀξιοπρέπεια τοῦ Πασκάλ, δέν μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ. Ξέρει, αὐτός, πώς ἡ ἐπιστημονική πρόοδος δέν λύνει τό μεταφυσικό μας πρόβλημα, πού δέν εἶναι ἐξερεύνηση ἀλλά δίψα. Τό πρόβλημα πού ρωτάει γιά τή δικαίωση τοῦ ὑπάρχειν. Θ' ἀναζητήσει λοιπόν αὐτό πού θέλει μέ κάθε θυσία νά εἶναι ὑπαρκτό: τήν Ὁδό καί τήν Ἀλήθεια. Καί γιά νά τό βρεῖ, θά ἐπιχειρήσει κάτι θανάσιμα ἐπικίνδυνο.

Πιάνει καί ὑπονομεύει ὅλα τά θεμέλια τῆς ζωτικῆς πλάνης. Νιώθοντας πώς εἶναι ἡ στιγμή τοῦ ὅλα ἤ τίποτε, ἡ στιγμή - ἀκραῖο ὁρόσημο στή φορά τῆς Ἱστορίας, ἀποφασίζει νά ξεκαθαρίσει πρῶτα τό ἔδαφος γιά νά τό ἐξυγειάνει. Κάνει **tabula rasa** γύρω του. Δηώνει τά πάντα ὁ Πασκάλ, γιά νά στήσει σέ χῶρο παρθένο τά βάθρα τῆς σωτηρίας. Ἀπό ἐδῶ εἶναι πού ἀναπηδάει ὁ «ἀπελπισμός» του. Ἀπελπισμός πού τόν δέχεται ἐκεῖνος σάν ἀνάγκη, μά πού ἡ στιβαρή του διάνοια φιλοδοξεῖ νά τόν μεταβάλει σέ δύναμη δημιουργική. Εἶναι ὅμως ἄραγε βέβαιο πώς μποροῦν νά στηθοῦν στόν ἀφηρημένο τοῦτο χῶρο τά θεμέλια τῆς θρησκείας; Κι' ἄν στηθοῦν, δέν θά δώσουν τάχα ἄσυλο στή δειλία, στόν ἀφομοιωμένο πανικό, ἀντί στήν ὑψηλή δίψα τοῦ Ἀγαθοῦ; Γκρεμίζοντας τό ἀντικειμενικό κῦρος τῆς ἠθικῆς, ὁ Πασκάλ ἔγινε μηδενιστής χωρίς νά τό θέλει. Γιατί, κρίνοντας—μοιραῖα — ἀπό ἀνθρώπινη πάντα σκοπιά, νιώθουμε πώς τίποτα δέν ἀντέχει πιά. Ὑπάρχει μέσα μας μιά τυφλή ἤ καί ἀνώτερη προσκόλληση στή ζωή, μιά ψυχόρμητα ἀκριβή ἀποτίμησή της, πού μήτε ὁ ἴδιος ὁ Χριστός δέν τήν παρέβλεψε. Ὁ Πασκάλ, ζαλιστικά παράτολμος, ποιητικά ἀστόχαστος, τήν παραμερίζει. Πνεῦμα φύσει τραγικό, ἔχει ἀπογειωθεῖ τώρα στούς χώρους ὅπου τ' ἀναπνευστικά ὄργανα τοῦ συνόλου δέν ἀντέχουν. Ἔτσι μᾶς φαντάζει ἐμᾶς σήμερα. Ἀπό τήν περιοχή τῆς θρησκείας, ἀνεπίγνωτα, εἶχε περάσει στήν αἰσθητική περιοχή.

Ἡ ἰδέα του γιά τή μεσότητα πού ἀντιπροσωπεύει ὁ ἄνθρωπος ἀνάμεσα στά δυό φυσικά ἄπειρα, τό μακρόκοσμο καί τόν μικρόκοσμο, τό διάστημα καί τό ἀφανέρωτο σύμπαν τοῦ ἀτόμου, ποτέ δέν βρῆκε τή θετική, τήν ἐπιστημονική της κύρωση ὅσο σήμερα. Ὑπάρχει στό πρόσωπο τοῦ Πασκάλ ἕνα δρᾶμα ὑψηλό, πού ξαναπαίζεται στόν αἰώνα μας καί πού τόν κάνει, σάν ἀνθρώπινη περίπτωση, παράδοξο προφήτη. Μή μᾶς ξεγελάει ἡ παραλλαγή τοῦ δράματος: πώς ἐκεῖνος εἶχε βρεῖ τή λύτρωση ἐκεῖ πού ἐμεῖς δέν μποροῦμε πιά νά τή γυρέψουμε—ἤ τουλάχιστον ὄχι ὅλοι μας. Μπροστά σέ τέτοιους ἀνθρώπους καθώς αὐτός, αἰσθανόμαστε τόσο μικροί! Καί πάλι χάρη σ' αὐτούς, πέρα ἀπό βεβαιότητες ἤ ἀβεβαιότητες, αἰσθανόμαστε πώς εἴμαστε ἴσως κάτι.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ANCIENT GREEK COLONIAL MUSEUM OF MARSEILLE
ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τέμπτη 13 Όκτωβρίου 1960

1-55

Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΕΠΙΣΗΜΟΣ «ΠΡΩΤΗ»

ΚΑΜΥ: ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ ΤΩΝ «ΔΙΚΑΙΩΝ»

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Χθές, τήν 9.30 μ.μ., εἰς τό θέατρον «Ἄλφα», ἐδόθη ὑπό τοῦ θιάσου Δ. Μυράτ ἡ ἐπίσημος πρώτη παράστασις τῶν «Δικαίων» τοῦ Ἀλβέρτου Καμύ. Πρό τῆς παραστάσεως, μερίμνη τοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ Συνδέσμου, ἐτελέσθη φιλολογικόν μνημόσυνον τοῦ συγγραφέως τοῦ ἔργου. Πρῶτος ὡμίλησεν ὁ πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου καθηγητής κ. Α. Κατακουζηνός, μέ κύριον θέμα τόν φιλελληνισμόν τοῦ Καμύ, καί ἀφοῦ ἄφησε νά ἀκουσθῆ ἡ φωνή τοῦ μεταστάντος ἀπό μαγνητοφώνησιν τῆς δημοσίας συζητήσεως ἡ ὁποία εἶχεν ὀργανωθῆ πρός τιμήν του εἰς τό Γαλλικόν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν τό 1955, ἐπαρουσίασε τούς δύο κυρίους ὁμιλητάς, κ.κ. Ε. Π. Παπανοῦτσον καί Ἄγγελον Τερζάκην. Ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Παπανοῦτσου, εἰς ἀνεπτυγμένην μορφήν, δημοσιεύεται εἰς τήν πρώτην σελίδα καί εἰς τόν χῶρον τῆς τακτικῆς ἐπιφυλλίδος τοῦ συνεργάτου μας. Τό κείμενον τῆς ὁμιλίας τοῦ κ. Τερζάκη δημοσιεύεται κατωτέρω:

Ἀπέναντι στόν Ἀλμπέρ Καμύ, τό συγγραφέα πού ἀνακαλοῦμε ἀπόψε ἀπό τήν ἀνήλιαγη χώρα, δέ μπορεῖ νά ἔχει θέση ἡ ἀθεράπευτη, ἡ παιδική, ἡ προαιώνια ἀπορία μας ἄν ὑπαρχει ἡ ὄχι κάπου ψυχή. Οἱ ὁδοιπόροι τῆς πνευματικῆς ἀγωνίας, καθώς αὐτός, ἔχουν, ἔτσι κι' ἀλλιῶς, ἕναν ἴσκιο. Τόν ἀφήνουν νά προβάλλεται πίσω ἀπό τά βήματά τους ἔντονος, πανω στό ἐπίπεδο τοῦ κόσμου, καθώς ἐκεῖνοι ξεμακραίνουν στόν ὁρίζοντα κατά κεῖ πού βασιλεύει ὁ ἥλιος. Τοῦ Καμύ ὁ ἴσκιος ἀναπνέει μέσα στίς χοῦφτες μας παῦ κρατάνε ἀκόμα, ξαφνιασμένες, τό ἔργο του ἀνοιχτό, μισοτελειωμένο. Εἶναι ἕνα μήνυμα μέ τήν τελευταία του συλλαβή ἀπρόφερτη. Ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ δίνει ἕνα νόημα τραχύ, πού ξεπερνάει — ἤ καί πού ἀναιρεῖ — τή νόησή μας.

Ἡ κάθε ἐποχή δημιουογεῖ τό δικό της συγγραφικό τύπο, σύμφωνα μέ τίς ἐσωτερικές της ἐντολές. Ὁ 17ος κι' ὁ 18ος αἰώνας ἐκφράζονται ἀπό τούς μοραλίστες, ὁ 19ος ἀπό τούς ἀφηγητές. Ὁ δικός μας ὁ αἰώνας φαίνεται νά εἶναι ἕνα κλίμα κατάλληλο πάλι γιά ὄργανικες συνειδήσεις. Ὁ Ἀλμπέρ Καμύ ἀγήκει στή μεγάλη παράδοση τῶν Γάλλων moralistes. Μέ μιάν ὡστόσο διαφορά: Πώς ὑπάρχουν οἱ διανοητές οἱ καταστολαγμένοι, οἱ ἀποφθεγματικοί, πού συμπερνίνουν, καί ὑπάρχουν οἱ ἄλλοι, οἱ τρικυμισμένοι, πού μάχονται. Ὁ Καμύ εἶναι ἀπό τούς δεύτερους. Δέ μποροῦσε νά γίνει διαφορετικά, ἀφοῦ ἀνήκει σέ μιάν ἐποχή μέ συνείδηση ταραγμένη, πού κάνει ὄνειρα κακά, εἴτε γιατί θυμᾶται, εἴτε γιατί προαισθάνεται...

Περισσότερο λοιπόν ἀπό ἕνας ἀσύνειδος, τυφλός, πλάστης, ὁ Καμύ εἶταν μιά ὄρθια ψυχή. "Οταν διατρέξετε τό ἔργο του καί σταθῆτε ὕστερα νά τό συγκεφαλαιώσετε, θά ἰδῆτε πῶς θρισκόσαστε ἀπέναντι σ' ἕναν ἄνθρωπο πού περεύεται βαρύς ἀπό κάποιο μήνυμα. Τά διάφορα λογοτεχνικά εἴδη — ἀφήγημα, δρᾶμα, δοκίμιο — δέν εἶναι γι' αὐτόν παρά τρόποι νά τό μεταδώσει. Σέ μιά συνέντευξη πού τοῦ εἶχαν πάρει τή χρονιά ἀκριβῶς πού θά πέθαινε, καί στό ἐρώτημα ποιό ἀπό ὅλα αὐτά τά μέσα τόν ἱκανοποιεῖ περισσότερο, εἶχε ἀποκριθεῖ: «Ὁ συνδυασμός ὅλων, στήν ὑπηρεσία ἑνός καί μόνου ἔργου». Τό "Εργο — αὐτός εἴταν ὁ στόχος του. Ἄν τό ποῦμε «ἀποστολή» δέν θά προδῶσουμε ἴσως τό νόημα του.

Ναί, ἀλλά ὑπάρχουν ἔργα καί ἔργα. Τοῦ Καμύ εἴταν στά μετρα τῆς ἐποχῆς του. Τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτό δέν εἶναι λίγο, γιατί ἡ ἐποχή τούτη εἶναι μέγιστη. Ὁ συγγραφέας τῶν «Δικαίων», πού θά ἰδοῦμε ἀπόψε, ἤξερε ὅσο λίγοι τίς διαστάσεις της. "Ομως τίς ἀντιμετώπιζε μ' εὐθυμία: «Στό κέντρο τοῦ ἔργου μας — γράφει κάπου — κι' ἄς εἶναι μαῦρο, ἀκτινοβολεῖ ἕνας ἥλιος ἀνεξάντλητος». Κι' ἀλλοῦ, προφητικά: «Μιά ἀλήθεια πού νά εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ ἡλίου καί πού θά γίνει καί τοῦ θανάτου μου». Τό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Καμύ, τό ἀπαισιόδοξο, τό διαπερνάει πέρα γιά πέρα μιά διάθεση φωτόλουστη, ἕνας κραδασμός λιακάδας μεσογειακῆς πού ἀχνίζει πάνω σέ μιά θάλασσα ζεστή καί μυρωμένη.

Ὁ γιός αὐτός μιᾶς φτωχῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας ἀπό τ' Ἀλγέρι, εἶχε γευτεῖ ἀπό μικρός τήν ἀξία μιᾶς ζωῆς πού δέν προσφέρεται σ' ὅλους χάσιμα παρά κερδίζεται ἀπό τούς καλύτερους μέ τόν ἀγώνα. Εἶχε καλά ἀφομοιώσει κι' ἐγκολπωθεῖ τή μοῖρα τῆς γενιᾶς του, τῶν ἀνθρώπων πού γεννήθηκαν στήν ἀρχή τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Ἐξηγεῖ: «Γιά περισσότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια μιᾶς Ἱστορίας ἀνισόρροπης, γαμένος δίχως βοήθεια, καθώς ὅλοι τῆς γενιᾶς μου, μέσα στούς σπασμούς τοῦ καιροῦ, ἐκεῖνο πού ἔνιωθα νά μέ στηρίζει εἶταν τό ἀόρατο αἴσθημα πώς τό νά γράφεις εἶναι σήμερα μιά τιμή, ἐπειδή ἡ πράξη αὐτή ὑποχρεώνει, καί σέ ὑποχρεώνει ὄχι νά γράφεις μόνο». Μέσα στήν κρίσιμη τούτη περίσταση, ἄκρη ἄκρη στήν ἄβυσσο ὁ καλλιτέχνης, γιά τόν Καμύ, πιστός στόν ἑαυτό του, «θά μοιράζεται ἀδιάκοπα ἀνάμεσα στόν πόνο καί στό κάλλος». Ἀμφιβάλλω ἄν πολλοί μπόρεσαν νά συνοψίσουν ἔτσι ἐπιγραμματικά τό δίκλωνο ριζικό τῆς Τέχνης.

Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς ὁ συγγραφέας αὐτός μέ τό ἀκοίμητο μάτι γίνεται πολύ νοήνορα ἕνας ἀπό τούς τελειότερους χειριστές τῆς νλώσσας του. Ὄχι μόνο δέν τήν παραδιάζει γιά χάση τοῦ περιεχομένου, ἀλλά καί τή σμιλεύει ἔτσι πού νά γίνει στά χέρια του ἕνα ὄργανο στιλπνό κι' εὐλύγιστο, πού νά ἐπιτοέπει τή λάμψη, τήν ἀκρίβεια, τήν ἀπρόσωπη κουμπότητα τοῦ στοχασμοῦ. "Οπλο μαζί καί κοσμοτέννημα, ἡ νλῶσσα αὐτή δέν θυσιάζει ποτέ τό ἕνα στό ἄλλο. "Αν ὁ Καμύ ἀνῆκε σ' ἐκείνους πού «γράφουν ὡραῖα» μόνο, δέν εἶναι πολύ πιθανό πώς θά τόν μνημονεύαμε ἁπλῶς. Ἡ ἐπονή αὐτή - ἐδῶ εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἄν θά χαρίσει τελικό τήν ἐμπιστοσύνη της σ' ἁπλούς ὡραιογράφους. Κάτι ἄλλο δίνει στόν Καμύ ἱστορική ἐνάργεια, παρόν: Ἡ ἐμπλοκή του στή δίκη τοῦ κόσμου, ἡ κατάβαθή του στό βῆμα τῆς Ἱστορίας, ἡ διαμαρτυρία του γιά τήν ὑπέρτατη ἀθωότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Ξένου» καί τοῦ «Καλιγούλα» δέν νομίζει ἀναγκαῖο νά μᾶς προσφέρει τήν παρηγορητική ψευδαίσθηση. Ἀνήκει στούς τεράστιους πού δέν καταδέχονται νά κολακέψουν ἤ νά δικαιολογήσουν. "Ομως ἐλεημοσύνη γιά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ὑπερβατική του ὑπεροχή στό ἀνέβασμα τό βῆμα. Ὁ καιρός τῶν ἀνεβθυνίων καλλιτεχνῶν ἔχει τελειώσει, λέει σ' ἕνα του λόγο. «Εἶναι διαφορετικά γιά τίς μικρές μας τίς ἀνάγκες. "Αν δέν χτεῦμε ὅμως ἱκανοί ν' ἀναγνωρίσουμε πώς ἡ δοκιμασία αὐτή ἐξυπηρετεῖ σύγκαιρα τίς πιθανότητες μας γι' αὐθεντικότητα, κι' ἄς ἀποδεχτοῦμε τήν πρόκληση. Ἡ ἐλευθερία τῆς Τέχνης δέν ἀξίζει καί τόσο ὅταν ἄλλο νόημα δέν ἔχει παρά πῶς νά ἐξασφαλίζει στόν καλλιτέχνη τήν ἄνεση».

Κλασικος στήν ἔκφραση, πύρινος στην ἀφετηρία, ὁ Καμύ ἔχει συνθέσει μιά πάλετα σπάνια σέ χρωματικές δυνατότητες: Λυρική χλιδή τοῦ λόγου στό δραματικό του ποίημα «Κατάσταση πολιορκίας», κοφτερή στό δρᾶμα «Η Παρεξήγηση», γίνεται εἰρωνεία δίκοπη καί φιστρηλατημένη στό μακρύ ἀφήγημα «Η Πτώση». Στό ἔργο του, τό πιό πολυδιαβασμένο ἴσως, τήν «Πανούκλα», ὁ Καμύ ντύνεται τή στολή τοῦ μυθιστορήματος γιά νά πλατύνει τό θέμα τῆς ἀτομικῆς δίκης τοῦ «Ξένου» σέ κρίση ὁμαδική. Τή μορφή ὅμως τοῦ μυθιστορήματος τή ντύνεται ἐδῶ μέ σημαντική ἐπιτυχία. Ζοῦμε τό δρᾶμα τῆς πολιτείας πού ἔχει ἀπομονωθεῖ ἀπό τήν ἐπιδημία. καί μόνο σάν ὑπόκρουση, ἀλλά συγκλονιστική, μαντεύουμε τό ὑπονοούμενο πῶς ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιά περιστατικό παρά γιά σύμπτωμα, γιά τή γενική μας μοῖρα, τή μόρωση μέσα στην καταδίκη, τό θόγγο κάτω ἀπό τήν τρομοκρατία πού ἔχει ἐξαπολύσει μιά ξένη κατοχή. Τό μεταφυσικό καί τό ἱστορικό μπλέκονται ἔτσι σέ μιά κι' ἐνιαία κρίση. Μέσα ὅμως ἀπό τή μεγάλη ἀγωνία, ξεκορμίζουν, ἀναπηδᾶνε κάποιες ἀτομικές ὁσετές, πού ἀποτελοῦν τήν τραγική τιμή τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦ πλάσματος αὐτοῦ πού, καθώς μᾶς δείχνουν ἰδιαίτερα οἱ «Δίκαιοι», θυθισμένο στήν ὀργή, στήν πλάνη ἤ στό κρίμα, τρέφει ἀκοίμητο τό πάθος τῆς δικαιοσύνης. Ἡ φλόγα αὐτή ἄς εἶναι τρεμόσβυστη: Σέ πείσμα τοῦ ἐχθρικοῦ σύμπαντος, εἶναι δική μας. Πολύ δική μας.

Ὁ Καμύ ἀγάπησε τήν Ἑλλάδα. Τήν ἀγάπησε ἀπό τό ξεκίνημά του, ἦταν νέος εἰκοσιτριῶν χρονῶν εἶχε διαλέξει γιά θέμα τῆς πανεπιστημιακῆς του διατριβῆς τίς σχέσεις ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ. Τήν πρώτη του πρόθεση νά ἔρθει στήν Ἑλλάδα θά τή ματαιώσει ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου. Στά 1955 ὅμως θά πραγματοποιήσει τόν πόθο του, κι' ἀπό τότε θά θεωρήσει τόν ἑαυτό του στενά δεμένο μέ τή χώρα μας. «Νιώθω νά ἔχω καρδιά ἑλληνική», λέει.

"Ας μή σταθοῦμε ὅμως μόνο σ' αὐτά, τά προσωπικά. "Ας χαιρετήσουμε τό διανοητή καί τόν καλλιτέχνη, πού μίλησε γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους μέ τό ἴδιο πάθος σέ μιά στιγμή τῆς Ἱστορίας κρίσιμη ὅσο ἄλλη καμμιά. "Ας ὑποκλιθοῦμε μπροστά στόν ἴσκιο του, τόν δραματικά ζωντανό, μέ τήν περίσκεψη, μέ τήν ἁπλότητα, μέ τήν αὐστηρή συγκράτηση πού ὑπαγόρευε σ' ὅλη του τή ζωή τό ἀρστενικά πνευματικό του ἦθος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Ὀκτωβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ 1-56

Ο ΕΜΠΟΡΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἴτε τοῦ 1597 ἔργο εἶναι ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας»—πού ἀνεβάζει αὔριο βράδι τό Ἐθνικό Θέατρο—εἴτε τοῦ 1596, ἡ διαφορά αὐτή στίς γνῶμες δέν μετράει. Καί στή μιά περίπτωση καί στήν ἄλλη ὁ ποιητής του, τήν ἐποχή πού τόν γράφει, ἔχει περάσει τά τριάντα. Αὐτό δέν εἶναι ἀδιάφορο. Ὅσο κι' ἄν ὁ Σαίξπηρ ἔχει ἐξαφανιστεῖ πίσω ἀπό τά δημιουργήματά του, σά γνήσιος δημιουργός, ὅσο κι' ἄν δέν μᾶς ἀφήνει περιθώρια νά ἐπισημάνουμε τήν παρουσία του ἐδῶ ἤ ἐκεῖ, μέσα σέ τοῦτο ἤ σ' ἐκεῖνο ἀπό τά πρόσωπα τῶν ἔργων του, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει ἀντικαθρεφτίσει κάτι ἀπό τήν ἐσωτερική του τή διάθεση στήν ἀτμοσφαῖρα τους, στό κλῖμα τους. Ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας», ἰδιαίτερα, μᾶς πείθει γιά κάτι τέτοιο. Κι' ὁ λόγος εἶναι ἁπλός.

Ὁ λόγος εἶναι πώς τό ἀλησμόνητο θέλγητρο τοῦ ἔργου τούτου δέν βρίσκεται, οὐσιαστικά, σέ κάτι σταθμητό. Οὔτε στό μῦθο μπορεῖ νά τό ἐντοπίσει κανένας, οὔτε στά πρόσωπα, οὔτε σέ κανένα ἄλλο ἀπό τά συγκεκριμένα στοιχεῖα πού τόν συνθέτουν. Τό θέλγητρο τοῦ «Ἐμπόρου τῆς Βενετίας» εἶναι ἀπροσδιόριστο. Ἀπροσδιόριστο ὅσο κι' ἔντονα προσωπικό: Κάτι στή μυστική διάθεση πού θερμαίνει τά γεγονότα, κάτι στόν ἀέρα πού διαποτίζει τά πρόσωπα καί ὑφαίνει τίς μοῖρες τους, ἕνα φῶς, μιά μελωδία δίχως φωνή. Ὅταν δέν ἰδεῖ κανένας ἔτσι τόν «Ἔμπορο τῆς Βενετίας», θά παρασυρθεῖ ὁπωσδήποτε σέ παρανοήσεις. Ἄς ἀναφέρουμε ἐδῶ τίς πιό πρόχειρες.

Ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας» διαδραματίζεται σέ γεωγραφική περιοχή συγκεκριμένη: ὁ ποιητής φρόντισε νά μᾶς τό πεῖ ἀπό τόν τίτλο τοῦ ἔργου του. Ὅμως ἡ Ἰταλία αὐτή πού ἐμεῖς σήμερα τή νιώθουμε τόσο κοντινή, ἡ Βενετία πού εἶναι γιά μᾶς μιά πολιτεία γραφική ἀλλά καί καθόλου ἀπίθανη, δέν ἔχει τήν ἴδια σημασία γιά τούς συγκαιρινούς τοῦ Σαίξπηρ. Γιά τούς ἐλισαβετιανούς ἡ Βενετία εἶναι περίπου ἡ χώρα τοῦ μύθου. Ἀ-

1-57

πό τούς θαλασσινούς ἀκοῦνε οἱ Λοντρέζοι ἐκείνου τοῦ καιροῦ νά γίνεται λόγος γιά τό μακρυνό αὐτό λιμάνι πού βλέπει σέ μιά θερμή θάλασσα, μιά θάλασσα βουτηγμένη στό φῶς, καί ὅπου ρίχνουν ἄγκυρα κάθε μέρα, ξεφορτώνουν τίς πραμάτιές τους, καράβια ξεκινημένα ἀπό τήν Ἀνατολή, ἀπό τά πέρατα τοῦ κόσμου. Ἡ Βενετία, ἀκοῦνε, δέν μοιάζει μέ τίποτα γνωστό. Χτισμένη μέσα στά νερά, ἔχει παλάτια κεντημένα σά δαντέλλες, ἀνθρώπους σέ ὅλα τά χρώματα, πού μιλᾶνε τίς πιό τραγουδιστές, πρωτάκουστες γλῶσσες. Καί, ἐκεῖ στά κανάλια της, στά στενά της, ὁ κόσμος ἀγαπάει ἐλεύθερα, χαίρεται τή ζωή, γιατί ὁ πλοῦτος εἶναι πολύς καί οἱ νύχτες γαλάζιες. Δίχως ἄλλο ἡ παράδοξη ἐκείνη χάρη πού ἔχει τό φῶς στή Βενετία νά γίνεται ἰριδιστό σάν οὐράνιο τόξο, ἡ χάρη πού δημιουργεῖ τήν ἴδια ἐποχή τούς κολορίστες τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς στή ζωγραφική, ἔχει κρούσει τή φαντασία ἐκείνων πού τήν εἶδαν καί τήν περιγράφουν. Κι' ἀκόμα, σ' ἀντίθεση μέ τήν αὐστηρή Ἀγγλία, ὅπου οἱ θρησκευτικές ἀντιθέσεις, ἡ Μεταρρύθμιση, ρίχνουν τόν ἴσκιο τους, ἡ Βενετία εἶναι ὁ τόπος τῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς ξεγνοιασιᾶς, ἡ περιοχή τοῦ κόσμου, ὅπου ὅλα μοιάζουν νά ἐπιτρέπονται, κι' ὅπου τό πιό ἀπίθανο γίνεται πιθανό.

Ἄς ἔπαψε ἡ Βενετία νά εἶναι γιά μᾶς ὅ,τι εἶταν γιά τούς συντοπίτες καί τούς συγκαιρινούς τοῦ Σαίξπηρ. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά κρατήσουμε εἶναι ὁ μῦθος της. Τό δῶρο της νά μεταλλάζει τή ζωή σέ παραμύθι. Μ' αὐτή τήν ἔννοια τή διάλεξε ὁ ποιητής γιά πλαίσιο τοῦ ἔργου του, γιατί— μή τό λησμονοῦμε—ἄν γιά τίς τραγωδίες πού γράφει τοῦ χρειάζεται ἕνας διάκοσμος συγκεκριμένος, βαρύς, γιά τίς κωμωδίες του θέλει τή ρευστότητα, τήν ἀοριστία τοῦ ὀνείρου, τόπους γεμάτους ἐνδεχόμενα, χώρους πού νά ἐπιτρέπουν. Πύλες πρός τήν ἐπίδραση. Ὅπως ἡ Ἰλλυρία τῆς «Δωδέκατης Νύχτας», παρά τό ὑπαρκτό της ὄνομα, δέν ὑπάρχει πουθενά στό χάρτη, ὅπως τό Δάσος τῆς Ἀρντενας τοῦ «Ὅπως σᾶς ὀρέσει» δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τήν ὁμώνυμη περιοχή τῆς κομητείας τοῦ Γουόρικ, ὅπως ἡ Ἀθήνα τοῦ «Ὀνείρου μιᾶς καλοκαιριάτικης νύχτας» εἶναι ἄσχετη μέ τήν κλασική Ἑλλάδα καί τήν Ἀττική, ἔτσι καί ἡ Βενετία τοῦ «Ἐμπόρου». Γιά τόν Σαίξπηρ ἔχει μυθική σημασία. Μέ μιά μόνο διαφορά, ἀλλά οὐσιωδέστατη: πώς ἡ θέση της δέν βρίσκεται ξεκάθαρα στήν περιοχή τοῦ ἀπίθανου. Βρίσκεται στό μεταίχμιο κόσμου καί φαντασίας, ἀνάμεσα στό ἀπίθανο καί στό πιθανό. Ἀεργράφεται στήν εὐαίσθητη ἐκείνη ζώνη ὅπου ἡ ἀληθοφάνεια διατηρεῖ τά δικαιώματά της, ἐνῶ τό ὄνειρο μπορεῖ ἀδέσμευτα ν' ἀνοίξει τίς φτεροῦγες του.

Πολλοί νεώτεροι καί ὄχι ἀμελητέοι ἑρμηνευτές τοῦ «Ἐμπόρου», ἔπεσαν στό λάθος νά παραβλέψουν αὐτή τήν εἰδική προοπτική. Δέν εἶδαν τό ἔργο μέσα στό δικό του φῶς. Τό εἶδαν κάτω ἀπό τόν ὠμό φωτισμό τῆς λογικῆς τους. Τό ἀποτέλεσμα ἐξήγησης τους. Τό ἀποτέλεσμα εἶταν τραγικές παρεξηγήσεις. Ὅ,τι ἠθελημένα, λεπτότατα ἀμφίβολο ὑπάρχει μέσα του, τούς φάνηκε ἀνεξήγητο ἤ παράλογο. Ἀνεζήτησαν συνέπειες ἐκεῖ ὅπου τό μυστικό εἶταν ἀκριβῶς νά μήν ὑπάρχουν συνέπειες. Τή ριψοκίνδυνη, πραγματικά, αἰσθητική ἰσορροπία τοῦ ἔργου, τήν ἀντιμετώπισαν καθώς ἕνα πρακτικό πρόβλημα πρός λύσιν. Λόγου χάρη: Διαταράσσει τήν ὁμοιογένεια τοῦ ἔργου ἡ παρουσία τοῦ Σάϋλωκ ἤ ὄχι; Μήπως ὑπάρχει κίνδυνος ἡ κωμωδία, ἐξ αἰτίας του, νά γίνει τραγωδία; Καί τί λογῆς ρωμαντικός ἐρωτευμένος εἶναι αὐτός ὁ Βασάνης, πού δέν ἀγνοεῖ ὅτι ἡ Πόρσια εἶναι «πλούσια κληρονόμα»; Καί τί σημασία ἔχει ἄν πῆρε, καθώς λέει στό Γενάρο, «ἀπό τά μάτια της καλά μηνύματα» ἀφοῦ δέν εἶναι ἐλεύθερη στήν ἐκλογή συζύγου παρά θά τόν ὑποβάλει κι' αὐτόν στήν ἴδια δοκιμασία μέ τούς ἄλλους ὑποψήφιους, νά διαλέξει ἀνάμεσα στά τρία κουτιά;

Ἡ στενή λογική κατατρύχει ἀλύτρωτα τόν ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ μας. Μάταια ἡ σύγχρονη Τέχνη ἀγωνίζεται νά τόν ἀπαλλάξει ἀπό τά δεσμά. Αἰῶνες διαβρωτικοῦ ρασιοναλισμοῦ καί ἡ βαρειά κληρονομιά τοῦ νατουραλιστικοῦ θεάτρου μᾶς ἔχουν διαπαιδαγωγήσει ἔτσι πού νά μή μποροῦμε νά προσπελάσουμε τίποτα δίχως τήν προπαίδεια τῆς ἀριθμητικῆς στό χέρι. Ὅμως ἔργα καθώς ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας» δέν ἐπιδέχονται μέτρημα μέ τέτοια μέτρα. Οἱ ἀξίες πού προβάλλουν εἶναι λιγότερο ὑλικές, περισσότερο πνευματικές ἀπ' αὐτές πού ξέρουμε. Ἡ ὁμορφιά δέν προσδιορίζεται ἀπό σταθμητές ἀναλογίες, δέν εἶναι στάση. Εἶναι σπίθα, αὔρα, ψυχή.

Ὅταν ἰδοῦμε τόν «Ἔμπορο τῆς Βενετίας» μέσα στή δική του τή νομοτέλεια, τότε θ' ἀνακαλύψουμε ἀπορημένοι πώς ὅλες του οἱ φαινομενικές ἀντιφάσεις αἴρονται, ὅλα του τά προβλήματα δέν εἶναι ἀντινομίες, εἶναι πλοῦτος. Τό ἔργο, γιά νά καταξιωθεῖ, χρειάζεται ἁπλῶς νά τό ἀφήσουμε νά μᾶς μιλήσει. Εἶναι κωμωδία. Κωμωδία ὅμως μέ τήν ἔννοια τῆς εὐφροσύνης, ὄχι τῆς βαρειᾶς γελοιογραφίας πού ξεκινάει ἀπό μιά πρόθεση κριτική. Στό σύμπαν τῆς Τραγωδίας, ὅπου οἱ ἄνθρωποι εἶναι καταδικασμένοι νά κάνουν πράξεις μέ τρομαχτική, μεταφυσική βαρύτητα, ὁ Σαίξπηρ ἀντιθέτει ἕνα ἄλλο σύμπαν, ἀσύδοτο, ὅπου οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά κάνουν τρέλλες: Αὐτή εἶναι ἡ δική του Κωμωδία. Ὄχι μιά φωτογραφική ἀπεικόνιση προσώπων μ' ἐλαττώματα πού γελοιοποιοῦν. Ἐλεύθερη περιοχή ὅπου ἐπιτρέπεται ὅ,τι ἡ πραγματική ζωή δέν ἐπιτρέπει. Ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας», ὅπως ἐλάτ' ἀνάλογα σαιξπηρικά δημιουργήματα, φροντίζει νά μᾶς δώσει τόν προσωπικό του τόνο ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή:

ΓΕΝΑΡΟΣ.— Δέ νιώθω γιατί ἔχω τέτοια ἀνορεξιά...

Ἕνας ἄνθρωπος μέ ὅλα τά σημάδια τῆς ἀρχοντιᾶς καί τοῦ πλούτου ἀπάνω του, νιώθει τόν ἑαυτό του σέ ἀνεξήγητη δυσαρμονία μέ τόν περίγυρό του, πού φαίνεται νά ὑπαγορεύει, ἀντίθετα, τήν καλή διάθεση. Οἱ δυό συνοδοί του ψάχνουν νά βροῦνε τήν αἰτία. Μᾶς μιλᾶνε γιά καράβια πού θαλασσοχτυπιόνται στόν ὠκεανό, γιά πανιά καί γιά κύματα, γιά πνοές τοῦ πελάγου. Ὁ ἀέρας, μονομιᾶς, φτερώθηκε, μύρισε θάλασσα. Κι' ἀμέσως θά μπεῖ ὁ οἶστρος, τό ξεχείλισμα τῆς ζωῆς, ἡ νιότη, τρεῖς Βενετσάνοι στήν αὐγινή τους ὥρα, πού δέν ἔχουν ἄλλην ἔγνοια παρά:

ΒΑΣΑΝΗΣ. — Καλοί συντρόφοι, πότε θά γελάσουμε; γιά πέστε, πότε;

Καί μιά ἄλλη ὅμως ψυχή, ἐκεῖ κοντά, στό Μπελμόντο, νιώθει ἀταίριαση μελαγχολία. Ἡ Πόρσια εἶναι νεαρή, εἶναι ὄμορφη, εἶναι πλούσια, εἶναι ἔξυπνη, τίποτα δέν τῆς λείπει. Μόνο πού πρέπει νά σεβαστεῖ ἑνός νεκροῦ τή θέληση, νά διαθέσει τή ζωή της ὄχι μέ κριτήριο τό λογικό ἤ τήν καρδιά, παρά ἕνα εἶδος λαχεῖο. Ἡ αὐθαιρεσία λοιπόν κυβερνάει. Καί ἡ αὐθαιρεσία, στοιχεῖο αὐθεντικό τοῦ παραμυθιοῦ, εἰσβάλλει τώρα στό γενικό μῦθο, γιά ν' ὁλοιώσει ἔντεχνα τό φωτισμό του, ν' ἀπογειώσει ὅλο μαζί τό ἔργο στή σφαῖρα τήν ἀδέσμευτη ἀπό τό λογικό.

Ναί, ἀλλά στό βάθος τοῦ πίνακα παραμονεύει ἕνας βαρύς ἴσκιος. Εἶναι ὁ Σάϋλωκ. Ἀράχνη πού ἔχει στήσει τά δίχτυα της ἐκεῖ στό Ριάλτο, στήν ἀγορά, στό σταυροδρόμι αὐτό κάθε ἀνάγκης, ὁ Ἰσραηλίτης περιμένει τήν ὥρα του, μιάν ὥρα συμπυκνωμένης ἀπαντοχῆς. Μέσα της ἔχουν κατασταλάξει αἰῶνες κατατρεγμοῦ, οἱ βόγγοι μιᾶς φυλῆς μέ μυθική μνήμη. Ἡ μορφή του, ὅπως ξεκόβεται μεμιᾶς, συνδυάζει τή γραφικότητα μέ τό μορφασμό, τή χλεύη μέ τό μοστύριο. Ἡ παρουσία του μᾶς ξαναγύρισε στήν πραγματικότητα: μιά πραγματικότητα ὅμως ἄλλου τύπου ἀπό τήν τρεχούμενη, ὑψωμένη κατά βαθμό. Εἴχαμε μπεῖ πρίν στόν παραμύθι. Τώρα τό παραμύθι παίρνει τήν προέκταση τοῦ μύθου. Ἔχει μνημονικό ὁ Σάϋλωκ, συντηρεῖ μέσα του εὐλαβικά, σάν καντήλι σέ βαθύ ἱερό, τή θύμηση ἀπό τίς ταπεινώσεις πού γνώρισε σάν ἄτομο καί σάν ἐκπρόσωπος ἑνός λαοῦ ἀδικημένου. Τό κυριότερο γνώρισμα τοῦ Σάϋλωκ δέν εἶναι ἡ φιλαργυρία. Εἶναι ἡ μνήμη.

Γιά χάρη αὐτῆς τῆς μνήμης θά γίνει ἀπάνθρωπος. Γιά χάρη αὐτῆς τῆς μνήμης θά ἐκτεθεῖ στόν κίνδυνο ἑνός νέου διασυρμοῦ. Τό παραμῦθι πού πλέκεται γύρω του, τό παραμῦθι τῶν εὐτυχισμένων, δέν θά τό ἀνατρέψει. Θά τό βαθύνει. Ἡ παρουσία του, χωρίς ν' ἀλλοιώσει τή γενική διάθεση τῆς εὐφροσύνης, θά τήν πλουτίσει μ' ἕνα νόημα. Σύντομος σάν ἔκταση ρόλου, ἀλλά κι' ἀλησμόνητος σάν κοντομή, θά καταλήξει νά εἶναι αὐτός πού θά ἐπιζήσει ἀπ' ὅλο τό γαλάζιο ὅραμα. Πίσω καί πέρα ἀπό τή φευγαροβραδιά τοῦ τέλους, θά νιώθουμε τόν ἴσκιο του νά πλανιέται ἀνήσυχος ἀπαρηγόρητος, μέσα στή νύχτα....

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-58

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 'Οκτωβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΙΚΡΟΔΑΦΝΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

"Αν σήμερα δέν εἴταν 26 'Οκτωβρίου ἀλλά 28, δέν θά γράφονταν ἐδῶ τ' ἀκόλουθα. 'Υπάρχουν πράγματα πού δέν λέγονται σέ κάποιες πανηγυρικές περιστάσεις. "Ομως ἡ Τετάρτη τούτη εἶναι 26 'Οκτωβρίου καί ὁ πανηγυρισμός της ἀναφέρεται σέ γεγονότα διαφορετικά. Μποροῦμε λοιπόν ν' ἀποφύγουμε τή σύμβαση. "Ας ἐπωφεληθοῦμε.

Σέ φιλικό κύκλο, προχτές μόλις, γινόταν λόγος γιά τίς γιορτές πού ἔρχονται. Πιάσαμε ν' ἀναθυμόμαστε τήν πρόσφατη ἱστορία, τίς φωτεινές καί τίς μαῦρες ἡμέρες πού περάσαμε ἐμεῖς οἱ "Ελληνες, τίς ταλαιπωρίες καί τίς ἐξάρσεις σάν ἄτομα καί σά λαός. Σέ μιά στιγμή, κάποιος συνάδελφος ἀγαπητός, ἔρριξε τήν κρίσιμη, τή μοιραία ἐρώτηση: «Τί κέρδισε ἡ 'Ελλάδα ἀπό ὅλη αὐτή τή δοκιμασία;». Γύρω, τά κεφάλια ἔσκυψαν, τά χείλη δουβάθηκαν. 'Ο ἀπολογισμός εἴταν εὔγλωττος, ὁμόφωνος. Κάθε σχόλιο περιττό.

Κι' ἀνέτειλε τότε στή θύμησή μου μιά σκηνή ἀπό ἐδῶ καί εἴκοσι ἀκριβῶς χρόνια, ἀπολησμονημένη: Εἶναι ἐκεῖ τόν 'Οκτώβρη τοῦ 1940. Νύχτα. Στό δασωμένο προάστιο τῆς 'Αθήνας ὅπου βρίσκεται στρατοπεδευμένη ἡ μονάδα μας, ἕτοιμη γιά τό Μέτωπο, οἱ φαντάροι ἔχουμε σκορπίσει στά σπίτια. 'Η συσκότιση εἶναι αὐστηρή. Μέσα στό δωμάτιο, τό ἀδειασμένο ἀπό τούς νοικοκυρέους, ἔχουμε καθίσει κατάχαμα, σταυροπόδι, γύρω - γύρω, μέ τήν πλάτη στοίς τοίχους. Καπνίζουμε καί σιγοκουβεντιάζουμε. Περιμένουμε. Κάθε πρωΐ, ὀργανώνονται οἱ ἀποστολές γιά τήν "Ηπειρο καί οἱ τάξεις μας λιγοστεύουν. 'Εκεῖ - πάνω, στά σύνορα, ἔχει ἀνάψει ἡ φωτιά.

Κουβεντιάζουμε. Τί λέμε; Τά μελλούμενα εἶναι μπροστά μας τόσο σκοτεινά ὅσο καί ἡ νύχτα γύρω. 'Ο πόλεμος μόλις ἔχει ἀρχίσει, τί ἀκριβῶς γίνεται δέν ξέρουμε, βαστᾶμε; δέν βαστᾶμε; καί ἄν βαστοῦμε γιά τήν ὥρα, ὡς πότε θά βαστήξουμε; "Ενα μόνο ξέρουμε: Πώς ξεκινήσαμε νά παρουσιαστοῦμε στά συντάγματά μας ἕνα πρωΐνό μέ τό τραγούδι στό στόμα. "Ομως ὁ ἐχθρός εἶναι πολύς, πάνοπλος, ἡ μισή Εὐρώπη λύγισε μπροστά του μονομιᾶς, σάν κάμπος ἀπό στάχυα σέ ξαφνική μπόρα. 'Η ψυχολογία μας εἶναι παράδοξη, μιά ἀπό κεῖνες τίς καταστάσεις πού μόνον εἰδικές καί δίχως αὔριο συνθῆκες μποροῦν νά δημιουργήσουν μέσα στόν ἄνθρωπο: Πιστεύουμε μαζί καί δέν ἐλπίζουμε, εἴμαστε ἀποφασισμένοι μέ ὅλες τίς σημασίες πού ἔχει αὐτή ἡ λέξη. "Εχουμε τήν ἀνάλαφρη διάθεση ἐκείνου πού πέταξε στή θάλασσα ὅλα του τ' ἀγαθά κι' ἔτσι γυμνώθηκε, λυτρώθηκε ἀπό κάθε δουλεία, κάθε ἐξάρτηση ἀπό τή ζωή. Λογικά κρίνοντας, λέμε πώς θά σαρωθοῦμε. Θαύματα δέν γίνονται. Τό μόνο λοιπόν πού μᾶς ἀπομένει, εἶναι νά τό πάρουμε λεβέντικα καί νά πεθάνουμε μ' ἕνα γαρύφαλλο δαγκωμένο λοξά στό στόμα.

"Αν ὅμως ἔτσι σκεφτόμαστε γιά τό αὔριο, δέν ἔχουμε τήν ἴδια γνώμη καί γιά τό μεθαύριο. Τή θυμᾶμαι κατακάθαρα, σά νά στοιχειώνει τώρα μέσα μου, ἐκείνη τήν κουβέντα. Οἱ ἐλπίδες—οἱ λ ο γ ι κ έ ς ἐλπίδες—γιά μιά τελική νίκη τοῦ κόσμου ὅπου ἀνήκουμε, εἶναι ἐλάχιστες, πές μηδαμινές. Δέν ἔχει κανένας παρά νά μεταφερθεῖ νοερά σ' ἐκείνη τήν ἐποχή καί θά τό καταλάβει. Μά νά πού ὁ ἄνθρωπος ποτέ δέν παραιτεῖται ἀπό κάθε ἐλπίδα. Σάν πάψει νά στηρίζεται στό λογικό, ἀφήνεται στό παραμύθι. Κουβεντιάζουμε λοιπόν μέσα στό σκοτάδι, ἀκούγοντας τό δάσος νά βουΐζει ἀπ' ἔξω, καί κάνουμε ὄνειρα χαμογελαστά. Λέμε: Ναί, ἀλλά τό βάζει ὁ νοῦς σου ἄν γίνει τό ἀναπάντεχο; 'Η ὥρα εἶναι ἀπελπισμένη, ὅμως δυνάμεις δουβές λαγοκοιμόνται μέσα στόν κόσμο. Ποῦ ξέρεις! Αὔριο μπορεῖ νά ἰδεῖς ὅλα ν' ἀλλάζουν. Οἱ σημερινοί δυνατοί νά γίνονται σκόνη. Καί τότε—ἄ! τότε, τί θά εἶναι ἡ 'Ελλάδα! Τό χαϊδεμένο παιδί ἀνθρώπων καί θεῶν. 'Η ἱστορία ξαφνικά θ' ἀλλάξει προσανατολισμό, πάει πιά ἡ μιζέρια, ἡ φτώχεια, τό στένεμα, ἡ βαλκανική ἐπαρχία, ὁ ὑποβιβασμός σέ φύλακα ἀρχαιοτήτων, ἡ πάλη γιά μιά θέση στόν ἥλιο, ἡ πίκρα γιά τήν ἀχάριστη ἐπιβίωση. 'Εμεῖς μπορεῖ νά μή τή δοῦμε ἐκείνη τήν ἡμέρα, μά τί ἔχει νά κάνει! Θά τήν ἰδοῦν τά παιδιά μας. Καί τότε, ἄν ἐμεῖς λείπουμε ἀπό τό ἀναστάσιμο τραπέζι, τά παιδιά μας δέν θά νιώθουν ὀρφανεμένα, μόνο θά λένε γιά τούς ἀπόντες: Καλῶς ἔπεσαν!

Δέν ἐπέσαμε ὅλοι, ἔπεσαν ὅμως πολλοί. Καί συνέχισαν νά πέφτουν κ' ὕστερα ἀπό τήν ὥρα τοῦ Μετώπου. Κι' ἄλλοι ἔδωσαν τήν ὑγειά τους, τ' ἀγαθά τους, τόν ἀδερφό τους, τόν πατέρα τους, τή μάννα τους, τό σπίτι τους, κάποτε τήν οἰκογένειά τους ὁλάκερη, τά καλλίτερα κι' ἀγύριστα χρόνια τῆς ζωῆς τους. Καί τό ἀποτέλεσμα; 'Η ἐλευθερία—θά μοῦ πῆτε. Σωστό. "Ομως ἡ ἐλευθερία αὐτή ἔχει περιεχόμενο ἤ δέν ἔχει; Εἶναι κατάσταση τυπική ἤ οὐσιαστική; Συλλογίζομαι ἐδῶ, γιά μιάν ἄλλη ἀξία, ἀνάλογη, ἕνα λόγο τοῦ Μπέρναρ Σώ, πού τόν βάζει στό στόμα τῆς 'Ιωάννας ντ' "Αρκ: «Νομίζετε λοιπόν πώς ζωή θά πεῖ νά μήν εἶσαι πεθαμένος;». Κάτι τέτοιο ταιριάζει νά εἰπωθεῖ καί γιά τό νόημα τῆς ἐλευθερίας. Δέν εἶναι ἀρνητικό, δέν σημαίνει μόνον «ἔξω ἀπό τά σίδερα».

'Η ἐλευθερία, ὅταν εἶναι ἔτσι ἀκριβά ἀγορασμένη—καί μόνον ἀκριβά ἀγοράζεται ἡ ἐλευθερία— ἔχει περιεχόμενο μέ ἠθικό βάθος. Συνδυάζεται μέ μιάν αὐστηρή ἀξίωση δικαιοσύνης καί μέ μιά δίψα ἐξυψωτική. Δέν πληρώνεις τήν ἐλευθερία σου μέ αἷμα γιά νά ὑπάρχεις μονάχα. Τήν πληρώνεις γιά νά ἰδεῖς μέτρα εὐγενέστερα ν' ἀποτιμοῦν στό ἔξῆς τή ζωή. Τήν πληρώνεις γιά νά ἰδεῖς τήν πατρίδα σου δικαιωμένη, τίς ἰδέες πού ὑπεράσπισες τιμημένες, τόν κόσμο καλλίτερο, τήν ἀνανδρία στιγματισμένη. 'Αλλοίμονο ἄν ἀπό ἕναν ἀγῶνα ζωῆς καί θανάτου βγεῖ ἕνας κόσμος θολός, ἀδιόρθωτος, ὅπου οἱ πονηροί νά ἔχουν τελικά καταφέρει νά ἐπικρατήσουν, οἱ καιροσκόποι νά δικαιωθοῦν, οἱ πρόστυχοι νά δίνουν τόν τόνο, οἱ τίμιοι νά ντρέπονται. Μιά τάξη πραγμάτων συμβατική, ὅπου ἡ ἰσορροπία σώζεται γιά νά σώζεται καί γιά νά τήν ἐκμεταλλεύονται οἱ ἐπιτήδειοι, εἶναι βάθρο σαθρό τῆς ἐλευθερίας. Οἱ ἀπογοητευμένοι—μᾶς δείχνει ἡ 'Ιστορία — σωπαίνουν. "Ομως κάποιες δυνάμεις ἀστάθμητες, πού ξεφεύγουν ἀπό κάθε ἄμεσο ἔλεγχο, ἔρχονται μιά μέρα, ἐκεῖ πού δέν τό περιμένει κανένας, κι' ἀναλαμβάνουν νά τούς ἐκδικήσουν. Σκληρά.

'Η μεγάλη δοκιμασία τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας ἄφησε στήν 'Ελλάδα ἕνα ἀποτέλεσμα συμβατικό. Οἱ πληγές, οἱ φανερές τουλάχιστον, ἐπουλώθηκαν, οἱ ἄνθρωποι μοιάζουν νά ἔχουν λησμονήσει, ὁ τόπος ἀνασυντάσσεται, ξαναβρήκαμε, καί τονωμένη, τήν οἰκονομική μας δραστηριότητα, ἕνα μεγαλύτερο ἀπό πρίν ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ φαίνεται νά εὐημερεῖ. Πέρα ὅμως ἀπ' ὅλ' αὐτά, ὑπάρχει κάτι βαθύ καί ἀθεράπευτο: 'Ο κόσμος αὐτός, πού ξοδεύεται στήν πεζότερη χρησιμοθηρία, δέν ἔχει τίποτα πού νά τόν ἐνθουσιάζει, τίποτα πού νά πιστεύει, καί θάλεγε μάλιστα κανένας πώς ἔχει στερηθεῖ τήν ἴδια τήν ἱκανότητα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. "Εξω ἀπό τήν ἀνάγκη νά προασπίζει στενά τά συμφέροντά του, νά μή θίγει τά κακῶς κείμενα, δέν ἐνδιαφέρεται γιά τίποτ' ἄλλο. 'Απάθεια ἐξοντωτική τόν ἔχει κυριέψει καί ἀπιστία καί, σέ μεγάλο του ποσοστό, ἀποθάρρυνση. Εἶναι ἕνας λαός ἀποκεφαλισμένος.

Γιά τέτοιο λοιπόν ἀποτέλεσμα πολέμησε καί δοκιμάστηκε; "Αν ἄλλοι, ἴσαμε χτές περιούσιοι λαοί τῆς Οἰκουμένης, ἔχουν κατραπαυλήσει στήν ἠττοπάθεια καί στό μηδενισμό, τό φαινόμενο εἶναι γι' αὐτούς εὐεξήγητο: Πάλιωσαν, κουράστηκαν, συμπλήρωσαν τήν ἱστορική τροχιά τους. "Ομως αὐτός - ἐδῶ, ὁ ὁλοζώντανος, πού οἱ παροῦσες γενιές του δέν ἔχουν ἀκόμα ἐνάμιση αἰῶνα πού κατέβηκαν ἀπό τά βουνά μέ τό καριοφίλι στόν ὦμο! Τί συμβαίνει; "Ενα καί μόνο: Εἶναι ἕνας λαός πού σιχάθηκε—γιατί προδόθηκε. 'Από δικούς κι' ἀπό ξένους. Στήν κρίσιμή του ὥρα, τήν ὥρα τῆς πολιτικῆς ἐφηβείας του, εἶδε νά τόν πουλᾶνε, νά τόν γελᾶνε, νά τόν θυσιάζουν. Τά διδάγματα πού πῆρε, εἴταν ἀποσυνθετικά. "Εκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά τόν διαφθείρουν. Κι' ἄν ἔχει ἀκόμα μέσα του δυνάμεις ἀγνές, γερές, αὐτές σωπαίνουν πικραμένες. Εἶναι ἕνας λαός πού τόν καταδίκασαν νά κρύβει, ν' ἀφήνει ἀχρησιμοποίητο κι' ἀγνοημένο, ὅ,τι ἔχει πιό ἄξιο καί πιό εὐγενικό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Νοεμβρίου 1960

1-59

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΕ ΤΑ ΚΛΩΝΑΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶταν ἡ ὥρα τοῦ σούρουπου. Ἕνα ζευγάρι, ἀντρόγυνο, στήν ὥρα τοῦ σούρουπου κι' ἐκεῖνο, κατέβαινε τή λεωφόρο πιασμένο μπράτσο, ἔτσι πού πορεύονταν τά ζευγάρια κάποιον ἄλλο καιρό. Τό βάδισμά τους εἶταν κανονικό καί λιγάκι βαρύ, ἀνάλογο μέ τήν ἡλικία τους: Οἱ δυό μαζί πρέπει νά ἔστριβαν τόν κάβο τοῦ αἰώνα.

Σέ μιά στιγμή, ξαφνικά, μέσ' ἀπό τό μενεξελί σύθαμπο, ξεπροβαίνει μπροστά τους, σ' ἀντίθετη φορά, μιά ἀνάλαφρη παρέα: Κοριτσόπουλα καί παιδαρέλια ἀνόμεσα στά δεκάξη καί τά δεκαοχτώ τους. Γύριζαν ἀπό κάποιον ἐξοχικό περίπατο ἤ ἐκδρομή γιατί κρατοῦσαν κλωνάρια, πρασινάδες, καί τά κορίτσια εἶχαν σφιγμένα τά λιανά τους, σβέλτα πόδια σέ παντελόνια. Οὔτε λουλούδια ἀγκαλιές, οὔτε μπουκέτα. Καμμιά διάχυση σέ χρώματα κι' ἀρώματα. Ἴσα - ἴσα δυό - τρία κλαριά, σύμβολα στεγνά, ἕνα εἶδος μαρτυρίας λακωνικῆς τοῦ τόπου ἀπ' ὅπου ἔρχονταν. Ἡ γενιά αὐτή ἀγαπάει τή βραχυλογία, τήν κοφτή καί σχεδόν θλοσυρή ὑποδήλωση, κάθε μεγαλοστομία τή σιχαίνεται, ἀκόμα καί στά λουλούδια, πού εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο ἡ πιό ἔμφυτη ἐρωτική ἀλληγορία. Ἡ φτερωμένη δημοιρία προχωροῦσε σέ ἰδιότυπο σχηματισμό: Μπροστά τά κορίτσια, ξοπίσω τ' ἀγόρια. Εἶταν βέβαια ἕνα αὐτοσχέδιο, καινούργιο ἐθιμοτυπικό πού τά εἶχε συντάξει ἔτσι, ὄχι ἡ παλιά πρόληψη γιά διαχωρισμό τῶν ἐριφίων ἀπό τά πρόβατα. Τό ἔβρισκαν φαίνεται πιό πρακτικό ἤ καί πιό σύμφωνο μέ τόν ἀντιλυρικό τους κόσμο. Τό ζευγάρωμα εἶναι μιά φυσιολογική λειτουργία καί τίποτ' ἄλλο — ἄρα μιά στιγμή.

Οἱ δυό γενιές—τό ζευγάρι, ἡ δημοιρία—ἀντικρύστηκαν, ἀντιπέρασαν. Ὅμως στά μάτια τοῦ πρώτου, εἶχε ἀπομείνει ἕνα ξάφνιασμα, κάτι σάν μυστικό χτύπημα στό μέτωπο, ἀπό κεῖνα πού σέ κάνουν μονομιᾶς νά ξυπνήσεις ἀντίκρυ σ' ἕνα νέο δ-

ραμα τῆς ζωῆς. Στάθηκαν, γύρισαν κατά πίσω τά κεφάλια τους, κοίταξαν τό σχηματισμό πού ξεμακραινε στό λιθόστρωτο μέ τό γοργό, ρυθμικό του βῆμα. Ξεκίνησαν πάλι. Εἶχες τώρα τήν ἐντύπωση πώς τό ζευγαρωμένο βάδισμά τους εἶναι λιγάκι πιό βαρύ.

— Εἶδες τά κορίτσια; εἶπε ὁ ἕνας. Πῶς μᾶς κοίταξαν!

— Αὐτά πρόσεξα κι' ἐγώ, ἔκανε ἡ ἄλλη.

Αὐτό τούς εἶχε ξαφνιάσει. Ὄχι ἡ ἀντίθεση στά χρόνια, τό χτυπητό δίπτυχο πού φέρνει, σέ κάποια γραμμένη ιστιγμή, ἀντιμέτωπες τίς γενιές. Ἐκεῖνο πού τούς εἶχε κρούσει, εἶταν ὁ τρόπος πού τούς κοίταξαν τά κορίτσια μέσα στά λίγα δευτερόλεπτα ὡς που ν' ἀντιπεράσουν. Ἴσια στά μάτια, ἀδίστακτα, καρφωτά. Καί μέ κάτι σάν ἀτάραχη ἀναμέτρηση, πού τή στόμωνε ἀδιάρατα ἕνας ἴσκιος δροσερῆς εἰρωνείας.

Ἀναπόλησαν τότε ἄλλα ἀντικρύσματα, σέ χρόνια περασμένα, πάλι ἀνάμεσα σέ ἡλικίες πού ἔρχονταν καί πού ἔφευγαν. Εἶταν διαφορετικά, πολύ διαφορετικά γιά νά τά ἔχουν λησμονήσει. Ἀναθυμήθηκαν μάτια χλωρά, σάν καί τοῦτο πού εἶχαν τώρα - δά περάσει, μονάχα λιγότερο ἀλύγιστα, μπορεῖ καί λιγότερο σκληρά. Θέλησαν νά εἶναι δίκαιοι, ὅσο τούς περνοῦσε ἀπό τό χέρι. Πιάσανε νά ἐξηγοῦν, νά σχολιάζουν. «Ἐμεῖς, εἴπανε, κοιτάζαμε τούς μεγάλους μέ συστολή, σεβασμό. Τί εἶταν ὁ σεβασμός; Μιά ἀνατροφή πού μᾶς εἶχανε δώσει. Μέσα στά μάτια μας θάμπωζε ἡ ἐπίγνωση πώς δέν ξέρουμε ὅσα ξέρουν ἐκεῖνοι, ἕνα δείλιασμα μπροστά στήν ὑπεροχή. Αὐτή ἡ ὑπεροχή σήμερα σώζεται; Ἄς κάνουμε τόν ἔλεγχό της, δίχως προκατάληψη».

Αὐτά τά παιδιά βγαίνουν ἀπό ἕναν πόλεμο δίχως προηγούμενο. Ἕναν πόλεμο πού ἀπογύμνωσε ὅλες τίς ἀξίες. Χωρίς νά τό ξέρουμε, χωρίς νά τό ὑπολογίσουμε, χωρίς νά τό καλοσκεφτοῦμε, βάλαμε σ' αὐτόν τήν τιμή μας. Διασκηρύξαμε ἀρχές—καί τίς ξεγράψαμε, ἐπιχειρήσαμε νά διορθώσουμε τόν κόσμο καί τόν καταντήσαμε χειρότερο ἀπό πρίν. Ὑπάρχει ἐδῶ ἕνα θέμα κύρους, πού μονάχοι μας τό κλονίσαμε. Ὁ σεβασμός εἶναι ἄγραφος νόμος, μιά τάξη ἀναγκαία γιά τήν ἰσορροπία τῆς ζωῆς, ἐξασφαλίζει τήν ὁμαλή διαδοχή, ὀργανώνει ἐσωτερικά τόν καινούργιο κι' ὁρμητικό φορέα της. Δέν εἶναι ὅμως προνόμιο, ἐπιταγή δίχως ἀντίκρυσμα. Ἡ ὑπεροχή δέν μπορεῖ νά σταθεῖ σάν κάτι δεδομένο. Πρέπει νά ἔχει τά πιστήριά της πάντοτε ἕτοιμα, ἀκόμα κι' ἄν δέν τῆς τά ζητήσει ποτέ κανένας. Διαφορετικά, γίνεται αὐθαιρεσία, πρόληψη, ταμπού, ὠμό δίκαιο τοῦ συμπτωματικά καί πρόσκαιρα ἰσχυρότερου. Εἶταν ἕνας καιρός, πραγματικά, ὅπου ὁ σεβασμός ἀξιωνοταν μέ τό ἔτσι θέλω, ἀπό ἐκεῖνον πού τύχαινε νά ἔχει ἕνα χρονικό καί μόνο προβάδισμα. Ὁ κόσμος γνώρισε πρεσβύτερους ἀνάξιους, πού ἀπαιτοῦσαν τό σεβασμό μόνο καί μόνο γιατί ἔτσι τούς συνέφερε καί γιατί εἶχαν τή ἐξουσία νά τόν ἐπιβάλουν. Ὁ καιρός αὐτός, ἄς τό πάρουμε ἀπόφαση, ἔχει περάσει.

Πάει ὁ καιρός ὅπου ἕνα ἐπιτήδειο μηδενικό ἀπαιτοῦσε τό σεβασμό ἐπειδή κατάφερε νά σκαρφαλώσει σέ μιά καθέδρα. Ὅλο καί περισσότερο, ἀπό ἐδῶ κι' ἐμπρός, ὁ διδάσκων θά κρίνεται, ὁ ἡγέτης θά ἐλέγχεται, ὁ γονιός θά πρέπει νά δείχνεται ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του. Ἡ ἀντίληψη πώς ἔτσι καί κατόρθωσες νά «φτάσεις» δέν ἔχεις πιά γιά τίποτα νά γνοιαστεῖς, ἀνήκει στήν ἱστορία. Ἀνατέλλει μιά ἐποχή ὅπου ὁ κάθε ἐνδιαφερόμενος θά ξέρει πώς τό δύσκολο δέν εἶναι ν' ἀνέβεις, ἀλλά νά σταθεῖς. Πώς ἡ πολιτεία σου καί μόνη θά σέ στηρίζει, ὄχι ὁ τίτλος.

Μέσα στά μάτια ἐμᾶς τῶν παλαιότερων, πού χαιμηλώνονταν μπροστά στόν ὁποιοδήποτε πρεσβύτερο μέ συστολή, ἔβλεπες τήν ὡραία νεανική σεμνότητα, ἀλλά ἔβλεπες συχνά καί τή θολή ὑποκρισία, καί τή μωρία. Ἔβλεπες τήν παθητική συμμόρφωση μέ μιά σύμβαση. Πολλές φορές τή φοβισμένη ὑποταγή σέ μιάν ἐπικρεμάμενη φοβέρα. Δέν σεβόμασταν πάντα ὅλους ἐκείνους πού τούς δείχναμε σεβασμό. Καί συχνά «σεβόμασταν» ἐκείνους πού θά ἔπρεπε ν' ἀγαπᾶμε, νά ἐκτιμοῦμε ἤ καί νά θαυμάζουμε ἐπειδή μᾶς ἔπεισαν, ἐπειδή δείχτηκαν ἄξιοι τῆς ἀγάπης μας ἤ τοῦ θαυμασμοῦ μας. Ἂν ἡ ὑποταγή ἐκείνη στήν ἀνεξέλεγκτη αὐθεντία δέν εἶταν τόσο τυφλή, συμβατική, μπορεῖ καί ὁ κόσμος σήμερα νά μήν εἶχε ξεστρατίσει τόσο στήν ἀσέβεια. Ἡ σημερινή ἀνταρσία εἶναι, σ' ἕνα τουλάχιστον ποσοστό της, ἔργο τῶν σύγχρονων γονιῶν, πού θέλησαν ν' ἀντιδράσουν, συχνά ἀσύνειδα, στήν παλιά ἐκείνη τάξη πραγμάτων. Καταπιεζόμενοι τῆς χτές, ἔπεσαν σ' ἕναν ἄκριτο φιλελευθερισμό ἀπέναντι στά παιδιά τους. Τ' ἄφησαν οὐσιαστικά ἀκυβέρνητα, ἐκεῖ πού θἄπρεπε μέ κατανόηση καί μέ σύνεση νά χαλαρώσουν τά γκέμια.

Audiatur et altera pars. Ὁ αὐτοέλεγχος εἶταν ἀναγκαῖος. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ὁπομένει πάντα ἕνα περιθώριο ἀρκετά πλατύ γιά νά κακίσουμε, δικαιολογημένα πιά, τό θράσος τῆς σημερινῆς νεολαίας. Ἄλλωστε ὄχι ὅλης τῆς νεολαίας. Μιᾶς μερίδας της, πού τυχαίνει νά τή συκοφαντεῖ ὁλάκερη, ἐπειδή εἶναι, φυσικά, ἡ πιό πολυθόρυβη καί προκλητική. Ἡ ἄλλη, ἀγωνίζεται βουβά, σκυμμένη, ν' ἀνασυντάξει τόν κόσμο, νά βρεῖ καινούργια, στερεά ἐρείσματα στή ζωή. Ν' ἀγαπήσει καί νά πιστέψει.

Οἱ θρασεῖς θά φύγουν. Θά τούς ἀποβάλει μονάχο του τό σῶμα τῆς αὐριανῆς κοινωνίας, γιατί χρειάζεται πάντα ἕνας ἐσωτερικός νόμος, ἕνα ἠθικό μέτρο, πού νά ὀργανώνει τή συμβίωση. Τί θ' ἀπομείνει ἀπό τό ἦθος τῆς σημερινῆς νεολαίας; Μπορεῖ καί μόνο τό ξάστερο, θαρρετό αὐτό θλέμμα τῶν κοριτσιῶν πού πέρασαν μέσα στό σούρουπο μέ τά κλωνάρια στό χέρι. Τό θλέμμα πού ξέρει νά κοιτάζει ἴσια, κατάματα, νά μετράει καί νά ρωτάει. Ἄς τούς εὐχηθοῦμε ὅμως ἀκόμα κάτι: Σάν ἔρθει καί γι' αὐτά ἡ ὥρα νά πάρουν τήν ἄλλη κατεύθυνση στή λεωφόρο, τότε πού ὁ κόσμος τους θά ἔχει ξεπεράσει πιά τή σημερινή του ἐπαναστατική ἀδιαλλαξία καί ψυχρότητα, νά μποροῦν νά νιώσουν τήν ἴδια μ' ἐμᾶς παιπτόλαιη, τυφερή ἀδυναμία, πού κάνει τόν ἄνθρωπο νά στηρίζεται στόν ἄνθρωπο σάν κουραστεῖ, καί τό ζευγάρι ν' ἀποσύρεται ψέσα στό σούρουπο σφιγμένο, μέ τήν ἄχνα γύρω του μιᾶς τελευταίας θαλπωρῆς. Ἴσως τότε ἀνακαλύψουν μιάν ἀνυποψίαστη ποικιλία τοῦ σεβασμοῦ: Τήν εὐλάβεια μπροστά στούς κουρασμένους, αὐτούς πού δέν ἔχουν πιά ψευδαισθήσεις, κλωνάρια, τσόπαια.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

1-60

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Νοεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΡΩΕΣ ΤΟΥ ΣΥΡΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Φοβᾶμαι πώς δέν ἔχει ἀκόμα ἐπιμετρηθεῖ σωστά ἡ ψυχολογική ἐπίδραση τοῦ κινηματογράφου—ὁρισμένου, φυσικά, κινηματογράφου—πάνω στούς νέους ἀνθρώπους. Ἀναφέρω ἐδῶ δυό γεγονότα, γιά νά γίνει αἰσθητό καλλίτερα αὐτό πού θέλω νά πῶ. Ἡ τύχη, πού ἔχει μιά διαβολική κάποτε μεγαλοφυΐα, τά συνδύασε μέ τή σύμπτωση ἔτσι πού ν' ἀλληλοσυμπληρώνονται καί τό ἕνα νά γίνεται τό νόημα τοῦ ἄλλου.

Ἔβλεπα προχτές τό βράδι ἕνα ξένο φίλμ. Δέν ξέρω πῶς τό ἔκριναν οἱ ἁρμόδιοι, ἀπό τήν πλευρά τους. Ἐκεῖνο πού μπόρεσα νά διαπιστώσω εἶταν ὁ ἀπίστευτος μαγνητισμός του, κι' αὐτό πρέπει νά ἐγγράφεται βέβαια στό ἐνεργητικό του. Θαρῶ ἄλλωστε πώς ὁ κινηματογράφος ἔχει φτάσει σέ μιά τέτοια ἐκλέπτυνση τῆς τεχνικῆς του, ἔχει μέ τήν ἐντατική παραγωγή τόση πεῖρα ἀποθησαυρίσει, πού νά εἶναι πιά ἀπόλυτα κύριος τῶν μέσων του, νά μπορεῖ δηλαδή νά προκαλεῖ μιάν ἔντονη ἐντύπωση ἤ μιά βαθειά ὑποβολή ἀνεξάρτητα ἀπό τό καθαρά καλλιτεχνικό θέμα πού ὑπηρετεῖ, ἤ πού δέν ὑπηρετεῖ, στήν κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Τό φίλμ πού λέω, εἶχε τό πρόσθετο ἐνδιαφέρον πώς ἀπεικόνιζε τήν ψυχολογία τῆς χαλασμένης νεολαίας. Εἶναι, καθώς ξέρουμε, μιά μόνο μερίδα τῆς σύγχρονης νιότης, ἀλλά τόσο χαρακτηριστική, τόσο ἄξια μελέτης, πού νά κάνει τήν ἄδικη ἐντύπωση σέ πολλούς πώς τήν ἐκφράζει στό σύνολό της. Ἐβλέπαμε λοιπόν στήν ὀθόνη τό πῶς ἕνας νεαρός μέ γοητευτική ἐμφάνιση, δραστήριο, μοντέρνο παρουσιαστικό, ἕνας τέλος πάντων ἀπό αὐτούς πού λές πώς ἡ ἐποχή τούς ἔπλασε γιά νά τήν ἀντιπροσωπεύουν, κυριευόταν ἀπό τή μεθυστική ἐπιθυμία νά οἰκειοποιηθεῖ τήν περιουσία καί τή φιλενάδα τοῦ στενοῦ φίλου του. Ὁ δεύτερος, ἕνα πλουσιόπαιδο, εἶχε ἀγοράσει ἕνα κότερο, στήν Ἰταλία, ὅπου εἶχε πάει νά γλεντήσει. Οἱ τρεῖς μαζί, δυό φίλοι καί φιλενάδα, ξεκινάγανε γιά μιά ἐκδρομή. Στό δρόμο, ὁ καλεσμένος φίλος μαχαίρωνε τόν ἄλλον, πέταγε τό πτῶμα του στή θάλασσα τυλιγμένο σέ καραβόπανο, κι' ἀργότερα κατάφερνε νά βάλει στό χέρι ἕνα πολύ σημαντικό ποσό καί νά κερδίσει καί τήν ἐπίμαχη φιλενάδα. Τέλος, γιά νά τά ἐξασφαλίσει ὅλ' αὐτά, ἔκανε κι' ἕνα δεύτερο, συμπληρωματικό φόνο, μέ θῦμα κάποιον ἄλλο, τρίτο φίλο, ἀνύποπτο.

Ὅπως ξέρουμε ὁ κινηματογράφος ἔχει ἐξελιχτεῖ τόσο—καί τά κοινό του μαζί—ὥστε νά φτάνει στήν πιό ἰδανική συνοπτικότητα καί ὑποδήλωση. Στά χέρια ἑνός καλοῦ σκηνοθέτη, ἀποφεύγει τίς φλυαρίες. Ἔτσι κι' ἐδῶ: Ἀφοῦ βλέπαμε διεξοδικά, μέ καθηλωτική ἔνταση καί παραστατικότητα τά καθέκαστα τοῦ πρώτου φόνου, τῆς πλαστοπροσωπίας, τῆς κλοπῆς, τοῦ δεύτερου φόνου, μ' ἐπιστέγασμα τήν ἕλωση τῆς φιλενάδας, τό φίλμ οὐσιαστικά τελείωνε. Δέν ἀπέμενε παρά ἡ σύλληψη τοῦ δράστη. Ὅμως αὐτήν ὁ σκηνοθέτης, γιά ν' ἀποφύγει τήν κοινοτοπία, περιοριζόταν νά μᾶς ἀφήσει, μέ μιάν ἐλαφρότατη μόνο νύξη, νά τήν ὑποθέσουμε. Καί, ἀπό τήν πλευρά τῆς δικῆς του λογικῆς, τῆς κινηματογραφικῆς, εἶχε δίκιο: Ὅπου μπορεῖς νά ὑποβάλεις, ὑπόβαλε μόνο. Ὅπου μπορεῖς ν' ἀφήσεις μιά προέκταση, κάνε το. Τό καθαρά κινηματογραφικό ἐνδιαφέρον τοῦ σενάριου μιά φορά, εἶναι βέβαιο πώς ἔπαιρνε τέλος μέ τήν ἐξιστόρηση τῶν ἐγκλημάτων. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, θέμα δέν ὑπῆρχε καί ὅλα θά γίνονταν εὔκολα, κοινά.

Προτοῦ ὅμως συμπεράνω, πρέπει νά προσθέσω ἕνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς ταινίας, οὐσιωδέστατο. Τήν εἰδική συμπεριφορά τοῦ «ἥρωά» της. Σ' ὅλο τό μάκρος τοῦ ἔργου, καί στίς πιό τρομερές του στιγμές, ἔδειχνε μιά ψυχραιμία μοναδική, πού σέ ἀφόπλιζε. Οὔτε ἴχνος ἀπό ἀνησυχία, ταραχή, τύψη. Μέ μιά καταπληκτική ἀκρίβεια στίς κινήσεις του, μέ κάτι τό πολύ μοντέρνα γοητευτικό στήν ἄνεσή του, στό ντύσιμό του, στήν ἀρρενωπή του φυσιογνωμία, σ' ἔρριχνε σέ μιά περίεργη παραίσθηση: Σκοτεινά, μέσα του, κάτι σά ν' ἀναρωτιόταν μήπως ὅλ' αὐτά πού βλέπεις καί πού σέ συναρπάζουν βρίσκονται σ' ἕναν κόσμο ἄλλον, ἀνυποψίαστον ὡς τώρα, πέρα ἀπό τό καλό καί τό κακό. Σ' ἕναν κόσμο πού ἔχει γιά μοναδικό ἠθικό του κριτήριο τή δράση.

Κι' ἐδῶ εἶναι πού μπαίνει τό μεγάλο πρόβλημα. Ἔφευγα ἀπό τόν κινηματογράφο, ἐγώ ὁ ἄνθρωπος μιᾶς ἄλλης ἐπιτέλους ἀγωγῆς, ὁ ἐμποτισμένος ἀπό τίς ἀρχές της καί σ' ἐπίμετρο ὁ κυριαρχημένος ἀπό τήν κρίση, τή φυσική νηφαλιότητα μιᾶς ὁρισμένης ἡλικίας, καί πάλι ἔνιωθα ἐσωτερικά ἀναστατωμένος: Ἔξαψη τῆς φαντασίας, θαυμαστική σχεδόν ἀπορία μπροστά στίς ἱκανότητες, στήν αὐτοκυριαρχία τοῦ ἥρωα τῆς ταινίας. Τί θά πρέπει νά γίνεται μέ τούς νέους, πού τό αἷμα τους βράζει; Μέ τούς νέους πού, κατά τούς φυσικούς κι' ἀπαρασάλευτους νόμους, ψάχνουν γιά πρότυπα ζωῆς; Μέ τούς νέους, τέλος, πού ἀνήκουν σ' αὐτή τήν ἴδια γενιά, ἄρα συμμερίζονται ὡς ἕνα σημεῖο — ἤ καί νομίζουν πώς πρέπει νά συμμερίζονται — τά προβλήματά της, τήν ψυχολογία της, τό ὕφος της; Ὁ κόσμος σήμερα — τό ξέρουν ὅλοι ὅσοι κάπως στοχάζονται — ἀναζητεῖ κάτι καινούργιο, κάτι σύμφωνο μέ τά νέα δεδομένα του. Ποιάς μᾶς λέει πώς αὐτό τό καινούργιο, πού ἀποσπασματικά μόνο τό ἐκφράζουν σάν πάθος οἱ σύγχρονες Καλές Τέχνες, δέν θά τό ἀναζητήσει ὁ νέος στή δράση τοῦ τύπου πού μᾶς δείχνει τό φίλμ;

Εἶπα πώς ἡ κινηματογραφική του λογική τό κάνει νά τερματίζεται μέ τήν ἐξιστόρηση καί τῆς τελευταίας κακουργίας τοῦ ἥρωά του. Τό κακό εἶναι πώς ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἀκριβῶς θ' ἄρχιζε τό κοινωνικό του ἐνδιαφέρον. Ἀπό ἐκεῖ πού τελειώνει τό κινηματογραφικό. Μέ τόν κολασμό τοῦ δράστη. Μέ τήν ἀνταπόδοση γιά τά ἔργα του. Μέ τή στέρηση στό ἐξῆς τῆς ἐλευθερίας του καί, πιθανότατα, τῆς ζωῆς του. Μέ τό θυσιασμό τῆς νιότης του. Μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ ἀγαθοῦ πού γι' αὐτό ἀγωνίστηκε μάταια... Ὅμως — εἴπαμε: αὐτά δέν τά βλέπουμε. Τά φανταζόμαστε, θά μοῦ πῆτε. Λάθος! Μέσα μας ἔχουν ἐντυπωθεῖ ἀνεξίτηλα, μέ ζωηρά χρώματα, οἱ εἰκόνες πού εἴδαμε καί μόνο. Οἱ εἰκόνες τῆς συναρπαστικῆς δραστηριότητας. Κι' ὁ σκηνοθέτης εἶχε τήν ἱκανότητα νά τίς ὁπλίσει μέ μιά μαγνητική ἕλξη, ἕνα δηλητήριο καθαρά μοντέρνο κι' ἀποτελεσματικό.

Μίλησα γιά σύμπτωση, γιά μεγαλοφυΐα τῆς τύχης. Ἴδού τη: Αὐτά πού εἶπα, γίνονταν Σάββατο βράδι. Κυριακή πρωΐ, ἕνα τηλεφώνημα μᾶς εἰδοποίησε γιά μιά διάρρηξη σ' ἐξοχικό σπίτι. Τρέξαμε, ἐνδιαφερόμενοι, ἀστυνομία, περίοικοι, ὅλοι. Ἡ διάρρηξη εἶχε γίνει μέ πολύ θράσος, τό σπίτι παρουσίαζε ἐσωτερικά τήν ὄψη πεδίου μάχης, τά ἄξια λόγου ἀντικείμενα ὅμως πού εἶχαν ἀφαιρεθεῖ, δέν δικαιολογοῦσαν τήν πράξη. Καί στό σημεῖο ἀπ' ὅπου ἔγινε ἡ παραβίαση, ὁ δράστης εἶχε φροντίσει νά σχεδιάσει μέ τό μολύβι, ὅσο καλλίτερα μποροῦσε, ἕνα μεγάλο ἐρωτηματικό μέσα σέ κύκλο!

Δέν ξέρω τί ὑποθέτει ἡ ἁρμόδια Ὑπηρεσία, πολύ ἀμφιβάλλω ὅμως ἄν ἕνας ἐπαγγελματίας διαρρήκτης μπορεῖ ν' ἀσχολεῖται μέ τέτοιες ἀνοησίες. Ἐδῶ ὑπάρχει μᾶλλον ἡ παρουσία μιᾶς νεανικῆς, χαλασμένης ἀνεπανόρθωτα φαντασίας, πού ἔχει ποτιστεῖ ἀπό τρισάθλιου ποιοῦ ταινίες. Ἀπό φτηνή φιλολογία ὅπως ἐκείνη πού, σέ παλιότερους καιρούς, προδρομικούς τοῦ σημερινοῦ, ἐμφανιζόταν μέ τούς τίτλους «Ἡ Μαύρη Χείρ», «Τά μυστήρια τῆς Νέας Ὑόρκης», καί τά παρόμοια. Ἀστυνομικοί ἀκριβῶς μοῦ ἔλεγαν πώς τά κρούσματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, καί οἱ ἀντίστοιχοι νεαροί «ἥρωές» τους, ἔχουν πληθύνει θαυμαστά τόν τελευταῖο καιρό.

Δέν τό τερματίζω ἐδῶ αὐτό τό θέμα. Τό κλείνω προσωρινά, γιά νά τό συνεχίσω μιάν ἄλλη φορά, μέ περισσότερη ἄνεση χώρου. Πιθανότατα τή μεθεπόμενη. Τό μόνο πού μοῦ φαίνεται ἀναγκαῖο νά προσθέσω, εἶναι τοῦτο: Πῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐντύπωση πού μᾶς κάνει ἕνα ἔργο Τέχνης, τήν ὁσοδήποτε δυνατή — καί ἔργο Τέχνης εἶναι καί τό φίλμ — πρέπει νά μήν ξεχνᾶμε πώς μιμητική ἐπίδραση ἔχουν τά κακῆς ποιότητος ἤ τά δεύτερης σειρᾶς ἔργα. Τό ὑψηλῆς Τέχνης ἔργο, ὁσοδήποτε ἐγκληματικό θέμα κι' ἄν πραγματεύεται, λειτουργεῖ ἐντελῶς διαφορετικά μέσα μας. Ποτέ κανένας δέν ἔφυγε ἀπό τήν «Ἠλέκτρα» μέ τήν ἐπιθυμία νά σκοτώσει τή μάννα του, ἤ ἀπό τόν «Ὀθέλλο» μέ τήν ἀπόφαση νά πνίξει τή γυναίκα του. Αὐτό θά ἔπρεπε νά τό ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅταν τυχόν δίνουμε τό εὔσημο σέ διάφορες μ' ἐπίφαση καλλιτεχνήματος κινηματογραφικές ταινίες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

I-61

Ο ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Νοεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΕΩΝ ΤΟΛΣΤΟΪ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τώρα πού συμπληρώνονται—τήν Κυριακή πού μᾶς ἔρχεται—πενῆντα χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Τολστόϊ, ὁ νοῦς μου ξαναγυρίζει ἐκεῖ - κάτω, στό φαρδύ, ἀπέραντο κάμπο, πού τόν ἀχνίζει καί τόν μυρώνει ἡ ἀνάερη βροχή. Εἶναι ἡ Γιάσναγια - Παλιάνα. Πίσω ἀπό τήν εἴσοδο μέ τίς δυό κοντόχοντρες ἀσθεστωμένες κολῶνες, πού θυμίζουν στρατῶνα, ἀρχίζει τό μεγάλο δάσος. Πανύψηλο, βαθύ, κελαϊδάει σύγκορμο ἀπό μυριάδες ἀόρατα πουλιά. Ὁ ἀέρας εἶναι φτερωμένος ἀπό τό δροσερό ἐκεῖνο χνῶτο τῆς Ρωσίας, τό ἀπαρόμοιαστο, κάτι ὑγρό καί πικρό, φυλλωσιά νοτισμένη αἰώνια, ἀπό τίς ὁλόπρωτες ἀκόμα ἡμέρες τοῦ κόσμου, τίς ἡμέρες τῆς Δημιουργίας. Ὅλα ἐδῶ ἔχουν τή σφραγίδα τοῦ αἰώνιου, τοῦ ἀτελεύτητου: Καί ὁ ἀνεξάντλητα ἐπίπεδος κάμπος, καί ἡ ἀστέρευτη χλόη του, καί τ' ἀγέραστα δάση μέ τίς βελανιδιές καί τίς ἐφηβικές σημύδες. Ὅλα θέλεγες, πλάστηκαν γιά νά διαρκοῦν. Μέσα στά σπλάχνα τοῦ δρυμοῦ, καθώς πορευόμαστε ἀργά πρός τόν τάφο ὅπου κοιμᾶται τόν αἰώνιο, ριζωμένος στό χῶμα τῆς πατρίδας του, ὁ προφήτης της, ρωτάω τήν ὁδηγό:

— Ποῦθε πέφτει τό 'Αστάποβο;

— Δῶθε, μοῦ λέει, δείχνοντας ἀόριστα κάπου ἀνάμεσα στά δέντρα.

Ἔχεις τήν ἐντύπωση πώς ὅλες οἱ χειρονομίες, ἐδῶ, ὅλες οἱ κατευθύνσεις, εἶναι ἔτσι, ἀόριστες, θολές. Δέν ὑπάρχει οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά, οὔτε μακρυά, οὔτε κοντά, ὅπως στό ἀστρικό διάστημα. Τό ἀπόλυτο μέγεθος ἐξαφανίζει τίς ἔννοιες τοῦ χώρου.

Ἐκεῖ λοιπόν, κάπου σ' ἕνα σημεῖο τοῦ φαρδύστερνου κάμπου, σέ κάποιο χαμένο σιδηροδρομικό σταθμό, ἔζησε τήν τελευταία ἀγωνία του ὁ Λέων Τολστόϊ. Εἶχε πληρώσει, εἶχε θελήσει μέ κάθε τρόπο νά πληρώσει ὥς τό τελευταῖο μονόλεπτο, τήν ἀγριωπή του τή συνέπεια: Ὄχι μόνο νά λές παρά καί νά πράττεις, ὄχι μόνο νά πιστεύεις παρά καί νό ζεῖς ὅ,τι πιστεύεις. Εἶναι νόμος σκληρός, ἐπικίνδυνος, γιατί ἡ ζωή φαίνεται νά ὑπαγορεύει τό ἄλλο: τήν προσποίηση, τόν ἐλιγμό, τήν πονηρία, πού διασφαλίζει τήν ἐπιβίωση. Ἡ ζωή μοιάζει νά ἔχει γιά κανόνα της τή χαμηλή, σερνάμενη φλόγα, πού μισοφέγγει καί ἀργοκαίει συνετά τό λάδι της. Ὅμως ὑπάρχουν στόν κόσμο κ' οἱ ἀλλόκοτες συνειδήσεις, οἱ τρελλές, πού κάνουν νόμο τους τή θύελλα, τό ὅλα ἤ τίποτα, τό λαμπάδιασμα σέ μιά στιγμή. Τέτοια ψυχή, παράφορη, στάθηκε ὁ Λέων Τολστόϊ.

Νά τόν ἐγκωμιάσουμε σάν καλλιτέχνη, τώρα πού ἡ 'Ιστορία ἀρχίζει νά μεταλλάζει γι' αὐτόν σέ θρῦλο, θά εἶταν ἄκαρπο. Ἐγκώμια τέτοια, ὅταν μάλιστα στριμώχνονται σέ χῶρο μετρημένο, ξεπέφτουν ἀναγκαστικά σέ γενικότητες. Νά ψηλαφήσεις τό μυστικό ἑνός δημιουργικοῦ δαιμόνιου εἶναι ταυτόσημο μέ τό νά δοκιμάσεις νά ψηλαφήσεις τό μυστικό τῆς ζωῆς. Βλέπεις πώς δέν πιάνεται. Θυμᾶμαι τώρα πού κάποτε ἐπιχείρησα, ἔτσι γι' ἁπλό πείραμα, νά καθηλώσω τή ζωντανή μορφή τῆς "Αννας Καρενίνας. Ἐπιασα καί κορφολόησα ὅλες τίς στάσεις της, ὅλες τίς στιγμές πού ὁ δημιουργός της τήν ἀποτύπωνε ἄμεσα, μέ δυότρεῖς πινελιές. Ὕστερα ἔστρωσα στή σειρά τά στιγμιότυπα. Θ' ἄξιζε, ἄν εἶχα τόν κατάλληλο ἐδῶ χῶρο, νά τά παραθέσω. Δέν μαρτυρᾶνε τίποτα, δέν ἀνασαίνουν, δέν ζεσταίνουν τόν ἀέρα. Τίποτα. Τίποτα ἀπό τή θαυμαστή ἐκείνη παρουσία τῆς ἀλησμόνητης γυναίκας πού τή νιώθεις, ὅταν διαβάζεις τήν ἱστορία της, νά περνάει δίπλα σου μέ τό γλυκό βάρος της καί νά μυρώνει τό χῶρο μέ μιάν ἄχνα κορμιοῦ ἀνθισμένου. Ἡ ζωή τῆς "Αννας εἶναι ἀσύλληπτη. Βρίσκεται, θάλεγες, ὄχι στό ἴδιο τό κείμενο παρά ἀνάμεσα στίς ἀράδες τοῦ κειμένου, σέ ὅ,τι σέ κάνει ἐκεῖνο νά φαντάζεσαι γι' αὐτήν χωρίς νά ἔχει εἰπωθεῖ. Καί τότε καταλαβα—καί τό χρωστάω στόν Τολστόϊ—πώς ἡ ζωή ἑνός ποιητικοῦ πλάσματος δέν εἶναι ἡ φανερή, αὐτή πού μᾶς λέγεται, πού μᾶς δηλώνεται. Εἶναι μιά ἄλλη, μυστική, πέρα ἀπό τήν πρώτη, καί πού ἁπλῶς προσδιορίζεται, ὑποβάλλεται ἀπό κείνην. Ὁ ἀναγνώστης, αὐτό δέν τό συνειδητοποιεῖ. Νομίζει πώς παρακολουθεῖ, μέσα στόν ἀντικειμενικό κόσμο τοῦ ἔργου, ἕνα εἴδωλο νά σαλεύει. Στήν πραγματικότητα, τό ἀληθινό πρόσωπο ζεῖ μέσα του, σ' ἕναν ἄλλο χῶρο. Καί τό ἔργο ἔχει τότε μόνο τό δῶρο τῆς ζωῆς ὅταν κατορθώνει νά στοιχειώνει τήν ψυχή σου μ' ἕνα τέτοιο φάντασμα, ὄχι πιά φυλακισμένο σέ πράξεις ἀλλά αἰσθητό καί παρόν χάρη σέ μιάν ἀκτινοβολία ἐσωτερική.

Ἄς προσπεράσουμε λοιπόν τό ἄδυτο τοῦ καλλιτέχνη Τολστόϊ κι' ἄς σταθοῦμε γιά μιά στιγμή μπροστά στή σκήτη τοῦ ἐπαναστάτη. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἔρριξε τό γάντι στό πρόσωπο τοῦ καιροῦ του, ἀπεδοκίμασε μέ ἀγανάκτηση κάθε αὐθεντία. Τή χειρονομία του αὐτή δέν τήν κάνει νέος, τότε πού λίγο - πολύ ὁ καθένας ρέπει στό ἡρωϊκό καί γεύεται τήν ὁμορφιά τοῦ ἀσυλλόγιστου. Τήν κάνει ὥριμος ἄντρας σαρανταέξη χρονῶν. Εἶναι κιόλας βαρύς ἀπό βιώματα, ἔργο, δόξα, στοχασμό, οἰκογενειακές ὑποχρεώσεις, ἱστορικές εὐθῦνες. Ἄλλοι, στήν ἡλικία αὐτή καί στή θέση του, θά ἔκριναν δικαίωμά τους νά ἡσυχάσουν, νά ἰσορροπήσουν, στηριγμένοι στά πεπραγμένα τους. Αὐτός ὄχι. Ὁ κόσμος τοῦ καθημερινοῦ μέτρου καί τῆς ἀγορᾶς, ὁ κόσμος τῶν μικροκατεργαρέων, δέν θά μπορέσει ποτέ νά καταλάβει—μάλιστα τώρα, ἐκ τῶν ὑστέρων—τό ἐκτεθειμένο, τό μεγαλειῶδες καί τό δραματικό μιᾶς χειρονομίας καθώς αὐτή τοῦ Τολστόϊ στά 1874. Μέσα στή συνείδηση ὅμως τοῦ συγγραφέα τοῦ «Πόλεμος καί Εἰρήνη» συζοῦν ἀπό καιρό σέ πάλη μεταξύ τους ἀνειρήνευτη, δυό μαζί ἄνθρωποι: ὁ καλλιτέχνης κι' ὁ ἰδεολόγος. Ψυχή τίμια μέ τρόπο ἄγρυπνο κι' ἀνένδοτο, πού ζεῖ σῶμα μέ σῶμα τά προβλήματά της καί δέν κοροϊδεύει, οὔτε τά κάνει φιλολογία, ὁ Τολστόϊ βρίσκεται ἐξ ὁρισμοῦ σέ θέση ἀντίθετη μέ τούς ἀνθρώπους τῆς κοινῆς ἐμπειρίας: Μ' ἐκείνους πού νομίζουνε πώς ζοῦν ἐνῶ δέν κάνουν ἄλλο παρά νά παριστάνουν τή ζωή τους, νά τή μαϊμουδίζουν. Ψάχνει μέ πάθος ὁ Τολστόϊ νά βρεῖ ἕνα νόημα στή ζωή. Δέν παραδέχεται μέ κανένα τρόπο πώς περιεχόμενό της μπορεῖ νά εἶναι ἡ τυπική ἐκτέλεση μιᾶς σειρᾶς ἀπό πράξεις καί χειρονομίες τρεχούμενες, πού ὁδηγοῦν στό μηδέν τοῦ τάφου. Γιά χρόνια, ἔχει τήν ἔμμονη ἰδέα τῆς αὐτοκτονίας, πού τοῦ φαίνεται φυσική διαμαρτυρία γιά μιά τέτοια ἀδειανή, ἀνάξια τοῦ ἀνθρώπου ζωή. Ὡς που κάποια μέρα πέφτει ἡ προσοχή του στό χωρίο τοῦ κατά Ματθαῖον: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη, ὀφθαλμόν ἀντί ὀφθαλμοῦ καί ὀδόντα ἀντί ὀδόντος. Ἐγώ δέ λέγω ὑμῖν μή ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σέ ραπίσει ἐπί τήν δεξιάν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καί τήν ἄλλην». Τό χωρίο τοῦτο τοῦ γίνεται, μᾶς λέει, «τό κλειδί τοῦ παντός». «Μή ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ».

Σ' αὐτό ἀπάνω θά οἰκοδομήσει τήν ἠθική διδασκαλία του. Εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀγάπης, ὁ εὐαγγελικός, ἑρμηνευμένος ὅμως μέ τρόπο προσωπικό, ἀνεξάρτητο, καί μέ μιάν ἀδιαλλαξία τρομαχτική. Θά κάνει τόν Τολστόϊ ν' ἀπορρίψει τήν ἰδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί τήν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας, τή θεία φύση τοῦ Χριστοῦ καί τό κῦρος τῶν Εὐαγγελίων. Ὁ Χριστιανισμός του, ὅπως προβάλλει γυμνός, ξεσπαθωμένος, ἐλεύθερος ἀπό ὅ,τι ἐκεῖνος κρίνει ἐπίκτητο ἤ ἀντιφατικό, ὁδηγεῖ σέ συμπεράσματα ἀκραῖα : "Αρνηση τῆς πατρίδας, καταδίκη τῶν στρατῶν, τῶν δικαστηρίων, τῶν φυλακῶν. Ἀποκάλυψη ὠμή, ἀλλά καί θαυμαστά ἐνήμερη, τῆς κακοήθειας πού κρύβεται κάτω ἀπό τήν κοινωνική ἠθική. Καταγγελία τῆς βίας σέ ὅλες τίς μορφές της. Ὁ Χριστιανισμός πού κηρύσσεται ἔτσι, δέν εἶναι καθόλου προσιτότερος ἀπό τόν ἄλλο, τόν ἐπίσημο. Ἀπεναντίας. Ἔχει ὅμως μιάν ἐρημική καθαρότητα, πού νομίζω ὅτι, σ' ἕνα τουλάχιστον, οὐσιωδέστατο σημεῖο της, δέν ἔχει ἐξαρθεῖ ὅσο πρέπει: Εἶναι ἕνας Χριστιανισμός δίχως μεταθανάτια ὑστεροβουλία κι' ἀνταπόδοση. Δέν ἀποβλέπει στήν αἰώνια μακαριότητα σάν σέ ἀντίτιμο τῆς ἐγκόσμιας ἀρετῆς.

Τοῦ Χριστιανισμοῦ αὐτοῦ, τοῦ ἀνεπίγνωστα ἡρωϊκοῦ κι' ἀπελπισμένου, ὁ Τολστόϊ ἔγινε παρανάλωμα. Σάν μιά ἀληθινά μεγάλη ψυχή πού εἶταν, δέν μπόρεσε νά ἰδεῖ τό θανάσιμο μειονέκτημα τῆς «θρησκείας» του: Πώς ξεπερνοῦσε τά μέτρα τῶν ἀνθρώπων, πώς τούς προϋπέθετε καλλίτερους ἀπό ὅ,τι ἐξ ὁρισμοῦ εἶναι. Πώς ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀπαράβατο, τόν ἐπαίσχυντα κρυμμένο νόμο τῆς ζωῆς πού λέει πώς κάθε ἀνθρώπινη πράξη ἔχει κίνητρο ἐγωϊστικό. Ὁ Λέων Τολστόϊ, ὅπως ὅλοι οἱ ἀληθινά μεγάλοι, ἔπεσε νικημένος μπροστά στά τείχη τῆς Χίμαιρας.

Ὅμως—γιά νά εἴμαστε δίκαιοι κι' ἀπέναντι στούς ἀνθρώπους—μονάχα τῶν νικημένων καθώς αὐτός οἱ τάφοι ἀναγνωρίζονται γιά μνημεῖα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Νοεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΝΟΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τήν προπερασμένη Τετάρτη, 9 τρέχ., γράφοντας γιά τούς «ἥρωες τοῦ συρμοῦ», εἶχα ἐπιφυλαχθεῖ νά συμπεράνω στό σημερινό ἄρθρο. Ἡ παρεμβολή ἄλλου θέματος, τήν περασμένη Τετάρτη, ὑπαγορεύθηκε ἀπό εἰδική καί σπουδαία περίσταση: τήν ἐπέτειο τοῦ Τολστόϊ. Ξαναπιάνω λοιπόν σήμερα, γιά νά τ' ὁλοκληρώσω ὅσο μπορῶ, τό θέμα τῶν περίεργων ἤ καί ἐπικίνδυνων ὑποδειγμάτων πού προτείνονται στή νεολαία μας μέ κάποιες ἐκδηλώσεις τῆς σύγχρονης Τέχνης, καί θυμίζω πρῶτα - πρῶτα πώς τά ὑποδείγματα αὐτά τῆς προτείνονται ἀκριβῶς γιατί, ὅπως μᾶς λένε, τά δημιουργεῖ ἡ ἴδια. Ἔχουμε, δηλαδή, ἐδῶ ἕνα φαῦλο κύκλο: Ἡ νεολαία πλάθει τούς ἥρωές της σύμφωνα μέ τίς σημερινές κλίσεις της καί οἱ ἥρωες αὐτοί τῆς ἀντιπροσφέρονται γιά νά τήν ἀπεικονίσουν, μέ ἀποτέλεσμα φυσικό νά γίνουν καί οἱ πειρασμοί της...

Τό κύκλωμα ὡστόσο αὐτό περιορίζεται στήν ἐπιφάνεια, στό προφανέστερο. Βαθύτερα, οἱ λόγοι τοῦ φαινομένου εἶναι ἄλλοι. Εἶναι μάλιστα τόσο πολλοί καί σύνθετοι, πού νά μή μπορεῖ, κατά τήν ταπεινή μου γνώμη, νά τούς ἐξαντλήσει ὅλους ἕνας καί μόνος ἐρευνητής, καί μάλιστα στά περιορισμένα ὅρια ἑνός ἄρθρου. Θά περιοριστῶ σ' ἕνα - δυό σημεῖα, πού μοῦ φαίνονται σημαντικά. Ἄμποτε ἄλλοι νά προσθέσουν τό δικό τους λόγο καί τή δική τους πεῖρα. Οἱ «Ἥρωες τοῦ συρμοῦ» ἄλλωστε μοῦ ἔφεραν τόσο ταχυδρομεῖο, πού αὐτό καί μόνο νά δείχνει πόσο τό θέμα ἀπασχολεῖ.

Μιά πρώτη καί ὠμή, ἄν θέλετε, διαπίστωση μᾶς λέει πώς τά παιδιά, ὄχι μόνο σήμερα, ἀλλά καί σ' ὅλους τούς καιρούς, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό δράση. Εἶναι αὐτό ἕνας νόμος φυσιολογικός, πού δέν χρειάζεται ἰδιαίτερη ἀνάλυση. Περίσσεια ζωῆς, φυσική οἰκονομία, τό ὁρίζουν ἔτσι, νά θέλει ὁ νέος νά δρᾶ. Αὐτό εἶναι ἡ πρώτη καί σκοτεινή, ἡ ἐνστικτική παρόρμηση. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, τό γιά τί πράγμα εἰδικά θά δράσει ὁ νέος, τό ποῦ θά κατευθύνει τό δυναμισμό του, εἶναι συνθήκη ἐξαρτώμενη ἀπό τούς ἰδιότυπους παράγοντες τοῦ σχετικοῦ περίγυρου καί τῆς δεδομένης ἱστορικῆς στιγμῆς. Πρέπει νά εἴμαστε δεδουτατα τυφλωμένοι γιά νά πιστεύουμε πώς δράση νοεῖται μόνο πρός τήν κατεύθυνση τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ δυναμισμός τοῦ νέου ἀνθρώπου εἶναι λόγος καθ' ἑαυτόν. Ὅταν δέν βρεῖ διέξοδο πρός τό ὠφέλιμο—τό κοινωνικά ἤ τό ἀτομικά ὠφέλιμο—θά ξεχυθεῖ πρός τό βλαβερό. Ἔχουμε ἔτσι τίς γνωστές περιπτώσεις ὅπου νέοι μέ ζωντάνια, ἀρετές, προσωπικότητα, ἔγιναν παρανάλωμα μιᾶς ὀλέθριας ὁρμῆς καί στιγματίστηκαν ἀνεπανόρθωτα, ἐνῶ μέσα σέ ἄλλες ἀντικειμενικές συνθῆκες αὐτοί οἱ ἴδιοι θά μποροῦσαν νά ἔχουν ἐκδηλωθεῖ διαφορετικά, ὄχι μόνο σάν ἀγαθοποιές δυνάμεις, ἀλλά κάποτε καί σάν ἥρωες. Ὁ κάθε τόπος, ἡ κάθε ἐποχή, παθαίνει ἔτσι μιά σημαντική διαφορά νεανικοῦ δυναμισμοῦ ὅταν τυχαίνει νά μή βρίσκεται σέ κατάλληλες συνθῆκες γιά νά τόν κατευθύνει σωστά κι' ὠφέλιμα.

Ἡ ἐποχή μας βρίσκεται σέ μιά τέτοια ἀκριβῶς ἀμηχανία. Ἐποχή συμβατικῆς εἰρήνης, ἀλλά καί κάτι πολύ περισσότερο: ἐποχή ἀναγκασμένη ν' ἀναθεωρήσει ριζικά ὅλη τήν καθιερωμένη συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου μέ βάση τά νέα τεχνικά καί ἱστορικά δεδομένα, ἔχει ἐμπλακεῖ σέ κάποια δίχως προηγούμενο λειτουργικά ἀδιέξοδα. Ἴσαμε χτές, καλῶς ἤ κακῶς, ὁ κόσμος προσανατόλιζε τούς νέους του, τά ζωηρά του ἐν γένει στοιχεῖα, σέ πολέμους, ἐπαναστάσεις, κινήματα ἀνεξαρτησίας, δυναμικές ἀναθεωρήσεις κάθε λογῆς. Σήμερα, αὐτοῦ τοῦ εἴδους τή δραστηριότητα μποροῦν νά τήν ἀναπτύξουν μόνον οἱ ἄλλοτε ἀποικιοκρατούμενοι λαοί καί οἱ ἀδικούμενες κοινωνικές τάξεις. Αὐτό, ἔχει δημιουργήσει μιά μετατόπιση τοῦ βάρους ἔξω ἀπό τόν παλιό του, καθιερωμένον ἄξονα. Ἕνας κόσμος ὁλόκληρος, πού ἴσαμε χτές ἔπαιζε ἡγετικό ρόλο, βρίσκεται ἀχρηστευμένος. Οἱ ἀνατολικές χῶρες, ἐξ ἄλλου, κατευθύνουν τό δυναμισμό τῆς νεολαίας τους πρός τήν οἰκοδόμηση ἑνός καθεστῶτος καί ὄχι πιά πρός τήν ἀνατροπή, καθώς ἄλλοτε. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι, μόνον οἱ ἐργαζόμενες ἀκόμα γιά τήν ἐπανάσταση τάξεις νά ἔχουν στή διάθεσή τους συγκεκριμένους στόχους νά προτείνουν στή νεολαία τους. Οἱ ἄλλες, ἀνεξάρτητα ἀπό γεωγραφικά πλάτη καί ἰδεολογικούς χρωματισμούς, βρίσκονται σ' ἀμηχανία. Καί ἔχουμε ἔτσι τό φαινόμενο νά ἐπισημαίνεται μέ ἀγωνία ἡ ἀπουσία «ἰδανικῶν», νά γίνεται προσπάθεια μηχανική νά ξαναζεσταθοῦν ὅπως - ὅπως τά παλιά συνθήματα, νά φάχνουμε τούς λόγους γιά τούς ὁποίους τά ἰδανικά ἔλειψαν καί ποιοί οἱ ὑπεύθυνοι γιά τοῦτο. Εἶναι μιά εὐθυνολογία ὄχι πολύ γόνιμη. Ὄχι γιατί εὐθύνες δέν ὑπάρχουν, ἀλλά γιατί ἡ ἀφύπνιση γίνεται πολύ ἀργά.

Ἡ ἀνυπαρξία ὑψηλῶν στόχων, σέ συνδυασμό μέ τή μοιραία μεταπολεμική χαλάρωση τῶν ἠθικῶν κριτηρίων, κάνει πολλούς νέους νά τρέπονται σέ μιά δράση ἀλόγιστη καί στρεβλή. Ἀπό τόν πόλεμο εἶναι φυσικό νά ἔχουν βγεῖ παιδιά ἀνώμαλα, μέ διασαλευμένην ἀφανέρωτα ἀλλά καί ἀποφασιστικά τήν ψυχική τους ὑγεία. Τά παιδιά αὐτά ὄχι μόνο δέν τά φρονηματίζει τό θέαμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀλλά καί, ἀντίθετα, τά διαφθείρει: Ἕνα ὀξύτατα ἀνταγωνιστικό καί τυχοδιωκτικό πνεῦμα ἔχει ἐπικρατήσει στίς σχέσεις τῶν μεγάλων. Ἡ κερδοσκοπία ὀργιάζει. Ἡ ψύχωση τοῦ ταχύτερου, τοῦ μέ κάθε τρόπο πλουτισμοῦ, ἔχει γίνει πιά καθεστώς. Τόσο πολύ τό ἀφομοιώσαμε, τό συνηθίσαμε, πού δυσκολεύονται πολλοί ἀκόμα καί νά τό ἀναγνωρίσουν. Μιλᾶνε γιά πραγματοποιημένη καλλίτερη διαβίωση τοῦ συνόλου, χωρίς νά κάθονται νά συλλογιστοῦν πόσο αὐτό σημαίνει αὔξηση τῶν ἀναγκῶν καί ἀντίστοιχο ἀγώνα τοῦ καθενός νά τίς ἱκανοποιήσει. Ἡ βιασύνη, ἡ ἀνυπομονησία νά κερδηθεῖ μέ κάθε τρόπο ἡ ζωή, ἔχει γίνει μόνιμος ρυθμός, πού αὐτομάτως ἀποκρυσταλλώνεται σέ μιά πρόχειρη βιοθεωρία. Προσθέσετε σ' αὐτό τήν ὑποχώρηση κάποιων ἠθικῶν, ἀκόμα καί μεταφυσικῶν, χαλινῶν πού ἄλλοτε ρύθμιζαν τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Ὅλοι πιστεύουμε στό μοναδικό καί ἀναντικατάστατο τῆς παρούσας, τῆς ἐπίγειας ζωῆς. Δέν κρίνω ἐδῶ τό ἄν τό ἀντίθετο εἶταν ἀλήθεια ἤ πλάνη. Μιά κατάσταση χαρακτηρίζω. Ποιός ξέρει ἄν δέν περάσαμε ἀπό τή θρησκευτική περίοδο στήν ὑλιστική χωρίς τήν κατάλληλη ἐσωτερική προετοιμασία. Δέν ἀρκεῖ ν' ἀλλάξει κοσμοθεωρία ὁ ἄνθρωπος. Πρέπει, γιά νά τήν ἀξιοποιήσει σωστά, ἀκίνδυνα, νά ἔχει πρίν καί ἀνάλογα ὡριμάσει.

Ὑπάρχει ἀκόμα κάτι πού δέν τό ἀναλογιζόμαστε, κι' ἄς εἶναι δίδαγμα τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας: Πώς γιά λόγους πολλούς καί διάφορους, ξένους στό ἄμεσο τωρινό μας θέμα, ὁ «παράνομος» μαγνήτισε πάντοτε, ἔντονα, τούς νέους. Ἡ Ἱστορία γνώρισε ἐποχές ὅπου ἡ ἕλξη αὐτή ἔπαιξε δημιουργικό ρόλο. Ὁλόκληρο τό κίνημα τοῦ Ρωμαντισμοῦ, ἀπό μιάν ἄποψη, εἶναι μιά ἔξαση τοῦ παράνομου. Ὁ βυρωνικός ἥρωας, πού δίνει ἔμφαση σέ μιά συναισθηματική διαφωνία τοῦ νέου μέ τόν κόσμο, ὁ ἐκτός νόμου τοῦ **Sturm und Drang** ὁ τραγουδισμένος ἰδιαίτερα ἀπό τόν Σίλλερ στούς «Ληστές» του, ὁ ναπολεόντειος τύπος νέου τοῦ Σταντάλ, εἶναι τά κλασικά παραδείγματα. Καί τότε βέβαια τά ξεστρατίσματα εἶταν εὔκολα, ἐπικείμενα. Ἀπόδειξη ὁ Ζυλιέν Σορέλ στό «Ἄσπρο καί τό μαῦρο», ἤ καί ὁ Ρασκόλνικωφ τοῦ Ντοστογιέφσκι, πού εἶναι ἡ ρωσική διατύπωση τοῦ ἴδιου ἠθικοῦ προβλήματος. Τόσο ὁ Σορέλ ὅσο κι' ὁ Ρασκόλνικωφ, ἐπηρεασμένοι ἀπό τό πιό πρόσφατο τότε δυναμικό ὑπόδειγμα τῆς ἐποχῆς, τόν Βοναπάρτη κατακτητή τῆς Εὐρώπης καί τῆς ζωῆς, καταλήγουν στή λαιμητόμο ὁ ἕνας, στά κάτεργα τῆς Σιβηρίας ὁ ἄλλος. Μόνο πού, τότε, ἐπειδή ὁ κόσμος ἰσορροποῦσε ἀκόμα ἐσωτερικά, τά συμπτώματα αὐτά εἶχαν λιγότερο ἀπειλητικό χαρακτῆρα, ἀπομονώνονταν εὔκολα. Σήμερα ἡ ἀπειλή εἶναι σαφέστερη γιατί καί ἡ ὀργανική εὐστάθεια τοῦ ἀνθρώπου ἔχει διαταραχτεῖ.

Καί νά πῶς φτάνουμε στίς περιπτώσεις βαρειᾶς νεανικῆς ἀταξίας. Πιστεύω πώς, ὅσο κι' ἄν εἶναι ἀνησυχητικές, δέν πρέπει νά τίς περνᾶμε καί γιά ἀπελπιστικές. Μᾶς θυμίζουν πώς ὑπάρχει μιά ὀφειλή ἀνεξόφλητη ἀπέναντι τῆς νεολαίας, πού εἶναι αὐτόχρημα καί ἡ ἀνάγκη νά δοθοῦν μέ βαρύ τίμημα ἀποφασιστικές, γενναῖες, στά γενικά, ἀπαντήσεις στά μεγάλα προβλήματα τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἑνός κόσμου φωτισμένου ἀπό τό ἀμφίβολο φῶς μιᾶς δίχως προηγούμενο αὐγῆς.

Ἀλλά θά χρειαστεῖ νά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτό, καί πολύ γρήγορα...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Νοεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

163

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θά βγάλουμε σήμερα τά συμπεράσματα ἀπό τίς σκέψεις πού διατυπώθηκαν σέ δυό προηγούμενα ἄρθρα: τούς «Ἥρωες τοῦ συρμοῦ» καί τή «Γοητεία τοῦ παράνομου». Λυπᾶμαι πού ὁ χῶρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά συνοψίσω ὅ,τι ἔχει κιόλας εἰπωθεῖ σ' αὐτά, γιά νά διευκολύνω ἔτσι τόν ἀναγνώστη. Θά τόν παρακαλέσω λοιπόν νά τ' ἀναθυμηθεῖ ὅσο γίνεται καί, ἀπό μέρους μου, θά προσπαθήσω νά δώσω ὅση αὐτοτέλεια μπορῶ στό σημερινό ἄρθρο.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ νέου γιά δράση, ὅταν δέν κατευθύνεται πρός τό καλό, θά ξεπέσει στό κακό — αὐτή εἶταν ἡ κεντρική σκέψη τοῦ ἄρθρου τῆς περασμένης Τετάρτης. Τί φταίει γιά τόν ἀκατεύθυντο δυναμισμό τῆς νεολαίας; Συνθῆκες διάφορες, γενικές καί εἰδικές. Εἶμαι σύμφωνος γιά τή σκοπιμότητα, ἀκόμα καί γιά τήν παιδαγωγική ἀνάγκη, νά μή δίνουμε ἀκόμα περισσότερο ἀέρα στούς ξεστρατισμένους μέ τήν ἐπιμονή μας σέ ὅ,τι περιορίζει τήν εὐθύνη τους. Ἀλλά καί μοῦ φαίνεται πώς δέν θά συνεννοηθοῦμε ποτέ, μήτε θά ὠφελήσουμε, ἄν ἐξακολουθοῦμε νά φορτώνουμε ὅλες τίς εὐθύνες σ' ἐκείνους πού δέν τίς ἔχουν, πού δέν εἶναι φυσικό νά τίς ἔχουν: Μιά νεολαία δέν εἶναι ποτέ αὐτοδημιούργητη. Δέν ξεπηδάει μέσα ἀπ' τό μηδέν. Κάποιες συνθῆκες τήν ἔχουν διαμορφώσει. Συνθῆκες καί ἄτομα. Τίς πρῶτες τίς καθορίζουν οἱ ἱστορικές περιστάσεις. Τά δεύτερα εἶναι οἱ γονεῖς—κατά κύριο λόγο οἱ γονεῖς—καί σέ δευτερεύουσα μοῖρα οἱ δασκάλοι.

Ὅταν μιλᾶμε γιά χαλασμένα νιάτα πρέπει πολύ νά προσέχουμε ὥστε νά μή γενικεύουμε. Ἡ φυσική διαφωνία μεταξύ τους τῶν γενεῶν—φαινόμενο παλιό ὅσο κι' ὁ κόσμος—σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιδόσεις μιᾶς ὁρισμένης Τέχνης, καί ἰδιαίτατα τῶν κινηματογραφικῶν ταινιῶν τοῦ λεγομένου «νέου κύματος», ἔχουν δημιουργήσει σέ πολύ κόσμο τήν ἐντύπωση πώς οἱ νέες γενιές εἶναι χαλασμένες στό σύνολό τους. Πλάνη. Ὑπάρχει, πραγματικά, μιά νεολαία θλιβερή, κυριολεκτικά χαμένη, ἀντιπαθέστατη, γιά νά ποῦμε ὅμως τήν ἀλήθεια μέ παρρησία, ἔξω ἀπό τά δόντια, ἡ νεολαία αὐτή ἀνήκει κατά τό μέγι-

στο ποσοστό στήν ἰθύνουσα τάξη. Στήν ἰθύνουσα τάξη καί σ' ἐκεῖνο μόνο τό τιμῆμα τῆς μικροαστικῆς πού μολύνεται ἄμεσα ἀπό τήν ἐπαφή της, δηλαδή ἀπό τήν τάση της νά εὐθυγραμμιστεῖ μέ τήν πρώτη. Δέν λέω γιά τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ!—πώς ὅλα ἤ τά περισσότερα παιδιά τοῦ κόσμου αὐτοῦ εἶναι χαλασμένα. Θυμίζω μονάχα πώς τά ἱστορικά καί τά κοινωνικά συμπτώματα πού δημιουργοῦν τήν ἀποσύνθεση, παρουσιάζονται μέσα στίς εἰδικές συνθῆκες ζωῆς μιᾶς μόνο κοινωνικῆς κατηγορίας.

Στήν Ἑλλάδα, πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει, τόν κορμό τοῦ ἔθνους τόν ἀποτελεῖ, ὄχι μόνο σάν ἀριθμός ἀλλά καί σά συνείδηση, ἡ μικροαστική τάξη. Καί ἡ μικροαστική τάξη ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά διατηρεῖ τήν ἠθική της συνοχή, ν' ἀνατρέφει μέ ἀρχές τά παιδιά της. Μπορεῖ κάποτε νά εἶναι σκληρή, ὄχι προικισμένη μέ τήν ὀφειλόμενη κατανόηση, καί κάποτε, ἀντίθετα, ἐνδοτική δυσανάλογα. Οἱ περιπτώσεις αὐτές ὅμως εἶναι λίγες, δέν ἀλλοιώνουν τό ἦθος τοῦ μικροαστικοῦ κόσμου. Εὐθύνονται, γιά μέν τήν πρώτη ἡ παρατεινόμενη ἀμορφωσιά τοῦ μέσου Ἕλληνα, γιά δέ τή δεύτερη ἡ μάλυνση ἀπό τή γειτνίαση πού εἴπαμε, μέ τήν κοινωνικά ὑψηλότερη βαθμίδα.

Ἀφοῦ κάνουμε τήν ἔκπτωση τῆς μεγάλης αὐτῆς κατηγορίας, θά πρέπει νά σταθοῦμε στό σοβαρό πραγματικά σύμπτωμα τῆς νεολαίας μέ τόν ἀναμφισβήτητα σκαλεμένο ἠθικό κόσμο. Ἔχει σημασία ἰδιαίτερη, ἐπειδή φανερώνει κάτι περισσότερο ἀπό μιάν ἀρρώστια εἰδική, πού προσβάλλει ἀποκλειστικά ἕναν ὁρισμένο κοινωνικό περίγυρο. Ἡ συμπτωματολογία της ἔχει ἀξία προειδοποιητική: Μᾶς φανερώνει ποιοί κίνδυνοι κρέμονται πάνω ἀπό τόν πολιτισμό μας.

Μέσα στό ὕφος τό γενικότερο τῆς σύγχρονης νεολαίας, ὑπάρχει κάτι πού πρέπει νά τό προσέξουμε, γιατί θά μᾶς διδάξει πολλά. Εἶναι—καί τό μνημονεύω σάν ἀρετή, ὄχι σάν ἐλάττωμα—ἡ ἀπαίτησή της γιά ὠμή εἰλικρίνεια. Ἡ ἀντίδρασή της στίς κάθε λογῆς ψεύτικες καταστάσεις. Ὁ ἀντικαθωσπρεπισμός της, πού δέν εἶναι παρά μιά βίαιη, ἴσως ἀδέξια, ἀποδοκιμασία τῆς παλιᾶς ὑποκρισίας. Μᾶς ἐνοχλεῖ συχνά, γιατί συνηθίσαμε νά πιστεύουμε στήν ἀναγκαιότητα τῆς τεχνητῆς ἰσορροπίας, στή σωτήρια ἐκείνην ἀδράνεια πού κρατοῦσε ὄρθια κάποια σαθρά οἰκοδομήματα. Τά παιδιά δέν θέλουν μέ κανένα τρόπο νά παίξουν αὐτό τό παιχνίδι. Δέν θέλουν νά παραδεχτοῦν πώς εἶναι προτιμότερη μιά ψεύτικη κατάσταση, μιά συμβατική ἰσορροπία, ἀπό τήν ἐνόχληση τῶν ριζικῶν ἀναθεωρήσεων ἤ καί ἀπό τό χάος. Τήν ἀντίδρασή τους σέ ὅ,τι ἐμεῖς εἴχαμε σιωπηρά παραδεχτεῖ σάν σκόπιμο, τή φτάνουν συχνά στόν κυνισμό. Οἱ πρεσβύτεροι, βλέπουμε τόν κυνισμό καί λησμονοῦμε τήν ψευτιά πού τόν ἔχει προκαλέσει.

Ἄς σημειωθεῖ πώς ἡ ἀνάγκη αὐτή τοῦ νέου γιά εἰλικρίνεια καί συνέπεια, δέν εἶναι κάτι καινούργιο. Χαρακτηρίζει ὅλες τίς νέες γενιές στό ξεκίνημά τους, τότε πού δέν ἔχουν ἀκόμα συμβιβαστεῖ μέ τή λεγόμενη πραγματικότητα καί ἀποκτήσει προσωπικό παθητικό πού νά τίς ἀναγκάζει νά σωπαίνουν. Στήν τωρινή ὅμως νεολαία ἡ ἀπαίτηση τούτη προβάλλει ὀξύτερη. Γιά δυό λόγους: Πρῶτο γιατί εἶναι μιά γενιά πού ἔρχεται στόν κόσμο σέ στιγμή ὅπου πάμπολλοι παλαιοί θεσμοί, ἀκρογωνιαῖοι λίθοι ἄλλοτε τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, ἔχουν κάνει κατάφωρη τή σαθρότητά τους ἤ τήν ἀναχρονιστική τους σύσταση. Καί δεύτερο γιατί οἱ εἰδικές ἱστορικές συνθῆκες τῆς ἐποχῆς μας ἔδωσαν στούς νέους τή δυνατότητα νά ἐκφραστοῦν, νά διαθλώσουν φανερά τήν ἀποδοκιμασία τους.

Ἀποδοκιμασία—τό ξαναλέω—ἀνοργάνωτη, ὠμή, πού ἐμφανίζεται στά μάτια μας σάν ἀλόγιστη ἀμφισβήτηση κάθε αὐθεντίας, σάν ἀναρχισμός ἀσυνάρτητος, ἄκομψος, ἀκαλαίσθητος. Καί εἶναι τέτοιος, πολύ συχνά. Ἄς μή σταματήσουμε ὅμως σ' αὐτό, στήν προσωπική μας συναισθηματική ἀντίδραση. Δέν θά μᾶς διδάξει τίποτα. Ἄς ἀναζητήσουμε τί ρίζα τοῦ κακοῦ. Εἶναι μπλεγμένη μέ τό εὐρύτερο, τό γενικό πρόβλημα τοῦ κόσμου.

Κι' ἐδῶ εἶναι πού ξεπηδάει τό ἄλλο θέμα, πού πολλοί τό θεωροῦν συναρτημένο στενά μέ τό προηγούμενο. Τό διατυπώνουν σάν «ἀπουσία ἰδανικῶν». Τόσο μάλιστα πάει αὐτό, σάν αἴτημα, νά γίνει κοινή συνείδηση, πού καί περιοδικά μεγάλης κυκλοφορίας τό ἀνακινοῦν μέ εἰδικές δημοσιογραφικές ἔρευνες. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος, ἀνήσυχος, τρομοκρατημένος, ψάχνει νά βρεῖ σανίδα σωτηρίας. Κι' ἐπειδή δέν εἶναι βολετό μέσα στήν παραζάλη νά φτιάξει κάτι νέο, ἐπιστρατεύει κατεπειγόντως ὅ,τι παλαιό. Ἀναρωτιέται ἄν μπορεῖ νά τό καινουργώσει...

Εἶναι μιά ψυχολογία εὐκολονόητη, ἀλλά καί πού μόνη της φανερώνει τήν προχειρότητά της. Τά ἰδανικά δέν κατασκευάζονται ἀπό τό ἐπίσημο κράτος μέσα στά δημόσια γραφεῖα. Δέν ἐπιβάλλονται μέ ὑπουργικές ἐγκυκλίους, οὔτε μέ ρητά κρεμασμένα στίς αἴθουσες τῶν ἐκπαιδευτηρίων. Δέν νοεῖται κάν ἰδεολογία ἐπίσημη. Μιά ἰδεολογία, μόλις ἐπισημοποιηθεῖ, γίνεται ἀργόμισθη. Ἰδέες, συνθήματα, προσανατολισμούς δίνουν στή νεολαία κάποια μεμονωμένα ἄτομα, πού παρουσιάζονται πότε-πότε καί πού ἔχουν ἀφομοιώσει τό νόημα τοῦ καιροῦ τους μέ κόπο καί μέ δάκρυα. Αὐτά προετοιμάζουν τό μέλλον.

Τά τέτοια ὅμως ἰδανικά, ἔχουν πάντα ριζοσπαστικό χαρακτῆρα. Τά ἐπίσημα κράτη τά πολεμᾶνε μέ ἱερό φανατισμό...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΟΝ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Δεκεμβρίου 1960

1-65

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΕΛΠΙΔΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μοῦ ἔχει τύχει τόν τελευταῖο καιρό νά διαβάσω διάφορα βιβλία, ἀφηγηματικοῦ ἤ λυρικοῦ περιεχομένου, γραμμένα ἀπό νέες κοπέλλες. Φανερώνουν ὅλα τους μιά περίεργη ὡριμότητα. Ὡριμότητα ἄν ὄχι Τέχνης, πάντως ζωῆς. Ἄθελά μου τά συγκρίνω μέ τά πρωτόλεια ἄλλων καιρῶν, μέ τά νεανικά ψελλίσματα ἄλλων γενεῶν, τῆς δικῆς μου λόγου χάρη, καί δέν τό κρύβω πώς παραξενεύομαι. Βαθειά πού ἔχει ἀλλάξει ὁ κόσμος!

Σέ τί ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ ἀλλαγή, καί ποιά ἡ ἀφετηρία της; Νά μιά μικρή ἔρευνα πού θά εἶχε, θαρῶ, κάτι τό ἀξιοπρόσεχτο νά μᾶς φανερώσει. Πρῶτα - πρῶτα θέλω νά πῶ πώς δέν συγκρίνω ἐδῶ τίς φωνές τῶν σημερινῶν κοριτσιῶν μέ τῶν τότε. Ἡ σύγκριση θά εἶταν ἄδικη. Συγκρίνω τά τωρινά μέ τά νεανικά φανερώματα ἐκείνου τοῦ καιροῦ ἀνεξαρτήτως φύλου. Τά κορίτσια τῆς ἐποχῆς μας—μή πρός κακοφανισμόν καμμιᾶς τώρα ὡριμης κυρίας—καί μ' ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, πού ἐλπίζω νά μέ προφυλάξουν ἀπό τή σχετική παρεξήγηση, εἶταν κατά κανόνα χαζά σέ βαθμό ἀπίστευτο. Δέν λέω: Εἶχαν πολλές φορές, σ' ἀντιστάθμισμα, μιάν ἀφέλεια δροσερή, πού γοήτευε. Ἀλλά καί τί ὑποκρισία, ὄχι πάντοτε τόσο χαριτωμένη πού τό ἰσχυρίζεται ὁ Ξενόπουλος μέ τίς ἡρωΐδες του! Καί τί κενότητα, καί ἀγγράμματη ἀμορφωσιά! Ἡ συνομιλία μαζί τους —γιά ὅποιον δέν εἶχε τό χάρισμα τῆς πηγαίας ἀνοησίας—καταντοῦσε δοκιμασία. Ποῦ νά βρεῖς τόσες σάχλες ν' ἀραδιάσεις, γιά νά τίς κάνεις νά χασκάρουν. Διαφορετικά, θά χαρακτηριζόσουν πληκτικός ἤ σχολιαστικός.

Ξέρω, ξέρω: Τώρα εἶναι περισσότερο τοῦ δέοντος σοφές, δηλαδή ξεσκολισμένες. Ἔχουν πάρει τόν κατήφορο καί ἀπό τό γυναικωνίτη βρέθηκαν στό πεζοδρόμιο. Ἄς μή γενικεύουμε. Γιά τό ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἐκτροχιαστεῖ, εἴμαστε σύμφωνοι. Στό κεφάλαιο τῶν εὐθυνῶν μόνο διαφωνοῦμε. Τό θέμα μας ὅμως σήμερα δέν εἶναι αὐτό. Περιττό νά ξαναποῦμε ὅσα εἰπώθηκαν στό προηγούμενο. Τό θέμα μας εἶναι μιά μικρή ἐπισήμανση τῶν γνωρισμάτων τῆς σύγχρονης νεανικῆς λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα τῆς θηλυκῆς. Ξεκινήσαμε ἀπό τήν παρατήρηση πώς φανερώνει μιάν ἰδιότυπη ὡριμότητα.

Εἶναι καθαρά βιολογική; Πρόκειται δηλαδή γιά τή φυσική ἐξέλιξη πού κάνει μιά νέα γενεά νά εἶναι πιό προχωρημένη στήν ἀφετηρία της ἀπό τήν ἀμέσως προηγούμενη; Δέν ξέρω ὡς ποιό σημεῖο ἡ ἀντίληψη τούτη, ἡ ἀρκετά διαδεδομένη, ἔχει κι' ἐπιστημονική βάση. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι νά ἰδοῦμε τόν ἄλλο παράγοντα, τόν ἀναμφισβήτητο: πώς ὑπάρχει ἔτσι ἤ ἀλλιῶς μιά ἐξέλιξη κοινωνική. Ἕνα νεαρό πλάσμα, σήμερα, ἔχει τίς προϋποθέσεις νά διανοεῖται, νά κατανοεῖ, ν' ἀφομοιώνει, νά κρίνει τά δεδομένα τῆς κοινῆς ἐμπειρίας, πού δέν τίς εἶχε ἡ ἀντίστοιχη ἡλικία σέ παλαιότερες γενιές. Ὁ κόσμος, ἄν δέν γίνεται σοφώτερος σ' ἀποτελέσματα, γίνεται σ' ἀποθησαυρισμένη πεῖρα. Πυκνή, καί στό μέγιστο ποσοστό της πικρή πεῖρα, κουβαλάει μαζί του τό παιδί τῆς ἐποχῆς μας, τό παιδί πού πιάστηκε μέσα στίς λάμψεις τοῦ πολέμου καί πού ἦρθε σέ πρώτη ἐπαφή μέ τόν κάσμο μέσα στήν ἀσφυξία τῆς κατοχῆς. Ἀκόμα καί οἱ γονεῖς πού τό γέννησαν μέσα σ' ἕνα πολλές φορές τραγικό, ἀπελπτισμένο ἀγκάλιασμα, δέν μπορεῖ παρά νά ἔσπειραν κάτι στό αἷμα του, ἕνα τρεμούλιασμα, ἕνα δηλητήριο, μιά φρικίαση, μιάν ἀηδία. Τό πανόραμα, ἔπειτα, τῆς ζωῆς, ὅπως ξετυλίγεται στά μάτια του, ἔχει γι' αὐτό μιάν εὐγλωττία πού μᾶς ξεφεύγει: Ἐμεῖς γνωρίσαμε τήν ὄψη καί τήν ἀνάποδη τοῦ νομίσματος, τόν ἐνθουσιασμό καί τήν ἀποθάρρυνση, τό φτεροκόπημα καί τήν πτώση. Αὐτά, γνωρίζουν μόνο τήν ἀνάποδη. Τά θλιβερά ἀποκαλυπτήρια. Ὁ κόσμος, στά μάτια τους, εἶναι ἕνας στίβος ὅπου ξεκουρελιάζονται συστηματικά ἀξίες πού ἔχουν ἀπομείνει ἀδικαίωτες, μετέωρες, αὐθαίρετες ἀφοῦ δέν ἀποτυπώνονται παρά σέ διαψεύσεις.

Οἱ ἄλλες αἰτίες πού κάνουν τόσα παιδιά ὥριμα, εἶναι πιό αἰσθητές: Ἡ ἐλευθερία πού τούς ἔχει δοθεῖ, ἡ ἔστω κατ' ἀσυνάρτητη, νά ζοῦν καί νά ἐκφράζονται. Ἡ πρόωρη συναναστροφή τους μέ τίς πραγματικότητες τῆς ζωῆς, ἰδιαίτερα τίς ἄλλοτε πιό μυστικές: Ἕνα κορίτσι πού ἀποκτᾶ πολύ νωρίς μιάν ἐρωτική ἐμπειρία, εἶναι ἕνα πλάσμα ἀπαλλαγμένο ἀπό κάθε ψευδαίσθηση. Ἀπαλλαγμένο καί ἀπογυμνωμένο. Ἀνησυχῶ κι' ἐγώ μαζί σας, σοβαρότατα, φοβᾶμαι πώς θ' «ἀδειάσει» παλύ γρήγορα, θά βρεθεῖ ἀντιμέτωπο στό ἐσωτερικό μηδέν σέ ἡλικία πού θά ἔπρεπε, κανονικά, νά εἶναι ἀκόμα γεμάτο συναισθηματικό δυναμισμό. Εἶναι οἱ κίνδυνοι, τό παθητικό, τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἀλλά εἶναι καί ὁ λάγος πού βλέπουμε νά γράφονται σελίδες μέ κάποιο περιεχόμενο δυσανάλογα πυκνό, προσωπικότητα, αἴσθηση τῆς ἀλήθειας, σέ μιάν ἡλικία πού ἄλλοτε εἶταν ἡ ἴδια ἄγραφο χαρτί. Δέχομαι πώς στό χαρτί αὐτό μποροῦσε κάλλιστα νά γραφεῖ ἀπό τή ζωή ἕνα εὐγενικό σονέττο. Δεχτῆτε ὅμως κι' ἐσεῖς πώς τό σονέττο αὐτό δέν γραφόταν πολύ συχνά. Ἄς ἔχουμε τό θάρρος νά ὁμολογήσουμε πώς, συνηθέστατα, γραφόταν ἕνας πεζότατος λογαριασμός: τόσα παίρνω, τόσα ἔχει, τόσο θά προκαταβάλω, γιά νά μοῦ μείνει καί διάφορο...

Ἄν ὁ γάμος, τόν καιρό τῆς ἀστικῆς ἀκμῆς, ἔφτασε νά δημιουργεῖ τόσες ψεύτικες, σαθρές καταστάσεις, πού νά ἐξεγερθοῦν ἐναντίον του συνειδήσεις σάν τόν Ἶψεν καί τόν Στρίντμπεργκ, ὁ λόγος εἶναι οἱ ἄγραφες αὐτές σελίδες πού γεμίζονταν κρυφά κι' ἀνάκρυφα, στόν ἴσκιο τῆς οἰκογενειακῆς ἑστίας, ἀπό ταπεινούς λογαριασμούς. Κι' ἄν σήμερα ἔχουν δγεῖ στόν κόσμο τόσα τερατάκια, παιδιά μέ συνείδηση ἐξερθρωμένη, αὐθάδεια προκλητική, ἄς μή λησμονοῦμε πώς δέν τά ἔφεραν οἱ πελαργοί. Κάποιοι γονεῖς, κάποια σπίτια, κάποιες συνθῆκες τά γέννησαν, τά διέπλασαν. Μᾶς ἐξοργίζουν, καί εἶναι φυσικό. Σύμφωνα ὅμως μέ ποιά λογική ζητᾶμε εὐθύνες ἀπό τά δημιουργήματα καί ὄχι ἀπό τούς δράστες;

Τά λογοτεχνήματα πού φτάνουν στά χέρια μας μαρτυροῦν, λοιπόν, γιά πολλά. Δείχνουν μιάν εὐαισθησία καί μιά στοχαστικότητα πού δέν εἶχε συνηθίσει ἡ ἡλικία αὐτή νά μᾶς δίνει. Τά δικά μας προτόλεια μοιάζουν μπροστά τους παιδιάστικα, ἀνύποπτα. Ἄς μή βιαστοῦν ὡστόσο οἱ νέες αὐτές νά πανηγυρίσουν: Μιά πρόωρη ὡριμότητα δέν προεξοφλεῖ καί μιάν ἀδιάκοπη ὡρίμανση. Κάποτε, συνηθέστατα, φουντώνει καί σβύνει μέσα σέ μιά λάμψη, σάν πυροτέχνημα. Ἐκεῖνο ὅμως πού συνθέτει μιά πνευματική παρουσία δέν εἶναι ἡ λαμπρή αὐγή. Εἶναι ἡ σταθερά φωτεινή ἑστία, πού ξέρει νά συντηρεῖται ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἀτμοσφαίρας, καί πού ἀνεβαίνει σ' ἔνταση βαθμιαῖα, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, φωτίζει μιάν ὁλόκληρη ἐποχή.

Οἱ νέες—καί γενικά τά νέα παιδιά—τῆς σημερινῆς ὥρας πρέπει νά φροντίσουν μόνα τους νά ἐξοικονομήσουν δυνάμεις. Νά μή συνεπαρθοῦν κι' ἀναλωθοῦν μέσα στήν πρωΐμη λάμψη τους, ὅπως ξοδεύονται στό πρῶτο στάδιο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τους. Ὁ κίνδυνος βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι τά δυό αὐτά δέν εἶναι ἀνεξάρτητα. Εἶναι ἀλληλένδετα. Ἀπό μιά ψυχή ἀδειασμένη, καμμιά λάμψη πνεύματος δέν μπορεῖ πιά ν' ἀναδοθεῖ. Ἐκεῖνος πού παύει ν' ἀνακαλύπτει τή ζωή καί νά διδάσκεται ἀπ' αὐτήν, παύει τήν ἴδια στιγμή καί νά τῆς εἶναι χρήσιμος. Ξεπέφτει σέ μιά χουφτίτσα στάχτη.

Μιά λέξη ἀκόμα. Ἡ παραίνεση τούτη δέν γράφεται μέ πρόθεση διδακτική. Κανένας δέν σιχαίνεται τόν διδακτισμό ὅσο ὁ ὑπογραφόμενος. Γράφεται μέ τήν ἔννοια πώς τά παιδιά πρέπει μόνα τους νά φροντίσουν γιά τόν ἑαυτό τους. Νά μήν περιμένουν πολλά πράγματα ἀπό τούς μεγάλους. Καθαρές κουβέντες: Οἱ μεγάλοι—τό ἀπέδειξαν—εἶναι ἀργά πιά γιά νά συνέλθουν. Θά τελειώσουν, πιθανότατα, τήν ἱστορία τους μέσα στήν ξεμασκαρεμένη τους ὑποκρισία καί στόν ἄδοξό τους μικροεγωϊσμό. Τόν κόσμο δέν κατάφεραν νά τόν σώσουν ἤ νά τόν καλλιτερέψουν. Τά παιδιά ἄς μήν ὁλοκληρώσουν, ἀπό μηδενιστική μνησικακία, τό ἔργο αὐτό τῆς καταστροφῆς καί τῆς ντροπῆς. Πρέπει νά πιστέψουν τά ἴδια, ὅπως εἴμαστε καί μερικοί πρεσβύτεροι πού τό πιστεύουμε, πώς ἄν τόν ἀπευθάρχητο σήμερα δυναμισμό τους καταφέρουν ἐγκαίρως νά τόν ὑποτάξουν σέ κάποιο νόημα, θ' ἀποδείξουν πώς ὁ ἐπαναστατισμός τους εἶταν δημιουργικός. Θά δικαιώσουν ἐκείνους ἀπό μᾶς πού ὄχι μόνο δέν τούς ρίχνουμε σήμερα τό λίθο τοῦ ἀναθέματος, ἀλλά καί πιστεύουμε, ἀντίθετα, πώς μέ τόν ἐπικίνδυνο, ἔστω, δίστρο τους, μέ τόν ἀντισυμβατισμό τους, ἐκφράζουν τήν ἀγριεμένη ἀλλά καί μοναδική ἐλπίδα τοῦ κόσμου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Δεκεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ

1-66

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θά ἔρθει μιά μέρα ὅπου, ἄν τά πάντα θέν ἔχουν ἀλλάξει ἄρδην σέ τοῦτον ἐδῶ τόν πλανήτη, ὁ μελλοντικός ἱστορικός τῶν ἠθῶν θά σταματήσει μέ περιέργεια σ' ἕνα σύμπτωμα χαρακτηριστικό ὅσο κανένα ἄλλο τῆς εἰσόδου μας σέ νέους καιρούς. Τό σύμπτωμα αὐτό εἶναι ἡ παρακμή τῆς εὐαισθησίας.

Δέν μιλῶ ἐδῶ, φυσικά, γιά τό παλιό, αἰσθηματολογικό ὕφος μιᾶς ὁρισμένης γενεᾶς, πού ἐμεῖς οἱ σήμερα «ὥριμοι» τήν προλάβαμε ν' ἀπέρχεται, καί πού θεωροῦσε χρέος της νά γλαρώνει τά μάτια της ὅταν μιλοῦσε γιά συγκινητικά θέματα, νά λιποθυμάει σέ κάπως κρίσιμες περιστάσεις καί νά μυρίζεται «ἅλατα» γιά νά συνέλθει. Αὐτά εἶταν ἡ γραφική πλευρά ἑνός κόσμου πού ἔζησε μέσα σέ βαρυφορτωμένα ἀπό στόφφες σαλόνια, κάτω ἀπό πελώριες λατάνιες, γλόμπους τοῦ πετρελαίου, θολούς, μέ τίς αἰσθήσεις του πνιγμένες στό σκληρό κολλάρο καί στό τουρνοῦρι. Μιλῶ ὅμως γιά μιάν ἄλλη, βαθύτερη ἀλλαγή, πού δέν περιορίζεται πιά στήν κοινωνική συμπεριφορά ἀλλά πάει κάτω, στή ρίζα τῆς ψυχολογίας. Χαρακτηρίζει εἰδικότερα τόν μεταπολεμικό κόσμο. Στήν Ἑλλάδα ἔχουμε τό μέσο νά τήν προσδιορίσουμε μέ ἀρκετή ἀκρίβεια. Δέν ἔχουμε παρά νά τήν ποῦμε «κάμψη τοῦ φιλότιμου».

Τό ἐθνικό μας αὐτό χαρακτηριστικό, ὁσοδήποτε κι' ἄν στήν πράξη ἐκδηλώθηκε σάν ἕνα περίεργο κράμα ἀπό ἀρετές κι' ἐλαττώματα, εἶχε, σέ τελευ-

«ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ»
ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ :
Καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Παρισίων
960

1-67

ταία ἀνάλυση, ἕνα ἀγαθό φόντο. Ἐξέφραζε, σέ μορφή πρωτόγονη ἄν θέλετε, τήν ἄποψη ἐκείνη τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας τοῦ ταιριάζει περισσότερο στή φυλετική μας ἰδιοσυστασία. Ἀτομικιστικό καί βλοσυρό συχνότατα, παρουσίαζε ὡστόσο ἀντιδράσεις ἄλλες, σάν ἰριδισμούς, γεμάτες εὐγένεια, ἀνθρωπιά, γενναιοψυχία. Εἶταν ἕνα ὑπόστρωμα στερεό, ἀνθεκτικό, πού μποροῦσες πάνω του νά ὑπολογίζεις. Σοῦ ἔδινε τήν εὐχέρεια νά βασιστεῖς, νά ξανοιχτεῖς, νά κρούσεις τήν πόρτα μιᾶς καρδιᾶς σέ ὥρα κρίσιση, νά κάνεις ἔκκληση ὅταν τό καλοῦσε ἡ ἀνάγκη. Τό φιλότιμο εἶταν ἕνα ἀντίκρυσμα ἀκένωτο, πλοῦτος ἀπαλλαγμένος ἀπό τούς κινδύνους τοῦ ἄλλου, τοῦ ὑλικοῦ πλούτου. Ἀλλά καί μιά περηφάνεια, μιά περιφρούρηση ἄγρυπνη τῆς ἔσχατης ὀχυρωματικῆς σου γραμμῆς, πού δέν ἀνεχόταν οὔτε τόν ἴσκιο κάν τῆς προσβολῆς. Θυμᾶμαι ἀκόμα τόν ὅρο πού εἶχε καθιερωθεῖ γιά τίς ἀντίθετες περιπτώσεις: «ὑπαινιγμός θανάσιμος». Εἶταν ἡ ἐποχή ὅπου οἱ ἄνθρωποι, γιά ἕναν ὑπαινιγμό, σκότωναν ἤ σκοτώνονταν. Συμφωνῶ πώς τό πρῶτο εἶταν πολύ δυσάρεστο. Ἀναρωτιέμαι μήπως τό δεύτερο εἶταν πολύ εὐχάριστο. Σήμερα ἔχουμε ἀκόμα ἀπό τούς πρώτους. Δέν βλέπω πιά, σ' ἀναλογία ὑπολογίσιμη, τούς δεύτερους.

«Μέ τί κούτελο, βρέ, θά βγεῖς στόν κόσμο;» ρώταγε ἡ γενιά τῆς γιαγιᾶς μας τούς ἄσωτους γιούς της. Εἶταν ἡ ἐποχή ὅπου, στήν κοινωνία, εἶταν καθιερωμένη σά θεσμός φοβερός, σωτήριος, ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ θανάτου. Ὑπῆρχαν ὅρια ἀχάρακτα πού δέν μποροῦσες νά τά ξεπεράσεις. Σφάλματα πού δέν τά ἔκανες ἀτιμωρητί. Κάτι ἀόριστο, ἀπειλητικό, κρεμόταν πάνω σου σά σκοτεινή φοβέρα, καί δέν εἶταν ἀνάγκη πάντα νά τό προκαλέσεις μέ τήν κακοκεφαλιά σου. Μποροῦσες νά τό προκαλέσεις καί μέ τήν ἀτυχία σου. Εἶταν ὁ καιρός ὅπου ἔμποροι αὐτοκτονοῦσαν γιατί βρέθηκαν στήν ἀνάγκη νά κάνουν πτώχευση. Ὑπουργοί πού ὑπέβαλλαν παραίτηση γιατί κάποιος ἄγνωστος, σέ περιοχή ἀπρόβλεπτη, καί μόνο τυπικά συνδεόμενη μέ τήν ἁρμοδιότητά τους, ἔκανε κάποια μικρή, σαχλή ἀδεξιότητα. Ἡ ἔννοια τῆς τυπικῆς εὐθύνης εἶταν πολύ βαρειά, αὐστηρή, γεμάτη συντριπτικό περιεχόμενο. Εὐθύνη καί τιμές εἶταν, τότε, ἀλληλένδετες. Τιμές καί τιμή το ἴδιο. Γιά νά ἔχεις τίς τιμές, ἔπρεπε νά εἶσαι κι' εὐαίσθητος στίς εὐθύνες. Καί γιά ν' ἀναδέχεσαι εὐθύνες, νά ἔχεις ἀποδείξει — νά μπορεῖς στήν κάθε στιγμή ν' ἀποδείξεις — πώς κρατᾶς πολύ ψηλά, σάν ἅγια τῶν ἁγίων, τό αἴσθημα τῆς τιμῆς.

Φαίνεται πώς ὅλ' αὐτά εἶταν ἕνα τυπικό ὑπερβολικά στενοκέφαλο. Οἱ ἄνθρωποι, μέ τήν ἐξέλιξη, ἔγιναν πρακτικοί. Ἡ πτώχευση, λόγου χάρη, σήμερα εἶναι ἕνας τρόπος διακανονισμοῦ τῶν χρεῶν, μιά φάση ἁμαλή τοῦ ἐπαγγελματικοῦ βίου. Ἔπειτα, ἡ πράξη ἀπέδειξε πώς ὄχι μόνο στήν ἰδιωτική ζωή ἀλλά καί στή δημόσια, γιά νά σταθεῖς, νά ἐπιβληθεῖς, χρειάζεται νά ἔχεις μιάν ἱκανότητα οὐσιαστικότερη ἀπό ὅλες τίς ἱκανότητες: Τουπέ. Δέν πτοεῖσαι μέ τό παραμικρό τσαλάκωμα, κι' αὐτό δείχνει πώς ἔχεις σθένος, αὐτοπεποίθηση, θετικά προσόντα. Τό κάτω-κάτω ὑποτίθεται πώς εἶσαι εἰδοποιημένος, προετοιμασμένος, οἱ ἀναποδιές περιλαμβάνονται στά τυχερά τοῦ ἐπαγγέλματος. Τίς ἔχεις προαποδεχτεῖ, ἔτσι καί τ' ἀποφάσισες νά ξεκινήσεις.

Ὅλ' αὐτά συνεπάγονται ἕναν πρακτικότερο προσανατολισμό τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἀπό τό πρακτικό πνεῦμα ξεκινᾶνε καί στό πρακτικό πνεῦμα καταλήγουν. Εἶναι τό ἀποκορύφωμα τῆς σοφίας πού βγαίνει ἀπό τήν πεῖρα. Λέει: Ποιός ὁ λόγος νά προσθέτουμε στά ὑλικά ἐμπόδια τῆς ζωῆς καί ἄλλα, ἠθικοῦ τύπου; Τά πρῶτα, τό κάτω-κάτω, ἀπορρέουν ἀπό τή δύναμη τῶν πραγμάτων. Τό σύγχρονο πνεῦμα, ἡ προηγμένη τεχνική, ὅλο καί τά περιορίζουν. Τά δεύτερα ὅμως πρός τί; Ποιός διάβολος τά ἔβαλε ἐκεῖ, νά μᾶς δένουν τά χέρια! Καί γιατί νά τά ὑποφέρουμε ἀφοῦ δέν εἴμαστε ἐμεῖς πού τά ἔχουμε ἐπινοήσει; Τά βρήκαμε, ἁπλῶς. Ἐδῶ περνᾶμε μιάν ἐποχή κοσμογονική, ὅπου τά πάντα ἀλλάζουν συθέμελα. Νέους προσανατολισμούς παίρνει ἡ ζωή, νέος ρυθμός τήν ἐμφορεῖ. Θά σκοντάβουμε τώρα σέ σκιάχτρα;

Πραγματικά, νέα ἤθη καθιερώνονται. Μέ μιά μόνο διαφορά, πού δέν τήν ἔχουμε προσέξει γιατί εἶναι στήν ἀπόδοσή της μακροπρόθεσμη: Πώς ἡ νέα τούτη βιοθεωρία δέν ἔχει ἴδια ἀκριβῶς ἐφαρμογή στό δημόσιο βίο καί στόν ἰδιωτικό. Στόν ἰδιωτικό, τά περιθώριά της εἶναι ἐλαστικότερα. Δημιουργοῦν μιά κοινωνική κατάσταση ρευστή, ὅπου ὁ κάθε νέος προσήλυτος, ἔτσι κι' ἐνημερωθεῖ, ἀρχίζει ἤ νά φυλάγεται ἤ νά μεταχειρίζεται γιά τήν προσωπική του προώθηση τά ἴδια μέσα μέ τούς διπλανούς του. Στή δημόσια ζωή, τά πράγματα εἶναι κάπως διαφορετικά. Ἄς τά ἰδοῦμε.

Ὁ κοινός πολίτης ἔχει μερικές γενικές ὑποχρεώσεις ἀλλά καί πολλά συγκεκριμένα δικαιώματα. Ἔχει τό ἀναφαίρετο πρῶτα ἀπ' ὅλα δικαίωμα νά ἐξασφαλίζει τήν ἐπιβίωσή του καί τήν ἐπιβίωση ἐκείνων πού κρέμονται ἀπ' αὐτόν. Ἀνάμεσα στά μέσα πού τοῦ προτείνει ἡ ἐποχή θά κάνει, ὅσο μπορεῖ καί ὅσο τό λέει ἡ καρδιά του, μιάν ἐπιλογή: Θ' ἀποκρούσει τά πιό ταπεινά, θ' ἀποδεχτεῖ ἐκεῖνα πού μπορεῖ νά μήν εἶναι πάντα τά ὑψηλότερα, εἶναι ὅμως αὐτά πού προσαρμόζονται στίς ἀντικειμενικές συνθῆκες. Τίς ἀντικειμενικές συνθῆκες ὁ ἰδιώτης δέν ἔχει τή δυνατότητα νά τίς ἐπηρεάζει ἄμεσα, νά τίς διαμορφώνει, παρά μόνο σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα. Τόσο τό καλλίτερο ἄν τοῦ ἔχει δοθεῖ ἡ κατάλληλη κοινωνική καί πολιτική ἀγωγή ὥστε νά φιλοδοξεῖ νά τίς βελτιώσει κάποτε σέ ποιότητα, νά τίς ἐξυγιάνει. Συνηθέστατα, ὅμως, ἔρχεται ὁ βίαιος ἱστορικός ρυθμός καί τόν συνεπαίρνει, δέν τοῦ ἀφήνει καιρό. Μ' ἐπίγνωση τῶν ταπεινωτικῶν συμβιβασμῶν ἤ χωρίς ἐπίγνωση, πληγωμένος ἤ ἀνερυθρίαστος, ἀκολουθεῖ, ἀφήνεται στό ρεῦμα.

Ἄς ὑποθέσουμε πώς ὁ γενικός ρυθμός εἶναι ἡ κατεργαριά, ἡ μικροκαπατσοσύνη, ἡ συναλλαγή, ἡ λαθροχειρία, ἡ ἠθική μειοδοσία. Μέσα στόν δεσπόζοντα αὐτόν τόνο, οἱ ἐπί μέρους περιπτώσεις δέν εἶναι καί πολύ σταθμητές, δέν ἐπισημαίνονται. Στόν καθένα ἀναγνωρίζεται σιωπηρά ἕνα δικαίωμα προσαρμογῆς στό γενικό ὕφος. Χάρη στήν παραζάλη πού ἐπικρατεῖ, ἀναγνωρίζεται τό ἴδιο δικαίωμα καί στούς ἀνθρώπους μέ δημόσιο βίο. Βλέπετε ἔτσι τόν «ρωμιό» νά μήν πολυξαφνιάζεται ἄν ἐκεῖνος πού ἀνέβηκε σέ μιάν ἐξέδρα καί ἀπαιτεῖ τή ζητωκραυγή του, τό χειροκρότημά του, δείχνεται στίς μεθόδους ὅμοιος μ' αὐτόν, τόν κάτω ἀπό τήν ἐξέδρα. Θά νομίσετε μάλιστα, γιά μιά στιγμή, πώς ἴσαἴσα τόν χαίρεται, τόν ἀναγνωρίζει γιά αἷμα του, κάτι περισσότερο: γιά δάσκαλό του.

Λάθος. Γιατί ὁ «ρωμιός», ἔρχεται μιά μέρα πού κάνει τόν ἁπλό τοῦτο συλλογισμό: Ἀφοῦ, κύριε, εἶσαι σάν κι' ἐμένα, καθόλου καλλίτερος, γιατί θά σέ ἀναγνωρίσω, γιατί θά σ' ἐπευφημήσω, γιατί θά ὑποκλιθῶ μπροστά σου; Ἐγώ, τό κάτω-κάτω, δέν γυρεύω καμμιά διάκριση. Ἀγωνίζομαι νά ἐπιζήσω καί δέν αὐτοπροτείνομαι οὔτε γιά ὑπόδειγμα οὔτε γιά κορυφή. Σοῦ ἀναγνώρισα μέσα στή συνείδησή μου τό προβάδισμα γιατί σέ νόμισα κάποια στιγμή γι' ἀνώτερό μου. Γι' ἀπαλλαγμένον ἐσωτερικά ἀπό τίς δουλεῖες πού μέ ἀναγκάζουν ἐμένα νά σκύβω, νά συμβιβάζομαι. Ἄν ἡ διαφορά σου μ' ἐμένα εἶναι συμβατική, ἄν δηλαδή εἶσαι πιό ἐπιτήδειος καί μόνο, πιό καπάτσος, πιό ἀδίσταχτος, τότε μπορεῖ νά σέ ὑποστηρίζω ὅταν θά μοῦ χρειάζεσαι, μήν περιμένεις ὅμως καί τό σεβασμό μου—πολύ λιγότερο τό θαυμασμό μου. Ἄφησέ με νά θεωρῶ τόν ἑαυτό μου ἀκέφαλο, δίχως ἐλπίδα νά μέ ἀνεβάσει κι' ἐμένα κάποιος σ' ἕναν ἀνώτερο τύπο ζωῆς.

Αὐτή εἶναι ἡ συγκομιδή τῆς βιοθεωρίας πού καθιερώνεται μέ τά νέα ἤθη. Θλιβερή — καί πού τό πένθος της τό φορᾶνε στήν ψυχή τους ὅλοι ὅσοι δέν εὐθύνονται γι' αὐτό. Τό βλέπετε ν' ἁπλώνεται γύρω σάν ἀμηχανία, σάν ἀποθάρρυνση. Σάν μιά ἀρρώστια ψυχική πού κάνει θολό τό μέλλον.

Καί ὕστερα ἀποροῦμε πού ἔχει κλονιστεῖ ἔτσι ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ κόσμου πρός ὅλες τίς ἀξίες, καί πού ἁπλώνεται ἐπικίνδυνα τό κῦμα ἑνός ἀνομολόγητου, διαλυτικοῦ μηδενισμοῦ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Δεκεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

TRADITORES DEI

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τό Χριστιανισμό, πού τή φέρνουν πάλι στήν ἐπικαιρότητα αὐτές οἱ ἡμέρες, μοιάζει λίγο - πολύ νά ἔχει ἐξαντληθεῖ. Ὅλες οἱ ἀπόψεις—καί οἱ πιό παράδοξες—ὑποστηρίχτηκαν. Τό χειρότερο εἶναι πώς μιά φιλολογία, συνηθέστατα πρόχειρη, αἰσθηματολογική, ἔρχεται νά στολίσει κάθε τόσο μέ χάρτινα ἄνθη ἕνα θέμα πού ἀπό ὁποιαδήποτε πλευρά κι' ἄν τό ἀγγίξει κανένας, ἔχει μιά σοβαρότητα δραματική, ἔξω ἀπό τά κοινά μέτρα. Μέ συνθήματα, τέλος, πρόχειρα, δημοκοπικά, πού ὅλοι τά δοξολογοῦν καί πού δέν τά ἐφαρμόζει κανένας, δημιουργεῖται, συντηρεῖται ὑπό μορφή εὐλάβειας μιά νοθεία ἀσεβέστατη. Εἶναι λόγος ἄραγε γιά νά θεωρήσουμε τή συζήτηση κλειστή; Δέν νομίζω. Τό πρόβλημα πού κρύβεται πίσω ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔχει μιά διάρκεια ἐπικρατέστερη ἀπό ὅλες τίς ἐπικαιρότητες, γιά τόν πολύ ἁπλό λόγο πώς ἐκφράζει αἰτήματα σταθερά, ἀπό τά πιό ἐνδόμυχα τοῦ ἀνθρώπου. Δικαιολογεῖ λοιπόν πάντα ἐκεῖνον πού πιάνει τήν πέννα νά ἐμπιστευθεῖ στό χαρτί μερικές, δίχως ἀξιώσεις ἄλλωστε, σκέψεις του γύρω ἀπό τό μεγάλο θέμα.

Στόν ἀπροκατάληπτο μελετητή τῶν ἀνθρωπίνων ὁ Χριστιανισμός κάνει τήν ἐντύπωση μιᾶς θρησκείας πού ἔχει ξεκινήσει ὑπερβολικά νωρίς. Πού ἔχει γεννηθεῖ πρίν ἀπό τήν ὥρα του. Ὁ ἄνθρωπος—μᾶς ἔρχεται νά ποῦμε—δέν εἶταν τότε ἀκόμα ὥριμος γιά τέτοιο ἰδανικό, γιά ἕνα καθεστώς ἀγάπης καί συγγνώμης, αὐτοθυσίας, εἰρήνης, ἐλέους. Οὔτε καί τώρα εἶναι. Τέτοιες ἀρχές ἀντιστρατεύονται ἔνστικτα βαθύτατα, σκοτεινά, πού γιά νά δαμεστοῦν καί ν' ἀτονήσουν χρειάζονται πρίν μιά διεργασία αἰώνων, ἤ καί εἶναι χιμαιρικό νά πιστεύουμε πώς θά τά καταργήσουμε κάποτε, ἀφοῦ ἡ Φύση δέν καταβάλλεται: Ἀκόμα καί ἄν φαινομενικά νικηθεῖ, ἐκδικεῖται, καί μέ τρόπο τρομερό. Μιά τέτοια ὡστόσο ἄποψη φανερώνεται ἀμέσως ἀνιστόρητη. Ἐλάχιστη ἐνημέρωση ἀρκεῖ γιά νά μᾶς δείξει πώς ὁ Χριστιανισμός εἶναι γέννημα τῆς ὥρας του, ἐμφανίστηκε, ἤ καλλίτερα διαμορφώθηκε, σ' ἐποχή κρίσιμη, δραματική, πού ἀναζητοῦσε καί πέτυχε νά βρεῖ σ' αὐτόν τήν ἠθική της τή διέξοδο. Ἡ μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ, τό περιεχόμενό του, εἶναι αὐτά καί ὄχι ἄλλα γιατί τέτοια ἀκριβῶς τά πόθησε ἡ ἐποχή πού τόν γέννησε. Ἄν, τώρα, ὑπάρχει μέσα του κάτι τό ἀνεπίτευκτο, κάτι τό ἠθικά τιτανικό, αὐτό σημαίνει, ἁπλούστατα, πώς τά ὄνειρα τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἐφέσεις τους, ξεπερνοῦνε πάντα τίς δυνατότητες τους. Ἀλλά καί δέν θά μποροῦσαν νά παίξουν τόν προορευτικό ρόλο πού παίζουν ἄν δέν εἶχαν μέσα τους κάτι ἀπό τή χίμαιρα.

Ὡς ἐδῶ, ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἕνα φυσιολογικά ἱστορικό φαινόμενο. Ἐκεῖνος πού—καί πάλι ἀπροκατάληπτα—τόν ψηλαφίζει, βλέπει, μέ κάποια ἀπορία του στήν ἀρχή, πώς οἱ πηγές του εἶναι θολές. Σέ μιάν ἐποχή τό κάτω - κάτω ὄχι πρωτόγονη, ἀφοῦ ἡ ἱστορική συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶχε ὄχι μόνο ξυπνήσει παρά κι' ἀναπτυχθεῖ, τό πνευματικό αὐτό κίνημα, πού προοριζόταν νά παίξει ἀμέσως ὕστερα ρόλο τόσο σπουδαῖο, ἐλάχιστες ἱστορικές μαρτυρίες ἔχει νά μᾶς προτείνει. Καί ὅλες τους σχεδόν μονόπλευρες: χριστιανικές. Τί ἔγιναν οἱ ἄλλες; Δέν ὑπῆρξαν ποτέ ἤ ἐξαφανίστηκαν; Καί ἄν τό δεύτερο εἶναι ἡ ἀλήθεια, ποιός τίς ἐξαφάνισε; Ἡ φανατική εὐλάβεια ἤ μήπως ἡ τύχη; Ἀπόκειται στήν ἀρχαιολογία ἄραγε νά μᾶς ἀποκαλύψει μιά μέρα μυστικά ἀνυποψίαστα, ὅπως αὐτά πού γιά μιά στιγμή μᾶς ὑποσχέθηκε ἡ ἀνακάλυψη τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρῆς Θάλασσας; Ἐρωτήματα γεμᾶτα ὑψηλή περιέργεια, πού ὡστόσο, ἄν τό καλοεξετάσει κανένας ἀπό ἄλλη πλευρά, δέν ἀγγίζουν τήν οὐσία. Καί δέν τήν ἀγγίζουν γιατί ἐκεῖνο πού βαραίνει δέν εἶναι οἱ ἱστορικές ἀπαρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ. Λησμονοῦμε, ἤ θέλουμε νά λησμονοῦμε, πώς γύρω ἀπό κινήματα σάν κι' αὐτόν γίνεται βαθμιαῖα—κάποτε καί σέ διάστημα ἱστορικοῦ χρόνου ἀπίστευτα συμπυκνωμένο — μιά κρίσιμη, ἀποφασιστική κρυστάλλωση: Ἡ ἀρχική ἀφετηρία ἐμπλουτίζεται ἀπό ἀμέτρητες καταβολές, ἐπώνυμες καί ἀνώνυμες, πού καταλήγουν σ' ἕνα κι' ἑνιαῖο οἰκοδόμημα, ἐσωτερικά ὀργανωμένο μέ αὐστηρή συνοχή. Ἡ συνοχή αὐτή μπορεῖ νά μήν εἶναι ἡ ἀλληλουχία τῆς γνωστῆς λογικῆς, ἀνταποκρίνεται ὅμως σέ μιά νέα λογική, πού ἐμφανίζεται ἀκριβῶς κι' ἐπιβάλλεται ἀπό τό ἐπαναστατικό τοῦτο δημιούργημά της.

Σέ γενικές γραμμές ὡστόσο ξέρουμε πῶς ἔγινε ἡ κοσμοϊστορική σύνθεση: Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἶχαν ἁπλώσει τόν ἑλληνισμό, σάν ἐθνότητα καί σάν παιδεία, σ' ὅλη τήν ἀνατολική λεκάνη τῆς Μεσογείου καί στήν κοντινή Ἀνατολή. Ἀκολουθεῖ τό ψυχομαχητό τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τό λύγισμα μέ τίς ἀνυποληψίες συνέπειες, ὅπου ἡ ἠθική ἰσορροπία τοῦ μεσογειακοῦ κέντρου διαταράσσεται, τό φρόνημά του σπάζει, ἡ θρησκεία τοῦ Ὀλύμπου, μέ ὅλες τίς ἠθικές καί τίς κοινωνικές συναρτήσεις της ξεπέφτει, ὁ σκεπτικισμός ἁπλώνεται, μαραίνει τά πάντα, καί κάθε πίστη, ἔμβλημα, λάβαρο πού ἑνώνει καί συντάσσει τίς ψυχές ἔχει λείψει, ἀφήνοντας πίσω ἕνα ζαλιστικό κενό. Τό αἴσθημα τοῦ χάους ζαρώνει τίς συνειδήσεις. Λαοί πρίν ἀπόντες ἀπό τήν Ἱστορία ἀναδύονται, ἀναδεύονται ἀνήσυχοι, ἀπειλητικοί. Εἶναι μία εἰκόνα Δεύτερης Παρουσίας, πού οἱ καιροί μας οἱ σημερινοί μποροῦν, σέ ἄλλο βέβαια ἐπίπεδο, νά τή συλλάβουν κάπως, ἄν κάνουν μιά πρόχειρη μεταφορά. Ὁ ἑλληνιστικός κόσμος συνονθύλευμα λαῶν, ρευμάτων, παραπαίει. Καί, ὅπως γίνεται στίς τέτοιες περιστάσεις, γυρεύει μέ δίψα, μέ ἀπελπισία, μιά κάποια λύτρωση.

Αὐτό, βέβαια, εἶναι μόνο τό πλαίσιο. Εἶναι ὅμως καί τό ἔδαφος, τό ὀργωμένο κατάλληλα γιά νά δεχτεῖ ἕνα σπόρο. Συνηθίζουμε νά πιστεύουμε πώς ἡ κρίσιμη καταβολή, πού θά δώσει τή λύση, θά εἶναι ἀνατολίτικη, ἑβραϊκή. Ἡ ἱστορική ἔρευνα σέ διαφορετικό συμπέρασμα καταλήγει. Ξαφνιάζεται κανένας μαθαίνοντας πώς ἡ συμβολή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στή διαμόρφωση τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶταν πολύ πιό ἀποφασιστική. Δοξασίες πού ἄλλοτε τίς νομίζουμε ἀνατολίτικες ἐπειδή δέν μοιάζανε νά συμβιβάζονται μέ τήν τυποποιημένη εἰκόνα τοῦ κλασικοῦ ἑλληνικοῦ ἤθους, φανερώνονται στήν προσεχτικότερη ἔρευνα ἑλληνικές, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἰδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, μέ τίς διάφορες μυστικιστικές καί μυστηριακές της προεκτάσεις, ἤ τόν ἐνοθεϊσμό, προάγγελο τοῦ μονοθεϊσμοῦ. Μιά ὁλόκληρη πλευρά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἡ βαθύτερη ἀκριβῶς, ἔχει μείνει ἀγνοημένη γιά αἰῶνες, γιατί ἔχει θυσιαστεῖ στήν ἀρκετά συμβατική, ξέθαθη εἰκόνα ἑνός κλασικισμοῦ πλαστικοῦ, ἀκίνητου. Σάμπως ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος νά μή ζοῦσε ἐν χρόνω, νά μήν προβληματιζόταν, νά μήν ἀφομοίωνε τά βιώματά του, νά μήν ἀναρωτιόταν μπροστά στό αἴνιγμα τῆς ζωῆς! Ἡ περίφημη «κλασική ἁρμονία», κατάκτηση στήν πραγματικότητα ἐπώδυνη, ὑψηλά δραματική, γινόταν στή φαντασία τῶν Δυτικοευρωπαίων ἀφαίρεση ἀπανθρωπη, ψυχρή. Τίποτα δέν τούς εἶχε διδάξει τό βαθύ νόημα τῆς ἀττικῆς Τραγωδίας...

Ὁ Χριστιανισμός ἔτσι ζυμωμένος, μέ πολύ καί καυτό αἷμα ἑλληνικό, ἔζησε μιά δίχως προηγούμενο περιπέτεια στόν κόσμο. Ἀφοῦ πρῶτα εἶχε ξεκινήσει ἀπό τή Γαλιλαία σά μεσσιανισμός, ἔγινε ὕστερα ἠθική διδασκαλία, κανόνας ζωῆς, ἐξελίχτηκε σέ θρησκεία, γιά νά φτάσει, τέλος, σ' αἰῶνες μεταγενέστερους, ἀνεπίγνωστα, νά γίνει ἰδεολογία. Ἰδεολογία ἀνθρωπιστική. Καί θά μποροῦσε, μέ τήν τελική αὐτή μορφή, νά ἔχει ἀποτελέσει αὐτόχρημα τήν ἰδεολογία τῆς λευκῆς φυλῆς, νά ἐνσαρκώσει τήν ἱστορική ἀποστολή της, ἄν οἱ φορεῖς του κατόρθωναν, ὅταν ἀκόμα εἶταν καιρός, νά συλλάβουν τήν ἐγκόσμια—ὄχι τή μεταφυσική, πού εἶναι ἄλλο ζήτημα — διάστασή του.

Ὅμως δέν τό κατόρθωσαν. Τόν ἐξέθεσαν σ' ἕνα λιθοβολισμό ἀνελέητο, ἀτελεύτητο, ἀπό διαφωτίσεις καί καπηλεῖες. Τόν πρόδωσαν, τόν γύμνωσαν. Σήμερα, ἀρχίζουν νά βλέπουν τούς πικρούς καρπούς τῆς προδοσίας τους. Χωρίς καί νά ἔχουν κἄν ξυπνήσει, νά τό συνειδητοποιοῦν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Δεκεμβρίου 1960

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΡΕΙΣ ΜΟΙΡΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ τύχη τό θέλησε νά διασταυρωθοῦν, μέσα στή χρονιά πού μᾶς ἀποχαιρετάει μεβαύριο, οἱ τροχιές τριῶν συγγραφικῶν ἄστρων. Δέν εἶναι ἀπό τά συγκαιρινά μας καί εἶναι μεταξύ τους παράταιρα. Ὅμως μέσα στήν ἀσυμμετρία ἀκριβῶς αὐτή κρύβεται τό νόημα τῆς συζυγίας τους στό στερέωμα τοῦ αἰῶνα. Μιλῶ γιά τόν Τολστόϊ, γιά τόν Τσέχωφ καί γιά τόν Οὐάϊλδ. Τούς δυό πρώτους μᾶς τούς θύμισε ἀπό μιά ἐπέτειος, τόν τρίτο μιά πρόσφατη κινηματογραφική ταινία. Ἔχουμε ἔτσι, μέ τήν ἀντιπαράθεση, κάποιες παραλλαγές τοῦ συγγραφικοῦ φαινομένου πολύ ἀξιοπρόσεχτες. Μέ τήν ἄδειά σας, θά δοκιμάσω νά τίς ἀποτυπώσω.

Μέ τήν πρώτη κιόλας ματιά βλέπει κανείς πώς οἱ τρεῖς αὐτές συνειδήσεις ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς κόσμους. Βρισκόμαστε στόν 19ο αἰῶνα, πρός τά τέλη του. Μ' ἐξαίρεση τήν Ἄπω Ἀνατολή, πού ζεῖ μιάν ἀπόμερη, δική της ἱστορία, ἡ Εὐρώπη ἔχει φτάσει μέ μιά κατάσταση ἰσορροπίας μηχανικῆς, πού τῆς ἐπιτρέπει ὡστόσο νά ἔχει φυσιογνωμία. Εἶναι ἡ χρυσῆ ὥρα τῆς ἡγεμονίας της. Ἄν ἡ ἡγεμονία αὐτή κρύβει ἐσωτερικές ἀντιφάσεις, καί μάλιστα ὀξύτατες, ἐλάχιστοι μοιάζουν νά τό ὑποπτεύονται. Κι' ὅμως, δέν θά εἶχε κανένας παρά νά κοιτάξει μέ μάτι λιγάκι ἐνήμερο τίς μορφές τῶν συγγραφέων της γιά νά τό νιώσει. Ἔχουν μιά δική τους, ἀλληγορική εὐγλωττία.

Ὁ Οὐάϊλδ ὁ πρίν ἀπό τίς δίκες, ὁ πρίν ἀπό τή φυλακή τοῦ Ρέντινγκ, εἶναι ὁ μακάριος ἐκφραστής ἑνός κόσμου πού ἄλλον τρόμο δέν ξέρει ἀπό τόν τρόμο μήν πλήξει. Χαϊδεμένο παιδί του καί μαζί τρομερό παιδί, ὅπως ὅλα τά παραχαϊδεμένα, ἔχει ὀξύνει στό ἔπακρο τίς ὑλικές αἰσθήσεις του, τήν ὅραση γιά νά χαίρεται τήν ὁμορφιά, τήν ἀφή γιά νά τή χαϊδεύει, τή γεύση γιά νά πίνει τά μεθυστικά ἀποστάγματα, τήν ἔκτη αἴσθηση γιά νά παραβιάζει τό νόμο—πράγμα πού εἶναι συχνά ἡ ἀνώτατη ἡδονή. Πῶς νά ταράξει λίγο τήν ἀκύμαντη ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς, πού πάει νά γίνει ἀποκοιμιστική καί γι' αὐτόν καί γιά τούς ἄλλους; Μέ τήν ἀθάδεια, μέ τό σκάνδαλο, μέ τό παραδοξολόγημα, μέ τόν κυνισμό. Ὁ κυνισμός εἶναι μιά προσποίηση ἀνταρσίας. Ὁ Οὐάϊλδ ζεῖ μέσα σέ μιά κοινωνία πού νιώθει τόν ἑαυτό της τοσο στέρεο ὥστε νά ἐπιτρέπει τίς αὐθάδειες: Τή διασκεδάζουν καί τήν ἴδια. Γίνεται λοιπόν ἕνα οἰστρηλατημένα διακοσμητικό ἀερικό, ἀσωτεύει τό δαιμόνιό του.

Κάθε ἐποχή καί κάθε κοινωνία πλάθουν τό συγγραφέα πού τούς ἀξίζει. Καμμιά φορά πλάθουν, σάν ἐξαίρεση, κι' ἀπό τούς ἄλλους, ἀπό ἐκείνους πού δέν ἀνήκουν οὐσιαστικά στήν ἐπίσημη ὄψη τους ἀλλά πού προεικονίζουν καταστάσεις μυστικές, ἀπρόσιτες. Ὅμως αὐτούς φροντίζουν νά τούς σταυρώνουν. Ὁ Οὐάϊλδ ὁ πρίν ἀπό τό Ρέντινγκ εἶναι ὁ συγγραφέας ὁ κοσμικός, ὁ κοινωνικά ἐπιτυχημένος, μέ τή λάμψη, τήν αὐθάδεια καί τό στόμφο. Ἄν ὁ δρόμος πού τοῦ εἶχαν στρώσει μέ τριαντάφυλλα δέν εἶταν τόσο ἄνετος, μπορεῖ καί νά τό εἶχε προσέξει πώς εἶταν κατηφορικός. Πορευόταν ὅμως ἀνάμεσα σ' ἐπευφημίες, μεθυσμένος ἀπό λιβάνια κι' ἀρώματα. Τό πόδι του ξάφνου παραπῆρε, γλίστρησε. Ὅταν ἐκεῖνος ἔνιωσε τό τράνταγμα, εἶχε σηκωθεῖ, μαζί, γύρω του σύννεφο ὁ χλευασμός.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὡστόσο τῆς Εὐρώπης, ἕνας ἄλλος τύπος συγγραφέα εἶχε κάνει τήν ἐμφάνισή του. Ἀσκητικός, μυστικός, μέ τό μάτι καρφωμένο σ' ἕνα ὅραμα, τό μάγουλο σκαμμένο, ὁ Ρῶσος διανοούμενος τῆς τσαρικῆς ἐποχῆς ἐνσαρκώνει μιάν ἀποστολική ἀντίληψη τοῦ λόγου. Ξεχωρίζει ἀπό τό σύνολο γιά νά τοῦ θυσιαστεῖ, ὄχι γιά νά τό καταφρονέσει. Παράδοξος ἀνθρώπινος τύπος, πού μόνο μέ τή συνήθεια τόν ἀποδεχτήκαμε, διαφορετικά θά μᾶς ἄφηνε ἀπορημένους ἀκόμα καί τώρα. Ἀντίκρυ στόν δυτικοευρωπαϊκό τύπο συγγραφέα μέ τήν αὐλή τῶν θαυμαστῶν γύρω του, τά κοσμικά σαλόνια, τούς τίτλους, τά διάσημα, τά ἐρωτικά σκάνδαλα, τά εὐφυολογήματα, τήν τυμπανοκρουσία, τίς πόζες, αὐτός ὑψώνει μιά μορφή ἄγρυπνη, λυωμένη ἀπό τόν κρυφό πυρετό. Ἕνα πάθος ἀλλόκοτο, δίψα αὐτοθυσίας, τοῦ ἀνάβει τό αἷμα. Καί γίνεται τότε ὁ γέροντας Τολστόϊ πού παρατάει τό σπίτι του μέσα στή βαρυχειμωνιά γιά νά πάει νά βρεῖ τόν ἀληθινό ἑαυτό του, ἤ ὁ Τσέχωφ πού τή νύχτα, ἐνῶ ἔξω ἡ θύελλα δέρνει τά σκελετωμένα δέντρα, ἀνακαθιστός στό κρεβάτι του, σφουγγίζει τόν ἱδρώτα τῆς ἀγωνίας ἀπό τό μέτωπό του καί τά αἵματα πού ἔχουν τρέξει ἀπό τό στόμα του στά γένια του.

Κι' ὅμως, οἱ τροχιές αὐτές δέν τραβᾶνε ὁλοένα παράλληλες, ἀσύμπτωτες. Ἡ ἱστορική μοῖρα ἔχει τήν κρυφή της τή σοφία. Ἔρχεται μιά στιγμή ὅπου ὁ ἁμαρτωλός τοῦ Δυτικοῦ κόσμου βλέπει τόν ἑαυτό του νά ξυπνάει ἀνάμεσα στούς μάρτυρες τοῦ Ἀνατολικοῦ. Ὁ Οὐάϊλδ τῆς φυλακῆς τοῦ Ρέντινγκ δέν εἶναι πιά ὁ ματαιόδοξος θριαμβευτής τοῦ προσκήνιου. Μέσα στό ἀνεξάντλητο σούρουπο τοῦ κελλιοῦ του, σκυμμένος κάτω ἀπό τό βάρος τῆς ντροπῆς, ἀνέβλεψε. Χάρη στήν ταπείνωση, ἀνεκάλυψε τήν ταπεινοφροσύνη. Ὁ πόνος καί ὁ ἔλεος γίνονται ξαφνικά γι' αὐτόν οἱ φωτεινές ἑστίες πού καταυγάζουν τή νύχτα τοῦ ἀπελπισμοῦ. «Οἱ συγγραφεῖς τῆς Ρωσίας—λέει μιά μέρα, ἐξόριστος πιά, στόν **Gide**—εἶναι καταπληκτικοί. Αὐτό πού κάνει τά ἔργα τους τόσο μεγάλα, εἶναι ἡ συμπόνια πού ἔχουν βάλει ἐκεῖ - μέσα... Ἡ σαμπάνια εἶναι ἡ πλευρά ἀπ' ὅπου ἕνα ἔργο διαπλατώνεται, μοιάζει ἀπέραντο». Καί στό «**De Profundis**» του, μέσα στή φυλακή, ἔχει γράψει: «Ὅπου εἶναι ὁ πόνος, ἡ γῆ εἶναι ἱερή. Κάποτε οἱ ἄνθρωποι θά καταλάβουν τί σημαίνει αὐτό. Καί ὥς που νά τό καταλάβουν, δέν θά ξέρουν τίποτα ἀπό τή ζωή».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς δέν εἶχε σταθεῖ μονάχα—ὅπως τό ἔχει γράψει ὁ ἴδιος—«μάστορης τοῦ λόγου». Εἴταν καί κάτι ὑψηλότερο: Συνείδηση. Αὐτή εἶναι ἡ ἀληθινή σφραγίδα τῆς δωρεᾶς του. Ἀκόμα καί στά χρόνια τοῦ κοινωνικοῦ του μεσουρανήματος, εἶχε τήν ἱκανότητα νά στοχάζεται. Εἶχε γράψει, ἕξη χρόνια πρίν ἀπό τή δίκη του: «Ἡ ζωή!—μήν πηγαίνουμε σ' αὐτήν γιά νά πετύχουμε ἤ γιά νά δοκιμάσουμε. Ὅλα τά πουλάει πολύ ἀκριβά, κι' ἐμεῖς ἀγοράζουμε τά εὐτελέστερα ἀπό τά μυστικά της σέ μιά τιμή τερατώδη καί ἀνεξάντλητη». Ἔχουν λάθος, καί πολύ χοντρό, ὅσοι φαντάζονται πώς, στήν περιοχή τῆς Τέχνης, εἶναι ὁ ἐγκέφαλος πού διανοεῖται. Διανοεῖται μιά συνείδηση. Στόν καιρό τῆς εὐτυχίας ἡ συνείδηση πού εἶταν ὁ Οὐάϊλδ ἀποξεχνιόταν, ἔπιανε πολλές φορές νά παίζει μέ τόν ἴσκιο της, ἁμάρταινε ἀπέναντι στή θεϊκή της τήν οὐσία. Στόν καιρό τοῦ πόνου, βρίσκει τέλος τόν ἑαυτό της, προικίζεται μέ μιά πληγή, κι' ἔτσι ἀποκτᾶ εὐαισθησία, σπαραγμοστά χείλη. Δέν παίζει τώρα πιά, δέν ἀσεβεῖ. Νιώθει ν' ἀνεβαίνει ἀπό τά ἔγκατά της τό θολό ἐκεῖνο τραγούδισμα πού εἶναι ἡ μελωδία τῆς Τραγωδίας, ἡ γλώσσα πού συνταιριάζει τό θρῆνο τοῦ ἥρωα μέ τή λυρική ἔκσταση τοῦ χορικοῦ.

Οἱ τρεῖς αὐτές μοῖρες συγγραφέων τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα μᾶς προσφέρουν δύο μεγάλα πρότυπα. Ἀπό τή μιά, ἔχουμε τόν κοσμικό τύπο συγγραφέα, ἀπό τήν ἄλλη τόν ἀποστολικό. Αὐτό δέν σημαίνει καθόλου πώς ἀντιστοιχοῦν ὑποχρεωτικά καί στή διάκριση Ἀνατολή—Δύση. Θά τούς συναντᾶμε ἀνεξάρτητα ἀπό γεωγραφικούς προσδιορισμούς, ὅπως κι' ἀνεξάρτητα ἀπό καθιερωμένα δόγματα: Ὁ σατανισμός τοῦ Μπωντλαίρ θά εἶναι θρησκευτικός, ἐνῶ ὁ καμφορμισμός τοῦ Πώλ Μπουρζέ κοσμικός. Ἄν θέλουμε ὡστόσο κάθε φορά κι' ἄσχετα ἀπό συμπτωματικές συνθῆκες, νά μετρᾶμε τήν ἐωτερική ποιότητα, τή γνησιότητα καί ἀντοχή ἐκείνου πού προβάλλει γιά ἐφοδιασμένος μ' ἕνα τάλαντο καί μ' ἕνα μήνυμα, δέν θά ἔχουμε παρά νά τόν παραβάλουμε μέ τ' ὁρχέτυπα τοῦτα. Θά ἰδοῦμε τόν τύπο τόν κοσμικό—μέ τή σημασία τοῦ στενά ἐγκόσμιου — νά ἐξαργυρώνει τήν προσφορά του σέ ἀπολαβές, συνηθέστατα δυσανάλογες, κερδοσκοπικές, καιλοπληρωμένες. Θά καταλάβουμε τότε πώς ἡ προσφορά του εἴταν μέσο, ἄχι σκοπός. Θά ἰδοῦμε τόν ἄλλον νά γίνεται παρανάλωμα. Νά θεωρεῖ κάθε μετατροπή τῶν ἀξιῶν του ὀθάμιτη, ἱερόσυλη ἤ γελοία. Ὁ πρῶτος, θά βλέπει τόν κόσμο σά μιά χρηματαγορά ὅπου τό κάθε τι ἀνταλλάζεται ἤ ἐξαργυρώνεται. Ὁ ἄλλος θά διαισχίζει τή ζωή σάν προσκυνητής, ντυμένος σάκκο τρίχινο, μέ πάθια γυμνά, τό ραβδί στό χέρι, μιάν ἀάριστη ὑποψία μέσα στήν ψυχή του πώς εἶναι μέλος ἱερατείου ἀφανέρωτου, ἐπιφορτισμένου νά τήν ἐντολή νά φέρει τήν Καλήν Ἀγγελία καί γι' αὐτό νά μαρτυρήσει.

Γίνονται ἄραγε κοσμικά φορά ἀμοιβαῖες ἀλλαγές θέσεων; Πολύ σπάνια. Ὁ γνήσια ἀποστολικός τύπος δέν θά προδώσει τήν ἀποστολή του. Νά ὅμως πού ἕνας κοσμικός καταξιώνεται ξάφνου μέ τό μαρτύριο, γίνεται ἀποστολικός: Εἶναι ὁ Οὐάϊλδ. Μόνο πού ἡ καρδιά του τώρα δέν ἀντέχει στή δοκιμασία, ἡ ψυχή του δέν εἶναι γυμνασμένη στό μεγάλο σθένος τῶν ἀποστολικῶν. Μετά τήν ἀποφυλάκισή του δέν μπορεῖ πιά νά δημιουργήσει, εἶναι σπασμένος, ἐξοφλημένος. Δέν θά ἐπιζήσει στόν κολασμό. Θά πληρώσει τό βαρύ τίμημα τῆς ἀσέβειας ἀπέναντι στό Πνεῦμα. «Ὅ,τι κερδίζει ἡ ζωή, τό χάνει ἡ Τέχνη»—ὁ λόγος του αὐτός εἴταν πολύ πιό γεμάτος κρυφό νόημα ἀπό ὅσο τό νόμιζε ἐκεῖνος τότε πού τόν ἔλεγε. Τότε πού δέν εἶχε ἀκόμα ὑποπτευθεῖ τόν πλοῦτο καί τό μεγαλεῖο τῆς θυσίας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

17/1/2-1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Κυριακή 1 Ἰανουαρίου 1961

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΟ 1961

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΜΑΣ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΑΥΡΙΟΝ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ, ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΚΑΙ ΕΛΠΙΔΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι κοινό μυστικό πώς ἡ θεατρική περίοδος πού διατρέχουμε δέν διακρίθηκε ὡς τώρα γιά τήν εὐφορία της. Οἱ θίασοι δυσκολεύονται νά τά βγάλουν πέρα, τά ἔργα δέν στέκονται πολύ καλά στά πόδια τους, οἱ εἰσπράξεις ἐμπνέουν ἀνησυχίες. Τί συμβαίνει; Πάλι κοινό τό μυστικό: Πολλά τά θέατρα, δυσανάλογα σέ ἀριθμό, ἄν ὄχι γιά τόν πληθυσμό τῆς μεταπολεμικῆς Ἀθήνας, πάντως γιά τό θεατρόφιλο κοινό της, πού δέν ἔχει αὐξηθῆ στήν Ἰδια μ' ἐκεῖνον ἀναλογία. Στήν παρατήρηση τούτη, τήν καθαρά πρακτική, ἄς προστεθῆ ἡ ἄλλη, πού σχετίζεται ὁπωσδήποτε μέ τό καλλιτεχνικό θέμα: Μεγάλη, ὑπερβολική, ἀπαράδεκτη διασπορά τοῦ ἐμψύχου ὑλικοῦ. Κάθε πρωταγωνιστής καί θίασος. Ἔτσι τό βλέπει ὁ κοινός θεατρόφιλος τό φαινόμενο καί δέν ἔχει, βέβαια, ἄδικο. Μόνο πού, ἄν θελήσει νά τό ἀναλύσει, θά ἰδεῖ πώς εἶναι κάπως περίπλοκο. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς χρονιᾶς πού τέλειωσε κι' αὐτῆς πού ἀρχίζει, ἄς θίξουμε τά κυριότερα σημεῖα του. Ἄν ὁ χῶρος μᾶς τό ἐπιτρέψει, θ' ἀποτολμήσουμε καί μιά-δυό γενικότερες σκέψεις. Ἄς εἶναι καί σκληρές...

Ἡ διασπορά τοῦ ἐμψύχου ὑλικοῦ δέν εἶναι σύμπτωμα τυχαῖο. Πολλοί παράγοντες τήν προσδιορίζουν, φανεροί καί ἀφανέρωτοι. Βασικά, ὑπογραμμίζει τήν ἀθεράπευτη ἀτομικιστική τάση τοῦ φυλετικοῦ μας κυττάρου. Ὁ Ρωμιός ἀγαπάει τό καπετανλίκι, τήν προσωπική σημαία, μιάν ἀνεξαρτησία πού δέν εἶναι πάντοτε δεῖγμα ὥριμου συναισθήματος ἐλευθερίας ἀλλά κι' ἐγωϊσμός κοντόθωρος. Ἡ ἐθνική μας ἱστορία τό κάνει αἰσθητό σέ διαστάσεις δραματικές. Τήν τάση ὅμως αὐτή πρός τήν ἀναρχία, ἔρχονται σ' ἀρισμένες περιόδους νά τήν εὐνοήσουν ἀντικειμενικές συνθῆκες δυσάρεστες. Δέν θά ἔπεφτε κανένας σέ ὑπερβολή ἄν τίς ἔλεγε καί μοιραῖες. Σέ γενικές γραμμές, εἶναι ἡ ἀπουσία μιᾶς αὐθεντίας, προσωπικῆς ἤ ἀπρόσωπης: Ὅταν μιά κοινότητα ἤ μιά μορφή δέν ἐπιβάλλεται μέ τό κῦρος της ἔτσι πού νά ἐξαναγκάζει σέ πειθαρχία τούς ἄλλους, ὅταν ὁ καθένας μπορεῖ ἀνεμπόδιστα νά δραματίζεται τόν ἑαυτό του ἀσύδοτο, ἐφοδιασμένος μέ δικαιώματα πρωτοβουλίας, ὅταν τά μέτρα εἶναι μικρά, προσιτά, τότε δύσκολα μπορεῖτε ν' ἀξιώσετε τήν τάξη. Γιατί ἡ τάξη δέν εἶναι παρά ἔκφραση μιᾶς αὐτόματης ἱεραρχίας ἀξιῶν. Τήν κατάσταση τούτη ἔρχεται κάποτε νά τήν ἐπιτείνει ἕνα πνεῦμα γενικό καί διάχυτο, πού ἀπορρέει ἀπό εἰδικές συνθῆκες. Ἡ μεταπολεμική ἀναστάτωση, λόγου χάρη, εἶναι φυσικό ἐπακόλουθο τῆς διαταραχῆς πού προκάλεσε ὁ πόλεμος. Πνεῦμα διασύνης, κερδοσκοπίας, φτηνῆς φιλοπρωτίας, πάθος ἀσυγκράτητο νά κερδηθεῖ μέ κάθε μέσο ἡ ζωή, διασαλεύουν τά βάθρα κάθε εὐθύνης. Τό Θέατρο, σά θεσμός, πληρώνει τό φόρο του στό γενικό κλῖμα.

Ἀκόμα εἰδικότερες συνθῆκες ἔρχονται νά ἐπιδεινώσουν τήν κατάσταση στόν θεατρικό τομέα. Δέν κρίνω ἐδῶ: σημειώνω. Ὁ ἠθοποιός, πρίν ἀπό τόν πόλεμο, χρωστοῦσε τή ζωή του στό θέατρο. Ἄν ἐκεῖνο πήγαινε καλά, ἄν ἐνδιέφερε τόν κόσμο, ἄν ἀπασχολοῦσε τήν κοινή γνώμη, τότε κι' ὁ ἠθοποιός θά κέρδιζε τό ψωμί του, θά εἶχε ὀντότητα, ἀνάλογη θέση, κοινωνικό γόητρο. Μιά τέτοια ἀλληλεξάρτηση, ἔδενε ψυχικά τόν ἠθοποιό μέ τό θέατρο, τόν ἔκανε νά παθαίνεται γιά τήν προκοπή του, νά τό σέβεται καί νά τό πονάει. Μετά τόν πόλεμο, τά πράγματα ἄλλαξαν. Ὁ κινηματογράφος ἦρθε νά ἐξασφαλίσει στούς ἠθοποιούς — σέ πάμπολλους ἠθοποιούς — ἕναν πόρο ζωῆς πολύ πιό ἀποδοτικόν, συχνά, ἀπό τό θέατρο. Δέν εἶναι μόνον οἱ λεγόμενοι «ἀστέρες» πού κερδίζουν ἀπό τίς ταινίες. Εἶναι καί οἱ ἄλλοι, οἱ δεύτεροι, οἱ τρίτοι ρόλοι, σέ ποσοστό βέβαια ἀνάλογο. Οἱ ταινίες ὅμως πού γυρίζονται εἶναι πολλές, τό ἔσοδο, μέσα σέ κάθε δωδεκάμηνο, σημαντικό γιά τόν ἠθοποιό. Ἔτσι, παύει κι' ἐκεῖνος νά βλέπει τό θέατρο σάν ὑπόθεση ζωῆς. Συχνά, εἶναι γι' αὐτόν μιά ἁπλή βάση, ἀφετηρία ἀπ' ὅπου ξεκινάει γιά ν' ἀξιοποιηθεῖ διαφορετικά, νά παίξει στόν κινηματογράφο, νά κάνει μερικές ἐκπομπές στό ραδιόφωνο. Ἀποτέλεσμα: Μερική — τουλάχιστον — ἀπόσχιση τοῦ ἠθοποιοῦ ἀπό τό θέατρο. Σκόρπισμά του καλλιτεχνικό σέ πολλιά ἐνδιαφέροντα. Κατοπόνησή του. Τέλος, γιά μιά κατηγορία ἠθοποιῶν ὄχι εὐκαταφρόνητη σά σύνολο, παρακίνηση σέ περιπέτειες καθαρά ἐπιχειρηματικοῦ τύπου — ἄρα ἀντικαλλιτεχνικοῦ. Πῶς; Ἰδού: Ἡ πρωταγωνίστρια ἤ ὁ πρωταγωνιστής πού ἔχει διαφημιστεῖ ἀπό τίς κινηματογραφικές ταινίες στήν ἐπαρχία, φτιάχνει ὅπως-ὅπως ἕνα θίασο καί ξεκινάει γιά περιοδεία, νά δρέψει τούς καρπούς τῆς φήμης του. Συχνότατα, ὁ αὐτοχειροτόνητος θιασάρχης καί πρωταγωνιστής δέν ἔχει προλάβει νά φορμαριστεῖ, δέν διαθέτει σάν ἐφόδια ἀξιοποιήσιμα παρά μόνο τά νιάτα του, τήν πράσοψή του ἤ τό αἰσθησιακό ἐνδιαφέρον πού προκαλεῖ. Ὡριμότητα Τέχνης καμιά ἤ ἐλάχιστη. Καί τό χειρότερο: Δέν θά τήν ἀποκτήσει ποτέ, ἀκριβῶς γιατί ξεκίνησε ἔτσι. Εἶναι πιθανότατο πώς αὔριο, μιά μέρα, ἡ ἑλληνική σκηνή θά βρεθεῖ ἐπανδρωμένη ὅλο μέ ὑποπρόϊόντα καί ἀποδιαλεγούδια τοῦ κινηματογράφου — πού ξέρουμε πόσο γρήγορα καί πόσο σκληρά ἀποστρατεύει τούς εὐνοουμένους του. Ἡ δίψα ἄλλωστε γιά νέα καλλιτεχνικά κεφάλαια κάνει νά μήν περιμένει ὁ παραγωγός τήν ἀνάδειξη, ἔστω καί τήν πρόωρη, ἑνός νέου ἤ μιᾶς νέας στή σκηνή, γιά νά τούς καλέσει. Στρατολογεῖ ἀκόμα κι' ἀπό θρανία τῶν Δραματικῶν Σχολῶν. Ὁ καθένας καταλαβαίνει τώρα τί ψυχολογία δημιουργεῖται στό παιδί πού, προτοῦ προλάβει κάν νά πληροφορηθεῖ τί λέγεται Τέχνη, βλέπει τόν ἑαυτό του, μέσα σέ μιά νύχτα, πανελλήνιο πρωταγωνιστή. Μποροῦμε νά διατυπώσουμε τόν κανόνα πώς ὅ,τι κερδίζει ὁ κινηματογράφος, τό χάνει τό θέατρο. Γιατί τό θέατρο, τό πραγματικό, εἶναι δουλειά δύσκολη, σκληρή, μακροχρόνια, πού ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση, ἄσκηση, εἰδικό φρόνημα, καί ὅλ' αὐτά σά συμπληρώματα καί μόνο τοῦ ἀπαραίτητου ταλάντου.

22

Τό συμπέρασμα, ὥς ἐδῶ, εἶναι πώς ἔχουν δημιουργηθεῖ γιά τό θέατρο ἀντικειμενικές συνθῆκες πού οὔτε ν' ἀλλάξουν βέβαια μποροῦν, οὔτε νά ἐπιτρέψουν τήν αἰσιοδοξία σ' ἐκείνους τουλάχιστον πού δέν τούς ἀρέσει ἡ αὐταπάτη. «Οὐκ ἄν προαίμην οὐδενός λόγου βροτόν ὅστις κεναῖσιν ἐλπίσιν θερμαίνεται», λέει ὁ Αἴας. Αὐτό δέν σημαίνει καί πώς τό θέατρο θά σβήσει. Ὄχι, καθόλου! Σημαίνει ἴσως κάτι χειρότερο, ἄν δέν ἀναβλέψει: Πώς θά σέρνεται, θά ὑπάρχει σά σκιά τοῦ ἑαυτοῦ του, μιά ὀφθαλμαπάτη πού θά ξεγελάει πώς εἶναι ἔκφραση Τέχνης, ἐνῶ δέν θά εἶναι παρά κλυδωνιζόμενη ἐπιχείρηση ἤ, στήν καλύτερη περίπτωση, αἵρεση ἐκκεντρική.

Ὅμως ὁ ὠμός ρεαλισμός μᾶς παρέσυρε. Ξεχάσαμε πώς γράφουμε γιά πρωτοχρονιάτικο φύλλο, ὅπου οἱ ἐλπίδες εἶναι ὅρος αὐτονόητος. Ἄς αἰσιοδοξήσουμε λοιπόν, ἀλλά μέ τρόπο ὅσο γίνεται πιό σοβαρό, ὄχι ἀπατηλό. Ἡ κυριότερη ἐλπίδα εἶναι πώς ἡ σωτηρία τοῦ θεάτρου θά εἶναι ἀκριβῶς ἡ κρίση ἡ ὕπουλη καί θανάσιμη πού ἔχει ἀρχίσει. Πρῶτα - πρῶτα ὅλοι οἱ ἠθοποιοί δέν παίζουν στόν κινηματογράφο. Πολλοί — συχνά ἀπό τούς καλλίτερους — φαίνεται πώς εἶναι ἀντικινηματογραφικοί. Ὑποπτεύομαι μάλιστα πώς ἄν εἴχαμε θέατρο καί κινηματογράφο στήν καθαρή μορφή τους, τό καθένα θά εἶχε καί τούς εἰδικούς του καλλιτέχνες, μέ κάτι τό ἀσύμπτωτο μεταξύ τους. Ἀδιάφορο! Ἄς πάρουμε τά πράγματα ὅπως εἶναι: Ἡ κρίση τοῦ θεάτρου θ' ἀναγκάσει τούς ἠθοποιούς ν' ἀναβλέψουν, νά σοβαρευτοῦν, νά συσπειρωθοῦν. Τό βαθμιαῖο, ἐξ ἄλλου, ἀποτράβηγμα τοῦ κοινοῦ — πού, λυπᾶμαι, ἀλλά τό βλέπω σάν κάτι ἀναπόφευκτο, ἄσχετα μέ τίς συμπτωματικές ἤ καί στατιστικές ἐνθαρρύνσεις πότε - πότε τοῦ ταμειακοῦ δείχτη — θ' ἀναγκάσει ὁρισμένους ἀνθρώπους τοῦ θεάτρου, νέους ἰδίως, ν' ἀντιδράσουν σκληρά, νά ἐπιχειρήσουν κάποιες ἀπό ἐκεῖνες τίς ὡραῖες κουτουράδες, πού ἔσωσαν πάντα τή σημαία τῆς δραματικῆς Τέχνης ἀπό τήν πανωλεθρία τόσες φορές μέσα στήν Ἱστορία. Μή γελιόμαστε! Μόνο τέτοιες, γενναῖες, ριζικές ἐξορμήσεις μποροῦν νά κάνουν τό θέατρο νά ξαναβρεῖ τόν ἑαυτό του, νά ὑψωθεῖ στή θέση πού τοῦ ἁρμόζει κι' ἀπ' ὅπου, μόλις λίγο παραπατήσει, πέφτει ἀσυγκράτητα στό λιθόστρωτο τῆς ἀγορᾶς. Μέ λίγο καλλίτερες παραστάσεις, μέ χλιαρή καλή θέληση, μέ ἡμίμετρα καί γιατροσόφια, δέν σώζεται ἡ ὑπόθεση. Ἡ μόνη ἐλπίδα τοῦ θεάτρου εἶναι ὁ θανάσιμός του κίνδυνος... Ἄς εὐχηθοῦμε λοιπόν τή δύσκολη αὐτή σωτηρία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥΙ
ΑΡΘΕΝΟΥ
MDCCCLXXXI

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Ἰανουαρίου 1961

ΜΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

2-3

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γιά τήν Τετάρτη τούτη, πού εἶναι ἡ πρώτη ἑνός καινούργιου χρόνου, δέν βρίσκω τίποτα πιό κατάλληλο σάν ἀνάγνωσμα, πιό ἐπίκαιρο μέ τήν πλατύτερη σημασία τοῦ ὅρου, ἀπό τό κείμενο ἑνός λόγου πού βλέπω πώς ἐξεφώνησε, στίς 26 τοῦ περασμένου Ὀκτώβρη, ὁ καθηγητής τῆς Ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Ι. Κακριδῆς. Πανηγυρικός βέβαια ὁ λόγος, ὑπαγορευμένος ἀπό τήν ἑορταστική ἐκείνη περίσταση. Ἀλλά χωρίς τίς συμβατικότητες τῶν πανηγυρικῶν. Χωρίς ἀμετροέπειες ἤ κοινοτοπίες πού κάνουν πάντα ἕνα ἀνυπολόγιστο κακό, γιατί κατεβάζουν στό ἐπίπεδο τῆς ρουτίνας γεγονότα πολυσήμαντα, ἐμφορημένα ἀπό νόημα ζωντανό καί βαθύ. Με τήν καλλίτερη πρόθεση τοῦ κόσμου οἱ ὁμιλητές, σκοτώνουν συνηθέστατα τό νόημα, ὑποβιβάζουν σέ τυπική λειτουργία τήν ἱστορική μνήμη καί φθείρουν ἀνεπανόρθωτα ἔτσι κάποια σύμβολα πού θά μποροῦσαν, κοιταγμένα διαφορετικά, μέσ' ἀπό τό ἐνήμερο πρῖσμα τοῦ ἐν ἐνεργεία παρόντος, νά διαφωτίσουν, ν' ἀξιοποιηθοῦν, νά φρονηματίσουν δίχως φτηνό καί ἄγονο διδακτισμό.

Τό θέμα τοῦ κ. Κακριδῆ εἶναι ἡ «ἑλληνική ἐλευθερία». "Ας μή διαστοῦμε νά πάρουμε θέση: Ξέρω πολύ καλά πόσο ὁ ὅρος ἔχει διαβληθεῖ. Ὅπως τόσες καί τόσες γενικές ἰδέες στήν ἐποχή μας, κι αὐτή - ἐδῶ χρωματίστηκε πολιτικά, ἔγινε σύνθημα, στόχος. Σύνθημα γιά τούς μέν, πού σημαίνει περίπου πρόσχημα. Στόχος γιά τούς δέ, πού ἔχουν κυριευτεῖ ἀπό γενική, φανατική καχυποψία. Μποροῦμε νά λυθοῦμε ἐμεῖς γιά μιά στιγμή ἀπό τίς προκαταλήψεις; Μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε γιά μερικά λε-

2-4

πτά τίς καπηλεῖες πού πραγματικά λερώνουν καί ξυπνᾶνε τήν αὐτόματη ἀντίδραση; Ἄν ναί, τότε νά προχωρήσουμε. Διαφορετικά, νά καταθέσουμε ἀμέσως τώρα τήν πέννα, νά κηρύξουμε κάποιες περιοχές, καθώς αὐτήν, ἀπλησίαστες, ξορκισμένες. Δέν θά παραξενέψω ἴσως κανένα ἄν ὁμολογήσω πώς τέτοιος ζῆλος, ξεπερνάει τίς δυνατότητές μου...

Ἄς ἰδοῦμε λοιπόν τό κείμενο τοῦ λόγου τοῦ κ. Κακριδῆ. Εἶναι μετρημένο καί σμιλεμένο. Τίς ἀρετές τοῦτες τίς ἀναγράφω στό ἐνεργητικό τοῦ περιεχομένου, ὄχι μόνο τῆς μορφῆς, γιατί σέ τέτοια θέματα εἶναι ἡ διαύγεια καί ἡ ἀκρίβεια τῆς ἰδέας πού προσδιορίζουν τή διατύπωση. Βλέπεις, ἐδῶ, πώς ὁ ὁμιλητής μιλάει γιά κάτι πού πιστεύει, ὄχι γιά κάτι πού διάλεξε. Καί τό πιστεύει γιατί τό ἔχει ἀναλύσει μέσα του, ἀφομοιώσει, μετουσιώσει σέ ἀνάσα ζωῆς. Ἀλλοίμονο ὅμως ἄν εἴχαμε ἔτσι, σάν ἀποτέλεσμα, τήν ἐπαγγελματική πίστη τοῦ δασκάλου. Θά μᾶς εἶταν συγκινητική καί ἀδιάφορη. Ὄχι: Ἔχουμε τήν πίστη τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου πού δέχεται τά ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, ἀνησυχεῖ, ἀναρωτιέται, ψάχνει, καί τέλος ἀναπνέει, γιατί βρῆκε ἕνα ἐσωτερικό ἀραξοβόλι. Ἡ ἑλληνική ἐλευθερία—χωρίς ἴχνος σωβινισμοῦ—ἡ ἑλληνική ἐλευθερία ὅπως τήν ἔβγαλε σάν ἀκριβό ἀπόσταγμα ἡ παιδεία τοῦ οὐμανιστῆ, ὑψώθηκε μπροστά στά μάτια του ἰδανικό ἀνθρώπινο. Εἶναι τό ἀστέρι πού καθοδηγεῖ, παρηγορεῖ, προτρέπει. Ὅλ' αὐτά μαντεύονται ἀνάμεσα στά λόγια. Δέν λέγονται. Γι' αὐτό καί τά πιστεύουμε. Γι' αὐτό καί μᾶς χρησιμεύουν.

Δέν κάνω κριτική· σχολιάζω ἕνα θέμα. Ποιό εἶναι λοιπόν, πρῶτα-πρῶτα, τό εἰδικό αὐτό νόημα τῆς ἐλευθερίας πού ὁ κ. Κακριδῆς τό λέει «ἑλληνικό»; Πρόκειται γιά τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων; Γιά τήν ἀνεξαρτησία τῆς πατρίδας τους; Πρόκειται γιά τή μεροληπτική χειραφέτηση ἑνός ἔθνους, πού τυχαίνει νά εἶναι τό δικό μας καί γι' αὐτό τό βάζουμε πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα; Τέτοιες ἀπόψεις, ὁσοδήποτε κι' ἄν εἶναι δικαιολογημένες ἀνθρώπινα, ἔχουν πάψει ν' ἀγγίζουν τή βαθύτερη προβληματική τοῦ ἀνθρώπου, νά προάγουν τήν κατανόηση τοῦ πνεύματος τῶν καιρῶν μας. Σήμερα, ἡ ἐθνική ἀνεξαρτησία ἀποτελεῖ αὐτονόητη, ἀναγκαία προϋπόθεση, δέν εἶναι πιά ἀντικειμενικός σκοπός, καθώς εἶταν στήν ἐποχή τοῦ ξυπνήματος τῶν ἐθνοτήτων. Μόνον οἱ ἄλλοτε ἀποικιοκρατούμενοι λαοί—καί, ὡς ἕνα σημεῖο, οἱ ἀκόμα κάτω ἀπό ξένη κυριαρχία—μποροῦν νά ἐξαντλοῦνται σέ τέτοιες ἰδεολογίες. Οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν παρά ν' ἀξιοποιήσουν τό ἀγαθό τῆς ἀνεξαρτησίας τους, νά συλλάβουν δηλαδή τό βαθύτερο νόημά της. Καί ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού παίρνει θέση ἡ «ἑλληνική ἐλευθερία». Σημαίνει τήν ἑλληνική περί ἐλευθερίας ἄποψη, μιάν ἰδεολογία ἄξια νά φωτίσει τό ἴδιο ὅλους τούς ἀνθρώπους.

Ἄς ἰδοῦμε πῶς τήν προσδιορίζει ὁ κ. Κακριδῆς: «Γιά τόν κλασικό Ἕλληνα ἡ ἐλεύθερη πολιτεία προϋπέθετε καί τόν πολίτη ἐλεύθερο. Τό κάθε ἄτομο χρωστοῦσε νά ὑψωθεῖ σέ ἀκεραιωμένη, ὑπεύθυνη προσωπικότητα, καί μέ τό φρόνημα ἀδούλωτο νά κάνει τίς ἐπιταγές τοῦ θεοῦ, τῆς πολιτείας καί τῶν ἀρχόντων—νά τίς κάνει ἐπιταγές τῆς ἴδιας του τῆς ψυχῆς. Ὅλες οἱ μεγάλες ἀνθρώπινες ἀξίες, γιά νά μείνουν ἀξίες, ἔπρεπε νά πάψουν νά εἶναι ἑτεροκίνητες καί νά δικαιωθοῦν μέσα στήν ψυχή τοῦ κάθε πολίτη». Μιά τέτοια ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας, εἶναι φανερό πώς ἀποτελεῖ κατάκτηση τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν ἄνθρωπο, κι' ἄς τή συνέλαβε σέ δεδομένη στιγμή ἕνας λαός, σάν πρωτοπόρος. Ποιό εἶταν ἀκριβέστερα τό περιεχόμενό της; Ἕνα αἴσθημα ἀξιοπρέπειας, θά ἔλεγα. Ὁ κλασικός Ἕλληνας «κοιτάζει τούς θεούς του στά μάτια,—μᾶς λέει ὁ κ. Κακριδῆς—δέν τούς προσκυνάει, γιατί ἡ αἴσθηση τῆς ἀξιοπρέπειάς του ὡς ἀνθρώπου δέν τοῦ ἐπιτρέπει τήν ταπείνωση αὐτή. Νιώθει ἀκόμη πώς καί γιά τούς θεούς τούς ἴδιους θά ἦταν ταπεινωτικό νά βλέπουν μπροστά τους δούλους νά τούς λατρεύουν». Ἀξιοπρέπεια ἀνθρώπινη σημαίνει βέβαια καί ὀντότητα, ἀπόσπαση ἀπό τόν ἀφηρημένον ἀριθμό, ἀπό τήν πλαδαρή ἀνωνυμία τοῦ πολτοῦ. Τό δικαίωμα αὐτό νά ὑπάρχεις, ὁ κλασικός Ἕλληνας τό ἐπεκτείνει καί στίς συλλήψεις τῆς ποιητικῆς του φαντασίας, τό ἀντικαθρεφτίζει στίς δευτερεύουσες, τριτεύουσες θεότητες πού ψυχώνουν τό γύρω του κόσμο. Οἱ πενήντα θυγατέρες τοῦ Νηρέα, λόγου χάρη, οἱ Νηρηΐδες, δέν εἶναι ἀπρόσωπο σύνολο, καθώς τά δαιμόνια ἄλλων λαῶν. Ἔχουν ἡ καθεμιά τό ὄνομά της, πού μᾶς τό ἐμπιστεύεται στ' αὐτί ὁ ποιητής, Ὅμηρος, Ἡσίοδος, κι' ἔτσι ἡ κάθε Νηρηΐδα ἀποκτᾶ προσωπικότητα, ἀρχίζει νά ὑπάρχει. Τέλος, ἀποκορύφωμα τῆς καλῶς νοούμενης ἀξιοπρέπειας, τό ὄνομα τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ αὐτοταξία, δέν χρειάζεται τίτλους, μνεία ἀξιωμάτων συνοδευτική, γιά ν' ἀποκτήσει βαρύτητα ἀνθρώπινη: «Ἄν βρίσκαμε σήμερα τήν ταφόπετρα τοῦ μεγάλου Περικλῆ, θά ἔγραφε, ὅπως καί τόσων ἄλλων Ἀθηναίων, ἁπλά καί μόνο: Περικλῆς Ξανθίππου Χολαργεύς, τ' ὄνομα τό δικό του, τοῦ πατέρα του καί τοῦ δήμου του. Στρατηγός, πολιτικός ἤ ὅ,τι ἄλλο, ὅλα αὐτά εἶναι ἁπλές συνέπειες τῆς προσωπικότητας· δέν τῆς προσθέτουν τίποτε, ἀντίθετα τή θολώνουν, ἄν εἰπωθοῦν». Καί τό θαυμάσιο τοῦτο: «Ἀπό τήν ἴδιαν ἀντίληψη λείπουν καί οἱ τίτλοι ἀπό τήν προσφώνηση· καί ὁ πιό ἀσήμαντος Ἀθηναῖος μιλώντας στόν Περικλῆ θά τόν προσφωνοῦσε μέ τ' ὄνομά του καί μόνο. Οἱ στρατηγοί πλῆθος, μά Περικλῆς ἕνας καί μόνο».

Πῶς, τώρα, νά μή τ' ἀντιδιαστείλει κανένας αὐτά μέ τή στάση τοῦ Ἀνατολίτη, πού λάτρευε τό θεό του ἤ προσκυνοῦσε τό βασιλιᾶ του μπρούμυτα, κολλημένος στό χῶμα; Καί δέν εἶναι ἀπό τή δεύτερη τούτη κοσμαντίληψη πού βγαίνει ἡ ταπεινή προσωπολατρία, ἡ δουλοπρέπεια, ἡ τάση νά ἐξυμνεῖς τόν ὁποιοδήποτε ἀφέντη ἤ ἀρχιερέα, ξοδεύοντας ὡς τήν ἐξάντληση τά κοσμητικά ἐπίθετα καί τήν τρισάθλια φιλολογία τῆς κολακείας.

Ὁ λόγος τοῦ κ. Κακριδῆ τελειώνει μέ διαπιστώσεις γιά τήν ἀπόσταση πού χωρίζει ἀκόμα τόν σημερινόν Ἕλληνα ἀπό τήν πραγμάτωση τοῦ ἰδανικοῦ πού εἶναι ἡ ἑλληνική ἐλευθερία. Χρήσιμη ἡ ὑπόδειξη. Θά μπορούσαμε ὅμως, ἐμεῖς πού δέν δεσμευόμαστε ἀπό τίς εἰδικές συνθῆκες ἑνός πανηγυρισμοῦ, νά προχωρήσουμε καί σ' ἕνα ἄλλο κεφάλαιο, γενικότερο. Τό ἄν ὁ σημερινός ἄνθρωπος, ἤ ὁ αὐριανός, μοιάζουν νά βρίσκονται στό δρόμο πού ὁδηγεῖ πρός τήν ἑλληνική ἐλευθερία, ἤ πρός τό ἀντίθετό της. Ἀδίστακτα, νομίζω, θ' ἀπαντούσαμε πώς τό δεύτερο ἀληθεύει, ἀλλοίμονο! Ἡ «ἑλληνική ἐλευθερία» εἶναι μιά ὑψηλή ἀξία πού τή θυμόμαστε καί τήν ἐξυμνοῦμε, ἀκριβῶς γιατί τή νιώθουμε νά κινδυνεύει. Τήν ἀπειλοῦν δυό μεγάλοι κίνδυνοι: Ἕνα ἦθος κι' ἕνα φαινόμενο. Τό ἦθος εἶναι τό ὁλοκληρωτικό πνεῦμα — συνισταμένη περίεργη κάθε πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ καιροῦ μας. Τό φαινόμενο εἶναι ἡ ἀφηνιασμένη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς. Ὁ ὑπερπληθυσμός φέρνει τή μαζοποίηση, καί ἡ μαζοποίηση τόν ὁλοκληρωτισμό. Ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο ἡ ἀλληλουχία εἶναι λογική, ἀναπόδραστη. Ἀπόδειξη πώς τό ὁλοκληρωτικό πνεῦμα ὑποστηρίζει ἀδιάλλακτα τόν ὑπερπληθυσμό. Εἶναι ἡ κατάσταση πού τοῦ ἀνοίγει τό δρόμο, τόν στρώνει μέ βάγια. Καί σ' αὐτό τό δρόμο πάνω, προχωρεῖ τό ἀνθρώπινο γένος τραγουδώντας θούρια ἐνθουσιαστικά...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-5

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ἰανουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΘΕΟΡΤΙΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τώρα πού πέρασε ἕνα ὁλόκληρο δεκαήμερο — κιόλας! — ἀπό τήν πρωτοχρονιά, κι' ἔτσι μπορεῖ νά μή θεωρηθοῦν πιά ἄτοποι, κακοσήμαδοι, κάποιοι διαλογισμοί μας, θά τό πῶ: Κάθε φορά πού εἶναι ν' ἀλλάξει ὁ χρόνος, καί οἱ ἄνθρωποι ἑτοιμάζονται μέ τόσο ζῆλο νά γιορτάσουν τήν ἀλλαγή καί τή γιορτάζουν, καί πάνω στό γύρισμα τοῦ χρόνου ξεσπάζουν σέ μιά μικρή βακχεία, ἀναρωτιέμαι τί ἄραγε ψυχολογία εἶναι αὐτή πού ὁρίζει ἕνα τέτοιο φαινόμενο. Γιατί, βέβαια, νά γιόρταζαν τήν ἀλλαγή τοῦ χρόνου οἱ νέοι μόνο, θά εἶταν ἐπιτέλους νοητό. Τά νιάτα περιμένουν ἀπό τό αὔριο, τό ἐμπιστεύονται, τό στολίζουν μέ τίς ἐλπίδες τους, μέ τά ὄνειρά τους. Ἀλλά νά γιορτάζουν οἱ ὥριμοι, οἱ ἡλικιωμένοι! Αὐτοί τί περιμένουν; Νά ἕνα θέμα μικρῆς διατριβῆς, πού δέν ξέρω ἄν τήν ἔχει καταπιαστεῖ κανένας. Δυσάρεστης, ἄλλωστε, τ' ὁμολογῶ. Γιατί εἶναι κάποια θέματα πού οἱ ἄνθρωποι θά προτιμοῦσαν νά μή τά θίγει κανένας, νά κάνει καλύτερα τόν κουτό, σάμπως νά μήν ὑπάρχουν. Διαφορετικά, τόν λένε μέσα τους ἀδιάκριτο, ἐνοχλητικό, δυσάρεστο. Τόν ξορκίζουν. Ἄς ἀποδεχτοῦμε λοιπόν τώρα τόν ἀχάριστο τοῦτο ρόλο.

Μιά ἐξήγηση, εἶναι βέβαια τό ἔθιμο: Γιορτάζουμε ἀπό κεκτημένη ταχύτητα, ἐπειδή ἔτσι μάθαμε. Ὁ πανηγυρισμός δέθηκε μέ τίς νεανικές μας ἀναμνήσεις, ἔγινε βίωμα, πηγή συναισθηματικῶν καταστάσεων, ἐνδόσιμο γι' ἀναπολήσεις. Πρόσωπα ἀγαπημένα καί τώρα ἀπόντα ἀπό τή ζωή ἔκαναν νά σελαγίσει μέσα μας γιά πρώτη φορά ἡ θαλπωρή τοῦ σπιτιοῦ τοῦ στολισμένου γιά τίς γιορτές, τό αἴσθημα τῆς ἀκαθόριστης καί διάχυτης εὐδαιμονίας πού τίς τυλίγει. Τό παιδικό δῶρο, ὑπόσχεση πού φωτίζει ἕνα σημαντικό ποσοστό τοῦ χρόνου, ἔχει παίξει κι' αὐτό, ἐκεῖ στά βαθύτερα στρώματα τῆς προσωπικῆς μας ἱστορίας, τό ρόλο του. Καί τώρα, ἀκόμα, σέ ἡλικίες ὄχι πιά νεανικές, μᾶς εἶναι ἐπιφυλαγμένη μιά ἄλλη χαρά, ἴσως ἀκόμα πιό πολύτιμη: Τῆς προσφορᾶς τοῦ δώρου, τῆς εὐκαιρίας νά κάνεις ἕνα πρόσωπο κοντινό στήν καρδιά σου νά φέξει, νά πιστέψει γιά μιά στιγμή στήν εὐτυχία. Ὅλ' αὐτά εἶναι εὐκολονόητα, αὐταπόδεικτα. Δικαιολογοῦν πολλά. Ὄχι ὅλα.

Δέν θέλω νά πῶ πώς πρέπει γιά νά διαφωτιστοῦμε ν' ἀνατρέξουμε στήν ἱστορική δημιουργία τοῦ ἐθίμου. Ἡ λαογραφία μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει ἐδῶ μιάν ἑρμηνεία ἱστορική, ψυχολογικά ὅμως ἡ δικαιοδοσία της μοῦ φαίνεται περιορισμένη. Ἀντίθετα: Πιστεύω πώς, γιά νά ἐρευνηθεῖ ἡ ρίζα τοῦ φαινομένου, πρέπει νά ξεχάσουμε γιά μιά στιγμή τή λαογραφία. Ν' ἀγνοήσουμε τό δεδομένο. Νά κάνουμε ἀφαίρεση καί ἀπό ὅλες τίς εἰδικές συνθῆκες πού συνοδεύουν τό ἔθιμο, τό διακοσμοῦν, τοῦ δίνουν τή φαντασμαγορική αὐτονομία ἑνός εἰδώλου. Τό κάτω - κάτω ζοῦμε σέ καιρούς ὅπου πολλά καθιερωμένα ἀναθεωροῦνται, γυμνώνονται, μαραίνονται. Στό σημεῖο αὐτό δέν μοῦ φαίνεται νά ἔχει γίνει ἀλλαγή πρός τήν ἄρνηση. Ἀπεναντίας: θά ἔλεγε κανένας πώς ἔχει ἰσχυροποιηθεῖ ἡ θέση.

Μέ τήν ἀπόκρουση τῆς λαογραφικῆς ἑρμηνείας φεύγει ἀπό τή μέση καί ἡ παραδοχή ἑνός ψυχολογικοῦ μηχανισμοῦ ποῦ θά ἐξηγοῦσε τό φαινόμενο. Ἔχουμε τήν ἀφηρημένη ποιότητα ἄνθρωπος τοποθετημένη μπροστά στήν ἀφηρημένη ποσότητα Χρόνος. Ἡ πρώτη σχέση μεταξύ τους, ἡ αὐτονόητη, εἶναι πώς ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σέ θέση ἐξαρτημένου. Ἄς ἀφήσουμε ὡστόσο τήν ψυχρή συμβολική τῆς θεωρίας, ἄς ποῦμε σέ γλῶσσα ἁπλή πώς εἴμαστε δεσμῶτες τοῦ Χρόνου. Εἴτε συναισθηματικά τό σχολιάζουμε αὐτό, εἴτε συνειδητά καί μόνο τό σημειώνουμε, σέ κάθε περίπτωση τό ζοῦμε. Μᾶς εἶναι δοσμένη — θεωρητικά τουλάχιστον — ἡ εὐχέρεια νά ξεπεράσουμε τήν κατάθλιψη τῆς δυναστείας τοῦ Χρόνου, νά μή τόν μετουσιώσουμε σέ ἄγχος· δέν μᾶς εἶναι δοσμένη ἡ εὐχέρεια νά μή τόν ζήσουμε. Προτοῦ ἀκόμα — πολύ προτοῦ — σημάνει ἡ ὥρα τοῦ ἀφανισμοῦ μας, πολύ προτοῦ ὁ Χρόνος αὐτοκαταργηθεῖ γιά τό συγκεκριμένο μας ἄτομο μέσα σέ μιά δραματική λύση συγχορδίας, τά σημάδια τῆς ἀκατάσχετης ροῆς του μᾶς στιγματίζουν, ἀποθέτουν πάνω μας τή σφραγίδα τοῦ καταδικασμένου. Ὅ,τι καλλίτερο, μέσα στήν τάξη τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν, μποροῦμε νά κάνουμε, εἶναι νά τά περιφέρουμε μέ ἀξιοπρέπεια. Δηλαδή ὑποταγμένοι ἀγόγγυστα στό νόμο τους. Μόνη νοητή νίκη, ἐδῶ, εἶναι ἡ παραδοχή τῆς ἥττας.

Τί προκαλεῖ, τώρα, τή σύγκρουσή μας μέ τήν κατάσταση Χρόνος — τή σύγκρουση αὐτή πού ἔχει ὡστόσο σταθερά γνωστή τήν ἔκβαση; Ἄν, ὅπως εἴμαστε κουρντισμένοι στό ρολόϊ τοῦ Χρόνου, εἴμασταν καί ψυχικά ἐναρμονισμένοι μαζί του, σύγκρουση δέν θά χωροῦσε. Ἡ σύγκρουση προέρχεται ἀπό μιάν ἀξίωση ἀντινομικά φυτεμένη μέσα μας, καί πού ὑποδύεται τή «φυσική» θέληση γι' αὐτοσυντήρηση. Αὐτοσυντήρηση ὅμως θά πεῖ ἄμυνα. Κι' ἐδῶ εἶναι πού μᾶς ξεγελάει ὁ κρυμμένος μέσα μας ἄγνωστος. Γιατί ἡ πραγματική του πρόθεση δέν εἶναι ἀμυντική. Εἶναι ἐπιθετική. Ὅ,τι ἐκφράζεται σάν αὐτοσυντήρηση — δηλαδή σάν οἰκονομία πρακτική, πού θά μᾶς ἐξίσωνε οὐσιαστικά μέ τ' ἄλλα ἔμβια ὄντα — εἶναι στήν πραγματικότητα κάτι πολύ διαφορετικό: Ἀξίωση ἀθανασίας. Μιά ποσότητα μεταλλάζει, ἔτσι, σέ ποιότητα. Δέν ἀποζητᾶμε τή διάρκεια, τή διατήρηση, τή στασιμότητα. Ἀξιώνουμε τή μετάταξή μας σέ ἄλλη σφαῖρα, σ' ἄλλον κύκλο ζωῆς: Αὐτοσυντήρηση δέν σημαίνει παρά ἁπλή μονιμότητα. Ἀθανασία ὅμως σημαίνει λύση ὅλων τῶν πόνων καί τῶν ἀντιθέσεων, τῶν μέσα καί τῶν ἔξω, μακαριότητα ἐκστατική, παραδεισιακή εὐδαιμονία. Λέμε πώς ἀγωνιζόμαστε γιά τήν αὐτοσυντήρηση — πού εἶναι νόμος φυσικός, ἄρα «δικαίωμα» — ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἀγωνιοῦμε γιά τήν ἀθανασία, πού εἶναι σύλληψη καθαρά ἀνθρώπινη, μεταφυσική. Ἡ Ἰουλιέττα εἶναι μιά στιγμή δροσιᾶς, πού ἐπειδή ἔχει μέσα της τόν ἀβάσταχτο καϋμό τῆς ἀθανασίας, δέν βρίσκει ἄλλη δυνατότητα νά φτάσει στό ἀπόλυτο παρά ν' ἀφεθεῖ νά τήν πιεῖ ὁ ἥλιος τοῦ θανάτου.

Ἄν θέλετε τώρα τή βάσανο, δέν ἔχετε παρά ν' ἀρνηθῆτε γιά μιά στιγμή τήν ἀλήθεια, νά κάνετε ἀφαίρεση τῆς ἔννοιας ἀθανασία καί νά ἰδῆτε τί ἀπομένει ὅταν ὅλες οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου περιοριστοῦν στήν αὐτοσυντήρηση: Εὐτέλεια φοβερή. Ὄχι ἁπλά ταπεινωτική, πού δέν θά εἶταν, τό κάτω - κάτω, ἐπιχείρημα. Ξένη σέ κάθε πραγματικότητα. Γιατί στό περιθώριο ἀκριβῶς τῆς πάλης γιά τήν αὐτοσυντήρηση, ἐγγράφονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ καταστάσεις, οἱ ἐξορμήσεις, τά πετάγματα τῆς ψυχῆς μας πού συναγείρουν καί ἐξυψώνουν. Ὅλες δίχως ἐξαίρεση οἱ ἰδεολογίες, καί οἱ πιό ὑλιστικές, ὅλες οἱ θρησκεῖες, σέ ὅ,τι τουλάχιστον τό πιό ἀφιλόκερδο ἔχουν, ἀπό τό περίπνευμα αὐτό ἀντλοῦν καί τρέφονται. Εἶναι ἀφελέστατος ὅποιος νομίζει πώς, σήμερα, γενιές ὁλόκληρες ζωντανῶν πέφτουν κατά κύματα, δέχονται νά θυσιαστοῦν γιά νά ἐξασφαλίσουν ἔτσι, ὅπως πιστεύουν, τήν εὐτυχία σέ κάποιους μελλοντικούς ἀπογόνους τους, βασισμένες σ' ἕναν αὐστηρά λογικό ὑπολογισμό. Ποτέ κανένας ἄνθρωπος δέν ἔπνιξε μέσα του ἀπό ὑπολογισμό τήν αὐτοσυντήρηση. Ὅταν δέν συντρέχει ἡ τρέλλα, χρειάζεται ἡ ἔξαρση. Καί τήν ἔξαρση τήν παρέχει αὐτό πού ἀποκαλέσαμε «ἀξίωση ἀθανασίας» — δηλαδή ἕνα ποσοστό χίμαιρας.

Ἀπέναντι σέ μιά τέτοια κατάσταση βλέπουμε νά ὀρθώνεται ἐχθρικός, προσβλητικός στήν ἀδυσώπητη ἐνάργειά του, ὁ Χρόνος. Πῶς, τώρα, νά καταλάβουμε τόν ἄνθρωπο πού, ἀναιρόντας ὅ,τι παραπάνω μᾶς φανέρωσε, πανηγυρίζει γιά τό φευγαλέο, τή ροή; Μήπως ὁ πανηγυρισμός αὐτός δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἀπόπειρα εὐφημισμοῦ, προσπάθεια νά κρυφτεῖ πίσω ἀπό μιά χαρούμενη πρόσοψη τό πένθιμο τῆς ἀλήθειας; Μήπως βρισκόμαστε μπροστά σ' ἐκεῖνο πού σημειώνει γιά τίς «διασκεδάσεις» ὁ Πασκάλ: πώς ἔχουν σκοπό νά μᾶς ἀποστρέφουν τήν προσοχή ἀπό τό θάνατο; Θά εἶταν μιά ἐξήγηση λογική. Κάτι μοῦ λέει πώς δέν εἶναι καί ἡ ἔσχατη.

Θά ἔβλεπα γιά ἔσχατη ἐξήγηση μιά διάθεση ψυχική πού δέν σχετίζεται καθόλου μέ τό λογικό μας. Μιά διάθεση καθαυτό διονυσιακή, σκοτεινή, μέ ἀσύνειδα τραγικό χαρακτήρα: Ἕνα μεθύσι μας, πού ξεκινάει ἀπό τίς ἀμνημόνευτες πηγές μας, καί πού μᾶς κάνει νά χορεύουμε πρόθυμα στό χεῖλος τῆς ἀβύσσου. Ὑπάρχει ἕνας ἀπελπισμός θεμελιακός, ἕνα αἴσθημα ἐνστικτικό τοῦ ἀναπότρεπτου, πού μᾶς γλυκοζαλίζει καθώς ὁ Ἰλιγγος. Ὅταν ἡ εἰκόνα τοῦ χαμοῦ μας δέν εἶναι παροῦσα, νά μᾶς τρομάξει, τό μεθύσι μπορεῖ νά ξεσπάζει ἀδέσμευτο, νά μᾶς συνεπαίρνει. Πανηγυρίζουμε, τότε, γιά ὅ,τι ἀκριβῶς ξέρουμε ἀνέκκλητα γραμμένο. Μιά μυστική εὐθυγράμμιση μέ τή Μοῖρα συντελεῖται μέσα μας. Χαιρόμαστε τόν ἀφανισμό. Καί βλέπουμε πώς κάτω ἀπό τά στρώματα τοῦ προσιτοῦ, τοῦ νοητοῦ, περνᾶνε ἄλλα ρεύματα, ὑποχθόνια, πού δέν μᾶς ἐξηγοῦν, ἀλλά πού μᾶς καθορίζουν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Ἰανουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΕ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Γόνιμο σέ σκέψεις γιά τόν ἀναγνώστη του εἶναι τό νέο δοκίμιο πού παρουσιάζει σέ ἀνάτυπο ἀπό περιοδικό, τήν «Κριτική», ὁ λαμπρός διανοητής τῆς Θεσσαλονίκης κ. Βασ. Φράγκος. Μᾶς ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία κι' ἄλλοτε ν' ἀσχοληθοῦμε μ' ἐργασίες του. Ν' ἀσχοληθοῦμε ὄχι βέβαια ἀπό κριτική σκοπιά, γιατί τοῦ κ. Φράγκου οἱ ἐνασχολήσεις εἶναι φιλοσοφικές καί οἱ δικές μας ὄχι. Ἡ ἀφορμή ὅμως σέ ἁπλό καί δίχως ἀξιώσεις σχολιασμό πού μᾶς ἔδωσε, πρέπει νά ποῦμε πώς βρίσκεται μέσα στό γενικό κλῖμα τοῦ αἰῶνα τούτου. Εἶναι μιά ἐποχή πού ἔχει τό μέγιστο ἀγαθό πώς χειραφέτησε τό στοχασμό, τόν ἔβγαλε ἀπό τήν κλειστή ἀτμοσφαῖρα τοῦ ἐργαστηρίου, τόν ἔκανε κοινό κτῆμα: Τοῦ ἔδωσε μιά δυνατότητα, τουλάχιστον, νά γίνει κοινό κτῆμα. Ἡ μνεία, στήν πρώτη κιόλας παράγραφο τοῦ δοκιμίου τοῦ κ. Φράγκου, τοῦ Κάφκα, τοῦ Γκράχαμ Γκρήν, τοῦ Μαιλρώ, τοῦ Μπερνανός, τοῦ Καμύ, τοῦ Ἔλιοτ, τοῦ Ἀνούγι, τοῦ Οὐίλλιαμς, τοῦ Χέμινγουαίη, ἀμέσως ὕστερα ἀπό τά ὀνόματα τοῦ Γκόγκολ, τοῦ Ντοστογιέφσκι, τοῦ Τσέχωφ, τό φανερώνει. Δέν πρόκειται λοιπόν ἐδῶ γιά εἰδικό φιλοσοφικό πρόβλημα. Πρόκειται γιά ἕνα δράμα συνειδησιακό, ὅπου ἡ ἀληθινή λογοτεχνία—δηλαδή ἡ ὄχι στενά καί κοντόθωρα μυθοπλαστική—ἔχει τό λόγο. Τίτλος τοῦ δοκιμίου τοῦ κ. Φράγκου καί θέμα του «Τό πνευματικό πρόβλημα τοῦ αἰῶνα μας».

Ποιό εἶναι; Πασίγνωστο: Τό δραματικά πιεστικό αἴσθημα ἑνός ἀσύμπτωτου ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στόν κόσμο. Ὅσοι δέν βρίσκουν ἱκανοποίηση σέ ξόπετσες φυσιολατρικές μακαριότητες, κούφιες αὐταρέσκειες καί χορτασμούς τῶν κατωτέρων ἀναγκῶν τοῦ ζώου, διαπιστώνουν σήμερα τήν παρουσία ἑνός ἐσωτερικοῦ κενοῦ, πού δημιουργεῖ κι' ἕνα αἴσθημα περίεργο, ἀπροσδιόριστο, βασανιστικό: Κάτι σάν ταραχή, διαφωνία, δίψα, ἐνοχή, θλίψη, τύψη, ἀνικανοποίητο, ἀνησυχία, πού εἶναι ὅλ' αὐτά μαζί καί κανένα εἰδικότερα. Τό λένε συνήθως «ἀγωνία», ἄλλοι «ἄγχος». Ἀπό μέρος μου ὁμολογῶ πώς προτιμῶ τό πρῶτο, γιατί τό δεύτερο ἔχει ἀνεπανόρθωτα χρωματιστεῖ μέ κάτι τό παθο-

λογικό. Κι' ἄν θέλουμε μέ εἰλικρίνεια, δίχως προκατάληψη ἤ κακή πίστη, νά συλλάβουμε τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀγωνίας, πρέπει—πρώτη μας δουλειά μάλιστα—νά τήν ἀντιδιαστείλουμε ἀπό τό ψυχοπαθολογικό φαινόμενο τοῦ ἄγχους, πού ἔχει ἀληθινά τόση διάδοση στήν ἐποχή μας ὥστε εὔκολα νά συγχέεται μέ τήν ἀγωνία.

Ἄς ἰδοῦμε πῶς προσδιορίζει τό πρόβλημα ὁ κ. Φράγκος. Εἶναι, μᾶς λέει, «ἡ ἔλλειψη ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν συνάνθρωπο, ἡ βαθειά καί βαρειά αἴσθηση τῆς ἀπομόνωσης, αὐτή ἡ ἐσωτερική ἀδιαφορία γιά τόν ἄλλον πού πληρώνεται ἄμεσα μέ παγερή μοναξιά. Ἡ ἀπουσία ἑνός «ἐσχάτου» νοήματος τῆς Ζωῆς, ἡ ἀμφιβολία ἄν ὑπάρχει ἕνα τέτοιο «ἔσχατο» νόημα, (πού νά στηρίζει τή ζωή, νά ἑρμηνεύει τόν πόνο καί νά νικάει τό θάνατο) μιά ἀμφιβολία πρόρριζη πού γεννᾶ τήν αἴσθηση τοῦ παράλογου τῆς ὕπαρξης καί τρέφει τόν ἀπόλυτο ἀπελπισμό. ...Κι' ἔτσι ἀπομόνωση, ἀπελπισμός, ἀδιέξοδο, ὀδύνη ὀξύτατη, γίνεται καί ἀγωνία, ἀόριστος διαθρωτικός φόβος μιᾶς ἀδικαίωτης ὕπαρξης μέσα σ' ἕναν Κόσμο παράλογο καί κενό». Ἡ περιγραφή εἶναι διεξοδική καί δέν νομίζω πώς χρειάζεται συμπλήρωση.

Ποῦ ἀναζητεῖ τήν πηγή αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ὁ κ. Φράγκος; Μέ ἀξιοζήλευτη πνευματική παρρησία προσπαθεῖ, πρῶτα - πρῶτα, καί πεπυχαίνει, ν' ἀναιρέσει τίς ἑρμηνεῖες πού τό συκοφαντοῦν ἤ τό συσκοτίζουν. Ἡ μιά εἶναι ἡ ἰδεαλιστική, ἡ ἄλλη ἡ ματεριαλιστική. Ἡ πρώτη θεωρεῖ αἰτία τῆς ἀγωνίας τήν ἀσύμμετρη ἀνάπτυξη τεχνικῆς καί ἠθικῆς. Ἡ ἀσυμμετρία αὐτή προκάλεσε τό «σφάλμα» νά ὑπερεκτιμήσει ὁ ἄνθρωπος τῶν καιρῶν μας τόν τεχνικό παράγοντα καί νά ὑποτιμήσει τίς πνευματικές ἀξίες, μέ ἀποτέλεσμα μιάν ἀδυναμία του νά συντονίζει στό ἐξῆς τά δεδομένα τῆς μέσα καί τῆς ἔξω ζωῆς. Ἡ δεύτερη, ἡ ματεριαλιστική ἄποψη, ἀποδοκιμάζει οὐσιαστικά τό θάμα, τό κηρύσσει ψεύτικο πρόβλημα. Ξεκινώντας ἀπό μιά διάθεση ἁπλουστευτική, ἀνάγει τό ψυχολογικό φαινόμενο στούς στερεότυπους οἰκονομικούς παράγοντες, τό θεωρεῖ ἰδεολογική ἀντανάκλαση τοῦ οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ διδιεξόδου ὅπου ἔχει φτάσει τό κοπιταλιστικό σύστημα. Ἄρα, κατά τή γνώμη της, πρόβλημα δέν ὑπάρχει παρά μόνο γιά ὅσους μένουν ἰδεολογικά προσηλωμένοι στίς ἀντινομίες τοῦ καπιταλισμοῦ.

Προκαταιλημμένες στήν οὐσία τους καί οἱ δυό αὐτές ἀντιμετωπίσεις. Ὁ κ. Φράγκος προβαίνει σέ μιάν ἐνήμερη, καίρια ἀνάλυση τοῦ ζητήματος, γιά νά θυμίσει, πορευόμενος, πώς «ἡ ἀνθρωπότητα ποτέ ἄλλοτε δέν εἶχε φθάσει σέ μιά τέτοια κρίσιμη καμπή πού νά περιμένει ἀποκλειστικά ἀπό τό π ν ε ῦ μ α νά τάμει τή «γραμμή πλεύσεώς» της». Τήν προσδοκία τούτη, πραγματικά, τή νιώθει ἔντονα ὅποιος ἔχει τίς κεραῖες του ἀνήσυχα, δίχως μωροφιλόδοξη ἔπαρση, τεντωμένες πρός τό ἀμπάρι ἀπ' ὅπου ἀνεβαίνει τό μπερδωμένο βουητό καί ἡ πυκνή, πυρετωμένη ἀνάσα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τό ζωντανό αὐτό φορτίο ἔχει ψυχανεμιστεῖ τή μεγάλη τρικυμία πού ζυγώνει. Καί ἀνταριάζεται.

Βλέπει λύση τῆς δραματικῆς ἐμπλοκῆς ὁ κ. Φράγκος; Ναί· καί σύμφωνη πρός τίς καλά θεμελιωμένες ἰδεολογικές ἀρχές του: Εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ πνευματικοῦ τόνου πού χαρακτηρίζει τήν ἀνθρώπινη ὑπόσταση, ἀπό τή μιά, καί ὁ συσχετισμός της, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τήν παροῦσα ἱστορική φάση: τήν πιεστική παρουσία τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ ὅλες τίς ἀξεπέραστες ἐσωτερικές του ἀντιφάσεις. Ἡ δεύτερη καταθλίβει τήν πρώτη, ἡ βαθύτερη ἀνθρώπινη οὐσία ἐγκλωβίζεται στά πλαίσια τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, καί ἔτσι, σάν ποιητική μεταφορά ἄς ποῦμε, ἀναδίνεται μέσα μας τό αἴσθημα τῆς ἀγωνίας, ἡ μετουσίωση τοῦ προβλήματος πού δημιουργεῖ τά ἀναπάντητα αἰτήματα γιά νόημα τῆς ζωῆς, παράλογο τοῦ κόσμου, κλπ. «Ἡ ἄρση τῆς ἀτομικιστικῆς κερδοσκοπικῆς βάσης τῆς οἰκονομίας, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σέ συνδυασμό μέ τήν πλήρη κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω σ' αὐτές» θά δώση τόσο τήν ἐξήγηση τῆς σύγχρονης Τέχνης ὅσο καί τή λύση στό πρόβλημα τῆς διαφωνίας μας μέ τήν τάξη τοῦ κόσμου.

Συνομιλῶ σημαίνει, μοιραῖα, ἁπλουστεύω, καί ἁπλουστεύω σημαίνει, κατά ἕνα ποσοστό, προδίνω. Ἡ ἐργασία, καί γενικά ἡ σκέψη, τοῦ κ. Φράγκου ἔχει μιά πολύ γνήσια πνευματικότητα, πού δέν μπορεῖ μέ κανένα τρόπο ν' ἀντικαθρεφτιστεῖ στό στεγνό διάγραμμα τοῦ δοκιμίου του πού ἔδωσα πιό πάνω. Εἴταν ὅμως ἀναγκαία ἡ σύμπτυξη τούτη σά βάση, γιά νά ξεκινήσω καί νά ἐξομολογηθῶ μέ τή σειρά μου τούς διαλογισμούς πού μοῦ προκαλεῖ. Ξαναλέω πώς εἶναι οἱ διαλογισμοί ἑνός λογοτέχνη, ἄχι ἑνός φιλόσοφου. Μέ τράμο ἄλλωστε μετράω κιόλας τά χειρόγραφά μου καί βλέπω πώς σήμερα δέν θά κάνω ἄλλο παρά ν' ἀρχίσω. Ζητῶ λοιπόν συγγνώμη πού τό παραμιλητό τοῦτο θά χρειαστεῖ νά τό συνεχίσω—μέ ὑπόσχεση καί νά τό τελειώσω—τήν ἑπομένη φορά.

Καμμιά ἀμφιβολία πώς ἡ πρακτική μορφή τῆς σύγχρονης ζωῆς μᾶς ἔχει προικίσει μ' ἕνα αἴσθημα ἀγωνίας. Χρειάζεται πολλή μυωπία γιά νά μή τό βλέπει κανένας. Ἀλλοίμονο ἄν δέν εἴχαμε—τουλάχιστον σ' ὁρισμένες νηφάλιες στιγμές μας—τήν ἱκανότητα ν' ἀποκρυπτογραφοῦμε τά σύμβολα πού μᾶς προτείνει σάν ὀφθαλμαπάτες, ἤ καί σάν ὑπαινιγμούς, ἡ συναναστροφή μας μέ τόν ἀντικειμενικό κόσμο. Πρέπει ὅμως καί κάτι ἄλλο νά ξεκαθαρίσουμε τό γρηγορότερο, γιά νά προχωρήσουμε ὕστερα στό χῶρο πού μᾶς ἐνδιαφέρει: Πολύς λόγος γίνεται τά τελευταῖα χρόνια γιά « ἀγωνία ». Πρέπει νά στεκόμαστε δύσπιστοι μπροστά στά θέματα πού κάνουν νά γίνεται γι' αὐτά πολύς λόγος. Ἡ πνευματική τους καθαρότητα εἶναι ἀμφίβολη. Ὄχι μόνο μιά τάση «φιλολογίας», ἕνας αἰσθηματολογικός μιμητισμός, ἔρχεται νά τά θολώσει, ἀλλά καί δημιουργεῖται γύρω τους μιά ψύχωση, μιά αὐταπάτη πού κάνει νά βρίσκουν οἱ ἄνθρωποι παντοῦ ὅ,τι ἔχουν βάλει κιόλας στό νοῦ τους. Κάθε λογῆς ἀνησυχία, σήμερα, τή λέμε «ἀγωνία»: Καί τό ἄγχος τοῦ νευρωτικοῦ, καί τό αἴσθημα ἀνασφάλειας τοῦ λιπόψυχου, καί τήν τρομάρα τοῦ συντηρητικοῦ γιά τήν ἑτοιμόρροπη καλοπέρασή του, καί τή ληστρική ἀνυπομονησία τοῦ τυχοδιώκτη, καί τό ἀνικανοποίητο τοῦ πλεονέκτη, καί τό λαχάνιασμα τοῦ ἀγοραίου μωροφιλόδοξου ἤ τοῦ χυδαίου ἡδονιστή πού ἀγωνίζεται νά ἐξασφαλίση τά ἀγαθά πού προσφέρει ἡ τεχνοκρατία. Ἄν κατορθώναμε ν' ἀπαλλάξουμε τό θέμα τῆς «ἀγωνίας» ἀπό ὅλες αὐτές τίς παρανοήσεις, ἐλάχιστοι θ' ἀναγνώριζαν τόν ἑαυτό τους μέσα του. Γιατί—καί τοῦτο εἶναι ἀπό τά κυριώτερα πού πρέπει νά ποῦμε — οἱ διανοητές ἔχουν τήν τάση πάντα νά γενικεύουν. Ὅ,τι δοκιμάζουν αὐτοί, νομίζουν πώς εἶναι καί τοῦ συνόλου κλῆρος. Ὅ,τι μερικές μόνο συνειδήσεις, εἰδικά εὐαίσθητες ἤ πρωτοπόρες, πιάνουν στόν ἀέρα, πιστεύουν πώς τό δσμίζονται καί ὅσοι δέν ἔχουν τήν ὄσφρηση τοῦ λαγωνικοῦ ἤ τή δεύτερη ὅραση, τή βασανιστική, τοῦ ἀλαφροΐσκιωτου.

Ἀλλά, εἴπαμε : προλογίσαμε μόνο...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Ἰανουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΓΩΝΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΕΣ

2-8

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό πρόσφατο δοκίμιο τοῦ κ. Βασ. Φράγκου ἔθεσε, καθώς εἴδαμε, τό περιλάλητο ζήτημα τῆς ἀγωνίας. Προσπαθήσαμε, τήν περασμένη Τετάρτη, νά προσδιορίσουμε τήν ἀγωνία—ἔμμεσα, εἶν' ἀλήθεια—τήν οὐσιαστική της καθαρότητα. Νά τήν ἀπομονώσουμε δηλαδή ἀπό ἄλλες, θολές καταστάσεις, πού τήν κάνουν δυσκολογνώριστη. Τονίσαμε, τέλος, πώς ἡ ἀγωνία αὐτή δέν ἔχει καθόλου τή γενικότητα πού φαίνεται νά τῆς δίνει ὁ συρμός. Εἶναι γνώρισμα ἑνός περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων, χωρίς αὐτό νά σημαίνει καί αἴρεση. Μπορεῖ κάλλιστα, σέ δεδομένη χρονική περίοδο, ἐκεῖνο πού δοκιμάζουν λιγοστοί μόνον ἄνθρωποι, νά ἔχει περισσότερη ἱστορική ἐνάργεια, ἠθική βαρύτητα καί ψυχολογική ἀξία ἀπό τό θαμπό ἤ ἀτάραχο αἴσθημα τοῦ σύνόλου.

Ἄς περισφίξουμε σήμερα, ὅσο τό μποροῦμε, τήν ἔννοια αὐτή τῆς ἀγωνίας, γιά νά τήν κάνουμε ἀκόμα πιό ξεκάθαρη. Μόνον ἔτσι θά ἰδοῦμε σέ τί συνίσταται καί, κατά συνέπεια, ἀπό ποῦ πηγάζει. Ἀντικειμενικός σκοπός μας εἶναι νά τήν ἀντικρύσουμε τελικά στήν ἀρχική, τήν ἀνεπεξέργαστη μορφή της, ὅπως δηλαδή τή δοκιμάζουν ὅσοι δέν τῆς δίνουν τήν τελειωμένη μορφή τῆς φιλοσοφικῆς ἔννοιας. Γιά νά φτάσουμε ἐκεῖ γρηγορότερα, πρέπει νά δώσουμε μιά θέση, πρῶτα, σέ μερικές ἀπό τίς ἐπικρατέστερες, τίς διατυπωμένες αὐτές μορφές της. Κυκλοφοροῦν σήμερα στήν ἀγορά τῶν ἰδεῶν εὐρύτατα. Τίς ἔχει,

2-9

φυσικά, βάλει σέ κυκλοφορία τό ὑπαρξιακό ρεῦμα.

Ἀγωνία κατά Σάρτρ: Εἶναι ἀγωνία ἐκλογῆς, ἄρα ἀγωνία εὐθύνης. Μέσα στόν παράλογο τοῦτο κόσμο ὅπου ἔχουμε βρεθεῖ, ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι: γίνεται. Αὐτό σημαίνει πώς διαλέγει ἀνάμεσα σέ πολλά ἐνδεχόμενα. Καί δέν διαλέγει μονάχα γιά τόν ἑαυτό του. Διαλέγει γιά ὅλους. Ἡ πράξη του αὐτή ἔχει ἱστορική βαρύτητα, ἄρα συνεπάγεται τό φορτικό, τό δραματικό αἴσθημα τῆς εὐθύνης.

Συνοψίζοντας ἁπλοποιῶ, φυσικά. Καί μέ τό ἴδιο αὐτό δικαίωμα τοῦ ἁπλά διαλογιζόμενου ἀνθρώπου, ἀνχρωτιέμαι : Πόσοι ἄραγε γύρω μας ἔχουν τήν ὑψηλή ἐπίγνωση τῆς ἀνθρώπινης εὐθύνης, ὥστε νά δοκιμάζουν καί τό ἀντίστοιχο αἴσθημα τῆς ἀγωνίας; Ὁ κύκλος στενεύει ὑπερβολικά, τόσο πού ν' ἀναρωτιέται κανένας ἄν μπορεῖ πιά νά μιλάει γι' ἀνθρώπινο γνώρισμα ἤ γιά εἰδική κοσμοθεωρητική στάση μιᾶς ὁρισμένης σχολῆς. Καί τότε τί γίνεται τό ὑπαρξιακό κῦρος τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας;

Βαθύτερα στή μεταφυσική περιοχή βυθίζεται, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ὁ Κίρκεγκαρντ. Τό ὑπαρξιακό ρεῦμα τόν ἔφερε στήν ἐπικαιρότητα, λοιπόν ἄς τόν ἀντικρύσουμε σάν σύγχρονο. Γι' αὐτόν, ἡ ἀγωνία εἶναι ἀγωνία τοῦ Μηδενός. Ἔμφυτη στό εἶδος μας, ἐκδηλώθηκε ἀπό τήν ἐποχή κιόλας τοῦ «Παραδείσου», ἔγινε αἰτία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ὁ πρωτόπλαστος δέν εἶταν ἀπαλλαγμένος ἀπό τό σπέρμα τῆς ἀγωνίας. «Τό βαθύ μυστήριο τῆς ἀθωότητος εἶναι πώς εἶναι σύγκαιρα καί ἀγωνία», λέει ὁ Κίρκεγκαρντ. Ἡ βιβλική διδασκαλία, ἔτσι, γιά παρέμβαση τοῦ Πονηροῦ, ἀναιρεῖται. Ἔχουμε γεννηθεῖ μέσα στούς κόλπους τῆς ἀγωνίας. — Μή μᾶς ξενίζει ὁ μυθολογικός χρωματισμός αὐτοῦ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Καί ὅταν ἀκόμα τόν παραμερίσουμε, θά ἰδοῦμε πώς πάλι ἀπομένει κάτι οὐσιαστικό, συγκινητικά ἀνθρώπινο: Ἡ πεποίθηση πώς ἡ ἀντίφαση ἔχει γεννηθεῖ μαζί μας, εἴμαστε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἡ ἀντίφαση. Μή γυρεύουμε στήν ἔξω ἀπό ἐμᾶς περιοχή τόν ἐχθρό.

Οἱ ὑπαρξιακοί τοῦ χριστιανισμοῦ θά εἶταν παράδοξο ἄν δέν εἶχαν δώσει—γιά τόν ἑαυτό τους τουλάχιστον — μιά λύση στό ἀνατρεπτικό τοῦτο πρόβλημα τῆς ἀγωνίας. Τή δίνει ὁ Γκαμπριέλ Μαρσέλ, πού βλέπει στόν ἀπελπισμό γενικά κάτι θεμελιακά ἀνθρώπινο ἀλλά καί παροδικό. Ὁ ἀπελπισμός ξεπερνιέται, ἐξαλείφεται ἀπό τήν πίστη. Μαζί καί ἡ ἀγωνία. Ἡ λύση, ἐδῶ, εἶναι ἡ ἐπιλογή.

Δέν καταγράφω, φυσικά, ὅλες τίς γνωστές ἐκδοχές τῆς ἀγωνίας. Ἐνδεικτικά μνημόνεψα μερικές ἀπό ἐκεῖνες πού κυκλοφοροῦν τό περισσότερο καί ἔξω ἀπό τό φιλοσοφικό σπουδαστήριο. Ἄς μή φανεῖ παράδοξο ὡστόσο ἄν πῶ τοῦτο: Πώς κοντήτερα στήν πρώτη ὕλη, τή ζέουσα, τῆς ἀγωνίας, μᾶς φέρνουν κάποιοι μεγάλοι λογοτέχνες, προφητικοί τῶν καιρῶν μας: Ὁ Ντοστογιέφσκι, ὁ Τσέχωφ, γιά νά θυμηθῶ τούς ἀντιπροσωπευτικότερους. Ἐκεῖ, στίς σελίδες τους, ψαύουμε τό βίωμα τῆς ἀγωνίας, ὄχι τή θεωρητική του διατύπωση. Καί τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, γιατί ἡ ἀγωνία ἤ εἶναι βίωμα ἤ δέν εἶναι τίποτα. Σάν ἰδέα καθαρή δέν ἔχει ὑπόσταση. Χάνει τό δραματικό της περιεχόμενο, πού εἶναι ἴσα-ἴσα τό αἷμα της, ἡ κινητήρια ἀρχή της.

Καί μέ τοῦτο ἀκριβῶς τό θάρρος προσπελάζουμε ἐδῶ τό θέμα. Ἄν ἡ ἀγωνία εἶταν ἀποκλειστικά φιλοσοφική ἔννοια, θά βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν περιοχή μας. Πῶς ὅμως νά παραβλέψουμε κάποιους φθόγγους βαθεῖς, βγαλμένους μέσ' ἀπό τά ἔγκατα, πού κάνουν τίς σελίδες τῶν «Ἀδελφῶν Καραμάζωφ» ἤ τίς «Τρεῖς ἀδερφές» ν' ἀντιδονοῦν ἀπό καϋμό ἀλαφιασμένο κι' ἀπαρηγόρητο; Τόν Ντοστογιέφσκι τόν βασανίζει σ' ὅλη του τή ζωή τό πρόβλημα τοῦ Θεοῦ, κι' αὐτό δέν εἶναι, οὐσιαστικά, παρά μιά ἄλλη διατύπωση τῆς τυραννικῆς ἀπορίας πού ἀνεβαίνει στά χείλη μιᾶς τσεχωφικῆς ἡρωΐδας: «Θαρῶ πῶς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά πιστεύει ἤ ν' ἀναζητᾶ κάποια πίστη, διαφορετικά ἡ ζωή του εἶναι ἀδειανή, ὁλότελα ἀδειανή... Νά ζεῖς καί νά μήν ξέρεις γιατί πετᾶνε οἱ πελαργοί, γιατί γεννιόνται τά παιδιά, γιατί ὁ οὐρανός ἔχει ἄστρα... Πρέπει νά ξέρεις γιατί ζεῖς, ἀλλιῶς ὅλα εἶναι δίχως νόημα, τιποτένια». Καί ἡ ἀγωνία αὐτή τῆς δίψας γιά ἕνα νόημα τῆς ζωῆς ὑποκρούει ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Τσέχωφ.

Ἐρώτημα βαθύ λοιπόν ὅσο κι' ἁπλό, στοιχειῶδες. Πῶς τό νιώθει μέσα του ὁ κοινός ἄνθρωπος, ὁ δίχως θεωρητικές ἀξιώσεις; Γι' αὐτόν, ἡ ἀγωνία—ὅταν ἐμφανίζεται—εἶναι ἀπόρροια τῆς ἰδέας τοῦ θανάτου καί τοῦ ἀνομολόγητα παράλογου, ἤ αὐθαίρετου, τῆς ζωῆς. Μόνο στό ἀλγεινό αὐτό σημεῖο, τό προσωπικό, τό καίριο, ἀρχίζει ὁ κανονικός ἄνθρωπος νά ὑποπτεύεται τήν ἀγωνία. Οὔτε τό ἄγχος τῆς εὐθύνης ξέρει, οὔτε τόν μεταφυσικό ἴλιγγο τοῦ Μηδενός. Πρέπει νά εἴμαστε κοντά στά πράγματα ἄν θέλουμε νά μή γελιόμαστε, μακρυά ἀπό κάθε «φιλολογία». Ὁ κανονικός ἄνθρωπος ζεῖ περίπου μηχανικά, μέ στόχους συγκεκριμένους, ὑλικούς καί βραχυπρόθεσμους. Ὑπερβατικές ἀξιώσεις, ἀπορίες ὑψηλές δέν ἔχει, παρά σέ ὁρισμένες μόνο, φευγαλέες περιστάσεις τῆς ζωῆς του: Μπροστά σ' ἕνα λείψανο ἀγαπημένου του προσώπου, μέσα σέ μιάν ἔντονη ἠθική ἀναστάτωση, πού τοῦ ἀνατρέπει ὅλα τά συμβατικά κριτήρια. Πῶς ὅμως νά μιλήσουμε τότε γιά Ἀγωνία, πού δέν νοεῖται παρά μόνο σά σταθερή ὑπόκρουση, συστατική γεύση τοῦ γεγονότος τοῦ ὑπάρχειν; Ἄς μή γελιόμαστε: Τή γεύση αὐτή δέν θά τή βροῦμε στήν καθαρή μορφή της παρά μόνο σ' ἕναν κύκλο πολύ στενό, σέ ἄτομα εἰδικά προικισμένα μέ τό τραγικό τοῦτο δῶρο. Οὔτε κάν σέ κάθε σκεπτόμενο ἄτομο. Ὅπου ὑπάρχουν αὐταρέσκειες, μακαριότητες, πεπτικές εὐεξίες, ἐκεῖ τό βελησεκές τῆς ψυχῆς, κι' ἄς διατείνεται ὅ,τι θέλει, εἶναι πολύ κοντό. Ἀσύμπτωτο μέ τή ζωή ἐκεῖ δέν ἐπισημαίνεται.

Τότε σέ τί συμπέρασμα φτάνουμε; Πῶς τό θέμα «ἀγωνία» εἶναι ἀνυπόστατο, δημιούργημα μιᾶς μόδας; Πῶς ἡ ψυχική ταραχή τῶν καιρῶν μας, αὐτή πού ἀναλύει καί ὁ κ. Φράγκος σάν ἀπόρροια μιᾶς διαφωνίας ἀνάμεσα στίς ἀξιώσεις τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου καί στήν τωρινή ὀργάνωση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, εἶναι ἄλλου τύπου, συμπτωματικοῦ, κατώτερου; Ἤ μήπως κάποια ἐνδιάμεση ζώνη χωράει ἀνάμεσα στό ἄγχος τοῦ τρομοκρατημένου εὐδαιμονισμοῦ καί στήν καθαράσιμη μεταφυσική ἀγωνία; Στό τρίτο τοῦτο θαρῶ πώς πρέπει νά καταλήξουμε. Ἐκεῖ, σέ κάποια περιοχή τῆς ψυχῆς του ἰσκιωμένη, ἀπόμακρη, ὁ ἄνθρωπος νιώθει ν' ἀναδεύονται θαμπά κάποια ἄναρθρα ἐρωτήματα, πού κι' ὅταν ἀκόμα δέν ἀπαιτοῦν ἀπαντήσεις, πάσχουν ἀπό τήν ἀπουσία ἀπαντήσεων. Εἶναι, θἄλεγε κανένας, ἐρωτήματα βαλμένα ἀπό ~~ἕνα εἶδος~~ ἔνστικτο, ἀπό ἕναν ἐσωτερικό γνώμονα πού ζητάει διαρκῶς νά βρεῖ γιά μᾶς μιά θέση ἰσορροπίας. Τά ἐρωτήματα αὐτά, ἔχουν ἀποκτήσει μιάν ὀξύτητα ἰδιαίτερη, μιά φασματική καθαυτό ἐνάργεια, στόν καιρό μας. Εἶναι ὅμως ἡ ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πού προκάλεσε αὐτή τους τήν ἔξαρση; Νά κάτι πού, γιά νά τό ἐξετάσουμε σωστά, θά χρειαστεῖ ὁ χῶρος ἑνός ἀκόμη ἄρθρου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

κάτι σάν

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Φεβρουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΑΓΩΝΙΑΣ

2-10

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὑποσχεθήκαμε, τήν περασμένη Τετάρτη, ν' ἀναζητήσουμε τό ἀρχέτυπο τῆς ἀγωνίας, δηλαδή τήν ἀνεπεξέργαστη ἀπό φιλοσοφικές θητεῖες μορφή της, μακρυά ἀπό νευρώσεις, ἐποχικές ἀνησυχίες καί τά παρόμοια. Νομίζω πώς τήν προσεγγίσαμε ὅταν εἴπαμε πώς τήν ξεκρίνει κανένας στήν ἐξέγερση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου μπροστά στήν ἰδέα τοῦ θανάτου καί σέ κάποια αἰνίγματα κρίσιμα πού τοῦ θέτει ἡ ζωή. Μέ τή μορφή ὡστόσο τούτη, εἴδαμε πώς ἡ ἀγωνία ἐμφανίζεται περιοδικά, σ' ἐξαιρετικές μόνο περιστάσεις· δέν ἀποτελεῖ σταθερή γεύση, διάσταση μόνιμη, ἄν καί μυστική, τοῦ γεγονότος τοῦ ὑπάρχειν. Παραδεχθήκαμε ἐξ ἄλλου πώς ἄν ἡ ἀγωνία, στήν καθαρή μορφή της, εἶναι γνώρισμα ἑνός περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων, αὐτό δέν σημαίνει καί πώς πρέπει νά τή θεωρήσουμε ἰδιότητα ἐκκεντρική, ξένη στό ὑπόλοιπο ἀνθρώπινο εἶδος. Ἡ ἀγωνία—καί ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται τό οὐσιαστικό της νόημα—δέν εἶναι μιά κατάσταση καθώς ἡ ἔκσταση τῶν μυστικῶν, κατά τεκμήριο δηλαδή ἐξωλογική. Μέσα στή φύση της, ἀντίθετα, ὑπάρχει τό συνοδευτικό τῆς ζωῆς. Ἄν μερικά ἄτομα τήν ψηλαφίζουν καί ἄλλα ὄχι, ἄν γιά κάποιους εἶναι ὑπόκρουση σταθερή καί γι' ἄλλους μουκανητό μακρυνῆς θύελλας πού ὁ ἄνεμος πότε τό φέρνει καί πότε τό παίρνει, αὐτό σημαίνει, ἁπλούστατα, διαφορά στήν εὐπάθεια τοῦ δέκτη. Ἄς ἀνασκευάσουμε λοιπόν τήν ἀρχική μας πρόταση ἔτσι: Ἡ ἀγωνία εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο βίωμα βαθύ, ἐνστικτικό, πού μερικοί μέν ἔχουν τό τραγικό δῶρο νά τό δοκιμάζουν σά σταθερή κα-

2-4

τάσταση, ἐνῶ ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, περιοδικά μόνο καί κάτω ἀπό εἰδικές συνθῆκες.

Τό γνώρισαν, συνειδητά ἤ ἀσύνειδα, σέ μορφή καθαρή ἤ μεταμφιεσμένη, ὅλες οἱ ἐποχές ἀπό τότε πού ὁ ἄνθρωπος ὀρθώθηκε στά δύο του κάτω ἄκρα καί σήκωσε τό πρόσωπό του γεμᾶτο ἀπορία πρός τόν ἔναστρο οὐρανό. Οἱ ἀποκρίσεις πού τοῦ ἔδωσε γιά νά τό πραΰνει στάθηκαν ποικίλες, ἀνάλογες μέ τό ἐξελικτικό στάδιο ὅπου βρισκόταν κάθε φορά ἡ διάνοιά του. Τό ἔκανε τρόμο ἤ ποίηση, δέος ἤ δεισιδαιμονία, ξόανο ἤ ἰδέα ὑψηλή, φανατική κατάφαση ἤ πεισματωμένη ἄρνηση, ἐγκαρτέρηση ἤ ἀνταρσία, ἀπόδραση ἤ ἀναμέτρηση, μῦθο ἤ δρᾶμα. Ἕνα μονάχα δέν μπόρεσε νά κάνει: Νά τό ἀγνοήσει. Καί οἱ πιστοί τοῦ στενότερου ὀρθολογισμοῦ καλά θά κάνουν, ἄν θέλουν νά βρίσκονται κοντά στήν ἀλήθεια, νά σκέφτονται πώς ἡ κοσμοθεωρία τους εἶναι ἀντίκρουση ἑνός ἐρωτήματος δεδομένου, ἄρα ἀναγνώριση τῆς ἀγωνίας ἔμμεση. Καί νά τρέμουν τή στιγμή ὅπου οἱ κατώτερες βιοτικές ἀνάγκες τοῦ συνόλου θά ἱκανοποιηθοῦν. Αὐτή ἡ στιγμή εἶναι ὁ μεγάλος τους ἐχθρός. Γιατί τότε ἀκριβῶς ἀρχίζει νά σηκώνει τό κεφάλι της ἡ ἀγωνία. Ὅταν λείψουν οἱ ἐξωτερικοί ἀντιπερισπασμοί.

Βρισκόμαστε σ' ἕνα ἀδιέξοδο: Ἤ κάτι ὑπάρχει καί τό ἀναζητοῦμε ἀπαρηγόρητα, ἤ δέν ὑπάρχει τίποτα καί τότε μένουμε ἀπαρηγόρητοι πού δέν ὑπάρχει. Ἀπό αὐτή τή λαβίδα νά ξεφύγουμε δέν εἶναι τρόπος. Ἄν μπορούσαμε νά καταργήσουμε τό δίλημμα, θά καταργούσαμε, τήν ἴδια στιγμή, καί τήν ποιότητά μας. Θά γινόμασταν ὄντα μηχανικά, δίχως ἀξίωση. Τό ἐξ ὑπαρχῆς τοῦτο ἀδιέξοδο, ἡ πραγματική μας Μοῖρα, ἀποτελεῖ καί τό τραγικό νόημα τῆς ζωῆς.

Ἡ ψυχή τῆς τραγωδίας δέν εἶναι ἐπινόηση. Ξεπηδάει μέσ' ἀπό τήν ἴδια τήν ἐμβάθυνση στό γεγονός τοῦ ὑπάρχειν. Γι' αὐτό βλέπετε, τό Τραγικό Εἶδος νά πηγάζει μέσ' ἀπό τελετουργίες θρησκευτικές, δηλαδή μέσ' ἀπό τίς μεταρσιωτικές ἀπόπειρες νά ἐπικοινωνήσει ὁ ἄνθρωπος μέ καταστάσεις πού τόν ξεπερνᾶνε. Ἤ καί τόν βλέπετε νά συνεπαίρνεται, νά παλαβώνει ἀπό τόν πόθο νά σπάσει τόν κλοιό τοῦ ἀτόμου του, νά διαχυθεῖ στόν Κόσμο, νά ταυτιστεῖ μ' ἐκεῖνον μέσα σέ μιάν ἔξαρση διονυσιακή. Ἡ Τραγωδία εἶναι ὁ ἐθνικός Ὕμνος τοῦ ἀνθρώπινου γένους, σέ ἴση ἀπόσταση ἀπό τήν ἀφηρημένη, θεωρητική σκέψη καί ἀπό τήν τυπική ἀναψυχή πού ἀποκαλοῦμε στήν καθημερινή γλώσσα «Θέατρο».

Ἀπομένει τώρα νά ἰδοῦμε γιατί στήν ἐποχή τούτη ἰδιαίτερα ἔχει ἔρθει σ' ἐπικαιρότητα τό θέμα τῆς ἀγωνίας. Μήπως συμπτωματικά; Μήπως γιατί κάποιος ἤ κάποιοι τό ἀνεκίνησαν καί προκάλεσαν ἔτσι ἕνα συρμό; Ἤ μήπως γιατί παράγοντες ἄλλοι, ἱστορικοί, δημιούργησαν τίς κατάλληλες συνθῆκες; Καί ποιοί;

Τό δεύτερο τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητα τό σωστό. Περνᾶμε μιάν ἱστορική φάση, ὅπου ἕνα γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου θεμελιακό, καθώς αὐτό πού εἴδαμε, δέν μπορεῖ νά μην ἀνακινηθῆ ὅταν τόσο βαθειά κι' ἔντονα ἀναμοχλεύεται ὁ ἐσωτερικός βυθός του. Κάθε ἐποχή ἔχει ἕνα δεσπόζοντα τόνο, πού εἶναι σύνθεση ἀπό δυνάμεις ἀντιτιθέμενες. Εἴτε αὐτό ἀρέσει σ' ὅλους μας εἴτε ὄχι, χωρίς ἐδῶ νά τό κρίνουμε, πρέπει νά παραδεχτοῦμε πώς ὁ δεσπόζων τόνος τοῦ καιροῦ μας εἶναι ἀντιθρησκευτικός. Ἄς ὑπάρχουν πολλά ἑκατομμύρια θρησκευόμενοι πάνω στή Γῆ. Τή στιγμή τούτη δέν εἶναι αὐτοί πού δίνουν τόν τόνο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν θά πρέπει μέ κανένα τρόπο νά ἐντοπίσουμε τή μεταφυσική ἔγνοια στά σύνολα πού θητεύουν στήν ἄλφα ἤ στή βῆτα θρησκεία, σέ τοῦτο ἤ σ' ἐκεῖνο τό δόγμα. Πολλά ἄλλα ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, χωρίς νά πειθαρχοῦν ἰδιαίτερα σέ κάποιαν ἐκκλησιαστική ἀρχή, συχνά ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι σά συνειδήσεις, δέν ἔχουν ὡστόσο φιμώσει μέσα τους αὐτή τή φωνή. Ποιό εἶναι τό ἀποτέλεσμα; Πώς διατρέχουμε ἕνα ἱστορικό στάδιο: τήν ἐπίπονη ἔξοδό μας ἀπό τήν περιοχή τῶν θεολογικῶν μύθων πού ἔθρεψαν τό ἀνθρώπινο κύτταρο γιά χιλιάδες χρόνια. Ἡ σημερινή ἔξαρση τῆς ἀγωνίας εἶναι τό διακριτικό σημεῖο τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς ὅπου τά μεταφυσικά ἐρείσματα ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἡ μεταφυσική ἀξίωση παραμένει.

Ἔχουμε μέσα μας ἕνα αἴνιγμα, πού μᾶς βάζει σέ συλλογή. Καί θά τό ἔχουμε, πιθανότατα, γιά πολύν καιρό ἀκόμα—ἄν ὄχι ὡς τό τέλος τῶν αἰώνων. Τό αἴνιγμα τοῦτο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός μας. Ὅταν λέμε πώς σεβόμαστε τόν διπλανό μας, αὐτό ἀκριβῶς τό αἴνιγμα σεβόμαστε. Ὑπάρχει στόν ἄνθρωπο ἕνας τόνος μυστηρίου, πού προκαλεῖ στόν συνάνθρωπό του τό κρυφό δέος καί τήν περίσκεψη. Ὅταν χύσουμε αἷμα, ὅταν ἰδοῦμε κάποιον τοῦ εἴδους μας πεσμένον χάμου νά σπαρταράει, μιά ἱερή φρίκη διατρέχει τή ραχοκοκκαλιά μας, κατεβαίνει ὡς τά μύχια τοῦ εἶναι μας, καί δέν ἔχουμε καθόλου τό αἴσθημα τότε, μπροστά στό φόνο, πώς χαλάσαμε μιά μηχανή. Θά μοῦ πῆτε πώς εἶναι ὁ ἀσύνειδος, σκοτεινός φόβος πώς θά μπορούσαμε νά εἴμαστε ἐμεῖς στή θέση τοῦ θυσιασμένου. Ἔστω, δέν βεβαίωσα τίποτα. Παρακαλῶ ὡστόσο νά προσέξετε πώς ὅταν καταφέρουμε νά πιστέψουμε κάτι τέτοιο, τότε κάθε ἀνθρωπιά θά ἔχει ὁριστικά χαθεῖ καί θά εἴμαστε, δυνητικά, ὅλοι φονιάδες.

Τόν ἀθῶο δέν τόν χωρίζει ἀπό τόν ἔνοχο ἕνα συμπτωματικό γεγονός. Τόν χωρίζει μιά παντοδύναμη ἰδέα.

Τό μυστήριο πού ἔχουμε μέσα μας, ὡς τή στιγμή τουλάχιστον πού θά τό διαλύσουν — ὅπως φαίνονται ἐδῶ - ἐκεῖ νά τό διατείνονται—οἱ θετικές ἐπιστῆμες καί ὁ ἐξαγριωμένος πολιτικός θετικισμός τῶν καιρῶν μας, ἔχει ἀπέναντι στούς δυό αὐτούς ἐξ ἐπαγγέλματος λύτες τό μειονέκτημα νά μᾶς βάζει μπροστά σέ προβλήματα. Εἶναι ἐμπνευστής ἑνός ὁλόκληρου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, πού μᾶς λέει κρυφά, στ' αὐτί, μέσα στή νύχτα: «Ἀναζήτησε τήν προέλευσή σου». Ὁ Λύτης ἀποκρίνεται: «Εἶσαι παιδί τῆς τύχης, ριγμένο κατά λάθος, ἀνέμελα, στόν κόσμο». Ἀποτέλεσμα: Ἀγωνία. Ἡ νυχτερινή φωνή ξαναμιλάει, λέει : «Εἶσαι φορέας κάποιων νοητῶν χώρων, πού στοιχειώνουν μέσα σου μέ τρομερή ἐνέργεια: Τῆς Μνήμης, τῆς Φαντασίας. Τούς ζεῖς μέ περισσότερη ἔνταση ἀπό τούς ἐξωτερικούς. Μπορεῖς νά μοῦ δείξεις τή θέση τους, ποῦ ἀκριβῶς βρίσκονται στόν φυσικό κόσμο;». Ὁ Λύτης γελάει σαρκαστικά, μέ περιφρόνηση. Δέν δείχνει τή «θέση», ἀφήνει ὅμως νά νοηθεῖ πώς σώνει νά θέλει καί θά τό κάνει. Ἀποτέλεσμα: Ἀγωνία...

Καί γιά νά τελειώνουμε τό ἴσως μακρύ τοῦτο παραμιλητό : Ἔχουμε δυό σημεῖα ὅπου μποροῦμε ν' ἀναγνωρίσουμε πιό αἰσθητά ἀπό παντοῦ ἀλλοῦ τήν ἄχνα τῆς ἀγωνίας: Τή σκέψη τοῦ θανάτου καί τή δίψα τοῦ ἀπολύτου. Ἡ πρώτη μοιάζει νά μᾶς μικραίνει, ἡ δεύτερη νά μᾶς μεγεθύνει. Νά ὅμως πού σέ στιγμές μας φτερωμένες, στιγμές τραγικά «ἐρωτικές», συγχέουμε τά ὅρια, τεντωνόμαστε ὁλόσωμοι σ' ἕνα καί μοναδικό πάθος: Νά ταυτίσουμε τό θάνατο μέ τό ἀπόλυτο. Νά πραγματοποιήσουμε μιάν ἕνωση μεθυστική, ὑπέρτατη, πού μᾶς κεντρίζει ἀσυγκράτητα, κι' ἄς μήν ἔχει τό πρότυπό της στόν αἰσθητό κόσμο...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2_12

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Φεβρουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΟΥ ΒΑΘΟΥΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Χρωστῶ χάρη στόν κινηματογραφικό κριτικό τοῦ «Βήματος» καί σ' ἕνα - δυό φίλους πού μέ παρακίνησαν νά πάω νά ἰδῶ τήν «Κυρία μέ τό σκυλάκι». Σέ ὅσα ὁ πρῶτος ἔγραψε, μέ τήν ἀποδεδειγμένη ἁρμοδιότητά του, δέν ἔχω τίποτα νά προσθέσω ἐγώ ὁ ἀναρμόδιος. Τή μελαγχολία μου μόνο—εἶναι ἡ μόνη λέξη πού ταιριάζει—ἔχω νά πῶ ἐδῶ γιά τίς περίεργες διαφωνίες πού φαίνεται νά προκαλεῖ ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν θεατῶν ἡ ἔξοχη αὐτή ταινία. Ἀπό ὅ,τι μοῦ ἔτυχε ν' ἀκούσω, ὅλες οἱ ἀντιρρήσεις συμπίπτουν σ' ἕνα κύριο σημεῖο: τό βραδύ ρυθμό της. Σάμπως νά μήν εἶταν θελημένος. Καί σάμπως ἡ ἁπλή αὐτή σκέψη, πώς εἶναι θελημένος, νά μήν ἔπρεπε νά κάνει τούς διαφωνοῦντες νά σκεφτοῦν: «Γιά ν' ἀκολουθηθεῖ τέτοιος ρυθμός, κάποιος λόγος βέβαια θά ὑπάρχει. Ποιός ἄραγε;». Ξέρω πολύ καλά πώς δέν ἀρκεῖ ν' ἀναρωτιέται κανένας γιά νά βρίσκει. Ἀπό τό διόλου ὅμως, ἀπό τήν ἀβασάνιστη, συνοπτική ἀπόρριψη, πάλι τό ν' ἀναρωτιέσαι εἶναι προτιμότερο, καί παρήγορο. Φανερώνει τήν—σέ κατάσταση λανθάνουσα ἔστω—ὕπαρξη τῶν προϋποθέσεων πού ἀπαιτοῦνται γιά νά βρίσκεις.

Ἀναλογίζομαι ὡστόσο, μέ τήν εὐκαιρία τούτη, τήν παράδοξη μοῖρα τοῦ Τσέχωφ: Ἕνας ἀπό τούς κρυφούς φθόγγους τοῦ ἔργου του εἶναι ἡ λογικά ἀνεξήγητη, ἡ θεμελιακή, ἡ ὀντολογική θἄλεγε κανένας, ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων νά συνεννοοῦνται μεταξύ τους. Φορτίζει τό θέατρό του ἰδιαίτερα, ἀλλά καί τό διηγηματογραφικό του ἔργο, μέ μιά συγκλονιστική ἄν καί ἔμμεση ἀγωνία, πού ἔχει συχνά τή χάρη νά διοχετεύεται ὄχι ὠμά, ἀμετουσίωτα, παρά μέ τό ἀνάλαφρο, τό πουπουλένιο φτερό τῆς εἰρωνείας καί τοῦ χιοῦμορ. Θά εἶταν λοιπόν ἄδικο ἄν ἡ ἀσυνεννοησία αὐτή δέν ξέσπαζε καί δέν δικαιωνόταν καί πάλι μέ τήν ἀφορμή τῆς ταινίας πού βασίζεται σ' ἕνα διήγημά του. Τέλος, ἐκεῖνο πού κάνει ἀκόμα πιό εὔγλωττη τήν περίπτωση εἶναι πώς πρόκειται γιά διαφωνία ὄχι τυχαία, αὐθαίρετη, γιά τέτοιο ἤ διαφορετικό γοῦστο. Ἐδῶ δέν χωράει τόσο τό «μ' ἀρέσει—δέν μ' ἀρέσει». Πίσω ἀπό τή μιά ἤ τήν ἄλλη πρόταση, κρύβεται ἕνας ὁλόκληρος ἐσωτερικός κόσμος. Ἔχουμε διαφορά ποιοτική, ὄχι ποσοτική.

Δέν θέλω νά πικράνω, κι' ἀκόμα λιγότερο ν' ἀποδοκιμάσω, κανένα. Μιά διαπίστωση μονάχα κάνω: Τό πόσο μᾶς ἔχει χαλάσει, κυριολεκτικά γκρεμίσει ἐσωτερικά, ὁ κακός κινηματογράφος, ὁ ἀγοραῖος. Ἔφταστε στό σημεῖο ὄχι μονάχα νά πάρει τό ἀπόλυτο προβάδισμα, ἀλλά καί νά μᾶς στερήσει τά μέσα νά προσεγγίζουμε τό Καλό. Αὐτή εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς κακῆς Τέχνης. Συνηθίσαμε στό κυνηγητό, στά φτηνά «μυστήρια», στίς σειρῆνες τῶν ἀστυνομικῶν αὐτοκινήτων, στή γροθοπατινάδα, στά ξεφωνητά, στίς τζάζ, στίς πιστολιές, στό νταβατούρι, στά ξελιγώματα τῶν «ἀστέρων», στά περιφερόμενα φιγουρίνια, στίς φαινομηρίδες, στό μπέμπυ - ντόλ τῆς Μπέμπέ», στό «suspense», στό τί θά γίνει παρακάτω, πού πιά, ὅ,τι δέν ἀνήκει στό τρεχούμενο αὐτό ὁπλοστάσιο μᾶς βρίσκει ἀδιαπέραστους, ἀσυγκίνητους, περιφρονητικά παγερούς. Ὁ κινηματογράφος μοιάζει νά ἔχει περάσει — καί νά περνάει — μιά παιδική ἡλικία πού, γιά διαφόρους λόγους ὄχι τοῦ παρόντος, δέν τή γνώρισε τό θέατρο. Ἡ μηχανική, ἐξ ἄλλου, φύση τῆς Ἑβδομης Τέχνης τῆς ἐπέβαλε ἀπό πολύ νωρίς τήν ἐξωτερική δράση: Εἶναι ἡ περίοδος τῶν πρώτων ἀστυνομικῶν ταινιῶν μέ τόν ἀτελείωτο ἀριθμό ἐπεισοδίων («Βαμπίρ», «Γιοῦντες», «Τά Μυστήρια τῆς Νέας Ὑόρκης» κλπ.) καί τῶν κωμικῶν «σόρτς» μέ τίς τοῦμπες, τίς βουτιές στά νερά, τίς τοῦρτες σαντιγύ στά μοῦτρα. Ἡ ἡρωϊκή αὐτή ἐποχή, καθ' ἑαυτή ἄξια κάθε τιμῆς σάν πρωτοπόρος, ἄφησε μερικά ἱστορικά ἐπιτεύγματα κι' ἕνα ἀποτύπωμα ἰσχυρό πάνω στούς ἀπογόνους της. Σχηματικά, ἐκφράζεται μέ τό λαχανιαστό ρυθμό. Ὁποιαδήποτε κι' ἄν εἶναι ἡ ποιότητα μιᾶς ταινίας, ἡ νίκη στό τέλος — ἤ κι' ἀπό τήν ἀρχή — ἐξασφαλίζεται χάρη στόν «κινηματογραφικό ρυθμό». Ἡ ἔκφραση, βλέπετε, ἔχει περάσει καί στήν καθημερινή γλῶσσα.

Τί εἶναι ὅμως αὐτή ἡ νίκη; Πραγματικά, ὁ ὅρος «νίκη» ταιριάζει ἐδῶ, ὄχι «ἐπιτυχία». Ἀκριβῶς ὅπως στό τέλος ἑνός ἀγωνίσματος δρόμου. Ὁ κατασκευαστής τῆς ταινίας, ὁ ἐντολοδόχος δηλαδή τοῦ ἐπιχειρηματία, τήν πρώτη ἐπιζητεῖ, ὄχι τή δεύτερη. Νίκη σημαίνει καλές εἰσπράξεις, ἐνῶ ἐπιτυχία σημαίνει καλλιτεχνικό ἀποτέλεσμα. Καλλιτεχνικό ἀποτέλεσμα ὅμως σημαίνει καί μιά μόνο ἑβδομάδα προβολή, μερικές καλές κριτικές, ἀπήχηση σέ περιορισμένο κύκλο — πράγματα ἀμελητέα, ἰσχνά, ἐπιχειρηματικῶς ἀξιοπεριφρόνητα. Ἀποτέλεσμα: Ὅλη ἡ προσπάθεια στρέφεται στήν ἐ ν τ ύ π ω σ η, ὄχι στήν οὐσία. Τό ἐντυπωσιακό στοιχεῖο τό ἐξυπηρετεῖ ἡ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ή δράση. Καί νά ὁ κινηματογράφος διπλά δέσμιος, ὑποταγμένος στήν ἐξωτερικότητα: Ἀπό τή μηχανική του φύση κι' ἀπό τήν ἐπιχειρηματική του ὑποτέλεια.

Εἶναι ἀνίκανος νά τήν ξεπεράσει; Ὄχι. Πολλά, εὐτυχῶς, παραδείγματα μᾶς ἔχουν πείσει πιά γιά τοῦτο. Ἔχουμε τίς περιπτώσεις ὅπου, πλάϊ στήν ἐξωτερική δράση, ἀναπτύσσεται καί μιά ἄλλη, ἐσωτερική, διερμηνευμένη μέ τά προσωπικά μέσα τοῦ κινηματογράφου. Ἔχουμε τίς περιπτώσεις ὅπου πλάϊ στήν ἐξωτερική δράση, ἀνακρούεται μιά μελωδία ἀστάθμητη, σέ διαφορετικό ἐπίπεδο, καί πού εἶναι σάν ὁ «ἁρμονικός τόνος» τῆς πρώτης, τό κρυφό θέμα πού τήν ἀξιοποιεῖ καί τῆς δίνει ἕνα παράδοξο νόημα. Θυμίζω ἐδῶ, πρόχειρα, τήν περίπτωση τοῦ «Τρίτου ἀνθρώπου». Ὅλ' αὐτά ὅμως ἀπαιτοῦν τήν ὕπαρξη κάποιου δυνατοῦ καλλιτέχνη στό κέντρο τῆς διαδικασίας, ἱκανοῦ νά παραπλανήσει, μέ τούς ποιητικούς του στόχους, τό βάναυσο ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο. Δέν εἶναι ἡ συνηθέστερη περίπτωση. Ὅμως ἡ συνηθέστερη περίπτωση εἶναι ἐκείνη πού μᾶς διαπαιδαγωγεῖ. Ἔχουμε πάθει μιά μοιραία παραμόρφωση: Ἔχουμε γίνει θύματα τοῦ κακοῦ κινηματογράφου. Αἰσθανόμαστε στό ἔξῆς μέ τά μέσα του, σκεφτόμαστε μέ τή γλῶσσα του, μετρᾶμε μέ τά μέτρα του, ἑρμηνεύουμε τά πάντα μέ τά σύμβολά του.

Τί νά μᾶς πεῖ, τώρα, μιά ταινία γεμάτη ψυχή, βαθειά, ἐχέμυθη ψυχή, γυμνή ἀπό πυροτεχνήματα, καθώς ἡ «Κυρία μέ τό σκυλάκι»; Τί νά γίνουμε μπροστά της ἐμεῖς οἱ σκλάβοι τοῦ τί - θά - γίνει - παρακάτω; Πῶς νά φανταστοῦμε πώς ἔργο Τέχνης εἶναι ἐκεῖνο ὅπου, καθώς στή Μουσική, ἡ κάθε στιγμή, ἡ κάθε σελίδα, ἀξίζει καθ' ἑαυτή, ὄχι σάν ἀγωγός πρός τήν ἐπόμενη; Καί πῶς νά καταλάβουμε πώς γοργοί εἶναι οἱ ρυθμοί τῆς ἐπιφάνειας, ἐνῶ τοῦ βάθους οἱ ρυθμοί, τῆς ψυχῆς οἱ ρυθμοί, εἶναι ἀργοί. Στό Θέατρο μᾶς τό δίδαξαν αὐτό οἱ δύο μέγιστοι τοῦ ρεαλισμοῦ ἀκριβῶς: ὁ Ἴψεν κι' ὁ Τσέχωφ. Γιατί καί οἱ δυό τους μπόρεσαν νά προχωρήσουν κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια, πέρα ἀπό τήν ἐξωτερική λάμψη, τήν κούφια ρητορεία τοῦ φωτογραφικοῦ ρεαλισμοῦ, καί νά συλλάβουν τό βαθύ, τό ἀδιατύπωτο. Ὅπως καί οἱ δυό τους κατάλαβαν τό νόημα, τό περιεχόμενο, τή διάσταση πού ἐκφράζει ἡ παύση. Καί στόν ἕνα καί στόν ἄλλον, ὅταν τά στόματα σωπαίνουν, ἐξακολουθοῦν νά διαλέγονται οἱ ψυχές. Εἶναι ἕνας διάλογος τότε μυστικός, πού τόν πιάνει μόνο τό ἐσωτερικό αὐτί μας.

Δέν ἐπιχειρῶ νά μεταφέρω ἀξίες τοῦ Θεάτρου στόν Κινηματογράφο. Ξέρω πόσο αὐτό θά εἶταν λαθεμένο, ἀφοῦ ἡ κάθε τέχνη ἔχει—καί πρέπει νά ἔχει—τή δική της γλῶσσα. Ἐπισημαίνω κάτι ἀξιοπρόσεχτο: Πώς ἕνα φίλμ καθώς ἡ «Κυρία μέ τό σκυλάκι», μᾶς ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά καταλάβουμε πώς ὑπάρχουν κάποιες ἀξίες μέ κῦρος γενικότερο ἀπό ὅ,τι ὡς τῶρα ὑποθέταμε, ἀφοῦ κατορθώνουν νά ὁπλίσουν μέ θέλγητρο προσωπικό μέσα τόσο διαφορετικά μεταξύ τους. Τῆς ταινίας ἡ γοητεία, χωρίς νά ἔχει τίποτα τό θεατρικό, εἶναι τόσο βαθειά ὅσο κι' ἑνός θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Τσέχωφ. Καί στή μιά καί στό ἄλλο ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀργοστάλαχτη μαγεία, πού γιά νά σέ ἀγγίξει μέ τή θεία της χάρη πρέπει νά ἔχεις πρῶτα λυτρωθεῖ ἀπό τή δουλεία τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοῦ κούφιου, τοῦ ἱπποδρομιακοῦ ρυθμοῦ τῆς μηχανοκρατούμενης ζωῆς. Ἄν, ὅπως νομίζουν μερικοί, πρέπει νά προσαρμόσουμε τελικά τά πάντα στόν δεύτερο, ἄν πιάσουμε δηλαδή καί κουρντίσουμε τόν ἄνθρωπο στό ρολόϊ τῆς μηχανῆς, τότε ἄς ἀποχαιρετίσουμε δοκιμτικά καί τ' ὄνειρο τῆς ἀνθρωπιᾶς μας. Θά πεῖ πῶς ἡ μοῖρα μας, τό τέλος τῆς ἱστορίας, θά εἶναι νά γίνουμε ἐξαστήματα τοῦ μετάλλινου τέρατος πού ἐπινόησε ὁ ἐγκέφαλός μας. Καί ἡ «πρόοδος» θά ἔχει ἀποδειχτεῖ τότε, ἁπλούστατα, μιά φάρσα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Φεβρουαρίου 1961

2\3

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΧΩΡΙΣ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει συνηθίσει νά μή δέχεται παθητικά τίς διάφορες ἐξελίξεις τῆς ζωῆς, ἀλλά νά τίς ἐλέγχει μέσα του, νά τίς κρίνει καί νά βγάζει συμπεράσματα, δέν μπορεῖ, νομίζω, νά μήν ἔχει σημειώσει κάτι περίεργες διαφορές στό ὕφος ἑνός μεγάλου ἀστικοῦ κέντρου καθώς ἡ ἑλληνική πρωτεύουσα πρίν καί μετά ἀπό τόν πόλεμο. Δέν μιλῶ ἐδῶ γιά τά τεχνικά ἐπιτεύγματα πού κάνουν ἴσως τήν κοινωνική ζωή διαφορετική, συχνά μάλιστα πιό· ἑλκυστική, τή διαβίωση πιό ἄνετη. Μιλῶ γιά τήν π ο ι ό τ η τ α τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἔχει ἀφάνταστα προστυχέψει. Περνᾶτε στό δρόμο καί σᾶς σπρώχνουν σάμπως νά εἴσαστε ἀντικείμενο, σᾶς πατᾶνε, σᾶς παραμερίζουν μέ τρόπο βάναυσο, ἄνθρωποι ἀσυνήθιστοι ἀκόμα στά ἤθη μιᾶς πολιτείας φυσᾶνε τή μύτη τους πάνω στόν διπλανό τους, στίς διαβάσεις πεζῶν ὁ πανικός κάνει πολλούς νά φέρονται σά ζῶα, μέσα στά ὀχήματα τῶν πληβείων, ἀπό τόν εἰσπράκτορα ἴσαμε τόν τελευταῖο ἐπιβάτη ὅλοι εἶναι ἕτοιμοι ν' ἀποπάρουν, νά βρίσουν, νά κακομεταχειριστοῦν τόν συνάνθρωπό τους. Παντοῦ σᾶς παραμονεύει ἕνας μικροεξευτελισμός.

Ὅλ' αὐτά γιατί; Μήπως γιατί ἕνας κόσμος ἀπό τήν ἀφετηρία του ἀνάγωγος ἔχει κατακλύσει τήν Ἀθήνα; Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι ἀληθινό σέ ποσοστό περιορισμένο. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄλλη: πῶς πληθύναμε πολύ, ὑπερβολικά. Ἡ κατανομή τοῦ ἀριθμοῦ πού κυκλοφορεῖ εἶναι ἄνιση: Μέ τήν ἐπαρχιακή, ἀκόμα, συγκρότηση τῆς Ἀθήνας, τόν πολεοδομικό συγκεντρωτισμό της, ἔχουμε σημεῖα πού παθαίνουν συμφόρηση καί ἄλλα ἀναιμικά. Τέλος ἡ ἀνεπάρκεια τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, ὁ σταθερά αὐξανόμενος ἀριθμός τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοκινήτων, κάνουν τό πρόβλημα ὀξύτερο. Στίς ὧρες τῆς μεγάλης κυκλοφορίας καί σ' ὁρισμένα κέντρα ἔχει κανένας τήν ἐντύπωση πώς παρακολουθεῖ σκηνές ἀλλοφροσύνης. Σταθεῖτε καί κοιτάξετε τότε γύρω σας μέ μάτι ἀμερόληπτο, λυτρωμένο ἀπό τήν παθητικότητα, τό ζυγό τῆς συνήθειας, τοῦ μηχανικοῦ ὁμοιομορφισμοῦ. Θά καταλήξετε σ' ἕνα μοιραῖο συμπέρασμα : Πώς τό στρίμωγμα, ὁ διαγκωνισμός, ρίχνουν ἀναπόφευκτα τήν ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ζωή μέ ἀνθρωπιά προϋποθέτει κάποια περιθώρια. Ὄχι βέβαια τά ὑπερβολικά, τό γύρω στόν ἕνα καί προνομιοῦχο κενό, πού ἀπομονώνει καί ὁδηγεῖ ἀπό ἄλλο δρόμο στήν ἀπανθρωπία. Ἀλλά τόν ἀναγκαῖο ἐκεῖνο ζωτικό χῶρο πού χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος γιά νά ζήσει ὄχι σάν βιολογική ἁπλῶς μονάδα ἀλλά σάν ἠθική προσωπικότητα. Πέρα ἀπό τή φυσική ἀναπνοή ὑπάρχει καί μιά ἄλλη, ἄδηλη, ἠθική ἀναπνοή, ἀναγκαία γιά τή διατήρησή μας στό ἐπίπεδο τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν αὐτή λείψει, δέν πεθαίνουμε βέβαια, πέφτουμε ὅμως στό ἐπίπεδο τοῦ κτήνους.

Καί νά ἕνα ἀπό τά μεγάλα προβλήματα τοῦ μέλλοντος. Ποῦ πάει ὁ κόσμος; Ὁ πληθυσμός τῆς Γῆς μεγαλώνει σταθερά. Δέν εἶναι μόνον οἱ αὐξανόμενες γεννήσεις πού τόν προσδιορίζουν, εἶναι καί ὁ περιορισμός τῶν θανάτων, χάρη στίς βιοχημικές προόδους, στήν κατάργηση τῶν ἐπιδημιῶν, στήν ἄνοδο τοῦ μέσου ὅρου ζωῆς. Ὅλ' αὐτά, τά πασίγνωστα, κι' ἄλλοτε μᾶς ἔχουν ἀπασχολήσει. Σήμερα ὅμως τό θέμα μας δέν εἶναι ἡ καλλίτερη ἤ χειρότερη ὑλική διαβίωση. Εἶναι τ' ἀνησυχητικά συμπτώματα πού παρουσιάζει γιά τήν ἠθική μας ὑπόσταση μιά τέτοια προοπτική. Κακῶς ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα ὅσοι τό βάζουν στήν ἴδια βάση μέ τόν Μάλθους. Δέν πρόκειται γιά τήν ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί στήν ἐπάρκεια τῶν ἀγαθῶν. Αὐτή εἶναι ἡ στενά οἰκονομική βάση. Ὑποθέστε πώς βρίσκεται ἕνας τρόπος, αὔριο, νά τρέφονται τά τρισεκατομμύρια αὐτά μέ χάπια, ἤ μέ ἀέρα μετατρεπόμενο σέ τροφή. Τί σημαίνει; Θά διατηροῦν, θά προάγουν τήν ἀνθρωπιά τους; Αὐτό ἐνδιαφέρει. Ἤ μήπως θά ὁδηγηθοῦν ἀναπότρεπτα σέ μιά πολτοποίηση, μιάν ἐκμηδένιση τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου; Μέ τά δεδομένα τῆς λογικῆς πού διαθέτουμε, αὐτό εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό βέβαιο.

Καί ἔτσι ἀνατέλλουν ὄχι πιά τά ἐνδεχόμενα ἀλλά οἱ βεβαιότητες γιά μιάν ἀποκτηνωτική ἐπιβολή ὁλοκληρωτικῶν καθεστώτων πάνω στό ἀνθρώπινο γένος. Μάζες τέτοιες, ὠκεάνειες, δέν θά μποροῦν αὔριο οὔτε νά πειθαρχηθοῦν, οὔτε νά κυβερνηθοῦν μέ διαφορετικό τρόπο. Λησμονοῦμε συχνά πώς τό ἰδανικό πού ἀποκαλοῦμε ἀκόμα—τόσο συγκεχυμένα ἄλλωστε—Δημοκρατία, γεννήθηκε σέ μιάν ἐποχή καί σ' ἕνα λαό, τόν ἀρχαῖο Ἀθηναϊκό, πού δέν ξεπερνοῦσε τίς λίγες χιλιάδες ἀνθρώπους. Τά μέτρα ὅμως τοῦ μέλλοντος τοῦ κόσμου πρέπει νά τά πάρουμε τώρα μέ βάση ὄχι τήν Εὐρώπη ἀλλά τήν Ἀσία. Στό σημαντικό βιβλίο τοῦ κ. Σταύρου Κωστόπουλου γιά τήν Κίνα, βρίσκω τ' ἀκόλουθα ποσοστά: Αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ στήν Εὐρώπη μέ ρυθμό 1%. Στήν Κίνα μέ ρυθμό 2,5%. Ὁ πληθυσμός τῆς δεύτερης, σέ σχέση μέ τή γεωγραφική της ἔκταση, ἀνώτεροος κατά 50% ἀπό τῆς πρώτης. Μέ βάση τόν παραπάνω ρυθμό, σέ τριάντα χρόνια ὁ πληθυσμός τῆς Κίνας θά ἔχει διπλασιαστεῖ. Ἀλλά καί πρίν ἀπ' αὐτό, στά 1983, προβλέπεται πώς οἱ Κινέζοι θά ἔχουν φτάσει τά 1.200 ἑκατομμύρια καί στίς ἀρχές τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας τά 2.000 ἑκατομμύρια!

Θαυμάσια προοπτική! Παρακαλῶ νά προσέξετε πώς δέν μιλῶ ἐδῶ γιά «κίτρινους κινδύνους» καί ἄλλα τέτοια διαβλητά καί ὕποπτα. Δέν συσχετίζω δυναμικά Κινέζους καί Εὐρωπαίους. Γίνομαι ὑπερκινέζος καί γνοιάζομαι γιά τό ἀνθρώπινο μέλλον τῶν Κινέζων ἀποκλειστικά. Ποῦ πᾶνε μ' αὐτή τους τή γονιμότητα; Στό ἴδιο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κωστόπουλου διαβάζω πώς ὁ ρυθμός τοῦ ἀνερχόμενου κινέζικου πληθυσμοῦ δέν μένει κάν σταθερός. Μεγαλώνει. Εἶμαι πρόθυμος νά δεχτῶ πώς οἱ Κινέζοι, ἀποφασισμένοι νά γίνουν ὁπωσδήποτε παρανάλωμα τῆς ἰδεολογίας τους καί τοῦ φιλειρηνισμοῦ τους, δέν ἀποφασίζουν νά βγοῦν ποτέ ἀπό τά σύνορά τους, μένουν μέσα, στωϊκότατα, σφίγγονται, ἀπό κάποια στιγμή καί πέρα συνωστίζονται, πᾶνε σκαστοί. Ὡραῖα. Τί βγαίνει; Ποῦ ἔχουν καταντήσει στό μεταξύ σάν ἄνθρωποι; Ἄς δεχτοῦμε πώς τρῶνε. Ζοῦν καί «δημοκρατικά»; Ἤ ἔχουν πολτοποιηθεῖ κάτω ἀπό τό μαστίγιο μιᾶς ἀπρόσιτης, μολυβένιας ἀπολυταρχικῆς ἐξουσίας;

Πῆρα σάν παράδειγμα τούς Κινέζους ἐπειδή προηγοῦνται σέ ἀριθμό, γονιμότητα καί ἰδεολογία. Φυσικά τό ἴδιο μέλλον, ἔστω σέ χρονικό διάστημα μακρυνότερο, περιμένει τούς Εὐρωπαίους ἤ ὁποιους ἄλλους. Καί τό τονίζω πάλι: δέν σταματῶ στό θέμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ μαρξισμός μπορεῖ νά ἔχει ἀπαγγείλει τό ἀνάθεμα κατά τοῦ μαλθουσιανισμοῦ. Δέν ἔχει δώσει κι' ἀπάντηση στό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, τοῦ ἀναπόφευκτου ὑποβιβασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Καί δέν εἶναι εὔκολο νά τή δώσει, σάν πολιτική τουλάχιστον ἰδεολογία, γιά ἕνα λόγο ἁπλούστατο: Πῶς γιά νά λειτουργήσει σάν πολιτικό σύστημα, τή χρειάζεται αὐτήν τήν πολτοποίηση. Χρειάζεται τούς ὅρους ἐκείνους, πού μποροῦν νά τοῦ ἐξασφαλίσουν μάζες πειθήνιες, παθητικές.

Γι' αὐτό κι' ἐξοργίζεται τρομερά ὅταν τοῦ μιλᾶνε γιά τούς κινδύνους τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. Στό στάδιο πού διατρέχει τώρα, ἀγωνίζεται νά συμβιβάσει τήν ἀπώτερη μέ τήν ἄμεση σκοπιμότητα. Στή «Σινική γῆ» τοῦ κ Κωστόπουλου βλέπω τίς ἀντιφατικές προσπάθειες πού γίνονται ἐκεῖ - κάτω γιά ν' ἀντιμετωπιστεῖ τό πρόβλημα. Ἀντικρύζεται, φυσικά, σάν οἰκονομικό καί μόνο: Καταργεῖται, λέει, ὁ θεσμός τῶν παλλακίδων, ἀπαγορεύεται ὁ γάμος σέ νέους κάτω ἀπό τά 20 καί νέες κάτω ἀπό τά 18, ἐπιτρέπεται σέ κάποιες περιπτώσεις ἡ στείρωση, ἡ ἄμβλωση, γίνεται προπαγάνδα γιά περιορισμό τῶν γεννήσεων. Γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ «καλή συντήρηση καί μόρφωση τῶν ἐπερχομένων γενεῶν καί γενικότερα ἡ εὐημερία τοῦ ἔθνους», ὁ Τσού - Ἐν - Λάϊ εἰσηγεῖται, στά 1956, τόν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων. Στά 1957 ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Κίνας στό Δημογραφικό Συνέδριο τῆς Στοκχόλμης δηλώνει πώς ἀποβλέπουν σ' ἐλάττωση τοῦ ἐτήσιου ποσοστοῦ τῶν γεννήσεων στό μισό μέσα σέ δέκα χρόνια. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά, νεώτερες ἐνέργειες τοῦ καθεστῶτος πείθουν πώς ἡ κατεύθυνση πάει ν' ἀλλάξει, νά ξαναγίνει μαρξιστικότερη. Ἡ ἐπιτυχία, λέει, τοῦ δεύτερου πενταετοῦς σχεδίου ἔχει ἀρχίσει νά δυναμώνει «τήν ἐμπιστοσύνη στόν προγραμματισμό καί τίς ἀπεριόριστες δυνατότητές του». Οἰκονομικοπολιτικά ἀπεριόριστες. Τό θέμα παραμένει πάντα, γι' αὐτούς, ζήτημα διατροφῆς μιᾶς ὅσο γίνεται πιό πειθήνιας μάζας.

Εἶναι βέβαιο πώς ζοῦμε σ' ἐποχή κοσμοϊστορική, ὅπου θεμελιακές γίνονται κι' ἐγκαινιάζονται ἀναθεωρήσεις, ἀνακατατάξεις. Μήπως ἀρχίζει μαζί καί μιά ἐποχή ὁλοκληρωτικῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου; Μιά ἐποχή ὅπου τά παλαιά ἰδανικά ἀνεξαρτησίας θά κηρυχτοῦν ἀνεδαφικά, ξεπερασμένα, καί θά πάει ὁ κόσμος σέ ἰσοροπίες μηχανικές, ἀδιατάραχτες, ὅπου θά βασιλεύει πάνω στήν ἀνθρωπότητα, σάν ὕπατο ἰδανικό, ἡ ἀδράνεια τῆς ἀνόργανης ὕλης;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-14

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Φεβρουαρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΟΡΓΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Σά νά μήν ἔφτανε ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τίς μάζες ἀπό τή σύγχρονη Λογοτεχνία, ἔρχεται καί κάτι ἄλλο, τά τελευταία τοῦτα δεκαπέντε χρόνια, νά περιορίσει γιά τούς πολλούς τίς προϋποθέσεις μιᾶς ἐπικοινωνίας μαζί της: Ἡ τάση μιᾶς σημαντικῆς μερίδας της πρός τήν πικρή ἀπαισιοδοξία καί τόν κυνισμό. Εἶναι, σάν τόνος δεσπόζων, καρπός τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τά ἐλατήριά του δέν χρειάζεται καί πολύ νά ψάξει κανένας γιά νά τά βρεῖ. Κι' ὅμως! ἐκεῖνοι πού τόν ἀποδοκιμάζουν —συχνότατα μέ ἀγανάκτηση—μοιάζουν νά ξεχνᾶνε δυό πράγματα: Πρῶτο, πώς ἡ ἀπαισιοδοξία ἀπετέλεσε πάντα μιάν ἀπό τίς κυριότερες συναισθηματικές πηγές τῆς παγκόσμιας Λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα τῆς νεώτερης. Καί δεύτερο πώς πίσω ἀπό τήν τωρινή, ἰδιαίτερα, πεισματωμένη ἀπαισιοδοξία, κρύβεται ἕνας πληγωμένος, βλοσυρά σεμνότυφος, συναισθηματισμός.

Θάλεγε κανένας πώς ἀπό τόν τελευταῖο πόλεμο κι' ἀπό τά ἄμεσα, μακρόσυρτα ἐπακόλουθά του, πού πολύ βέβαια ἀπέχουν ἀπό τό νά ἔχουν ἐξαντληθεῖ, προέκυψαν δυό εἰδῶν ἄνθρωποι: Ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἀγανακτήσει τόσο πολύ νά φτάνουν στίς πιό ἀκραῖες διαμαρτυρίες, ἀκόμα καί τίς πιό βίαιες, τίς πιό μηδενιστικές, καί ἐκεῖνοι πού ἔχουν ἐνοχληθεῖ, ἀλλά «ἐν μέτρῳ», μέ σωφροσύνη κι' εὐπρέπεια. Οἱ πρῶτοι, ἄν τούς ρωτήσετε, θά σᾶς ποῦν ὅτι ἠθικές ἀναστατώσεις τέτοιου μεγέθους — γιά τήν ἀκρίβεια μάλιστα μιά τέτοια, δίχως κανένα ἀπολύτως προηγούμενο στήν Ἱστορία, ἠθική ἀναστάτωση—εἶναι ἀδύνατο νά ἐξισορροπηθοῦν μέ κοινές, ἡμίψυχρες ἀντιδράσεις. Ὅτι ὁ ἐνοχλημένος καθωσπρεπισμός θίγεται ἀπό τή βιαιότητα τῆς ἀνταρσίας ἐπειδή, στό βάθος, ἀδιαφορεῖ γιά ὅλα καί γνοιάζεται μόνο γιά τήν ἡσυχία του. Οἱ δεύτεροι, οἱ «μετρημένοι», θά σᾶς ποῦν ὅτι μιά διαμαρτυρία ἔχει νόημα ὅταν εἶναι δημιουργική. Ὅτι ἡ ἐξέγερση, ὅταν φτάνει στά ὅρια τῆς ἀνατροπῆς, εἶναι ἀνηθική, ἄγονη. Στήν πραγματικότητα, τά ψυχολογικά ἐλατήρια τῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς δυό τοῦτες ἀπόψεις δέν εἶναι καί τόσο ἁπλά ὅσο φαίνονται. Καί οἱ χαρακτῆρες παίζουν ἐδῶ βέβαια τό ρόλο τους καί οἱ εἰδικές συνθῆκες τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ μιά στάση ἔχει στό ἐνεργητικό της τό πάθος. Ἡ ἄλλη τή φρόνηση. Χωρίς νά θέλω νά θεωρηθῶ δυναμιτιστής, θά πῶ χαμηλόφωνα πώς ἡ ποίηση, πάντοτε, ἔγινε λιγότερο μέ φρόνηση καί περισσότερο μέ πάθος.

Γιατί ἐπιτέλους τί τῆς καταμαρτυροῦν αὐτῆς τῆς ἐπαναστατημένης Λογοτεχνίας; Πῶς φτάνει στήν ἀπανθρωπία ἐπειδή ἀποσύρει τήν ἐμπιστοσύνη της ἀπό τόν ἄνθρωπο; Ἄν τήν κατηγοροῦσαν τουλάχιστον ὅτι μεταχειρίζεται τρόπους, μεθόδους, πού τόν κρατᾶνε σέ ἀπόσταση, περιορίζουν τήν κατανόησή της! Προσωπικά, θά ἔβρισκα γόνιμη μιά τέτοια συζήτηση. Δέν εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη ἡ διάλυση ν' ἀπεικονίζεται μέ τή διάλυση, τό ἄγχος νά πολλαπλασιάζεται μέ τό ἄγχος. Ἡ κατάργηση ὅλων τῶν πλαστικῶν ἀξιῶν ἔδωσε στή νεότροπη Λογοτεχνία ἕνα χαρακτήρα χαώδη, πού ἀποστερεῖ τό δέκτη της ἀπό κάθε αἴσθημα αἰσθητικῆς ἰσορροπίας. Ἀλλά νά τῆς ζητᾶνε ὅ,τι δέν εἶναι ἀποστολή της νά δώσει: κανόνες συμπεριφορᾶς, πρακτικές ὁδηγίες ζωῆς, ἠθικά παραγγέλματα! Αὐτό εἶναι παιδιάστικο—ἤ ὑπερβολικά ὑποκριτικό. Ἡ Τέχνη δέν ἔχει σχέση μέ τή χρησιμοθηρία καμμιᾶς λογῆς. Ἡ Τέχνη εἶναι κραυγή. Καί ὅσο περισσότερο ἀπό τά ἔγκατα βγαίνει αὐτή ἡ κραυγή, ὅσο συνεπέστερη εἶναι, συναισθηματικά, μέ τήν ἱστορική στιγμή της, τόσο καί μεγαλύτερη ἀξία ἔχει. Τόσο καί περισσότερους τίτλους ἀνθρώπινης γνησιότητας.

Κοιτάζω στό Θέατρο τοῦ καιροῦ μας τήν παλλόμενη αὐτή σειρά πού ἀποτελεῖται ἀπό μάρτυρες κατηγορίας σάν τόν Ἀνούγι, τόν Μπέκετ, τόν Ἰονέσκο, τόν Ὄσμπορν. Εἶναι μεταξύ τους ἄσχετοι, ἀνόμοιοι, ἄν ρωτούσατε τόν καθένα τους χωριστά δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ν' ἀποκήρυχνε ὅλους τούς ἄλλους. Παλαιότερη καί νεώτερη Πρωτοπορία διαγκωνίζονται ἐκεῖ - μέσα καί γιά μιά στιγμή μοιάζουν ν' ἀλληλοαποκλείονται. Τί ἔχει νά κάνει! Εἶναι ὅλοι τους—κι' ἄλλοι μαζί, δευτερότεροι ἤ καί λιγότερο γνωστοί—μάρτυρες στήν ἴδια δίκη: Τοῦ καιροῦ μας. Στά χείλη τους θά βρῆτε μασγωμένη τήν ἴδια πίκρα, στά μάτια τους νά κρυφοκαίει ἡ ἴδια σκοτεινή σπίθα. Τό γέλιο τους εἶναι σαρκασμός καί ἡ προσευχή τους μιά βλαστήμια. Ἀλλά τί τούς ζητᾶτε; Νά λησμονήσουν ὅ,τι οἱ ἄλλοι τόσο εὔκολα λησμόνησαν; Νά ξεγράψουν τούς τάφους, τίς ἐκατόμβες, τά κρεματόρια; Νά συχωρέσουν τούς ἐγκληματίες; Νά δοξολογήσουν τόν ἄνθρωπο πού κοκκορεύεται ἐπειδή πετροβολάει τόν ἥλιο, τούς πλανῆτες; Νά πιστέψουν πώς ἡ λύση τῶν προβλημάτων μας βρίσκεται στό Γαλαξία; Νά μᾶς τονώσουν τήν ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό μας γιά νά σφίγγουμε πιό ἀδίστακτα τό μαχαῖρι; Νά κολακέψουν τό ναρκισσισμό μας καί τή μωρία μας;

Γιατί πρέπει ἐπιτέλους κάποτε νά ζητήσουμε σ' αὐτή τήν περιλάλητη, ἐναβρυνάμενη «ἀνθρωπιά», νά μᾶς δείξει τά χέρια της. Νά τά ἰδοῦμε πόσο καθαρά εἶναι. Νά βεβαιωθοῦμε πώς δέν ἔχει τήν ὑποκρισία τῆς δημοκοπίας, τή γλυκερότητα τοῦ ναρκισσισμοῦ, τήν πονηριά τῆς ἀνανδρίας. Νά μᾶς παρουσιάσει, ἔπειτα, τό ἐνεργητικό της: Τί πέτυχε λιβανίζοντας τόσους καί τόσους καιρούς τήν αὐταρέσκειά μας. Νά μᾶς ἀποδείξει ἄν ἔχει αὐτή δικαίωμα στόν τίτλο τῆς ἀνθρωπιᾶς, ἤ μήπως ἔχει ὑφαρπάσει κάτι πού θά ἔπρεπε, ἀντίθετα, ν' ἀνήκει στήν αὐστηρή φιλαλήθεια, στήν παρρησία. Ὁ ἄνθρωπος, σάν εἶδος—ἔπρεπε νά τό ξέρουμε—ἀγαπάει τήν κολακεία ὅσο ἀκριβῶς καί σάν ἄτομο. Στήνει ἀνδριάντες στούς πονηρούς πού ξέρουν νά ἐξασφαλίζουν τήν εὔνοιά του καλλιεργώντας τίς ἀδυναμίες του.

Ἡ ὥρα ὅμως πού ζοῦμε εἶναι ὥρα εἰλικρίνειας ὡμῆς. Γύρω μας ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ἔχει περιπέσει σέ τέτοιαν ἀναισθησία, σέ τέτοια παθολογική ἀπάθεια, πού μόνο ραπίσματα ἔντονα θά μποροῦσαν ἴσως νά τόν συνεφέρουν. Νά τοῦ ἐνθαρρύνετε αὐτοῦ τοῦ κόσμου, μέ τ' ἀχνιστά ἀκόμα ἀπό αἷμα χέρια του, τήν ἐμπιστοσύνη στίς ἀγαθές του τάχα προθέσεις, εἶναι ταυτόσημο μέ τό νά ὁπλίζετε τό δολοφόνο. Μέ τό νά τόν πείθετε πώς ἀκολουθεῖ σταθερά τό δρόμο τῆς «προόδου», τόν ἀποθρασύνετε. Μέ τό νά τόν βεβαιώνετε πώς μόνον ἀπ' ἔξω τοῦ ἔρχονται ὅλοι οἱ κίνδυνοι καί κανένας ἀπό μέσα, τόν ἐξαπατᾶτε. Τί νόημα θά εἶχε μιά τέτοια πολιτική;

Κι' ἔπειτα, ὅταν ἔχει γίνει ὅ,τι ἔχει γίνει στόν κόσμο, κι' ὅταν γίνεται ὅ,τι γίνεται, εἶναι ἄραγε ἀπόλυτα βέβαιο πώς ἡ μακροθυμία, ἡ ἀνοχή, δέν κρύβουν μιάν ἐλαττωμένη ἠθική εὐαισθησία; Ποιός μᾶς βεβαιώνει πώς αὐτοί πού δέν φτάνουν στήν ἐξέγερση δέν εἶναι ἐκεῖνοι πού γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο τό κρίνουν ἀσύμφορο γιά τόν ἑαυτό τους; Ἡ ἀπουσία πάθους εἶναι ἄραγε πάντοτε καρπός αὐτοκυριαρχίας; Καί ποιοί εἶναι αὐτοί πού δέν ὀργίζονται σέ μιάν ἐποχή ὀργῆς;

Ναί ἀλλά—θά πεῖ πάλι ὁ συνετός—τί θετικό ὄφελος μπορεῖ νά προκύψει ἀπό μιά Λογοτεχνία ὀργῆς; Ἔτσι καί κλονίσετε στόν ἄνθρωπο τήν ἐμπιστοσύνη πρός τόν ἄνθρωπο, ποῦ θά φτάσετε; Ὁ ἀπόλυτος, ὁ καταλυτικός μηδενισμός δέν σᾶς παραιμονεύει; Λέτε πώς ἡ Λογοτεχνία δέν ἔχει ἀποστολή χρησιμοθηρική. Ἔστω! Ἔχει ἄραγε καί ἀποστολή αὐτοεκμηδενιστική; Καί ὑπάρχει τάχα κανένα νόημα στήν καθαίρεση τῶν πάντων;

Ὄχι, οὔτε λόγος! Θά πρέπει ὅμως νά εἶναι πολύ ἀφελής ἐκεῖνος πού θά ὑποθέσει πώς ἡ Λογοτεχνία ἔχει τή δύναμη νά καταργεῖ ἤ καί ν' ἀναστέλλει τή ζωϊκή ὁρμή. Θά πρέπει νά συγχέει στό νοῦ του λειτουργίες θεμελιακά διαφορετικές, ἄσχετες μεταξύ τους. Θά πρέπει νά παραβλέπει πώς τῆς Λογοτεχνίας ἡ ἐνέργεια—κι' ἄς λένε—δέν εἶναι παιδαγωγική· εἶναι λυτρωτική. Ἕνα ξέσπασμα ὀργῆς, μιά ἔντονη ἀπαισιοδοξία, σέ δεδομένη στιγμή, ἀποδεσμεύει μέσα μας φορτία τῆς ψυχῆς συσσωρευμένα, ἀφόρητα, μᾶς λευτερώνει. Ὑπάρχουν στήν Ἱστορία στιγμές ὅπου ἡ ἐξέγερση κρύβει πολύ περισσότερη ἠθική ὑγεία ἀπό τή συγκάλυψη καί τήν ἀπώθηση μιᾶς ἐνοχῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΙΣΤΟΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΓΑΝ
ΜΗΔΕΝ ΑΓΑΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Μαρτίου 1961

2-15

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος λοιπόν! Κλείνω αὐτό τό κομψό τομίδιο μέ τό γαλανό χρῶμα, πού κυκλοφόρησε τώρα τελευταῖα καί πού περιέχει τά κυριότερα κείμενα τοῦ ὡραίου «ἑλληνολάτρη», τοῦ ρωμαντικοῦ αὐτοκτόνου τῆς ἀκτῆς τοῦ Σκαραμαγκᾶ, καί καθώς ἀφαιρεμένος χαϊδεύω τό θαλασσί ἐξώφυλλο μέ τό βλέμμα, ἀναρωτιέμαι διάφορα καί πολλά. Ἕνα μόνα δέν ἀναρωτιέμαι : Ἂν ἔπρεπε νά μᾶς δοθοῦν, ἔτσι συγκεντρωμένες, οἱ σελίδες τοῦτες πού καλπάζουν λυσίκομες. παφλάζουν, ἀφρίζουν. Γι' αὐτό, μ' ἔπεισε ἀπόλυτα τό διάβασμά τους. Ἔπρεπε. Εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοπερίεργα καί σημαντικά πειστήρια μιᾶς ἐποχῆς.

Φυλακίζεις λοιπόν—θά πεῖ κανένας—τόν Περικλῆ Γιαννόπουλο, μέσα στήν ἐποχή του; Τόν βλέπεις καταδικασμένον σέ χρονική ἀπομόνωση; Θ' ἀποκριθῶ: Καί ναί καί ὄχι. Ἀνήκει στήν ἐποχή του ὁ Γιαννόπουλος γιά τήν ὡραιοπάθειά του, γιά τήν τυφλή—ἤ καί τήν ὁραματική, ὅπως προτιμᾶτε,—ἐμπιστοσύνη του. Θά ἔλεγα τό ἴδιο γιά τή γλώσσα του, ἄν τό πάθος του δέν εἶταν τόσο βίαιο πού νά τή σπάζει, νά τῆς τσακίζει τήν ψυχρή καθαρολόγα ἐπισημότητα, νά κάνει τή γυαλάδα της θρύψαλα πού λαμπυρίζουν, σπιθίζουν, στραφτοκοπᾶνε. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τό πάθος του εἶναι πού ξεπερνάει τήν ἐποχή του: Χύνεται στή δική μας ὀλόϊσια, τήν ἐποχή τῆς ὀργῆς. Εἶναι μιά ψυχή φλογερή, ἀπό τίς λίγες στή νεώτερη Ἑλλάδα, ἰδιοσυγκρασία ἀποστολική, συνεπαρμένη ἀπό τό ἰδανικό της, τόσο πού νά τοῦ γίνεται παρανάλωμα.

Παρακαλῶ πολύ λοιπόν νά θυμηθοῦμε πῶς ὁ μέσος ἑλληνικός τύπος, διακρίνεται γιά τό πρακτικό του πνεῦμα. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ξέρει νά ζυγιάζει ὅλες τίς πιθανότητες, νά «φυλάει πισινή», νά εἰρωνεύεται ὅ,τι τόν ξεπερνάει. Τό πρακτικό τοῦτο αἴσθημα, μεταφερόμενο στήν περιοχή τῶν ἰδεῶν, γίνεται θεομπαιχτισμός : Κοροϊδεύουμε πρόθυμα ὅ,τι μᾶς φαίνεται ἀπογειωμένο, δοκιμάζουμε συγκαταβατική περιφρόνηση γιά τό ἀφιλόκερδο. Αὐτό δέν μᾶς ἐμποδίζει, φυσικά, ν' ἀξιώνουμε ἀπό τούς κάθε λογῆς ἡγέτες μας καί τήν ἀπογείωση τοῦ ἰδανικοῦ καί τήν ἀγνότητα τῆς ἀφιλοκέρδειας. Μᾶς κακοφαίνεται πολύ ὅταν τούς πιάνουμε καμμιά φορά σκαστούς, νά μᾶς μοιάζουν. Ἔχουμε τότε τό αἴσθημα πώς μᾶς γέλασαν. Μέσα στό πλέγμα τοῦτο τῶν ἀντιφάσεων, ἰδιοσυγκρασίες καθώς ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος εἶναι σωτήριες. Μποροῦν, σέ βάθος χρόνου καί μέ πολλή καλή θέληση, νά συνετίσουν τούς συνετούς: Νά τούς κάνουν νά καταλάβουν πῶς ἄν ἡ ποιητρία εἶναι γνώρισμα ἑλληνικό, ἄλλο τόσο ἑλληνικό γνώρισμα εἶναι κι' ὁ ἐνθουσιασμός, ἡ ὁρμή τῆς ψυχῆς. Τά τελευταῖα τοῦτα, κατά κανόνα, ξεθηκαρώνονται σ' αὐτό τόν τόπο μόνο σέ ὧρες τραγικές, ὧρες ἐπικῆς ἀπελπισίας. Ἴσως δέν θά εἶταν ἄσκοπο νά μαθαίναμε πῶς εἶναι πιό γόνιμα ὅταν τά χρησιμοποιεῖ κανένας σέ περιστάσεις εἰρηνικές.

Πολύς λόγος ἔγινε, καί ὕστερα ἀπό τόν Περικλῆ Γιαννόπουλο, γιά τήν ὀφειλόμενη «ἑλληνικότητα» τῆς ἑλληνικῆς Τέχνης. Ἡ πεποίθησή μου εἶναι πώς οἱ νεώτεροι τήν εἶδαν ἐντελῶς ἐξωτερικά. Ἑλληνικότητα ἐπιστολικῶν δελταρίων, ἑλληνικότητα τουριστική, γραφική, διακοσμητική, ἑλληνικότητα εὔκολη, αὐτήν βλέπουμε ν' ἀνεμίζεται σάν σημαία πανηγυριώτικη κάθε φορά πού κάποιος δοκιμάζει νά μᾶς βεβαιώσει γιά τήν αὐθεντικότητά της. Καί ἡ γαλαρία πείθεται, ζητωκραυγάζει. Ἀκριβῶς ὅπως ὅταν βγάζουν λόγους οἱ ἐπαγγελματίες τῶν πανηγυρικῶν. Κανένας ὅμως δέν ἔπιασε ποτέ νά ἰδεῖ σέ τί κρύβεται ἡ ἑλληνική γνησιότητα τῶν ἀρχαίων κειμένων. Οὔτε ἀπό σημαιοστολισμούς ἤξεραν αὐτά, οὔτε ἀπό ἐπευφημίες. Εἶναι δρόμος δύσκολος, τό ξέρω. Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, ἄν καί πρῶτος χρονολογικά, ἄν καί πρίν ἀπό τίς παρεξηγήσεις καί τίς καπηλειῖες, ὁδηγημένος ἀπό τό λεπτό του αἰσθητήριο, τό ἔνιωσε. Ὅταν τόν διαβάζεις μέ προσοχή, καταλαβαίνεις σέ τί στέρεες ἀξίες προσανατολίζει τό ἰδανικό του.

Ἔχει συλλάβει τήν ἐσωτερική ἑνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ἔχει συλλάβει τή σχέση ἀνάμεσα στόν Ὅμηρο καί στή νεώτερη Ἑλλάδα. Ἔχει συλλάβει τήν κρίσιμη σημασία τοῦ Βυζαντίου, σ' ἐποχή ὅπου ἐλάχιστοι μέσα στόν κόσμο τήν εἶχαν ὑποπτευθεῖ. Ἔχει διαγνώσει τήν παγανιστική ὑφή τῆς ψυχῆς τοῦ νεόλληνα. Ἔχει διαβάσει μέ μάτι ἐρωτευμένο ἀλλά καί σάν βιβλίο ἀνοιχτό τήν ἑλληνική Φύση. Μέ τί ἀγάπη, τί χάδι, γράφει τήν ἐξαίσια σελίδα ὅπου προτρέπει τόν ἀναγνώστη του νά πάει νά σταθεῖ «ἕνα ξηρόν ἀνέφελον ροδοξύπνημα ἡμέρας, εἴτε ἕνα πάμφωτον μεσημέρι, εἴτε καλλίτερον τρεῖς ὧρας πρό τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου» στό πλάτωμα πλάϊ στόν Ἅγιο - Δημήτρη τό Λουμπαρδιάρη, καί νά ἐμβαθύνει στό νόημα τῆς Ἀττικῆς! Ὁλόκληρο τό δοκίμιό του «Ἡ ἑλληνική γραμμή» εἶναι ἀξιοθαύμαστο, ἀπό τά ὡραιότερα κείμενα τῆς λογοτεχνίας μας. Τό μάθημα πού ἀναδίνεται ἀπό κεῖ - μέσα ἰσχύει καί θά ἰσχύει.

Βέβαια τό ὕφος τοῦ Γιαννόπουλου δέν εἶναι πάντοτε, δέν εἶναι συχνά, ἰσορροπημένο. Τό πάθος πού τό βιτσίζει ἀλύπητα, ἄν τοῦ διοχετεύει ρεύματα θερμά ἐνθουσιασμοῦ, ὀργῆς, λυρισμοῦ, τό κάνει πολλές φορές νά γίνεται ἐξαλλο. Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος γράφει ὑπό τό κρότος ἱερῆς μανίας. Τόν βλέπετε ν' αὐτοεπαναλαμβάνεται, νά τινάζει στόν ἀέρα κάθε νόημα σχεδίου, μέτρου, ἀρχιτεκτονικῆς, νά πέφτει στό παραλήρημα ἤ, ἀντίθετα, στήν ἐκζήτηση. Ἀπό τό διονυσιασμό καί τήν ἔκσταση στή λογοκοπία. Καί μέσα σ' ὅλ' αὐτά, κάθε τόσο, περνᾶνε ἀντιφεγγιές ἀνησυχητικές, φτεροκοπήματα ἀπό φλόγες παράδοξες, τῆς τρέλλας. Τί συμβαίνει μ' αὐτόν ἀκριβῶς; Τί νά κρύβεται πίσω ἀπό μιά τέτοια θύελλα; Τό χρονικό τῆς αὐτοκτονίας του μᾶς τά ἔχει ὅλα πεῖ, ἤ μήπως ὑπάρχει στή ζωή του κάτι σκοτεινό;

Δέν τό ἀναρωτιέμαι γιά νά διεγείρω τήν περιέργεια τοῦ ἐνδεχόμενου σκανδαλοθήρα, πού ἄλλωστε δέν νομίζω πῶς θά χρειαζόταν τή δική μου παρακίνηση. Περιορίζομαι σέ μιάν ἁπλή ἀπορία καί ὁμολογῶ πώς δέν θά ἔκανα τήν παραμικρή προσπάθεια νά πληροφορηθῶ τί ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τόν Περικλῆ Γιαννόπουλο· οὔτε κάν τή ράθυμη τούτη νά σηκώσω τό ἀκουστικό τοῦ τηλεφώνου καί νά γράψω στό δίσκο τόν ἀριθμό τοῦ κ. Γ. Κατσίμπαλη. Μοῦ φτάνουν μέ τό παραπάνω τά κείμενα τοῦ γαλάζιου βιβλίου μέ τό τρυφερό ἐξώφυλλο καί τό ἄγριο πάθος. Μοῦ φτάνει, ἀκόμα, νά ξέρω πῶς ὁ συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς γραμμῆς» ἔχει ζήσει σέ μιάν εὐρωπαϊκή ἐποχή λιπόθυμη ἀπό τά βαρειά ἀρώματα τοῦ Οὐάϊλδ, τοῦ Ντανούντσιο, τῶν Γάλλων συμβολιστῶν, τῶν esthètes, καί πού σπαθίζεται σύγκαιρα ἀπό τίς ἀστραπές τοῦ νιτσεϊκοῦ λόγου.

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος εἶταν ρασιστής πρίν ἀπό τή διαστροφή καί τ' ἀνομήματα τοῦ ρασισμοῦ. Εἶταν ρωμαντικός τόν καιρό πού ὁ ρωμαντισμός ὑποτροπίαζε καταδιωγμένος, ἀφορισμένος. Εἶταν ἐθνικιστής πνευματικός, καλλιτεχνικός. Ἕνας ἐραστής τοῦ ἀπολύτου. Γεννήθηκε πολύ νωρίς ἤ πολύ ἀργά; Ἐπιτρέπεται νά τ' ἀναρωτηθεῖ κανένας καί νά ρεμβάσει ἐλεύθερα πάνω καί στά δυό τοῦτα ἐνδεχόμενα. Ἔγραψε κείμενα πού εἶναι σάν μανιφέστα, ὑποδείγματα νοοτροπίας, ὕφους, ὁρμῆς, παράδοξα. Κείμενα πού ἔχουν τήν ἔξαρση τοῦ δοξαστικοῦ. Κείμενα ὀγκωμένα ἀπό τήν ἀγωνία μιᾶς φωνῆς πού ξέρει, μαντεύει, φοβᾶται πώς βοᾶ ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Εἶναι ἡ τελευταία αὐτή, θαρῶ, πού τά κάνει ν' ἀντηχοῦν ἔτσι μακρόσυρτα κάτω ἀπό τούς θόλους τοῦ αἰώνα μας. Τούς δίνει ἕνα νόημα ἀνθρώπινης, δραματικῆς μαρτυρίας, πού ἴσως ξεπεονάει καί τή βολή τους τήν ἰδεολογική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-16

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Μαρτίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΧΩΡΙΣ ΘΕΩΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ποιός νά εἶναι τάχα ὁ θαυματοποιός πού θά κατορθώσει κάποτε—ἄν τό κατορθώσει ποτέ—νά συνδιαλλάξει τόν Ἕλληνα πολίτη μέ τό κράτος; Καί δέν νομίζουν ὅσοι κατά κάποιον τρόπο, ἄμεσο ἤ ἔμμεσο, σχετίζονται μ' αὐτό τό ζήτημα, πώς εἶναι σοβαρό; Καί πῶς ἀπό τήν τέτοια ἤ διαφορετική ἀντιμετώπισή του κρέμονται ἕνα σωρό ἄλλα προβλήματα, πού μᾶς βασανίζουν;

Γιατί ἐπιτέλους τί ἀντιπροσωπεύει αὐτή ἡ ἔννοια «κράτος», δίχως θεωρητικές ἀερολογίες; Ὑπάρχει μιά ὁλόκληρη ψυχολογία τῆς ἰδέας πού σχηματίζει γιά τό κράτος ὁ πολίτης, καί πού θἄξιζε κάποτε νά μελετηθεῖ, ν' ἀναλυθεῖ. Δέν θά πέφταμε καθόλου ἔξω ἄν λέγαμε πώς κράτος, στήν ἑλληνική συνείδηση, σημαίνει ἁπλούστατα ὁ γενικός ἐχθρός. Προσέξετε πώς στήν ἀντιμετώπιση αὐτή συμφωνοῦν ὅλες οἱ κοινωνικές τάξεις καί κατηγορίες. Δέν εἶναι κάτι τυχαῖο. Ὁ εὔπορος βλέπει στό κράτος τήν ὕποπτη ἐξουσία πού τόν φορολογεῖ. Ὁ φτωχός τήν ἀνάλγητη δύναμη πού τόν καταθλίβει. Ὁ μέσος ἄνθρωπος νιώθει τό κράτος σάν μιά προσωποποίηση τῆς ἀνανδρίας: εἶναι ἡ μηχανή πού τόν συμπιέζει, τόν στίβει, γιά νά βγάλει ἀπ' αὐτόν ἐκεῖνα πού τῆς χρειάζονται καί πού δέν τά πληρώνουν ὅσοι θά ἔπρεπε νά τά πληρώνουν. Ὁ ἐπιχειρηματίας βλέπει στό κράτος τόν ἀδιάκριτο, αὐτόκλητο συνεταῖρο πού συμμερίζεται μόνο τά κέρδη. Ὁ ἀποταμιευτής τόν ἀναξιόπιστο τραπεζίτη. Ὁ συντηρητικός τήν ἀνόητη ἐξουσία πού μέ τή συμπεριφορά της ἐνισχύει τήν ἐπανάσταση. Ὁ ἐπαναστάτης τόν χωροφύλακα τοῦ κεφαλαίου. Καί βάλετε τώρα τίς ἀποχρώσεις: ὅλα ἐκεῖνα τά καθημερινά πλημμελήματα, τίς ἀδεξιότητες ἤ παραλείψεις πού πείθουν κάθε μέρα κι' ἀπό μιά κατηγορία πολιτῶν πώς ὑπάρχει μόνιμη, ἀθεράπευτη, ἐξ ὁρισμοῦ ἀντιδικία τοῦ ἀτόμου μέ τό κράτος. Ἄρα πώς τίποτα δέν εἶναι ψέμα μεγαλύτερο, ὑποκριτικότερο, ἀπό τόν ἰσχυρισμό ὅτι τά κράτος ἐκφράζει τήν ὀργανωμένη θέληση τοῦ συνόλου, ὅτι σ' αὐτό πρέπει ν' ἀποβλέπει ὁ καθένας καθώς σέ μιά θέληση πατρική, ἀμερόληπτη, κλπ. κλπ.

Εὔκολα ν' ὀντιτείνετε σ' ὅλ' αὐτά πώς ἡ σωρεία κι' ὁ ἀντιφατικός χαρακτήρας τῶν παραπόνων ἀκριβῶς δείχνει πώς δέν εἶναι τό κράτος πού φταίει ἀλλά οἱ πολίτες. Ἡ ἀπουσία πολιτικῆς μας ἀγωγῆς. Ἡ ἀτομικιστική, συμφεροντολογική ἰδιοσυστασία τῶν Ἑλλήνων. Τέτοιος ἰσχυρισμός, γιά νά σταθεῖ στά πόδια του, θά ἔπρεπε νά ἔχει χι' ἀντίκρυσμα μιά κρατική συνείδηση ἠθικά στερεή, ἀδιάβλητη. Ποιός θά μπορέσει νά ἰσχυριστεῖ κάτι τέτοιο; Μήν ἀστειευόμαστε: Ὁ πολίτης, στήν Ἑλλάδα, ξέρει γιά τό κράτος τοῦτο μόνο: Πώς εἶναι μιά ἐξουσία ὀχυρωμένη πίσω ἀπό τήν ἀσυλία τοῦ ἀπρόσωπου καί πού μπορεῖ σέ κάθε στιγμή νά σ' αἰφνιδιάσει μέ τρόπο δυσάρεστο. Δυσάρεστο ἀποκλειστικά.

Θ' ἀκούσετε συχνά χειριστές τῆς κρατικῆς ἐξουσίας νά σᾶς μιλᾶνε γιά τήν «ἀχαριστία» τοῦ Ἕλληνα πολίτη ἀπέναντι στό κράτος. Οἱ ἀπολογητές αὐτοί — ἀνάγκη νά τό ποῦμε — εἶναι ὕποπτοι. Μόνον ὅταν ταυτίζει κανένας τό κράτος μ' ἕνα κόμμα, μόνο τότε μπορεῖ νά ἔχει ἀξιώσεις εὐγνωμοσύνης, δηλαδή προσδοκίες ψήφων. Τό κράτος σάν κράτος δέν μπορεῖ νά περιμένει ἀνταμοιβές. Καί ἀπό ἐδῶ ἀκριβῶς ξεκινάει ὅλο τό κακό: Ὅτι τό ἑλληνικό κράτος, μ' ἐξαίρεση περιόδους βραχύτατες, κατά συνέπεια ἀνολοκλήρωτες, στάθηκε πάντα τό κράτος ἑνός κόμματος: Αὐτοῦ πού κυβερνάει. Χαρακτηριστική εἶναι—τό εἴπαμε κι' ἄλλοτε—ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ ἀπέναντί του πολλῶν, πάρα πολλῶν, ἀπό ἐκείνους πού κατέχουν κάθε φορά τήν ἐξουσία: Τούς βλέπετε, γιά ἕνα ρουσφέτι ἐκεῖ, νά διορίζουν σέ δημόσιες θέσεις σημαντικές, ἐκτεθειμένες, πρόσωπα ἀνάξια ἤ γελοῖα, χωρίς νά συναισθάνονται οὔτε γιά μιά στιγμή πώς αὐτοί ἀκριβῶς θά ἐκπροσωπήσουν αὔριο τό κράτος ἀπέναντι στόν πολίτη, συχνότατα ἀπέναντι στούς ξένους. Πόσες φορές, ἀντικρύζοντας ἕναν τέτοιον ἐνσαρκωτή τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, δέν ἔχουμε ἔντονο τό αἴσθημα πώς βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά παθολογική περίπτωση τῆς λεγόμενης «ψυχολογίας τοῦ δεκανέα»! Μιά καταπιεσμένη μνησικακία ὑποτακτικοῦ ἀποδεσμεύεται ξαφνικά, ἀδόκητα, καί γιά νά ἱκανοποιηθεῖ, νά χορτάσει, κάνει μιά κατάχρηση ἐξουσίας προστυχότατη, νομότυπη ὅσο καί σαδιστική. Τό σύμπλεγμα καλεῖται νά τό πληρώσει ὁ ἀνύποπτος πολίτης.

Ἀλλά καί τήν κακή συνείδηση τοῦ κράτους καλεῖται συστηματικά νά τήν πληρώνει ὁ πολίτης. Τήν οἰκονομική ἀθλιότητα πού μαστίζει τό μεγάλο πλῆθος τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων του. Τήν ἔπαρση, τήν κουφότητα, τήν αὐθαιρεσία τῶν μανδαρίνων. Στήν περίπτωση τῶν πρώτων, πού εἶναι καί οἱ περισσότεροι, ἔχει δημιουργηθεῖ, λειτουργεῖ συνεπέστατα, ἕνας μηχανισμός φαύλου κύκλου: Τό κράτος κακοπληρώνει τούς ὑπαλλήλους του. Οἱ ὑπάλληλοι διαμαρτύρονται. Τούς ἀφήνουν νά καταλάβουν πώς εἶναι πολλοί, πώς τό κράτος «δέν ἔχει» νά τούς πληρώσει. Ἄν ὅμως εἶναι πολλοί, αὐτό συμβαίνει εἴτε γιατί χρειάζονται, εἴτε γιατί κάποιοι τούς διόρισαν. Ὅσο γιά τό ὅτι τό κράτος «δέν ἔχει», αὐτό δέν τό πιστεύει κανένας. Γιατί;—θά πῆτε. Εἶναι λοιπόν τό ἑλληνικό κράτος ὁμολογουμένως πλούσιο; Ὄχι. Εἶναι ἄνισο καί ἄσωτο, αὐτό εἶναι. Ὅταν λοιπόν κάνετε ἀσωτεῖες, δέν μπορεῖτε νά προβάλλετε τόν ἰσχυρισμό τῆς ἀνέχειας ἀπέναντι στούς δανειστές σας. Κι' ἔπειτα, ἀκόμα κι' ὁ τελευταῖος ἀνθρωπάκος, δέν ξέρει τάχα πῶς γίνονται οἱ μεγάλες «δουλειές», μέ κρατική ἐπίνευση, καί πῶς ζητιέται πάντοτε, μονότονα, ἀπό τόν βιοπαλαιστή, ἀπό τόν ἐξαντλημένο φορολογούμενο, νά καλύπτει αὐτός ὅλα τά ἐλλείμματα, νά παίρνει ἀπάνω του ὅλους τούς ἡρωϊσμούς; Θά τοῦ ἀποδείξετε μέ χαρτί καί μολύβι πώς κι' ἄν ἀκόμα ἔμπαιναν στήν κατανομή τοῦ «κατά κεφαλήν» εἰσοδήματος ὅλα τά ὑπερβολικά ἤ ἀθέμιτα κέρδη, πάλι τό κακό δέν θά διορθωνόταν ριζικά; Ἄς ὑποθέσουμε πώς, τεχνικῶς, τό κατορθώνετε. Τί βγαίνει; Δέν εἶναι τό τί χάνεται πού ἐξοργίζει. Εἶναι ὁ ἐμπαιγμός. Τό κράτος πού βρίσκεται σ' ἀδυναμία νά πείσει πώς εἶναι ἀδιάβλητο, βρίσκεται κι' ἀπογυμνωμένο ἀπό ἐπιχειρήματα. Κάνει τήν ἐντύπωση τοῦ ἐξαγορασμένου.

Τό κακό εἶναι πώς, σάν ἔννοια, τό κράτος ἀποτελεῖ τή συνείδηση ὅλων μας. Αὐτός εἶναι ὁ βαθύτερος, ὁ σχεδόν μεταφυσικός του ρόλος. Ἡ ἐπίγνωση πώς ὁ πολίτης ἔχει πίσω του ἕνα κράτος ἀκέραιο, ἠθικά ἀπρόσβλητο, στερεό, τοῦ δημιουργεῖ ἕνα αἴσθημα ἀσφάλειας καί ὑπερηφάνειας, τοῦ ἐπιβάλλει ἕνα ἠθικό μέτρο πού τόν παρακολουθεῖ σ' ὅλες του τίς πράξεις. Τότε καί μόνο τότε ὁ πολίτης νιώθει τό κράτος σάν ἔκφραση τοῦ ὁμαδικοῦ φρονήματος, ἄρα τιμῆμα τοῦ καλλίτερου ἑαυτοῦ του. Τό κράτος, στή σωστή του ἔκφραση, εἶναι ἡ μόνη πρακτική δύναμη πού μπορεῖ νά μεταδώσει στό ἄτομο τό αἴσθημα τῆς ἀξιοπρέπειας. Ἡ ἀγωγή δέν παρέχεται στόν πολίτη μόνο μέ τήν ἐκπαίδευση. Ἐμπνέεται καί μέ ὅ,τι προκαλεῖ, συντηρεῖ τόν αὐτοσεβασμό. Ἕνα κράτος ἀσύντακτο, ἐσωτερικά ἀσύντακτους θά ἔχει ὑπηκόους.

Βλέπω ὅμως ἐδῶ μιάν ἀντίρρηση: «Ὁ καθένας ἔχει ὅ,τι τοῦ ἀξίζει. Γιά νά φτιάξουμε κράτος πρέπει ν' ἀναβλέψουμε. Νά πάψουμε νά τά ζητᾶμε ὅλα ἀπ' αὐτό χωρίς νά δίνουμε τίποτα. Νά πάψουμε νά τοῦ φορτώνουμε τίς προσωπικές μας ἁμαρτίες μέ σκοπό νά ἐξασφαλίζουμε ἔτσι ἕνα βολικό ἄλλοθι». Σωστό! Τό ζήτημα εἶναι ποιός πρέπει ν' ἀρχίσει. Καί ἐδῶ δέν χωρεῖ, νομίζω, δεύτερος λόγος: Οὔτε τό κράτος τό συγκεχυμένο καί θολό, οὔτε ὁ ἀπροσδιόριστος, ἀνώνυμος πολίτης. Ἄν ὁ δεύτερος ὑποτεθεῖ πώς κάνει τήν ἀρχή, τό κράτος θά τόν διαφθείρει ταχύτατα, μέ τήν κακή του ἀνταπόκριση στήν εὐγενική πρωτοβουλία. Ἄν τό πρῶτο ἀρχίσει κι' ὁ πολίτης δέν ἀκολουθήσει, τότε τό κράτος θ' ἀπογυμνωθεῖ, θά διαλυθεῖ. Ἡ ἡγεσία, μόνον αὐτή ἔχει φυσιολογικά ἐδῶ τόν πρῶτο λόγο. Γιατί ἡγεσία σημαίνει αὐτό ἀκριβῶς : Νά μπαίνεις μπροστά, νά κάνεις τήν ἀρχή, νά παραδειγματίζεις. Ὀργανώνεις μέ τήν ἐξουσία πού ἀπέκτησες καί διαπαιδαγωγεῖς μέ τό παράδειγμά σου.

Ἀλλά αὐτό σημαίνει, ἁπλούστατα, ἔξαρση ἀνυστερόβουλη, ὑπερκομματική. Τό ἔχουμε κι' ἄλλοτε πεῖ: Σέ τόπους καθώς ὁ δικός μας, ἀδιαμόρφωτους, χρειάζονται ἄνθρωποι ἱκανοί γιά θυσίες. Ἄνθρωποι ἱκανοί ν' ἀντιμετωπίσουν ἀκόμα καί τή χειρότερη μορφή τῆς μοναξιᾶς: τή χλεύη. Κάθε μεγάλη πράξη χρειάζεται πάθος. Κάτι πέρα ἀπό τή ματαιοδοξία : Τή χαρά τῆς προσφορᾶς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-Η

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Μαρτίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΓΟΝΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ στήλη αὐτή - ἐδῶ, ὅπως καί ὅλες οἱ συγγενεῖς της — καμμιά γιά τοῦτο ἀμφιβολία — ἔχει τό θλιβερό προνόμιο νά δέχεται κάθε τόσο ἐπιστολές πού τή φέρνουν σ' ἐπαφή μέ μιά σκοτεινή πραγματικότητα. Μιά πραγματικότητα λίγο-πολύ ἀνυποψίαστη ἀπό τούς Ἕλληνες πολίτες. Ὁ περιπατητής τῶν ἀθηναϊκῶν δρόμων, ὁ ρεμβαστής τοῦ ἐπαρχιακοῦ καφενείου, ὁ νεοφώτιστος κατακτητής τῶν ἀποστάσεων μέ τήν ἰδιόκτητη ρόδα, ὁ ξωμάχος, ὁ εἰσοδηματίας, ὁ διοπαλαιστής, ὅλοι, φτωχοί ἤ πλούσιοι, μπορεῖ νά μήν ἀναλογίζονται ποτέ σέ τί θεμέλια εἶναι ἐδραιωμένο τό καθεστώς πού τούς κρατάει. Κάποτε, γύρω τους, ἔγιναν κοινωνικοπολιτικές ἀναμετρήσεις ὀξύτατες, χωριά ξεθεμελιώθηκαν, γεφύρια τινάχτηκαν στόν ἀέρα, αἷμα ἔτρεξε πολύ, αἷμα ἑλληνικό, καί τέλος ὅλα καταλάγιασαν, γιά νά ξαναπάρει ἐπιτέλους ἡ ζωή τόν κανονικό ρυθμό της. Ὁ καθένας, μέ τό δίκιο του, διάστηκε ὕστερα νά ξεχάσει, χορτασμένος, κορεσμένος ἀπό πείσματα, πτώματα, ξεσυνέρισες, ἀποκαλυπτήρια, μνησικακίες, φανατισμούς, μικρότητες, ἠθικά ἀδιέξοδα. Κάθε ὑπόμνηση, ἄμεση ἤ ἔμμεση, ἑνός τέτοιου χτές, εἶναι στό ἑξῆς ἐκνευριστική, συνηθέστατα καί ὕποπτη, γιατί μυρίζει πολιτική ἐκμετάλλευση αἱματόβρεχτων πεισιτηρίων. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν κάποτε τό ἱερό δικαίωμα νά ξεχνᾶνε.

Καί τό προνόμιο, ὅπως εἴπαμε. Δέν τό ἔχουν ὅμως ὅλοι. Γιατί νά ἐδῶ αὐτές οἱ ἐπιστολές, πού κατά διαστήματα ἔρχονται σέ μερικούς ἐπιφορτισμένους μέ μιά στήλη καθῶς ἡ παροῦσα. Εἶναι ἐκκλήσεις ὁμαδικές, ἀπό πολιτικούς καταδίκους, γραμμένες στό ὑγρό, ἄχαρο χαρτί τῆς φυλακῆς. Ἐκκλήσεις μέ πρόσωπο ξέσκεπο ἄλλωστε, ὑπογραφές εὐανάγνωστες, ἄν καί στριμωγμένες. Τί λένε; Δέν ζητᾶνε χάρη. Ἀνιστοροῦν τά δεινά ἀνθρώπων καθώς ἐσεῖς κι' ἐγώ, καταγγέλλουν ὑπερβασίες τῆς ἐξουσίας, ζητᾶνε μιά συμπαράσταση σέ θέματα κοινά, ἁπλά, ὅπως τουλάχιστον τά βλέπει τό μάτι πού δέν ἔχει ἀσκηθεῖ στήν ἀνένδοτη λογική τοῦ δεσμωτήριου. Μιά τέτοια ἐπιστολή, ἡ χρονολογικά τελευταία, μοῦ γυρεύει νά συνηγορήσω γιά νά ἐπιτραπεῖ στούς ὑπογράφοντες νά διαβάζουν κάποια βιβλία ἱστορικά, λογοτεχνικά. Πέρα ἀπ' αὐτά, ἀναφέρονται βέβαια καί τά «ἐπιλήψιμα», τά πολιτικά βιβλία. Ἀναρωτιέται ὅμως ἀμέσως ὁ ἀνύποπτος : Καλά, καί ὑπάρχουν στόν αἰώνα μας ἐπιλήψιμα βιβλία, ἔξω, φυσικά, ἀπό τά ἄσεμνα, τά χυδαῖα; Ἐπιλήψιμο ὅμως ἄς θεωρηθεῖ, ἔστω, στήν ἔσχατη, τήν κρατική ἀνάγκη, κάτι πού σέ μπολιάζει μέ ἰδέες πού δέν ἔχεις. Ὅταν ὅμως τίς ἔχεις; Ἡ ἀπαγόρευση θά σέ κάνει νά τίς ἀλλάξεις; Ἤ θά σέ φανατίσει περισσότερο; Ἀπό τή σκοπιά του πάλι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐξουσίας θ' ἀποκριθεῖ: Καί τί θά τήν κάνω ἐγώ τή φυλακή μου; Ἀναγνωστήριο συγγραμμάτων πού μέ ὑπονομεύουν; Φροντιστήριο ἰδεῶν πού τίς μάχομαι; Μπορεῖτε νά μοῦ ἀναφέρετε κανένα τέτοιο φιλελεύθερο προηγούμενο ἀπό τήν ἀντίπερα ὄχθη, γιά νά παραδειγματιστῶ;

Ἡ στιχομυθία πού σκιτσάρισα εἶναι βάναυση στήν ἀπάνθρωπη λογική της, τήν ἔδωσα ὅμως σάν ἕνα δεῖγμα ὡμό τῆς «τρικυμίας ἐν κρανίῳ» πού ξεσπάζει γιά τόν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς μόλις τή διαβάσει καί θελήσει νά σταθμίσει ὅλα τά ἐνδεχόμενα. Ἀρχίζει τότε τό ἐσωτερικό του τό μαρτύριο. Πῶς νά ἐξακριβώσει τί ἀκριβῶς συμβαίνει; Τί νά πεῖ χωρίς νά φανεῖ ἐπιπόλαιος καί ἀνεύθυνος αἰσθηματολόγος; Πῶς ν' ἀγνοήσει τή φωνή πού ἔρχεται μέσα ἀπό τό πένθιμο σκοτάδι ἑνός φρουρίου, ὅταν μάλιστα τό φρούριο αὐτό πολύ ἀπέχει ἀπό τό νά ὑπερασπίζει τήν ἀνεπίληπτη ἠθική τάξη; Ἀντικρουόμενες καί δραματικά ἄγονες ἀπορίες. Ἐκφράζουν μιάν ἀπό τίς τυπικότερες ἐμπλοκές τοῦ καιροῦ μας. Ἡ εὐγλωττία της βρίσκεται σέ ὅ,τι ἔχει τό πιό ἐπικίνδυνο. Τό πιό ἀμφίρροπο. Τό πιό διαβλητό.

Ἀνάμεσα στίς διάφορες καί πολλές διακρίσεις σέ κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων, πού μπορεῖ νά ἐπιχειρήσει κανένας, μιά ἀξιοπρόσεχτη καί πολύ σύγχρονη θά εἴταν, νομίζω, αὐτή - ἐδῶ : Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού, κατά μιάν ἄγραφη κοινωνική συνθήκη, ἔχουν τό δικαίωμα νά εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπό συνείδηση. Καί ὑπάρχουν ἐκεῖνοι—οἱ λιγοστοί φυσικά — πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι νά ἔχουν συνείδηση γιά ὅλους. Στούς πρώτους κανένας δέν ζητάει λογαριασμό γιά τίποτα. Καταγίνοντα: μέ τίς δουλειές τους, κοιτᾶνε πῶς νά ἐξασφαλίσουν μιάν ἄνετη ζωή καί, ὅταν τό κατορθώσουν, κερδίζουν γιά τοῦτο τή γενική ἐκτίμηση. Στούς ὄλλους, ἀντίθετα, κάποιος βρίσκεται ἀδιάκοπα νά τούς θυμίζει τό χρέος τους. Χρέος ἀπέναντι στό σύνολο, χρέος ἀπέναντι στόν ἑαυτό τους, χρέος ἀπέναντι στήν Ἱστορία. Γίνεται μιά σύρραξη ἰδεῶν, μιά σύγκρουση συμφερόντων πού ἔχει γι' ἀντικείμενο τήν εὐζωΐα τῶν πρώτων, ἤ ἄλλων πού θά τούς διαδεχτοῦν; Ἀπό τούς δεύτερους ζητᾶτε νά «πάρουν θέση», νά ἐξασφαλίσουν ἕνα ἠθικό κῦρος σέ τούτη ἤ σ' ἐκείνη τήν παράταξη, νά τήν ὁπλίσουν μ' εὐγενῆ ἐπιχειρήματα, νά ἐκτεθοῦν γιά τό καλό της. Μέσα στά τελευταῖα τριάντα χρόνια —γιά νά μήν πῶ περισσότερα—εἴδαμε νά μᾶς καλοῦν ἁπανωτά σέ ἠθικούς συναγερμούς ὅλοι ὅσοι χρειάζονταν μιάν ἐπιστράτευση συνειδήσεων. Καί δέν εἴταν καθόλου γιά τήν προσέλκυση ἐθελοντῶν πού κροτοῦσαν τά τύμπανα στίς πλατεῖες. Δίλημμα, ἠθικό ἀδιέξοδο, βουβή ἀπειλή, αὐτά εἶχαν ἕτοιμα σάν κύρια ὅπλα τους οἱ δυό μερίδες γιά νά μᾶς πιέσουν: Ἤ ὑπογράφεις τοῦτο τό χαρτί (πού τό εἶχαν συντάξει ἄγνωστά σου χέρια) ἤ δέν εἶσαι «πνευματικός ἄνθρωπος». Ἤ παίζεις τό χαρτί μας, τό χαρτί πού κάνει τήν παρέα μου νά κερδίζει χρυσάφι μέ οὐρά, ἤ δέν εἶσαι πατριώτης. Ἤ ἀναμασᾶς τά συνθήματά μας, ἤ σέ καταγγέλλουμε γιά πουλημένον. Ἤ σωπαίνεις γιά τίς πολυποίκιλες δεξιοτεχνίες μας, ἤ τό μάτι τῆς ἁρμόδιας Ὑπηρεσίας στυλώνεται πάνω σου, σέ καταγράφει.

Καί αὐτά μέν τά ὡραῖα καί συγκινητικά συμβαίνουν, ὅπως εἴπαμε, κάπου τριάντα χρόνια τώρα. Ἐκεῖνο ὅμως πού τούς δίνει μιάν ἰδιαίτερη γραφικότητα, εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν θυμάτων. Παραζαλισμένη, ἄς τό ποῦμε χωρίς περιστροφές. Στήν πρώτη φάση, διάφορες αἰσθηματολογίες τά ἔκαναν νά παρασύρονται πότε ἐδῶ, πότε ἐκεῖ, δίχως ἔρμα: Ὑπογραφή κάτω ἀπό τούτη τή «διαμαρτυρία», κάτω ἀπό κείνη τήν «ἔκκληση». Διαβεβαιώσεις, ἀμέσως ὕστερα, γιά προσήλωση στά πατροπαράδοτα «ἰδεώδη». Ἡ διαδικασία εἶχε, φυσικά, καί τή σχετική φθορά: Πολλοί προσχώρησαν δριστικά, δέθηκαν, ἔκοψαν πίσω τους τίς γέφυρες. Ἄλλοι φορτώθηκαν τό παθητικό τῆς ἀσυνέπειας, τῆς ἰδεολογικῆς παλινωδίας. Μιά κατηγορία, τέλος, τό ἔρριξε στήν πονηρία τῆς κρυφίνοιας, τῆς μουγκαμάρας, τοῦ ψαρέματος στά θολά, στήν περίδοξη πολιτική τῆς «πισινῆς». Οἱ ἄνθρωποι, ἀκόμα καί κάτω ἀπό τό ράσο τοῦ ἀφιερωμένου, κουβαλᾶνε μοιραῖα τίς ἀδυναμίες τους. Οἱ ἀπώλειες — ὁμολογημένες ἤ ἀνομολόγητες—στάθηκαν, στήν περίσταση τούτη, βαρειές.

Καί φτάνουμε στήν τωρινή φάση. Ἂς φαίνεται ἄχρωμη σχετικά μέ τίς προηγούμενες. Ἔχει τήν προσωπική της χάρη. Τί εἰκόνα παρουσιάζει ὁ ἰδεολογικός μας περίγυρος; Αὐτήν - ἐδῶ, τήν πολύ παραστατική: Ἔχετε δίπλα σας ἐκεῖνον πού κατασυγκινεῖται γιά τόν Λουμούμπα ἀλλά πού κάνει τόν ἀφηρημένο γιά τήν Ἰβίνσκαγια. Ἔχετε ἐκεῖνον πού κατασυγκινεῖται γιά τήν Ἰβίνσκαγια ἀλλά πού κάνει τόν ἀφηρημένο γιά τόν Λουμούμπα. Ἔχετε ἐκεῖνον πού κυριεύτηκε ἀπό ἀηδία γενική γι' αὐτή τήν κατάσταση καί πού συχάθηκε ὁριστικά καί τόν εὐαίσθητο ἀπέναντι στήν Ἰβίνσκαγια καί τόν εὐαίσθητο ἀπέναντι στόν Λουμούμπα. Ἡ στάση τούτη συμφωνῶ πώς εἶναι ἀρνητική, ἀναθυμᾶμαι ὅμως ὅτι, ἴσαμε πρίν ἀπό λίγον καιρό, παρουσίαζε τουλάχιστον τήν ἀρετή τῆς ἀνεξαρτησίας. Βλέπω τώρα ν' ἀνατέλλει κρυφά μιά ἄλλη, τέταρτη στάση: Ἐκείνου πού συχάθηκε τούς συχανόμενους. Ἡ στάση τοῦ ἀγανακτισμένου γιά τήν ἀδράνεια, τό ἀτελέσφορο τοῦ μέσου δρόμου...

Ποῦ θά πᾶμε μέ ὅλη αὐτή τή συχαμάρα; Ἕνας Θεός τό ξέρει. Στό μεταξύ, ὁ ἄνθρωπος πού ἀνήκει στούς διατεταγμένους νά ἔχουν συνείδηση, αὐτός πού οἱ πάντες τοῦ θυμίζουν τό χρέος του, ἕνα καί μόνο μπορεῖ νά κάνει—καί τοῦτο ἄγονο: Νά νιώθει τήν καρδιά του σφιγμένη γιά ὅλους τούς τυραννισμένους. Ν' ἀναρωτιέται πῶς νά κάνει γιά νά ὠφελήσει ἐκείνους πού τόν ἀφοπλίζουν ἀπό ἐπιχειρήματα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-18

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Μαρτίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΔΙΑΣΥΡΜΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ παρουσίαση ἀπό τό «Θέατρο Τέχνης» ἔργων ἑνός συγγραφέα καθώς ὁ Ἰονέσκο, πού ἀπασχολεῖ σήμερα τή διεθνῆ καλλιτεχνική γνώμη, εἶναι ἕνα πνευματικό γεγονός ἄξιο νά σχολιαστεῖ ἰδιαίτερα. Καί ὄχι μόνο γιά τήν ἐπικαιρότητά του. Ὄχι μόνο τυπικά, γιά νά «ἐξαρθεῖ ἡ σημασία» του, ἀλλά καί οὐσιαστικά, προπάντων. Πολλές παρανοήσεις, πολλές διαστροφές ἀκούσιες ἤ ἑκούσιες εἶναι ἐπικείμενες σέ τέτοιες περιστάσεις. Τίς βοηθάει τό νεότροπο τοῦ πρωτοποριακοῦ. Δέν ἰσχυρίζομαι πώς θά τίς προλάβω, ἤ πώς ἔχω προνόμιο νά βλέπω σωστά ὅ,τι μπορεῖ νά ξεγελάει ἄλλους. Ἁπλῶς πιστεύω πώς, ἀπό τήν καλόπιστη καί φιλότιμη προσπάθεια ὅλων μαζί, ἀπό τή συμβολή τοῦ καθενός πού βλέπει ἀπρσκατάληπτα τό θέμα, μπορεῖ νά βγεῖ κάτι καλό: Ἕνα ξεκαθάρισμα τοῦ ὀπτικοῦ μας πεδίου.

Εἶναι λοιπόν τόσο ἀπόκρυφος ὁ Ἰονέσκο; Βλέπω κιόλας τούς φιλισταίους ν' ἀκονίζουν τά λεπίδια τους, ἐκνευρισμένοι τρομερά, ὅσο καί κρυφά, πού μερικοί ἐμφανίζονται νά καταλαβαίνουν κάτι πού αὐτοί δέν τό καταλαβαίνουν. Ὁ κίνδυνος ὡστόσο, γιά ν' ἀρχίσουμε, εἶναι τό νά θέλει κανένας νά «καταλαβαίνει» τόν Ἰονέσκο. Ἀπό τόν καιρό τοῦ διδακτικοῦ θεάτρου κι' ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν πάθει μιά περίεργη ἐσωτερική παραμόρφωση : Πηγαίνουν στό θέατρο πονηρεμένοι. Πηγαίνουν μέ τήν πρόθεση ν' ἀποκρυπτογραφήσουν βαθυστόχαστα νοήματα, νά ἐμβαθύνουν στίς φιλοσοφικές τάχα ἔννοιες ἑνός συγγραφέα, νά λύσουν γρίφους μέ κάθε θυσία. Ἔχει γίνει, ἔτσι, μιά μετατόπιση μοιραία τοῦ κέντρου τοῦ βάρους μιᾶς λειτουργίας πού θά ἔπρεπε νά εἶναι αὐτόματη, ἐνστιγματική. Πολεμάει ὁ θεατής νά συλλάβει μέ τό μυαλό του ὅ,τι δέν προσεγγίζεται παρά μένο μέ τήν εὐαισθησία. Καί ἐκεῖνοι πού, γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο, ἔχουν λειψή ἤ στομωμένη τήν εὐαισθησία τους, κακίζουν ὅ,τι τούς εἶναι ἀπρόσιτο, τό λένε δυσκολονόητο. Εἶναι τό ἴδιο σάμπως ἕνας πού ἔχει βαρύτατη μυωπία νά λέει ἀκατανόητη τήν ὁμορφιά μιᾶς γυναίκας ἐπειδή δέν τήν ξεκρίνει χωρίς γυαλιά.

Γιά νά χαρεῖ λοιπόν κανένας τόν Ἰονέσκο πρέπει, πρῶτο καί κύριο, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν προκατάληψη τοῦ κατά συνθήκην θεατῆ. Εἶναι πολύ δύσκολο—οὔτε λόγος! Ἕνας κριτικός, ἀπό τούς πρώτους πού χαιρέτησαν τήν ἐμφάνιση τοῦ Γαλλορουμάνου συγγραφέα, ὁ Ζάκ Λεμαρσάν τοῦ «Φιλολογικοῦ Φιγκαρό», μιλάει εὐφυέστατα, στήν περίπτωση τούτη, γιά τή «μικρή σπαρτιάτισσα ἀλεπού», τή λιμασμένη,τήν ἀκόρεστη, πού κουβαλάει μαζί του, παντοῦ, ὁ θεατής. Εἶναι ἡ νοημοσύνη του. Ζητάει διαρκῶς τροφη, ζῶο βασανιστικό, ἀδηφάγο, ρωτάει ὁλοένα, φορτικά, ἐπίμονα: «Αὐτό τί θέλει νά πεῖ;» Κι' ἀλλοίμονο ἄν δέν τοῦ δώσετε ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Θά σᾶς φάει τά σπλάχνα. Μά—θά πῆτε—δέν πρέπει κανένας νά καταλαβαίνει τί βλέπει; Οὔτε λόγος! Τό ζήτημα εἶναι μέ τί ὄργανο προσπαθεῖ νά καταλάβει. Ὑπάρχουν πράγματα πού τά χαιρόμαστε κι' ἄλλα πού τά καταλαβαίνουμε. Χαιρόμαστε μιά συμφωνία τοῦ Μπετόβεν. Καταλαβαίνουμε τό θεώρημα τοῦ Πυθαγόρα. Ἄν, τώρα, μιά ὁμαδική παρεξήγηση μᾶς ἔχει κάνει νά θέλουμε σώνει καί καλά νά χαιρόμαστε τόν Πυθαγόρα καί νά καταλαβαίνουμε τόν Μπετόβεν, σ' αὐτό δέν φταίει ὁ δεύτερος. Οὔτε, ἄλλωστε, ὁ πρῶτος. Ἄνθρωποι ἀφελέστατοι νόμιζαν ἀνέκαθεν πώς χαίρονταν τόν Ὅμηρο, ἐνῶ τόν «καταλάβαιναν» μονάχα. Τό ἴδιο καί κάθε μεγάλο ποιητή ἤ καλλιτέχνη. Τό περιγραφικό στοιχεῖο, τό εἰκονιστικό, τό «θέμα», τόν κατώτερο λογικό εἰρμό, τήν ὑλική διάρθρωση ἑνός μύθου, αὐτά ἔπαιρναν γιά οὐσία καί περιεχόμενο τῆς ὁμορφιᾶς. Κι' ἐπειδή παρακολουθοῦσαν λίγο - πολύ ἄνετα τό ἐξωτερικό διάγραμμά τους, νόμιζαν καί πώς ἐπικοινωνοῦν μέ τό κάλλος. Οὔτε εἶχαν ποτέ τους ὑποπτευθεῖ πώς τό διάγραμμα δέν εἶναι παρά ἕνας καμβᾶς, τό ἐνδόσιμο πού κάνει τόν ποιητή νά τραγουδάει. Τό τραγούδι, τή μελωδία τήν ἄϋλη, τήν ἀκούει κανένας ἤ δέν τήν ἀκούει. Ὅ,τι πιάνει μέ τή νοημοσύνη του μόνο, δέν εἶναι παρά τό κατακάθι: Ἐκεῖνο πού ἀπομένει ὅταν τό ἄρωμα ἔχει φύγει γι' ἀλλοῦ.

Δουλεία μας λοιπόν ἀλύτρωτη στή στενή λογική. Αὐτήν πολεμάει ὁ Ἰονέσκο. Τήν πολεμάει μέ τά δικά του μέσα, πού εἶναι βίαια, σαρκαστικά, προκλητικά, αὐθάδη ἄν θέλετε, κομμένα καί ραμμένα στά μέτρα τοῦ καιροῦ μας. Δέν εἶναι ὁ πρῶτος πού σηκώνει τή σημαία τῆς ἀνταρσίας. Εἶναι, ἁπλῶς, ὁ πιό σύγχρονος. Ἄν θέλαμε νά συνθέσουμε τή γενεαλογία τῆς ἀντιλογοκρατικῆς ἐκστρατείας, θά ἔπρεπε νά ξανοιχτοῦμε σέ ὁλόκληρη πραγματεία. Ἀξίζει ὡστόσο ν' ἀναφέρουμε, πολύ συνοπτικά, τίς τρεῖς κύριες φάσεις πού ἔχει ἀκολουθήσει ὡς τώρα τό κίνημα τοῦτο. Ἀποκρυσταλλώνονται στ' ἀντίστοιχα αἰτήματα: Ὑπέρλογο—στόν καιρό τοῦ Μεσαιῶνα. Ἐξωλογικό—στόν καιρό τῆς συμβολιστικῆς σχολῆς. Παράλογο — τοῦ καιροῦ μας. Τρεῖς μορφές ἀποστασίας, τρεῖς «παραβάσεις» τοῦ νόμου τῆς λογικῆς. Τό ποιητικό πνεῦμα, ἀρρώστια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς προαιώνια, καϋμός της ἀνεξήγητος, καθαρά μεταφυσικός, σφαδάζει αἰῶνες τώρα μέσα στά δίχτυα τῆς λογικῆς. Καί πότε, γιά νά ξεφύγει, ὑψώνεται πρός τό θεῖο. Πότε, διαχέεται στόν ἀστάθμητο χῶρο τοῦ ψυχικοῦ σύθαμπου, ἐκεῖ πού μοιάζει νά κυκλοφοροῦν ἀνάκουστες ἁρμονίες. Πότε πεισματωμένο, ἐξοργισμένο, συγκρούεται μέ τό δεσμοφύλακά του, χτυπάει τό κεφάλι του στό τοίχωμα τῆς φυλακῆς. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε τό ὑπέρλογο, στή δεύτερη τό ἐξωλογικό, στήν τρίτη τό παράλογο.

Νομίζω πώς στενεύουν ἀθέμιτα τόν Ἰονέσκο ὅσοι βλέπουν σ' αὐτόν καί στή στάση του μιά κοινωνική ἐκδήλωση, ἕνα σύμπτωμα ἀρνητικό τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας». Ὁ τρόπος αὐτός νά ξορκίζεται τό κακό, ἡ κρίση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, εἶναι πολύ διφορούμενος. Ἡ παρακμή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί τῶν τάξεων πού τό ἐξέφρασαν εἶναι ἕνα γεγονός· ἡ κοσμολογική περιπέτεια τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου εἶναι ἕνα ἄλλο γεγονός. Νά τά συσχετίζεις ὡς ἕνα σημεῖο, ν' ἀναζητεῖς τίς ἐσωτερικές τους ἀντιστοιχίες, ἐξυπηρετεῖ, διαφωτίζει. Νά τά ταυτίζεις ὅμως, εἶναι πονηρία, ὅταν δέν εἶναι ἁπλή δειλία. Γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπό οἰκονομικά συστήματα, ὑπάρχει μιά ἐνιαία ἐσωτερική πορεία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό χῶρο τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας, τῆς βιολογικῆς, τῆς εὐρύτερα Ἱστορικῆς. Ὁ προσανατολισμός στό θεῖο ἤ ἡ μεταφυσική ἀποστασία εἶναι γεγονότα κρίσιμα καθ' ἑαυτά, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς τεχνικούς λόγους πού τά ἔχουν ὑποβηθήσει ἤ καί προκαλέσει. Μή μᾶς ξεγελάει τό καθαρά συμπτωματικό γεγονός ὅτι ἐδῶ, σέ τούτη τή γεωγραφική περιοχή τοῦ πλανήτη, ὁ ἀδειασμένος οὐρανός ἔγινε πιεστικά αἰσθητός, ἐνῶ ἐκεῖ, στήν ἄλλη ὄχθη, παρεμβάλλεται, ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στό ἀνθρώπινο μάτι, τό χρυσό σύννεφο ἑνός ἀκόμα ἄφθαρτου κοινωνικοῦ μύθου. Οἱ μῦθοι δέν εἶναι αἰῶνιοι. Κάποτε ἀραιώνουν, ἔστω καί γιατί πραγματώνονται. Καί τότε προβάλλει πίσω τους, πέρα, τό ἀβυθομέτρητο κοσμικό διάστημα. Τό μέλλον θά δείξει ἄν μποροῦν νά τό κατοικήσουν, νά τό ψυχώσουν, τά διαστημόπλοια. Ἄν δηλαδή ὁ ποσοτικός κορεσμός τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου θά μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τήν ποιοτική δίψα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Κάθε πρόβλεψη σέ τοῦτο εἶναι παράτολμη, καθαυτό αὐθαίρετη. Ἄς τήν ἀποφύγουμε.

Δέν πρέπει νά θεωρήσουμε τυχαῖο —γιά νά ξαναγυρίσουμε στό εἰδικότερο θέμα μας—πώς ὁ Ἰονέσκο ἀποστρέφεται κάθε λογῆς κονφορμισμό, εἴτε τό καθιερωμένο θέατρο τόν ἐκφράζει, εἴτε ὁ Μπρέχτ. Βρίσκει ὁ Ἰονέσκο τό ἰδεολογικό θέατρο διδακτικό, ἀποδεικτικό, δημαγωγικό, ἰσότιμο τῆς προπαγανδιστικῆς μπροσούρας. Ὁ «Ρινόκερως», τό τελευταῖο ἔργο του, μπορεῖ κάλλιστα νά ἑρμηνευτεῖ—ἄν δέν εἶναι ἀποκλειστικά αὐτό — καί σάν μιά σάτυρα τῆς μεταδοτικῆς, ἀποκτηνωτικά ὁλοκληρωτικῆς ὑστερίας. Ἡ θεατρική φόρμα τοῦ Γαλλορουμάνου συγγραφέα ἔχει βέβαια ἔκτυπη τή σφραγίδα ἑνός σύμπαντος πού διαλύεται. Ἀλλά πόσο εὔγλωττη, μελαγχολικά διασκεδαστική, καί ἡ εἰκόνα γύρω του δυό ἀντίθετων κόσμων πού ἀγωνίζονται νά τόν μεταφέρουν ὁ ἕνας στό παθητικό τοῦ ἄλλου, νά τόν κάνουν ὁ καθένας δικό του ὅπλο, δικό του ἐπιχείρημα! Τί παραστατικότερο γιά τό ἐξαρθρωμένο, τό κωμικοτραγικά παράλογο σύμπαν, πού παρουσιάζει στά ἔργα του ὁ τόσο σύγχρονος αὐτός πρωτοπόρος;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Σάββατον 25 Μαρτίου 1961

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΤΟΥ 21

Τοῦ συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ζοῦμε στήν ἐποχή τῆς ἔρευνας — καί ζοῦμε τήν ἔπαρση τῆς ἔρευνας. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐξαπολυμένος, ἀσυγκράτητος, ψάχνει, μηχανεύεται, ἐπινοεῖ. Μαζί, χωρίς νά τό καταλαβαίνει, διαπλάθει κι' ἀνάλογο ἐσωτερικό ἦθος : Γιατί τό ἦθος εἶναι ἀπόρροια ὁρισμένου τρόπου ζωῆς. Στό ρυθμό τοῦ ἠθικοῦ μας κόσμου μπαίνει ἔτσι τό μηχανικό καί τό ἑτεροκίνητο. Ζοῦμε μιά φάση μετασχηματισμοῦ μας κρίσιμου, σέ κοσμολογικές διαστάσεις.

Ν' ἀντισταθεῖ κανένας στήν ἐποχή του εἶναι μάταιο κι' ἀρνητικό. Ν' ἀφήνεται ὅμως καί παθητικά στό ρεῦμα της, χωρίς νά τό ἐλέγχει, χωρίς νά τοῦ δίνει τήν ἀνθρώπινη κατεύθυνση, εἶναι μιά ἄλλο τόσο — ἄν ὄχι καί περισσότερο — ἀρνητική πράξη. Γιά τοῦτο, εὐκαιρίες ἀναδρομῆς στίς δροσερές πηγές, καταδύσεις μας μέσα στήν ἱστορική μνήμη — ὅταν μάλιστα τίς ὑπαγορεύει μιά μέρα γιορτινή, χρονολογία δοξαστικά μνημειωμένη — γίνονται ὅλο καί πιό πολύτιμες. Ἡ πηγή τοῦ νεώτερου ἱστορικοῦ βίου, γιά μᾶς, εἶναι ἡ 25η Μαρτίου.

Τί σημασία ἔχει τό τί ἀκριβῶς ἔγινε καί τό τί δέν ἔγινε τή μέρα ἐκείνη τοῦ 1821; Ὁ θρῦλος εἶναι πάντοτε ἀνώτερος ἀπό τή στενή πραγματικότητα. Ἔχουμε, μιά φορά, τή μαρτυρία τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, κι' αὐτό φτάνει. Ἀνοίγουμε τό εὐαγγέλιο τῆς φυλῆς μας, διαβάζουμε : «... Καί ἦλθαν ἐκεῖ ὅπου εὑρισκόμουν, καί τούς ἔλεγα ὅτι τήν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ νά εἶναι ἕτοιμοι, καί κάθε ἐπαρχία νά κινηθεῖ... Καί ἔκοψα εὐθύς δύο σημαῖες μέ σταυρό καί ἐκίνησα... Κινώντας ἐγώ, εἶχαν μίαν προθυμίαν οἱ Ἕλληνες, ὁπού ὅλοι μέ τάς εἰκόνας ἔκαναν δέηση καί εὐχαριστήσεις. Μοῦ ἤρχετο τότε νά κλαύσω... Εἰς τόν ποταμόν τῆς Καλαμάτας ἀνασπασθήκαμε καί ἐκινήσαμε». Εἶναι ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ πού μιλάει ἔτσι· στό βαρύ του μάτι βουρκώνει τό δάκρυ τῆς μεγάλης ἀπαντοχῆς καί τό φοβερό μουστάκι κρυφοτρέμει ἀπό τόν καϋμό τόν καταπιεσμένο τέσσερους αἰῶνες.

Ἕνας ξεσηκωμός ξεσπάζει μόνον ὅταν ἔχει δημιουργηθεῖ πρίν ὁ κατάλληλος ἀνθρώπινος τύπος, ἐκεῖνος πού θά τόν ἐκφράσει, θά τόν βαστάξει : ὁ Ἀγωνιστής. Αὐτόν εἶχε κρυφοπλάσει — μάνα χαροκαμένη πού ἀνατρέφει τόν ἐκδικητή της — ἡ ἑλληνική γῆ καρτερώντας τό 21. Ἀμέτρητες δεκαετίες πρίν σκόρπια, θολά, μιά πάλη ἀφανέρωτη γινόταν, πόλεμος ἀκήρυχτος σέ βουνά καί σέ κάμπους : καρτέρια, φόνοι, συμπλοκές, ἐλιγμοί, ἀψιμαχίες. Ὁ λαός αὐτός, ὁ ἔρημος, πού ἡ Φραγκιά τοῦ εἶχε ἀρνηθεῖ ὥς καί τ' ὄνομά του, εἶχε μάθει νά πιάνει κάθε τόσο τ' ἄρματα, νά παρατάει τ' ἀλέτρι γιά τό καριοφίλι. Ἔκλαιγε διαστικά τούς σκοτωμένους του, σφούγγιζε πάνω στ' ἀργασμένο μάγουλο τά δάκρυα κι' ἔκανε τήν καρδιά του πέτρα. Ἀπό τό θάνατο ἀντλεῖ ἕνα ἦθος. «Θέλω νά μέ φάγουν τά ὄρνια τοῦ τόπου μας», δηλώνει στά 1805 ὁ Γιάννης ὁ Κολοκοτρώνης στόν ἀδερφό του τό Θόδωρο ὅταν βγαίνει ἡ προκήρυξη νά πᾶνε στή Ζάκυνθο νά καταπαγοῦν στό ρωσικό στρατό πού πολεμάει τό Βοναπάρτη. Αὐτό εἶναι τό σύνθημα : Ἑλλάδα καί θάνατος. Ἀπό τόν τόπο δέν φεύγει — πάλι κατά τή μαρτυρία τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ — παρά μόνον ἡ φύρα : νεαροί γραμματιζούμενοι, λιπόψυχοι ἤ ματαιόδοξοι, πού πᾶνε νά κλειστοῦν σ' ἀνήλιαγα γραφεῖα. «Καί πάντα ὁ λαός ἐλιάνευε». Λιανεύει — καί θεριεύει. «Τά ἀγκάθια ἐκυμάτισαν εἰς τήν γῆν τῶν πατέρων μας, οἱ ξακουστές πολιτεῖες ἐχορτάριασαν, ἡ ταπεινή φλογέρα τοῦ βοσκοῦ μέ τά ὀλίγα του γίδια ἐλάλειε εἰς τά περίφημα μνημεῖα τῶν Ἑλλήνων, ἡ πίστις ὅμως δέν ἐχάθη, ἐσώζετο, καί ἔρημο ξωκλήσι ἦτον εἰς τόν λαόν, παρηγοριά τῶν πόνων». Ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ, ὁ πάντα δωρικά αὐστηρός στίς ἀφηγήσεις του, ἐδῶ γίνεται ἄθελά του λυρικός. Νοιώθεις πώς αὐτή εἶναι ἡ ἐποχή πού μέ τή μνήμη της ἀναλιγώνει τήν καρδιά του.

Καί πλάθεται ἔτσι, λίγο - λίγο, στόν ἴσκιο τῆς σκλαβιᾶς, ὁ Ἀγωνιστής. Ἀμνημόνευτοι αἰῶνες, πολύ πρίν ἀνατείλει τό 21, εἶχαν πιστιλίσει τήν κάθε ραχούλα μ' αἷμα, τήν κάθε πέτρα, τήν κάθε σπιθαμή γῆς. Ἡ χώρα ὁλάκερη εἶχε στοιχειώσει. «Οἱ κλέφτες εἴμαστε ἐλεύθεροι, ἀλλά τί ζωή, τί ἄνθρωποι! Βασανισμένοι, ἄϊσκιωτοι, ἄγριοι εἰς τές σπηλιές, εἰς τά βουνά, εἰς τά χιόνια σάν τά θηρία, μέ τά ὁποῖα συζούσαμε». Ἔτσι ἀνατρέφονται οἱ ἄντρες τοῦ 21, κι' ὄχι μιά μόνο γενιά : ἀπανωτές γενιές, πού κάνουν μετάληψή τους τό βόλι, τόν κλεφτοπόλεμο. Ἔχουν τώρα γυμναστεῖ στό στρατήγημα, στήν ἀγρύπνια, στή λαβωματιά, στόν ἀφανισμό τῶν κοντινῶν τους, στό κυνηγητό μέ τό θάνατο. Ὅταν, ἀργότερα, θά τ' ἀναθυμόνται, θαρεῖς καί θά μιλάει βράχος : «Σπαθί καί καιρός μᾶς ἔβαλε τιμή καί γνώση». Γνώση γιά νά φυλάγεσαι, νά ξέρεις πῶς νά χτυπᾶς, τιμή γιά νά μήν προσκυνήσεις ποτέ, στόν αἰώνα.

Πολύ προτοῦ ἡ ἐπανάσταση ξεσπάσει, ἡ κάθε ἑλληνική περιοχή ἔχει τόν ὁπλαρχηγό της, πανέτοιμο. Οἱ διάφοροι τοπικοί καπεταναῖοι — τῆς στεριᾶς, τῆς θάλασσας — εἶναι ἀπό τά πρίν γνωστοί. Ὀρθώνονται μέσα στή χώρα σάν ὁμηρικοί βασιλιάδες, κάνουν τά δακρυσμένα μάτια τοῦ ἔθνους νά τούς κοιτάζουν μέ καμάρι, κρυφή ἐλπίδα. Εἶναι τά παιδιά τοῦ τόπου πού γιγαντώθηκαν μέ τό πικρό γάλα τοῦ μαρτυρίου, ἀγρίεψαν, τά παληκάρια του πού θά τόν δικαιώσουν. Καί τοῦ συντηροῦν τό ἀγωνιστικό φρόνημα, τοῦ τό συδαυλίζουν ἀδιάκοπα. Αὐτά διαπλάθουν τό αἴτημα τοῦ ξεσκλαβωμοῦ, ὄχι οἱ λόγιοι πού τριγυρίζουν στίς Εὐρῶπες καμπουριασμένοι, γράφοντας ἀναιμικούς στίχους ἤ πτωχοπροδρομικές ἀναφορές. Τό ἔθνος ξυπνάει μόνο του, παίρνοντας δύναμη ἀπό τόν ἑαυτό του. Εἶναι μιά διαδικασία παράδοξη, πού θ' ἀφήσει παραζαλισμένους ἀργότερα τούς ἐρευνητές. Μέσα σέ τόσους αἰῶνες σκλαβιᾶς, εἶχε περισωθεῖ ἄραγε κάτι ἀνεπίγνωστο, ἀνώνυμο, ἀπό τήν ἀρχαία μνήμη; Ὅπως καί νάναι, μέσα στούς σκοτεινούς αἰῶνες τοῦ θρήνου, δουλεύτηκε, ἀτσαλώθηκε ἡ ψυχή. Ποτέ δέν θά μάθουμε πῶς λέγονταν ὅλοι αὐτοί οἱ φτωχοί προφῆτες τοῦ ξεσηκωμοῦ, οἱ δασκάλοι, οἱ μανάδες, οἱ ἀγράμματοι κληρικοί, οἱ τυραγνισμένοι ξωμάχοι, πρόγονοι πού συντήρησαν στούς κόρφους τους, θέρμαναν κι' ἀνάστησαν τό πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας. Τό μύρωσαν μέ θυμάρι καί μέ λιβάνι, γιά νά ξεπηδήσει ξεσπαθωμένο τήν ὥρα τῆς μεγάλης αὐγῆς.

Τήν ψυχή τοῦ 21 τή γαλούχησε τό Δημοτικό τραγούδι. Ἐκεῖ ἔχει κλαρώσει, μυστική, συμβολικά ἐχέμυθη :

Φάγε, πουλί, τά νιάτα μου, φάγε καί (τήν ἀντρειά μου,
νά κάμεις πήχη τό φτερό καί πιθα- (μή τό νύχι...

Μέ σάρκα κι' αἷμα τρέφεται τό ἰδανικό πού θά ἐνσαρκωθεῖ στό νέον ἀνθρώπινο τύπο, τόν τύπο τοῦ Ἀγωνιστή. Καί θά εἶναι ὁ Ἀγωνιστής ξέχειλος ἀπό ἐσωτερική ζωή, φρόνημα πού γυαλίζει στό ἀγριωπό μάτι, τρικυμισμένος, ἀνυπόταχτος, ἀμάλαγος, ἀποφασισμένος, ἀντιφατικός. Τέτοιοι ἄνθρωποι δέν ἔχουν πλαστεῖ γιά νά ὑπακοῦνε σέ νόμους : ἔχουν τό δικό τους τό νόμο, μέσα τους, γιατί δημιουργοῦν ζωή, ἐγκαινιάζουν κόσμους. Κι' ὅπως εἶναι στή μάχη ἄτρομοι, στό γλέντι ξεφαντωτῆδες, στήν καρδιά τους ἀγνοί, στό μαρτύριο χαμογελαστοί, ἔτσι θά θεμελιώσουν κι' ἕνα βαρύ χρέος γιά κείνους πού ἔρχονται τό κατόπι τους στόν κόσμο. Μέσ' ἀπό τούς τάφους τους, πού σήμερα γιορτάζουν, θά μᾶς δένουν μ' ἕνα ἄγραφο, τραχύ συμβόλαιο. Λέει πῶς ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι κατάσταση· εἶναι πράξη ζωῆς. Τήν κερδίζει ἐκεῖνος πού εἶναι ἕτοιμος τήν κάθε στιγμή νά βάλει γι' ἀντισήκωμα τό θάνατό του.

Τέτοιο ἦθος ἀρρενωπό, ὑψηλό, μᾶς κληροδότησε ὁ Ἀγωνιστής τοῦ 21. Τοῦ χρωστᾶμε καί τό 40 : Εἶναι τό συμβόλαιο τῆς φυλῆς πού λειτούργησε καί τότε. Μίλησε κρυφά, ἐπιταχτικά, μέσα στό αἷμα μας. Ἔδωσε γιά μᾶς ἐφηνικά νόημα καί βάθος στή ζωή. Γιατί, ὁ ἴσκιος τέτοια συμβόλαια ἡ ζωή ἀποβαίνει ὑποταγή ἔξω ἀπό μοῖρα. Δίχως τέτοια συμβόλαια ἡ πατρίδα ἀπομένει προσηλίωση τρυφερή καί νωθρή στόν τόπο πού γεννηθήκες. Μέ τέτοια ὅμως συμβόλαια, πατρίδα καί ἀνθρώπινη ζωή κερδίζουν τό βάθος, τήν ἱεροτάτη, τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ τραγικοῦ μεγαλείου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-20

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

«ΑΥΤΟΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ»

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μοῦ εἶναι ἀδύνατο νά μή σχολιάσω τό σημαντικότατο ἄρθρο τοῦ μεγάλου βιολόγου τῆς Γαλλίας Ζάν Ροστάν, πού δημοσιεύει σ' ἕνα ἀπό τά τελευταῖα του φύλλα ὁ «Φιλολογικός Φιγκαρό». Εἶναι ἕνα κείμενο ἀπό ἐκεῖνα πού θά τά φανταζόταν κανένας — μέ τρόπο ἀναχρονιστικό, ἔστω,—νά βλέπουν τό φῶς κάθε φορά πού τό ἀνθρώπινο γένος φτάνει σέ μιά πολύ κρίσιμη, ἀποφασιστική καμπή τῆς πορείας του. Νά βλέπουν τό φῶς γιά νά εἰδοποιοῦν. Ἐξωτερικά—μπορεῖ ὅμως καί στήν οὐσία του—τό ἄρθρο τοῦ Ροστάν ἔχει ἀπαισιόδοξο χαρακτήρα. Ὑπάρχει ὡστόσο κάτι πού μπορεῖ νά τό κάνει ὑπερβολικά γόνιμο, δηλαδή νά μεταστρέψει τήν ἀπαισιοδοξία του σ' ἕνα εἶδος αἰσιοδοξίας, τῆς μόνης ἴσως νοητῆς: Ἡ ἀρετή του νά ξυπνάει, νά συνεφέρνει. Μιλούσαμε, προχτές μόλις, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐθνικῆς μας γιορτῆς, γιά τήν ἔπαρση τῆς ἔρευνας πού διακρίνει τόν σημερινόν ἄνθρωπο. Εἶναι φυσική ὅσο κι' ἀφελέστατη: τό καμάρι ἑνός μικροῦ παιδιοῦ γιά τό καινούργιο του παιχνίδι. Ἐκεῖνοι πού ἐνδιαφέρονται περισσότερο νά πανηγυρίζουν παρά νά κατανοοῦν τά γεγονότα, θά μᾶς εἰποῦν μεμψίμοιρους. Ἀδιάφορο. Ἡ Ἱστορία ἔχει πάρει ἕνα νόημα βαθύτατα, ὅσο ποτέ, δραματικό, καί ἔργο μας εἶναι νά βοηθᾶμε στή συνειδητοποίησή της.

Ὁ Ροστάν ἀναρωτιέται ποιό μπορεῖ, ἐδῶ πού φτάσαμε, νά εἶναι τό πιθανό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τήν καθαρά φυσική ἔποψη, ἄν καί ἀποτελοῦμε τήν κορυφαία ἀπόληξη μιᾶς ἀμνημόνευτης ἐξελικτικῆς διαδικασίας, τίποτα δέν μᾶς πείθει πώς ἔχουμε καί ἀποκρυσταλλωθεῖ ὁριστικά, τελειωθεῖ. Ἀκόμα κι' ἄν ὑποτεθεῖ πώς ἡ ζωή ἔχει ἀκινητήσει γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα, δέν ἀποκλείεται, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ἑνός συντελεστή ἀπρόβλεπτου, νά ξαναρχίσει τήν ἐξέλιξή της. Ἀλλά καί ἄν ἀκόμα τοῦτο φαινόταν ἀπίθανο, ὑπάρχει κάτι ἄλλο, ἔξω πιά ἀπό τή φυσική πρωτοβουλία, πού νά μᾶς ὑποχρεώνει ν' ἀναρωτηθοῦμε γιά τό μέλλον: Ἡ πασίδηλη ἀνθρώπινη ἀξίωση γιά πρωτοβουλία. Ἡ πρόθεσή μας στό ἑξῆς νά ἐπεμβαίνουμε στήν ἐσωτερική διαδικασία τῆς ζωῆς.

Τήν ἔλευση τοῦ Μετανθρώπου εἶναι πολύ πιθανό νά τήν προκαλέσει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Τά νέα ἐπιτεύγματα στόν τομέα τῆς χημείας καί τῆς βιολογίας μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὁραματιστοῦμε μιάν ἐποχή, καθόλου μακρυνή, ὅπου θά δίνουμε ἐμεῖς κατευθύνσεις στή γένεση τῶν ὄντων. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει εἴτε ἔμμεσα, μέ μιάν ἠθελημένη ἀλλοίωση τῶν σπερματικῶν κυττάρων, εἴτε μέ μιάν ἐπέμβαση ἄμεση στόν ὀργανισμό. Καί ναί μέν δέν διαθέτουμε μιάν οὐσία προερχόμενη ἀπό πλάσμα ἀνώτερο, πού μ' αὐτήν νά «πολιάσουμε» τό ἀνθρώπινο κύτταρο, ἀφοῦ ἐμεῖς εἴμαστε τό ἀνώτερο ὄν τοῦ πλανήτη, δέν ἀποκλείεται ὅμως αὔριο νά βροῦμε τρόπο ν' ἀλλοιώνουμε τεχνητά τό κύτταρο τοῦ ἀνθρώπου, ἤ καί ν' ἀναπτύσσουμε τόν ἐγκέφαλο τοῦ ἐμβρύου, ἔτσι πού νά δημιουργοῦμε ὄντα ἀνώτερα. Ὁ Ὑπεράνθρωπος δέν εἶναι πιά ἔξω ἀπό τήν περιοχή τοῦ πιθανοῦ.

Ἔτσι, ὁ ἄνθρωπος, θά ἔχει δημιουργήσει μόνος του τόν διάδοχό του. Διάδοχο ὑπέρτερο, καλλίτερα προικισμένον, πού, σύμφωνα μέ τό φυσικό νόμο, θά θέσει τόν πρόγονό του ἐκποδών. Αὐτοκτονία τοῦ εἴδους μας λοιπόν ἤ—κατά τόν ὅρο τοῦ Ροστάν —αὐτογενοκτονία, ἰδού ἡ προοπτική. Μέ τή δημιουργία τοῦ Ὑπερανθρώπου, θά ἔχουμε ἀποδείξει πώς μποροῦμε νά θυσιάσουμε τό ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης στό ἔνστικτο τοῦ ξεπεράσματος τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Ἀλλά καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού θά μέναμε πιστοί στόν ἄνθρωπο μέ τήν τωρινή μορφή του, ὁ ὁρίζοντας δέν φαίνεται καί πολύ πιό αἴθριος στόν Ροστάν. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, ἀκόμα καί ἡ εἰρηνική, τοῦ προκαλεῖ ἔντονες ἀνησυχίες. Δέν πολυεμπιστεύεται τόν ἄνθρωπο πού μ' αὐτήν γιά μέσο πάει ν' ἀλλάξει τή γεωφυσική διαμόρφωση τοῦ πλανήτη, νά διαταράξει τήν ἰσορροπία τῶν θαλασσῶν, ἀκόμα καί νά ἐνοχλήσει τό ἡλιακό σύστημα. Ποιός μᾶς βεβαιώνει — ἀναρωτιέται — ἄν κάποια μέρα, ὑπερβολικά βασισμένοι στό ἀλάθητο τῶν ἠλεκτρονικῶν μας συσκευῶν, ἤ χάρη στήν ἄγνοια ἑνός ἀνυποψίαστου παράγοντα, δέν θά διαπράξουμε ἕνα τεράστιο λάθος, πού τίς συνέπειές του νά τίς νιώσουμε πολύ ἀργά γιά νά μποροῦμε καί νά τίς διορθώσουμε;

Τέλος, προοπτική μαθηματικά βέβαιη: ὁ φυσικός θάνατος τοῦ πλανήτη μας, πού κάποτε, ἀναπόδραστα, θἄρθει. Ὁ Τεγιάρ ντέ Σαρντέν εἶχε παρατηρήσει πώς ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ χωρίς ἐξέγερση νά παραδεχτεῖ τήν τελική καταστροφή τῶν πάντων. Ἄν τό παραδεχόταν, πραγματικά, θά ἔφτανε σέ μιάν «ἀπεργία ἀπέναντι στή Φύση»: Μιά μηδενιστική, δηλαδή, αὐτοεγκατάλειψη. Γι' αὐτό καί, κατά τό σοφό ἰησουΐτη, ἡ μεταφυσική καταφυγή τοῦ εἶναι ἀναγκαία. Ὁ Ροστάν ἀντιπαρατηρεῖ σέ τοῦτο πώς ἡ ζωτική ὁρμή εἶναι ἐπικρατέστερη ἀπό τήν ἀφηρημένη βεβαιότητα τῆς συντέλειας. Ἔχουμε μέσα μας μιά δύναμη τυφλή, πού μᾶς ἐμποδίζει νά παραιτηθοῦμε.

Σοβαρότερο βλέπει ὁ Ροστάν τόν κίνδυνο ἀπό κάποιες ψυχικές διαταραχές, πού θά μποροῦσαν νά ρίξουν τήν ἀνθρωπότητα σέ μιάν ὁμαδική νεύρωση. Καί πάνω ἀπ' ὅλα, θἄλεγε κανένας, ὁ λαμπρός βιολόγος καί στοχαστής ἀντικρύζει μέ φρίκη ἕναν κόσμο τοῦ μέλλοντος πού θά τόν δέσποζαν ἡ βιολογία καί ἡ χημεία. Τόν κόσμο ὅπου θά γίνονται ἐπεμβάσεις στά ἀτομικά πεπρωμένα, θά κατασκευάζονται ἐπί μέτρῳ παιδιά, θά προκαλοῦνται στοχασμοί, συναισθήματα, πεποιθήσεις κατά παραγγελία, θά μεταφέρονται ἀναμνήσεις ἀπό τόν ἕνα ἐγκέφαλο σ' ἄλλον ἐγκέφαλο, ὅπου ὅλα θά εἶναι τεχνητά: ἡ ὁμορφιά, ἡ ἀρετή, ἡ μεγαλοφυΐα, ὅπου θά κατασκευάζονται ἀριστουργήματα Τέχνης συνθετικά... «Ἄν ὁ ἄνθρωπος ἐπιδέχεται μετατροπή κατά τή θέλησή μας—γράφει ὁ φιλόσοφος Γκύ Ντυραντέν—ἄν δέν ὑπάρχει, κατά συνέπεια, ἀνθρώπινη φύση, τότε οὔτε ἀνθρώπινη μοῖρα εἶναι νοητή καί βρισκόμαστε στήν περιοχή τοῦ ἀπόλυτα παράλογου». Ὁ Ροστάν συμπεραίνει: «Πιστεύω πώς οἱ κίνδυνοι τοῦ Ἀνθρώπου ἐδρεύουν στόν ἠθικό του κόσμο. Εἶναι κίνδυνοι ψυχῆς, ὄχι σώματος. Ἄν ὁ Ἄνθρωπος παραμείνει Ἄνθρωπος, θά μπορέσει ν' ἀντέξει σ' ὅλα, ἴσαμε τό τέλος ὅλων».

Προτίμησα νά συνοψίσω πρῶτα τό ἄρθρο τοῦ Ροστάν, γιά νά μή τό κατακερματίζω μέ ἀδιάκριτα σχόλια. Θά περιορίσω ἄλλωστε τά τελευταῖα αὐτά, ταπεινότατα, σέ δυό-τρεῖς ἁπλές σκέψεις.

Ἄς μοῦ συχωρεθεῖ, σ' ἐξομολογητικό τόνο, νά πῶ πρῶτα - πρῶτα ὅτι, ἀπό καιρό τώρα ἀπορῶ μέ τό διθυραμβικό τόνο πού παίρνουν, λίγο - πολύ παντοῦ, οἱ ἐκδηλώσεις γύρω ἀπό τήν «πρόοδο» τῶν καιρῶν μας. Εἶναι πρόοδος, οὔτε λόγος! Ἐκεῖνο ὡστόσο πού ἐπιτρέπεται ν' ἀναρωτηθεῖ κανένας, εἶναι τοῦτο: Πρόοδος, ναί, ἀλλά μέ τί περιεχόμενο; Καί πού ἀποβλέπει σέ τί; Ἄν στόν ὅρο πρόοδος δίνουμε μονάχα ποσοτικό νόημα, σέ σύγκριση μέ τά περασμένα, τότε εἴμαστε σύμφωνοι: Πωθητικό χαρακτήρα ἔχει ἡ στάση μας αὐτή· ἐκφράζεται σά μιά πειθήνια, μηχανική συμμόρφωση μέ μιάν ἀρχική ὥθηση, πού μᾶς ἔχει δοθεῖ, ὥθηση μοιραία. Πρόοδος, μέ τήν ἔννοια αὐτή, εἶναι κι' ὁ κατήφορος: Κίνηση πρός τά ἐμπρός. Θά ἔβλεπα κιάλλιστα ὅμως νά μπαίνει τό ἀκόλουθο ἐρώτημα, καί σέ καθαρά μεταφυσικές διαστάσεις : Μήπως ὁ ἄνθρωπος εἶναι καταδικασμένος νά προοδεύει; Παρακαλῶ νά σημειωθεῖ πώς στόν δυσάρεστο ὅρο «καταδίκη», περιέχεται ὅλη ἡ παραδοχή τοῦ πνεύματος τῆς προόδου, ὅλη ἡ κατάφαση σέ μιάν ὑψηλή ἀναγκαιότητα, ὅλη ἡ ἀναγνώριση τοῦ μάταιου, τοῦ ἀρνητικοῦ πού θά εἶχε μιά ἐνδεχόμενη θέληση γι' ἀντίσταση.

Ὅμως ἄν ὑποτεθεῖ πώς προκρίνουμε τήν ἐνημερότητα, τήν ἐπίγνωση, τότε πρέπει ὁριστικά νά παραμερίσουμε κάθε εὔκολη, προγραμματική αἰσιοδοξία. Τό νά πανηγυρίζουμε καί ν' αὐτοθαυμαζόμαστε, γιατί ἔχουμε ἀφεθεῖ τυφλά στό ρεῦμα, εἶναι ἀνόητο καί φτηνό. Τήν αἰσιοδοξία μας τήν ἀληθινή πρέπει νά τήν πλάσουμε θεληματικά, μέ τά ἴδια μας τά χέρια. Ἡ ἄλλη, εἶναι αἰσιοδοξία συλλαλητηρίου. Ποιός ξέρει ἄν δέν βρισκόμαστε στήν κρισιμότατη, τή δίχως προηγούμενο φάση τῆς Ἱστορίας, ὅπου μιά Ἀνάγκη ὑψηλή κι' ἀφανέρωτη μᾶς καλεῖ μυστικά νά πλάσουμε τή μοῖρα μας; Ὄχι νά τήν ἀκολουθοῦμε παθητικά, ὅπως ἴσαμε τώρα γινόταν, ἀλλά νά τή δημιουργήσουμε μέ ἠθική πρωτοβουλία: Νά δώσουμε ἐξετάσεις, μ' ἐνδεχόμενο ζωή ἤ θάνατος, γιά τό ἄν ἔχουμε τήν ἱκανότητα αὐτήν ἤ ὄχι.

Ἀλλά θά χρειαστεῖ κι' ὁ χῶρος τῆς ἐρχόμενης Τετάρτης γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ σειρά αὐτή τῶν στοχασμῶν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXIX

2-21

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Ἀπριλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό βαρυσήμαντο ἄρθρο τοῦ σοφοῦ βιολόγου Ζάν Ροστάν, πού συνοψίσαμε κι' ἀρχίσαμε νά σχολιάζουμε τήν περασμένη Τετάρτη, μᾶς κάνει αἰσθητό, χωρίς πολλά περιθώρια γιά ψευδαισθήσεις, τόν θανάσιμο κίνδυνο πού ἐνεδρεύει στό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προοπτική νά φτάσει τό γένος μας σέ μιάν ἐποχή ὅπου θά ρυθμίζουν τίς τύχες του ἡ Βιολογία καί ἡ Χημεία, ὅσο κι' ἄν αὐτή τή στιγμή παρουσιάζεται σάν πρόοδος, προξενεῖ φρίκη. Ἄς μήν ξαναποῦμε ποιά εἶναι τά ἐνδεχόμενα ἑνός τέτοιου τύπου ζωῆς. Ἄς σταθοῦμε μόνο, καί γιά μιά στιγμή, μέ περίσκεψη, κι' ἄς ἐπιχειρήσουμε ν' ἀνασυντάξουμε τίς σκέψεις μας, ὅπως πρέπει νά γίνεται σέ κάθε σημαντικό σταθμό μιᾶς πορείας.

Ὅλοι οἱ Φύλακες, ὅλες οἱ ὑπεύθυνες συνειδήσεις τοῦ καιροῦ μας, οἱ ὁπλισμένες μέ μιά δραματική ὀξυδέρκεια, ἔχουν εἰδοποιήσει γιά τόν μεγάλο κίνδυνο. Ὅσοι ἐπιστήμονες διαθέτουν ὄχι μόνον ἀναλυτικό πνεῦμα, ἀλλά καί εὐρύτερα συνθετικό, ὅσοι συγγραφεῖς ἀντικρύζουν τή ζωή ἄγρυπνα κι' ὄχι σάν ἁπλοί μυθοπλάστες, ὅσοι διανοητές δέν χάνονται σέ σχολαστικές κενολογίες, ὅλοι τους, μέ τρόπο ἄμεσο ἤ ἔμμεσο, ἔχουν κάνει αἰσθητή τήν ἀνησυχία πού τούς συνέχει. Ὑπάρχει στήν ὑψηλότερη σφαῖρα τῆς Ἐπιστήμης σήμερα, ἕνα περίεργο αἴσθημα ἀγωνίας, ἀλαφιασμένης εὐθύνης, σχεδόν αἰσθήματος ἐνοχῆς, πού ἡ περίπτωση Ὀππενχάϊμερ τό εἰκονίζει παραστατικά. Τό αἴσθημα αὐτό, στήν προφανέστερη μορφή του, ἔχει τοῦτο τό περιεχόμενο: «Ποῦ πᾶμε; Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανός νά ἐξουσιάσει, νά ὑποτάξει τίς φοβερές δυνάμεις πού ἄρχισε νά βάζει σ' ἐνέργεια;». Ὡστόσο, ἡ μορφή τούτη τῆς ἀνησυχίας εἶναι καί ἡ πιό ἁπλή. Μιά πρόχειρη ἐμπιστοσύνη στήν «πρόοδο» θά μποροῦσε νά τήν πραΰνει. «Ὁ ἄνθρωπος, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἔφτασε στό σημεῖο νά ἐξαπολύει, θά φτάσει καί στό σημεῖο νά συγκρατεῖ. Θά γίνει πραγματικός βασιλιᾶς τῆς Δημιουργίας».

Λυπᾶμαι, ἀλλά εἶναι ἀνάγκη νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό τέτοιες ἁπλουστεύσεις. Ἔχουν μέσα τους κάτι τό παιδικά ρόδινο. Τό πρόβλημα τό ἀληθινό, ἄν θελήσουμε νά τό ἀντικρύσουμε κατάματα καί δίχως σχολικοῦ τύπου ἠθικολογίες, θά ἰδοῦμε πώς τίθεται σ' ἐπίπεδο καθαρά μεταφυσικό. Ἔχει τήν ἀκόλουθη διατύπωση.

Τήν ξέρουμε τή μοῖρα μας; Τή μοῖρα μας σάν εἴδους. Ὄχι. Μερικά θετικά δεδομένα ἔχουμε—ἐλάχιστα—καί πολλή μυθολογική θολούρα γύρω τους, νά τά συμπληρώνει, νά τά ἐξωραΐζει καί νά τά προεκτείνει. Ξέρουμε, θετικά, πώς ἀνήκουμε στό ζωϊκό βασίλειο ἑνός πλανήτη τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος πού τόν ἀποκαλοῦμε Γῆ. Ξέρουμε πώς δέν εἴμαστε ἄναρχοι: Κάποτε ἀρχίσαμε νά ὑπάρχουμε στήν τωρινή μορφή μας καί πώς ἀποτελοῦμε τήν ἀπόληξη μιᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας πού ὁδήγησε ἀπό κατώτερες μορφές ζωῆς σ' ἀνώτερες, ἀπό τ' ἁπλούστερα στά συνθετότερα. Γιά τό ὅτι εἴμαστε τό τελειότερο ἔμβιο ὄν αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ πλανήτη, καμμιά ἀμφιβολία. Εἴμαστε ὅμως καί ἀπόλυτα τέλειο ὄν; Κανένας, οὔτε ὁ πιό κοῦφος, δέν θά βρεθεῖ νά τό ὑποστηρίξει. Εἴμαστε ὡστόσο ἐπιδεκτικοί ἐξελίξεων; Ἀσφαλῶς. Ὡς ποιό σημεῖο, δέν τό ξέρουμε. Ἀλλά μήπως εἴμαστε τό μοναδικό λογικό ὄν τῆς Δημιουργίας, ἡ ἀνώτερη μορφή ζωῆς τοῦ σύμπαντος; Ἄλλοτε, ἔκλιναν οἱ πρόγονοί μας νά τό πιστεύουν. Σήμερα, ἐμεῖς, ἔχουμε γίνει στό σημεῖο τοῦτο πολύ μετριοφρονέστεροι, ἀπόλυτα ἐπιφυλακτικοί: Ἡ φωτεινή σκόνη τῶν ἄστρων πού μᾶς περιβάλλει, ἔπαψε λίγο - πολύ νά εἶναι φαντασμαγορία, ἄρχισε ν' ἀποκτᾶ γιά μᾶς ἐνάργεια ζωῆς, παρουσία. Μαρτυρεῖ γι' ἀμέτρητα ἀθέατα οὐράνια σώματα, πλανῆτες σάν καί τόν δικό μας, πού κυκλοφοροῦν μέσα στούς ὁρατούς κι' ἀόρατους ἀστερισμούς. Πολύ πιθανό, ἄν ὄχι βέβαιο, σέ πολλούς ἀπ' αὐτούς νά ὑπάρχουν μορφές ζωῆς ἀνάλογες μέ τίς δικές μας. Μπορεῖ καί κατώτερες. Μπορεῖ καί ἀνώτερες. Τέλος, ξέρουμε σάν μαθηματικά βεβαιωμένο πώς μιά - κάποια μέρα, εὐτυχῶς πολύ μακρυνή γιά τώρα, ὄχι ὅμως γιά τοῦτο καί λιγότερο ὑπαρκτή, ὅλο αὐτό τό γεγονός θά πάρει τέλος. Ὁ ἥλιος θά κρυώσει, ὕστερα θά σβήσει· στό μεταξύ, θά ἔχει ἐξαφανιστεῖ κάθε λογῆς ζωή ἀπό τή Γῆ. Οἱ ἀστρονόμοι ἴσως νά μήν εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνοι μεταξύ τους γιά τό πῶς θά ἔρθει τό «τέλος τοῦ κόσμου»—τοῦ κόσμου μας—εἶναι ὅμως σύμφωνοι πώς μιά φορά θά ἔρθει. Αὐτό καί μᾶς ἐνδιαφέρει. Μερικοί ὑποστηρίζουν πώς ἡ Δημιουργία δέν ἐξαντλεῖται, ἀνανεώνεται: Πώς κάπου στό ἄπειρο ἑδρεύει μιά ἑστία ὕλης κι' ἐνέργειας πού τροφοδοτεῖ σταθερά τό σύμπαν. Ἄλλοι πάλι λένε πώς τό σύμπαν, ἀφοῦ διασταλεῖ στό ἔπακρο, συστέλλεται, πυκνώνει, γίνεται ἕνας τεράστιος πυρήνας, ξανασκάει, σκορπίζεται σε νέα οὐράνια σώματα, νέους κόσμους, καί ἡ διαδικασία ξαναρχίζει, ἀτελεύτητα. Ὅμως αὐτή πιά ἡ ἱστορία —περιττό νά τό ἀναπτύξουμε— δέν μᾶς ἀφορᾶ. Ἔχουμε συνείδηση ὄντων πού ζοῦν ἐν χρόνῳ, ὄχι θεῶν.

Καί τώρα, τί μᾶς δημιουργεῖ τό αἴσθημα τῆς στερεότητας, τό ἀναγκαῖο γιά νά ὑπάρξεις ὅταν εἶσαι πλάσμα λογικό καί ξέρεις τά παραπάνω; Μά διάφορα ἐσωτερικά ἐρείσματα: Πρῶτο καί κύριο ἕνα τυφλό ἔνστικτο, μιά θέληση γιά ὕπαρξη ριζωμένη μέσα μας, ξένη σέ κάθε γνώση. Δεύτερο μιά συνακόλουθη τοῦ ἐνστίκτου στροφή τῆς προσοχῆς μας στά μικρά, τά καθημερινά, τά στενά βιοτικά, ὅπως καί μιά δίψα γιά διασκέδαση, ξέδωμα, λησμοσύνη, ἀπό τήν ταπεινότερη ἴσαμε τήν ὑψηλότερη. Ἀκόμα καί οἱ πιό ἄγρυπνες συνειδήσεις, ὁ ὑψηλός νοῦς, περιοδικά μόνον ἐγκύπτουν στά ἀπώτερα θέματα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας· σταθερά δέν θά τό ἄντεχαν. Τελευταῖα, ἀλλά ὄχι καί ἔσχατοι σέ σημασία, ἔρχονται νά μᾶς ὑποβαστάξουν στήν πορεία τῆς ζωῆς μερικοί μῦθοι. Μῦθοι δημιουργημένοι εἴτε ἀπό τό θεμελιακό ἔνστικτο πού ἀναφέραμε, μεταμφιεσμένο ἐδῶ, ἀνεπίγνωστα, σέ πίστηση — κατά βάση θρησκευτική—εἴτε ἀπό τό ἴδιο πάλι ἔνστικτο σέ συνδυασμό ἀπό τόν ἄγρυπνο νοῦ, πού συνειδητά τώρα οἰκοδομεῖ κατασκευές ἀπό ἔννοιες, προορισμένες νά γίνουν οἱ φανταστικές συντεταγμένες του καί νά μᾶς ὁρίσουν μιά θέση καθησυχαστική μέσα στό χάος.

Τό αἴσθημα τῆς «προόδου», ἄν τό ἀναλύσουμε στά πρῶτα στοιχεῖα του, θά ἰδοῦμε πώς ἕναν τέτοιο μῦθο ἀποτελεῖ κι' αὐτό. Γιατί, βέβαια, πρόοδος προορισμένη νά καταλήξει σ' ἕνα πήδημα στήν ἄβυσσο—τή συντέλεια—θά εἴταν κάτι τό αὐτόχρημα ἐξωφρενικό, ὁ τύπος τοῦ «παράλογου». Ἡ ἀπόδειξη πώς δέν βλέπουμε τήν πρόοδο σάν ἁπλή ἐνασχόληση χρονικά πεπερασμένη ἤ καί σάν τραγικά ἀνέλπιδη δικαίωσή μας εἶναι τοῦτο: Ἀπό τότε πού ἡ σύγχρονη τεχνική ἄρχισε νά μεταλλάξει σέ πραγματικότητα τίς ἄλλοτε παράτολμες προβλέψεις, ξεμύτισε καί τούτη ἡ ἐλπίδα: Νά φτάσουμε σέ σημεῖο προόδου τέτοιο ὥστε, γιά νά γλυτώσουμε ἀπό τή συντέλεια, νά μεταναστέψουμε σ' ἄλλο οὐράνιο σῶμα! Ἀλλά κι' ἐδῶ, ὁ ἀδυσώπητος αὐτός Ροστάν δέν μᾶς ἀφήνει πολλές ἐλπίδες: Ἰσχνή πιθανότητα σωτηρίας εἶναι αὐτή, παρατηρεῖ. «Ἡ συντέλεια θά ἐξαφανίσει ὁλόκληρο τό ἡλιακό σύστημα, μπορεῖ καί περισσότερο ἀκόμα».

Οἱ ἁπλοί αὐτοί διαλογισμοί, ἄν δέν καταργοῦν τήν ἐμπιστοσύνη στήν παντοδυναμία τῆς προόδου, τή βάζουν πάντως ὑπό συζήτηση. Ἡ πρόοδος εἶναι κι' αὐτή ἕνας μύθος μέ τήν ἔννοια πώς, ἐξ ὁρισμοῦ, ἀναιρεῖ τόν ἑαυτό της. Γιατί ἤ ἔχει ἰσχύ ἀπεριόριστη, πράγμα πού μέσα στό σύστημα τῶν ἀπόλυτα θετικῶν δεδομένων της θά ἔπρεπε νά εἶναι εἴτε αὐταπόδεικτο εἴτε ἀντικειμενικά ἀποδεδειγμένο, ἤ ἔχει ἰσχύ περιορισμένη, διάρκεια καί ἀξία σχετική, ὁπότε δέν ἐξυπηρετεῖ τίποτ' ἄλλο παρά τή χαμηλή σκοπιμότητα νά μᾶς ἐξασφαλίζει τήν ὑλική εὐζωΐα—δημιουργώντας ὅμως νέες ἀνάγκες καί ἀντικαθιστώντας τά προβλήματα μέ ἄλλα προβλήματα. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, πού ζεῖ τήν ἡρωϊκή ἡλικία τῆς τεχνικῆς προόδου, δέν τό συνειδητοποιεῖ αὐτό. Ὅμως εἶναι εὐκολότατο: Τήν ἄνεση τῆς μοντέρνας ζωῆς μας τήν ἀντισταθμίζει μιά τρομαχτική φθορά τοῦ νευρικοῦ συστήματος, μιά μεγέθυνση τῶν προβλημάτων σέ κλίμακα παγκόσμια, ἀδιέξοδα δραματικά, ἕνα αἴσθημα ἀνασφάλειας ἀσύγκριτα ὀξύτερο ἀπό ἄλλοτε, ξεσπάσματα ἀπελπισμοῦ, διανοητικά ἐξευγενισμένου σέ κοσμοθεωρίες ἤ ὡμοῦ χωρίς προηγούμενο στήν Ἱστορία. Γιά ὅλ' αὐτά καί ἄλλα μικρότερα ἤ ἀστάθμητα, ἐπαναπαυόμαστε πάλι στήν πρόοδο, πώς αὐτή θά τά διορθώσει. Μᾶς ξεφεύγει ἔτσι ὁ μηχανισμός τοῦ φαύλου κύκλου. Ἀλλά κι' ἄν ὑποτεθεῖ πώς εἶναι ἕνας πρασωρινός φαῦλος κύκλος, πάλι ἀπομένει νά ἐλέγξουμε τήν ἐσωτερική λογική τῆς προόδου.

Θά τό ἐπιχειρήσουμε στό ἑπόμενο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 'Απριλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΑΙΝΙΓΜΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στούς πονηρούς καιρούς πού ζοῦμε, δέν θά ἔπρεπε νά φανεῖ παράδοξο ἄν, τίς ἀνησυχίες πού διατυπώνουμε ἐδῶ, γύρω ἀπό τήν τυφλή ἐμπιστοσύνη στήν πρόοδο, πού χαρακτηρίζει τόν σύγχρονο ἄνθρωπο, βρίσκονταν μερικοί νά τίς περάσουν γιά ὑπαγορευμένες ἀπό πνεῦμα ἀντιδραστικό ἤ καί, ἁπλούστερα ἀκόμα, μεμψίμοιρο. Ἄς θυμηθοῦμε ὡστόσο πώς ἀφετηρία τους στάθηκε τό ἄρθρο ἑνός σοφοῦ βιολόγου, τοῦ Ζάν Ροστάν, λειτουργοῦ ἐπιστήμης θετικῆς, ἀπό τίς πιό εὐνοημένες τοῦ καιροῦ μας. Ἔπειτα, ἡ καχυποψία γιά κάθε τι πού ἐναντιώνεται τήν ἀταραξία μας, δέν εἶναι ἄραγε χαρακτηριστική τῆς μοιραίας, ἀκατεύθυντης φορᾶς πού ἔχουν πάρει τά πράγματα; Ὑπάρχουν σήμερα ἐκεῖνοι πού αὐτοκολακεύονται ἀπό τήν ἀνεξέλεγκτη πρόοδο καί ὑπάρχουν ἐκεῖνοι πού τή μεταχειρίζονται σάν ἐπιχείρημα. Οἱ πρῶτοι, εἶναι οἱ μωροί — γένος, ὡς γνωστό, πολυαριθμότατο. Οἱ δεύτεροι, εἶναι οἱ πονηροί, ἤ καί ἐκεῖνοι πού, προσανατολισμένοι ἀλύγιστα σ' ἕνα συγκεκριμένο πολιτικό στόχο, κρίνουν κατάλληλο τό κάθε ὅπλο. Ἔτσι, τά πιό ἀνόμοια στοιχεῖα συναντιόνται σέ μιάν ἀπροσδόκητη μακαριότητα καί βοηθᾶνε γιά νά συντελεῖται ἡ ἐγκατάλειψή μας στήν ἀκατεύθυντη φορά τῶν πραγμάτων. Τέλος, ὁ εὐτελέστερος εὐδαιμονισμός βλέπετε νά φοβράρεται σήμερα ἀπό ἕνα εἶδος φιλοσοφίας ναρκισσικῆς, πού δέν ἔχει φιλοσοφήσει πάνω σέ τίποτα. Τό πνεῦμα τῆς ζωῆς ἐπιβάλλει τήν κατάφαση — μᾶς λέει συνοπτικά κι' ἀνεύθυνα αὐτή ἡ βιοθεωρία.

Τό ἁπλοϊκό ἄτομο φυσικό νά ἐπαναπαύεται στή θολική ἐγγύηση τῆς προόδου. Ἡ πρόσοψή της εἶναι τόσο γυαλιστερή! Τοῦ προτείνει τόσες ἀνέσεις! Ἀδύνατο νά ξεκρίνης τή μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου πίσω ἀπό τόσες λαμποκοποῦσες λαμαρίνες: ψυγεῖα, αὐτοκίνητα, ραδιόφωνα, τελειοποιημένες κατσαρόλες, πλυντήρια, κουζίνες, ἀεροπλάνα, ρουκέτες. Πυργώνονται ὡς τά μεσούρανα, κάθε μέρα πληθαίνουν. Ὑπάρχει ἐδῶ μιά κλίση ἡδονική, ἀκατανίκητη, πού, μήν τό ξεχνᾶμε, σημαίνει ὄχι μόνο βελτίωση κολακευτική, ἀλλά καί ἄκοπη. Μιά πρόοδος ἠθική, θά προϋπέθετε ἀγώνα, αὐτοπειθαρχία, στερήσεις, ἄσκηση, σύγκρουση δεινή μέ τό σκοτεινό, τό φοβερότατο κόσμο τῶν ἐνστίκτων. Ἡ τεχνική πρόοδος εἶναι, ἀντίθετα, γεμάτη χαμόγελα καί ὑποσχέσεις. Δημιουργεῖ βέβαια ἀνάγκες — αὐτό καί ὁ μωρότερος τό καταλαβαίνει ὥρες - ὥρες, ἰδίως ὅταν ζεῖ τό ἄγχος τοῦ κυνηγητοῦ νά τήν προλάβει. Ἀλλά ὁ φαῦλος κύκλος τόν ἔχει πιά συνεπάρει, στριφογυρίζει ἐκεῖ - μέσα ξέπνοος, ζαλισμένος, ἀνίκανος νά σκεφτεῖ ὁτιδήποτε. Κι' ἔπειτα κάθε ἀντίσταση εἶναι μάταιη, πράξη ἀρνητική, φέματα; Καί μιά φορά τή ζεῖ κανένας τή ζωή του...

Τίποτα δέν εἶναι, πραγματικά, πιό χιμαιρικό, ἀπό τό ν' ἀπαιτήσει κανένας ἐσωτερική ἐπαγρύπνηση σέ μιάν ἐποχή καθώς τούτη, πού ἔχει χάσει ὅλα της τά μεταφυσικά ἀντικρύσματα. Στό Μεσαιώνα, οἱ ἄνθρωποι πειθαρχοῦσαν πολλές φορές σέ μιάν ὑψηλή ἰδέα, θυσίαζαν πολλά, γιά νά κερδίσουν τό ὑποθετικά ἀνώτερο καί διαρκέστερο. Στούς καιρούς μας, τέτοιες πειθαρχίες δέν εἶναι νοητές. Ὁ καθένας πιστεύει στό παρόν καί μόνο. Παρ' ὅλες τίς ἐπαγγελίες γιά τό ἀντίθετο, ἡ οὐσία τῆς ζωῆς μας ἔχει γίνει βραχυπρόθεσμη. Ἔτσι, τή γεύση της δέν τή δίνει μιά προεξόφληση τοῦ μέλλοντος: τή δίνει τό παρόν. Τό κακό εἶναι — ἡ δραματική ἀντινομία κάλλιο — πώς πρόκειται γιά ἐποχή πού καλεῖται ἀκριβῶς νά κρίνει γιά τό βαθύ μέλλον. Αὐτό εἶναι τό κύριο ἱστορικό της περιεχόμενο, ἡ οὐσιαστική ἐντολή πού ἔχει λάβει. Μέ πνεῦμα προσωρινότητας μέσα στό αἷμα μας, καλούμεθα ν' ἀποφασίσουμε γιά τό μέλλον τοῦ Ἀνθρώπου. Καί μᾶς ξεφεύγει ἀκόμα καί ἡ ὑποψία πώς τέτοια εὐθύνη μᾶς ἔχει ἀνατεθεῖ.

Ἡ Ἱστορία, ὡς τώρα, εἶταν αὐτόματη. Ὁ ἄνθρωπος, δίχως ἐνιαία συνείδηση εἴδους, διασκορπισμένος σέ φυλές, ὁμάδες, φατρίες, ἐθνότητες, τάξεις, ἄτομα μεμονωμένα, ἄφηνε τά πράγματα ν' ἀκολουθοῦν τό δρόμο τους ἀκόμα κι' ὅταν νόμιζε πώς τά κινεῖ ὁ ἴδιος. Τίς ἐσωτερικές του παρορμήσεις ἀκολουθοῦσε, τά συμφέροντα τῆς ὁμάδας ὅπου εἶταν προσαρτημένος. Ποτέ δέν εἶχε ὀρθωθεῖ μπροστά του τό χρέος νά διαγνώσει τά ἐνδεχόμενα πού κρύβει μέσα στό σκοτάδι της ἡ μήτρα τῶν καιρῶν. Τώρα, φτάνει πιά ἀντίκρυ σέ μιά τέτοια ἀπόκρημνη ἀναγκαιότητα. Ἡ κάθε πράξη του ἔχει βαρύτητα μοιραία. Διπλή ἡ ἐντολή: Νά κρίνουμε τά περασμένα, νά προκρίνουμε τά μελλούμενα. Πόσα ἐρωτήματα! Ἡ τεχνοκρατική φορά πού ἔχουμε πάρει, εἶναι ἀξιοσύστατη ἤ ὄχι; Καί ἄν ὄχι, ἀναχαιτίζεται; Ἀλλά καί ἄν ὑποτεθεῖ πώς ἀναχαιτίζεται, ποῦ θά μποροῦσε αὐτό νά ὁδηγήσει; Μιλᾶνε οἱ ἠθικολόγοι γιά ὀφειλόμενη, σ' ἀντιστάθμισμα, «ἠθική πρόοδο». Τί σημαίνει αὐτό; Κατανίκηση, πρῶτο καί κύριο, τῶν ἐνστίκτων. Ἀλλά τό ἔνστικτο καταπνίγεται; Καί πρέπει νά καταπνιγεῖ; Εἶναι κάτι ἀκίνδυνο αὐτό; Εἴμαστε πλασμένοι γιά νά ζοῦμε δίχως ἔνστικτα; ἤ καί μ' ἔνστικτα φιμωμένα; Στήν περιοχή τους βρίσκεται βυθισμένη ἡ ἴδια ἡ ρίζα τῆς ζωῆς. Ἀλλά καί ἡ ἁπλή τους χαλιναγώγηση, εἶναι κάτι πού γίνεται ἀκίνδυνα; Ἄλλοτε τό νόμιζαν—τώρα ὄχι. Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη μᾶς ἔχει κάνει πολύ προσεχτικούς πάνω σ' αὐτό. Ὄχι ἡ κατάπνιξη, ἀλλά ἡ ἁπλή ἀπώθηση τοῦ ἐνστίκτου, τραυματίζει ἀνεπανόρθωτα, κάποτε φτάνει ν' ἀκρωτηριάσει τήν ἴδια τή θέληση τοῦ ζῆν. Συμπέρασμα: Ἡ ἠθική πρόοδος δέν παρουσιάζει λιγότερες ἀντιφάσεις ἀπό τήν τεχνική. Καί αὐτό ὑπό τήν προϋπόθεση πάντα πώς εἴμαστε ἱκανοί γιά ἠθική πρόοδο, μέ τρόπο οὐσιώδη ἐννοεῖται, ὄχι ὅπως ἴσαμε τώρα: ἐπιδερμικό.

Σ' ἀντίθεση μέ τήν τελευταία τούτη ἀπορία, ἔχουμε μιά βεβαιότητα: Πώς ἀναμφισβήτητα εἴμαστε ἱκανοί γιά τεχνική πρόοδο. Ἡ ἀπόδειξη ἐδῶ εἶναι θετική, παροῦσα. Νά γιατί ἀναρωτιόμαστε στό πρῶτο ἄρθρο μήπως ἔχουμε καταδικαστεῖ νά προοδεύουμε. Ἡ ἀπορία παίρνει τό πραγματικό της βάθος ὅταν συλλογιστοῦμε τά δραματικά ἐνδεχόμενα πού μπορεῖ νά κρύβει μιά τέτοια πρόοδος. Μερικά τά ξέρουμε κιόλας, τά βλέπουμε, τά συνοψίσαμε. Ἄλλα εἶναι κρυμμένα. Ἕνα μόνο δέν εἶναι νοητό: Νά ἐμπιστευόμαστε τυφλά σ' αὐτήν. Νά δίνουμε—ὅπως συστηματικά γίνεται — περιεχόμενο ἠθικό στήν ὠμή διαπίστωση τοῦ φαινομένου τεχνική πρόοδος. Γιατί βέβαια: νά μᾶς ἔχει ἐπιφορτίσει ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων, ἡ μηχανική λογική τῆς Ἱστορίας, μέ μιάν ἐντολή βαρύτατη, πού ξεπερνάει τίς ἀνθρώπινες δυνατότητές μας, εἶναι κάτι μοιραῖο, πού δέν εὐθυνόμαστε γι' αὐτό. Νά χορεύουμε ὅμως σάν ἁπλοϊκοί ἀγριάνθρωποι στό χεῖλος τῆς ἀβύσσου καί νά θριαμβολογοῦμε, εἶναι γελοῖο. Ἀποκαρδιώνει καί τόν πιό καλοπροαίρετο, πού θά ἤθελε μέ κάθε θυσία νά πιστέψει στίς ὑψηλές δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου.

Ποιά εἶναι ἡ ἐντολή πού μᾶς ἔχει ἐπιβάλει ἡ ἀπρόσωπη λογική τῆς Ἱστορίας; Τώρα μόνο, σιγά - σιγά ἀρχίζουμε νά τό ξεκρίνουμε. Μιά καί δέν ζοῦμε ἐν στάσει, καθώς τ' ἄλλα ὑποδείγματα τοῦ ζωϊκοῦ βασίλειου, ἀλλά ἐν ἐσωτερικῇ ἐξελίξει, εἶναι φανερό πώς κάποιο μέλλον μᾶς περιμένει, μιά «μοῖρα». Ποιά; Δέν τό ξέρουμε. Τίποτα δέν μᾶς τό ἔχει δείξει. Μύθους μόνον ἔχουμε πλάσει ὡς τώρα γύρω της, μύθους ἐμπνευσμένους ἀπό τό προαίσθημα παρωχημένων αἰώνων, πώς πορευόμαστε πρός κάποια κατεύθυνση — στόχο, τέρμα; ἄγνωστο. Εἶναι μύθοι ποιητικοί, ἀνθρώπινοι. Καθησυχάζουν γιά ἕνα διάστημα χρόνου, δέν ἐξηγοῦν. Ὑστερα, ξεφτᾶνε. Εἴμαστε λοιπόν τό μοναδικό ζωντανό ὄν αὐτοῦ - ἐδῶ τοῦ πλανήτη πού καλεῖται νά ἐφεύρει τή μοῖρα του. Θά τό μπορέσει;

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα, ἡ διάγνωση τῆς «ἀποστολῆς» μας, εἶναι ἡ μόνη πού θά βαθμολογήσει κάποτε τίς δυνατότητές μας. Θά τίς βαθμολογήσει ἄλλωστε γιά μᾶς τούς ἴδιους — καί ὅταν θά εἶναι πιά γιά ὅλα πολύ ἀργά...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-23

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Ἀπριλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΜΑΤΩΜΕΝΟΣ ΛΥΡΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕνα τεράστιο μεταλλικό πουλί, ζῶο πού ξεπήδησε μέσ' ἀπό τήν Ἀποκάλυψη, φρουμάζει τρέμοντας σύγκορμο, μέ τούς κινητῆρες ἀναμμένους, ἀνυπόμονο νά σπαθίσει τό διάστημα, τήν ὥρα πού, μέσα στόν ἀνεμοστρόβιλο τοῦ μισεμοῦ, γράφονται τοῦτες οἱ ἀράδες. Ὁ ἴλιγγος ἀλέθει τίς σκέψεις, τίς ἐποχές, κομματιάζει ἴσκιους, ξεσηκώνει φαντάσματα. Μέ δάχτυλα βιαστικά φυλλομετρῶ κι' ἐγώ τό βιβλίο τοῦτο πού μοῦ ἦρθε τέτοια στιγμή. Μονάχα τό φυλλομετρῶ, τίποτα περισσότερο δέν προφταίνω. Ὅμως ἀδύνατο καί νά τό παρατρέξω: μαγνητίζει μέσα μου τό βραδιασμένο στρατολάτη μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Εἶναι τά «Ἅπαντα» τῆς Μαρίας Πολυδούρη.

Ἄλλοι θά γράψουν τήν ἁρμόδια γνώμη τους γιά τούς στίχους αὐτούς, θά τούς μετρήσουν μέ τό μέτρο τῆς ὥρας, θά δώσουν ἄφεση μέ κάποια ἴσως μεγαλοψυχία. Ἐγώ θ' ἀναπολήσω μόνο. Κι' ὄχι κάν τήν ἴδια τήν ποιήτρια. Τό διάκοσμο, τή σκηνογραφία πού στέκεται σ' ἀπόσταση γύρω της. Σημειῶστε πώς καμμιά φιλοδοξία συνθετική δέν μπαίνει σέ τοῦτη τήν ἀπόπειρα. Εἶναι μολυβιές ριγμένες στήν τύχη, σύμφωνα μέ τόν ἀκατάστατο ρυθμό τῆς μνήμης, πού τήν ξάφνιασαν στόν ὕπνο της καί τρεκλίζει ψάχνοντας νά ὀρθοποδήσει ἀνάμεσα στά μνήματα.

Ξαναβλέπω τή ζωή μέσ' ἀπό τά θολά, ροδισμένα στ' ἀπόβραδο τζάμια ἑνός ἀθηναϊκοῦ καφενείου. Τή ζωή μιᾶς Ἀθήνας πού δέν ὑπάρχει πιά. Ἔξω στό δρόμο, πού ἔχει σκόνη πολλή καί λιγοστή κίνηση, οἱ ἀραιοί διαβάτες περνᾶνε χωρίς νά βιάζονται. Κάπου στή γειτονιά τραγουδάει μέ' χοντρούς κόμπους στό λαιμό της μιά λατέρνα. Ζεστό φαΐ λιβανίζει στή γειτονιά. Ἀνάμεσα στούς κρεμασμένους ἴσκιους τῆς νύχτας πού κατεβαίνει, βλέπεις νά περνάει στό δρόμο μιά θεωρία μουγγή, σκυφτή: Οἱ πρόσφυγες τῆς Καταστροφῆς.

Λένε πώς εἶταν μιά ἐποχή ἠττημένη. Αὐτό τό λένε ἐκεῖνοι πού ἦρθαν κάπως ἀργότερα, ξεκούραστοι, μέ κοστοῦμι ἀτσαλάκωτο, κομμένο σέ κάποιο ράφτη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἠττημένη; Θά τήν πῶ καλλίτερα «δραματική». Ὑπάρχουν ἐποχές ἀνύποπτες κι' ἐποχές στοιχειωμένες, καιροί πού ἡ συνείδησή τους κοιμᾶται κι' ἄλλοι πού ἡ ψυχή τους ἀλαφιάστηκε. Τά χρόνια ἐκεῖ ἀνάμεσα στά 1922—1929 εἶταν ἕνα παράξενο κρᾶμα ἀπό ἀφέλεια κι' ἔγνοια, προαισθήματα καί ρεμβασμό. Ἡ Ἀθήνα ἡ ζωντανή εἶχε μικροαστική σφραγίδα. Μιά συνοικία ἀπέραντη, πού ἔφτανε ἴσαμε τήν ὁδό Σταδίου, κι' αὐτή πιστό ἀντίγραφο τῆς ἐπαρχίας. Τό νομαρχιακό γραφεῖο ὅπου πάει νά πιάσει δουλειά ἡ Μαρία Πολυδούρη, καινουργιοφερμένη ἀπό τήν Καλαμάτα της, εἶναι σκονισμένο, νυσταλέο καί κακομούτσουνο, στεγάζει φουκαράδες ὑπαλλήλους πού ἔχουν γιά ὄνειρο φυγῆς τή βραδινή πρέφα. Κι' ὅμως, ἀνάμεσα σέ τέτοιον κόσμο, πίσω ἀπό τραπέζι πληκτικό, κάθεται ὁ Κώστας Καρυωτάκης. Γιατί τάχα αὐτή ἡ εὐκολία νά πιστεύουμε πώς ὁ ποιητής τοῦ «Μιχαλιοῦ» συνοψίζει τήν ἀθλιότητα; Κρίνουμε τό ἐνδόσιμο ἢ τό μήνυμα; τό διάκοσμο ἢ τό θέμα; Καί οἱ Ρῶσοι πῆρανε γιά κατώφλι τους τήν ἀθλιότητα, μᾶς εἰδοποίησαν ὅμως γιά ὅ,τι μάντεψαν χάρη σ' αὐτήν ἀπό τό βαθύ μυστήριο τῆς ζωῆς καί τῆς ἀλήθειας. Ἀθεράπευτη μανία μας νά νομίζουμε πώς ὅλα ἀρχίζουν καί τελειώνουν σέ μιάν ἠθογραφία!

Τό μέγεθος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι κρυφό κι' ἀνυπόκριτο. Σημειώνει μιά κρίσιμη στροφή τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ἀπό τά ἔξω στά μέσα. Γιά πρώτη φορά ἐπικοινωνεῖ ὁ τόπος μέ τά μεγάλα ρεύματα τοῦ αἰώνα· μέσα στά μουχλιασμένα δημόσια γραφεῖα στρατολογεῖται μιά νεολαία πού θά πιστέψει μέ πάθος στήν κοινωνική δικαιοσύνη, θά στρώσει μέ τά κορμιά της τούς τραγικούς δρόμους της. Αὐτό — ὅποια κι' ὅν εἶναι ἡ προσωπική μας πίστη κι' ὁ τελικός ἀπολογισμός — πρέπει νά τό ἀναγνωρίσουμε. Σύγκαιρα, μιά μειοψηφία ἐκστατική, λυρική, μιά χούφτα νέοι πού ἔγραφαν, πασχίζει ἐκεῖνα τά χρόνια νά προσανατολιστεῖ μέσα στήν ἀνεμοζάλη, νά συλλάβει κάτι ἀπό τούς μεγάλους ἴσκιους πού δίνουν ἀνάστημα στόν ὁρίζοντα. Ἀργότερα, σάν ἔρθουν ξεκούραστοι, ἀμέτοχοι, φρεσκοξυρισμένοι οἱ προφῆτες τῶν νέων τάσεων, θά κηρύξουν μιά φρεσκογυαλισμένη πίστη στή γραφικότητα, θ' ἀνεμίσουν χρώματα γαλάζια καί χρυσαφιά. Τήν Ἱστορία τή γράφουν οἱ ἐπιζῶντες. Ἡ νεολαία τῆς δραματικῆς δεκαετίας ἔπεσε θερισμένη κι' ἀναπολόγητη στό σύνορο τῆς χίμαιρας.

Στιγμές-στιγμές ἔχω τήν ἐντύπωση πώς εἶμαι ὁ τελευταῖος πού ἔχει ἐπιζήσει ἀπό τά θύματα ἑνός μεγάλου ναυαγίου. Ἕνας κόσμος ὁλόκληρος ἔφυγε μέ τό πλοῖο ἐκεῖνο, τό πλοῖο τοῦ Καρυωτάκη, καταποντίστηκε. Πρέπει νά μπορεῖς νά συγκρίνεις τό ὕφος τῶν τότε νέων μέ τῶν τωρινῶν, γιά νά καταλάβεις τήν ἀπόσταση. Ἄλλος κόσμος! Εἴμασταν ἁπλοϊκοί κι' εὐλαβικοί, μέ μιάν ἀπολησμονημένη μέσα στά μάτια μας καταχνιά τοῦ 19ου αἰῶνα, κληρονομιά πατρική. Ποίηση, κοινωνική ἐπανάσταση, ἔρωτας, μπερδεύονταν στό μυαλό μας, ἔκαναν τήν περπατησιά μας ζαλισμένη καί σάν ὑπνοβατική. Ἀπό τούς τέσσερους ἢ πέντε νέους — δέν καλοθυμᾶμαι — πού ξεκινήσαμε νωρίς κεῖνο τό δειλινό νά πᾶμε στή «Σωτηρία» γιά νά κάνουμε ἐπίσκεψη στή Μαρία Πολυδούρη, οἱ τρεῖς τουλάχιστον εἶταν ἐρωτευμένοι μαζί της. Θανάσιμα. Ἢ τό πίστευαν.

Δέν εἶχα κάνει τή γνωριμιά της κι' ἔνιωθα ἔτσι σάν ξένος, παρείσακτος. Ἔπειτα, θυμᾶμαι, πείσμωνα μέ τήν ὁμαδική ἐκείνη ἐρωτοληψία πού τήν τριγύριζε. Μοῦ φαινόταν φιλολογική καί βέβηλη, νά θολώνει μέ πυκνές ἀνασαιμιές τήν καθαρότητα τῆς μορφῆς της. Ἔχω, ἔτσι, μιάν ἔμμεση μόνο, ἠθική κάλλιο παρά φυσική εἰκόνα της στό νοῦ μου. Ἀπό ὅ,τι ἄκουγα. Γιατί ἐκεῖνο τό δειλινό πού λέω, γλυκό, ροδαλό δειλινό τῆς ἀττικῆς ἄνοιξης, ἔγινε τοῦτο τό περίεργο: Σάν φτάσαμε μπροστά στό μονόροφο οἴκημα ὅπου βρισκόταν τό δωμάτιό της, σημειώθηκε μέσα μου, ξάφνου, μιά ἀλλαγή. Εἶχα ἀπό καιρό μιάν ἐπιθυμία σχεδόν παθιασμένη νά τήν ἰδῶ, περιέργεια νέου γιά μιά νέα. Ἐκεῖ ὅμως, στό κατώφλι τοῦ φτωχοῦ περιπτέρου, μπροστά στά δυό-τρία σκαλάκια πού ἀνέβαζαν στή σανιδένια βεραντούλα, ἄλλαξα γνώμη. «Ἐμπᾶτε σεῖς, κάνω στούς ἄλλους. Ἐγώ θά περιμένω ἐδῶ».

Μονομιᾶς, εἶχε φέξει μέσα μου ἡ σκέψη πώς ἡ κοπέλα ἡ ἄρρωστη ἐκεῖ μέσα, εἶταν ὡραία, ἐρωτική, ὅμως ἡ ὁμορφιά της τώρα-τώρα, καθώς μοῦ εἶπανε, μέ τήν ἐπιδείνωση τοῦ κακοῦ πού τήν ἔτρωγε, εἶχε πιάσει νά κόβει. Πῶς θά τῆς φαινόταν, αὐτῆς πού εἶταν κιόλας ἕνας μικρός θρῦλος, λυρικός, ἐρωτικός, νά πρωτοφανεῖ στά μάτια ἑνός νέου ἔτσι χαλασμένη, σημαδεμένη ἀπό τόν τραγικό πρόλογο τῆς φθορᾶς; Τό βρῆκα ἀδιάκριτο ἀπό μέρος μου, σκληρό. Ἀπόμεινα λοιπόν ἔξω, νά περιμένω τούς ἄλλους, καί μόνο συλλογιζόμουν πώς εἶναι τούτη πού χάνω ἡ ὕστατη, ἡ μοναδική ἴσως εὐκαιρία νά ἰδῶ τή Μαρία Πολυδούρη ζωντανή. Κάπου-κάπου ἔρριχνα κλεφτές ματιές μέσα.

Εἶταν ξαπλωμένη στό κρεβάτι της, μέ τά πόδια κατά μένα. Δέν ξέκρινα παρά μόνο τό μέτωπό της, πού τό φώτιζε μιά βραδινή ἀντιφεγγιά ἀπό τό κοντινό παράθυρο. Ὡραῖο μέτωπο, ψηλό, καί τό φῶς ἔπαιρνε ἀπάνω του μιά λάμψη μελιχρή, σάν ἀπό νεκρική λαμπάδα.

Εἶναι ἡ μοναδική εἰκόνα πού ἔχω ἀπό τή Μαρία Πολυδούρη. Οἱ κατοπινές μου θύμησες εἶναι ἀπό τό πρωινό ἐκεῖνο, λίγο ἀργότερα, πού ξεκινήσαμε πάλι ἡ μικρή νεανική κουστωδία, σφιγμένοι στή βουβαμάρα τῆς λύπης μας, νά πᾶμε στήν ἰδιωτική κλινική, ἐκεῖ στά Κάτω Πατήσια, νά τήν ἰδοῦμε νεκρή. Θαρῶ εἶχε ξεψυχήσει τή νύχτα ἢ τά χαράματα. Ὅταν φτάσαμε κι' ἀνεβήκαμε στό ἀπάνω πάτωμα, στό μακρύ γυαλιστερό διάδρομο, μᾶς εἶπαν νά περιμένουμε, νά μή μποῦμε στό δωμάτιο τῆς νεκρῆς. Ἡ πόρτα του ἄνοιξε, βγῆκε ἕνα φορεῖο. Ἀπάνω, τυλιγμένο ἀπό κορφή σέ νύχια μέσα σ' ἄσπρο σεντόνι, ἕνα κορμί κοριτσιοῦ ταλαντευόταν μαλακά, ἴσως ἀκόμα ζεστό, καί πού τρύπωθες τρυφερό. Πέρασε ἀργά μπροστά μας. Σκύψαμε τά κεφάλια μας.

Καί τήν ξαναβλέπω κάτω, στό μικροσκοπικό ἐκκλησάκι τῆς κλινικῆς, ὕστερα στήν ἐκκλησία τοῦ Α' Νεκροταφείου. Ἀκολουθήσαμε τό δρόμο γιά τόν τάφο λιγοστοί πάντα, μιά κηδεία σχεδόν οἰκογενειακή, ὅπου ἐμεῖς, οἱ νέοι οἱ ὁλότελα ξένοι στήν οἰκογένεια, εἴχαμε τό αἴσθημα πώς κηδεύουμε κάποιον πού, κρυφά, ἀνήκει μόνο σ' ἐμᾶς. Εἶναι κάτι πού δέν μοιάζει μέ τίποτα τό πένθος αὐτό τῶν νέων γιά τούς νέους. Σά νά ξέρουν αὐτοί κάτι, ἕνα μυστικό, κάποιο σύνθημα, πού τούς δένει μεταξύ τους. Οἱ μεγάλοι δέν τό ὑποψιάζονται, εἶναι ἀνίκανοι νά τό αἰσθοῦν. Σκέφτονται συμβατικά, τυπικά καί καθιερωμένα. Ἐμεῖς, τήν ὥρα ἐκείνη πού πορευόταν πρός τόν τάφο τό λείψανο τῆς Μαρίας Πολυδούρη, ἀκούγαμε σκοτεινά μέσα μας ν' ἀνακρούεται τό ἐπικό ἐμβατήριο μιᾶς ἐποχῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-24

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Ἀπριλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἐδῶ καί λίγες ἡμέρες, βρέθηκα στήν ἀνάγκη νά διαβάσω μέ κάπως ἰδιαίτερη προσοχή μιά κωμωδία τοῦ 18ου αἰώνα, ξένη. Τό ἔργο εἶταν εὐχάριστο, δροσερό, ἀνάδινε μιά πνοή ἀνάλαφρη καί πιπεράτη, πού μ' ἔκανε στιγμές - στιγμές νά νομίζω πώς βρίσκομαι μπροστά σέ κάτι σύγχρονο — θέλω νά πῶ σε κάτι πού δέν ἔχει γεράσει. Ἕνα ὡστόσο στοιχεῖο, καθώς τό ἔργο προχωροῦσε, ἔπαιρνε στά μάτια μου ἀλλόκοτη ἔκφραση. Τό ἐρωτικό. Τά ἤθη, ἡ συμπεριφορά, ἀκόμα καί ἡ νοοτροπία τῶν προσώπων τῆς κωμωδίας πού εἶχαν δημιουργήσει σχέσεις αἰσθηματικές μεταξύ τους, μέ παραξένευαν. Τί περιστροφές, τί δολιχοδρομίες, τί τσιριμόνιες, ἐπινοήσεις, σοφίσματα, πονηρίες, ἀφέλειες, ὑποκρισίες, τεχνάσματα. Καί πάνω ἀπ' ὅλα πόση ἐθιμοτυπία—ἀνεπίσημη, φυσικα, ὅμως αὐστηρή—ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς νέους κι αὐτές τίς νεες πού ἤθελαν νά σμίξουν καί τίποτ' ἄλλο!

Συνειδητοποίησα τότε κάτι πού μπορεῖ νά εἶναι πολύ κοινό σά διαπίστωση, ἀλλά πού δέν μοῦ φαίνεται νά ἔχει ἐξαντλήσει ὅλο τό βάθος τῆς ἱστορικῆς του σημασίας: Πώς περισσότερο ἴσως ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη κοινωνική σχέση, ὁ ἔρωτας μπορεῖ νά μᾶς κάνει αἰσθητό τό διάστημα πού ἔχει διανύσει ὁ κόσμος μέσα στίς τρεῖς - τέσσερις τελευταῖες δεκαετίες. Ἀκόμα πρίν ἀπό εἴκοσι χρόνια, δοσοληψίες ἐρωτικές στό ὕφος τῆς κωμωδίας πού λέω, μπορεῖ νά μήν εἶταν πιά σύγχρονες, θά γίνονταν ὅμως εὔκολα νοητές. Ἄν πᾶμε πιό πίσω, ἐκεῖ γύρω στά 1925, θά βροῦμε μιά κατάσταση πραγμάτων ὅπου, ἡ ἐρωτική ἐθιμοτυπία τῆς κωμωδίας μου, χωρίς πάλι νά εἶναι ἡ τρεχούμενη, θά ἔμοιαζε σάν ἁπλό στυλιζάρισμα, αἰσθητική ἐξιδανίκευση τῆς καθιερωμένης. Τέλος, οἱ πατεράδες μας θά ἔβρισκαν τήν ἐρωτική συμπεριφορά τῆς κωμωδίας τέλεια ἰδανική — δηλαδή ἀντιπροσωπευτική τους.

Ἔχουμε ἔτσι τό φαινόμενο ἑνός ὕφους ζωῆς πού ἐπί διακόσια περίπου χρόνια ἔχει μείνει καθηλωμένο σχεδόν ἀναλλοίωτο, καί πού, ξαφνικά, ἄρχισε νά ἐξελίσσεται ραγδαῖα, νά κατρακυλάει. Καλά πού ἡ ἐρωτική αὐτή συμπεριφορά περιέχεται σέ κωμωδία. Ἄν εἴτανε σέ δρᾶμα, τί θά γινόταν; Ἁπλούστατα: Γιά νά σωθεῖ, θά χρειαζόταν ἡ πνοή ἑνός μεγάλου, ἤ τουλάχιστον ἑνός γνησιότατου, ποιητῆ. Ἑνός Ρακίνα ἤ ἑνός Μαριβώ, νά ποῦμε. Στήν κωμωδία, τό πράγμα διαφέρει. Ὁ ἀναχρονισμός ἔρχεται ἐδῶ νά προσθέσει κάποτε ἕνα διασκεδαστικό στοιχεῖο πρόσθετο. Γελᾶμε γιά καταστάσεις ἤ ἐκφράσεις πού δέν τίς εἶχε προβλέψει ὁ συγγραφέας. ἐρήμην του. Γιά τήν ἀκρίβεια, γελᾶμε εἰς βάρος του—καλῆ τῆ πίστει.

Ἔ λοιπόν, ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε νά βρῶ τό θάρρος τώρα καί νά πῶ, ἐκεῖνο πού εἶναι ἱκανό νά μᾶς φέρει τόν ἴλιγγο, εἶναι πώς ἀκόμα καί οἱ ἄνθρωποι τῆς γενιᾶς τοῦ ὑπογραφόμενου, λίγο ἄν ἔκλειναν τά μάτια τους, λίγο ἄν ἀπολησμονιόνταν μιά στιγμή κι' ἀνέτρεχαν στά παλιά τους, θά ἔβρισκαν τήν ἐρωτική συμπεριφορά τῆς κωμωδίας γνώριμη. Γιατί νά ἡ ἀλήθεια: Ἐλάχιστα διεφέραμε ἀπό τούς ἄμεσους προγόνους μας σ' αὐτό τό κεφάλαιο. Κι' ἄς ἔλεγαν ἐκεῖνοι, κουνώντας τά κεφάλια τους μπροστά στίς ἀνώδυνες «τρέλλες» μας, πώς ὁ κόσμος εἶχε «χαλάσει». Εἶταν ἐκεῖνοι πού εἶχανε πάει πίσω, ὄχι ἐμεῖς μπροστά. Εἴχανε πάει πίσω ὅπως πηγαίνει ὅποιος ἀρχίζει νά γερνάει πραγματικά καί ξεχνάει τά δικά του. Ἐμεῖς, στεκόμασταν ἐπί τόπου. Μπορεῖ σ' ἄλλα θέματα νά εἴχαμε προχωρήσει — καί εἴχαμε προχωρήσει : Σέ θέματα ἰδεολογικά, φιλοσοφικά, ἠθικά μέ τήν παλύτερη σημασία τοῦ ὅρου. Σ' ἐρωτική συμπεριφορά, ὅμως, εἴμασταν στάσιμοι, ἤ σχεδόν.

Νά σκεφτεῖ κανένας πώς μᾶς συγκινοῦσαν οἱ ἔρωτες τοῦ Μάριου καί τῆς Τιτίκας! Ἔτσι ὅπως εἶναι γραμμένοι, ναί, μέ τά λόγια ἀκριβῶς τοῦ γερο - Οὐγκώ, τά «καρδία ὑπό πέτραν» καί τά παρόμοια... Θά μοῦ πῆτε πώς οἱ «Ἄθλιοι» διαβάζονται πάντα, συγκινοῦν. Τό ἐλπίζω—γιά τήν ἀθωότητα τοῦ κόσμου. Διαβάζονται ὅμως, θαρῶ, ἀπό νεώτατα παιδιά, ἐκεῖ γύρω στίς μυθικές ἡλικίες. Καί συνηθέστατα διασκευασμένοι, συμπιεσμένοι σέ καταπότια, περιλήψεις τοῦ τύπου «Κλασικά εἰκονογραφημένα». Οἱ ἡλικίες τοῦ Μάριου καί τῆς Τιτίκας δέν ἔχουν πιά τόν τρόπο νά χασομερῶνε, τραβᾶνε ὁλόϊσια στό στόχο. Ἀναθυμᾶμαι τώρα τήν ἀνατριχιαστικά ὠμή ἔκφραση πού μεταχειρίστηκε μπροστά μου μιά κοπέλλα γύρω στά εἰκοσιπέντε, γιά νά χαρακτηρίσει αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς ρωμαντικές χρονοτριβές. Δέν δίστασε καθόλου νά τό πεῖ σ' ἐμένα, τόν πρεσβύτερο· οὔτε κι' ἀναρωτήθηκε κάν μήπως μέ προσβάλλει, σάν ἡλικία, σάν ἐποχή. Ὁ κυνισμός αὐτός ἔχει πολλές φορές μιά παράδοξη ἀθωότητα, σέ ἀφοπλίζει. Εἶναι ἡ ἄκακη νυχιά τοῦ νεαροῦ θηρίου.

Ἡ ἀλλαγή λοιπόν στήν ἐρωτική ἐθιμοτυπία, ἡ ριζική μεταμόρφωση τῆς συναισθηματικῆς συμπεριφορᾶς, χαρακτηρίζει ὅσο τίποτ' ἄλλο τήν τροπή πού πῆρε ὁ κόσμος. Ἔχουμε ἐδῶ μιάν ἀλλαγή τοῦ τυπικοῦ πού ἀφορᾶ ὄχι πιά ἕνα θεσμό ἤ ἕνα ἔθιμο. Ἔχουμε μιάν ἀποκάλυψη πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια τό βαθύτερο, μυστικότερο ἔνστικτο: τή λειτουργία τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων, θέλεγες συνειδητοποίησε τόν κλινικό χαρακτήρα τοῦ ἔρωτα, τήν ἀπερίφραστα φυσιολογική του ἀποστολή. Τόν ἀντικρύζει λοιπόν ἄμεσα, καρφωτά, παραμερίζει περιφρονητικά τή φαντασίωση πού ἄλλοτε τόν ἐξιδανίκευε, τόν τύλιγε στό μυστικισμό τοῦ παραμυθιοῦ. Στή στάση αὐτή, ὑπάρχει βέβαια μιά περηφάνεια ἀξιοπρόσεχτη. Ὑπάρχει ὅμως καί μιά ψυχραιμία πού σέ τρομάζει.

Μιλῶ συναισθηματικά, ἀπό τήν ὄχθη ἑνός ἄλλου κόσμου, δέν κρίνω καί δέν σχολιάζω. Ἡ ψυχραιμία αὐτή, μᾶς φαίνεται ἐμᾶς ἀδιανόητη. Μᾶς φαίνεται νά γυμνώνει τόν ἔρωτα ἀπό τή μυστική του γύμνια ἀκριβῶς, νά τοῦ γδέρνει τό δέρμα, πού ἐξωραΐζει, καί νά τόν παρουσιάζει στήν ἀνατομική ὑφή του. Ποιός λέει πώς ἡ ὡμή αὐτή εἰκόνα δέν ἀποτελεῖ μιά πραγματικότητα; Εἶναι τόσο πραγματική ὅσο καί ἡ ὄψη πού δείχνουν οἱ πίνακες μέ τό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ, σπλάχνα, νευρικό σύστημα, κλπ. Τό θέμα εἶναι σέ ποιό ἐπίπεδο κανένας στοματάει. Ὑπάρχουν τρίε: Τοῦ δέρματος, τῶν σπλάχνων καί τοῦ σκελετοῦ.

Ὅλ' αὐτά — ἐννοῶ ἡ σημερινή ἐρωτική συμπεριφορά — ξεκινᾶνε ἀπό μιάν ἀνάγκη εἰλικρίνειας. Ὅπως ἔλειψε ἡ παλιά κοινωνική ἐθιμοτυπία, μέ τίς ὑπερβολικές της τυπικότητες, ἔτσι παραμερίστηκε κι' ὁ περίτεχνος τρόπος νά ἔρχονται σέ συνάφεια τά δύο φῦλα. Στήν ἀντίληψη ἑνός σημερινοῦ νέου, ἀκόμα ἴσως περισσότερο μιᾶς σημερινῆς νέας, θά φαίνονταν γελοιωδέστατοι ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ δισταγμοί, οἱ κυκλωτικές κινήσεις, τά ὑπονοούμενα, οἱ τρεμοῦλες. Καί πολλά ἀπ' αὐτά εἶταν, πραγματικά. Δέν θά πρέπει ὡστόσο, νομίζω, νά ντραποῦμε νά ποῦμε πώς ἔδιναν μιάν ἐντονότατη ἡδονή στό προκλινικό ἐρωτικό στάδιο. Ἡδονή στερημένη, — συμφωνῶ! Νοσηρή κάποτε, — ὄχι πάντα. Ἀλλά καί πού ἔκανε αἰσθητό, ὑπογράμμιζε, τό μυστικιστικό στοιχεῖο τῆς ἐρωτικῆς λειτουργίας.

Ἡ σημερινή ἄποψη εἶναι πώς ὁ ἐρωτικός αὐτός μυστικισμός ἀποτελεῖ μιά φαντασίωση, μιάν ὀφθαλμαπάτη τοῦ φυλακισμένου πόθου. Ὡς ἕνα σημεῖο, ναί. Ἄς μήν ὑπερβάλλουμε ὅμως. Ὅπως ἡ στέρηση ὁδηγεῖ στήν πλάνη, ἔτσι καί ἡ γρήγορη ἀπολαβή. Ἄν δραματίζεσαι πράγματα ἀνυπόστατα ἐπειδή περνᾶς τό μαρτύριο τοῦ διψασμένου, χάνεις καί τή χαρά, τή γεύση τοῦ δροσεροῦ νεροῦ ὅταν τό πιεῖς πρωτοῦ διψάσεις καί σέ μεγάλες ποσότητες. Θλιβερή ἡ φαντασίωση, ἀλλά καί θλιβερότερος ὁ κόρος.

Ὁ ἔρωτας, εἶδος δυσανάλογα ὑπερτιμημένο τόν παλιό καιρό, μοιάζει νά ἔχει ὁλότελα ξεπέσει στήν ἀγορά σήμερα. Ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ἔχουμε τέτοια αὔξηση, τελευταῖα, στά ἐγκλήματα ἠθῶν, εἶναι κι' αὐτός. Τό ἀγαθό πού ἔγινε κοινόχρηστο, καί πού κανένας σεβασμός δέν τό περιφρουρεῖ πιά, ὁ καθένας θεωρεῖ δικαίωμά του ν' ἁπλώσει καί νά τ' ἁρπάξει. Δέν ἀνέχεται νά τοῦ τό στερεῖτε. Καί δέν τόν ἐνδιαφέρει ἄν, γιά νά ἱκανοποιήσει τόν πόθο του, θά χρειαστεῖ νά καταπατήσει τά δικαιώματα, τήν ἀκεραιότητα, ἑνός ἄλλου ἀνθρώπινου πλάσματος, πού ἔχει ὡστόσο κι' αὐτό τήν ἀξίωση νά διαθέτει ὅπως τοῦ ἀρέσει τόν ἑαυτό του.

Εὐτυχῶς πού ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ νέοι καί οἱ νέες πού ξέρουν καί νά ζητᾶνε καί νά δίνουν. Θαρῶ μάλιστα πώς τό ξέρουν καλλίτερα ἀπό πρῶτα. Εἶναι ἐκεῖνοι πού δικαιώνουν τήν κατάργηση τῆς παλιᾶς στρατηγικῆς...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΑΡΧΕΙΑ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ MDCCCLXXXVII

2-25

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Μαΐου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΚΑΤΑΣΤΡΩΜΑΤΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δέν ξέρω ἄν εἶναι ἀφέλεια, θά ὁμολογήσω ὡστόσο πώς οἱ τεράστιες αὐτές μηχανές πού πετᾶνε, πού ἀνεβαίνουν πάνω ἀπό τά σύννεφα, μοῦ δίνουν ἕνα αἴσθημα ἀσφάλειας καί αἰσιοδοξίας. Ἔγραψα «ἀσφάλειας», ἀκριβῶς—δέν εἶναι τυπογραφικό λάθος. Ὅσο γιά τήν αἰσιοδοξία, ἄς τό πάρουμε ἀπόφαση: Αὐτή - ἐδῶ ἡ ἀπογείωση μέ τά μετάλλινα φτερά, εἶναι ἡ σημερινή μας μοῖρα. Ἡ ἄλλη ἀπογείωση, μέ τά φτερά τῆς φαντασίας, ἔχει κατατροπωθεῖ. Ποῦ νά βρεῖ πιά θέση στό ἀχανές πού τ' ὀργώνουν μουγκρίζοντας τέτοια λευκά τέρατα!

Λιακάδα αἰώνια κι' ἄσπρος ὠκεανός ἀπό σύννεφα κάτωθέ μας. Ἴσαμε τό Παρίσι, τά πράγματα ἔμοιαζαν ἁπλά: Χῶρες γνώριμες, γεωγραφία τῆς Εὐρώπης, συνοικιακή. Κοιτάζεις χωρίς ν' ἀπορεῖς τό χάρτη πού ξετυλίγεται κάτω ἀπό τά πόδια σου. Μόνον ὁ χρόνος ἔχει συντομευτεῖ θαυμαστά: Διάστημα ἑνός προγεύματος σέ ὁδηγεῖ στή Ρώμη, ἑνός ὀρεχτικοῦ στό Παρίσι. Τό μεσημεριανό ὅμως φαγητό δέν τό προφταίνεις. Θά τό πάρεις πάνω ἀπό τόν Ἀτλαντικό.

Κάπου μιά ὥρα ἀναμονή στό Ὀρλύ καί νά πάλι, χυμᾶμε στό ἄπειρο. Ἀνεβαίνουμε. Τώρα ὅμως, τό πουλί πού μᾶς ἔχει καταπιεῖ, εἶναι πολύ μεγαλύτερο, τρανότερο, πραγματικό θηρίο. Τό μούγκρισμά του ἀναστατώνει τό στερέωμα, τρίζει καί τραντάζεται σύγκορμο σάν κυριεμένο ἀπό μανία πολεμική. Στό διαμέρισμά μας καθόμαστε ἄνετα ἐνενῆντα ἐπιβάτες. Κι' ἄλλοι τόσοι στά ὑπόλοιπα διαμερίσματα. Τήν ψυχή σου τή συνέχει ἄθελα ἕνα δέος, ἴσως ὄχι τόσο μπροστά στό πήδημα πού ἀρχίζει, ὅσο μπροστά στή θέληση τοῦ ἀνθρώπου, πού ἔφτασε νά ζέψει, νά ὑποτάξει τέτοιες δυνάμεις χαλασμοῦ.

Ἀθεράπευτη φαντασία, πού ζητᾶς τό μερτικό σου! Ἔχουμε ξεκινήσει κάπου μισή ὥρα τώρα, εἶμαι ὄρθιος, νά ξεμουδιάσω, καί ρωτάω τό σερβιτόρο πότε θά βρεθοῦμε πάνω ἀπό τόν ὠκεανό. «—Μά βοισκόμαστε κιόλας, κύριε!», κάνει ὁ ἄνθρωπος. Ζυγώνω στό φιλιστρίνι, κοιτάζω κάτω. Ἀνάμεσα στ' ἀραιωμένα σύννεφα, μιά θάλασσα γαλάζια, πού μοιάζει παιδικά ἥσυχη. Ἀπορῶ. Θά εἶναι μεγάλη μπουνάτσα σήμερα, συλλογίζομαι κρυφά ἀπογοητευμένος. Ἀργότερα μόνο θά καταλάβω πώς ἀπό τέτοιο φοβερό ὕψος ὅλες οἱ θάλασσες θά πρέπει νά φαίνονται δαμασμένες, ταπεινές.

Οἱ ὧρες περνᾶνε ἀκύμαντες, δίχως ἀλλαγή στό χρωματισμό τους. Ἄσπρο καί γαλάζιο φῶς, διαιωνισμένο. Κυνηγᾶμε τόν ἥλιο, λοιπόν οὔτε δειλινό ὑπάρχει ἐδῶ, οὔτε σούρουπο. Ὁ χρόνος στάθηκε, μετεωρισμένος. Ἔχω τό αἴσθημα πώς, μέ τόλμη ἀνάλαφρη, κλέβουμε ἀπό τήν αἰωνιότητα τό μυστικό της. Νιώθεις μιά παράδοξη ἀσφάλεια, σάμπως ν' ἀνακάλυψες ἐπιτέλους ἕνα στήριγμα σταθερό μέσα στήν ἀέναη ροή τῶν πάντων. Ὅταν, ἐφτά ὧρες ἀργότερα, θά χρειαστεῖ νά γυρίσουμε τά ρολόγια μας πίσω, θά ἔχουμε τό χαμόγελο τοῦ κλέφτη πού ξέφυγε ἀπαρατήρητος. Ποιός ξέρει ἄν ὁ Χρόνος, αὐτή ἡ ἀπρόσωπη καταδίκη, δέν μᾶς φορτώνει πάνω στή γῆ μ' ἕνα αἴσθημα ἐνοχῆς;

Εἶναι μιά ἀλλόκοτη συγκίνηση ν' ἀκοῦς τό μεγάφωνο τοῦ ἀεροσκάφους νά ἑτοιμάζεται νά σοῦ μιλήσει ὅταν μαντεύεις πώς θά σοῦ ἀναγγείλει πώς τό μεγάλο πήδημα ὁλοκληρώθηκε, βρίσκεσαι πιά πάνω ἀπό τό ἄλλο ἡμισφαίριο. Μιλάει—καί μᾶς λέει κάτι ἀπίστευτο μέσα στήν ἔνδοξη αὐτή εὐδία: Λόγῳ τῶν κακῶν ἀτμοσφαιρικῶν συνθηκῶν, λέει τού ἐπικρατοῦν στό ἀεροδρόμιο τῆς Νέας Ὑόρκης, θά χρειαστεῖ νά παρακκλίνουμε: Θά προσγειωθοῦμε γιά λίγο στό Μοντρεάλ τοῦ Καναδᾶ! Κακές ἀτμοσφαιρικές συνθῆκες ὅταν ἥλιος λάμπει ἔτσι χαρούμενα! Καί τραβᾶμε τώρα, ἀλήθεια; γιά τόν Καναδᾶ; Ὦ παραμῦθι! Ὁ διαλανός μου κύριος, ἕνας Γάλλος ἐκπότης πού ταξιδεύει μέ τή γυναίκα του γιά ὑποθέσεις καί βιάζεται νά φτάσει, κυριεύεται ἀπό μιά πικρόχολα χαμογελαστή νευρικότητα: «—Ὡραία καθυστέρηση. Τώρα μάλιστα!—Ἀφῆστε, τοῦ λέω, νά ζήσουμε καί λιγάκι Ἰούλιο Βέρν... Ἀλήθεια, διαβάζεται πάντα στή Γαλλία ὁ Ἰούλιος Βέρν;—Ὑπερβολικά!» μέ βεβαιώνει καί πιάνει νά μοῦ ἐξηγήσει, μέ ζῆλο ἀνθρώπου τῆς δουλειᾶς, τό πόσο καί τό γιατί.

Κατεβαίνουμε. «Προσδεθῆτε». Τό φῶς τῆς ἡμέρας, μέσα στό θάλαμο, ἀρχίζει νά λιγοστεύει, σκοτεινιάζει. Τ' ἄσπρα φλοκωτά σύννεφα πού τρέχουν ἔξω ἀπό τά παράθυρά μας, θολώνονται, γίνονται σταχτιά, ὕστερα μαυριδερά, καπνοί πελώριοι. Τώρα, ναί, ξαναβρίσκουμε πάλι, γοργά, τήν ὥρα τῆς γῆς, τό σούρουπο, τό κλῖμα τοῦ πλανήτη. Μέσα σέ σύθαμπο πυκνό καί βαρύ, μιά καταχνιά ἀδιαπέραστη, νιώθεις τό ἀεροσκάφος ν' ἀκουμπάει στό ἔδαφος, νά τρέχει πάνω σέ κάτι στερεό. Οἱ καπνοί ἔξω ἀραίωσαν, σχίστηκαν. Θαμπό καί πένθιμο τοπίο, πνιγμένο στή βροχή: ὁ Καναδᾶς.

Ἀναρωτιέσαι πῶς μπορεῖ νά εἶναι χειρότερος καιρός στήν Νέα Ὑόρκη! Δυό προσπάθειες πού κάνω νά βγῶ στό ἀεροδρόμιο, μένουν ἀτελέσφορες: Ἡ φρόνηση ἐπικρατεῖ. Ἀνεμόβροχο παγερό, ἄγριο, δέρνει τά πάντα ἔξω, σαρώνει καί βιτσίζει. Στήν πόρτα τοῦ ἀεροσκάφους πιάνεται ἡ ἀναπνοή σου. Προτιμῶ νά γυρίσω στό μπαράκι, νά καθίσω πλάϊ στόν Ἀμερικανό νέο πού μετράει, γελώντας, τ' ἀεροπλάνα μέ τά διακριτικά ἀπό τίς διάφορες ἑταιρίες κι' ἐθνικότητες καθώς ἔρχονται ἕνα - ἕνα, ἀλλάζοντας καθώς ἐμεῖς πορεία, νά κλαρώσουν στόν ἀερολιμένα τοῦ Μοντρεάλ.

Τρεῖς ὧρες ἀναμονή. Μιά κρεολή γερασμένη ἠθοποιός, στό πίσω κάθισμα, ἔχει βρεῖ ἐπιτέλους κάποιον πού ἔκανε τό λάθος νά τῆς πεῖ πώς καταλαβαίνει τή γλώσσα της, τά ἱσπανικά, καί τόν λούζει μέ καταιωνιστικές ἀφηγήσεις. Βραδιάζει. Τό τοπίο πνίγεται στήν καταχνιά καί τή βροχή, οἱ ἐπιβάτες πού εἶχαν βγεῖ ἔξω, γυρίζουν καταβρεγμένοι, συλλογισμένοι. Θά περάσουμε τή νύχτα ἐδῶ; Ὅμως ὄχι: Τό μεγάφωνο μιλάει, εἰδοποιεῖ νά πάρουμε πάλι τίς θέσεις μας. Στή Νέα Ὑόρκη ὁ καιρός ξαστέρωσε. Ὅταν σέ καμμιά ὥρα θ' ἀρχίσουμε νά κόβουμε βόλτες πάνωθέ της, ἡ νύχτα θά εἶναι νοτισμένη καί μαγική, ἕνα στερέωμα ἀπό ἀστέρια πολύχρωμα, κίτρινα, κόκκινα, πράσινα, γαλάζια, θά πεζολάμπει κάτω, οἱ φάροι τοῦ ἀεροδρομίου θ' ἀναβοσβήνουν βλεφαρίζοντας συνθηματικά, κι' ὅλη αὐτή ἡ φαντασμαγορία θά μᾶς καλεῖ ν' ἀφήσουμε τό σκοτεινιασμένο βασίλειο τοῦ Θεοῦ καί ν' ἀγκυροβολήσουμε στό βασίλειο τοῦ ἀνθρώπου.

Καταγράφω αὐτές τίς πρόχειρες ἐντυπώσεις ὄχι γιατί ἔχουν τάχα κάτι τό ἰδιαίτερο παρά, ἀπεναντίας, γιατί ἔγιναν κοινή πεῖρα. Ἄρα ἀποκτοῦν τόνο ἀντιπροσωπευτικό. Καί δέν εἶναι κάν μιά πεῖρα μόνιμη, πού θ' ἀποτελέση καθεστώς. Οἱ ἐξελίξεις ἐπιταχύνονται ὁλοένα, οἱ ἀποστάσεις μικραίνουν, ὁ χρόνος πυκνώνεται. Φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς μας δέν εἶναι μιά κατάσταση· εἶναι ἡ ροή. Ἔτσι, ὅσο περισσότερο πᾶμε νά ὑποτάξουμε τό Χρόνο, τόσο καί περισσότερο τόν ἐπισπεύδουμε. Κάθησε ἄραγε ὥς τώρα κανένας νά στοχαστεῖ πάνω σ' αὐτή τήν παράδοξη ἀντίφαση; Θαρῶ πώς τό μυστήριο τοῦ Χρόνου—μυστήριο βαθύ ὅσο τουλάχιστο καί τῆς Σφίγγας—εἶναι μιά ἀπό τίς πιό φευγαλέες, αἰνιγματικές καί σκληρές ὄψεις πού παίρνει ἡ ἔννοια τῆς Μοίρας ἀπέναντι στήν ἀθεράπευτη ἀπορία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Μαΐου 1961

2-20

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΤΑ ΔΕΞΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ποῦ πᾶνε συνήθως οἱ ἄνθρωποι νά βροῦνε τή «ζωή»! Στά μεγάλα κέντρα. Ἐκεῖ ὅπου στιβάζεται ἡ σάρκα καί τά κόκκαλα, ὅπου ὁ ἀέρας γίνεται λιγοστός, ἀκριβός, πηχτός ἀπό χνῶτα, ὅπου ἡ ἁπλησιά θεριεύει, τό κατακάθι περσεύει, τό ἀνθρώπινο πλάσμα χάνει τά μέτρα του, ἀπανθρωπίζεται. Καταλαβαίνω πολύ καλά τούς ἀμέτρητους γνωστούς μου πού, γυρίζοντας ἀπό τήν Ἀμερική, μοῦ εἶχανε πεῖ, κατά καιρούς, σάν προσυνεννοημένοι μεταξύ τους: «Δέν μπορῶ νά ζήσω ἐκεῖ. Ἡ ζωή αὐτή δέν μ' ἀρέσει». Εἶχανε πάει στίς πελώριες πολιτεῖες, δοκίμαζαν τό σύγκρυο ἀπό τόν πυρετό τῆς Νέας Ὑόρκης ἤ τοῦ Σικάγου. Ἄ πῶς εὐλογῶ τή μοῖρα πού μοῦ ἐπεφύλαξε μιάν εὐκαιρία μετριοφρονέστερη! Τή χάρη νά ζήσω γιά δεκαπέντε μέρες τή ζωή μιᾶς δίχως στόμφο ἀμερικανικῆς πολιτείας. Τήν ἀληθινή ζωή μιᾶς χώρας πού δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τή βιτρίνα της.

Ὑπερέχει τόσο σέ ποιότητα ἀπό τή βιτρίνα της αὐτή ἡ ζωή! Γιατί ἐπιτέλους οἱ μεγάλες οἱ πολιτεῖες, ὅσο κι' ἄν καμώνονται ἐδῶ τό τάδε «χρῶμα» κι' ἄλλοῦ τό δεῖνα, κοσμοπολιτική ὑφή ἔχουν ὅλες τους λίγο πολύ, ἡ ἰθαγένειά τους εἶναι οὐσιαστικά ἐξανεμισμένη· τά θολά στοιχεῖα πού κατέφυγαν ἐκεῖ τίς παραμορφώνουν, τό λαχάνιασμα, ὁ διαγκωνισμός, ἡ ἀγωνία, οἱ τοξίνες ἔχουν χαλάσει τό αἷμα τους. Τί περιμένετε ἀπό τεράστιους συνοικισμούς ὅπου ἀκάμα κι' ὁ ἀέρας, πρωταρχικό στοιχεῖο τῆς ζωῆς, ἔχει πάψει νά εἶναι ὁ ἀέρας τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἡ ἀνάσα τοῦ Θεοῦ, κι' ἔγινε δηλητήριο, ἀναθυμίαση μολυσμένη; Τήν ἀναπνέετε ἀσυναίσθητα, σταθερά, κι' ὁ ἐσωτερικός σας κόσμος ἀλλοιώνεται. Ἐδῶ ὅμως, στήν εὐλογημένη τούτη γωνιά τῆς Γῆς, ὅπου μέ ἀποβίβασε ἕνα δειλινό κάποιο αὐτοκίνητο ὕστερα ἀπό τρία ἐναέρια μεγαθήρια στή σειρά, πού μέ εἶχαν ἀροπάξει μουγκρίζοντας καί σηκώσει μέ τά φοβεσά φτερά τους, ἐδῶ λοιπόν, ὁ ἀέρας μυρίζει χλόη. Δεκαετίες εἶχα νά νιώσω τόσο ἔντονη καί δροσερή μυωδιά χλόης. Ξαφνιάζεται ἡ ψυχή σου, πιάνει ν' ἀνατρέχει σέ θύμησες ἀπώτατες, σάν πρίν ἀπό τήν ἀτομική ζωή, θύμησες ἑνός χαμένου Παραδείσου...

Γιατί ἡ εἰρηνική αὐτή πολιτεία πού ἔχει τ' ὄνομα Ἐμπόρια τοῦ Κάνσας, εἶναι ὅ,τι πιό διαφορετικό μπορεῖ νά φανταστεῖ ὁ μαθημένος στίς πολιτεῖες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μας μωσαϊκοῦ. Τίποτα τό στριμωχτό, τό συμπαγές ἀπό τοίχους, τσιμέντα, χτίσματα, μάντρες. Εἶναι ἀπέραντο πάρκο, ἀντίθετα, καί οἱ κατοικίες βίλλες ἀραδιασμένες μέσα του, ἀνάλαφρες, κομψές, τρισχαριτωμένες μέ τά δυό τους πατώματα, ἀνάμεσα σέ φαρδύτατες πρασιές. Οὔτε καγκέλωμα κἄν, πουθενά. Φράχτης δέν ὑπάρχει νά χωρίζει τούς ἀνεξάντλητους κήπους ἀπό τούς δρόμους, ἤ τίς ἰδιοκτησίες μεταξύ τους. Ὅλα συζοῦν σέ μιά συντροφιά ἄνετη καί ἁρμονική.

Συλλογίζομαι τήν ἀκάθαρτη εἰκόνα πού ἔχουμε ἀπό μακρυά γιά τή ζωή τῆς Ἀμερικῆς. Στήν εὐλογημένη τούτη πολιτεία ὅπου οἱ ἄνθρωποι, πέφτοντας τή νύχτα νά κοιμηθοῦν, δέν κλειδώνουν τίς ξώπορτες, κι' ὅπου περνώντας τά μεσάνυχτα βλέπεις παρατημένα στή χλόη, ἔκθετα, τά ποδηλατάκια τῶν παιδιῶν, κάθομαι καί συλλογίζομαι τήν ἰδέα πού ἔχουμε γιά μιά χώρα πού τήν ἀλωνίζουν τάχα οἱ γκάγκστερς. Νά τό καλό τῆς βιτρίνας. Ἀλλά καί τό κακό πού ἔχει κάνει τό Χόλλυγουντ, μέ πολλές ἀνόητες ταινίες του. Ὄχι πώς δέν ὑπάρχουν γκάγκστερς στή Νέα Ὑόρκη, στό Σικάγο. Μόνο πού οἱ γκάγκστερς αὐτοί, δέν εἶναι ἡ Ἀμερική.

Ἡ Ἀμερική εἶναι αὐτός - ἐδῶ ὁ λαός πού σέ κοιτάζει ἀγνά, μ' ἐμπιστοσύνη, στά μάτια, πού σοῦ χαμογελάει στό δρόμο κι' ἄς τοῦ εἶσαι ἄγνωστος, πού σοῦ ἁπλώνει τό χέρι ἐγκάρδια, πού πιστεύει σ' ὅ,τι τοῦ λές μόνο καί μόνο γιατί τό λές. Βαθειά, μακρυά ἀπό τίς βουερές κοσμοπόλεις χτυπάει ἡ ἀληθινή καρδιά τῆς Ἀμερικῆς. Ξεκουράζεται ἡ ψυχή σου βλέποντας γύρω τόσα ἀγαθά, ἀνοιχτά πρόσωπα. Ἐσύ, ὁ μαθημένος στήν ἄκαρδη ἀδιαφορία τῶν ξένων τόπων, στίς κρύες, οὐδέτερες θωριές πού ἀντιπερνᾶνε, ὅλο ἀντιπερνᾶνε, στίς κοσμοπόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, ξαφνιάζεσαι ζεστά ἐδῶ ὅταν, μπαίνοντας σ' ἕνα κατάστημα, βλέπεις νά σέ κοιτάζουν μέ ζεστή καλωσύνη, σχεδόν τρυφερά, νά σέ ρωτᾶνε γιά τή χώρα σου, νά σοῦ δείχνουν πῶς γνοιάζονται γιά σένα. Μακρυνός τόπος—θά μοῦ πῆτε—τό «Μίντλ Γουέστ», ὁ ξένος εἶναι σπάνιος, καί γι' αὐτό. Δέν εἶναι καθόλου σπάνιος: Τό ξενοδοχεῖο μου τό φανερώνει. Κι' ἔπειτα, ἄν τέτοιο εἶναι τό ἀγαθό τῶν ἀποτραβηγμένων τόπων, τότε εὐλογημένοι οἱ ἀποτραβηγμένοι τόποι! Ἀναστηλώνουν μέσα σου τήν ἐμπιστοσύνη καί τήν ἀγάπη στόν ἄνθρωπο, πού ὁ αἰώνας τοῦτος ἀγωνίζεται μέ πάθος, μέ λύσσα, νά σοῦ τά γκρεμίσει...

Ρίχνω τίς ἐντυπώσεις τοῦτες ξεχειλιστά, δίχως τάξη, στό χαρτί, λοιπόν δέν συνθέτω μιάν ἀρχιτεκτονημένη εἰκόνα. Σκιτσάρω μιά νωπογραφία: Ἔχω γνωρίσει μεγάλες χῶρες ὅπου οἱ ἄνθρωποι, ὅταν δέν ἀδιαφοροῦν γιά σένα, εἰρωνεύονται τήν ἄγνοιά σου, ἤ δέν κάνουν τήν παραμικρή προσπάθεια νά κατέβουν ἀπό τό παγωμένο βάθρο τῆς πολιτικῆς τους ὑπεροχῆς, νά ἐπικοινωνήσουν μαζί σου, νά σέ βοηθήσουν, νά συμπληρώσουν τή λειψή φράση του. Ἤ, ἁπλούστατα, σοῦ φέρνονται πρόστυχα, συνοπτικά. Ἤ σοῦ παρατάσσουν μιάν εὐγένεια ψεύτικη, πληρωτική, κουρτισμένη. Ἐδῶ τίποτα ἀπ' ὅλ' αὐτά. Οὔτε μιά φορά μέσα σέ δεκαπέντε μέρες—κι' ἕνας Θεός ξέρει μέ πόσα καί πόσα ἀνθρώπινα ὄντα, πού δέν τά ἤξερε καί δέν τόν ἤξεραν, ἤρθε σ' ἐπαφή ὁ ἀχόρταγος παρατηρητής τίς δεκαπέντε τοῦτες ἡμέρες—οὔτε μιά λοιπόν φορά δέν συνάντησε τήν ἀπάνθρωπη ἀδιαφορία, τήν εἰρωνεία, τήν προστυχιά ἤ τή σκηνοθετημένη εὐγένεια. Τό κόσμημα τοῦ ἀληθινοῦ Ἀμερικανοῦ, τῆς Ἀμερικανίδας, εἶναι ἡ ἁπλή καρδιά. Καί μέσα σ' αὐτή τήν ἔννοια ὑπάρχει ἡ πηγαία ἀνθρωπιά, πού περιέχει καί τήν ἤρεμη ζέστη καί τή διακριτική ἀβρότητα.

Τριγυρίζω στούς φαρδεῖς κηπόδρομους τῆς Ἐμπόριας κι' ἀνασαίνω ἀχόρταγα, ἐσωτερικά λυμένος, τή μυρωδιά τῆς φυλλωσιᾶς καί τῆς χλόης. Οἱ πανύψηλες φτελιές κελαϊδᾶνε ψυχωμένες ἀπό πουλιά, οἱ ἀνθισμένες κουτσουπιές τινάζονται σάν κόκκινα συντριβάνια στίς παρυφές τῶν κήπων. Τό Κάνσας ὁλόκληρο εἶναι ἕνας φαρδύστερνος, ἀπέραντος κάμπος, δίχως κυματισμό ἄλλον ἀπό τά πράσινα κύματα πού κάνουν τά στάχυα. Φάρμες ἀμέτρητες, κάτω ἀπό ἕνα μπουκέτο φτελιές ἤ καθεμιά τους, σκόρπιες μέσα στήν ἀπεραντοσύνη, ξεκόβονται σά ζωγραφιές πάνω στό σμάλτο τοῦ ὁρίζοντα, καθρεφτίζονται στά ροδισμένα ἀπό τό δειλινό νερά ἑνός λάκκου ὅπου ἀργοπίνουν οἱ ἀγελάδες. Καί οἱ κάουμπόϋς δέν εἶναι μῦθος: Τριγυρίζουν στούς δρόμους τῆς πολιτείας, μέ τά μεγάλα γυριστά καπέλλα τους, ὅμως εἰρηνικοί, ἀγαθοί, ξαρμάτωτοι, λεβέντες πελώριοι, δίχως τήν ἀγριότητα τῶν «γουέστερνς». Ἡ Ἐμπόρια, πολιτεία πανεπιστημιακή, μέ δυό πανεπιστήμια, μέ πολύ καί καλλιεργημένο ἀστικό πληθυσμό, ζευγαρώνει ἰδανικά τό πνεῦμα καί τή γῆ. Ἔχεις μιά παράδοξη αἴσθηση φρεσκάδας ἀνάμεσα στόν κόσμο τοῦτο πού ὑψώθηκε στήν κομψότητα τοῦ πολιτισμοῦ χωρίς καί νά κόψει, ν' ἀπαρνηθεῖ τίς ρίζες πού τόν δένουν μέ τό χῶμα.

Ἕνας μεγάλος Ἀμερικανός οἰκονομολόγος, ὁ Ρότζερ Μπάμπσον, σχεδίασε κάποτε πάνω στό χάρτη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὕστερα ἀπό πολλή μελέτη, ἕναν κύκλο κάπου 400 μίλια διάμετρο — τόν «μαγικό κύκλο» — πού περικλείνει τήν πιό εὔφορη, τήν πλουσιότερη περιοχή τους. Τοῦ κύκλου αὐτοῦ κέντρο εἶναι ἡ Ἐμπόρια. Ὅταν σκεφτεῖ κανένας πώς οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶναι ἡ πλουσιότερη χώρα τοῦ κόσμου, θά καταλάβει καί τί πρέπει νά εἶναι ὁ «μαγικός κύκλος» καί τό κέντρο του. Μάθημα γιά μᾶς γεμᾶτο νόημα : Μάννα τοῦ ἀνθρώπου, τροφός του, εἶναι ἡ γῆ.

Συνάντησα ἐδῶ ἀνθρώπους, ἄντρες καί γυναῖκες, πού δέν εἶχανε πάει ποτέ στή Νέα Ὑόρκη καί πού, τό σπουδαιότερο, δέν εἶχαν καμμιά διάθεση νά πᾶνε. Τό καταλαβαίνεις αὐτό, καί τό χαίρεσαι. Μέσα στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων τούτων δέν ἔχει τρυπώσει τό μικρόβιο τῆς λιποταξίας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς ἡ πολιτεία τους προσφέρει τά πάντα : Ὑγεία, ἀνθρωπιά, ἄνεση, μόρφωση, καταστήματα πού τήν κομψότητά τους θά τή ζήλευε ὁποιοδήποτε μεγάλο κέντρο, ζωντάνια καί γαλήνη. Ἔχεις ἐδῶ ὄχι μόνο τό αἴσθημα πώς δέν ζεῖς κρυφά ἀπό τό Θεό παρά πώς, ἀπεναντίας, βρίσκεσαι μέσα στήν παλάμη τοῦ Θεοῦ, μακρυά ἀπό τά δαιμονικά κάτεργα ὅπου ἀγκομαχάει ἕνα καταδικασμένο ἀνθρωπολόϊ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Μαΐου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΑΡΑΜΥΘΙ ΜΕ ΣΟΥΡΝΤΙΝΑ

2-27

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μέ ὅσα γράφω ἐδῶ, καί μ' ὅσα ἔγραψα τήν περασμένη ἑβδομάδα γιά τήν ἡσυχη, χλοερή γωνιά τοῦ κόσμου πού μέ φιλοξένησε δυό ἑβδομάδες, περιορίζομαι νά κρατήσω ἕνα συναισθηματικό ἡμερολόγιο. Μακρυά μου καί οἱ ὑπερφίαλες ἀξιώσεις καί τό γενικευτικό πνεῦμα—πληγή τοῦ ταξιδιώτη ἀθεράπευτη. Μπορῶ νά μιλήσω γιά συγκεκριμένους ἀνθρώπους πού γνώρισα ἐκεῖ - κάτω, τό πολύ - πολύ γιά τή ζωή μιᾶς πολιτείας τοῦ Μίντλ - γουέστ, πού τήν ἰσκιώνουν οἱ φτελιές καί πού ἡ ἀνάσα της ἔχει τή δροσιά τῆς χλόης. Δέν μπορῶ νά μιλήσω γιά μιάν ἤπειρο, γιά μιάν ὁλόκληρη ἐπικράτεια, γιά ἕνα λαό ὅταν μάλιστα τόσοι καί τόσοι ἔχουν μιλήσει γιά Σαῦτα μ' ἐμβρίθεια. Ἀρνιέμαι ν' ἀνακαλύψω τήν Ἀμερική, παρακαλῶ λοιπόν σ' ὅσα λέω νά ἐξυπακούεται ἡ σουρντίνα.

Τί λέμε «ἐξωτικό»; Τό γεωγραφικά μακρυνό πρῶτα - πρῶτα, καί τό γιά μᾶς ἀσυνήθιστο, πού μᾶς φαίνεται ἀλλόκοτο. Βλέπουμε τό Κάνσας—περιοχή τοῦ μύθου τῶν καουμπόϋδων—σάν κάτι ἐξωτικό. Τό Κάνσας μᾶς γυρίζει πίσω, τυπικότατα, τή φιλοφρόνηση: Στό εὐγενικό, φίνο σπίτι πού μᾶς δεξιωνόταν ἐκεῖνο τό βράδι, τό κοριτσάκι τῆς οἰκογένειας, πεταλουδίτσα τεσσάρων - πέντε χρονῶν, εἶχε σκύψει ἀπό τ' ἄνοιγμα τῆς πόρτας μέ μάτια θαμπωμένα, μᾶς κοίταζε. «Τρεῖς ἡμέρες τώρα—μᾶς ἐξηγεῖ χαμηλόφωνα ἡ μητέρα της—θέλει νά ἰδεῖ τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν Ἀθήνα». Ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς «τόν ἄνθρωπο ἀπό τίς Βερμοῦδες», ἤ, ἀκόμα πιό συγχρονισμένα, «ἀπό τόν Ἄρη». Ζητάει ἡ πεταλουδίτσα ν' ἀκούσει καί τή γλώσσα μας. Τῆς λέμε δυό φρασοῦλες. Πάει νά τίς ξαναπεῖ, μπερδεύεται, τό θάμπωμά της κορυφώνεται. Ἰδού πῶς ὁ ἕνας ἄνθρωπος γίνεται μῦθος γιά τόν ἄλλον.

Ὅρος ὅμως ἀπαραίτητος: νά μήν ἐπιμένουμε ν' ἀνασύρουμε τόν πέπλο τῆς Μάγιας. Ἄς μήν κοιτάζουμε ἀπό πολύ κοντά κι' ἄς μήν ἀγγίζουμε. Τό ἐξωτικό εἶναι χνοῦδι ἀνάλαφρο, χρυσή πάσπαλη. Κολλάει ἄκρη - ἄκρη στά δάχτυλα, στίς ρόγες. Πρέπει ν' ἀφήνεσαι στή χάρη τοῦ παιδιοῦ πού ἀγρυπνάει μέσα σου—καί μακαρισμένος ἄν ἔχεις ἕνα τέτοιο παι-

2-28

δί ν' ἀγρυπνάει. Ἕνα ἀπομεσήμερο ξεκινάγαμε μ' αὐτοκίνητο γιά μιά δουλειά στό Κάνσας Σίτυ. Ἐκεῖ πού μπαίναμε στό «τάρνπάϊκ»—τόν μεγάλο αὐτοκινητόδρομο πού σπαθίζει τόν κάμπο — ὁ μαῦρος ὁδηγός μας, λιγάκι χαζός ἀπό λόγου του, πῆρε στραβή κατεύθυνση. Τά καταλάβαμε ἀπό μιάν ἐπιγραφή σέ στύλο, στό πλάϊ τοῦ δρόμου: «Ἐλντοράδο»!

Τινάζομαι, σημαίνω τό συναγερμό. Μέ δυό λέξεις, ὁ ἔμπειρος συνοδός μου διορθώνει τήν παρέκκλιση, κάνουμε στροφή ὁλόκληρη, ξαναξεκινᾶμε. Σύγκαιρα ὅμως, ἔχουν χυθεῖ μέσα στό νοῦ μου ἀνάκατα οἱ εἰκόνες, τά θαυμαστικά, τό παραμύθι: Ἐλντοράδο, ἡ ἐξόρμηση γιά τό χρυσάφι, ἔπος σκληρό, σκοτεινό. Ἀκόμα κι' ὁ «Χρυσοθήρας» τοῦ Τσάπλιν... «Ὄχι», θά χαμογελάσει ἀργότερα ὁ εὐγενικός μας ἐνημερωτής, «τό Ἐλντοράδο ἔχει μόνο τ' ὄνομα. Ἡ ἐξόρμηση ἔγινε ψηλά, στά βουνά τοῦ Κολοράδο». Τό Κολοράδο εἶναι πλάϊ στό Κάνσας, ἡ ἑπόμενη πολιτεία πρός τά δυτικά. Πάλι καλά! «— Καί τό Ἐλντοράδο; ρωτάω μέ πιασμένη ἀνάσα, μήπως καί τοῦτο τ' ὄνειρο διαλυθεῖ.—Τί τό Ἐλντοράδο;—Βρίσκεται μακρυά, πολύ; — Μά... Ἴσαμε μιά ὥρα ἀπό δῶ. — Καί πῶς εἶναι; Μοιάζει τῆς Ἐμπόριας; (Παρακαλάω μέσα μου, μ' ὅλη μου τή δύναμη, νά μή μοιάζει, νά μή μοιάζει). — Κάτι τέτοιο εἶναι κι' αὐτό», μοῦ ἐξηγεῖ σά γιά νά μέ καθησυχάσει τό εὐγενικό, ἀδυσώπητο χαμογελο. Ποτέ δέν εἶδα ν' ἀποτελειώνουν ἄνθρωπο μέ τόσο ἤρεμη, εὐγενική προθυμία.

Ἂς γυρίσουμε ὅμως καλλίτερα στήν πραγματικότητα, ἔχει κι' αὐτή τή χάρη της, φτάνει νά τήν κοιτάζεις καλοπροαίρετα. Κάτι πού χαίρομαι σ' αὐτό τόν τόπο εἶναι πού ἔχει ἐξαφανίσει, ἐντελῶς, τό ὕφος τοῦ ὑπηρέτη. Θέλω νά πῶ, βλέπεις ἀνθρώπους νά ἐξυπηρετοῦν τό διπλανό τους, δέν βλέπεις νά τόν ὑπηρετοῦν. Ἡ σερβιτόρα τοῦ ἐστιατορίου, νέα ἤ ἡλικιωμένη, σοῦ ἀπευθύνεται μ' ἐξαιρετική εὐγένεια, ἀλλά καί σάν ἴσος πρός ἴσον. Ὅταν τελειώσει τήν ὑπηρεσία της, βγάζει τήν κομψή της ποδιά, τό μπονεδάκι της, γίνεται μιά κυρία σάν ὅλες τίς ἄλλες. Οὔτε ξιππασιά ἀλλά οὔτε καί ἡ ὑποτροπή τῆς δουλοπρέπειας: ἡ αὐθάδεια, Τήν ὥρα ἄλλωστε πού τρῶμε ἐμεῖς οἱ πελάτες, σ' ἕνα τραπέζι ἀνάλογο, πίσω ἀπό τά λουλούδια, τρῶνε κι' οἱ σερβιτόρες πού δέν ἔχουν ἐκείνη τή στιγμή δουλειά. Καί εἶναι ἀπίστευτα δροσερός αὐτός ὁ συνδυασμός. Λείπει τό αἴσθημα τοῦ ταπεινωμένου ἀνθρώπου, τοῦ καταδικασμένου νά εἶναι ὁ λακές τῶν ἄλλων. Συλλογίζομαι πώς ἕνας μελλοντικός, ἐξευγενισμένος σοσιαλισμός, θά πρέπει σέ τέτοιους πίνακες ζωῆς ν' ἀποβλέπει.

Ἀλλά καί πόση ἡ χάρη τῶν μικρῶν τόπων, ἡ ἀρχοντιά τῆς ἀνθρωπιᾶς τους! Στή Νέα Ὑόρκη, ἀργότερα, θά βρῶ γκαρσόνια «στυλέ», μακρυνά, οὐδέτερα, μέ τήν παγερή τυπικότητα πού ἔχει τό μάτι της καρφωμένο στή χούφτα σου, λοξά, καί ξέρει νά λογαριάζει τό φιλοδώρημα προτοῦ τήν ἀνοίξεις. Ἐδῶ, ἀντίθετα, βασιλεύει μιά ζεστή ἀφέλεια, πού σ' ἐγκαρδιώνει. Ἀπό τήν ταμία στήν πόρτα τοῦ ἐστιατορίου ἴσαμε τό ἀφεντικό πού φέρνει βόλτα τά τραπέζια, ὅλοι θά σέ ρωτήσουν τό πρωΐ μέ χαμόγελο φιλικό: «How do you feel to-day?» — πῶς αἰσθάνεσαι σήμερα. Καί δέν ὑπάρχει κανένας ἐσωτερικός κανονισμός πού ν' ἀπαγορεύει στή σερβιτόρα νά πιάσει κουβέντα μαζί του γιά τά γεγονότα τῆς Κούβας, γιά τήν πολιτική τοῦ Κέννεντυ. Κουβέντα καθόλου φορτική, στό φτερό, πού ξέρει μέ θαυμαστή διακριτικότητα ποῦ καί πότε νά σταματήσει.

Ἀναρωτιέμαι ἄν ὅλα τοῦτα, κι' ἄλλα ἀκόμα, τό ἴδιο ἀδιόρατα καί σημαντικά, δέν εἶναι ἀρετές τῶν τόπων πού δέν ἔχουν καταδικαστεῖ στήν ἐξαθλίωση. Ἀνάμεσα στούς λόγους πού ἀγαπῶ τόν Ἀνούγι, τόν Γάλλο δραματογράφο, εἶναι κι' ὅτι εἶχε τό θάρρος ν' ἀνατρέψει τήν ὑποκριτική Χρηστομάθεια, νά διακηρύξει ἀπό τό ὕψος τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου πῶς ἡ φτώχια εἶναι ντροπή. Μόνον ὅταν τό πάρουμε ἔτσι τό πράγμα, μόνο τότε θ' ἀναγνωρίσουμε τήν ἀνάγκη, τό χρέος, ν' ἀποτινάξουμε τό ζυγό τῆς κακομοιριᾶς. Διαφορετικά, θά εὐαγγελιζόμαστε μιάν ἐγκαρτέρηση πού θά γίνεται τό χειρότερο ὅπλο στά χέρια τοῦ ἐκμεταλλευτή. Κι' ἔπειτα, τί σημαίνει Δημοκρατία; Νά δίνεις σ' ὅλους εὐκαιρίες, ἔτσι πού ὅποιος ἔχει ἰδιαίτερες ἱκανότητες νά τίς ἀξιοποιεῖ γιά τό καλό ὁλονῶν, ὅποιος ἔχει μέτριες ἤ μικρές νά κερδίζει ἄνετα τή ζωή του. Ὅπως ἡ Δημοκρατία δέν συμβιβάζεται μέ τήν ἀνισότητα, ἔτσι δέν συμβιβάζεται καί μέ τή φτώχια.

Τί κάνει ἄραγε τόν κόσμο αὐτόν - ἐδῶ νά εἶναι τόσο νεανικός; Γιατί, ἀληθινά, ἐκεῖνο πού χτυπάει πάνω ἀπ' ὅλα στό κουρασμένο μάτι τοῦ Εὐρωπαίου ταξιδευτή εἶναι τό διάχυτο σφρίγος τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου. Θἄλεγες πώς ἐδῶ δέν ὑπάρχουν γεράματα, προχωρημένες ἡλικίες, χουφτάλιασμα, μαράζωμα. Χώρα ἀγεροντική κι' ἀντιγεροντική. Οὔτε τά ὑποπροϊόντα τοῦ γεροντισμοῦ συναντᾶς: τήν ἐμβρίθεια, τήν ἐπισημότητα, τό κόρδωμα, τήν πόζα. Δέν εἶδα στά Πανεπιστήμια, ἐδῶ, καθηγητή νά τρέμει τήν οἰκειότητα μέ τούς σπουδαστές του. Τόν εἶδα, ἀπεναντίας, νά πίνει τόν καφέ του πλάϊ - πλάϊ μαζί τους στήν ἴδια καντίνα τοῦ Πανεπιστημίου. Καί νά παίζει στά ἴδια θεατρικά ἔργα, ὅταν ἡ περίσταση τό καλεῖ, ἤ καί τό κέφι του.

Ἡ πολιτεία ἐδῶ (ἀναθυμᾶμαι τή «Μικρή μας πόλη» τοῦ Οὐάϊλντερ) ἔχει πέντε χιλιάδες φοιτητές καί φοιτήτριες, πού ξεχύνονται στό αἷμα της καί τονώνουν τή νεότητά της. Ἔχει καί τίς διασημότητές της. Ἡ μιά — σᾶς τήν παρουσιάζω — εἶναι ὁ Σάντα Φέ, ὁ σιδηρόδρομος πού ἑνώνει τήν ἀνατολική ἀκτή τῆς χώρας μέ τήν ὁμώνυμη πολιτεία τοῦ Νέου Μεξικοῦ, πέρα, στή Δύση. Ὅλοι μιλᾶνε γιά τόν Σάντα Φέ σάν γιά κανένα φυσικό πρόσωπο, μέ περήφανη τρυφερότητα. Εἶναι τό ἀγαθό θηρίο τοῦ τόπου. Τό ἄλλο του καμάρι εἶναι ἡ ἐφημερίδα, ἡ «Ἐμπόρια Γκαζέτ». Δεμένη μέ τό λαμπρό ὄνομα τοῦ Οὐΐλλιαμ Ἄλλεν Χουάϊτ, τοῦ ἐπιφανέστατου δημοσιολόγου καί συγγραφέα πού ἔπαιξε ρόλο σημαντικό στήν πολιτική ζωή τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὡς τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου του, στά 1944, ἡ «Ἐμπόρια Γκαζέτ», ἄν καί ἐπαρχιακή ἐφημερίδα, εἶναι ἕνα ἀπό τά πολύ ἔγκυρα φύλλα τῆς χώρας.

Ἀλλά τί λευκός, πατρικός ἴσκιος αὐτός ὁ Οὐΐλλιαμ Ἄλλεν Χουάϊτ, πού θαρεῖς καί σκύβει προστατευτικά, ἀπό τό γαλάζιο τ' οὐρανοῦ, πάνω στήν πολιτεία του. Τόν ἀναθυμόνται ὅλοι μέ συγκίνηση, τά νέα παιδιά τόν ξέρουν ἀπό παράδοση, μιλᾶνε γι' αὐτόν μ' εὐλάβεια, σάμπως νά βρίσκεται κάπου ἐκεῖ κοντά καθισμένος. Εἶναι ἕνα ἀγαθό πνεῦμα, πού σκέπει τήν Ἐμπόρια. Καί ἡ Ἐμπόρια ἔγινε, στά τουριστικά ἔντυπα, «ἡ πατρίδα τοῦ Οὐΐλλιαμ Ἄλλεν Χουάϊτ». Τῆς χάρισε καί τό θαυμάσιο πάρκο της, σέ μνήμη τῆς κόρης του. Ἐκεῖ τώρα, μπροστά στή λίμνη μέ τίς ἄσπρες πάπιες πού σχίζουν τό ἀτλάζι της ρεμβαστικά, τό μπρούτζινο μποῦστο του ἀκουμπισμένο στό δεξί χέρι — τό χέρι πού κουράστηκε γιατί ἔγραφε, ἔγραφε, — χαμογελάει αἰώνια τό τρυφερό του τό χαμόγελο. Ὅλα ἐδῶ εἶναι ἥσυχα, ἁπλά κι' εὐλογημένα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Μαΐου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΚΗΝΕΣ ΚΑΙ ΕΔΡΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δέν θἄθελα—καί δέν θά εἶχα τό δικαίωμα—μιλώντας γιά ὅσα μπόρεσα νά ἰδῶ στό διάστημα τῆς παραμονῆς μου στήν Ἀμερική, νά παρατρέξω ὅ,τι ἀφορᾶ τήν καλλιτεχνική δραστηριότητα τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν της ἱδρυμάτων. Εἶχα τήν εὐκαιρία νά ἰδῶ ἀπό κοντά τρία. Φυσικά, ἡ πρόθεσή μου ἐδῶ δέν εἶναι ν' ἀναπτύξω τό θέμα, οὔτε καί σχετικά στοιχεῖα φρόντισα νά συγκεντρώσω. Χρωστῶ νά πῶ ὅτι, ἀπό ἰδιοσυγκρασία, ἀποστρέφομαι τίς συστηματικές ἔρευνες: καταλήγουν, τό συνηθέστερο, σ' ἕνα εἶδος στατιστικῶν πινάκων, πού μπροστά τους, ὁ ἀσυνήθιστος στήν ἀφηρημένη γλώσσα τῶν ἀριθμῶν, ὑπνωτίζεται. Ξαναγυρίζω λοιπόν στό συναισθηματικό μου ἡμερολόγιο. Ἐντυπώσεις καταγράφω, μέ τήν ἀταξία, τόν αἰφνιδιαστικό τόνο, τό ὑποκειμενικό χρῶμα πού τίς δέχτηκα.

Δυό πανεπιστήμια στήν Ἐμπόρια κι' ἕνα—πελώριο—σέ μιά ὥρα ἀπόσταση ἀπ' αὐτή, στό Λῶρενς. Ἔχετε ποτέ ἀκούσει γιά τό Λῶρενς; Οὔτε κι' ἐγώ εἶχα ποτέ ἀκούσει. Κι' ὅμως τό Λῶρενς εἶναι καθαυτό ὁ ἐπίγειος Παράδεισος. Ἀμφιβάλλω ἄν ὑπάρχουν τρία μέρη στόν κόσμο, τρεῖς πολιτεῖες, μέ τήν ὁμορφιά τοῦ Λῶρενς. Φανταστῆτε ἕνα πάρκο πού στεφανώνει, ἀγκαλιάζει ἕνα λόφο καί ξεχύνεται γύρω του. Ἕνα πάρκο πνιγμένο στά φυλλώματα ὅλων τῶν χρωμάτων, πράσινα, κίτρινα, κόκκινα, καστανά, κι' ἀνάμεσά τους κατοικίες στά πιό χαριτωμένα σχέδια, πού κανένα τους δέν μοιάζει μέ τ' ἄλλο. Καί κῆποι. Καί λουλούδια ἀγκαλιές. Τό πανεπιστήμιο κυριαρχεῖ, ἕνα συγκρότημα ἀπό κτίρια μοντέρνα, μέ τόσο γοῦστο φτιαγμένα πού ἐρωτεύσαι τό μοντέρνο, καταλαβαίνεις—ἐσύ ὁ ἐραστής τοῦ παλιοῦ—τήν ὁμορφιά καί τό νόημα τοῦ καινούργιου. Ἐκεῖ - μέσα εἶδα κι' ἕνα ἀπό τά πιό ζηλευτά θέατρα πού ἔχω ποτέ ἰδεῖ. Μέ τίς χίλιες διακόσιες θέσεις του, τίς ἔξοχα τοποθετημένες ἠλεκτρικές του ἐγκαταστάσεις, τήν ἄνετη σκηνή του, τούς σοφά διαρρυθμισμένους κι' ἐφοδιασμένους βοηθητικούς του χώρους, τό πανεπιστημιακό θέατρο τοῦ Λῶρενς παρουσιάζεται σάν ἕνα ἰδανικό ὑπόδειγμα καλλιτεχνικοῦ ἐργαστήριου γιά τούς νέους πού θέλουν νά σπουδάσουν τίς τέχνες τοῦ θεάτρου.

Γενικά ἄς ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας πώς ἔξω ἀπό τίς ἐπαγγελματικές - ἐμπορικές σκηνές τοῦ Μπρόντγουαίη στή Νέα Ὑόρκη, καί μερικές νησίδες καλλιτεχνικῶν ἐπιδόσεων ἐδῶ - ἐκεῖ, ὅπως οἱ εἰδικευμένες σέ σαιξπηρικές παραστάσεις σκηνές, τή θεατρική δραστηριότητα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τήν ἐκφράζουν κατά κύριο λόγο τά πανεπιστημιακά κέντρα καί οἱ θεατρικοί τους ὅμιλοι. Ἀλλά καί ἡ ἔννοια ἐρασιτεχνικό θέατρο ἔχει ἐκεῖ ἄλλο περιεχόμενο ἀπό ὅ,τι γιά μᾶς. Ἐρασιτεχνικό ἐμεῖς λέμε τό αὐτοσχέδιο καί τό ἀνεύθυνο. Στήν Ἀμερική, ὅπως καί στήν Ἀγγλία, τό ἐρασιτεχνικό θέατρο εἶναι θεσμός. Ἐκπαιδευτικό μέ τήν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὅρου, ἀπαλλαγμένο αὐτομάτως ἀπό τή δουλεία τοῦ ἐπιχειρηματισμοῦ, κυψέλη ἔρευνας καί σπουδῆς, γίνεται συχνά τό ἐργαστήρι ἀπ' ὅπου ξεπηδᾶνε οἱ συνειδητοί ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου, οἱ τεχνικοί, οἱ συγγραφεῖς, οἱ θεωρητικοί του. Αὐτό κάνει τή θεατρική τέχνη νά μπαίνει μέσα στόν κύκλο τῶν σοβαρῶν ἐπιδόσεων, παράλληλα, ἰσότιμα μέ τίς ἐπιστῆμες, καί νά μήν ξεκινάει ἀπό μιάν ἀντίληψη ἀσυδοσίας τάχα «καλλιτεχνικῆς», ρεμπέτικης, πού καταλήγει συχνά στήν ἀναρχία, στήν ἐσωτερική ἐξάρθρωση καί στήν ἀνυποληψία.

Χίλιες θέσεις τό θέατρο τοῦ ἑνός πανεπιστημίου τῆς Ἐμπόριας, χίλιες διακόσιες τό ἄλλο—ἀπό τίς διαστάσεις αὐτές καί μόνο, τίς ἰδανικές ἄλλωστε γιά μιά δραματική σκηνή, καταλαβαίνει κανένας πόσο λίγο συμβατικό χαρακτήρα ἔχουν τέτοιοι θεατρικοί χῶροι. Παρακολούθησα πρόβες, διευθυνόμενες ἀπό τούς ἁρμόδιους καθηγητές. Μόνον ἐρασιτεχνικό χαρακτήρα δέν ἔχουν οἱ παραστάσεις πού βγαίνουν ἀπό δοκιμές αὐτοῦ τοῦ τύπου. Καί νά σκεφτεῖ κανένας ὅτι, οἱ σπουδαστές πού παίζουν τή στιγμή τούτη ἐκεῖ ἀπάνω στή σκηνή, δέν προορίζονται πάντοτε γιά τό θέατρο. Προέρχονται συχνά ἀπό διάφορες ἐπιστημονικές σχολές· μόνο πού ἡ δραματική τέχνη θεωρεῖται σημαντικό συμπλήρωμα γιά τή γενικότερη συγκρότησή τους. Θεωρητικά, ποῦ θά μποροῦσε νά καταλήγει ἕνα τέτοιο σύστημα; Στό νερόβραστο θέαμα τῶν σχολικῶν ἐπιδείξεων. Ἔχει τή σοβαρότητα, τήν ὑπευθυνότητα, πολύ συχνά καί τό τάλαντο, τοῦ ἐπαγγελματικοῦ θεάτρου. Αὐτά πού, πολύ συχνά, δέν τά ἔχει τό ἐπαγγελματικό θέατρο...

Ἕνα ἄλλο θέμα πού θά ἤθελα νά θίξω ἐδῶ, εἶναι τό ζήτημα τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν. Πολλά ἔχουν γραφτεῖ γιά τό πρόβλημα τῆς ὁμογένειας, γιά τό ἄν ὁ ἑλληνισμός τῆς Ἀμερικῆς μπορεῖ ἤ δέν μπορεῖ νά διατηρήσῃ τήν ἑλληνικότητά του, κλπ. Φοβᾶμαι πώς τό πρόβλημα ἔχει λυθεῖ ἀπό μόνο του. Ὄχι μόνο οἱ δεύτερες καί οἱ τρίτες γενεές τῶν μεταναστῶν μας ἀφομοιώνονται (διατηροῦν μόνο μιάν ἀόριστη ὅσο καί συγκινητική συνείδηση τῆς καταγωγῆς τους), ἀλλά καί εἴδα ἡλικιωμένους ἀνθρώπους, πού ἔφυγαν οἱ ἴδιοι νέοι ἀπό τήν Ἑλλάδα, καί πού ἔχουν σήμερα, οὐσιαστικά, ξεχάσει τή γλώσσα μας. Ἐκεῖνο ὡστόσο πού θ' ἄξιζε περισσότερο ν' ἀνακινηθεῖ, γιατί ἔχει καί πρακτικότερο χαρακτήρα, εἶναι τό πῶς θά ἐξασφαλιστεῖ ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καί τῶν νεοελληνικῶν Γραμμάτων ἀνεξάρτητα ἀπό τό σέ ποιόν ἀπευθύνεται. Ὑπάρχουν ὁμογενεῖς πού ἐλάχιστα ἐνδιαφέρονται γι' αὐτά καί ὑπάρχουν ξένοι, Ἀμερικανοί, ἄλλοι, πού θέλουν νά τά μάθουν. Τό ἕνα ἀπό τά δυό πανεπιστήμια τῆς Ἐμπόριας ἔχει μιά λαμπρή τάξη σπουδαστῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί λογοτεχνίας, ὅπου κανένας τους δέν εἶναι Ἕλληνας. Τό θαῦμα τό ἔκανε ὁ καθηγητής Μιχ. Ρέβης. Εἶχε τήν πρωτοβουλία νά προτείνει τή σχετική ἕδρα, ἡ διοίκηση τοῦ πανεπιστημίου τήν ἀποδέχτηκε καί, τό ἀποτέλεσμα εἶναι σήμερα, στά βάθη ἐκεῖ τοῦ Κάνσας, καταμεσίς στό Μίντλ - γουέστ, νά μελετῶνται ἀπό νέους καί νέες τῆς Ἀμερικῆς ὁ Σολωμός κι' ὁ Καζαντζάκης.

Τρέφω—ὅπως καί λίγο - πολύ ὅλοι μας οἱ μή ταμειακῶς ἐπωφελούμενοι — πολύ περιορισμένη ἐκτίμηση στήν περιλάλητη «ἰδιωτική πρωτοβουλία», νά ὅμως ἕνας τομέας, φυσικά ὄχι ἐπιχειρηματικός, ὅπου ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία ἀπέδωσε. Πιστεύω μάλιστα ἀκράδαντα πώς εἶναι εὐτύχημα πού δέν ἀνακατεύτηκε ἐδῶ τό κράτος—τό ἑλληνικό. Καί οὔτε πρέπει ν' ἀνακατευτεῖ. Διαφορετικά, θά εἴχαμε τό μπιλλιετάκι, τό ρουσφέτι, τό «μέσον», τή δῆθεν «ἐποπτεία», τό κομματαρχιλίκι, καί ὅλα μαζί θά κατέληγαν σ' ἕνα πανηγυρικό μας ρεζίλεμα.

Ὑπάρχει ὅμως ἕνα σημεῖο ὅπου ἡ αὐθόρμητη τούτη προώθηση τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στήν Ἀμερική χωλαίνει. Εἶναι ἡ ἀνυπαρξία κατάλληλων διδακτικῶν βιβλίων, θέλω νά πῶ γραμμένων εἰδικά γιά τόν ξένο σπουδαστή. Εἴδα ἕνα - δυό ἀπό τά ὑπάρχοντα κι' ἔπεσαν τά μοῦτρα μου. Δέν εἶναι μόνον ἀνόητα στόν ἀνώτατο βαθμό. Εἶναι καί λαθεμένα, γεμάτα σολοικισμούς, λεβαντινισμούς. Αὐτοί πού τά γράψαν, ἀσφαλῶς δέν ξέρουν ἑλληνικά, ἤ τά ἔχουν ξεχάσει.

Σχετικό εἶναι καί τό θέμα τῶν ἁρμοδιοτήτων. Ἡ Ἐκκλησία, ὁ κλῆρος, ἔχουν στήν ὁμογένεια μεγάλη δύναμη, κι' αὐτό εἶναι εὐχάριστο, γιατί διασώζουν ἔτσι, θερμαίνουν, ὅ,τι μπορεῖ νά διασωθεῖ ἀπό ἑλληνικό φρόνημα. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως κι' ὁ κλῆρος δέν εἶναι τά κατάλληλα ὄργανα γιά τή διδασκαλία τῶν νεοελληνικῶν. Οἱ ἀντιλήψεις τους, οἱ γλωσσικές καί οἱ εὐρύτερες, εἶναι γνωστές, τό πνεῦμα τους περιορισμένο. Στήν Ἀμερική, φαίνεται νά συμβαίνει σήμερα, κατά τρόπο παράδοξο, ὅ,τι καί στήν τουρκοκρατούμενη ἄλλοτε Ἑλλάδα: Δάσκαλος εἶναι ὁ παπᾶς. Ὅπου δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά, ἔστω, ἄς εἶναι κι' ἔτσι. Ἄς καταλάβουμε πάντως καλά πώς αὐτό δέν ἀποτελεῖ λύση. Πολύ περισσότερο στό ἐπίπεδο τῶν ἀνώτατων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων. Ἄν κάποιος κληρικός μας ἀποτελεῖ σέ τοῦτο ἐξαίρεση, τόσο τό καλλίτερο. Παιδεία, μιά φορά, κι' Ἐκκλησία δέν πρέπει μέ κανένα τρόπο νά εἶναι συνδεδεμένα.

Γιά τήν ἵδρυση ἑδρῶν νεοελληνικῆς γλώσσας καί λογοτεχνίας τ' ἀμερικανικά πανεπιστήμια φαίνονται νά εἶναι ὁλοπρόθυμα, χρειάζεται ὅμως, στήν κάθε περίπτωση, μιά εἰδική δαπάνη. Αὐτήν, ἄν πραγματικά ὑπάρχει πατριωτισμός, ἄς τήν ἀναλάβουν οἱ πάμπολλοι ὁμόθεμοί μας πλούσιοι τοῦ Νέου Κόσμου, ἐφοπλιστές καί ἄλλοι. Γιά τήν ἐπάνδρωση τῶν ἑδρῶν θά βρεθοῦν ἀσφαλῶς πολλοί ἄξιοι νέοι διδάκτορες ἤ πτυχιοῦχοι τῶν δύο πανεπιστημίων μας. Καί γιά τή διοίκησή τους ἄς ἐπαφεθοῦμε στ' ἀμερικανικά πανεπιστήμια. Μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι πώς θά τίς κρατήσουν μακρυά ἀπό τήν πολιτική κι' ἀπό τό ρουσφέτι.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Μαΐου 1961

2-30

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΥΑΙ, ΒΑΒΥΛΩΝ!

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Προτοῦ βάλω τελεία καί παῦλα στό συναισθηματικό ἡμερολόγιο ἀπό τήν Ἀμερική, θά ὑποκύψω στόν πειρασμό νά ρεμβάσω γιά λίγο γύρω ἀπό ἕνα ἐρώτημα. Ὁμολογῶ, πρῶτα-πρῶτα, μέ κάθε συστολή, κατησχυμένος ἄν θέλετε, πώς δέν ἀγάπησα τή Νέα Ὑόρκη. Ὅλοι ὅσοι τήν ξέρουν καλά, ὅσοι τήν ἔζησαν, μέ βεβαιώνουν πώς εἶναι μιά ἑταίρα συναρπαστική, πού δέν παραδίνεται ὅμως εὔκολα. Τό πιστεύω. Ἀλλά καί πώς ὅταν μιά φορά σοῦ δοθεῖ, σέ κερδίζει, σέ δεσμεύει. Κι' αὐτό τό πιστεύω. Τό θέμα ὡστόσο εἶναι ἄλλο: Τό δηλητήριο πού ἀναδίνουν τέτοιες πολιτεῖες, τί ἐπίδραση ἔχει πάνω στόν ἀνθρώπινο ὀργανισμό; Καί γιά νά γίνω σαφέστερος: Ἄν τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μοῖρα του, εἶναι οἱ τέτοιες πολιτεῖες, τί πρέπει νά περιμένουμε; Τόν ἐξευγενισμό του ἤ τήν καταδίκη του;

Στό πούλμαν πού μᾶς πήγαινε ἀπό τό ἀεροδρόμιο στή Νέα Ὑόρκη, ἔτυχε νά καθήσω πλάϊ σ' ἕναν Ἀμερικανό μεσόκοπο, παχύ, μέ πρόσωπο εὐγενικά οὐδέτερο, τύπο οἰκονομολόγου ἤ μπίζνεσμαν. Μιά ἀδέξια κίνηση στό σβήσιμο τοῦ τσιγάρου, ἡ σχετική αἴτηση συγγνώμης, καί πιάνουμε κουβέντα. Μέ ρωτάει ἀπό ποῦ ἔρχομαι. — Ἄ ναί! τό Κάνσας, ἡ Ἐμπόρια. Τό μάτι του τρυφεραίνει. «Ἐκεῖ, στό Πανεπιστήμιο, γνώρισε ὁ πατέρας μου τή μητέρα μου, παντρεύτηκαν. Εἶμαι ἕνας καρπός τῆς Ἐμπόριας». Χαμογελάει. Καί καθώς τά μάτια καί τῶν δυό μας χωνεύουν στό μεταξύ ἔξω, στή φαντασμαγορία ἀπό φῶτα χρωματιστά, συνθηματικά, δαιμονικά, πού σημαδεύουν τήν προσέγγιση τῆς νέας Βαβυλώνας — «Ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι εἶναι εὐγενικοί, φιλικοί», κάνει μέ νοσταλγία ὁ ἄγνωστος κύριος κι' ἀφήνει τή φράση του ἀσυμπλήρωτη, γιά νά τήν ἀποσώσει ἡ ματιά του πού κοιτάζει ἐπιτιμητικά τήν πάμφωτη μέσα στή νύχτα Σφίγγα.

Τό νόημα μοῦ τό συμπλήρωσαν εὔγλωττα οἱ μέρες τῆς Νέας Ὑόρκης. Συλλογίζομαι πώς διαφορετική βέβαια θά εἶναι ἡ ἐντύπωση γιά κεῖνον πού πρωτοπατάει τό πόδι του στήν Ἀμερική ἀρχίζοντας ἀπό τήν ὠκεάνεια τούτη πολιτεία. Ὁ ταξιδιώτης ὁ συνηθισμένος στ' ἀνώνυμα σύνολα τῶν μεγαλοπόλεων, μπορεῖ νά ξαφνιαστεῖ γιά τό μέγεθος τῆς Νέας Ὑόρκης, δέν θά ἐνοχληθεῖ ὅμως ἀπό τήν ὄψη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου της. Βάλετε, ἀντίθετα, ἕναν ἄνθρωπο πού πέρασε ἔστω καί δέκα-δώδεκα μέρες σέ μιά παραδεισιακή γωνιά τῆς Γῆς, ὅπου ὅλα εἶναι ἁπαλά, ζεστά, γαληνεμένα, ὅπου κάθε πρόσωπο γύρω χαμογελάει, ὅπου βγαίνεις στήν ξώπορτα τοῦ ξενοδοχείου σου τό πρωΐ νά ἰδεῖς τί καιρό κάνει καί ὁ πρῶτος ἄγνωστος πού περνάει στό πεζοδρόμιο (μοῦ ἔτυχε αὐτό) στέκεται, σέ ρωτάει: «Τί μπορῶ νά κάνω γιά σᾶς;» — καί τότε θά ἰδῆτε τί μολογάει ὁ πυρετός τῆς Νέας Ὑόρκης. Ξαναλέω, ὑπογραμμίζω: ὄχι τά ντουβάρια της, οἱ οὐρανοξύστες, οἱ γέφυρες, τά πάρκα, τά φῶτα τοῦ Μπρόντγουαίη, τά ἄψυχα. Γιά τά ἔμψυχα μιλάω. Ἄραγε ὅλα τά ἔμψυχα νά ἔχουν ψυχή;

Ξέρω τά ἐλαφρυντικά, περιττό νά κουραστῆτε: Καί ἡ σκληρή ζωή τῶν μεγάλων κέντρων μοῦ εἶναι γνωστή, καί ἡ αὐτονόητη ἀνάγκη ν' ἀγωνίζεσαι ἐκεῖ γιά τήν ἐπιβίωσή σου, καί ἡ πρακτική ἀδυναμία νά ἔρχεσαι σ' ἐπαφή στενότερη μέ τούς γύρω σου, καί χίλια δυό ἄλλα, σταθμητά καί ἀστάθμητα. Τό ζήτημα εἶναι ποῦ καταλήγουν ὅλα τοῦτα, ἔτσι καί δημιουργηθοῦν. Εἶναι πολύ ἁπλό: Στόν ἀπανθρωπισμό τοῦ ἀνθρώπου.

Βάζω τό χέρι στήν καρδιά, μιλῶ μέ κάθε εἰλικρίνεια. Μπορεῖ νά εἶμαι ὀργανικά ἀναίσθητος στό μεγαλεῖο τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς τεχνικῆς, δέν ξέρω, μπορεῖ νά κρύβεται κάτω ἀπό αὐτές τίς ἀράδες ἕνας στενοκέφαλος κοσμοκαλόγερος, θά ὁμολογήσω ὅμως πώς τίποτα δέν μ' ἔκρουσε τόσο στή Νέα Ὑόρκη, τίποτα δέν μ' ἔκανε νά τρομάξω, ὅσο ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς θωριές τῶν ἀνθρώπων της καί τῶν ἀνθρώπων πού ἔβλεπα ἴσαμε χτές ἐκεῖ-κάτω, στό Μίντλγουέστ. Παγερές θωριές ἐδῶ, ἄφιλες, ἀποῦσες, βλέμματα ἀφηρημένα σάν ἀριθμοί, πού ἀντιπερνᾶνε δίχως ν' ἀφήσουν ἀτμοσφαίρα, δίχως θερμοκρασία γύρω τους. Ἔχω τήν ἐντύπωση ἑνός θηριοτροφείου ἀπολυμένου στούς δρόμους, καί κυκλοφορεῖς καταμεσίς του βασισμένος στήν ἑτοιμόρροπη σύμβαση μιᾶς ἐκεχειρίας. Ὅλα αὐτά τά ὄντα δέν εἶναι βιαστικά, ὅπως μοῦ τό εἶχαν πεῖ προτοῦ ἔρθω, ὄχι. Εἶναι ἀπόντα. Πέρα ἀπό ἕναν ὁρισμένον ἀριθμό, στίς μεγάλες συνάξεις ψυχῶν, ὁ ἕνας ἄνθρωπος παύει νά ὑπάρχει γιά τόν ἄλλον.

Δέν λέω καθόλου πώς αὐτό εἶναι ἀποκλειστικό γνώρισμα τῆς Νέας Ὑόρκης. Εἶναι καί τοῦ Λονδίνου, καί τοῦ Παρισιοῦ, καί κάθε μεγάλης πολιτείας. Μόνο πού, νά: ἐδῶ μοῦ ἔγινε ἔντονα αἰσθητό, χάρη στήν ἄμεση ἀντίθεση. Κι' ἀναρωτιέμαι ἀκούσια, καθώς τριγυρίζω μέ μάτι χωνεμένο, ὑπνοβατικό, στούς δρόμους πού ἀναβράζουν: Τί γυρεύει ὁ ἄνθρωπος; Τό καλό του; Τί τόν σπρώχνει νά στιβάζεται σ' αὐτά τά τερατώδη κέντρα; Ὑπάρχει βέβαια ἕνας ἐσωτερικός εἱρμός, ἀναπόδραστος, μιά ἀδυσώπητη λογική, πού τόν κάνει νά πηγαίνει ἀπό τή μικρή σύναξη στή μεγαλύτερη, στήν ἀκόμα μεγαλύτερη, χωρίς καί νά καταλαβαίνει πώς ἡ ψυχολογική αἰτία πού δημιούργησε τήν πρώτη, αἴρεται στήν τρίτη ἤ στήν τέταρτη. Ἡ οἰκογένεια εἶναι ἕνας πρῶτος κοινωνικός πυρήνας θεμελιωμένος στή συγγένεια αἵματος ἤ ἀγχιστείας, καί πού ἀποβλέπει στήν ἀλληλεγγύη, στή δημιουργία βάθρου καί κλίματος ζωῆς. Ἡ πατριά εἶναι μιά οἰκογένεια πολλαπλασιασμένη, ἐνισχυμένη. Τό ἄστυ ἕνας συνασπισμός ἀτόμων πού ἀπέβλεπαν στήν ἀμοιβαία διασφάλιση τῶν ὑλικῶν καί ἠθικῶν ἀγαθῶν τους. Ὅμως αὐτές οἱ πλοκαμωτές, ἄμορφες πολιτεῖες, ὅπου συντρίβεσαι, ὑποδουλώνεσαι, ἐξανδραποδίζεσαι, ἐκμηδενίζεσαι, καταναγκάζεσαι, ἀπανθρωπίζεσαι, ἐξαγριώνεσαι; Τί μοῖρα σπρώχνει τόν ἄνθρωπο νά μήν ἀποζητάει τήν ὁλοκλήρωση τοῦ πεπρωμένου του παρά μόνο σ' αὐτές;

Ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τίς εἰδυλλιακές οὐτοπίες. Πίσω δέν ὑπάρχει στό δρόμο πού ἔχουμε πάρει, αὐτό εἶναι βέβαιο. Κι' οὔτε νόημα ἔχει ν' ἀναρωτιόμαστε ἄν ἡ κατεύθυνσή μας εἶναι σωστή ἤ λαθεμένη. Τό μόνο θετικό ἐδῶ εἶναι ἡ δημιουργημένη κατάσταση, τό τετελεσμένο. Ἐπιτρέπεται ὅμως, τότε, ν' ἀναρωτηθοῦμε: Ποῦ πᾶμε; Ἄν ἡ μεγάλη πολιτεία εἶναι τό μέλλον, τότε ὁ ἄνθρωπος πού ξέρουμε, σ' ἕνα ἄλφα διάστημα χρόνου, θ' ἀλλοιωθεῖ. Ὁ τύπος ὁ δημιουργημένος στά μεγάλα κέντρα, αὐτός μέ τήν ἀπρόσωπη συνείδηση, τήν ἀφηρημένη ψυχή, τό κρύο αἷμα, τή ληστρική ψυχοσύνθεση, τόν πολυδαίδαλο νοῦ, τήν ἀκονισμένη βουλιμία, τόν ἀφηνιασμένο ἐγκεφαλισμό, ἀποτελεῖ τό πρόπλασμα τοῦ αὐριανοῦ ἀνθρώπου. Στήν καλλίτερη περίπτωση, μποροῦμε νά ἐλπίζουμε σέ μιάν ἀχρήστευση τοῦ ἐγκληματικοῦ δυναμισμοῦ του, στή δημιουργία ἀντικειμενικῶν ὅρων πού νά τόν περιστέλλουν μηχανικά, νά τόν κάνουν περιττό. Δέν μποροῦμε νά ἐλπίζουμε στή διατήρηση τῆς ψυχικῆς του θερμοκρασίας, τοῦ συναισθηματικοῦ του κεφαλαίου. Τό ἀπρόσωπο εἶναι ἀναπόδραστο.

Γιά νά συλλάβουμε τή φρίκη μιᾶς τέτοιας προοπτικῆς, θά πρέπει νά τήν ἰδοῦμε συνδυασμένην μέ τήν ἀκατάσχετη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού κάνει ὅλο καί πιό ἀναγκαῖα τά μεγάλα ἀστικά κέντρα. Τό πρόβλημα ἔτσι, τό καθαρά μεταφυσικό, τῆς ὀντολογικῆς μας ἀντινομίας, ξεκόβεται ξεκάθαρα. Ποιός νά εἶναι τάχα ὁ ἀσύνειδος στόχος τῆς ἱστορικῆς μας πορείας; Μιά ἱκανότητα ἀδιάκοπης προσαρμογῆς στούς ἐξελισσόμενους ὅρους τῆς ζωῆς θά κάνει τόν ἄνθρωπο ἱκανόν νά ἐπιζήσει, ἔστω. Μέ ποιάν ὅμως μορφή; Τοῦ ρομπότ; Ἑνός ὄντος ἀδιανόητου σήμερα, καί πού ἐλάχιστη συγγένεια θά ἔχει μέ τόν φυσικό, τόν μητρικό κόσμο; Τό μέλλον τοῦ εἴδους μας εἶναι μήπως μιά τερατογένεση; Κάποια προάγγελα σημεῖα φαίνονται νά τό δείχνουν, ἐδῶ, ἐκεῖ. Δέν ἔχετε παρά νά στοχαστεῖτε λιγάκι πάνω στούς διαφόρους ὁλοκληρωτισμούς καί στήν παράδοξη μαγνητική τους ἕλξη: Πλήθη ἀνθρώπινα κυριεύονται ὁλοένα ἀπό ἕνα εἶδος οἴστρου πνευματικῆς αὐτοκτονίας. Εἶν' ἀλήθεια πώς καί ἄλλα σύνολα, σέ πολύ πιό περιορισμένο ὡστόσο ποσοστό, ξυπνᾶνε σιγά-σιγά στόν πόθο τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Γι' ἄλλη μιά φορά στήν ἱστορία τῶν αἰώνων φαίνεται πώς ἡ πάλη θά διεξαχθῆ ἀνάμεσα στίς δυό τοῦτες ἀρχές. Ἡ αἰσιοδοξία ἐπιτρέπεται ὅσο καί ἡ ἀγωνία...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Ἰουνίου 1961

Z-31

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΕΚΤΡΟΠΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάπου-κάπου ἄς θυμόμαστε καί τή λογοτεχνία — μ' ὅλο πού, κάμποσα χρόνια τώρα, ἔχει κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά ἐγγράφεται στό περιθώριο τῆς ζωῆς. Θά τή θυμηθοῦμε ἄλλωστε καί θά τήν ἀντικρύσουμε ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀναγνώστη, πού ἔχει μέ τό μέρος του τήν ἀριθμητική ὑπεροχή, ἀλλά καί τήν ἀπουσία προκαταλήψεων. Ἀπό τή σκοπιά τούτη, ἡ λογοτεχνία δέν εἶναι ἐργαστηριακό φαινόμενο. Εἶναι μορφή ζωῆς. Ἀπό τή σκοπιά τῶν συγγραφέων, ἀντίθετα, πάει ὅλο καί περισσότερο νά γίνει αἵρεση, ἰδιορρυθμία, πλέγμα ἀπό ἑρμητισμούς πολύπλοκους, σέ συνθηματική γλώσσα. Τό φαινόμενο, σέ συνδυασμό μέ ἄλλα, σύνδρομα, πού θά τά θίξουμε πιό κάτω, τείνει νά δώσει στή λογοτεχνία μιά θέση ἐξωτικά διακοσμητική μέσα στή χοχλακιστή πραγματικότητα.

Ἐκεῖνο πού πρέπει κατά κύριο λόγο νά συνειδητοποιήσουμε, εἶναι ἕνα φαινόμενο γενικότερο: Μέσα στήν πορεία τοῦ πολιτισμοῦ μας, καί ὅσο προχωροῦμε πρός τή σύγχρονη ἐποχή ὅλο καί περισσότερο, ὁρισμένα λειτουργήματα ἔχουν ἀρχίσει ν' ἀλλάζουν χαρακτήρα. Ὁ ἡγέτης, λόγου χάρη, ὁ κληρικός, ὁ καλλιτέχνης, ἀπομακρύνονται βαθμιαῖα καί σταθερά ἀπό τήν ἀρχική τους τήν ποιότητα. Θά ἔλεγα — δίχως καμμιά διάθεση μεγαληγορίας — πώς ἀποβάλλουν λίγο-λίγο τόν ποιητικό τους χαρακτῆρα πρός ὄφελος ἑνός ὅλο καί πιό ἐντεινόμενου ἐπαγγελματισμοῦ. Ἐκεῖνο πού βοηθάει τήν ἐκτροπή τούτη, εἶναι ἕνα σύνολο ἀπό κοινωνικές, οἰκονομικές καί τεχνικές ἐξελίξεις. Προσδιορίζουν τή νεώτερη ζωή καί βάζουν σέ δοκιμασία ἰδιότητες πού θ' ἀπαιτοῦσαν, ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση, μιάν ἠθική ἀντοχή ὄχι πάντοτε σύμμετρη μέ τίς δυνατότητες τοῦ μέσου ἀνθρώπου.

Τί ἐπηρεάζει εἰδικότερα τόν συγγραφέα; Χωρίς ν' ἀνατρέξουμε σέ βαθύτερες ἐξελίξεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἄς σταθοῦμε σέ δυό παράγοντες ἀπό τούς προφανέστερους: Εἶναι ἡ ἀνάπτυξη, πρῶτα-πρῶτα, τῶν μέσων πού καθορίζουν τή διάδοση τοῦ πνευματικοῦ προϊόντος, εἶναι, ἔπειτα, ἡ ὅλο καί σύστηματικότερη ἐξειδίκευση τῶν δημιουργῶν του. Ἄς τά πάρουμε ἕνα-ἕνα.

Τά μέσα πού βοηθᾶνε σήμερα τή διάδοση τοῦ λογοτεχνήματος ἔχουν βέβαια, σέ πρώτη ἐντύπωση, μιάν ἀρετή σημαντική: Ἐξασφαλίζουν τήν ταχύτερη καί πλατύτερη ἀκτινοβολία του. Ἡ ὀργανωμένη διαφήμιση, οἱ τρόποι μηχανικῆς ἀναπαραγωγῆς—ραδιόφωνο, κινηματογράφος, τηλεόραση, μαγνητόφωνο—μποροῦν νά ἐπιβάλουν ἕνα ἔργο ἤ ἕνα ὄνομα σέ κλίμακα παγκόσμια, καί μποροῦν νά ἐξασφαλίσουν στό συγγραφέα διεξόδους, πόρους ζωῆς, ἀδιανόητους πρίν ἀπό λίγα ἀκόμα χρόνια. Σ' ἀντιστάθμισμα, δημιουργοῦν ἤ καί ὑποθάλπουν ἀδυναμίες του αὐτονόητες, ἀνθρώπινες: Ἡ εὐκολία τῆς προβολῆς—πραγματική ἤ θεωρητική, ἀδιάφορο—τοῦ ξυπνάει ἕνα αἴσθημα βιασύνης, ἀγωνίας νά γίνει γρήγορα γνωστός, νά ἐπιβληθεῖ, νά ἀνταγωνιστεῖ ἄλλους, τυχερότερους ἤ ἱκανότερους, νά ὑπάρξει κι' αὐτός στά νέα, διεθνῆ μέτρα. Πάει ὁ καιρός τοῦ ἀσκητισμοῦ, τῆς μεταρσιωτικῆς περισυλλογῆς, τότε πού ἕνα ἔργο μποροῦσε νά ὡριμάζει ἥσυχα, ἀπερίσπαστα, στό μάκρος κάποτε μιᾶς ὁλόκληρης ζωῆς, μέσα στόν ἴσκιο τῆς ἀφάνειας, γιά νά πέσει σάν ὥριμος καρπός ὅταν θά ἐρχόταν ἡ ὥρα του. Καί πάει ἡ διάθεση ἐκείνη τοῦ «ἀφιερωμένου», τοῦ ἀνθρώπου πού παραμερίζει τήν τύρβη τοῦ κόσμου γιά νά δοθεῖ ὁλόψυχα στή διακονία ἑνός ἐσωτερικοῦ του ἰδανικοῦ. Χρειάζεται σήμερα μεγάλο σθένος, ἀσυνήθιστο ἀπόθεμα ἀντοχῆς στούς πειρασμούς τῆς φήμης, τῆς ξεσυνέριας, γιά ν' ἀδιαφορήσει ἕνας ἄνθρωπος σ' ὅ,τι μοιάζει ν' ἀποτελεῖ τήν ἡδονή τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς, τῆς μιᾶς καί μοναδικῆς πού διαθέτει τό κάτω-κάτω ὁ καθένας, καί πού ἄλλοι, μπορεῖ καί λιγότερο ἄξιοι ἀπ' αὐτόν, τό χαίρονται. Δέν λέω πώς ἡ ἐξαίρεση δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει, θά εἶναι ὅμως ἀναγκαστικά σπάνια.

Σέ συνδυασμό μέ τόν πειρασμό τοῦτον, βάλετε τίς ἠθικές ἀλλοιώσεις πού προκαλεῖ ἡ σχετική παρακίνηση. Τό πάθος τῆς «ἐπιτυχίας» εἶναι ψυχοφθόρο. Συμβουλεύει δρόμους, τρόπους, πού μοιάζουν τόσο εὔκολοι ὅσο εἶναι καί πονηροί. Κακῶς νομίζει ὁ κόσμος—χωρίς νά καθήσει νά τό καλοσκεφτεῖ—πώς τό τάλαντο συμβαδίζει μ' ἕνα ἦθος. Εἶναι ἄσχετα μεταξύ τους, τουλάχιστον στίς βαθμίδες τίς κάτω ἀπό τό ἐξαιρετικό δαιμόνιο. Καί πάλι... Μπορεῖτε νά βρῆτε μέτρια τάλαντα μ' ἐξαίρετο ἦθος, ὅπως καί τ' ἀντίστροφο. Ἄν, τώρα, σκεφτεῖ κανένας πώς ἡ ἠθική ἀντίσταση λιγοστεύει ὅσο πληθαίνουν οἱ πειρασμοί, θά ἔχει ἕνα παραστατικό διάγραμμα τῶν κινδύνων πού προβάλλουν στό κάθε βῆμα. Ἕνας συγγραφέας, γενικότερα ἕνας καλλιτέχνης σύγχρονος, ἐφοδιασμένος μέ ἱκανότητες κάπως ὑπολογίσιμες, ἀντιμετωπίζει τό δίλημμα ἤ νά παραγκωνιστεῖ ἤ νά ἐξομοιωθεῖ σέ μεθόδους μέ τούς ἄλλους.

Τήν κατάσταση τούτη τήν ἐπιδεινώνει τό φαινόμενο τῆς ὅλο καί πολλαπλασιαζόμενης παραγωγῆς. Τώρα τελευταῖα, ἕνας Γάλλος λογοτέχνης ἔδινε τήν ἀκόλουθη στατιστική, σχετικά μέ τά πράγματα τοῦ τόπου του. Ἀναρωτιόταν τί ἐπιζεῖ ἀπό ὅ,τι γράφεται καί τυπώνεται. Στόν 17ο αἰῶνα, παρατηροῦσε, κάπου τρία ἤ τέσσερα μυθιστορήματα ἐπέζησαν ἀπό τά 1.300 πού παρουσιάστηκαν ἐν ὅλω. Στόν 18ο αἰῶνα καμμιά δεκαριά στίς 6.000 ἤ 7.000. Στόν 19ο αἰῶνα κάπου 60 ἀπό τίς 60.000 πού ἐκδόθηκαν! Τί θ' ἀπομείνει ἀπό τόν ἀκατάσχετο σέ φλυαρία 20ό αἰῶνα; Ἕνας Θεός τό ξέρει. Ἐκεῖνο ὡστόσο πού ἔχει σημασία γιά τό θέμα μας δέν εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ποσοστό πού ἐπιζεῖ καί στό ποσό πού παράγεται. Εἶναι ὁ πληθωρισμός τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Τόσες χιλιάδες ἄνθρωποι «ἀφιερωμένοι», προικισμένοι, καί σέ μιά μόνο χώρα, κάνουν τό φαινόμενο δυσκολοπίστευτο. Βρισκόμαστε ὁλοφάνερα μπροστά σ' ἕναν καταρράκτη ἀπό μηχανικές παρακινήσεις, ματαιοδοξίες, μικροϊκανότητες πού ψάχνουν νά βροῦν διέξοδο, καί προπάντων μπροστά σ' ἕναν μιμητισμό προορισμένον νά ἐξαντλήσει, νά ἐξευτελίσει ἕνα λογοτεχνικό Εἶδος.

Ἄν ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων διαδόσεως ἐκμαυλίζει τόν συγγραφέα, ἡ πληθώρα τῆς παραγωγῆς κάνει τή θέση του ἀδύνατη μέσα στό κοινωνικό σύνολο. Φτάνουμε ἔτσι στόν ἄλλον ἀπό τούς δυό παράγοντες πού ἀλλοιώνουν τήν ποιότητά του. Στόν στενό ἐπαγγελματισμό. Στά πράγματα τῆς Τέχνης, κάθε Καλῆς Τέχνης, ἄν ἡ ἐρασιτεχνία εἶναι ἀδυναμία, ὁ στενός ἐπαγγελματισμός εἶναι στρεβλωτικός. Δέν πρόκειται μονάχα γιά τό ὅτι λειτουργήματα πού, ὑπό κανονικές συνθῆκες, θά εἶχαν καθαρά «ἠθική» ἀποστολή, γίνονται μέσα βιοπορισμοῦ ἤ κοινωνικῆς προβολῆς, ἀκάθαρτα. Πρόκειται γιά τό ὅτι δημιουργεῖται ἔτσι στόν φόρέα τους μιά νοοτροπία ἐκκεντρική, τεχνητή, αὐθαίρετη. Βλέπετε σιγά-σιγά τήν Τέχνη νά παίρνει στενά ἐργαστηριακό χαρακτήρα, ν' ἀναπτύσσει γύρω της μιάν ἀτμοσφαίρα κλειστή, ἀσφυκτική, νά ξεκόβεται ἀπό τό σύνολο. Ἀρχίζει, ἀντί νά διανοίξει προοπτικές ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, νά κατατρίβεται σ' ἐπινοήσεις περίτεχνες μάταιες, ἀλλόκοτες, ἐγκεφαλικές. Νά παίρνει γιά μέτρο ὄχι τήν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ἀλλά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Νά ἐμποτίζεται ἀπό μιά νοοτροπία ἀθλητική, τήν ψύχωση τοῦ ρεκόρ, τοῦ ἀπροσδόκητου, νά ψάχνει λαχανιασμένη γιά μεθόδους ἀνανεώσεων πού δέν ξεπηδᾶνε ὀργανικά μέσ' ἀπό τίς ἱστορικές ἐξελίξεις, ἀλλά ἀπό τήν πανικόβλητη ἀνάγκη νά συντηρεῖται τό ἐνδιαφέρον γύρω της, μέ ἐνέσεις, τεχνητά. Ἡ ἐντατική παραγωγή, σέ συνδυασμό μέ τόν ἐπαγγελματισμό αὐτοῦ τοῦ τύπου, κάνει τίς ἐθνικές Λογοτεχνίες νά γερνᾶνε γρήγορα.

Ἀλλά καί τό ἀντίστροφο ἀληθεύει: πώς τό φαινόμενο, παρουσιάζεται ὅταν μιά Λογοτεχνία, ἕνας πολιτισμός, ἔχουν πιά γεράσει. Τότε ὁ συγγραφέας, ὁ ποιητής, ὁ καλλιτέχνης, ἀντί νά εἶναι ἱεροφάντης δίχως ἐξωτερικό σχῆμα, μιᾶς λατρείας ἀδιατύπωτης, γίνεται θαυματοποιός. Καί τό κοινό τοῦ γυρίζει τή ράχη του, ὅπως ὁ βαρυεστημένος περιπατητής στά πανηγύρια...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Ἰουνίου 1961

2-32

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΗΡΩΟΛΑΤΡΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Χρειαζόμαστε εἴδωλα, — αὐτό φανερώνει ἡ καθημερινή πεῖρα τῆς ζωῆς, πότε μέ τρόπο συγκινητικό, πότε μέ τρόπο εἰρωνικό. Κάθε τόσο, κάποιο πρόσωπο — συνηθέστατα ἀνύποπτο — καλεῖται νά πληρώσει διεθνῶς τό τίμημο τῆς ἐξιδανικευτικῆς μας μανίας. Τό ἁρπάζουμε μέσ' ἀπό τήν οὐσιαστική ἤ τήν τυπική του ἀφάνεια, τό ἀπομονώνουμε — μέ τήν ἔννοια πώς τοῦ ἀπονέμουμε τίς χάρες μιᾶς μοναδικότητας πού συνήθως δέν τήν ἔχει — τό ἐξωραΐζουμε, τό ἀνεβάζουμε στά σύννεφα, κυριευόμαστε ἀπό ἐκστατικό θαυμασμό μπροστά του, λατρεία, ἐξάρσεις λυρικές, στριμωχνόμαστε τό κατόπι του, λαχανιάζουμε, τσακιζόμαστε, κ' ὕστερα, μιά μέρα, μέ τήν ἴδια ἀνεξήγητη ἐπιπολαιότητα, ἀκριβῶς τόσο ἄκαρδοι ὅσο σταθήκαμε φλογεροί, τό ἀποσπρώχνουμε, τ' ἀφήνουμε νά πέσει στό λάκκο τῶν ἀχρήστων. Ἕνα ἄλλο ἴνδαλμα πῆρε στό μεταξύ τή θέση του πάνω στό χρυσό, ἑτοιμόρροπο βάθρο τῆς ἐφήμερης δόξας.

Ἡ ζωή χρειάζεται ποικιλία, αὐτό ν' ἀκούγεται! Χρειάζεται καί μύθους, ἰδωμένη τουλάχιστον ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκοπιά. Μῦθος, καθώς δηλώνει ἕνα ἀπό τά ἀρχικά νοήματα τοῦ ὅρου, εἶναι μιά μυθική παράδοση ἀναφερόμενη σέ θεούς ἤ ἥρωες. Ἂς προσέξουμε, ἐδῶ, πώς ἡ ἀνθρώπινη ψυχολογία βάζει στό ἴδιο ἐπίπεδο ἥρωες καί θεούς. Αὐτό τί σημαίνει; Σημαίνει πώς ὅταν δέν τῆς φτάνουν οἱ δεύτεροι, καταφεύγει στούς πρώτους. Δηλαδή θεοποιεῖ ἀνθρώπους. Οἱ ἡμίθεοι τοῦ παλιοῦ καιροῦ εἶταν περίπου τέτοιας λογῆς ἀμφίβια, ἀνάμεσα στόν κόσμο τῆς φθορᾶς καί στόν κόσμο τῆς ἀφθαρσίας. Εἶχαν ὅμως μιάν ὑπεροχή αἰσθητή ἀπέναντι στούς σύγχρονους ἥρωες, κι' αὐτήν ἀκριβῶς θά ἐπιχειρήσω τώρα νά ἐπισημάνω.

Ὁ ἀρχαῖος ἥρωας ἔχει, πρῶτα - πρῶτα, μιά διάρκεια, ὅση τουλάχιστον ἐπιτρέπει ἡ κοινή μοῖρα τῶν ἀνθρωπίνων. Πρόσωπο πού προσέφερε κάποτε ὑπηρεσίες στό σύνολο, μεγαλοποιήθηκε ἐπάξια ἀπό τή λαϊκή φαντασία, στολίστηκε λίγο - λίγο μέ ἀκτινοβολία ὑπερφυσική κι' ἔγινε ἀντικείμενο μιᾶς κανονικῆς λατρείας. Ἡ λατρεία αὐτή, εἶδος διαιωνισμένης, κωδικοποιημένης εὐγνωμοσύνης, στερεώνει τόν ἥρωα μέσα στό Χρόνο, τόν ἀποπροσωποποιεῖ, τόν κάνει ἑστία ζωῆς συμπυκνωμένης, γιατί δημιουργεῖ παράδοση καί συνδέει γύρω ἀπό τό βωμό του μιά φυλή, μιάν ἐθνότητα. Μέσα στόν ἀρχαῖο ἥρωα, εἴτε Θησέας εἶναι αὐτός, εἴτε Μωϋσῆς, εἴτε Ζίγκφρηντ, ἀποκρυσταλλώνεται ὁ πόθος γιά διαιώνιση, γιά νίκη κατά τῆς φθορᾶς καί τῆς ἀπιστίας.

Διαμετρικά ἀντίθετος προβάλλει ὁ σύγχρονος ἥρωας. Αὐτός - ἐδῶ, εἶναι τό σύμβολο τῆς ματαιότητας τῶν ἀνθρωπίνων. Εἴδωλο εὔθραυστο, σκαρωμένο στό γόνατο, ἀποθεώνεται ἁρμητικά, μέσα σέ εἰκοσιτετράωρα, γιά νά καθαιρεθεῖ μέ τήν ἴδια ἀνυπομονησία. Ὁ Χρόνος δέν προλαβαίνει νά ἐπεξεργαστεῖ τή μορφή του. Ἡ φήμη του δέν ἀξιώνεται νά γίνει παράδοση. Ὁ θάνατος δέν θά καταξιώσει, τό συνηθέστερο, τήν ἀρετή του. Ἀντίθετα: Τό σύγχρονο εἴδωλο θά ἐπιζήσει τοῦ ἑαυτοῦ του, κι' ἔτσι εἶναι πού θά τιμωρηθεῖ. Γιατί ἡ λατρεία, σ' αὐτές τίς περιστάσεις, εἶναι μνησίκακη: Καυτηριάζει μέ τή χλεύη ὅ,τι χτές θεοποίησε, ἴσως γιά νά τό ἐκδικηθεῖ ἔτσι, ἀσύνειδα, πού ξεχώρισε γιά μιά στιγμή ἀπό τόν πολτό. Συλλογιστῆτε τί ἀπέμεινε ἀπό τόν Ροῦντολφ Βαλεντίνο, ἥρωα κάποτε τῆς γενιᾶς τοῦ ὑπογραφόμενου, πού τιμήθηκε μέ αὐτοκτονίες πάνω στόν νωπό του τάφο, δηλαδή μέ κάτι καλλίτερο κι' ἀπό τίς τελετουργικές ἀνθρωποθυσίες πάνω στόν τάφο τοῦ Ἀττίλα. Ὅλοι ἄλλωστε οἱ ἡμίθεοι, ἀρσενικοί καί θηλυκοί, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προβαλλόμενοι σήμερα στήν ὀθόνη πού τούς δόξασε, θά ἔκαναν τή σύγχρονη νεολαία νά ξεραθεῖ στά γέλια. Δέν ἔχω παρά νά θυμίσω τά βαμμένα μάτια τῆς Φραντσέσκας Μπερτίνι, πού εἶτανε σάμπως νά εἶχαν φάει γροθιές, τίς πόζες τῆς Πίνας Μενικέλλι, τά γλαρώματα τοῦ Ἰβάν Μοσζοῦκιν. Μόνος ὁ Τσάρλυ Τσάπλιν, θαρῶ, γλυτώνει, κι' αὐτός ἐπειδή πρόλαβε νά διακωμωδήσει ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του. Εἶναι, ἀπ' ὅ,τι βλέπω, ὁ στερεότερος ἥρωας μέσα στό μῦθο τοῦ κινηματογράφου...

Ἄλλο χαρακτηριστικό τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στόν ἀρχαῖο καί τό σύγχρονο ἥρωα πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ μεταχείριση πού τοῦ γίνεται ὅταν εἶναι ἀκόμα σέ δόξα. Σ' ἀντίθεση μέ τόν ἀρχαῖο, τόν περιτριγυρισμένον ἀπό τιμές, δέος, ἀφιερώματα, καί πού τό κῦλισμα τοῦ καιροῦ τόν ἔντυνε ὅλο καί μέ περισσότερα ἀναθήματα τῆς φαντασίας, ὁ σύγχρονος γίνεται στόχος ἀδιακρισίας φορτικῆς, ἄσεμνης. Φωτογραφίες, συνεντεύξεις, αἰφνιδιασμοί, ἐπιστολές, ἀφιερώσεις, συνωστισμοί, ὅλα τά μέσα ἐπικοινωνίας καί θορύβου μπαίνουν σ' ἐνέργεια γιά νά τόν πολιορκήσουν καί νά τόν γυμνώσουν. Ὁ μῦθος του πλέκεται ἀνάμεσα σέ ψέματα ἐποικοδομητικά καί σ' ἕνα μεθοδικό στρηπ - τήζ πού τοῦ γίνεται σ' ἐπίπεδο διεθνές. Πόσο βάρος ἔχει; Τί ὥρα ξυπνάει τό πρωΐ; Εἶναι εὐτυχισμένος στόν ἔρωτα; Θά ξαναπαντρευτεῖ; Ποιά εἶναι ἡ μεγαλύτερή του ἀδυναμία; Ὁ μῦθος τῆς Μπριζίτ Μπαρντό ἀρχίζει ἀπό τά ἐσώρρουχά της καί πέρα. Ἡ Σοράγια δέν μπόρεσε νά περιφρουρήσει οὔτε τήν ἱερότερη περιοχή τῆς γυναίκας: ἐκείνην ὅπου συντελεῖται τό μυστήριο τῆς ζωῆς.

Γιατί, βέβαια, δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τά ἱερά τέρατα τοῦ κινηματογράφου μόνο. Μιλᾶμε γιά κάθε εἴδωλο τῆς κοινῆς γνώμης, ἄσχετα μέ εἰδικότητα, προέλευση. Στάρ ἤ δικτάτορας, ποδοσφαιριστής ἤ ἡγεμόνας, εὐνοημένη τῶν καλλιστείων ἤ γιάτρισσα - θαυματουργός, στήν ἴδια δίψα μας δίνει διέξοδο : Νά σπάσουμε τόν κλοιό τοῦ πεζοῦ, τοῦ χεροπιαστοῦ, νά ὑψωθοῦμε στό παραμύθι, νά προσφέρουμε στόν ἑαυτό μας μιά πηγή θαυμασμοῦ. Μόνο πού, ἡ πηγή τούτη, σήμερα, φανερώνεται κοντόπνοη. Τά μέσα πού διαθέτουμε γιά τήν ἐντατική της ἐκμετάλλευση εἶναι τόσα πού γρήγορα τή στερεύουν.

Κι' ἔτσι, ἀντί γιά πρόσωπα πού ὑψώνονται σιγά - σιγά στό μῦθο, ἔχουμε τυχερούς ἑνός ἀλλόκοτου λαχείου πού σέ ρίχνει βορά στήν ἐπικαιρότητα. Τά μέσα ν' ἀποστρατεύσουμε ὅλο καί πιό γρήγορα τά ἰνδάλματά μας πολλαπλασιάζονται. Ἐντείνεται, παράλληλα, τό αἴσθημα τοῦ παλιωμένου, τοῦ ξεπερασμένου, τοῦ ἀναχρονιστικοῦ. Τό μέλλον μας μοιάζει νά εἶναι μιά διάθεση εἰρωνείας διαβρωτική καί μιά δίψα ἀθεράπευτη. Τό βλέπει κανένας κιόλας στήν Τέχνη, μέ τίς ἀδιάκοπα προβαλλόμενες κι' ἀποκηρυσσόμενες σχολές της. Ἡ ἱστορική ἐπιτάχυνση φαίνεται νά εἶναι νόμος καθολικός. Ὁδηγεῖ στόν ἴλιγγο.

Ὁ ἥρωας τῶν παλιῶν καιρῶν εἶταν καρπός μιᾶς ἀφέλειας πού πιά δέν ὑπάρχει. Δέν ἔχει λείψει: Ἔχει ἀλλοιωθεῖ. Ἐπηρεασμένη κι' αὐτή ἀπό τήν τεχνική ἐξέλιξη, συνοδεύεται ἀπό τήν ἀνυπομονησία, τήν ἀπληστία. Ἔγινε, ἔτσι, ἀντιφατική. Γιατί, ἐνῶ καρπός τῆς ἀρχαίας ἀφέλειας εἶταν ἡ ἤρεμη ἐγκατάσταση μέσα στό Χρόνο, τό αἴσθημα τῆς ἀταραξίας καί τῆς ἀσφάλειας, μιά ἐντύπωση πώς ἀγκυροβάλησες ἐπιτέλους μέσα στό πέλαγος τῆς αἰωνιότητας, κλῆρος τῆς σύγχρονης ἀφέλειας εἶναι ἡ ἀκατάσχετη καταστροφή τῶν θεῶν της. Τούς ἀποζητάει μαζί, φανατικά, καί τούς τσακίζει. Τούς ἀναγορεύει καί τούς καθαιρεῖ. Τούς προσκυνάει καί τούς ρεζιλεύει.

Ἡ ἐσωτερική, ἔτσι, ἀντίφαση τοῦ ἀνθρώπου ἔφτασε στό πρῶτο της ἀπίθανο ὅριο: Νά κάνει καί τήν ἀφέλεια πονηρή...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Ἰουνίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΛΗΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΤΟΞΟ

2-53

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ ὡραία καί γενναία ἔμπνευση τῶν Γάλλων ν' ἀνεβάσουν στό Φεστιβάλ τῆς Λυών τόν «Φιλοκτήτη» τοῦ Σοφοκλέους, γίνεται ἀφορμή νά ξαναπιάσω στά χέρια μου γι' ἄλλη μιά φορά τό ἱερό οὐτό κείμενο. Δέν μεταχειρίζομαι ἐδῶ ἀβασάνιστα, ἤ μέ πρόθεση ρωμαντική, τόν ὅρο «ἱερό». Ὁ «Φιλοκτήτης» ἀξίζει γιά πολλούς λόγους νά εἴπωθεῖ ἱερό κείμενο. Πρῶτο γιά τήν ὁμορφιά του τήν κρυφή, τή γεμάτη σεμνή καί ὑψηλή ἀξιοπρέπεια. Δεύτερο γιατί εἶναι δημιούργημα σεπτό, ἔργο μεγάλου ποιητή σέ ἡλικία πολύ προχωρημένη κι' ὅμως θαυμαστά ἀκμαία: Ὁ Σοφοκλῆς, ὅταν παρέστησε τόν «Φιλοκτήτη» του, εἶχε ἀπό καιρό περάσει τά ὀγδόντα. Τρίτο γιατί τό θέμα τό ἴδιο περιέχει μιάν ἱερότητα ἐθειά, σύνθετη. Στό τελευταῖο τοῦτο σημεῖο θά ζητοῦσα τήν ἄδεια νά σταματήσω, χωρίς ἄλλωστε καί νά περιορίσω τό σχολιασμό μου στόν «Φιλοκτήτη» εἰδικά. Κάθε φορά πού ἀνασηκώνουμε τόν πέπλο τῆς Τραγωδίας, ἀπό ὅποια ἄκρη κι' ἄν τόν πιάσουμε, σέ ξάφνιασμα γενικότερα ἀποκαλυπτικό καταλήγουμε. Τό μυστήριο τοῦ τραγικοῦ στερεώματος εἶναι διάχυτο, ἀπέραντο καθώς τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ. Κάθε γωνιά του τό συγκεφαλαιώνει.

Ἕνα ἀπό τά θέματα πού δίνουν τή διάσταση τοῦ ἱεροῦ στόν «Φιλοκτήτη», εἶναι ὁ πόνος. Ὁ ἥρωάς του ὁ ἴδιος θἄλεγε κανείς πώς ἔχει ταυτιστεῖ μέ τόν πόνο, ἔγινε κάτι σάν ἡ προσωποποίησή του. Καθώς εἶναι γνωστό, ὁ μῦθος τῆς τραγωδίας αὐτῆς ξεκινάει ἀπό τό μαρτύριο τοῦ Φιλοκτήτη πού οἱ Ἀχαιοί, πηγαίνοντας νά πολεμήσουν στήν Τροία, τόν ἔχουν παρατήσει στή Λῆμνο ἐπειδή δέν μποροῦν νά ὑποφέρουν τά ξεφωνητά του καί τό θέαμα τοῦ μαρτυρίου του. Πραγματικά, ὁ Φιλοκτήτης εἶχε δαγκωθεῖ ἀπό ἕνα ἱερό φίδι στό πόδι, καί ἡ πληγή αὐτή εἶταν ἀγιάτρευτη, φοβερή. Ἀπό τότε δέκα χρόνια ἔχουν περάσει. Στά δέκα αὐτά χρόνια, ὁ ἔρημος ἄνθρωπος ἔζησε παλεύοντας μέ τό διπλό του μαρτύριο: τῶν πόνων καί τῆς μοναξιᾶς στό ἐρημονήσι. Οἱ πρῶτοι, ὅταν φτάνουν σέ παροξυσμό, ξεπερνᾶνε τήν ἀνθρώπινη ἀντοχή: μόνον ἕνας ἥρωας μπορεῖ νά τούς ἀντέξει. Τή δεύτερη, ὁ Φιλοκτήτης τήν ἀντιμετωπίζει ὡς ἕνα σημεῖο χάρη στό θαυματουργό τόξο τοῦ Ἡρακλῆ, τό ἀλάθευτο, πού ἔχει στήν κα-

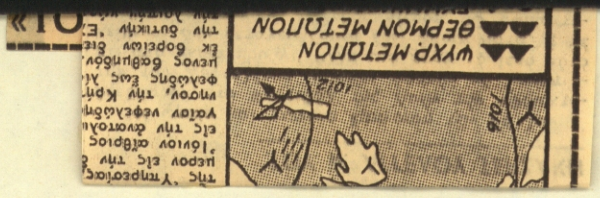

2-34

τοχή του. Μ' αὐτό μπορεῖ καί κυνηγάει στά βράχια τοῦ νησιοῦ, ἐξασφαλίζει τήν τροφή του. Πρόκειται ἄλλωστε γιά τόξο ἁγιασμένο κι' αὐτό ἀπό τόν πόνο: Ὁ Ἡρακλῆς τό χάρισε στό Φιλοκτήτη τή στιγμή πού κατέτρωγε τίς σάρκες του ὁ φαρμακερός μανδύας τοῦ Νέσσου. Τοῦ τό ἔδωσε ἀντίχαρη ἐπειδή ὁ Φιλοκτήτης δέχτηκε ν' ἀνάψει τήν πυρά, στήν κορυφή τῆς Οἴτης, κι' ἔτσι, μέ τόν ἀφανισμό, ν' ἀπαλλάξει τόν ἐτοιμοθάνατο ἥρωα ἀπό τό μαρτύριο. Τό τόξο τοῦτο λογαριάζεται στό ἐξῆς ἱερό.

Ὅλ' αὐτά, μποροῦμε βέβαια, ἂν τ' ἀντικρύσουμε πρόχειρα, ἐπιπόλαια, νά τά πάρουμε σάν ἁπλό παραμύθι. Ἡ Μυθολογία ἔχει τήν ἀπάνθρωπη χάρη νά τά πυτίζει ὅλα μέ χρυσόσκονη, νά τά ἐξουδετερώνει, νά τούς δίνει τήν ἀτάραχη λάμψη τῆς φαντασμαγορίας. Ἡ ἀττική τραγωδία, μέ τό νά δανείζεται τά θέματά της ἀπό τό θησαυρό τῶν μύθων ἤ τῶν ἐπῶν, ἐξανθρώπιζε μορφές καί περιστατικά, τά θέρμαινε, τά ὁπλιζε μ' ἔνταση ζωῆς καί τούς χάριζε τή διάσταση τοῦ βάθους. Μή γελιόμαστε ὅμως: Ὁ Χρόνος πού κύλησε στό μεταξύ, ἀπό τότε, θόλωσε πολλές ἀξίες, γύμνωσε πολλά νοήματα ἀπό τό βαθύτερο περιεχόμενό τους. Ὑπάρχουν γιά μᾶς σήμερα ἀρχαῖα σύμβολα ἐφτασφράγιστα. Ὄχι γιατί δέν ξέρουμε τί ἤθελαν νά ποῦν — μ' ὅλο πού κι' αὐτό συμβαίνει. Ἀλλά προπάντων γιατί χάσαμε τήν ἐσωτερική ἐπαφή μαζί τους, τήν ψυχική ἐκείνη ἀντιστοιχία πού κάνει τό σύμβολο νά ζωντανεύει, νά μιλάει, νά γίνεται σύνθημα, γνέψιμο, ἔτσι πού ν' ἀποδεσμεύει τόν μυστικό μας κραδασμό.

Ὁ πόνος εἶναι τό ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα πού ὁπλίζουν τόν «Φιλοκτήτη» μέ τό αἴσθημα τοῦ ἱεροῦ. Στοιχεῖο προσιτό σ' ἐμᾶς, γιατί ζοῦμε στόν κόσμο ἀκριβῶς πού προσκύνησε καί θεοποίησε τόν πόνο. Ἀπό τήν ἄποψη τούτη ὁ «Φιλοκτήτης» ἔχει κάτι τό σύγχρονο, τό χριστιανικό σχεδόν — μέ τήν εὐρύτερα πνευματική σημασία τοῦ ὅρου. Ὑπάρχει ὅμως κι' ἕνα ἄλλο στοιχεῖο στόν «Φιλοκτήτη», ἀπώτερα ἱερό, πού, αὐτό, μέ πολλή δυσκολία θά τό προσεγγίσουμε. Ἂς δοκιμάσουμε ὡστόσο.

Ἐξωτερικά, ἐντοπίζεται σ' ὁρισμένα στοιχεῖα τοῦ μύθου. Στοιχεῖα προγενέστερα ἀπό τήν κυρίως δράση τοῦ ἔργου. Εἶναι ἡ μυστηριώδης πληγή πού γίνεται μοῖρα τοῦ Φιλοκτήτη. Καί εἶναι ἡ παράδοξη ἱερότητα πού ἀκτινοβολεῖ ἀπό τό τόξο τοῦ Ἡρακλῆ. Ἂν τά στοιχεῖα αὐτά τά πάρουμε σάν ὅρους ἁπλά ἀπίθανους τῆς λαϊκῆς μυθοπλαστικῆς φαντασίας, τότε πάει: σφαλίσαμε γιά πάντα τήν πόρτα πού ὁδηγεῖ στό ἄδυτο. Εἶναι ἡ στάση πού παίρνει αὐτομάτως ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας. Ξαστοχᾶμε ἔτσι τήν κρυφή δύναμη τῆς ἀρχαίας μυστικοπάθειας, τό αἴσθημα ἐκεῖνο ἑνός μυστηρίου γιά μᾶς σήμερα κλειστοῦ καί πού εἶχε μιάν ἀλλόκοτα ζωοποιό ἀρετή. Ἡ πληγή τοῦ Φιλοκτήτη, τό τόξο τοῦ Ἡρακλῆ, δέν εἶναι ὅροι αὐθαίρετοι, καθώς στό παραμῦθι, προορισμένοι νά προξενήσουν τήν ἐντύπωση τοῦ παράδοξου. Τό παράδοξο δέν συγκινεῖ. Ξιππάζει μόνο. Πίσω ὅμως ἀπό τέτοια δεδομένα κρυβόταν ἕναν καιρό κάποιο αἴσθημα πολύ διαφορετικό, καθαρά θρησκευτικό, μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ θρησκεία δέν ἔχει ἀκόμα ἐκλογικευτεῖ, φτωχήνει, δέν ἀναγκάστηκε νά συνθηκολογήσει γιά νά ἐπιζήσει. Ἡ ἀρχαία μυστικοπάθεια ἔχει μέσα της μιά φρικίαση γιά μᾶς σήμερα ἀσύλληπτη. Εἶναι ἑρμηνεία τοῦ κόσμου ξένη στή λογική καί στήν ἠθική — τά δύο αὐτά χρησιμοθηρικά συστήματα πού ὁρίζουν, περιορίζουν σήμερα τήν ἐπικοινωνία μας μέ τό θαῦμα τοῦ κόσμου.

Ἀπό τήν ἄποψη τούτη, ἡ ἀρχαία μυστικοπάθεια παρουσιάζει ἀπέναντι στή δική μας μιάν αἰσθητή ὑπεροχή. Γιά μᾶς σήμερα μοιάζει ὑψηλό μόνον ὅ,τι λίγο πολύ σχετίζεται μέ τήν ἠθική μας. Ἀναζητοῦμε στό θέαμα τοῦ κόσμου ἕναν εἱρμό λογικό, πού νά δίνει ἱκανοποίηση στίς προσωπικές μας ἀξιώσεις. Ὁ χριστιανικός κόσμος ἀποτιμᾶ τόν πόνο κατά τό μέτρο πού ἐξασφαλίζεται ἔτσι ἡ μεταθανάτια ἀνταπόδοση, ἡ ἀνταμοιβή σέ μιάν ἄλλη ζωή γιά ὅ,τι καταβάλλουμε στήν παροῦσα. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πιστεύω πώς πρόκειται γιά μιά προσαρμογή ἐγωϊστική, ἂν κι' ἀνθρώπινα δικαιολογημένη, τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ καί πού τήν παραμορφώνει. Ἡ θυσία τοῦ Ναζωραίου δέν εἶχε τό νόημα τῆς αὐτοσωτηρίας. Εἶταν πράξη ὑψηλῆς, τραγικῆς προσφορᾶς, γιά τήν ἔξαρση τοῦ συνόλου. Ἡ ἄνοδος στό σταυρό εἶναι πράξη ἡρωϊκή καί κάθε ἡρωϊκή πράξη ὁρίζεται ἀπό τήν αὐταπάρνηση. Μεταγενέστερες, πρακτικές ἀνάγκες, ἔκαναν τήν αὐτοθυσία τοῦ Ἰησοῦ νά μετατραπεῖ σέ παρότρυνση γιά ἐγωϊστική φροντίδα. Στόν καιρό τοῦ «Φιλοκτήτη» καί τοῦ ἀρχαίου κόσμου στήν ἀκμή του, τέτοια ἀτομικιστική μέριμνα δέν εἶταν νοητή. Στήν Τραγωδία ἡ ἠθική εἶναι ἕνα πράγμα καί τό μυστήριο εἶναι ἕνα ἄλλο πράγμα. Συνεργάζονται γιά νά πλέξουν τό δρᾶμα, διασταυρώνονται ἤ συγκρούονται, δέν συγχέονται ὅμως στή βαθύτερή τους οὐσία. Ἀπό ἐκεῖ καί τό παράδοξο, τό ἐσωτερικό ἀγεφύρωτο πού παρουσιάζουν σ' ἐμᾶς, τούς μικροαστούς καταθέτες ἑνός κόσμου πού λογαριάζει πάντα, πονηρά, τόν τόκο τοῦ κεφαλαίου του.

Ἡ ἀρχαία μυστικοπάθεια εἶναι τό αἴσθημα τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς πού τρέφει ἕνας κόσμος ἡρωϊκός. Διατυπωνόταν μέ τό μαγικό στοιχεῖο, δηλαδή μέ τό σύμβολο ἑνός αἰνίγματος. Τέτοιος παρουσιάζεται ὁ κόσμος στά μάτια τοῦ ἄδολου ποιητῆ. Καί ποιητής λέγεται αὐτός πού ἔχει τή χάρη ν' ἀντικρύζει τό θέαμα τῆς ζωῆς μέ τό δροσερό ξάφνιασμα τοῦ παιδιοῦ, μέσα σ' ἕνα ἀνεξάντλητο θάμπος. Τό τόξο τοῦ Ἡρακλῆ, ἡ πληγή τοῦ Φιλοκτήτη, ἀναδίνουν γιά τήν ἀρχαία ψυχή ἕνα μυστικό φῶς. Περιέχουν μιά δικαίωση πού εἶναι πέρα ἀπό τή δικαιολογία. Ἔχουν τήν ἱερότητα τῆς μαρμαρυγῆς τοῦ στερεώματος ὅταν τό κοιτάζεις δίχως νά τό μετατρέπεις, γιά νά τό ξορκίσεις, σέ πρακτικά μαθηματικούς τύπους καί ὑπολογισμούς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Κυριακή 25 Ἰουνίου 1961

ΕΜΕΙΣ, Ο ΤΟΠΟΣ ΜΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΞΕΝΟΙ

235

ΑΣ ΠΡΟΣΕΞΟΥΜΕ ΤΗΝ ΑΝΟΔΟ ΤΟΥ ΓΟΗΤΡΟΥ ΜΑΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

ΑΠΛΑ ΜΕΣΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ, ΑΛΛΑ ΑΠΑΙΤΟΥΝ ΠΡΟΣΟΧΗ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑ

Τοῦ συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕναν καιρό αὐτός - ἐδῶ ὁ τόπος, στή συνείδηση τῶν μορφωμένων ξένων, εἴταν μιά ἁπλή τοποθεσία μέ ἐρείπια, κατάλληλη γιά ρωμαντικούς ρεμβασμούς. Ἡ Ἱστορία φαινόταν νά ἔχει περάσει ἀπό ἐδῶ, πρίν ἀπό χιλιάδες χρόνια, καί νά ἔχει φύγει. Χάσμα ἀγεφύρωτο χώριζε τήν ἀρχαία ἐποχή ἀπό τή νέα. Κάθε τι ἐνδιάμεσο, καί τό Βυζάντιο μέ τό δραματικό του μεγαλεῖο, καί ἡ Φραγκοκρατία μέ τό βαθύ της νόημα, εἴτανε ξεγραμμένα. Ἡ σκλαβιά, ἔπειτα, τῶν τεσσάρων αἰώνων πού εἶχαν ἀκολουθήσει, ἔμοιαζε νά ἔχει πνίξει κάθε σπέρμα ἐθνικῆς ἤ πολιτιστικῆς συνέχειας. Τό χειρότερο εἴταν πώς οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ τόπου εἶχαν παραδεχτεῖ τήν ὑποτιθέμενη μοῖρα τους, νά εἶναι δηλαδή κάτι σά φύλακες μουσείου. Τίς φιλοδοξίες τους, τίς ἀνεπίγνωστα θλιβερές, τίς εἶχαν προσανατολίσει ἀνάλογα. Μέσα στόν ἀναδρομικό τους ὁραματισμό, τή δίψα νά ξαναγυρίσουν πίσω μέ κάθε τρόπο, κρυβόταν ἀπωθημένη, ἀσύνειδη, ἡ αὐτοπεριφρόνηση. Χωρίς νά τό καταλαβαίνουν, ἔπαιρναν ἀπέναντι στόν ξένο, εἴτε περιηγητή, εἴτε πολιτικό ἡγέτη μεγάλης χώρας, στάση ἐπαιτική.

Ἀπό τότε, δόξα νἄχει ὁ Θεός, πολλά ἄλλαξαν. Καί μέσα μας καί στή συνείδηση τῶν ξένων. Τό ἑλληνικό γόητρο ἀναστηλώθηκε. Δέν εἶναι ἡ στιγμή νά ποῦμε τό πῶς καί τό γιατί. Χρειάστηκε, μιά φορά, καί κόπος καί αἷμα. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία, πού πρέπει ἰδιαίτερα νά τονιστεῖ, εἶναι κάτι πού κι' ἄλλοτε τό ὑπογραμμίσαμε: Πώς ὅποιος τυχαίνει νά ἔρθει σ' ἐπαφή μέ ξένους πνευματικούς κύκλους τά τελευταῖα χρόνια, διαπιστώνει πώς τό κλῖμα ἄλλαξε αἰσθητά. Δέν εἴμαστε πιά ἐπίγονοι· λογαριαζόμαστε ἀπόγονοι. Δέν μᾶς ἀντικρύζουν σά συντηρητές ἀρχαιοτήτων· μᾶς βλέπουν σάν ἕνα λαό ζωντανό, πού ἔχει παράδοση, ἀλλά καί προσωπικότητα, ἱστορία ἀλλά καί παρόν. Ἡ σύγχρονή μας ζωή, μέ τή λαϊκή καί τήν ἐπώνυμη Τέχνη της, μέ τά ἤθη της, μέ τά ἔθιμά της, γίνεται ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἀγάπης καί προσοχῆς. Ἀγαπιέται ὁ τόπος μας ὄχι μόνο γιά τά ἐρείπιά του ἀλλά καί, περισσότερο ἀκόμα, γιά τή σύγχρονή του φυσιογνωμία καί ζωτικότητα. Ὁ τουρισμός, πού ἐνισχύθηκε διεθνῶς στίς ἡμέρες μας, σέ συνδυασμό καί μέ τήν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου στό ἐξωτερικό, βοηθάει νά ἔρχονται στήν Ἑλλάδα πλῆθος ξένοι ὅλων σχεδόν τῶν κοινωνικῶν τάξεων, πού τή γνωρίζουν ἔτσι ἀπό κοντά, συνδέονται μαζί της, μιλᾶνε ὕστερα γι' αὐτήν, παίρνουν ἀναμνηστικά της, ἀποκτοῦν ἐδῶ προσωπικά βιώματα, νοσταλγοῦν, ξανάρχονται. Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ εὐχάριστα, καί, ἄν ἐξαιρέσει κανένας κάποιες ἐδῶ - ἐκεῖ ἀστοχίες, δείχνουν πώς θά πᾶνε καλύτερα ἀκόμα.

2-36

Ὑπάρχει ὡστόσο ἕνα θέμα σπουδαιότατο, πού δέν τό ἔχουμε καθόλου συλλάβει καί ἀντιμετωπίσει. Μιλῶ τώρα ἀπό προσωπικές ἐντυπώσεις πρόσφατες. Εἶναι ἡ κατάλληλη ὀργάνωση τῶν μορφωτικῶν μας σχέσεων μέ τό ἐξωτερικό. Ὄχι ἡ ἀάριστη, ἡ τυπική, ἐκείνη πού γίνεται γιά νά γίνεται, ἀπό ράθυμους ἐντεταλμένους καί δίχως κανένα ἐνδιαφέρον βαθύτερο ἀπό μέρους τοῦ κράτους. Στά πνευματικά κέντρα τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς ὑπάρχουν σήμερα ἑστίες ἑλληνολατρίας ἔνθερμης, ὅσο κι' ἀθόρυβης, ἐκφραζόμενες κατά κανόνα ἀπό ἄτομα διακεκριμένα ἤ καί ἀπό μικρές ὁμάδες ἐπιστημόνων, ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος γενικά. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, καθηγητές Πανεπιστημίων, συγγραφεῖς, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, ἐργάζονται μέ πάθος καθαυτό συγκινητικό γιά τήν προβολή καί διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μιλᾶνε, διδάσκουν, διαπλάθουν γενεές, γράφουν βιβλία μεγάλου κύρους, φωτίζουν πλευρές τῆς πνευματικῆς καί τῆς ἐθνικῆς ζωῆς μας μέ ἀντίληψη ζωντανή, σύγχρονη. Δέν πρόκειται πιά γιά ἀρχαιολατρία στενή, καθώς ἄλλοτε. Πρόκειται γιά ἑλληνολατρία, ἀγάπη καί ἔξαρση πάσης Ἑλλάδος.

Εἴμαστε ἄραγε προετοιμασμένοι σάν κράτος ν' ἀνταποκριθοῦμε ἀνάλογα σ' αὐτό τό ρεῦμα; Φοβᾶμαι πώς ὄχι. Ποιά εἶναι ἡ ἀριμόδια, ἐνήμερη Ὑπηρεσία πού τό παρακολουθεῖ καί τό ἐνθαρρύνει; Ποιός ἐξασφαλίζει τό σύνδεσμό μας μαζί του; Ἄτομα μεμονωμένα, ὅταν ταξιδεύουμε, ἤ κι' ἀπό μακριά, μέ προσωπικές σχέσεις, κάνουμε ὅ,τι μποροῦμε γιά νά δώσουμε τήν ἐντύπωση πώς ἡ ἀνταπόκριση δέν λείπει. Αὐτό ὅμως εἶναι πολύ λίγο ὅταν δέν ἀξιοποιεῖται καταλληλα ἀπό τήν Πολιτεία. Τό ἐπίσημο ἐνδιαφέρον ἔχει ἄλλη σημασία σέ τέτοιες περιστάσεις. Ὑπάρχουν στό ἐξωτερικό ἐπιστημονικές κορυφές πού ἔχουν κάνει ἔργο τῆς ζωῆς τους τήν προβολή τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων καί πού τό ἑλληνικό κράτος τίς ἀγνοεῖ. Οὔτε μιά τιμητική διάκριση σ' ἀνθρώπους πού εἶναι κεφάλαια πολύτιμα γιά τή χώρα μας. Ἔρχονται καί ξανάρχονται δίχως ποτέ νά κληθοῦν, νά φιλοξενηθοῦν, νά ἰδοῦν ὅτι τούς ἔχουμε προσέξει. Καλοῦνται στά διάφορα Φεστιβάλ πρόσωπα, πού τά εὐνοεῖ ἡ ἐπιπόλαια φήμη τῆς σπιγμῆς καί πού δέν ἔχουν πάντοτε τήν ἀνάλογη πνευματική βαρύτητα. Καλά εἶναι ἀπό μιάν ἄποψη κι' αὐτά, προσθέτουν στό διαφημιστικό μέρος. Πῶς ὅμως ἐξηγεῖται νά μήν καλοῦνται πνευματικές κι' ἐπιστημονικές κορυφές πού εἶναι ἐμποτισμένες ἀπό τό ἑλληνικό πνεῦμα, πού τό ὑπηρετοῦν μέ κῦρος κι' ἔξαρση, καί νά προβάλλονται ἐκεῖνοι πού μόνον αὐτόγραφα εἶναι σέ θέση νά δίνουν στίς δεσποινίδες τῶν συνοικιῶν;

❁

Ἡ ἄνοδος τοῦ ἑλληνικοῦ γοήτρου στό ἐξωτερικό ἔχει πάρει τά τελευταῖα χρόνια διπλό δρόμο. Ὁ ἕνας εἶναι ἡ μόδα. Ὁ ἄλλος ἡ σοβαρή προσοχή σέ ὅ,τι βαθύτερο, ἑλληνικότερο ἔχουμε. Τό πρῶτο, ἡ μόδα, θά περάσει. Ἂν σταθοῦμε ἱκανοί νά τό ἐκμεταλλευθοῦμε καταλληλα, μπορεῖ κι' ἀπ' αὐτό κάτι νά στερεώσουμε. Τό δεύτερο ὅμως θ' ἀλλάξει θεμελιακά τή θέση μας μέσα στήν Οἰκουμένη. Αὐτό εἶναι πού θά προβάλει τή χώρα μας μ' ἕναν τρόπο δίχως προηγούμενο μέσα στή νεώτερη Ἱστορία. Ὅ,τι ἡ πολιτική μιας, ἡ ἀναγκαιστικά ἐξαρτημένη καί στενή, δέν μπορεῖ νά κατορθώσει, ὅ,τι οἱ διαστάσεις μας οἱ γεωγραφικές δέν εὐνοοῦν, ὅ,τι ἡ πολυέξοδη διπλωματία μας ὀνειρεύεται ἄγονα, θά μᾶς τό ἐξασφαλίσει ἡ ἀξιοποίηση μιᾶς προσφορᾶς αὐθόρμητης ἀπό μέρους τῶν ξένων. Αὐθόρμητης κι' ἀνυστερόβουλης. Μέσα στόν τραχύ ἀνταγωνισμό τῶν μεγάλων ἐθνῶν, ἡ θέση μας θά εἶναι πάντοτε μειονεκτική ἄν δέν καταλάβουμε πώς ἡ χώρα τούτη μιά κυρίως ἀκτινοβολία καί βαρύτητα μπορεῖ νά ἔχει: Τήν πνευματική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Ἰουνίου 1961

2-34

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΥΠΟΝΟΜΕΥΤΙΚΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θά εἶταν ἀρκετά δικαιολογημένο ν' ἀναρωτηθεῖ κανένας τί λογῆς συνέπειες μπορεῖ νά ἔχει, πάνω στ' ἄτομα καί στό σύνολο, ὁ ἐναλλασσόμενος τόνος τῶν καθημερινῶν εἰδήσεων σχετικά μέ τή διεθνῆ κατάσταση. Ἀπειλή—ἐλπίδες—ἀπειλή: αὐτό εἶναι τό σχῆμα πού ἔρχεται καί ξανάρχεται στερεότυπα, ἐπίμονα, κάποτε κι' ἐφιαλτικά, καθώς τό διατυπώνουν οἱ τηλέγραφοι, τά πρακτορεῖα, νά ὑφάνει τή ζωή μας. Οἱ μεγάλοι τῆς Γῆς προβαίνουν κάθε τόσο σέ δηλώσεις, πότε ἀδιάλλακτες, πότε ἐνθαρρυντικές, βγάζουν λόγους, ἀνταλλάσσουν μηνύματα, συναντιόνται, συσκέπτονται, διασκέπτονται, καί ὅλ' αὐτά καταλήγουν, θά ἔλεγε κανείς, στόν ἴδιο πάντα φαῦλο κύκλο, ἀπό ὅπου δέν φαίνεται νά ὑπάρχει διαφυγή.

Ἀπό μιάν ἄποψη, ἡ πολιτική ζωή τοῦ κόσμου αὐτη εἶταν πάντα. Πορευόταν μέ ρυθμό δίχρονο: Εἰρήνη ἤ πόλεμος, εὐμάρεια ἤ δυστυχία, τάξη ἤ ἐπανάσταση. Τρίτη κατάσταση, πραγματικά, δέν μποροῦσε νά εἶναι νοητή, ἀφοῦ στίς ἀντιθέσεις αὐτές συνοψίζεται λογικά τό περιθώριο τῶν φυσικῶν δυνατοτήτων. Τό θέμα ὅμως εἶναι πῶς ἀντιδρᾶ ἀπέναντι σ' ἕνα τέτοιο σχῆμα ἡ ἀνθρώπινη ψυχή. Μποροῦμε κάλλιστα νά ὑποστηρίξουμε πώς, στήν παλιά, πατροπαράδοτη ἐναλλαγή, ἦρθε νά προστεθεῖ, τά τελευταῖα χρόνια, ἕνα νέο στοιχεῖο. Κάτι παράπλευρο, σά φαρμακερό ὑποπροϊόν. Εἶναι ὁ ἐξοπλισμός ἤ ἡ ὑπονόμευση πού γίνεται στό νευρικό σύστημα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν καθιέρωση ἀκριβῶς καί τή μεταβολή σέ μέθοδο τῆς ἐναλλαγῆς. Τήν εἶχαν ἀποκαλέσει, χτές ἀκόμα, κι' ἀρκετά εὔγλωττα, «πόλεμο νεύρων». Ὁ χαρακτηρισμός εἶναι σωστός.

Πραγματικά, ὁ κόσμος, ἄλλοτε, ἤξερε τίς ξεκαθαρισμένες καταστάσεις: Ἕνας πόλεμος εἶταν ἕνας πόλεμος καί μιά εἰρήνη μιά εἰρήνη. Ἄν στό διάστημα πού βασίλευε ἡ δεύτερη προετοιμαζόταν ὁ πρῶτος, αὐτό δέν εἶχε σημασία, γιατί οἱ καταστάσεις χαρακτηρίζονται ἀπό τό δεσπόζοντα τόνο τους. Ἄλλωστε κι' ἕνας πόλεμος, ἀπό μιάν ἄποψη, δέν εἶναι παρά προετοιμασία εἰρήνης: Σ' αὐτήν καταλήγει. Ἡ περίτεχνη, ἡ διαβολική ἐπινόηση τῶν καιρῶν μας, αὐτή πού κάνει ὅλους τούς προγενέστερους καιρούς νά φαίνονται ἀφελέστατοι, εἶναι πώς κατόρθωσε νά δημιουργήσει καί νά ἐπιβάλλει μιά τρίτη κατάσταση, ἀκριβῶς ὅπως ἡ Βιολογία ἀρχίζει νά προκαλεῖ κυοφορίες ἐργαστηριακές, τερατογενέσεις μέσα σέ πειραματικούς σωλῆνες. Ἡ ἀνάμεσα στόν πόλεμο καί στήν εἰρήνη κατάσταση, εἴτε «ψυχρό πόλεμο» τήν ἀποκαλέσουμε, εἴτε «πόλεμο νεύρων» (ἡ διαφορά εἶναι ἀντικειμενικά ἀσύλληπτη, σάν πρόθεση τό πολύ - πολύ νοεῖται), ἡ κατάσταση λοιπόν αὐτή πού δέν κυλάει, δέν φεύγει, δέν εἶναι μεταβατική, ἀλλά διαιωνίζεται καί συστηματοποιεῖται, περιποιεῖ τιμή στήν ἐφευρετικότητα τῆς ἀνθρώπινης κακεντρέχειας πού ἐπινόησε τά διάφορα βασανιστήρια τῶν αἰώνων.

Γιατί δέν πρόκειται γιά τυχαῖο γεγονός, δημιουργημένο ἀπό τήν ἀνεύθυνη δύναμη τῶν πραγμάτων. Πρόκειται ἡ σοφία του. Ὁ ψυχρός πόλεμος προδοτικό. Ἀντί νά χτυπάει τόν ἀντίπαλο ἄμεσα, σ' ἀνοιχτή σύγκρουση, ὑπονομεύει τό ἠθικό, κι' ὄχι μόνον ἐκείνου. Σέ τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ σοφία του. Ὁ ψυχρός πόλεμος ἀποβλέπει στό νά σπάσει τά νεῦρα τοῦ ἀνθρώπου γενικά. Νά τόν κάνει κουρέλι ἄβουλο, ὄργανο πειθήνιο ἐκείνου πού τόν ἔχει ἐξαπολύσει. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς τοῦ ἔχει δώσει αὐτή τήν ἐξουσία. Σέ καιρούς ὅπου οἱ πολεμιστές χτυπιόνταν μεταξύ τους μέ ὅπλα λίγο - πολύ ἀγχέμαχα, τέτοιες σαδιστικές ταλαιπωρίες τοῦ συνόλου δέν εἶταν νοητές. Ἀλλά κι' ἀργότερα, τότε πού εἶχε τήν πρωτοβουλία τό κανόνι, ἡ ἀκτίνα καταστροφῆς εἶταν πάλι περιορισμένη. Αἴσθημα ἀνασφαλεί α ς μποροῦσε νά κυριέψει—καί γιά βραχύ διάστημα—τούς κατοίκους μιᾶς συνοριακῆς περιοχῆς. Σήμερα τό αἴσθημα ἀνασφαλείας κυριεύει τήν ὑδρόγειο. Ὁ ἐναλλασσόμενος ρυθμός μέ τό σχῆμα ἀπαισιοδοξία — ἐλπίδες — ἀπαισιοδοξία, δηλητηριάζει σταθερά κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα, ὑποβάλλει σέ μιά καθημερινή διεργασία τό νευρικό του σύστημα.

Πῶς ἀντιδρᾶ στήν ὕπουλη τούτη ἐπίθεση ὁ ἄνθρωπος; Ποιές δυνάμεις του ἀντοχῆς ἐπιστρατεύει; Ἡ μιά, ἡ προφανέστερη, εἶναι ἡ ἐξοικείωση. Συνηθίσαμε στίς εἰδήσεις πού μᾶς προσφέρει ὁ καθημερινός Τύπος, ἔχουμε πάθει μέ τόν καιρό ἕνα εἶδος ἀνοσίας, ἀνησυχοῦμε πολύ μέτρια, δυσανάλογα μέ τό μέγεθος τῆς ἀπειλῆς, τό συνηθέστερο δέν τήν παίρνουμε καί πολύ στά σοβαρά, λέμε μέσα μας: «μπλόφα εἶναι», ἤ «θά περάσει κι' αὐτό, καθώς τ' ἄλλα».

Ἡ ἄμυνα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἄς σημειωθεῖ ὡστόσο πώς εἶναι πολύ σχετική. Σχετικότερη, πάντως, ἀπό ὅ,τι νομίζουμε ἤ αἰσθανόμαστε. Εἶναι σχετική γιατί ἡ ἐξοικείωσή μας περιορίζεται στήν ἐπιφάνεια. Ἡ ἀνησυχία κατασταλάζει κάμπο - κόμπο στό ἀσύνειδό μας, γίνεται βίωμα σκοτεινό, βαθύ. Πλῆθος ἄνθρωποι γύρω μας χάνουν λίγο - λίγο τήν ἐμπιστοσύνη τους στή ζωή, τό κέφι τους γιά δημιουργία, τή διάθεση γιά εὐγενικές ἐξάρσεις, θυσίες, καί δέν ξέρουν, καί δέν ξέρουμε, τό γιατί. Ἔπειτα ἡ ἐξοικείωση αὐτή δέν γίνεται καί χωρίς μιάν ἀνάλογη ἐξέλιξη στόν πνευματικό τομέα. Ἡ «φιλοσοφία» μας περί ζωῆς—ἡ φιλοσοφία τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἡ κοινή, ἡ μαχόμενη,—διαμορφώνεται σύμφωνα μέ τούς ἀντικειμενικούς ὅρους πού προσδιορίζουν τή σχέση του μέ τήν κοινότητα καί πού τοῦ δίνουν ἄφωνα, ἀδιάκοπα, τό στίγμα γιά τό ποιά θέση κατέχει μέσα στό σύμπαν. Μιά θέση, κλυδωνιζόμενη, ἐκτεθειμένη στό ἔπακρο, ἀπελπιστική, δημιουργεῖ ἀνάλογη «φιλοσοφία», ὅπως ἔχει δημιουργήσει κι' ἀνάλογη ψυχολογία. Δέν εἴμαστε φτιαγμένοι γιά ἐθελοντές σέ «τάγμα θανάτου». Ὁ θάνατος εἶναι ἕνα γεγονός πού ἡ ψυχική ὑγεία τό δέχεται σά νόμο, ἀλλά τό ἀγνοεῖ σάν πραγματικότητα καί πού, ἔτσι ἤ ἀλλιῶς, τό ἀντιστάθμίζει μέ τό πάθος γιά διαιώνιση. Παραδοχή καθολικοῦ θανάτου, ὁλέθρου γενοκτονικοῦ, εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο κάτι βαθύτατα προσβλητικό. Ἀντιστρατεύεται τήν κατάφαση πού εἶναι αὐτόχρημα τό γεγονός τοῦ ὑπάρχειν.

Ἡ ἄλλη δύναμη πού ἐπιστρατεύουμε γιά ν' ἀντέξουμε στό σφυροκόπημα τῶν ἀντιφατικῶν εἰδήσεων εἶναι ἕνα εἶδος ἀπάθειας βαρυεστημένης, μηδενιστικῆς. Αὐτή δέν ἔχει τήν ἴδια ποιότητα μέ τήν ἐξοικείωση, κι' ἄς μοιάζει ἔτσι. Εἶναι ἀπόρροια γενικότερων συνθηκῶν ἱστορικῆς ζωῆς, ἀπώλειας τῶν μεταφυσικῶν ἐρεισμάτων πού ἄλλοτε τή δικαίωναν καί τήν καθαγίαζαν. Ὥρες - ὧρες, ὅταν τό ἔνστικτο, ἡ αὐτοσυντήρηση, δέν μιλάει μέσα μας πολύ ζωηρά, νιώθουμε μιάν ἀδιαφορία περιφρονητική ἀπέναντι στήν ὕπαρξη ἤ στήν ἀνυπαρξία, γιά τόν ἁπλό λόγο πώς καί τά δυό μᾶς φαίνονται τό ἴδιο ἀδικαίωτα, αὐθαίρετα. Τώρα πιά δέν εἶναι ἡ ἐνεργητική ἀπελπισία πού λειτουργεῖ, ὅπως στήν προηγούμενη περίπτωση. Εἶναι, ἀντίθετα, μιά ἀδράνεια τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, ξεκινημένη ἀπό μακρυά, ἀπό αἰῶνες δυσπιστίας, ἀπιστίας. Οἱ εἰδικές συνθῆκες τοῦ καιροῦ μας, τήν ἐλίπαναν, τήν καλλιέργησαν. Ἀδιαφοροῦμε κυνικά γιά τήν ὕπαρξη, βλέποντας πόσο λίγο βαραίνει μέσα στό σύστημα τιμῶν τοῦ κόσμου. Μιά διάθεση εἰρωνείας ὑποβόσκει κάτω ἀπό τήν περιφρόνησή μας, πού γίνεται κι' ἐντονότερη γιά νά μᾶς ὁπλίσει ἀπέναντι στό ἐνδεχόμενο ἑνός ὁλοκληρωτικοῦ ἀφανισμοῦ.

Νά, μέ δυό λόγια, τό ψυχικό καί ἠθικό καταστάλαγμα τῆς πολιτικῆς «ἰσορροπίας» πού ρυθμίζει αὐτή τή στιγμή τίς τύχες τοῦ πλανήτη καί φροντίζει γιά τήν εὐτυχία μας. Πλάϊ σ' αὐτό, μή τό λησμονήσουμε, ὑπάρχει καί τό ἀντίδοτο μιᾶς συλλαλητηριακῆς μωρίας, πού ζητωκραυγάζει, ἐνθουσιάζεται, κάνει τό κόρο σέ κάθε δημοκοπία, κάθε φορά πού αὐτό χρειάζεται στούς ἀρχηγούς τῆς κλάκας. Πλάϊ στόν ἄνθρωπο μέ τήν κοσμολογικά ἐπαναστατημένη συνείδηση, παίρνει θέση ἔτσι κι' ἐκεῖνος μέ τή στοιχειώδη. Πλάϊ στόν ἀγωνιώδη, ὁ ἀνύποπτος. Μόνο πού δέν εἶναι αὐτός ἡ λύση, ἡ σωτηρία. Ἀντίθεται: Ἡ εὐπιστία του ἀκριβῶς προλειαίνει τό ἔδαφος σέ ὅλους τούς ἐκβιασμούς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΣ

2-38

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Ἰουλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τά προβλήματα τοῦ καιροῦ μας, τά μεγάλα, τά συνεχῶς διατυμπανιζόμενα, αὐτά πού ἡ διανόηση τῆς λευκῆς φυλῆς, τόσο συχνά, τ' ἀντικρύζει ἀπό τήν ὑψηλή σκοπιά τους, μ' ἕναν αὐτάρκη ἀριστοκρατισμό, δέν θά μπορέσει νά τά συλλάβει ἐκεῖνος πού θά παραβλέψει τό πρόβλημα τῶν προβλημάτων: Τήν πεῖνα. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τίς ἤπιες μορφές της: τήν ἀπορία ἤ τόν ὑποσιτισμό. Πρόκειται γιά μιά τρομαχτική πραγματικότητα: Τήν ἀσιτία. Δυό δισεκατομμύρια ἀνθρώπινα ὄντα, αὐτή τή στιγμή, σέ διάφορες περιοχές τῆς γῆς, πεθαίνουν γιατί δέν ἔχουν νά φᾶνε. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς πρωτοβουλίας πού ἀνέλαβε ὁ Ο.Η.Ε. γιά τήν ἐνίσχυση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καί γιά τή διατροφή τοῦ κόσμου, ἕνας Γάλλος λογοτέχνης, ὁ Πιέρ Γκασκάρ, ἔγραψε ἕνα ἄρθρο βασισμένο σέ προσωπικές του ἐντυπώσεις ἀπό πρόσφατο ταξίδι του. Θά σταματήσω σέ δυό-τρία του σημεῖα.

Φυσικά, ἀπό τίς πέντε ἠπείρους, ἐκεῖνες πού λιμάζουν περισσότερο εἶναι ἡ Ἀσία καί ἡ Ἀφρική. Στήν Ἰάβα, ὁ Γκασκάρ μᾶς πληροφορεῖ πώς τό πενῆντα τοῖς ἑκατό τῶν παιδιῶν πεθαίνει στήν ἀγκαλιά. Στό χωριό ὅπου ὁ συγγραφέας ἔμεινε, θάβανε ἕνα παιδί τήν ἡμέρα. Ἀλλά καί στίς Ἰνδίες, στίς Φιλιππίνες, πλῆθος μικρά παιδιά πού ζοῦν, εἶναι τυφλά ἀπό ἀβιταμίνωση. Στήν Ταϊλάνδη (Σιάμ), μόνο τό 44% τῶν παιδιῶν φτάνει στά δεκαπέντε του. Σ' ὁρισμένες περιοχές τῆς Αἰθιοπίας οἱ θάνατοι ξεπερνᾶνε τίς γεννήσεις. Οἱ πληροφορίες αὐτές περιορίζονται στίς χῶρες πού ἔτυχε νά γνωρίσει ὁ ἀρθρογράφος.

Καί μπαίνει ἔτσι τό μεγάλο, τό ἀδυσώπητο ἐρώτημα: Πῶς μπορεῖ ὁ κόσμος νά πηγαίνει καλά ὅταν στά παρασκήνιά του στιβάζεται τόση δυστυχία; Ἄς ὑποθέσουμε πώς ἡ συνείδησή του τά καταφέρνει νά μένει ἀδιατάραχη. Περνᾶμε μιά φάση τῆς Ἱστορίας, ἄλλωστε, ὅπου ὅσο πιό ἀτάραχη μένει ἡ συνείδηση, τόσο ὀξύτερη γίνεται ἡ ἀνataραχή γύρω. Γιατί ἡ δυστυχία δέν περιμένει, πιά ἀπό τή φιλανθρωπία τό ἔλεος. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐγκαρτέρηση ἔπαψε νά ἔχει τό κῦρος θρησκευτικῆς ὑποταγῆς σέ κάποια θεϊκή τάχα βουλή, ὀρθώθηκε πάνοπλο τό πνεῦμα τῆς Δίκης. Δυστυχία σημαίνει στό ἑξῆς καταπάτηση δικαιωμάτων. Αὐτή εἶναι πού λογαριάζεται πιά ἀνόσια, κι' ὄχι—καθώς ἄλλοτε—ἡ ἀνταρσία. Ἔχουμε δηλαδή ἀπόλυτη ἀντιστροφή τῶν ὅρων. Ἕναν καιρό τήν ἱερότητα τήν εἶχε τό θῦμα. Τώρα τήν ἔχει ὁ τιμωρός.

Ὅταν μιλᾶμε γιά τά προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, δέν πρέπει νά μᾶς ξεφεύγει ποτέ ἡ τρομαχτική ἀλήθεια πού ἐκφράζεται μέ τήν ἀκραία αὐτή ἀνισότητα συνθηκῶν. Οἱ νηστικοί τοῦ κόσμου μας—καί εἶναι πιά ἕνας ὁ κόσμος—ἔχουν τά προβλήματα τοῦ ζώου, τοῦ θηρίου, ὄχι τοῦ ἀνθρώπου ὅπως τόν ἐννοοῦμε ὅσοι εὐνοηθήκαμε νά ζοῦμε μέσα σέ μιά διαφορετική πραγματικότητα. Ἔτσι καί τό ἀντίκρυσμα τῶν μεγάλων προβλημάτων γίνεται μέ τρόπο ἐντελῶς ἀσύμμετρο πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐποχή πού διανύουμε, καί πού ὁρίζεται ἀπό ὁρισμένες οἰκουμενικῆς σημασίας ἀνακαλύψεις, ἀπό ἱστορικές ἐξελίξεις γενικοῦ κύρους, ἀπό μιά πολιτιστική ἐπίδοση τοῦ ἀνθρώπου πού τόν χαρακτηρίζει καί βιολογικά, οἱ εἰδικές συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ ἕνα τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς ἀποτελοῦν ἕναν ὅρο ὑποχρεωτικό, κρίσιμο. Δέν ἀντικρύζεται, δέν μπορεῖ ν' ἀντικρυστεῖ μέ τρόπο ἐνιαῖο ἀπό τό ἀνθρώπινο γένος, μέσα στήν ἴδια ἱστορική στιγμή, τό ἠθικό πρόβλημα, τῶν ἀξιῶν, τό πολιτικό πρόβλημα ἤ τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ὑπάρχουν θέματα πού καί ἡ στοιχειωδέστερη ἀκόμα προσπέλασή τους προϋποθέτει ἕνα ἀναβαθμό, μιάν ἀποτίναξη τοῦ βαρύτερου ὑλικοῦ καταναγκασμοῦ, αὐτοῦ πού προσδιορίζει καί δεσμεύει τό ζῶο. Πῶς θέλετε νά ἔχει τό ἴδιο περιεχόμενο γιά τόν κάτοικο τῆς βόρειας Ἀμερικῆς καί τῆς Ἰάβας ἡ λέξη ἐλευθερία λόγου χάρη; Ὑπάρχουν ἀνθρώπινα ὄντα πού δέν ἔχουν ἀκόμα ἐξασφαλίσει τή δυνατότητα τῆς ἀναπνοῆς. Γίνεται λοιπόν νά ἔχουν κοινή σημασία, οἰκουμενική βαρύτητα, οἱ ἀξίες πού προβάλλουμε σά συνθήματά μας;

Ἀπό ἐκεῖ καί οἱ μεγάλες παρεξηγήσεις τοῦ καιροῦ μας. Ὅπως τό ἀνθρώπινο γένος δέν προχωρεῖ μέ τρόπο συμμετρικό, κατά μέτωπο, στόν ἱστορικό του δρόμο, ἔτσι καί ἡ ἀντιμετώπιση ἀπ' αὐτό τῶν δραματικῶν ἐρωτημάτων πού τοῦ θέτει ἡ ὕπαρξή του μέσα στό σύμπαν, γίνεται ἀσυνάρτητα. Βρισκόμαστε σ' ἀδυναμία νά συνεννοηθοῦμε μεταξύ μας γιατί μιλᾶμε διαφορετική γλώσσα ὁ καθένας μας. Μιλᾶμε διαφορετική γλώσσα ὄχι μόνον ἀνάλογα μέ τό οἰκονομικοπολιτικό στάδιο πού διανύουμε, ἀνάλογα μέ τό πολιτιστικό μας ἐπίπεδο, ἀνάλογα μέ τό ἄν εἴμαστε χορτᾶτοι ἤ πεινασμένοι. Μιλᾶμε διαφορετική γλώσσα κι' ἀνάλογα μέ τό βαθμό εὐαισθησίας πού διαθέτουμε. Ἔχει ἄλλο νόημα ἡ λέξη Θεός, ἤ ἡ λέξη ἐλευθερία, γιά κεῖνον πού περιφρονεῖ τήν πραγματικότητα τῆς Ἰάβας, τῆς Ταϊλάνδης, τῶν Φιλιππίνων, καί ἄλλο γιά κεῖνον πού τή συμμερίζεται. Ἡ γεωγραφική ἀπομάκρυνση, μ' ὅλο πού τόσο ἔχουν ἀλλάξει τά μέτρα τοῦ κόσμου μέσα στίς τελευταῖες δεκαετίες, ἀποτελεῖ πάντα ἕνα πρόσχημα πολύ βολικό γιά κεῖνον πού θά ἤθελε νά δικαιολογήσει τήν ἀναισθησία του. Κι' ἔπειτα, ἄς εἴμαστε ρεαλιστές: Ὁ ἄνθρωπος, ἐξ ὁρισμοῦ, κρύβει μέσα του ἀνεξάντλητα ἀποθέματα κτηνωδίας. Εἶναι ἱκανός ἀκόμα καί φιλοσοφικό κῦρος νά δίνει στόν κυνισμό του. Θυμᾶμαι πάντοτε ἕναν ἐργοστασιάρχη χτεσινόν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ, πού εἶχε τό θάρρος νά διακηρύξει, μπροστά σέ συντροφιά, τή θεωρία τῆς «φυσικῆς ἐπιλογῆς»: πώς ὅποιος πεθαίνει ἀπό τήν πεῖνα, ἐπαληθεύει ἔτσι, ἁπλούστατα, ἕνα φυσικό νόμο, ρυθμιστικό τῆς ζωῆς, πού θέλει νά ἐπιζοῦν οἱ ἰσχυρότεροι, οἱ πιό ἱκανοί νά ἐπιζήσουν. Ἡ θεωρία, μ' ὅλη της τή χοντροκέφαλη κοινοτοπία, ἔχει τήν ἀξία πώς διατυπώνει τήν ἀσύνειδη, αὐτόματη πίστη ἑνός τεράστιου—θ' ἀποφύγω νά πῶ πόσου—τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς...

Μ' ὅλο πού τά μέτρα μας νά κρίνουμε ἔχουν ἀναθεωρηθεῖ αὐτομάτως μέσα στήν τελευταία, κοσμοϊστορική περίοδο, πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὡστόσο πώς ὁ ἄνθρωπος παραμένει οὐσιαστικά ἀπασχολημένος ἀπό τά στενά ἐγωϊστικά του θέματα, ἀκόμα κι' ὅταν δέν ἔχουν τήν πρακτική βαρύτητα προβλημάτων. Ἄν κάτι ἄλλαξε αἰσθητά μέσα στόν κόσμο, αὐτό δέν εἶναι τό ποσοστό ἤ ἡ ἔνταση τῆς εὐαισθησίας. Εἶναι ἡ πίεση τοῦ ἐξαναγκασμοῦ. Βαραίνουν οἱ πεινασμένοι τῆς Γῆς σάν ἀπειλή κατά τῆς ἡσυχίας μας, ὄχι σά βάρος στή συνείδησή μας. Ἡ πρωτοβουλία ἔχει περάσει στούς ἴδιους. Τό κακό μόνον εἶναι πώς πάλι ἡ διαδικασία δέν γίνεται ὁμαλά. Αὐτοί πού ἔπεφταν χτές βορά τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ κεφαλαίου ἀνταλλάσσουν σήμερα τή χειραφέτησή τους μέ τήν προσχώρηση σ' ἕναν βλοσυρό, ἠθικά ἐξανδραποδιστικό ὁλοκληρωτισμό. Ἀπό θύματα γίνονται ὄργανα. Τά ἀγαθά πού τοῦ θυσιάζουν εἶναι ἀκόμα ἀδιανόητα, ἀνυποψίαστα γιά πληθυσμούς πού πεινᾶνε ἤ πού εἶναι πνευματικά ὑποανάπτυκτοι. Ἡ πληρωμή ὅμως εἶναι μακροπρόθεσμη: Ὅταν λυτρωθοῦν κι' αὐτοί ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ ζώου, τότε θ' ἀρχίσουν νά ὑποπτεύονται πόσο τό τίμημα πού κατέβαλαν εἶταν βαρύ.

Ἔτσι ὁ κύκλος θά συμπληρωθεῖ, διδακτικότατα: Ἐπειδή οἱ χτεσινοί ἄρχοντες τοῦ κόσμου δέν εἶχαν ξυπνήσει ὅταν εἶταν καιρός, δέν εἶχαν προχωρήσει σέ ἀνθρωπιά, ἡ πρωτοβουλία πέρασε σέ ἄλλα χέρια. Ἀλλά καί πάλι ἡ ἀνθρωπιά δέν πολυκέρδισε. Τό πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου—ἀλλοίμονο ἤ εὐτυχῶς—δέν εἶναι μόνο τό νά τρώει. Εἶναι καί τό νά μήν τρώει σιδεροδέσμιος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
FRENCH SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Ἰουλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

2-39

ΝΕΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στήν ἀντιφώνηση τοῦ Γάλλου πρωθυπουργοῦ κ. Μισέλ Ντεμπρέ, πού διαβάσαμε ὅλοι μας στίς ἐφημερίδες τοῦ περασμένου Σαββάτου — ἕνα κείμενο συνθεμένο μέ γαλατική κομψότητα λόγου— περνοῦσε μιά στιγμή χαρακτηριστικοῦ ὅσο κι' ὡραίου δισταγμοῦ. Εἶταν ἐκεῖ ὅπου ὁ χτεσινός μας ἐπίσημος ξένος ἀναρωτιόταν μήπως ἡ ἀναφορά στήν ἀρχαία 'Ιστορία αὐτοῦ - ἐδῶ τοῦ τόπου γίνεται ὑπερβολικά ἐπίμονη. Ἂς κρατήσουμε αὐτόν τό δισταγμό, γιατί ἔχει τό νόημά του. 'Υπογραμμίζει ἐκεῖνο πού σημειώναμε καί πάλι πρίν ἀπό μερικές ἡμέρες, ὅταν γράφαμε ἐδῶ γιά τήν ἀλλαγή ὕφους τῶν ξένων ἀπέναντι στή σύγχρονη ἑλληνική πραγματικότητα. Νιώθουν τήν ἀνάγκη νά μή τήν ἀντικρύζουν πιά σά μιάν ἁπλή ἐπιβίωση τῶν περασμένων. 'Η παρουσία τοῦ ζωντανοῦ Σήμερα, βαραίνει στή συνείδησή τους. 'Η ἐξέλιξη αὐτή, ἄν καί προετοιμασμένη σιγά - σιγά, ἀπό δεκαετίες,—ἀπό τή στιγμή, συγκεκριμένα, ὅπου ὁ 'Ελευθέριος Βενιζέλος πατάει γιά πρώτη φορά σάν κυβερνήτης τό πόδι του στήν ἠπειρωτική 'Ελλάδα—μπορεῖ ν' ἀναγραφεῖ στό ἐνεργητικό τῆς δικῆς μας ἐποχῆς.

Ὅσο κι' ἄν ἡ διαπίστωση τούτη μοιάζει ἁπλή, πρέπει ὡστόσο καλά νά τή ζυγιάσουμε. Συμφέρει ν' ἀντλήσουμε ἀπό αὐτήν ὅλα τά διδάγματα κι' ὅλη τήν περίσκεψη πού ἐπιβάλλει. Τήν εἴχαμε συνδέσει, σέ πρόσφατο ἄρθρο μας, μέ τίς ἐστίες ἐντονου κι' αὐθόρμητου φιλελληνισμοῦ — φιλελληνισμοῦ μέ τό νέο νόημα—πού ὑπάρχουν σήμερα στό ἐξωτερικό. Τήν ἀφορμή μᾶς τήν εἴχαν δώσει κάποιες ἐπαφές μας μέ πνευματικούς κύκλους τῆς 'Αμερικῆς καί τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Θά σταματήσω σήμερα σ' ἀνάλογη μαρτυρία, πού μᾶς ἔχει ἔρθει ἀπό πιό κοντά αὐτή: ἀπό τήν 'Ιταλία. Εἶναι ἕνα θερμότατο κείμενο, γραμμένο ἀπό τόν διαπρεπῆ καθηγητή τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Τορίνου κ. Αὔγουστο Γκοῦτσο. 'Ο κ. Γκοῦτσο, Διευθυντής τοῦ ἐγκριτου περιοδικοῦ «Φιλοσοφία», εἶχε ἔρθει ἐδῶ τόν περασμένο Σεπτέμβριο, γιά νά μετά-

2-40

σχει στό διεθνές συνέδριο Αἰσθητικῆς. Γυρίζοντας στή χώρα του, ἔγραψε τίς ἐντυπώσεις του στό περιοδικό του.

Ὑπογραμμίζεται ἐκεῖ, πρῶτα-πρῶτα, πώς ἕνα ταξίδι στήν Ἑλλάδα, σήμερα, ἔχει γίνει «πολύ τοῦ συρμοῦ». Ἡ παρατήρηση, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν καλοκάγαθα χιουμοριστικό της τόνο, ἀξίζει νά προσεχτεῖ. Ὄχι, καί πάλι, πώς δέν τό ξέραμε. Ὅλες οἱ ἀπό ἁρμόδιες πηγές πληροφορίες καί στατιστικές μᾶς τό βεβαιώνουν, οἱ προσωπικές μας ἐντυπώσεις τό μαρτυροῦν. Ἀλλά ἀξίζει νά σημειωθεῖ τώρα γιατί προέρχεται ἀπό ὑπογραφή μέ ἰδιαίτερη βαρύτητα καί γιατί ἀμέσως ὕστερα, ἀπό ὅ,τι ἀκολουθεῖ, παίρνει τήν πραγματική της σημασία. Τό ταξίδι αὐτό, ἐξηγεῖ ὁ κ. Γκοῦτσο, δέν εἶναι ἀρχαιολογική περιήγηση. Εἶναι λήψη ἐπαφῆς μ' ἕναν τόπο ὅπου τό Χτές καί τό Σήμερα συμπλέκονται, γίνονται ἕνα. «Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική συνείδηση—γράφει ὁ Ἰταλός στοχαστής—εἶναι πώς δέν ζεῖ στήν Ἱστορία ἀλλά στήν αἰωνιότητα, στή διάρκεια αὐτή τήν ἀνθρώπινη καί ἄχρονη ὅπου ἡ Ἐκάβη καί ἡ Ἰοκάστη εἶναι σύγχρονες μέ τήν Πιλάρ τῆς ταινίας «Γιά ποιόν χτυπάει ἡ καμπάνα» καί μέ τή Ροζάρια Παρόντι τῆς ταινίας «Ὁ Ρόκκο καί τ' ἀδέρφια του». Καί προσθέτει ὁ κ. Γκοῦτσο: «Ἡ Κατίνα Παξινοῦ, ἡ μεγάλη τραγωδός, περνάει ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο ρόλο ἀδίαστα, γιατί ὅλες αὐτές τίς μορφές τίς ἐμποτίζει μέ τήν οὐσία τοῦ σταθερά κι' ἑνιαῖα ἀνθρώπινου, ὅπου ὅλα εἶναι σύγχρονα μέ ὅλα καί ἡ κάθε ἐποχή σβήνει μέσα στήν αἰώνια ἀνθρώπινη πραγματικότητα».

Αὐτό, ἐξηγεῖ ὁ κ. Γκοῦτσο, παραξενεύει ὑπερβολικά τόν ξένο πού νόμιζε πώς οἱ Ἕλληνες ζοῦν μέσα στ' ὄνειρο ἑνός ἀλλοτινοῦ μεγαλείου, ἀπρόθυμοι ν' ἀντικρύσουν «ρεαλιστικά» τόν κόσμο. Ὁ ξένος ὅμως αὐτός, δέν καταλαβαίνει τήν Ἑλλάδα καί τούς Ἕλληνες. Περνάει γιά εὔθικτο ἐθνικισμό τήν αἴσθηση ἐκείνη τῆς παγκοσμιότητας πού δέν βλέπει ποτέ τόν ἀλλοδαπό σάν ξένο ἀλλά πάντοτε κι' ἀποκλειστικά σάν φιλοξενούμενο. «Οἱ Ἕλληνες, τήν πρώτη μέρα πού σᾶς βλέπουν, σᾶς φέρονται σάμπως νά σᾶς γνώριζαν ἀπό τότε πού γεννηθήκατε». Καί συμπεραίνει ὁ διακεκριμένος Ἰταλός: «Ὁ ἑλληνικός «πατριωτισμός» δέν εἶναι ἐθνικισμός· εἶναι κάτι πολύ ὑψηλότερο καί μαζί πιό ἀνθρώπινο».

Οἱ γνῶμες τῶν ξένων, ὅταν ἔχουν τό πνευματικό κῦρος καί μαζί τή συγκινητικά καλοπροαίρετη ἀντικειμενικότητα τοῦ καθηγητῆ Γκοῦτσο, εἶναι πολύτιμες γιατί μᾶς βοηθᾶνε νά συνειδητοποιήσουμε ὅ,τι πραγματικά μᾶς τιμᾶ. Ὅσο λοιπόν εἶναι ἀναγκαῖο νά ξέρουμε τά ἐλαττώματά μας, ἄλλο τόσο εἶναι χρήσιμο νά μαθαίνουμε καί τίς ἀρετές μας. Τά πρῶτα, πρέπει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά τά ἐπισημαίνουμε, νά τά λέμε ἀδυσώπητα στόν ἑαυτό μας. Τίς δεύτερες, ὅταν τίς ἐξαίρουμε μόνοι μας, ὄχι μόνο χάνουμε σέ σοβαρότητα, ἀλλά καί κινδυνεύουμε νά παρασυρθοῦμε σέ μιά διαλυτική αὐταρέσκεια. Εἰδικά γιά τόν ἑλληνικό χαρακτήρα, τό ἐγκώμιο ἀπό τόν ξένο ἔχει ἀξία ἐνεργητική γιατί τοῦ ὑποδαυλίζει τό φιλότιμο. Ἀπό ἑλληνικά χεῖλη εἰπωμένο, ἀντίθετα, κι' ὅταν ἀκόμα δέν ἔχει κίνητρο δημοκοπικό — πρᾶγμα σπάνιο — τόν βοηθάει νά πέσει σέ μιά παθητική στάση. Θά εἴμασταν πολύ καλλίτεροι δίχως τή σωρεία τῶν πανηγυρικῶν λόγων πού ἐπί γενεές γενεῶν στιβάχτηκαν μέ τή φιλοδοξία νά μᾶς ἀπομωράνουν.

Ἂν ἀνατρέξουμε στίς αἰτίες πού ἀναστήλωσαν τό ἑλληνικό γόητρο μέσα στίς τελευταῖες δεκαετίες, θά βροῦμε μερικά γεγονότα καί κάποια πρόσωπα. Ὁ πόλεμος τῆς Ἀλβανίας εἶναι τό κυριώτερο ἀπό τά πρώτα. Πέντ' ἕξη φυσιογνωμίες πού ἀναδείξαμε, φυσιογνωμίες μέ ἀκτινοβολία παγκόσμια, εἶναι τά δεύτερα. Πρόχειρη ἐπαλήθευση θά μᾶς δείξει πώς πρόκειται γιά μορφές πνευματικῶν ἀνθρώπων καί καλλιτεχνῶν. Αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Ἂς τό προσέξουμε. Πρωτοπόρος στήν ἐθνική ἀνάδειξη, τό εἴπαμε πρίν, στέκει ἕνας πού δέν εἴταν καλλιτέχνης, εἴταν πολιτικός: ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἀλλά ὁ Βενιζέλος, σέ διεθνές ἐπίπεδο, στέκει ὁλομόναχος μέσα στήν ἐποχή του. Εἶναι ἕνα ἄτομο πού κατορθώνει ν' ἀποσπάσει τό θαυμασμό τοῦ κόσμου γιά τόν προσωπικό του δυναμισμό καί ν' ἀνασύρει ἀπό τήν ἀφάνεια — γιατί νά μήν ἔχουμε τό θάρρος νά ποῦμε: ἀπό τήν ἀνυποληψία — ἕνα λαό πού τόν ἀκολουθεῖ πότε ὁρμητικός καί πότε πολύ κακόκεφος. Ἀλλά αὐτός εἶναι ὁ ρόλος τοῦ μεγάλου ἡγέτη: νά συμπαρασύρει μέ κάθε μέσο, νά ἐκβιάζει τή μοῖρα. Φτάνει νά ἔχει σωστά διαγνώσει τίς δυνατότητες τοῦ συνόλου πού ἐκφράζεται ἀπ' αὐτόν. Καί φτάνει νά μή τό μεταχειρίζεται σά μέσο γιά νά προβάλει καί νά ἱκανοποιήσει τήν προσωπική του δοξομανία. Ὁ Βενιζέλος ἄνοιξε ἕνα δρόμο μέσα στή φυσική τροχιά τῆς φυλῆς, τήν ἴσαμε τότε φραγμένη. Εἴταν ὁ ἄνθρωπος πού χρειαζόταν στήν ἱστορική μας ἀναγκαιότητα. Ἀπέμενε στό μέλλον νά τόν δικαιώσει, νά μή τόν ἀφήσει ἀκάλυπτο.

Πολλά εἶναι πού δείχνουν πώς ἀρχίζει νά τόν δικαιώνει σήμερα. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δέν ἀπομένει πιά μόνος νά ἐκφράζει στό ἐξωτερικό τήν Ἑλλάδα. Οἱ ξένοι ἐκεῖνοι πού θά εἶχαν τή διάθεση νά τόν θεωρήσουν, τότε πού ζοῦσε κι' ἔγραφε Ἱστορία, σά μιάν ἐξαίρεση, ἕνα φαινόμενο ἔξω ἀπό κάθε ἀλληλουχία, τώρα θά ὑποχρεωθοῦν ν' ἀναγνωρίσουν πῶς πίσω του στεκόταν πραγματικά ἕνας λαός. Καί πῶς ἄν ὁ λαός αὐτός, ὑπακούοντας στούς σταθερούς νόμους τῆς ὕλης, ἔμοιαζε ὧρες - ὧρες νά βραδυπορεῖ ἤ καί νά τόν ἀποκηρύσσει, δέν ἔκανε στήν οὐσία τίποτ' ἄλλο παρά νά ἐπαληθεύει ἔτσι μιάν αἰώνια ἱστορική πραγματικότητα: ἐκείνην πού θέλει ὥστε κάθε λαός νά καταδικάζει τούς προφῆτες του, χωρίς καί γι' αὐτό νά παύει νά τούς γεννάει, δηλαδή νά ἐνσαρκώνεται σ' αὐτούς. Τό νόημα τῆς Ἱστορίας εἶναι δραματικό, τό πλάθουν οἱ ἀντιφάσεις. Διαφορετικά δέν θά εἴταν κι' ἄνθρώπινο.

Ἂς κλείσουμε ἐδῶ τή σύντομη ἀναδρομή πού μᾶς ὑπέβαλε ὁ ἄβρός δισταγμός τοῦ κ. Ντεμποέ, πού μᾶς ἀνέπτυξε τό ὡραῖο ἄοθρο τοῦ κ. Γκοῦτσο. Κι' ἄς τούς εὐχαριστήσουμε πού ὑπαινίσσονται ἔτσι ἐκφραστικά τό νέο κεφάλαιο πού ἐγκαινιάζεται στήν Ἑλληνική Ἱστορία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Ἰουλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΘΗ ΤΗΣ ΑΡΡΩΣΤΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕνα ἀπό τά προτερήματα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι πώς μᾶς μαθαίνει, σιγά - σιγά, ν' ἀνατρέχουμε σ' αἴτια ἀπώτερα, ἐσωτερικά, γιά τήν ἐξήγηση τῶν διαφόρων φαινομένων. Παλαιότερα, κάτω ἀπό τόν ἔντονο καί νεοφώτιστο ὀρθολογισμό τοῦ ΙΗ' καί ἐν μέρει τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ἡ προφανέστερη αἰτία ἑνός φαινομένου εἴταν ἀρκετή γιά νά τό ἐξηγήσει. Μιά διόχυτα ἁπλουστευτική τάση ἔτεινε νά δώσει τήν ἐντύπωση πώς ἡ ζωή δέν εἶναι παρά μιά διαδικασία μηχανική, εὐτελέστατη, πού τή μεγαλοποιεῖ ἡ ἀφέλεια τοῦ ἀμέσως ἐνδιαφερομένου ἀνθρώπου. Φυσική συνέπεια, στό ἠθικό ἐπίπεδο, μιᾶς τέτοιας κοσμοθεωρίας, θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ ἀποθάρρυνση, ἡ αὐτοπεριφρόνηση, ἡ ἀηδία, ὁ μηδενισμός. Βλέπουμε ὡστόσο, στό μάκρος τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ν' ἀντιδροῦν ζωηρά, γιά νά ἐπαναξιοποιήσουν τή ζωή, διάφορες συστηματικές ἤ αὐτοσχέδιες ἰδεολογίες. Ἡ μιά εἶναι ὁ ἀρτισύστατος τότε ἐπιστημονικός σοσιαλισμός. Ἡ ἄλλη ἡ παράδοξη, ἡ λογικά ἀδικαίωτη ποιητική ἀποτίμηση τῆς ζωῆς ἀπό τό νατουραλιστικό κίνημα. Γιατί ἄν ἡ ζωή εἶναι στ' ἀλήθεια μιά τόσο ἁπλή, στοιχειώδης καί μηχανική διαδικασία, ὅπως τή βλέπει τό στενά λογοκρατικό πνεῦμα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ἀπό τή μέση πρός τά τέλη του, τότε ποῦ βρίσκεται ἡ ἠθική δικαίωσή της; Πρός τί ὅλοι αὐτοί οἱ ἀγῶνες, οἱ θυσίες γιά τίς μεγάλες ἔννοιες; Πρός τί ἡ ἔξαρση τοῦ ἱεροῦ χαρακτῆρα τῆς ζωῆς γενικά ἤ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀφοῦ δέν ἔχει κανένα ἀπολύτως ἀντίκρυσμα ἄλλο ἀπό τήν αὐταπάτη μας, τήν ψευδαίσθηση τοῦ αὐτοκολακευόμενου ὑποκειμενισμοῦ;

Ἡ ἐποχή μας, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔφτασε σέ μιά λεπτότερη σύλληψη τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας. Χάρη στήν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στή διεύρυνση τοῦ ἠθικοῦ ὁρίζοντα, πού τίς συνοδεύει, ἔγινε αἰσθητό πώς τά ἀπώτερα στοιχεῖα τῆς ζωῆς, οἱ ἔσχατοι ἁρμοί της, βρίσκονται πολύ μακρύτερα ἀπό ἐκεῖ πού νόμιζαν οἱ κοντινοί μας πρόγονοι. Πώς ἡ ὅλη ὑφή τοῦ φαινομένου ἔχει κάτι τό ἀσύλληπτα πολύπλοκο, τό ὄχι πάντοτε σταθμητό. Ἡ φαντασία — ὄχι ἡ αὐθαίρετη: ἡ δημιουργική — ξαναπῆρε ἔτσι τά δικαιώματά της, εἶδε νά τῆς ἀνοίγεται πλατύς ὁ στίβος σέ ὑποθέσεις, ὑπόνοιες, κραδασμούς ὑποβλητικούς. Καί τό ὅλο φαινόμενο πού ἀποκαλοῦμε «ἀντικειμενική πραγματικότητα» ἀπέκτησε μιά διάσταση βάθους καί μεγαλείου πού προκαλεῖ τό σεβασμό—τουλάχιστον στόν ὄχι ἀνόητο, στόν προικισμένο μέ περισκεψη ἐρευνητή, ἤ καί στόν κάπως ἐνήμερο καί σοβαρό ἄνθρωπο τοῦ κοινοῦ ἐπιπέδου.

Μαζί μέ τίς ἄλλες λεπτές σχέσεις πού ἔγιναν ἀντικείμενο εἰδικῆς προσοχῆς στόν καιρό μας, ἦρθε στήν ἐπιφάνεια, κάτω ἀπό νέο τώρα φῶς, καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν σωματικό καί στόν ἠθικό παράγοντα. Ἡ ἰατρική, γιά μιά στιγμή, φαινόταν νά τήν ἔχει παραμελήσει. Τό πασίγνωστο καί σ' ἐμᾶς τούς βέβηλους προοδευτικό δόγμα πώς δέν ὑπάρχουν ἀρρώστιες παρά μόνον ἄρρωστοι, πρέπει νά τό ἰδοῦμε κι' ἀπό αὐτήν εἰδικότερα τήν ὀπτική γωνία. Τή γωνία δηλαδή πού παρεισάγει στήν ὀργανική διαταραχή τόν ψυχικό παράγοντα. Οἱ προοπτικές πού διανοίγονται ἔτσι εἶναι ἀπέραντες. Ρίχνουν ξαφνικό, ἔντονο φῶς σέ χίλιες δυό περιπλοκές, αἰνίγματα, πού τά σημειώνει ἡ καθημερινή μας ἐμπειρία χωρίς καί νά μπορεῖ νά ὑποθέσει, νά διανοηθεῖ κάν, τί κρύβεται πίσω τους

Ἕνα παράδειγμα: Ἀνοίγω, μέ τό δισταγμό τοῦ ἀναρμόδιου, τό καινούργιο, σέ γαλλική γλώσσα κι' ἔκδοση, βιβλίο τοῦ κ. Α. Κανατσούλη πού ἔχει γιά τίτλο, θέμα του, τήν «Ψυχολογία τοῦ καρδιακοῦ». Μέ παρακινεῖ ἡ καθαυτό κοινωνική ἐπικαιρότητά του. Μέσα στά τελευταῖα τοῦτα χρόνια — κοινό μυστικό — οἱ παθήσεις τῆς καρδιᾶς ὄχι μόνο μοιάζουν νά ἔχουν πληθύνει ἀλλά καί πᾶνε νά γίνουν ἔμμονη ἰδέα, ψύχωση, γιά πλῆθος ἀνθρώπων. Ἡ κοινή λογική τούς ἔχει δώσει κιόλας μιάν ἐξήγηση: Εἶναι οἱ γενικές συνθῆκες πού προκαλοῦν τήν καρδιοπάθεια, τό ἄγχος τῆς σημερινῆς ζωῆς, ὁ ἀπάνθρωπα ἔντονος ρυθμός της, τό αἴσθημα ἀνασφαλείας, γνώρισμα διάχυτο ἑνός κόσμου πού, σ' ὅποια κι' ἄν ἀνήκει πολιτική παράταξη, μοιάζει νά παρασύρεται ἄθελά του σέ περιπέτειες δραματικές δίχως προηγουμένο καί πέρα ἀπό κάθε δυνατότητα ἐλέγχου. Τό κῦρος τῆς ἐπιστήμης ἔρχεται τώρα νά ἐπιβεβαιώσει τίς ὑποψίες τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου. Ὁ διακεκριμένος καρδιολόγος πού προανέφερα γράφει: «Καμμιά ψυχική κατάσταση δέν εἶναι τόσο διαδεδομένη στίς ἡμέρες μας ὅσο ἡ ἀγωνία, καί αὐτή συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη καί τήν αὔξηση τῶν καρδιακῶν παθήσεων, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ πρόσφατες στατιστικές». Ὡς ἐδῶ, βρισκόμαστε βέβαια στήν περιοχή τῆς προσιτῆς στόν καθένα μας ἀλήθειας. Τό θέμα ὡστόσο ἔχει κι' ἄλλες προοπτικές, οὐσιαστικότερες. Ἀκόμα καί πέρα ἀπό τήν ἀπαγορευτική γιά τήν ἀναρμοδιότητά μας ἐπιστημονική ὁρολογία, μποροῦμε νά τίς ξεκρίνουμε.

«Τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό σῶμα καί στήν ψυχή—γράφει ὁ κ. Κανατσούλης—πού γιά καιρό ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικότητα τῶν φιλοσόφων, ἐμφανίζεται καί ἐπιβάλλει τήν παρουσία του στό σύγχρονο γιατρό, τόν ὑποχρεώνει νά τό ἀντιμετωπίσει». Ἡ σχέση, ὅπως θά ἰδοῦμε στή συνέχεια τῆς πραγματείας, εἶναι στενή καί ἡ ἐπίδραση τῶν δυό παραγόντων ἀμοιβαία. «Μιά καρδιακή πάθηση μπορεῖ νά διαταράξει τήν ἰσορροπία τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ ὑποσυνειδήτου καί, ἀντιστρόφως, οἱ διάφορες αὐτές συναισθηματικές διαταραχές μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τό νευρικό σύστημα τοῦ αὐτοματισμοῦ τῆς ὀργανικῆς ζωῆς». Δέν θά προχωρήσω σέ μεταφορές ἀποσπασμάτων ἀπό τό τόσο ἐνδιαφέρον ὡστόσο αὐτό βιβλίο. Θά σταματήσω νά γευτῶ γιά μιά στιγμή τόν ἴλιγγο ἐκείνου πού σκύβει πάνω στήν ἄβυσσο τῶν σχέσεων σώματος - ψυχῆς. Ξέρω πώς ὑπάρχουν πολλοί, εὐτυχισμένοι καί μακάριοι, γύρω μας, πού τό αἴνιγμα αὐτό τό ἔχουν λύσει—μέ τό νά τό καταργήσουν. Ἀνομολόγητα, κατά κανόνα, ἔχουν παραδεχτεῖ πώς ὁ ἄνθρωπος εἶναι οὐσιαστικά μιά μηχανή θαυμάσια, ἀλλά κι' ἀτελέστατη (δέν ξέρω πῶς ἀκριβῶς τά συμβιβάζουν αὐτά τά δυό), κι' ἔχουν ὁδηγηθεῖ σ' ἕναν ἀγνωστικισμό συνειδητό ἤ ἀσύνειδο, ἀλλά ἀτάραχο—πράγμα πού καί πάλι δημιουργεῖ ἕνα σχῆμα ὀξύμωρο γιατί τούς ἀναπαύει πάνω στό κενό. Ἂς εἶναι. Ἀνατριχιάζει κανένας ὅταν βλέπει, κάτω ἀπό τό φακό τῆς ἐπιστήμης, ν' ἀναλύεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου μας σέ σχέσεις καί ἰσορροπίες «ὑδραυλικῶν πιέσεων» πού τίς ρυθμίζει τό σύστημα κυκλοφορίας. Τά χέρια σοῦ κόβονται ὅταν παρακολουθεῖς τό μηχανισμό τῆς δημιουργίας διαφόρων ψυχικῶν καταστάσεων ἀπό χημικές ἀντιδράσεις ἤ ἀπό ἀλλοιώσεις ὀργανικές, βαρύτερες ἤ ἐλαφρότερες. Στή συμπτωματολογία τῶν γνωστῶν παθήσεων τῆς καρδιᾶς, πού περιγράφει ὁ κ. Κανατσούλης, ἀναγνωρίζει ὁ ἀναγνώστης τήν ψυχική εἰκόνα διαφόρων ἀνθρώπινων τύπων τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γιά μιά στιγμή ἔχει τήν ἐντύπωση πώς ὅλα εἶναι διακριβωμένα, ξεκαθαρισμένα, ἁπλουστευμένα, ἄν ὄχι στό μηχανισμό τους, πάντως ὅμως στή λογική τους τήν ἀλληλουχία. Εἴμαστε ἕρμαια μιᾶς διαδικασίας ἐσωτερικῆς καί ὕπουλης, πού ἡ τελική της λέξη, ἡ ἀποχρῶν λόγος, εἶναι ἡ αὐθαιρεσία. Ναί, ἀλλά τότε γιατί ὁ στρατευμένος ματεριαλιστής νά ἐνοχλεῖται τόσο ὅταν ἡ σύγχρονη σκέψη διακηρύσσει τό παράλογο καί τό ἀδικαίωτο τῶν πάντων; Ἡ μηδενιστική ἀπόληξη δέν εἶναι παρά τό σ' εὐθεία γραμμή συμπέρασμα μιᾶς τέτοιας παραδοχῆς. Πῶς καί μέ ποιά λογική ἀξιώνουμε τό ἄλμα ἀπό τό πρακτικό ἐπίπεδο στό ἠθικό, ἀπό τό μηχανισμό τῆς ἐνόργανης ὕλης στίς ἠθικές διεκδικήσεις τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου;

Ὁ ἀληθινός ἐπιστήμων, χωρίς νά δέχεται ὅρια στό δικαίωμα τῆς ἔρευνάς του, χωρίς νά διατυπώνει ὑποθέσεις δογματικές, ἀφήνει πάντα νά διαφανεῖ ἕνα περιθώριο θαμπό ἀνάμεσα στίς διαπιστώσεις του καί στό ἀντικείμενο, στό ἄπαξ δεδομένο, πού εἶναι τό φαινόμενο τῆς ζωῆς. Δοκιμάζει, ἔτσι, μιάν εὐφορία ὁ ἀναγνώστης ὅταν βλέπει, λόγου χάρη, τόν κ. Κανατσούλη, νά παίρνει συχνά τά παραδείγματά του ἀπό τήν ψυχική εἰκόνα συγγραφέων, καλλιτεχνῶν, πνευματικῶν ἀνθρώπων, πού δικαίωσαν τή ζωή τους καί τή ζωή, τήν πάθησή τους ὁ καθένας τους, μέ συλλήψεις ποιητικές ἔξω ἀπό τά κοινά μέτρα: Οἱ περιπτώσεις τοῦ Μιχαήλ Ἄγγελου, τοῦ Καρόλου Ντίκενς, τοῦ Ἀλφρέδου ντέ Μυσσέ, τοῦ Ἐρνέστου Ρενάν—γιά ν' ἀναφέρω μόνον ἐλάχιστους,—μᾶς παρηγοροῦν. Γιατί μᾶς δείχνουν πώς ἀκόμα καί ἡ ἀρρώστια, ἡ βαρειά ὑποταγή στή νομοτέλεια τῆς ὕλης, ἡ καταδίκη στό παράλογο, μπορεῖ νά ἔχουν μιάν ἠθική δικαίωση: τό πνευματικό ἄνθος.

Κι' ἀναθυμᾶται κανένας ἄθελά του ἕναν ἄλλο μεγάλο κατάδικο τῆς ἀρρώστιας: τόν Φρειδερῖκο Νίτσε, πού πίστευε πώς ἡ δικαίωση τῆς ζωῆς, σέ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι αἰσθητική...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-42

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Ἰουλίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΑΝΑΡΧΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Σέ δυό τελευταῖα σημειώματα τῆς στήλης τῆς θεατρικῆς κριτικῆς ἔγινε λόγος, ἔμμεσος, γιά τή γενική κατάσταση τοῦ Θεάτρου μας, πού παρά μιάν ἐπιφανειακή ἐδῶ - ἐκεῖ λάμψη, ἤ καί μερικές πραγματικά καλές ἐπιδόσεις, πρέπει νά προκαλέσει ἀνησυχίες βαθύτερες σ' ὅποιον γνοιάζεται γι' αὐτό. Εἶχα ἐπιφυλαχτεῖ νά μιλήσω κάπως πλατύτερα γιά τό θέμα, σέ στήλη πιό εὐρύχωρη. Θά τό κάνω σήμερα, χωρίς καί νά μπορῶ νά ὑποσχεθῶ πώς θά τό ἐξαντλήσω. Μέ τήν εὐκαιρία μάλιστα τούτη, θά ἤθελα νά τονίσω, ἀρχίζοντας, πώς θά εἶχε λάθος ὅποιος θά νόμιζε πώς τό θέμα Θέατρο ἐνδιαφέρει μόνο τήν πρωτεύουσα, πού προνομιακά τό βλέπει. Ἐνδιαφέρει ἄλλο τόσο, ἄν ὄχι καί περισσότερο, τήν ἐπαρχία, πού δέν ξέρει πάντοτε γιατί δέν τό βλέπει. Τέλος, θά προσθέσω πώς μόνον ἕνα ὦμό, ὅσο κι' ἀπροκατάληπτο, ἀντίκρυσμα τοῦ ζητήματος θά ἐπιτρέψει νά εἰπωθοῦν ἀλήθειες. Ὅ,τι θά προκύψει ἔτσι, ἀκόμα κι' ἄν, συμπτωματικά, δυσαρεστήσει πρόσωπα, δέν θ' ἀφορᾶ παρά μόνο σέ καταστάσεις.

Συχνά μιλᾶνε—καί μιλᾶμε—γιά τήν ἄνοδο τοῦ θεατρικοῦ μας ἐπιπέδου μέσα στίς τελευταῖες δεκαετίες. Αὐτό, ὅταν δέν ἔχει χαρακτήρα δημοκοπικό ἤ ἐπιπόλαιο, δέν εἶναι δίχως βάση. Σημαίνει, ἀναλυτικά ἐξεταζόμενο, πώς ἔχουμε ἀρκετούς καλούς ἠθοποιούς, τεχνικά πιό μορφωμένους ἀπό ἄλλοτε, μέ παίξιμο συγχρονισμένο, μέ βιοτικό ἐπίπεδο ἀσύγκριτα ὑψηλότερο ἀπό παλιά, καί πώς οἱ παραστάσεις τῶν θεάτρων μας εἶναι, κατά κανόνα, περισσότερο φροντισμένες. Ἡ καλή σκηνογραφία ἔχει βοηθήσει ἀφάνταστα νά δημιουργηθεῖ ἡ εὐνοϊκή τούτη ἐντύπωση, γιατί εἶναι ἐκείνη πού πρώτη χτυπάει στό μάτι καί βλέπεται σταθερά ὡς που θά κλείσει ἡ αὐλαία. Ἀλλά καί τά ἔργα δέν ἀνεβάζονται πιά μέ τήν παλιά προχειρότητα. Γίνονται δοκιμές, ἄν ὄχι πάντοτε ἀρκετές, τόσες ὅμως πού νά παραιμερίζουν λίγο - πολύ τόν ὑποβολέα. Ἔχουμε κι' ἕνα σημαντικό ποσοστό ἑλληνικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς, ὁρισμένου ἴσως τύπου, ἔτσι κι' ἀλλιῶς ὅμως ὑπολογίσιμο σέ ἀριθμό. Στό μέσο τοῦ θεατή ὅλ' αὐτά δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση μιᾶς καλλιτεχνικῆς εὐφορίας.

Εἶναι ἀπατηλή; Ἄς μή διαστοῦμε ν' ἀπαντήσουμε. Μιά κατάσταση σύνθετη ὅπως αὐτή τοῦ Θεάτρου μιᾶς χώρας καί μιᾶς ὁρισμένης ἱστορικῆς στιγμῆς, δέν ἀποτελεῖται μονάχα ἀπό θετικούς ἤ μονάχα ἀπό ἀρνητικούς παράγοντες. Ὁ συσχετισμός τους ἐνδιαφέρει. Μέ ὅ,τι συνοψίσαμε πιό πάνω, ἐξαντλήσαμε τά θετικά στοιχεῖα. Ἄς ἔρθουμε στά ἀρνητικά, ἀφοῦ αὐτά εἶναι καί τά λιγότερο γνωστά στόν ἀναρμόδιο.

Πουθενά ἡ οἰκονομική θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ δέν ἔχει βρεῖ τόσο τέλεια τήν ἐφαρμογή της ὅσο στόν τομέα τοῦ Θεάτρου μας. Ἡ γενική, ἐσωτερική ὅσο κι' ἐξωτερική, ἀλλαγή συνθηκῶν του, ἡ λιγότερο αἰσθητή καί περισσότερο πραγματική κρίση πού περνάει ἀπό καθαρά καλλιτεχνική ἄποψη, εἶναι καθαρῶς ζήτημα «παραγωγικῶν σχέσεων». Γιά νά μήν πάρουμε ὅμως τό πράγμα ἀπό τή θεωρητική πλευρά του, ἄς περιοριστοῦμε στά ἴδια τά γεγονότα. Ἐκεῖνο πού καί ὁ πιό ἀνενημέρωτος θεατής διαπιστώνει εὔκολα καί λέει συχνά σάν παράπονο εἶναι ἡ ἀφάνταστη διασπορά τῶν καλλιτεχνικῶν μας δυνάμεων, ὁ διασκορπισμός τῶν καλῶν ἠθοποιῶν σ' ἕνα ἄχρηστο πλῆθος θιάσων. Μά εἶναι πιά τόσο πολλοί οἱ θίασοι, πάντοτε;—θά ρωτήση κανένας. Εἶναι περισσότεροι ἀπό ὅσο χρειάζεται γιά νά ἔχουν ἄρτια συγκρότηση. Καί δέν ἔχουν ἄρτια συγκρότηση γιατί ἔλειψε πιά ὁ τρόπος νά τήν ἔχουν.

Τό εἴπαμε κι' ἄλλοτε: Ἕνα ἀπό τά καινούργια, τά διαλυτικά στοιχεῖα πού μπήκανε στόν ὀργανισμό τοῦ Θεάτρου καί τόν ὑπέσκαψαν εἶναι τό ὅτι ὁ ἠθοποιός ἔπαψε πιά ν' ἀποζεῖ ἀπό τό Θέατρο καί μόνο. Ὁ κινηματογράφος κατά πρῶτο λόγο, τό ραδιόφωνο κατά δεύτερο, τοῦ ἐξασφάλισαν νέες διεξόδους. Σέ μερικούς εἶναι ἐπικουρικές, σ' ἄλλους κύριες. Καί στούς μέν ὅμως καί στούς δέ, βαραίνουν. Δέν θ' ἀναπτύξουμε αὐτό τό θέμα, γιατί τό κάναμε ἄλλοτε. Θά θυμίσω μόνο κάτι χαρακτηριστικό στήν αὐτόματη εἰρωνεία του: Ὅταν πρωτοβγῆκε σά φαινόμενο καλλιτεχνικά ὑπολογίσιμο ὁ κινηματογράφος, δημιουργήθηκε στούς θεατρικούς κύκλους ὁ φόβος μήπως τό κοινό λιποταχτήσει, μεταφερθεῖ ἑμαδικά στίς σκοτεινές αἴθουσες. Ἡ συνέχεια ἀπέδειξε τό ἀντίθετο: Τό κοινό δέν ἐγκατέλειψε τό θέατρο, τό ἐγκατέλειψαν ὅμως οἱ ἠθοποιοί... Ὁ λόγος; Οἰκονομικός τό περισσότερο. Ἀλλά καί διαφημιστικός — πού πάλι, κατά τό μέγιστο ποσοστό, καταλήγει σέ οἰκονομικό ἀντίκρυσμα: Μιά πανελλήνια προβολή ἀπό τό ὕψος τῆς ὀθόνης ἐξαργυρώνεται, ἀκόμα κι' ἀπό δευτερεύοντες ἠθοποιούς.

Ἡ βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν προκάλεσε τήν ἀνεξαρτοποίηση τῶν ἠθοποιῶν πρώτου ἐπιπέδου. Σημειῶστε πώς τό πρῶτο αὐτό ἐπίπεδο δέν σημαίνει πάντοτε καί καλλιτεχνικές δυνάμεις πρώτου μεγέθους. Εἶναι ἕνα κράμα ἀπό τάλαντα κι' ἀπό τυχερές ἁπλῶς ὑπάρξεις πού συμβαίνει νά τίς εὐνοεῖ ὁ φακός, κάποτε γιά ἐντελῶς ἐξωκαλλιτεχνικές, αἰσθησιακές ἄς ποῦμε, ἤ ξεκαρδιστικές, ἰδιότητες πού διαθέτουν. Ἀδιάφορο! Πλάϊ στούς ἄξιους καί στίς ἄξιες αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου, πῆραν θέση καί διάφορα φουσκωμένα μυαλά. Μιά ἐντατική διαφήμιση, ἔγχρωμη καί συχνότατα «γλυπτική», σέ διάφορες φάσεις τοῦ στρήπ - τήζ, ἀπό περιοδικά μεγάλης λαϊκῆς κυκλοφορίας, βόηθησε νά δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση πώς τό ἑλληνικό θεατρικό στερέωμα δέν διαθέτει παρά μόνον ἀστέρες πρώτου μεγέθους. Ἀποτέλεσμα: κάθε τέτοιο εἴδωλο ἤ εἰδώλιο τῆς κοινῆς γνώμης ἴσον κι' ἕνας ὑποψήφιος θιασάρχης. Κι' ἀνάλογες ἀξιώσεις γιά ρόλους, ἀμοιβές, προβολή, μοναδικότητα, κοινωνική παράσταση. Ἀπό τό σῶμα τῶν ἠθοποιῶν ἔλειψε ἕνας ἀπό τούς κυριότερους, τούς ὑποχρεωτικούς συντελεστές τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου, σέ κάθε ἐποχή: Ἡ κάποια αὐταπάρνηση. Τέχνη δέν δημιουργεῖται ὅταν θέλετε καί τήν πήτα γερή καί τό σκύλο χορτᾶτο.

Ἄς σημειωθεῖ πώς τό ρεῦμα αὐτό ἐπηρέασε κι' ἐκείνους πού δέν ἔχουν γιά φυσική τους διέξοδο τήν ὀθόνη. Δημιούργησε νέα συνείδηση, νέα κριτήρια καί νέα μέτρα. Ὁ καθένας κρίνει σήμερα πώς πρέπει νά συντονιστεῖ γιά νά μή θεωρηθεῖ ὑπολειπόμενος. Οἱ ἀξιώσεις προπάντων γιά κοινωνική παράσταση καί βιοτικές ἀνέσεις, κατά τή σύγχρονη ἀντίληψη, πᾶνε νά ἐξαφανίσουν τόν τύπο τοῦ παλιοῦ καλλιτέχνη —σέ κάθε Τέχνη, ἰδιαίτερα ὅμως στό θέατρο — τοῦ καλλιτέχνη - ἀσκητή, τοῦ καλλιτέχνη ἀφιερωμένου σ' ἕνα ἰδανικό, τοῦ καλλιτέχνη - ἱεροφάντη. Κάθε τέτοιος ὑπαινιγμός, ἀκόμα καί σά γλωσσικός ὅρος, μοιάζει σήμερα ρωμαντισμός καταγέλαστος, ἀναχρονισμός ἠλίθιος. Ἐκεῖνος πού θά ἔχει τήν ἀφροσύνη νά τόν ἐπικαλεστεῖ θά θεωρηθεῖ ὑποκριτής πού κάνει τόν «ἔξυπνο» καί γυρεύει θύματα γιά νά ἐπωφεληθεῖ ὁ ἴδιος.

Μέσα σέ τέτοιες συνθῆκες, εἶναι φυσικό οἱ καλοί, ἤ οἱ ὁπωσδήποτε δημοφιλεῖς ἠθοποιοί ν' ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα: Καμμιά ἐπιχείρηση δέν μπορεῖ νά σταθεῖ ἄν ἔχει νά πληρώνει περισσότερους ἀπό ἕναν ἤ δύο μεταξύ τους. Ἀλλά καί οἱ ἴδιοι ὅταν γίνονται ἐπιχειρηματίες, δέν ἔχουν τή διάθεση, φυσικά, νά πληρώσουν ἐκείνους πού προβάλλουν τίς ἴδιες μ' αὐτούς ἀξιώσεις. Ἔχουμε ἔτσι τό φαινόμενο, μέσα στήν καρδιά τῆς Ἀθήνας, θιάσων οὐσιαστικά μονομελῶν, πού στρατολογοῦν ὅπως - ὅπως μερικά στελέχη γιά νά γίνουν συγκρότημα καί νά ἐξυπηρετήσουν ὅσο γίνεται φτηνότερα τήν παρουσίαση ἑνός ἔργου. Εἶναι μονομελεῖς ἔχι μέ τήν ἔννοια πώς τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα τους δέν εἶναι καλοί ἠθοποιοί, ἀλλά μέ τήν ἔννοια πώς οἱ δυνατότητές τους γιά ἐκλογή καί ἑρμηνεία ἔργων ἔχουν περιοριστεῖ κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο. Μόνο ἔργα - φωτογραφίες τῶν πρωταγωνιστῶν, ξένα ἤ ἐγχώρια, μποροῦν νά ἰδοῦν τό φῶς ὑπό τέτοιες συνθῆκες. Ὁ πρωταγωνιστής ἔχει ἀποκτήσει τή συνείδηση πώς κάθε σκηνή τοῦ ἔργου ὅπου αὐτός δέν βρίσκεται πάνω στό σανίδι καί δέν ἔχει τόν πρῶτο λόγο, «πέφτει».

Θεωρητικά, τό ἀντίδοτο σέ μιά τέτοια κατάσταση πραγμάτων θά εἶταν, ἀπό μιάν ἄποψη, οἱ ἐπιδοτούμενοι ἢ κρατικοί θίασοι. Αὐτοί, ὑπατίθετοι, μποροῦν νά πληρώσουν, νά ἱκανοποιήσουν οἰκονομικές καί καλλιτεχνικές ἀξιώσεις — ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον — νά συγκεντρώσουν καλούς ἠθοποιούς. Νά ἐπιβάλουν μιά τάξη καί νά περιορίσουν τήν ἀναρχία. Ἄποψη πολύ θεωρητική. Θά ἰδοῦμε τό γιατί, τήν ἐρχόμενη Τετάρτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

2-43

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Αὐγούστου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἴδαμε, στο ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης, μερικούς ἀπό τούς κυριότερους λόγους πού κάνουν τό θέατρό μας ν' ἀναρχεῖται — μέ τήν ἔννοια πώς οἱ ἀξίες συμφύρονται μέ τίς θορυβώδεις μετριότητες, οἱ θίασοι, συχνότατα, πάσχουν ἀπό ἀναιμία, ἡ καλλιτεχνική στάθμη ἐμφανίζεται στό σύνολό της ἀσύγκριτα πιό χαμηλή ἀπό ὅ,τι θά τό δικαιολογοῦσαν οἱ ἐπί μέρους μονάδες. Ἀναρωτηθήκαμε, συμπεραίνοντας, μήπως οἱ κρατικοί ἤ ἐπιχορηγούμενοι θίασοι θά εἶταν ἡ ἐνδεικνυόμενη θεραπεία τοῦ κακοῦ. Θά ἰδοῦμε τώρα τό γιατί ὄχι.

"Οταν λέω «ὄχι», ἔχω, φυσικά, στό νοῦ μου τή δυνατότητα μιᾶς σοβαρῆς, μόνιμης θεραπείας. Στιγμιαῖες ἀναλαμπές, ἀπατηλές βελτιώσεις, μποροῦν βέβαια νά ὀργανωθοῦν εὔκολα. Ὑπάρχει ὅμως καί τ' ἄλλο: Συμβαίνει συχνά τό κοινό νά βρίσκει λαμπρή μιά κατάσταση πού εἶναι στό βάθος της σαθρή. Τή βρίσκει λαμπρή γιατί τοῦ ἐμφανίζει μιά στιγμιαία λάμψη. Τό ἄν ἡ λάμψη αὐτή δημιουργεῖται μέ τρόπο τεχνητό, ἤ τό ἄν ἔχει βαθύτερη καλλιτεχνική ἀξία, τό ἄν ὀφείλεται στό ὅτι ἐκείνη τή στιγμή ἀκριβῶς τό θέατρο τρώει τίς ἴδιες του τίς σάρκες, αὐτό δέν μπορεῖ νά τό ξέρει τό κοινό. Ἀκόμα κι' ἀπό τούς ἁρμόδιους ἐλάχιστοι τό συνειδητοποιοῦν. Οἱ ἄλλοι ἐπαναπαύονται στό δός ἡμῖν σήμερον. Μέσα στήν τελευταία εἰκοσαετία εἴχαμε πολλά τέτοια παραδείγματα.

"Ενα κρατικό θέατρο ἱδρύεται γιά ἕνα συγκεκριμένο σκοπό. "Οχι βέβαια γιά νά κάνει ἐπιχείρηση μέ κεφάλαια τοῦ Δημοσίου. "Οχι γιά νά δημιουργήσει ἕναν ἀθέμιτο ἀνταγωνισμό στούς ἰδιωτικούς θιάσους. Ἱδρύεται ἕνα κρατικό θέατρο γιά νά ἐκπληρώσει μιά παιδευτική ἀποστολή, μέ τήν πλατύτερη σημασία τοῦ ὅρου. Στό δραματολόγιό του ὑποχρεώνεται νά ἔχει τά μεγάλα ἔργα τῶν αἰώνων, καί τά ἔργα αὐτά ν' ἀποτελοῦν τή σταθερή βάση τῆς πορείας του. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, θ' ἁπλώνει τή στοργή του καί στά νεώτερα ἔργα, ἐγχώρια καί ξένα, μέ γνώμονα ὄχι τήν ἱκανοποίηση τῆς πρόχειρης περιέργειας, τῆς ἐπικαιρότητας ἤ τῶν ἀτομικῶν φιλοδοξιῶν, ἀλλά τήν πνευματική καί καλλιτεχνική προαγωγή τοῦ συνόλου, αὐτοῦ πού τό ἐπιχορηγεῖ καί πού ἀξίωσε τήν ὕπαρξή του.

Γιά τήν πραγματοποίηση ἑνός τέτοιου σκοποῦ, δύο πράγματα εἶναι ἀπαραίτητα ἀπό τήν πλευρά τοῦ θιάσου: Στελέχη ἱκανά, ἐξαίρετα, ἀπό τά καλλίτερα πού διαθέτει σέ δεδομένη στιγμή μιά χώρα, ὥστε νά μποροῦν νά παίζονται τά μεγάλα ἔργα, αὐτά πού ἀποτελοῦν—καθώς εἴπαμε—τήν ὑποχρεωτική βάση τοῦ δραματολογίου του, καί δεύτερο χρειάζεται μόνιμη συνθεση τοῦ θιάσου. "Ενας θίασος ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενος, ρευστός, δίχως φυσιογνωμία, ἕνας θίασος ἀπό κινητό πληθυσμό, οὔτε τά θεμελιώδη ἔργα τοῦ δραματολογίου μπορεῖ νά παίζει ἀντάξια καί νά τά ξαναπαίζει—μέ τίς ἴδιες ἤ ἄλλες σκηνοθεσίες, ἀδιάφορο—οὔτε προσωπικό ὕφος νά ἔχει, οὔτε παράδοση νά δημιουργεῖ. Καί ἡ παράδοση αὐτή μή λησμονοῦμε πώς εἶναι πάντα διπλή σέ κατεύθυνση: ἐσωτερική, στή διάπλαση καλλιτεχνικοῦ κλίματος τῶν ἑρμηνειῶν πού ἀνανεώνονται κατά κύματα γενεῶν· ἐξωτερική, στήν καλλιέργεια τῶν ἀντίστοιχων γενεῶν τοῦ ἔθνους.

"Ας ἔρθουμε στήν εἰδική, συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ δικοῦ μας Ἐθνικοῦ Θεάτρου. "Οταν ἡ κρατική δραματική Σκηνή ἱδρύθηκε στά 1930 καί ἄρχισε νά λειτουργεῖ στά 1932, οἱ ἀντικειμενικές συνθῆκες εἶταν ὑπερβολικά εὐνοϊκές. Τό θέμα, πρῶτα - πρῶτα, εἶχε ἀπόλυτα ὡριμάσει τόσο στήν κοινή συνείδηση ὅσο καί στόν θεατρικό κόσμο. "Ολοι εὔχονταν, προσδοκοῦσαν, τή δημιουργία ἑνός θεάτρου λυτρωμένου ἀπό τά βάρη τοῦ ἐπιχειρηματισμοῦ, ἱκανοῦ νά διαλέγει ἔργα καί νά παρουσιάζει ἑρμηνεῖες τους μέ ὑψηλό καλλιτεχνικό κριτήριο. Οἰκονομικῶς τό πράγμα εἶταν εὐκολοκατόρθωτο: Προσφέρθηκαν στούς καλλιτέχνες μισθοί αἰσθητά ἀνώτεροι ἀπό τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ θεάτρου. Τούς δόθηκε τό αἴσθημα μιᾶς περιπόθητης ἀσφάλειας, ἡ πεποίθηση πώς στηρίζονται στό ἐξῆς σ' ἕναν 'Οργανισμό στέρεο κι' ἀνιδιοτελῆ, ὅπου θά μποροῦν ἀπερίσπαστοι νά ὁλοκληρώνουν τήν προσωπική τους στα διοδρομία. Ἠθικῶς, θά εἶχαν τήν εὐχέρεια πού δέν τούς παρεῖχε συχνά τό ἔξω θέατρο: νά ἱκανοποιοῦν τίς φιλοδοξίες τους σέ ρόλους ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Τέλος, ἡ αἴγλη τῆς νεοσύστατης Ἐθνικῆς Σκηνῆς εἶταν τόση, ἡ πρόσληψη στό θίασό της τέτοιος τίτλος, πού καί οἰκονομικές θυσίες ἀκόμα νά δικαιολογεῖ μέ τό παραπάνω.

Ἀπό τότε τά πράγματα ἄλλαξαν ριζικά. Τά στάδια πού ὁδήγησαν στή νέα κατάσταση δέν ἐνδιαφέρουν τώρα· ἐνδιαφέρει τό ἀποτέλεσμα. Ἡ πιό αἰσθητή διαφορά εἶναι στόν οἰκονομικό τομέα. Μετά τόν πόλεμο, ὁ συσχετισμός τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν ἄλλαξε πρός ὄφελος τοῦ ἰδιωτικοῦ θεάτρου. Δέν θέλω νά πῶ μέ τοῦτο πώς τά πράγματα εἶναι ρόδινα γιά τόν ἰδιώτη θιασάρχη, κάθε ἄλλο! Θέλω νά πῶ ὅτι τό Ἐθνικό Θέατρο—ἤ, γιά νά μιλήσουμε γενικότερα, ὁποιαδήποτε κρατική σκηνή — μπορεῖ τώρα πιά νά προσφέρει μισθούς πού νά ἱκανοποιοῦν ἠθοποιούς ἀπό δευτεραγωνιστές τό πολύ καί κάτω. Πρωταγωνιστές ὄχι. "Ομως ἕνας κρατικός θίασος, μέ τίς καλλιτεχνικές ὑποχρεώσεις πού εἴδαμε πρίν, εἶναι θίασος πρωταγωνιστῶν. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ἡ εὐχέρεια, ὅπως στό ἰδιωτικό θέατρο, νά διαλέγονται μικρά ἔργα, μονολογικά κάποτε, πού νά στηρίζονται ἀποκλειστικά σχεδόν στή δεξιοτεχνία καί στή δημοτικότητα τοῦ ἐπικεφαλῆς, ἤ τῶν ἐπικεφαλῆς τοῦ θιάσου. Ἀπομένει ἔτσι μιά ἀριθμητικῶς ὑπερβολικά περιορισμένη κατηγορία πρωταγωνιστῶν καί τῶν δύο φύλων πού μόνο σ' ἕνα κρατικό θέατρο μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν καλλιτεχνικά. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν εἰδικότητα ἀκατάλληλη γιά τό ἰδιωτικό θέατρο. Πολύτιμοι γιά τά κρατικά θέατρα, δέν εἶναι καί ἀρκετοί μόνοι τους νά τά ἐπανδρώσουν. Μή λησμονοῦμε πώς ἕνα δραματολόγιο κρατικοῦ θιάσου ἔχει ἔκταση ἀπίθανη: ἀρχίζει ἀπό τήν τραγωδία καί φτάνει στήν πιό ἐλαφριά κλασική ἤ κλασικοῦ ποιοῦ κωμωδία.

Ἡ ἀπορία εἶναι ὡστόσο εὔλογη: Καλά, καί ἕνας προϋπολογισμός κρατικοῦ θεάτρου δέν μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει ὀκτώ ἤ δέκα ἐξαιρετικούς μισθούς, ὥστε νά συγκεντρώσει τά στελέχη πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα! Ἐπιτέλους αὐτό ἄς γίνει μέ κάποια σύμπτυξη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στελεχῶν τρίτου καί τετάρτου ἐπιπέδου... Τό ἐπιχείρημα ἔχει προβληθεῖ πολλές φορές, γιά τοῦτο ἀξίζει μιάν ἐξήγηση. Εἶναι ἄλλωστε τό σημεῖο ἀκριβῶς πού μᾶς φέρνει στό ἐπίκεντρο τοῦ θέματος.

"Ενας πρωταγωνιστής—πρωταγωνιστής φύσει ἤ θέσει—τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἔχει ἀποκτήσει σήμερα μιάν εἰδική ψυχολογία. Καμμιά ἀναλογία μέ τόν πρωταγωνιστή τοῦ 1930. Τότε, τά «κεφάλια» τοῦ θεάτρου μας εἶταν οἱ δύό ἡγετικές μορφές θιάσων: ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη καί ἡ Κυβέλη. Δυό μόνον, οὐσιαστικά, μόνιμοι θίασοι, δυό καί τά σταθερά τους ἄστρα. "Ας μή μᾶς διαφεύγει πώς τό Ἐθνικό Θέατρο δημιουργήθηκε, ξεκίνησε, χωρίς τή συνεργασία τους. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ὅλοι οἱ ἐξέχοντες καλλιτέχνες — μιά ἤ δυό γενιές θαυμαστῆς εὐφορίας—πού ἀπετέλεσαν τό θίασο τῆς κρατικῆς σκηνῆς, εἶταν μέλη ἁπλά αὐτῶν τῶν δυό συγκροτημάτων, καί μόνο σ' ἐξαιρετικές περιστάσεις κάποιοι ἀνάμεσά τους συγκροτοῦσαν ἕνα συνεταιρικό θίασο γιά νά ἐπιχειρήσουν μιά περιοδεία, ἤ καί γιά νά παίξουν στό κέντρο τῆς Ἀθήνας—γιά βραχύτατο ἄλλωστε χρονικό διάστημα.

Ὁ πρωταγωνιστής τοῦ 1930, ἔξω πάντα ἀπό τίς δυό ἀπόλυτες πρωταγωνίστριες - θιασαρχίνες, εἶχε ψυχολογία καλλιτεχνικοῦ πρωταθλητή ἀλλά καί στρατιώτη. Τό κλῖμα συνεργασίας μεταξύ ὁμοτίμων καί συμβολῆς τους στή δημιουργία ἑνός ἰσορροπημένου συνόλου, ἀναγνωρίστησε αὐτομάτως σάν προϋπόθεση ἀναγκαία γιά τήν ἐδραίωση τοῦ νεοσύστατου Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Καί ναί μέν οἱ παρεκκλίσεις, οἱ παρασπονδίες, ἄρχισαν ἐδῶ - ἐκεῖ νά ἐκδηλώνονται σέ λίγο, οἱ ἀντικειμενικές ὅμως συνθῆκες δέν τίς εὐνοοῦσαν καί γι' αὐτό περιορίζονταν στό ἐσωτερικό τοῦ 'Οργανισμοῦ, κατέληγαν σέ παρασκηνιακές ἐνέργειες καί πιέσεις. Ἀκόμα καί οἱ κάποιες ἀποσκιρτήσεις δέν ἔθιξαν καθόλου τήν εὐστάθεια, τήν πληρότητα τοῦ συνόλου. Ὁ θεσμός εἶχε ἀρχίσει νά λειτουργεῖ κανονικά, ἡ Δραματική του Σχολή τόν ἐφοδίαζε κιόλας μέ νέο ἔμψυχο ὑλικό, πού ἀνανέωνε καί δρόσιζε τίς τάξεις του. Παρουσιάστηκε ἔτσι τό θέαμα ἑνός ἑλληνικοῦ Θεάτρου στό σύνολό του, κρατικοῦ καί μή, λαμπρά ἰσορροπημένου: Τό Ἐθνικό νά σταδιοδρομεῖ ἀπρόσκοπτα, τό ἰδιωτικό νά ἔχει συνέλθει γρήγορα ἀπό τήν ἀπόσπαση τόσων ἄριστων στελεχῶν του, νά τά ἔχει ἀντικαταστήσει μέ νέα καί νά φιλοτιμιέται νά συναγωνιστεῖ τό πρῶτο σέ καλλιτεχνική ἀρτιότητα. Ἀποτέλεσμα: Ὕψωση αἰσθητότατη ὅλης τῆς θεατρικῆς στάθμης τοῦ τόπου.

Ἡ φάση αὐτή στάθηκε στιγμιαία. Ὁ πόλεμος τήν ἀνέτρεψε. Ἀποτελείωσαν τό ἔργο τῆς ἀνατροπῆς τά ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου ἀλλά καί οἱ γενικότερες συνθῆκες τῆς μεταπολεμικῆς ζωῆς. Τή νέα ψυχολογία πού δημιουργήθηκε ἔτσι, θά τήν ἰδοῦμε τήν ἐρχόμενη Τετάρτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

2-44

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Αὐγούστου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΙ' ΑΣΥΔΟΣΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό συμπέρασμα ὅπου εἴχαμε φτάσει, στό ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης, σχετικά μέ τό ἀδιέξοδο πού ἀντιμετωπίζουν οἱ κρατικοί θίασοι στή χώρα μας, εἶταν πώς ἔχει δημιουργηθεῖ, μετά τόν πόλεμο, μιά εἰδική ψυχολογία στά περισσότερα ἀπό τά πρωταγωνιστικά στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου. Ἐπειδή ὅσα θά προστεθοῦν σήμερα ἀποτελοῦν φυσική συνέχεια καί ἀπόρροια τῶν προηγουμένων, κι' ἐπειδή ὁ χῶρος δέν ἐπιτρέπει τήν ἀνακεφαλαίωση, τήν ἔστω καί συνοπτική, θά παρακαλέσω τόν τυχόν ἐνδιαφερόμενο ἀναγνώστη, νά τ' ἀνακαλέσει στή μνήμη του ἤ καί ν' ἀνατρέξει στά ἄρθρα ἐκεῖνα ἄν τά ἔχει πρόχειρα.

Οἱ βασικοί συντελεστές τῆς νέας ψυχολογίας εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1ο) Ὁ πρωταγωνιστής δέν θεωρεῖ πιά τό θέατρο ἀποκλειστικό βιοποριστικό του μέσο, ἄρα ὀχυρό πού πρέπει μέ κάθε μέσο νά διασωθεῖ. Μπορεῖ νά λέει ὁ ἠθοποιός — καί λέει συχνά — πῶς προτιμάει τό θέατρο ἀπό τόν κινηματογράφο, εἶναι ὅμως ἄλλο νά «προτιμᾶτε» κάτι, κι' ἄλλο νά κρεμόσαστε ἀπ' αὐτό. 2ο) Ὁ ρυθμός τῆς μεταπολεμικῆς ζωῆς, ἡ κοινωνική προβολή πού ἐξασφαλίζεται στό πρωταγωνιστικό στέλεχος ἀπό τά σύγχρονα διαφημιστικά μέσα, σέ συνδυασμό μέ τή δημοτικότητα πού τοῦ παρέχει ὁ κινηματογράφος, τοῦ δημιουργεῖ ἀξιώσεις νά ζεῖ μ' ἕναν τρόπο σχετικά ἤ ἀπόλυτα πολυτελῆ. Σχετικά σέ σύγκριση μέ τούς προπολεμικούς ὅρους. Ἀπόλυτα σ' ἀντιπαραβολή μέ ἄλλες κοινωνικές κατηγορίες πολιτῶν, ἀκόμα κι' ἐντελῶς διακεκριμένων ἀνθρώπων, πού οἱ εἰδικότητές τους ὅμως δέν συνεπάγονται οὔτε τή δημοτικότητα, οὔτε τίς ὑλικές ἀπολαβές τοῦ πρωταγωνιστῆ. 3ο) Συνέπεια ἄμεση τοῦ προηγούμενου: Ὁ σύγχρονος πρωταγωνιστής δέν θεωρεῖ τόν ἑαυτό του τόσο πολύ καλλιτεχνικό κεφάλαιο ὅσο ἐμπορικό κεφάλαιο. Ἄν τόν ρωτήσετε, θά σᾶς πεῖ πῶς ἔχει προπάντων καλλιτεχνικές ἀξιώσεις. Στήν οὐσία, τή διαφορά του ἀπό τόν συνάδελφό του τή μετράει σέ ποσά. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού οἱ πρωταγωνιστές ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα. Ἄν δώσετε στόν προσκαλούμενο ν' ἀποτελέσει μέλος ἑνός μεγάλου θιάσου, γιά νά τόν προσελκύσετε, περισσότερα παρά στούς παλαιότερους, σ' αὐτούς δηλαδή πού ἀπαρτίζουν καί ὑπηρετοῦν πιστά ἕναν Ὀργανισμό, πρῶτο θά κάνετε μιά πράξη ἀνήθικη καί, δεύτερο, θά δυσαρεστήσετε τούς παλαιούς, μέ ἀποτέλεσμα νά σᾶς φύγουν — ἄν τό μποροῦν. Ἄν πάλι δώσετε λιγότερα τοῦ προσκαλούμενου, δέν θά ἔρθει. Ὑποθέστε ὡστόσο ὅτι εἴσαστε ὀπαδός τοῦ ὡμοῦ ρεαλισμοῦ. Λέτε: Αὐτοί πού ἔχω, ἔτσι κι' ἀλλιῶς δέν φεύγουν γιατί δέν τούς εἶναι φιλόξενο τό ἔξω θέατρο. Θά τούς καταπιέσω, θά τούς ὑποτάξω στούς καινούργιους, γιά νά πλουτίσω τό θίασό μου. Προσωρινή, προσωρινότατη θά εἶναι ἡ βελτίωση πού θά πετύχετε ἔτσι. Γιατί οἱ νέοι αὐτοί προσήλυτοι, ὕστερα ἀπό μιά θητεία οὐσιαστικά βραχύτατη, ἕνα ἤ δύο χρόνια, θά φύγουν. Θά κάνουν φτερό γιά ἕναν προσωπικό τους θίασο, γιά μιά ἐπιχειρηματικῶς συμφέρουσα ἰδιωτική τους περιοδεία στίς ἐπαρχίες, γιά χίλιους - δυό λόγους σταθμητούς καί ἀστάθμητους, πού μᾶς ὁδηγοῦν στόν ἀκόλουθο τέταρτο συντελεστή τοῦ φαινομένου. Προτοῦ ὅμως τόν ἀναφέρουμε αὐτόν, ἄς θυμηθοῦμε πῶς βασική ἀνάγκη ἑνός θεάτρου δραματολογίου, δηλαδή ἑνός θεάτρου κρατικοῦ, εἶναι ὁ μόνιμος, ὁ σταθερός θίασος.

Ἡ τάση, ἡ ὑποσυνείδητη ἔστω, νά θεωρεῖ ὁ σύγχρονος πρωταγων.στής τόν ἑαυτό του περισσότερο ἐμπορικό παρά καλλιτεχνικό κεφάλαιο, ἔχει ἐπακόλουθα ἀρκετά σοβαρά. Χωρίς νά τό συνειδητοποιεῖ ἴσως ἀπόλυτα ὁ ἴδιος, ἔχει γίνει, ψυχολογικά, ἕνα κράμα καλλιτέχνη κι' ἐπιχειρηματία. Ἡ νοοτροπία του εἶναι σύνθετη. Ἀπό τόν καλλιτέχνη διαλέγει καί κρατάει ζηλότυπα τήν ἀγάπη στό χειροκρότημα, στόν ἔπαινο, στό θαυμασμό, τήν ἐπιθυμία νά θεωρεῖται ἠγετικό στέλεχος στόν καλλιτεχνικό του τομέα καί στήν πολιτιστική ἐπίδοση τῆς χώρας. Ἀπό τόν ἐπιχειρηματία ἔχει δανειστεῖ τήν ψυχρή πρακτική σκοπιμότητα, τήν ἀδιάλλακτη ἀξίωση τοῦ ὑλικοῦ κέρδους. Ὅταν οἱ δυό αὐτές ἰδιότητες συγκρούονται, βλέπετε τόν πρωταγωνιστή τοῦ τύπου τούτου νά ἐγκαταλείπει δίχως καμμιά λύπη ἤ τύψη τό καλλιτεχνικό του «ἰδανικό» γιά χάρη τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ συμφέροντος. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ πληθώρα τῶν θιάσων καί συγκροτημάτων πού κατακλύζουν τή θεατρική μας ἀγορά καί πού πουλᾶνε συστηματικά τή φάρσα τοῦ κατώτερου ἐπιπέδου, τό ἐμπορικό κατασκεύασμα ἤ καί τό τυχαῖα καλούτσικο ἔργο, πού διαλέχτηκε ὡστόσο μέ κριτήρια κατά κύριο λόγο ἐπιχειρηματικά. Σημειῶστε ἄλλωστε ὅτι, ἔτσι καί δημιουργηθεῖ μιά φορά ἕνα τέτοιο καθεστώς, ἡ παρέκκλιση ἀπ' αὐτό δέν εἶναι πιά δυνατή, ἀκόμα καί στούς πιό καλοπροαίρετους: Γιά νά σταθοῦν τά συγκροτήματα, ν' ἀντιπαλαίσουν, πρέπει νά πορευτοῦν ὑποχρεωτικά μέ τόν ἴδιο γνώμονα. Μιά ἀποτυχία ταμειακή δέν ἐπιδέχεται δεύτερη. Ἄν διαλεχτεῖ ἕνα ἔργο μέ πνεῦμα θυσίας στό καλλιτεχνικό ἰδανικό, τό ἀμέσως ἑπόμενο θά πρέπει νά εἶναι ἀπαραιτήτως ἐμπορικά στέρεο. Ἀποτέλεσμα: Πλήρης σύγχυση τοῦ κοινοῦ, πού δέν ξέρει πιά τί εἶναι καλό, τί κακό, τί ὡραῖο, τί ἄσχημο, τί εὐγενικό, τί πρόστυχο, τί καλλιτεχνικό, τί κακότεχνο.

Ἕνας δεντετισμός ἀχαλίνωτος καί κούφιος μαστίζει τό ἑλληνικό θέατρο. Θά εἶταν φαινόμενο ἐλάχιστα λυπηρό ἄν εἶχε γιά συνέπεια τήν ἀπογύμνωση μονάχα τῶν κρατικῶν θεάτρων (μή λησμονοῦμε πῶς τώρα πιά ὑπάρχει καί τό Κρατικό Θέατρο Βορείου Ἑλλάδος). Δυστυχῶς ὑπονομεύει τήν ὑπόσταση ὁλόκληρης τῆς θεατρικῆς μας ζωῆς, ἔτσι πού οἱ εὐάριθμες τιμητικές ἐξαιρέσεις νά μή σώζουν τίποτα ἤ ἐλάχιστα. Βλέπετε τόν δεντετισμό αὐτόν, τόν ἀφηνιασμένο, τό καπετανλίκι, νά ἐπεκτείνεται σάν ἀρρώστια κολλητική σέ στοιχεῖα ὅλο καί νεώτερα, ἄγουρα, καλλιτεχνικῶς ἀνήλικα, νά κοντεύει νά φτάσει στούς μαθητές καί στίς μαθήτριες τῶν Δραματικῶν Σχολῶν! Ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν ἀνατρέπεται, ἡ σοφή οἰκονομία τοῦ Χρόνου καταργεῖται. Ἄλλοτε, γιά νά φτάσει ἕνας ἠθοποιός νά πρωταγωνιστήσει, ἔπρεπε πρίν πολύ ν' ἀσκηθεῖ, πολύ νά σταδιοδρομήσει, νά θητέψει, νά πειθαρχήσει, νά σκληραγωγηθεῖ, νά πονέσει, ν' ἀγωνιστεῖ. Τώρα οἱ νέοι καί οἱ νέες γίνονται πρωταγωνιστές προτοῦ γίνουν ἠθοποιοί. Φυσικά, δέν θά γίνουν ποτέ ἠθοποιοί, γιατί τίποτα δέν δημιουργεῖται μέ τρόπο πρωθύστερο. Ἀλλά τί τούς νοιάζει; Θόρυβο κάνουν, θαυμαστές εὔκολους ἔχουν (οἱ εὔκολοι εἶναι καί οἱ πιό πολλοί), ὑλικές ἀπολαβές γνωρίζουν πού δέν τίς ἀνειρεύονταν οἱ χτεσινοί κολοσσοί τῆς σκηνῆς μας. Συνηθίζουν, τέλος, σέ μιά ζωή τόσο κακομαθημένη, πού καί μόνη αὐτή, ὅταν ἔρχεται πολύ νωρίς, νά καταργεῖ κάθε δυνατότητα καλλιτεχνικῆς προκοπῆς.

Συλλογίζεται κανένας μ' ἀπελπισία πῶς ἄν εἶναι αὐτά τά καλά τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τότε μόνον ὁλοκληρωτικά καθεστῶτα τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου ἔχουν τήν εὐχέρεια νά βρίσκουν λύσεις σέ τέτοιες καταστάσεις. Ἐκεῖ, τό κάθε ἄτομο θεωρεῖται αὐτομάτως στρατευμένο στήν ὑπηρεσία τοῦ συνόλου, διορίζεται στή θέση ὅπου οἱ ὑπηρεσίες του χρειάζονται, καί κανένας δέν ἔχει τό δικαίωμα ν' ἀποσκιρτήσει, ἤ νά διαφθείρει μιά κατάσταση γιά ν' ἀντλήσει ἔτσι ἀπ' αὐτήν προσωπικά ὀφέλη. Ὁ καλλιτέχνης δέν ἀποτελεῖ σέ τοῦτο ἐξαίρεση: Ἀμείβεται βασιλικά — ὅταν πραγματικά τό ἀξίζει — ἀλλά καί διατάσσεται νά ὑπηρετεῖ.

Εἶναι αὐτό ἡ μόνη λύση; Τό Θέατρο, οἱ ἄνθρωποί του, ἀγωνίζονται νά μᾶς τό ἀποδείξουν. Δέν τούς ἀρέσει ἡ ἐλευθερία πού ἔχουν τώρα νά διαθέτουν τόν ἑαυτό τους κατά τήν κρίση τους; Προτιμοῦν τή στρατιωτική θητεία; Ἄν εἶναι αὐτό πού φιλοδοξοῦν, πρέπει νά ὁμολογήσουμε πῶς δέν θά μποροῦσαν νά βροῦν ἀποτελεσματικότερο τρόπο νά μᾶς πείσουν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Αὐγούστου 1961

Z-45

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΟΣ ΩΤΑ ΜΗ ΑΚΟΥΟΝΤΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἀναρωτιέμαι ἄν ἄξιζε τόν κόπο ν' ἀφιερωθοῦν τέσσερα στή σειρά πολύστηλα ἄρθρα στό δημοσιογραφικό ὄργανο τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς γιά νά ὑποστηριχτεῖ μιά «θέση» πασίγνωστη, κλασική πιά: Πώς ὅσοι δέν συμφωνοῦμε μαζί της, εἴμαστε ὁμόζυγοι ἰδεολογικῶς μέ τήν ἄκρα δεξιά, μέ τούς ἰμπεριαλιστές, τήν οἰκονομική ὀλιγαρχία, τούς πολεμοκαπήλους, καί τά παρόμοια. Ἡ τακτική αὐτή, ὅπως τό καταλαβαίνει καί ὁ πιό ἀμύητος, ἀποβλέπει στό νά καταργήσει κάθε λύση ἤ ἄποψη ἄλλην ἀπό ἐκείνην πού ἀποτελεῖ τήν πολιτική πράξη καί τήν ἰδεολογική ἀποσκευή τοῦ Κρεμλίνου. Νά κάνει γύρω του **tabula rasa**. Νά ὀξύνει, τέλος, τό ἠθικό ἀδιέξοδο πού ἔχει πιάσει σά λαβίδα καί στραγγαλίζει τίς συνειδήσεις στόν καιρό μας: ἤ μαζί μας, τυφλά, πειθήνια, ἤ μέ τό μεγάλο κεφάλαιο, τά μονοπώλια, τήν ἀποικιοκρατία, τήν ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο.

Τό δίλημμα αὐτό, ὅσο κι' ἄν εἶναι στερεοτυπημένο, γιά νά χρησιμοποιεῖται ἔτσι σταθερά σημαίνει πώς κάποιο ὄφελος ἀποφέρει. Ὥστε, ἀπό τήν πλευρά του πολιτικά σκόπιμον τά τέσσερα ἄρθρα χρειάζονταν, φαίνεται. Ἡ ἀπορία παραμένει ὡστόσο ἀπό τή σκοπιά μιᾶς κάποιας βαθύτερης εἰλικρίνειας: Διανύουμε ἄραγε ἀκόμα τό στάδιο τῶν ἰδεολογικῶν συζητήσεων, τῆς πειθοῦς; Ἀπό καιρό ἔχω διατυπώσει τό φόβο πώς ὄχι. Ἡ ἀλλοτινή ἰδεολογική διαφωνία ἔχει μεταφερθεῖ πιά ἀπό τούς ἰσχυρούς στό ἐπίπεδο τῶν ὠμῶν ἀναμετρήσεων, τῶν δυναμικῶν ἐκβιασμῶν. Οἱ ἀντεγκλήσεις, ἀπό ἐπίσημα χείλη, γίνονται κάθε μέρα καί πιό ἀπροκάλυπτες. Φτάσαμε ἔτσι στό σύμπτωμα ἑνός λεονταρισμοῦ ὅπως ὁ ἀναφερόμενος στήν Ἀκρόπολη καί στήν κονιορτοποίησή της. Ἕνας Γολιάθ σύγχρονος κάνει ἐπίδειξη μυώνων στόν Δαυΐδ καί τοῦ θυμίζει ἔμμεσα πώς ἡ ἐποχή τούτη στέρησε ἀπό τά ὅπλα τή μοναδική ἄλλοτε ἀρετή τους: τόν ἀνδρισμό.

Γιατί, μή γελιόμαστε: αὐτή εἶναι ἡ τερατώδης συνέπεια τῆς τεχνικῆς «προόδου»: Κατάργησε σχεδόν—ἤ βρίσκεται στό δρόμο νά καταργήσει—τήν πολεμική ἀρετή, τόν ἠθικό παράγοντα, τ' ἀποθέματα ἐκεῖνα τῆς ἀξιοπρέπειας πού σ' ἐποχές καθυστερημένες, σχεδόν βάρβαρες, ἐξασφάλιζαν τουλάχιστον στόν ἄνθρωπο μιάν ἔσχατη καταφυγή ὅταν κάθε ἄλλη πρακτική ἐλπίδα εἶχε ἀπολείψει. Μή λησμονοῦμε πώς εἶταν ἕνας καιρός, χτεσινός ἀκόμα, ὅπου οἱ ἐπαναστάσεις μποροῦσαν νά γίνονται ἀπό τούς ὑλικά πιό ἀδύναμους ἀλλά ἠθικά ἰσχυρότερους, μέ δρεπάνια κι' ἀξίνες, αὐτοθυσία καί φρόνημα, ἀπόγνωση κι' ἔξαρση. Ἕνας καιρός ὅπου, στούς πολέμους, ἕνας ὀλιγάριθμος ἀλλά φρονηματισμένος λαός μποροῦσε ν' ἀντιστέκεται στόν βάναυσο, πολυάριθμο εἰσβολέα του καί νά τόν καταβάλλει κάποτε (ἀθηναϊκή δημοκρατία κατά μηδικοῦ δεσποτισμοῦ), ἤ νά τόν σταματάει καί νά τόν ταπεινώνει (Ἀλβανία 1940), ἤ τουλάχιστον νά πέφτει ἔνδοξα. Σήμερα, στή μηχανή, στό ἐργαλεῖο, δόθηκε ἡ ἀπόλυτη ὑπεροπλία καί ὑπεροχή ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο. Δέν ἔχετε τό μέσο πιά, δέν προλαβαίνετε κάν, ν' ἀντιδράσετε. Χτυπιέται τό μωρό σας στήν κούνια του προτοῦ χτυπηθεῖτε σεῖς, ὁ πατέρας του, μέ τόν ἀντίπαλό σας στό πεδίο τῆς μάχης. Ἔτσι τό πεδίο τῆς μάχης ἔπαψε νά εἶναι καί πεδίο τιμῆς. Ὁ κόσμος στό σύνολό του ἔγινε πεδίο πάσης ἀτιμίας. Ἔχασε τίς διακρίσεις του σέ ζῶνες ἐμπολέμων καί ἀπολέμων, μετώπου καί μετόπισθεν, ἐνόπλων καί ἀόπλων. Τά μεγάλα μας βήματα πρός τήν «εἰρήνη», ἀληθινοί διασκελισμοί, γίνονται μέ τήν προδοτική καταρράκωση κάθε ἠθικοῦ δισταγμοῦ. Καί οἱ μεγάλοι γίνονται μεγαλύτεροι ἀπό ποτέ, καί οἱ μικροί μικρότεροι. Μᾶς προτείνονται γιά μοναδικοί ὅροι ἐκλογῆς ἡ ὑποδούλωση σέ μιά κοσμοκρατορία ἐξοντωτική ἤ ἡ ἀνατίναξη πάσης ζωῆς. Ἡ τελειωτική ὑποδούλωση ἤ ἡ ἀνυπαρξία.

Καί ἀποροῦν, ὕστερα, γιά τό ἄγχος μας! Καί τό ἀποδίδουν σέ «παρακμή τῆς ἀστικῆς τάξης». Καί βολεύονται ἀδίσταχτα στή σοφιστεία τους, γιά νά στραγγαλίσουν ἔτσι, ἤ νά διαβάλουν, τίς τελευταῖες κραυγές πού βγάζει ὁ ἄνθρωπος προτοῦ ἀποδεχτεῖ τήν καταδίκη του. Τόσο πολύ τούς ἐνδιαφέρει ἡ κομματική ὑπερίσχυση, πού ξεκόβονται ἀπό τόν ἀπρόσωπο κορμό τοῦ σταυρωμένου Εἴδους, τό φιμώνουν, γιά νά μήν ἀκουστεῖ πού φωνάζει στό κενό «Βοήθεια!». Τό κενό αὐτό, οἱ ἴδιοι τό διακήρυξαν κάποτε κενό, καί τούς πιστέψαμε. Καθαιρέσαμε τά εἴδωλα καί τά ξόανα, τά ἱερατεῖα καί τά μαντεῖα. Συμφωνήσαμε μαζί τους, μέ τούς πνευματικούς δηλαδή προγόνους τους, ὅταν μᾶς πρότειναν τόν μεταφυσικό ἀνδρισμό, τήν ἄρνηση νά προσφεύγουμε σέ παρηγορητικούς μύθους. Δέν συμφωνήσαμε ὅταν ἀποφάσισαν νά στήσουν μέσα στά ἄδυτο τήν ἀναντίρρητη αὐθεντία ἑνός νέου ἱερατείου, πού νά ἐπαγγέλλεται τό ἀλάθητο καί ν' ἀσκεῖ τήν ἀπόλυτη, ἀνεξέλεγκτη ἐξουσία. Ἀφοῦ πρῶτα διακήρυξαν τόν κόσμο ἐν πορεία, ὕστερα, ξαφνικά, μόλις τοποθετήθηκαν πάνω στό βωμό αὐτοί, θέλησαν τόν κόσμο σταματημένο ξαφνικά, μακάριο, ἠθικά τελειωμένο, δοξαστικά γονατισμένον γύρω τους. Μᾶς ρίχνουν τό ἀνάθεμα ἐπειδή τόν πιστεύουμε ἀκόμα, πάντα, ἐν πορεία.

Ἡ πορεία δημιουργεῖ τήν ἀγωνία. Ἤ ὁ ἄνθρωπος εἶναι φτασμένος, τελειωμένος, ἤ προχωρεῖ, πορεύεται, καί τότε ἀντιδρᾶ ἐσωτερικά ἀπέναντι στά συναπαντήματά του καί στίς ἀντιφάσεις τῆς Ἱστορίας. Τή θέση τῶν θεῶν πού καθαιρέθηκαν δέν μπορεῖ νά τήν πάρει τό Πρεζίντιουμ—αὐτό ἄς μή τό λησμονεῖ ἡ κομμουνιστική θεολογία. Πολύ ἁπλουστευτική καί πρόχειρη εἶναι ἡ ἐξήγηση τῆς ἀγωνίας πού μᾶς προσφέρει, σάν καρπού τῆς ἀστικῆς ἡττοπάθειας, γιά νά εἶναι καί σοβαρή. Ἀλλοίμονο σ' ἐκείνους πού τούς πείθουν τέτοιοι ἰσχυρισμοί! Ἄν ὑπάρχουν, πρέπει νά εἶναι διανοητικά ἐλλειμματίες, ἤ τόσο ὑπνωτισμένοι ἀπό τή δογματική προσήλωση καί τό φανατισμό, πού ν' ἀντιδροῦν ἀνακλαστικά στά συνθήματα καί ν' ἀποδέχονται ἀμάσητα ὅ,τι τούς ταΐζουν. Ἔξω ἀπ' αὐτούς, εἶναι βέβαια καί οἱ τόσο ἀπορροφημένοι ἀπό τίς ἐπαγγελματικές τους ἔγνοιες ὥστε νά διανοοῦνται μέ κριτήρια δανεικά. Ἡ ἄκρα ἀριστερά δέν κάνει δυστυχῶς ἐξαίρεση ἀπό τόν κανόνα τῆς κάθε πολιτικῆς ὑποκρισίας: Ἀντιμετωπίζει τό ἀκροατήριό της σάν πολτό πού πλάθεται, γαλβανίζεται. Ὁ ὁλοκληρωτισμός της ἔγκειται ἀκριβῶς στό ὅτι διακηρύσσει σάν ἕνα ἀπό τά βασικά της ἄρθρα πίστεως τήν ἔννοια «μάζα».

Ἔννοια θολή καί πονηρή. Μέ κατηγοροῦν πώς περιφρονῶ τή μάζα. Εἶναι ἀρκετά εὐφυεῖς γιά νά ξέρουν πώς δέν περιφρονῶ τή μάζα ἀλλά τήν Ἔννοια μάζα, πού εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο! Ὅποιος περιφρονεῖ τή μάζα, στήν πραγματικότητα καμώνεται πώς τήν ἐξυμνεῖ, τήν πρεσβεύει, γιατί τοῦ εἶναι χρήσιμη καί βολική. Ὅποιος ὅμως ἀποκρούει τόν μαζοποιημένον ἄνθρωπο, αὐτός, ἁπλούστατα, θεωρεῖ τήν ἔννοια τούτη ἐπιβουλή καταχθόνια κατά τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτός, δέν σκέφτεται καί δέν ἐπιχειρηματολογεῖ μέ ἀναπτύξεις σχολαστικές χωρίων ἀπό ἱερά βιβλία, ἀρχαῖα ἤ νεώτερα. Καί δέν ἐκπέμπει συνθήματα στερεοτυπημένα, εὐκολοαφομοίωτα, γιά κατανάλωση ἀπό τή «μάζα».

Ἡ ἀγωνία εἶναι μιά ἔννοια ὑψηλή, πού δέν θά μπορέσουν εὔκολα οἱ διαφημιστές τοῦ ἀλάθητου νά τή διαβάλουν. Διαμορφώνεται καί διατυπώνεται ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές, μέ τά ἱστορικά στάδια πού διανύει τό ἀνθρώπινο γένος. Στόν καιρό μας, ἔχει ρίζα διπλή: μιά θετικότερη, μιάν ἄλλη καθαρά ἠθική. Ἡ πρώτη, εἶναι τό ἀδιέξοδο ὅπου ἔχει ὁδηγήσει ὁ ὀξύς ἀνταγωνισμός τῶν μνηστήρων τῆς παγκόσμιας ἡγεμονίας, τό συνακόλουθο αἴσθημα μιᾶς νέας ματαιότητας τῶν πάντων μπροστά στήν ἐπίγνωση πώς ὅλα κρέμονται ἀπό μιά κλωστή πού ὁ πρῶτος ἔξαλλος πολιτικός ἡγέτης ἤ ὁ πρῶτος τρελλός, ἀκόμα καί μιά μοιραία παραδρομή, μπορεῖ νά τήν κόψει. Ἡ δεύτερη εἶναι τό αἴσθημα τοῦ ἀβοήθητου καί τοῦ ἀνεξήγητου πού κυριεύει τόν ἄνθρωπο μπροστά σ' ἕνα σύμπαν σταθμητό ἴσως ἀλλά κι' ἀσυντόνιστο μέ τήν ἠθική ἀξίωση. Ἕνα σύμπαν πού ἔχει γιά νόμους του τή φυσική ἀνισότητα, τήν ἀδικία καί τήν ἀδιαφορία στήν ἠθική. Ἡ κατάργηση θεῶν καί εἰδώλων ὁδήγησε στή διαπίστωση, ἤ τουλάχιστον στό αἴσθημα, μιᾶς ἑτερότητας ἀνθρώπου—κόσμου. Κανένας μας δέν ξέρει ἄν αὐτό θά εἶναι τελειωτικό, ἕνα αἴσθημα ὀντολογικά συνυφασμένο μέ τήν ὕπαρξή μας. Ἐκεῖνο πού λέμε εἶναι πώς ὀρθώνεται στόν καιρό μας ἀπόκρημνο καί δραματικά ἐπιταχτικό. Ἡ ἀναμέτρηση μαζί του δίνει ὡστόσο στόν ἄνθρωπο ἕνα ἀνάστημα τραγικοῦ μεγαλείου δίχως προηγούμενο. Καί σ' αὐτή τήν ἐπίγνωση ὑπάρχει κιόλας μιά ἀρχή ἠθικοῦ λυτρωμοῦ.

Αὐτά πρός ὦτα μή ἀκουόντων.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΙΛΑΣΦΙΛΟΥΙ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Αὐγούστου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ ΤΟΥ ΓΥΜΝΟΥ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂς ἐλπίσουμε πώς, ἀνάμεσα στίς ζοφερότητες τῶν τελευταίων ἡμερῶν γύρω ἀπό τήν κρίση τοῦ Βερολίνου, πολλούς θά διεσκέδασε, σάν ἀντίθεση, ἡ εἴδηση γιά τό ἀνέβασμα σέ θέατρο τοῦ Λονδίνου μιᾶς θεατρικῆς διασκευῆς ἀπό τό περιλάλητο μυθιστόρημα τοῦ Λῶρενς «Ὁ ἐραστής τῆς λαίδης Τσάτερλεϋ». Ἐκεῖνο πού δίνει γεύση στήν εἴδηση εἶναι ἡ πληροφορία πώς «οἱ πρωταγωνισταί τοῦ ἔργου, πού ὑποδύονται τούς ρόλους τῆς λαίδης Τσάτερλεϋ καί τοῦ ἐραστοῦ της, ἐνεφανίσθησαν γυμνοί ἐπί τῆς κλίνης, ὡς ἐδήλωσεν ὅμως ἐκπρόσωπος τοῦ θεάτρου, μεταξύ αὐτῶν παρενεβάλλετο σινδόνιον». Ἔτσι ἡ καρδιά τῶν σκανδαλισμένων ξαναγυρίζει στόν τόπο της. Ἀνάμεσα στό νέο Τριστάνο καί τή νέα Ἰζόλδη μπορεῖ νά μήν ὑπάρχει ἕνα σπαθί, ὑπάρχει ὅμως ἕνα σεντόνι. Τό μόνο πού δέν ἀποσαφηνίζεται εἶναι ἄν ἡ ὕπαρξη τοῦ σωτήριου τῆς ἀρετῆς «σινδονίου» εἴταν αἰσθητή στούς θεατές ἤ ὄχι. Γιατί ἄν ὑποτεθεῖ πώς οἱ θεατές δέν τό ἔβλεπαν νά «παρεμβάλλεται», τότε θά εἴταν σά νά μήν ὑπῆρχε. Ἄν πάλι τό ἔβλεπαν, τότε θά ἔβλεπαν καί ἄλλα πολλά. Ἂς ἀφήσουμε πού, στή δεύτερη τούτη περίπτωση, θά περίττευε ἡ καθησυχαστική δήλωση τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ θεάτρου...

Ἀλλά τί συμβαίνει ἀκριβῶς μέ αὐτές τίς περίεργες ἀντιφάσεις τῆς ἐποχῆς μας γύρω ἀπό τά θέματα σεμνοτυφίας, ἀρετῆς καί ἠθικῆς; Οἱ παλαιότερες ἐποχές, ξέρουμε λίγο - πολύ σέ τί σημεῖο βρίσκονταν σχετικά μέ τά λεγόμενα «ἤθη» καί τίς σχέσεις τῶν δύο φύλων. Εἴταν ἐποχές αὐστηρές ἤ ἔκλυτες, σεμνότυφες ἤ ἀδιάφορες στήν «ἠθική», εἰλικρινεῖς ἤ ὑποκριτικές. Ἀσυνάρτητη ὅμως ἐποχή σάν τή δική μας δύσκολο νά βρεθεῖ μέσα στήν Ἱστορία! Εἶναι μιά ἐποχή ἐκτραχηλισμένη μαζί καί σεμνότυφη, τολμηρή καί σχολαστική, ριζοσπαστική καί καθυστερημένη. Ἀνέχεται ὅλες τίς παρεκτροπές, συντηρεῖ ὅμως ἀδιάλλακτα τό θεσμό τοῦ γάμου, ἄς ποῦμε, πού εἶναι, ἁπλούστατα, ἡ ἐπισημοποίηση καί ἡ νομική κατοχύρωση τοῦ μονογαμικοῦ συστήματος. Πολλαπλασιάζει τούς πειρασμούς στήν καθημερινή ζωή καί σύγκαιρα ὑπονομεύει τό θέλγητρο, τήν ἔλξη τοῦ ὡραίου φύλου. Ποιός ἀκριβῶς εἶναι ὁ στόχος τῆς προελαύνουσας γύμνιας; Ὁ σύγχρονος ὑποκριτής θ' ἀπαντήσει βέβαια: τό πρακτικό πνεῦμα, ἡ ὑγεία, τό ζεῖν κατά φύσιν, ἡ ἐπαφή τοῦ σώματος μέ τόν ἀέρα, ἡ ἐξοικείωση μέ τή φυσική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου κλπ. Ὅλ' αὐτά εἶναι σωστά καί θεάρεστα, δέν ἐξηγοῦν ὅμως τό γιατί τό γυναικεῖο γυμνό ὑπογραμμίζεται ἀπό τούς διακοσμητές του ἔτσι πονηρά κι' ἐπίμονα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἄφθονη προσφορά του, σέ συνδυασμό μέ τή μοντέρνα ταχύτητα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά δύο φῦλα, τό κάνουν συνηθέστατα ἀρκετά πεζό. Ὅλοι μας ξέρουμε πώς ἕνας γυναικεῖος ἀστράγαλος τοῦ περασμένου αἰῶνα εἴταν ἀσύγκριτα πιό διεγερτικός ἀπό ἕνα στομάχι σύγχρονο, πού σελαγίζει ἀνάμεσα στίς δυό λουρίδες ἑνός μπανιεροῦ. Ἡ καθημερινή εἰδησεογραφία, ἐξ ἄλλου, ὅπως καί ἡ ἰδιωτική τοῦ καθενός μας πεῖρα, δείχνουν πώς τ' ἀνθρώπινα ὄντα, μέσα στίς νέες συνθῆκες ζωῆς, δέν ἔπαψαν ν' ἀγαπιόνται, ν' ἀποζητιόνται ἀμοιβαῖα, νά ζηλεύονται, νά σκοτώνονται ἤ νά σκοτώνουν ἀπό ἔρωτα. Τό πάθος, λοιπόν, δέν ἔσβησε, ἡ φυσική λειτουργία, εὐτυχῶς, δέν ἀτόνισε. Ἐπηρεάστηκε ὅμως ἡ ψυχολογία πού τή συνοδεύει. Εἶναι ἀλλοῦ ὑγιέστερη κι' ἀλλοῦ νοσηρότερη ἀπό παλαιά. Σέ χῶρες μεγάλες ἡ ὁμοφυλοφυλία ἁπλώνεται μέ τρόπο ἀνησυχητικό. Οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων ἐμφανίζονται πότε ἁπλούστερες, λιτότερες, φυσικότερες, καί πότε παίρνουν μιά προστυχιά δίχως προηγούμενο. Εἶναι χαρακτηριστικό —γιά νά περιοριστοῦμε στίς συνθῆκες ζωῆς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων— πῶς τήν ἀλλοτινή, πρωτόγονη διαιότητα τοῦ πόθου, τήν ἀντικαθιστᾶ μιά βάναυση μεταχείριση τῆς γυναίκας, πού ξεκινάει ἀπό ἕνα μειωμένο σεβασμό ἀπέναντί της. Τά πειράγματα τῶν δρόμων, στή σύγχρονη Ἀθήνα, δέν εἶναι γλυκανάλατα ἤ φορτικά, ὅπως ἕναν καιρό. Εἶναι σατροπικά καί χυδαῖα. Χωρίς αὐτό νά ἐμποδίζει—γιά νά πάρουμε καί τήν ἄλλη πλευρά—γυναῖκες ἀσυνόδευτες νά κυκλοφοροῦν σέ ὧρες πού ἄλλοτε δέν θά κοίταζαν οὔτε ἀπό τή γρίλλια.

Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση ὅλης αὐτῆς τῆς ἀσυναρτησίας εἶναι πώς διανύουμε ἕνα στάδιο μεταβατικό. Παλαιές ἀντιλήψεις καί θεσμοί σεβάσμιοι διατηροῦνται, ἐνῶ νέες συνθῆκες ζωῆς προκαλοῦν ἀντιδράσεις ἀντίρροπες. Τό σκόπιμο καί τό φυσικό συγκρούονται μεταξύ τους. Ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀκόμα καί μέσα τούς σύγχρονους, ριζοσπαστικούς προσανατολισμούς της, δέν μπόρεσε νά λύσει τό πανάρχαιο, θεμελιακό της πρόβλημα, πού εἶναι ἡ ἀκύνδυνη ἐξισορρόπηση τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀπό τό θετό δίκαιο. Ὅλο τό κοινωνικό οἰκοδόμημα στηρίζεται σέ μιάν οἰκονομία βασισμένην στήν καταπίεση τῶν ἐνστίκτων. Τά ἔνστικτα ὅμως, καταπεζόμενα, δέν καταργοῦνται: ἀπωθοῦνται καί τιμωροῦν. Γι' αὐτό καί ἡ ὅλη οἰκονομία τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἔχει χαρακτῆρα δραματικό. Δέν εἶναι συνθήκη μεταξύ ἐλευθέρων. Εἶναι ἰσορροπία ἀνάμεσα σ' ἀφεντάδες καί σκλάβους. Κι' ἐκεῖνο πού κάνει τήν κατάσταση περισσότερο περίπλοκη: τά ἴδια ἀκριβῶς ὄντα εἶναι καί τό ἕνα καί τ' ἄλλο. Ἔχουμε ἔτσι ἕνα σύνολο ἀπό πλάσματα καταπιεζόμενα, τραυματισμένα συχνά σ' ὅ,τι βαθύτερο, ἐπικρατέστερο, φύτεψε μέσα τους ἡ ἀνεξιχνίαστη θέληση τῆς ζωῆς, πού φανερά λογικεύονται καί μυστικά στενάζουν, ἐπαναστατοῦν, ἐπιβουλεύονται ὅ,τι τά ἴδια αὐτά ἔχουν θεσπίσει σάν ἀναγκαῖο.

Ἂς ξαναγυρίσουμε ὅμως στήν ἀφετηρία μας. Ὁ «Ἐραστής τῆς λαίδης Τσάτερλεϋ» εἶχε θεωρηθῆ, στά χρόνια τά μεταπολεμικά, ἐκρηκτικό βιβλίο. Δέν εἶναι κάπως παράδοξο νά περνάει γιά κάτι τέτοιο καί τώρα; Μήπως εἶναι ἡ φήμη, ὁ θρύλος, πού συντηρεῖ αὐτή τήν ἐντύπωση; Εἴδαμε ἐν τῷ μεταξύ ταινίες ἄλλο τόσο τολμηρές, καί ξέρουμε πῶς ἡ εἰκόνα εἶναι κάτι πολύ πιό παραστατικό, ἐντυπωσιακό, ἀπό ἕνα κείμενο μέ τυπογραφικά στοιχεῖα. Ἔπειτα ἡ ὅλη νοοτροπία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μας, ἀπό τότε, ἄλλαξε, ἔγινε ἐλευθεριότερη. Ποιός περνάει σήμερα γιά σκανδαλιστικά τά βιβλία τοῦ Ζολά, πού εἶχαν ὡστόσο τέτοια θύελλα προκαλέσει στόν καιρό τους; Στίς περιπτώσεις αὐτές, ἕναν καιρό γιά ν' ἀποκρουστεῖ ἡ ἐπέμβαση τῆς Δικαιοσύνης, ἐπιστρατεύονταν τά δικαιώματα τῆς Τέχνης, τά κλασικά αἰσθητικά ἐπιχειρήματα. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ὁ Τύπος, ἔβαζαν σ' ἐνέργεια διαφωτιστικές ἀναλύσεις γιά νά πληροφορήσουν τόν κόσμο τί εἶναι αἰσθητικό καί τί αἰσθησιακό, τί θεμιτό καί τί ἄθεμιτο, τί διδακτικό καί τί πονηρό. Ἂς σημειωθεῖ πώς τά ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα ἐπιστράτευαν καί ὅσοι ἤθελαν νά σώσουν ἀπό τά νύχια τῆς Δικαιοσύνης τό ἐπιχειρηματικό τους κέρδος. Ἕνας ἱμπρεσάριος γυμνῶν μπαλλέτων, λόγου χάρη, προμηθευτής νυχτερινῶν κέντρων, ὅταν τύχαινε νά συρθεῖ στό ἐδώλιο γιά «προσβολή τῆς δημοσίας αἰδοῦς», τά ἴδια αἰσθητικά κριτήρια θά φρόντιζε νά ἐπικαλεστεῖ. Τά ἐπικαλεῖται καί τώρα. Ἡ αἰσθητική, καθώς βλέπετε, εἶναι μαχαίρι δίκοπο.

Δίκοπο ὅμως μαχαίρι καί ἡ ἀνοχή. Φτάνουμε ἔτσι σέ καταχρήσεις τῆς «Τέχνης» κατάφωρες, ὅπου ὅλοι κάνουν τόν ἠλίθιο ὄχι γιατί κανένας δέν καταλαβαίνει, ἀλλά γιατί κανένας δέν θέλει νά καταλάβει. Ὅταν τίς προάλλες γράφαμε, σ' ἄλλη στήλη, πώς ἔργα τοῦ δραματικοῦ θεάτρου προσπαθοῦν σήμερα νά στηριχτοῦν—ἤ καί στηρίζονται—σέ διάφορες γυμνιστικές ἐπιδείξεις, πολλοί θά μᾶς περνοῦσαν ἴσως γιά σεμνότυφους, σχολαστικούς, μπορεῖ καί ὑποκριτές πού κάνουν τόν αὐστηρό ἀφοῦ πρῶτα εἶδαν μέ πολλή εὐχαρίστηση τά ὀρεκτικά πράγματα πού τούς εἶχαν ἐπιδείξει. Τό θέμα ὡστόσο δέν εἶναι μέ πόση εὐχαρίστηση ζώου βλέπει κανένας ὁρισμένα θεάματα. Τό θέμα εἶναι ἄν βρίσκονται στή θέση τους ἤ ὄχι, ἄν μπῆκαν ἐκεῖ γιατί ἐξυπηρετοῦν μιάν ὑπόθεση καθαρή ἤ πονηρή, ἄν εἶναι ὑποκριτής ἐκεῖνος πού τά βλέπει καί τά ἐπικρίνει ἤ ἐκεῖνος πού τά προσφέρει καί τά ἐμπορεύεται. Συνηθίσαμε νά θεωροῦμε ὑποκριτή τόν σεμνότυφο. Καί συνηθέστατα εἶναι· ἀηδέστατος μάλιστα. Ἀλλά τί εἶναι τότε κι' ἐκεῖνος πού προβάλλει τήν αἰσθητική ἀνιδιοτέλεια γιά νά συγκαλύψει τήν αἰσθησιακή ἰδιοτέλεια; Ὑπάρχει μιά ὑποκρισία τοῦ γυμνοῦ ὅπως ὑπάρχει καί μιά ὑποκρισία τοῦ ντυμένου. Γιατί νά θέλουμε νά βλέπουμε μόνο τή δεύτερη; Μήπως γιά νά συμμαχοῦμε ἔτσι ἀνετότερα μέ τήν πρώτη;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Σεπτεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μέσα στίς μεγάλες διενέξεις τοῦ καιροῦ μας, ἀνάμεσα στίς ἔννοιες καί στά συνθήματα πού χωρίζουν τούς ἀνθρώπους ἐνῶ, θεωρητικά, θά ἔπρεπε νά τούς ἑνώνουν γιατί ἐκφράζουν διάχυτους καί σταθερούς πόθους τοῦ ἀνθρώπινου γένους, μιάν ἀπό τίς πρωτεύουσες θέσεις κατέχει δίχως ἄλλο ἡ ἔννοια «ἐλευθερία». Ἔχει γίνει πιά κοινό μυστικό πώς τό περιεχόμενό της ἡ ἐποχή μας τό ἀπεκάλυψε ρευστό καί ἀσαφέστατο. Ὄχι μόνον οἱ πονηροί, ἀλλά καί οἱ καλόπιστοι χειριστές τοῦ ὅρου συμβάλλουν στή συσκότισή του. Δέν ξέρω ἄν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ κάπου μιά ἀνάλυσή του συστηματική, φιλότιμη καί ἀντικειμενική. Ὁ χῶρος πού διαθέτουμε ἐδῶ δέν προσφέρεται σέ κάτι τέτοιο. Θά θίξουμε ὡστόσο κάποια σημεῖα τοῦ θέματος, μέ τήν ἐλπίδα νά βοηθήσουμε στή βαθμιαία διάλυση μιᾶς πλάνης πότε ρωμαντικῆς, πότε ὑποκριτικῆς, συχνότερα ὅμως ὁλέθριας.

Ἄς παρατρέξουμε τίς πασίγνωστες κοινοτοπίες πώς ἐλευθερία ἀπόλυτη δέν ὑπάρχει, πώς ἡ ἄμετρη ἐλευθερία εἶναι βαρύτατη σκλαβιά, καί ἄς φτάσουμε σέ διαπιστώσεις πιό θαρραλέες καί πιό ὠμές. Μπορεῖ νά μᾶς ἐπισύρουν τήν πέτρα τοῦ ἀναθέματος, ἀλλά δέν πειράζει. Ἐκεῖνοι πού σταματᾶνε τρομαγμένοι μπροστά στούς ἀπαγορευμένους χώρους, βοηθᾶνε στήν ἀκατονόμαστη σύγχυση φρενῶν καί ἐννοιῶν πού εἶναι ὁ μοιραῖος κλῆρος τοῦ αἰώνα μας.

Παίρνουμε τό αἴτημα τῆς ἐλευθερίας σάν κάτι ἀπόλυτο καί γενικό, ἐνῶ τέτοιο πράγμα δέν συμβαίνει. Οὔτε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τό νιώθουν μέ τήν ἴδια ἔνταση, οὔτε ὅλοι τοῦ δίνουν τό ἴδιο περιεχόμενο. Βλέπω κιόλας ἐδῶ τούς θεωρητικούς τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς νά τρίβουν τά χέρια τους καί νά καρφιτσώνουν αὐτή μου τήν πρόταση στό λεύκωμα τοῦ κατηγορητηρίου: Πρεσβεύω λοιπόν μιάν ἀριστοκρατική διάκριση ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ξεχωρίζω τούς «λεπτεπίλεπτους» ἀπό τή μάζα. Ἀπαντῶ: Μάλιστα! μέ τή διαφορά πώς οἱ «λεπτεπίλεπτοι» βρίσκονται μέσα στή μάζα ἀκριβῶς, ὄχι σέ κάποια ὑψηλά τάγκα κοινωνικά στρώματα. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐφοδιασμένοι μέ τή θεϊκή σπίθα, ὅλοι τους ὅμως δέν εἶναι φορεῖς καί τῆς ἴδιας ποιότητας. Κάτι πρέπει νά ξέρει γιά τοῦτο ἡ ἄκρα ἀριστερά, πού συνηθέστατα τούς χωρίζει σέ ἰδεολόγους καί σέ πουλημένους. Ἄς εἶναι! ἡ παρένθεση κλείνεται ἐδῶ.

Τό ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δέν δίνουμε τό ἴδιο περιεχόμενο στόν ὅρο ἐλευθερία, εἶναι αὐτονόητο. Ὁ καθένας τό πλάθει, τό χρωματίζει, ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοσυγκρασία του, μέ τούς ὅρους τῆς ζωῆς του, μέ τίς ἐπαγγελματικές του ἐπιδιώξεις, μέ τόν ἰδεολογικό του κόσμο. Ὅταν βλέπουμε, λόγου χάρη, συχνά συγγραφεῖς νά διακηρύσσουν μέ πάθος τήν ἀξίωσή τους γιά ἐλευθερία πρέπει νά καταλάβουμε πώς γι' αὐτούς τό αἴτημα τοῦτο εἶναι πρωταρχικό. Δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ συγγραφέας πού νά μήν εἶναι ἐλεύθερος νά γράφει ὅ,τι πιστεύει στήν κάθε δεδομένη στιγμή. Καί ὑπογραμμίζω τή φράση γιατί μπορεῖ κάλλιστα ἕνας συγγραφέας νά συμφωνεῖ στίς γενικές γραμμές μιᾶς ἰδεολογίας, ἑνός κόμματος, ἀλλά νά μή μπορεῖ νά πειθαρχήσει στό κάθε κέλευσμά του. Ἡ κομματική πειθαρχία ὑπαγορεύει τήν ἀπόλυτη καί τυφλή συμμόρφωση. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού αὐτό ἐπιβάλλεται, ὁ συγγραφέας αἰσθάνεται τόν ἑαυτό του καταπιεζόμενο κι' ἐσωτερικά ἐπαναστατημένο.

Πολύ βαρύτερο ἀπό τό νά μή γράφεις ὅ,τι ἡ συνείδησή σου καί τό φρόνημά σου ὑπαγορεύουν, εἶναι τό νά σ' ἐξαναγκάζουν νά γράφεις ὅ,τι δέν συμμερίζεσαι. Τά καθεστῶτα πού ἔχουν εἴτε ἐπιθετικό πρόγραμμα, εἴτε προφητικές ἀξιώσεις, ἀπαιτοῦν, ὅπως ξέρουμε, τέτοιου εἴδους πειθαρχίες. Τό κάθε τι θεωρεῖται ἐκεῖ αὐτομάτως ἐπιστρατευμένο, μαζί καί οἱ συγγραφεῖς. Μεταβάλλονται ἔτσι σέ κοντυλοφόρους τοῦ καθεστῶτος. Εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ χιτλερική Γερμανία δέν μπόρεσε νά ἔχει οὔτε ἕνα συγγραφέα. Ἄν, τώρα, συμπαραβάλουμε τή θέση τοῦ συγγραφέα μέ τή θέση διαφόρων ἄλλων καλλιτεχνῶν, θά ἰδοῦμε πώς, μέσα στίς ἴδιες συνθῆκες, δέν εἶναι γιά ὅλους τό ἴδιο βαρειά ἡ σκλαβιά. Ἕνας πιανίστας, λόγου χάρη, ἤ ἕνας χορευτής, ἤ ἕνας τραγουδιστής τῆς ὄπερας, μποροῦν κάλλιστα, κάτω ἀπό τό δεσποτικό καθεστώς, νά ἐξασκοῦν τό ἐπάγγελμά τους ἀνεμπόδιστα, καί κάποτε πολύ καλλίτερα, μέ περισσότερο ἱκανοποιητικές ἀμοιβές καί ἀφθονότερες τιμές παρά κάτω ἀπό τό φιλελεύθερο καθεστώς. Γενικά, εἶναι ὁ δημιουργικός καλλιτέχνης πού ὑποφέρει, ὄχι ὁ ἐκτελεστής. Ἕνα μουσουργό, ἕνα ζωγράφο, μπορεῖ ὁποιοσδήποτε Ζντάνωφ νά τόν ὑποχρεώσει νά ἐκφράζεται ὅπως ἀρέσει αὐτουνοῦ, τοῦ Ζντάνωφ, ὅπως ἐκεῖνος τό κρίνει συμφέρον γιά τό κόμμα ἤ ἔστω γιά τήν ἐκφραζόμενη ἀπό τό κόμμα ἰδεολογία. Συχνάτατα, ἄλλωστε, ἡ καταπίεση τῶν δημιουργικῶν καλλιτεχνῶν ἀποβαίνει, ἔμμεσα, πράς ὄφελος τῶν ἐκτελεστῶν: Τό καθεστώς, γιά νά περισπάσει τήν προσοχή καί γιά νά δείξει πώς ὄχι μόνο δέν κατατρέχει ἀλλά καί, ἀπεναντίας, εὐνοεῖ τίς Καλές Τέχνες, παραχαϊδεύει τούς ἐκτελεστές, τούς ἀνεβάζει στά σύννεφα, τούς φορτώνει ἀμοιβές καί διακρίσεις.

Σταματήσαμε στήν περιοχή τῶν Γραμμάτων καί τῶν Καλῶν Τεχνῶν ἐπειδή σ' αὐτή τυχαίνει νά παίρνει παραστατικότερη μορφή τό διφορούμενο τοῦ αἰτήματος γιά ἐλευθερία. Ἄν περάσουμε τώρα στήν πιό γενική καί ἀκαθόριστη περιοχή τῶν ἄλλων ἐπαγγελμάτων, θά ἰδοῦμε πώς ἡ ἀξίωση κυμαίνεται, ποικίλλει μέ τρόπο ἀπίστευτο, σχεδόν ἀποκαρδιωτικό. Πλῆθος ἄνθρωποι πού, ἄν τούς ρωτήσετε, θά σᾶς βεβαιώσουν πώς εἶναι θρησκευτικά προσηλωμένοι στήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, δέν ἔχουν, στήν πραγματικότητα, καμμιά τέτοια δίψα μέσα τους, οὔτε καί τήν παραμικρή διάθεση νά θυσιάσουν σ' ἕνα τέτοιο ἰδανικό ἕνα πολλοστημόριο κάν ἀπό τήν ἡσυχία τους, τίς ἀνέσεις τους. Ὁ κόσμος, πρῶτα-πρῶτα, πού δουλεύει στό θεό τῆς κερδοσκοπίας εἶναι ἀπόλυτα στεγανός ἀπέναντι στήν ἀξίωση τῆς ἐλευθερίας. Δῶστε του τή στυγνότερη δικτατορία, πού νά τοῦ ἐξασφαλίζει ὅμως τήν ἀδιατάραχτη ἀπολαυή τῶν ἀποκτημένων καί τόν ἐφεξῆς θησαυρισμό, καί θά τόν ἰδῆτε νά βρίσκει χίλιους λόγους γιά νά ὑποστηρίξει τήν «ἀνώτερη» σκοπιμότητα, τήν «ἐθνική» ἀναγκαιότητα τῆς δικτατορίας. Τί νά πεῖ τό δικαίωμα τοῦ νά πιστεύεις καί νά ἐκφράζεσαι ἐλεύθερα σ' ἕναν ἄνθρωπο πού ἄλλο ἱερό δέν ἔχει ἀπό τό χρηματοκιβώτιό του; Ἄν τό δικτατορικό καθεστώς τοῦ τό θίξει, τότε βέβαια, μονομιᾶς θ' ἀναλύψει πώς εἶναι καθεστώς ἀνελεύθερο. Ἄν τοῦ τό διασφαλίζει ὅμως, θά τό βρεῖ ἰδανικά τέλειο κι' ἐπιβεβλημένο.

Ἐλάχιστο νόημα ἔχει ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καί γιά κείνους πού ζοῦν κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης. Πρωταρχικό αἴτημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ συντήρηση, ἡ δική του καί τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτόν. Ἄν οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς του τόν κρατᾶνε σ' ἀδιάκοπο συναγερμό καί σέ κατάσταση ἀτελεύτητης πάλης γιά τήν ἐπιβίωση, τότε κάθε ἄλλη ἀπασχόληση παραμερίζεται αὐτομάτως στό περιθώριο. Πολυτέλεια περιττή, προκλητικά ἀριστοκρατική καί ὕποπτη τοῦ φαίνεται ἡ ἀξίωση τῶν ἄλλων γιά ἐλευθερία. Κάθε τι πού περισπᾶ ἀπό τόν ἀγῶνα γιά τή διεκδίκηση τῶν ἄμεσων, ὑλικῶν ἀγαθῶν, παίρνει στά μάτια του χαρακτῆρα προδοτικό καί οὐσιαστικά ἀπάνθρωπο. Ὁ ἴδιος εἶναι ἀνίκανος νά προβλέψει ποιές ἀξιώσεις μπορεῖ νά ξυπνήσουν μέσα του ὅταν ξεπεράσει τούς πρώτους αὐτούς ἀντικειμενικούς του στόχους. Δίνει στή ζωή τό περιεχόμενο, τό νόημα, τῆς παρούσας μονάχα ὥρας.

Κι' ἔρχεται τέλος μιά ἄλλη κατηγορία, θλιβερή. Εἶναι τῶν φύσει δουλόψυχων, ἐκείνων πού ὄχι μόνον καμμιάν εὐαισθησία ἀπέναντι στό νόημα τῆς ἐλευθερίας δέν διαθέτουν, ἀλλά καί ἡδονίζονται στόν αὐτοεξευτελισμό, στήν ταπείνωση. Θυμᾶμαι πάντα τήν ἐπίσκεψη πού μοῦ ἔκαναν κάποτε δυό ὑπάλληλοι ἑνός Ὀργανισμοῦ ἀπό τούς πιό γνωστούς. Ἐπικεφαλῆς του εἶχε διορισθεῖ, πρίν ἀπό λίγο, ἕνας σατραπίσκος τοῦ κοινότερου τύπου, ἀπ' αὐτούς πού κρατᾶνε τούς ὑποταχτικούς τους σούζα ὄχι γιά νά ὑπηρετήσουν ἔτσι μιάν ὑψηλότερη ὑπόθεση, ἀλλά γιά νά ἱκανοποιήσουν μιάν ἀπωθημένη προσωπική τους μωροφιλοδοξία, μιάν εὐτελέστατη δίψα ὑπεροχῆς. Οἱ δυό ὑπάλληλοι, ἀφοῦ ξέσπασαν αὐτόκλητοι σ' ἕνα ἐγκώμιο τοῦ προϊσταμένου τους — ἐντελῶς ἄσκοπο ἄλλωστε, ἀφοῦ οὔτε τούς ἄκουγε οὔτε θά τοῦ τό μετέδινα — μέ διεβεβαίωσαν κατασυγκινημένοι πώς εἶταν πλασμένος ἀπό τήν πάστα τῶν Καισάρων καί τῶν Ἀλεξάνδρων! Τοῦ εἶταν εὐγνώμονες γιατί τούς συνέθλιβε. Τούς ἄκουγα σαστισμένος. Καί νά φαντασταῖ κανένας πώς δέν εἶταν ἡ σκληρή ἀνάγκη τοῦ ψωμιοῦ πού τούς κατέβαζε σ' αὐτό τό ἐπίπεδο, γιατί οὔτε οἱ θέσεις τους κινδύνευαν χωρίς τό ἐγκώμιο, οὔτε τό τελευταῖο τοῦτο, ἐκεῖ πού γινόταν, ἔπιανε τόπο...

Ποιό καθεστώς ἀνακουφίζει — λυτρώνει τούς ἀνθρώπους ἀπό τέτοιες δουλοπρέπειες; Ὅσο πιό ἀπολυταρχικό εἶναι, τόσο καί τό πολύ τούς καλλίτερες τή σχετική ροπή. Ἄς θυμηθοῦμε τή θεοποίηση τοῦ Στάλιν, τά θυμάμαστε ποῦ τοῦ πρασέφεραν. Ἀλλοίμονο! Ἡ ἐσωτερική ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ὑπόθεση ὅσο τό λένε ἁπλή. Βρίσκεται πέρα ἀπό τά δόγματα κι' ἀπό τίς ὀργανωμένες σέ κόμματα ἤ καθεστῶτα ἰδεολογίες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Σεπτεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ Χρόνος κυλάει μέ ἄνιση ταχύτητα. Δέν συνε-πῆρε, δέ θόλωσε τήν παρουσία τοῦ Καραγάτση μέσα στό δωδεκάμηνο τοῦτο διάστημα ἀπό τό θάνατό του, πού συμπληρώνεται αὔριο. Ὁ ἄνθρωπος εἶταν πολύ ζωντανός γιά νά σβυστεῖ ἀπό τόν ἀέρα γύρω μας, ὁ συγγραφέας εἶχε νά πεῖ πολλά ἀκόμα μέ τόν ἀκατάστατο πληθωρισμό του. Ὁ πληθωρισμός αὐτός εἶ-ταν τό ἐχέγγυο, τό προτέρημα καί μαζί τό ὅριο τοῦ Καραγάτση. Ἐχέγγυο γιατί ἔπειθε. Προτέρημα γιατί τροφοδοτοῦσε σταθερά τόν οἶστρο του. Ὅριο γιατί τοῦ στεροῦσε τό μέτρο.

Συλλογίζομαι συχνά, καθώς κάνω μιά προσπά-θεια νά παρακολουθήσω μιά πλευρά τῆς σύγχρονης πεζογραφίας, πῶς μαζί μέ ἰδιοσυγκρασίες σάν τοῦ Καραγάτση πάει, θἄλεγε κανένας, νά ἐξαφανιστεῖ σιγά-σιγά ἕνας τύπος συγγραφέα προικισμένου μέ ὑψηλή αὐθεντικότητα, ἀνεξάρτητη ἀπό τά συγκεκρι-μένα ἐπιτεύγματά της: Ὁ τύπος τοῦ συγγραφέα ἄ-φηγητή ἄδολου, πηγαίου, θά ἔφταναν νά πῶ ἀπαιδι-κοῦ». Ἡ ἐποχή μας, καί σάν προπομπός ἀκόμα τῶν ἐρχόμενων καιρῶν, ὅπως μοιάζει, φέρνει στήν ἐπιφά-νεια ἄλλες ἰδιοσυγκρασίες, μικτές, σύνθετες, πονη-ρεμένες, ἐγκεφαλικές, ἀλγεβρικές. Τό πεζογράφημα, τό μυθιστόρημα, στά χέρια τους γίνεται ἀλληγορία, ὑπαινιγμός, αἴνιγμα, συμβολική ἐξίσωση, κεφαλο-θραύστης, ὁτιδήποτε θέλετε ἔξω ἀπό ἀφήγημα. Κα-τασκευάζονται καί θεωρίες γιά νά τό στηρίξουν νά τό νομιμοποιήσουν πράγμα καθόλου δύσκολο ἀφοῦ δέν ὑπάρχει στόν κόσμο ἄποψη, ἀκόμα καί ἡ πιό αὐθαίρετη, πού νά μή μπορεῖ νό ὀργανωθεῖ σέ θεω-ρία, σώνει νά τό θέλει. Τό σταθερό γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ τύπου πεζογραφήματος εἶναι πώς ὅταν διακό-ψετε τήν ἀνάγνωσή του, δέν δοκιμάζετε ὕστερα καμ-μιά λαχτάρα νά τή συνεχίσετε. Τό πολύ-πολύ νά νιώθει μιά τέτοια περιέργεια ὁ ἐπαγγελματικά ἐν-διαφερόμενος, δηλαδή ὁ νεαρός συγγραφέας ἤ κρυ-πτοσυγγραφέας. Καμμιά ἀναλογία ὅμως μέ τό αἴ-σθημα εὐδαιμονίας, τή βαθειά κι' ἀνέφελη ἐκείνην ἡ-δονή πού ἔκανε τόν ἀναγνώστη τῆς πηγαίας πεζο-γραφίας νά βυθίζεται στό ρεῦμα της καθώς σέ θερμό λουτρό καί νά νιώθει τή ζωή του ν' ἀναδιπλώνεται σέ μιάν ἄλλη δευτέρου βαθμοῦ ζωή γε-μάτην μεθυστικά βιώματα καί συν-αρπαστικές γνωριμίες. Θά ἔλεγα πώς ἡ τέχνη τοῦ μυθιστορήματος πάει νά στερηθεῖ μιάν ἀνθρωπιά καί μιά προσήνεια πού εἶταν ἀκριβῶς οἱ ἀποχρῶντες λόγοι τῆς παρουσίας της στόν κόσμο.

Ὁ Καραγάτσης ἀνῆκε στούς ἄ-δολους ἀφηγητές. Ὁποιαδή π ο τ ε «πρόθεση» κι' ἄν ἔβαζε πότε - πότε, ἐκ τῶν ὑστέρων, στά κείμενά του, δέν κατόρθωνε, εὐτυχῶς, νά πείσει πώς εἶναι αὐτή καί ἡ ἀφετηρία του. Ὁ ἐπιστημονισμός του εἶταν ὄψι-μος, ἀναφομοίωτος, πίσω ἀπό τόν ὑπερτονισμένο πανσεξουαλισμό του ἔβλεπες συχνά τό πεῖσμα, τήν ἐπι-θυμία τοῦ πειραχτηρίου νά σκανταλίσει τούς πουριτανούς ἤ τούς ὑπο-κριτές. Μή λησμονοῦμε πώς ἐπιστη-μονίζουσες ἀφέλειες εἶχαν ἀκόμα καί οἱ μέγιστοι τῆς μυθιστοριογραφίας: Ὁ Ζολά νόμιζε πώς κάνει βιολογία, ὁ Μπαλζάκ κοινωνιολογία, ὁ Τολ-στόϊ ἔφτασε ν' αὐτοκαταργηθεῖ ἀπό τήν ψύχωση τῆς ἠθικῆς διδαχῆς.

Ὅλ' αὐτά εἶναι φαινομενικές μό-νον ἀντιφάσεις. Στήν οὐσία κάνουν κατάδηλη τή θεμελιακή ἰδιότητα τοῦ γεννημένου μυθιστοριογράφου: τήν ἀφέλεια, τήν εὐπιστία. Ξεγελιέται, πιστεύει σέ μιάν «ἀποστολή» μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού ξεγελιέται καί πιστεύει στά πρόσωπα πού ξε-πηδᾶνε μέσ' ἀπό τή φαντασία του κι' ἀπό τό σκοτεινό του ἔνστικτο. Νά πέσω ἐδῶ στήν ἀφόρητη κοινο-τοπία νά θυμίσω τό κλασικό ἀνέκδο-το τοῦ Μπαλζάκ, πού διέκοψε ἕνα φίλο του, καθώς ἐκεῖνος τοῦ ἀνιστο-ροῦσε τά βάσανά του, γιά νά τοῦ πεῖ: «Ἄς γυρίσουμε τώρα στήν πραγματικότητα: Μέ ποιόν νά παντρέψουμε τήν Εὐγενία Γκραντέ;». Τήν ἔνταση αὐτή τῆς δημιουργικῆς αὐθυποβολῆς τή δοκιμάζει κάθε γνήσιος μυθιστοριογράφος, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε γνήσιος δραματικός ποιητής. Ἡ ἐπινόηση τῆς τελευταίας φιλολογικῆς ὥρας νά καταργηθοῦν, τόσο στό μυθιστόρημα ὅσο καί στό δρᾶμα, τά ζωντανά πρόσωπα, οἱ χαρακτῆρες μέ ταυτότητα κι' ὁλοκληρία, γιά νά προβληθεῖ στή θέση τους τό διαλυτικό στοιχεῖο τῆς σύγχρονης ψυχῆς ἤ καί ἡ ὀντολογική της ἀοριστία, εἶναι «θέσεις» ἐνδιαφέρουσες ἀλλά καί ξένες στήν πραγματική φύση τοῦ δημιουργικοῦ δαιμόνιου. Ὁ γεννημένος μυθιστοριογράφος ξεκι-νάει βασικά ἀπό ἕνα στοιχεῖο θετι-κό: Ἀπό ἕνα ὅραμα πού τό ἀπαρτίζουν ὑποκατάστατα τῆς ζωϊκῆς ἐμ-πειρίας: ἄνθρωποι καί γεγονότα, πρόσωπα καί περιστάσεις. Αὐτά ὅ-λα μαζί, στόν ἀμοιβαῖο συσχετισμό τους, ἀναδίνουν ἕνα προσωπικό ἄ-ρωμα καί λούζονται σ' ἕνα εἰδικό φῶς: Εἶναι ἡ «ἀτμοσφαίρα» τοῦ μελ-λογέννητου ἔργου. Ὁ ποιητής ζωῆς συγκινεῖται ἀπό τήν ἀτμοσφαίρα ἀ-κριβῶς αὐτήν, δηλαδή ἀπό τήν πεμ-πτουσία τοῦ διάχυτου ἀνθρώπινου στοιχείου. Συγκινεῖται καί δοκιμάζει ἐπιταχτική τήν παρόρμηση νά τήν ἀ-ν α κ ο ι ν ώ σ ε ι. Ἡ ἀνακοίνωση, εἶναι τό ἔργο.

Βρίσκουμε στόν Καραγάτση τήν εὐπιστία τούτη, τή σημαδιακή, τοῦ μυθιστοριογράφου. Τή συναντούσαμε στόν ἄνθρωπο, τότε πού ζοῦσε, νά ἐκδηλώνεται σά μιά μανία του ν' ἀφηγῆται προφορικά, στίς φιλικές του ἐπαφές, τίς ἱστορίες πού ἔπλαθε. Τ' ἀνιστοροῦσε ὅλ' αὐτά διεξο-δικά, μ' ἐπιμονή, λεπτομέρειες, συ-νεπαρμένος. Τό πρόσωπό του, τότε, ἔφεγγε, τό χαμόγελό του γινόταν παιδικά πονηρό, καταθαμπωμένο. Κι' ἐμεῖς, εἴτε τόν παρακολουθούσαμε, εἴτε κάναμε πώς τόν παρακολουθοῦ-με, συλλογιζόμασταν πῶς μέσα του στοιχειώνει τή στιγμή τούτη τό προ-αιώνιο δαιμόνιο τοῦ παραμυθᾶ, πού ζεῖ σύγκαιρα σέ δυό διαφορετικά ἐ-πίπεδα, στήν πραγματικότητα καί στήν ὑπερπραγματικότητα. Καί πώς γι' αὐτόν ἡ πρώτη ὑπάρχει μόνο καί μόνο γιά νά τροφοδοτεῖ τή δεύτερη.

Ἐνόσω ζοῦσε, τόν διάβαζαν πολύ καί τόν ἐπέκριναν. Ὅταν πέθανε, τόν ἀνέβασαν στά σύννεφα, τόν με-ταχειρίστηκαν γιά μέτρο. Πολύ φυ-σικά ὅλ' αὐτά: ζοῦμε ἀκόμα τήν ὥρα τοῦ πάθους. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὡστόσο νά θυμίσω ὅ,τι παρατηροῦσα κι' ἕνα χρόνο πρίν ἀπό σήμερα: Πῶς ὅποιος ἐνδιαφέρεται εἰλικρινά καί τίμια νά κάνει Ἱστορία, πρέπει νά συγκρίνει μέ ὅ,τι ἔχει προηγηθεῖ προπάντων, γιατί ἡ Ἱστορία εἶναι ἀνέλιξη ὀργανική. Ὁ Καραγάτσης, τήν ὥρο πού ἦρθε στό προσκήνιο, εἶχε νά πεῖ τό λόγο του. Καί τόν εἶπε. Ἀντί νά τοῦ ζητᾶμε ὅ,τι δέν εἶχε σκοπό νά δώσει, ἤ νά τοῦ φορ-τώνουμε ὅ,τι δέν τοῦ ἀνῆκε, καλλί-τερα θά εἶταν νά ξεκρίνουμε νηφάλια ἐκεῖνο πού τόν χαρακτήριζε. Εἶταν ἀρσενικό κι' ὡραῖο. Δέν θά προθυ-μοποιηθῶ νά τό ἐξηγήσω ἐδῶ, γιατί δέν εἶναι ἔργο τῶν συνοδοιπόρων νά συμπεραίνουν. Καταθέσεις μονάχα μποροῦν καί πρέπει νά κάνουν, χρήσιμες γιά τήν κρίση τῆς Ἱστο-ρίας. Κι' ἔπειτα, θά ἐξομολογηθῶ καί τοῦτο: Προτιμῶ νά κρατήσω τό μυστικό, νά πάρω μαζί μου τό σύν-θημα τοῦ καιροῦ μου. Ἄν οἱ νεώτε-ροι θέλουν, δέν ἔχουν παρά νά τό ἀναζητήσουν καί νά τό ἀνακαλύψουν μέ τή γόνιμη ἔρευνα πού ~~ἀποκρυπτο~~γραφεῖ τίς ἐποχές καί δίνει φωνή στά χείλη ἐκείνων πού ἔχουν φύγει. Ἄν πάλι τό θεωροῦν σκοπό, ἄν τό περιφρονήσουν, εἶναι ὁλότελα περι-τό νά τό ἔχει καταδώσει ἕνας στρα-τιώτης τῆς φρουρᾶς πού τό τήρησε ἐπειδή πίστευε πώς εἶχε κάτι νά δια-φυλάξει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Σεπτεμβρίου 1961

2-49

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΘΕΑΤΡΟ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στή στήλη αὐτήν - ἐδῶ, πού ἔχει γιά στόχους της θέματα κι' ἐνδιαφέροντα γενικότερα, δέν θά ἔφερνα τό λόγο σέ θεατρικό θέμα ἄν δέν ὑπῆρχε μιά πλευρά τοῦ Θεάτρου πέρα ἀπό τήν ἀναψυχή κι' ἀπό τήν τεχνική. Εἶναι ἐκείνη πού συνέχεται ἄμεσα μέ τό πνεῦμα, μέ τό ἐσωτερικό ὕφος, τά πλατειά προβλήματα μιᾶς ἐποχῆς. Ὁ Αἰσχύλος, ὅταν κάνει θέατρο, μᾶς πληροφορεῖ ἐμμεσα γιά τή θρησκευτική συνείδηση τοῦ καιροῦ του καί γιά τίς κρίσεις της, γιά τήν ἠθική δομή τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ Σαίξπηρ γιά τήν ἀγωνία τοῦ δικοῦ του καιροῦ. Ὁ Ἴψεν γιά τίς ἠθικοκοινωνικές ἔγνοιες τοῦ περασμένου αἰῶνα. Ὁ Τσέχωφ γιά τό νόημα τῆς ζωῆς ὅπως τό ἔχει ἀντιμετωπίσει μιά ἐποχή μεταβατική, ἄρα κρίσιμη. Ἔτσι, τό θέμα Θέατρο παρουσιάζει μιά διάσταση πού ἐνδιαφέρει—ἤ τουλάχιστον πού ἀφορᾶ—ὄχι εἰδικά τόν θεατρόφιλο ἤ τόν καλλιτέχνη, ἀλλά κάθε ἄνθρωπο συνειδητό. Μιλᾶμε φυσικά γιά τό θέατρο - ποίηση, δηλαδή οὐσία ζωῆς, ὄχι γιά τίς χωνευτικές ἐπινοήσεις τοῦ ἐπιχειρηματισμοῦ τῶν αἰώνων.

Τήν εὐκαιρία τώρα μοῦ τή δίνει ἕνα λαμπρό θεατρικό περιοδικό πού ἐκδίδεται στήν Ἀμερική, στή Νέα Ὀρλεάνη. Ἀποτελεῖ ὄργανο τοῦ Πανεπιστημίου της. Ἕνα τεῦχος του ἔφτασε στά χέρια μου κι' ἐκεῖ εἶναι πού διάβασα μιά πολύ ἀξιοπρόσεχτη, πολύ ἔγκυρη μελέτη τοῦ διευθύνοντος τό περιοδικό κ. Ρόμπερτ Κόρριγκαν. Ἀναφέρεται στούς πρωτοποριακούς συγγραφεῖς τῆς Εὐρώπης. Ἐπειδή τό θέμα παίρνει διαστάσεις ἄλλες ἀπό τίς στενά ἐπιμορφωτικές, κι' ἐπειδή ἀγγίζει μέ τόση κατανόηση ὅσο καί παρρησία ἕνα ἀλγεινό σημεῖο τῆς σύγχρονης Τέχνης, θά ζητήσω τήν ἄδεια νά συνόψισω ἐδῶ μερικά σημεῖα του καί, ἴσως, νά τά σχολιάσω.

Μπέκετ, Ἰονέσκο Ἀντάμωφ, Ζενέ, Γκελντερόντε, εἶναι οἱ συγγραφεῖς πού ἐκφράζουν κατά κοινή συνείδηση, καί κατά τήν ἀναγνώριση τοῦ κ. Κόρριγκαν, τό πρωτοποριακό πνεῦμα τοῦ συγχρόνου θεάτρου. Τά ἔργα τους, παρατηρεῖ ὁ δοκιμιογράφος τῆς Νέας Ὀρλεάνης, μᾶς ξαφνιάζουν ἀλλά καί κεντᾶνε τήν εὐαισθησία μας μ' ἕνα μυστηριώδη τρόπο. Τά χειροκροτοῦμε χωρίς νά ξέρουμε πάντοτε τί θέλουν νά ποῦν ἤ ποῦ σκοπεύουν. Κι' ὅμως ὑπάρχει κάτι πού γίνεται ἀπόλυτα αἰσθητό: Πῶς ὁ καθένας ἀπό τούς συγγραφεῖς τους συμμερίζεται τήν ἀντίληψη τοῦ ἄλλου πώς τό θέατρο πρέπει νά ἐκφράζει τήν ἀπουσία νοήματος καί τό ἀσυνάρτητο πού ἔχουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις. Ὁ θεατής νά μπαίνει ἀντιμέτωπος στό αἴσθημα τῆς μοναξιᾶς τοῦ ἀνθρώπου, στήν ἀπομόνωσή του μέσα στό κενό. Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στά ὄντα, σ' ἕνα τέτοιο σύμπαν, ἀποκλείεται καί ἡ γλώσσα αὐτῶν τῶν ἔργων, τό ἐκφραστικό τους ὄργανο, φανερώνει ἀκριβῶς τήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπικοινωνήσει μέ τόν γύρω του κόσμο καί νά ἐκφραστεῖ.

Ὁ Ἰονέσκο ἔχει γράψει πώς τό «παράλογο»—ἕνα ἀπό τά συνθήματα, καθώς ξέρουμε, τοῦ καιροῦ μας—εἶναι αὐτό πού δέν ἔχει σκοπό, ἀπόληξη ἤ ἀντικείμενο. Θά κάνω ἐδῶ μιά παρέμβαση γιά νά παρατηρήσω πώς παράλογο εἶναι κάλλιο ἐκεῖνο πού δέν ἔχει δικαίωση. Γιατί μιά ἐνέργεια, ἕνα φαινόμενο, μποροῦν κάλλιστα νά ἔχουν στόχο, νά εἶναι δηλαδή ἐμφορημένα ἀπό ζωϊκό δυναμισμό, ἀλλά νά μή π ε ί θ ο υ ν, νά τούς λείπει—στά μάτια τοῦ ἄγρυπνου κι' ἀδιάλλακτου πνεύματος—τό κῦρος. Ὁπωσδήποτε, τό πρωτοποριακό θέατρο τοῦ καιροῦ μας, ἡ κριτική τό ἔχει σωστά χαρακτηρίσει σάν «τό θέατρο τοῦ Παράλογου». Τό θέατρο αὐτό, ἐξηγεῖ ὁ κ. Κόρριγκαν, ἀναζητεῖ μιά νέα τεχνική, μιά νέα μορφή, πού νά κάνει αἰσθητό τό κύριο γεγονός τοῦ κόσμου: Πῶς τό ἀσυνείδητο τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ πιά νά τοῦ ἔρθει βοηθός, ὅπως ἄλλωστε κι' ὅτι ἡ νόησή του ἀποσυνθέτει τά εἰρωνικά φάσματα τοῦ Χρόνου.

Βέβαια ἡ ἐπανάσταση κατά τοῦ Νατουραλισμοῦ, παρατηρεῖ σωστά ὁ κ. Κόρριγκαν, δέν εἶναι κάτι καινούργιο. Τό καινούργιο στήν ὑπόθεση εἶναι πώς δέν ἀνατρέπεται πιά τό ἐποικοδόμημα τοῦ Νατουραλισμοῦ, ὁ συγκεκριμένος σκηνογραφικά χῶρος, ὁ ἔντεχνος μῦθος, οἱ κοινωνικά εὐκολογνώριστοι χαρακτῆρες μέ τά πασίγνωστα προβλήματά τους, ἀλλά τό ἴδιο τό θεμέλιο τῆς νατουραλιστικῆς ὀπτικῆς: οἱ νόμοι τῆς λογικῆς. Καί ἡ λογική φανερώνεται νά εἶναι, ἁπλούστατα, ἕνα τέχνασμα τῆς φιλοσοφίας προορισμένο νά ἐξασφαλίζει τήν ἄνεση ἐκείνων πού δέν ἔχουν τό θάρρος ν' ἀντιμετωπίζουν τήν πραγματικότητα.

Μέσα σέ τέτοιες συνθῆκες, ἡ τραγωδία ἀποκλείεται. Πολύ σωστά ὁ κ. Κόρριγκαν παρατηρεῖ πώς ἡ τραγωδία προϋποθέτει ἕναν κόσμο ὀργανωμένο, μέ συνοχή. Προϋποθέτει τήν ἐνοχή, τόν ἀπελπισμό, τό μέτρο, τήν ἐπίγνωση, τόν δραματισμό, τό αἴσθημα τῆς εὐθύνης. Θά προσθέσω πώς προϋποθέτει κάτι πού εἶναι ὁ συνεκτικός δεσμός ὅλων αὐτῶν καθώς καί ἡ ἀπόληξή τους: Τήν ἀξιοπρέπεια. Ἀξιοπρέπεια μεταφυσική, ὄχι κοινωνική. Τό ἀνθρώπινο πλάσμα τό δίχως ἐσωτερικό ἔρμα, ἐκεῖνο πού δέν μπορεῖ προπάντων εἶναι νά ἔχει ἀξιοπρέπεια. Πρόκειται πιά γιά ἐξαρθρωμένο ἀντρείκελο μέ στάσεις καί κινήσεις δίχως νόημα. Πρόσωπο, λοιπόν, κωμωδίας; Ναί, βεβαιώνει ὁ κ. Κόρριγκαν, ἀλλά εἰδικοῦ τύπου: Γκροτέσκας κωμωδίας, πού γελοιοποιεῖ. Τή διάκριση ἀνάμεσα στό κωμικό καί στό γελοῖο λίγο - πολύ ὅλοι τή νιώθουμε.

Μόνο πού, νά: ἡ γκροτέσκα αὐτή κωμωδία τοῦ παράλογου ἔχει ζωηρή ἐπίγνωση καί τοῦ ἀγώνα γιά τήν ὕπαρξη, τῆς ὀδύνης καί τῆς ἀποτυχίας. Τό «σκέπτομαι ἄρα ὑπάρχω» τοῦ Ντεκάρτ θά μποροῦσε νά γίνει τώρα «**vomeo, ergo sum**»—ξερνῶ, ἄρα ὑπάρχω. Φτάνουμε ἔτσι στήν περίφημη «ναυτία» τοῦ Σάρτρ. Ἀναποδογυρίστηκε, διασύρθηκε ἡ τασκαλιανή διαλεκτική ἀνάμεσα στή νόηση καί στό πάθος. Ὁ Ἀνούγι θά πεῖ: «Τό «Περιμένοντας τόν Γκοντό» (τό φημισμένο ἔργο τοῦ Μπέκετ) εἶναι οἱ «Στοχασμοί» παιγμένοι ἀπό παληάτσους τοῦ ἱπποδρομίου»...

Ἡ μεταφυσική ἀνταρσία λοιπόν—ρωτᾶμε ἐμεῖς τώρα—πειστήριο κι' ἐχέγγυο τῆς παρουσίας μας στόν κόσμο; Ἄς μή διαστοῦμε ν' ἀπαντήσουμε. Οἱ ἀπορίες μας μπορεῖ νά εἶναι κρίσιμες, δέν βρισκόμαστε ὅμως ἐδῶ στό ἐπίπεδο τῆς Φιλοσοφίας. Βρισκόμαστε στό ἐπίπεδο τοῦ Δράματος. Αὐτό εἶναι καί ἡ περιοχή μας. Ἄς θυμίσουμε ἄλλωστε πώς τά ἔσχατα ἐρωτήματα δέν στάθηκαν ποτέ στοιχεῖο ἀλλότριο στό Δρᾶμα. Ἀπεναντίας: Ὁ Αἰσχύλος κινεῖται ἀδιάκοπα στή μυθοποιημένη περιοχή τῶν τέτοιων ἐρωτημάτων, ὁ Σαίξπηρ τά διατυπώνει κάθετα στόν «Ἅμλετ» καί στόν «Βασιλέα Λήρ», ὁ Καλντερόν τ' ἀναπνέει καί τ' ἀποπνέει. Ἄν τό νεώτερο θέατρο, πρίν ἀπό τή σημερινή του φάση, τά ἔχασε ἀπό τά μάτια του, ὁ λόγος εἶναι πώς τ' ἀντικατέστησε μέ τά κοινωνικά ἐρωτήματα. Ἀποτέλεσμα: Ἕνας διδακτισμός στενός, ἀσφυκτικός, μιά μεταβολή τοῦ Δράματος σέ φροντιστήριο ἠθοπλαστικό. Τό κακό εἶναι πώς τά ἔσχατα ἐρωτήματα καί οἱ μεγάλες ἀπορίες ζητᾶνε καί μεγάλα φτερά νά τίς βαστήξουν. Στό σύγχρονο θέατρο, ἡ μεταφυσική ἀγωνία γίνεται συχνά ἀδέξιο, ἀναρμόδιο ὑποκατάστατο τῆς Μεταφυσικῆς.—Ἄς κλείσουμε ἐδῶ τήν παρένθεση.

Οἱ δραματουργοί τοῦ Παράλογου παραμερίζουν τό θέμα καί τό μῦθο—κλασικές πρῶτες ὕλες τοῦ δράματος—γιά νά βάλουν στή θέση τους μιά διαδοχή ἀπό συναισθηματικές καταστάσεις. Τή δράση ὅμως, κανονικά, δέν μπορεῖ νά τήν ἐκφράσει παρά μόνον ἕνας μῦθος. Ἄν προτάξετε τή δραματική κατάσταση, ἄν ἐξαντλήσετε σ' αὐτήν τό ζῆλο σας, κοντόπνοο θά βγεῖ τό ἔργο. Δέν εἶναι τυχαῖο, σημειώνει ὁ κ. Κόρριγκαν, πού τά περισσότερα ἔργα τοῦ Μπέκετ, τοῦ Ἰονέσκο, τοῦ Ἀντάμωφ, τοῦ Γκελντερόντε, εἶναι μονόπρακτα. Ἀλλά καί δέν καταργεῖται σ' αὐτά ὁ μῦθος μόνο. Καταργοῦνται καί τά πρόσωπα ὅπως τά ξέραμε, μέ ταυτότητα, ὁλοκληρία, «χαρακτήρα». Τά πρόσωπα στά ἔργα τῆς πρωτοπορίας εἶναι τύποι, μορφές δίχως ἀτομικότητα καί συχνά δίχως ὀνόματα. Θά ἔλεγα πώς δέν εἶναι κάν μορφές: εἶναι μορφασμοί. Ἔτσι καταργεῖται αὐτομάτως καί ἡ ἀξιολογική κρίση. Πῶς νά κρίνετε τό ἀνυπόστατο; Φτάνουμε, μ' αὐτό τόν τρόπο, στό καίριο πρόβλημα, πού εἶναι ἡ κατανόηση, ἡ «δικαιολογία» καί ὁ καταλογισμός τῆς εὐθύνης. Θέμα σοβαρό, πού δέν μπορεῖ πιά νά θιγεῖ στό χῶρο πού μᾶς ἀπομένει σήμερα. Ἀνάγκη νά τό ἀναβάλουμε γιά τήν ἐρχόμενη Τετάρτη.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Σεπτεμβρίου 1961

2-50

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἴδαμε, τήν περασμένη Τετάρτη, ἀκολουθώντας τό σημαντικό δοκίμιο τοῦ κ. Ρόμπερτ Κόρριγκαν, πῶς γίνεται ἡ βαθμιαία ἀποσύνδεση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ Δράματος, πού ὁδηγεῖ στό λεγόμενο ἀπό πολλούς «παράλογο» δρᾶμα, δηλαδή στή θεατρική μορφή τοῦ κινήματος Ἰονέσκο, Μπέκετ, Ἀντάμωφ κλπ. Σταματήσαμε ὅμως σ' ἕνα κρίσιμο σημεῖο: Στό περιλάληπτο πρόβλημα τῆς εὐθύνης. Ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τά πρόσωπα τέτοιων ἔργων, μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά εὐθύνη; Ἀσφαλῶς ὄχι. Οἱ συγγραφεῖς τους—αὐτό εἶναι ἀπόλυτα αἰσθητό—τά θέλησαν ἀνεύθυνα. Τά εἴδανε σάν ἐνεργούμενα μιᾶς νομοτέλειας ἐχθρικῆς, ταπεινωτικῆς, πού ὅλο της τό νόημα συνίσταται στό νά στερεῖ ἀπό κάθε νόημα τόν κόσμο.

Τό σημεῖο τοῦτο δίνει ἀφορμή σέ πολλές σκέψεις, ἄς τίς ἀναβάλουμε ὅμως γι' ἄλλη φορά, ὥστε νά μήν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τό ἀχνάρι τῆς μελέτης τοῦ κ. Κόρριγκαν. Θ' ἄξιζε ὡστόσο νά παρατηρήσουμε, προτοῦ ἀντιπεράσουμε, πῶς ἐκεῖνοι πού ἀποδοκιμάζουν τήν ἐσωτερική ἀφετηρία τοῦ παράλογου Δράματος, δηλαδή τή μεταφυσική ἀνταρσία, δέν σημαίνει πῶς ξεκινᾶνε πάντοτε κι' ἀπό μιά σοβαρή, ὑγιέστερη σύλληψη τῆς ἔννοιας Δρᾶμα, δραματικό ἔργο. Συνηθέστατα—γιά νά μήν πῶ: κατά κανόνα—ἡ ψυχολογία τους βασίζεται στή μακαριότητα. Μακαριότητα τῆς εὔκολης ζωῆς, τῆς ἀνυπαρξίας ἐρωτημάτων, στήν καλή χώνεψη πού δημιουργεῖ τήν ἁπλοϊκή πλάνη μιᾶς παγκόσμιας, δίχως ἀνταγωνισμούς ἁρμονίας. Ἢ καί στόν τυφλό δογματισμό, πού ἐξομάλυνε αὐθαίρετα, προκαταβολικά, ὅλες τίς διαφορές καί πού ξορκίζει μέ φανατική δεισιδαιμονία ὅλες τίς ἀντιρρήσεις.

Τί συμβαίνει στό νεώτερο θέατρο; Ταυτίζεται—λέει ὁ κ. Κόρριγκαν—ἡ Μοῖρα μέ τήν Κοινωνία. Ἐπειδή ἡ δεύτερη μᾶς καταθλίβει ὅλο καί περισσότερο, καταντάει νά βλέπουμε σ' αὐτήν κάτι σά μιά δύναμη σκοτεινή, πού ὁρίζει τή ζωή μας. Ὅταν ὅμως ταυτίσετε τήν Κοινωνία μέ τή Μοῖρα, θά ἰδῆτε ἀμέσως τή δεύτερη νά μικραίνει σ' ἀνάστημα. Μιά ἦττα τοῦ παλαιότερου τραγικοῦ ἥρωα ἀπό τή Μοῖρα, τόν μεγέθυνε. Μιά συντριβή τοῦ νεώτερου δραματικοῦ προσώπου ἀπό τίς κοινωνικές δυνάμεις, τό μικραίνει. Προσθέσετε τώρα σ' αὐτό τή μανία μας γιά «ψυχολογία». Ὅταν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες πράξεις περνᾶνε γιά ἐξηγήσιμες μέ βάση ἐπιστημονικά αἰτιοκρατική, τό ἠθικό κριτήριο καταργεῖται. Αἴρεται ἡ ἔννοια τῆς εὐθύνης. Ὅπως ἔχει σωστά παρατηρηθεῖ: ὁ Οἰδίποους εἶναι ἥρωας ἐνόσω δέν πάσχει ἀπό οἰδιπόδειο σύμπλεγμα. Ὅταν μάθουμε νά τά ἐξηγοῦμε ὅλα, μαθαίνουμε καί νά τ' ἀνεχόμαστε ὅλα. Ὁ θάνατος τοῦ Ἄμλετ, τότε, δέν βαραίνει καθόλου περισσότερο ἀπό τοῦ Ρόζενκραντς ἤ τοῦ Γκύλντενστερν. Ἐκεῖνο ὅμως πού, ἕναν καιρό, ἔδινε ἀνάστημα στόν Ὀθέλλο ἤ στόν Μάκβεθ, εἶταν πῶς ἀπό ἕνα σημεῖο καί πέρα ξεπερνοῦσαν τήν ἱκανότητά μας γιά κατανόηση. Μέσα σ' αὐτά τά πρόσωπα τῆς τραγωδίας ὑπάρχει ἕνα μυστηριῶδες μεγαλεῖο. Καί τό μυστήριο ἀκριβῶς αὐτό εἶναι πού ἐπιβεβαιώνει τόν ἄνθρωπο καί τό σύμπαν του.

Τό παράλογο θέατρο ἐκφράζει τήν ἐπανάσταση κατά τῆς ψυχολογίας. Θ' ἀναρωτηθοῦμε ὅμως τώρα ἐμεῖς, παρακινημένοι ἀπό τή λαμπρή ἀνάλυση τοῦ κ. Κόρριγκαν: ἀποκαθιστᾶ καί τόν ἄνθρωπο; Τοῦ ξαναδίνει τό τραγικό του μεγαλεῖο; Ὄχι βέβαια. Ἀπεναντίας: τόν ἐξαθλιώνει περισσότερο, τόν δείχνει θλιβερό ἐνεργούμενο. Στό θέμα τῆς μεταφυσικῆς Μοναξιᾶς καί στό θέμα τῆς Ψυχολογίας τό Θέατρο τοῦ παράλογου ἔρχεται νά προσθέσει ἕνα τρίτο διαλυτικό στοιχεῖο: αὐτό πού ἀναφέρεται στό Λόγο. Ἄς τό ἰδοῦμε σέ τί συνίσταται.

Εἶναι, μᾶς λέει ὁ κ. Κόρριγκαν, τό σοβαρότερο. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ παράλογου ἐπαναστατοῦν κατά τῆς τυραννίας τῶν λέξεων. Στή βάση τῆς ἀνταρσίας τους αὐτῆς ἄν ψάξετε, θά βρῆτε τή θεωρία ἑνός προφήτη τοῦ μοντέρνου Θεάτρου: τοῦ Ἀντονέν Ἀρτώ. Ἡ παλαιότερη δραματική ποίηση ξεκινοῦσε ἀπό τό ἀξίωμα πῶς «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος». Ὁ Ἀρτώ εἶπε: Ὄχι! Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ χειρονομία. Αὐτή ἀποτελεῖ τό αὐθεντικό ἐκφραστικό μέσο τῆς σκηνῆς. Πρόκειται γιά ὄργανο πού πηγαίνει βαθύτερα ἀπό τόν προφορικό λόγο, γιατί μιλάει ἀπευθείας στίς αἰσθήσεις μας, χωρίς νά περάσει ἀπό τή νόησή μας. Οἱ λέξεις, σιγά - σιγά, χάνουν τή σημασία τους, γίνονται οὐδέτερες καί κοινόχρηστες. Ἡ χειρονομία ὅμως—ὄχι ἡ περιγραφική λέξεων ἤ φράσεων ἀλλά ἡ συμβολική, ἡ χειρονομία τῶν μίμων — ἐκφράζει ἰδέες, ἐσωτερικές στάσεις, ἕναν κόσμο ἀδιατύπωτο ἀπό τό Λόγο τῶν λέξεων. Ἐκεῖ πρέπει νά στραφεῖ τό Θέατρο γιά νά ξαναβρεῖ τό προσωπικό του ἐκφραστικό μέσο.

Στό δρόμο τοῦτο, πού δέν τοῦ λείπει κάποια ἀλήθεια, ὁ κ. Κόρριγκαν παρατηρεῖ πῶς οἱ συγγραφεῖς τοῦ παράλογου πήγανε πολύ μακρυά, ἔφτασαν στήν ὑπερβολή. Ἡ ἀνακάλυψη ἄλλωστε, ὅπως τό σημειώνει ὁ ἴδιος πολύ σωστά, δέν εἶναι καινούργια. Ὁ Μαλαρμέ εἶχε πεῖ ὅ,τι ὁ Ἰονέσκο θά ξαναπεῖ στά δοκίμιά του, ὁ Μαίτερλινγκ προηγήθηκε στό θέατρο, κι' ὁ Ἄππια, κι' ὁ Γκόρντον Κραίγκ, κι' ὁ Κοπώ. Ἡ θεραπεία ὡστόσο τοῦ κακοῦ πού στάθηκε μιά γλώσσα κάποτε φουσκωμένη κι' ἀδειανή, δέν εἶναι ἡ ἀποσύνθεση τοῦ Λόγου. Εἶναι, λέει ὁ κ. Κόρριγκαν, ἡ ἀνανέωσή του. Χρειάζεται μιά θεατρική γλώσσα πού νά ὑποβάλλει νοήματα, πού νά κάνει αἰσθητή τήν ἐσωτερική πίεση, μιά γλώσσα πού νά εἶναι ἡ γνήσια μαρτυρία τῶν δραματικῶν συγκρούσεων. Ὅταν περιορίζετε τό Λόγο στό νατουραλιστικό κουβεντολόϊ, δύσκολα θά μπορέσετε νά εἰσδύσετε κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν προσώπων καί τῶν καταστάσεων. Ὅμως ἡ δραματική ποίηση δέν ἔχει γι' ἀποστολή της νά εἶναι ἐξωτερικά ὅμοια μέ τή ζωή. Ζητᾶμε σ' αὐτήν κάτι πλατύτερο καί πυκνότερο, μιά στιγμή ἐντατικῆς ἐμπειρίας. Ζητᾶμε ἀποκαλύψεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς πού μπορεῖ νά μή σχετίζονται ἄμεσα μέ τό μῦθο καί τή δράση τοῦ ἔργου, ἀποτελοῦν ὅμως σημαντικό στοιχεῖο του.

Εἶναι μιά ἀνακούφιση γιά μᾶς, τούς φυσικούς καί πνευματικούς γόνους αὐτῆς - ἐδῶ τῆς χώρας, νά βλέπουμε τόν κ. Κόρριγκαν νά ὑπογραμμίζει σέ τελευταία ἀνάλυση τήν πίστη του στό Λόγο. Λησμονοῦν οἱ συγγραφεῖς τοῦ παράλογου Θεάτρου, συμπεραίνει ὁ λαμπρός δοκιμιογράφος, πῶς πηγή ζωῆς τοῦ δραματικοῦ ἔργου τοῦ ὁπλισμένου μέ διάρκεια στάθηκε πάντοτε ὁ Λόγος. Πραγματικά: Γιά τήν ἑλληνική συνείδηση ὁ Λόγος δέν εἴταν μονάχα ἕνα πρακτικό μέσο νά ὑπηρετοῦνται οἱ στοιχειώδεις σχέσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Εἴταν ἡ αἰσθητοποιημένη ἔκφραση τοῦ πνεύματος, τό ὄργανο μιᾶς βαθύτερης ἐπικοινωνίας μέ τόν διπλανό μας καί μέ τόν περιβάλλοντα κόσμο. Ἂν πρῶτος ἀναβαθμός τοῦ ἀνθρώπου λογαριάζεται ἡ στιγμή πού τό ἀλλόκοτο αὐτό μαστοφόρο σήκωσε τό κεφάλι του καί στάθηκε ὄρθιο, δεύτερος εἴταν χωρίς ἀμφιβολία ἡ στιγμή πού, ὕστερα ἀπό ποιός ξέρει τί ἀμνημόνευτες ἀγωνίες, ὀργανώθηκε ἡ ἔναρθρη φωνή καί μπόρεσε ἔτσι ὁ ἄνθρωπος νά διατυπώσει τά διανοήματά του. Τίς ἀνάγκες τοῦ ζώου τίς ἐκφράζει καί τό ἄναρθρο μούγκρισμα. Τίς συλλήψεις ὅμως τοῦ νοῦ, τά περίπλοκα συναισθήματα καί τίς μεγάλες ἀπορίες, μόνος ὁ ἔναρθρος λόγος εἶναι ἱκανός νά τά διατυπώσει. Στή χώρα τούτη, ὁ Λόγος ἔγινε κάτι παραπάνω ἀπό μέσο. Ἔγινε ἐσωτερικό φῶς. Νικήθηκε ἔτσι ἡ μοναξιά, ἡ ἀπόγνωση, τό χάος. Τό ζῶο πού ἀποκτοῦσε πιά ἀνώτερες ἀνάγκες μπόρεσε νά θέσει ἐρωτήματα καί νά συνθέσει τραγούδια. Τραγούδια πού θά ταξίδευαν μέσα στούς αἰῶνες, πού θά ἔφερναν στούς μεταγενέστερους μηνύματα, συνθήματα, φῶτα, καθώς ἐκεῖνα τά καράβια πού διαπλέουν τή νύχτα τούς ὠκεανούς καί δίνουν στήν περίτρομη ψυχή τή βεβαιότητα πῶς δέν εἶναι ἔρημη, ἀβοήθητη μέσα στήν ἀστρική ἀπεραντοσύνη, ἀνάμεσα σέ οὐράνιες φλόγες πού ἀκτοῦνουν καί σ' ἕνα ζόφο ἀνεξοντλητο, αἰώνιο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Ὀκτωβρίου 1961 2-51

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΤΡΑ

ΤΟΥ Κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἐμεῖς οἱ σημερινοί, πού ζοῦμε τόσο ἐντατικά, ὡς τόν κορεσμό, ὡς τήν ἐξάντληση τῶν αἰσθήσεων, τήν Ἱστορία, ἔρχονται κάποτε στιγμές ὅπου ἀναρωτιόμαστε ἄν οἱ ἄνθρωποι ἄλλων καιρῶν, σέ σύγκριση μέ τόν δικό μας τόν καιρό ἀτάραχων, δέν ἔπληττταν ὡστόσο. Φυσικά, ἡ ἀπορία μας εἶναι ἀπόρροια μιᾶς πλάνης: Μεταφέρουμε σ' ἐκεῖνο τόν μακρινό καιρό τό αἴσθημα τοῦ χρόνου πού ρυθμίζει τήν ἐσωτερική μας ἀναπνοή σήμερα, τώρα. Ἄλλωστε οἱ ἄνθρωποι εἶχανε πάντα τήν τάση αὐτή ν' ἀνακατεύουν τίς ἐποχές, νά βλέπουν τά περασμένα μέ τά μάτια τοῦ παρόντος, νά τοποθετοῦν δηλαδή τόν ἑαυτό τους — τόν ἑαυτό τους πάντα — στό κέντρο τοῦ κάθε πίνακα. Φαίνεται πώς δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νά ἐπικοινωνοῦμε μέ τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου πού ἔχουν περάσει. Τά μεταφράζουμε νοερά σέ παρόν κι' ἔτσι τά οἰκειωνόμαστε. Πρόκειται γιά μιά κατάκτηση σέ τελευταία ἀνάλυση φανταστική, ὅπως ὅλες μας οἱ ἄλλες κατακτήσεις. Μονάχα ὁ κοῦφος πιστεύει στήν πραγματικότητα τῶν κατακτήσεων. Ὅποιος ἔχει ἔστω καί λίγη γνώση, ξέρει πώς ἀπό παντοῦ γύρω μᾶς ζώνει, μᾶς πολιορκεῖ, τό ἀνεπίτευκτο. Γι' αὐτό καί δέν εἶναι ποτέ χορτᾶτος. Ἀθανασία τοῦ Δόν Ζουάν! Νά γιατί σέ στιγμές μιᾶς κάποιας ἠρεμίας, ὅταν ἀφήνεται ἐλεύθερη νά λειτουργήσει ἡ αὐτεπίγνωση, σταλάζει μέσα σέ κάποιες ὀδυνηρά σημαδεμένες ψυχές ἡ θλίψη. Ὅ,τι ἔλεγαν ἄλλοτε «μελαγχολία», τό φαινομενικά ἀναίτιο πένθος πού ἰσκιώνει μιά μικρή ἤ μεγάλη σειρά ἀπό στιγμές, φανερώνεται ἔτσι πώς δέν εἶναι παρά ἡ θαμπή συναίσθηση τῆς ἀδυναμίας νά σπάσει ὁ κλοιός καί νά διαχυθεῖ ἡ ἐξατομικευμένη, ἡ φυλακισμένη στόν ἑαυτό της ὕπαρξη, μέσα στή μεγάλη ἀγκαλιά τοῦ κόσμου. Εἶναι ἕνας ἴλιγγος ἐπιστροφῆς ἀπαρηγόρητος, μιά λαθωμένη νοσταλγία. Προσέξετε ὡστόσο πῶς ἄν ὄχι ἡ ψυχική κατάσταση, ὁ ὅρος μιά φορά πού τήν ἐκφράζει, φαίνεται σήμερα χτυπητά ἀναχρονιστικός. Φέρνει στό νοῦ δέν ξέρω ποιόν ξεθυμασμένο, λιπόθυμο ρωμαντισμό κακοῦ γούστου. Στήν οὐσία εἶναι πού ἔλειψαν ἀπό τήν καθημερινή ζωή τά περιθώρια. Ἡ «μελαγχολία», σάν κατάσταση ψυχῆς νόμιμη, εἶταν ὑπόθεση περιθωρίων. Ὅμως τά περιθώρια σήμερα δέν ἔχουν γίνει μόνον ἀπό τήν ἀπληστία καί τή βιάση τῆς ζωῆς ἀδιανόητα. Εἶναι καί κυρηγμένα ἐκτός νόμου. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος ἐξαιρετικά δραστήριος, παραδομένος στό κυνηγητό τοῦ ἰδανικοῦ του, τά ξορκίζει, τά στιγματίζει, τά διασπομπεύει. Πιστεύει πώς τά περιθώρια εἶναι διεκδίκηση προνομίων μιᾶς συνωμοσίας μ' ἐπιδιώξεις ἀριστοκρατικές, ἐχθρικά διακείμενες ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο. Γιά τόν κόσμο αὐτόν, νόμιμη κατάσταση εἶναι τό ἀδιαχώρητο. Ἀδιαχώρητο τοῦ τόπου καί τοῦ χρόνου: Τό ἄτομο νά κάνει σῶμα μέ τό σύνολο, νά λυώνει μέσα του, τό εἰκοσιτετράωρο νά τό γεμίζει ἡ ὁλοκληρωτική ἀπασχόληση, ἕνα τέταρτο ἐργασία, τρία τέταρτα ἀναψυχή ὀργανωμένη, διατεταγμένη. Ἀπαλλοτρίωση, ἄρα, τῆς μονάδας στό σύνολο, κοινοβιακή.

Κάθε ὥρα τοῦ κόσμου ἔχει τόν δεσπόζοντα τόνο της. Ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας εἶταν ὁ θρίαμβος τοῦ ἀτομισμοῦ, φυσικό λοιπόν τώρα, σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ ἐκκρεμοῦς, νά ζοῦμε τόν αἰώνα τοῦ ὁμαδισμοῦ. Οἱ ἐπαναστάσεις πού εἶχαν ἀποτύχει στήν πρώτη φάση — γαλλική Κομμούνα τοῦ 70, ρωσική ἐπανάσταση τοῦ 1905 — κερδίζουν τό παιχνίδι στή δεύτερη φάση, γίνονται ὄχι μόνο καθεστώς, ἀλλά καί ὑπόδειγμα, μέτρο. Συντρέχει ἄλλωστε τήν κοσμοαντίληψή τους ἡ ὑφή τῆς σύγχρονης ζωῆς: Ἡ ἀφηνιασμένη ἐκβιομηχάνιση, ἡ ἐπιτάχυνση ὅλων τῶν ρυθμῶν, τῶν ἔξω καί τῶν μέσα, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς, ἡ διαγραφόμενη στό ὁρίζοντα στενότητα τοῦ χώρου πού ἀναλογεῖ στόν καθένα, ἡ σύντονη καί προοδευτική ἀπώθηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τοῦ ὑπαίθρου, τῆς ἐξοχῆς, ὅλ' αὐτά βρίσκονται σ' ἐσωτερική συνάρτηση μέ τίς πολιτικές καί τίς κοινωνικές ἐξελίξεις· δέν τούς συμπορεύονται ἁπλά, τίς καθορίζουν. Καί βέβαια ἡ μιά λύση θά εἶταν νά πάρει κανένας θέση ἀλογάριαστα μέ τό ζωηρό τοῦτο ρεῦμα καί νά προχωρήσει θριαμβολογῶντας. Στάση θετική, ἀφοῦ συντονίζεται μέ μιάν ἔκδηλη κατάσταση πραγμάτων. Ἡ ἄλλη στάση, τοῦ δισταγμοῦ, τῆς ἀνησυχίας, μοιάζει ἀρνητική καί εἶναι ἄχαρη. Ἄς μή μᾶς τρομάζει ὡστόσο ὁ χαρακτηρισμός. Μπορεῖ νά εἶναι κι' αὐτή χρήσιμη σέ κάποια λιγότερο φανερή, ἄν κι' ὄχι λιγότερο ἀναγκαία, οἰκονομία.

Ὅλο τό ζήτημα εἶναι πῶς ἀποτιμοῦμε τόν ἄνθρωπο, τί δεχόμαστε γιά μέτρο του. Ἄν ξεκινᾶμε ἀπό τίς γνωστές, δοκιμασμένες ἀξίες, ἄν δίνουμε βάρος ἀξιώματος στή γνώριμή μας ποιότητά του, τότε πολλοί δισταγμοί μας εἶναι ἔγκυροι. Σύμφωνα μέ τά γνωστά δεδομένα, τό εἶδος μας δέν ἐπιδέχεται ἀπεριόριστη συμπίεση. Ἀντίθετα, ἡ βιωμένη Ἱστορία δείχνει πώς ὅσο ἀνεβαίνουμε σέ βαθμίδες ὑψηλότερες, ὅσο προχωροῦμε σέ μορφές ζωῆς πιό ἐξελιγμένες, τόσο καί ἡ τάση νά ἐξατομικούεται ἡ μονάδα γίνεται ἐντονότερη. Ἄλλο τό θέμα, τό ἄλλωστε παμπάλαιο, πῶς θά ἐναρμονιστεῖ ἡ ἀξία μονάδα μέ τήν ἀξία σύνολο. Ἄν ὅμως ξεγράψουμε τόν ἄνθρωπο σάν τή γνωστή ὀντότητα καί ἀποβλέψουμε σ' αὐτόν καθώς σέ ἀλγεβρικό τύπο, τιμή ἀφηρημένη, γεμάτην μέ ὅλες τίς δυνατότητες καί τά ἐνδεχόμενα, τότε ὄχι μόνον ἡ προσαρμογή του σέ κάθε ἀντικειμενική ἀξίωση τοῦ μέλλοντος εἶναι νοητή, ἀλλά καί ὁ αὐριανός τύπος του ἐπιβάλλεται νά μήν ἔχει καμμιάν ἀπολύτως ἀναλογία μέ τόν χτεσινό καί τόν σημερινό. Στήν περίπτωση τούτη, ὁ λεγόμενος Ἀνθρωπισμός καταργεῖται; Βαίνουμε πρός τή δημιουργία ἑνός ἀνθρώπινου τύπου πού ἄν θά φαίνεται, σύμφωνα μέ τά παλαιά κριτήρια, τερατώδης, μηχανικός, αὐτοματικός, εἶναι ἀδιάφορο.

Στή δύσκολη τούτη κι' ἐπίπονη καμπή βρίσκεται τώρα ἡ Ἱστορία. Ἡ ἀθρόα, ἡ φορτική εἰσβολή τῶν γεγονότων στή συνείδησή μας, ὁ βομβαρδισμός πού τῆς γίνεται, δέν εἶναι παρά ἡ ἀρχή ἑνός παροξυσμοῦ πού κορυφώνει τήν κρίση τήν ἀρχινισμένη ἀπό καιρό. Νιώθουμε τήν εὐαισθησία μας νά παραλύει, τή δεκτικότητά μας νά στομώνεται, μιά ἀδιαφορία ἔντονη μᾶς κυριεύει ὧρες-ὧρες, ἀπάθεια μηδενιστική. Κι' ἐνῶ ἀντιτάσσουμε τήν ἐνστικτική αὐτήν ἄμυνα στό σφυροκόπημα τῆς ἱστορικῆς ὕλης, κακομαθημένοι μαζί κιόλας, παιδιά τῆς ἐποχῆς μας, ἀλκοολικοί τοῦ ἰλίγγου, ἀναρωτιόμαστε μήπως ἄλλοι καιροί, πιό ἤρεμοι, πιό ἥμεροι, δέν θά εἶταν πληκτικοί. Ρωτῆστε τήν κοπελίτσα αὐτήν - ἐκεῖ, τή σκαρφαλωμένη στό ψηλό σκαμνί τοῦ μπάρ, μέ τό μπερδεμένο μαλλί, τό τσαλακωμένο σάν ἄχρηστη ἐρωτική ἐπιστολή μουτράκι, τό τσιγάρο στό στόμα, τό ποτήρι στό χέρι. Θά σᾶς πεῖ πώς σ' ἄλλον καιρό ἀπ' αὐτόν ἐδῶ — πού τήν ἐξόντωσε — θά τῆς εἶταν ἀδύνατο νά ζήσει, γιατί θά ἔπληττε θανάσιμα. Μπορεῖ κάποιος νά σᾶς ψιθυρίσει στ' αὐτί πῶς τήν ξέρει καλά, εἶναι πλάσμα τελειωμένο, ξοφλημένο, πού γι' αὐτό ἡ ζωή δέν ἔχει πιά κανένα νόημα. Ἀδιάφορο. Ἡ κοπελίτσα τοῦ μπάρ τήν προτιμάει ἔτσι, ἐντατική καί δίχως νοσταλγίες.

Κι' ἐμεῖς, πού μᾶς κατηγοροῦν γι' ἀντίδραση, βραδυπορία, ἄν ὄχι προδοσία; Ἐμᾶς ποιό εἶναι τό ἁμάρτημά μας; Μήπως ὅτι ἔχουμε συνδέσει κρυφά τήν τύχη μας μ' ἕναν κόσμο ἁμαρτωλό καί καταδικασμένο, ἄδικο καί πονηρό; Ὄχι. Τό ἁμάρτημά μας, τ' ὁμολογημένο ἄλλωστε, εἶναι πώς ἐπιμένουμε νά μετρᾶμε τόν ἄνθρωπο μέ τά γνωστά μέτρα. Νά τοῦ ἀναγνωρίζουμε τίς ἀξιώσεις πού ξέρουμε. Νά προεξοφλοῦμε τόν μελλοντικό τύπο του σύμφωνα μέ τ' ἀλλοτινά δεδομένα. Ἀδιόρθωτοι ἀναχρονιστές, πιστεύουμε στή διάρκεια τῆς ἀνάγκης γιά τρυφερότητα, ὄνειρο κι' ἐλευθερία. Στό ἀνεπίτευκτο καί στή λαχτάρα γιά τό ἀπόλυτο; πού σημάδεψε ὅλες τίς δοξασμένες, ἱερές ἥττες. Στήν πραγματικότητα τῆς χίμαιρας, πού εἶναι ὑψηλότερη ἀπό τήν πραγματοποίησή της. Ἀγωνιζόμαστε — τ' ἀναγνωρίζουμε — γιά μέτρα ἀρχαῖα, σκοπούς καί μελωδίες πού δέν ἔχουν τό διθυραμβικό τόνο τοῦ ἐμβατήριου. Δέν ἐνθουσιάζουν, μόνο θυμίζουν. Συντηροῦν ὅμως — ὀνειρεύονται νά συντηρήσουν — τή φλόγα τῆς προγονικῆς ἑστίας ζωντανή. Νά τήν προφυλάξουν ἀπό τούς ἄγριους ἀνέμους πού ἔρχονται ἀπό παντοῦ τοῦ κόσμου. Γιά νά μπορεῖ ὁ ὁδοιπόρος τῶν αἰώνων πού εἶναι ὁ ἄνθρωπος, νά νιώθει πώς δέν ἔχει ἀπομείνει ἀνέστιος, πώς κάπου μπορεῖ ν' ἀποβλέπει. Νά τόν ζεσταίνει ἡ σκέψη πώς ἀπό κάπου ξεκινάει. Ἀπό τόν ταπεινό θωμό τῆς μακρινῆς πατρίδας, ὅπου καίει ἡ φλόγα ἡ κλεμένη κάποτε μέσ' ἀπό τά χέρια τῶν θεῶν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ὀκτωβρίου 196

252

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΥΤΟΧΕΙΡΕΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιά εἴδηση τοῦ «Βήματος» τῆς περασμένης Κυριακῆς μᾶς πληροφόρησε πώς τό Συνέδριο Ψυχικῆς Ὑγείας, πού συνῆλθε τώρα τελευταῖα στό Παρίσι, ἀσχολήθηκε σοβαρά μέ τό πρόβλημα τῶν αὐτοκτονιῶν. Τά συμπεράσματά του καί οἱ στατιστικές, ὅπως διατυπώνονται στή σχετική εἴδηση, ἔχουν πολύ ἐνδιαφέρον. Δέν θά τά ἐπαναλάβω ἐδῶ. Θά σταματήσω μόνο σέ δυό-τρία τους σημεῖα.

Τά κορίτσια, λέει, αὐτοκτονοῦν περισσότερο ἀπό τ' ἀγόρια. Στούς 47 νεαρούς αὐτόχειρες τῆς στατιστικῆς, οἱ ἑφτά μόνον εἶναι ἀγόρια. Παρατήρηση ὄχι νέα, σημειώνει ἡ εἴδηση. Νέο ὁπωσδήποτε πρέπει νά θεωρηθῆ τό ὅτι ἡ γνωστή ἐξήγηση, πώς τά κορίτσια εἶναι συναισθηματικότερα ἀπό τ' ἀγόρια καί γι' αὐτό αὐτοκτονοῦν καί πιό εὔκολα, περνάει πιά γιά λαθεμένη. Ὄχι, ἰσχυρίζονται οἱ ἁρμόδιοι τοῦ Συνεδρίου: τ' ἀγόρια, ἁπλούστατα, ἔχουν περισσότερους τρόπους διαφυγῆς ἀπό τά κορίτσια: ξεκόβουν ἀπό τό οἰκογενειακό περιβάλλον πού τούς προκάλεσε τόν μοιραῖο κλονισμό, τό ρίχνουν στό πιστό, κατατάσσονται στό στρατό. Δέν ξέρω ἄν μᾶς πείθει ἐντελῶς ἡ ἐξήγηση. Προσωπικά, ἀναρωτιέμαι μήπως ἐδῶ ξεχνιόνται κάποιες εἰδικές συνθῆκες τῆς σύγχρονης ζωῆς, πού κάνουν ὥστε τό κορίτσι, ψυχικά, νά καταβαραθρώνεται περισσότερο ἀπό τ' ἀγόρι. Ἕναν καιρό, φυλακή ἀλλά καί στήριγμα τοῦ κοριτσιοῦ εἶταν τό σπίτι. Μέσα στήν κλειστή του ἀτμοσφαίρα, τήν κάποτε ἀνήλιαγη, τό κορίτσι τραβοῦσε τά μαρτύρια τῆς Στέλλας Βιολάντη ἤ μποροῦσε νά γίνει ἕνα πλάσμα ἄχρωμο καί ὑποκριτικό. Δέν γαυαγοῦσε ὅμως εὔκολα γιατί δέν εἶχε τίς εὐκαιρίες καί δέν εἶχε τήν τόλμη. Γιά νά ξεκόψει μιά κοπέλα ἀπό τό σπίτι της, ἐκεῖνο τόν καιρό, ἔπρεπε νά ἔχει ἰδιοσυγκρασία φλογερή, παράφορη, ἱκανή γιά τό μεγάλο πάθος, προσωπικότητα πολύ ἔντονη, ἤ τουλάχιστον τρέλλα ἀσυνήθιστη. Σήμερα, τό νά μήν ξεκόβει, φανερά ἤ κρατώντας τά προσχήματα, πάει νά γίνει ἐξαίρεση. Ἡ ἀνεξαρτησία ὅμως ἔχει καί τά τυχερά της. Εἶναι ριψοκίνδυνη. Βοηθάει νά «ψηθεῖ» στή ζωή ἕνα νεαρό πλάσμα, δέν τό προστατεύει ὅμως κι' ἀπό τό νά καεῖ. Νά καεῖ πῶς; Ὄχι τόσο μέ τήν ἐρωτική ἀπογοήτευση τοῦ παλαιοῦ τύπου, τήν ἀπογοήτευση τοῦ ἄπραγου πού πέφτει εὔκολα θῦμα τοῦ κατεργάρη, ἀλλά μέ μιάν ἄλλη, ἴσως περισσότερο ἐξοντωτική. Τό δράμα τοῦ σύγχρονου κοριτσιοῦ (κι' ὅταν λέμε «σύγχρονου» δέν ἐννοοῦμε τήν πλειοψηφία, ἐννοοῦμε τόν ἀντιπροσωπευτικό τύπο) εἶναι ἡ γρήγορη, ἔξαλλη ἐξάντληση ὅλων τῶν ἀποθεμάτων ζωῆς, ὅλων τῶν ἀντικρυσμάτων, μέσα σ' ἕναν πρόωρο ἴλιγγο, πού ἐξουθενώνει. Ὅταν φτάσετε στό τέρμα αὐτῆς τῆς μέθης — καί ὅλα τά πράγματα ἔχουν ἕνα τέλος — βρισκόμαστε μονομιᾶς μπροστά στό κενό. Αὐτή εἶναι ἡ μοιραία στιγμή. Σωριαζόσαστε στό χεῖλος του, κουρέλι ἀδιάφορο πιά ἀπό κάθε τι, ἤ δίνετε μιά καί πηδᾶτε στό χάος.

Τ' ἀγόρια δέν βρίσκονται σ' αὐτή τή θέση. Δέν βρίσκονται γιατί, γιά τό φῦλο τους, οἱ συνθῆκες δέν ἄλλαξαν οὐσιαστικά. Τήν ἀνεξαρτησία πού ἔχουν τήν εἶχαν, ὁ ψυχικός τους κόσμο εἶναι περισσότερο προετοιμασμένος γιά τήν πάλη, ἡ σωματική φθορά δέν τούς γίνεται αἰσθητή παρά μόνο στίς μεγάλες καταχρήσεις. Ἕνα ἀγόρι δέν ἀντιμετωπίζει τούς φυσιολογικούς κλονισμούς πού συνταράζουν τό κορίτσι ἀρχίζοντας ἀπό τόν πιό κοινό καί περιοδικό καί φθάνοντας στόν τοκετό ἤ στήν ἔκτρωση. Ὁ γενητικός μηχανισμός τοῦ κοριτσιοῦ εἶναι ἀσύγκριτα πιό τρωτός, ματώνει στήν κάθε περίσταση. Αὐτό ἀποτελεῖ μιά μοῖρα. Καί εἶναι ἀκατανόητο τό πῶς οἱ ἄνθρωποι δέν προσπάθησαν ποτέ νά διαβάσουν στό πύρινο αὐτό σημάδι μιάν ἀνώτερη ἐπιταγή, ἕνα νόμο πού ρυθμίζει τή ζωή τους, ἀλλά ἔκαναν πάντα τοῦ κεφαλιοῦ τους, σάμπως ὅλα σ' αὐτό τόν κόσμο νά μήν περίμεναν παρά μόνο τήν καλή τους θέληση.

Αὐτοκτονίες γιά λόγους ἐρωτικούς, μήν ἀνησυχεῖτε, συνεχίζονται, μᾶς διαβεβαιώνουν τά πορίσματα τοῦ Συνεδρίου. Φυσικά! καί εἶναι παρήγορο. Ἀλλοίμονο ἄν γινόταν διαφορετικά. Τή στιγμή πού οἱ ἄνθρωποι θά πάψουν ν' αὐτοκτονοῦν ἀπό ἔρωτα, θά πάψουν καί ν' ἀγαπᾶνε. Ἄρα ἡ ζωή ἤ θά σταματήσει ἤ—κάτι πολύ χειρότερο—θά προστυχέψει ἀφάνταστα, θά γίνει καθαρά μηχανική, ἀγοραία. Ἀκριβῶς ὅπως μιά ἐρωτική πράξη σέ οἶκο ἀνοχῆς. Μά σάμπως ὅλοι εἶναι ἱκανοί ν' αὐτοκτονοῦν ἀπό ἔρωτα! θά πεῖ ὁ ἀστόχαστος. Ὄχι, ἀλλά αὐτοί οἱ λίγοι πού αὐτοκτονοῦν εἶναι ἀρκετοί γιά νά πείθουν πώς οἱ φυσικοί νόμοι δέν ἔχουν ἀλλάξει, ἡ μυστική οἰκονομία πού ὁρίζει τή ζωή μας δέν ἔχει διαταραχτεῖ. Ἁπλοϊκοί ἤ ἄτυχοι, ἀρρωστημένοι ἤ «ρωμαντικοί», οἱ ἐρωτικοί αὐτόχειρες σώζουν τήν τιμή τοῦ εἴδους μας. Εἶναι ἕνας δείχτης πού καθησυχάζει.

Ξέρω πολύ καλά πώς οἱ πρακτικοί ἄνθρωποι, οἱ «ἰσορροπημένοι», τούς ἀποδοκιμάζουν καί τούς περιφρονοῦν. Ξέρω ὅμως ἄλλο τόσο πώς ὅλοι αὐτοί οἱ κύριοι δέν ἔχουν ποτέ τους ἀναρωτηθεῖ, οὔτε καί γυαιάζονται ἄλλωστε νά μάθουν, τί διαφοροποιεῖ ποιοτικά ἀπό τό ἄλλο τυφλό ρεῦμα τῆς ζωῆς τήν ἀνθρώπινη ψυχή, τί τῆς δίνει τό σημεῖο τῆς ὑπεροχῆς πού κάνει, φυσικά, πολύ περήφανους τούς πρακτικούς ἀνθρώπους. Δέν εἶναι ἡ ὑπολογιστική τους ἱκανότητα, ἡ καπατσοσύνη τῆς κερδοσκοπίας καί τῆς «ἐπιτυχίας». Εἶναι, ἀντίθετα, μιά περίεργη κλίση, κρυμμένη κάπου μέσα μας — μέσα σέ μερικούς, ὄχι σ' ὅλους: Θά τήν ἔλεγα «ἱκανότητα τῆς τραγικῆς ἀποτυχίας». Στή χαμηλότερή της ἐκδήλωση παράγει τούς θλιβερούς φαντασιοκόπους, διαφόρους ἀποτυχημένους πού στρώνουν μέ τά κορμιά τους τό δρόμο τῆς κοινωνικῆς πορείας. Στίς ἀνώτερες ὅμως ἐκδηλώσεις της παράγει τά σπάνια ἐκεῖνα, παράδοξα καί ὑψηλά ὑποδείγματα πού γίνονται παρανάλωμα τοῦ ὀνείρου τους καί πού ἔδωσαν νόημα στή ζωή μας: τό Χριστό, τό Σωκράτη, δυό-τρεῖς ἄλλους λιγότερο μυθοποιημένους ἀλλά ὄχι λιγότερο αὐθεντικούς. Ἀπροσάρμοστοι στήν καθημερινή πραγματικότητα οἱ ἠττημένοι αὐτῆς τῆς κατηγορίας, δραματιστές, λιγάκι ἁπλοϊκοί, λιγάκι ἄκόμα ἀνισορρόπητοι σέ σύγκριση μέ τά κοινά μέτρα, δίνουν ὡστόμιά νύξη ὅτι — ποιός ξέρει — κάποιο ἄλλοκοτο μυστήριο μπορεῖ νά κρύβεται στό ἀπώτερο κύτταρο τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας μέσα στόν κόσμο, κάτι πού οὔτε κι' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε σέ θέση νά τό συνειδητοποιήσουμε. Ἡ τρεμάμενη φεγγοβολή του μᾶς κρούει πότε-πότε, καθώς ἡ ἀντιφεγγιά μιᾶς κρυφῆς πυρκαγιᾶς πού φτεροκοπάει πάνω σ' ἕνα τυφλό τοῖχο. Τήν ἀνθρωπότητα καί τήν ἱστορία της τήν καταξίωσαν πάντοτε κάποιοι μεγάλοι ἀπατημένοι, περισσότερο ἀπό τούς στομφώδεις νικητές.

Ὑπάρχει μιά χαρακτηριστική διαφορά ἀνάμεσα στόν ἐρωτικό κραδασμό τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ἄλλων ὑποδειγμάτων τοῦ ἐρωτικοῦ βασίλειου: ὅτι ἡ πρώτη μπορεῖ νά παραγάγει τό φαινόμενο πού τό λέμε «ποίηση», ἐνῶ ἡ δεύτερη ὄχι. Τήν ἐρωτική ἔκσταση τή δοκιμάζει καί ὁ σκύλος καί ἡ γάτα. Ἕνας σκύλος ὅμως, μιά γάτα, δέν μποροῦν ν' «ἀποτύχουν», δέν μποροῦν νά γίνουν τραγικοί. Τό ὅτι τήν κατηγορία αὐτή τοῦ Τραγικοῦ τή συλλαμβάνουμε μονάχα ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, δέν σημαίνει πώς εἶναι καί κάτι ἀδιέξοδα ὑποκειμενικό, δηλαδή μιά θλιβερή πλάνη. Σημαίνει ἀντίθετα πώς μονάχα ἐμεῖς ἔχουμε τήν ἱκανότητα νά τή συλλαμβάνουμε. Εἴτε αὐτό συνιστᾶ ἕνα γνώρισμα, μιάν ἀδιατύπωτη ὑπόσχεση ξεπεράσματος τοῦ αἰσθησιακοῦ ἑαυτοῦ μας, εἴτε μιά μαρτυρία ἀτέλειας, μέ τήν ἔννοια πώς μᾶς λείπει ὀργανικά ἡ δύναμη καί νά ὁλοκληρώσουμε τήν ἀνάτασή μας, στή μιά περίπτωση ἤ στήν ἄλλη εἴμαστε κάτοχοι ἑνός ὀργάνου μοναδικοῦ. Τήν ὕπαρξή του μᾶς τήν κάνουν αἰσθητή κάποιοι ἠττημένοι.

Ἡ αὐτοκτονία ἀντιστρατεύεται τή θέληση τῆς ζωῆς καί πρέπει νά καταδικάζεται. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ὡστόσο πώς δέν αὐτοκτονοῦν παρά μονάχα εὐγενικές ὑπάρξεις. Ἡ τουλάχιστον ἐκεῖνες πού ἔκρυβαν μέσα τους κάτι ἀνυποψίαστα εὐγενικό. Ἡ ταπεινή προσκόλληση στή ζωή, στήν ὁποιαδήποτε ζωή, ἀκόμα καί στή χαμηλότερη, μπορεῖ νά εἶναι συχνά «δύναμη», δέν εἶναι ὅμως πάντοτε «ἀρετή», ἦθος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 'Οκτωβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΥΘΟΥ

2-53

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε φορά πού κοντοζυγώνουν ἐκλογές, ὅπως τώρα, συνηθίζεται νά γίνεται λόγος γιά τό ἄν ὑπάρχει φανατισμός προεκλογικός στήν ἀτμοσφαίρα ἤ ὄχι καί γιατί. Δέν πάει πολύς καιρός πού ὁ διακεκριμένος φίλος κ. Ε. Π. Παπανοῦτσος εἶχε πεῖ γιά τό θέμα τοῦτο μερικά πολύ σοφά πράγματα, ἀπό τήν παροῦσα στήλη. 'Ιδιαίτερα, ὅπως θυμᾶμαι, τόν εἶχε ἀπασχολήσει ἡ ἀδιαφορία τῶν νέων γιά τά πολιτικά ζητήματα, σέ σύγκριση τουλάχιστον μέ τή συμπεριφορά τῶν παλαιοτέρων. Τή φορά τούτη ὡστόσο, ἄν καί παραμονές ἐκλογῶν, δέν ἔτυχε νά πάρει τό μάτι μου τίποτα σχετικό στόν ἡμερήσιο Τύπο. Εἶναι μήπως ἐξαντλημένο τό θέμα; 'Αμφιβόλλω. Ζητήματα τέτοια δέν ἐξαντλοῦνται, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο πώς ἄλλοι εἶναι οἱ λόγοι πού προσδιορίζουν τή μορφή τους τήν κάθε φορά. Στό περιθώριο λοιπόν πού μᾶς ἀνοίγεται, ἄς διατυπώσουμε μερικές σκέψεις, ἁπλοϊκές ἄν θέλετε, ἀναρμόδιες, ἐρασιτεχνικές, ἀλλά πού εἶναι, τό κάτω-κάτω, οἱ σκέψεις ἑνός ἀνθρώπου πού ζεῖ, ὅπως καί κάθε ἄλλος γύρω μας, τήν ἐποχή του.

"Ενας σοβαρός καί σκεπτόμενος ἄνθρωπος μοῦ ἔλεγε προχτές: «Μπράβο! μέ πολιτισμένο τρόπο διεξάγεται, ὡς τώρα τουλάχιστον, ὁ προεκλογικός ἀγώνας. Εἶναι κι' αὐτό ἕνα σημεῖο προόδου». Εἶναι ἀναμφισβήτητα. Τό ἄν καταγγέλλονται ἐδῶ - ἐκεῖ ἐπεισόδια, ὑπερβασίες κρατικῶν ὀργάνων κλπ., ἄς τό ἀναγράψουμε στό παθητικό τοῦ κρατικοῦ μας μηχανισμοῦ, πού δέν ἀξιώθηκε ποτέ του νά γίνει πραγματικά «κρατικός», δηλαδή ὑπερκομματικός, ἀπρόσωπος, ἀφατρίαστος. 'Απομένει σά γενική διαπίστωση πώς οἱ κυβερνῆτες μας, ἐν ἐνεργεία ἤ ἐπί δοξοι, πρέπει ν' ἀποφασίσουν κάποτε νά ἐπιδιώξουν τή δημιουργία κράτους, καί πώς τό κράτος αὐτό γιά νά γίνει χρειάζεται νά τό σέβεται πρῶτα - πρῶτα ἡ πολιτική ἡγεσία, γιά νά τό κάνει ἔτσι καί στό σύνολο σεβαστό. "Οπως κι' ἄλλοτε γράψαμε, ὅταν στίς κάθε λογῆς ὑπεύθυνες θέσεις προωθοῦνται πρόσωπα διαλεγμένα μέ μοναδικό κριτήριο τήν εὔνοια, τό ρουσφέτι, τότε οὔτε κράτος θ' ἀποκτήσουμε ποτέ, οὔτε ρύσιμη πρόοδο θά

2-54

ἰδοῦμε. Γιατί ἡ πρόοδος δέν μετριέται μέ ἀριθμούς, ὅπως συνηθίζουν νά τό κάνουν ὅσοι καταστρώνουν ἀπολογισμούς. Μετριέται μέ ποιότητες. Πρόκειται γιά ἕνα μέτρο πολύ λιγότερα σταθμητό ἀπό τίς ποσότητες, ἀλλά πού μόνον αὐτό, σέ τελευταία ἀνάλυση, γίνεται αἰσθητό κι' ἐπιβάλλεται. Τ' ἄλλα ὅλα, παραγωγικά ἔργα, αὐξήσεις τοῦ ἐθνικοῦ ἤ τοῦ «κατά κεφαλήν» εἰσοδήματος, πολιτικές πράξεις κάθε λογῆς, ὑψώνουν τήν ὑλική στάθμη — συνηθέστατα ὄχι τοῦ συνόλου—δέν βελτιώνουν ὅμως τό ὕφος καί τό ἦθος μιᾶς χώρας. Εἶναι πολύ περισσότερο ἐπιχειρήματα, παρά ἐπιτεύγματα.

Ἄς ἔρθουμε στό θέμα τῆς προεκλογικῆς ψυχραιμίας τῶν ψηφοφόρων. Μοῦ φαίνεται συνθετότερο ἀπό ὅ,τι μοιάζει σέ πρώτη ματιά. Σέ ἁπλές γραμμές, διαγράφεται ἔτσι: Τά πάθη δέν εἶναι μικρότερα σήμερα ἀπό τοῦ περασμένου καιροῦ. Μονάχα πού ἄλλαξαν ἐπίπεδο. Γύρω στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας, καί κυρίως στά χρόνια τοῦ περιλάλητου ἐθνικοῦ διχασμοῦ, εἶχαν κυρίως προσωπικό χαρακτήρα. Εἶταν γιά πρόσωπα πού φανατίζονταν καί χωρίζονταν τότε οἱ ἄνθρωποι, γιά πολιτικούς ἡγέτες πού ἠλέκτριζαν μέ τήν ἰδιοσυγκρασία τους, ἤ μέ τό πρόγραμμά τους, ἤ μέ τή θέση τους καί τή στάση τους μέσα στήν τοπικῶν διαστάσεων ἱστορία μας. Βέβαια, πίσω ἀπό τούς ἡγέτες αὐτούς καί τό πολιτικό συμβολισμό τους, λειτουργοῦσαν ὄχι μόνον αὐθόρμητες συναισθηματικές κλίσεις ἀλλά καί συμφέροντα, πείσματα, ἐμπάθειες, ὑλικές βλέψεις. Συνολικά ὡστόσο, ἡ διαφορο ποίηση τῶν ὀπαδῶν τους γινόταν σ' ἕνα ἐπίπεδο λίγο - πολύ ἰδιωτικό. Οἱ κοινωνικές τάξεις φύρδην μίγδην ἀκολουθοῦσαν τοῦτον ἤ ἐκεῖνον, χωρίς νά τόν ταυτίζουν μέ κατευθύνσεις γενικότερες, κοσμοιστορικές.

Διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα στήν ἐποχή μας. Ὁ διχασμός εἶναι μιά κατάσταση πού ὄχι μόνο δέν ἔχει ἀρθεῖ, ἀλλά καί ἔγινε βαθύτερη. ὀξύτερη. Ὁ κόσμος σήμερα εἶναι χωρισμένος στά δύο. Ἀπό τή μιά μεριά, μέ διάφορες ἀποχρώσεις, στέκονται ἐκεῖνοι πού πιστεύουν πώς ἡ ροή τῆς Ἱστορίας δέν πρέπει ν' ἀνατραπεῖ, ν' ἀλλάξει κοίτη, ἀλλά νά προσανατολιστεῖ ὁμαλά καί κατάλληλα στά νέα δεδομένα. Ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι ἐκεῖνοι πού θέλουν μέ κάθε τρόπο νά κόψουν κάθε δεσμό ἤ συνάφεια μέ τά περασμένα, ν' ἀνατινάξουν τίς γέφυρες, ν' ἀρχίσουν τήν ἱστορία τοῦ κόσμου ἐξ ἀρχῆς. Ἀνάμεσα στίς δύο τοῦτες ἀπόψεις δέν ὑπάρχει ἁπλῶς μιά διαφορά μεθόδων. Ὑπάρχει διαφορά νοοτροπίας, ἐσωτερικῆς δομῆς. Ἀπόδειξη πώς οἱ δύο μερίδες εἶναι ἀνίκανες νά συνεννοηθοῦν πάνω σέ στοιχειώδεις ἔννοιες. Ἐκεῖνο πού οἱ μέν τό λένε ἐλευθερία, οἱ δέ τό θεωροῦν σκλαβιά. Ἐκεῖνο πού οἱ μέν τό θεωροῦν πρόοδο, οἱ ἄλλοι τό πιστεύουν μεσαιώνα. Στήν καλλίτερη περίπτωση, ὅταν δέν ἐμφιλοχωρεῖ πλάνη ἤ ὑποκρισία, καί οἱ μέν καί οἱ δέ εἶναι εἰλικρινεῖς. Ἡ χειρότερη ὅμως μορφή διαφωνίας, ἡ ἀγεφύρωτη, εἶναι ἡ ἀνάμεσα σέ εἰλικρινεῖς ἀνθρώπους.

Ἄν, τώρα, βάλουμε κατά μέρος τήν περίπτωση τούτη τοῦ πασίδηλου, τοῦ οἰκουμενικοῦ διχασμοῦ, θά ἰδοῦμε πώς καί ἡ διαφωνία ἀνάμεσα στούς τοποθετημένους μέ τόν ἕνα, τόν δυτικό κόσμο, δέν εἶναι μικρότερη. Ἐνῶ ὁ ἀντίθετος, ὁ ἀνατολικός—μέ τήν ἰδεολογική, ὄχι τήν εἰδικά γεωγραφική του σημασία—παρουσιάζεται ἀράγιστος, συμπαγής, στρατιωτικά συντεταγμένος, ὁ δυτικός κατακερματίζεται σέ πλῆθος ποικιλίες. Διαφέρουν κατά τόπους, σέ γενικές ὅμως γραμμές συνοψίζονται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες: Εἶναι πολλοί πού πιστεύουν πώς μιά ἀλλαγή ἐπιβάλλεται, γιατί τήν ὑπαγορεύει ἡ θέληση τῆς Ἱστορίας, ἡ νέα στάση πού παίρνει ἡ συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητος ἀπέναντι στίς ὑλικές καί τίς ἠθικές της ἐπιδιώξεις, καί εἶναι ἄλλοι πού δέν ἐνδιαφέρονται παρά μόνο γιά τή διατήρηση τοῦ **status quo**, εἴτε ἀπό ὀργανική ἀνικανότητα προσαρμογῆς στά νέα δεδομένα, εἴτε γιατί τά συμφέροντά τους ταυτίζονται μέ τίς παλιές μορφές ζωῆς. Οἱ πρῶτοι πιστεύουν πώς ἄν ἡ ἀλλαγή δέν ἐπιδιωχθεῖ μέ καλή θέληση, εἰλικρίνεια, φυσιολογικές ἀλλά κι' ἀποφασιστικές ἐξελίξεις, τότε ὅλο τό οἰκοδόμημα τοῦ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ κινδυνεύει νά γκρεμιστεῖ. Πιστεύουν ἀκόμα πώς σ' ἐποχές κρίσιμες, μεταβατικές, καθώς ἡ δική μας, ἡ ἀκαμψία καί ἡ ὑποκρισία εἶναι ὀλέθριες: Ἐξυπηρετοῦν τό ἔργο τῆς ἀνατροπῆς. Οἱ ἄλλοι, μπορεῖ νά μήν ἀποκρούουν κάθε παραχώρηση, θεωροῦν ὅμως ὅτι οἱ φαινομενικές παραχωρήσεις εἶναι συνήθως ἀρκετές γιά νά παίζουν τό ρόλο τῆς ἀσφαλιστικῆς δικλείδας: Ὁ κόσμος εἶναι καλά στημένος καί πρέπει, ὅπως τόν ξέρουμε, νά διαιωνιστεῖ.

Τί εἶναι, τώρα, ἐκεῖνο, πού μέσα σέ τόσο βαθειές ἀντιθέσεις, κατορθώνει νά δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση τῆς σχετικῆς ἠρεμίας, σέ παραμονές μάλιστα ἐκλογικῶν ἀνταγωνισμῶν; Χωρίς νά παραβλέψουμε τόν αἰσιόδοξο παράγοντα πρόοδος, θά πρέπει ἴσως νά σκεφτοῦμε καί κάτι ἄλλο: Τό αἴσθημα, τό οὐσιαστικά καινούργιο, τό δίχως προηγούμενο σέ παλαιότερες ἐποχές, πώς ἡ τύχη τοῦ κόσμου παίζεται τώρα πιά σ' ἐπίπεδα πλατύτερα, ἀπώτερα, σχεδόν ἀφηρημένα. Ὁ χτεσινός ψηφοφόρος εἶχε τήν ἐντύπωση—τήν ὑποσυνείδητη φυσικά—πώς τά ὅρια τῆς ἐπαρχίας του, τῆς χώρας του, εἶταν τά ὅρια κι' ἑνός κόσμου. Ἀπομονωτισμός αὐτόματος, στοιχειώδης, τεμάχιζε τήν Εὐρώπη, τήν κάθε πολιτισμένη ἤπειρο, σ' ἐπικράτειες πού ἄν δέν εἶταν οὐσιαστικά ἀνεξάρτητες, ἔτρεφαν ὡστόσο τό αἴσθημα μιᾶς ἀπόλυτης πρωτοβουλίας στά οἰκογενειακά τους. Σήμερα ἡ ψευδαίσθηση αὐτή ἔχει χαθεῖ. Οἱ ἐξωτερικές εἰδήσεις τῆς καθημερινῆς ἐφημερίδας μας δέν εἶναι γιά μᾶς πληροφορίες γραφικές, πανόραμα πού πλουτίζει τίς παραστάσεις μας. Εἶναι γεγονότα πού μᾶς ἀφοροῦν ἄμεσα, καί πού ἔχουν πάρει τήν πρωτοκαθεδρία σέ σχέση μέ τά ἐσωτερικά μας. Ἡ σμίκρυνση αὐτή τοῦ συντελεστή πού εἶναι ὁ ψηφοφόρος —ἡ ἀπατηλή ἔστω—τοῦ προκαλεῖ τήν περίσκεψη καί μαζί κάποιαν ἀμηχανία. Κωμικό θά τοῦ φαινόταν νά πάει νά δαρθεῖ, νά σπάσει κεφάλια γύρω ἀπό μιά προσωπική κάλπη. Μαζί μέ τήν οἰκουμενική συνείδηση, τοῦ ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἀνθετή, ἡ ἀντιφατική ἐντύπωση, πώς ἐνῶ ἐκφράζει τεράστια σύνολα, πού καλοῦνται νά δώσουν κοσμοϊστορικές λύσεις, τά προβλήματα ξεπερνάνε τό προσωπικό του ἀνάστημα καί τόν περιορίζουν σ' ἕνα ρόλο ὑπεύθυνο βέβαιο κι' ἐπεισοδιακό.

Ἀλλά θά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτά ὅλα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Ὀκτωβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΜΗΔΕΝ ΚΑΙ ΤΟ ΑΠΕΙΡΟ

2-55

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἡ σμίκρυνση τῆς σημασίας πού φαίνεται νά ἔχει ἡ ἀτομική ψῆφος, σέ συνδυασμό καί κατ' ἀντίθεση πρός τό μέγεθος τῆς εὐθύνης τοῦ καθενός μας σάν πολίτη στό ἑξῆς τῆς Οἰκουμένης, ὅπως ἐλέγαμε καί τήν περασμένη Τετάρτη, ἀποτελεῖ μιάν ἀπό τίς πιό χαρακτηριστικές περιπλοκές καί ἀντιφάσεις τοῦ καιροῦ μας. Ὅσο δημοκρατικότερες γίνονται οἱ ἀντιλήψεις τόσο καί τά περιθώρια τῆς ἐλευθερίας στενεύουν. Σέ τί ὀφείλεται αὐτή ἡ ἐξέλιξη; Μόνο στόν κοσμοϊστορικό χαρακτῆρα τῶν προβλημάτων, πού ξεπέρασαν πιά τά ἐθνικά ὅρια; Αὐτός εἶναι βέβαια ὁ ἕνας συντελεστής. Ἄλλοι δύο πρέπει νά θεωρηθοῦν ἡ εἴσοδος στό στίβο τῆς Ἱστορίας ὁλόκληρων μαζῶν καί ἐθνοτήτων πού πρίν ἀπουσίαζαν γιατί βρίσκονταν βυθισμένες στήν ὑποτέλεια τοῦ κεφαλαίου ἤ τῆς ἀποικιοκρατίας, καί ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς. Μπροστά στή δουή πού ἀναδίνουν τά σημερινά ὠκεάνεια σύνολα, μέ τόν δυναμικό ἀναβρασμό τους, τό ἄτομο αἰσθάνεται σάν ἐκμηδενισμένο. Ἀποτέλεσμα: Δέν παραιτεῖται βέβαια ἀπό τίς διεκδικήσεις του, οἱ ἐκδηλώσεις του ὅμως παίρνουν ἤ μιά μορφή σπασμωδική, ἀκατάστατη, ἤ περιορίζονται στόν λίγο - πολύ παθητικό ρόλο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συζητητή. Τή διαφορά τήν προσδιορίζει ἡ ἔνταση τοῦ ἀντίκτυπου πού ἔχουν οἱ γενικές καταστάσεις πάνω στά συμφέροντά του καί τό ποσοστό τῆς ἠθικῆς εὐαισθησίας του. Ἄν θίγεται πολύ, ἀντιδρᾶ ζωηρά, ἄμεσα. Ἄν ὄχι, συζητεῖ, σχολιάζει.

Τό θέμα, τώρα, εἶναι νά ἰδεῖ κανένας ἄν ἀληθεύει ἡ ἐντύπωση τούτη τοῦ περιορισμοῦ τῶν δυνατοτήτων πού διαθέτει ἡ μονάδα, καί ἄν ἡ ἀκολουθούμενη τακτική εἶναι ἡ σωστή. Φυσικά, τίποτα πιό εὔκολο ἀπό τό νά παραβλέψουμε τόν ψυχολογικό παράγοντα καί νά ἐπιδοθοῦμε σέ δεοντολογίες καί παραινέσεις. Αὐτός εἶναι ὁ δρόμος τοῦ διδακτισμοῦ. Ὁ διδακτισμός ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀντιπαθητικό του καί φτηνό τόνο—γιατί κρύβει μιάν αὐταρέσκεια—ἐλάχιστα ὠφελεῖ ὅταν δέν ἀπευθύνεται σέ ἀκροατήρια μέ παιδική ψυχολογία. Γι' αὐτό, οἱ ὁλοκληρωτισμοί τοῦ καιροῦ μας, τόν τελειοποίησαν μέ τά μέσα τῆς ἐξελιγμένης τεχνικῆς. Τόν μετέβαλαν σέ προπαγάνδα, σφυροκόπημα τῶν συνειδήσεων, πλύσεις τῶν ἐγκεφάλων. Ἡ τελειοποιημένη αὐτή μέθοδος, σέ συνδυασμό μέ μιάν ἐπιμελέστατη ἀποκοπή τοῦ δέκτη ἀπό τόν ὑπόλοιπο κόσμο καί τίς ἄλλες ἐπιδράσεις, ἀποφέρει γιατί ἔχει γιά στόχο της ὄχι πιά τή συνείδηση, τήν ἱκανή νά ἐλέγχει, ἀλλά τό ἀσυνείδητο, πού καταγράφει καί συμμορφώνεται. Τά παραγγέλματα ἀφομοιώνονται ἀφιλτράριστα, παθητικά. Στήν περίπτωση ὅμως ὅπου ἡ προπαγάνδα δέν ἔχει θέση γιατί δέν μπορεῖ καί δέν ἐπιτρέπεται νά ἔχει θέση, τί γίνεται; Καταλήγουμε στήν παραίτηση, στή μοιρολατρία; Ἀλλοίμονο! Θά εἴτανε σάμπως νά διακηρύσσαμε τή μηδενιστική δυσπιστία μας γιά τόν ἄνθρωπο. Σάμπως νά τόν θεωρούσαμε ἔρμαιο μιᾶς σκοτεινῆς τύχης. Μιά μόνο λύση ὑπάρχει: Νά ἐπικαλεσποῦμε τήν ἐγρήγορσή του. Νά τόν βοηθήσουμε νά βρεῖ τά μέσα μιᾶς ἠθικῆς αὐτεπιστασίας, πού ὀξύνει τό αἴσθημα τῆς εὐθύνης καί παλινορθώνει τήν αὐτοπεποίθηση.

Ἡ εἴμαστε ἀντάξιοι τῆς μεγάλης ἱστορικῆς ὥρας πού ἔχουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προκαλέσει, ἤ ἡ ἱστορική ὥρα, μέ τίς περιπλοκές της, ἦρθε κινημένη ἀπό δαιμόνια σκοτεινά, χαιρέκακα, ποιί κυβερνοῦν αὐθαίρετα τόν κόσμο. Τή δεύτερη τούτη ἐκδοχή τή μεσαιωνική, δέν πιστεύω πώς θά ὑπάρχουν πολλοί συγκαιρινοί μας πρόθυμοι νά τήν υἱοθετήσουν. Τό πολύ - πολύ θά ἔβλεπε κανένας γιά ὀπαδούς της ἐκείνους πού διαβάζουν τήν 'Ἱστορία μ' ἑρμηνευτικό ὄργανο τήν Ἀποκάλυψη. Εἶναι μιά γραφική ποικιλία ἴσως μέσα στόν ἀλλοπρόσαλλο κόσμο μας, τίποτα ὅμως περισσότερο. Οἱ ἄλλοι ὅλοι πιστεύουν, στή χειρότερη περίπτωση, πώς ὁ ἔλεγχος τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ξεφύγει ἀπό τά χέρια του. Ἄν ὅμως εἶναι ἔτσι, τότε, στήν ἴδια τούτη ἀντίληψη περιέχεται καί ἡ πεποίθηση πώς μόνον ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐξουσιάσει τίς δυνάμεις πού ἔχει ἐξαπολύσει. Μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ, γιά ὅσους τόν πιστεύουν, χωρίς τήν ἄνωθεν βοήθεια, γιά τούς ἄλλους, ὁ ἄνθρωπος σέ κάθε περίπτωση καλεῖται νά παίξει τόν μέγιστο ρόλο τῆς ἱστορίας του. Ν' ἀποδείξει ἄν ἔχει τό ἠθικό ἀνάστημα πού ἀπαιτοῦν οἱ πρακτικές του ἱκανότητες, ἤ ὄχι. Νά ζήσει ἤ ν' ἀφανιστεῖ. Νά συγκρατήσει ὅ,τι κέρδισε στό μάκρος τῆς αἱματοστάλαχτης πορείας του ἤ νά τό χάσει. Νά τό ἀξιοποιήσει ἤ ν' ἀρχίσει πάλι ἀπό τό μηδέν.

Ὅταν ἰδεῖ κανένας τή θέση μας στόν κόσμο μέσ' ἀπό αὐτό τό πρῖσμα, τότε δέν μπορεῖ νά μή ρυθμίσει καί τή συμπεριφορά του ἀνάλογα. Ἡ πρώτη διαπίστωση πού θά κάνει, θά εἶναι πώς ναί μέν τό ποσοστό τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας ἔχει μικρύνει, τό ποσοστό ὅμως τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης ἔχει μεγαλώσει θαυμαστά. Εἴχαμε ἄλλοτε τήν εὐθύνη γιά τήν ἐπαρχία μας ἤ γιά τή χώρα μας. Τώρα ἔχουμε τήν εὐθύνη γιά ὁλάκερο τόν πλανήτη καί γιά τό ἀνθρώπινο γένος. Ἀπώτερα ἀκόμα, παρ' ὅλες τίς—χρήσιμες ὡς ἕνα σημεῖο—ὑλιστικές προκαταλήψεις μας, θά ἰδοῦμε, λίγο ἄν τό βασανίσουμε, πώς ἐδῶ παίζεται ἕνα παιχνίδι ἀπίστευτα συναρπαστικό, σέ καθαρά ὀντολογικό ἐπίπεδο. Δίνουμε ἐξετάσεις, ἐμεῖς, τά μικροσκοπικά μόρια ζωῆς, μπροστά στό ἀπέραντο, βουβό σύμπαν. Εἴμαστε φορεῖς μιᾶς βουλῆς ἀδιάγνωστης πού εἶπε κάποτε «ναί» στό φαινόμενο τοῦ κόσμου, πού θέλησε νά κινηθεῖ ὁ τροχός τῆς ζωῆς, ν' ἀνάψουν στό στερέωμα τ' ἄστρα, νά δοκιμάζεται ἐδῶ ἤ καί ποιός ξέρει σέ ποιές ἄλλες περιοχές ἀπώτατες τοῦ διαστήματος τό πείραμα τοῦ συνειδητοῦ ὄντος — μιά σπίθα πνεύματος, ἕνα σπαρτάρισμα ψυχῆς, κάτι πού ἡ εἶναι αἴρεση δραματική ἀλλά γεμάτη τραγικό μεγαλεῖο, ἤ κορύφωση μιᾶς αἰνιγματικῆς ἀγωνίας πού ἐμφορεῖ τήν ὕλη καί τήν πιέζει νά τελειωθεῖ, νά ἐμψυχωθεῖ.

Μᾶς πῆγε μήπως μακρυά ὁ συνειρμός τῶν συλλογισμῶν μας; Τόσο τό καλλίτερο! Ἡ λογική του ἀλληλουχία δείχνει πώς δέν βρίσκεται σέ δυσαναλογία, σέ σχέση ρωμαντικά αὐθαίρετη, ἡ κατάληξη ἀπό τήν ἀφετηρία. Ὅποιος θεωρεῖ πώς ἡ ταπεινή μας θέση εἶναι θέση κωμική, ἔχει λάθος. Παίζουμε ὁ καθένας μας ἕνα ρόλο περιορισμένο ἀλλά τρομερά ὑπεύθυνο, ὄχι γιατί συμβάλλουμε κατά τό ἄλφα ποσοστό στό ἀποτέλεσμα, ἀλλά γιατί μέσα στόν καθένα μας, προσωπικά, δίνεται, κερδίζεται ἤ χάνεται ἡ μάχη τοῦ συνειδητοῦ ὄντος. Δέν εἴμαστε κύτταρα ἀπρόσωπα, ἑτεροκίνητα, ἑνός ἀφηρημένου μηχανισμοῦ. Εἴμαστε μονάδες συνειδητές, ἐξατομικευμένες μικρογραφίες τοῦ κόσμου. Μέσα στόν καθένα μας, συνοψίζεται ὑπό κλίμακα ὅλο τό πρόβλημα: καί ἡ ἀδράνεια τῆς ὕλης καί τό σκίρτημα τῆς ψυχῆς, καί τό βάρος τοῦ κτήνους, καί τό φτεροκόπημα τοῦ ὀνείρου, καί ἡ ἡδονή γιά τήν ὑποδούλωση καί ἡ ἀξίωση τῆς ἀνεξαρτησίας. Συνθέτουμε στό ἄτομό μας ὁ καθένας μας ὅλες τίς ἰδιότητες τῶν στοιχείων καί τῶν ὄντων. Τό πρόβλημά μας εἶναι δίχως προηγούμενο μέσα στόν γνωστό φυσικό κόσμο, γι' αὐτό καί οἱ ἀντιφάσεις μας μοιάζουν τόσο ἀγεφύρωτες, δραματικές.

Ὅ,τι μᾶς δυσκολεύει σήμερα, εἶναι ἡ ξαφνική ἀνάγκη ν' ἀλλάξουμε συνήθειες, νοοτροπία, νά ἐνστερνισθοῦμε τήν καινούργια μας ἀποστολή. Λησμονοῦμε πώς ὅλη ἡ ὡς τά σήμερα πορεία μας σ' αὐτό κατέτεινε. Δέν μᾶς ἦρθε κάτι ἀπ' ἔξω, ἀπροσδόκητο, πού νά μᾶς βάλει μπροστά σέ νέες συνθῆκες. Ἡ κατάσταση πού ζοῦμε εἶναι δημιούργημά μας. Τό λέμε δημιούργημα μεγάλο, θαυμαστό. Τά μεγάλα ὅμως ἐπιτεύγματα ἐπιβάλλουν κι' ἀνάλογες ὑποχρεώσεις. Νά βρισκόμαστε σέ μιά στιγμιαία ἀμηχανία εἶναι ἀνθρώπινο. Νά δένουμε ὅμως τά χέρια μας καί νά φτάνουμε στήν ἀπάθεια, αὐτό εἶναι μιά ἀσυνέπεια πού ἐλάχιστα ἀπέχει ἀπό τό γελοῖο.

Ἡ σημασία τοῦ πολίτη πού μέ τήν πρωτοβουλία του, τήν ἐνεργητικότητά του, ἐπηρέαζε ἄλλοτε τίς τύχες τῆς ἐκλογικῆς του περιφέρειας, τῆς ἐπαρχίας του, εἶναι τίποτα μπροστά στή σημασία τοῦ σημερινοῦ ψηφοφόρου πού μέ τήν ἐκπεφρασμένη προτίμησή του βάζει σέ κίνηση ἕναν τεράστιο, παγκόσμιο μηχανισμό. Σέ κάθε χώρα σήμερα, καί στήν πιό μικρή, ὑπάρχει ἕνα κουμπί πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἤ ν' ἀναστείλει παντοδύναμες ἠλεκτρικές ἐκκενώσεις. Ὅλα στόν κόσμο μας συνέχονται. Πίσω ἀπό τά πρόσωπα, τά σύμβολα, τά κόμματα, τίς παρατάξεις, κρύβονται λύσεις οἰκουμενικῆς σημασίας, ἐπιλογές κρίσιμες, ἀνεπανάληπτες, στάσεις ὁριστικές, πού θά δώσουν τούτη ἤ ἐκείνη τήν τροπή στό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου.

Καί ὅταν συλλογιστεῖ κανένας πώς τό προνόμιο τοῦτο τοῦ νά διατυπώνει ὁ κάθε πολίτης, καί ὁ πιό ἄσημος, τή γνώμη του μέ μιάν ἁπλή, σιωπηλή χειρονομία πάνω ἀπό μιά ψηφοδόχο, δηλαδή μέ ἀξιοπρέπεια καί σοβαρότητα, ὅταν λοιπόν συλλογιστεῖ κανένας πώς αὐτό τό προνόμιο δέν τό ἔχουν ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ ἀναπτυγμένου ἤστρου ἀπό διεκδικήσεις τούτου κόσμου, τότε δέν μπορεῖ παρά νά χαιρετίσει τό δικαίωμά του καί νά τό ἀσκήσει μέ τήν ἀνάλογη περίσκεψη καί τόν ἀπαιτούμενο ὑψηλό αὐτοσεβασμό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Νοεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΛΗΡΩΜΕΝΟΙ ΗΡΩΕΣ

2-56

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Όσα γράφαμε χτές, σ' άλλη στήλη, μέ τήν εὐκαιρία τῆς σάτιρας τοῦ Μπρέχτ πού σχολιάζει τήν ἄνοδο στήν ἐξουσία τοῦ Χίτλερ, χρειάζονται ἴσως κάποια συμπλήρωση, ἤ τουλάχιστον ἐπιδέχονται μιά μικρή ἀνάπτυξη. Θά τήν ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ.

Εἶταν «μέγας ἀνήρ» ὁ ἀφελειοῦχος ταραξίας πού ἀναστάτωσε τή ζωή μας ἐδῶ καί εἰκοσιπέντε χρόνια; Οἱ ἀπαντήσεις πού θά δεχτεῖτε ἄν θέσετε αὐτό τό ἐρώτημα, θά εἶναι πολλές καί ποικίλες. Ἄς περιοριστοῦμε στίς προφανέστερες. «Μέγας ἀνήρ καθαυτό μπορεῖ νά μήν εἶταν, ἀλλά κάτι εἶχε, δέν χωρεῖ ἀμφιβολία. Γιά νά καταφέρει ὅ,τι κατάφερε!». «Εἶταν ἕνα κτῆνος, ἁπλούστατα. Ἕνας μεγάλος ἐγκληματίας». «Εἶταν ἕνας ἀνισόρροπος». «Δέν ξέρω τί ἀκριβῶς εἶταν, εἶχε πάντως ἕναν περίεργο δυναμισμό, πού συνάρπαζε». Ὅπως θά παρατηρήσετε, οἱ ἀπαντήσεις αὐτές, ἄν καί φαινομενικά ἀντικρουόμενες, ἔχουν ὡστόσο ἕνα κρυφό κοινό σημεῖο. Ἐκφράζουν στό βάθος μιά κατάφαση: Ναί, ὁ Χίτλερ εἶταν «κάποιος». Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ὁ χαρακτηρισμός του σάν ἀνισόρροπου ἤ ἐγκληματίας, δυναμικοῦ τύπου ἤ γεννημένου ἡγέτη, ξεκινάει περισσότερο ἀπό μιά συναισθηματική διάθεση παρά ἀπό μιά ψύχραιμη ἐκτίμηση. Ἀντικαθρεφτίζει ἀκόμα, ἀνεπίγνωστα, ἀσύνειδες προτιμήσεις ἐκείνου πού ἀπαντάει. Ὁ ἕνας θαυμάζει — ἤ ζηλεύει, πού κάνει ἀκριβῶς τό ἴδιο, — τούς δυναμικούς· ὁ ἄλλος γοητεύεται ἀπό τούς ὁρισμένου τύπου ἀνισόρροπους. Εἶναι κι' ἐκεῖνοι — ἄς μή ξεφωνίσουμε ἀπό ἀγανάκτηση — πού μαγνητίζονται ἀπό τούς ἐγκληματίες. Ἀπόδειξη ἡ διάδοση τῆς κάθε λογῆς ἀστυνομικῆς φιλολογίας, ἀπό τό ἁπλό δημοσιογραφικό ρεπορτάζ ἴσαμε τό μυθιστόρημα καί τό φίλμ. Ὅποιος νομίζει πώς ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀστυνομικοῦ ἔργου βασίζεται στήν τελική σύλληψη τῶν ἐνόχων, γελιέται. Ἀπόδειξη πώς ἡ ἀνταπόδοση, ἡ ἀπονομή δικαιοσύνης, περιορίζεται στίς τελευταῖες ἁράδες τῆς τελευταίας σελίδας, ἤ, στόν κινηματογράφο, ἀφήνεται μόλις νά ὑποτεθεῖ. Τό πραγματικό ἐνδιαφέρον ἔχει τότε πιά ξεθυμάνει.

Ὥστε ὁ Χίτλερ «εἶταν κάποιος». Ἄς πάρουμε τή μετριοπαθέστερη τούτη ἐκδοχή. Καί γιά νά πετύχουμε τή μεγαλύτερη πού γίνεται ἀντικειμενικότητα, ἄς βγοῦμε ἀπό τά σύνορα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἄς καταργήσουμε τόν ὑποκειμενικό παράγοντα — ὅσο τουλάχιστον γίνεται. Ἀπό μέρος του ὁ ὑπογραφόμενος δέν θά εἶχε καμμιάν ἀπολύτως ἀντίρρηση νά βάλει στό ἴδιο ἐπίπεδο τόν Χίτλερ καί τόν Βοναπάρτη. Μή μᾶς ξεγελάει ὁ θρῦλος, ἡ ἀπόσταση, ἡ ναπολεοντολογία τοῦ νεαροῦ Οὐγκό, ὅλη ἐκείνη ἡ ἐπιγενόμενη ποίηση καί φιλολογία πού ὕφαναν τό ἔπος τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ σύγχρονοι ἔβλεπαν τά γεγονότα μέ ἄλλο μάτι, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι πού δέν ἔβγαιναν κερδισμένοι ἀπό τήν περιπέτεια. Κι' ἔπειτα ἄς μή ξεχνᾶμε πώς ὁ μῦθος τοῦ Βοναπάρτη μᾶς ἦρθε ἀπό γαλλικό χέρι, γιατί ἡ Γαλλία εἶχε τό φιλολογικό πρόσταγμα τῆς ἐποχῆς. Νικημένη στό Βατερλώ, εἶχε νικήσει πολύ πρίν, κι' ἐπιζήσει πολύ ὕστερα, στόν πνευματικό τομέα. Ἴσως τό μεγαλύτερο κατόρθωμα τοῦ Βοναπάρτη νά εἶταν ἕνα ἀρνητικό κατόρθωμα: πώς δέν κατάφερε νά σκοτώσει τήν πνευματική Γαλλία, νά τήν πάρει στόν τάφο μαζί του. Ὅπως καί δέν εἶχε καταφέρει νά σκοτώσει, παρά τίς πολύ φιλότιμες προσπάθειές του, τή μητέρα του: τήν Ἐπανάσταση.

Ἐπιμένω στόν Βοναπάρτη γιά νά ἐξασφαλίσω καλή συντροφιά στόν Χίτλερ. Τά θύματα τοῦ δεύτερου εἶταν βέβαια περισσότερα, ἀλλά γιά τή μειωτι-

2-57

κή σύγκριση δέν φταίει ὁ πρῶτος. Φταῖνε τά σχετικῶς πρωτόγονα μέσα ὁλέθρου πού διέθετε. Ἐκεῖνος μιά φορά εἶχε κάνει ὅ,τι τοῦ περνοῦσε ἀπό τό χέρι. Σπείρανε καί οἱ δυό τους πολύ εὐσυνείδητα, μέ τά κόκκαλα τῶν στρατῶν τους, τίς στέππες τῆς Ρωσίας, καί στόν παραλληλισμό τοῦτο δέν ἐπιτρέπεται νά ἰδοῦμε μιάν ἁπλή σύμπτωση. Ἂν ὁ Χίτλερ δέν σωφρονίζεται ἀπό τό προηγούμενο τῆς Μεγάλης Στρατιᾶς — πρᾶγμα πού κάνει πολλούς ν' ἀποροῦν — αὐτό εἶναι κάτι πού περιέχει, ἁπλούστατα, τό μυστικό πού ἀναζητοῦμε. Ὑπάρχει μιά λογική ἐσωτερική καί ἀδήριτη στίς μοῖρες, στήν ἰδιοσυγκρασία, τέτοιων ἀνθρώπων. Περνᾶνε ἀπό τά ἴδια ἀκριβῶς μονοπάτια, γιατί ἄλλος δρόμος δέν τούς εἶναι νοητός. Ὁ γιγαντισμός τους — πού δέν ἔχει καμμιάν ἀπολύτως σχέση μέ τό ἠθικό μέγεθος — χρειάζεται, ἀπό ἕνα σημεῖο καί πέρα, τό ἀχανές γιά νά χορτάσει. Ἀπορρέει ἀπό μιάν ἀφηνιασμένη ἐγωπάθεια. Ἀνεμίζουν στήν ἀρχή τό λάβαρο μιᾶς κάποιας ἰδεολογίας, γιατί τούς χρειάζεται ἕνα πρόσχημα βολικό, ἐνθουσιαστικό, πού νά παρασύρει τούς πολλούς καί νά συγκαλύπτει τήν ἄπληστη ἰδιοτέλειά τους. Ὁ κόσμος, ὕστερα, συνεπαρμένος, παύει νά τούς ταυτίζει μέ τήν ἰδεολογία πού μεταχειρίστηκαν, τούς μεταβάλλει αὐτούς τούς ἴδιους σέ ἰδεολογίες. Αὐτή εἶναι ἡ ἀλλόκοτη ἀλχημεία τῆς προσωπολατρίας. Ἀπό ἕνα σημεῖο καί πέρα, ὁ ἑξάλλος δοξομανής ἀπογυμνώνεται, ἀποθρασύνεται, ἠρωοποιεῖται. Τότε, ἐκεῖνο πού τόν ἀκολουθεῖ, πού τόν σηκώνει στή ράχη του, εἶναι ἡ δουλοπρέπεια τοῦ τυφλοῦ θαυμασμοῦ.

Πρέπει νά παραδεχτοῦμε πώς στά κατάβαθα τοῦ ἀνθρώπου ἀπομένει κάτι ἀπό τόν πρωτόγονο ραγιαδισμό τῶν καιρῶν ὅπου μονάχα σάν πολτός μποροῦσε νά νοηθεῖ τό σύνολο. Δέχομαι πώς ἡ τάση αὐτή βόηθησε τό γένος τῶν ἀνθρώπων νά πειθαρχήσει καί νά ὀργανωθεῖ σέ ἱεραρχημένη κοινωνία. Ἄρα πώς εἶταν, τότε, ἕνας συντελεστής προόδου. Δίχως μιά τέτοια ροπή πρός τήν ὑποταγή καί τή συμμόρφωση, τό κοινωνικό φαινόμενο, καί ἀκόμα περισσότερο τό φαινόμενο κράτος, θά εἶταν ἀδιανόητα. Θά εἴχαμε τήν ἀναοχή, ὄχι τή συνειδητή, ἀλλά τῆς ζούγκλας. Πέρα λοιπόν ἀπό τήν τυπική λογική, εἶναι κάτι σάν ἔνστικτο πού ὁδηγεῖ τούς ἀνθρώπους νά ὑποτάσσονται, ν' ἀναγνωρίζουν, ὁκόμα καί λατρευτικά, τήν ὑπεροχή τοῦ ἡγέτη. Ἀλλά—Θεέ καί Κύριε! —γιά ἕναν τέτοιο παράγοντα προόδου, πόσες, σ' ἀντιστάθμισμα, καταπτώσεις, πόσα πισωδρομίσματα, ἐξευτελισμοί, ἑκατόμβες, ἀποκτηνώσεις. Ὁ ἀνταγωνισμός τῆς ζούγκλας μεταφέρεται ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ὁπαδῶν στό ἐπίπεδο τῆς ἡγεσίας. Οἱ κύριοι αὐτοί ἀλληλοτρώγονται στό μάκρος τῶν ἱστορημένων καί μή χρόνων γιά νά ἐξασφαλίσουν ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του τή μερίδα τοῦ λέοντος. Καί βάζουν τίς μάζες πού τούς ἀκολουθοῦν ν' ἀλληλοσφάζονται γιά λογαριασμό τους.

Οἱ μάζες ἀλληλοσφάζονται πειθαρχικότατα. Στενάζουν πάντοτε, συχνά ὅμως, συχνότατα, ζητωκραυγάζουν. Ἔχουμε τότε τό φαινόμενο τοῦ ἡγέτη πού δέν ὑπακούεται ἁπλιά· συναγείρει. Συναγείρει μέ τί; Μέ τό ἀνώτερο ἦθος του; Μέ τήν ὑψηλή του ἀνιδιοτέλεια; Μέ τόν ἀγνό, προφητικό ὁραματισμό του; Ὄχι. Μ' ἕνα δυναμισμό ἰδιότυπο πού κρύβει μέσα του, καί πού μοιάζει τρομαχτικά μέ τό σκοτεινό ὅπλο τῆς λεγόμενης στή φτηνή φιλολογία «μοιραίας γυναίκας». Εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιά νά σέ παρασύρει, νά χάσεις τόν αὐτοέλεγχό σου, νά καταστραφεῖς, νά ἐξευτελιστεῖς. Ἂν ἐπιτρέπεται, δίχως ρωμαντισμούς καί δεισιδαιμονίες, νά μιλήσουμε κάπου γιά σατανισμό, ἐδῶ εἶναι ἡ κατάλληλη θέση.

Ἕνας μεγάλος ἀπογοητευμένος, ὁ Μπενζαμέν Κονστάν, εἶχε γράψει κάποτε στό Ἡμερολόγιό του: «Τό ἀνθρώπινο γένος ἔχει γεννηθεῖ ἀνόητο καί γιά νά διευθύνεται ἀπό ἀπατεῶνες». Βαρύς λόγος, ἀπαισιόδοξος. Ἂς τόν μετριάσουμε. Τό ἀνθρώπινο γένος νιώθει μιά παράδοξη στοργή γιά τούς ἀπατεῶνες. Ἂν κατέβουμε ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς Ἱστορίας στό χαμηλότερο τῆς ἰδιωτικῆς, καθημερινῆς ζωῆς, θά τό διαπιστώσουμε εὔκολα. Ὁ γεννημένος ἀγύρτης γοητεύει, εἴτε σά φτηνός ἐραστής παρουσιάζεται, εἴτε σά θεραπευτής, σάν κοινός ἐπιτήδειος, καταφερτζής, τυχοδιώκτης ἐπιχειρηματίας, ρεκλαμαδόρος ψευτοδιανοούμενος. Ἀλλωστε θά εἶταν καί ἀνυπόστατη ἡ ἔννοια ἀγύρτης δίχως τό περιθώριο τοῦτο πού τοῦ προεξασφαλίζει τήν ἐπιτυχία. Ἀπομένει, ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ἐλεύθερο τό στάδιο γιά ρεμβασμούς ἂν τό φαινόμενο τοῦτο ὀφείλεται σέ κάποια βασική ἀνθρώπινη ἀτέλεια, ἢ ἂν ἀποτελεῖ παρέκκλιση, διαστροφή μιᾶς εἰδικῆς οἰκονομίας πού ἀποβλέπει σέ κάτι ἄλλο, ἀπώτερο καί θετικό.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο πώς γιά νά νοηθεῖ ἀγύρτης χρειάζονται κάποιες ἱκανότητες. Δέν ἀρκεῖ βέβαια ἡ καλή του θέληση. Καί ἡ ποσολογία κυμαίνεται: Ὑπάρχει ὁ ἀγύρτης τοῦ κοινοῦ ἐπιπέδου καί ὑπάρχει ὁ ἀγύρτης τῆς μεγάλης ἤ τῆς δημόσιας ζωῆς. Τοῦ ἀναγνωρίζουν συνήθως τό δῶρο ἑνός μαγνητισμοῦ, μιᾶς προσωπικῆς ἀκτινοβολίας πού ξεπερνάει τό φράγμα τοῦ λογικοῦ ἐλέγχου. Ὑπάρχουν φορές πού τοῦ ἀναγνωρίζεται ἀκόμα καί ἡ μεγαλοφυΐα. Τότε, ἐκεῖνοι πού στέκονται μπροστά του μέ περίσκεψη, δέος, κρυμμένο ἤ ἀπροσχημάτιστο θαυμασμό, ξεχνᾶνε μέ τί λύτρα ματωμένα τόν πλήρωσε τό ἀνθρώπινο γένος. Τόν χαιρετίζουν σάν ἕνα ἀνώτερο ἀνθρώπινο ὑπόδειγμα, χωρίς νά συλλογίζονται πῶς μιά τέτοια ἀποκοπή του ἀπό τόν κοινό κορμό σημαίνει μαζί καί καταδίκη του, ἀποβολή ἀπό τήν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Χίτλερ, ὁ Στάλιν, εἶναι πρόσωπα πού πληρώθηκαν πολύ ἀκριβά. Τό βάθρο τους ἔχει χτιστεῖ ἀπό κομμένα κεφάλια.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Υ. Γ. Τώρα πού τό 22ο Συνέδριο τοῦ Σοβιετικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος ἀποφασίζει νά ἐκτοπίσει ἀπό τό μαυσωλεῖο τῆς Κόκκινης Πλατείας τό λείψανο τοῦ Στάλιν, γίνονται ἐπίκαιρα μέ τρόπο ἀπροσδόκητο αὐτά πού γράφαμε στήν παροῦσα στήλη στίς 19 Αὐγούστου 1959:

«Ἡ ἱστορία — παρ' ὅλες τίς ἐξαγγελλόμενες «ἀποσταλινοποιήσεις» — δέν ἀποκαταστάθηκε ἀκόμα ἐκεῖ - κάτω (...) Γι' αὐτό καί κάνει τή βέβηλη πράξη νά διατηρεῖ στόν ἴδιο χῶρο, νά ἐκθέτει στόν ἴδιο θαυμασμό, πλάϊ - πλάϊ, τόν δημιουργό του ἔπους της καί τόν πλαστογράφο του! Τόν ἐπαναστάτη μέ τό δρεπανάκι μαῦρο του κοστοῦμι καί τόν στρατηγό μέ τή στραταρχική, αὐθάδη στολή»...

Α. Τ.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ CLASSICAL STUDIES ATHENS MDCCCLXXIII

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Νοεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΑΡΧΙΚΗ ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ

2-58

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Έτυχε, τώρα τελευταῖα, νά πέσουν στά χέρια μου δυό λογοτεχνικά κείμενα διαφορετικῶν συγγραφέων, γραμμένα ὅμως καί τά δύο στήν πιό ἄδολη, ἀδιάλλακτη δημοτική. Τή δημοτική τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων τοῦ γλωσσικοῦ ἀγώνα. Μοῦ δόθηκε ἔτσι ἡ εὐκαιρία νά κάνω μιά σύγκριση κι' ἕνα πείραμα. Τ' ἀποτελέσματά του μπορεῖ νά μήν εἶναι καινούργια, νομίζω ὅμως πώς ἔχουν πάντα τή σημασία τους. Τό γλωσσικό ζήτημα, ἄλλωστε, μή γελιόμαστε: δέν ἔχει λήξει. Λήγει ἕνα ζήτημα ὅταν τοῦ δίνεται μιά λύση. Στόν καιρό μας; ἡ δίγλωσσία—ἀκριβέστερα ἡ πολυγλωσσία—τῶν κάθε λογῆς ἑλληνικῶν κειμένων ἔχει ἐνταθεῖ. Ἄν ἐπικρατεῖ ἡ ἐντύπωση πώς κάτι πῆρε τέλος, πώς κάτι ξεπεράστηκε, ἔγινε παράκαιρο, αὐτό τό χρωστᾶμε στό ὅτι ἄλλα ζητήματα, πιό γενικά, δραματικά στό μέγεθός τους, ἤρθανε στό προσκήνιο. Ἡ νεολαία μας τά παρακολουθεῖ μέ προσοχή καί βάζει κατά μέρος τήν ἐνδοοικογενειακή διαφορά μας.

Ἄς ἔρθουμε ὅμως στό μικρό μου πείραμα. Πρόκειται γιά δυό κείμενα, καθώς εἴπαμε, τό ἴδιο ἀδιάλλακτα στή γλωσσική τους ὀρθοδοξία. Ἐνιαία καί ἡ ἐντύπωση; Ὄχι, καθόλου. Τό ἕνα τό ἔβλεπα ν' ἀναδίνει κάτι τό γνήσιο, τό τίμιο, τό ἀγνό καί τό καλαίσθητο. Εἴταν ἕνα κείμενο καλλιτεχνικά δικαιωμένο (μιλῶ πάντα γιά τή μορφή, ὄχι γιά τό περιεχόμενο). Στό ἄλλο, οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς τύποι, τό ἴδιο λεξιλόγιο, ἡ ἴδια σύνταξη, ἔκαναν τήν ἐντύπωση τοῦ φτιαχτοῦ, τοῦ ψεύτικου, τοῦ μασκαρεμένου, καί πάνω ἀπ' ὅλα τοῦ ἀπελπιστικά ἀκαλαίσθητου. Ἔβρισκες τραχύτητες κι' ἀκρότητες ἐκεῖ πού, στήν πρώτη περίπτωση, νόμιζες πώς ἀκοῦς τήν κρουστή φωνή τῆς ὑγείας. Ἐδῶ ἐκζήτηση, ἐκεῖ ἀλήθεια. Ἐδῶ προσπάθεια γιά ἐντυπώσεις, προσποίηση, προκλητικός λεονταρισμός. Ἐκεῖ ἄρωμα ὑπαίθρου πού λιβανίζει ἡσυχα, καθώς τά μῦρα τῆς γῆς σέ βουνοπλαγιά τ' ἀπόβροχο.

Θά πεῖ κανένας: Ἡ λύση τῆς ἀπορίας εἶναι πολύ εὔκολη. Ἐκεῖνος πού ἔγραψε τό αἰσθητικά δικαιωμένο κείμενο εἴταν λογοτέχνης ἀληθινός, ὁ ἄλλος ὄχι. Λάθος! Καί οἱ δυό εἴταν λογοτέχνες ἱκανότατοι. Οὔτε ἄλλωστε τό ἀγροτικό χρῶμα τῆς γνήσιας δημοτικῆς σημαίνει καί πώς μονάχα συγγραφεῖς μέ ἀγροτική προέλευση θά μποροῦν νά τή χειρίζονται. Ὅλες οἱ ἐθνικές γλῶσσες ἀπό τήν ἐξοχή ξεκίνησαν κάποτε, στίς πολιτεῖες ὅμως ζυμώθηκαν τελικά, διαμορφώθηκαν. Ξέρω συγγραφεῖς μέ χωριάτικη προέλευση πού γράφουν μιάν ἀκαλαίσθητη, βάναυση δημοτική, ὅπως ξέρω ἄλλους, μέ ἀστική προέλευση, πού ἔχουν πετύχει νά συνθέσουν σελίδες θαυμάσιες σέ γνησιότητα ὀργάνου καί ἁρμονία.

Τελικά λοιπόν — αὐτό φυσικά τό ξέραμε — ὁ καλλιτέχνης δικαιώνει, ἐπιβάλλει καί δίνει τό παράδειγμα. Τό κακό εἶναι πώς βρισκόμαστε ἀκόμα σ' ἕνα στάδιο ὅπου δέν ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἐντελῶς στήν κοινή συνείδηση ποιός εἶναι καλλιτέχνης καί ποιός ὄχι, ποιός μπορεῖ νά σταθεῖ γλωσσικό ὑπόδειγμα καί ποιόν πρέπει νά θεωροῦμε παράδειγμα πρός ἀποφυγήν. Μᾶς ἐντυπωσιάζουν συχνά φίρμες στηριγμένες σέ ἄλλες ἀρετές κι' ὄχι στή γλωσσική τους αἴσθηση. Παίρνουμε τό ἕνα γιά τό ἄλλο καί, ὅπως εἶναι φυσικό, ξεσηκώνουμε τό πιό εὔκολο, πού εἶναι ἡ ἐξωτερική μορφή—δηλαδή τό πιό ἄσχημο. Τό κακό, ἡ σύγχυση, ἔχει χειροτερέψει τά τελευταῖα χρόνια χάρη στόν ἀσυνάρτητο καθαρευουσιανισμό μιᾶς μερίδας τοῦ σύγχρονου λυρικοῦ λόγου. Καί νά εἴτανε κἄν καθαρευουσιανισμός! Εἶναι ἕνας γλωσσικός τραγέλαφος. Ξεκινημένος ἀπό τήν ὄψιμη ἀναγνώριση τοῦ Καβάφη, τήν ἀναφομοίωτη ἐπίδρασή του, καθώς κι' ἀπό μιά διάθεση πρωτοτυπίας ἐπαναστατικῆς κατά τοῦ προπολεμικοῦ παλαιισμοῦ, ἀνακατεύει τά πάντα, καταλύει ὅ,τι μέ τόσον κόπο κατακτήθηκε, βάζει μέσα σ' ἕνα γουδί τά πιό παράταιρα ὑλικά, τόν ἀνθυποκαβαφισμό, τόν ξένον ἐξωφρενισμό, τόν ὑπερρεαλισμό, τή Βίβλο, τόν Κάλβο, τούς ἀπομνηματογράφους τοῦ 21, τό λογιωτατισμό τοῦ 70, τό δημοτικό τραγούδι, καί βγάζει ἕνα κατασκεύασμα ἀπίθανα μπερδεμένο καί χερουβικά ἀπρόσωπο. Πολύ λιγότερο ἀπό τούς σχολαστικούς τῆς δημοτικῆς οἱ λυρικοί αὐτοί εἶναι σέ θέση ν' ἀποτελέσουν γλωσσικό ὑπόδειγμα ἤ συμβολή στή λύση τῆς ἀναρχίας.

Γιατί, βέβαια, ὁ γλωσσικός ἀγώνας τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς—μποροῦμε νά τό ξεκρίνουμε αὐτό σήμερα—ἔγινε ἀνάμεσα σέ σχολαστικούς καί σχολαστικούς. Ἀντίκρυ στούς σχολαστικούς τοῦ μακαρονισμοῦ, εἶχαν σταθεῖ παράταξη οἱ σχολαστικοί τῆς στάνης. Στενοκεφαλιά ἀπό ἐκεῖ, στενοκεφαλιά κι' ἀπό δῶ. Οἱ μέν ἔγραφαν καί ἤθελαν σώνει καί καλά νά ἐπιβάλουν μιά γλῶσσα καλή γιά λείψανα. Οἱ ἄλλοι μιά γλῶσσα καλή γιά τσοπανάρεους. Εἶναι βέβαιο πώς στήν ἀντίδραση τῶν πρώτων ἔπρεπε ν' ἀντιταχθεῖ μιά ἀδιαλλαξία ἐπιθετική, δίχως ρήγματα. Αὐτό δέν μᾶς ἐμποδίζει ὡστόσο νά βλέπουμε σήμερα τά λάθη τῆς στρατηγικῆς της. Δέν εἴταν οἱ «ἀκρότητες» πού ἔφταιγαν, ὅπως συχνά ὑποστηρίζεται. Εἴταν ἡ ἀπουσία καλλιτεχνικοῦ αἰσθητήριου, καλοῦ γούστου. Ἡ γλῶσσα μας—φέρνω ἕνα παράδειγμα—ἔχει γιά τό ἴδιο πράγμα ἕξη διαφορετικές λέξεις: Πρόσωπο, μορφή, μοῦτρο, θωριά, ὄψη, εἰδή. Ἄν θέλετε καί: μούρη. Λογοτέχνης λέγεται ἐκεῖνος πού ξέρει πότε ἀκριβῶς θά κάνει χρήση τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου ἀπό τούς ἕξη αὐτούς ὅρους, ἀνάλογα μέ τήν περίσταση. Ὅταν ἐκεῖ πού χρειάζεται τό «πρόσωπο» βάλετε τό «μοῦτρο», τότε μπορεῖ νά ἔχετε πρόθεση ἀγωνιστική, ὁ ἀγώνας σας ὅμως δέν ἐξυπηρετεῖ τίποτα. Τό πολύ - πολύ νά ὠφελεῖ τόν ἀντίπαλό σας. Σέ μιά πολυπαινεμένη ὡστόσο μετάφραση κλασικοῦ ἔργου θυμᾶμαι τή σελήνη νά θωρεῖ στόν καθρέφτη τῶν νερῶν τ' ἀργυρά της μ ο ῦ τ ρ α. Τί νά τήν κάνετε αὐτή τή σελήνη κι' αὐτή τή μετάφραση;

Οἱ φανατικοί τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ, εἶχαν ὡστόσο ἕνα σπουδαῖο προτέρημα: Μελετοῦσαν τή γλῶσσα, ἀναζητοῦσαν μέ πάθος τούς θησαυρούς της, τούς κρυμμένους μέσα στό λαό, στίς μακρυνές γωνιές τῆς ἑλληνικῆς γῆς, τούς ἀγνοημένους, ξεχασμένους ἤ ἀφανέρωτους. Ἀγωνίζονταν νά πλουτίσουν τή ζωγραφική παλέτα τους μέ τά φυσικά ἄφθονα χρώματά της. Νά ξαναβαφτίσουν στίς πηγές τό γλωσσικό ἰδίωμα τῶν ἀστικῶν κέντρων, πού ἄρχιζε κιόλας νά παθαίνει ἀβιταμίνωση καί νά ξεπέφτει. Οἱ ὀπαδοί τοῦ συμβιβασμοῦ, τῆς μετριοπάθειας, τῆς «ἁπλῆς δημοτικῆς», τῆς ἑρμαφρόδιτης, πού ἦρθαν ὕστερα, ἀποδείχτηκαν, ἁπλούστατα, ὀπαδοί τῆς εὐκολίας καί τῆς ἀναιμίας. Πρότειναν μιά γλῶσσα ἠλίθια ὅπως τῶν σαλονιῶν καί νόθη ὅπως τῶν φραγκολεβαντίνων. Ὁ τρίτος σταθμός, εἴταν οἱ νεομακαρονιστές τοῦ μοντέρνου λυρισμοῦ. Τώρα, δέν εἴχαμε πιά τήν εὐκολία. Εἴχαμε τήν κυνική ἀπάθεια. Τόν πρωτόγονο φανατισμό τῆς στάνης τόν διαδεχόταν ὁ μπλαζεδικός μηδενισμός τῶν μπάρ.

Ποῦ θά ὁδηγήσει αὐτός ὁ κυκεώνας; Ἡ θεωρία τῶν ἀβίαστων, φυσικῶν ἐξελίξεων μᾶς εἶναι γνωστή, μᾶς εἶναι ὅμως κι' ἄλλο τόσο γνωστό πώς ἡ γλῶσσα δέν μπορεῖ ν' ἀφήνεται στήν τύχη της. Διδάσκεται, εἶναι ἀνάγκη στό μεταξύ νά διδάσκεται. Ἄν περιμένουμε παθητικά τήν ἐξ ὕψους βοήθεια, θά διδάσκουμε, ἁπλούστατα, τή σημερινή ἀναρχία. Θά προτείνουμε στούς νέους ὑποδείγματα ἀντιφατικά κι' ἀλλοπρόσαλλα. Θά μαθαίνουν τήν καθαρεύουσα καί θά σιχαίνονται τήν καθαρεύουσα. Θ' ἀγαπᾶνε τή δημοτική καί δέν θά ξέρουν νά τή γράψουν. Θά συλλαβίζουν τήν ἀρχαία καί θά εἶναι ἀνίκανοι νά τή χαροῦν σάν ὄργανο γιά καλλιτεχνικές ἤ ἠθικές ἀνατάσεις. Θά βρίσκονται σ' ἀδυναμία νά συλλάβουν τό βαθύ νόημα τῆς ροῆς πού τήν κάνει πρόγονο τῆς τωρινῆς, τῆς μητρικῆς τους, ἄρα κάθε ἄλλο παρά «νεκρή» γλῶσσα. Οἱ μέσες, ἀνεκτικές λύσεις δέν εἶναι πάντα οἱ καλλίτερες σέ ζητήματα ἐπιταχτικῶν ἐντολῶν τῆς ζωῆς.

Δέν εἶναι δουλειά τοῦ ὑπογραφόμενου νά προτείνει συγκεκριμένα προγράμματα. Ἄλλοι, ἁρμόδιοι, ἔχουν ἐδῶ τό λόγο. Ἔργο ὅμως τοῦ λογοτέχνη εἶναι ν' ἀνακαλεῖ σέ μιά πραγματικότητα αὐτόχρημα ἐθνική, καί πού γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο παραμελεῖται. Ἔργο τοῦ λογοτέχνη εἶναι νά θυμίζει πώς τά μεγάλα θέματα τῆς ὥρας δέν βρίσκονται μόνο στόν οἰκουμενικό χῶρο, στό κοσμοϊστορικό ἐπίπεδο, δέν εἶναι μόνον ἐξωτερικά, οἰκονομικά ἤ τεχνικά. Ὑπάρχουν καί τά κυρίως ἐθνικά θέματα. Ἡ ἐξασφάλιση τοῦ ὀργάνου πού θεμελιώνει τήν κοινότητα τῶν συνειδήσεων, πού δίνει ἔκφραση στήν ψυχή καί ἀπό πνεῦμα μιᾶς χώρας. Δέν εἶναι κοντά ν' ἀναγράφεται ἀνάμεσα στά ἔσχατα, σ' ἐκεῖνα πού ἐπιδέχονται ἀνεξάντλητες, ἀναβολές καί παρελκύσεις.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Νοεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΥΤΟΕΛΕΓΧΟΣ

2-59

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μέσα στόν ἀναταραγμένο, ἀντιφατικό κι' ἀλλοπρόσαλλο σημερινό κόσμο, τίποτα δέν παρηγορεῖ τόσο, τίποτα δέν τονώνει, ὅσο κάποιοι νέοι πού μᾶς ζυγώνουν κάπου - κάπου, ἀθόρυβα, σοβαρά, καί μᾶς ἐμπιστεύονται τό πάθος πού τούς κρυφοκαίει: τό πάθος γιά λύσεις. Ἔρχονται νά βροῦν ἐμᾶς τούς πρεσβύτερους μέ τή ζαλισμένη ἐλπίδα πώς— ποῦ ξέρεις, μπορεῖ καί ἡ πεῖρα τοῦ χρόνου νά μᾶς ἔχει διδάξει κάτι παραπάνω. Ἡ προσδοκία τους δέν εἶναι βέβαια ἡ τυπική, ἡ πειθήνια τοῦ παλαιοῦ καιροῦ, ἡ εὐλάβειά τους ἀπέναντι στήν ὥριμη ἡλικία μπορεῖ νά μήν ἔχει τή στρατιωτική ὑποταγή πού εἶχε, ἕναν καιρό, ἡ δική μας ἀπέναντι στούς ἡλικιωμένους. Ἔρχονται σ' ἐμᾶς ὅπως πᾶνε καί παντοῦ ἀλλοῦ, στά πιό παράταιρα, νά γυρέψουν τό κλειδί τοῦ μεγάλου αἰνίγματος: στήν πολιτική ἰδεολογία, στή διασκέδαση, στό ταξίδι, στόν ἔρωτα, στό φίλο, σέ μιά πόρνη, στά βιβλία, στή σύρραξη τῆς ζωῆς. Περνᾶνε ἀπό παντοῦ, ἀφημένοι, στήν ὁρμή τῶν ἀνέμων, παισχίζουν νά δρέψουν ἀπό κάθε κάλυκα μιά σταγόνα μέλι, ἀδιάφορο ἂν γλυκό ἤ στυφό, μέ τήν ἐλπίδα νά συνθέσουν ὕστερα, κάποτε, τήν προσωπική τους γεύση τῆς ζωῆς, δηλαδή νά τῆς δώσουν τήν ἀπόκοιση πού τῆς ἁρμόζει καί πού τούς ἁρμόζει. Στούς στενόκαρδους ἀπό τούς πρεσβύτερους αὐτό μπορεῖ νά μήν ἀρέσει. Θά ἤθελαν καλλίτερα τήν ἑτερόφωτη στάση τοῦ σχολαστικοῦ Βάγκνερ ἀπέναντι στόν Φάουστ. Οἱ ἄλλοι ὅμως, οἱ λιγότερο μικρόψυχοι, τή χαίρονται αὐτή τή νεανική ἀπιστία. Στέκονται στό μελαγχολικό τους περιθώριο καί γλυκοζαλίζονται θωρόντας τίς χλωρές αὐτές ψυχές πού ταξιδεύουν στόν ἀέρα, καί πού γυρεύουν ἕνα στέρεο κλαδί, πάνω ἀπό τόν κατακλυσμό, γιά νά κλαρώσουν. Μέ κρατημένη ἀνάσα, δοκιμάζουν ἔτσι κι' αὐτοί κάτι ἀπό τόν ἡδονικό κίνδυνο τῶν ἐξερευνήσεων.

Στούς νέους αὐτούς, ὅταν μᾶς ἀξιώνουν μέ μιά τους ἐπίσκεψη ἤ ἀκόμα καί μ' ἕνα γράμμα, οἱ πρεσβύτεροι νιώθουμε τήν ὑποχρέωση νά δώσουμε ἀπαντήσεις. Τί ἀπαντήσεις; Ἄς ποῦμε καλλίτερα: μιά μικρή βοήθεια. Οἱ μωρότεροι ἀπό ἐμᾶς, δέν δυσκολεύονται, φυσικά, καθόλου : Ἀγκυροβολημένοι σέ πεποιθήσεις ἀτράνταχτες, ἀνύποπτες, βολικές γιά τούς ἴδιους, γεμᾶτοι αὐτοαρέσκεια, πιάνουνε νά μιλᾶνε ἀκατάσχετα, νά συμβουλεύουν μέ τόν αὐτοματισμό καί τή στερότητα μιᾶς μηχανῆς πού παράγει διδασκαλίες. Οἱ ἄλλοι, οἱ λίγοι, διστάζουν, περιορίζονται σέ ἀφοριστολογίες, κοιτάζουν νά ξεφύγουν μέ ὅσο γίνεται λιγότερες ζημιές. Τέλος, εἶναι κι' ἐκεῖνοι πού ἔχουν μιάν ἔμφυτη ροπή στήν πονηρία: Ὑποκρίνονται γλυκερά, τό ρίχνουν στή δη-

2-60

μοκοπίσα, κοιτᾶνε προπάντων ὄχι πῶς νά φανοῦν χρήσιμοι, ὄχι πῶς νά ἰσορροπήσουν μέ τή συνείδησή τους —τήν ἀμφίβολη ἄλλωστε—, ἀλλά πῶς νά κάνουν τήν εὐνοϊκότερη πού γίνεται ἐντύπωση καί πῶς νά ἐκμεταλλευτοῦν τήν εὐκαιρία γιά νά κερδίσουν ἀνάστημα ἤ ν' ἀποσπάσουν τήν ἀγάπη. Πρόκειται γιά πολιτικάντηδες ξεστρατισμένους, πού ἀπό τυχαίους λόγους ἤ ἀπό δειλία δέν βγήκανε στό στίβο τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

Παλαιότερα, ὅσο κι' ἄν τό θέμα τῶν γενεῶν ὑπῆρχε πάντοτε, τό πρόβλημα δέν ἔπαιρνε τή σημερινή του τήν ὀξύτητα. Οἱ πρεσβύτεροι εἶταν σχεδόν ἀπόλυτα σέ θέση νά ποδηγετοῦν τούς νέους. Δέν εἶχαν παρά νά τούς ξαναλένε ὅ,τι περίπου ἄκουσαν κι' αὐτοί σάν εἶταν νέοι, ἐνισχυμένο, διασκευασμένο ἀπό τήν προσωπική τους ἐμπειρία. Τά συνθήματα εἶταν περίπου σταθερά, οἱ ξεξελίξεις ὁμαλές, οἱ ἀξίες στέρεες. Μάλις καί μετά βίας νά γίνονταν σέ κάθε γενιά κάποιες ἀναθεωρήσεις, πού ὅσοι τίς προκάλεσαν ἤ τίς ἔζησαν προλάβαιναν καί νά τίς ἀφομοιώσουν, νά τίς κάνουν προσωπικά τους διώματα, ἔτσι πού νά μποροῦν νά τίς μεταδώσουν. Ἀλλά καί οἱ ἀφηρημένες ἔννοιες, οἱ «μεγάλες λέξεις» εἶχαν ἕνα περιεχόμενο ξεκάθαρο, ἀναντίλεκτο. Ὁ Θεός κρατοῦσε τό βάθρο του, ἡ πατρίδα εἶταν γεωγραφικά προσδιορισμένη, εἶχε σῶμα ἀπό χῶμα ζεστό, βράχους καί θάλασσα, σάρκα χεροπιαστή, ἡ ἐλευθερία σήμαινε ἐλευθερία, τό πνεῦμα σήμαινε πνεῦμα, ἡ ἁμαρτία ἁμαρτία. Οἱ διεκδικήσεις πού χώριζαν τούς ἀνθρώπους δέν εἶχαν γι' ἀντικείμενό τους τή σημασία τῶν ἐννοιῶν. Εἶταν ἀντιθέσεις γιά τή χρήση τους, τή μονοπώλησή τους ἤ τή συγκυριότητα πάνω τους. Ἔτσι καί κατόρθωνες νά ὑψωθεῖς στήν κατανόηση μιᾶς ἀπ' αὐτές, μποροῦσες στό ἑξῆς καί νά τήν ἐνστερνιστεῖς, σώνει νά τό ἤθελες, νά τήν κάνεις λόγχη σου ἤ ἀσπίδα.

Τό διαλυτικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας ἔγκειται στό ὅτι εἰσεχώρησε στό ἐσωτερικό τῶν ἐννοιῶν καί τίς διέσπασε προτοῦ ἡ τεχνική κατορθώσει νά διασπάσει τόν πυρήνα τῆς ὕλης. Ὅλα συνέχονται. Οἱ μεγάλες ἔννοιες, θεμέλια τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, εἶχαν ἀντέξει χιλιάδες χρόνια τώρα στίς ἐπιθέσεις τῆς μηδενιστικῆς φιλοσοφίας, στίς παγίδες τῆς σοφιστείας, στή διάβρωση τοῦ σκεπτικισμοῦ, στόν καιγχασμό τοῦ σατανισμοῦ. Ἡ δύναμή τους εἶταν ἡ ἐσωτερική τους συνοχή. Μποροῦσες νά τίς δεχτεῖς ἤ νά τίς ἀπορρίψεις, δέν μποροῦσες νά τίς βάλεις νά προδώσουν τόν ἑαυτό τους. Τό πολυμήχανο πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας αὐτό ἀκριβῶς πέτυχε. Ἔκιανε τήν κάθε ἔννοια συκοφάντη τοῦ ἑαυτοῦ της.

Ἔτσι εἶναι πού συντελέστηκε ἡ καθολική ρευστοποίηση. Ζοῦμε σ' ἕναν κόσμο - τοπίο κατακλυσμοῦ ὄχι γιατί βουλιάζουν γύρω τά πάντα, ἀλλά γιατί τά πάντα γίνονται ρευστά. Καί τό μεγαλεῖο τοῦ τοπίου ἀπ' αὐτό ἀκριβῶς πηγάζει. Ρωτῆστε ἕναν νέο, ὑπό τόν ὅρο νά μήν ὑπηρετεῖ σέ κάποια διατεταγμένη πειθαρχία, νά μήν περπατάει μέ δεκανίκια δανεικά: Θά σᾶς πεῖ πώς δέν ξεκρίνει γύρω του τίποτα σταθερό, ὅλα μοιάζουν σάν ἴσκιοι, φάσματα, παραισθήσεις, ὁ κόσμος δέν εἶναι παρά ἕνα φευγαλέο ὄνειρο τοῦ νεροῦ. Καί μέσα σ' αὐτή τήν ἀπέραντη ρευστότητα, ἕνα μόνο σημεῖο βέβαιο: ὁ ἄνθρωπος. Καί μέσα στόν ἄνθρωπο, ἕνα μόνο σημεῖο βέβαιο: ἡ ἀγωνία τοῦ ὑπάρχειν. Τά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα θά ἔλεγαν, μέ τό στόμα τῶν Ρώσων συγγραφέων: ὁ πόνος. Ἐμεῖς κατεβήκαμε ἕνα ἀκόμα σκαλοπάτι χαμηλότερα στά ἔγκατα τῆς δομῆς τοῦ ὄντος. Δέν λέμε πιά ὁ «πόνος», γιατί αὐτό προϋποθέτει σάρκα, ψυχή, στερεότητα, πρόσωπο, ταυτότητα. Λέμε ἡ ἀγωνία—δηλαδή μιά σκοτεινή κίνηση μέσα σ' ἕνα σκοτεινό ἐσωτερικό χῶρο.

Ὁ νέος μου ὡστόσο περιμένει ἐκεῖ, καθισμένος στή γωνιά, μέ τό μάτι του θολό. Διετύπωσε ὅπως μποροῦσε, ρευστά, μέ μιάν εὐγλωττία ρευστή, τήν ἐρώτησή του. Καί περιμένει μιάν ἀπάντηση, πού νά μήν εἶναι ρητορεία, κενολογία, αὐταρέσκεια, ἀοριστολογία, φιλολογία. Περιμένει μιάν ἀπάντηση πού νά εἶναι κανόνας ζωῆς. Ἀλλά οὔτε αὐτό μόνο. Μιάν ἀπάντηση πού νά πηγάζει ἀπό μιά πράξη ζωῆς. Μή νομίσετε πώς θά τόν ξεγελάσετε. Ἀφελέστατη θά ξεφανερωνόταν ἡ πονηρία σας, καί πολύ σύντομα. Τό μάτι του εἶναι ἕτοιμο νά συμπονέσει τήν ἀμηχανία τοῦ συνομιλητή του, εἶναι ὅμως κι' ἀδυσώπητο. Πάει ἡ ἐποχή τῶν πανηγυρικῶν λόγων.

Ποτέ γενεά θνητῶν δέν βρέθηκε σέ τόσο δύσκολη θέση προκειμένου νά ἐκπληρώσει τήν καθοδηγητική ἀποστολή της ὅσο ἡ τωρινή τῶν μεγάλων. Ξέρω πολλούς—γονεῖς ἰδιαίτερα—πού κοιτᾶνε νά γλυτώσουν μέ τή φυγή. Ἄλλους πού ἐπιμένουν πεισματωμένοι, προσκολλημένοι στά «πάτρια». Τρίτους, πού βρίσκουν τή λύση νά φορτώσουν τόν ἄνδρα τήν ἀπορία τους στά λογαριασμό τῶν νέων, νά τή μετατρέψουν σ' ἐπιθετική εὐθυνολογία. Ὅλα αὐτά, τό μόνο πού πετυχαίνουν εἶναι νά μεγαλώνουν τή σύγχυση. Ὁ ἀγώνας, ἐδῶ, δέν εἶναι πιά γιά τό γόητρο. Κι' οὔτε μπορεῖ νά κοπεῖ γόητρα δίχως ἀξία πού νά τό δικαιώνει.

Ὅμως τό θέμα δέν τελειώνει ἐδῶ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Νοεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΥΣΕΙΣ

2-61

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ποιές «λύσεις» μπορεῖ νά προτείνει σήμερα ὁ πρεσβύτερος στόν νεώτερο πού τόν πλησιάζει μέ μιά τέτοια προσδοκία; — αὐτό εἶταν τό θέμα τοῦ ἄρθρου τῆς περασμένης Τετάρτης. Θά τ' ὁλοκληρώσουμε σήμερα, χωρίς βέβαια τήν ἀξίωση νά προσφέρουμε καί τίς λύσεις. Ἡ ἄκρα ἀριστερά ἔχει τή δική της. Εἶναι ἁπλή: Προσδεθῆτε στό ἅρμα τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ δεξιά ἔχει κι' αὐτή τή δική της: Μή θίγετε τίποτα, μονάχα κοροϊδεύετε πῶς κάνετε παραχωρήσεις, μεταρρυθμίσεις. Συμβαίνει ὡστόσο, γιά νά εἶναι ἐξυπηρετική μιά λύση, νά πρέπει νά εἶναι κι' ἐφαρμόσιμη, ὄχι μονάχα νά ἐπινοηθεῖ. Οἱ ἐφαρμόσιμες λύσεις δέν εἶναι πάντα καί οἱ καλλίτερες· εἶναι μονάχα αὐτές πού στηρίζονται σέ πολυάριθμα, ὀργανωμένα σύνολα, ἀποφασισμένα νά τίς ἐπιβάλουν μέ κάθε τρόπο.

Τό αἴσθημα αὐτό τοῦ τετελεσμένου γεγονότος παραλύει κάθε καλή θέληση σέ πολλούς. Λένε: Τί τ' ὄφελος νά ὑπάρχει κάτι καλλίτερο, νά τό ἀναζητήσω, νά τό πιστέψω, ὅταν εἶναι πρακτικά ἀνεφάρμοστο, ἄρα περιττό. Τό αἴσθημα τοῦτο τῆς ἀδυναμίας ἔρχεται ὕστερα νά τό ἐνισχύσει καί μιά ἄλλη σκέψη, κάτι σάν εἶδος διαλυτικῆς ὑποψίας: Γιά νά μήν εἶναι κάτι ἄλλο πρακτικά ἐφικτό, ποῦ ξέρεις ἄν αὐτό δέν θά πεῖ πῶς μόνον ἕνας ἀπό τούς δύο ἕτοιμους δρόμους εἶναι κι' ὁ σωστός. Ζοῦμε στόν καλλίτερο τῶν κόσμων — γιά νά παραφθείρουμε καί τόν Λάϊμπνιτς. Δηλαδή τόσο μποροῦσε νά εἶναι καλός, τόσο εἶναι, περισσότερο δέν γινόταν. Ἡ πολιτική εἶναι τέχνη προσαρμογῆς σέ μιά δεδομένη πραγματικότητα.

Ἡ πολιτική! — ἡ μοιραία λέξη εἰπώθηκε. Ἀπό ἀλλοῦ εἴχαμε ξεκινήσει, στήν πολιτική φτάσαμε. Αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Εἴχαμε ξεκινήσει ἀπό μιάν ἠθική ἀνάγκη, ἀπό μιά δίψα ψυχῆς πού προβάλλει μέσα σέ μερικούς νέους τοῦ καιροῦ μας. Ὅμως, βλέπετε, τίς τροχιές τοῦ στοχασμοῦ σήμερα τίς ἔχουν χαράξει κάποιοι πρακτικά ἰσχυροί, πού τούς συμφέρει νά διοχετεύονται ὅλα στήν κοίτη τῆς πολιτικῆς. Γιά κάθε ἠθική κρίση ἀτόμων ἤ συνόλων ἡ ἄκρα ἀριστερά ἔχει τή διάγνωση καί τό φάρμακο ἕτοιμα, δέν ἀνέχεται δεύτερη γνώμη. Ἡ δεξιά δέν εἶναι καί τόσο πρόχειρη σέ φάρμακα, μπροστά στίς περίπλοκες περιπτώσεις στέκεται, ξύνει τό κεφάλι της, τά μασάει. Εἶναι ὅμως πολύ πρόχειρη σέ ὑπεκφυγές: Τό γυρίζει στόν διδακτισμό. Ξεκρεμάει ἀπό τό προγονικό ὁπλοστάσιο ὅλα τά σκουριασμένα ὅπλα, ἐπιστρατεύει τίς μεγάλες λέξεις, τά βραχνιασμένα ἀ-

2-62

πό τήν πολυκαιρία σαλπίσματα, καί παίρνει στάσεις ἡρωϊκές, μελετημένες κατάλληλα ὥστε νά κρύβουν ὅσο γίνεται πίσω ἀπό τίς πλάτες τους τό ἀδηφάγο χρηματοκιβώτιο. Ὁ νέος πού εἶχε ἔρθει μέ τό ἐρώτημά του μετέωρο στά χείλη, ἀπομένει ἀπορημένος, νά κοιτάζει. Κάποια στιγμή, τόν βλέπετε νά καταπίνει μέ κόπο μιά γεύση ἀηδίας, νά φτύνει χάμου, νά γυρίζει τήν πλάτη του καί νά ξεμακραίνει, γεμάτος περιφρόνηση καί μόνωση.

Δέν τό κρύβω: ἀπ' ὅλους τούς νέους τοῦ καιροῦ μας, αὐτόν ἀγαπῶ. Κι' ἄν ἀποτολμῶ ἐδῶ τό πρῶτο πρόσωπο, τό κάνω ὄχι γιατί φαντάζομαι πώς ἡ δήλωση τούτη ἔχει καμμιάν ἀξία, ἀλλά γιατί συναισθάνομαι τό χρέος νά ξεκαθαρίζει ὁ καθένας τή θέση του. Προτιμῶ αὐτόν τόν νέο γιά πολλούς λόγους. Πρῶτο γιατί θά τοῦ εἶταν εὔκολο νά προσχωρήσει σέ μιά παράταξη ἰσχυρή καί δέν τό ἔκανε, διάλεξε τή λιγότερη ἀνάπαυση. Δεύτερο γιατί τόν πολεμᾶνε ὅλοι. Τρίτο γιατί μέσα του, κι' ἄς λένε, κρύβεται ἡ καλλίτερη ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Λαβωμένη σήμερα, ἀχρηστευμένη, περιφρονημένη, ἀλλά πού θά βλαστήσει κάποτε, ἀργότερα. ὅταν οἱ ἄνθρωποι θά γίνουν ἄξιοι τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Τέταρτο γιατί μαζί του μπορεῖ νά ὑπάρξει διάλογος. Ὅταν τόν ἔχετε ἀντίκρυ σας, συνομιλητή σας, δέν κουβεντιάζετε μ' ἕνα γραμμόφωνο. Διαλέγεσθε μέ μιά ψυχή. Πέμπτο γιατί ἀπό τό διάλογο τοῦτο κάτι μπορεῖ νά βγεῖ, μιά σκέψη νά ξεπηδήσει, ἕνα μόριο ἀλήθειας, μιά συγκίνηση ἀποκαλυπτική. Ὁ διάλογος ἔχει τό μέγα ἀγαθό ὅτι δημιουργεῖ μιά τρίτη κατάσταση. Κάτι σάν μιά σειρά σπιθίσματα ἀρχίζει, πού μποροῦν νά διαφωτίσουν ξαφνικά καί τόν ἕνα συνομιλητή καί τόν ἄλλον. Δύο ἄνθρωποι πού συνομιλοῦν εἶναι ἱκανότεροι, ἀξιότεροι ἀπό δύο πού μονολογοῦν. Αὐτή τή μεγάλη ἀνακάλυψη χρωστᾶμε στούς ἀρχαίους Ἕλληνες καί ὅλη ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἴσαμε τό τέλος τῶν αἰώνων, δέν θ' ἀρκέσει νά ξοφλήσει τό χρέος.

Ὁ νέος μου ζήτησε ἕνα ἦθος, ἕναν κανόνα ζωῆς, καί τοῦ ἔδαλαν στό χέρι μανιφέστα, πολιτικές μπροσοῦρες, ταξίματα, μαζί μισοκρυμμένο κι' ἕνα περίστροφο. Κατάλαβε ἔτσι κάτι πού δέν τό φανταζόταν πρίν: Πώς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα στή ζωή, ὅλοι ὅμως δέν εἶναι ἱκανοί νά συνεννοηθοῦν μεταξύ τους.

Ἀποφεύγετε νά γενικεύετε, τοῦ λέει ἡ πεῖρα ἀπό τό ξάφνιασμα. Μή νομίζετε πώς ἐπειδή ἐσεῖς ἔχετε μιάν ἄλφα δίψα, τήν ἔχουν κι' ὅλοι. Μή νομίζετε πώς τόν ὀξύ αὐτοέλεγχο πού ἐφαρμόζετε σεῖς ἀπέναντι στόν ἑαυτό σας, τόν παραδέχονται σάν ὑποχρέωση οἱ πάντες. Ἂν ἐσεῖς καιγόσαστε ἀπό τήν ἀνάγκη νά ξεχωρίζετε τό ἠθικό ἀπό τό ὑλικό, τό χρέος ἀπό τήν ἀπολαβή, μή φανταστεῖτε πώς τό ἴδιο κάνουν ὅλοι. Ἀντίθετα: Βρίσκουν συμφερότερο νά συγχέουν τό ἕνα μέ τό ἄλλο, γιατί ἔτσι, προβάλλοντας τάχα τό χρέος, χορταίνουν τήν ἀπολαβή. Ἐσεῖς θεωρεῖτε δύσκολες τίς ἀπαντήσεις στά ἔσχατα ἐρωτήματα: τί εἶναι ζωή, τί ἀξία μπορεῖ νά ἔχει, τί νόημα, γιατί ὁ θάνατος, γιατί τό κακό, γιατί ὁ κόσμος. Ἄλλοι τίς βρίσκουν εὐκολότατες — ὄχι γιατί τό μυαλό τους εἶναι δυνατότερο ἀπό τό δικό σας, ἀλλά γιατί ἡ ἀξίωσή τους εἶναι ἀσύγκριτα ὀλιγαρκέστερη, χορταίνει μέ τίς ἕτοιμες ἀπαντήσεις, τίς προτιμάει. Ὅταν μάλιστα βλέπουν ἐσᾶς ἀνικανοποίητο, βασανισμένα ἐρευνητικό, ἐξοργίζονται, παραφέρονται, σᾶς χτυπᾶνε στό πρόσωπο, γιά νά σᾶς βγάλουν ἀπό τή μέση.

Σᾶς λένε πώς μόνες πραγματοποιήσιμες, ἄρα μόνες ἀληθινές, εἶναι οἱ τυποποιημένες, πολυδιαφημισμένες λύσεις, γιατί αὐτές στηρίζονται σέ ὀργανωμένες δυνάμεις, ἱκανές νά τίς ἐπιβάλλουν. Σᾶς τό λένε γιά νά σᾶς ἀποθαρρύνουν, γιά νά παραιτηθεῖτε ἀπό τήν ἀναζήτηση τοῦ καλοῦ, νά πιστέψετε στό τέρμα. Προσέξετε πώς σέ μιά μόνο κατεύθυνση ἐπιτρέπουν τήν ἐρώτηση: στήν κατεύθυνση πού τή λένε «ἐπιστημονική» καί πού δέν εἶναι, στήν πραγματικότητα, παρά μόνο τεχνική. Εἴσαστε ἐλεύθερος νά μελετᾶτε ἀπεριόριστα τήν κατασκευή καί τήν τελειοποίηση πυραύλων, διαστημοπλοίων, μέσων πού ἰσχυρίζονται πώς ἀποβλέπουν στήν κυριαρχία πάνω στή Φύση ἐνῶ δέν εἶναι παρά μέσα ἐπιβολῆς πάνω στούς ἀνθρώπους, ἐξουσιασμοῦ. Τίποτα φυσικότερο νά κερδίζει καί ἡ ἐπιστήμη κάτι ἀπό αὐτή τήν ἔρευνα, παρεμπιπτόντως: Ἡ ἐπιστήμη κέρδισε πάντα κι' ἀπό τούς πολέμους, αὐτός ὅμως δέν εἶναι λόγος νά γίνονται πόλεμοι. Κερδίζει ἡ ἐπιστήμη, ἀλλά χάνει ὁ ἄνθρωπος. Καί τό ὕπουλο τῆς ἀπώλειας ἔγκειται στό ὅτι δέν τό καταλαβαίνει κἄν πώς χάνει: ζαλίζεται, θαμπώνεται ἀπό τήν ἐπίδειξη τοῦ κέρδους. Κοιτάχτε πόσο τίς διαφημίζουν τίς τεχνικές κατακτήσεις τους!

Ἡ ἐλπίδα καί ἡ τιμή τοῦ κόσμου εἶναι μία μόνο: Ἡ ἀγωνία σας. Αὐτό ἀκριβῶς τό ἀβέβαιο, τό ἀκατάστάλαχτο πού σᾶς διακρίνει, τό ἀνικανοποίητο. Ἀπέναντι σ' ὅ,τι ἔχετε τό ὄχι συστηματοποιημένο, σᾶς παρατάσσουν, γιά νά σᾶς ἀφοπλίσουν, τό ὀργανωμένο ὡς τήν ἀκαμψία δικό τους. Μή σαστίζετε. Ἡ δύναμή τους εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀδυναμία τους. Γιά νά προσαρμοστοῦν κάθε φορά στήν ἐξελισσόμενη πραγματικότητα, ἀναγκάζονται νά κάνουν μετατοπίσεις μονοκόμματες, ἄκομψες, σπασιμωδικές, δίχως ἠθική συνέπεια, πού τούς συγκλονίζουν. Τό πνεῦμα τῆς ζωῆς δέν ἀνέχεται προεξοφλήσεις. Παρέχει τήν ἀνοχή του στήν ἔπαρση, ὅπως τήν παρέχει καί στή μωρία τοῦ δογματισμοῦ, ἀργά καί σταθερά ὅμως ἀποσύρει τή στερεότητα κάτω ἀπό τά πόδια καί τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου. Δέν ὑπάρχει στόν κόσμο σύστημα πού νά μήν ἔχει σωριαστεῖ καταγῆς.

Οἱ ὀργανωμένες λύσεις μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμες σέ μιά δεδομένη φάση τῆς Ἱστορίας, ὁ ἄνθρωπος ὅμως χρειάζεται σταθερά ἕνα ἦθος, ὄχι ἕνα ὕφος. Τό ἦθος αὐτό θά τό ἀντλεῖ πάντοτε, ἐπίπονα, μέσ' ἀπό τόν ἑαυτό του, ὕστερα ἀπό ὡρίμανση δύσκολη. Στό κεφάλαιο τοῦτο δέν χωροῦν συνταγές, προγράμματα, θεωρίες. Ἐξωτερικά ἀβοήθητος, ἡρωϊκά ἀναδιπλωμένος, θά προχωρεῖ ἐκεῖνος πού θά ἔχει τό ἠθικό ἀνάστημα ν' ἀναμετριέται μέ τήν αἰνιγματική πραγματικότητα. Αὐτός ὁ ἀνώνυμος, ὁ δίχως στολή, λιβρέα, θά σώζει πάντοτε τήν τιμή τοῦ ἀνθρώπου. Θ' ἀφήνει τίς ἀναπαυτικές κι' ἕτοιμες λύσεις σ' ἐκείνους πού οὐσιαστικά δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό καμμιά λύση, γιατί δέν ἀναρωτιόνται ποτέ — ρωτᾶνε μόνο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Νοεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΝΗΣΥΧΙΑΣ

2-63

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Σ' ένα τελευταῖο ἄρθρο τοῦ περίφημου Γάλλου βιολόγου Ζάν Ροστάν, βρίσκω ἕναν ἐπίλογο ὡραῖο γιατί εἶναι γόνιμος σέ σκέψεις καί γιά τόν ἀναγνώστη. Τό ἄρθρο ἀναφέρεται σέ κάποιες σύγχρονες προσπάθειες νά σταματάει μέ τή μεγάλη ψύξη ἡ ζωή, ν' ἀναστέλλονται οἱ λειτουργίες της καί νά διασκελίζεται κατά βούληση ὁ Χρόνος. Μικροοργανισμοί, δηλαδή, γιά τήν ὥρα, ἀνθρώπινα κύτταρα καί αὔριο ὁλόκληρα ἄτομα, θά μποροῦν νά μπαίνουν σ' ἕνα εἰδικό ψυγεῖο, νά διατηροῦνται βυθισμένα σέ λήθαργο, καί νά ξαναζωντανεύουν ὅταν τό θελήσουμε. Θά ἔχουμε ἐκπροσώπους ἑνός αἰῶνα πού πέρασε, καταιμεσίς στόν μεθεπόμενο ἤ στόν ἀκόμα παρακάτω αἰῶνα. Κιόλας σήμερα ἔχει βρεθεῖ τρόπος νά γίνονται γάμοι τεχνητοί ἀνάμεσα σέ ὄντα παρωχημένα καί ὄντα μελλοντικά. Πῶς; Μέ τή διατήρηση τοῦ σπέρματος. Τέλος, παρατηρεῖ ὁ Ροστάν, θά λυθεῖ ἔτσι πιθανότατα καί τό πρόβλημα τῶν πολύ μακρυνῶν διαπλανητικῶν ταξιδιῶν: Σέ ἀποστάσεις καθαυτό ἀστρονομικές, πού γιά νά τίς καλύψουμε δέν φτάνει ἡ ἀνθρώπινη ζωή, θά στέλνονται ἀστροναῦτες κατεψυγμένοι. Δέν θά ἔχουνε παρά νά ξυπνᾶνε ὕστερα ἀπό τόσα νά ποῦμε ἑκατομμύρια ἔτη φωτός, ὅταν θά φτάνουν στόν προορισμό τους.

Καί ἔρχεται ὁ ἐπίλογος. Ὁ λάτρης τῆς σύγχρονης μεγαλορρημοσύνης θά τόν βρεῖ ἴσως ἀπαισιόδοξο, ὅμως ἐμεῖς ἄς τοῦ συχωρέσουμε γιά μιά στιγμή τό σκεπτικισμό του. Ὁ σημερινός ἄνθρωπος, γράφει ὁ Ροστάν, θἄλεγε κανένας πῶς συγχέει τούς δύο οὐρανούς, τόν ἀστρονομικό καί τόν ἄλλο. Ἀπό τίς διαπλανητικές ἐξορμήσεις του μοιάζει νά περιμένει κάποιαν ἀποφασιστική ἀποκάλυψη, πού θά μεταμορφώσει τή μοῖρα του. Ὁ στοχαστής ὅμως ἀποφεύγει νά ὑπερβάλλει. Ὅσο μακρυά κι' ἄν φτάσει ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι' ἄν ξεπεράσει τά σύνορα τῆς πολύ γειτονικῆς μας περιοχῆς πού τόσο μεγαλόστομα τήν ἀποκαλοῦμε διαπλανητικό χῶρο, θά παραμένει δέσμιος στίς ἴδιες ἀμφιβολίες, στίς ἴδιες ἄγνοιες, στίς ἴδιες ἔγνοιες. Ἀλλοῦ ὅπως κι' ἐδῶ, θά βάζει στόν ἑαυτό του τά προαιώνια ἐρωτήματα, γιά νά τούς δίνει, χωρίς καί νά ἱκανοποιεῖται μ' αὐτό, τίς ἴδιες ἀπαντήσεις. «Σ' ὅλο τό μάκρος τοῦ χώρου καί τῆς διάρκειας, —λέει ὁ Ροστάν— δέν ὑπάρχει κάτι πού νά γαληνέψει τόν ἀπαιτητικό ἐγκέφαλο τοῦ **homo sapiens**».

Αὐτός εἶναι ὁ ἐπίλογος, ὁ ἀπαισιόδοξος. Νά ζητήσω τώρα τήν ἄδεια νά τόν πῶ αἰσιόδοξο; Δέν λη-

2-64

σμονῶ οὔτε γιά μιά στιγμή πώς ὑπάρχει σήμερα ἕνας ὁλόκληρος κόσμος νεού, πραγματικά, περιμένει ἀπό τήν κατάκτηση τοῦ διαστήματος μεγάλα ἠθικά ὀφέλη. Τό κυριότερο εἶναι ἡ διάλυση ὅλων ἐκείνων τῶν προλήψεων πού ἔκαναν τόν ἄνθρωπο τοῦ χτεσινοῦ κόσμου νά πιστεύει σέ κάποιο μυστήριο. Μυστήριο ἀκαθόριστο, ἁπλωμένο στόν μακρόκοσμο ἤ ἀναδιπλωμένο στόν μικρόκοσμο, τό ἀνησυχητικό αὐτό αἴσθημα ἔτρεφε, ἀπό τότε πού πρωτοανέτειλε ἡ συνείδηση, ὅλες τίς δεισιδαιμονίες, ὅλες τίς θρησκεῖες, ὅλες τίς μεταφυσικές, ὅλη τή μεγάλη Τέχνη κι' ὅλους τούς ὑπερβατικούς ρεμβασμούς. Εἶν' ἀλήθεια πώς γέμισε πολύ συχνά τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου μέ τρόμους. Εἶναι ἄλλο τόσο ἀλήθεια πώς οἱ τρόμοι αὐτοί ὁδήγησαν σέ μεγάλες, τυφλωτικές πλάνες. Εἶναι, τέλος, ἄλλο τόσο ἀλήθεια πώς τούς τρόμους καί τίς πλάνες πρόβαλαν καταστάσεις, καθεστῶτα, ἐξουσίες πού τά ὀργάνωσαν σέ συστήματα καταπιεστικά, τά ἐκμεταλλεύτηκαν. Πολύ φυσικό ὁ ἄνθρωπος νά ἔνιωσε μεγάλη ἀνακούφιση ὅταν μπόρεσε νά βεβαιωθεῖ γιά τήν ἀπαλλαγή του ἀπ' ὅλ' αὐτά.

Τό θέμα ὡστόσο τώρα, ὅπως διαγράφεται, εἶναι διπλό. Μπορεῖ καί πολλαπλό. Τή μιά του ὄψη ἔθιξε ὁ Ροστάν, ἄς μή τήν ἐπαναλάβουμε. Στήν πρόβλεψη τοῦ γεροβιολόγου τῆς Γαλλίας ὁ νέος πανηγυριστής τῶν διαπλανητικῶν κατακτήσεων μπορεῖ καί ν' ἀπαντήσει πώς οἱ γέροι τά βλέπουν πάντοτε ὅλα ἔτσι. στατικά, ἀξιωματικά, ἀναλλοίωτα, γιατί τό μυαλό τους δέν μπορεῖ πιά ν' ἀκολουθήσει καί γιατί τούς εἶναι εὐχάριστο νά φαντάζονται πώς αὐτοί δέν ζοῦσαν μέσα σέ μιά πλάνη. Ἡ ἄλλη ὄψη ὅμως ἐπιδέχεται θαρῶ κάποια συζήτηση. Θά τή διατυπώσω μ' ἀπόλυτη ἐπίγνωση πώς ἁμαρτάνω ἀπέναντι στό ἀκάθεκτα προοδευτικό πνεῦμα. Δέν διστάζω ἄλλωστε νά τή διατυπώσω, ἄς εἶναι καί μέ τή συντριβή τοῦ αἱρετικοῦ.

Γιά τό ὅτι οἱ περίπατοί μας μέσα στό διάστημα θά μᾶς λυτρώσουν ἀπό τά τελευταῖα ὑπολείμματα δεισιδαιμονίας δέν χωρεῖ ἀμφιβολία. Ἡ δεισιδαιμονία ἄλλωστε εἶχε γιά ἕδρα της τή φαντασία, καί ὅσο ἡ ἀκτίνα τῶν μετατοπίσεών μας μέσα στό χῶρο μεγαλώνει, τόσο καί μικραίνει ἡ ἔνταση τῆς φαντασίας μας. Φυσικά, ἔρχεται μιά ἄλλου τύπου φαντασία νά τήν ἀντικαταστήσει, ὄχι πιά αὐθαίρετη ἀλλά πρακτική: Ἡ φαντασία τῆς ἐπιστήμης, τοῦ τεχνικοῦ πού ἐπινοεῖ συσκευές, τοῦ μαθηματικοῦ πού κάνει ὑποθέσεις παράτολμες, σχεδόν ἀσύλληπτες, κι' ἀνοίγει ἔτσι τό δρόμο στήν ἐφαρμογή. Τό νέο πνεῦμα χειροκροτεῖ μέ πεῖσμα αὐτή τήν πρακτική φαντασία, σφυρίζει χλευαστικά τήν ἄλλη, τήν ἄγονη κι' ἀνησυχητική. Τό ἐρώτημα ὡστόσο πού ἀχνογράφεται δειλά - δειλά εἶναι ἄν ἡ ἄλλη αὐτή φαντασία μπορεῖ νά μαραθεῖ ἐντελῶς ἀνώδυνα. Ἄν δέν φτωχαίνει ὁ ἄνθρωπος ὅταν τή χάνει.

Ἔχουμε τήν τάση νά τή βλέπουμε μονάχα σάν πρόξενο κακῶν, φόβητρο καί ὄργανο καταπιέσεων. Ἔτσι μᾶς δίδαξε ἡ ἀδιάλλακτη λογοκρατία τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀρχίζοντας ἀπό τόν αἰώνα τῶν φώτων καί φτάνοντας στόν ἱστορικό ὑλισμό. Ὁ διανοητικός μας μηχανισμός ἔχει διαμορφωθεῖ στό ἑξῆς ἔτσι πού νά λειτουργεῖ μ' αὐτά τά δεδομένα, πάνω στίς ἐνδείξεις πού τοῦ ὑπαγορεύτηκαν. Ἡ ἀλλαγή προσανατολισμοῦ εἶταν ἱστορικά ἀναγκαία, προσέφερε τίς θετικές ὑπηρεσίες της. Ὅταν ὅμως πρόκειται νά τήν κρίνουμε ἀντικειμενικά, στ' ἀποτελέσματά της, τότε δέν μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε καί τό παθητικό της,— διαφορετικά θά πέφταμε σέ μιά νέα πρόληψη. Τό παθητικό αὐτό λέει πώς ὁ νεώτερος ἄνθρωπος στερήθηκε ἕνα ὄργανο ἐπικοινωνίας μέ τόν κόσμο. Ἐπικοινωνίας ὄχι σταθμητῆς, ἀλλά ἐσωτερικῆς. Εἶταν ἕνας καιρός, πανάρχαιος, ὅπου ἡ ἐπαφή ἀνθρώπου — κόσμου γινόταν σέ ἄλλη γλώσσα ἀπό αὐτήν πού καταλαβαίνουμε σήμερα, καί πού, τό κάτω - κάτω, δέν εἶναι παρά μιά νέα σύμβαση, συνεπέστερη τό πολύ-πολύ, δηλαδή τελειότερα ἀπατηλή. Εἶταν ἕνας καιρός ὅπου ἡ ἐπικοινωνία ἀνθρώπου - κόσμου, γινόταν σέ μιά συμβολική διάλεκτο γεμάτη δροσιά καί μεγαλεῖο.

Στήν Ἑλληνική Μυθολογία ἔχουμε μερικά τελευταῖα — κι' ἐκλογικευμένα κι' ὅλας — κατάλοιπα τῶν ἀμνημόνευτων ἐκείνων καιρῶν. Οἱ προσωποποιημένες δυνάμεις τοῦ Δωδεκάθεου, τ' ἀνάλαφρα, φευγαλέα πνεύματα τῶν δασῶν καί τῶν νερῶν, δέν εἶναι παρά οἱ ἐπίγονοι τοῦ ὀρθρινοῦ ἐκείνου κόσμου. Καί ὅλα δείχνουν πώς ὁ πρόγονός μας τῆς ἀπονήρευτης ἐκείνης ἐποχῆς, ἄν εἶταν σέ σύγκριση μ' ἐμᾶς ἀνεξέλικτος, ζοῦσε ὅμως καί σέ μιάν αὐτόματη ἁρμονία μέ τόν γύρω κόσμο. Ὁ Χαμένος Παράδεισος εἶναι ἕνας μῦθος καί μιά ἀλήθεια. Ὁ πανάρχαιος πρόγονός μας φοβόταν τόν κεραυνό, δέν γνώριζε ὅμως τήν ἀγωνία.

Δέν εἶναι τυχαῖο πού ἡ ἀγωνία ἀρχίζει μέ τήν κρίση τοῦ κλασικοῦ κόσμου στήν παρακμή του. Ἡ μεγάλη ἐκείνη κατάρρευση δείχνει πώς οἱ καιροί εἶχαν ὑπερωριμάσει γιά ἕνα νέο φανέρωμα, γιά μιά νέα πίστη, πού νά στηρίξει ὅ,τι ἀπόμενε ξαφνικά μετέωρο. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ θεός τῆς ἀγωνίας. Ἔρχεται μέσα στό χῶρο τῆς Ἱστορίας φορτωμένος πληγές, χλωμός, στεφανωμένος μ' ἀγκάθια, προχωρεῖ στό διάδρομο τῶν αἰώνων μέ τά χέρια του ἁπλωμένα καί δυό οὐλές κόκκινες στίς χοῦφτες του. Εἶναι θεός λυτρωτής, γιατί ὁ κόσμος τώρα πιά νιώθει τήν ἀνάγκη νά λυτρωθεῖ ἀπό κάτι. Τό αἰώνιο στό ἑξῆς δρᾶμα θά εἶναι πώς ὁ λυτρωμός αὐτός θά συντελεῖται ἀδιάκοπα, δηλαδή θά παραμένει ἀλύτρωτος. Στό παράδοξο αὐτό, συνοψίζεται ἡ τραγωδία τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου.

Οἱ μεταφυσικοί τρόμοι ἔχουν πιά ἐκλείψει, τό λογικό μας ἐλευθερώθηκε, ὁ ἐγκέφαλός μας λειτουργεῖ ἀδέσμευτα, προχωρεῖ ἄφοβα στίς πιό παράτολμες συλλήψεις. Δαμάζουμε τή Φύση, χρησιμοποιοῦμε τίς δυνάμεις της. Ἄς ποῦμε μέ μιά λέξη πώς κάνουμε πιά—ἤ θά κάνουμε πολύ γρήγορα—ὅ,τι θέλουμε. Αὐτό ἄραγε σημαίνει καί πώς δέν θά ζητᾶμε πιά τίποτ' ἄλλο; Εἴμαι πρόθυμος νά δεχτῶ πώς θά ὑπάρχουν, πραγματικά, ἄνθρωποι πού δέν θά ζητᾶνε τίποτ' ἄλλο. Τό ἴδιο ἄλλωστε ἔγινε πάντοτε, καί στόν καιρό τῆς δεισιδαιμονίας. Πόσοι καί πόσοι δέν ἔζησαν, σ' ὅλους τούς καιρούς, θυθισμένοι στήν ἀπόλυτη αὐταρέσκεια καί στήν ἀτάραχη αἰσθησιακή ἀπόλαυση. Εἶταν ὅμως πάντοτε καί οἱ ἄλλοι, οἱ ἀνήσυχοι, οἱ ἀνικανοποίητοι, ἐκεῖνοι πού καίγονταν ἀπό τό ἀνεξήγητο, κρυφό πάθος. Τό πάθος τοῦ ἀπολύτου. Μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε πώς αὐτοί ἀντιπροσώπευαν τήν ἀνθρωπότητα στήν εὐγενέστερη μορφή της; Κι' ἄν ὑποτεθεῖ πώς ἔρθει κάποτε κάτι πού θά τούς γαληνέψει, θά τούς βουβάνει, θά τούς κάνει περιττούς, θά πρόκειται γιά κάτι δίχως σημασία; Δέν θ' ἀκρωτηριάσει ἄραγε τόν κορμό τοῦ εἴδους μας ἀπό τό ὑψηλότερο ὄργανό του;

Ὁ Ροστάν ὑποστηρίζει πώς αὐτό δέν θά γίνει ποτέ. Νά γιατί τόν ἰσχυρισμό του τόν εἶπα αἰσιόδοξο— κι' ἄς ἐξορίζει τούς διαδηλωτές τῆς ὑπεραισιοδοξίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Δεκεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ ΝΕΑ

2-65

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό ἄρθρο τῆς 15ης τοῦ περασμένου μῆνα, τό ἀναφερόμενο στίς λύσεις πού φαίνονται νά ζητᾶνε μερικές φορές κάποιοι νέοι ἀπό ἐμᾶς τούς πρεσβύτερους, εἶχε μιάν ἀναπάντεχη συγκομιδή. Θά ξεχωρίσω ἀνάμεσα στά τόσο ἐνδιαφέροντα ἄλλα, ἕνα γράμμα πραγματικά ἀπαρόμοιαστο. Μέσα στή μακροχρόνια, ἀλλοίμονο, σταδιοδρομία του ὁ ἐδῶ ὑπογραφόμενος, μέσα στά τριανταπέντε χρόνια τῆς θητείας του ὁ συγγραφέας πού μέ τόσο πάθος ἔσκυψε πάντα πάνω στήν κοινωνική ζωή, δέν θυμᾶται ἄλλο τέτοιο μήνυμα νά τοῦ ἔρχεται καί νά τόν συγκλονίζει τόσο. Ἕξη μεγάλες σελίδες σέ χαρτί χαραικωμένο «διαγωνισμοῦ», γραμμένες ἀπό τό στέρεο καί βασανισμένο, αὐστηρό καί λαβωμένο χέρι μιᾶς κοπέλας μέ πρόσωπο ἀφανέρωτο. Ἀπό κάτω μιά ὑπογραφή πού ἔχει βρεῖ τήν εὐγενική ὑπεκφυγή νά δηλώνει καθαρά πώς εἶναι ψευδώνυμο. Πολύ φυσικό ἀφοῦ τό γράμμα ἔχει ὡμά ἐξομολογητικό, γυμνωτικό τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς χαρακτήρα.

Δέν ξέρω ἄν ὅσα γράφονται σ' αὐτό τό γράμμα δέν θά μποροῦσαν νά εἰπωθοῦν παρά μόνον ἔτσι, μέ πρόσωπο σκεπασμένο ἀπό ἕνα τούλι. Σύμφωνα μέ τήν καθιερωμένη εὐπρέπεια, ἔτσι ἔπρεπε. Ἄν ὅμως γινότανε νά εἴμασταν οἱ ἄνθρωποι λυτρωμένοι ἀπό τίς πραγματικά κι' ὄχι τίς συμβατικά ἀκάθαρτες προλήψεις μας, τότε ἐξιστορήσεις ζωῆς τέτοιες θά ἔπρεπε νά γίνονται σέ ἄλλο τόνο: μέ θαρρετά ξέσκεπο τό πρόσωπο. Γιατί θύματα τέτοια εἶναι κατήγοροι κι' ἀξίζουν ἐκεῖνο πού μόνον οἱ παλαιοί Ρῶσοι συγγραφεῖς ἔνιωσαν καί δίδαξαν: Νά γονατίζει κανένας μπροστά τους, καθώς ὁ Ρασκόλνικωφ μπροστά στή Σόνια: «Δέν γονατίζω μπροστά σου, γονατίζω μπροστά σ' ὁλόκληρο τόν ἀνθρώπινο πόνο».

Δέκα μυθιστορήματα πυκνά ἀπό τάλαντο κι' ἀλήθεια δέν θά μποροῦσαν νά χωρέσουν τό ὑλικό ζωῆς πού καταγράφεται μέ ἄνεση δραματικά λιτή σ' αὐτό τό γράμμα. Ἕνα ἀνθρώπινο πλάσμα σέ ἡλικία νεαρή — εἶναι τελειόφοιτος κάποιας πανεπιστημιακῆς σχολῆς—ἔχει ἀποκομίσει ἀπό τή συναναστροφή του μέ τόν στενότερο οἰκογενειακό του περίγυρο καί μέ τούς διαβατικούς γνωρίμους του μιά πεῖρα ζοφερή ὡς τήν ἀπόγνωση, τόσο πού νά τό γκρεμίσει ἐσωτερικά, νά τό κάνει νά νιώθει σάν ἀγρίμι χτυπημένο, καταιματωμένο. Ἀλλά τά δικά μου τοῦτα λόγια εἶναι ἀόριστα κι' ἀναιμικά, τό βλέπω, δέν μποροῦν νά ἔχουν κάν τήν ἀρετή τοῦ ὑπαινιγμοῦ. Ἀντίθετα: σέ σύγκριση μέ τά πραγματικά περιστατικά τῆς ἐπιστολῆς κινδυνεύουν νά καταντήσουν φιλολογία. Πῶς ὅμως ν' ἀποτολμήσει κανένας νά μεταγράψει ἐδῶ τόν ψίθυρο μιᾶς ψυχῆς πού θέλησε ν' ἀκουστεῖ ἀπό στόμα σ' αὐτί κι' ἀφοῦ χαμήλω-

σε πρίν τό φῶς τῆς λάμπας; Ὅσα λέει, εἶναι πολλές φορές ἀνατριχιαστικά, δέν ξαναλέγονται. Ξεσκεπάζουν πληγές φοβερές, μορφασμούς θηρίων πού περνᾶνε δίπλα μας, ἤ κρύβονται πίσω ἀπό τίς μάσκες ἀνθρώπων πού συναντᾶμε στό δρόμο καθεμέρα, πίσω ἀπό τούς εἰρηνικούς τό βράδι τοίχους τῶν σπιτιῶν. Γνωστά ὅλ' αὐτά, θά πῆτε, συνηθισμένα. Λάθος! Ἄλλο νά τά φανταζόζαστε κι' ἄλλο νά τ' ἀγγίζετε. Τό γράμμα αὐτό - ἐδῶ ἔχει τήν εὐαίσθητη ἐπιδερμίδα μιᾶς οὐλῆς πού δέν πρόλαβε νά καλοθρέψει.

Λοιπόν ὄχι, δέν θά μεταγράψω τίποτα. Θά περιοριστῶ νά σχολιάσω γενικεύοντας, ἔτσι πού νά προφυλάξω πίσω ἀπό τήν ἀοριστία τό ἀπαραβίαστο τῆς σεμνῆς ἀνωνυμίας. Ἡ κοπέλα πού γράφει εἶναι ἕνα ἀπό τά παιδιά τῆς πολυθρύλητης μεταπολεμικῆς γενιᾶς. Ἔχει ζήσει ἀδέσμευτα, ἀφοῦ πρίν ἐπαναστάτησε κατά τῆς πατρικῆς ἐξουσίας. Καί εἶχε ἀπόλυτο δίκιο νά ἐπαναστατήσει. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τήν τυπική σύγκρουση ἀνάμεσα σέ γονεῖς καί παιδιά, τή βασισμένη κατά τά δύο τρίτα σέ φυσικό νόμο καί κατά τό ἕνα τρίτον σέ ἀμοιβαία κακή θέληση. Πρόκειται γιά ἐπονείδιστη κατάσταση, πού ξεμασκαρεύει καί στιγματίζει μιάν ὁλόκληρη τάξη πραγμάτων. Γιατί πίσω ἀπό τήν ἠθικολογία καί τήν ἀνεπίληπτη πρόσοψη ἑνός τέτοιου πατέρα, μιᾶς τέτοιας μητέρας, ἄν ὑπάρχει ἡ εἰδική, περιορισμένη περίπτωση, κρύβεται ὡστόσο καί τό προπατορικό ἁμάρτημα τῆς ὑποκριτικῆς ἠθικῆς πού φιγουράρησε μέ τόσο στόμφο γιά θεμέλιο τῆς κοινωνίας. Ὁ Ἴψεν εἶναι γιά πολλούς ξεπερασμένος, ὁ πόλεμος ὅμως κατά τῆς ἐπισημοποιημένης ψευδολογίας πού ἐκεῖνος κήρυξε, ἀντί νά τελειώσει, σταμάτησε μέ μιάν ἀνακωχή, δηλαδή μέ ἀμοιβαῖο συμβιβασμό. Ὅποιος παραβαίνει τώρα τήν ἀνακωχή, θεωρεῖται πώς ἔχει παρασπονδήσει.

Δέχομαι πώς ἡ κοπέλα τῆς ἐπιστολῆς καί ἡ ἱστορία της εἶναι ἐξαίρεση, ἀλλά τί εὔγλωττες αὐτές οἱ ἐξαιρέσεις καί πόσο πιό ἀντιπροσωπευτικές, διαφωτιστικές, ἀπό τόν κανόνα! Γιατί στίς ἐξαιρέσεις θά βρῆτε τά συμπτώματα. Δέν εἶναι καθόλου ὡραῖο τό ἄρωμα πού ἀναδίνει αὐτή ὅλη ἡ καθιερωμένη ἠθική, μέ τούς πονηρά κλειστούς χώρους, τά ὑπόγεια πού δέν ἀερίζονται, τίς στιβαγμένες ἀπωθήσεις, τίς στερεότυπες διαφεύσεις, τίς ἀνερυθρίαστες ἀντιφάσεις, τό ἐμπόριο λευκῆς σάρκας μέ ἱερό σκοπό τό γάμο, τά ψηλά κολλάρα καί τούς ψαλμούς στά χείλη, πού ἰσορροποῦσαν τόσο θαυμαστά μέ τήν ἐξαθλίωση τῶν πολλῶν, τήν πολυτελῆ πορνεία πού περιφρονεῖ, ταπεινώνει τή φτωχή πορνεία, τήν ἀρχοντιά πού ἐξασφαλίζεται μέ τήν τοκογλυφία ἤ μέ τόν παρασιτισμό, τήν εὐλάβεια πού εὐλογεῖ τά ὅπλα τῶν ληστρικῶν πολέμων. Ἤρεμη συνείδηση ἐσήμαινε κουφή συνείδηση. Καί ξάφνου νά: ἔρχεται μιά φουρνιά νέοι ἄνθρωποι πού δέν θέλουν νά εἶναι κουφοί, δέν δέχονται νά προσχωρήσουν στό παιχνίδι. Πῶς ἀντιδρᾶ ὁ καθωσπρεπισμός; Τούς κηρύσσει ἐξωμότες.

Ἐκτός νόμου καί ἡ κοπέλα τῆς ἐπιστολῆς, πληρώνει τό βαρύ τίμημα ὄχι τῆς ἀνταρσίας, γιατί δέν ξέκοψε ἀπό τήν πατρική ἑστία, ἀλλά τῶν ἀποκαλυπτηρίων. Στό φαῦλο αὐτόν κύκλο τῆς ὑποκριτικῆς ἠθικῆς, βλέπετε, μιά καί μόνον ὑπάρχει σωτηρία: Νά προσχωρήσεις. Ἄν ἀντί νά κλείσεις τά μάτια σου πειθαρχικά, τ' ἀνοίξεις, τότε τιμωρεῖσαι μέ τόν πιό ἀπάνθρωπο τρόπο: ἀκρωτηριάζεσαι. Ἀκρωτηριασμένη στόν ἐσωτερικό της κόσμο καί ἡ κοπέλα, ἀπό τούς δικούς της πρῶτα, περνάει στά χέρια τοῦ πρώτου ἔρωτα, πού φροντίζει νά τήν ἀκρωτηριάσει κι' αὐτός, στά χλωρά της σπλάχνα, στή μυστική πηγή τῆς ζωῆς. Ὕστερα περνάει ἀλλοῦ, ἀλλάζει ἔρωτες, καταλύματα, ἀρχίζει ν' ἀδειάζει μέσα της, νά τό νιώθει πώς ἀδειάζει, ἡ στυφάδα νά τῆς ἀνεβαίνει στά χείλη, ἡ στέγνα στή γλώσσα, τά μάτια της ν' ἀντικρύζουν τό κενό. Σπίτι καμμιά συνενόηση. Ἀδέκαστος ὁ στύλος τῆς ἠθικῆς πατέρας μέ τίς ἁμαρτωλές του νύχτες, ἀκρόπολη τῆς ἀρετῆς ἡ μητέρα πού δέν ὑπῆρξε ποτέ γυναίκα. Μόνη διέξοδος ὁ θλιγγος. Ν' ἀφεθεῖς; Θά εἶταν μιά κάποια λύση. Ὅμως ὄχι, μέσα στό τυραγνισμένο νεαρό στῆθος κάποια σπίθα σιγοφέγγει, ἔσχατο φῶς: ἡ ἀξιοπρέπεια. Ἡ κοπέλα θ' ἀντιπατήσει καί θά σωθεῖ. «Κινδύνεψα νά γίνω κακή, μά πρόλαβα τόν ἑαυτό μου». Ὦ τί ὡραῖο πλάσμα ὁ ἄνθρωπος μέσα στήν ἀνθρώπινη κτηνωδία! Ἀγωνίζεται τόν ὑπέρ τῶν ὅλων ἀγώνα—γιά τί; Ἡ ὁμορφιά, ἐδῶ, ἔγκειται στήν ἀπουσία ἀκριβῶς κάθε ἀντικειμενικῆς πίστης. Ἄν ἡ κοπέλα τῆς ἐπιστολῆς ἀγωνιζόταν γιά νά κερδίσει τόν ἔπαινο ἤ τόν Παράδεισο, τότε ὁ ἀγώνας της θά εἶταν ὑστερόβουλος, χρησιμοθηρικός. Βλέπω — θαμπο-βλέπω—μιά νέα, ἐξαίσια ἠθική ν' ἀνατέλλει ἐπίπονα μέσ' ἀπό τήν ἀπόλυτη ἐρημιά, τήν ἔσχατη ἀπόγνωση, τήν τραγική ἀγνότητα τοῦ ἀδειανοῦ ἀστρικοῦ χώρου. «Δέν θέλω Παράδεισο γιά νά κάνω τό καλό. Ἄν ὑπάρχει μετά θάνατο ζωή, ἀρκεῖ μιά φοβερή κόλαση γιά νά μέ τιμωρήσει». Φράσεις τέτοιες δέν εἶχαν γραφτεῖ πρίν ἔρθει στόν κόσμο ἡ κατηγορημένη αὐτή γενεά. Ἄς ἀποκαλυφθοῦμε, κύριοι.

Ἔτσι, μέσα ἀπό τήν «ἀνηθικότητα» ἐκπορεύεται μιά ἠθική νέου, ὑψηλότερου τύπου. Μιά ἠθική τραγική, παγερά καθαρή, χωρίς φαρδιά περιθώρια γιά τήν ὑποκρισία. Στή χιονισμένη αὐτή βουνοκορφή ὅπου τά πάντα ἔχουν κρουσταλλιάσει, δέν εἶναι εὔκολο νά σταθεῖ ὁ καθένας. Ἀλλά ἀπό πότε ἡ ἠθική εἶναι περιοχή εὐκολοπρόσιτη; Μόλις ἀποφασίσετε νά τήν κάνετε προσιτή, τήν ξεπουλᾶτε. Καί ὁ κόσμος αὐτός ὁ νέος, πού ἀνεβαίνει τώρα στή γραμμή τῶν πρόσω δίχως τραγούδι, μοιάζει μ' ἕνα πλατύ μούρμουρο ἀκμιμένος μέ πεῖσμα, μέ δαγκωμένα χείλη, κάτω ἀπό τό φορτωμένο γῶμι, μπορεῖ νά ἔχει στό δρόμο πολλές ἀπώλειες, καί πολλούς λιποτάχτες, φέρνει ὅμως μαζί του, κρυφά, ἕνα σύνθημα. Κάτι μοῦ λέει πώς εἶναι λακωνικά ἡρωϊκό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Δεκεμβρίου 1961

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

9-67

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καθώς τελειώνω τό πολυσέλιδο βιβλίο πού μέσα του ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς περιέκλεισε τήν ἐμπειρία ἑνός πνεύματος καί τόν ἴμερο μιᾶς ψυχῆς, προσπαθῶ νά ξεκρίνω τί μᾶς ἀπομένει, ἀφοῦ πιά τό διατρέξουμε, σάν καταστάλαγμα καί σάν ὑποθήκη. Βέβαια θά φτώχαινα τό μήνυμα αὐτό ἄν τό συνόψιζα σέ μιά φράση. Ἀλλά κι' οὔτε κριτική κάνω, ὥστε νά συγκεντρώσω ἐδῶ σέ δέσμη ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τοῦ βιβλίου πού δίνουν λαβή σέ συζήτηση. Τήν κριτική παρουσίαση τῆς «Πνευματικῆς πορείας» τήν ἔκανε σ' ἄλλη στήλη, προχτές μόλις, ὁ κ. Βάσος Βαρίκας. Ἡ προσπάθεια τοῦ ὑπογραφόμενου εἶναι νά ξεχωρίσει μέσ' ἀπό τίς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πού περιέχει δοκίμια, ἄρθρα, μελέτες, μιά πνευματική στάση ἄν ὄχι ἕναν κανόνα ζωῆς. Καί θαρῶ πώς τά βρίσκω σ' ἕνα ἀπό τά κείμενα τῆς ἀρχῆς κιόλας. Εἶναι αὐτό πού ἀφορᾶ στό ἦθος καί στήν ἀποστολή τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ μόνος τρόπος ν' ἀποδώσω τήν περικοπή πιστά, εἶναι νά τήν ἀντιγράψω:

«Ὁ πνευματικός ἄνθρωπος δέν ἔχει λόγο νά τρομάξει ἀπό καμμιάν ἐπαναστατική ἐκδήλωση. Ὅποια κι' ἄν πρόκειται νά εἶναι ἡ προσωπική του τύχη, ἄν εἶναι γνήσιος ὅπως τόν εἴπαμε, δηλαδή πρίν ἀπ' ὅλα ἀφοσιωμένος στήν ὑπόθεση τοῦ πνεύματος, ξέρει πῶς ἀνήκει σέ μιάν οἰκογένεια πού δέν φοβᾶται τό θάνατο καί τούτη ἡ σκέψη πρέπει νά τοῦ εἶναι ἀρκετή παρηγοριά. Τό χρέος του ὅμως εἶναι νά προειδοποιεῖ, ὅπως μπορεῖ, μέ τά μέσα πού οἱ καιροί ἀφήνουν στή διάθεσή του, ἄλλιοτε χτυπώντας τίς καμπάνες καί ἄλλιοτε μέ λόγια σιγανά πού τ' ἀκουμπᾶ σέ μιάν ἄκρη γιά νά τά δοῦνε λιγοστοί. Προσέξτε! λέει. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχή ἔχει βάθος ἀμέτρητο. Κρύβει πόθους ἀνεξάντλητους καί μιάν ἱκανότητα γιά ἀνανεώσεις καί ἀντιφάσεις πού δέν μπορεῖ νά τή συλλάβει ἡ κοινή λογική. Μή βιαστεῖτε νά τῆς βάλετε φραγμούς τάχα ὁριστικούς...». Τήν περικοπή τούτη, πού μέ λύπη μου ἀναγκάζομαι νά τήν περιορίσω γιά λόγους χώρου, ἔρχεται νά τή συμπληρώσει μιά ἄλλη, στό ἴδιο δοκίμιο: «Πέρα ἀπό τά προβλήματα τῆς στιγμῆς κι' ἀπό τά ἐθνικά ἤ τά ἰδεολογικά σύνορα, τέτοιος μᾶς φαίνεται ὁ ὑψηλότερος ρόλος τοῦ πνεύματος στό κατώφλι τῶν Νέων Καιρῶν: νά πραγματοποιήσει τό μεγάλωμα τῆς ψυχῆς, πού νά χωρέσει καί νά ταιριάξει μέσα της τήν Παράδοση καί τήν Ἐπανάσταση, τήν Ἀνάγκη καί τήν Ἐλευθερία τήν Ὁμάδα καί τήν Ἀτομικότητα, τήν Ἐπιστήμη καί τήν Ποίηση, τήν Τεχνική καί τή Φαντασία καί τήν καινούρια θρησκευτικότητα πού διψᾶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, — νά κάμει τήν ψυχή ἱκανή νά δαμάσει καί νά ἐξανθρωπίσει τό ἐξογκωμένο, ἄρρωστο κορμί τῆς κοινωνίας μας, — νά ξαναισυνθέ-

2-68

σει τήν ἀνθρώπινη πραγματικότητα καί νά δημιουργήσει τήν καινούρια ἁρμονία ἀνάμεσα στόν "Ανθρωπο καί στόν Κόσμο...».

Δέν μοῦ φαίνεται τυχαῖο πού ἄνθρωποι ἀρκετά διαφορετικοί σάν ἰδιοσυγκρασίες, συναντιόμαστε βασικά στόν παραπάνω προσανατολισμό. Εἶναι ὁ φυσικός προσανατολισμός τῶν ἀντιπροσώπων μιᾶς γενιᾶς πού ἀπεκόμισε τήν ἴδια πάνω-κάτω ἱστορική ἐμπειρία καί πού εἶταν ἐφοδιασμένη μέ τίς ἴδιες περίπου πνευματικές ἀποσκευές. Θά προσέθετα πώς εἶναι κι' ὁ φυσικός προσανατολισμός ἐκείνων πού μέσα σέ μιά ἐποχή παθιασμένη μπόρεσαν, ἤ τουλάχιστον ἀγωνίστηκαν, νά διασώσουν τή νηφαλιότητά τους, τήν ἀμεροληψία τους, νά μείνουν μακρυά ἀπό τούς κάθε λογῆς φανατισμούς κι' ἀπό τίς διφορούμενες δεσμεύσεις. Ἀφοῦ ὅμως πρῶτα ἐξάρω τά ὅσα σημαντικά ἔφερε στόν καιρό μας ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς μέ τήν πνευματική του παρουσία — καθαρό μυαλό, διαύγεια στοχασμοῦ καί λόγου, ἀγάπη θερμή, σταθερή, ἀφανάτιστη στήν ἑλληνική ἰδέα, εὐγένεια ἐσωτερικοῦ ἤθους, — θά ζητήσω τήν ἄδεια νά σχολιάσω αὐτό πού χαρακτήρισα πιό πάνω «μήνυμα» καί νά τό κεντήσω ἐδῶ, στά πεταχτά, ὅπως κεντάει κανένας μιά παραλλαγή σέ δοσμένο θέμα.

«Πνευματικός ἄνθρωπος» εἶναι ἕνας χαρακτηρισμός πού ὅλοι τόν μεταχειριζόμαστε γιατί ἔχει κάτι τό ἀναντικατάστατο στήν ἀοριστία του. Στήν περίπτωση τούτη, ὡστόσο, θά ἤθελα νά τόν κάνω ἀκόμα πιό ἀόριστο, ἀκριβῶς γιά νά τοῦ περιορίσω τήν ἀοριστία. Δέν παραδοξολογῶ. Στόν τίτλο αὐτό ἔχουν δικαίωμα, κατά τή γνώμη μου, πλῆθος ἀνθρωποι πού δέν διαθέτουν καθόλου τήν ἐπαγγελματική ἰδιότητα τοῦ λογοτέχνη, τοῦ καλλιτέχνη ἤ τοῦ συστηματικοῦ διανοουμένου. Μόνον ἄν τόν πάρουμε ἔτσι, σέ μιά τόσο πλατειά ἔκδοχή, ὁ πνευματικός ἄνθρωπος ἀποκτᾶ ἀληθινή ὑπόσταση, περιεχόμενο οὐσιαστικό, πέρα ἀπό κάθε συμβατικότητα. Καί μόνο τότε μποροῦμε νά τοῦ ἀναγνωρίσουμε ἀδίσταχτα τίς παρήγορες ἀρετές πού τοῦ ἀπονέμει δικαιολογημένα ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς. Δέν εἶμαι καθόλου βέβαιος, λόγου χάρη, πώς κάθε ἐπαγγελματίας τοῦ γραφτοῦ λόγου ἀνήκει στήν οἰκογένεια πού δέν φοβᾶται τό θάνατο. Ξέρω ὅμως πάμπολλους — δόξα νἄχει ὁ Θεός! — ἀφανεῖς ἀνθρώπους χωρίς «ὑπογραφή», χαμένους μέσα στό πλῆθος ἤ στά βάθη τῆς ἐπαρχίας, πού ἔχουν συνείδηση φωτισμένη, διανοοῦνται μέ δίψα, ἀξιοπρέπεια κι' ἐνημερότητα, καί πού θά ἔδειχναν τό θάρρος νά ὑπερασπίσουν τά ἔσχατα, τά ὕψιστα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου σέ ὥρα κρίσιμη. Θά ἔφτανα μάλιστα νά πῶ ὅτι, τόν ἀκραιφνῆ τίτλο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου σπάνια τόν δικαιοῦται ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ μπολιασμένος ἀπό τή ματαιοδοξία τῆς προσωπικῆς προβολῆς. Πόσους ἀπό αὐτούς δέν ξέρουμε ἕτοιμους νά ξεπουλήσουν τά πάντα γιά ἕνα χειροκρότημα, ἕνα ἀξίωμα, ἕναν τίτλο, πού σοῦ ξεφανερώνεται μονομιᾶς πώς εἶταν ὁ οὐσιαστικός καί μόνος στόχος τους, ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς ζωῆς τους!

Ἡ ἐλπίδα τοῦ κόσμου εἶναι, πραγματικά, οἱ ἄλλοι, οἱ ἀνειδίκευτοι ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Κι' ὁ ρόλος τους, ὅπως τόσο εὔγλωττα τόν διαγράφει ὁ Θεοτοκᾶς, ἔγκειται στήν ἐγρήγορση τή δίχως στόμφο, στήν ἐπαγρύπνηση μέ τό βαθύ, τρυφερό πάθος. Ἕνα πάθος στοργῆς: νά συντηρήσουν τή σπίθα τῆς ἀνθρωπιᾶς μέσα ἀπό ἐποχές ἄγριες, ἐξαλλες, αἱμοβόρες, πού πιστεύουν ὅτι μόνος τρόπος νά διορθωθεῖ ἡ ζωή εἶναι νά τιναχτεῖ ὁ κόσμος στόν ἀέρα. Μέσα στίς ἐποχές αὐτές τῆς ὀργῆς καί τῆς μωρίας, ὅποιος νομίζει εὔκολο τό νά διατηρηθεῖ ἡ ἰσορροπία ἔστω καί σέ μεμονωμένα ἄτομα, κάνει μεγάλο λάθος. Γιατί ἡ ἐμπλοκή εἶναι γενική καί δέν ὑπάρχει κανένας μή θιγόμενος. "Οπου δέν σέ τυφλώνει τό συμφέρον, σέ παραμονεύει ὁ πανικός. Στό κάθε βῆμα κινδυνεύεις νά παρασυρθεῖς πρός τά ἐδῶ ἤ πρός τά ἐκεῖ, ζαλίζεσαι, ὀργίζεσαι, ἤ ἀποκάνεις καί τότε λές ν' ἀφεθεῖς ἄβουλος στό ρεῦμα. Ὁ μηδενισμός τοῦ καιροῦ μας — ὁ φιλοσοφικός κι' ὁ τρεχούμενος — εἶναι ἡ ἀνάποδη τοῦ μετάλλιου πού ἔχει στήν ὄψη του χτυπημένη τήν ἱταμή ρωμαϊκή κατατομή τοῦ φανατισμοῦ.

Ἔρχομαι στό περιεχόμενο τῆς ἀποστολῆς ἐκείνων πού τούς παραδεχτήκαμε γιά πνευματικούς ἀνθρώπους. Ὁ ἐπιπόλαιος κριτής θά θεωροῦσε πιθανότατα πώς ὁ σύνθετος χαρακτήρας της, ὅπως τόν προσδιορίζει ὁ Θεοτοκᾶς, — Παράδοση κι' Ἐπανάσταση, Ἀνάγκη κι' Ἐλευθερία, Ὁμάδα κι' Ἀτομικότητα, κλπ. — εἶναι καρπός ἐκλεκτισμοῦ, δηλαδή λύση προβλήματος εὔκολη, μηχανική, ὄχι ὀργανική. Κι' ὅμως! τό ἀντίθετο ἀληθεύει. Ὁ δογματισμός ἀπομονώνει στοιχεῖα τῆς ζωῆς, τ' ἀνάγει σέ ἀφαιρέσεις. Τήν πολυμέρεια καί τόν πλοῦτο τῆς Ἀλήθειας τά ὑποβάλλει σέ χημική ἀνάλυση, γιά νά καταλήξει σέ παρασκευάσματα πού ἐμφανίζουν βέβαια μιάν αὐστηρή λογική ἀλληλουχία ἀλλά πού, σ' ἀντιστάθμισμα, σχηματοποιοῦν, στεγνώνουν. Ζοῦμε στόν αἰώνα τῶν ἐργαστηριακῶν παρασκευασμάτων. Καί χάσαμε — ὅπως καί πρίν ἀπό λίγες μέρες τό ἐξηγούσαμε ἐδῶ — τή φυσική γεύση τῆς ἀλήθειας, τήν ἄμεση ἐκείνη ἐπαφή μέ τά πράγματα πού ἐξασφάλιζε στούς ἀνθρώπους ἀλλοτινῶν καιρῶν τήν αὐτόματη ἁρμονία μέ τόν κόσμο. Γιά μᾶς σήμερα τό φαινόμενο τῆς ζωῆς καί τό πρόσωπο τοῦ σύμπαντος εἶναι ἕνα πλέγμα ἀπό μαθηματικούς τύπους. Ἀποτέλεσμα: ἐπεμβαίνουμε στή συμπεριφορά του, τήν ἀναλύουμε, τή δεσμεύουμε γιά προσωπική μας χρήση, χάνουμε ὅμως ὁλότελα τή γεύση της καί ξεγελιόμαστε ἀφελέστατα πώς τήν κατανοοῦμε. "Ομως ἡ κοινή διάλεκτος ἀνθρώπου-κόσμου ἔχει καταργηθεῖ, τό κλειδί της παράπεσε. Τήν ἀνάερη, μαγευτική μελωδία τήν ἔχει ἀντικαταστήσει ἡ παρασημαντική. Στεκόμαστε ἐμβριθέστατοι μπροστά σ' ἕνα κατεβατό ὀρνιθοσκαλίσματα, πού λείπει καί ἡ ὀρχήστρα γιά νά τά παίξει κι' ὁ ἀρχιμουσικός ὁ ἱκανός νά τούς δώσει ἑρμηνεία ζωντανή, δηλαδή νά τούς δώσει φωνή.

Ὁ κόσμος εἶναι καλλιτέχνημα ἤ τίποτα — αὐτό θἄρθει ἕνας καιρός πού οἱ ἄνθρωποι θά τό καταλάβουν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΦΙΛΑΙ ΑΡΧΑΙ ΘΕΟΙ ΝΟΥΝ ΙΟΝ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Δεκεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΑΡΩΔΙΑ

2-69

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἶναι κάποιες ἐποχές σημαδεμένες ἀπό τή Μοῖρα—ἤ πού πιστεύουν τόν ἑαυτό τους σημαδεμένο—καί πού ἔχουν τήν τάση νά συνοψίζουν τό αἴτημά τους, τόν καϋμό τους, σέ μιά λέξη - σύνθημα. Θάλεγε μάλιστα κανένας πώς σ' αὐτό τόν ὅρο ἀγωνίζονται νά βάλουν τό προσωπικό τους μήνυμα, τή δικαίωσή τους καί τόν ἀπόλογό τους, ἀλλά καί μαζί νά τοῦ ζητήσουν μιά λύτρωση, τή λύτρωση πού γυρεύει κανένας σ' ἕνα ξόρκι. Περιττό ἴσως νά προσθέσουμε πώς ἀνάμεσα σ' ὅλα αὐτά τά συστατικά πρέπει νά ὑπολογιστεῖ κι' ἕνας κόκκος αὐταρέσκεια, πού δέν εἶναι ἀναγκαστικά πόζα, ἀλλά ἡ περίεργη ἐκείνη στοργή, ἡ πικραμένη, πού τρέφει ὁ σημαδεμένος γιά τήν ἀναπηρία του, ὁ ἐπιζωῆς ἄρρωστος γιά τήν ἀρρώστια του. Στοργή καμωμένη ἀπό συμβιβασμό, προσαρμογή, ἐξοικείωση, πληγωμένη φιλαυτία γιά κεῖνο ἀκριβῶς πού τήν ὑπογραμμίζει καί τῆς δίνει νόημα.

Τ' ἀναλογίζεται κανένας ὅλ' αὐτά ὅταν στέκεται ἄθελά του μέ κάποιαν ἐπιφύλαξη μπροστά στή διάδοση πού ἔχει πάρει, τά τελευταῖα τοῦτα χρόνια, ἡ «ἀγωνία». Δέν θέλω νά πῶ ὅτι πέρασε στήν καθημερινή γλώσσα καί στό λεξιλόγιο τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων. Δόξα νἄχει ὁ Θεός οἱ ἁπλοί ἄνθρωποι κρατιόνται μακρυά ἀπό τά συνθήματα τῶν διανοουμένων καί, ἄν ὄχι τίποτ' ἄλλο, ἐξασφαλίζουν ἔτσι μιά περιοχή πρακτικά εὐρύτερη, ἀνύποπτη, ὅπου ὅταν μιά ἔννοια περάσει, σημαίνει πώς ἔχει ἀποκτήσει πιά τήν ἱστορική καθιέρωση. Ἀλλά, σ' ἀντίθεση μέ παλαιότερους καιρούς, μπορεῖ κανένας, θαρῶ, νά παρατηρήσει πώς μέ τή φάση τῆς «ἀγωνίας» ἔχουμε μπεῖ σέ μιάν ἐποχή ὅπου ἕνα πνευματικό σύνθημα παύει νά ἔχει στενά τοπικό χαρακτήρα καί παίρνει μιά σημασία περίπου οἰκουμενική. Γιά νά τό ἐκτιμήσουμε αὐτό δέν ἔχουμε παρά νά κάνουμε μιά πρόχειρη σύγκριση μέ ἀλλοτινά συνθήματα. Λόγου χάρη: Ἡ γαλλική ρωμαντική γενεά εἶχε μιλήσει ἐπίμονα γιά «ἀρρώστια τοῦ αἰώνα». Γιά τόν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκό κόσμο ἡ ἀρρώστια αὐτή θά παραμείνει ἔκφραση γραφική καί ξενόφερτη. Ἀργότερα, ἡ γενιά τοῦ Μπωντλαίρ καί τῶν «decadants» θά προβάλει τό **spleen** της. Ἀκόμη μικρότερη τώρα ἡ ἀπήχηση. Ἡ πρώτη μεταπολεμική ἐποχή, ἐκεῖ γύρω στά 1922—25, σαλπίζει τό σύνθημα «ἀνησυχία». Γιά τόν ὑπόλοιπο κόσμο ἡ ἀνησυχία ὑλοποιεῖται στή μόδα τῆς τζάζ καί στά κοσμοπολιτικά μυθιστορήματα: Ἀπροσδόκητη προσγείωση. Κάπως διαφορετική μορφή παίρνει ἡ ἀγωνία τοῦ καιροῦ μας. Ἤ μήπως γελιόμαστε ἀπό ἔλλειψη χρονικῆς προοπτικῆς;

Τό ὑποστήριζε ἕνας δικός μας, ἀξιόλογος ἄνθρωπος τῶν Γραμμάτων, πού ἐπειδή τώρα πιά ἀπου-

2-70

σιάζει ἀπό τόν κόσμο τοῦτο δέν θά ἤθελα νά τόν ἀναμείξω σέ μιά συζήτηση ὅπου δέν θά μποροῦσε νά δευτερολογήσει. Ἂς σταθμίσουμε ὅμως τή γνώμη του: «Ποῦ τή βλέπουν τήν ἀγωνία;» μοῦ ἔλεγε ἕνα βράδι σέ φιλικό κύκλο. «Κοιτάξτε γύρω σας τούς ἀνθρώπους. Γλεντᾶνε, τρῶνε, πίνουν, ἐργάζονται, σκοτώνονται γιά τό καρβέλι. Αὐτά τά ἄλλα πού λέτε, οἱ «ἀγωνίες», εἶναι ἐπινοήσεις διανοουμένων» — καί στόν ὅρο διανοούμενος ἔβαζε ἕνα χρῶμα πού σήμαινε «παραγωγός ἐκκεντρικῶν ἰδεῶν». Ἡ ἄποψη ἔχει μιά προφάνεια καί μιάν ἁπλή στερεότητα, πού δέν τούς πρέπει ἡ περιφρόνηση.

Ναί, πραγματικά, οἱ ἄνθρωποι γλεντᾶνε, τρῶνε, πίνουν, ἐργάζονται, ὅπως ἀπό καταβολῆς κόσμου. Καί γεννιόνται, καί πεθαίνουν, καί ὑποφέρουν. Μέ τά τρία τοῦτα ρήματα τῆς δεύτερης ὁμάδας θαρῶ πώς μπάσαμε κιόλας—ὁμαλά καί αὐτονόητα ἄλλωστε—τρεῖς τυπικές ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς πού μᾶς μεταφέρουν ἀμέσως σ' ἄλλον κύκλο, πιό ἰδιωτικό, πιό ἐσωτερικό ἀπό τόν πρῶτο. Ἡ συμπλήρωση εἶναι χρήσιμη, γιατί μᾶς κάνει αἰσθητό πώς στή στενότερη ἀλλά καί βαθύτερη τούτη περιοχή λειτουργοῦν ἄλλοι νόμοι. Διαφορετικοί κατά τί ἀπό τούς πρώτους; Οὔτε σέ γενικότητα, οὔτε σ' ἔνταση φαίνονται νά ὑπερέχουν, εἶναι ὅμως, θάλεγε κανένας, διαφορετικοί σέ ἱεράτητα, σέ συγγένεια μέ κάτι πού μᾶς ξεπεράνει. Νά ἡ πρώτη καί ὄχι ἀμελητέα ἐντύπωση. Ἂς μήν ἐπιδιώξουμε νά τήν ἀναλύσουμε, αὐτό θά μᾶς πήγαινε πολύ μακρυά ἀπό τό στόχο μας.

Ἂς κρατήσουμε μονάχα ὑπό σημείωση πώς στή δεύτερη τούτη, τήν ἰδιωτικότερη ὀχυρωματική γραμμή μας, σημειώνονται ἀντιδράσεις πού τό μάτι τοῦ τρίτου, τοῦ περαστικοῦ παρατηρητή, δέν τίς πιάνει. Γεννιόμαστε μόνοι, καί πεθαίνουμε μόνοι, καί ὑποφέρουμε μόνοι, μέ μιάν ἔννοια τῆς μοναξιᾶς πολύ διαφορετική ἀπό τή σωματική. Ἡ μοναξιά στόν πόνο ἤ στό θάνατο εἶναι κάτι ἐντελῶς ἄλλο ἀπό τή μοναξιά στό γραφεῖο ἤ στό ἐργαστήρι. Εἶναι μιά ἀναιμέτρηση μέ καταστάσεις ἔξω ἀπό τά κοινά μέτρα κι' ἀπό τήν κλίμακα τῶν φαινομένων. Γι' αὐτό καί τότε, στή μοναξιά τούτη πού δέν θά δίσταζα νά τήν πῶ μεταφυσική—ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἔχει ἤ ὄχι ὑπερβατική κύρωση—μᾶς ἐπισκέπτονται ἐντυπώσεις κι' ἀναδίνονται μέσα μας ἀντιδράσεις κι' ἐκδηλώνονται ἐπιδράσεις πού ἀνήκουν σ' ἄλλη τάξη ἀξιῶν.

Μποροῦμε νά κρίνουμε, σχετικά εὔκολα, μέ ποιό ὕφος ζωῆς, ἠθῶν, κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, γλεντάει ἤ ἐργάζεται ἕνας συνάνθρωπός μας. Δέν μποροῦμε ἐξ ἴσου εὔκολα νά κρίνουμε μέ ποιόν ἐσωτερικό κανόνα ὑποφέρει ἤ πεθαίνει. Ἐκεῖ, ἕνας ἄγγελος ὑπερβολικά ἐχέμυθος καί αὐστηρός, τραβάει τίς κουρτίνες, προστατεύει. Δέν μιλῶ ἐδῶ γιά τούς ἐνδιεχόμενους προσηλυτισμούς πού γίνονται πάνω στήν κρίση τοῦ πόνου ἤ μπροστά στό φοβερό βῆμα. Αὐτοί μπορεῖ κάλλιστα νά βροῦνε τήν ἐξήγησή τους καί στό ἐλατήριο τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας, στό δείλιασμα τῆς ψυχῆς. Μιλῶ γιά τόν κόσμο τῶν ἰδεῶν πού ζωντανεύει, παίρνει μορφή ὁλόξαφνα ὅταν ἡ κρίσιμη ὥρα σημαίνει. Τότε εἶναι πού, θέλοντας καί μή, πεθαίνεις σάν ἀντιπρόσωπος τοῦ Μεσαιωνα ἤ τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ παγανισμοῦ ἤ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Καί πάλι ἐξηγῶ πώς δέν πρόκειται γιά τίς συνειδητές σκέψεις τοῦ δοκιμαζόμενου. Πρόκειται γιά τήν εἰδή πού παίρνει μπροστά του τό ἄγνωστο, καί πού εἶναι—ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον—ἡ παράφραση σέ γλώσσα νοητή τοῦ ἄρρητου.

Τό μυστήριο τοῦ πόνου καί τό μυστήριο τοῦ θανάτου δέν ἔχουν ἐνιαία παρασημαντική. Ἐκφράζουν τόν ἑαυτό τους στήν κάθε ἐποχή μέ παραστάσεις πού τίς δανείζονται ἀπό τόν κόσμο τῶν ἰδεῶν της. Ἀλλιῶς σοῦ ἐμφανίζονται ὅταν εἶναι πιστός κι' ἀλλιῶς ὅταν εἶσαι ἄπιστος, ἀλλιῶς ὅταν τρέφεις μέσα σου τήν προσδοκία κι' ἀλλιῶς ὅταν σ' ἔχει ὑποσκάψει τό κενό. Ὅλ' αὐτά εἶναι πράγματα πολύ ἁπλά κι' αὐτονόητα. Δέν σημαίνουν—γιά ν' ἀποφύγουμε κάθε παρεξήγηση—πώς ὁ ἄπιστος πεθαίνει βουτηγμένος στήν ἀπόγνωση κι' ὁ πιστός στή μακαριότητα. Κάθε ἄλλο. Μπορεῖ κάλλιστα ἕνας συνειδητός ἄθεος νά τελειώσει λυτρωμένος, ἥρεμος γιατί ἔχει πιστέψει σέ μιάν ἱστορική ἤ ἀτομική δικαίωση, καί ὁ θρησκευόμενος νά ὑποκύψει τήν ὕστατη ὥρα στόν πανικό. Ἀνθρώπινες ἀδυναμίες. Ἡ ἱστορική ὅμως στιγμή πού μᾶς ἔχει ἐμποτίσει μέ τό ρυθμό της, προσδιορίζει σέ γενικές γραμμές τήν προετοιμασία μας, τόν τρόπο πού ἀντιμετωπίζουμε τό μέγα ἐνδεχόμενο. Ὁ δογματικός Μεσαιώνας δίνει στόν πόνο ἕνα πρόσωπο δικαιωμένο, ὁ καιρός μας τό δείχνει σάν ἕνα προσωπεῖο προσβλητικά χλευαστικό, πού ἡ χαιρεκακία του ἔγκειται στό νά μήν κρύβει πίσω του τίποτα. Αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ πιό ἐκλεπτυσμένη μορφή τῆς φρίκης. Ὁ Μεσαιώνας, ἀφελέστατος, ἔβλεπε τόν Πονηρό ἀνθρωπομορφικά, προσωποποιημένον. Ὁ καιρός μας βλέπει στή θέση του μιάν ἀπόλυτη ἀφαίρεση: τό μηδέν. Ὁ ἐχθρός, ἔτσι, ἔγινε ἀσύλληπτος, ἀκατάβλητος. Ἀπό ἐκεῖ ὡς τό «παράλογο» τῆς ὑπαρξιακῆς θεολογίας ἡ ἀπόσταση εἶναι μηδαμινή.

Ἀλλά μήπως ὁ ἰδεολογικός κόσμος μιᾶς ἐποχῆς ἐκφράζεται σ' εὐθεία γραμμή; Ποιός ἔχει τήν ἀφέλεια νά φαντάζεται πώς οἱ ἐκπρόσωποι ἑνός καιροῦ δίχως θρησκευτική πίστη θά πρέπει νά εἶναι μελαγχολικοί, ἀκιέφοι, ἐνῶ οἱ πιστοί χαρούμενοι; Ἀντίθετα: Ἡ λανθάνουσα, ἡ ἀσυνειδητοποίητη ἀπελπισία ἐκδηλώνεται συχνά μ' ἕναν εὐδαιμονισμό ἐξαλλο, χαροκόπι ἀχαλίνωτο, πού καταφέρνει νά κρύψει τή θωριά τῆς ἀβύσσου. Εἶναι ἡ «διαισκέδαση» ὅπως ἀκριβῶς τήν ἐρμήνευε ὁ Πασκάλ. Καί ἡ ἀπελπισία—ἄς μή μᾶς ξεγελάει ἡ λέξη—δέν ἔχει ἀναγκαστικά χρῶμα συναισθηματικό. Εἶναι ἁπλῶς μιά ἄρνηση, μιά ἀποχή: ἡ ἀπουσία ἐλπίδας.

Ὅταν μιλᾶμε γιά «ἀγωνία», τήν ἀπουσία αὐτή ἀκριβῶς πρέπει νά ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας. Δέν πρόκειται γιά κατάσταση ἐνεργητική, γιά ὁργασμό δραματικό, παρά μόνο σέ μερικά πνεύματα σημαδεμένα, ἀκριτικά. Αὐτά καί μόνο νιώθουν τήν ἀγωνία ἔτσι, σά διψαλέα στέρηση, σάν ἀρνητική ἀναζήτηση Θεοῦ. Εἶναι τό σημεῖο ὅπου διασταυρώνονται ἡ ὑψηλότερη πίστη καί ἡ ἔσχατη ἀπιστία. Ὅλα τ' ἄλλα ἀνθρώπινα ὄντα περιορίζονται νά δοκιμάζουν ἁπλήστα τούς καρπούς τῆς ἀγωνίας, νά μεθᾶνε μέ τό χυμό τους, ὅπου ἔχουν μετουσιωθεῖ οἱ πικροί ἰχῶρες τῆς γῆς.

Ἡ ἀγωνία τοῦ καιροῦ μας κρύβεται πίσω ἀπό καταστάσεις ἀπροσδόκητες, πού δέν τή θυμίζουν καθόλου. Κρύβεται πίσω ἀπό τήν ἁπληστία ζωῆς τῶν νέων, πίσω ἀπό τούς ἐξοντωτικούς χορευτικούς ρυθμούς τους, πίσω ἀπό τόν τυχοδιωκτισμό τῶν ὥριμων, πίσω ἀπό τήν κερδοσκοπική τους βουλιμία καί τόν χυδαῖο πραγματισμό. Εἶναι—τό εἴπαμε κι' ἄλλοτε—ἡ λύσσα ἑνός κόσμου πού κάνει γιά πρώτη φορά στήν Ἱστορία τό πείραμα νά ζήσει δίχως κύρωση, δίχως πίστη σέ μιά καταξίωση κοσμολογική. Γιά πρώτη φορά στήν Ἱστορία ὅταν λέμε ἄλλωστε, δέν ἐννοοῦμε καί δίχως προηγούμενο. Τά ρωμαϊκά συμπόσια τῆς παρακμῆς εἶταν ἕνα μακρυνό προανάκρουσμα. Ἂς μή μᾶς φαίνεται παράδοξο πού ἡ ἀνάπoδη τοῦ μετάλλιου μέ τήν γενική κατοπτική τῆς ἀγωνίας ἔχει μιά τόσο βαρειά σαρκική παράσταση γιά σύμβολο. Κάθε δρᾶμα ἐπιδέχεται καί μιά παρωδία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

CLASSICAL STUDIES ATHENS ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΟΥ MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Δεκεμβρίου 1961

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΜΑΡΤΩΛΟ

2-71

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τήν τελευταία τούτη Τετάρτη τοῦ χρόνου, παραμονές Πρωτοχρονιᾶς, ποιές θά μποροῦσαν νά εἶναι οἱ ἐπιβαλλόμενες προοπτικές σέ μιά στήλη καθώς ἡ παροῦσα; Ἡ μιά θά εἴταν ἴσως ἡ μεγαλεπήβολη: νά συνοψίσει γενικές καταστάσεις, νά βγάλει συμπεράσματα καί νά προδιαγράψει κατευθύνσεις. Ἄς τήν ἀφήσουμε στούς ἡγέτες τοῦ κόσμου καί στίς διακηρύξεις τους, πού ἔχουν τό προνόμιο νά λένε λόγια βαρυσήμαντα γιά τά ὁποῖα κανένας ὕστερα δέν τούς ζητάει λογαριασμό, συνέπεια. Ἡ ἄλλη θά εἴταν νά περιοριστοῦμε σέ κάτι πιό συγκεκριμένο, μετριοφρονέστερο: ἕναν ἀπολογισμό, ἄς ποῦμε, τῆς πνευματικῆς ζωῆς μέσα στό χρόνο πού τελειώνει. Ὅμως καί τοῦτο, ὕστερα ἀπό λίγη σκέψη, φανερώνεται τόσο περίπλοκο, πλατύ, πού ν' ἀποθαρρύνει. Στήν ἐποχή μας γράφονται τόσο πολλά καί ἀπό τόσο πολλούς ὥστε οἱ λίγοι ὑπόλοιποι νά μήν προφταίνουν οὔτε τούς τίτλους νά διαβάζουν. Βλέπω νά ἔρχεται ἕνας καιρός ὅπου θά ἐξαφανιστοῦν οἱ ἀναγνῶστες γιατί θά ἔχουν γίνει ὅλοι συγγραφεῖς. Τί ἀπομένει λοιπόν; Ἕνας μικρός ρεμβασμός πού νά μήν εἶναι ἐντελῶς παράκαιρος, χωρίς νά ἔχει καί ἰδιαίτερες ἀξιώσεις. Γιά τό βιβλίο ἄς μιλήσουμε—γιά τό βιβλίο πού εἶναι κι' αὐτό μιά μορφή δώρου—ἀλλά γιά τό βιβλίο σάν ἀντικείμενο, ὄχι σάν μέσο. Ἐξηγοῦμαι:

Στή χώρα μας δέν ξέρω ὡς ποιό σημεῖο ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἡ βιβλιοφιλία. Ἡ σκέψη πώς δυό γενιές τώρα βρισκόμαστε ἀλύτρωτα μπλεγμένοι μέ ἱστορικά γεγονότα συνταραχτικά, μπερδεμένοι σέ προβλήματα πού θίγουν τήν ἐθνική καί τήν ἀτομική μας ὑπόσταση, λαιχανιασμένοι ἀπό μεταπτώσεις, κρίσεις, πολέμους, ἀναστατώσεις, ἡ σκέψη λέω αὐτή δίνει κατ' ἀρχήν τήν ἐντύπωση πώς ἕνα εὐαίσθητο ἄνθος θερμοκήπιου, καθώς ἡ βιβλιοφιλία, δέν μπορεῖ νά ἔχει βρεῖ καί πολύ πρόσφορο ἔδαφος στήν Ἑλλάδα γιά νά ριζώσει. Ἐκμυστηρευόμουν τό φόβο μου αὐτόν προχτές στόν κ. Τ. Κορκολῆ, καθώς περιεργαζόμουν μέ κατάνυξη στήν ἔκθεσή του τά θαυμάσια ἐκεῖνα δεσίματα βιβλίων. Μέ βεβαίωσε γιά τό ἀντίθετο. Καί βιβλιόφιλοι ὑπάρχουν καί τή δυνατότητα φαίνεται πώς ἔχουν ν' ἀποκτοῦν βιβλία βαρύτιμα σέ δέσιμο, ἄν ὄχι σέ περιεχόμενο. Τήν τελευταία τούτη ἀντιδιαστολή τήν κάνει ὁ ὑπογραφόμενος — μέ τό δικαίωμα τοῦ ἐνόχου.

Κατέβαινα σέ λίγο τήν ὁδό Βουκουρεστίου, μέσα στήν παγερή νυχτερινή ἀτμοσφαίρα τῆς χριστουγεννιάτικης προπαραμονῆς, καί συλλογιζόμουν πώς δέν θά εἴταν ἴσως χαμένος κόπος νά ἔκανε κανένας ἐρευνητής ἀπό τούς ἐλάσσονες μιά κατάταξη τῶν βιβλιοφίλων σέ κατηγορίες. Δέν

272.

ἔχω ἁρμοδιότητα στό θέμα ἀλλά μοῦ φαίνεται πώς δέν θ' ἀνήκουν ὅλοι τους στό ἴδιο εἶδος. Θά ἔβλεπα νά ποῦμε, πρόχειρα κι' ἁπλοϊκά, ἐκείνους πού λατρεύουν τό ὡραῖα παρουσιασμένο βιβλίο σάν εἶδος διακοσμητικό, ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό του, κι' ἐκείνους πού ζητᾶνε τήν ἀντιστοιχία τοῦ περιεχομένου μέ τή μορφή. Θά ἔβλεπα ἔπειτα ἐκείνους πού βάζουν τό βιβλίο στό ράφι χωρίς νά τό διαβάσουν ποτέ κι' ἐκείνους πού ἔχουν τουλάχιστον τήν πρόθεση νά τό διαβάσουν κάποτε. Θά προχωροῦσα σέ διακρίσεις λεπτότερες, πονηρότερες: Πρέπει νά ὑπάρχει δίχως ἄλλο ὁ βιβλιόφιλος πού θεωρεῖ πώς ἄν διαβάσει τό βιβλίο πού ἀγόρασε, θά τό μαράνει, ὅπως μαραίνει ἡ ἀνάσα μας ἕνα λουλούδι. Ἤ ὁ ἄλλος πού μόνο στό τάδε χρῶμα, μέ τό δεῖνα δέρμα, μπορεῖ νά χαρεῖ τό διάβασμα. Αὐτές ὅλες εἶναι ἁδρές διακρίσεις, τό ξέρω. Ὁ ἐπιστημομανής ὅμως τοῦ καιροῦ μας θά ἔλεγε πώς λίγο ἀκόμα καί μπαίνουμε στήν περιοχή τῆς ψυχοπαθολογίας. Δέν νομίζω πώς πρέπει νά μᾶς τρομάξει ἡ προειδοποίηση. Στήν περιοχή τῆς ψυχοπαθολογίας, ἀνεπίσημα, ἀνήκουμε ὅλοι μας, καί ἡ μόνη διαφορά εἶναι ἀνάμεσα στούς χαμηλόφωνα, εὐγενικά πειραγμένους καί στούς ἄλλους. Ὁ βιβλιόφιλος, ἀκόμα κι' ὁ πιό μανιακός, ἀνήκει στούς πρώτους, ἀναμφίβολα.

Ἀφοῦ δέν ἔχω τήν ἱκανότητα νά κάνω τήν κατάταξη σέ ποικιλίες τῶν βιβλιοφίλων, θά κάνω τό ἄλλο, τό πιό πρόχειρο, ἐκεῖνο πού βασίζεται στήν πιό κοινή πεῖρα: Θά ξεχωρίσω τούς ἀνθρώπους πού σέβονται τό βιβλίο ἀπό ἐκείνους πού τό περιφρονοῦν. Οἱ πρῶτοι, ὅσο καί οἱ δεύτεροι, διακρίνονται σέ ποικιλίες. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐνδιαφέρονται γιά τό περιεχόμενο ἀλλά κακομεταχειρίζονται τό βιβλίο. Τούς τό δανείζετε κι' αὐτοί τοῦ ρίχνονται σά μανιακοί, τό γυρίζουν ἀνάποδα, τοῦ σπᾶζουν τή ράχη, τσακίζουν τά φύλλα γιά νά τά σημαδέψουν, ἀφήνουν νά πέσουν ἀπάνω του λεκέδες, σταλαματιές καφέ, λίγδες, τό κουρελιάζουν, χτυπᾶνε μέ δαῦτο ἕνα κουνούπι στόν τοῖχο ἤ μιά μύγα. Θυμᾶμαι κάποτε ἕνα βιβλίο μέ στίχους καί ἀφιέρωση τοῦ ποιητή. Τό δάνεισα σέ μιά κυρία ὕστερα ἀπό πολλά παρακάλια της κι' ἐκείνη μοῦ τό γύρισε πίσω μέ μιά τρύπα μεγάλη σάν τάλληρο στή μέση, πέρα γιά πέρα. Εἶταν ὁ καιρός πού ἀρκετά σπίτια εἶχανε ἀκόμα λάμπες τοῦ πετρελαίου. Ἡ κυρία μοῦ ξομολογήθηκε πώς εἶχε σβήσει τή λάμπα της μέ τό βιβλίο μου πάνω στό λαμπόγυαλο! Θά εἶταν εὔκολη ἐξήγηση νά πεῖ κανένας ἐδῶ πώς ὁ τίτλος «κυρία» δέν πολυταιριάζει. Ξέρω ἀνθρώπους πού νιώθουν τήν ἀνάγκη νά ταλαιπωρήσουν ἕνα βιβλίο, νά τό ξεθεώσουν, γιά νά ἔχουν τό αἴσθημα πώς τό κατέκτησαν. Εἶναι μιά ψυχολογία ἀνθρώπινη, ὅπως ὁποιαδήποτε ἄλλη.

Γιά κείνους πού λατρεύουν τό βιβλίο σάν κάτι ἄψυχο, δίχως περιεχόμενο, εἴπαμε κιόλας μιά λέξη. Θά τούς ἀδικούσαμε ἄν γομίζαμε πώς τό βλέπουν σάν ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο. Ὅταν δέν εἶναι ἁπλοί νεόπλουτοι, πού τό θέλουν σάν χρωματιστή καί χρυσωμένη ράχη μόνο (αὐτοί ἔτσι κι' ἀλλιῶς δέν λέγονται βιβλιόφιλοι) θά προσέξουμε πώς ἀνήκουν πάντοτε σ' ἕναν εὐγενικό ἀνθρώπινο τύπο. Διάλεξαν τό βιβλίο γιά νά κάνουν συλλογή, ἀντί νά διαλέξουν κουτιά ἀπό σπίρτα ἤ εἰσιτήρια τῶν λεωφορείων, κι' αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Θέλεγε κανένας πώς ἀναπνέουν τό πνευματικό του ἄρωμα μέ τήν ἀφή, μέσ' ἀπό τό δέσιμο, τό νιώθουν σά βουβή συντροφιά, κύκλο λυρικῶν συνωμοτῶν πού τούς παραστέκει γύρω ἀπό τά ράφια τῆς βιβλιοθήκης. Ὑπάρχει μιά ἐσωτερική, ἀδιατύπωτη συγγένεια ἀνάμεσα στόν βιβλιόφιλο αὐτοῦ τοῦ τύπου καί στό βιβλίο. Ἡ ψυχή του μοιάζει νά ἔχει ἀπρόφερτους πνευματικούς πόθους, μιά δίψα πού μόνο μέ τό αἴσθημα τῆς αὐστηρῆς παρουσίας τοῦ βιβλίου μπορεῖ νά πραϋνθεῖ.

Σ' αὐτούς πρέπει ν' ἀντιτάξουμε ἐκείνους πού νιώθουν ἕνα εἶδος ὀργανικῆς ἀποστροφῆς γιά τό βιβλίο, τό πλῆθος τῶν ἀνθρώπων πού ὅταν τό ἰδοῦν παθαίνουν κάτι σάν ἀλλεργία. Μεταξύ μας: στήν Ἑλλάδα εἶναι ἀμέτρητοι. Πρέπει ἔλλωστε νά ὁμολογηθεῖ ὅτι πολλά συμβάλλουν στή δημιουργία καί στή διαιώνιση τοῦ ἀνθρώπινου αὐτοῦ τύπου, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἐκπαίδευση. Παρά τό ζωηρότατο ἐνδιαφέρον πού θά παρουσίαζε ἡ ἀνάλυση τῆς σχετικῆς ψυχολογίας, ἀνάγκη νά τή στερηθοῦμε, ἀφοῦ διαλέξαμε νά μιλήσουμε γιά τόν βιβλιόφιλο κι' ὄχι γιά τόν βιβλιομάχο. Στόν τελευταῖο τύπο ἄλλωστε ἀνήκουν καί ὅλοι ἐκεῖνοι πού σᾶς διαβεβαιώνουν ὅτι ἀγαπᾶνε ὑπερβολικά τό βιβλίο, ἀλλά δέν βρίσκουν καιρό νά τό διαβάσουν γιατί εἶναι πνιγμένοι τόσο ἀπό δουλειά πού—κλπ. κλπ. Θυμᾶμαι πάντοτε μέ σεβασμό ἕναν ἄνθρωπο εἰλικρινέστατο πού μοῦ δήλωσε μιά μέρα ἀπερίφραστα πώς κάτι περίεργο τοῦ συμβαίνει: Μόλις πιάσει βιβλίο στά χέρια του τόν παίρνει ὁ ὕπνος. Αὐτός τουλάχιστον δέν κορόϊδευε κανέναν, οὔτε τόν ἑαυτό του.

Συνηθίζουμε νά ξεχωρίζουμε τόν βιβλιόφιλο ἀπό τόν βιβλιοφάγο. Ἡ διάκριση εἶναι, πραγματικά, αἰσθητή, δέν εἶναι ὅμως κι' ἀπόλυτη. Σέ πρώτη ματιά, τό διακριτικό γνώρισμα τό ἀποτελεῖ ἡ χρήση τοῦ βιβλίου πού κάνει ὁ καθένας τους. Ὁ βιβλιόφιλος τό ἀναζητεῖ μέ πάθος, τό ἀγοράζει πανάκριβα καί τό ἀφήνει ἀχρησιμοποίητο. Εἶναι γι' αὐτόν ἀντικείμενο συλλογῆς. Ὁ βιβλιοφάγος καταβροχθίζει ὅ,τι τοῦ πέσει στό χέρι, σώνει νά ἔχει τή μορφή βιβλίου. Ἀντί ὅμως νά σταθοῦμε στήν ἀκραία τούτη ἀντίθεση, θά εἶταν ἴσως προτιμότερο νά προσέξουμε κάποια κοινά γνωρίσματα ἐκείνων πού ἀγαποῦν ἀληθινά τό βιβλίο. Εἶναι μιά κατηγορία πολύ σεμνή, γεμάτων διακριτικότητα ἐραστῶν. Ἡ εὐαισθησία τους θά ἔλεγα πώς δέν ἐδρεύει τόσο στήν ὅραση ὅσο στήν ἀφή. Τό βιβλίο τό γεύονται μέ τό χέρι. Θά τούς ἀναγνωρίσετε ἀπό τόν τρόπο πού τό πιάνουν, πού τό χαϊδεύουν, πού τό ἀλαφροζυγίζουν. Τά δάχτυλά τους ἔχουν μιά μυστική φρικίαση καθώς διατρέχουν τίς ἐπιφάνειές του, τά ἐπίπεδα τῶν ἐξωφύλλων, τίς καμπυλότητες τῆς ράχης, καθώς προκαλοῦν τή φευγαλέα ροή τῶν φύλλων κάτω ἀπό τό χοντρό δάχτυλο. Εἶναι δάχτυλα ἁμαρτωλά καί σοφά, σοφά ὅπως ὅλα τ' ἁμαρτωλά. Καί θά σᾶς ποῦν πώς ὑπάρχει ἡδονή πολύ πνευματικότερη στό νά κόβεις τά φύλλα ἑνός βιβλίου, νά τοῦ παίρνεις τήν παρθενιά, παρά νά γίνεσαι ὁ πρῶτος ἐραστής ἑνός κοριτσιοῦ, ἄς ποῦμε. Ἕνας γεροαμαρτωλός πολύ ἔμπειρος στά τέτοια ζητήματα—τῆς βιβλιοφιλίας θέλω νά πῶ—ὁ Ἀνατόλ Φράνς, εἶχε πεῖ κάποτε: «Δέν ὑπάρχει ἀληθινός ἔρωτας δίχως μιά δόση αἰσθησιασμοῦ. Τήν εὐτυχία τοῦ βιβλίου τή νιώθεις μόνον ὅταν ἀγαπᾶς νά τό χαϊδεύεις». Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅλα στόν κόσμο τοῦτο εἶναι ζητήματα ἡδονῆς: καί τό νά παίρνεις καί νά τό δίνεις, καί τό νά εἶσαι τύραννος καί τό νά εἶσαι ἅγιος ἤ μάρτυρας. Εἰμαστε λιγότερο ἄγνοι ἀπ' ὅσο τό νομίζουμε. Τουλάχιστον ἐς ἐμαρταίνουμε ὅσα μποροῦμε καλύτερα. Καί ὄχι ἀποκλειστικά σέ βάρος τῶν ἄλλων.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

17/1/3-1

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Ἰανουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΑΝΙΑ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μέσα στόν ὠκεανό τῶν μυθιστορημάτων πού κατακλύζουν τήν παγκόσμια ἀγορά, μέ πολλή δυσκολία ξεχωρίζει κάπου - κάπου ἕνα ἔργο ἄξιο νά διαβαστεῖ ἀπό τόν ἀναγνώστη πού δέν παρακολουθεῖ κατά βῆμα τή φιλολογική κίνηση. Ἂς σημειωθεῖ ἄλλωστε πώς αὐτό τό τελευταῖο γίνεται ὅλο καί δυσκολότερο: Οἱ μεγάλοι ἐκδότες, τά ἐνδιαφερόμενα πρακτορεῖα, προβάλλουν διαρκῶς βιβλία μέ θόρυβο τόσο ὅσο καί οἱ σκοτεινές αἴθουσες τά κακοῦ γούστου κινηματογραφικά ἔργα. Ἔπειτα, τά ἴδια τά μυθιστορήματα, κατά ἕνα μεγάλο ποσοστό, γίνονται ὅλο καί πιό δυσκολοδιάβαστα. Ἀκόμα καί ὁ ἐπαγγελματικά ἐνδιαφερόμενος, ἤ ὁ ἀλκολικός τῆς αἱθεροβασίας, βασανίζεται πολλές φορές γιά νά διαπεράσει τόν δύστροπο φλοιό τους. Ὅταν ἐπιτέλους τό κατορθώσει, βλέπει ἐξαντλημένος, πολύ συχνά, πώς δέν ἄξιζε τόν κόπο. Τό ἔπαθλο δέν ἀντισταθμίζει τήν προσπάθεια. Φυσικότατο λοιπόν, ὁ κορεσμένος ἀπό παρακολουθήσεις καί ἀναζητήσεις παλαιότερες, νά προσεγγίζει μέ κάποια ἐπιφύλαξη τά ἔργα πού κάνουν θόρυβο. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ὑποφαινόμενου ἀντίκρυ στό τελευταῖο, τό πολύκροτο μυθιστόρημα τοῦ Ἀλμπέρτο Μοράβια «Ἡ ἀνία». Ἐκεῖνο πού ἔκανε ἐδῶ πιό ὕποπτη ἀκόμα τή φήμη, εἶταν τό σκάνδαλο πού τή συνόδευε, ὁ «τολμηρός» χαρακτήρας τοῦ βιβλίου. Κι' ὅμως νά! Χωρίς νά πέσουμε στήν εὔκολη σέ τέτοιες περιστάσεις ὑπερβολή — ν' ἀλαλάξουμε πώς πρόκειται γιά ἀριστούργημα ἤ γιά μιάν ἀσημαντότητα — νομίζω πώς μποροῦμε νά σταματήσουμε γιά λίγο, δίχως συμβατικές παραχωρήσεις, μπροστά σ' αὐτό τό βιβλίο.

Ἔχει κάτι τό ἀντιπροσωπευτικό. Βέβαια, εἶναι αὐτονόητο πώς ὁ συγγραφέας του τό θέλησε τέτοιο. Ἀλλά ἡ τέχνη εἶταν νά μή τό ὑπογραμμίσει ἀδιάκριτα, φορτικά, νά μή τό μεταβάλει σέ εὐκολοαπόδεικτο θεώρημα. Πέρα ἀπό τήν ἠθελημένη της ἀντιπροσωπευτικότητα, ἡ «Ἀνία» ἔχει καί μιάν ἄλλη, ἔμμεση: τό γεγονός πώς παρουσιάζεται σέ μιάν ἱστορική ὥρα σάν καί τούτη. Τό ἰταλικό αὐτό μυθιστόρημα εἶναι τό βιβλίο πού ὑπαγορεύεται ἀπό μιάν ὁρισμένη φάση τῆς ἱστορίας τῆς ψυχῆς. Στήν πολύ ἰδιωτική του ἐπίφαση, στόν φαινομενικά εἰδικό του χαρακτήρα, κρύβει ἀκριβῶς τήν ἔμμεση εὐγλωττία του.

Ὁ ὅρος «ἀνία» μοῦ φαίνεται ἀρκετά ἀκατάλληλος ν' ἀποδώσει ἑλληνικά τήν περίπτωση πού ζωγραφίζει ὁ Μοράβια. Πρόκειται γιά ἕναν ἀποτυχημένο ζωγράφο, τριανταπεντάρη, γιό μιᾶς πολύ πλούσιας χήρας, πού συνειδητοποιεῖ τή γενικότερη ἀνθρώπινη ἀποτυχία του. Ὄχι ἡ ἔλλειψη ταλάντου, ὄχι τό ἀνεπίτευκτο τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἤ μιά τρεχούμενη ψυχοπάθεια, ἀλλά αὐτά ὅλα σά σύμβολα μιᾶς βαθύτερης ἀδυναμίας εἶναι ἡ κρίση πού περνάει ὁ ἥρωας τοῦ Μοράβια. Γιά τήν κυριολεξία μάλιστα δέν θά ἔπρεπε νά ποῦμε πώς «περ-

3-2

νάει» τήν κρίση, γιατί αὐτό πού ζεῖ ὁ ἀφηγητής τοῦ βιβλίου δέν ἔχει τίποτα τό συμπτωματικό. Πρόκειται, ἀντίθετα, γιά μιά κατάσταση πού ἀποτελεῖ τό ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς του καί τῆς δίνει τή μόνη ταιριαστή της ἔκφραση. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιάν ὀργανική ἀνικανότητα ἐπαφῆς μέ τήν πραγματικότητα τοῦ γύρω κόσμου — αὐτή εἶναι ἡ «ἀνία»: Ἀνυπαρξία ἐπικοινωνίας οὐσιαστικῆς μέ πρόσωπα καί πράγματα τῆς ζωῆς.

Συμβολικά, τραγικά, στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ὁ ἥρωας τοῦ Μοράβια, μέσα στό ἄχρηστο ἐργαστήρι του τῆς βία Μαργκούτα, στή Ρώμη, θά πιάσει νά ὑπογράψει ἕναν ἄσπρο μουσαμᾶ πού βρίσκεται πάνω στό καβαλέτο. Εἶναι ἡ παραδοχή τῆς ἥττας. Ἕνας γερο-συνάδελφος, ζωγράφος ἀποτυχημένος κι' αὐτός ἀλλά δίχως νά τό ξέρει, θά πεθάνει ξαφνικά στό διπλανό διαμέρισμα. Ὁ ἀφηγητής θά κληρονομήσει τό μοντέλο πού ἦταν κι' ἡ ἐρωμένη τοῦ πεθαμένου, μιά κοπέλλα δίχως τίποτα τό ἰδιαίτερο κι' ὅμως πολύ θηλυκή. Ἡ Τσετσίλια αὐτή, ὅπως φαίνεται κι' ὅπως λένε, στάθηκε αἰτία τοῦ θανάτου τοῦ γερο - καλλιτέχνη: Ὁ Μπαλεστιέρι πέθανε πάνω σ' ἕνα ἐρωτικό τους ἀγκάλιασμα. Ὁ ἀναγνώστης, μόνο κοντά στό τέλος τοῦ βιβλίου θά μαντέψει τί νόημα προφητικό περιεῖχαν τά ἀρκετά ἰδιωτικά τοῦτα γεγονότα.

Ὅλο τό ἔργο θά εἶναι στενά, ἀσφυκτικά σχεδόν, τά περιστατικά πού ἀναφέρονται στή σχέση ἀφηγητῆ — μοντέλου. Καμμιά διεύρυνση τοῦ πλαισίου, ἀπό τίς καθιερωμένες στό μυθιστόρημα, καθόλου σχεδόν δευτερεύοντα πρόσωπα, κοινωνικός διάκοσμος ἤ φόντο ἄλλο ἀπό τό πολύ ἰδιωτικό. Ἡ «Ἀνία» ἔχει τήν αὐστηρή οἰκονομία ἑνός θεατρικοῦ ἔργου λιγοπρόσωπου καί μέ τρεῖς μόνο σκηνογραφίες. Εἶναι τρία ἐσωτερικά: τό ἐργαστήρι, τό σπίτι τῆς μητέρας, τό σπίτι τῆς Τσετσίλια. Οἱ ἄλλοι χῶροι εἶναι σάμπως νά μνημονεύονται μόνο, φευγαλέα. Καί τά ὑπόλοιπα πρόσωπα πέντε ὅλα κι' ὅλα, πέντε σιλουέτες. Ζοῦμε στόν κλειστό κύκλο μιᾶς ἀνέκκλητης ποινῆς.

Πλήξη λοιπόν; Ὄχι. Ἀνία ἀλλά ὄχι πλήξη. Ὁ Μοράβια εἶναι μάστορης καί εἶναι ἀλαφιασμένη συνείδηση. Οἰκοδομεῖ τό ἔργο του διεξοδικά, ἐξαντλητικά, σά μελέτη: μιά πραγματεία πού κρύβει ἕναν ἐχέμυθο δραματισμό. Ἀποχρώσεις προυστιανῶν καταδύσεων περνᾶνε ἀπό τό κείμενο κάθε τόσο. Ὁ ἥρωας τῆς «Ἀνίας» σχετίζεται στήν ἀρχή μέ τήν Τσετσίλια ἐντελῶς τυπικά, βαρυεστημένα, ζητάει στή δεκαεφτάχρονη κοπέλλα μιάν ἐπαφή ὡμή μέ τήν πραγματικότητα. Ἐκείνην ἀκριβῶς πού δέν μπόρεσε νά τοῦ δώσει τό μέσο τῆς Τέχνης. Δέν τό κατορθώνει. Κι' ἀντί ν' ἀποτραβηχτεῖ, μπλέκεται περισσότερο, ἀσύνειδα, ἀλύτρωτα, βουλιάζει, γιατί τόν κυριεύει ἡ ψύχωση ἡ ἀπεγνωσμένη νά κυνηγάει τό ἀνεπίτευκτο. Ἡ σαρκική ἐπαφή γίνεται ἐδῶ τό ὑποκατάστατο τῆς δίψας γιά μιάν ἡρωϊκή κι' ἀπελπισμένη ἔξοδο, μιάν οὐσιαστική ἐπαφή μέ τόν κόσμο. Κάθε φορά ὅμως τό ξύπνημα εἶναι καί ἡ ἀποκάλυψη πώς οὔτε ἔτσι θά συντελεστεῖ ποτέ ἡ ἐπικοινωνία. Ὑπάρχει ἀγκάλιασμα, δέν ὑπάρχει κατοχή. Ἡ μόνωση εἶναι ἀγιάτρευτη. Ἕνας ἴσκιος, γαλάζιο φτερό, ὅλο φεύγει στόν ἀέρα. φεύγει. Ὁ ἥρωας φρενιάζει. Καταρακυλάει ἀπό τόν παροξυσμό τοῦ ἐρωτισμοῦ στή ζήλεια, ἀπό τή ζήλεια στήν ταπείνωση. Δημιουργεῖ ἔτσι μιά ψευδαίσθηση ἐπαφῆς μέ τά πράγματα τοῦ κόσμου — κι' αὐτήν ἀπατηλή. Ὁ Πλίγγος θά τόν ὁδηγήσει τέλος σέ μιά πράξη ἀπελπισίας, χωρίς οὔτε ἀπ' αὐτήν νά περιμένει τό ξεδίψασμα, τήν ἀπόκριση. Εἶναι, ἁπλῶς, ἡ καθιερωμένη στραβοτιμονιά πού ὁλοκληρώνει τόν οἰκουμενικό παραλογισμό. Τό ἔργο, συνεπέστατα, τελειώνει σέ μιά νότα ἀοριστίας. Δέν ἔχει τή συμβατική κατακλεῖδα τοῦ κατεβατοῦ πού συμπληρώθηκε, γιατί κανένα κείμενο, καμμιά περιπέτεια σ' αὐτή τήν τάξη πραγμάτων δέν μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ ποτέ.

Ἀναζήτηση λοιπόν, ἐξ ὁρισμοῦ καταδικασμένη, ἑνός νοήματος στή ζωή. Περιττό νά ἐξηγήσω πώς ἡ «Ἀνία» δέν εἶναι τό ἔργο πού θά ἱκανοποιήσει τούς ἐγκάθετους τῆς διατεταγμένης αἰσιοδοξίας. Θά τό περιφρονήσουν ἤ θά τό προπηλακίσουν, ἀνάλογα μέ τά τί θά κρίνουν συμφερότερο. Ἐμεῖς ὡστόσο, δίχως ὑστερίες θαυμασμοῦ ἤ ἀποδοκιμασίας, θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀναγνωρίσουμε τή συνέπεια μέ τή νόσο αὐτῆς - ἐδῶ τῆς ἐποχῆς. Πίσω ἀπό τήν πρόσοψη μιᾶς κοινῆς ἐρωτικῆς ἱστορίας, χάρη στόν στενό, της ἀκριβῶς ὁρίζοντα — κι' ἐδῶ εἶναι τό φαινομενικά παράδοξο — κρύβει τό δράμα τῆς στιγμῆς ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει πώς βρίσκεται δίχως κανένα στήριγμα μέσα στή μαθηματικά τέλεια ἀσυναρτησία τῶν κόσμων. Δέν ξέρει ποιός εἶναι ὁ ἑαυτός του καί τοῦ εἶναι ἀδύνατο νά διακριβώσει τήν ταυτότητα τοῦ πιό στενοῦ του συντρόφου, αὐτοῦ πού ξεγυμνώνεται μπροστά του ἀδίστακτα καί σφίγγεται πάνω του κατάσαρκα γιά τήν πιό μανιασμένη προσωπική συναναστροφή. Πίσω ἀπό τήν προστριβή τῶν ἐπιδερμίδων, δυό σκοτεινοί ἄγνωστοι παραμένουν φυλακισμένοι, καταδικασμένοι στή μοναξιά τους τήν ἀγεφύρωτη. Κουράζονται μαζί, φτάνουν ὡς τό σύνορο τῆς παραδεισιακῆς εὐδαιμονίας, ὡς τό ἀκραῖο ὅριο ὅπου ἔκσταση καί μηδέν συγχέονται. Καί κάθε φορά βλέπουν, ξυπνώντας, πώς δέν εἶταν α ὐ τ ό.

Ἀρκετά νωρίς ὁ ἐνήμερος ἀναγνώστης μαντεύει τό γιατί ὁ Μοράβια θέλησε τήν ἡρωΐδα του ἀνάγλυφα ἀπρόσωπη, ἀνάληγτη, ἀνεύθυνη, μιά παρουσία ἀδρά ζωντανή κι' ὅμως ἀνεξήγητα ἀφηρημένη. Ἡ Τσετσίλια τῆς «Ἀνίας» εἶναι σπαρταριστή καί τερατώδης σάν ἕνα ὄργανο ἐσωτερικό, πλασμένο γιά τήν τυφλή διαιώνιση. Δέν ἔχει φαντασία καί ἔχει αἴγιγμα, δέν ἔχει συνείδηση κι' ἔχει ἀποστολή. Στή σύστασή της νιώθει κανένας τήν ἀδυσώπητη θέληση τῆς Εἱμαρμένης. Εἶναι σάν τό μόνο βέβαιο γεγονός, ἡ μόνη αἰσθητή παρουσία μέσα στόν κόσμο τοῦτο τόν ἀξεδιάλυτο ἀπό μπερδεμένα σύμβολα, πού ὑποβάλλουν τόσο πολλά ὥστε νά μή λένε στό τέλος τίποτα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Ἰανουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

3-3

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Καθώς τελειώνω τό διάβασμα τῆς ἐπιβλητικῆς σέ ὄγκο καί περιεχόμενο «Γνωσιολογίας» τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου, πού κυκλοφορεῖ τώρα σέ δεύτερη ἔκδοση, αἰσθάνομαι κι' ἐγώ, ὅπως θά αἰσθανόταν κάθε ἀναγνώστης, τήν ἀνάγκη νά πῶ διάφορα πράγματα. Εἶναι ἕνας πειρασμός εὐνόητος, πού τόν εἴχαμε πρωτοδοκιμάσει ἐδῶ κι' ὀχτώ χρόνια, τότε πού διαβάζαμε τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἴδιου βιβλίου. Σ' αὐτούς ὅμως τούς πειρασμούς πρέπει ὁ ἄνθρωπος ν' ἀντιστέκεται. Ὄχι μέ τήν ἔννοια νά μήν ἀποφασίζει νά πεῖ μέ συστολή καί ἁπλά ἐκεῖνα πού τοῦ ἐπιβάλλονται. Ἀλλά μέ τήν ἔννοια νά μή μπαίνει σάν παρείσακτος σέ χώρους πού τοῦ εἶναι ξένοι, καί ν' ἀποφαίνεται. Πραγματικά, ὁ πρῶτος ὅρος τῆς πνευματικῆς εὐπρέπειας εἶναι νά ξέρει ὁ καθένας τά ὅριά του, νά μήν ἔχει τήν ἀδυναμία ἤ τήν ἀφέλεια νά φαντάζεται πῶς μπορεῖ νά ἐλέγχει ὅλους τούς τομεῖς. Ἀλλοίμονο ἄν ὁ καθένας πού τυχαίνει ν' ἀγαπάει τή Φιλοσοφία ἔπιανε νά λέει ἀσύδοτα τή γνώμη του γιά τά κείμενά της. Θά εἴτανε σάμπως νά παραγνωρίζει τό βαρυσήμαντο γεγονός πῶς ἄλλοι ἄνθρωποι ὄχι μόνον ἀφιέρωσαν τή ζωή τους στή διακονία της—πράγμα πού δέν εἶναι ὅσο φαίνεται συμπτωματικό—ἀλλά καί ὅτι, γιά νά φτάσουν σέ κάποια ἀποτελέσματα, θά πρέπει νά διέθεταν τό κατάλληλο τάλαντο. Τό ὅτι ὁ κ. Ε. Παπανοῦτσος ἔχει ἀφιερώσει τή ζωή του στή Φιλοσοφία τό ξέρουμε πολύ καλά. Τό ὅτι ἔχει τό ἀντίστοιχο τάλαντο τό διαισθανόμαστε. Τί ἀπομένει λοιπόν σ' ἐμᾶς τούς τρίτους; Τίποτ' ἄλλο παρά νά τιμοῦμε καί τό ἕνα καί τ' ἄλλο. Αὐτό εἶναι ἰδιαίτερα ἀναγκαῖο σ' ἕναν τόπο καθώς ὁ δικός μας, πού γέννησε κάποτε τή Φιλοσοφία καί πού παρουσιάζει σήμερα μιά τόσο πενιχρή μά τήν ἀλήθεια συγκομιδή σέ γνήσια φιλοσοφικά κείμενα. Φόρος τιμῆς λοιπόν—οὔτε κάν σχόλιο—ἄς θεωρηθεῖ καί τό σημείωμα τοῦτο.

Εἶναι φυσικό νά κάνει κανένας σκέψεις τέτοιες γιατί ὁ κ. Παπανοῦτσος, μέ πνεῦμα πολύ φιλελεύθερο, ἀναγνωρίζει τό χάρισμα τοῦ φιλοσοφεῖν σ' ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν τή συγκεκριμένη ἰδιότητα τοῦ φιλοσόφου. Εἶναι μιά γενναιοδωρία συγκινητική θά ἔλεγα αὐτή ἡ παραχώρηση, καί πού φαίνεται νά περιέχει ὡστόσο ἀρκετή ἀλήθεια. Φιλοσοφία σημαίνει πρόβαση «ἕως τήν ἄκρη τῆς ἄκρης», μᾶς λέει ὁ κ. Παπανοῦτσος, ἐπίμονη ἐμβάθυνση ἑνός θέματος ἤ μιᾶς πνευματικῆς λειτουργίας, κι' ἐπομένως «δέν εἶναι ἀποκλειστικό προνόμιο κανενός «εἰδικοῦ». Καί ὁ ἐπιστήμονας μπορεῖ νά τήν ἀποτολμήσει μ' ἐπιτυχία, καί ὁ ἠθικός ἄνθρωπος καί ὁ ἴδιος ὁ καλλιτέχνης». Πραγματικά. Ἐκεῖνος ὅμως πού τό ἐπιχει-

3-4

ρεῖ αὐτό, ἂν ἄγεται ἀπό τήν ἀγωνία τῆς φιλοσοφίας κι' ὄχι ἀπό τήν αὐταρέσκεια τοῦ τίτλου της, γυρίζει πίσω μέ κάποιο σημάδι ἀπό φωτιά, ἕνα σταυρό στό μέτωπό του. Εἶναι ὁ σταυρός τοῦ Πασκάλ, τοῦ Κίρκεγκαρντ, τοῦ Νίτσε...

Τί λέγεται «Γνωσιολογία»; Διερεύνηση συστηματική τοῦ προβλήματος τῆς Ἀλήθειας. Ὁ κλάδος λοιπόν αὐτός τῆς Φιλοσοφίας σημαδεύει ἴσια στήν καρδιά τοῦ στόχου, στό πρόβλημα τῶν προβλημάτων. Δέν ξεκινάει ἀπό κάτι δεδομένο, πού γίνεται ἀπό τά πρίν ἀποδεκτό σάν προϋπόθεση, ὅπως κάνει ἡ Ἠθική καί ἡ Αἰσθητική. Ἐκεῖ, ὁσοδήποτε κι' ἄν προβληματιζόμαστε, ἔχουμε πάντα, ἀσύνειδα ἴσως, τό αἴσθημα πώς στηριζόμαστε κάπου, σέ μιάν ἔσχατη βεβαιότητα: Παραδεχτήκαμε τήν ἠθική λειτουργία σάν ἀφηρημένη ἔστω πραγματικότητα, ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό της, ὅταν διερευνοῦμε τό πρόβλημα τῆς Ἀρετῆς· παραδεχτήκαμε ἀναγκαστικά κι' αὐτονόητα τό ὑποκείμενο τῆς αἰσθητικῆς λειτουργίας ὅταν ἀναλύουμε τό φαινόμενο τῆς Ὀμορφιᾶς. Ἡ Γνωσιολογία εἶναι ἀδυσώπητη: Δέν περιορίζεται ν' ἀναδιπλώνεται καί νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό της, ὅπως κάνει κάθε φιλοσοφική πειθαρχία. Τόν βάζει ὑπό ἀμφισβήτηση. Ἀναρωτιέται, κι' ὄχι γιά λόγους ἁπλᾶ τεχνικούς, ἄν εἶναι μιά παρουσία ἤ μιά ἀπουσία. Ἄν ὁ κόσμος ὅπως τόν βλέπουμε ὑπάρχει ἤ ἄν εἶναι ἕνα ἀντικαθρέφτισμα τοῦ νοῦ. Ἄν εἴμαστε ἐμεῖς «ἐν τῷ κόσμῳ» ἤ ὁ κόσμος μέσα μας. Ἔτσι, τίθεται ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή τό πρόβλημα τοῦ ὄντος. Τί ἐπιχειροῦμε νά γνωρίσουμε καί μέ τί νά τό γνωρίσουμε; Ἡ γνώση, πάθος τοῦ ἀνθρώπου προαιώνιο, βρίσκει ἐδῶ τήν πιό συμπυκνωμένη καί συστηματική του διατύπωση. Πίσω ἀπό τίς ἀράδες τῆς Γνωσιολογίας ψαύει κανένας τή βασανισμένη πεῖρα ἀπό χιλιετίες ἔρευνας, ἀγωνίας, δίψας ἀκοίμητης πού ἐπισωρεύτηκε καί πού τήν ἔχουν ἀποστάξει. Εἶναι ἡ περιοχή ὅπου ἡ πειθαρχία τοῦ Λόγου, μνημειακή καί ἀνεξόφλητη στούς αἰῶνες προσφορά τῶν Ἑλλήνων πρός τόν ἄνθρωπο, σώζει ἀπό τόν Ἅλιγγο, ἀπό τήν καταλυτική ἀποθάρρυνση, ἀπό τίς ἀνατριχιαστικές φαντασιώσεις. Ἡ Γνωσιολογία, ὀργανωμένη σέ σύστημα ἀπό τίς συνδυασμένες προσπάθειες δυόμισι χιλιάδων χρόνων, παρεύεται πάντοτε, ἐπίμονα καί καρτερικά, πρός τόν οὐσιαστικό της στόχο: τήν ἀναζήτηση μιᾶς βεβαιότητας. Αὐτό εἶναι τό δρᾶμα πού κρύβεται πίσω ἀπό τούς ἀφηρημένους διασκελισμούς της.

Ἀλλά ἐδῶ δέν εἶναι ἔργο μας νά τή συγκεφαλαιώσουμε. Τή σημασία τῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου θά ἤθελαμε νά τονίσουμε, κι' αὐτό χωρίς καμμιά κριτική ἀξίωση. Τό πρῶτο λοιπόν πού πέφτει στήν ἀντίληψή μας, καί πού ἔχουμε τό μέσο νά ἐγγυηθοῦμε, εἶναι ἡ λαμπρή διατύπωση, ἡ γλώσσα τοῦ κειμένου. Λαγαρή δημοτική, ὑψωμένη στή δύναμη τοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ, μέ θαυμαστή ἄνεση, ἐπάρκεια, σαφήνεια, εὐλυγισία, ἀκριβολογία καί πλοῦτο, ἀφήνει στιγμές - στιγμές νά τή διαπερνοῦν θερμότητες ἀπροσδόκητες σέ τέτοια αὐστηρή περιοχή. Ὅπως, λόγου χάρη, ἐκεῖ ὅπου ὁ Γαλιλαῖος καί ὁ Μέγας Ἱεροξεταστής προβάλλονται γιά συμβολικοί τύποι δύο ἐξ ἴσου ἔντιμων ὅσο καί διαμετρικά ἀντιθέτων ἀπόψεων τῆς «ἀλήθειας». Θά προτιμοῦσα ὡστόσο νά μεταφέρω ἐδῶ σάν παράδειγμα ἕνα χωρίο ὄχι ἔντονα διαφοροποιημένο ἀπό ἄλλα, καί πού ἔχει τήν ἀρετή νά συνδυάζει τό μέτρο μέ τήν πληρότητα, τήν ἀκρίβεια μέ τήν κομψότητα τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου. Τό παραθέτω. Εἶναι ἀπό τό Διάλογο ἐμπειρίας καί Λόγου:

«Ἡ σκέψη εἶναι μιά νέα «διαγωγή» (στήν ἱστορική σειρά τῶν κατακτήσεων τῆς δημιουργίας) καί ἡ ἀλληλουχία της μέ τό περιβάλλον ἀπό τό ὁποῖο τρέφεται, δηλ. μέ ὅ,τι θά γίνει ἀντικείμενό της, γίνεται διαλεκτικά. Οὔτε παθητικά ἀπεικονίζει τά πράγματα οὔτε εἶναι ἀπό πρίν συντονισμένη μέ τήν ὕφή καί τούς νόμους τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτήν καί στά ἀντικείμενα ὑφαίνεται μιά ἀτελείωτη ἐναλλαγή δράσεων καί ἀντιδράσεων πού ἐκφράζουν ἀπό τό ἕνα μέρος τόν ἀγώνα καί μαζί τήν ἀγωνία τῆς ἰδέας νά ἀγκαλιάσει ἤ νά τροποποιήσει τά πράγματα, καί ἀπό τό ἄλλο τήν ἀντίσταση τῶν πραγμάτων πού ἀναγκάζει τή σκέψη νά πυκνώσει καί νά διαφορίσει τούς τρόπους της, νά κάνει πολυπλοκώτερα, λεπτότερα καί ἀκριβέστερα τά δίχτυα της, γιά νά τ' ἀδράξει».

Διάλεξα ἐπίτηδες ἕνα χωρίο γυμνό, δίχως ἐξωτερική λάμψη, ἀκριβῶς γιά νά δώσω τό μέτρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ λόγου στήν καθαρά ἐσωτερική του ἀρετή. Κι' αὐτό μέ φέρνει στό δεύτερο σημεῖο ἀπό ἐκεῖνα πού θά ἤθελα νά τονίσω: Στήν παιδευτική σημασία πού ἔχει γιά τό ἔθνος ἡ φιλοσοφική συμβολή τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου. Ὅλοι μας ξέρουμε πόσο θλιβερή εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων στά ἑλληνικά σχολεῖα. Ἀποφοιτοῦμε ἀπό τά Γυμνάσια μέ τά κεφάλια μας παραγεμισμένα ἀπό πανηγυρικές μεγαλαυχίες γιά τήν ἔνδοξη ἱστορία μας καί γιά τήν προνομιακή καταγωγή μας, θυθισμένοι ὅμως σέ σκότος βαθύ γιά τή Φιλοσοφία αὐτή τοῦ δυτικοῦ κόσμου πού θεμελίωσαν οἱ πρόγονοί μας. Ὅσοι, ἐλαχιστότατοι, ἔχουν τή λόξα ὕστερα ἀπό τό σχολεῖο κάτι νά διαβάσουν, κάτι ν' ἀναρωτηθοῦν, αὐτοί ξυπνᾶνε, ὑπονιάζονται. Οἱ ἄλλοι ρίχνονται στή δουρκοθάλασσα τῆς βιοπάλης καί τῆς ἀγορᾶς, προσδιορίζοντας μέ τό πλῆθος τους, μέ τήν πρακτική τους ἐξουσία, τό πολιτιστικό γενικά ἐπίπεδο τῆς χώρας. Εἴμαστε ἕνας λαός φαντασμένος καί πού δέν τό ἔχει καταλάβει πώς μένει πνευματικά ὑπανάπτυκτος—ἰδού ἡ ὠμή καί θλιβερή ἀλήθεια.

Ὅμως ἡ Φιλοσοφία εἶναι μιά ἠθική ἄσκηση πού δέν προορίζεται μονάχα γιά τούς «εἰδικούς»—ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά παραλλάξω ἔτσι τήν πρόταση τοῦ κ. Παπανούτσου πού μνημόνεψα στήν ἀρχή. Εἶναι μιά θεμελιακή καταβολή πού ἔπρεπε νά βρίσκεται στή ρίζα ὅλης τῆς μέσης μας παιδείας. Κοντεύει νά φαίνεται κανένας ἐκκεντρικός στήν Ἑλλάδα —παλαιότερα περνοῦσε γιά ἠλίθιος —ὅταν τυχαίνει νά ἔχει κάτι πληροφορηθεῖ γιά τά μεγάλα φιλοσοφικά θέματα καί προβλήματα. Αὐτό πού κατέχουν σά βέβαιη καί κατασταλαγμένη γνώση οἱ ἀπόφοιτοι ξένων Γυμνασίων, δέν τολμοῦν σ' ἐμᾶς ἐδῶ νά τ' ὀνειρευτοῦν οὔτε οἱ πτυχιοῦχοι τῶν ἀνωτάτων μας σχολῶν. Ἡ ἔλλειψη μπορεῖ νά μή γίνεται αἰσθητή ἀπό τούς ἀνθρώπους τῆς παντοδύναμης ἀγορᾶς, γίνεται ὅμως ἀπελπιστικά αἰσθητή στό σύνολο τῆς πνευματικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μας.

Γι' αὐτό ἐργασίες σάν τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου προσφέρουν ὑπηρεσία πολύτιμη. Βοηθᾶνε τόν φιλότιμο καί συνειδητό Ἕλληνα νά ἔρθει σ' ἐπαφή μέ τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν πού διαυλακώνουν τόν κόσμο, τήν Ἱστορία. Τόν παρακινοῦν ν' ἀποκτήσει σιγά - σιγά κάτι καλλίτερο ἀπό τήν τυπική ἐνημερότητα. Προσωπικότητα στοχασμοῦ. Ὑπάρχουν, πραγματικά, δύο εἰδῶν φιλοσοφικά κείμενα: Τά μονολογικά καί τά παιδευτικά. Τοῦ κ. Παπανούτσου ἀνήκουν στά δεύτερα, κι' αὐτό εἶναι τό εὐτύχημα γιά ὅλους ἐμᾶς τούς τρίτους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Ἰανουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΡΟΣΙΤΟΙ

3-5

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε χρόνο οἱ νέοι καί οἱ νέες πού σπουδάζουν Θέατρο στόν τόπο μας ἀντιμετωπίζουν ἕνα πρόβλημα: Ποῦ θά βροῦν τά ἔργα τοῦ Σαίξπηρ στίς καλές, τίς καθιερωμένες πιά, μεταφράσεις τους. Δέν πρόκειται ἄλλωστε μόνο γιά τούς σπουδαστές τοῦ Θεάτρου. Πρόκειται γιά τό σύνολο τῶν ἀνθρώπων πού θέλουν νά ἔρθουν σ' ἐπαφή μέ τά ἔργα τοῦ μεγάλου δραματικοῦ ποιητή. Ἂς σημειωθεῖ πώς δέν εἶναι μεταφρασμένα ὅλα τους στά ἑλληνικά, εἶναι ὅμως τά καλλίτερα. Μερικές ἀπό αὐτές τίς μεταφράσεις ἔχουν πάρει μιά θέση στή Γραμματολογία μας, γιατί, πραγματικά, κατάφεραν νά μικρύνουν ὅσο γίνεται τή μοιραία ἀπόσταση πού χωρίζει ἕνα ποιητικό κείμενο στό πρωτότυπο ἀπό τή μεταγλωττισμένη μορφή του. Ἄλλες εἶναι πολύ καλές γιά τόν πρακτικό λόγο πώς δέν ἔχουν παρουσιαστεῖ ὡς αὐτή τή στιγμή καλλίτερες. Ἔτσι ἤ ἀλλιῶς, οἱ μεταφράσεις πού λέμε εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά διαβάζεται ὁ Σαίξπηρ ἀπό τούς Ἕλληνες, γιατί βέβαια δέν ἔχουν ὑποχρέωση ὅλοι νά ξέρουν ἀγγλικά, καί μάλιστα τά ἀγγλικά τοῦ δέκατου ἕκτου καί τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα! Ἂς ἀφήσουμε τό ἄλλο πολύ σοβαρό: Πώς μιά καλή μετάφραση μεγάλου ποιητή προσφέρει στή γλώσσα τοῦ μεταφραστή μιάν ὑπηρεσία συχνά σπουδαιότερη, θετικότερη, ἀπό ἕνα μέτριας ἀξίας πρωτότυπο ἔργο. Διευρύνει τίς δυνατότητες τῆς γλώσσας, τήν πλουτίζει μέ νέες εὐαισθησίες καί νέα νοήματα, μεγαλώνει τήν ἐλαστικότητά της, τήν κάνει νά πολιτογραφήσει τή σκέψη ἑνός μεγάλου πνεύματος, ἀπό ἐκεῖνα πού μετριόνται στά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ μέσα σ' ὅλους τούς ἱστορημένους αἰῶνες.

Ὅλα αὐτά τά πολύτιμα ὁ σπουδαστής τῆς χώρας μας εἶναι ἀναγκασμένος νά τά στερηθεῖ γιά τόν πολύ ἁπλό λόγο πώς τίποτα δέν ἔχει καταντήσει περισσότερο δυσεύρετο στήν Ἑλλάδα ἀπό ἕνα σαιξπηρικό ἔργο. Στό ἐμπόριο βγήκανε ἐδῶ καί χρόνια δυό ἤ τρεῖς χιλιάδες ἀντίτυπα ἀπό τά μεγαλύτερα δράματα τοῦ Σαίξπηρ, τά ἀντίτυπα αὐτά ἀπορροφήθηκαν πολύ γρήγορα, καί ὅποιος δέν πρόλαβε νά τά πάρει τότε, ἤ καί ὅποιος εἶταν πολύ νέος γιά νά τά χρειαστεῖ, σήμερα τά ζητάει ἀδίκως, ἀκόμα καί στά παλαιοβιβλιοπωλεῖα. Εἶναι φανερό πώς, ἀπό στενά ἐμπορική πλευρά, ἡ ἐπανέκδοση δέν συμφέρει, γιατί ἡ «ἀγορά» θεωρεῖται κορεσμένη. Αὐτό σημαίνει πώς μιά νέα ἔκδοση δέν θά μείνει βέβαια ἀπούλητη, θ' ἀπορροφηθεῖ ὅμως μέ βραδύτερο ρυθμό ἀπό κεῖνον πού θά ἤθελε τό ἐμπόριο.

Καί αὐτοί μέν οἱ ὑπολογισμοί ἐνδιαφέρουν τόν ὑποψήφιο ἐκδότη. Εἶναι ὅμως ἀπολύτως ἀπαράδεκτο νά συμβαίνει στή χώρα μας ὅ,τι δέν συμβαίνει σέ καμμιά πολιτισμένη χώρα τοῦ κόσμου. Πραγματικά: Ὁ Σαίξπηρ, ὅπως καί ὅλοι οἱ εὐαριθμότατοι ἄλλωστε ἀπόλυτοι κλασικοί συγγραφεῖς, οἱ ἔξω τό-

3-6

που καί χρόνου, εἶναι παντοῦ προσιτοί σέ ὅλους. Καί εἶναι προσιτοί ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια πώς δέν λείπουν ἀπό τήν ἀγορά στίς καλλίτερες μεταφράσεις τους, ἀλλά καί πώς τά κείμενα αὐτά προσφέρονται πάμφθηνα, ἔτσι πού νά μπορεῖ κι' ὁ πιό φτωχός σπουδαστής νά τ' ἀποκτήσει. Δέν εἶναι νοητό τά μεγαλύτερα πνευματικά κεφάλαια τῆς ἀνθρωπότητας ν' ἀποτελοῦν ἀντικείμενο κερδοσκοπίας, καί τήν κυκλοφορία τους, τήν ἀφθονία τους ἤ τήν ἔλλειψή τους, νά τή ρυθμίζει τό στενότερο ἰδιωτικό συμφέρον. Θά μποροῦσε ἐπιτέλους νά διαχειρίζεται τέτοια ἀγαθά τό ἐμπόριο — ἀφοῦ στήν ἐπικράτειά του συμβαίνει ν' ἀνήκουμε — ἀλλά ὑπό τόν ὅρο πώς θά ἔβρισκε τρόπο νά τά παρέχει σταθερά καί προσιτά, ὅπως γίνεται ἀλλοῦ. Ὄχι νά τά μονοπωλεῖ γιά νά τά ἐξαφανίζει.

Ποιά θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ ἐπιβαλλόμενη ρύθμιση ἑνός τέτοιου ζητήματος; Προτοῦ ἀγγίξουμε τό θέμα, καλό θά εἴτανε νά ἐξηγήσουμε πώς τό πρόβλημα δέν ἀφορᾶ μόνο τά ἔργα τοῦ Σαίξπηρ. Ἀπεναντίας: Μέ τήν εὐκαιρία τούτη, θά συνέφερε ν' ἀντιμετωπιστεῖ στό σύνολό του ἕνα ζήτημα πού ἀναφέρεται στίς ἴδιες τίς βάσεις τῆς ἐλεύθερης παιδείας μας. Τά μεγαλύτερα ἔργα τῶν κλασικῶν συγγραφέων κάθε λογῆς—πεζογράφων, ποιητῶν, φιλοσόφων, ἱστορικῶν κλπ.—πουθενά δέν κακοπαθαίνουν τόσο ὅσο στήν Ἑλλάδα. Τό νά λείπουν εἶναι πάλι τό λιγότερο. Τό χειρότερο εἶναι ὅταν κυκλοφοροῦν ὅπως κυκλοφοροῦν (μιλῶ πάντα γιά τούς ξένους κλασικούς): Κακομεταφρασμένα, κουτσουρεμένα, μέ παρανοήσεις, σέ μεταφράσεις ἀνεύθυνες, πληρωμένες ἀπό ἐπιχειρηματίες τοῦ ποδαριοῦ μέ τήν ὀκᾶ. Ἕνας ἀπό τούς ἀσφαλέστερους τρόπους νά στραβωθεῖ πνευματικά ὁ Ἕλληνας πού διαθέτει φιλομάθεια, ὑψηλές περιέργειες, ἀλλά καί πού δέν ξέρει ἀρκετά καλά μιά ξένη γλώσσα, εἶναι νά διαβάσει ἑλληνικά βιβλία. Ὁ χῶρος γύρω μας μερμηγκιάζει ἀπό ἀνθρώπους μέ στρεβλωμένη σκέψη, ἀνάπηρη παιδεία, ἠμιμόρφωτους τοῦ χειρότερου τύπου, ὄχι γιατί δέν διαβάζουν, ἀλλά γιατί διαβάζουν στά ἑλληνικά. Τό κακό παράγινε μέ τό πρόσφατο φαινόμενο τοῦ ἐκδοτικοῦ πληθωρισμοῦ πού βρῆκε τήν ἔκφρασή του στά βιβλία μέ δόσεις. Κοσμάκης συγκινητικός στήν ἀφετηρία του, στόν πόθο του νά μορφωθεῖ, νά εὐθυγραμμιστεῖ μέ τά ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς του, ἔπεσε βορά ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων δίχως ἐγγυήσεις, ἱστορία, ἐφόδια, συνέπεια, εὐθύνη.

Ἔβλεπα προχτές ἀκριβῶς ἕνα τέτοιο βιβλίο ἀναφερόμενο στό Θέατρο, καί μεταφρασμένο ἀπό τ' ἀγγλικά. Δέν εἴταν μόνο ἡ κατάφωρη ἀναρμοδιότητα ἐκείνου πού τό εἶχε μεταφράσει, ἡ ἄγνοια τῆς σωστῆς ὁρολογίας, οἱ ἀπίθανοι νεολογισμοί. Εἴταν ἡ ἀνατριχιαστική κακογουστιά τῆς γλώσσας, ὁ βασιβουζουκισμός τοῦ μεταφραστῆ ἀπέναντι στή δημοτική. Τέτοια κείμενα, ἀκόμα καί τυπική πιστότητα ἂν ἔχουν, εἶναι καθαυτό ἐγκληματικά. Ἔπρεπε νά στιγματίζονται. Πολλές φορές μοῦ ἔχει τύχει νά συλλογιστῶ πώς θά εἴταν δημιουργικότερο νά εἴχαμε κριτική τῶν μεταφράσεων παρά κριτική τῶν πρωτότυπων βιβλίων. Ἐπιτέλους ἐκεῖνος πού γράφει ἕνα κακό βιβλίο ζημιώνει μόνο τόν ἑαυτό του. Ὁ κακός μεταφραστής ὅμως, κι' ὁ ἐκδότης πού τόν ἔχρισε, ἐπιβουλεύονται τό σύνολο. Ὀχυρώνονται πίσω ἀπό ἕνα μεγάλο ἤ γνωστό ὄνομα ξένου συγγραφέα, καί τυφλώνουν καθέναν πού τό ἐμπιστεύτηκε.

Περιορισμός τοῦ κακοῦ σ' ὅλο του τό πλάτος εἶναι βέβαια πράγμα ἀδύνατο. Διαφώτιση μονάχα τῆς κοινῆς γνώμης πρέπει νά γίνεται, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά φυλάγονται ὅσο μποροῦν ἀπό τίς ἐνέδρες. Εἶναι ἐξαιρετικά λυπηρό μιά στιγμή τόσο σημαντική στίς δυνατότητές της καί στήν ἐχεμύθειά της ὅσο αὐτή - ἐδῶ, στιγμή ὅπου ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ προσανατολίζεται ἔντονα πρός τήν αὐτογνωσία καί τήν οὐσιαστική μόρφωση, νά κακοπέφτει. Θά ἔπρεπε ὅμως νά μελετηθεῖ μέ κάποιον τρόπο τό πρόβλημα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τουλάχιστον τούς κορυφαίους κλασικούς. Μιά νομοθετική του ρύθμιση δέν θά εἴταν ἴσως κάτι πρακτικά ἀνέφικτο. Ὑπό τόν ὅρο νά συνοδεύεται κι' ἀπό ἀνάλογη θετική λύση.

Ποιά; Ν' ἀναλάβει, ἐνισχυόμενος ἀπό τό κράτος, τήν ἔκδοση αὐτῶν τῶν κειμένων ἕνας ὑπεύθυνος Ὀργανισμός. Ἕνας Ὀργανισμός πλαισιωμένος ἀπό εἰδικό γνωμοδοτικό σῶμα καί πού νά μήν ἀποβλέπει σ' ἐμπορικό κέρδος. Τέτοιους Ὀργανισμούς ἔχουμε· οἱ δικαιοῦχοι τῶν μεταφράσεων (μιλᾶμε πάντα γιά τίς ἐλάχιστες καθιερωμένες, ἀλλά καί γιά κεῖνες πού θά γίνουν κατά παρακίνηση τοῦ εὐεργετικοῦ αὐτοῦ μέτρου) δέν θά ἔχουν καμμιάν ἀντίρρηση βέβαια νά τίς παραχωρήσουν σ' ἕναν τέτοιο ἐκδότη, πού θά τίς πληρώνει μάλιστα καλλίτερα ἀπό τούς ἰδιῶτες. Αὐτονόητο συμπλήρωμα τοῦ μέτρου θά εἶναι, φυσικά, νά ἐξασφαλίζεται ἡ σταθερή κυκλοφορία τῶν κειμένων καί ἡ πολύ χαμηλή τους τιμολόγηση. Κάθε νέα μετάφραση πού θά κρίνεται καλλίτερη ἀπό τήν ὑπάρχουσα, θά τήν ἀντικαθιστᾶ, ἤ τό πολύ - πολύ θά παίρνει θέση κοντά της.

Δέν ἰσχυρίζομαι πώς μιά τέτοια πρωτοβουλία δέν θά προκαλέσει τίς καθιερωμένες στήν Ἑλλάδα διχογνωμίες, ἀντεγκλήσεις, σκανδαλοθηρίες, βρισίδια διά τοῦ Τύπου, διασυρμούς, συκοφαντίες καί ὅλα τά εὐώδη ἐκεῖνα ἄνθη πού θεωροῦνται στόν τόπο μας ἀπαραίτητο ἄρτυμα τῆς δημόσιας ζωῆς. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἀξιοποιοῦνται μ' αὐτά τά μέσα. Ἀλλά ὁ μόνος τρόπος νά μείνει κανένας ἀνέπαφος ἀπό πιτσιλίσματα εἶναι ν' αὐτοκαταδικάζεται στήν ἀδράνεια. Κι' αὐτό εἶναι χειρότερο, γιατί καί τούς ἀθῶους ζημιώνει καί τούς πονηρούς ὠφελεῖ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ
ΦΙΛΑΣ ΦΙΛΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Ἰανουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΞΕΦΑΝΤΩΜΑ

3-7

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅταν ξεσπάζει μιά κρίση ἠθική, ὅπως αὐτή πού συνταράζει τή χώρα μας τίς τελευταῖες τοῦτες ἡμέρες, δημιουργεῖται αὐτομάτως μιά παραίσθηση: πώς κάτι δίχως προηγούμενο συντελέστηκε ξαφνικά, πώς κάτι πού πήγαινε καλά μονομιᾶς χάλασε, στράβωσε. Ἔχει κανένας τήν ἐντύπωση πώς ὅλοι εἴμασταν πολύ εὐχαριστημένοι μέ τήν ὑπάρχουσα πρίν κατάσταση, γιά τόν πολύ ἁπλό λόγο πώς δέν εἴχαμε τίποτα τό σοβαρό νά τῆς καταλογίσουμε. Καί ἡ ἀπότομη ἀντίθεση μέ κάτι πού τήν ἀνατρέπει τώρα, μιά αἰφνίδια ἀποκάλυψη ἄς ποῦμε, μᾶς κάνει ν' ἀγανακτήσουμε, νά ἐξεγερθοῦμε.

Δυστυχῶς ἡ ἀλήθεια εἶναι πολύ διαφορετική. Ὅ,τι ἀποκαλοῦμε «σκάνδαλο» δέν ἀποτελεῖ ἕνα νέο δεδομένο. Σκάνδαλο δέν εἶναι κάποιο στοιχεῖο καινούργιο, ἀπροσδόκητο, ἀλλότριο, πού ἔρχεται νά παρεισφρήσει σάν ξένο σῶμα σέ μιάν ἰδανική ἁρμονία καί νά τή διαταράξει. Σκάνδαλο σημαίνει, ἐνιά φορές στίς δέκα, ἀποκάλυψη μιᾶς ἀνώμαλης ἤ νοσηρῆς πραγματικότητας μέ μακρυά ἱστορία. Ὅ,τι ξαφνικά ἔρχεται στό φῶς, ὑπῆρχε, εἴτανε γνωστό, μονάχα ἀπό μικρότερο κύκλο ἀνθρώπων—αὐτό εἶν' ὅλο. Τό σπυρί ξαφνικά ἀνοίγει, ξεχύνει τό περιεχόμενό του, τή δυσοσμία του. Τότε, ἐκεῖνοι πού τό ἀνέχονταν γιατί δέν εἴταν καί τόσο πολύ ἀντικειμενικά ἐνοχλητικό, δηλαδή δέν τούς ἐξέθετε, κυριεύονται ἀπό ἱερή μανία καθαρμοῦ. Ἕνας ὡμός ρεαλιστής θά ἔμπαινε στόν πειρασμό νά πεῖ πώς ἐνοχλοῦσε λιγότερο ἡ ὕπαρξη τοῦ κακοῦ καί περισσότερο ἐνοχλεῖ ἡ ἀποκάλυψή του.

Φυσικά εἶναι κι' ἐκεῖνοι πού δέν ἤξεραν τίποτα, δέν ὑποπτεύονταν. Ἄς τούς ἀποδώσουμε δικαιοσύνη. Εἶναι κι' ἐκεῖνοι—εἰδικότερα στήν τωρινή περίπτωση—πού κάτι ἄκουγαν, κάτι ὑποψιάζονταν, ἀλλά δέν εἶχαν ἁπτά δεδομένα, δηλαδή θετικές καταγγελίες, γιά νά κρίνουν. Τέλος εἶναι οἱ πολλοί πού κάνουν τή σκέψη πώς ὅλα εἶναι σχετικά, πώς ἄλλο ν' ἀσχημονεῖς σέ περιορισμένο κύκλο κι' ἄλλο νά ὑψώνεσαι, μαζί μέ τά πάθη σου, σέ θέσεις περίοπτες, ὑπεύθυνες, εὐαίσθητες, ὅπου ἡ ποιότητά σου ἀντανακλᾶ σέ θεσμούς ὁλόκληρους, τούς χαντακώνει. Σ' αὐτά ὅλα ὑπάρχει ἕνα ποσοστό ἀλήθειας. Μονάχα ὅμως ἕνα ποσοστό. Γιατί—ἄς μιλήσουμε ξεκάθαρα: Τό περιστατικό πού καταγγέλλεται καί πού φαίνεται νά συνταράζει τίς συνειδήσεις σήμερα, προκαλεῖ τέτοιο σάλο ἐπειδή δέν ἀφορᾶ ἕνα μόνον ἄτομο. Μπορεῖ σάν εἰδικό σύμπτωμα, σάν ψυχοπαθολογική περίπτωση, νά εἶναι κάτι μεμονωμένο—τό εὐχόμαστε νά εἶναι. Στήν πραγματικότητα, ξεσηκώνει θύελλα γιατί δίνει διέξοδο σέ μιάν ἀπό καιρό ὀγκωμένη ὀργή. Καί ἡ ὀργή εἶχε συσσωρευτεῖ γιατί ὅλοι ὑποπτεύονταν, χρόνια καί χρόνια τώρα, πώς κάτι σάπιο ὑπάρχει στό βασίλειο τῆς Δανίας. Κάτι πολύ σάπιο καί σέ σημαντική ἔκταση.

Ἡ ἀπόδειξη; Μά ἡ πλειοψηφία! Ὁ ἐγκαλούμενος τώρα δέν διαλέχτηκε μονάχος του. Εἴχαμε τό σύμπτωμα πιθανότατα μεμονωμένο, ἄς τό ὑποθέσουμε ἀκόμα καί ἀνύπαρκτο· ἄς φτάσουμε ὡς ἐκεῖ. Ναί ἀλλά κάποια σκιά ὑποψίας δέν πλανιόταν ἀπό πρίν; Αὐτό δέν θά τό ἀρνηθεῖ κανένας. Σκιά ὑποψίας ἔστω ἄδικη, ἔστω ἀκαθόριστη. Τί σημαίνει! Σέ τέτοιες θέσεις, σέ τέτοια ἀξιώματα, δέν προωθεῖ κανένας πρόσωπα πού δέν ἔχουν προεξασφαλίσει τό ἀπόλυτα ἀδιάβλητο. Οὔτε τ' ἀδικεῖ ἄν δέν τά προβάλει. Δέν προκαλεῖ κανένας, καί μάλιστα μέ κυνισμό, τή δημόσια γνώμη. Δέν ἐκθέτει τό κῦ-

3-8

ρος θεσμῶν ἀρκετά κιόλας πληγωμένων, καί πού δέν εἶναι ἰδιοκτησία κανενός. Γιά νά τό κάνει, γιά νά τό ἀποφασίσει, θά πεῖ πῶς κινήθηκε ἀπό ἐλατήρια πού αὐτά τά ἴδια δέν εἶναι ἀδιάβλητα. Κάτι πολύ περισσότερο: Πῶς ἐκφράζει μέ τήν πράξη του μιά κατάσταση γενικότερη, ἠθικά ἀρρωστημένη.

Καί ἐδῶ εἶναι ἡ οὐσία. Στό θόρυβο πού γίνεται αὐτές τίς ἡμέρες διαισθάνεται κανένας κάτι σάν μιά ἔνοχη προσπάθεια νά ὑπογραμμιστεῖ, νά βαρύνει ἡ εὐθύνη ἑνός συγκεκριμένου προσώπου γιά νά ἐλαφρωθεῖ ἀντίστοιχα κι' ἐπιτήδεια ἡ εὐθύνη τῶν ἄλλων, τῶν πολλῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό παθητικό ἤ ὄχι τοῦ ἐγκαλουμένου, θά ἔλεγε κανένας πώς διαβλέπει μιά τάση μεταβολῆς του σέ ἀποδιοπομπαῖο τράγο, γιά νά ξορκιστεῖ στό πρόσωπό του τό ἐπικρεμάμενο κακό. Ὅμως ὁ ἀμερόληπτος καί νηφάλιος κριτής, αὐτός πού θά κατόρθωνε νά μήν παρασυρθεῖ ἀπό τό ρεῦμα καί τούς χλευασμούς τῆς ἀγορᾶς, θά στεκόταν μέ κάποια περίσκεψη, μ' ἐνδόμυχη θλίψη μπροστά στό φαινόμενο. Γιατί — ἀνάγκη νά τό ξαναποῦμε στόν νέο τοῦτο συνειρμό—δέν εἶναι κάτι μεμονωμένο παρά φαινομενικά μονάχα. Στήν πραγματικότητα ἐκφράζει μιά κατάσταση. Κι' ὄχι μόνο τήν κατάσταση ἑνός μόνο θεσμοῦ.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ κάτι πολύ περισσότερο ἀπό ἕνα σκάνδαλο. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά κρίση. Τήν κρίση αὐτή δέν τήν ἐκφράζει ὁ ἐκλεγείς. Τήν ἐκφράζουν οἱ ἐκλέξαντες. Ἂν ὁ κόσμος αὐτός - ἐδῶ πιστεύει στόν ἑαυτό του, σ' ὅ,τι προβάλλει καί διατυμπανίζει γιά ἀρχές του—ἠθικές, πολιτικές, ὁποιεσδήποτε—τότε πρέπει μέ παρρησία καί μέ θάρρος νά διαστεῖ ν' ἀναγνωρίσει τήν πραγματικότητα: Νά ἐπισημάνει τή φύση καί τήν ἔκταση τοῦ κακοῦ. Νά τό συνειδητοποιήσει. Νά τό συσχετίσει μέ τά ἱστορικά δεδομένα καί νά βγάλει ριζικά συμπεράσματα Εἶναι μιά διαδικασία σέ βάθος, δυσκολότατη, πού ἀπαιτεῖ διαύγεια μυαλοῦ καί γενναιότητα. Ἀλλά δέν ὠφελεῖ καί νά κλείσει τά μάτια του κανένας, μέ τήν ἐλπίδα πώς θά τήν ἀποφύγει. Ἀκόμα πιό κουτό, ὁλέθριο, θά εἶταν ἐκεῖνο πού μοιάζει νά ξεμυτίζει σάν ἀπόπειρα ἐδῶ - ἐκεῖ: νά ἐπιδιωχθεῖ ἕνας ἀνίερος ἐλιγμός, νά δημιουργηθεῖ ἕνα βολικό ἄλλοθι, ὅπως γίνεται σ' ἄλλες περιστάσεις, ὅπου γιά τά λάθη μας καλοῦνται νά εὐθύνονται ἀποκλειστικά οἱ ἀντίπαλοί μας. Μή μᾶς ποῦνε τώρα καί πῶς γιά τήν κρίση πού μαστίζει τήν Ὀρθοδοξία φταίει ὁ κομμουνισμός! Θά εἶταν, ὅπως λένε καί οἱ Γάλλοι, σάμπως νά βάζει κανένας μπροστά τ' ἁλέτρι καί πίσω τά βώδια.

Κρίση λοιπόν. Ἀλλά τί κρίση; Συνειδήσεων; Ἀλλοίμονο: Ὄχι. Κρίση συνειδήσεων σημαίνει ἀναταραχή ἐσωτερική, σοβαρή, δραματική, δοκιμασία ψυχῶν. Κρίση συνειδήσεων σημαίνει αἰφνίδια καί κάθετη διατύπωση διλήμματος, ὅπου παίζεται ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς ζωῆς, τό νόημά της. Κρίση συνειδήσεων σημαίνει καμπή ἐπικίνδυνη τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὅπου τά μεγάλα ἐσωτερικά ἐρείσματα κλονίζονται, ὅπου ἡ ἀναπνοή κόβεται, ὅπου τά μάτια βουρκώνουν. Τίποτα τέτοιο στή φασαρία πού ζοῦμε αὐτές τίς ἡμέρες. Μή μᾶς ξεγελᾶνε μιά - δυό ἐδῶ - ἐκεῖ θεαματικές χειρονομίες. Στό σύνολο ἔχουμε τό φαινόμενο μιᾶς ἐξαπολυμένης ἀγορᾶς πού γαυριάζει, σφυρίζει, βωμολοχεῖ, γιουχαΐζει, κάνει φτηνό πνεῦμα μέ χοντρό ἁλάτι, διασύρει, γελοιοποιεῖ, σαρκάζει, μέ δυό λέξεις: γλεντάει. Κρίση ἀνυποληψίας λοιπόν κι' ὄχι κρίση συνειδήσεων, αὐτό εἶναι! Αὐτοκολακευόμαστε ὅταν λέμε ἤ πιστεύουμε τό δεύτερο. Τό γεγονός πού ζοῦμε εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετό του.

Κι' ἐδῶ, στό σημεῖο εἰδικά τοῦτο, πρέπει νά ἐγκύψει ὁ μελετητής. Γιατί τάχα αὐτό τό ξεφάντωμα; Τί δηλοῖ; Γιατί τό κῦμα τῆς εὐθυμίας, τῆς λοιδωρίας, τ' ἀνέκδοτα πού πληθαίνουν ὥρα τήν ὥρα, ἡ πλημμύρα ἀπό λογοπαίγνια πονηρά, ἐξυπνάδες διφορούμενες, ἐπιθεωρησιακά ἀστεῖα, ὑπαινιγμούς ἄσεμνους, οἶστρο τοῦ πεζοδρομίου; Θάλεγε κανένας πώς δέν περίμενε παρά ἕνα σύνθημα, ἕνα πρόσχημα, ἡ ἀγορά γιά νά ξεσπάσει. Πῶς εἶναι ἐνθουσιασμένη πού τό βρῆκε. Ὅλα εἶταν ἕτοιμα, τό ἀνδρείκελο στημένο, ἡ ἀποθήκη μέ τίς ἐκρηκτικές ὕλες γεμάτη, τό σπίρτο ἀναμμένο. Κολακευόμαστε νά πιστεύουμε πώς πρόκειται γιά δυναμίτη καί κάστρο. Εἶταν, ἁπλούστατα, πυροτέχνημα ἀποκριάτικο.—Ποῦ πᾶμε; Πῶς φτάσαμε ἐδῶ; Τί θ' ἀπομείνει; Ποιός φταίει; Τί πρέπει νά γίνει;—Αὐτά εἶναι ἐρωτήματα, κι' ὄχι τό ἄν ἡ ὑπόθεση θά θεωρηθεῖ πώς κλείνει, κουκουλώνεται, μέ μιά παραίτηση γιά «λόγους ὑγείας» ἴσως, κι' ἀπό κάτω μιάν ἐξαναγκασμένη ὑπογραφή.

Τέλος τοῦτο: Τί σχέση ἔχουν ὅλ' αὐτά μέ τή θρησκεία; Καμμιά ἀπολύτως. Μέ τόν Κλῆρο ὅμως μεγάλη. Ἰδού ἡ κρίσιμη ἀντιδιαστολή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Ἰανουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΦΥΓΟΔΙΚΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-9

Ἕνα μικρό—μικρό σέ σχῆμα—περιοδικό, καθαρά ἰδεολογικό, τόσο ἰδεολογικό πού νά διανέμεται δωρεάν, ἡ «Εὐθύνη» τοῦ κ. Κ. Ε. Τσιρόπουλου, ἔθεσε σέ μερικούς φίλους του ἕνα ἐρώτημα: Ποιά εἶναι ἡ σύγχρονη αἴσθηση τοῦ χρόνου. Τό θέμα ἔχει πλάτος. Θά ἔβλεπε κανένας ὄχι ἁπλᾶ μιάν ἀπάντηση σ' ἔρευνα νά βρίσκεται σ' ἀδυναμία νά τό ἐξαντλήσει, ἀλλά ἀκόμα κι' ἕνα ὁλόκληρο δοκίμιο. Ὁ χῶρος τῆς στήλης αὐτῆς - ἐδῶ, μεσοδρομίς στό ἕνα καί στ' ἄλλο, μπορεῖ νά τό θίξει χωρίς οὔτε ἀπέναντι στήν ἔρευνα νά προτρέξει, οὔτε τό δοκίμιο νά καταστήσει περιττό. Ἄλλωστε πρόκειται γιά θέμα μέ πάρα πολλές πλευρές. Ἄς ἰδοῦμε πρόχειρα μερικές, πού προσφέρονται στό ἄμεσο ἀντίκρυσμα.

Εἶναι, πρῶτα - πρῶτα, κάτι πολύ ἐπίκαιρο. Ὄχι γιατί τό θεωρητικό πρόβλημα Χρόνος δέν ἀπασχόλησε λίγο - πολύ ὅλους τούς καιρούς· ἀλλά γιατί τό συγκεκριμένο θέμα «ψυχολογικός χρόνος» δέν πῆρε ποτέ ὡς τώρα τέτοια ἔξαρση. Ἀπό τήν εἰσαγωγική τούτη τοποθέτηση κιόλας, γίνεται ὑποθέτω αἰσθητό πώς δέν μιλᾶμε γιά τή φιλοσοφική ἔννοια χρόνος. Μιλᾶμε γιά μιάν εἰδική ποιότητα τῆς σύγχρονης ζωῆς. Κύριο, ἀποφασιστικό της γνώρισμα, ἡ πανθομολογημένη ἐπιτάχυνση. Οἱ ὅροι τοῦ πολιτισμοῦ —ἄς μή διαστοῦμε νά τόν ποῦμε «τεχνικό», δηλαδή ἄς μή τόν περιορίσουμε—ἔχουν κάνει τό ρυθμό ὅλων τῶν ἐκδηλώσεών μας γοργότερο. Γοργότερα ἀπό παλιά δέν γίνονται μόνον οἱ μετακινήσεις, οἱ μετατοπίσεις μέσα στό χῶρο καί στό χρόνο. Γοργότερα γίνονται καί οἱ ἐξελίξεις. Γοργότερα ὡριμάζουν τά παιδιά, γοργότερα παλιώνουν οἱ ἀξίες, γοργότερα φθείρονται οἱ καταστάσεις. Στήν παράληλη αὐτή ἐπιτάχυνση τόσων πραγμάτων δέν δικαιολογεῖται, φυσικά, νά ἰδοῦμε μιάν ἁπλή σύμπτωση. Ἐνιαῖοι παράγοντες τήν προσδιορίζουν, ἄρα ὑπάρχει ἕνας κεντρικός ὅρος πού ὑπαγορεύει τόν γενικό ρυθμό. Ἄς τόν εἰποῦμε ἀόριστα «ὁ σύγχρονος πολιτισμός» γιά ν' ἀποφύγουμε τήν παρέκκλιση σέ ἄλλο στόχο.

Τί εἶναι ἐκεῖνο πού φέρνει σήμερα σέ πρῶτο ἐπίπεδο τόν ψυχολογικό χρόνο σ' ἀντίθεση μέ τό φυσικό χρόνο; Τί εἶναι, μ' ἄλλα λόγια, ἐκεῖνο πού προβάλλει ἐδῶ τό σχετικό σ' ἀντιπαραβολή μέ τό ἀπόλυτο; Ἡ ἔντονη διαφοροποίηση τοῦ πρώτου, τοῦ ψυχολογικοῦ χρόνου. Πάντοτε βέβαια εἶταν ποικίλος, κυμαινόμενος, ἀφοῦ εἶταν καί ὑποκειμενικός. Πάντοτε ὁ ἄνθρωπος πού περίμενε κάτι εὐχάριστο ἔβρισκε τό κύλισμα τοῦ χρόνου πολύ ἀργό, ἐνῶ ἐκεῖνος πού ζοῦσε, πού χαιρόταν τό εὐχάριστο, ἔβρισκε τό κύλισμα τοῦ χρόνου πολύ γοργό. Οἱ διακυμάνσεις ὅμως αὐτές ἔμεναν αὐστηρά ὑποκειμενικές, πρῶτο, κι' ἐναλλάσσονταν σταθερά, ἔπειτα, ἔτσι πού νά ἐξασφαλίζεται μεταξύ τους μιά ἰσορροπία. Κανένας ἀνθρώπινος ὀργανισμός δέν μπορεῖ ν' ἀντέξει σέ μιάν ἐπίμονη, μόνιμη καθυστέρηση τοῦ ἐσωτερικοῦ του χρόνου χωρίς νά φρενιάσει, ὅπως καί δέν μπορεῖ ἀκίνδυνα νά παραδοθεῖ στό ἀντίθετο, στόν ἀνεμοστρόβιλο τῆς ροῆς. Ὅλα πεῖθουν πώς εἴμαστε ρυθμισμένοι σύμφωνα μέ μιάν οἰκονομία ἐναλλασσόμενων ταχυτήτων, κι' αὐτό μοιάζει ἀναγκαῖο ὄχι γιά λόγους μηχανικούς ἀλλά γιατί προσδιορίζει τίς διαφορετικές στάσεις πού παίρνουμε ἀπέναντι στό φαινόμενο τῆς ζωῆς, ἄρα τίς ἐπί μέρους ἀποτιμήσεις της. Ἀπό τό σύνολο τῶν ἀποτιμήσεων τούτων καί τό συσχετισμό τους βγαίνει ἡ κεντρική, ἡ θεμελιακή ἀποτίμηση: ἐκεῖνο δηλαδή πού ἐπέχει γιά μᾶς θέση «νοήματος» τῆς ζωῆς—ἐλλείψει κάθε ἀντικειμενικά προσεπικυρωμένου ἄλλου.

Φανταστῆτε ἕναν ἄνθρωπο καταδικασμένον νά ζεῖ ἀλύτρωτα μέσα σ' ἕνα κλουβί ἀπό ἐκεῖνα πού εἶχε ἐπινοήσει, καθώς λένε, ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ὁ ΙΑ' γιά τούς ἐχθρούς του. Ἕνα κλουβί ὅπου μονάχα μισοξαπλωμένος χωροῦσε κανένας. Οὔτε νά σηκωθεῖς ὄρθιος, οὔτε νά τεντωθεῖς χάμου. Ὅσο κι' ἄν ἄλλαζες στάσεις, τό κορμί δέν μποροῦσε ποτέ νά βρεῖ ἀνάπαυση, οἱ πόνοι σέ λίγο γίνονταν ἀφόρητοι, τά μέλη στρεβλώνονταν, τό κορμί παραμορφώνόταν. Καί νά ξέρεις πώς δέν θά βγεῖς ποτέ ἀπό κεῖ - μέσα. Φανταστῆτε τώρα τό αἴσθημα τοῦ χρόνου γιά τόν κατάδικο: ἑνός χρόνου πού κυλοῦσε μάταια, στό κενό, ἀφοῦ δέν εἶχε στήν ἄκρη του κάποιαν ἐλπίδα νά θαμποφέγγει, ἐκτός ἀπό τό θάνατο. Νομίζω πώς δύσκολα μπορεῖ νά βρεθεῖ τελειότερη παράσταση τοῦ διαιωνισμένου ψυχολογικοῦ χρόνου.

Ἄς πάρουμε τώρα ἕνα ἀντίθετο παράδειγμα: Τήν περίπτωση ἑνός φυγόδικου πού τόν κυνηγᾶνε ἀδυσώπητα, νύχτα - μέρα. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει, θεωρητικά, τήν ἐλευθερία του, τρέχει σέ βουνά, σέ λαγκάδια, σέ κάμπους, κι' ἐνόσω τρέχει ξέρει ἡ ἐλπίζει πώς δέν θά τόν πιάσουνε, σώνει μονάχα νά μή σταθεῖ, νά μή σκοντάψει, νά μή γονατίσει, καί προπάντων νά μήν καθήσει νά ξαποστάσει, πολύ λιγότερο νά κοιμηθεῖ. Ἡ ζωή του εἶναι ταυτισμένη μέ μιάν ἀδιάκοπη φυγή. Ὅσο φεύγει θά ὑπάρχει, ἀλλιῶς χάθηκε.

Τό πρῶτο παράδειγμα εἶναι ἱστορικό. Τό δεύτερο φανταστικό: γιά τόν πολύ ἁπλό λόγο πώς κανενός ἀνθρώπου ἡ ἀντοχή δέν μπορεῖ νά φτάσει σέ τέτοια ὅρια. Θἄρθει ἔτσι κι' ἀλλιῶς μιά στιγμή ὅπου ἡ σύλληψη, μ' ὅλα της τά ἐνδεχόμενα, θά τοῦ γίνει προτιμότερη. Στό μεταξύ, ἔχει κι' αὐτός ἕνα αἴσθημα τοῦ χρόνου μέσα του, πού κυλάει τόσο ὁρμητικά ὅσο γοργή εἶναι ἡ σωματική φυγή του μέσα στό χῶρο: γιατί ξέρει πολύ καλά πώς ἡ φυσική του ἀντοχή εἶναι περιορισμένη κι' ὅτι κάθε στιγμή πού περνάει τόν φέρνει κοντύτερα στό ἀναπόφευκτο. Κι' ὅμως φεύγει. Γιατί; Γιατί μέσα του ἔχει χυθεῖ ὁ πανικός. Φεύγει μέ κάποιο ὁμοίωμα ἐλπίδας, τρεμόσβυστο, καί φεύγει χωρίς ἐλπίδα, φεύγει γιά νά φεύγει. Ἡ ἀπόγνωση βρίσκεται πέρα ἀπό τό σύνορο τῆς λογικῆς.

Μποροῦμε νά μιλήσουμε—παίρνοντας τό παράδειγμα τοῦτο γιά τίποτα παραπάνω ἀπό παράδειγμα—γιά μιά «ψυχολογία τοῦ φυγόδικου». Εἶναι τό αἴσθημα ἑνός ρυθμοῦ φρενιασμένου, πού ἔγινε ἐξάλλως καλπασμός, μιά ὁρμητική ροή τῶν γύρω. Δέν προφτάνεις νά ἰδεῖς τίποτα, ν' ἀφομοιώσεις τίποτα, μιά βουλιμία γι' ἀπεραντοσύνη, τυφλή δίψα σωτηρίας σέ συνεπαίρνει, παλμός στήν καρδιά πού φούσκωσε, πάει νά σέ πνίξει. Ἡ ἐλευθερία, ἔτσι, χάνει τό νόημά της, τό ἀπεριόριστο τοῦ χώρου γίνεται εἰρωνεία, χλευασμός, ἡ αὐτοσυνείδηση ζαρώνει, καταντάει ἕνα ἐλάχιστο, τρομοκρατημένο ζωάριο. Πέρα ἀπό ἕνα ὅριο στήν ταχύτητα—συμπέρασμα—ἡ ζωή παύει νά εἶναι ζωή. Χάνει τό περιεχόμενό της.

Ἡ ψυχολογία τοῦ φυγόδικου, ἄν εὑρύνουμε τό στενό παράδειγμα, θά ἰδοῦμε πώς εἶναι ἡ ψυχολογία τῆς ἐποχῆς μας. Μή μᾶς ξεγελάει ἡ ἀπουσία τοῦ στοιχείου ἐπίγνωση. Ὁ φυγόδικος πού ἔχουμε μέσα μας εἶναι ἕνας μεταφυσικός δραπέτης. Αὐτό σημαίνει πώς δέν ἀποκτᾶ συνείδηση τῆς καταδίκης του παρά σ' ἐξαιρετικές στιγμές, μέσ' ἀπό εἰδικά εὐαίσθητες καταστάσεις. Τό ἁμάρτημά του εἶναι πώς διετάραξε ἀλόγιστα τήν ἰσορροπία τῶν ἐσωτερικῶν ρυθμῶν, ἤρθε δηλαδή σ' ἀντίθεση μέ κάτι πού μοιάζει πολύ μέ φυσικό νόμο. Εἴδαμε πώς ὁ ψυχολογικός χρόνος εἶτανε πάντοτε σχετικός καί κυμαινόμενος, τό μανόμετρό του σημείωνε ἀνώτερες καί κατώτερες πιέσεις, πάντοτε ὅμως γύρω ἀπό ἕναν ἄξονα σταθερό. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας, φερμένος μ' ἔπαρση πάνω στά φτερά τῆς τεχνοκρατικῆς αἰσιοδοξίας του, ἀποφάσισε νά ἐγκαταστα θεῖ μόνιμα στήν περιοχή τῶν ἀνωτέρων πιέσεων, νά τήν κάνει καθεστώς. Θέλησε τήν ἀκραία ἔνταση ἔμβλημα τῆς ζωῆς του.

Ἡ κατάσταση τούτη, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὅρια τῆς φυσικῆς ἀντοχῆς καί τά προβλήματα πού αὐτή θέτει, θά μποροῦσε νά μή θυμίζει τήν περίπτωση τοῦ φυγόδικου; Σημειώνουμε τό ἐρώτημα γιατί τέτοια φαίνεται πώς εἶταν ἡ πρόθεση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου: νά παραδιάσει μιά κατάσταση χωρίς καί νά κηρυχτεῖ παραβάτης. Νά ὅμως πού τό ἀλάφιασμα τῆς ψυχῆς, σύμπτωμα τῆς φυγοδικίας, ξεπρόβαλε. Ὁ πανικός πού ζοῦμε δέν εἶναι ἀπό ὅλους συνειδητός, σημαίνει ὅμως νύχτα - μέρα τά τύμπανα τοῦ συναγερμοῦ μέσα στό αἷμα μας, γίνεται φυσικός ἀνασασμός μας. Καί νά ἡ ἁπλησιάζει πού δέν προφτάνουμε νά χαροῦμε τίποτα. Πᾶμε ν' ἀγγίξουμε σχήματα, ν' ἀγκαλιάσουμε μορφές· ὅλα φεύγουν, γλυστρᾶνε, γίνονται ἴσκιοι. Βλέπουμε τό βράδι μας νά κατεβαίνει προτοῦ ζεσταθοῦμε στόν ἥλιο τοῦ μεσημεριοῦ, κάτι ἀσυμπλήρωτο, λειψό, θρηνεῖ μέσα μας καί δέν μποροῦμε νά τό ἐξακριβώσουμε, γιά νά τοῦ ποῦμε τά λόγια πού παρηγοροῦν μόνον ὅταν ταιριάζουν. Τί γυρεύουν ὅλοι αὐτοί οἱ λαχανιασμένοι, οἱ ἱδρωκοπημένοι ἄνθρωποι γύρω μας; Δέν τό ξέρουν. Βλέπεις τούς ἱκανοποιημένους, τούς βέβαιους γιά τήν προσωπική τους ἐπιτυχία, καί συλλογιέσαι πώς ἄν α ὐ τ ο ί εἶναι οἱ ἀμειβόμενοι, τότε ἡ ἐπιτυχία μά τήν ἀλήθεια εἶναι συνώνυμο τῆς εὐτέλειας—ἄρα διατρανώνεται ἔτσι, εἰρωνικά, μιά μεταφυσική ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου.

Τί συμβαίνει; Πρέπει νά δεχτοῦμε πώς ὁ ψυχολογικός χρόνος, ὅταν σ' ὁρισμένη μορφή του ξεπερνάει τό ἄτομο καί κυριεύει τά μεγάλα σύνολα, εἰσχωρεῖ στό αἷμα, γίνεται ἐσωτερικός ρυθμός. Ὕστερα γίνεται μέτρο. Μέτρο τῆς ζωῆς. Τή χρονομετρεῖ, τήν ἀποτιμᾶ. Ἔχουμε ἔτσι μιά ποσότητα πού μεταβάλλεται σέ ποιότητα. Ποιότητα τοῦ ἀπατηλοῦ, τοῦ τιποτένιου. Ποιός πιστεύει σήμερα στήν ἱερή ἀξία τῆς ζωῆς;

Θἄρθει ἕνας καιρός ὅπου οἱ ἄνθρωποι, λιγότερο ἁπλοϊκά περήφανοι ἀπό τώρα, θά ψάξουν νά βροῦν τρόπους γιά ν' ἀποκαταστήσουν μέσα τους τή χαμένη ἰσορροπία τοῦ χρόνου. Σώνει οἱ διαταραχές πού θά ἔχουν μεσολαβήσει νά μήν εἶναι ἀνεπανόρθωτες. Ἀλλά γιά τοῦτο θά πρέπει νά ξυπνήσουν ἀπό τώρα, οἱ συγκαιρινοί μας — ἄν ὑποτεθεῖ πώς τό μποροῦν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Φεβρουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΙΑΣΟΣ ΠΟΙΚΙΛΙΩΝ

3-10

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅταν ξεσπάζει μιά κοινωνική κρίση μέσου μεγέθους, ψάχνουμε, ὅπως καί σ' ἐκεῖνες πού καταλήγουν σ' ἐπανάσταση ἤ καί ἐξέγερση, τίς μεγάλες, νά βροῦμε τ' ἀπώτερα αἴτια, πέρα ἀπό τά πολύ συγκεκριμένα, τά προσωπικά. Ἄν ἔχουμε, πραγματικά, κάπως ἀναλυτικό πνεῦμα καί διάθεση νά ἐμβαθύνουμε στά πράγματα, ἀνακαλύπτουμε πίσω ἀπό τά ἄτομα πού ἐκφράζουν τήν κρίση αἴτια γενικότερα, κάποτε τόσο γενικά ὥστε τά ἄτομα νά μοιάζουν ἁπλά τους σύμβολα, οὔτε κάν φορεῖς τους. Ἔτσι, αὐτό πού διακριβώνουμε, εἶναι οἱ ἱστορικοί συντελεστές τοῦ φαινομένου. Ὁ ὄχι πολύ ἐπίμονος ἐρευνητής θά σταθεῖ ἐκεῖ. Ἀφοῦ κατόρθωσε ν' ἀποκαταστήσει στά συστατικά του στοιχεῖα ἕναν πίνακα μέ πλάτος ἱστορικό, τοῦ φτάνει. Δέν ἐπιμένει. Ἡ ἱστορία ἔχει τό θέλγητρό της, τήν ἐπική της αὐτάρκεια.

Ὁ λιγότερο ὅμως ρωμαντικός ἐρευνητής θά πρέπει νά προχωρεῖ περισσότερο σέ περιοχές πού δέν ἔχουν ἴσως τόση γοητεία. Θά πρέπει νά ζητάει, πέρα ἀπό τό καιρικό, τό μόνιμο. Πέρα ἀπό τό ἔπος τό ἦθος. Ἐξηγοῦμαι: Πάρετε μιάν ἐπανάσταση, τή Γαλλική ἄς ποῦμε. Τά ἱστορικά της αἴτια εἶναι εὔκολα ἐξακριβώσιμα: Διαφθορά τῆς ἡγεσίας, κοινωνικά ἄνιση μεταχείριση τῶν πολιτῶν, φορολογικές ἐπιβαρύνσεις ὄχι πειστικά δικαιολογημένες, φθορά ἑνός καθεστῶτος πού συμπλήρωσε τόν ἱστορικό του κύκλο, ἀνυπομονησία γιά ἄνοδο ἑνός νέου κόσμου κλπ. Ἡ ἀπαρίθμηση μπορεῖ νά μακρύνει χωρίς ν' ἀλλάξει ἐπίπεδο. Ἄν ἡ αἰτιολόγηση σταματήσει ἐδῶ, δέν θά εἶναι λειψή καθόλου.

Κι' ὅμως θά τῆς λείπει ἕνας ὅρος σπουδαῖος. Αὐτός εἶναι ὁ προσωπικός, ὁ ἰδιωτικός συντελεστής. Γιατί ὁ τάδε, ὁ δεῖνα καί ὁ ἄλφα ἔγιναν ἐπαναστάτες; Γιατί ὁ βήτα, ὁ γάμα καί δέλτα τούς πολέμησαν μέ λύσσα, σάν ἀντιδραστικοί; Γιατί ὁ ἔψιλον κι' ὁ ζήτα ἀδράνησαν; Ἕνα αἴτιο ἱστορικό κρύβεται βέβαια πίσω ἀπό τόν καθένα τους. Κρύβεται ὅμως κι' ἕνα αἴτιο—δηλαδή πολλά αἴτια, σύνθετα, περίπλοκα—«καθαρῶς προσωπικά. Ἐδῶ ἀρχίζει ἡ περιοχή τοῦ φευγαλέου καί τοῦ ἀστάθμητου. Δέν εἶναι ἡ ἔσχατη. Πίσω ἀπ' αὐτήν κρύβεται κι' ἄλλη ἀκόμα —αὐτό εἶναι τό παράδοξο. Πέρα ἀπό τήν προσωπική ἰδιοσυγκρασία καί τή συμπτωματολογία της κρύβεται πάλι κάτι γενικό: ἡ ἀνθρώπινη φύση. Τό ἐλατήριο τῶν ἐλατηρίων. Ὁρίστε νά τό ὑποβάλλετε σέ μιάν ἀπογραφή!

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τά μεγάλα γεγονότα—ἐπαναστάσεις, ἐξεγέρσεις—κατά μέρος. Μπάζουν στήν ἀναζήτησή μας τόν ἱστορικό συντελεστή καί μᾶς μπερδεύουν μέ μιάν ἄχρηστη ὠραιοπάθεια. Ἄς πά-

ρουμε γεγονότα μετριοφρονέστερα, ὅπως αὐτά πού σημαδεύουν τόν καθημερινό μας βίο: αὐτά πού κουβεντιάζονται τό πολύ - πολύ σέ κύκλους, φτάνουν καμμιά φορά ὡς τίς στῆλες τῶν ἐφημερίδων, παίρνουν διαστάσεις σκανδάλων ἤ ἔντονου σχολιασμοῦ. Ὅλα τους ἀφήνουν μιάν ἐνιαία ἐντύπωση: πώς κάτι διασύρθηκε, ξέπεσε, γελοιοποιήθηκε ἤ ἔχασε τό κῦρος του. Παρευρισκόμαστε κάθε μέρα στ' ἀποκαλυπτήρια προσώπων πού διέθεταν κάποιο γότηρο, σέ διαψεύσεις κι' ἐκπτώσεις. Τό φαινόμενο μοιάζει γραφικό μονάχα. Δέν εἶναι. Φθείρει σταθερά μέσα μας κάτι, μιάν ἀπρόσωπη ἐμπιστοσύνη πρός ἀξίες τῆς ζωῆς. Ἄν οἱ ἡλικιωμένοι ἄνθρωποι φτάνουν μιά μέρα νά ἔχουν τήν ἀποκαμωμένη αὐτή κι' ἀνάλγητη ἔκφραση στά μαραμένα τους χείλη εἶναι γιατί ἔζησαν πολλές, πάρα πολλές διαψεύσεις. Ἡ πεῖρα τους εἶναι ἕνα νεκροταφεῖο ἀξιῶν.

Σέ κύκλους στενότερους ἤ πλατύτερους ζοῦμε κάθε μέρα τό ἀκόλουθο φαινόμενο. Λέμε: «Περίεργο πράμα! Ὁ τάδε ἔμοιαζε τόσα νά ὑπόσχεται. Ἤξυπνος εἶταν, μορφωμένος εἶταν, ἱκανότητες εἶχε, φυσικά προσόντα, ἐπιμέλεια. Εἴχαμε στηρίξει σ' αὐτόν τόσες ἐλπίδες. Πῶς ξαφνικά βγῆκε ἔτσι σκάρτος; Ἀλλόκοτο!». Σημειῶστε πώς δέν πρόκειται γι' ἀποτυχημένους. Οἱ ἀποτυχημένοι—αὐτό εἶναι τό φαινομενικά παράδοξο — δέν προκαλοῦν ἀπογοητεύσεις. Ὁ ἀποτυχημένος ἀποσύρεται ἀπό τό προσκήνιο, δέν ἐνοχλεῖ, ζεῖ μιά τρειμόσθυστη, συγκινητική ζωή τοῦ περιθωρίου. Ὄχι. Οἱ διαψεύσεις μας εἶναι ὅλοι ἐπιτυχημένοι. Δεξιοτέχνες τῆς ἐπιτυχίας, προικισμένοι μέ λάμψη, εὐλυγισία, θετικές ἱκανότητες, νέμονται τά ὑλικά καί τά ἠθικά ἀγαθά τῆς ζωῆς μέ πολλή ἄνεση. Ἀπαρτίζουν τό θίασο τῆς καθημερινῆς μας ψυχαγωγίας.

Καί νά ἡ μοιραία λέξη: Θίασος. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δέν εἶναι γιά πέταμα κι' ἄς μήν εἶναι μεγαλοφυΐες. Ἄλλωστε ἡ ζωή δέν βασίζεται ἀναγκαστικά στίς μεγαλοφυΐες, πού εἶναι σπάνιες καί κάποτε τρομαχτικές. Ἡ μεγαλοφυΐα μοιάζει σάν κάτι ἀναπάντεχο, μιά διαταραχή σχεδόν τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ὅποιος λέει «νόμος» λέει μεσότης. Οἱ δεξιοτέχνες μας εἶναι πρωταγωνιστές τῆς μετριότητας, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει. Οἱ μετρημένες ἱκανότητές τους θά εἶταν ἀρκετές γιά νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες πού ὑποσχέθηκαν, ἄν δέν συνέβαινε κάτι ἄλλο, κάτι κρίσιμο: Ἄν δέν εἶταν στερημένοι ἀπό αὐθεντικότητα. Οἱ δεξιοτέχνες αὐτοί δέν εἶναι ἐκεῖνο πού δείχνουν πώς εἶναι· τό παριστάνουν.

Ἔχουμε γύρω μας ἡγέτες πού παριστάνουν τόν ἡγέτη, διανοούμενους πού παριστάνουν τό διανοούμενο, κληρικούς πού παριστάνουν τόν κληρικό, ἐπιστήμονες πού παριστάνουν τόν ἐπιστήμονα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ὁπλισμένοι μ' ἐξωτερικές ἱκανότητες, αἰσθητά εὐνοημένοι ἀπό τή φύση, ἔχουν κάποιο μοιραῖο ἐλάττωμα στήν ἐσωτερική τους σύσταση, κάτι πού τούς ψευτίζει. Τούς λείπει ἡ γνησιότητα, τό ἦθος τό ἀναγκαῖο γιά τόν ἰσχυρισμό τους, ἡ συνέπεια. Κοκκορεύονται κι' ἐπιδεικνύονται ἐκεῖ πού θά χρειαζόταν μονάχα κρυφό καί βαθύ πάθος, διάθεση ἀποστολική. Φτηναίνουν τή ζωή μας, τήν κάνουν παράσταση θιάσου ποικιλιῶν. Μόνη τους ἔγνοια εἶναι νά προωθοῦνται καί νά γυαλίζουν, νά εἰσπράττουν καί νά ποζάρουν. Σφετερίζονται τά δικαιώματα μιᾶς φυσικῆς ἀριστοκρατίας, ἐνῶ, κανονικά, δέν θά ἔπρεπε νά εἶναι παρά μόνον οἱ κωμικοί τοῦ θιάσου, πού διασκεδάζουν μέ παρωδίες τό κοινό.

Ἕνας ὀξύς θεωρητικός τοῦ Θεάτρου, Σκανδιναβός, λέει κάπου πώς ὅλοι γενικά οἱ ἄνθρωποι, τά δύο τρίτα τῆς ζωῆς μας, παριστάνουμε μᾶλλον παρά πού «εἴμαστε». Αὐτό ἀφορᾶ τήν κοινωνική ὑπόκριση, πού σημαίνει κατάσταση ἀνάγκης. Οἱ ἰστρίωνες ὅμως πού λέμε ὑποκρίνονται τά τρία τρίτα τῆς ζωῆς τους, γιατί πίσω ἀπό τό ψιμύθιο δέν ὑπάρχει πρόσωπο καί πίσω ἀπό τό κοστούμι δέν ὑπάρχει ψυχή. «Ἰστρίωνες» δέν λέγονται οἱ κακοί ἠθοποιοί πού δέν πετυχαίνουν· λέγονται οἱ κακοί ἠθοποιοί πού πετυχαίνουν. Ἀπό τόν καλλιτέχνη διαφέρουν σέ τοῦτο: ὅτι ὁ καλλιτέχνης ὑποβάλλει ἀλλά δέν ἀπατᾶ, ἐνῶ αὐτοί ἀπατοῦν καί δέν ὑποβάλλουν. Δέν ἔχετε τήν ἐντύπωση πώς ζῆτε μιά πτήση ὅταν αὐτοί κρατᾶνε τό πηδάλιο. Τό πολύ - πολύ χαζεύετε καθώς τούς βλέπετε νά κάνουν τίς ἀκροβασίες τους ψηλά στόν ἀέρα. Χαζεύετε κ' ὕστερα κουνᾶτε τό κεφάλι σας, φεύγετε ἀποκαρδιωμένοι. Παίρνετε μέσα σας τό κενό, ἀπαρηγόρητο.

Νά πῶς ξεπέφτουν οἱ ἠθικές ἀξίες τοῦ κόσμου ἤ μιᾶς χώρας, πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀδειάζουν, πῶς ἡ ζωή φτηναίνει. Ὅταν οἱ ἰστρίωνες πληθαίνουν, ὅταν ἀρχίσουν νά δίνουν τόν τόνο, νά νομοθετοῦν, ὅταν γίνουν ὑπόδειγμα τῆς ἐπιτυχίας, τότε τό ἔδαφος κουφιαίνει, ἡ ἀνυποληψία γενικεύεται, ἡ δυσπιστία κυριαρχεῖ. Ἕνας κόσμος μέ πολλούς ἰστρίωνες, εἶναι ἕνας κόσμος στήν παρακμή του. Γιατί οἱ ἰστρίωνες διδάσκουν τήν ἐλαστικότητα δολιχοδρομίας, τή σχετικότητα τῆς τιμῆς, τή νοθεία καί τόν κυνισμό, τήν ὑποκρισία καί τήν ἀπιστία. Οἱ κρίσεις τότε ἀρχίζουν νά ξεσπάζουν ἀλλεπάλληλες. Στήν ἀρχή προκαλοῦν τήν προσοχή, ἐπισημαίνονται, παίρνουν σχεδόν δραματικό χαρακτῆρα. Ὕστερα, σιγά - σιγά, ὅλοι τίς συνηθίζουν, εἶς θεωροῦν αὐτονόητες. Ἡ εὐαισθησία χάνεται. Καί μιά μέρα τό ἔδαφος βουλιάζει δίχως κἄν πάταγο, μέσα σέ μιάν ἀποθέωση ἀπό σκόνη πυέντη, τῆς ἀγορᾶς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Φεβρουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΑ ΖΕΙ ΚΑΝΕΙΣ Ἢ ΝΑ ΜΗ ΖΕΙ;

3-12

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολλές καί γόνιμες σκέψεις γεννάει ἡ πυκνή σέ περιεχόμενο, ποιότητα, συλλογή δοκιμίων τοῦ κ. Κ. Ι. Δεδόπουλου «Ἡ ζωή καί τό πνεῦμα». Θά μποροῦσε κανένας νά σταθεῖ στό κάθε θέμα τῆς συλλογῆς καί μ' αὐτό γι' ἀφετηρία ν' ἀπογειωθεῖ σέ νέους, δικούς του ρεμβασμούς, νά διαγράψει στό χῶρο τοῦ λογισμοῦ ἑλιγμούς, παραλλαγές, ἐλεύθερα σχεδιάσματα. Εἶναι, θαρῶ, ἡ τρανότερη ἀπόδειξη τῆς ἀρετῆς ἑνός τέτοιου βιβλίου. Μόνον ὁ στοχασμός πού γεννάει τό στοχασμό εἶναι ἐνάρετος. Ὁ στοχασμός ὁ δίχως ἀπογόνους, λέγεται δόγμα. Ἀπό τίς πολλές ὡστόσο γόνιμες σελίδες τοῦ κ. Δεδόπουλου θά διαλέξω γιά νά σταθῶ σήμερα τίς σημαντικές ἐκεῖνες πού ἀφιερώνει στό θέμα τῆς αὐτοκτονίας. Σκοπός μου δέν εἶναι νά τίς συνοψίσω ἤ νά τίς σχολιάσω. Ἔχουν τήν αὐτάρκειά τους· περιορίζομαι νά τίς συστήσω. Τό θέμα ὅμως τό ἴδιο, παρουσιάζει μιάν ἐπικαιρότητα πέρα ἀπό ὅλες τίς ἐπικαιρότητες: Εἶναι σταθερά ζωτικό τό θέμα πού ἀγγίζει ἄμεσα τό νόημα καί τήν ἀξία τῆς ζωῆς.

Ἔχω κι' ἄλλοτε θυμίσει τό βαρύ λόγο τοῦ Ἀλμπέρ Καμύ: «Δέν ὑπάρχει παρά μόνον ἕνα πραγματικό σοβαρό φιλοσοφικό θέμα: ἡ αὐτοκτονία. Νά κρίνεις ἄν ἡ ζωή ἀξίζει ἤ δέν ἀξίζει νά τή ζεῖς εἶναι ἴσο μέ τό ν' ἀπαντᾶς στό θεμελιακό ἐρώτημα τῆς φιλοσοφίας». Ἄν ὅμως ὁ στοχαστής τοῦ «Μύθου τοῦ Σισύφου» θέτει τό πρόβλημα στό φιλοσοφικό ἐπίπεδο, αὐτό δέν σημαίνει πώς μόνο, ἤ καί κατά κύριο λόγο, θεωρητικά μπορεῖ κανένας νά τό προσπελάσει. Ὁ καθένας εἶναι φυσικό νά τό ἀντικρύζει ἀπό τή δική του ὀπτική γωνία. Τοῦ ὑπογραφόμενου εἶναι ἡ δραματική. Προτείνω λοιπόν νά τό ψηλαφήσουμε μ' ἐπίκεντρο μιά σελίδα κορυφαια, αὐτήν ὅπου τό πρόβλημα ἔχει διατυπωθεῖ κάθετα, ἀπό τό πνεῦμα τῆς Τραγωδίας. Εἶναι ὁ φημισμένος μονόλογος τοῦ Ἅμλετ στήν Γ' πράξη τοῦ ὁμώνυμου δράματος.

Ἡ προχειρότερη καί πιό διαδεδομένη παρεξήγηση τοῦ μονόλογου «Νά ζεῖ κανείς ἤ νά μή ζεῖ» εἶναι νά τόν θεωροῦν ρεμβασμό ἐν ψυχρῷ. «Ὁ Ἅμλετ τώρα φ ι λ ο σ ο φ ε ι», λένε. Καί ναί μέν δέν μποροῦν νά ἐξηγήσουν τό ἀνεξήγητο, δηλαδή πῶς ἕνας φιλοσοφικός μονόλογος κρατάει στό θέατρο τό θεατή κρεμασμένον ἀπό τά χείλη τοῦ προσώπου πού τόν ἀπαγγέλλει, ἐνῶ κανονικά θά ἔπρεπε νά τόν κάνει νά χασμουρηθεῖ, ἡ πεποίθηση ὅμως παραμένει πώς πρόκειται γιά κείμενο πού ἔχει ποιότητα, θερμοκρασία, ὑφή, φιλοσοφικοῦ διαλογισμοῦ. Εἶναι ἡ κλασική παρεξήγηση: Ἕνα τμῆμα δραματικοῦ λόγου φημισμένο κρίνεται καθ' ἑαυτό, φιλολογικά, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐσωτερικές του συναρτήσεις, τά βιώματα τοῦ ἥρωα πού προηγήθηκαν ἤ πού ἕπονται. Στήν περίπτωση τούτη λησμονεῖται ἐντελῶς σέ τί ψυχολογική κατάσταση ἀφήσαμε τόν Ἅμλετ τρεῖς σελίδες πιό πάνω. Ξεχνιέται πώς ἡ τελευταία μας συνάντηση μαζί του εἶταν ὁ φλογισμένος μονόλογος «Τώρα εἶμαι μόνος μου» μετά τήν ἀποχώρηση τῶν θεατρίνων, μιά ἀπό τίς πιό παράφορες στιγμές τοῦ ἥρωα.

Ἔχει μεσολαβήσει βέβαια μιά ἀλλαγή εἰκόνας (γιά τή μετάβαση ἀπό τή Β' στή Γ' πράξη δέν κάνω λόγο, γιατί αὐτή στόν Σαίξπηρ εἶναι ἐντελῶς συμπτωματική, οὔτε κάν κανονισμένη ἀπό τόν ἴδιον), ὁ δραματικός χρόνος ὅμως ἀπό τήν προηγούμενη εἰκόνα σέ τούτην εἶναι συνεχής, ἡ ροή τῶν γεγονότων ἀδιάπτωτη. Κι' ὅμως: ὁ Ἅμλετ τοῦ «Νά ζεῖ κανείς ἤ νά μή ζεῖ» μοιάζει νά βρίσκεται σ' ἐντελῶς διαφορετική διάθεση. Γιατί; Μιά μετάπτωση σημειώθηκε μέσα του, μιά ἀπό τίς ἀκραῖες ἐκεῖνες μεταπτώσεις τίς τόσο χαρακτηριστικές τῆς ἰδιοσυγκρασίας του. Αὐτό σημαίνει ἄραγε καί πώς ἔπεσε ὁ ἐσωτερικός του τόνος, ὁ ὑψηλός πυρετός τῆς ψυχῆς του; Ὄχι, καθόλου. Ἀπό τή στιγμή στόν προμαχώνα, ὅπου τοῦ ἔχει γίνει ἡ φριχτή ἀποκάλυψη, πρίν ἀκόμα, ἀπό τήν πρώτη μας γνωριμιά μαζί του, ὥς τήν ὥρα τοῦ τέλους, ὥς τό «τ' ἄλλα εἶναι σιωπή», ὁ Ἅμλετ ἐν ἠρεμεῖ ποτέ· εἶναι ὁ μόνος σαιξπηρικός ἥρωας πού δε. θά τόν γνωρίσουμε ποτέ ἐν ἀναπαύσει. Ὡστόσο μιά ἔξαψη μοιάζει μέ ξαφνικό ὠκεάνειο κῦμα: Περνάει ὁρμητικά, μουγγρίζοντας, μέ ἄγρια ἀφροβολή καί τό ἀκολουθεῖ ἕνα βαθούλωμα ἀβυσσαλέο πού κολπώνεται πρός τά κάτω, σέ μελανά τάρταρα. Καί τό ἕνα καί τ' ἄλλο εἶναι εἰκόνες τῆς τρικυμίας. Τό «Νά ζεῖ κανείς ἤ νά μή ζεῖ» προβάλλει τήν ἀπόγνωση ὕστερα ἀπό τήν ἀγανάκτηση, τήν κατάδυση ὕστερα ἀπό τή λύσσα.

Γιατί τά σημειώνουμε ὅλ' αὐτά; τί σημασία ἔχουν γιά τό ζήτημά μας; Αὐτήν - ἐδῶ: Πώς τό θέμα «αὐτοκτονία», ἀπό τήν ἴδια τήν ὑφή του, δέν εἶναι ἀφηρημένο, θεωρητικό. «Ὄχι ἡ α ἤ ἡ β ἤ ἡ γ ἄποψη τῆς ὑπάρξεως —παρατηρεῖ σωστά ὁ κ. Δεδόπουλος — ὄχι τό ἄθροισμα τῶν ἰδιαιτέρων αὐτῶν ἀπόψεων, ἀλλ' αὐτή ἡ ὕπαρξη στήν ἀπόλυτότητά της, μπαίνει κάτω ἀπό τό ἐρώτημα τοῦ αὐτοκτόνου». Καί νά γιατί διαλέξαμε μιά κορυφαία στιγμή δραματικοῦ ἔργου γιά νά τό εἰκονογραφήσουμε. Τό ἐρώτημα γιά τήν ἀξία ἤ τή μηδαμινότητα τοῦ ὑπάρχειν, ἄν μποροῦσε ὁ ἄνθρωπος να τό ἀντιμετωπίζει καίρια κι' ἐντατικά ἐν ψυχρῷ, χωρίς μιάν εἰδική ψυχική παρόρμηση, δηλαδή ὄχι σά βίωμα ἀλλά σάν θεώρημα, δέν θά εἶχε καμμιάν ἀπολύτως ἀξία. Θά εἶταν ἁπλούστατα ἕνας τερατώδης παραλογισμός. Μιά διάνοια, ἕνας Λόγος πού ἀρνεῖται τόν ἑαυτό του, δίχως κάποιον εἰδικό ψυχικό τόνο πού νά τοῦ δίνει δραματικό νόημα, σημαίνει ἀφαίρεση πού αὐτοαναιρεῖται—σχῆμα ἄρα χλευαστικά ὀξύμωρο. Ἡ ἀπόκρουση ὅμως τοῦ ὑπάρχειν σάν ἀποτέλεσμα, σάν ἔνδειξη μεταφυσικῆς ἀνταρσίας, αὐτό εἶναι κάτι ὄχι μονάχα νοητό ἀλλά καί θερμό, ἀνθρώπινο. Τό «Νά ζεῖ κανείς ἤ νά μή ζεῖ» εἶναι ἡ τελειωτική στήν τελειότητά της διατύπωση τῆς μεταφυσικῆς ἀνταρσίας.

Γι' αὐτό καί γίνεται μέσα σέ θερμοκρασία κρυφοῦ πυρετοῦ. Ἡ πορεία του—ἄς πάρουμε τόν μονόλογο κι' ἄς τόν ξαναδιαβάσουμε—δέν ἐντοπίζεται στήν αὐχμηρή περιοχή τῆς θεωρίας. Ἔχει μιάν ὑποδόρεια συναισθηματική κίνηση, ξεσηκώνει στό πέρασμά της μεγάλα πουλιά τῆς φαντασίας, πού ἀρχίζουν νά φτεροκοπᾶνε ἀλαφιασμένα, βαρυφτέρουγα: «Θάνατος — ὕπνος'—ὕπνος! Ἴσως ὄνειρα!». Οἱ τρόμοι ξύπνησαν, ὀρθώθηκαν: Ἐκεῖ, στή χώρα «ἀπ' ὅπου δέ γυρίζει ταξιδιώτης», σέ περιμένουν ὄνειρα ἴσως, καί τά ὄνειρα δέν μποροῦν νά ταράξουν τήν καθαρή διάνοια, τόν ἀφηρημένο Λόγο. Τό πλάσμα μονάχα τό ἱκανό νά πονάει και νά κλαίει μποροῦν νά τρομάξουν, τήν ἰδεατή αὐτή προέκταση τῆς σάρκας πού ζαρώνει ὅταν τήν κεντᾶνε, πού ἀνατριχιάζει ὅταν τή φοβερίζουν, γιατί ξέρει πώς εἶναι τρωτή κι' εὐαίσθητη.

Ἔτσι, ἐκεῖνο πού δίνει τό ἡρωϊκό του ἀνάστημα στό μονόλογο τοῦ Ἅμλετ, εἶναι—κι' ἄς μοιάζει αὐτό ἀντιφατικό — τό δείλιασμά του. Ἕνας ρεμβασμός ἀνθρώπου δίχως φαντασία καί δίχως «ὄνειρα» μπροστά στό κατώφλι τῆς ἀβύσσου, δέν θά εἶχε τίποτα τό δραματικό. Στό θέατρο, θά μᾶς ἄφηνε ἀδιάφορους. Ἀλλά καί οὔτε εἶναι ἐρασιτεχνική, πεισιθάνατη κλίση πρός τήν αὐτοκατάργηση αὐτή πού ὑποβάλλει τόν μονόλογο στόν Ἅμλετ. Ἔντονη, καταλυτική ἀπογοήτευση καί ἀηδία γιά τά ἐδῶθε ἀπό τόν τάφο τόν ἐξαναγκάζουν νά μελετήσει τό πήδημα στό ἐπέκεινα. Ἀπό ἐδῶ λοιπόν τό γνωστό, ἀπό ἐκεῖ τό ἄγνωστο. Ἀδιέξοδο. Αὐτό τό ἀδιέξοδο εἶναι τό μεταφυσικό μήνυμα τοῦ ἔργου.

Ὁ «Ἅμλετ» εἶναι ἡ τραγωδία ἡ δίχως καταφυγή, καί κατά τοῦτο ἐγκαινιάζει, συνοψίζει ὁλόκληρο τό νόημα τῆς νεώτερης Τραγωδίας. Γιά τόν ἀρχαῖο τραγικό ἥρωα τό δίλημμα διατυπωνόταν διαφορετικά. Ἡ πτώση του, σάν ἐνδεχόμενο, εἶχε πρῶτα καί κύρια ἠθική σημασία: Τραυματισμός τῆς φιλαυτίας θανάσιμος, κακή ὑστεροφημία, ἀπώλεια τοῦ θείου δώρου τῆς ζωῆς, στέρηση τῆς εὐλογίας πού εἶναι τό φῶς, ὅλ' αὐτά ἄφηναν τήν ψυχή τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ ἥρωα ἀπαρηγόρητη, πολύ περισσότερο πού ἡ ἀποχώρησή της θά γινόταν πρός ἕναν κόσμο ἐλάσσονα, σκιώδη, βουτηγμένον σ' αἰώνιο σούρουπο—τόν Ἅδη. Δέν ὑπάρχει λοιπόν ἐδῶ τό ἀβέβαιο, τό φρικιαστικό. Ὑπάρχει μιά θλιβερή βεβαιότης. Ἀπό τότε ἴσαμε τόν «Ἅμλετ» μεσολάβησε κάτι κρίσιμο: ὁ Χριστιανισμός. Τώρα τό ἀδιέξοδο δέν σημειώνεται πιά ἀνάμεσα σέ μιά χαρά καί σέ μιά θλίψη· σημειώνεται ἀνάμεσα σέ μιά θλίψη καί σέ μιά φρίκη. «Κοιλάς δακρύων» τό ἐντεῦθεν, ἄβυσσος τό ἐπέκεινα. Παράδοξο: Ὁ κόσμος αὐτός πού ἔκανε σύμβολό του τό λάβαρο τῆς Ἀνάστασης, δέν μπόρεσε τελικά νά ὑποτάξει τό τέρας τοῦ δικοῦ του Ἅδη.

Τό γιατί εἶναι ἄλλη ἱστορία, πού θά μᾶς πήγαινε μακρυά. Ἡ θρησκείο ἔχει τή λογική της, πού δέν εἶναι πάντα ἡ λογική τῆς κοινῆς ψυχολογίας. Ἄς περιοριστοῦμε στό ἄμεσο θέμα μας. Ἡ αὐτοκτονία, πράξη θερμή, τῆς ψυχῆς, ὄχι τοῦ ἐγκεφάλου, περιέχει τήν ἀνταρσία, γι' αὐτό καταδικάζεται ἀπό τό χριστιανικό πνεῦμα, κι' ὄχι γιατί—ὅπως πολύ σωστά παρατηρεῖ ὁ κ. Δεδόπουλος—ἡ μικροαστική ἀντίληψη τή θεωρεῖ ἐκδήλωση δειλίας τάχα. Ποιός μπορεῖ ποτέ νά πεῖ μέ βεβαιότητα τί ἀπό τά δυό ἀπαιτεῖ μεγαλύτερο ἀφρός: ὁ θάνατος ἤ ἡ ζωή;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Φεβρουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

SIC TRANSIT...

3-13

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ένα δημοσίευμα της περασμένης Παρασκευής μᾶς προτείνει μιάν εὐκαιρία γιά ἱλαρότητα. Κάπως σκληρή ἱλαρότητα, τ' ἀναγνωρίζω, ὅμως ἄν τό βασανίσουμε λιγάκι θά ἰδοῦμε πώς ὅλες οἱ ἱλαρότητες εἶναι στήν οὐσία τους σκληρές, ἀφοῦ βασίζονται σέ παθήματα συνανθρώπων μας. Στήν περίπτωση πού λέμε, τήν ἱλαρή διάθεση τήν προκαλεῖ ἡ παρακμή ἑνός εἰδώλου. Εἰδώλου ἀπό σκιά. Τῆς ἴσαμε χτές ξακουστῆς, κοσμαγάπητης, ἐμπρηστικῆς Μαίριλυν Μονρόε.

Θά ὁμολογήσω μέ συντριβή πώς δέν ἀνήκω—δηλαδή δέν ἀνῆκα—στούς θαυμαστές της. Ἀναγνωρίζω πώς αὐτό ἐκφράζει ἕνα εἶδος ἠθικῆς ἀναπηρίας, ἀφοῦ τό πλῆθος τους εἶταν τόσο πού ν' ἀποτελεῖ κάτι πολύ περισσότερο ἀπό μιά παγκόσμια, συντριπτική πλειοψηφία: αὐτόχρημα ἕνα καθεστώς. Νά ὅμως πού ἀκόμα καί τά μέ τόσο πλατειά βάση καθεστῶτα δέν εἶναι ἀκλόνητα. Τό δημοσίευμα τῆς Παρασκευῆς μᾶς πληροφορεῖ πώς τό καθεστώς Μονρόε ἔχει μπεῖ πιά στή σκοτεινή του φάση. Καί κάπως ἀπότομα θαρῶ. Ἐμεῖς τουλάχιστον οἱ ἀπ' ἔξω, οἱ ὄχι μυημένοι, δέν εἴχαμε συλλάβει τά προάγγελα σημεῖα τῆς ἀνατροπῆς. Μέναμε μέ τή χαζή ἐμπιστοσύνη σέ μιάν ἐξουσία ἀτράνταχτη, ἀμετακίνητη, ἀπρόσβλητη κι' ἀπό τό χρόνο κι' ἀπό τήν ἀπιστία. Ὄνειρα φροῦδα! Ὁ χρόνος εἶναι ἀνάλγητος καί ἡ ἀπιστία φυσικός νόμος. Ἡ Μαίριλυν Μονρόε, μᾶς λέει ἡ εἴδηση τῆς Παρασκευῆς, ἔχει πατήσει—φρίκη!—τά τριανταέξη. Ὅσο γιά τήν εὔνοια τῶν πιστῶν της, αὐτή πετάει τώρα πιά σέ ἄλλους οὐρανούς, ὅπου σελαγίζουν ἄλλα ἀστέρια.

Οἱ λεπτομέρειες τῆς παρακμῆς τοῦ ξανθοῦ εἰδώλου πού ἔκανε κι' ἕνα συγγραφέα - σοβαρόν ἄνθρωπο νά γίνει γιά μιά στιγμή διεθνής ἀτραξιόν, εἶναι καθαυτό σπαραχτικές: Ἀναγκάζεται, λέει, νά ἐξαφανίζει τήν προσωπικότητά της κάτω ἀπό μιά κόκκινη περούκα. Κατεβαίνει ἀπό τό ἀεροπλάνο καί κανένας δέν βρίσκεται ἐκεῖ νά τῆς προσφέρει λουλούδια ἤ νά τῆς ζητήσει αὐτόγραφα. Κρύβεται στήν πολυτελῆ ἔπαυλή της τοῦ Χόλλυγουντ, ὅπου ὑποτίθεται πώς διαβάζει σενάρια ἤ συνέρχεται ἀπό κάποια ἐγχείρηση. Τέλος, τό συγκλονιστικότερο ἀπ' ὅλα: ἡ σιλουέτα της, ἀξίας ἑκατομμυρίων δολλαρίων, ἀρχίζει νά χάνει τίς φημισμένες, τίς ἀνάρπαστες ἀπό τόσα ἑκατομμύρια μάτια ἀναλογίες της. Τώρα, εἰδικά στό σημεῖο τοῦτο, θά ἐπιτρεπόταν ἴσως ν' ἀναρωτηθεῖ κανένας ἄν εἶταν οἱ ἀναλογίες ἀκριβῶς πού ἔθελγαν τούς θαυμαστές τῆς Μονρόε ἤ οἱ δυσαναλογίες της. Οἱ ἀνεπαίσθητες, ὑποβλητικές δυσαναλογίες. Τό λόγο τόν ἔχουν ἐδῶ οἱ αἰσθητικοί. Ἡ ἐ-

3-14

πόλυτη ἀναλογία, ἡ ἰδανική, ἡ ὑπερτέλεια, συγκινεῖ; Ἢ μήπως χρειάζεται μιά μικρή, ἐλάχιστη ἔστω, δόση δυσαναλογίας, ὑπερβολῆς; Κάτι μοῦ λέει πώς ἡ τελευταία αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ ψῆφος τοῦ διαβόλου, ἡ μόνη ἱκανή νά βάζει τό αἷμα τῶν θνητῶν σέ κίνηση. Χωρίς νά ὑπολογίσουμε καί τό πρόβλημα—τό καθαρά μεταφυσικό—ποιός εἶναι ὁ χρυσός κανόνας γιά τίς ἀναλογίες καί ἀπό ποιάν αὐθεντία ἀντλεῖ τό κῦρος του. Ἀδιάφορο: Ἡ Μαίριλυν Μονρόε διέθετε τελειότητες συναρπαστικές, ἰδού τό βέβαιο. Καί στήν περιοχή αὐτή τῶν εἰδώλων ἀπό σάρκα πού προβάλλεται πολλαπλασιασμένη στήν ὀθόνη, ὁ θαυμασμός, ἡ λατρεία, δέν μοιάζουν τόσο θρησκευτικά ὅσο ἡ κατάνυξη μπροστά στίς μαρμάρινες θεότητες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἄς ἀφήσουμε πού κι' ἐκεῖνες ἔβαζαν τή φαντασία τῶν θνητῶν σέ πειρασμό, μέ ἀποτέλεσμα νά τούς ἐπινοεῖ ἀδιάκοπα σκάνδαλα καί ἀταξίες.

Λογικά, ὁ ἀπόλυτα ἁγνός θαυμασμός θά ἔπρεπε νά ἔχει γι' ἀντικείμενο τήν ἀσχήμια· γι' αὐτό καί τό μεσαιωνικό πνεῦμα, τό ὄχι καί τόσο ἁπλοϊκό ὅσο συνήθως νομίζεται, πολέμησε μέ φανατισμό, μέ λύσσα, τήν ὁμορφιά, προέβαλε σάν ἀρετή τή δυσμορφία. Ἡ ἀσχήμια ἔχει κι' ἕνα ἄλλο ἀτού: Δέν πάσχει ἀπό τόν Χρόνο, δέν κινδυνεύει ἀπό τίποτα. Ἡ ὁμορφιά ὑπόκειται πάντα στόν κίνδυνο νά γίνει ἀσχήμια, ἡ ἀσχήμια εἶναι προφυλαγμένη ἀπό τόν κίνδυνο νά γίνει κάποτε ὁμορφιά. Ἔτσι καί κατορθώσει νά πείσει γιά τήν ἱερότητά της ἡ ἀσχήμια, θά τή χαίρεται πάντοτε, ἐσαεί. Ἀκόμα καί ἡ ἀρρώστια, ὁ θάνατος, οἱ μεγάλοι αὐτοί ἐχθροί τοῦ ὀνείρου, θά τῆς εἶναι σύμμαχοι, θά τήν τονίζουν, θά τήν ἐξαίρουν. Ἡ ἀσχήμια, γιά νά συνθέσει τή δική της ἱερότητα, θά ἐπινοήσει μιά νέα γεύση τοῦ ὑπερούσιου: τή φρίκη. Ὅλες οἱ λατρεῖες οἱ βασισμένες στό πνεῦμα τῆς ἀσχήμιας, ἔχουν τήν ἱερή φρίκη στή βάση τους. Τίς γνώρισε κι' ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός κόσμος, στό πρόσωπο τῶν Ἐρινύων. Οἱ ἄλλες λατρεῖες, οἱ βασισμένες στήν ὁμορφιά, δέν γλυτώνουν ἀπό τό πονηρό, γιατί, καλή ἡ θεωρία, ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἀποτελεῖ μιά ἀδιάσπαστη ἑνότητα, δέν ξεχωρίζει καί τόσο εὔκολα, στήν πράξη, τό αἰσθητικό ἀπό τό αἰσθησιακό. Οὔτε καί ξέρουμε ἄν τό πρῶτο δέν εἶναι παρά μιά ἐξιδανικευτική μετουσίωση τοῦ δεύτερου. Ἔχουμε λοιπόν νά διαλέξουμε πάντα ἀνάμεσα στό πονηρό καί στό φρικιαστικό. Τό καθένα ἔχει τούς ὀπαδούς του. Ἡ Μαίριλυν Μονρόε, χωρίς νά τό θέλει, μόνο καί μόνον ἐπειδή ἔτσι τήν εἶχε πλάσει ἡ Φύση, στρατολογοῦσε τούς δικούς της ἀπό τούς πονηρούς.

Εἶναι οἱ πιό ἀψίκοροι. Λακίζουν στήν πρώτη εὐκαιρία. Καί δέν εἶναι μόνον ἀψίκοροι· εἶναι καί ἄσπλαχνοι: Κατασπαράζουν ψυχρά, ἀτάραχα, τό ἄλλοτε ἴνδαλμά τους. Σά νά τό τιμωροῦν ἔτσι γιά τό μεθύσι πού τούς ἔδωσε, γιά τήν εὔνοια πού τοῦ ἔδειξε ἡ Μοῖρα νά τό ξεχωρίσει, γιά τήν ἐξουσία πού εἶχε πάνω στούς πολλούς. Στήν ἀδιαφορία τους τήν προσβλητική ὑπάρχει κάτι σά χαιρεκακία καί σά φθόνος πού θριαμβεύει, σάν ἀνταρσία σκλάβων ἀναρχική, μηδενιστική. Ἕνα εἴδωλο πού πέφτει εἶναι μιά μικρή ὑποχθόνια ἐπανάσταση κι' ἀφήνει γιά μιά στιγμή ν' ἀχνογραφεῖ στόν ὁρίζοντα, φευγαλέος, ὁ ἴσκιος τοῦ σατανισμοῦ. Ἕνα κρύο, θαμπό γέλιο ἀκούγεται, σά σούρσιμο σαύρας πού τρυπώνει.

Ἡ Μαίριλυν Μονρόε θέλησε νά καθιερωθεῖ σάν ἠθοποιός μέ τάλαντο—ὁλοκληρώνω τήν εἴδηση—καί δέν τό κατόρθωσε. Νά ὁ κόκκος τοῦ τραγικοῦ. Θέλησε, τό παρανάλωμα αὐτό τῆς ἔξαλλης κοινῆς γνώμης, νά ρίξει ἄγκυρα σέ κάτι πιό στέρεο, ν' ἀποκτήσει ἕνα αἴσθημα ἀσφάλειας, ἔστω καί συμβολικό, γιατί μάντευε, διαισθανόταν τό ἐφήμερο καί τό ἄπιστο πίσω ἀπό τίς ἐπευφημίες. Τίποτα δέν εἶναι αἰώνιο, οὔτε κάν ἐγγυημένα ἰσόβιο, στόν κόσμο τοῦτο τῆς ροῆς· ὅμως ὑπάρχουν μερικές ἰδιότητες πιστωμένες μέ κάποια διάρκεια, κι' αὐτές παρηγοροῦν τόν παραζαλισμένο ὁδοιπόρο πού ἔρχεται ἀπό ἕνα σκοτάδι ζεστό καί πηγαίνει σ' ἕνα κρύο σκοτάδι. Ἡ ξανθή κοπέλλα μέ τό ξέγνοιαστο, θεότρελλο γέλιο, μιά τέτοια ἐγγύηση φιλοδόξησε. Καί τῆς τήν ἀρνήθηκαν. Ἐκεῖνος πού μοιράζει πάνω στίς κούνιες τῶν ἀρτιγέννητων τά δῶρα, τῆς εἶπε, αὐστηρά: «Ἄ ὄχι! ἀρκετά πῆρες. Ὁ κλῆρος σου εἶταν νά θαυμάζεσαι γιά τό τίποτα». Κλῆρος σκληρός. Τιμωρεῖ στήν ἀναλογία ἀκριβῶς τῆς ἁπλοχεριᾶς του.

Ἄν μιλήσουμε ἐδῶ γιά δικαιοσύνη, θά εἶναι ἄραγε ἔνδειξη χαιρεκακίας; Δέν νομίζω, ἀφοῦ δέν προερχόμαστε ἀπό τό κοπάδι τῶν ὀπαδῶν. Θά ἐκδηλώσουμε μονάχα τή θλίψη μας γιά ἕναν κόσμο, τόν σημερινό, πού ἐπιτάχυνε τόσο πολύ ὅλους τούς ρυθμούς ὥστε τίποτα πιά νά μή τοῦ φτουράει. Στά μέτρα αὐτά, καί ἡ τυραννία τῶν εἰδώλων γίνεται πιό πιεστική, καί ἡ ἀνατροπή τους πιό βάρβαρη. Ἔχει κανένας τήν ἐντύπωση πώς παρακολουθεῖ πράξεις μανιακῆς ἀνθρωποφαγίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΙΛΑΣΦΙΛΟΥ
ΓΕΝΟΥΙΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Φεβρουαρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

3-15

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἀνάμεσα στίς τάξεις τῶν κάθε λογῆς σκεπτομένων ἀνθρώπων, σήμερα, στό τμῆμα γῆς τό κατοικούμενο ἀπό τούς ἀνεξάρτητους Εὐρωπαίους, ὅλο καί ὡριμάζει, ἁπλώνεται, συνειδητοποιεῖται ἡ πίστη σ' ἕνα μέλλον, ἀκριβέστερα σέ μιάν ἀποστολή, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά «εὐρωπαϊκό πολιτισμό» γιατί, αὐτός, ἔχει γίνει λίγο - πολύ κτῆμα τῆς ὑφηλίου. Ἀνακατεμένος μέ ἄλλους, αὐτόχθονες πολιτισμούς, ἤ καί μέ τά ὑπολείμματά τους, ἐμψυχώνει στόν αἰώνα μας τίς πέντε ἠπείρους, ἀναγνωρίζεται εὔκολα κάτω καί ἀπό τίς δυνάμεις ἀκόμα ἐκεῖνες, τά ρεύματα, τά κινήματα, πού τόν ἀρνιένται. Μιλᾶμε γιά τόν εὐρωπαϊκό κόσμο καθώς γιά συγκεκριμένη γεωγραφική ἑνότητα. Στήν ἱστορική αὐτή μονάδα, μέ τή μοιραία της ταυτότητα τυχῶν καί συμφερόντων, εἶναι αἰσθητό πώς ἀναγνωρίζεται ἀπό πολλούς μιά κοινή, ἐνιαία ἀποστολή.

Ἀποστολή ὄχι βέβαια μεταφυσικά προσδιορισμένη. Ἡ ἐποχή τῶν προφητικῶν ὁραματισμῶν ἔχει περάσει. Τό ἴδιο καί οἱ ρωμαντικοί μεγαλοϊδεατισμοί. Ἀποστολή ὅμως θετική, πρακτική, ὑπαγορευμένη ἀπό τήν ἱστορική ἀνάγκη. Ἂν περιέχει κάποιο μέγεθος, αὐτό ἀπορρέει ἀπό τή χρησιμότητά της τήν ἀντικειμενική ὅσο καί τήν ὑποκειμενική. Ὑποκειμενικά ἡ Εὐρώπη χρωστάει ν' ἀποκτήσει μιάν ἐνιαία ἱστορική συνείδηση γιά νά σωθεῖ ἡ ἴδια. Ἀντικειμενικά γιά νά προσφέρει μιάν ἀκόμα—ἴσως τήν ὕψιστη—ὑπηρεσία στήν ἀνθρωπότητα.

Βρίσκω, λαμπρά συνεπτυγμένες, τίς ὧς τά σήμερα ὑπηρεσίες τῆς Εὐρώπης πρός τήν ἀνθρωπότητα σέ μιά διάλεξη τοῦ καθηγητῆ κ. Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου πού ἔχει τίτλο, θέμα, «Τό παρελθόν καί τό μέλλον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», τυπωμένην σέ εἰδικό τευχίδιο. «Ἡ Εὐρώπη, «εἰς τό παρελθόν, ὡς ἡγέτις τοῦ κόσμου—λέει ὁ κ. Μιχαηλίδης - Νουάρος—διέδωσε τά ἀγαθά τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ, συνετέλεσεν εἰς τήν ἀνύψωσιν τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ὅλων τῶν λαῶν». Δέν εἶναι ὥρα νά ἐξετάσουμε ἄν οἱ ὑπηρεσίες τῆς Εὐρώπης πρός τόν κόσμο δέν θά μποροῦσαν νά ἐξαρθοῦν περισσότερο· ἀκόμα πιό λίγο εἶναι ὥρα ν' αὐτοεπαινεθοῦμε οἱ Εὐρωπαῖοι γιά ὅ,τι καλό ἔχουμε κάνει στόν ἑαυτό μας καί στούς ἄλλους. Ψυχολογικά, τό κλῖμα τῆς στιγμῆς δέν σηκώνει τέτοιους ἐπαίνους. Εἶναι, ἀντίθετα, ταιριαστό μέ τό πνεῦμα τῆς ὥρας νά ὁμολογήσουμε τ' ἁμαρτήματά μας. Τά συνοψίζει κι' αὐτά ὁ κ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, μέ παρρησία: «Αἱ ἀναμφισβήτητοι αὗται ὑπηρεσίαι τῆς Εὐρώπης πρός τήν ἀνθρωπότητα συνωδεύοντο, δυστυχῶς, καί ἀπό μελανά σημεῖα καί δή ἀπό τήν τάσιν τῆς ἐκμεταλ-

3_16

λεύσεως τῶν καθυστερημένων λαῶν καί τάς λοιπάς ἐκδηλώσεις τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ πνεύματος».

Θά μποροῦσαν ἄραγε νά ἔχουν λείψει αὐτά τά μελανά σημεῖα; Κι' ἐμεῖς ἀπό τή στήλη τούτη τά ἔχουμε συχνά ἀναθεματίσει· ἀλλιῶς ὅμως θά εἶχε τό πρᾶγμα ἄν μᾶς καλοῦσαν ν' ἀποκριθοῦμε στό ἐρώτημα κατά πόσο γίνεται νά μεταπηδήσει ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή βαρβαρότητα στόν πολιτισμό ξαφνικά, χωρίς μεταβατικά στάδια καί ἁμαρτίες. Ἡ ἐποχή μας, ἔπειτα, μπορεῖ νά ἔχει καταδικάσει τήν ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο, δέν ἔχει ὅμως καταδικάσει — στήν πράξη τουλάχιστον — καί τήν ἐκμετάλλευση λαοῦ ἀπό λαό, ἔθνους ἀπό ἔθνος. Ὅποιος ἰσχυριστεῖ τό ἀντίθετο, θά διαπράξει μιάν ἀσύστολη ὑποκρισία. Ἀδιάφορο! Τό θέμα μας δέν εἶναι ἡ ἐκκαθάριση τοῦ παρελθόντος· εἶναι ἡ ἀποσαφήνιση τοῦ μέλλοντος. Ὁ Καθηγητής κ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, ὁ ὑπογραφόμενος καί πολλοί ἀκόμα, σκόρπιοι πάνω στήν πολυδοκιμασμένη τούτη ἤπειρο, πιστεύουμε πώς ὁ ἱστορικός ρόλος τῆς Εὐρώπης ὄχι μόνο δέν ἔχει ἐξαντληθεῖ, ἀλλά καί προδιαγράφεται σημαντικότερος ἀκόμα γιά τό μέλλον.

Εὐρωπαϊκός ἐθνικισμός λοιπόν, σάν ὑποτροπή, διόγκωση, τοῦ χτεσινοῦ φυλετικοῦ ἐθνικισμοῦ; Ὄχι, καί ναί. Ὄχι μέ τήν ἔννοια πώς ἡ τάση αὐτή δέν κρύβει κάποιαν ἐγωλατρική ὑποκρισία. Δέν εἶναι προβολή ἑνός συλλογικοῦ ἐγώ γιά τό ἐγώ. Ναί μέ τήν ἔννοια πώς δέν πρέπει νά μᾶς φοβίζει ἡ ἀναδοχή μιᾶς ἀποστολῆς, μιᾶς ἱστορικῆς εὐθύνης. Ἡ πιστεύουμε σέ κάτι, κάτι βαθύ, πλατύ, πέρα ἀπό τά πείσματα, τούς δογματισμούς, τίς στενές ἀντιδικίες τῆς ὥρας πού σπαράζουν τόν κόσμο, σέ κάτι βγαλμένο μέσα ἀπό τή μακροχρόνια, δδυνηρή ἐμπειρία μας καί τήν πνευματική ὡριμότητά μας, ἤ δέν πιστεύουμε σέ τίποτα καί τότε νά διαλυθοῦμε, ἤ νά ὑποκύψουμε, νά γίνουμε μέ τή σειρά μας ἀποικία. Ἀποικία τό πολύ - πολύ κάπως διαφορετικοῦ τύπου ἀπό τίς πολλές— ὄχι καί τόσο πολύ διαφορετικοῦ τύπου. Γιατί ἐκεῖ εἶναι τό ζήτημα. Ὅποιος δέν τό συνειδητοποιεῖ, βρίσκεται ἔξω ἀπό τό νόημα τῆς ὥρας.

Ὁ Καθηγητής κ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, στή διάλεξή του, πού διακρίνεται γιά τήν ἐπαινετή της σαφήνεια καί μεθοδικότητα, ἀνατρέχει στίς γνωστότερες ἀπόψεις τῆς νεώτερης Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, γιά νά τίς συσχετίσει μέ τή μοῖρα τῆς Εὐρώπης καί νά ὁδηγηθεῖ σέ συμπεράσματα. Μνημονεύει, φυσικά, τήν περιλάλητη θεωρία τοῦ Ὄσβαλντ Σπένγκλερ, γιά τήν ἀρχινισμένη πιά, τήν ἀναπότρεπτη τάχα, παρακμή τοῦ Δυτικοῦ κόσμου. Ἀναφέρει ἐπίσης τή λιγότερο ἀπαισιόδοξη θεωρία τοῦ Ἄρνολντ Τόϋνμπη. Ἀπό τήν τελευταία τούτη ἀντλεῖ τό ἐπιχείρημα πώς ὑπάρχει πάντα περιθώριο ν' ἀντιδράσουμε οἱ Εὐρωπαῖοι, νά μετατρέψουμε τό ρεῦμα, ἀφοῦ ἡ παρακμή δέν εἶναι νόμος ἀναπόδραστος, ἀλλά ἡ ἱστορική πορεία ρυθμίζεται ἀπό τή δυναμική σχέση πρόκληση - ἀπάντηση: Στίς προκλήσεις (κινδύνους) πού ἀντιμετωπίζει κάθε πολιτισμός χωρεῖ πάντοτε μιά ἀπάντηση ἐξαρτημένη ἀπό τήν πρωτοβουλία καί τή ζωτικότητα τῶν ἀτόμων.

Κατά βάθος, παρατηρεῖ ὁ κ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, ἡ θεωρία τοῦ Τόϋνμπη δέν εἶναι οὔτε αὐτή αἰσιόδοξη. Ξεκινάει ἀπό τήν ἀναγνώριση μιᾶς παρακμῆς τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, πού μάλιστα ἔχει ἀρχίσει ἀπό αἰῶνες. Θά πρόσθετα πώς δέν εἶναι αἰσιόδοξη ἡ θεωρία τοῦ Τόϋνμπη ἀκόμα καί γιά τοῦτο: γιατί μᾶς θυμίζει τούς «εἴκοσι περίπου σκελετούς πολιτισμῶν» πού σέρνει ξοπίσω της ἡ Ἱστορία. Μιά τέτοια συστοιχία σκελετῶν δέν ἐκφράζει ἄραγε ἕνα φυσικό νόμο; Καί βέβαια ἄν περιοριστεῖ κανένας στήν εἰκόνα. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι ἄλλο. Θά τολμήσω νά τό ἐκθέσω ἐδῶ συνοπτικά καί χωρίς καμμιάν ἰδιαίτερη ἔμφαση — ἁπλῶς σάν ἀπορία.

Τό φαινόμενο τοῦ λεγόμενου «εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ» εἶναι χωρίς θετική ἀναλογία στήν Ἱστορία. Ἐνῶ ὅλοι οἱ προηγούμενοι πολιτισμοί εἶχαν τοπικό χαρακτῆρα, ὁ εὐρωπαϊκός ὄχι μόνον ἀκτινοβόλησε καί διαδόθηκε σ' ὅλη τήν ὑδρόγειο, ἀλλά καί μετουσιώθηκε ἀφοῦ ἀνακατεύτηκε μέ χίλιες - δυό τοπικές μορφές πολιτισμῶν — εἴτε κατώτερων, εἴτε ἀπαρχαιωμένων—γιά νά τούς δραστηριοποιήσει ὡς τό σημεῖο νά ἐξοπλιστοῦν πνευματικά χάρη σ' αὐτόν καί νά στραφοῦν στό τέλος ἐναντίον του. Αὐτό εἶναι ἕνα φαινόμενο δίχως προηγούμενο στήν Ἱστορία. Ὡς τό σημεῖο τοῦτο συμβαδίζω μέ τόν κ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, πού κάνει πρῶτος τήν παρατήρηση γιά τήν οἰκουμενικότητα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Προσθέτω μονάχα τό σχόλιο τό ἀναφερόμενο στή «γονιμοποιό ἀστοργία»—ἄς τήν ποῦμε ἔτσι—πού χαρακτηρίζει σάν ἀρετή τό πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πραγματικά: οἱ ἀρχές πού τόν ἐκφράζουν, παρά τίς οἰκονομικές τους παρενέργειες — ἰμπεριαλισμό, ἀποικιοκρατία, κεφαλαιοκρατία κλπ.—ἀποδείχτηκαν τέτοιες πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά λυτρώνουν. Ἀλλιῶς θά εἶχε τό πρᾶγμα ἄν τή θέση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἔπαιρνε ὁ ἀσιατικός δεσποτισμός, στήν κρίσιμη, λόγου χάρη, ὥρα τῶν μηδικῶν πολέμων. Ἡ νικήτρια Ἀθήνα καταπίεσε πολιτικά, στρατιωτικά καί οἰκονομικά, ἐλευθέρωσε ὅμως πνευματικά. Μιά νικήτρια Περσία θά ὑποδούλωνε ψυχικά προπάντων. Ἡ μιά δημιουργοῦσε ἐλευθερωτές. Ἡ ἄλλη σκλάβους.

Ἀλλά καί ποιός μᾶς βεβαιώνει πώς οἱ εἴκοσι σκελετοί τῶν πολιτισμῶν πού μᾶς θυμίζει ὁ Τόϋνμπη ἀποτελοῦν μιά μοῖρα; Γιατί τάχα νά μή συμβαίνει ἐδῶ ὅ,τι καί στό βιολογικό ἐπίπεδο; Γιατί δηλαδή νά μή δοκιμάζει ἡ Φύση μορφές ζωῆς, τύπους ἔμβιων ὄντων, νά πλάθει, νά χαλάει, νά φτιάχνει μῆτρες, νά τίς σπάζει, νά ψάχνει, νά καταργεῖ προπλάσματα, νά βαδίζει ἀπό τ' ἁπλούστερα στά συνθετότερα, ἀπό τά κατώτερα στ' ἀνώτερα, μέ τό πάθος τῶν ἀναζητήσεων πού φαίνεται νά τή διακρίνει ὡς πού νά φτάσει σέ κάποιο κορύφωμα; Ἄν πραγματικά κάτι τέτοιο συμβαίνει, ἔστω καί χωρίς δρατή ἀλληλουχία, ἔστω καί χωρίς αἰσθητή συνέπεια, μέ μεταπτώσεις γιά τό λογικό μας ἀσυνάρτητες καί σπασμωδικές, τότε οἱ σκελετοί δέν θά πολλαπλασιάζονται μηχανικά κι' ἐπ' ἄπειρο. Θά εἶναι ὑπολείμματα παρωχημένων πειραματισμῶν, σάν κι' ἐκεῖνα τ' ἀπολιθώματα ἐξαφανισμένων εἰδῶν τοῦ ζωϊκοῦ βασίλειου πού τά ξεθάβει τώρα ἡ ἀξίνα τῶν ἐρευνητῶν ἤ καί ἡ τύχη. Τά σημερινά ἀνώτερα ἔμβια ὄντα πού στέκονται στήν κορυφή τῆς βιολογικῆς κλίμακας, οἱ ἄνθρωποι, τά μελετᾶνε, τά ταξινομοῦν, φιλοσοφοῦν πάνω τους, προβαίνουν δηλαδή σ' ἐνέργειες ἀδιανόητες τόν καιρό τῶν ἀπολιθωμάτων.

Ποιός τό ξέρει ἄν τό μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ μας δέν εἶναι στό ἐξῆς οἱ βαθμιαῖοι μετασχηματισμοί, οἱ μεταμορφώσεις κι' ὄχι ἡ ἐξαφάνιση; Τίποτα δέν σταματάει στή Φύση, ἀλλά καί κανένας γιά τήν ὥρα δέν μᾶς ἔχει βεβαιώσει πώς ὁ ἀνώτερος στόχος τοῦ σύμπαντος εἶναι ὁ ἀπέραντος ἀστρικός τάφος. Μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἀτελεύτητα ἀνανεούμενη ζωή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Μαρτίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΤΛΑΝΤΙΔΑ

317

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Πολύ ἀμφιβάλλω ἄν λέει κάτι στούς σημερινούς νέους τό ὄνομα τοῦ Πιέρ Μπενουά, τοῦ Γάλλου συγγραφέα πού πέθανε τό περασμένο Σάββατο. Μπορεῖ, ἔτσι ἀόριστα, μερικοί νά ξέρουν πώς εἶναι αὐτός πού ἔγραψε τήν «Ἀτλαντίδα». Ἴσως οἱ πιό ἐνήμεροι νά ἔχουν συσχετίσει τ' ὄνομά του, θολά πάντα, καί μέ τούς τίτλους «Καϊνιξμαρκ» ἤ «Ἡ πυργοδέσποινα τοῦ Λιβάνου». Ἀλλά θαρῶ πώς ἡ αἰσιοδοξία μου ἀρχίζει νά ξεπερνάει τά ὅρια. Ὁ Πιέρ Μπενουά εἶναι ἀπό ἐκείνους πού πεθαίνουν διπλοκλειδωμένοι στήν ἐποχή τους. Δέν τήν ξεπερνᾶνε, δέν δρασκελᾶνε τά σύνορα τῶν συρμῶν της, ἀποσύρονται ἀπό τόν κόσμο μαζί μέ τίς ἀδυναμίες της. Καί πόσοι ἄραγε ἀνάμεσά μας νά ξέρουν πώς μιάν ἐποχή τή χαρακτηρίζουν περισσότερο οἱ ἀδυναμίες της παρά τά τρόπαιά της; Ἄς τό ποῦμε κάλλιο θαρρετά: ὁ Πιέρ Μπενουά δέν εἶναι ἀπό τούς συγγραφεῖς πού νεκρολογοῦνται, καί μάλιστα ἔξω ἀπό τήν πατρίδα τους. Δέν θά τόν νεκρολογήσουμε κι' ἐμεῖς ἐδῶ, ἀφοῦ μάλιστα δέν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας παρά ἕνα ἐλάχιστο ποσοστό τῆς παραγωγῆς του. Τότε γιατί αὐτό τό ἄρθρο; Γιά ἕνα λόγο πού θά τόν ποῦμε ὅσο γίνεται πιό χαμηλόφωνα—καί περιφραστικά. Βλέπετε, ὁ μυθιστοριογράφος αὐτός, ὁ γιά μιά στιγμή πασίγνωστος στίς πέντε ἠπείρους, εἶταν ἀπό ἐκείνους πού, ὅταν σταθεῖς καί ὀγάλεις τό καπέλο σου τήν ὥρα πού περνάει τό ξόδι τους, χαρακτηρίζεσαι γιά ἄνθρωπος δίχως καλό γοῦστο.

Εἶταν ἐπιφυλλιδογράφος. Ζητῶ συγγνώμη γιά τήν κατηγορηματικότητα τοῦ ὅρου, ἀλλά ἄς ξεμπερδεύουμε μιά καί καλή. Ἕνας συμπατριώτης του κριτικός, ὁ Ρενέ Λαλού, ἔγραφε γι' αὐτόν, ἐδῶ καί σαράντα κιόλας χρόνια: «Εἶτανε πολύ φυσικό νά ζητήσει ὁ Μπενουά διέξοδο ἔξω ἀπό τή λογοτεχνία. Τά πρῶτα περιπετειώδη μυθιστορήματα πού ἔγραψε, τό «Καϊνιξμαρκ», ἡ «Ἀτλαντίς», δέν εἶταν πολύ κατώτερα ἀπό τ' ἀνάλογα προϊόντα τοῦ Μωρίς Λεμπλάν καί τοῦ Γκαστόν Λερού· σ' ἀντιστάθμισμα, τό «Γιά τόν Δόν Κάρλος» καί ἡ «Ἀλμυρή λίμνη» σέ κάνουν ν' ἀμφιβάλλεις ἄν ὁ Μπενουά ξέρει νά στήνει ἔστω κι' ἕνα καλό ἐπιφυλλιδογράφημα». Πολύ ἐπιεικέστερος ὁ θαυμάσιος Ἀλμπέρ Τιμπωντέ, μνημονεύει τόν Μπενουά στήν «Ἱστορία» του δίχως περιφρόνηση, ἀλλά καί μέ τήν ἄκρη τῆς πέννας. Τό Μικρό Λαρούς, ἐξ ἄλλου, πού δέν καταδέχεται τόν Λεμπλάν καί τόν Λερού ἔστω καί ἀπό πληροφοριακή σκοπιμότητα, ἀφιερώνει στόν Μπενουά τρεῖς ἀράδες. Αὐτό δέν σημαίνει πώς θά τοῦ τίς ἀφιερώσει καί ὕστερα ἀπό δέκα χρόνια, στήν τότε νέα του ἔκδοση. Ποιός μπορεῖ ποτέ νά διαγνώσει τόν οἶστρο τῶν καιρῶν; Ὁ Πιέρ Μπενουά πέθανε ἀθάνατος, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας.

Εἶταν, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, γιά μᾶς τούς σήμερα ὀδοιπόρους τοῦ σύθαμπου, αὐτό πού λένε «μιά στιγμή». Θά τολμοῦσα νά πῶ «μιά ἐποχή» ἄν ἡ ἔκφραση δέν εἶχε πάρει τήν αἰσθητή πιά σ' ὅλους μας μεγαλορρημοσύνη. Γίνεται ἀταίριαστη ὅταν μιλᾶμε γιά τό συγγραφέα τῆς «Ἀτλαντίδας». Διατρέχαμε, λοιπόν, τότε τήν ἐφηβική ἡλικία μας. Εἴχαμε, ὅπως ὅλα τά παιδιά, διάθεση νά παίξουμε, νά τρέξουμε, δίψα γιά ζωή καί γιά τρέλλα. Ὅμως ὁ κόσμος γύρω μας εἶταν πένθιμος, ἄρρωστος, ἀποκαμωμένος, ἡ ψυχή του ζάρωνε περίφοβη, ἔτσι καθώς τήν εἶχανε ταπεινώσει τέσσερα χρόνια χαράκωμα, ἀκρωτηριασμοί, ἑκατόμβες, ἀποφορές ἀπό μυριάδες πτώματα πού λυώνουν ἄταφα κάτω ἀπό τίς βροχές τοῦ Βορρᾶ, ἤ μέσα στά λιοπύρια τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Δύση εἶχε γονατίσει σύσσωμη μέσα σέ μιά χιμαιρική παρέλαση κάτω ἀπό τήν Ἀψίδα τοῦ Θριάμβου, στό Παρίσι. Ἡ Ἑλλάδα περιμάζευε πάνω στό καταπληγιασμένο κορμί της, γιά νά κρύψει τή γύμνια της, τά κουρέλια τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Ὀρφανεμένα νιάτα! Καθώς ἕνα παιδί πού τό στέλνουν νά παίξει γιά νά μήν εἶναι ἐκεῖ καί ἰδεῖ τήν κηδεία τοῦ πατέρα του, ἀναρουφούσαμε μ' ἀξιοπρέπεια τά δάκρυά μας.

Τότε εἶναι πού τινάχτηκε στόν οὐρανό σάν πυροτέχνημα πολύχρωμο, δροσερό, ἡ «Ἀτλαντίδα». Τό «Καϊνιξμαρκ» εἶχε προηγηθεῖ, ὅμως ἐμεῖς ἀπό τήν πύλη τῆς «Ἀτλαντίδας» πρωτομπήκαμε στό παραμύθι πού ξιπιανε νά ξετυλίξει γιά χάρη μας, γιά τόν κόσμο, ὁ Πιέρ Μπενουά. Δέν ἔκανε μέ τοῦτο τίποτα τό νέο. Τά τεχνάσματα πού μεταχειριζόταν εἶταν γνωστά, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ ἀνάγκη πού τά ζητοῦσε. Τί σημαίνει! Εἶτανε νέος ὁ τρόπος, τό πρόσχημα. Μονομιᾶς, ἐμεῖς οἱ προδοιμένοι ἀπό τήν Εὐρώπη, τή μάννα μας, ἀπογειωθήκαμε, πετάξαμε ἴσια στήν Ἀφρική, πάνω ἀπό τήν ἔρημο, στήν κεντρική Σαχάρα, ἀπό ἐκεῖ στό ἐφιαλτικό Χογκάρ, τό σεληνιακό τοπίο μέ τούς θεόρατους μαύρους βράχους, ἀνάμεσα στούς Τουαρέγκ τούς ἀγέλαστους. Τό πέρασμα στή μυθική χώρα, στό ὄνειρο, δέν εἶταν πιά παρά ἕνα βῆμα. Ὄρθιος, τυλιγμένος ὡς τά μάτια στή μαβιά γκελεμπία του, ὁ αἰνιγματικός Σεγκαῖρ - μπέν - Σεῖχ ἔγνεφε. Θ' ἀκολουθούσαμε τά βήματα τῆς ἀποστολῆς Μοράνζ — Σαίντ Ἀβί, πέρα ἀπό τίς ἐποχές, ὡς τά μικρά, μυρωμένα πόδια τῆς Ἀντινέας.

Ποιός φαντάζεται πώς ὑπάρχουν καιροί πού κρίνουν ψύχραιμα ἐκεῖνο, ἐκεῖνα, πού ψηφίζουν; Ἀλλοίμονο ἄν εἶταν ψύχραιμες οἱ ἐποχές. Θά στέγνωνε ὁλότελα ὁ κόσμος. Σ' ὅλες τους, καί στίς πιό ὀρθολογικές, κρύβεται πάντα μιά πρέζα τρέλλας, ἕνα μεθύσι, κι' αὐτό εἶναι πού φουσκώνει τό πανί. Ἡ ἀφελέστερη πλάνη ἀξίζει περισσότερο ἀπό τήν ἐμβριθέστερη σωφροσύνη. Κινητήρια δύναμή μας εἶναι πάντα ἡ χίμαιρα, μόνο πού κάθε φορά, γιά νά μᾶς πείσει, φοράει τά ροῦχα τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτό, τήν κάνει νά φαίνεται σέ λίγο — πολύ γρήγορα—παλιωμένη. Οἱ κατοπινές ἐποχές τήν περιγελᾶνε, χωρίς νά ξέρουν πῶς ἔχουν κι' αὐτές καβαλλήσει μιά χίμαιρα.

Ὁ Μπενουά εἶχε μιά σοβαροφάνεια, συνειδητή ἄλλωστε, πού κέρδιζε τήν ἐμπιστοσύνη. Τό ξέραμε πολύ καλά πώς μᾶς ξεγελάει ὅταν παρέτασσε τά ἐπιχειρήματά του, τή φτιαχτή του εὐρυμάθεια, τόν Πλάτωνα, τόν Διονύσιο τῆς Μιλήτου, τόν Διόδωρο τόν Σικελιώτη καί τόν Πλίνιο τόν πρεσβύτερο. Εἴχαμε ὅμως προσχωρήσει στή βουβή σύμβαση, τοῦ παραχωρούσαμε πρόθυμα τήν πίστωση τῆς εὐπιστίας. Εἴτανε τίμιος κατά τό ὅτι τηροῦσε τούς ὅρους τοῦ παιχνιδιοῦ. Καί τούς τηροῦσε μέ ἄνεση, μέ δεξιοτεχνία. Αὐτό μᾶς γοήτευε. Στήν περιοχή ὅπου τό περιεχόμενο, τό βάθος, ἡ ἐσωτερική ποίηση, ἀπουσιάζουν, τό ἀπαράβατο χρέος τοῦ καπετάνιου εἶναι νά κυβερνάει τό καράβι μέ χάρη ἀνάλαφρη, σά θαυματοποιός. Νά ἐξαλείφει μέ τή φαντασμαγορία τήν πικρή παρουσία τοῦ χρόνου. Ὅλα τοῦ τά συχωρεῖτε τοῦ θαυματοποιοῦ ἔξω ἀπό τήν ἀδεξιότητα. Ὁ Πιέρ Μπενουά εἶχε ἔμπειρο χέρι.

Καί δέν εἶταν μονάχα διοτέχνης, ἄς λένε. Στίς καλές του στιγμές, σάν ἔτσι, κατά λάθος, εἶχε ἀγγίξει μιά - δυό φορές αὐτό τό ταπεινό μυστήριο πού λέγεται «συγκίνηση». Ξαναβλέπω μέσα στή φλεγόμενη ἔρημο τό θάνατο ἀπό δίψα τῆς Τανίτ - Ζέργκα. Ἡ μικρή σκλάβα τῆς Ἀντινέας, πού δραπετεύει μέ τό Γάλλο λοχαγό, καίγεται ἀπό νοσταλγία γιά τήν πατρίδα της. Ἔχει νά τήν ἰδεῖ ἀπό παιδί. Ξάφνου, τήν ὕστατη ὥρα, σά νά τῆς ἔκανε μιά χάρη ὁ οὐρανός: Μέσα στήν παραζάλη τοῦ πυρετοῦ, πέρα ἐκεῖ στόν ὁρίζοντα, ἀναδίνεται ἡ εἰκόνα μιᾶς πολιτείας φανταστικῆς, ὅλο κτίρια ἀπό φωτιές τοῦ οὐράνιου τόξου. Ἕνα ἀντικαθρέφτισμα.

— Τό Γκάο! φωνάζει ἡ μικρή σκλάβα πού δίψασε τήν ἐλευθερία ὡς τό θάνατο. Τό Γκάο!

Καί τό χεράκι της λύνεται, ξεψυχάει, μέσα στή χούφτα τοῦ λοχαγοῦ ντέ Σαίντ Ἀβί.

Δέν ὑπάρχουν μονάχα οἱ σπουδαῖοι συγγραφεῖς στόν κόσμο. Ὑπάρχουν καί οἱ ἄλλοι, οἱ ἁπλά χρήσιμοι, οἱ φιλάνθρωποι. Εἶταν ἕνας ἀπ' αὐτούς ὁ Πιέρ Μπενουά γιά μᾶς, στήν ὥρα τῆς δοκιμασίας. Τοῦ χρωστᾶμε κάτι, μιά πλάνη ἔστω, μιά παραίσθηση. Εἶναι λοιπόν σωστό νά τ' ἀρνηθοῦμε, νά μή τόν εὐχαριστήσουμε χαμηλόφωνα τώρα πού φεύγει;

Κι' ἀφοῦ εἴπαμε πώς θά μιλήσουμε περιφραστικά, ἄς ἀναθυμηθοῦμε ἐδῶ τήν τελευταία σελίδα τῆς «Ἀτλαντίδας»: Ὁ τρομερός Ταργκί μέ τά σκοτεινά μάτια, ὁ Σεγκαῖρ - μπέν - Σεῖχ, ἔρχεται νά καλέσει τόν ἀφηγητή νά τόν ἀκολουθήσει στό ταξίδι μέ τήν ἀκατανίκητη γοητεία, ἀπ' ὅπου κανένας ἐραστής τῆς Ἀντινέας δέν γύρισε πίσω ποτέ. Ὁ ντέ Σαίντ Ἀβί, πού ξέρει πώς εἶναι περιττό ν' ἀντισταθεῖ στό κάλεσμα, σηκώνεται ἤρεμος, πειθήνιος, σάν ἄντρας καί σά στρατιώτης. Ἔτσι θαρῶ πώς θά σηκώθηκε κι' ὁ Πιέρ Μπενουά ὅταν τόν κάλεσαν, τό περασμένο Σάββατο.

Στό ἐφιαλτικό Χογκάρ, ντέ Σαίντ Ἀβί!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Μαρτίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΝΕΟΦΑΓΙΑ

3-18

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ένα ἄρθρο, δημοσιευόμενο στά «Φιλολογικά Νέα» τοῦ Παρισιοῦ, ἐπιβεβαιώνει τέλος ἐκεῖνο πού ξέραμε, πού μαντεύαμε ἀπό καιρό. Ὅτι δηλαδή κάτι τό τεχνητό καί τό αὐθαίρετο βρίσκεται στήν πηγή μιᾶς μερίδας σημαντικῆς τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας, ἐκείνης ἀκριβῶς πού θεωρεῖται καί ἡ πιό πρωτότυπη. Τό κακό εἶναι πώς τό σύμπτωμα δέν περιορίζεται οὔτε στή γαλλική λογοτεχνία μόνον, οὔτε σέ μιά μερίδα της. Ὅποιος παρακολουθεῖ ἀπό κοντά κάπως—ἀλλά καί περισώζοντας τή νηφαλιότητά του—τίς παγκόσμιες λογοτεχνικές ἐκδηλώσεις, αὐτός εἶναι σέ θέση νά διαπιστώσει τή θραύση πού κάνει σήμερα, λίγο - πολύ παντοῦ, ὁ ἐξωφρενισμός. Τό φαινόμενο ὡστόσο εἶναι πολύπλοκο καί χρειάζεται εἰδική μελέτη. Δέν μπορεῖ νά τό χαρακτηρίσει κανένας καταφεύγοντας σέ ἁπλουστεύσεις, πού δέν εἶναι, συχνά, παρά προκαταλήψεις. Βασικά, πρέπει νά διακρίνει τήν εἰλικρινῆ, ὀργανική ἀνάγκη γιά ἀνανέωση, ἀπό τή δίψα τῆς ἀκροβασίας. Ἡ πρώτη ἐξυπηρετεῖ πάντα κάποιο βαθύτερο σκοπό, ἕνα περιεχόμενο. Ἡ δεύτερη προσπαθεῖ νά δημιουργήσει περιεχόμενο ἐκ τοῦ μή ὄντος.

Ἄς ἰδοῦμε ὅμως πῶς θέτει τό ζήτημα ὁ Γάλλος ἀρθρογράφος, ὁ κ. Πιέρ ντέ Μπουαντέφρ. Ἡ γνώμη τῶν νηφάλιων Γάλλων ἔχει ἐδῶ ἰδιαίτερη σημασία γιατί, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγές τῶν καιρῶν, τό Παρίσι ἔχει παραμείνει, ἔστω κι' ἀπό κεκτημένη ταχύτητα, τό κέντρο ἄν ὄχι ἡ πατρίδα ὅλων τῶν ἀβαγκαρντισμῶν. Τό κακό εἶναι πώς χάθηκε ἡ ἀλλοτινή ρωμαντική τους αὐθορμησία καί παρέμεινε ἡ ἕξη, ὁ συστηματικός, διαφημιστικός τους χαρακτήρας. Τό ἐμπόριο διαδέχτηκε τήν ποίηση.

Ὁ κ. ντέ Μπουαντέφρ χωρίζει τή νεώτερη λογοτεχνία τῆς πατρίδας του σέ εἰκοσαετίες κι' ἀναζητεῖ στήν κάθε μιά τους τόν δεσπόζοντα τόνο. Εἰκοσαετία 1890—1910: Ἀνανέωση θαυμαστή. Ὁ Κλωντέλ, ὁ Βαλερύ, ὁ Μαλλαρμέ, ὁ Πεγκύ δίνουν ἔργα τους πού θά μείνουν. Ὁ Ἀνατόλ Φράνς δημοσιεύει τούς τέσσαρους τόμους τῆς «Σύγχρονης Ἱστορίας» (εἶναι ἡ συνθετικότερή του ἀπόπειρα στόν τομέα τοῦ μυθιστορήματος), ὁ Μπαρρές τούς «Ξερριζωμένους», ὁ Ἐδμόνδος Ροστάν δίνει στό θέατρο τόν «Συρανό» κι' ὁ Μαίτερλινγκ (ὄχι Γάλλος, γαλλόφωνος, ἀλλ' ἀδιάφορο) τό «Γαλάζιο πουλί». Ἱδρύεται ἡ «Νέα Γαλλική Ἐπιθεώρηση». Ὁ Μπέρξον, ὁ Μπλοντέλ, ὁ Ἀλαίν γονιμοποιοῦν τό γαλλικό πνεῦμα. Ὁ Ρομαίν Ρολλάν, ὁ Ἀντρέ Συαρές, ὁ Ζύλ Ρομαίν, ἡ Κολέτ, ὁ Φρανσί Ζάμ, πρωτοεμφανίζονται.

Εἰκοσαετία 1920—1940: Μ' ὅλο πού ὁ πόλεμος πῆρε τόν ἀνθό ἑνός ὁλόκληρου κόσμου, μ' ὅλο πού χά-

θηκαν ὁ Πεγκύ, ὁ Ἰωάννης Ψυχάρης, ὁ Ἀλαίν - Φουρνιέ, ὁ Ἀπολλιναίρ, ἡ Γαλλία ἀνθίζει πνευματικά. Ἀπό τούς πρεσβύτερους, ὁ Προύστ, ὁ Ζίντ, ὁ Κλωντέλ, ὁ Βαλερύ, κατακτοῦν τόν κόσμο. Νεώτεροι ὅπως ὁ Βαλερύ - Λαρμπώ, ὁ Πώλ Μοράν, ὁ Ζιρωντού, ὁ Μωριάκ, ὁ Μπερνανός, ὁ Μοντερλάν, ὁ Μαλρώ, ὁ Τζιονό, ὁ Ρωμύζ, προσφέρουν νέο αἷμα στό μυθιστόρημα. Ἀκόμα καί ἡ ἀπόγνωση βρίσκει τόν προφήτη της. Εἶναι ὁ Σελίν τοῦ «Ταξιδιοῦ στήν ἄκρη τῆς νύχτας».

Καί φτάνουμε στήν ὑπό κατηγορίαν εἰκοσαετία 1940—1960. Τίποτα τό δραματικό δέν τήν σφραγίζει, ὅπως θά περίμενε κανένας. Οἱ συγγραφεῖς ἔγιναν... πρωταγωνίστριες. Οἱ μικροπροτιμήσεις τους, οἱ ἰδιοτροπίες τους, τά κέφια τους ἀπασχολοῦν τίς στῆλες τοῦ Τύπου, τά μυστικά τους προσφέρονται βορά στήν κοινή περιέργεια. Ὅλα τά μέσα εἶναι θεμιτά προκειμένου νά κάνει κανένας θόρυβο: ὁ ἐκθετισμός, ἡ σκανδαλοθηρία, τό θράσος. Ἀπό τόν ὑπαρξισμό ὡς τό «νέο μυθιστόρημα», οἱ σχολές διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη. Τ' ἀνανεωτικά κινήματα δέν ρυθμίζονται πιά ἀπό τήν ἐσωτερική ἤ τήν ἱστορική ἀνάγκη ἀλλά ἀπό τήν διαφημιστική σκοπιμότητα. Ἡ πραγματική ἀξία ἑνός ἔργου, οἱ ἐγγυήσεις του γιά διάρκεια, ὑπολογίζονται λιγότερο ἀπό τόν προκλητικό του τόνο ἤ ἀπό τήν πρωτοτυπία του, κι' ἄς ἔχει ἡ τελευταία αὐτή τό χαρακτήρα τοῦ ἀκαταλόγιστου ἤ τοῦ παραληρήματος.

Ἀναθυμᾶμαι, στό σημεῖο τοῦτο, δυό σχετικά πρόσφατες συνομιλίες μου μέ παράγοντες τοῦ Γαλλικοῦ θεάτρου. Τούς ζητοῦσα νέα γιά διάφορα πρόσωπα καί ἔργα, γνωστά σ' ἐμᾶς τούς ξένους σάν πολύ προχωρημένα, ἐπαναστατικά. «—Ὦ! αὐτά πάνε, πέρασαν», μοῦ δήλωσαν μέ περιφρόνηση κι' ὁ ἕνας κι' ὁ ἄλλος. «—Πῶς δηλαδή πέρασαν! Πότε κιόλας;—Οὔ! ἀπό καιρό». Ὀλιγγος. Στήν περιοχή αὐτή, στό σημεῖο πού φτάσαμε, ἕνας συγγραφέας πού πρίν ἀπό δέκα χρόνια περνοῦσε γιά τό ἄκρο ἄωτο τῆς τόλμης, τῆς πρωτοπορίας, σήμερα μετράει γιά παλιοκαιρίμπινα. Ὁ Μολόχ τῆς νεοφαγίας καταβροχθίζει τά θύματά του ὠμά.

Ἔχουμε ἔτσι τά κύρια συμπτώματα τοῦ κακοῦ. Εἶναι τ' ἀκόλουθα, πού μποροῦμε νά τά συναγάγουμε ἀνεξάρτητα πιά ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. ντέ Μπουαντέφρ. Πρῶτο: Τεχνητός, σπασμωδικός χαρακτήρας τῶν διαφόρων ἀνανεωτικῶν κινημάτων, πού τούς στερεῖ κάθε γνησιότητα καί κάθε ἱστορική ἰθαγένεια. Ἡ Τέχνη τρέφεται μέ διεγερτικά ἀντί ν' ἀφομοιώνει συστατικά ἀπό φυσικές τροφές. Δεύτερο: Βαθμιαία ἐξαφάνιση ἐκείνων τῶν δημιουργημάτων πού εἶταν ἔργα ζωῆς, ἀργές, βαθειές συνθέσεις, θρεμμένες μέ τό αἷμα τῆς πείρας, ὁπλισμένες μέ τήν πλατειά πνοή μιᾶς ἐπαχῆς. Ὅλα γίνονται γιά τή στιγμή, τίποτα πιά γιά ἕνα βάθος χρόνου. Ἀντίφαση χαρακτηριστική: Ἡ ἐποχή μας πού ἰσχυρίζεται πώς δέν ἔχει ἄλλην ἔγνοια ἀπό τό μέλλον, θυσιάζει τά πάντα στή στιγμή.

Κι' ἐδῶ, στή σχέση τούτη, θά ἔπρεπε ἴσως νά σταματήσει κανένας καί ν' ἀναζητήσει τή βαθύτερη ἐξήγηση, πέρα πιά ἀπό τήν εἰδική περιοχή τῆς λογοτεχνίας. Τί συμβαίνει; Γιατί ἡ ἐποχή τούτη πού μαστίζεται ἀπό ἔντονο ἰδεολογικό προφητισμό, κάνει ὅ,τι μπορεῖ ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὥστε νά ὑποτιμήσει τήν ἀξία χρόνος; Μήπως τό ἕνα ἀπό τά δύο εἶναι ξένο στό κλῖμα της, ἁπλό κατάλοιπο τῶν περασμένων, καί μόνο διατηρημένο ἀπό τή δύναμη τῆς ἀδράνειας; Μήπως ἡ ἔννοια χρόνος, ἀπό τότε πού ἔχασε τή μεταφυσική της προβολή καί καταξίωση, ἔχασε καί τό οὐσιαστικό της θεμέλιο; Ἤ μήπως πάλι ἡ εἰδική ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ τεχνοκρατική, ἔφθειρε μαζί μέ τήν ἀξίωση τῆς διάρκειας καί τό κῦρος τοῦ χρόνου; Ἡ ὀλιγοπιστία, πάντως, ἀπέναντι στό χρόνο εἶναι καί ὀλιγοπιστία ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο. Γιατί ἄν τόν θεωρήσετε παίγνιο τῶν φευγαλέων ἴσκιων, παρανάλωμα τῆς στιγμῆς, τότε τοῦ ἀρνιόσαστε, μοιραῖα, καί κάθε σοβαρότητα. Τότε ὅλες οἱ γελοιοποιήσεις του, ὅλοι οἱ διασυρμοί του καί οἱ ἀνατινάξεις του ἀπό τό μοντέρνο καλλιτεχνικό πνεῦμα, ἐμφανίζονται δικαιολογημένα. Στήν περιοχή τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ «παράλογου» δέν εἶναι νοητή οὔτε κἄν ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς Τραγωδίας.

Καί ἔχουμε ἔτσι τόν μηδενιστικό σαρκασμό τοῦ Ἰονέσκο. Τόν ξεδοντιάρη μορφασμό τοῦ Μπέκετ...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Μαρτίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΟΣ ΛΟΓΙΣΜΟΣ

3-10

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τόν καιρό ὅπου οἱ ὁλοκληρωτισμοί δέν ἐπικρατοῦσαν μονάχα, ὅπως ἐξακολουθοῦν νά ἐπικρατοῦν σέ μεγάλα τμήματα τῆς ὑδρογείου, ἀλλά εἶταν καί τῆς μόδας, δηλαδή λίγο πρίν ἀπό τόν πόλεμο, ἄνθρωποι νηφάλιοι, ἰσορροπημένοι, εἶχαν καθήσει κι' ἀναρωτήθηκαν τί ἄραγε νά εἶναι ἐκεῖνο πού ἐξηγεῖ βαθύτερα τήν κλίση πρός τίς τυραννίδες. Ὄχι ποιά τά ἱστορικά ἐλατήρια, οἱ εἰδικές συνθῆκες πού κάνουν ὥστε σέ δεδομένη στιγμή, στήν τάδε χώρα, νά ξεσπάζει ἕνα κίνημα μέ ἀντικειμενικό σκοπό τήν ἐγκαθίδρυση ἑνός ἀνελεύθερου καθεστῶτος, καί τό κίνημα αὐτό νά πετυχαίνει. Αὐτό, σά μεμονωμένο γεγονός, μπορεῖ νά ἔχει πάντα τήν ἐξήγησή του. Τό κάτω-κάτω, ἀπολυταρχικά καθεστῶτα μικρότερης ἤ μεγαλύτερης διάρκειας, ἐπιβλήθηκαν συχνά γιατί κατόρθωσαν νά αἰφνιδιάσουν, ν' ἁλυσοδέσουν ἕνα λαό ἐπειδή τόν πέτυχαν ἀνύποπτο, τήν ὥρα τοῦ ὕπνου. Ἡ γιατί τά καλοῦσε ἡ ἀνάγκη κάποια στιγμή, κι' ἐκεῖνα ὕστερα ἐπωφελήθηκαν, ἔριξαν ρίζες, ὀργανώθηκαν, διαιωνίστηκαν. Ἤ τέλος γιατί ἕνας λαός κουρασμένος, μέ λυγισμένο ἠθικό, ἀφέθηκε νά παρασυρθεῖ κάποια στιγμή σέ μιάν εὔκολη λύση, ἀπαλλοτρίωσε τά δικαιώματά του, τίς ἐλευθερίες του, καί ὅταν κατάλαβε πιά πώς εἶχε σφάλει, εἶδε πώς εἶταν ἀργά γιά ν' ἀντιδράσει, ν' ἀμυνθεῖ. Τέτοιες ἐξηγήσεις εἶναι εὐκολονόητες, ἡ Ἱστορία προσφέρει πλῆθος.

Ἐκεῖ ὅμως πού τά πράγματα ἀρχίζουν νά γίνονται σκοτεινά, ἐκεῖ ὅπου κατά κυριολεξία σταματάει τό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὅταν πιάνει κανένας ν' ἀναλύσει τόν ἐσωτερικό μηχανισμό τῶν ὁλοκληρωτισμῶν καί βρίσκεται μπροστά στό θέμα ὄχι πῶς πολιτεύτηκε ὁ ἀφέντης, ὁ τύραννος ἤ ἡ παρέα πού ἐγκατέστησε τήν τυραννίδα, ἀλλά πῶς συμπεριφέρθηκαν, πῶς συμπεριφέρονται, ἐκεῖνοι πού τήν ὑφίστανται, οἱ πολλοί. Βέβαια ἡ δύναμη τῆς ἀδράνειας ἐξηγεῖ ἐδῶ ἀρκετά, ἡ παθητική τάση τοῦ ἀνθρώπου πού εὔκολα δέν ἀποφασίζει νά παρατήσει τή δουλειά του γιά νά μεταπηδήσει σ' ἄλλη σφαῖρα ζωῆς, νά γίνει ἀπό ἐπαγγελματίας κάτι πολύ διαφορετικό: ἀγωνιστής, ἀπό βιοπαλαιστής ἤ εἰσοδηματίας ἐπαναστάτης. Λίγη ὅμως ὀξυδέρκεια, καί ἀκόμα περισσότερο θάρρος, θά μᾶς ὁδηγήσουν σέ μιάν ἀποκάλυψη βαθύτερη, οὐσιαστικότερη. Εἶπα «λίγο θάρρος». Λάθος! Χρειάζεται θάρρος πολύ καί μαζί ἀδυσώπητη εἰλικρίνεια. Αὐτόχρημα ἡ ἀποδοχή τοῦ ἐνδεχομένου νά μᾶς ρίξουν τήν πέτρα. Ἀλλά τί νά γίνει! Χρειάζονται σ' αὐτό τόν κόσμο καί οἱ τρελλοί...

Ὅποιος σκύβει σ' αὐτή τήν κρυφή ἄβυσσο, ἀντικρύζει ξαφνικά, ὕστερα ἀπό λίγη ἔρευνα καί με-

3-21

ρικά ὀδυνηρά πειράματα, τούτη τήν ἀποκρουστική ἀλήθεια: Πώς ἕνα μεγάλο ποσοστό ἀνθρώπων, ἐνῶ δείχνεται πολύ πρόθυμο νά χειροκροτήσει ὅλα τά περήφανα συνθήματα γιά ἐλευθερία, πνευματική ἐξύψωση, ἀνθρωπιά, κλπ., στό βάθος δέν ἀποστρέφεται τίποτα περισσότερο ἀπό τήν ἀνάγκη νά διανοεῖται μονάχο του, μέ δική του εὐθύνη καί γιά δικό του λογαριασμό. Ἡ πνευματική λειτουργία, πραγματικά, φαίνεται νά ἔχει δύο ἐπίπεδα. Τό ἕνα, τό χαμηλό, τό ἀνεύθυνο, εἶναι ἐκεῖνο ὅπου ὁ καθένας τέρπεται νά περιδιαβάζει εἴτε γιά νά κάνει τούς τρεχούμενους πρακτικούς συλλογισμούς καί ὑπολογισμούς τῆς ἐπαγγελματικῆς του ζωῆς, εἴτε γιά νά σχολιάζει ἀνέξοδα, ἀκίνδυνα, τίς πράξεις τῶν ἄλλων, κυρίως ἐκείνων πού τόν διευθύνουν. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, οὐσιαστικά δέν κάνει τίποτ' ἄλλο παρά ν' ἀναμασάει ἰδέες καθιερωμένες, ἀπόψεις ὁμοιόμορφες, μονότονες, δανεικές, πού κυκλοφοροῦν στερεοτυπημένες ἀπό στόμα σέ στόμα. Αὐτό τόν ξεγελάει πώς «ἔχει γνώμη», δίνει διέξοδο στήν καταπιεσμένη δυσφορία του γιά ὅ,τι δέν τόν βολεύει καί τοῦ προσφέρει τήν ψευδαίσθηση μιᾶς ἀνεξαρτησίας. Εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιά ἀσφαλιστική δικλεῖδα, ὥστε νά μήν ἀποθηκεύεται σέ σημεῖο ἀφόρητο ὁ ἀτμός.

Τό ἄλλο ἐπίπεδο, τό ὑψηλότερο τῆς πνευματικῆς λειτουργίας εἶναι ἐκεῖνο ὅπου εἰσχωροῦν ἐλάχιστοι, μέ τρόπο παράτολμο καί ὑπό προσωπική τους εὐθύνη. Ἐδῶ τό ἔδαφος δέν εἶναι πιά σταθερό. Πρότυπα δέν ὑπάρχουν. Συνθήματα, τύποι, ὅλα εἶναι καταργημένα ἐξ ὁρισμοῦ. Μέ τίς ἴδιες σου τίς δυνάμεις θά πορευτεῖς, ὅσο σοῦ βαστάει. Μπορεῖ νά στραβοπατήσεις ἀνεπανόρθωτα, νά ἐπιβιβαστεῖς στήν πιό ἐξωφρενική πλάνη, ὅπως μπορεῖ καί νά ἰδεῖς μπροστά σου ν' ἀνοίγονται ἀπόψεις ἀνυποψίαστες, ἀποκαλυπτικές. Ἂν θελήσεις νά μεταφέρεις τίς κατακτήσεις σου αὐτῆς τῆς περιοχῆς στήν ἄλλη, στήν πρώτη, γιά ν' ἀνοίξεις τά μάτια καί τῶν διπλανῶν σου, τότε πρέπει νά ἔχεις ὑπ' ὄψη σου πώς μπορεῖ καί νά λιθοβοληθεῖς. Ἐνενηντατεννιά στά ἑκατό θά λιθοβοληθεῖς. Γιατί; Γιατί τάραξες τή μακαριότητα τῶν ἀνθρώπων, τούς χάλασες τήν ἡσυχία τους. Πορεύονταν τόσο καλά μέ τά καθιερωμένα, ἀναχάραζαν ἀνύποπτοι τ' ἀναμασήματά τους. Στηρίζονταν σέ κάποιες αὐθεντίες καί ξένοιαζαν. Αὐθεντίες λέγονται οἱ ἐξουσίες πού ἐξασφαλίζουν στούς ἀνθρώπους τήν εὐχέρεια νά μή σκέφτονται. Τήν εὐτυχία νά μή σκέφτονται. Οἱ αὐθεντίες εἶναι μεγάλες ἰδεοποιητικές μηχανές. Τίς προσκυνᾶνε βαθύτατα, τίς τιμοῦν καί τίς λιβανίζουν, γιατί εἶναι αὐτές πού σέ ἀπαλλάσσουν ἀπό τό φορτίο πού λέγεται συνείδηση.

Ὑπάρχουν γύρω μας ἰδεολογίες καί θεσμοί πού ἐμφανίστηκαν γιά πρώτη φορά στόν κόσμο σάν κατακτήσεις τολμηρές, ἐπαναστατικές, τῆς ὑψηλῆς περιοχῆς τοῦ πνεύματος. Ἀφοῦ διέτρεξαν τό ἡρωϊκό τους στάδιο, ὕστερα στερεώθηκαν, ἔγιναν καθεστῶτα. Ἀπό ἐκεῖνη τή στιγμή καί πέρα, ἀντί νά βοηθᾶνε πιά τούς ἀνθρώπους νά σκέφτονται, νά χειραφετοῦνται πνευματικά, ἔγιναν μεγάλοι μονοπωλητές τοῦ στοχασμοῦ, εἰδωλα βαρβαρικά, ὅπου στά πόδια τους τά πλήθη καταθέτουν γι' ἀφιέρωμα τά μυαλά τους. Εἴτε συντηρητικό χαρακτήρα περιβάλλονται αὐτές οἱ αὐθεντίες, εἴτε «ἐπαναστατικό», οὐσιαστικά ἡ χρησιμότητά τους παραμένει ἡ ἴδια: Νά σκέφτονται γιά τούς ἄλλους, νά ἐφοδιάζουν τούς ὀπαδούς τους μ' ἕτοιμους στοχασμούς. Ὀπαδός σημαίνει καταναλωτής. Καταναλωτής ἰδεῶν κονσερβαρισμένων.

Καί ξαφνικά ξεπροβαίνει μέσα στήν ἀγορά ἕνας ἄνθρωπος πού στεκάζεται ἀνεξάρτητα, ἔξω ἀπό σχήματα, μῆτρες, τύπους. Ἕνας ἄνθρωπος πού ἡ τρέλλα του εἶναι ὅτι διεκδικεῖ γιά τούς ἀνθρώπους τό δικαίωμα νά διανοοῦνται προσωπικά, ἐλεύθερα, ἀδούλωτα. Τίποτ' ἄλλο. Δέν ζητάει ν' ἀντικαταστήσει τίς ἰδέες μέ ἰδέες, τά παλιά δεσμά μέ νέα δεσμά. Διεκδικεῖ μόνο τό δικαίωμα τοῦ ἐλεύθερου στοχασμοῦ, τό δικαίωμα τῆς ἔρευνας, τῆς ἀνεξαρτησίας. Πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις. Τό δικαίωμα νά γυρεύει ὁ κάθε ἄνθρωπος τό δρόμο του μονάχος του, μέ τό δικό του τρόπο, γιατί αὐτό συνιστᾶ, ἁπλούστατα, τήν τιμή τοῦ Ἀνθρώπου. Τήν ὕπατη ἠθική του ἀξίωση, τή μόνη νοητή μέσα στά μέτρα αὐτοῦ - ἐδῶ τοῦ κόσμου.

Καί τόν διεκδικητή αὐτόν τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας βρίσκονται ἐκεῖνοι πού τόν λένε κήρυκα τῆς ἀπιστίας! Τοῦ ρίχνουν τήν πέτρα ὅτι σέ καιρούς καθ' ἑαυτούς ἐπικίνδυνους, αὐτός φέρνει μαζί του τή διάλυση, τήν ἀμφιβολία, τή δυσπιστία. Δέν βλέπουν, δέν εἶναι ἱκανοί νά ἰδοῦν ποῦ ὁδήγησαν τόν κόσμο οἱ ἔμμονες ἰδέες, οἱ φανατισμοί, οἱ προσηλώσεις, οἱ μισαλλοδοξίες, οἱ δογματισμοί, οἱ προκαταλήψεις, τά μονοπώλια τῆς κάθε λογῆς «ἀλήθειας». Δέν βλέπουν, δέν εἶναι ἱκανοί νά ἰδοῦν πώς οἱ καιροί εἶναι ἐπικίνδυνοι ἀκριβῶς γιατί εἶναι κρίσιμοι, καί πώς πάνω στήν κρισιμότητα πρέπει νά δοθεῖ, νά κερδηθῆ ἡ καί νά χαθεῖ, ἡ μάχη τοῦ Ἀνθρώπου. Νομίζουν μέσα στήν τύφλωσή τους πώς πρέπει ν' ἀντιταχθεῖ στό πεῖσμα τό πεῖσμα, στή συμπαγῆ ἀκαμψία ἡ συμπαγής ἀκαμψία, καί πώς ἡ λύση θά ἔχει ὁπωσδήποτε χαρακτῆρα δυναμικό. Οὔτε πούς τούς τρομάζει τό ἀναπόδραστο τοῦ ὁλέθρου. Οὔτε πού ὑποπτεύονται πώς ἡ λύση εἶναι ἄλλη: ἡ μετατόπιση ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ἀπαλλοτριωμένου λογισμοῦ στό ἐπίπεδο τοῦ ἀναπαλλοτρίωτου, τοῦ δημιουργικοῦ.

Κ' ὕστερα ἀπορεῖται γιά τούς ὁλοκληρωτισμούς καί γιά τή θαυμαστή τους ἐξάπλωση. Ὅταν πλήθη ὁλόκληρα φανερώνουν τή μανιακή τους δίψα ν' ἀπεμπολήσουν μέ κάθε τρόπο τό πνευματικό τους αὐτεξούσιο καί ν' ἀναθέσουν σέ κάποιους ἄλλους νά σκέφτονται γιά λογαριασμό τους, νά ἔχουν συνείδηση γιά λογαριασμό τους, νά παράγουν καί νά προμηθεύουν τό Μῦθο χονδρικῶς σέ ποσότητες πού νά μποροῦν νά κατακλύσουν, νά ναρκώσουν ὁλόκληρη τήν ἀγορά, ἐξακολουθοῦμε ν' ἀπορεῖται. Μά οἱ ὁλοκληρωτισμοί δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μεγάλες πονηρές πλεκτάνες. Βασίζονται κατά κύριο λόγο στούς συμμάχους πού ἔχουν μέσα μας. Ἡ δύναμή τους εἶναι πολύ λιγότερο οἱ μονάδες καταδρομῆς καί πολύ περισσότερο οἱ παράγοντες τῆς προδοσίας.

Πότε ἐπιτέλους ὁ ἄνθρωπος θ' ἀποκτήσει τό θάρρος ν' ἀναρωτιέται;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Μαρτίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ

3-22

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Είναι πραγματική απόλαυση νά συζητεῖ κανένας μ' ἕναν ἀληθινό πνευματικόν ἄνθρωπο. Κι' ἄς συμβαίνει νά ὑποστηρίζονται ἀπό τίς δυό πλευρές ἀντίθετες ἀπόψεις. Θά ἔλεγα μάλιστα πώς ἡ ἱκανοποίηση εἶναι ἐντονώτερη ὅταν ὑποστηρίζονται ἀντίθετες ἀπόψεις: γιατί τότε ἡ συζήτηση γίνεται γόνιμη καί συνοδεύεται ἀπό ἕναν αὐθόρμητο, ἀγνό ἱπποτισμό. Ὅσο ὁ διάλογος μ' ἕναν ἀπνευμάτιστο, αὐθάδη ἤ στενοκέφαλο ἄνθρωπο ἀποκλείεται, γιατί ταπεινώνει, τόσο ἡ ἀνταλλαγή ἀπόψεων μέ μιά συνείδηση φωτισμένη, εὐγενική καί γρηγοροῦσα, ἐξυψώνει. Θά συζητήσω λοιπόν πρόθυμα καί μέ τή δέουσα εὐλάβεια τίς ἀπόψεις πού προβάλλει ὁ κ. Μπάμπης Κλάρας στό ἄρθρο του τῆς 5ης τρέχοντος. Ἄν τό κάνω μέ τόση καθυστέρηση, ὁ λόγος εἶναι ὅτι δέν ἤθελα νά θεωρηθεῖ πώς ἡ συζήτηση αὐτή ἀποβλέπει στήν ἐνίσχυση ἑνός ἔργου πού παιζόταν μέ τήν ὑπογραφή τοῦ ὑποφαινόμενου ὡς χτές ἀκόμα σ' ἀθηναϊκό θέατρο. Τώρα ἐλπίζω νά βρισκόμαστε πέρα ἀπό κάθε ὑποψία.

Ὁ κ. Κλάρας, μέ τό βαθειά φιλελεύθερο πνεῦμα πού τόν διακρίνει, ἀναγνωρίζει τά δικαιώματα τῆς ἀμφιβολίας—εἴταν τό θέμα τοῦ ἔργου—ἀλλά καί ὑποστηρίζει πώς ἡ πίστη ἔχει κι' αὐτή μιάν ἀνώτερη χρησιμότητα. Στό σημεῖο αὐτό ἐπιθυμῶ νά τόν πληροφορήσω πώς ἡ διαφωνία μας εἶναι μόνον ὅτι σέβομαι τήν πίστη περισσότερο ἀπό ὅσο ἴσως μοῦ ἀναγνωρίζεται. Ὄχι βέβαια τήν κάθε πίστη. Ἡ πίστη δέν χαρακτηρίζεται καί δέν δικαιώνεται ἀπό τό ἀντικείμενό της· χαρακτηρίζεται, βαθμολογεῖται ἀπό τό ὑποκειμενικό της ἦθος. Ὑπάρχει ἡ τάση γύρω μας νά χαιρετίζεται ἡ κάθε πίστη σά στοιχεῖο θετικό, δυναμικό, ἔνδειξη πνευματικῆς ὑγείας, καί στή μονοιμέρεια τούτη ἀναγνωρίζει κανένας ἀμέσως τόν φτηνό ὀπορτουνισμό, τήν ἀγοραία χρησιμοθηρία. Ὅμως ἡ πίστη πού τά δικαιώματά της προασπίζει ὁ κ. Κλάρας εἶναι ἡ πίστη τοῦ ὑψηλοῦ τύπου, ἡ ἀπρογραμμάτιστη, ἡ πίστη - ἔκφανση τοῦ Ἀληθινοῦ, καί πού ἐμφανίζεται σάν καρπός μεγάλης ἐσωτερικῆς δοκιμασίας. Μπροστά σέ μιά τέτοια πίστη ἀποκαλύπτομαι. Ἀκόμα κι' ὅταν δέ συμφωνῶ μαζί της, τή χαιρετίζω μ' εὐλάβεια, σάν πράξη καί καταβολή ζωῆς.

Τότε γιατί θέλησα νά ἐξάρω, στό πρόσωπο μιᾶς εὐαγγελικῆς μορφῆς, τά δικαιώματα τῆς ἀμφιβολίας; Εἶναι ἄραγε ἡ ἀμφιβολία σά μέθοδος πού ὑποστηρίζεται; Ἤ μήπως ἡ ἀμφιβολία σάν ἦθος, σάν ψυχική στάση; Τό πρῶτο θά μποροῦσε κάλλιστα νά ὑποστηριχτεῖ—ἀλλά δέν ὑποστηρίχτηκε. Δέν εἴταν αὐτός ὁ ἀντικειμενικός σκοπός τοῦ ἔργου. Τό δεύ-

3-23

τερο τό διακηρύσσω ἀπόλυτα ἀπαράδεκτο. Ἡ ἀμφιβολία γιά τήν ἀμφιβολία εἶναι ταυτόσημη μέ ντιλεταντισμό ἀξιοθρήνητο, διαλυτικό καί ψυχοφθόρο. Ὅμως ὑπάρχει μιά ἄλλη ἀμφιβολία, τρίτη, πέρα ἀπό τή θεωρητική. Κι' αὐτή εἶναι πού συγκίνησε τό δραματουργό.

Μιλῶ γιά τήν ἀμφιβολία τή διψασμένη γιά πίστη, τή δραματική ἀφφιβολία. Σέ τί βασίζεται μιά πίστη; Πάντοτε σέ μιά βεβαιότητα; Μπορεῖ, ἀλλά τί λογῆς βεβαιότητα; Ἔχουμε τή βεβαιότητα πού ἀπορρέει ἀπό τήν κατάκτηση μιᾶς ἀλήθειας, ἔχουμε τή βεβαιότητα καρπό μιᾶς ὑποτιθέμενης ἀλήθειας, κι' ἔχομε τέλος τή βεβαιότητα πού βασίζεται σέ μιά διακριβωμένη ἔστω σκοπιμότητα. Ἀνάμεσα στίς τρεῖς αὐτές πίστεις χωρεῖ ἀναμφισβήτητα μιά ἱεράρχηση ποιοτική. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἁγνή πίστη. Ἡ δεύτερη ἡ ἀντανάκλαση μιᾶς πλάνης. Ἡ τρίτη μιά πράξη «ρεαλιστική». Δέν ἀποκλείεται καθόλου ἡ τρίτη αὐτή νά ἔχει τήν πρακτική δικαίωσή της. Θά τῆς ἀναγνωρίσουμε, ὅπου τή συναντήσουμε, τά δικαιώματά της, ἀλλά θά τή σεβαστοῦμε βαθύτερα μόνον ἄν συνδυάζεται μέ τήν πρώτη πίστη, ὅταν δηλαδή δέν τήν παραμορφώνει, δέν χαμηλώνει τήν ποιότητά της γιά νά τήν ὑποτάξει σέ μιά καιρική σκοπιμότητα.

Καί μποροῦμε τάχα—θ' ἀναρωτηθῆτε—νά σταθοῦμε ἀδιάφοροι ἀπέναντι στήν καιρική σκοπιμότητα; Δέν ζοῦμε ἐξ ὁρισμοῦ μέσα στήν Ἱστορία; Εἶναι δικαίωμά μας νά τήν περιφρονήσουμε, ὅταν μάλιστα ἡ Ἱστορία αὐτή ὑφαίνεται ἀπό ἀνθρώπινα δράματα, ὅταν ποτίζεται ὅπως ποτίζεται ἀπό δάκρυα καί ποταμούς αἱμάτων; Ὄχι βέβαια. Ἡ Ἱστορία ἔχει μιάν ἐνάργεια συγκλονιστική, πού ἐπιβάλλει τό σεβασμό καί τήν περίσκεψη. Γι' αὐτό καί πάντοτε βρίσκονται—ἰδίως ὅταν οἱ καιροί ὡριμάζουν—ἐκεῖνοι πού τήν ὑπηρετοῦν μέ συνέπεια, μέ πάθος. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι πού—καθώς λέμε—«δημιουργοῦν ἱστορία». Δημιουργῶ ἱστορία σημαίνει ἐκφράζω τήν κρυφή θέληση τῆς ἱστορίας, τῆς δίνω σῶμα καί φωνή. Ἡ δύναμη τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν εἶναι τόση πού σαρώνει τά πάντα, ὁσηδήποτε ἀντίδραση κι' ἄν συναντήσει τόν πρῶτο καιρό.

Ἕνα εἶναι τό κακό. Ὅτι ὅταν παραμορφώνω ἤ ὑποβιβάζω ποιοτικά τήν ἀρχική ἀλήθεια γιά νά τήν προσαρμόσω στά μέτρα τοῦ καιρικά σκόπιμου, τήν ὑποτάσσω μαζί καί στή νομοτέλεια τοῦ ἱστορικά καθορισμένου. Στενεύω τήν ἀλήθεια πού πίστεψα, θολώνω τό κρύσταλλό της μέ τίς ἀναγκαιότητες τίς τρεχούμενες, τίς πρακτικές. Ὑπηρετῶ ἔτσι ἀποτελεσματικά τό παρόν, χάνω ὅμως τό μέλλον. Γιατί τό μέλλον, ὅταν ἔρχεται μέ τή σειρά του νά γίνει παρόν, κρίνει μέ ἄλλα κριτήρια, νέα, πλατύτερα, ἐλευθερωμένα ἀπό τούς καταναγκασμούς τοῦ παρελθόντος. Καί τότε, ἡ ἀλήθεια ἡ ἀρχική, πού εἶχε ὡστόσο μέσα της ἕνα ἄλλο ἀνάστημα, ἱκανό ν' ἀναμετρηθεῖ μέ κάποιες ἔξω χρόνου ἀξιώσεις, βρίσκεται φθαρμένη, ἐξαντλημένη, θυσιασμένη στίς ἀνάγκες τῆς πρώτης στιγμῆς.

Στήν πραγματικότητα, χρειάζονται καί οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἑνός τύπου καί τοῦ ἄλλου. Χρειάζονται καί ἐκεῖνοι πού παίρνουν τή θεωρητική—ἄς τήν ποῦμε ἔτσι—ἀλήθεια καί τήν κάνουν πρακτικά χρήσιμη, χρειάζονται ὅμως καί ἐκεῖνοι, οἱ ἔξω ἄν θέλετε ἀπό τήν πραγματικότητα, πού μένουν προσηλωμένοι στήν ἰδανική της καθαρότητα, καί πονᾶνε πού τή βλέπουν νά λερώνεται, καί διαμαρτύρονται γιά τήν παραμόρφωσή της, γιά τούς ἀπροσδόκητους δρόμους πού παίρνει, γιά τόν ψυχικό της διασμό. Εἶναι οὐτοπιστές—πολύ πιθανό. Κάτι μοῦ λέει ὡστόσο πῶς τό πνεῦμα τῆς ζωῆς, γιά νά παράγει οὐτοπιστές, θά πεῖ πῶς χρειάζονται σέ κάτι, κάποια μυστική οἰκονομία ὑπηρετοῦν.

Ἄν εἴμασταν τοποθετημένοι στό καθαρά θεωρητικό ἐπίπεδο, θά μπορούσαμε νά ποῦμε πῶς μᾶς ἐνδιαφέρει μονάχα τό ἐφικτό, ἄρα πῶς ἰδέα, ἰδεολογία, ἠθική διδασκαλία, θρησκευτικό δόγμα, ὁ,τιδήποτε σχετικό, δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ παρά μονάχα μέσα στά ὅρια τῆς πραγματικότητας, νά μετρηθεῖ μέ τίς ὑπηρεσίες πού προσφέρει. Ὅμως εἴμαστε τοποθετημένοι στό δραματικό ἐπίπεδο. Καί στό δραματικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό δραματικό ἔργο, μᾶς συγκινεῖ ἡ ἀνθρώπινη περίπτωση, ἀντικρύζουμε μέ σεβασμό ὄχι μόνο τήν καιρική σκοπιμότητα ἀλλά καί τήν κάθε ἀνθρώπινη ἀλήθεια.

Μιά ἀλήθεια εἶναι καί ἡ δραματική ἀμφιβολία. Μιά ἀλήθεια ὁ σπαραγμός τοῦ ἀνθρώπου τοῦ διψασμένου γι' ἀγνότητα, γιά μιά πίστη δίχως μύθους, συμβάσεις, πλάνες, συμβιβασμούς. Ὁ οὐτοπιστής, ἐδῶ, ἔχει τά δικαιώματά του ὅπως καί ὁ ρεαλιστής. Ἀντιπροσωπεύει ὄχι μονάχα μιά κατάσταση ἀλλά καί μιάν ἀνώτερη ἀνάγκη. Ἡ συμβολή του δέν κρίνεται μέ τά μέτρα τοῦ πρακτικά χρήσιμου, ἀλλά μέ τά μέτρα τοῦ ὡραίου, τοῦ αἱματηροῦ ἱεροῦ.

Κάτι μοῦ λέει πῶς ὁ εὐγενικός συζητητής μου, ὁ κ. Μπάμπης Κλάρας, πού συνδυάζει μέ τό θεωρητικό λογισμό τήν καλλιτεχνική εὐαισθησία, θά μοῦ ἀναγνωρίσει τό δικαίωμα νά ἔχω ὑποστηρίξει μιά θέση σάν κι' αὐτή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 'Απριλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

1955 - 1962

3-24

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Μιά ἐπέτειος ἐντελῶς ἰδιαίτερης σημασίας γιορτάστηκε—ἀλλά πόσο βουβά! μέ πόση συστολή περίεργη!—προχτές τήν Κυριακή: 1η 'Απριλίου 1955—1η 'Απριλίου 1962. 'Εκεῖ, στήν πρώτη χρονολογία, μερικές ἀστραπές καί βρόντοι ἀπό ἐκρήξεις. Σημαίνουν πώς ἕνας ἀγώνας ἀρχίζει, ἀγώνας σκληρός, ἀδυσώπητος, γιά ζωή ἤ γιά θάνατο. 'Η Κύπρος. Στή δεύτερη χρονολογία, τῆς περασμένης Κυριακῆς—σιωπή. Σιωπή περισυλλογῆς ἄν θέλετε, σιωπή εὐλάβειας, σιωπή πού σημαίνει ἀναδίπλωση τῆς ψυχῆς, ἀναπόληση, προσκύνημα νοερό σέ τόπους ὅπου ἔτρεξε μαρτύρων καί ἡρώων αἷμα. 'Αλλά καί σιωπή, ἀπό ἄλλη πλευρά, διφορούμενη, γεμάτη ἀμηχανία. Κι' ὅμως, στήν ἀμηχανία ἀκριβῶς αὐτή βρίσκεται τό νόημα τῆς ἐπετείου.

'Ο 'Αγώνας τῆς Κύπρου ἄρχισε μέσα σ' ἕναν κόσμο ἐξουθενωμένο, ἀποθαρρυμένο ἀπό ἕνα μεγάλο πόλεμο. Τί ἀποκαλυπτήρια μᾶς εἶχε ἐπιφυλάξει ἡ ἑπομένη του! Στά 1955 εἴχανε πιά προλάβει νά γίνουν αἰσθητοί οἱ πικροί καρποί τῆς νίκης. 'Ο 'Οργανισμός 'Ηνωμένων 'Εθνῶν ἀγωνιζόταν νά σώσει τά προσχήματα, τήν ἀξιοπρέπειά του. Οἱ πρώην σύμμαχοι διχάζονταν. Οἱ ἰδεολογίες ξεγυμνώνονταν ἀπό τά ἔργα τους. Οἱ ἐπαγγελίες γιά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοδιαθέσεις τῶν λαῶν, δημοκρατικές ἐλευθερίες, κοινωνική δικαιοσύνη, δοκιμάζονταν ὅλο καί σκληρότερα. "Ολοι ἤθελαν νά πιστεύουν σέ κάτι καί κανένας δέν ἔβρισκε μέσα του τήν ἀναγκαία γιά τοῦτο δύναμη. "Οσοι εἶχαν ἀηδιάσει ἤ γελαστεῖ, διάλεγαν τήν ἀπόλυτη δυσπιστία. Εἶταν ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου δέκα μόλις χρόνια ὕστερα ἀπό τή λήξη ἑνός πολέμου πού ἔγινε, λέμε, γιά ἰδανικά. Πού ἔγινε, ἀπό μερικούς τουλάχιστον, γιά ἰδανικά.

Τότε ξεσπάζει ἡ πυρκαγιά τῆς Κύπρου. Ξεσπάζει ὄχι ἀπροετοίμαστα, ὄχι σάν αἰφνιδιασμός, ἀλλά σάν ἔσχατη καταφυγή μιᾶς ἱερῆς ὀργῆς. Δεκαετίες ἀμέτρητες, πραγματικά, ἡ Κύπρος ἀνατάραζε τίς ἀλυσίδες της, χτυποῦσε τίς πόρτες τῶν ὑπευθύνων καί τῶν ἰσχυρῶν τῆς Γῆς, τούς θύμιζε τήν ἐκκρεμότητά της, τά δικαιώματά της, τόν πόθο της γιά "Ενωση. Τούς θύμιζε ἀκόμα τίς ὑποχρεώσεις τους, τίς ἠθικές δεσμεύσεις πού εἶχαν οἱ ἴδιοι ἀναλάβει, ἀφοῦ ἔλεγαν μέ περισσή μεγαλοστομία πώς πιστεύουν, ἀγωνίζονται γιά κάποια ἰδανικά. 'Η ὄχληση ὅμως προκαλεῖ τό μορφασμό τῆς δυσαρέσκειας, γιατί εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ δανειστή στήν πόρτα τοῦ ὀφειλέτη. Δανειστής εἶταν ἡ Κύπρος, καί τήν ὑποδέχονταν σάν ἐνοχλητικό ζητιάνο. Δέν ξέρω ἄν, ὅπως τό λένε, ἡ 'Ιστορία ἐπαναλαμβάνεται, ξέρω ὅ-

3-25

μως ὅτι ἐπαναλαμβάνεται ἔτσι κι' ἀλλιῶς ἡ Ἑλληνική Ἱστορία:

«Ἄλλος σοῦ ἔκλαψε στά στήθια —Ἀλλ' ἀνάσασιν καμμιά.—Ἄλλος σοῦ ἔταξε βοήθεια—Καί σέ γέλασε φρικτά.—Ἄλλοι, ὠϊμέ! στή συμφορά σου — Ὁπού ἐχαίροντο πολύ,— Σύρε νἄβρης τά παιδιά σου,—Σύρε, ἐλέγαν οἱ σκληροί».

Καί ἡ Κύπρος, ὅπως ἑκατόν πενῆντα χρόνια πρίν ἡ μάννα της ἡ Ἑλλάδα, πῆγε νἄβρη τά παιδιά της, ζήτησε ἀπ' αὐτά τό λυτρωμό. Δέν ξέρω ἄν ἡ συμβουλή ὠφέλησε τούς δυνατούς πού τήν ἔδιναν. Κάτι μοῦ λέει πώς ὄχι καί τόσο. Ἀλλά εἴταν καιρός πιά. Ἀπό τήν ἐποχή ὅπου ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶχε θέσει τό ζήτημα τῆς Κύπρου στόν Λόϋδ Τζώρτζ μέ τό δικαίωμα τοῦ φίλου, τοῦ συμμάχου, τοῦ μεγάλου συντελεστή τῆς νίκης, στά 1920, κι' ἐκεῖνος εἶχε ὑποσχεθεῖ γιά ν' ἀθετήσει, ἴσαμε τίς ὑπεκφυγές καί τίς ἀοριστολογίες τοῦ Ο.Η.Ε., μονάχα δηλαδή στό διάστημα μιᾶς γενιᾶς ἀνθρώπων, ἡ ἡγεσία τοῦ κόσμου ἀντιφάσκει, ψεύδεται κι' αὐτοδιαψεύδεται ἀμέτρητες φορές. Τό μόνο πού τήν ἔνοιαζε εἴταν νά μή θίξει τά κακῶς κείμενα, νά μή δυσαρεστήσει τούς δυνάστες, νά μήν ὑποχρεωθεῖ νά δώσει ἐξετάσεις συνέπειας, παρρησίας, δικαιοσύνης. Μόνο πού τίς ἐξετάσεις αὐτές τίς ἔδινε χωρίς νά τό θέλει, μέ τήν ἀποφυγή της ἀκριβῶς νά τίς ὑποστεῖ. Τίς ἔδινε καί μηδενιζόταν στή συνείδηση τῶν λαῶν, τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀγνότερων ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ἐκείνων πού πιστεύουν πώς ὅ,τι λέγεται ἐπισήμως ἔχει κι' ἕνα ἀντίκρυσμα τιμῆς. Δέν ξέρω ἄν ἔχει γίνει ἀρκετά αἰσθητό πώς αὐτοί ἀκριβῶς ἀποτελοῦν τή συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητος.

Σύγκρυο, φρίκη, θαυμασμό, ἀγανάκτηση, ἔξαρση καί δέος, ὅλα μαζί, ἀνάκατα, προκαλεῖ τό μαρτυρολόγιο τῆς ἀγωνιζόμενης Κύπρου σ' ἐκεῖνον πού φυλλομετράει σήμερα τό χρονικό τοῦ Ἀγώνα. Ντροπή γιά τούς ἰσχυρούς. Περηφάνεια γιά τούς ἀδύνατους. Θαυμασμό γιά τίς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, γιά τό κρυφό του μεγαλεῖο. Σέ κάθε βῆμα αἷμα, στήν κάθε στροφή τῆς πορείας δάκρυα. Τά νιάτα καί πάλι ἐπωμίζονται τό μεγάλο βάρος τῆς προσφορᾶς: Παιδιά ἀπό 19 ἴσαμε 23 χρονῶν εἶναι οἱ μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας: ὁ Παληκαρίδης, ὁ Καραολῆς, ὁ Δημητρίου, ὁ Κουτσόφτας, ὁ Παναγίδης, ὁ Μαυρομάτης. Ἡ ζωντανή λαμπάδα πού θά καταγαύσει τή νύχτα τοῦ πένθους, ὁ Αὐξεντίου, εἶναι μόλις 29 χρονῶν. Ἀπό 21 ἴσαμε 33 τό πολύ τά τέσσερα παληκάρια πού ἀπαθανατίζουν τόν ταπεινό ἀχυρώνα στό Λιοπέτρι. 32 χρονῶν ὁ Μάτσης. Βέβαια, ὑπάρχει ἐπικεφαλῆς ὁ Διγενής, καί ἁπλώνει τή σκέπη του ὁ Μακάριος. Ὅμως τά νιάτα ἀποτυπώνουν κι' ἐδῶ, ὅπως σέ κάθε ἐξόρμηση πρός τό ὑψηλό, τή ματωμένη τους σφραγίδα. Ἄς μή γελιόμαστε: Ἄν εἶναι γραμμένο νά σωθεῖ κάποτε ὁ κόσμος τοῦτος ὁ ἁμαρτωλός, θά σωθεῖ ἀπό τά νιάτα.

Ὁ Ἀγώνας τῆς Κύπρου ἔχει νόημα διπλό: Τό ἕνα, σέ πρῶτο ἐπίπεδο, εἶναι τό ἐθνικό. Κεφάλαιο ἀπό τά λαμπρότερα στήν Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων. Ἄς ἔχει μείνει γιά τήν ὥρα πολιτικά ἀδικαίωτος ὁ ἀπελευθερωτικός Ἀγώνας τῆς Κύπρου, ἄς ἔχει θυσιαστεῖ σέ συνδυασμούς διπλωματίας καί σκοπιμοτήτων περίπλοκους, ὄχι πολύ φωτεινούς. Οἱ νόθες λύσεις καί οἱ ἐκκρεμμότητες εἶναι ἀναστολές πληρωμῆς πού, συχνότατα, προετοιμάζουν τή χρεοκοπία.

Σέ δεύτερο ἐπίπεδο, ὁ ἀπελευθερωτικός Ἀγώνας τῆς Κύπρου ἔχει μιάν ἄλλη σημασία, εὐρύτερη. Ἐξαναγκάζει τούς μεγάλους τῆς Γῆς, τήν ἡγεσία τοῦ κόσμου, νά καταλάβει πώς οἱ μεγάλες ἔννοιες, οἱ μεγάλες ἐπαγγελίες, τά ὑψηλά συνθήματα, δέν εἶναι λέξεις ἀδειανές, δίχως ἀντίκρυσμα, πού μποροῦν νά προφέρονται ἀνεύθυνα, γιά νά ὑπηρετοῦν θολούς σκοπούς, νά ξεγελᾶνε τούς λαούς ἤ καί γιά μιά φτηνή δημοκοπία. Δημιουργοῦν ὑποχρεώσεις.

Ὁ Ἀγώνας τῆς Κύπρου, ἀπό τήν ἄποψη τούτη, προσέφερε καί προσφέρει μιάν ὑπηρεσία στήν ἀνθρωπότητα—μιάν ὑπηρεσία πού δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ ἀκόμα ὅσο τῆς ἀξίζει. Ἀνέσυρε τό προσωπεῖο τῆς ἐπίσημης ὑποκρισίας. Ἔβαλε τούς μεγάλους ἀντιμέτωπους στίς πράξεις τους καί στίς παραλείψεις τους, ἔδωσε νά καταλάβουν πώς ἔχουν παγιδευτεῖ ἀπό τίς διακηρύξεις τους γιά δικαιώματα τῶν λαῶν, γιά ἐλευθερία καί δικαιοσύνη. Δίχως τέτοιους ἀγῶνες καθώς τῆς Κύπρου, ὁ ἄνθρωπος θά εἴτανε θῦμα, ἔκθετος στόν κάθε ταπεινό μακιαβελισμό, στόν κάθε κυνισμό, στήν πιό ἀσύδοτη ἐλαφροσυνειδησία, στόν πιό ἀνίερο ἐμπαιγμό. Τώρα, οἱ κάθε λογῆς ὑπόλογοι ξέρουν τουλάχιστον πώς ἄν ἔχουν τήν ἐξουσία νά κάνουν αὐθαιρεσίες, δέν ἔχουν καί τήν ἐξουσία νά ἐξαπατοῦν.

Οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, παντοῦ τῆς Γῆς, πρέπει νά εἶναι βαθύτατα εὐγνώμονες στόν Ἀγώνα τῆς Κύπρου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΙΛΑΦΙΛΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ἀπριλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΒΑΡΥ ΑΝΤΙΤΙΜΟ

3-26

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅποιος δέν ἔχει τό αἴσθημα τοῦ μυστηρίου καί τό αἴσθημα τοῦ θαύματος δέν μπορεῖ νά νιώθει τήν ποίηση πολύ λιγότερο νά τή διερμηνεύει. Αὐτή - ἐδῶ εἶναι ἴσως ἡ πρώτη καί μοναδική φορά πού ἐκφράζομαι ἀδιστάχτα, δίχως ἴχνος ἀμφιβολίας, μέ τρόπο κατηγορηματικό. Ὁ λόγος; Ὅτι κάτι μοῦ λέει πώς σέ μιά τέτοια πρόταση ἀμφιβολία δέν χωρεῖ γιατί ἀμφιβολία θά σήμαινε ἀναίρεση τοῦ ἀντικειμένου. Ποίηση θά πεῖ ἐπικοινωνία μέ κάτι πέρα ἀπό τό στερεό, ἀπό τό συμβατικό καί σταθμητό, πέρα ἀπό τ' ὁλοφάνερο—ἄν ὁλοφάνερο ποῦμε ἐκεῖνο πού ὑπηρετεῖ τίς ποακτικές μας, κατώτερες ἀνάγκες. Γιατί, κατά τ' ἄλλα, τό ποιητικό στοιχεῖο τῆς ζωῆς εἶναι τόσο ὁλοφάνερο ὅσο καί τό φῶς τῆς ἡμέρας. Αὐτό σημαίνει πώς γιά νά τό ἰδεῖ κανένας χρειάζεται πρῶτα - πρῶτα νά μήν εἶναι τυφλός.

Μέ κανένα τρόπο δέν ὑποστηρίζω πώς ἡ ποίηση γίνεται αἰσθητή ὕστερα ἀπό μεγάλη καί κοπιαστική προσπάθεια. Ἀπεναντίας. Ὁ ὑλικός κόπος εἶναι κλῆρος τοῦ ἐγκεφάλου, ὅπως ἄλλωστε καί τοῦ κορμιοῦ. Στό ἐπίπεδο αὐτό, τά δύο ὄργανα, φαιά οὐσία καί μυϊκό σύστημα, συναντιόνται, ἐξισώνονται. Ἡ ποίηση, ἀντίθετα, συλλαμβάνεται σέ κατάσταση χάριτος, σέ στιγμές δηλαδή λυμένες, ἐσωτερικά διάφεγγες. Δέν εἶναι ἀντικείμενο μόχθου ἡ χαρά πού δίνει ἡ ποίηση. Γι' αὐτό καί ἀκολουθοῦν στραβό δρόμο ἐξ ὑπαρχῆς — δηλαδή ὁριστικά — ὅσοι ἀγωνίζονται, φιλότιμα ἔστω, νά βροῦν τό «νόημα» τῶν δύσκολων στίχων. Μιά μακρυά συνήθεια δουλείας στήν ὑλική ἀνάγκη ἔχει κάνει τούς ἀνθρώπους νά νομίζουν πώς τό κάθε τι στόν κόσμο τοῦτο πρέπει ν' ἀντισταθμίζεται μέ χειρωνακτικό κόπο, νά τό κατακτᾶ κανένας μέ τή μυϊκή προσπάθεια. Πῶς τίποτα δέν μᾶς εἶναι δοσμένο ἔτσι πού νά ἐγγίζεται ἄνετα, εὐτυχισμένα, μέσα σέ κατάσταση εὐφορίας ἀγνῆς. Ἀπό ἐκεῖ, ἀπό αὐτή τήν ἀντίληψη, ἔχει πηγάσει μιά ὁλόκληρη Ἠθική, χρήσιμη βέβαια σάν ἀγωγή τοῦ [illegible]περνοῦ βίου ὁλότελα ὅμως παραπλανητική ἄν θελήσουμε νά τήν ὑψώσουμε σέ κανόνα ἀπόλυτο, μέτοο τοῦ κόσμου. Ἄν κάπου θά ἔβρισκε τήν ἐφαρμογή της ἡ ρήση τοῦ Νίτσε «ἠθική σκλάβων» θά εἶταν ἐδῶ κι' ὄχι στήν περίπτωση τοῦ χριστιανικοῦ ἐλέους. Ἡ ἔξη μας νά κατανικοῦμε τά ἐμπόδια ὕστερα ἀπό ἀγώνα ἔχει κάνει πολλούς νά νομίζουν πώς ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν ποίηση εἶναι κι' αὐτή ἔπαθλο τοῦ ἱδρῶτα.

Στή πραγματικότητα εἶναι ἔπαθλο μιᾶς ἐρωτικῆς συνομιλίας. Ἀλλά τότε τί ἐννοοῦμε «μυστήριο» καί τί «θαῦμα»; Μήπως μεταχειριζόμαστε τούς ὅρους μέ τή δολερή πρόθεση ἐκείνων πού θέλουν ὅλα νά τά συσκοτίζουν, γιά νά ξεγελᾶνε τίς λαϊκές μάζες καί νά τίς βυθίζουν στήν πρόληψη; Ἐδῶ ἡ ἐπιστήμη τά ἔ-

3-27

χει ὅλα πιά φωτίσει, σκορπίζει τά σκοτάδια τῆς ἄγνοιας κλπ. κλπ. Τό τροπάριο εἶναι γνωστό. Μόνο πού δημιουργεῖ μιάν ἄλλη πρόληψη, ἀπό τήν ἀνάποδη τώρα: Ἀκρωτηριάζει τόν ἄνθρωπο ἀπό ἕνα ὄργανό του βαθύ, πανάρχαιο, πολύτιμο, ὄργανο θαυμαστῆς εὐαισθησίας. Εἶναι ἐκεῖνο πού διασφαλίζει τήν ἐπικοινωνία ἀκριβῶς μέ τήν ἄδολη ὀμορφιά—δηλαδή μέ τή μόνη ἐλεύθερη, λυτρωμένη καί λυτρωτική σχέση, πού δέν ὑπακούει στό νόμο τοῦ ὑποδουλωτικοῦ καταναγκασμοῦ.

Πῶς ἀγγίζεται ἡ ὀμορφιά; Δέν μπορεῖ κανένας νά τή νιώθει, νά τή χαίρεται, δίχως τίς ὕποπτες αὐτές προσφυγές στό μυστήριο καί στό θαῦμα; Ἡ ὀμορφιά εἶναι δῶρο τῆς ζωῆς, ἄρα κάτι ἀπόλυτα κι' ἄμεσα αἰσθητό — ψέματα; Πάρτε τή φυσική ὀμορφιά. Χρειάζεται ὁρολογία μεταφυσική γιά νά χαροῦμε τήν καλλονή μιᾶς γυναίκας, τή γραφικότητα ἑνός τοπίου; Ὄχι βέβαια. Καί τί ἔρχονται τότε ἐδῶ νά κάνουν τό «μυστήριο» καί τό «θαῦμα»; Ταπεινότατα τ' ὁμολογῶ: τίποτα. Τίποτα, ἐνόσω περιοριζόμαστε στήν ἐπιφάνεια, στήν ἀνεπίγνωτη ἀπολαβή. Πολύ λιγότερο ἄν ἡ πρώτη — ἡ ὀμορφιά τῆς γυναίκας — κινεῖ μέσα μας, ἀσύνειδα ἔστω, τήν αἰσθησιακή δίψα. Κάτι ὅμως ἔχουν νά κάνουν ἄν ἀποβλέπουμε σέ μιά πιό βαθειά καί πιό ὑψηλή τους σύλληψη. Γιατί καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τό κάλλος — πῶς νά τό κάνουμε; — δέν εἶναι κατάσταση τυπική. Ἔχει ποιότητες, διαβαθμίσεις. Σταματῶ ἐδῶ γιά νά κάνω τόπο σέ ἄλλους, πολύ πιό ἁρμόδιους νά μιλήσουν ἀπό μένα τόν ἁπλό ἐμπειρικό. Στόν ἀγαπητό κ. Εὐ. Παπανοῦτσο, λόγου χάρη.

Ἡ ἐμπειρική ὡστόσο συναναστροφή μέ τά πράγματα ἔχει καταδείξει κάτι πού δέν εἶναι σωστό νά τό παρασιωπήσει ὅποιος ἔχει, μιά φορά ἔστω στή ζωή του, κυνηγήσει τό παραδεισιακό πουλί, τήν ποίηση. Πώς ὅ,τι ἐμφανίζεται τόσο ἀβίαστα, σάν ἀπόλαυση τοῦ κάλλους, ἤ καί τόσο τρικυμισμένα, σάν ψυχική διαστολή πού προκαλεῖ ἡ θέα του, πόθος τυραννικός τοῦ ἀπολύτου, εἶναι λιγότερο ἁπλό ἀπ' ὅ,τι νομίζουμε. Λογικά δέν ἐξηγεῖται, κι' ἀδίκως θά δοκιμάσουν νά τό ἀναλύσουν — ἄν τό δοκιμάσουν — οἱ στενοί ὀρθολογιστές. Ἔχουμε βέβαια συναντήσει γύρω μας «ποιητές» καί «καλλιτέχνες» πού πείθουν πώς ἔρχονται σ' ἐπαφή μέ τήν ποίηση μ' ἕναν τρόπο πού θά τόν λέγαμε σωματικό, αἰσθησιακό. Βασισμένοι σέ μιά πολύ ὑλική, ἁπλοική στό βάθος, ἀντίληψη τῶν πραγμάτων, τραγουδᾶνε τήν ὀμορφιά ὅπως θά τραγουδάγανε τό κρασί, τή μέθη πού παράγεται ἀπό τό οἰνόπνευμα καί τούς ἀτμούς του. Προσέξετέ τους ὅμως καλύτερα, ἀπαλλαγῆτε ἀπό τήν ἔντεχνη αἴγλη πού συμβαίνει καμμιά φορά νά τούς ἔχει ἀναδείξει. Θά ἰδῆτε πώς εἶναι ἁπλοί στιχοπλόκοι, ἄνθρωποι ἔξυπνοι κι' ἐπιτήδειοι, πού κατορθώνουν νά δώσουν τήν ἐντύπωση γιά κάτι πού, οὐσιαστικά, δέν ὑπάρχει. Ἡ «ποίησή» τους εἶναι ἰδεοκοπία ἤ ὡραιολογία, δημοκοπία ἤ θεματογραφία, ἕνα «ἄλλοθι» τέλος πάντων λιγότερο ἤ περισσότερο πετυχημένο, ἀπατηλό.

Ἡ ἐποχή μας, μέσα στίς φοβερές συγχύσεις πού δημιούργησε, ἔχει προκαλέσει κι' αὐτήν ἐδῶ: νά ἐπινοήσει ἔγκυρα ὑποκατάστατα τοῦ ποιητικοῦ στοιχείου, ἀντιπνευματικά παρασκευάσματα, πού ἔχουν γιά βάση τους ἁπλά χρησιμοθηρικά αἰτήματα καί συνθήματα προορισμένα ἀπό τή φύση τους γι' ἄλλη χρήση. Ὅπως στόν περασμένο αἰώνα γράφονταν ποιήματα πού εἶταν στήν πραγματικότητα ἔμμετρα κύρια ἄρθρα, ἔτσι καί τώρα γράφονται, ὄχι τόσο ποιήματα, ὅσο πεζογραφήματα, θεατρικά ἔργα καί ἄλλα εἴδη προορισμένα γιά τή μεγάλη κατανάλωση. Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος διαβουκολεῖται πιστεύοντας πώς ἐπικοινωνεῖ μέ τήν ποίηση ἐπειδή συναρπάζεται ἀπό μεταμφιεσμένα προπαγανδιστικά ἐμβατήρια καί τυμπανοκρουσίες. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά θολώνονται περιοχές τῆς ψυχῆς προορισμένες γι' ἄλλη λειτουργία. Γιατί ἐπιτέλους καί ἡ ἰδεολογία ἔχει τήν ἔξαρσή της, φτάνει νά μή συγχέεται μέ ὅ,τι δέν τῆς ἀνήκει μιᾶς καί εἶναι ἀπό τή φύση του ἀλλότριο.

Ὅποιος δέν τά ὑποτάσσει ὅλα στόν ἐγκέφαλο, καί ἰδιαίτερα στήν αὐταρέσκεια τοῦ ἐγκεφάλου, αὐτός στέκεται μέ κάποια περίσκεψη μπροστά στό φαινόμενο τῆς ζωῆς. Δοκιμάζει ἕνα κρυφό δέος βλέποντας ἀκόμα καί τίς πιό ταπεινές της ἐκδηλώσεις. Ἀπορεῖ γιά τό μερμήγκι καί γιά τήν πεταλοῦδα, ἐκστασιάζεται μπροστά στή ζωτικότητά τους, θεωρεῖ τήν ἐντομολογία χρήσιμη, ὄχι ὅμως ἀρκετή νά καλύψει τήν οὐσία τῶν ὄντων. Τί σχέση ἔχει τό μετρητό μέγεθος μέ τήν ὑπόσταση τῶν πραγμάτων; Πῶς μποροῦν οἱ σταθμητές ἰδιότητες νά ἐξαντλοῦν τ' ὅραμα τῆς ζωῆς, αὐτό τό π έ ρ α ν, τό ἀνέγγιχτο πού ὑπάρχει πίσω ἀπό τό πλέγμα τῶν ἐννοιῶν; Ὁσοδήποτε πυκνό κι' ἄν γίνει αὐτό τό πλέγμα, ὁσοδήποτε κι' ἄν πλουτιστεῖ μέ νέες διακριβώσεις, μετρήσεις, νέες ἰδιότητες, νέες σχέσεις, νέες ἐξισώσεις, δέν θ' ἀντισταθμίσει ποτέ τήν ἀλήθεια καί τήν πρωτοτυπία τῆς ζωῆς. Θά παραμένει πάντα σύμβολο, μεταγραφή σέ γλώσσα νοητή, φτωχή, ξερή, δηλαδή κάτι πού περισσότερο μᾶς ἀνήκει παρά πού τῆς ἀνήκει.

Ἔγραψα αὐτά τά στοιχειώδη γιά τούς νέους, γι' αὐτούς πού ἔχουν δικαιώματα στή χαρά τῆς ζωῆς. Ἡ ἐποχή τούτη τούς ἔχει ἐφοδιάσει μέ μιά λυρική γλώσσα καινούργια, πού κατορθώνει νά συλλάβει τίς πιό ἀστάθμητες καί λογικά ἀπροσδιόριστες σχέσεις τῶν πραγμάτων, ν' ἀποκαλύψει νέες ἀπόψεις τῆς ὀμορφιᾶς. Νά ὅμως πού ἡ ἴδια τούτη ἐποχή, γιά λόγους εὐκολονόητους, ἀπειλεῖ καί νά τούς στομώσει τό μοναδικό ἀκριβῶς ὄργανο τῆς ἐπαφῆς μέ τήν ὀμορφιά τοῦ κόσμου. Δέν πρέπει νά δεχτοῦν τέτοιαν ἄσκοπη κι' ἀνίερη θυσία. Ἄς κρατήσουν τή νίκη, ἀλλά ἄς γυρίσουν πίσω τό βαρύ ἀντίτιμο. Νά διεκδικήσουν τήν κοινωνική δικαιοσύνη, ναί, χίλιες φορές, ὄχι ὅμως γιά νά φτωχύνουν ἐσωτερικά. Ἄς ὑποπτεύονται τούς ἀρχιτυμπανιστές τῶν ἐμβατηρίων. Τά θούρια—χρήσιμα ἐκεῖ πού πρέπει, τήν ὥρα πού πρέπει—δέν ἔχουν καμμιά σχέση μέ τήν ἀληθινή μουσική.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL
ΓΑΡΘΕΝΟΥ ΦΙΛΑΦΙΛΟΥΙ
MDCCCLXXXI

ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Ἀπριλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΗΘΗΣ ΥΠΕΡΒΟΛΗ

3-28

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάθε φορά πού ἡ δημόσια ζωή μας φτάνει σέ μιά λιγότερο ἤ περισσότερο κρίσιμη καμπή, οἱ συνειδήσεις ἀναταράζονται, ἀκόμα καί οἱ πιό ἀμέριμνες μοιάζουν γιά μιά στιγμή νά ξυπνᾶνε. Πιάνουμε τότε ν' ἀναλύουμε ἐπιμελέστατα, σέ ἰδιωτικές συζητήσεις, τό πῶς καί τό γιατί. Ὁ καθένας λέει τό λόγο του, ὅπως τόν καταλαβαίνει. Ξάφνου, ἔτσι ἀπροσδόκητα, ἀλλά καί μέ μιάν ἀναγκαιότητα περίεργη θἄλεγε κανένας, ξεπηδάει ἕνα θέμα πού μοιάζει ἡ συνισταμένη ὅλων: Τό θέμα τῆς συνέπειας. Ἐκεῖ πού δειχνόμασταν, οἱ περισσότεραι τουλάχιστον ἀπό μᾶς, ἀδιάφοροι, σκεπτικιστές, ἀνεκτικοί στό ἔπακρο, κατεχόμενοι ἀπό ἕνα εἶδος ἠθικῆς ἀτονίας—καρποῦ μιᾶς πείρας μακροχρόνιας, ἀπογοητευτικῆς—ἀρχίζουμε ν' ἀναρωτιόμαστε ἄν στόν τόπο αὐτόν - ἐδῶ ὑπάρχει ἐπιτέλους κάποια εὐαισθησία, αἴσθημα εὐθύνης, συνέπεια ἰδεολογική, πνευματική, ἠθική. Ὁ ἀπολογισμός δέν εἶναι συνήθως καί πολύ ἐνθαρρυντικός. Θυμώνουμε. Κατηγοροῦμε πρόσωπα, καταστάσεις. Καυτηριάζουμε. Ὕστερα ἡ κρίση περνάει, τά πνεύματα γαληνεύουν, καταλαγιάζουν, ἡ ὀργή μας ξεχνιέται. Ὅλα ξαναπιάνουν τόν κανονικό τους ρυθμό.

Βέβαια ἕνα ἀνθρώπινο σύνολο δέν μπορεῖ νά βρίσκεται σέ ἀδιάκοπο συναγερμό συνειδήσεων. Ἡ ἠρεμία χρειάζεται ὅσο καί ἡ ἔξαψη, πού τό κάτω - κάτω εἶναι ἀπό τήν ἴδια της τή φύση μιά ἐξαίρεση. Ἀλλοίμονο ἄν ζούσαμε μέσα σέ θερμοκρασία σταθερά ὑψωμένη, σ' ἕναν ἀδιάπτωτο πυρετό. Τό νευρικό μας σύστημα θά ἔσπαζε, γρήγορα θά εἴχαμε συμπτώματα ἀλλοφροσύνης, καί ἡ ὑπερακονισμένη εὐαισθησία μας θά ἔφτανε στήν ἀδικία ἀπό κατάχρηση δικαιοσύνης, στή σκληρότητα ἀπό ὑπερβολική αὐστηρότητα. Εἶναι τό φαινόμενο πού παρατηρεῖται στίς ἐπαναστάσεις. Στό τέλος ὅλα μπερδεύονται, συγχέονται, οἱ ἀθῶοι πληρώνουν ἀνάκατα μέ τούς ἐνόχους, ὁ ἐπιμερισμός τῶν εὐθύνων γίνεται μέ τρόπο ἀβασάνιστο, αὐθαίρετο, παράλογο. Τήν ἀπάθεια τῶν καιρῶν τῆς γαλήνης τή διαδέχεται τέλος μιά ἄλλη ἀπάθεια: τοῦ κορεσμοῦ. Ἡ ἀνθρώπινη ζωή δέν μετράει πιά.

Μήπως ὅμως πρέπει, στίς ἄλλες φάσεις, τῆς σχετικῆς ἤ ἀπόλυτης γαλήνης, νά μή μετράει καί ἡ ἀνθρώπινη εὐθύνη; Ξέρω πῶς ἡ θεωρία αὐτή τῆς λήθης, τῆς συγγνώμης, τῆς ἀπεριόριστης μακροθυμίας, τῆς πάση θυσία παραγραφῆς, ἔχει τούς ὀπαδούς της. Μοῦ φαίνεται μάλιστα νά ἔχει κάνει θαυμαστές προόδους μέσα στήν τελευταία τούτη ἱστορική περίοδο, τήν ἀπό τόν πόλεμο κι' ἐδῶθε. Δέν ξέρω σέ τί ἀκριβῶς ὀφείλεται αὐτό. Κόπος ἀπό κατάχρηση συγκλονιστικῶν θυμάτων; Περιορισμός τῶν ἀξιώσεών μας, πού τίς ἔχει ὑποσκάψει ἕνας διάχυ-

3-29

τος, ἀσύνειδος μπολσεβίκος; Κάμψη τοῦ ἠθικοῦ κριτηρίου, πού ἔχασε τή βαθύτερη ἐμπιστοσύνη στόν ἑαυτό του; Μπορεῖ ὅλ' αὐτά μαζί ἤ καί κάτι ἄλλο. Μιά φορά ἕνα εἶναι τό βέβαιο: Πῶς κάποιες τέτοιες εὐκαιρίες περιμένουν, εὔχονται, οἱ θρασεῖς γιά ν' ἀποθρασύνονται. Καί τούς τίς παρέχει ἄφθονες ἡ σύγχρονη ζωή μας.

Ὁ τόπος αὐτός - ἐδῶ πέρασε, μέσα στήν τελευταία εἰκοσαετία, ὧρες φοβερές. Αἱματοκυλίστηκε ἀπό ξένους κι' ἀπό ντόπιους. Πείνασε καί μαρτύρησε. Εἶδε παιδιά του νά τουφεκίζονται ὁμαδικῶς ἐπειδή ἀγωνίζονταν γιά τήν τιμή του. Γνώρισε πράξεις ὑψηλῆς αὐτοθυσίας ὅπως καί ταπεινοῦ συμβιβασμοῦ. Γιατί στό διάστημα αὐτό ὅπου μερικοί—ὄχι λίγοι — ἔδιναν παραδείγματα θάρρους καί ἠθικοῦ μεγαλείου, ἄλλοι, ποντικοί, τρύπωναν στά κενά πού ἄφηναν οἱ ἀπώλειες γιά νά ἐκμεταλλεύονται τή δυστυχία τῶν πολλῶν, νά πουλᾶνε τά πάντα, νά θησαυρίζουν. Πλάϊ σ' αὐτούς, ἐλάχιστοι εὐτυχῶς, εἴτανε καί οἱ προδότες, οἱ κάθε λογῆς δοσίλογοι. Κάθε λαός ἔχει τούς Ἐφιάλτες του. Τί τόν ἐξαγγίζει; Ὁ ἠθικός κολασμός τους. Δίχως ἕναν τέτοιο ἔμπρακτο διαχωρισμό εὐθυνῶν, τίποτα δέν στέκεται στό ἐξῆς, ἡ ζωή χάνει κάθε νόημα κι' ἀξία.

Μποροῦμε ἄραγε νά ποῦμε πώς ἔγινε στήν Ἑλλάδα ἠθικός καθαρμός; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ὕστερα ἀπό τόν πόλεμο ἦρθε τό Δεκεμβριανό κίνημα καί θόλωσε ἀκόμα περισσότερο τά νερά. Μέσα στή γενική παραζάλη, πλήρωσαν ἀθῶοι κι' ἐπιβραβεύτηκαν ἔνοχοι. Ἄνθρωποι πού εἶχαν ἐκτεθεῖ ἀνεπανόρθωτα στό πλάϊ τῶν εἰσβολέων, ἄλλαξαν ξαφνικά στρατόπεδο, ἐμφανίστηκαν γιά ἀδιάλλακτοι ἰδεολόγοι. Ἄλλοι, πού εἶχανε κρατήσει στάση ἐπαμφοτερίζουσα, ὑποπτη, σήκωσαν διαστικά τή σημαία τῆς ἐπιθετικῆς ἐθνικοφροσύνης. Ὅλ' αὐτά εἶναι γνωστά, καί τόσο δυσάρεστα πού νά προτιμάει ὁ καθένας μας νά μή τ' ἀναφέρει. Ναί, ἀλλά ὡς ποῦ ἐπιτρέπεται νά φτάνει αὐτή ἡ σιωπή; Νά μεταβάλλεται σέ παραγραφή; Ἀποκατάσταση καί συγγνώμη;

Ἀλλά ἔστω καί ἡ συγγνώμη! Ἔστω καί ἡ παραγραφή! Γιά ὅλους, δίχως διάκριση, δίχως ἐξαίρεση; Ἀνεξάρτητα μέ ποσοστό εὐθυνῶν; Ἀνεξάρτητα μέ ὑποχρεώσεις πού ἐπιβάλλουν ὁρισμένες ἰδιότητες, κάποιες διακεκριμένες θέσεις; «Ἄς ξεχάσουμε, ἄς ξεχάσουμε», σᾶς λένε οἱ μεγαλόψυχοι. Ὡραῖα. Ἀλλά ποιούς; Ἐκείνους πού μιά μόνο φορά ἔσφαλαν ἤ κι' ἐκείνους πού σφάλλουν κατά σύστημα, σ' ὅλη τή ζωή τους, γιατί ἡ ζωή τους ὁλόκληρη εἶναι ἕνα ἐνσαρκωμένο σφάλμα; Θά ἐξισώσουμε τούς πρώτους μέ τούς δεύτερους; Στό πεῖσμα κάθε αἰσθήματος δικαιοσύνης; Θ' ἀγκαλιάσουμε στήν ἴδια ἐγκάρδια χειρονομία τούς ἀδύνατους καί τούς ἀναίσχυντους; Τούς χαμένους καί τούς κερδισμένους; Ἐκείνους πού λύγισαν κι' ἐκείνους πού δέν ἄφησαν ποτέ εὐκαιρία πού νά μήν προδώσουν; Καί τέλος τοῦτο: Τούς μετανοιωμένους καί τούς ἀμετανόητους μαζί θά τούς βάλουμε; Ἐκείνους πού γονάτισαν κάτω ἀπό τό βάρος τῆς συντριβῆς κι' ἐκείνους πού ἐξοπλίστηκαν μέ περισσότερο ἀκόμα θράσος;

Ὁ Φῶτος Πολίτης, μιλώντας γιά τούς ρυπαρούς αὐτοῦ - ἐδῶ τοῦ τόπου, εἶχε πεῖ κάποτε πώς βασίζονται στό ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν ἔχουν μνημονικό. Μεγάλη ἀλήθεια, πού ἀπορεῖ μονάχα κανένας πῶς εἰπώθηκε σ' ἐποχή ὅπου δέν εἶχε ἀκόμα ἐπικρατήσει ὁλοκληρωτικά ἡ ἀσυλία τοῦ θράσους. Τί θά ἔλεγε ἄν ζοῦσε τώρα; Τό χριστιανικό ἔλεος, μέσα στήν ἀπέραντη μακροθυμία του, ὑπαγορεύει τήν ἄφεση ἁμαρτιῶν, ἀλλά μέ ἀντιστάθμισμα τή μετάνοια. Ἡ ἑλληνική λεβεντιά, ἀπό μιάν ἄποψη ἀκόμα ποό γενναιόψυχη αὐτή, ἐπιβάλλει τό σεβασμό τοῦ ἐχθροῦ πού ἔχει πέσει. Ποιός κώδικας ὅμως ἀρετῆς ὑπαγορεύει τή δίχως ὅρια καί προϋποθέσεις δικαίωση τῶν ἀμετανόητων ἁμαρτωλῶν; Τήν ἀνάδειξή τους σέ ὑποδείγματα ζωῆς; Γιατί αὐτό εἶναι τό ἀποτέλεσμα ὅταν φτάνουμε στό σημεῖο, ὄχι μόνο νά λησμονοῦμε τ' ἀνομήματα, ἀλλά καί νά τά ἐγκωμιάζουμε. Ὑπάρχει ἕνας κόσμος γύρω μας, κόσμος σιωπηλός ἀλλά καί δραματικά ἄγρυπνος, πού σταθμίζει τά γεγονότα, συμπεραίνει, ἀντλεῖ διδάγματα. Ὑπάρχει ἡ νεολαία. Καί ὑπάρχουν ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πικραμένοι γιατί συλλογίζονται πώς ἴσως νά μή τούς ἔλειψαν κι' αὐτοῶν οἱ ἱκανότητες γιά ἀνάδειξη, γιά κοινωνική προβολή, ὅσο τούς ἔλειψε ἡ σωτήρια ἐλαφροσυνειδησία.

Ἕνας κόσμος ἀνεβαίνει ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ θούρια καί σημαῖες, πού εὐαγγελίζεται τόν ἀπόλυτο, ριζικό καθαρμό. Ἔχει μονοπωλήσει τόν τίτλο τοῦ προοδευτικοῦ καί τήν αἴγλη τοῦ ἰδεολόγου. Τί ὡραῖα πού θά εἶταν νά μποροῦσε κανένας νά διαφωνεῖ θεωρητικά μ' αὐτό τόν κόσμο ἀλλά καί νά τόν τιμᾶ γιά τήν ἠθική του τή συνέπεια! Νά ἔχει ἐπιφυλάξεις γιά τίς μεθόδους του ἀλλά νά συλλογίζεται μ' ἀνακούφιση πώς ἄν αὐτός ἐπικρατήσει θ' ἀποκατασταθοῦν τουλάχιστον κάποιες ἀρχές πρόριζα κλονισμένες, Ἀλλοίμονο! Ὁ ὀπορτουνισμός δέν εἶναι προνόμιο καμμιᾶς ξεπερασμένης φαυλοκρατίας φαίνεται. Εἶναι μέθοδος προσεταιρισμοῦ ἀνθρώπων κάθε φυράματος ὅπως καί σύστημα πρακτικῆς ἐπιτυχίας. Βλέπετε τόν κόσμο τῆς ἰδεολογικῆς ἀδιαλλαξίας, τόν κόσμο ἀκριβῶς πού ἔχει τίς μεγαλύτερες ἠθικές ὑποχρεώσεις γιατί προβάλλει σάν οἰκοδόμος τοῦ μέλλοντος, ν' ἀγκαλιάζει τά πιό φθαρμένα εἴδωλα τοῦ χτές, τούς ἐγκάθετους τῶν ἀντιπάλων του, γιά νά τούς ἀποσπάσει καί νά τούς χρησιμοποιήσει. Ὡραία διεκδίκηση! Καί ὡραῖο συμπέρασμα βγαίνει ἀπό ἕναν τέτοιο ἀνταγωνισμό!

Ἀπορροῦμε ὕστερα καί ὀργιζόμαστε μέ τίς παρεκτροπές τῶν νέων. Τῶν νέων πού ἔχουν ὅλα τά δικαιολογητικά γιατί δέν πρόλαβαν ἀκόμα νά φτιάξουν τόν κόσμο τους καί πού δέν ζημιώνουν ἄλλον ἀπό τόν ἑαυτό τους—γιατί δέν διευθύνουν. Ὡραῖα ὑποδείγματα βλέπουν γύρω τους. Ὡραῖες ἀρχές καθιερώνονται μέ τήν ἀνοχή μας. Κι' ὅταν ξεσπάζουν κρίσεις, ἀναρωτιόμαστε, ψάχνουμε ἐμβριθέστατα τί φταίει, τί εἶναι αὐτό πού δέν πάει καλά. Ἐπισημαίνουμε τό κακό—καί τό ξεχνᾶμε. Ἀμέσως. Παραγραφή. Νά εἶταν μόνον αὐτή! Καί χαιρετισμός, ἄντε πάνω. Καί προσκύνημα. Ἄχ, ἡ μεγαλοψυχία πού τήν ἐκμεταλλεύονται οἱ πονηροί, καί πού γίνεται χωρίς νά τό θέλει, καταδίκη τῶν ἀγνῶν καί τῶν μαρτύρων...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 'Απριλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΡΑΛΟΓΟ ΤΟΥ ΦΟΝΟΥ

3-30

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

"Ενας ἄνθρωπος, γιά νά τιμωρήσει ἕναν ἄλλον ἄνθρωπο πού, κατά τή γνώμη του, τοῦ εἶχε φταίξει, ἔπιασε καί τόν σκότωσε. Ἡ χειρονομία καί τό ἐλατήριο εἶναι παλαιά. "Οσο κι' ὁ κόσμος. Μπορεῖ σέ ἄλλους καιρούς, πρωτόγονους, ἡ πράξη νά εἶταν νοητή, ἀνεκτή. Σήμερα δέν εἶναι. Ἡ ἀντίδραση ὡστόσο πού προκαλεῖ δέν ἔχει πάντοτε τήν ἴδια ἔνταση. Ποικίλλει ἀνάλογα μέ τίς περιπτώσεις, μέ τίς εἰδικότερες συνθῆκες, μέ τά ἐλαφρυντικά πού ἀναγνωρίζονται ἤ πού δέν ἀναγνωρίζονται στό δράστη· ἀκόμα καί ἀνάλογα μέ τίς ἐπικρατοῦσες τοπικές ἀντιλήψεις, τίς σχετιζόμενες μέ τήν ποιότητα πού εἶχε ἡ ἀρχική πράξη, αὐτή πού προκάλεσε τό ἀδίκημα. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐθίμου. "Ενας φόνος γιά λόγους «τιμῆς» κρινόταν ὡς χτές ἀκόμα ἀπό τήν κοινή συνείδηση κάπως — ἄν ὄχι ἐντελῶς — δικαιολογημένος. Σήμερα μπορεῖ τά ἐλαφρυντικά του νά μήν εἶναι ὅσα ἄλλοτε, δέν ἔχουν ὅμως κι' ὁλότελα ἐκλείψει.

Στήν περίπτωση πού ἀναστάτωσε τίς προάλλες τήν ἑλληνική κοινή γνώμη, τό ἔθιμο δέν ἔχει θέση. Γι' αὐτό καί ἡ ἀντίδραση εἶναι πιό ζωηρή, γι' αὐτό καί ἡ αὐθαιρεσία προβάλλει ὠμότερη, γι' αὐτό καί τό ζήτημα παρουσιάζεται — ἄν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση — σέ καθαρότερη μορφή. Καθαρότερη πῶς; 'Απαλλαγμένην ἀπό τίς σκιές πού θά ἔριχνε πάνω του ἡ ὁποια συγκατάθεση τῆς κοινῆς γνώμης. Δέν ἀναγνωρίζουμε τό δικαίωμα στό σύζυγο νά σκοτώνει τό γιατρό πού τοῦ φαίνεται ὑπεύθυνος γιά τό θάνατο τῆς γυναίκας του. Τοῦ τό ἀναγνωρίζουμε ὅμως λίγο-πολύ ὅταν πρόκειται γιά τόν ἐραστή της — κι' ἄς μήν ἔχει γίνει, στήν περίπτωση τούτη, ὁ δεύτερος ὑπαίτιος θανάτου της. Πολλές φορές μάλιστα μπορεῖ νά τῆς προσέφερε κι' εὐτυχία...

Μά — θά πεῖ κανένας — στό δρᾶμα τιμῆς ὑπάρχει ἕνα γεγονός, ἡ μοιχεία, ἐνῶ στήν πρώτη περίπτωση, τήν τωρινή, τίποτα: Μιά ἁπλή ὑπόθεση, ἀναπόδειχτη. 'Ο ἀντίλογος τοῦ ἀντίλογου εἶναι ὡστόσο πρόχειρος ἐδῶ: Κι' ἄν ὑποτεθεῖ πώς ὁ κουρέας τῆς Καβάλας εἶταν βέβαιος γιά τήν ὑπαιτιότητα τοῦ χειρουργοῦ, κι' ἄν ἡ εὐθύνη τοῦ γιατροῦ εἶταν ἐπιστημονικά ἀποδεδειγμένη, θά τοῦ ἀναγνωριζόταν τό δικαίωμα νά σκοτώσει; "Οχι βέβαια. "Ωστε δέν εἶναι ἡ ἐνοχή καθεαυτή πού στηρίζει τήν αὐτοδικία, ἔστω καί σχετικά. Εἶναι κάτι ἄλλο: ἀντικειμενικά τό ἔθιμο, ἡ πρόληψη, ὅπου καί ὅταν ὑπάρχει· ὑποκειμενικά τό ψυχολογικό ἐλαφρυντικό τοῦ πάθους.

Θέση σαθρή, κι' ἄς μή φαίνεται σέ πρώτη μα-

3-31

τιά. Γιατί ἄς προσέξουμε τοῦτο: Τό πάθος, καί στήν περίπτωση ἀκάμα τοῦ κουρέα τῆς Καβάλας, μπορεῖ κάλλιστα νά σταθεῖ. Ἡ ὀδύνη, ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, τόν εἶχε τυφλώσει. Τί λείπει; Ἡ πρόληψη, τό «δικαίωμα» πού δημιουργεῖ τό ἔθιμο. Λείπει ἴσως καί τό ἀποδεδειγμένο τῆς εὐθύνης τοῦ γιατροῦ· ἀλλά οὔτε στήν περίπτωση τῆς τιμῆς ὑπάρχει πάντα τό ἀποδεδειγμένο. Λείπει τέλος — τό σπουδαιότερο — ἡ κακή πρόθεση τοῦ θύματος. Ποιός ὅμως ἐξετάζει στά δράματα τιμῆς ἄν ὁ ἔνοχος ἐρωτικός σύνδεσμος δημιουργήθηκε ἀπό τήν πρόθεση τάχα νά γελοιοποιηθεῖ ὁ σύζυγος κι' ὄχι ἀπό μιάν ἀμοιβαία ἕλξη δύο ἀκατανίκητων ἐνστίκτων;

Δέν θά ἐπιμείνω περισσότερο στόν παραλληλισμό. Εἶναι αὐθαίρετος. Δέν ἐπινοήθηκε βέβαια γιά νά συνηγορήσει ὑπέρ τοῦ προχτεσινοῦ δολοφόνου. Ἐπινοήθηκε, ἀντίθετα, γιά νά κάνει κατάδηλο πώς, πίσω ἀπό κάθε αὐτοδικία, πίσω ἀπό κάθε ἔσχατη ἐκδίκηση πού περιεχόμενό της εἶναι ἡ ἀφαίρεση ζωῆς, ἀκόμα κι' ὅταν δέν τήν δικαιολογεῖ μιά σύμβαση, ὑπάρχει τό πέρα ἀπό τό ἐγκληματικό πού ὅλοι βλέπουμε. Ὑπάρχει ἕνας παραλογισμός. Ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἀπώλειας τῆς ψυχραιμίας πού θολώνει τήν ὀρθή κρίση ἑνός ἀνθρώπου, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς λογικῆς ἀνακολουθίας. Ὁ φόνος ἀποτελεῖ πάντα ἕνα σχῆμα ὑπερβατό.

Σκοτώνω γιά νά τιμωρήσω. Ἡ πράξη μου αὐτή, ὅπως κάθε πράξη, πολύ περισσότερο ὅταν εἶναι δραματική κι' ἀνεπανόρθωτη, πρέπει νά ἔχει ἀποχρώντα λόγο. Ἐξαιροῦμε τήν περίπτωση τοῦ ἀκαταλόγιστου, ὅπου αἴρεται κάτι περισσότερο ἀπό τήν εὐθύνη: αἴρεται τό νόημα τοῦ γεγονότος. Παίρνουμε τίς περιπτώσεις τοῦ σχετικά ἤ ἀπόλυτα καταλογίσιμου, ἐκεῖνες πού ὁ αἰτιώδης σύνδεσμος δέν ἔχει διακοπεῖ. Φυσικά, γιά νά συντελεστεῖ ἡ πράξη, χρειάζεται μιά ὑψωμένη θερμοκρασία, ἕνας ἰδιαίτερος ψυχικός τόνος, μιά συνδρομή ἐσωτερικῶν παραγόντων, συχνά ἀστάθμητων. Ἀλλά ποιά πράξη δέν τό ἀπαιτεῖ, καί ποιά πράξη κρίνεται ἀποκλειστικά καί μόνον ἀπό τά ὑποκειμενικά της δεδομένα; Στόν φόνο, τό ἀντικείμενο εἶναι μιά ἀνθρώπινη ζωή, καί ἔχει γίνει παραδεχτό πώς ἡ ζωή εἶναι ἡ βαρύτερη στήν τάξη τῶν ἀξιῶν. Ἡ στάθμιση, πέρα ἀπό ἕνα ὅριο ἀρκετά ἄλλωστε κοντινό, σταματάει καί ἡ ἐπιμέτρηση τῆς εὐθύνης ἐπισπεύδεται. Βαρύτερο ἀπό ὅλα τά ἐλαφρυντικά εἶναι τό γεγονός τό ἴδιο.

Δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τόν πρακτικό κολασμό. Μιλᾶμε γιά τήν ἐτυμηγορία πού ἀπαγγέλλουν οἱ συνειδήσεις. Ὁ τρίτος ἐγώ, ὁ ἀμέτοχος, καταδικάζω τήν ἀνθρωποκτονία μέ ὅλη τή δύναμη τῆς ψυχῆς μου. Ὅταν συντελεστές εἰδικοί — ἔθιμα, προλήψεις, θεσμοί — μέ ἀφήνουν ἐλεύθερο, ἀνεπηρέαστο, κρίνω καί καταδικάζω μέ ἀγανάκτηση, γιατί κάτι μοῦ λέει πώς αὐτό πού χτυπήθηκε στό πρόσωπο ἑνός ἄλλου συνανθρώπου μου, εἶναι ὅ,τι πιό πολύτιμο ἔχω νά διαφυλάξω. Χωρίς στενό ἐγωϊσμό, χωρίς ὑπολογισμό, προασπίζω μέ τήν ἀντίδρασή μου ἕνα ἀγαθό πού εἶναι κοινό κτῆμα. Ἐξεγείρομαι, μέ τό αἴσθημα πώς ἔχω χρέος νά ἐξεγερθῶ, κι' αὐτό μοῦ ὑποβάλλει τήν ἐντύπωση πώς κάτι ἱερό βεβηλώθηκε. Ἱερό λέγεται ὅ,τι συνδέει ἀπρόσωπα καί πνευματικά τούς ἀνθρώπους.

Ἡ ἠθική ὅμως ἀντίδραση, ὁ χαρακτηρισμός τοῦ φόνου σάν ἐγκληματικοῦ, εἶναι ἕνα καθαρά ψυχολογικό ἐνέργημα. Στήν ἀνάλυση τήν τήν κριτική ἡ πράξη παρουσιάζει μιάν ἄλλη ὄψη, θετικότερη. Ὅταν ὁ φόνος δέν εἶναι πρακτικός παραμερισμός ἑνός ἀντιπάλου (πόλεμος, ἐπανάσταση, ἀνταγωνισμός, ἐρωτική ἀντιζηλία) ἀλλά ἔχει τό χαρακτήρα τιμωρίας, ὅταν εἶναι φόνος ἀπό ἐκδίκηση, τότε ἀχνογράφεται στό βάθος τοῦ πίνακα μιά περίεργη, ἀόριστη ἀπορία: Εἶναι ἄραγε ὁ θάνατος, αὐτός καθ' ἑαυτόν, τιμωρία; Ἄς μή βιαστοῦμε νά γελάσουμε γιά τό ἐρώτημα. Δέν ἔχει ἐδῶ τίποτα τό ρωμαντικό. Τιμωρία θεωρῶ τό θάνατο —καί μέ τό παραπάνω— ἐνόσω ζῶ, γιατί ἡ ζωή εἶναι γιά μένα «μέγα καλό καί πρῶτο». Τήν αἴσθηση ὅμως αὐτή, ἔτσι κι' ἀποχωρήσω ἀπό τή σκηνή τοῦ κόσμου τούτου, τήν παίρνω μαζί μου. Ἀκριβέστερα: εἶναι κάτι πού καταργεῖται μαζί μ' ἐμένα, τήν ἴδια στιγμή. Τιμωρία ὅμως λέγεται κάτι πού τό ζῶ, πού τό γεύομαι, πού μέ πικραίνει κάθε στιγμή, πού μοῦ κάνει τό αἴσθημα τοῦ χρόνου δυσάρεστα μακρύ, πού μέ ἀναγκάζει νά μεταγνώσω. Στήν περίπτωση τοῦ φόνου, τό πολύ πού θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξει ὁ σαδιστής εἶναι πώς ὅλ' αὐτά συμπυκνώνονται στίς λίγες στιγμές ὅπου ὁ δολοφονημένος ἔχει ἀκόμα ἐπίγνωση τῆς ζωῆς πού τοῦ φεύγει. Ἰσχνή, τρισάθλια ἱκανοποίηση. Γιατί αὐτές εἶναι στιγμές πού κανένας —οὔτε ὁ φονιᾶς— δέν θά τίς ἀποφύγει, καί πού δέν γίνονται ἐλαφρότερες ὅταν ἔρχονται κάπως πιό ἀργά. Καί τί νά πεῖ πιά κανένας γιά τούς ἀκαριαίους φόνους, ὅπως ὁ προχτεσινός; Τότε τό παράλογο προβάλλει πιό χτυπητό. Ἀφαίρεση τοῦ δώρου τῆς ζωῆς σάν τιμωρία σ' ἕναν ἄνθρωπο πού δέν προφτάνει νά μάθει πώς τοῦ τό ἀφαιρεῖτε!

Ποῦ καταλήγει λοιπόν ἡ πράξη; Νά χτυπήσει τούς οἰκείους, τούς τρίτους, ἐκείνους πού δέν ἔφταιξαν καί πού δέν τούς μισεῖς. Τό παράλογο, μέ τήν ὑποκατάσταση αὐτή τοῦ στόχου, γίνεται ἔτσι αἰσθητότερο. Ἐκεῖνος πού θέλει νά τιμωρήσει σκληρά, γιά νά εἶναι συνεπής, θά ἔπρεπε νά μή γίνεται φονιᾶς ἀλλά βασανιστής· αὐτή ὅμως εἶναι μετάταξη σέ ἄλλο εἶδος, ἀποτρόπαιο, ἐπαίσχυντο, πού τό ἐπιφυλάσσουν συχνά στόν ἑαυτό τους διάφοροι «ἰδεολόγοι». Ὁ κοινός φονιᾶς ἀπό πάθος, ἔχει στήν πράξη του μέσα μιάν αὐτόματη, πρωτόγονη ὡς τή βαρβαρότητα, αἰσιοδοξία λεβεντιᾶς, ἀνδρισμοῦ. Κάνει πράξη ἀποφασιστική: μιά κι' ἔξω. Ἡ χειρονομία του ὅμως, χωρίς ἐκεῖνος νά τό καταλαβαίνει, εἶναι ἀδειανή ἀπό νόημα. Καί τό μόνο πού τοῦ ἀπομένει εἶναι τό αἴσθημα πώς χτύπησε, ὡμά, πλήγωσε. Ἄραγε νά τό συλλογιέται ὕστερα πώς ὁ θάνατος —ὁ πραγματικός δηλαδή στόχος του— μέ τήν ἐμφάνισή του καί μόνη, ἐξουδετέρωσε αὐτομάτως καί τό πλήγμα;

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 2 Μαΐου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΩ 480 Π. Χ.

3-32

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάπου - κάπου, εἶναι καλό νά κάνουμε μιά προσπάθεια νά ξεπεράσουμε τίς προλήψεις πού μᾶς ἔχουν φορτώσει τά σχολικά μας χρόνια, πῶς τάχα κάποια θέματα, κάποια γεγονότα, ἐπειδή τά διδαχτήκαμε τότε, ἔχουν γίνει κοινοτοπίες, ἐξαντλήθηκαν. Ὄχι μόνο τοῦτο ἀλλά καί ἡ ἀναθεώρησή τους εἶναι ἀναγκαία γιατί, ὡριμότεροι στά χρόνια τώρα, τά βλέπουμε μέ ἄλλο μάτι, τά συσχετίζουμε μέ τό πνεῦμα τῆς νέας ἱστορικῆς στιγμῆς, αὐτῆς πού ζοῦμε. Σέ κάτι τέτοιο μᾶς βοηθάει, σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό κοσμοιστορικῆς σημασίας γεγονός πού εἶναι ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, τό πολύ ἀξιόλογο βιβλίο πού ἔτυχε νά πέσει στά χέρια μου αὐτές τίς ἡμέρες. Γραμμένο ἀπό τόν κ. Νικ. Μ. Παπαδόπουλο σέ ὡραία, θερμή δημοτική γλῶσσα, ὄχι μόνο βρίσκεται μακρυά ἀπό κάθε ὑποψία σχολαστικισμοῦ, πού καραδοκεῖ συνήθως τά τέτοιας λογῆς βιβλία, ἀλλά καί τοποθετεῖ τό ἀντικείμενό του σέ πλατειά ἱστορική βάση. Ἀφήνω πού ἡ «Ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος» κοντεύει νά εἶναι ἔργο ζωῆς : Εἰκοσιεφτά χρόνια ἀπασχόλησε τό συγγραφέα του. Ὁ κ. Παπαδόπουλος μελέτησε, ἐρεύνησε, συνέκρινε ὅλες τίς πηγές, ἀρχαῖες καί νεώτερες, δυτικές καί ἀνατολικές, ἑλληνικές καί περσικές, χωρίς νά ὑπολογίσει κανένας τήν ἐπιτόπια ἐπαλήθευση τῶν ἐλιγμῶν στά δοξασμένα νερά. Ὁ συγγραφέας εἶναι ὀπαδός τῆς γνώμης ὅτι ὁ στόλος τοῦ Ξέρξη δέν μπῆκε στό στενό τῆς Σαλαμῖνος, παρατάχτηκε καί καταναυμαχήθηκε ἀπό τούς Ἕλληνες στό νοητό ἐκεῖνο τμῆμα τόξου πού σχηματίζεται ἀπ' ἔξω, συγκεκριμένα ἀνάμεσα Κυνόσουρα—Ψυττάλεια —Κέραμο. Ἡ ἄποψη εἶναι καλά θεμελιωμένη καί πείθει.

Ἀλλά τό θέμα μας ἐδῶ δέν εἶναι αὐτό, ὅση κι' ἄν ἔχει ἱστορική σημασία. Ἐμεῖς οἱ ἀναρμόδιοι στά ναυτικά καί πολεμικά ζητήματα, ἐκεῖνο πού μποροῦμε εἶναι νά ρεμβάσουμε γύρω ἀπό τό βιβλίο. Παρέχει, πραγματικά, τροφή ἄφθονη στό ρεμβασμό. Λέω ρεμβασμό, δέν λέω φαντασιοκοπία.

Χαίρεται κανένας, καθώς διαβάζει τό κείμενο αὐτό, τήν ἀρετή του νά φέρνει κοντά τά γεγονότα,

τά πρόσωπα, τή στιγμή. Δίχως ἴχνος μυθοποιημένης ἱστορίας (ἕνα εἶδος ἐξοργιστικά νόθο) σέ κάνει νά νιώθεις τήν παρουσία τῶν ἐξαφανισμένων ἐκείνων ἀνθρώπινων συνόλων, τήν ἄχνα τους πάνω στό μάγουλό σου. Τό ἔχουμε ἄραγε συλλογιστεῖ πόσο αὐτό εἶναι δύσκολο, ἀλλά καί πολύτιμο, ὅταν πρόκειται γιά ἐποχές τόσο μακρυνές ; Καί ὅταν κάτι τέτοιο δέν κατορθωθεῖ, πόσο κρύα κι' οὐδέτερα ἀπομένουν τά γεγονότα, ἀδιάφορα, νεκρά, ὅση κι' ἄν ἔχει ἀκρίβεια ἡ σχηματική τους ἀποκατάσταση. Δίχως μιάν ἀδιάκριτη προσπάθεια ρεαλισμοῦ ὁ συγγραφέας τῆς «Ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος» — πού ἀρχίζει ἀπό μακρυά τήν ἀπεικόνιση τοῦ πλαισίου, τῶν συνθηκῶν, τῶν γενικῶν περιστάσεων πού περιέβαλαν τή μεγάλη σύγκρουση — μᾶς κάνει νά νιώθουμε τίς ἀντιφάσεις, τό πολυσύνθετο τοῦ ἀνθρώπινου ὑλικοῦ τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης ὥρας. Ἀλλά καί καμμιά ἐξιδανικευτική ἐκζήτηση, πού νά θυμίζει φτηνό ἐγκώμιο, πανηγυρικά φορτωμένο μέ ἡσυχαστικές μωρίες. Τό μεγαλεῖο τῶν περιστατικῶν καί τῶν ἀνθρώπων βγαίνει ἐδῶ ἀπό τήν ἀλήθεια τους. Ἕνας συμφυρμός ἀπό προδότες, δοσιλόγους, κατεργαρέους, ἀποστάτες, ματαιόδοξους, τυχοδιῶκτες, ἀναβράζει, μᾶς στέλνει πάνω ἀπό τούς αἰῶνες κατάπρόσωπο, τή βαρειά του ἀπόπνοια, μᾶς θυμίζει ἐποχές πού ζήσαμε, κοντινές, γι' αὐτό καί μᾶς συνταράζει. Καί μέσ' ἀπό τό χυλό τοῦτο τῆς εὐτέλειας, ξεπηδάει τό μεγαλεῖο σάν ἀντίθεση ἀλλά καί σάν ἀλλόκοτο συμπλήρωμα. Γι' αὐτό καί γίνεται ἔτσι πιστευτό.

Οἱ δύο μορφές τῶν Ἑλλήνων πρωταγωνιστῶν τῆς μεγάλης ὥρας ξεκόβονται ἐπιβλητικές. Εἶναι ὁ Θεμιστοκλῆς καί εἶναι ὁ Ἀριστείδης. Ὁ Θεμιστοκλῆς σ' ἀντίθεση μέ τόν Ἀριστείδη. Ἰδιοσυγκρασίες θεμελιακά διαφορετικές, τόσο πού, ἀφελέστατα, ν' ἀπορεῖς γιά μιά στιγμή πῶς μποροῦν ν' ἀνήκουν στήν ἴδια φυλή, στήν ἴδια πατρίδα. Ὁ ἕνας ὀδυσσειακός, πολυμήχανος, ἐλαστικός, ρευστός, παράτολμος, δραματιστής, μεγαλόπνοος, ὁ ἄλλος στερεός, θετικός, συνεπής, αὐστηρός, ἀσκητικός, γεμάτος σεμνή ἔξαρση. Δυό διαφορετικές ὄψεις τοῦ μεγαλείου. Ἡγέτης προοδευτικός ὁ ἕνας, ἀριστοκρατικός ὁ ἄλλος, φυσικό ν' ἀκολουθοῦν πολιτική ἀντίθετη. Ὅμως θά εἶναι ὁ Θεμιστοκλῆς πού θά θεμελιώσει τή ναυτική δύναμη τῶν Ἀθηναίων καί θά προετοιμάσει τό μελλοντικό μεγαλεῖο τους. Ἔβλεπε μακρυά ὁ διαβολάνθρωπος αὐτός, βύθιζε στόν ὁρίζοντα τῆς Ἱστορίας ἕνα μάτι ἀητοῦ. Ὥρες - ὧρες, μέ τά τεχνάσματα πού μηχανεύεται, τούς αἰφνίδιους ἐλιγμούς πού ἀποφασίζει κι' ἐκτελεῖ στή στιγμή, τρομάζεις, κόβεται ἡ ἀνάσα σου, θαρεῖς καί ξεκρίνεις μέσα στό μάτι του τήν ἀστραπή τῆς τρέλλας. Καταλαβαίνεις τότε πῶς καί γιατί ἔχει δημιουργηθεῖ στά νεώτερα χρόνια ἡ πρόληψη γιά τή συγγένεια τρέλλας καί μεγαλοφυΐας. Εἶναι οἱ δρόμοι πού δέν μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει, οὔτε κάν νά ὀνειρευτεῖ, ὁ μέσος ἄνθρωπος, ἐπόμενο λοιπόν νά τούς περνάει γιά δράματα ταραγμένα. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Θεμιστοκλῆ ἄλλωστε εἶναι ἀπό ἐκεῖνες πού ἀδιάκοπα συνορεύουν μέ τή σφαῖρα τήν πέρα ἀπό τό καλό καί τό κακό. Ἀεροζυγιάσματα ζαλιστικά καί ἀπορεῖς πῶς ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν πέφτει κατακόρυφα, νά τσακιστεῖ στό βάραθρο τῶν ἀτιμασμένων.

❁

Τό ἔξοχο παράδειγμα ἀρετῆς—ἕνα ἀπό τά ὑψηλότερα δείγματα φιλοπατρίας πού ἔδωσε ὁ ἑλληνικός κόσμος στόν Εὐρωπαῖο ἄνθρωπο καί πού ἔνωσε τούς δύο ἀντίπαλους ἡγέτες στήν κρίσιμη ὥρα, στήν ὥρα τῆς ἀποφασιστικῆς μάχης—εἶναι πολύ γνωστό γιά νά τό ἐπαναλάβουμε. Παράδοξο! Καθώς τό διαβάζει κανένας, δυόμισι χιλιάδες χρόνια ἀργότερα, νιώθει ἕνα κρυφό σύγκρυο νά τρέχει στή ραχοκοκκαλιά του, τό μάτι βουρκώνει. Δέν εἶναι ἡ περιορισμένη πατριωτική συγκίνηση, ὄχι. Εἶναι ἡ δόνηση πού προκαλεῖ τό ἀνθρώπινο μεγαλεῖο. Κι' ἔπειτα, ἀργότερα, στά κατοπινά χρόνια, τό τέλος τῶν δύο ἡγετῶν: Ὁ Θεμιστοκλῆς πού, φιλοξενούμενος τώρα τῶν Περσῶν, γιά νά μήν προδώσει τήν Ἑλλάδα, συγκεντρώνει τούς φίλους του, θυσιάζει στούς θεούς, ἀποχαιρετάει τόν κόσμο καί πίνει τό δηλητήριο· ὁ Ἀριστείδης πού πεθαίνει πάμφτωχος, αὐτοθυσιασμένος, τόσο πού μήτε τά ἔξοδα τῆς κηδείας του ν' ἀφήνει. Ἀναγκάζεται λοιπόν ὁ δῆμος νά προικίσει τίς δυό του κόρες. Καί γιά νά συντηρηθοῦν ἡ μέτερα του καί ἡ ἀδερφή του οἱ Ἀθηναῖοι ψηφίζουν σιτηρέσιο... Ποῦ εἶναι ἀλήθεια αὐτοί οἱ πολυδάχτυλοι ἀητονύχηδες τοῦ καιροῦ μας—καί ἐκείνου, φυσικά, τοῦ καιροῦ—πού σηκώνουν ψηλά, σημαία, τή βαρυστομαχιασμένη ἐθνικοφροσύνη τους καί σκίζονται γιά τό ἀνένδοτο μεγαλεῖο τῆς χώρας, σώνει ἄλλοι νά στρώνουν μέ τά κορμιά τους τά πεδία τῶν μαχῶν καί ἄλλοι νά εἶναι πού σφίγγουν τό ζωνάρι τους στόν καιρό τῆς εἰρήνης. Τήν Ἑλλάδα πού ἐκμεταλλεύονται οἱ πανέξυπνοι, τή δημιούργησαν κάποιοι κουτοί σάν τόν Ἀριστείδη.

Ἀλλά καί κάτι ἄλλο: Πόσο εὔγλωττη αὐτή ἡ σύνθεση τῶν δύο ἀνθρώπινων τύπων Ἀριστείδη καί Θεμιστοκλῆ! Συνηθίσαμε ν' ἀναγνωρίζουμε γιά ἐθνικά ἀντιπροσωπευτικό τύπο περισσότερο τόν δεύτερο παρά τόν πρῶτο. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά γινόμαστε θαυμαστές τοῦ πολυμήχανου κι' ὅταν δέν δικαιώνεται ἀπό τή λάμψη τῆς μεγαλοφυΐας. Στεκόμαστε μ' ἀνοιχτό στόμα, σέ στάση ἐκστατικοῦ σεβασμοῦ, μπροστά σέ διαφόρους ἀναιδεῖς, καταφερτζῆδες κι' ἀκροβάτες τῶν ἐμποροπανηγύρεων, ἐνῶ ἀποθαρρύνουμε ἐπιμελέστατα τή σεμνή ἀρετή, ὅπου ὁ Οὐρανός εὐδόκησε νά μᾶς τήν ἀποκαλύψει. Τή θεροῦμε βλέπετε ἀπαράγωγη, περιττή, ἐνῶ παραγωγικότατη μᾶς φαίνεται ἡ μεγαλόσχημη ἀγυρτεία. Ἔτσι, δημιουργεῖται σιγά - σιγά ἕνας κανόνας ζωῆς πού ὁδηγεῖ σταθερά στήν ἀποσύνθεση. Αὐτά παθαίνει ἕνα ἀνθρώπινο σύνολο ὅταν δέν ἔχει ἐσωτερικό γνώμονα καί βασίζεται στήν ἐξυπνάδα τοῦ πεζοδρομίου τόσο πού νά μπερδεύει τήν ἀγυρτεία καί τό δαιμόνιο.

Τί μάθημα βαθύ! Θεμιστοκλῆς καί Ἀριστείδης δέν εἶναι ἀντίφαση ἀνεξήγητη. Εἶναι ἀλληλοσυμπληρούμενες ἀξίες. Ὅπως στήν ὥρα τοῦ ἀγῶνα ὑπέρ τῶν ὅλων θά συνεργαστοῦν, ὅπως τό μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς τοῦ ἐξόριστου Ἀριστείδη θά παραμερίσει τήν ἀντίθεση καί τήν πικρία, καί θά τόν ὁδηγήσει στό θαυμαστό ἐγχείρημα, τήν ἀπόδαση στήν Ψυττάλεια, ἔτσι καί ἡ παρουσία τῶν ἀνθρώπων καθώς αὐτός, δικαιώνει ἔμμεσα τούς ἄλλους, τοῦ τύπου τοῦ Θεμιστοκλῆ. Ἡ Ἱστορία μᾶς ἔδωσε ἐδῶ ἕνα συμβολικό μάθημα ἀνεκτίμητης εὐγλωττίας, καί φοβᾶμαι πῶς δέν τό καταλάβαμε καλά. Ὁ Ἀριστείδης εἶναι τόσο αὐθεντικά Ἕλληνας, τόσο ἐθνικά γνήσιος, ὅσο κι' ὁ Θεμιστοκλῆς. Τό νά διαλέγουμε τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλον, εἶναι ἴσο μέ τό νά φτωχαίνουμε καί νά ψευτίζουμε τή βαθύτερη ἀλήθεια, τόν πλοῦτο τῆς ἐθνικῆς μας ψυχῆς.

Ἀλλά εἶναι τόσες οἱ σκέψεις πού ὑποβάλλει τό λαμπρό βιβλίο τοῦ κ. Ν. Παπαδόπουλου, πού μοιραία ξεστρατίζει ὁ σχολιαστής του, καταλήγει νά ξεχάσει τό ἴδιο τό κείμενο, κι' ἄς ἔχει τόση πληρότητα, θερμότητα, παλμό. Βλέπω στόν πρόλογο πώς τό εἶχε ἀγαπήσει—χειρόγραφο πού τό διάβασε — ὁ Καζαντζάκης. Δέν ἀπορῶ. Εἶναι βιβλίο πού μιλάει στόν ποιητή ὅπως καί στόν κοινό ἀναγνώστη. Νά μιά ἀρετή πού δέν συναντιέται συχνά, κι' ἄς μήν εἶναι ἀπό τίς δευτερεύουσες ὅταν προκειται νά ἱστορηθοῦν γεγονότα χαραγμένα ἀπό τήν ἴδια τή Μοῖρα σ' ἄσπρο μάρμαρο μέ χάλκινο καντύλι.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 9 Μαΐου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΧΘΗ ΤΩΝ ΙΣΚΙΩΝ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-34

"Οταν πεθαίνει ένας άνθρωπος πού έπιασε τόπο στή ζωή τῆς χώρας μας, στή ζωή τοῦ συνόλου, συνηθίζουμε νά γράφουμε κάτι, ένα άρθρο, ένα έγκώμιο, μερικές άναμνήσεις, γιά νά ὑποκρούσουμε τό πέρασμά του άπό τόν κόσμο τῆς σωματικῆς παρουσίας στόν κόσμο τῆς μνήμης. Γιά μιά στιγμή, ένα εἰκοσιτετράωρο πάνω-κάτω, τ' ὄνομά του, τό ἔργο του, γίνονται θέμα ἐπίκαιρο, ἔχει κανένας τήν ἐντύπωση πώς γεμίζουν τά πάντα. 'Ο γενικός τόνος, φυσικά, εἶναι πώς δέν θά λησμονηθεῖ ποτέ οὔτε τό ἕνα, οὔτε τ' ἄλλο. "Επειτα, άπό τήν ἐπομένη ἀκριβῶς, ἀρχίζει ἡ λήθη. "Ο,τι εἶχε νά εἰπωθεῖ εἰπώθηκε, ἡ προσοχή στρέφεται τώρα ἀλλοῦ, θέματα καινούργια παίρνουν θέση στό προσκήνιο, στήν ἀμμουδιά αὐτή τήν ἄπιστη, πού τή γλύφουν τ' ἀπανωτά κι' ἄσωστα κύματα τῆς δημόσιας ἀπληστίας. 'Ανθρώπινα, βέβαια, ὅλ' αὐτά, τίποτα δέν μπορεῖ —οὔτε χρειάζεται— ν' ἀλλάξει. Μπορεῖ ὅμως νά γίνεται πότε-πότε κάτι ἄλλο: Νά μήν ὑποτάσσουμε ἀναγκαστικά στό πνεῦμα τῆς ἐπικαιρότητας τά πάντα, νά τοῦ προβάλλουμε κάποιαν ἀντίσταση. Πῶς; Μέ τό νά μήν ἀκολουθοῦμε σέ κάθε περίσταση τό ρυθμό του. Νά τοῦ ξεκλέβουμε ἕνα πρόσωπο, ἕνα περιστατικό, ἕνα πέρασμα, καί νά τά φυλᾶμε μέσα μας γι' ἀργότερα. Εἶναι μιά πρόκληση στό νόμο τοῦ ἐπίκαιρου αὐτό, τό ξέρω, καί εἶναι ἁπλοϊκή ἡ ἀντίσταση. 'Αλλά τί ἄλλο μᾶς περνάει ἀπό τό χέρι ὅταν θέλουμε νά ξεγελάσουμε—ὦ! τόσο ἀνώδυνα, γιά τόσο λίγο—τήν ἀπάνθρωπη, ἀδυσώπητη θεότητα τῆς λήθης;

Κάτι τέτοιο, τ' ὁμολογῶ, εἶχα ἀποφασίσει, ἐπεχείρησα πρίν ἀπό λίγο, ἐλάχιστο καιρό. Εἶχα σκεφτεῖ νά μή δώσω τό παρών στό προσκλητήριο πού σήμανε ἕνας θάνατος. Φύλαγα λοιπόν μέσα μου τόν ἴσκιο, χωρίς νά καλοξέρω γιά πόσο καί γιά πότε, ἴσως γιά τή στιγμή πού μόνος του θά ὡρίμαζε, ὅταν, προχτές τό βράδι ἔγινε τό ἀκόλουθο τίποτα: Εἴτανε σούρουπο. Στή γωνία τῆς ὁδοῦ 'Ερμοῦ μέ τήν πλατεῖα τοῦ Συντάγματος, μπροστά στοῦ Ζαβαρίτη, ὁ κόσμος τῆς σύγχρονης 'Αθήνας, ὁ κόσμος τῶν κυνηγημένων πεζῶν, ἔπηζε κάθε τόσο, περίμενε τά πύρινα σήματα ν' ἀλλάξουν χρῶμα, χυνόταν παλαβωμένος, κατά δῶ, κατά κεῖ, κατά τό ἀντικρυνό πεζοδρόμιο ἤ τήν πλατεῖα, ὅπου ἄλλες μάζες ὑποδίκων περίμεναν καρτερικά κι' ἀνήσυχα γιά νάρθουν κατά δῶ. 'Εκεῖ λοιπόν, στό μπέρδεμα αὐτό τό ἀχαρακτήριστο ἀπό μενεξελί σύθαμπο τῆς ἄνοιξης, παραζαλισμένους περαστικούς πού στριμώχνονται, χυμᾶνε, βαρειά χνῶτα τῆς βενζίνης, τοῦ πετρελαίου, φευγαλέες ὑποψίες ἀπό ὅσες λεμονιές ἀπόμειναν στό κοντινό παρκάκι, μέσα στήν ταραγμένη τούτη σύναξη ἀπό ἴσκιους, ψυχές, σινιάλα, φωτιές πού ἀνα-

3-35

βοσβήνουν, ἀρώματα, καυσαέρια, πρό βαλε μιά στιγμή, λιανοτρέμουλη, μιά μορφή κυρίας μαυροντυμένης. Πῆγε νά περάσει ἀντίκρυ, μέ τό κοπάδι, κοντοστάθηκε, ἔχασε τήν εὐκαιρία. Περιμένοντας, ἀντάλλαξε μερικές λέξεις μέ τόν ἄνθρωπο πού στεκόταν κι' αὐτός ἐκεῖ, στή γωνία. Καί τότε ἡ σιλουέττα της ξεκόπηκε, προσωρινή, κλυδωνισμένη, ἔτσι σά συμβολικά, πάνω στό κτίριο τοῦ βάθους, στό κτίριο ὅπου τό βιβλιοπωλεῖο 'Ελευθερουδάκη.

Στόν ἴσκιο αὐτόν χρωστάω τίς λίγες τοῦτες ἀράδες πού γράφω σήμερα γιά ν' ἀνακαλέσω ἀπό τήν πέρα ὄχθη, τήν ὄχθη τῆς καταχνιᾶς, μιά μνήμη. Τή μνήμη πού ἔντυσε στά μαῦρα τήν κυρία. Ξαναβλέπω τόν πατέρα της, τόν Κώστα 'Ελευθερουδάκη, νά ἔρχεται στήν πόρτα τοῦ βιβλιοπωλείου του, νά στέκεται μιά στιγμή φίνος καί χαμογελαστός, ντυμένος πάντα σταχτιά, μέ τά σταχτιά του λιγοστά μαλλιά, τό ζωηρό κι' ἐρωτηματικό, ἐρευνητικό κι' ἄστατο βλέμμα, τήν περίεργη, δημιουργική προσωρινότητα πού εἶχε σ' ὅλα του, τό ἀνήσυχο πνεῦμα. Τόν ἀναθυμᾶμαι σέ διάφορες στιγμές καί φάσεις τοῦ νεώτερου βίου μας, στό μάκρος μιᾶς περιόδου ἐξαιρετικά πολυτάραχης, πολύμορφης, πού πιάνει κάπου σαράντα χρόνια. Θαρῶ πῶς εἶναι ἀρκετά δύσκολο νά συνοψίσει κανένας τήν κάθε λογῆς δραστηριότητα τοῦ 'Ελευθερουδάκη μέσα στό διάστημα αὐτό: ἐπαγγελματική, πνευματική, κοινωνική, πολιτική, ἐθνική δραστηριότητα. "Οποιος ἐπιχειροῦσε κάτι τέτοιο, θά ἔβλεπε σέ λίγο, ἀπορημένος, πῶς γράφει τήν ἱστορία τῆς νεώτερης 'Αθήνας. Γιατί, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἄνθρωπος αὐτός πού, τυπικά, ἀναφέρεται μόνο σάν «ἐκδότης», εἶχε δώσει ἕναν τόνο στήν ἑλληνική πρωτεύουσα. Κι' ἄλλοι ἵδρυσαν ἐπιχειρήσεις, κι' ἄλλοι ἄνοιξαν δρόμους, κι' ἄλλοι ἐπινόησαν, ἔκαναν καινοτομίες, κι' ἄλλοι εἶχαν μιάν ἐπίδοση παράπλευρη στήν ἐπαγγελματική τους, κοινωφελῆ ἤ ψυχαγωγική. 'Ο 'Ελευθερουδάκης ὅμως δέν τά συνδύαζε μονάχα ὅλ' αὐτά. Εἶχε βάλει καί τό ἀποτύπωμά του σ' ὅ,τι λέγαμε ἴσαμε χτές ἀκόμα «ἀθηναϊκή ζωή» καί πού εἶταν μιά ποικιλία πολύ χαρακτηριστική, ἐξαιρετικά γευστική, προσωπικότατη, τῆς ἐθνικῆς ζωῆς μας.

Αὐτό, μονάχα οἱ γενιές οἱ ἀπό τή γενιά τοῦ ὑπογραφόμενου καί πίσω μποροῦν νά τό καταλάβουν. Σήμερα —δέν κρίνω, διαπιστώνω— ἡ ζωή τῆς πρωτεύουσάς μας εἶναι ἀποχρωματισμένη. Στό ἐνδιάμεσο στάδιο ἀνάμεσα βαλκανικό κέντρο καί κοσμούπολη, ἡ σημερινή 'Αθήνα διατρέχει τώρα τήν ἀχάριστη ἡλικία της, ὅπως τά παιδιά πού ἔχασαν τή χάρη τῶν παιδιῶν καί δέν πήρανε ἀκόμα τή βαρύτητα, τό κῦρος τῶν μεγάλων. Τόν καιρό ἐκεῖνο πού λέω, κάτι ἀλλόκοτα ἐφηβικό κυκλοφοροῦσε στόν ἀέρα τῆς πολιτείας τούτης. Πέντε, ἕξη γεγονότα, μιά ντουζίνα πρόσωπα τῆς δημόσιας ζωῆς, τέσσερα - πέντε κέντρα καί θεάματα, τῆς ἔδιναν τήν προσωπική της μελωδία: Τό ἑστιατόριο «'Αβέρωφ» στήν ὁδό Σταδίου, τό καφενεῖο τοῦ Ζαχαράτου, τό καθεβραδινό χρονογράφημα τοῦ Παύλου Νιρβάνα, τά ἐτήσια «Παναθήναια», ἡ Κοτοπούλη, ἡ Κυβέλη. 'Αναφέρω ἐνδεικτικά, αὐτά ὅμως πού παραλείπω δέν εἶναι καί πάρα πολλά. 'Ανάμεσα στά πρόσωπα, πού ἔδιναν ἕναν τόνο στήν ἑλληνική πρωτεύουσα, εἶταν κι' ὁ Κώστας 'Ελευθερουδάκης.

Εἶχε ἐγκαινιάσει νέα συστήματα στή δουλειά του, εἶχε φέρει μαζί του, εἰσαγάγει στόν τόπο, ἕνα αἴσθημα εὐρωπαϊκῆς ἁπλοχωριᾶς. Δέν εἶταν ὁ ἔμπορος ὁ στενός, τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου, μέ τίς παρωπίδες. Εἶταν ὁ νέος ἄνθρωπος μέ τούς ὁρίζοντες, τίς φιλοδοξίες, τή μόρφωση, τήν ἄνεση καί τήν τόλμη στήν κίνηση, πού τοποθετοῦσε τήν προσωπική του συμβολή μέσα στό πλαίσιο τῆς ζωῆς τοῦ συνόλου, τοῦ ἔθνους, καί τό ἐθνικό σύνολο μέσα στό διεθνές. 'Από ἐκεῖ καί ὁ προσωπικός του σύνδεσμος μέ τούς πιό προοδευτικούς πολιτικούς ἡγέτες τοῦ καιροῦ του, ἡ ἀδιάκοπη παρουσία του σέ κάθε μεγάλη ἐθνική στιγμή, ἡ συμμετοχή του σέ κινήματα ἀναμορφωτικά, πού χάραξαν κατευθύνσεις, ἔγραψαν ἱστορία. 'Από ἐκεῖ ἡ φιλία του μέ τούς συγγραφεῖς, τούς ξεχωριστούς ἐπιστήμονες, τίς πνευματικές κορυφές τοῦ τόπου. "Οχι ἐπαγγελματική σχέση, βασισμένη στό τυπικό τῆς ρουτίνας. Σύνδεσμος ἀνάμεσα σέ ὁμότιμους, ὅπου ὁ ἐκδότης νιώθει πώς πρέπει νά εἶναι ὁ ἐμψυχωτής, ὁ παραστάτης, κάποτε κι' ὁ ἐμπνευστής, ὁ ἀναγκαῖος τέλος πάντων ὅρος γιά νά ὁλοκληρωθεῖ καί νά πάρει τήν κοινωνική του καταξίωση τό πνευματικό φαινόμενο.

Τό «Διεθνές Βιβλιοπωλεῖο» 'Ελευθερουδάκη ἔδωσε τόν πρῶτο ἴσως γνήσια καί καλῶς νοούμενο εὐρωπαϊκό τόνο στήν 'Αθήνα. Χωρίς φραγκολεβαντινισμούς—ὁ ἴδιος ὁ 'Ελευθερουδάκης εἶχε βαθύτατη προσήλωση στήν ἑλληνικότητα—ἄνοιξε διάπλατα τά παράθυρα, ἔκανε νά κυκλοφορήσει ὁ ἀέρας, πρόβαλε τό πνευματικό ἐμπόρευμα μέσα στήν καρδιά τῆς 'Αθήνας μέ τρόπο ἐπίσημο μαζί καί ζεστό, ἑλκυστικό, ἔτσι πού νά γίνει ἀντικείμενο ὑψηλῆς φιλοδοξίας. Διασταυρώθηκαν κάτω ἀπό τό ψηλό ταβάνι τοῦ ἱστορικοῦ σήμερα πιά καταστήματος οἱ χῶρες, τά ρεύματα ἰδεῶν, τά πνεύματα, οἱ σχολές, μέσα σέ καταιωνισμούς ἀπό φῶτα, μιάν ἀξιοπρέπεια πού ἐνέπνεε τό σεβασμό καί τό ζῆλο. "Ενας νέος λόγιος ἤ ἐπιστήμων, καλλιτέχνης ἤ ἁπλᾶ μορφωμένος ἄνθρωπος, ἔνιωθε σάν πρώτη καταξίωση τῆς σταδιοδρομίας του τό νά δρασκελίσει το κατώφλι τοῦ μεγάλου βιβλιοπωλείου καί νά βρεθεῖ, νά σταθεῖ γιά λίγο ἐκεῖ - μέσα, πολιορκημένος ἀπό τά φῶτα καί τά βιβλία, τίς διασημότητες—ἔντυπες καί ζωντανές—πού τόν τριγύριζαν. Γιατί τό βιβλιοπωλεῖο 'Ελευθερουδάκη εἶταν τό ἐντευκτήριο τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ τόπου, ἕνα εἶδος τέμενος ὅπου ἔρχονταν νά κάνουν μιά πράξη ἐπιβαλλόμενης παρουσίας ὅλοι ὅσοι προβάδιζαν ἤ ὀνειρεύονταν νά προβαδίσουν κάποτε, σ' αὐτόν - ἐδῶ τόν τόπο.

'Από ὅλα ὅμως αὐτά—συχωρέστε με—τί ἀγαπῶ περισσότερο ν' ἀναθυμᾶμαι; Τό μαντέψατε: Τίς παραμονές τῆς Πρωτοχρονιᾶς, σέ παιδικά χρόνια. Τότε πού τό μεγάλο κατάστημα γέμιζε, ξεχείλιζε ἀπό βιβλία χρυσοδεμένα, μέ κόκκινα, πράσινα, κρουστά ἐξώφυλλα, κοσμήματα, σχέδια, γιρλάντες στό γοῦστο τῆς ἐποχῆς. Καί νά ἔχουν μέσα θαυμαστά παραμύθια, ταξίδια ζαλιστικά σέ μακρυνές, ἀπίθανες χῶρες, περιπέτειες πού νά χάνεις τήν ἀνάσα σου, ἱστορίες μεσαιωνικές, μυθιστορήματα μέ σπαθιές, καλπασμούς κι' ἀνθισμένα μπαλκόνια. Τότε εἶταν πού τό κατάστημα τῆς πλατείας τοῦ Συντάγματος ἔφτανε στή μεγαλύτερή του ἔξαρση, ἔλαμπε ὁλάκαιρο, γινόταν ἕνας κόσμος πέρα ἀπό τόν κόσμο.

'Αργότερα, σέ χρόνια λιγότερο ὀνειροπαρμένα, ἔτυχε νά συνεργαστοῦμε μέ τόν Κώστα 'Ελευθερουδάκη, νά ἐπιβιβαστοῦμε γιά μιά στιγμή στό ἴδιο πλοῖο, γιά τήν ποντοπορία πού εἶναι ἡ ἔκδοση περιοδικοῦ. Εἴτανε πιά ὁ δημιουργός τοῦ 'Εγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ, ὁ θεμελιωτής τόσων σειρῶν ἀπό σημαντικές ἐκδόσεις. 'Εμένα ὅμως μοῦ ἄρεσε πάντα, καί μοῦ ἀρέσει, νά τόν ἀναθυμᾶμαι σέ μακρυνά χρόνια, παραμονή Πρωτοχρονιᾶς, βράδι, ὄρθιον μπροστά στ' ἀναλόγια καί στά τραπέζια τά φορτωμένα χρυσόδετα βιβλία, θησαυρούς πού ἀντιλαμπίζουν κάτω ἀπό τά φῶτα, καί νά χαμογελάει σιωπηλά, μέ τό αἰνιγματικό του τό χαμόγελο, σάμάγος μπροστά στή σπηλιά του τή γεμάτη θαύματα, ὑποσχέσεις, πετράδια πού πετᾶνε φωτιές ἐφτάχρωμες, φωσφορίζουν...

Νά τί μ' ἔκανε νά σκεφτῶ ἡ διαστική σιλουέττα τῆς κυρίας μέ τά μαῦρα, ἡ συνεπαρμένη ἕνα βράδι τῆς ἄνοιξης μέσα στήν τρικυμία τῆς σύγχρονης 'Αθήνας, μαζί μέ τούς ἴσκιους πού φέρνουν κυνηγημένοι ἀπό μεγάλο βοριᾶ ἄνεμο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 16 Μαΐου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΜΕΓΑΛΕΣ ΩΡΕΣ

3-36

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ιά συνθετικά πνεύματα ἔχουν τοῦτο τό καλό: ὅτι μᾶς βοηθᾶνε νά συνειδητοποιοῦμε τά μεγάλα ρεύματα, τούς πλατεῖς μετασχηματισμούς καί τίς βαθειές ἐξελίξεις τῆς Ἱστορίας. Γιατί, βλέπετε, αὐτά ὅλα τά ζοῦμε, τ' ἀποτελοῦμε, τά ἐκφράζουμε μέ τήν προσωπική καί τήν ὁμαδική μας πολιτεία, δέν τά «θεωροῦμε» ὅμως κιόλας, τήν ἴδια στιγμή. Τό δεύτερο τοῦτο χρειάζεται ἡ μιάν ἀπόσταση, ὁπότε ὅμως ἡ ζωντανή συμμετοχή στό φαινόμενο αἴρεται, ἤ ἕνα πλατύ συνθετικό πνεῦμα, ἱκανό νά συλλάβει τά μεγάλα κινήματα γιά λογαριασμό μας — πρᾶγμα ὄχι καί τόσο κοινό.

Ἀναφέρομαι, μέ τά παραπάνω, στό ἄρθρο τοῦ Ἄρνολντ Τόϋνμπη, πού δημοσιεύτηκε στό «Βῆμα» τῆς περασμένης Κυριακῆς. Εἰδικότερα στήν εἰσαγωγή του. Ἐντοπίζει τό θέμα στούς ἀγροτικούς πληθυσμούς τῆς ὑφηλίου καί στήν οἰκονομικοκοινωνική τους σήμερα ἀφύπνιση, ἡ οὐσία του ὅμως εἶναι πολύ εὐρύτερη κι' ἔτσι πρέπει νά τήν ἀντικρύσουμε. Ὅλοι βέβαια οἱ ἄνθρωποι στόν καιρό μας, λίγο-πολύ, ἔχουν συνείδηση πώς ζοῦν μιά κοσμοϊστορική στιγμή καί ὅλοι ἔχουν συλλάβει, μέσες-ἄκρες, τήν κατεύθυνσή της· ὡστόσο κάτι ἀδρανεῖ αἰσθητά, κάτι φαίνεται νά ὑπολείπεται. Δέν μιλῶ ἐδῶ γιά τίς φυσιολογικές ἀντιδράσεις ἐκείνων πού ἔχουν προσωπικό συμφέρον νά διατηροῦνται ἀπαρχαιωμένα καθεστῶτα, ἤ τουλάχιστον νά παρατείνεται ὅσο γίνεται ὁ βίος τους, ἄς εἶναι καί τό ψυχορράγημά τους. Μιλῶ γιά τούς ἑκούσια ἤ ἀκούσια «τρίτους», ἐκείνους πού δέν ἔχουν ταυτίσει τήν προσωπική τους ὕπαρξη μέ τήν παγκόσμια συντήρηση ἤ ἀλλαγή. Αὐτοί — καί εἶναι ἀμέτρητοι — εἴτε ἀπορροφημένοι ἀπό τίς ἄμεσες βιοτικές τους ἀνάγκες, εἴτε στερημένοι ἀπό τό αἰσθητήριο τῆς Ἱστορίας, ἀντιλαμβάνονται πολύ περισσότερο τή μεταβολή πού ἐπέφεραν κι' ἐπιφέρουν τή ζωή μας οἱ τεχνικές ἐξελίξεις, παρά τήν ἄλλαγη προσανατολισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Κι' ὅμως, ἡ τελευταία τούτη εἶναι τό κατ' ἐξοχήν χαρακτηριστικό τῆς ἐποχῆς.

Θά μποροῦσε νά πεῖ κανένας, δίχως ἴχνος ὑπερβολῆς, πώς αὐτή-ἐδῶ εἶναι ἡ δεύτερη μεγάλη φάση τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ νεωτέρου κόσμου—νεώτερο λέγοντας γενικά τόν κόσμο πού ἀρχίζει μετά τήν ἐξαφάνιση τοῦ κλασικοῦ, ἀπό τήν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ κ' ὕστερα. Ἡ πρώτη μεγάλη του φάση εἶταν ὁ προσανατολισμός πρός τό Ἐπέκεινα. Σκοτεινοί αἰῶνες, Μεσαιώνας, ἕνα σημαντικό τμῆμα ἀπό τήν Ἀναγέννηση (σέ μερικές χῶρες ἀκόμα κι' ὁ ΙΖ' αἰώνας) εἶχαν γιά κύρια κατεύθυνση τήν παραμέληση τῆς παρούσας ζωῆς, τήν περιφρόνησή της, γιά χάρη μιᾶς ἄλλης, μυστικῆς, ἐπερχόμενης, πέρα ἀπό τόν τάφο. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ κλίματος ἐκείνου πίστευε τόν ἑαυτό του διαστικό διαβάτη τῆς κοιλάδας τούτης τῶν δακρύων εἶταν λοιπόν διατεθειμένος ὅλα νά τά ὑποφέρει — ὅταν, φυσικά, δέν τύχαινε ν' ἀνήκει στούς προνομιούχους, στούς εὐνοημένους — γιατί τόν παρηγοροῦσε ἡ σκέψη μιᾶς μελλοντικῆς, ἀντισταθμιστικῆς κι αἰώνιας ἀπολαβῆς. Ἀποτέλεσμα: Διάχυτο πνεῦμα ἀνοχῆς, ἐγκαρτέρηση καί πειθαρχία. Οἱ ἡγεμόνες συγκρούονται μεταξύ τους, δέν ἔχουν ὅμως νά πονοκεφαλίσουν ἰδιαίτερα γιά τήν ὑποταγή τῶν λαῶν. Ἡ Ἱστορία εἶναι μιά σειρά ἀπό ληστρικοῦ τύπου διενέξεις γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς μερίδας τοῦ λέοντος ἀπό τά ἡγετικά ἄτομα. Τό σύνολο πλάθεται σάν πηλός, δίχως νά δίνει τό παρών, ἀνώνυμο καί σκοτεινό, παθητικό κι' ἀπρόσωπο.

Ἡ δεύτερη μεγάλη φάση, χωρίς νά μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ πότε ἀκρι[illegible] ἔχει ἀρχίσει, κορυφώνε-

3-37

ται στόν καιρό μας. Οἱ βλέψεις τώρα, ἔχουν μετατεθεῖ σταθερά, ἀποφασιστικά, στό Ἐντεῦθεν. Ἐδῶθε ἀπό τόν τάφο βρίσκονται καί τά ὅρια τῆς ζωῆς, καί οἱ βλέψεις τοῦ ἐγωϊσμοῦ, καί τά σύνορα τῆς εὐτυχίας, καί οἱ εὐκαιρίες τοῦ ἀτόμου, καί τό νόημα τοῦ ὑπάρχειν. Καμμιά πατερίτσα, καμμιά ὀργανωμένη πνευματική ἐξουσία, κανένα σκῆπτρο δέν μποροῦν νά πείσουν πιά τό ἄτομο πού ὑποφέρει πώς δέν ἀναξιοπαθεῖ, νά τό παρηγορήσουν καί νά τό τρομοκρατήσουν μέ ὁμιχλώδη φόβητρα. Ὁ ἐσωτερικός χρόνος ἔχει ἀλλάξει, τά μέτρα τό ἴδιο, ὅλα ὑπολογίζονται μέ μονάδα μήκους τήν προσωπική, ἐπίγεια ζωή. Οἱ διεκδικήσεις λοιπόν μεταφέρονται σ' ἄλλο ἐπίπεδο. Ἀπό ἀτομικές, ἡγεμονικές, γίνονται συλλογικές. Τά ἡγετικά ἄτομα παίζουν τό ρόλο ἐντεταλμένων. Δικαιώνονται ἤ ἀπομένουν μετέωρα κατά τό μέτρο πού ἐκφράζουν ἤ ὄχι γενικές ἐπιδιώξεις. Οἱ μετοξύ τους συγκρούσεις παίρνουν χαρακτῆρα συμβολικό.

Ἡ κίνηση γιά τήν ἐπίτευξη κοινωνικῆς δικαιοσύνης εἶναι τό μεγάλο κίνημα τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ πρόταση τούτη δέν ἔχει βέβαια τίποτα τό καινούργιο, ἐκεῖνο ὅμως πού ἀξίζει νά προσεχτεῖ εἶναι τό πόσο λίγο, παρά τά λεγόμενα, τήν ἔχουν συνειδητοποιήσει οἱ ἄνθρωποι καί πόσο λίγο ρυθμίζουν τή συμπεριφορά τους, τή νοοτροπία τους, μέ αὐτήν γιά γνώμονα. Ὥρες - ὧρες μάλιστα ἀπομένει κανένας σαστισμένος ὅταν βλέπει κάποιες ἐκδηλώσεις πού μοιάζουν ν' ἀγνοοῦν θεληματικά, πεισματερά, αὐτή τήν πραγματικότητα. Γιά νά τό καταλάβει κανένας αὐτό δέν ἔχει παρά νά ρίξει μιά ματιά γύρω του καί νά ἰδεῖ τίς ἀλλόκοτες ἀντιθέσεις, τήν ἀμέριμνη ἀπάθεια τῶν μέν, τό σκοτεινό πεῖσμα τῶν δέ, τήν προσκόλληση σ' ἀπαρχαιωμένους τύπους, σ' ἀντίθεση μέ τόν ἠροστρατικό ριζοσπαστισμό ἤ τήν αὐθάδη ἐπιχειρηματική βουλιμία πού μοιάζει ν' ἀγνοεῖ τό πόσο μένει ἱστορικά ἀδικαίωτη, τέλος, τήν ἔσχατη ἀναισθησία σ' ἀντίθεση μέ τήν πιό ἐπώδυνη εὐαισθησία. Βέβαια οἱ ἄνθρωποι εἶναι πλασμένοι ἀπό ἀντιθέσεις καί ὁ πίνακας τῆς ζωῆς ἔχει πάντα κάτι τό πολυποίκιλο· δυσκολεύεται ὅμως κανένας νά πιστέψει, ὅταν κινεῖται μέσα σ' ὁρισμένα κοινωνικά σύνολα, πώς μπορεῖ νά λείπει σέ τέτοιο βαθμό ἡ συνισταμένη πού δίνει ὕφος, φυσιογνωμία, στή ζωή μιᾶς ἐποχῆς.

Μοιάζουμε νά ζοῦμε ὁ καθένας μας ἄλλο, διαφορετικό κεφάλαιο τῆς Ἱστορίας. Ὑπάρχουν γύρω μας ἐκεῖνοι πού διανύουν ἀκόμα τήν ἐποχή τῆς σέντιας, τῆς κρατημένης ἀπό λακέδες μέ λιβρέα, κι' ἐκεῖνοι πού ζοῦν στήν ἐποχή τοῦ αὐτοκινήτου. Ἄλλοι δέν ἀνακάλυψαν ἀκόμα τό μεγεθυντικό φακό κι' ἄλλοι βρίσκονται στά πρόθυρα νά ξεπεράσουν καί τό ἠλεκτρονικό μικροσκόπιο. Ἀλλά κι' ἀπό χώρα σέ χώρα οἱ διαφορές εἶναι χτυπητές. Μιά νεαρή Γαλλίδα φοιτήτρια μοῦ ἔλεγε προχτές, μέ δύσκολα συγκρατημένη ἀγανάκτηση, τήν ἔκπληξή της πού οἱ συνομήλικές της Ἑλληνίδες περνᾶνε συχνά τήν ἡμέρα τους «χωρίς νά διαβάσουν καθόλου ἐφημερίδα». Πῶς εἶναι δυνατό, μέ ρωτοῦσε ὀργισμένη, νά μήν ἐνδιαφέρονται γιά τήν πολιτική! Φυσικά, πολιτική ἐννοοῦσε τήν ἔνταξη στήν ἄκρα Ἀριστερά, εἴταν ὁλοφάνερο· θά τό καταλάβαινε κι' ἕνας κουτότερος ἀπό τόν ὑποφαινόμενο. Γιά νά διασκεδάσω μιά στιγμή, τῆς ἀποκρίθηκα πώς οἱ Ἑλληνίδες εἶναι φιλάρεσκες, ἐνδιαφέρονται περισσότερο γιά τά θέλγητρά τους. «— Τό ἕνα δέν ἀποκλείει τό ἄλλο», μοῦ ἀποκρίθηκε κοφτά. Φοβᾶμαι πώς μᾶλλον τό ἀποκλείει. Χωρίς τ' ἀστεῖα ὅμως, τό μεγάλο κακό δέν εἶναι ἄν τά κορίτσια μας διαβάζουν ἤ ὄχι ἐφημερίδα. Τό μεγάλο κακό, αὐτό πού δέν εἶχε προλάβει ἤ μπορέσει νά συλλάβει ἡ Γαλλίδα φοιτήτρια, εἶναι πώς ἕνα πλῆθος ὥριμοι ἄνθρωποι τῆς χώρας μας — ὄχι πιά νεαρές κοπέλλες — δείχνουν μιά καταπληκτική ἀναισθησία σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τή θέληση τῆς Ἱστορίας. Τῆς πᾶνε κόντρα, προκλητικότατα, ὀξύνουν τίς ἀντιθέσεις κι' ἐξαντλοῦν τά περιθώρια, ἐκεῖνα πού θά ἔκαναν μιάν ἀλλαγή νά συντελεστεῖ ὅσο γίνεται φυσιολογικά, δηλαδή δίχως ζημιά βαρύτατη γιά τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο καί γιά τίς ἠθικές του ἀξίες.

Τό σπουδαιότερο πού δέν ἔχουμε καταλάβει εἶναι πώς, μέ τήν ἀνόητη αὐτή πολιτική μας, τό τιμόνι πάει νά μᾶς ξεφύγει ἀπό τό χέρι. Ὅσο περισσότερη ἰσχυρογνωμοσύνη καί στενοκεφαλιά δείχνουν διεθνῶς οἱ συντηρητικές δυνάμεις, τόσο περισσότερο, ἀκριβότερα, θά πληρώσουν ἐκεῖνοι πού δέν φταῖνε: οἱ εὐσυνείδητοι καί οἱ ἐνήμεροι, οἱ φωτισμένοι, αὐτοί πού δέν πᾶνε νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τήν ἀλλαγή, ἀλλά γνοιάζονται γιά τό ὕστερα, γιά τό κύριο. Θά μοῦ πῆτε πώς σέ καμμιά ποτέ ἀναστάτωση δέν στάθηκε κανένας ν' ἀκούσει τή φωνή τῆς σωφροσύνης καί τῆς ἀνθρωπιᾶς. Τό κῦμα ὀγκώνεται, σπάζει τούς φράχτες, τά σαρώνει ὅλα, κι' ἄν γλυτώσει κάτι, γλύτωσε, διαφορετικά ἔρχεται ὁ χρόνος, σιγά - σιγά, ν' ἀποκαταστήσει ἀργότερα ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο, ὥστε νά ἔχει περιεχόμενο ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ναί· ἀλλά τούτη τή φορά τά μέτρα εἶναι ἄλλα, οἰκουμενικά, τεράστια. Ὅ,τι πολύτιμο χαθεῖ, θά χαθεῖ γιά αἰῶνες. Γενιές πολλές θά στενάξουν, ὑποδουλωμένες σέ κάτι πού θά φαίνεται ἀνεξακρίβωτο. Νά γιατί κάποιοι «ρωμαντικοί», ἀδιόρθωτοι, ἔχουν ἀναλάβει νά παίξουν τόν ἀχάριστο ρόλο, τό ρόλο τοῦ χωρίς βάθρο, τοῦ χωρίς ὑποστήριξη, χωρίς δελτίο ταυτότητος, χωρίς ἑστία, καί πού ὅλοι τοῦ ρίχνουν τήν πέτρα, ἤ τόν ἀφήνουν νά τελειώση ἄδοξα στήν ἔρημο, βοῶντας, «ἀκίνδυνος», δηλαδή προδομένος.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 23 Μαΐου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

3-38

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Περιμένει κανένας νά βρεῖ ἕναν κυνικό ἤ ἕνα γελωτοποιό καί βρίσκει μιά συνείδηση μέ τραγικούς ἴσκιους μέσ' στά μάτια της. Μιλῶ γιά τό βιβλίο τοῦ Εὐγένιου Ἰονέσκο «Σημειώσεις κι' ἀντισημειώσεις». Τό ἔχω ἀποσώσει καί τώρα τό φυλλομετρῶ μηχανικά, ἀφήνοντας τή ματιά μου νά σκαλώσει ἐδῶ - ἐκεῖ, στίς φράσεις ἤ στά χωρία τά μολυβωμένα στό περιθώριο. Οἱ μολυβιές αὐτές, καθώς ἐπισωρεύονται, συνθέτουν λίγο - λίγο τίς χαρακιές μιᾶς ἀθέατης, ἐσωτερικῆς φυσιογνωμίας. Μπορεῖ νά μᾶς εἶναι συμπαθητική ἤ ὄχι, ἀνάλογα μέ τό ἄν μᾶς βρίσκουν σύμφωνους οἱ ἰδέες της, ἔτσι κι' ἀλλιῶς ὅμως ἐπιβεβαιώνουν ἐκεῖνο πού πάντοτε πίστευα καί πού ἔχω γράψει: πώς δέν ὑπάρχει συγγραφέας σημαντικός πού νά μήν ἔχει φιλοσοφήσει πάνω στήν τέχνη του. Οἱ σκοτεινοί, οἱ ζωώδεις, εἶναι στιγμιότυπα ἀφιξάριστα: Λίγες ἡμέρες στό φυσικό φῶς καί σβήνονται γιά πάντα.

Θά ἐπιζήσει ὁ Ἰονέσκο; Πολύ νωρίς βέβαια γιά ν' ἀποφανθοῦμε· ἀλλά καί τό ζήτημα εἶναι πῶς τή φαντάζεται κανένας τήν ἐπιβίωση. Ἄν ἔτσι λέμε τή μαρτυρία μιᾶς ἐποχῆς, τότε πιστεύω πώς ὁ Ἰονέσκο θά ἐπιζήσει. Ἄν θέλουμε, ἀντίθετα, νά προεξοφλήσουμε τί θά παίζεται ἀκόμη στό θέατρο ὕστερα ἀπό ἑκατό, διακόσια χρόνια, τότε μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι πώς δέν θά παίζεται ἀπολύτως τίποτα ἀπό τά σημερινά. Δέν ὑπάρχει εἶδος λόγου πιό ἐφήμερο ἀπό τό Θέατρο. Οἱ ἐλαχιστότατοι μεγάλοι του πού ἐπιζοῦν, τό ἐπιβεβαιώνουν.

Γιατί ἔθιξα τό θέμα «ἐπιβίωση» προκειμένου γιά τόν Ἰονέσκο; Ἐπειδή τό βιβλίο του αὐτό, τό γεμάτο θεωρητικά κείμενα, ἄρθρα, διαλέξεις, πολεμικές, συνεντεύξεις, σελίδες ἡμερολογίου, ὅλα φύρδην - μίγδην, δημιουργεῖ σά μιά πρόσθετη — θά ἔφτανα νά πῶ βαρύτερη — κι' ἀπό τοῦ θεατρικοῦ του ἔργου ἀξίωση γιά διάρκεια. Στίς λίγες εἰκονογραφημένες σελίδες του, πρῶτο - πρῶτο, φιγουράρει ἕνα φωτογραφικό πορτραῖτο τοῦ συγγραφέα λιγάκι ἀναχρονιστικό, «ρωμαντικό», μέ ρεμβαστική πόζα, ὅπως κάτι εἰκονογραφημένα δελτάρια τοῦ παλιοῦ καιροῦ πού εἶχανε πάνω μιά ζαχαρένια καλλονή κι' ἀπό κάτω ἔγραφαν «Σέ σκέπτομαι». Ἐδῶ ὅμως εἶναι ἡ μορφή ἑνός ἀνθρώπου στό τσάκισμα τῆς ἡλικίας, καί πού τά μάτια του ἔχουν βουτηχτεῖ στή μελαγχολία τοῦ σούρουπου. Λίγες σελίδες πιό κάτω, ἀνάμεσα σέ δυό ἑρμηνευτές του, ὁ ἴδιος Ἰονέσκο γελάει, καί εἶναι τώρα ἕνας κλάουν τοῦ ἱπποδρομίου, μέ τ' ἀνασηκωτά κοντά φρύδια τοῦ παλιάτσου, τή μύτη τῆς πάπιας, τό τριγωνικό σαρδώ-

3-39

νιο στάμα. Τό δίπτυχο αὐτό, τό αὐθόρμητο, ἡ μελαγχολία καί τό γέλιο, ἔχει μιάν εὐγλωττία. Μ' ἀρέσει νά φαντάζομαι πώς συνοψίζει τόν συγγραφέα. Τό βιβλίο «Σημειώσεις κι' ἀντισημειώσεις», ἐξ ἄλλου, ἀποτυπώνει τόν πρῶτο Ἰονέσκο, τόν Ἰδιωτικό.

Ἀπό ὅλες τίς στάσεις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, τό χιοῦμορ εἶναι ἡ πιό προσωπική. Βρίσκουμε τό γνώριμό μας χιοῦμορ τοῦ Ἰονέσκο στίς σελίδες ὅπου ἐξηγεῖ πῶς ἔγινε θεατρικός συγγραφέας. Ἄν καί ἀπολαυστικές, δέν θά μέ σταματήσουν ἐδῶ. Θά προτιμήσω —καθώς τό ἄφησα θαρῶ νά διαφανεῖ—ἐκεῖνες ὅπου ἀφήνεται ν' ἀνέβει στόν ἀφρό ὁ ἐσωτερικός ἄνθρωπος. Ἀναδύεται μέ τίς ἔγνοιες του, τούς θυμούς του, τίς ἔμμονες ἰδέες του, τούς τρόμους του, καί ἡ εἰκόνα αὐτή παίρνει ἔτσι κάτι περίεργες φωτοσκιάσεις, ἀπότομες, καταιγισμούς φωτός & λα Καραβάτζιο, πού κάνουν πιό κοφτούς ὕστερα καί σκυθρωπούς τούς ἴσκιους. Εἶναι ὁ θεατρικός φωτισμός ἄν θέλετε, ἀλλά καί ὁ δραματικός. Σ' αὐτήν - ἐδῶ τή σελίδα, μᾶς ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος ὁ δραματουργός ποιά εἶναι ἡ σύσταση τῶν προσώπων του. Ἐκφράζουν, λέει, μιά «κατάρρευση τῆς πραγματικότητας». Εἶναι ἡ γλώσσα τῶν ἀνθρώπων πού ξεφανερώνει τήν «τραγωδία» της: τήν τυποποίηση ὅρων καί ἐκφράσεων, μέ ἀποτέλεσμα ν' ἀδειάζουν ὅλα ἀπό περιεχόμενο, νόημα. Οἱ στερεοτυπημένοι ἄνθρωποι τῆς καθημερινῆς ζωῆς δέν ξέρουν πιά νά μιλᾶνε γιατί δέν ξέρουν πιά νά διαλογίζονται, γίνονται ἀντρείκελα, σ' ἀδιάκοπη διαθεσιμότητα, ἔρμαια τῶν ἀνέμων. Ἔχουν κενωθεῖ ἀπό ψυχολογία, ἀπόμειναν ὄντα ἀπρόσωπα, τερατώδη ἀπό ἔλλειψη ταυτότητας. Ἀντιτραγικά. Γιατί ἀντιτραγικά; Γιατί τό τραγικό πρόσωπο—μᾶς λέει ὁ Ἰονέσκο—δέν ἀλλάζει, δέν ὑποχωρεῖ, δέν συμμορφώνεται· θραύεται. Ἔχει ταυτότητα, προσωπική πραγματικότητα. Τά κωμικά—ἀντίθετα—εἶναι τά πρόσωπα «πού δέν ὑπάρχουν».

Ἐδῶ, μονομιᾶς, φτάνουμε σέ κάποιο βάθος. Δέν μπορῶ νά μήν προσυπογράψω τήν παρατήρηση πώς δραματικό εἶναι τό πρόβλημα πού ἔχει λύση, ἐνῶ τραγικό ἐκεῖνο πού δέν ἔχει λύση. Ταπεινότατα προσθέτω πώς πάει καιρός τώρα πού ἔγραφα καί δίδασκα στά μαθήματά μου ὅτι τό Δρᾶμα κινεῖται στήν περιοχή ὅπου οἱ ἐναντιότητες βρίσκονται στά μέτρα καί στή μπόρεση τοῦ ἀνθρώπου· ἡ Τραγωδία στήν περιοχή πού ὑπερβαίνει τόν κοινωνικό ἄνθρωπο. Γι' αὐτό καί τό ἀνάστημα τοῦ τραγικοῦ ἥρωα—τοῦ προσώπου δηλαδή πού ἀποκτᾶ ἐπίγνωση τῆς μοίρας του ν' ἀναμετρηθεῖ μ' αὐτές τίς ἐναντιότητες, καί πού καταφάσκει μέ τήν πράξη του, πράξη ζωῆς, —εἶναι ὑψηλό. Τό θέατρο τοῦ Ἰονέσκο φανερώνεται ἔτσι ὄχι σάν ἕνα μηχανικό ἀποκύημα τῆς σημερινῆς ψυχοτροπίας ἤ τοῦ σνομπικοῦ νεωτερισμοῦ, ἀλλά σά μιά συνειδητή ἀπόκριση στό ἀπρόσωπο, ἄρα γενικό, ἐρώτημα: σέ τί στάση καταναγκάζει τά ἔμψυχα ἀντικείμενά της ἡ παροῦσα ἱστορική ὥρα; Βέβαια, μᾶς λέει κάπου ὁ Ἰονέσκο: «σάν ἄρχισα νά γράφω, θέλησα νά «νεωτερίσω». Ἀλλά τί σημαίνει! Τό ζήτημα εἶναι πώς ἔψαξε, βασανίστηκε, ἀναρωτήθηκε—ἀφοῦ πρῶτα εἶχε γράψει. Πιστεύουμε στήν ἐντιμότητά του, ὄχι γιατί πέτυχε (ἡ ἐπιτυχία εἶναι κάποτε ἔνδειξη πώς ὑπάρχει κάτι τό ἀνέντιμο, δηλαδή συμβιβασμός μέ τό μεγάλο πλῆθος ἤ μέ τή μικρή συνωμοσία πού δίνει τά συνθήματα) ἀλλά γιατί ἔχει γράψει κάποιες ἀπό αὐτές - ἐδῶ τίς ἀποκαλύπτικές σελίδες. Μερικές τους εἶναι βγαλμένες μέσ' ἀπό τά σπλάχνα του. Ἀναφέρω ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ὅπου μιλάει γιά τά θανατοφοβία του.

Στίς σελίδες αὐτές γίνεται—φυσικά!—πολύ ἁπλός. Τά μεγάλα πράγματα εἶναι πάντοτε στοιχειώδη· ἀλλά πόσο δύσκολο νά ξεκρίνει κανένας τό στοιχειῶδες ἀπό τόν κοινό τόπο! «Μέ βασάνισε ἀνέκαθεν ἡ σκέψη τοῦ θανάτου. Ἀπό τεσσάρων χρονῶν παιδί, ἀπό τότε πού ἔμαθα πώς θά πεθάνω, ἡ ἀγωνία δέν μ' ἔχει παρατήσει. Εἶναι σάμπως νά εἶχα καταλάβει μονομιᾶς πώς δέν ὑπάρχει γλυτωμός καί πώς δέν ὑπάρχει σκαπός στή ζωή». Ἀλλοῦ: «Ἡ ἀληθινή ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἡ ὑπόσταση τοῦ πολίτη ἀλλά τοῦ θνητοῦ». Ἀλλοῦ : «Αἰσθάνομαι καμμιά φορά τήν ἀνάγκη ν' ἀγγίξω κάτι στερεό. Ὅταν μέ σκουντᾶνε, ὅταν μέ πληγώνουν, μοῦ φαίνεται σάμπως νά ὑπάρχει στ' ἀλήθεια κάτι. Ὡστόσο ξέρω πώς ὅλα δέν εἶναι παρά μόνο ροή, ὅλα πορεύονται πρός τή διάλυση, ἐγώ ὁ ἴδιος ὅλο καί πεθαίνω, τίποτα ἀπό τίποτα δέν ἀπομένει. Καί θά ξαναβλαστήσουν ἄλλοι καρποί τοῦ μηδενός, ἄλλα ἄνθη τοῦ τίποτα, ἄλλοι ἀτμοί κόσμων, κινήσεις, μορφές, χρώματα, δίχως λόγο, δίχως στήριγμα».—Τί μ' ἐνδιαφέρει ἄν τό περιεχόμενο, ἐδῶ, δέν ἔχει κάτι τό καινούργιο; Ὁ ἴδιος ὁ Ἰονέσκο σημειώνει πώς ὅλα τά ἔχει πεῖ ὁ Ἐκκλησιαστής. Δρᾶμα ἀνθρώπινο δέν λέγεται τό καινούργιο. Λέγεται τό αἰώνιο. Μπορεῖ νά νοηθεῖ δρᾶμα χωρίς δραματική μορφή;

Οἱ μοιραῖες λέξεις λοιπόν : τό «καινούργιο» καί τό «αἰώνιο»! Ὁ Ἰονέσκο ἰσοζυγιάζεται ἀνάμεσα στίς δυό. Στήν ἀρχή, μᾶς εἶχε φανεῖ ντυμένος μέ τά φανταχτερά πούπουλα τοῦ καινούργιου, γι' αὐτό καί σταματήσαμε δισταχτικοί, περιμέναμε. Προβάλλει τώρα λαβωμένος κατάστηθα ἀπό τό δεύτερο, ἀπό τήν ἀθεράπευτη, ἱερή πληγή. Τώρα μόνο γίνεται ἀληθινά δικός μας, στρατεύεται στίς τάξεις μας: συντονίζει τό βῆμα του μέ τό πλατύ ποδοβολητό τῆς μεγάλης κι' ἐπικῆς ὁδοιπορίας. Ἔτσι εἶναι! Τό καινούργιο, μόνο τότε ἀποκτᾶ ἰθαγένεια ὅταν μπεῖ κάτω ἀπό τίς περγαμηνές του ἡ μεγάλη σφραγίδα τοῦ αἰώνιου.

Τό βιβλίο αὐτό, τό θεωρητικό, εἶναι χρήσιμο πολύ, γιατί διασκεδάζει καί κάποιες σκόπιμες παρανοήσεις πού ἔχουν καλλιεργηθεῖ—ἰδιαίτερα στή χώρα μας—γύρω ἀπό τίς ἰδέες τοῦ Ἰονέσκο. Θέλησαν, λόγου χάρη, νά τόν δείξουν ἐχθρό τοῦ ναζισμοῦ μόνο κι' ὄχι κάθε «φρινοκερίτιδας». Οἱ σελίδες αὐτές φανερώνουν ἕναν Ἰονέσκο πολέμιο κάθε ἐπιδημίας. Θά τοῦ δημιουργήσουν βέβαια ἐχθρούς, ἐπικριτές — δηλωμένους καί μή. Δέν πειράζει. Μ' ὅλες τους τίς μοιραῖες ἐπαναλήψεις, πού ὁ ἴδιος τίς ἐπισημαίνει πρῶτος, γίνονται ἀφορμή ν' ἀναδυθεῖ μιά ὁλοκληρωμένη ἀνθρώπινη μορφή, μέ στερεό περίγραμμα, καί πού ἐμπνέει τό σεβασμό. Ξέρουμε στό ἐξῆς μέ ποιόν ἔχουμε νά κάνουμε : ὄχι μόνο σά συγγραφέα, τεχνίτη, ἀλλά καί σά συνείδηση. Μέ συγχωρεῖτε ἀλλά, στήν ἐποχή πού ζοῦμε, τό πρῶτο χωρίς τό δεύτερο εἶναι κάτι σάν ἕνα σκιουλάκι τοῦ καναπέ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 30 Μαΐου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΟΥ

3-40

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Εἴχαμε κι' ἄλλοτε—δέν πάει πολύς καιρός—ἀναφερθεῖ στήν «Εὐθύνη», τό περιοδικούλι μέ τό ἄδολο ἰδεολογικό περιεχόμενο, πού ἐκδίδει καί διευθύνει ὁ κ. Κώστας Τσιρόπουλος. Κάθε τεῦχος του περιστρέφεται γύρω ἀπό ἕνα ζήτημα γενικό, στό ὁποῖο καλοῦνται ν' ἀπαντήσουν μερικοί ἀπό τούς συνεργάτες τῆς «Εὐθύνης». Τό καινούργιο τεῦχος της θέτει τό πρόβλημα—ἤ τό αἴτημα, ὅπως προτιμᾶτε—τοῦ ἀπόλυτου. Θέμα τεράστιο, δυσκολοβάσταχτο γιά τίς ὀχτώ σελιδοῦλες τῆς «Εὐθύνης», θά πεῖ ἴσως κανένας. Ἀλλά ἡ πρόθεση δέν εἶναι βέβαια νά ἐξαντληθεῖ ἐδῶ τό ζήτημα. Κάποιες ἀπόψεις ν' ἀκουστοῦν εἶναι ὁ σκοπός, σκόρπιες, ἀνάμιχτες φωνές ἀπό νέους καί πρεσβύτερους. Μερικές νύξεις νά γίνουν. Τό ἀποτέλεσμα, εἶναι ἕνα ἐρέθισμα γιά τούς τρίτους—πράγμα καθόλου εὐκαταφρόνητο.

Μέ δυό τρόπους μπορεῖ νά συζητηθεῖ τό «ἀπόλυτο», ὅπως δά κι' ὅλα τ' ἀνάλογα θέματα: Ὁ ἕνας εἶναι ὁ φιλοσοφικός, ὁ συστηματικός, ὁ τεχνικός. Ὁ ἄλλος ὁ ἐλεύθερος, πού δέν ὑπακοῦει σέ καμμιά συγκεκριμένη πνευματική πειθαρχία ἀλλά περιορίζεται σ' ἕναν ὑποκειμενικό σχολιασμό. Ἀπό τήν ἄποψη τούτη, τό Ἀπόλυτο ἐνδιαφέρει τόν καλλιτέχνη ὅσο καί τό φιλόσοφο, τόν ἁπλά στοχαζόμενο ἄνθρωπο ὅσο καί τόν τεχνικό τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἀλλά τί εἶναι, πρῶτα-πρῶτα, τό Ἀπόλυτο; Νά πού, γιά νά τ' ἀγγίξουμε καί μόνο, κινδυνεύουμε νά παρασυρθοῦμε στόν κατήφορο τοῦ συστηματικοῦ διαλογισμοῦ. Ἄς τόν ἀποφύγουμε. Ἄς παρακάμψουμε τήν παγίδα τῆς Μεταφυσικῆς, πού ἔχει γι' ἀντικείμενό της τήν ἔρευνα ἀκριβῶς τοῦ ἀπολύτου, κι' ἄς περιοριστοῦμε σέ κάτι ἄλλο, εἰδικότερο, σ' αὐτό ἀκριβῶς πού ἐνδιαφέρει ὅπως εἴπαμε, θέλοντας καί μή, τόν καλλιτέχνη, τό συγγραφέα ἤ καί τόν δίχως ἀξιώσεις σκεπτόμενο ἄνθρωπο. Εἶναι ἡ δίψα τοῦ ἀπολύτου. Ἐδῶ νιώθουμε νά πατᾶμε σ' ἔδαφος στερεότερο.

Γιατί; Ἐπειδή, ἁπλούστατα, πρόκειται γιά κάτι πού κανένας δέν μπορεῖ νά μᾶς τό ἀμφισβητήσει. Γιά μιά σύνθετη, συναισθηματική καί πνευματική κατάσταση. Ἐκεῖνος πού δέν νιώθει αὐτή τή δίψα δέν ἔχει τό δικαίωμα νά δογματίσει, νά πεῖ στόν ἄλλον πού καίγεται ἀπ' αὐτήν πῶς εἶναι ψεύτης ἤ νά τοῦ τήν καταργήσει μέ μιάν ἀστυνομική ἀπαγόρευση ἀπ' αὐτές πού συνηθίζουν νά ἐκδίδουν οἱ ἀπελευθερωτικές ἰδεολογίες τοῦ καιροῦ μας. Τάση πρός τό ἀπόλυτο δέν σημαίνει μονάχα ἀξίωση νά βρεῖς ἤ ν' ἀναζητήσεις τήν πρώτη ἀρχή, τά «πρῶτα αἴτια» τοῦ Ἀριστοτέλη, τό τί κρύβεται πίσω ἀπό τά πράγματα καί τόν κόσμο. Σημαίνει καί μιά στάση ψυ-

χῆς, ἕνα πάθος κρυφό, βαθύ, ἀθεράπευτο, πού ξεχειλίζει. Καλά, καί τά δύο αὐτά δέν κάνουν ἕνα; θά πεῖ ὁ ἀντιρρησίας. Κάνουν δύο—κατά τοῦτο: Ὅτι, στήν πρώτη περίπτωση, ἔχουμε ἀντίκρυ μας μιά φιλοδοξία, εὐγενική, ἀναμφισβήτητα, ἀλλά πού ξεκινάει ἀπό μιάν ἀρχική παραδοχή ἤ ὑπόθεση: πώς τό ἀπόλυτο ὑπάρχει, ἄρα ἀποτελεῖ κι' ἀντικείμενο μελέτης. Στή δεύτερη, ἔχουμε ἕνα ἁπλό γνώρισμα, μιά κατάσταση ψυχῆς. Στήν περίπτωση τούτη, βρίσκουμε τό πάθος τοῦ ἀπόλυτου μετατοπισμένο ἀπό τό χῶρο τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ἐνσαρκωμένο, ἐμφορημένο ἀπό μιά θερμοκρασία συναισθηματική καί, τό στουδαιότερο, μεταμφιεσμένο κάτω ἀπό τίς πιό ἀπροσδόκητες ροπές κι' ἀναζητήσεις.

Μέ τή μορφή τούτη ἀκριβῶς εἶναι πού ἐνδιαφέρει τόν καλλιτέχνη. Τόν ἐνδιαφέρει σά φλόγα μυστική, πού τρέφει τίς πιό ἄσχετες μέ τή φιλοσοφία καταστάσεις. Τόν ἔρωτα, λόγου χάρη. Ἀλλά ποιόν ἔρωτα; Μήπως τή χαμηλή ὁρμή τοῦ ζώου πού κατατείνει μηχανικά στήν ἀναπαραγωγή, καί πού εἶναι κλῆρος τόσων ἀνθρώπων ὅσο καί τετραπόδων; Ὄχι βέβαια—κι' ἐδῶ ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἀσυνεννοησία. Ἔτυχε νά διαβάσω κάπου πώς τό δράμα τοῦ Ρωμαίου καί τῆς Ἰουλιέττας εἶναι, λέει, κοινωνικό, γιατί ρίζα του ἔχει τόν φεουδαρχικό σατραπισμό τῶν γονιῶν τους. Κατά τή λογική τούτη, ὁποιοδήποτε ἀγόρι κι' ὁποιοδήποτε κορίτσι, στή θέση τῶν δυό παιδιῶν τῆς Βερόνας, θά ζοῦσε τήν ἴδια περίπου τραγωδία καί θά καταξιωνόταν ἀπό τό ἴδιο μεγαλεῖο. Ἕνας Ρωμαῖος τεντυμπόης καί μιά Ἰουλιέττα παλιοθήλυκο θά εἶχαν τήν ἴδια μοῖρα, θά εἶταν ἄξια τοῦ ἴδιου θαυμασμοῦ μέ τά δυό ἐξαίσια πλάσματα τοῦ Σαίξπηρ. Αὐτά κάνει ἡ δογματίζουσα στενοκεφαλιά. Γιά νά τοποθετήσει ἀποκλειστικά τό πρόβλημα στόν περίγυρο, ἀδειάζει τ' ἀνθρώπινα πλάσματα ἀπό κάθε περιεχόμενο, κάθε εὐθύνη καί κάθε προϋπόθεση μεγαλείου. Εἶναι ἀνίκανη νά ἰδεῖ πώς ὁ Ρωμαῖος πάσχει ἐπειδή εἶναι ὁ Ρωμαῖος, πώς μένει ἀπροσάρμοστος, ἀνένδοτος, ἐπειδή εἶναι ὁ Ρωμαῖος. Πώς ἕνα κορίτσι, γιά νά μήν ὑποχωρήσει καί νά παντρευτεῖ τόν Πάρη, πού θά εἶταν κάτι τόσο βολικό, ἀλλά νά προτιμήσει τό φάρμακο καί τέλος τό θάνατο, πρέπει νά εἶναι ἡ Ἰουλιέττα καί καμμιά ἄλλη. Πώς τά δυό τοῦτα παιδιά ἔχουν μεγαλεῖο γιατί ἔχουν μέσα τους τή μοῖρα τους. Καί πώς ἡ μοῖρα αὐτή, τό ἐσωτερικό τους ἀναπόδραστο, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ὁ πόθος τοῦ ἀπολύτου. Τό ἀθεράπευτο αἴτημα τῆς ψυχῆς γιά κάτι πού ὑπερβαίνει τή ζωή τοῦ κόσμου.

❁

Τάση πρός τό ἀπόλυτο εἶναι τό διακριτικό γνώρισμα κάθε τραγικοῦ ἥρωα, ὄχι μόνο στόν Σαίξπηρ ὅπου ὑπάρχει πραγματική τραγωδία. Ὅπου, δηλαδή, δέν ἔχει βαφτιστεῖ «τραγωδία» ἕνα κοινωνικό δράμα τῆς ρουτίνας, μέ ἀντικείμενο οὐσιαστικό τήν ἀνάγκη γιά τροποποίηση νόμων, ἐθίμων ἤ θεσμῶν. Τί ἐξαναγκάζει τόν Οἰδίποδα ν' ἀναζητήσει φανατικά τήν ἐξήγηση τοῦ αἰνίγματος τῆς ζωῆς του; Νά μήν ἐφησυχάσει καλοκαθισμένος στό θρόνο τῶν Θηβῶν; Τί δίνει λαβή στήν ἀξεδίψαστη περιέργεια πού δημιουργεῖ ἕναν Φάουστ; Ἐδῶ, ἔχουμε διατυπωμένη σέ καθαρή γλώσσα τήν ἀναζήτηση τοῦ ἀπολύτου. Ὁ μάγος τῆς Βυρτεμβέργης γίνεται τό σύμβολο τοῦ διανοητικοῦ πόθου, ἀποσαφηνίζει τό ἀξεδίψαστο ἀνθρώπινο αἴτημα. Ὅταν ὅμως λέμε «ἀνθρώπινο αἴτημα» δέν λέμε κι' αἴτημα τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Λέμε αἴτημα τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους σέ ὅ,τι ἔχει τό πιό εὐγενικό. Μόνον οἱ ταπεινοί δημοκόποι, οἱ κόλακες τῆς ἀγορᾶς, μποροῦν νά διατείνονται πώς ἀνάμεσα στά δίποδα μαστοφόρα δέν ὑπάρχουν καί κάποια μέ ψυχή τετραπόδων. Ἄς σημειωθῆ γιά τό ἀξιοπερίεργο πώς οἱ τέτοιας λογῆς κόλακες εἶναι κι' αὐτοί ἀκριβῶς πού, κρυφά, περιφρονοῦν βαθύτατα τό ἀνθρώπινο γένος. Μόλις ἀναρριχηθοῦν στήν ἐξουσία, τό ἁλυσοδένουν, γιατί δέν τοῦ ἔχουν καμμιάν ἐμπιστοσύνη. Ἡ Ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπό τά σχετικά παραδείγματα.

Πέθος τοῦ ἀπολύτου λοιπόν μεταμφιεσμένος στόν τραγικό ἔρωτα. Πόθος τοῦ ἀπολύτου στήν ἀναζήτηση ἑνός νοήματος στή ζωή. Ἄν ἔλεγε κανένας στίς Τρεῖς Ἀδερφές τοῦ Τσέχωφ, τήν Ὄλγα, τή Μάσα καί τήν Εἰρήνα, πώς αὐτό πού γυρεύουν στή ζωή εἶναι τό ἀπόλυτο, θά παραξενεύονταν πολύ' κι' ὅμως δέν δραματίζονται τίποτ' ἄλλο ὅταν ὀνειρεύονται τή «Μόσχα» — μιά Μόσχα πού δέν ὑπάρχει στό γεωγραφικό χάρτη. Ἡ «προοδευτική» εὐφυΐα πού λέγαμε πιό πάνω, θά μᾶς πληροφοροῦσε ἴσως, ἐμβριθέστατα, πώς οἱ «Τρεῖς ἀδερφές» εἶναι τό δρᾶμα τῆς ἀνικανοποίητης ἀστυφιλίας, ὁ καϋμός τῆς ἐπαρχιώτισσας γιά πρωτευουσιάνικη ζωή. Ἤ καί τό ἐσωτερικό κενό πού δημιουργεῖ στά θύματά του ἕνας κόσμος πού παρακμάζει, κλπ. Ἀθλιότητες τοῦ τυποποιημένου διαλογισμοῦ. Πόσο θά τόν σκανδάλιζε κανένας, ἀλήθεια, ἄν τοῦ ἔλεγε πώς ὄχι πιά ὁ Φάουστ, ἀλλά κι' ὁ Δόν Ζουάν — τό ἄλλο μεγάλο σύμβολο τοῦ νεώτερου κόσμου — τό πάθος τοῦ ἀπολύτου ἐκφράζει. Τό κολασμένο αὐτό κυνήγι ἑνός ἴσκιου ἄπιαστου, φευγαλέου πίσω ἀπό τίς ἀδιάκοπα ἐναλλασσόμενες γυναικεῖες μορφές, καί πού οὔτε ἡ ἔκσταση τοῦ ἔρωτα, οὔτε τό νικηφόρο ἀγκάλιασμα, οὔτε ἡ ἔπαρση τοῦ θριάμβου μποροῦνε νά κορέσουν.

Μιά παραλλαγή ἀφελέστερη τῆς σύγχρονης αὐταρέσκειας εἶναι αὐτή πού εἰρωνεύεται τήν ἀνάγκη τοῦ «πέραν» ἐν ὀνόματι τῆς τεχνικῆς προόδου, προορισμένης, ὑποτίθεται, νά χορτάσει ὅλα τά κενά τοῦ ἀνθρώπου, νά γίνει ἀναπλήρωμα κι' ἀνασκευή τῆς δίψας τοῦ ἀπολύτου. Μακάρια ἡ ἄποψη τούτη μέσα στή μικροαστική της αὐτάρκεια, δέν ὑποπτεύεται πώς τό ἐσωτερικό διάστημα εἶναι εὐρύτερο, πιό ἀπρόσιτο ἀπό τό ἐξωτερικό. Πώς ὁ ἄνθρωπος δέν ὁρίζεται ἀπό τό δεύτερο, ἀλλά ἀπό τό πρῶτο. Δέν πειράζει! Ἀφῆστε την νά κυνηγάει τόν ἴσκιο της στό χῶρο τοῦ ἀκατόρθωτου. Μιά μέρα, θά ἔρθουν κάποιοι πού θά καταλάβουν πῶς εἶχε γίνει λάθος στήν κατεύθυνση. Καί τότε, ὁ ἀστροναύτης τοῦ μέλλοντος δέν θά γελάει ὅπως τώρα ἐπειδή δέν θά ἔχει συναντήσει στό ταξίδι του τό Θεό.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 6 Ἰουνίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΘΛΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕ ΛΑΜΨΗ

3-42

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό θέμα εἶναι τραχύ καί μεγάλο. Χρειάζεται ἡράκλειους ὤμούς, μιάν ἀντοχή ψυχῆς ἀσυνήθιστη, ἄν θελήσει κανένας νά τό μεταβάλει σέ πράξη, νά τό κάνει ἔργο του. Ὅμως πρόκειται γιά τό σπουδαιότερο ἴσως πρόβλημα ἀπό ἐκεῖνα πού συνθέτουν τή νεελληνική πραγματικότητα. Ἄς περιοριστοῦμε καί πάλι νά τό θίξουμε μόνο. Μιλῶ γιά τό ζήτημα πού ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος ἀνένεωσε στό ἄρθρο του τῆς περασμένης Πέμπτης. Ὅπως τό ὑποθέτει ὁ διακεκριμένος φίλος, ἔλαβα κι' ἐγώ, πραγματικά, ἐπιστολές—καί τηλεφωνήματα—πού παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τά δημοσιεύματά μας «Λήθης ὑπερβολή» καί «Ὑπερβολή δειλίας», προσθέτουν σ' ὅσα εἴχαμε πεῖ στοιχεῖα πολύ σημαντικά, διαφωτιστικότατα, ἀντλημένα ἀπό τήν προσωπική πεῖρα ἐπιστολογράφων καί τηλεφωνούντων. Μιά ἀπό τίς ἐπιστολές αὐτές, ἀπευθυνόμενη στόν Εὐ. Παπανοῦτσο, μοῦ στάλθηκε σέ ἀντίγραφο. Θά σταθῶ σ' ἕνα της σημεῖο πού μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτο, κι' ἄς εἶναι ἀπό τά πιό ἀπρόσωπα, κι' ἄς ὑπογραμμίζει κάτι σ' ὅλους μας γνωστό. Ἀκριβῶς γιά τοῦτο.

«Γνωρίζουν βεβαίως οἱ μή ἔχοντες εὐθιξίαν—παρατηρεῖ ὁ ἐπιστολογράφος—ὅτι τήν μαχητικότητα τοῦ ἀσκοῦντος τήν κριτικήν θά κάμψουν αἱ βιωτικαί καί ἐπαγγελματικαί του ἀνάγκαι καί ἐνασχολήσεις». Πρόκειται γιά τίς «ἀτασθαλίες» κάθε λογῆς πού, ὅσο κι' ἄν θέλουν νά τίς σκεπάζουν, νά τίς παραχώνουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι, μαθεύονται, τουλάχιστον ἀπό ἕνα κύκλο στενό, ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτούς προσώπων. Τότε, οἱ ἐπικεφαλῆς ἐπιτήδειοι, δίνουν μιά μικρή στροφή στό τιμόνι, τό γυρίζουν ἀπό τήν ὑποκρισία στήν ἀναίδεια. Ξέρουν ὅτι τό θράσος ἐντυπωσιάζει, ἀφοπλίζει. Ξέρουν ὅτι «ὁ ἐπιμένων νικᾶ», μέ τήν ἔννοια πώς δημιουργεῖ ἕνα μικρό καθεστώς καί πώς τόν συνηθίζουν. Τόν παραδέχονται. Ξέρουν, τέλος, πώς ὅ,τι κι' ἄν ἔχουν καταλάβει ἤ ἰδεῖ ὁρισμένοι ὑφιστάμενοί τους, θ' ἀναγκαστοῦν νά σωπάσουν γιά νά μή χάσουν τό ψωμί τους, γιά νά μή τό πληρώσουν ἀκριβά ἀργότερα. Ξεσκεπάζεται ἔτσι ἕνα ὁλόκληρο σύστημα ἐκβιασμῶν, πού συνθέτει ἕνα γραφικό πίνακα τῆς ζωῆς μας καί πού εἶναι, ἁπλούστατα, τό μυστικό τῆς φαινομενικῆς ἰσορροπίας διαφόρων θεσμῶν καί καταστάσεων γύρω μας. Ἄς προστεθεῖ πώς τό σύστημα ἔχει συνοχή, γιατί ἄν διακλαδώνεται πρός τά κάτω, μέ τούς διαφόρους συνενόχους ἤ τά ὄργανα, στηρίζεται καί σ' ἕνα πλέγμα ἀλληλοϋποστηρίξεων καί «ἀνταλλαγῶν» στίς κορυφαῖες θέσεις. **Do ut des**: σοῦ δίνω γιά νά μοῦ δώσεις. Ἔτσι ἐξηγεῖται αὐτό πού συχνά κάνει τούς ἀφελεῖς νά τά χάνουν, νά τρίβουν τά μάτια τους ὅταν βλέπουν ἀσπόνδους ἐχθρούς, πού ἡ ἀντιδι-

3-43

κία τους δημιουργοῦσε γιά μιά στιγμή ἐλπίδες ἀποκαλύψεων, ἀλληλοξεσκεπάσματος, νά γίνονται ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη φίλοι, σύμμαχοι, φανεροί ἤ κρυφοί συνεργάτες.

Ὁ συνειρμός αὐτός τῶν διαπιστώσεων μοιάζει νά μᾶς πηγαίνει κάπως μακρυά ἀπό τήν ἀφετηρία μας, τήν παράδοξη ἀσυλία δηλαδή πού χαίρονται πολλά ἀνυπόληπτα πρόσωπα στόν τόπο μας, κατά βάθος ὅμως, ἄν τό προσέξει κανένας, θά ἰδεῖ πώς πρόκειται γιά τό ἴδιο ἀκριβῶς θέμα, μονάχα ἀκολουθημένο στίς φυσικές του τίς συνέπειες. Ὁ κόσμος δέν ξέρει πολλές φορές πώς γύρω μας λειτουργεῖ δύο εἰδῶν ἠθική: Τῶν «ἐσχυρῶν» καί τῶν ἀδύνατων. Πώς οἱ πρῶτοι—αὐτοί πού κολακεύονται νά πιστεύουν τόν ἑαυτό τους ἰσχυρό, καί πού εἶναι μόνο θρασεῖς—διακηρύσσουν μιά προσήλωση τάχα στήν ἠθική τῶν ἀδύνατων ἐνῶ ἐπιφυλάσσουν στόν ἑαυτό τους τό προνόμιο ν' ἀκολουθοῦν ἄλλο, δικό τους κώδικα, πού κύριες ἀρχές του ἔχει τή βία, τήν ἐξαπάτηση, τήν ἐκμετάλλευση καί τήν ἀναισχυντία. Ὁ ἁπλός κόσμος νομίζει πώς τίς ἀρχές αὐτές τίς ὑπεστήριξαν θεωρητικά ὁ Μακιαβέλι κι' ὁ Νίτσε! Οὐσιαστικά, οἱ δύο αὐτοί δέν ἔκαναν τίποτ' ἄλλο παρά νά καταγράψουν, σέ διαφορετικούς τόνους ὁ καθένας τους, ὅ,τι βρήκανε καθιερωμένο. Τό κενό τῆς φυσικῆς νομοθεσίας, πού εἶναι καθαρά μηχανική, ἔχει ἀναλάβει νά τό συμπληρώσει ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ μόνη μετατόπιση πού ἔχει γίνει λοιπόν στό θέμα μας χάρη στούς ἐπιστολογράφους, εἶναι ὅτι πέρασε ἀπό τήν περιοχή τῶν ἰδιωτῶν στήν περιοχή ἐκείνων ἀπό τούς ἠθικά ἀνάξιους πού κατέχουν ὀργανικά ἡγετικές θέσεις. Χρήσιμη μετατόπιση. Ὅποιος ἔχει τύχει νά δεχτεῖ ἐξομολογήσεις ἀνθρώπων πού βρίσκονται στήν ἀνάγκη νά δουλεύουν σέ χαμηλές θέσεις, ξέρει πολύ καλά τί ἀηδιαστικές ἤ ἐξοργιστικές πραγματικότητες ἀποτελοῦν τό ὑπόστρωμα τοῦ κόσμου μας. Ἔχουν ὑποπέσει στήν ἀντίληψη τῶν ἄσημων αὐτῶν ἀνθρώπων πράγματα ἱκανά νά στείλουν πολλούς μεγαλόσχημους στό ἐδώλιο. Ἀναγκάζονται ὡστόσο νά σωπαίνουν, εἴτε ἀπό φόβο, εἴτε γιατί δέν θά μποροῦσαν νά στηρίξουν μιά καταγγελία ἀντικειμενικά ἀναπόδειχτη. Καταστάσεις σάπιες, συχνά μέ τρόπο πασίδηλο, διατηροῦνται ἔτσι ἀπό μιά σύμβαση, ἤ ἀπό μιά κοινή, σιωπηρή συναίνεση, ἄλλοτε στηριγμένη στήν ἀμοιβαία ἀνοχή τῶν ἐνόχων, στό κατοχυρωμένο θράσος τους, κι' ἄλλοτε σ' αὐτό πού ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος χαρακτήρισε πολύ εὔστοχα «δειλία». Καί ἐδῶ εἶναι πού ἔρχεται νά προστεθεῖ ἡ ὀρθότατη ἄποψη τοῦ ἐπιστολογράφου: Ἡ «συνείδηση τῆς ματαιοπονίας». Ὁ μηχανισμός εἶναι τόσο ἔντεχνα ρυθμισμένος ὥστε κάθε προσπάθεια κριτικῆς, ἐλέγχου, νά ἐξουδετερώνεται προκαταβολικά, νά πέφτει στό κενό. Ἀκόμα καί μέ τή σκέψη μόνο, οἱ ἔντιμοι ἄνθρωποι ἀποθαρρύνονται, γιατί ξέρουν πώς θά προσφέρουν ἕναν εὔκολο θρίαμβο στούς βρωμερούς.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ κάτι πού πρέπει νά τό προσέξουμε. Ὄχι σέ κρούσματα μεμονωμένα, τό πολύ-πολύ θλιβερά, χαρακτηριστικά μιᾶς ἐποχῆς ἤ καί ψυχοφθόρα σάν προηγούμενα γιά τίς ἐπερχόμενες γενιές. Βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά κ α τ ά σ τ α σ η. Αὐτό σημαίνει πώς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποσοστό πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἀξιοποιημένοι φαῦλοι μέσα στό κοινωνικό μας σῶμα, ἔχει δημιουργηθεῖ σέ ὁρισμένες σφαῖρες, χάρη στήν πρακτική ἐπιρροή τῶν μοιραίων αὐτῶν ἀνθρώπων ἕνα κλῖμα ἀσφυκτικό, ὅπου ἄν δέν προσχωρήσεις, δέν ἔχεις ἐλπίδες νά προκόψεις, οὔτε κάν νά σταθεῖς. Ἡ ἀποδέχεσαι τούς ὅρους τοῦ παιχνιδιοῦ, ἤ ἐγγράφεσαι δηλαδή στή λέσχη τῶν φαύλων, ἤ παραμερίζεσαι, ἐξουδετερώνεσαι, ἐκμηδενίζεσαι, γιά νά μήν ἐνοχλεῖς καί γιά νά μή γίνεις κάποτε ἐπικίνδυνος. Ἐνθαρρύνονται ἀντίθετα—γιά παραδειγματισμό καί τιμωρία τῶν ἀκέραιων—οἱ πρόθυμοι δοῦλοι, οἱ εὐέλικτοι ἀγύρτες, οἱ ἱκανοί νά προσφέρουν ὅλες τίς ὑπηρεσίες, ἀρχίζοντας ἀπό τίς βρωμερότερες. Μέσα στόν κόσμο τοῦτο τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν ἰσχύουν, μέ τρόπο ἀνεπίσημο, συστήματα ἀντάξια τῶν διαφόρων σατραπίσκων τῆς Ἱστορίας. Τί ὡραῖο σχολεῖο, ἀλήθεια, ἐλευθέρων ἀνθρώπων! Καί καθόμαστε ὕστερα καί ξοδευόμαστε σέ κενολογίες μέ περιεχόμενο τίς μεγάλες ἀφηρημένες ἔννοιες, πού ὑπόσχονται τά πάντα καί δέν τηροῦν τίποτα. Λές καί μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ἤ νά συντηρηθεῖ κόσμος ἐλεύθερος δίχως ἐλεύθερους ἀνθρώπους! Λές καί ἡ ἐλευθερία εἶναι ζήτημα διακηρύξεων σ' ἐπίσημες—δηλαδή συμβατικές—περιστάσεις, ἤ οἰκονομικῶν καί τεχνικῶν ἀναπτύξεων. Ὁ αἰώνας αὐτός ἔχει τόσο πολύ προχωρήσει σέ τεχνικές τελειοποιήσεις πού κατέληξε νά ξεχάσει τόν ἀνθρώπινο παράγοντα.

Κι' ἔχουν δημιουργηθεῖ—ἄμεσο ἐπακόλουθο καί τοῦτο—περίεργα μέτρα γιά νά σταθμίζονται οἱ ἱκανότητες. Ἄλλοτε εἴτανε μόνο τά πλάγια μέσα πού ἴσχυαν. Τώρα εἶναι τά πλάγια μαζί μέ τά αἰσχρά: Ἡ ὀργανική ἀπουσία κάθε εὐαισθησίας. Ὁ κυνισμός. Ἡ ἔλλειψη ντροπῆς, φιλότιμου, δισταγμῶν. Ἡ ἀπιστία κι' ὁ θεομπαιχτισμός. Μά—θά μοῦ πῆτε—αὐτά πάντοτε ὑπῆρχαν. Ναί, ἀλλά χωρίς τή «φιλοσοφική» καταξίωση καί τήν αἴγλη πού τούς ἔχει δοθεῖ σήμερα. Σήμερα, ὁ κάθε μικροαναιδής, διακηρύσσει ἄν θέλει μεγαλόφωνα τόν ἄσεμνο μηδενισμό του. Στήν «κοσμοθεωρία» του ἔχει ἀναγνωριστεῖ τό κῦρος ἑνός συστήματος ἰδεῶν πού δέν εἶναι μόνο «πρωτότυπο» κι' ἀποτελεσματικό, ἀλλά καί πολύ σύγχρονο. Τοῦ παρέχει τόν τίτλο τοῦ «ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς». Δηλαδή τοῦ ἱστορικά δικαιωμένου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 13 Ἰουνίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΥΓΕΙΑΣ

344

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Κάποια πρόσωπα, καθώς ἔτυχε νά πληροφορηθοῦν τή συγκομιδή ἀπό ἀντιδράσεις πού προκάλεσε τό θέμα τῆς περασμένης Τετάρτης, τήν ἐξέγερση αὐτή μιᾶς κοινῆς γνώμης πού δέν περίμενε, θἄλεγε κανένας, παρά μιάν εὐκαιρία, μιάν ἀφορμή γιά νά ξεσπάσει καί νά στιγματίσει τήν παράδοξη ἀνοχή μας ἀπέναντι στή φαυλότητα, βάλθηκαν νά σχολιάζουν τό φαινόμενο, νά βγάζουν συμπεράσματα. Συμφώνησαν σ' ἕνα κυρίως σημεῖο: Πῶς, τό κάτω-κάτω, καί παρ' ὅλα τά φαινόμενα, ὑπάρχει μιά ἠθική ἀντίδραση τοῦ κόσμου γύρω μας, μιά ἐπίγνωση πῶς κάτι δέν πάει καλά καί πῶς πρέπει—ἄν αὐτό ἔχει ἀποτελέσει κατάσταση, τάξη πραγμάτων—νά χτυπηθεῖ. Μέ ριζικό μάλιστα τρόπο. Συμπέρασμα εὐχάριστο: Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' ἕνα σύμπτωμα ἠθικῆς ὑγείας.

Καμμιά ἀμφιβολία. Κανένας περισσότερο ἀπό τόν ὑπογραφόμενο—κι' ἐννοῶ ἐδῶ ὄχι ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο ἀλλά κάθε ἄνθρωπο πού κρατάει μιά πέννα καί χειρίζεται θέματα ἀνάλογα—κανένας δέν ξέρει περισσότερο τό πόσο ἰσχυρή εἶναι ἡ πίεση ἀπό τά κάτω, τό πόση ἀποθηκευμένη ἀηδία, συμπιεσμένη ἀγανάκτηση, κρύβει τό κοινωνικό μας σῶμα. Κάπου ὁ Μπέρναρ Σῶ λέει πῶς οἱ ἀληθινά καλοί ἄνθρωποι εἶναι τόσο σπάνιοι ὅσο καί οἱ ἀληθινά καλοί. Ἄς δεχτοῦμε καλλίτερα πῶς τό κοινωνικό ἔνστικτο ἔχει δημιουργήσει στόν μέσο ἄνθρωπο ἕνα αἰσθητήριο πού τόν κάνει νά ἐπιμετράει σέ κάθε στιγμή, σχεδόν ἀσύνειδα, τό ποσοστό ἠθικῆς ἰσορροπίας πού ὑπάρχει στήν ἀτμοσφαίρα. Ὁσηδήποτε ἐλαστικότητα κι' ἄν ἀναγνωρίσουμε στό σχετικό δεξιτη, εἶναι πάντοτε ἐπικίνδυνο νά τόν ἐξαναγκάζει κανένας νά ξεπεράσει ὁρισμένα ὅρια. Παραβιάζουμε, σάν ἄτομα, κρυφά, τήν ὀφειλόμενη τάξη ὅταν τό συμφέρον μας τό καλεῖ, σάν κοινωνικό σύνολο ὅμως ἔχουμε ἄλλες ἀπαιτήσεις. Νιώθουμε τήν ἀνάγκη μιᾶς εὐπρέπειας πού νά στηρίζει τόν αὐτοσεβασμό μας.

Τότε τί εἶναι ἐκεῖνο πού κάνει τό γενικό πίνακα τῆς ζωῆς γύρω μας χρωματισμένον τόσο ἔντονα ἀπό τήν κακοήθεια; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού ἐξαναγκάζει σ' ἀδράνεια τήν ἀντίρροπη τάση; Πῶς καί γιατί ἀνεχόμαστε καταστάσεις πού μέ κανένα τρόπο δέν θέλουμε νά μᾶς χαρακτηρίζουν; Εἶναι ἄραγε τόσο ἰσχυρή, τόσο ἀποτελεσματική, ἡ συνωμοσία τῶν φαύλων, ὥστε νά δημιουργεῖ καθεστώς, σέ πεῖσμα τῆς κοινῆς γνώμης; Ἀλλά αὐτό θά μποροῦσε τό πολύ-πολύ νά τό πιστέψει κανένας ἄν θέμα μας εἴταν τό ἐπίσημο καθεστώς, αὐτό πού διαθέτει τόν κρατικό μηχανισμό καί τή δύναμη τοῦ νόμου. Δέν εἶναι ὅμως αὐτό τό θέμα μας. Ἐδῶ μιλᾶμε γιά τήν ἐπικρά-

345

τηση καί τή δικαίωση ἀτόμων. Γιά ἕνα ἐπίπεδο ἄλλο, δημόσιο μέν ἀλλά ἀνεπίσημο. Πρόσωπα μέ βεβαρημένο παρελθόν, πρόσωπα ἀνυπόληπτα, ὄχι μόνο δέν κολάζονται μ' ἕναν ὁποιοδήποτε τρόπο — πράγμα πού εἶναι κιόλας ὁλέθριο, τουλάχιστο γιά τό φρόνημα τῶν νέων—ἀλλά καί αὐθαδιάζουν ἀνεμπόδιστα, ἀσχημονοῦν προκλητικά, δημοσία, προβάλλονται μ' ἀναίδεια, ἐπιβραβεύονται, παίρνουν τό πρόσταγμα, δημιουργοῦν προηγούμενα, δηλαδή ὑποδείγματα ζωῆς. Εἰπώθηκε πώς γι' αὐτό φταῖμε ὅλοι μας, μέ τήν ἀνοχή μας. Εἶναι μιά ἐξήγηση. Ἀναρωτιέμαι ἄν ἐξαντλεῖ τό θέμα.

Μιά ἐπαναστατική κοινωνική θεωρία θά ἔλεγε ἐδῶ πώς ἔχουμε νά κάνουμε μέ τά συμπτώματα μιᾶς γενικότερης παρακμῆς, πού βρίσκει, ἁπλούστατα, στά πρόσωπα αὐτά ἐκείνους πού τῆς ταιριάζει νά τήν ἐκφράζουν. Ἀφήνω τό σχόλιο χωρίς συνέχεια: ὅπως ὅλα τ' ἀνάλογα σχόλια, κινδυνεύει κι' αὐτό νά μᾶς ὁδηγήσει σέ τυποποιημένες ἐξηγήσεις. Ἡ πράξη τίς διαψεύδει. Οἱ φαῦλοι ὄχι μόνο βρίσκουν πρόθυμα ἀκροατήρια σ' ὅλες τίς παρατάξεις—γιατί εἶναι αὐτοί πού καί πρόθυμα μισθώνονται, ἄρα γίνονται «χρήσιμοι»—ἀλλά καί σέ κάθε καθεστώς ξέρουν ν' ἀξιοποιοῦνται. Ὅσο μάλιστα ἀπολυταρχικότερο τόνο ἔχει ἕνα καθεστώς, τόσο καί πιό ἐνδοτικό, φιλόξενο, δείχνεται ἀπέναντι στούς φαύλους. Οἱ σατραπεῖες ἔχουν πάντα τούς κόλακές τους. Ἐνθαρρύνουν τήν κολακεία. Δοκιμάστε νά ἐρευνήσετε τήν ἰδεολογική εἰλικρίνεια ἐκείνων πού ὑπηρετοῦν ἕνα ἀπολυταρχικό καθεστώς: ν' ἀποφανθῆτε ἄν τό κάνουν ἀπό ὑψηλή πεποίθηση ἤ ἀπό ταπεινό ὑπολογισμό καί ἰδιοτέλεια. Ὁ πολιτικός ρεαλισμός, ἀντίθετα, ἐνθαρρύνει ἐν ἐπιγνώσει αὐτά τά ὑποκείμενα, γιατί τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα. Δίχως τή συμπαράστασή τους θ' ἀπόμενε πρακτικά ἀκάλυπτος, στερημένος ἀπό φρουρά, πραιτωριανούς. Ἡ Ἱστορία μᾶς δείχνει πώς μιά πολιτική θεωρία ἔχει καθαρότητα ἐνάσω δέν ἔχει ἀκόμα ἐπικρατήσει, δέν ἔγινε καθεστώς. Ἡ ἐξουσία ὑποχρεώνει σέ συμβιβασμούς, σέ καθημερινές λύσεις τοῦ προβλήματος τῆς ἰσορροπίας. Τήν ἰσορροπία ὅμως δέν τήν ἐξασφαλίζουν οἱ ἄκαμπτοι ἰδεολόγοι· τήν ἐξασφαλίζουν οἱ ἀκροβάτες. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό κῦμα τῶν ἀπογοητεύσεων, τῆς πικρίας, ἡ μεγάλη φυρονεριά ἀπό ἰδανικούς αὐτόχειρες πού ἀκολουθεῖ κάθε πολιτική ἐπικράτηση καί πού κάνει ν' ἀποσύρονται ἕνας - ἕνας ἀπό τή σκηνή οἱ εὐγενέστεροι φορεῖς τῆς ἰδεολογίας.

Ὡστόσο σέ κάθε ἐξήγηση ὑπάρχει κάποιο ποσοστό ἀλήθειας. Ὅτι ἡ ἀξιοποίηση τῶν φαύλων εἶναι σύμπτωμα πού φανερώνει μιά γενικότερη ἀποσύνθεση, δέν χωρεῖ ἀμφιβολία. Ἕνας κόσμος, ὅταν πάψει ἐνδόμυχα νά πιστεύει στόν ἑαυτό του, στήν ἱστορική του ἀποστολή, στίς ἀξίες πού ἀντιπροσωπεύει, κυριεύεται ἀπό μιά περίεργη ἀπάθεια, ἀπό ἕνα χιοῦμορ μακάβριο: Παίζει μέ τά ἱερά, ντύνει μέ ἄμφια τ' ἀντρείκελα, χορεύει ξέγνοιαστος στό ἀκρόχειλο τοῦ γκρεμοῦ, διαδηλώνει πανηγυρικά τή σνομπίζουσα ἀπιστία του. Πιστεύει, αὐτοκολακευόμενος, πώς εἶναι προχωρημένος, ἐξελιγμένος, ἀπαλλαγμένος ἀπό προλήψεις, ἐνῶ στήν οὐσία δέν εἶναι παρά ἀναίσθητος ὅπως ἕνα νεκρωμένο μέλος. Μεγάλο ποσοστό τῆς ἠθικῆς ἀνοσίας μας, σήμερα, ὀφείλεται σ' αὐτή τήν ἐσωτερική καί ναρκισσευόμενη ἀποσύνθεση.

Τό λάθος ὅμως θά εἴτανε νά γενικεύαμε τή διάγνωση. Ζοῦμε σ' ἕναν κόσμο—κι' αὐτό οἱ ἐξ ὁρισμοῦ ἁπλουστευτικές θεωρίες τό παραβλέπουν πάντα—δίχως ἐνιαία ἱστορική ὥρα ἀπό ἠθική πλευρά. Ἀνάμεσά μας ὑπάρχουν καί οἱ χαλασμένοι καί οἱ ἀκέραιοι, καί οἱ ξεφτισμένοι καί οἱ γεροί, καί οἱ ἐκφυλισμένοι καί οἱ πρωτόγονοι, καί οἱ περιττοί καί οἱ χρήσιμοι. Συχνά, βλέπει κανένας ν' ἀποτελοῦν τήν κρούστα, τήν προθήκη, οἱ οὐσιαστικά ξοφλημένοι: ἐπειδή αὐτοί βρίσκονται σύμφωνοι μέ τήν κεκτημένη ταχύτητα, προσαρμοσμένοι στά μέτρα μιᾶς οἰκονομίας ἀναχρονιστικῆς καί πού δεσπόζει ἀκόμα, στηριγμένη στό νόμο τῆς ἀδράνειας. Κι' ἄλλοτε σημειώσαμε τήν ἀνάγκη τούτη νά προσχωρεῖς σέ μιά τάξη πραγμάτων αἰσχρή, ἄν θέλεις νά ὑπάρξεις σέ κάποια «ὑψηλά» ἐπίπεδα. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει τίποτα. Ἡ προθήκη πού λέμε δέν χαρακτηρίζει τό σύνολο. Ἀπεναντίας: ὅλο καί περισσότερο βρίσκεται ἀντιμέτωπη στά ρεύματα τοῦ βυθοῦ. Ἀπόδειξη οἱ ἀντιδράσεις πού ἐπισημάναμε στήν ἀρχή. Βλέπουμε γύρω μας πρόσωπα πού ἐπειδή ἔφτασαν μέ τόν ἄλφα ἤ μέ τό βῆτα τρόπο σέ περίοπτες θέσεις, εἶναι καί κατευχαριστημένα, ἥσυχα, τό ρίχνουν στήν ἀναισθησία τῆς βεβαιωμένης ἀσφάλειας, ἐπιδείχνονται καί κοκορεύονται γιά νά κορέσουν τήν ἀπληστία τους ἤ καί γιά ν' ἀντισταθμίσουν ἔτσι τό βαθύ αἴσθημα ἐνοχῆς τους. Μένουν ἀνενόχλητοι, φυσικά. Τί λάθος ὅμως πού θά εἶταν ἄν νομίζαμε πώς ἔπεισαν! Ὄχι. Τόν ἑαυτό τους μόνο κοροϊδεύουν. Τό πολύ - πολύ νά κατορθώσουν νά ξεγλυστρήσουν προτοῦ σημάνει ἡ ὥρα τῆς πληρωμῆς. Ἀλλά πώς θά σημάνει κάποτε αὐτή ἡ ὥρα, οὔτε λόγος. Μέσα στό ἀνώνυμο καί βουβό πλῆθος, ὑπάρχουν μάτια πού βλέπουν, τεντωμένα, συνειδήσεις πού φέγγουν, φύλακες πού ἀγρυπνοῦν.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
MDCCCLXXXI

3-46

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 20 Ἰουνίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΚΩΜΙΚΟΣ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θά τολμοῦσα νά πῶ ὅτι, περισσότερο κι' ἀπό τήν ἴδια τήν πνευματική φυσιογνωμία τοῦ Ἀριστοφάνη, πού γράφεται κοφτή στό βάθος τοῦ πίνακα, ὅπως μᾶς τόν ζωγραφίζει ὁ κ. Χρυσός Εὐελπίδης στό βιβλίο του «Ὁ Ἀριστοφάνης καί ἡ ἐποχή του», ἐκεῖνο πού γοητεύει εἶναι ἡ μεγάλη κατατομή, ὁ ἴσκιος μιᾶς ἐποχῆς. Φυσικά, ἡ ἐποχή αὐτή—καί τί ἐποχή!—δέν βρίσκεται ἔξω ἀπό τό σχέδιο τοῦ συγγραφέα. Ἀπεναντίας: Ὁ τίτλος τῆς μελέτης τό φανερώνει. Ἀλλά πῶς νά θεραπευτοῦμε ἐμεῖς οἱ νεώτεροι, Ἕλληνες καί ξένοι, ὅσοι ἔτυχε νά μπολιαστοῦμε ἀπό τό πάθος τῆς ἀρχαιότητας, ὅσοι νιώθουμε τήν ἕλξη τοῦ μακρυνοῦ ἄστρου τοῦ κλασικοῦ κόσμου; Δέν ξέρω τί γίνεται μέ τούς πολύ νεωτέρους μας, ἐμεῖς ὅμως πού ἀναστηθήκαμε, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, κάτω ἀπό τόν ἀστερισμό τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, δέν θά πάψουμε θαρῶ ποτέ ν' ἀγωνιζόμαστε νά διαπεράσουμε τό φράγμα τῶν αἰώνων, νά καλέσουμε στό τραπεζάκι τοῦ πνευματισμοῦ, στό ἀναλόγιο τοῦ σπουδαστήριου, τό ἀρχαῖο πνεῦμα, ν' ἀφουγκραστοῦμε πέρα ἀπό τόν ὠκεανό τῆς λήθης τόν παλμό τῆς καρδιᾶς του, τό μουγγό αὐτό χτύπο μέσα στη νύχτα, πέρα ἀπό τά κύματα, πού δείχνει πώς ἐκεῖ κάτω, ἀθέατο, περνάει ἕνα καράβι.

Ἡ ἐποχή μας ἔχει τό καλό πώς ἔκανε ὅ,τι ἔπρεπε γιά νά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό τήν παλιά ἐξιδανικευμένη μανία. Δέν ἀντικρύζουμε πιά τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα σάν «ταμπλώ βιβάν», γυναίκα καντιωμένη καί ποζάτη, πού φοράει γαλάζιο πτυχωτό χιτώνα, περικεφαλαία ἀπό χρυσῆ μαρμαρόκολλα καί πού κρατάει δόρυ ἀλειμμένο μέ μπρουντζίνα. Ἡ Ἀθήνα τῶν πανηγυρικῶν λόγων τοῦ σχολείου, τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωγραφικῆς, τῆς κάθε λογῆς χαλκομανίας, πάει, σβήστηκε· ἡσυχάσαμε. Δέν πιστεύουμε πιά στήν ἀδιαίρετη ἀρετή της, στή δίχως ἀντιφάσεις φιλοπατρία της, στό δαιμόνιο πού ἔμοιαζε τόσο πιά κοινό κτῆμα πού ἡ γωνιά τούτη τῆς γῆς ἀνάμεσα Ἰλισό καί Ἀέρηδες νά μήν κατοικεῖται λές παρά ἀπό Σοφοκλῆδες, Πλάτωνες καί Περικλῆδες. Βλέπουμε σήμερα μέ καθαρότερο μάτι, πιό ἀπροκατάληπτα, τήν ἱστορική πραγματικότητα. Νομίζετε πώς ἤρθαμε ἔτσι καί πιό κοντά της; Καθόλου! Μόνον ἄνθρωποι μαθημένοι νά στοχάζονται μέ τύπους, δηλαδή μηχανικά, μποροῦν νά τό ὑποθέτουν. Δέν ἀρκεῖ νά ξεθάψουμε δέκα χιλιάδες ἀγγεῖα ἀντί ἑκατό γιά νά ἐπικοινωνήσουμε στενότερα καί μέ τήν ἀρχαία ψυχή. Ἡ ἀνάσα της, ἡ θερμοκρασία της, τό ἄρωμά της, τό μυστικό της, παραμένουν τόσο βαθιά κι' ἀπρόσιτα ὅσο καί στόν καιρό πού ἡ ἀρχαιολογική ἀξίνα δέν εἶχε ἀκόμα ἀρχίσει νά παραμερίζει τά χώματα τῆς τουρκοκρατίας.

Κι' ὅμως! ἀκριβῶς γιατί ὁ καύμός μας ἀπομένει τόσο ζωντανός, λαχταροῦμε καί τήν ἀφορμή πού κάνει τό ἄρωμα τῆς Ἀθήνας νά περνάει μιά στιγμή, φευγαλέο, στόν ἀέρα. Δέν τ' ἀρνιέμαι ὅτι, πέρα ἀπό τόν Ἀριστοφάνη, τή δική της τήν παρουσία ἀναζητῶ στό βιβλίο τοῦ κ. Εὐελπίδη. Τό χαίρομαι ὅταν τό βλέπω νά φέρνει κοντά μου μέ ρεαλισμό κι' ἀταραξία τό ἀνακάτωμα τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς. Τοῦ χρωστάω χάρη πού μέ κάνει νά νιώθω στόν ἀγκώνα μου τό σκούντημα τοῦ συκοφάντη, τό γράπωμα τοῦ δημαγωγοῦ, τό σπρώξιμο τοῦ δούλου, τοῦ ἀργόσχολου πού χαζεύει ἐδῶ κι' ἐκεῖ τεμπελιάζοντας καί περιμένει νά τοῦ πληρώσουν τούς τρεῖς ὀβολούς γιά νά κάνει τό δικαστή, ὅπως τό θέλησε ὁ Κλέων. Ὁρκίζομαι στούς θεούς πώς δέν εἶναι καμμιά νοσηρή διαστροφή, καμμιά νατουραλιστική ψύχωση, αὐτή πού μοῦ ὑπαγορεύει τίς διαθέσεις τοῦτες. Οὔτε κάν ἡ ἀντίδραση στήν ἀλλοτινή, τήν ἀποβλακωτική ὡραιοπάθεια τῆς ἐμβρόντητης ἀρχαιολατρίας. Ἁπλούσταχα: εἶναι ἡ κρυφή ἐλπίδα—ἡ χιμαιρική ἄν θέλετε—πώς ἔτσι μπορεῖ καί κάτι ν' ἀγγίξω, κάποτε, ἀπό τό ζεστό σῶμα τοῦ κόσμου ἐκείνου πού ἔφυγε ἐδῶ κι' αἰῶνες μέσα σέ μιά βουή ἀπό φωνές μπερδεμένες, ἀνήσυχες, μέσα σ' ἕναν κουρνιαχτό πού τόν σπαθίζουν ἀντιλαμπίσματα ἀπό λεπίδες καί κράνη. Κρατῶ τήν ἀνάσα μου ὡς τήν ἀσφυξία καί πασχίζω ν' ἀκούσω μιά φράση ἔστω, μιά λέξη, μιά συλλαβή, προφερμένην ὅμως αὐθεντικά, μέ τή σωστή της προσωδία, ἔτσι πού κανένα ἐγχειρίδιο γλωσσολογίας, γραμματικῆς ἤ μετρικῆς δέν κατορθώνει νά μοῦ τή δώσει μέ τήν παρασημαντική του, τά μάταια βραχέα του καί μακρά. Ὁ ἄνθρωπος, βλέπετε, εἶναι μιά ζωντανή παρουσία, τίποτ' ἄλλο. Ὅλα τ' ἀποτυπώματα, ὅλα τά μνημεῖα τοῦ κόσμου δέν θά μπορέσουν ν' ἀντικαταστήσουν τήν ἄχνα πού τυλίγει ἕνα σῶμα, τήν παράδοξη αὐτή ἀκτινοβολία τῆς ζωῆς πού ψυχώνει τό χῶρο ὅταν προβάλει κι' ἀναδέψει τά φτερά της ἡ ἐφήμερη αὐτή ὕπαρξη πού ὁρίζεται ἀπό δυό ἀνυπαρξίες.

Ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ὁ κωμικός ποιητής μιᾶς ἐποχῆς κολασμένης. Ἡ ζωή του συμπορεύεται μέ τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, τό ἀποκρουστικό αὐτό ψυχομαχητό μιᾶς χτεσινῆς μόλις ἑποποιΐας. Ἀκοῦς τό πλατύ γέλιο του πάνω ἀπό τούς αἰῶνες καί πᾶς νά λησμονήσεις τήν πραγματικότητα πού τό ὑποκρούει, τήν ὀχλαγωγία τῆς φαγωμάρας, τοῦ διχασμοῦ, τήν ἀποφορά τῆς πανούκλας, τούς πρόσφυγες πού ἀνασκελώνονται ἄστεγοι, μισόγυμνοι, σκελετωμένοι, στά Μακρά Τείχη πέρα ὡς πέρα, τήν ἀποσύνθεση—φυσική καί ἠθική—πού συνοδεύει ἕναν ἐμφύλιο σπαραγμό. Τί ὑπάρχει τό ὀργιαστικό καί τί τό ὀργισμένο στόν Ἀριστοφάνη; Ποιό τό ποσοστό τοῦ πρωτόγονου οἴστρου καί ποιό τοῦ ἄγονου σκεπτικισμοῦ; Θαυμαστή εἶναι σέ ὅ,τι ἔχει τό καίριο καί τό κρουστό ἡ μαρτυρία αὐτή-ἐδῶ τοῦ Θουκυδίδη: «Ὅτι δέ ἤδη τε ἡδύ πανταχόθεν τε ἐς αὐτό κερδαλέον, τοῦτο καί καλόν καί χρήσιμον κατέστη. Θεῶν δέ φόβος ἤ ἀνθρώπων νόμος οὐδείς ἀπεῖργε, τό μέν κρίνοντες ἐν ὁμοίῳ καί σέβειν καί μή ἔκ τοῦ πάντας ὁρᾶν ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους» κλπ., κλπ. Εἶναι ἐκεῖ πού περιγράφονται τ' ἀγαθά τῆς ἐσωτερικῆς τῶν ἀνθρώπων καταστροφῆς: «Κάθε τι πού ἔδινε εὐχαρίστηση τῆς στιγμῆς καί συντελοῦσε σ' αὐτήν, ἄρχισε νά περνάει γιά ὠραῖο καί χρήσιμο. Δέν συγκρατοῦσε κανέναν πιά ὁ φόβος τῶν θεῶν ἤ ὁ νόμος τῶν ἀνθρώπων, γιατί ἔβλεπαν πώς ὅλοι τό ἴδιο, εὐσεβεῖς καί ὄχι, πήγαιναν χαμένοι». Αὐτή εἶναι ἡ ἐποχή τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὅταν τόν συλλογιζόμαστε, παράδοξο: θἄλεγε κανένας πώς τήν ξεχνᾶμε. Ὁ κορυφαῖος τῶν κωμικῶν ποιητῶν ζεῖ σ' ἐποχή δραματικῆς τραγωδίας. Μόνο νά: εἶναι ἀκριβῶς καί ἡ στιγμή ὅπου ὁ Μῦθος φυλλορρόησε, ὅπου οἱ θεοί ξέπεσαν, ὅπου οἱ δωμοί βεβηλώθηκαν—καί ἡ μεγάλη φαντασίωση πῆρε πιά τέλος. Τό γέλιο αὐτό, τό τρανταχτό, τό ἀδυσώπητο, εἶναι ἀντιτραγικό: Ἕνα περιγέλασμα καταλυτικό τοῦ παντός.

Ἂς ἔχει «ἀρχές» ὁ Ἀριστοφάνης, ἂς προβάλλει συντηρητικός καί μαζί δημοκρατικός, ἂς καυτηριάζει τίς παρεκτροπές ὅπου νομίζει πώς τίς ἐπισημαίνει. Ἡ θέση του, ἔστω κι' ἄθελά του, δέν εἶναι μέ τούς οἰκοδόμους. Ἡ χλεύη ξεπηδάει ὅταν στό οἰκοδόμημα ἑνός κόσμου, ἑνός πολιτισμοῦ, ἀρχίζουν οἱ ραγισματιές. Ἔπειτα, εἶναι αἰσθητή στόν Ἀριστοφάνη ἡ νοσταλγία ἑνός καιροῦ πού ἔφυγε ἀγύριστα καί πού εἶχε στερεότητα, ἐσωτερική συνοχή. Βλέπουμε τόν ποιητή νά ρίχνει τίς εὐθύνες στούς ὤμους τοῦ Σωκράτη, ὅμως αὐτός ὁ ἴδιος εἶναι παιδί μιᾶς ἐποχῆς πού, καί νά θέλει, δέν ξέρει πιά νά σέβεται. Στά χέρια του, ἡ Κωμωδία σημειώνει μιά μετάβαση κρίσιμη: Περνάει ἀπό τήν πανάρχαια, ξέγνοιαστη κι' ἀπονήρευτη εὐφορία, που εἶταν ἀνάβρα ἀσυγκράτητου γενετήσιου ἐνστίκτου, στήν κριτική καταστάσεων, ἀξιῶν καί θεσμῶν. Ὁ τραγικός αὐτός κωμωδιογράφος, ὁ περιγελαστής τοῦ πένθιμου καιροῦ ὅπου ἡ Ἀθήνα βλέπει νά κατεβαίνει πάνω της τό σούρουπο, ἀφήνει ν' ἀκουστοῦν ἀνάμεσα στά ξαστερά του γέλια οἱ πρώτοι σαρκασμοί ἑνός ἀνεπίγνωστου ἐωσφορισμοῦ.

Δέν ξέρω ἄν ξέφυγα ἀπό τή γραμμή τοῦ κ. Εὐελπίδη ἀλλά ἡ πρόθεσή μου δέν εἶταν βέβαια νά τοῦ γράψω κριτική. Νά δώσω διέξοδο στά ἐρεθίσματα πού προκαλεῖ τό βιβλίο του μέσα στή σκέψη τοῦ ἀναγνώστη ἤθελα, τίποτ' ἄλλο. Βοηθάει σέ τοῦτο, καθώς σημείωσα καί στήν ἀρχή, τό πλατύ του σχέδιο. Δέν τό κρύβω πώς τό προτιμῶ αὐτό ἀπό μιάν εἰδική φιλολογική ἤ δραματολογική ἐργασία πάνω στόν Ἀριστοφάνη. Ὄχι πώς οἱ ἐργασίες τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἄχρηστες, ἤ τό θέμα ἐξαντλημένο. Ἀλλά ἕνα πιό ἐλευθερο ἀντίκρυσμα ἀποβαίνει πάντοτε χρησιμότερο στούς πιό πολλούς, τούς ὄχι στενά ἐνδιαφερόμενους ἀναγνῶστες. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καί οἱ μορφές πού τήν ἐξέφρασαν αὐθεντικά, στήν ἀνεξάντλητη πολυμέρειά της, εἶναι θησαυρός ἀνεκμετάλλευτος, ἰδιαίτερα γιά μᾶς τούς σύγχρονους Ἕλληνες. Γιατί ἔχουμε μέσα μας κάποιες προυποθέσεις ἀπροσδιόριστες ὅσο καί θετικές, ἱκανές νά μᾶς κάνουν νά τήν προσεγγίσουμε μέ τρόπο ἴσως μοναδικό μέσα στό νεώτερο κόσμο.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Πέμπτη 21 Ἰουνίου 1962

3-47

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΖΩΗ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Ἡ εἰσήγησις τοῦ κ. Ἀγγ. Τερζάκη στό Διεθνές Συνέδριο Θεάματος

Συνεχίσθη χθές εἰς τό ξενοδοχεῖον «Βασιλέων Μέλαθρον» τό Διεθνές Συνέδριον Θεάματος, μέ δεσπόζουσαν ἐπέμβασιν τήν εἰσήγησιν τοῦ ἐκλεκτοῦ συνεργάτου τοῦ «Βήματος» κ. Ἀγγέλου Τερζάκη, ὁ ὁποῖος ὡμίλησε μέ θέμα: «Ἐλεύθερες σκέψεις γιά τήν κοινωνικότητα καί τό ἐφήμερο στό θέατρο» :

«Τό θέατρο, ἐξ ὁρισμοῦ, εἶναι ἡ πιό κοινωνική ἀπ' ὅλες τίς τέχνες, αὐτή ἀκριβῶς πού ἔχει πλαστεῖ γιά ν' ἀπευθύνεται στό μεγάλο κοινό. Κάτι καλύτερο: δημιουργήθηκε ἀπό τό μεγάλο κοινό. Μᾶς τό λέει ἡ ἱστορία τοῦ Διθυράμβου. Ἂν σέ κάποια στιγμή τό ξεχνάει, σημαίνει πώς ἔρχεται σ' ἀντίθεση μέ τήν προέλευσή του καί μέ τόν προορισμό του. Θά ἔλεγα, παραλλάζοντας γνωστή φιλοσοφική φρασεολογία, πώς τό θέατρο εἶναι καταδικασμένο νά ἔχει κοινωνικότητα. Δέν μπορεῖ ἀτιμωρητί νά πάρει χαρακτῆρα ἀποκρυφιστικό, ἤ συνωμοτικό. Δέν μπορεῖ νά κλειστεῖ στό γυάλινο πύργο. Ἕνα Θέατρο γιά πολύ λίγους—καί ἀποφασισμένο νά παραμείνει Θέατρο γιά τούς πολύ λίγους, γιά τούς μυημένους —εἶναι, ἁπλούστατα, κάτι δίχως νόημα.

Ἐκπληρώνει αὐτό τόν ὅρο τό Θέατρο τοῦ καιροῦ μας; Τρέμω ν' ἀπαντήσω. Καί ἂν ὄχι, τί φταίει; Ἂν εἶχα τή μεγαλοφυΐα πού χρειάζεται γιά νά δώσω ἀπόκριση ἄμεση στό ἐρώτημα αὐτό, θ' ἀχρήστευα μαζί καί τό Συνέδριο. Νά λοιπόν τό καλό νά μήν ἔχει κανένας μεγαλοφυΐα... Ἀπό μέρους μου θά προσκομίσω μόνον μερικές ἁπλές σκέψεις, ὑποψίες, καί μιά πεῖρα—ἄλλωστε ἀπρόσωπη.

Ἀπό ὅσα εἶπα ὡς τώρα, ἔγινε αἰσθητό, ὑποθέτω, πώς ἐκεῖνο πού μέ ἀπασχολεῖ εἶναι τό Θέατρο καί ὄχι τό κάθε λογῆς θέαμα γιά εὐρύ κοινό. Δέν ὑποτιμῶ τ' ἄλλα εἴδη, ἀλλά καί δέν μπορῶ νά μιλήσω γιά ὅ,τι βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν ἁρμοδιότητά μου. Εἶπα, ἐξ ἄλλου, ὅτι τό Θέατρο εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ ἡ κοινωνικότερη ἀπ' ὅλες τίς Τέχνες. Αὐτό μᾶς δείχνει ἡ Ἱστορία του, Ἱστορία δυόμισι χιλιάδων χρόνων. Ὅσες φορές τό Θέατρο ἀνθίζει—ἀνθίζει δηλαδή σά δραματικό Εἶδος, σάν ποιητικό κείμενο—ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μέ τίς μάζες, ἤ τουλάχιστον τίς ἐνδιαφέρει ζωηρά. Ἀναφέρω μερικές κορυφαῖες του στιγμές, ὅπου ἡ ποιότητα καί ἡ λαϊκότητα συνέπεσαν, καί πού τίς ξέρουμε ὅλοι: τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, τήν ἐλισαβετιανή Ἀγγλία, τήν Ἱσπανία τοῦ Χρυσοῦ Αἰώνα, σάν ἀτομικές περιπτώσεις τόν Μολιέρο, τόν Γκολντόνι. Θά προσέθετα τήν Κομμέντια Ντέλλ' Ἄρτε, θέατρο γνήσια λαϊκό, ἂν δέν συνέβαινε νά πρόκειται γιά θέατρο μέ κοινό ἀλλά χωρίς κείμενο, χωρίς ποιητή—πράγμα πού ἀποτελεῖ μιάν ἐξαίρεση μοναδική ἴσως, καί πού δέν ἐπιζεῖ παρά μονάχα στήν ἱστορική μνήμη.

Φυσικά, ἡ ἐπιδίωξή μου δέν εἶναι νά κάνω τήν εἰσήγηση τούτη περίληψη τῆς Ἱστορίας τοῦ Θεάτρου. Παίρνω ἀπό τά παραδείγματά μου τό πρῶτο, πού συμβαίνει νά μοῦ εἶναι καί τό πιό κοντινό. Αὐτό δέν σημαίνει πώς θά τοῦ δώσω καί κάποια προνομιακή τάχα θέση. Πῶς καί γιατί στήν Ἀθήνα τοῦ Ε' αἰώνα ὑπῆρχε ἡ ἰσορροπία ποιότητας - μεγάλου κοινοῦ πού φαίνεται νά τήν ἀναζητεῖ μάταια ἡ ἐποχή μας; Πρῶτα ἂς ἀποφύγουμε νά ἐξιδανικέψουμε: Τό κοινό τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου εἶταν ὁ Δῆμος: Μιά λαϊκή μάζα ζωηρή καί γεμάτη ἀντιφάσεις, πού στάθηκε τό ὑπόβαθρο σέ μερικές μεγαλοφυΐες ὅλων τῶν εἰδῶν, ἀλλά καί στούς δημαγωγούς καί τούς λαοπλάνους. Μή τῆς ζητήσετε τή συνέπεια. Μᾶλλον ζητῆστε της τήν ἀκαταστασία, τόν οἶστρο τῆς ζωῆς στήν πιό ἔντονη καί πλούσια ἔκφανσή της. Ἡ μάζα αὐτή ἔχει μιάν ὀξύτατη κριτική διάθεση, συνδυασμένη μέ τήν ἱκανότητα νά ὑποβάλλεται καί νά συγκινεῖται. Νά ἕνας συνδυασμός σπάνιος, καί πού ἐξηγεῖ πολλά.

❁

Ὅλες οἱ μελέτες πού διαθέτουμε γιά τό Ἀρχαῖο Θέατρο, ἔχουν κατά βάση ἀρχαιολογικό χαρακτῆρα. Μᾶς δίνουν πολύτιμες πληροφορίες, περιορίζονται ὅμως, μοιραῖα, στό περίβλημα, στίς ἐξωτερικές συνθῆκες, στό περιέχον, στό κτίριο, στά ἐρείπια, στίς πέτρες. Κανένας στόν κόσμο δέν μᾶς πληροφορεῖ —γιατί δέν μπορεῖ νά μᾶς πληροφορήσει—πῶς ἀκριβῶς αἰσθανόταν ὁ ἀρχαῖος θεατής, γιατί ἐπικοινωνοῦσε ἄμεσα μέ τή μεγάλη ποίηση, βασισμένος στό ἔνστικτο φυσικά, ὅπως ἐπικοινωνεῖ πάντα ὁ ἀνειδίκευτος θεατής. Πολύ λιγότερο εἴμαστε σέ θέση νά δοκιμάσουμε τήν εὐαισθησία του. Κι ὅμως αὐτός θά εἶταν ὁ μοναδικός τρόπος νά μαντέψουμε κάτι ἀπό ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, κάτι οὐσιαστικό. Ἀλλά γιατί νά παραξενευόμαστε; Δέν μποροῦμε νά μποῦμε στή θέση κοινωνικῶν συνόλων πολύ πιό κοντινῶν σέ μᾶς μέσα στό Χρόνο. Τοῦ ἐλισαβετιανοῦ κοινοῦ, λογουχάρη. Τό πρόβλημα εἶναι λοιπόν τό ἴδιο εἴτε γιά τόν Ε' π.Χ. αἰώνα πρόκειται, εἴτε γιά τόν ΙΣΤ' μ.Χ. Κάθε ἐποχή, καί ἡ πιό φωτισμένη, εἶναι αἰχμάλωτος τοῦ ἑαυτοῦ της, γιατί τό αἰσθητήριό της τό συνθέτουν ἀπειράριθμοι σταθμητοί κι' ἀστάθμητοι παράγοντες. Ἂν μιά ἐποχή μποροῦσε νά ζήσει τή ζωή μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, τήν ἴδια στιγμή θά ἔχανε τήν προσωπικότητά της.

Τί μποροῦμε λοιπόν νά κάνουμε ἄν ὑποτεθεῖ πώς μᾶς εἶναι χρήσιμη αὐτή ἡ ἀναδρομική πεῖρα; Νομίζω τοῦτο: Ν' ἀναζητήσουμε ζωντανές ἀναλογίες. Στήν περίπτωση τοῦ Ἀρχαίου Θεάτρου, ἔχω στή διάθεσή σας μιά. Εἶναι ἡ ἀνταπόκριση τοῦ πιό ἁπλοϊκοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ κοινοῦ στίς παραστάσεις ἀρχαίων δραμάτων.

Γιά νά μπορέσω νά φανῶ καλλίτερα χρήσιμος, θά κάνω ἐξαίρεση ὅμως τῶν εἰδικῶν παραγόντων πού ἐπιβάλλεται νά ἐξαιρέσω. Θά ἐξαιρέσω τό ποσοστό τοῦ ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος, τήν προδιάθεση πού εἶναι φυσικό νά βρίσκουν στό θεατή τοῦ τόπου μου τ' ἀρχαῖα ἔργα. Θά ἐξαιρέσω τό ποσοστό τῆς παιδείας, δηλαδή τό γνώριμο, τό οἰκεῖο πού ἔχουν γι' αὐτόν ἱστορίες πού τίς διδάχτηκε στό σχολεῖο. Τί ἄλλο ἀκόμα νά ἐξαιρέσω; Τήν ἀμοιβαία παρακίνηση: Τήν ἐξαιρῶ κι' αὐτήν. Πάλι ἀπομένει ἕνα πολύ πλατύ περιθώριο ἀπορίας γιά τό ζωντανό, τό παλλόμενο ἐνδιαφέρον πού δείχνει ὁ ἑλληνικός λαός γιά τό Ἀρχαῖο Δρᾶμα. Πῶς ἐξηγεῖται; Ἀναφέρομαι ἐδῶ στίς μακρυές θεωρίες χωρικῶν πού ξεκινᾶνε μέ τά πόδια, ὧρες δρόμο, γιά νά πᾶνε στό θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου κάθε Ἰούνιο· στό λαό πού συνωστίζεται στά ἐδώλια τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ τό Σιπτέμβριο. Δεκετέσσερες χιλάδες θέσεις ἔχει τό πρῶτο, πέντε χιλιάδες τό δεύτερο. Ὅποιος ξέρει ἀπό ψυχολογία τοῦ θεάτρου, εἶναι σέ θέση νά καταλάβει πῶς καμμιά τεχνητή παρακίνηση δέν μπορεῖ νά ἐξαναγκάσει ἀνθρώπους νά πᾶνε στό θέατρο γιά νά πλήξουν· πολύ λιγότερο μπορεῖ νά τούς ἐξαναγκάσει νά συγκινηθοῦν.

Τί συμβαίνει; Δέν θά μιλήσω ἐδῶ γιά εὔκολες μεγάλες ἔννοιες: πανανθρώπινη ἀξία τοῦ Ἀρχαίου Δράματος, αἰωνιότητα τῆς Ποίησης κλπ. Αὐτά εἶναι ἀλήθειες πού λένε πολλά καί πού δέν ἐξηγοῦν τίποτα. Θ' ἀναζητήσω στό Ἀρχαῖο Δρᾶμα κάτι πιό ἁπλό, ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα πού τό χαρακτηρίζουν. Τό Ἀρχαῖο Δρᾶμα εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἀνάπλαση κι' ἐπεξεργασία—μέ τή μουσική σημασία τοῦ ὅρου ἐπεξεργασία—ἑνός Μύθου. Μύθου σταθεροῦ, μέ ρίζες βυθισμένες τόσο βαθιά στό Χρόνο ὥστε νά φτάνουν στό ἀπρόσωπο ὑποσυνείδητο. Δέν εἶναι τυχαῖο τό ὅτι ὁ ἀρχαῖος ποιητής ἀντλεῖ πάντοτε ἀπό μιά παρακαταθήκη θεμάτων πού ἔχουν ὑποστεῖ τήν ἐπεξεργασία πού κάνει μέσα στά ἔγκατα τῆς γῆς τό κάργδουνο διαμάντι. Τά πρόσωπα πού προβάλλει στή σκηνή ὁ ἀρχαῖος τραγικός ἀνήκουν σέ μιά τάξη ἀλλη, πέρα ἀπό τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας καί φθορᾶς, γι' αὐτό καί εἶναι ὁπλισμένα μέ μιά πειστικότητα, μ' ἕνα κῦρος, διαφορετικά, δευτέρου βαθμοῦ. Ἀνήκουν σέ μιά τάξη πού σήμερα ἔχει ἐκλείψει μαζί μέ τό θάνατο τῶν θεῶν, καί πού γι' αὐτό μᾶς εἶναι ἀδιανόητη: στήν τάξη τῶν Ἡρώων. Ὄχι ὅπως ἐννοοῦμε σήμερα τούς ἥρωες. Ὁ ἀρχαῖος ἥρωας εἶναι πρόσωπο ἐξαγιασμένο· αὐτό τό προετοιμάζει νά γίνει καί τραγικός ἥρωας. Ἕνα σκαλοπάτι πάνω ἀπό τούς θνητούς, ἕνα πιό κάτω ἀπό τούς θεούς—τό ἐνδιάμεσο αὐτό ἐπίπεδο εἶναι ἀκριβῶς τό ἐπίπεδο τῆς Τραγωδίας. Τό φρουρεῖ, ἱερατικά ἀπρόσωπος, ὁ Χορός, φυλάκιο προχωρημένο τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς, συνοριακός σταθμός ἀνάμεσα στή ζωή τοῦ ἐφήμερου καί στήν ἀπρόσωπη διάρκεια τοῦ Μύθου. Ὑπάρχει λοιπόν μέσα στό Χορό καί στούς Ἥρωες κάτι πού λυτρώνει ἀπό τή βαρειά δουλεία τῆς ὕλης, κάτι πού καταξιώνει ὀντολογικά τόν ἄνθρωπο.

Σ' ἄλλον, ἐπιφανῆ μεταξύ τῶν συνέδρων, ἀνήκει νά μᾶς πεῖ τί γινόταν στό ἐλισαβετιανό Δρᾶμα, ὑποπτεύομαι ὅμως ὅτι δέν γινόταν κάτι πολύ διαφορετικό. Περνᾶμε ἔτσι σ' ἕναν κόσμο καινούργιο, πού ἀρχίζει ἀπό τό Μεσαιώνα. Ὁ κόσμος αὐτός μᾶς βοηθάει νά συνειδητοποιήσουμε ἀκόμα περισσότερο δυό σταθερές κι' ἀντίρροπες τάσεις πού παρατηροῦνται μέσα στό μεγάλο κοινό. Ἡ μιά εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μύθου καί τῶν ἡρώων του. Ἡ ἄλλη, ἡ ρεαλιστική ψύχωση, ὁ πόθος τοῦ θεατή νά βλέπει τή ζωή του ν' ἀναπαριστάνεται πάνω στή σκηνή σ' ὅ,τι ἔχει τό πιό ἐπεισοδιακό κι' ἐφήμερο. Γιά νά τίς προσδιορίσω καλλίτερα, θά ὀνομάσω «θαυμασμό» τήν πρώτη, «δίψα γιά τό οἰκεῖο» τή δεύτερη. Ἀντιπροσωπεύουν, στήν πιό πρωτόγονη μορφή της—καί στό ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ—τή θεμελιακή ἀντιφατικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἱερό στοιχεῖο καί τό βέβηλο. Ἡ τάση τῆς λαϊκῆς ψυχῆς πρός τό θαυμασμό τρέφει τό Μῦθο. Ἡ κλίση της πρός τό οἰκεῖο, τό ἰδιωτικό, τό καθημερινό, ἀκόμα καί ὡς τά ὅρια τοῦ ἀδιάκριτου, δημιουργεῖ καί τρέφει τό ρεαλισμό. Φυσικά, λέγοντας ἐδῶ «ρεαλισμό» δέν ἐννοῶ μιά Σχολή ἀλλά μιά τάση. Ἀντίμαχες ἐξ ὁρισμοῦ οἱ δύο αὐτές τάσεις, διχάζονται στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί δημιουργοῦν τήν Τραγωδία καί τήν Κωμωδία. Στήν ἐλισαβετιανή Ἀγγλία ἐναλλάσσονται μέσα στήν ἴδια ποιητική ἑνότητα. Στούς νεώτερους χρόνους, ἡ δεύτερη κατεβρόχθισε σιγά - σιγά τήν πρώτη. Ἔχουμε τώρα ἕνα σύμπτωμα—ἤ καλλίτερα μιάν ἐκτροπή—ἑνός ρεαλισμοῦ πού, ἀντί νά γίνει ἀναζήτηση μιᾶς βαθύτερης ἀλήθειας ἤ καί μιά ἁπλή ἀντίδραση στό στόμφο, ἐκφυλίζεται σέ ροπή πρός τήν εὐτέλεια. Τό θέατρο παύει νά εἶναι λειτούργημα ἐμφορημένο ἀπό μιάν ἰδιαίτερη σημασία. Ἔγινε ἀναψυχή τῆς ρουτίνας. Ὅταν ἀργότερα—καί ἰδιαίτερα στήν ἐποχή μας —θά προσπαθήσει νά ξανακερδίσει τό χαμένο ἔδαφος, ἀπό νοσταλγία γιά τήν ποίηση, θά εἶναι κάπως ἀργά. Ἡ γλώσσα πού θά μεταχειρίζεται στό ἑξῆς, θά εἶναι γλώσσα μεμυημένων. Καί ἡ ποιότητα θά σημαίνει γι' αὐτό αἵρεση.

Ἀξίζει νά παρατηρηθεῖ ὅτι, ἀκόμα καί στά θαυματουργά χέρια ἑνός δραματουργοῦ - ποιητή καθώς ὁ Τσέχωφ, ὅπου συντελεῖται ἡ μαγική μεταστοιχείωση τοῦ ρεαλισμοῦ, δέν δημιουργεῖται Εἶδος καθαυτό λαϊκό. Θά ἔλεγε κανένας πώς ὁ λαός, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐκδικεῖται τήν Τέχνη πού χαρίστηκε κά-

ΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑ· ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ

ΚΑΚΑΟ. (Νέα Υόρκη). Μάρτ. 22,03. Ἰούλ. 20,06. Ξεπτ. 20,66. Δεκ. 21,36.
ΖΑΧΑΡΙΣ. (Νέα Υόρκη). Μάρτ. 2. Μάϊος 2,85. Ἰούλ. 2,88. Ξεπτ. 2.
4,830 5,067
7,441 7,350
0,090 0,093
27,17 27,52

3_48

ποτε στά κελεύσματά του. Κι' ἐδῶ εἶναι πού ἔρχεται ἡ κατάλληλη στιγμή νά ποῦμε κάτι ἄλλο. Μοῦ ἔχει τύχει νά παρακολουθήσω προσπάθειες συγγραφῆς ἔργων «λαϊκοῦ» τάχα περιεχομένου. Γιά τήν περίσταση, ἐπιστρατεύτηκαν ὅλες οἱ γνωστές συνταγές: μελοδραματισμός, θέαμα, φολκλόρ, μουσική, χορός, κωμικά στοιχεῖα, φτήνεια. Στήν καλλίτερη περίπτωση, ἐξασφαλιζόταν ἔτσι μιά ἐμπορική ἐπιτυχία — δέν θεμελιωνόταν θέατρο λαϊκό. Νά λοιπόν ἕνα ἁπλό καί χρήσιμο δίδαγμα: Ἐμπορικό καί λαϊκό δέν συμπίπτουν. Ἄν συνέπιπταν, τότε τό ἰδεωδέστερο λαϊκό Θέατρο θά εἶταν τό βουλεβάρτο—πράγμα πού δέν συμβαίνει. Συμπέρασμα δεύτερο: Γιά νά δημιουργήσουμε λαϊκό Θέατρο, δέν πρέπει νά ξεκινᾶμε ἀπό μιάν ὑποτίμηση τοῦ κοινοῦ, μέ τό πρόσχημα πώς ἔτσι τάχα πηγαίνουμε κοντά του. Τό κοινό εἶναι ὅπως τό παιδί: Ἀγαπάει τό εὐφάνταστο καί τό συναρπαστικό, θίγεται ὅμως, πληγώνεται ἀπό τό παιδιάστικο. Ἐκεῖνοι πού, θέλοντας νά κάνουν παιδική λογοτεχνία ἤ παιδικό Θέατρο, ξεπέφτουν στό παιδιάστικο, προκαλοῦν τήν περιφρόνηση τοῦ παιδιοῦ. Νά γιατί, ἀρχίζοντας, ρώτησα ἄν θεωροῦμε ὅρο αὐτονόητο τοῦ Θεάματος γιά εὐρύ κοινό τήν ποιότητα.

Στήν ἡρωϊκότερή του ἐκδήλωση ἤ στήν πιό προχωρημένη, τό Θέατρο τοῦ καιροῦ μας προσπαθεῖ νά φτιάξει ἕνα Μῦθο δίχως ἥρωες, δηλαδή ἕνα Μῦθο δίχως πρόσωπα μυθικά. Τίποτα φυσικότερο: Ζοῦμε σ' ἕναν κόσμο δίχως ἐνιαῖο Μύθο, καί—τό κυριότερο—πού ἔχει χάσει τό αἴσθημα τοῦ Μύθου. Σ' ἕναν κόσμο πού κατατρύχεται κρυφά ἀπό τήν ἀνίατη ψύχωση τοῦ πεπερασμένου, τῆς φθορᾶς. Πῶς νά ζητήσουμε ἀπό τό Θέατρό μας εὐθύνες ἐπειδή ἐκφράζει τήν ἐποχή του; Βρίσκω, κατά σύμπτωση, σ' ἕνα σύγχρονό μας διάσημο δραματουργό τούτη τήν πρόταση: «Ἐκεῖνο πού θά μᾶς χρειαζόταν, θά εἶταν ἕνα θέατρο μυθικό· αὐτό μόνο θά εἶταν παγκόσμιο». Ὅποιος λέει παγκόσμιο, δέν λέει μαζί καί «γιά τό εὐρύ κοινό»; Τό Θέατρο τοῦ καιροῦ μας, δύσπιστο στή ἐσώτερή του φύση, συχνά ἱερόσυλο, δημιουργεῖ μιά Τραγωδία ἔμμεση, πού ἡ τραγικότητά της ἔγκειται στήν ἀνταρσία: Ἀρνεῖται τήν τραγική ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου ἀπό ἕνα πεῖσμα αὐτοκαταστροφῆς καί τό τραγικό μεγαλεῖο σάν ἔννοια. Μοῖρα δίχως δικαίωση—ἰδού τό παράλογο. Ἤ πάλι, ὅταν τό Θέατρο τοῦ καιροῦ μας θέλει νά πλάσει ἥρωες, ἀπευθύνεται στήν πολιτική προπαγάνδα καί προσωποποιεῖ τά συνθήματα. Περνάει ἔτσι ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς Τέχνης στό ἐπίπεδο τοῦ συλλαλητηρίου—δηλαδή ὑποτάσσεται ἀκόμα περισσότερο στή δουλεία τοῦ ἐφήμερου.

Τελειώνοντας, αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη ν' ἀναρωτηθῶ μήπως θἄπρεπε νά ἔχω λιγάκι βαρειά τή συνείδηση: Φοβᾶμαι μήπως παρουσιάστηκα ὅ,τι δέν εἶχα τήν πρόθεση νά εἶμαι: Ἐπικριτής τοῦ συγχρόνου μας Θεάτρου. Κι' ὅμως κανένας δέν τό θαυμάζει ὅσο ἐγώ. Εἶναι τό ἐκφραστικό ὄργανο τοῦ καιροῦ μας, ἡ γλώσσα του. Γιά νά τοῦ φανῶ χρήσιμος λοιπόν, ζήτησα ἀπό τό παρελθόν μιά μαρτυρία κι' ἀπό τό Συνέδριο τοῦτο κάτι συγκεκριμένο, ἕνα στόχο, ἕνα σκοπό. Θά εὐχόμουν νά εἶναι ἡ ἀναζήτηση τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ τό Θέατρο στή μεγάλη ἀγκαλιά τοῦ πλήθους. Αὐτό τουλάχιστον μέ διδάσκει ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ θεάτρου τῆς πατρίδας μου: Εἶναι ἕνα ἡμικύκλιο κοῖλο, ὅπου ὅλα ξεκινᾶνε καί καταλήγουν στήν ἴδια ἑστία, ἀφοῦ ποῦτα ἀγκαλιάσουν τόν ὁρίζοντα. Ἕνα κοχύλι ὅπου ὅταν σκύψει κανένας ἀκούει τή φωνή τοῦ ὠκεανοῦ».

Ἐν συνεχεία διεξήχθη συζήτησις εἰς τήν ὁποίαν ἔλαβον μέρος οἱ κ.κ. Γκαμπριέλ Μαρσέλ, Ὄσσια Τρίλλινγκ, Φρανσουά Μπιγεντοῦ καί Ροζέ Πλανσόν.

SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES

3-49

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 27 Ἰουνίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ο ΠΑΝΙΚΟΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὅποιος ἀπό ἐμᾶς τούς συγχρόνους κατορθώνει νά διατηρεῖ κάπως τήν ψυχραιμία του, παρακολουθεῖ ἀπό καιρό—ἄν ἔχει καί λίγη παρατηρητικότητα, καί λιγάκι συνθετικό πνεῦμα—ἕνα πολύ χαρακτηριστικό φαινόμενο: Τό πόσο γρήγορα ἡ ἐποχή τούτη ἀποστρατεύει τίς ἀξίες της. Πρόσωπα πού τά εἴδαμε ν' ἀνεβαίνουν ξαφνικά μιά μέρα στόν ὁρίζοντα, νά λάμπουν θαμπωτικά, νά προορίζονται τάχα νά καταυγάσουν τό χῶρο γύρω, μονομιᾶς, ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη, ὠχριάζουν, σβήνονται, ἔρχονται κάτω μέ τό κεφάλι. Τά εἴχανε νομίσει ἄστρα· εἴτανε μετέωρα. Ἐκεῖνοι πάλι πού εἴχανε πιστέψει σ' αὐτά, ξαφνικά βρίσκονται ξεκρέμαστοι, θαυμαστές δίχως εἴδωλα. Θάλεγε κανένας πώς ἐπακολουθοῦν κρίσεις συνειδήσεων, δραματικές ἀπογοητεύσεις. Καθόλου. Ἄλλο φαινόμενο καί τοῦτο, συμπληρωματικό τοῦ πρώτου: Οἱ θαυμαστές, οἱ ἐκστατικοί ὀπαδοί, στρέφονται αὐθωρί σέ νέα ἰνδάλματα, τό ἴδιο στιγμιαίας κατασκευῆς ὅπως τά πρῶτα. Γονατίζουν μπροστά τους, σηκώνουν τά χέρια, γλαρώνουν τά μάτια. Συχνότατα μάλιστα, προλαβαίνουν αὐτοί πρῶτοι ν' ἀλλάξουν κατεύθυνση λατρείας. Βαρυεστημένοι ἀπό τό χτεσινό τους εἴδωλο, τό παρατᾶνε προτοῦ ἐκεῖνο ἀρχίσει κάν νά μαραίνεται ἤ ν' ἀπογοητεύει. Εἶναι κάποτε (κι' ἔχουμε ἔτσι τήν πιό διασκεδαστική ποικιλία τοῦ φαινομένου) κάτι σάν ἀγώνας δρόμου: ποιός θά πρωτοπρολάβει νά ἐγκαταλείψει τόν ἄλλον, νά τόν ἀφήσει ἐκτεθειμένον, ξεκρέμαστο. Ζοῦμε μέσα σ' ἕναν κόσμο ἀπό φευγαλέους ἴσκιους, μανιακούς τῆς λιποταξίας, πού ἀγωνίζεται νά εἰκονογραφήσει ὅσο μπορεῖ πιό εὔγλωττα τήν ἀρετή τῆς ἀπιστίας.

Τό φαινόμενο εἶναι λοιπόν σύνθετο: Καί τά εἴδωλα ἀπογοητεύουν καί οἱ πιστοί λιποταχτοῦν. Θά ἔλεγε κανένας, κρίνοντας ἀπό ὁρισμένη σκοπιά, πώς τό δεύτερο δέν εἶναι τόσο καινούργιο ὅσο τό πρῶτο. Πρόκειται γιά τό πανάρχαιο—προτοῦ ἐφευρεθεῖ ἀκόμα ἡ λέξη—φαινόμενο τοῦ σνομπισμοῦ. Ἀπό τά συστατικά τοῦ σνομπισμοῦ τό κυριότερο εἶναι τό ἀνερμάτιστο. Δεύτερο σέ σπουδαιότητα, ἔρχεται ἡ ἀνανδρία. Στή σύγχρονη ὡστόσο μορφή της ἡ ἀπιστία τῶν θαυμαστῶν, ἔχει—γιά νά εἴμαστε δίκαιοι—κάτι τό καινούργιο: Ἐκφράζει ὄχι τόσο μιά θεμελιακή καί γραφική ἐπιπολαιότητά ὅσο μιάν ἀνεπίγνωστα μηδενιστική ἀσυνειδησία. Ὁ κόσμος ὅλος αὐτός βρίσκεται ἐμποτισμένος ἀπό τήν πεποίθηση πώς τίποτα δέν εἶναι στέρεο, τίποτα δέν ἀντέχει, δέν ἀξίζει βαθύτερα τόν κόπο, ὅλα μετριόνται μέ τό μέτρο τοῦ σήμερα, τοῦ τώρα, τῆς ἀσύλληπτης στιγμῆς. Λιγάκι νά σταθεῖ ὡστόσο κανένας καί νά σκεφτεῖ, θά ἰδεῖ πώς τό μυστικό τῆς κάθε ἀξίας εἶναι ἡ προβολή της σέ μιάν ὀθόνη δραμάτων, σ' ἕνα χῶρο πού ὑπερβαίνει τήν ἁπτή ὕπαρξη, κι' ὅπου τό χρονικά περασμένο παίρνει, ἤ ὑποτίθεται πώς παίρνει, δικαίωση καί κύρωση. Καταργῆστε αὐτή τήν ὀθόνη: θά ἰδῆτε νά χύνεται ἀμέσως γύρω ὁ πανικός. Γιά τόν κοινωνικό ἀναμορφωτή ἡ ὀθόνη τῶν δραμάτων εἶναι τό μέλλον. Γιά τόν θρησκευόμενο ἡ ὑπερτάφια ζωή. Ὁ ἄνθρωπος ὁρίζεται σάν ἕνα ζῶο πού ζεῖ σέ δύο μαζί χώρους, ἕνα συγκεκριμένο κι' ἕναν ἀφηρημένο, ἕναν πραγματικό κι' ἕνα φανταστικό.

Δραματική λοιπόν ἡ ἀπιστία τῶν θαυμαστῶν; Καθόλου! Κάθε τι πού ἔχει μιά ἀπώτερα σοβαρή αἰτία, δέν σημαίνει πώς εἶναι κι' αὐτό καθ' ἑαυτό σοβαρό. Γελοῖο ἀκριβῶς λέγεται ἐκεῖνο πού βρίσκεται σ' ἀντίθεση μέ τήν κατηγορική προσταγή τῆς σοβαρότητας. Στή γελοία ἐπιπολαιότητα τῶν θαυμαστῶν, ἀνταποκρίνεται ἕνα ἱπποδρομιακοῦ τύπου ἑτοιμόρροπο τῶν ἰνδαλμάτων. Ἰδού τό σχῆμα.

Ἡ γρήγορη ἐπιτυχία πάντοτε στάθηκε κακός σύμβουλος. Στόν καιρό μας, ἡ ἐπιτυχία παίρνει κάποτε ρυθμό καί διαστάσεις δίχως προηγούμενο, ζαλιστικές. Εἶναι τά μέσα πολλαπλασιασμοῦ τῆς φήμης, ἡ τεχνητή διόγκωση τῆς σημασίας, πού ἔχουν δώσει αὐτή τήν τροπή στόν κόσμο. Πρόσωπα πού ἄλλοτε θά ἔλαμπαν μετριόφρονα, σάν ἀστράκια τό πολύ-πολύ ἐπαρχιακοῦ στερεώματος, μέσα στή γεωγραφική περιοχή τους, τώρα μεγεθύνονται ξαφνικά, δυσανάλογα, σέ δόξες παγκόσμιες ἤ τουλάχιστον πανελλήνιες. Ἐκεῖ πού θά εἴχαν δέκα-δεκαπέντε καλοπροαίρετους θαυμαστές, τώρα προκαλοῦν ὁμαδικές ὑστερίες, ξεσηκώνουν τά μυαλά τῆς ὑφηλίου, ξετρελλαίνουν, ζαλίζονται κι' αὐτά τά ἴδια, φτηναίνουν, παρασύρονται σέ πράξεις πνευματικῆς κραιπάλης. Παράλληλα, γίνονται παραδείγματα, ἐρεθίσματα, γιά μιάν ὁλόκληρη νεολαία, πού ἀρχίζει νά φιλοδοξεῖ τά δικά τους κλέη. Φέρνω ἕνα παράδειγμα: Μέσα σέ μιά πενταετία, τριπλασιάστηκε ὁ ἀριθμός τῶν ὑποψηφίων πού παρουσιάζονται κάθε χρόνο στίς Δραματικές Σχολές. Παρακίνηση ἀπό τό θέατρο; Ὄχι· ἀπό τόν κινηματογράφο. Νά ἕνα μέσο τεχνητοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῆς φήμης. Κανένας δέν συλλογίζεται τίς ἑκατοντάδες πού πέφτουν στή ζώνη τῆς σκιᾶς κάθε χρόνο γιά ν' ἀνηφορίσει ὁ ἕνας, ἡ μία—συνήθως τά ἐλαφρότερα ἀνεβαίνουν — καί νά μεσουρανήσει. Ὅλοι δραματίζονται τόν ἑαυτό τους στή θέση τοῦ τυχεροῦ. Τό παράδειγμα εἶναι περιορισμένο σέ κλίμακα, χαρακτηρίζει ὅμως ἕνα μέσο μεγάλης κοινωνικῆς σημασίας: τόν κινηματογράφο καί τήν πολλαπλή του ἐπίδραση.

Σ' ἕναν κόσμο μέ τέτοια ψυχολογία—ψυχολογία προσδιορισμένην ἀπό τήν αἰφνίδια κι' ἀσύμμετρη διόγκωση τῆς σημασίας προσώπων καί γεγονότων, προπάντων ὅμως προσώπων—τά κύρια ἐπακόλουθα εἶναι δύο: ἡ ἀστασία καί ἡ ἀνυπομονησία. Ἀστασία στίς προτιμήσεις· ἀνυπομονησία στήν ἀλλαγή. Τό κακό δέν περιορίζεται ἄλλωστε στ' ἀνώνυμα στρώματα. Εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανένας ἄν ἁπλώνεται καί στούς καλλιτεχνικά ἰθύνοντες κύκλους ἤ ἄν δέν ξεκινάει ἀπ' αὐτούς. Τό πιθανότερο πρόκειται γιά μιάν ἀλληλεπίδραση πολύπλοκη. Μοῦ ἔτυχε τελευταῖα νά ἔρθω σ' ἐπαφή μέ ξένους ἀνθρώπους τοῦ θεάτρου (συμπληρωματικά ξαναγυρίζω στό θέατρο· τό φαινόμενο, ὅπως εἴπαμε, εἶναι πολύ εὐρύτερο) καί μοῦ ἔκανε ζωηρότατη ἐντύπωση ἡ εὐθιξία τους—θά ἔφτανα νά πῶ ἡ νοσηρή — στό θέμα τῆς πρωτοπορίας. Οἱ φίλοι μας οἱ Γάλλοι ἰδιαίτερα εἶναι σά νά κατέχονται ἀπό μιά ψύχωση. Ὅ,τι εἶταν γι' αὐτούς ἄλλοτε ἡ παράδοση, τό κλασικό τους πνεῦμα, οἱ ἐθνικές τους ἀξίες, μοιάζει νά εἶναι τώρα ἡ πρωτοπορία. Καί ὄχι κάν μιά συγκεκριμένη, πού ἔπεισε, ἄνοιξε δρόμους. Ἡ πρωτοπορία γιά τήν πρωτοπορία. Τούς μιλᾶτε γιά τό ἀρχαῖο θέατρο κι' αὐτοί πού ἄλλοτε τό θεωροῦσαν ἰδανικό τους (ἄλλο ἄν τό παρεξηγοῦσαν μερικές φορές) στέκονται καί μορφάζουν σά νά καταπίνουν φάρμακο. Ἔχουν τόσο συνεπαρθεῖ ἀπό τόν ἴλιγγο τοῦ νεότροπου πού σᾶς πιστεύουν δύσκολα ὅταν τούς λέτε πώς κι' ἐσεῖς ἀγαπᾶτε τίς νέες τάσεις. Νομίζουν πώς τούς στήνετε παγίδα, πώς ὑποκρινόσαστε. Ἄλλωστε τό Παρίσι—τό εἴπαμε κι' ἄλλοτε—ἀποστρατεύει κάθε δεύτερη μέρα αὐτό πού χειροκροτοῦσε τήν προηγουμένη. Εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιά ν' ἀποθαρρύνονται οἱ πιό σοβαροί. Πῶς νά παρακολουθήσουν μιά τέτοια ψυχολογία οἱκου νεωτερισμῶν; Ποῦ νά βροῦν καιρό νά συγκεντρωθοῦν καί νά ὡριμάσουν.

Ἀξίες λοιπόν ἀναγορεύονται καί καθαιροῦνται τρέχοντας, λαχανιαστά, μέσα σέ παραζάλη. Οἱ ἴδιες, συχνότατα, κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά ν' ἀποδείξουν πώς εἶταν δίχως περιεχόμενο, τυχάρπαστες, δίχως ἔρμα κι' ἐσωτερική συνοχή. Ἡ ἱστορική ἐπιτάχυνση ἔχει περάσει ἀπό τή σφαῖρα τῶν γεγονότων στή σφαῖρα τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν. Ἑπόμενο, θά πεῖ κανένας. Ζοῦμε στόν αἰώνα τῆς ταχύτητας. Ἄλλα κι' ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνο. Ἕνας κόσμος πού ἐνεργεῖ στό ρυθμό τοῦ πανικοῦ, μπορεῖ καλλιστα νά γελαστεῖ στήν κατεύθυνση. Οἱ ἀνήφοροι δέν ἀνεβαίνονται συνήθως ἀπό πανικόβλητους ἀνθρώπους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 4 Ἰουλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Η ΠΟΛΥΚΡΟΤΗ ΑΝΟΗΣΙΑ

3-50

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά φαινόμενα τῆς σύγχρονης ζωῆς—τό ξέρουμε ὅλοι—εἶναι ἡ διάδοση καί ἀνάπτυξη τοῦ διαφημιστικοῦ πυρετοῦ. Διαφήμιση ἐμπορική, τῶν προϊόντων πού ἐπιδέχονται ἤ πού χρειάζονται τή διαφήμιση, ἀλλά καί διαφήμιση προσώπων, ἰδεῶν, συρμῶν, καθεστώτων, γεγονότων, πού ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση θά ἔμοιαζαν, κατά τίς ἀντιλήψεις ἄλλων τουλάχιστον καιρῶν, ἔξω ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ διαφημιστή. Διαφήμιση ἄμεση καί ἔμμεση. Διαφήμιση ἀπερίφραστη καί ὑποκριτική. Θεμιτή καί ἀνίερη. Ὅλοι αὐτοί οἱ τύποι διαφημίσεων, γιά νά χρησιμοποιοῦνται σέ τόσο εὐρεία κλίμακα, θά πεῖ πώς ἔχουν ἀποτέλεσμα. Δέν εἶναι μόνον ἡ ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν μέσων δημιουργίας θορύβου, φήμης, πού συμβάλλουν στήν καλλιέργεια τοῦ διαφημιστικοῦ πνεύματος. Εἶναι καί ἡ νοοτροπία τοῦ καιροῦ μας, νοοτροπία καθορισμένη ἀπό τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἀναγκῶν, τόν διαγκωνισμό, τό πνεῦμα τοῦ δμαδισμοῦ, τήν ἀναζήτηση τῆς γοργότερης καί πάση θυσία ἐπιτυχίας. Μέσα στό συνωστισμό τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν συνόλων καί στήν ἰσοπεδωτική τους τάση, γιά νά ἐπιβληθεῖ κάτι, νά ξεχωρίσει, νά προσεχτεῖ, χρειάζεται προβολή ἐπίμονη, ἐντατική, μέ σφυροκόπημα.

Ὅλα αὐτά εἶναι γνωστά καί αὐτονόητα. Ἀπό καιρό ὡστόσο παρακολουθῶ μιά περίεργη ἀδυναμία τῆς διαφημιστικῆς μανίας, σ' ὁρισμένες τουλάχιστον ἐκδηλώσεις της: Τήν ἀπουσία αἰσθήματος μέτρου, θέλω νά πῶ τήν ἄγνοια πώς ὑπάρχουν κάποια ὅρια πού δέν εἶναι σκόπιμο νά ξεπερνιόνται. Ὄχι γιά λόγους εὐπρέπειας, σεμνότητας ἤ καλαισθησίας. Γιά λόγους καθαρά πρακτικούς. Δέν ἔχει γίνει νοητό ἀπό πολλούς πώς μιά ὑπερβολή στή διαφήμιση φέρνει κάποτε ἀντίθετο ἤ διαφορετικό ἀπό τό ἐπιζητούμενο ἀποτέλεσμα. Προκαλεῖ τήν ἀηδία, τόν κόρο, τήν ἐντύπωση τοῦ γελοίου. Παράλληλα, σάν ἀπό ἕνα ἐκδικητικό πνεῦμα ἐγγενές στό διαφημιστικό φαινόμενο, δημιουργεῖται μιά ρουτίνα τό ἴδιο ἰσοπεδωτική ὅσο καί ἡ ἀφάνεια. Κάτι ὑπερβολικά διαφημισμένο, ξεπέφτει στήν κοινοτοπία, στό πασίγνωστο, στό μονότονο, στό ἀνάξιο προσοχῆς.

Εἶναι χαρακτηριστικό πώς στήν παγίδα τούτη δέν πέφτουν τόσο ἐκεῖνα τά πράγματα πού φυσιολογικά ἐπιδέχονται ἤ ἀπαιτοῦν τή διαφήμιση. Πέφτουν πρόσωπα. Τό ἐμπόριο ξέρει πάντα, λίγο-πολύ, ποῦ ἀρχίζουν καί ποῦ πρέπει νά τελειώνουν τά ὅρια προβολῆς ἑνός προϊόντος. Τά πρόσωπα, ἀντίθετα, παρασύρονται, μεθᾶνε, τυφλώνονται. Εἶναι ἡ ματαιοδοξία, ἐδῶ, πού σπρώχνει στήν κατάχρηση. Ἡ διαφήμιση ἑνός ἐμπορεύματος γίνεται πάντα μέ τό μυαλό κρύο, ἕναν ψύχραιμο οἰκονομικό ὑπολογισμό, σφυγμομέτρηση τῆς ἀγορᾶς καί τῶν περιθωρίων της, τέλος μέ τό αἴσθημα μιᾶς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στή δαπάνη καί στήν ἀπόδοση. Τό αὐτοδιαφημιζόμενο πρόσωπο—ἤ καί ἐκεῖνο πού χρησιμοποιεῖ διαφημιστή, μάνατζερ, ἰμπρεζάριο—εἶναι ἀνίκανο νά αἰσθανθεῖ σέ ποιό σημεῖο ἡ προβολή του, ἤ ἡ προβολή τῶν κατορθωμάτων του—πού κάνει τό ἴδιο—ἀρχίζει νά γίνεται φορτική. Νομίζει πώς ἐπειδή

3-51

αὐτό τό ἴδιο κατατρύχεται ἀπό μιάν ἀπληστία, τή βασανιστική δίψα νά βλέπει κάθε μέρα τ' ὄνομά του στήν ἐπικαιρότητα, τή φυσιογνωμία του, τήν παρουσία του, προβαλλόμενα, τήν ἴδια ἀνάγκη αἰσθάνεται κι' ὁ τρίτος, ὁ δέκτης. Βρισκόμαστε δηλαδή ἐδῶ μπροστά σ' ἕνα φαινόμενο κατά βάση κωμικό, ὅπου συντελεῖται μιά ψυχολογική ὑποκατάσταση: Ὁ αὐτοδιαφημιζόμενος βάζει τόν ἑαυτό του στή θέση τοῦ στόχου του καί θεᾶται τόν ἑαυτό του, τόν καμαρώνει.

Ξέρω τήν ἀντίρρηση: «Ἡ διαφήμιση πάντοτε ἀποδίδει». Ἔχουμε ἐδῶ τό ἀντίστροφο τοῦ «συκοφαντῆτε, συκοφαντῆτε, πάντοτε κάτι ἀπομένει». Ξέρω ἀκόμα ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ, καθώς φαίνεται, τή βαθύτερη σοφία τοῦ διαφημιστικοῦ οἴστρου: Πῶς δημιουργεῖ τεχνητές ἀνάγκες, ψυχώσεις, ὁμαδικές ὑστερίες, ρεύματα τυφλά, κατά βάση πρωτόγονα, ὅπου χιλιάδες ἄτομα, μέ τήν προσωπικότητά τους ὑπό ἀναστολή στήν εἰδική τούτη περίπτωση, συνεπαίρνονται ἀπό ἕνα εἶδος ὀργιαστικῆς λατρείας τοῦ προσώπου πού πέτυχε νά φτάσει σέ τέτοιο ἐπίπεδο προβολῆς. Ἡ κρίση τότε πιά δέν λειτουργεῖ, τό αἴσθημα κάθε μέτρου, ἀκόμα καί τοῦ αὐτοσεβασμοῦ, καταργεῖται. Καταργοῦνται ἐπομένως οἱ παράγοντες ἀκριβῶς ἐκεῖνοι πού θά ὑπέβαλλαν σ' ἔλεγχο τή διαφήμιση, τόν διαφημιζόμενο, καί θά ἐπέβαλλαν τόν κολασμό πού ταιριάζει στή φορτικότητα καί στήν ἀδιακρισία. Ἔχουμε τώρα, ἀντίθετα, τήν κατάδυση σέ στρώματα προϊστορικοῦ ὁμαδισμοῦ, ὅπου συντηρεῖται παραχωμένη ἡ δίψα γιά εἴδωλα, ἡ μαζοχιστική ἀνάγκη τυράννων μ' ἐπίφαση ἡγεμόνων ἤ θεῶν, στολισμένων μέ χρυσές τιάρες καί μαγικά ἀναθήματα. Τό ἀνθρώπινο γένος μοιάζει νά λατρεύει τίς ἁλυσίδες. Εἶναι, θά μᾶς ποῦν, τά ὑπολείμματα μιᾶς φυσικῆς οἰκονομίας πού προέβλεψε ὥστε ἡ πειθαρχία ν' ἀποτελεῖ ἀνάγκη καί ἡ ἱεράρχηση νά εἶναι θεμελιώδης νόμος. Χωρίς νά συζητήσουμε ἐδῶ τό θέμα, πού χρειάζεται ἄλλο πλάτος, μποροῦμε νά θυμήσουμε καί τό ἀντίρροπο φαινόμενο: Πόσο γρήγορα φθείρει κάποτε ἡ καταχρηστική προβολή, πόση ἀστασία προκαλεῖ στήν κοινή γνώμη: Τήν περίεργη ἐκείνην ἐκδικητικότητα πού φαίνεται νά ξυπνάει μέσα στή συνείδηση τῶν χτεσινῶν θαυμαστῶν, καί πού διάζονται ν' ἀποκηρύξουν, νά ἐγκαταλείψουν, νά προδώσουν, νά χλευάσουν, τά πολυμεταχειρισμένα τους εἴδωλα. Ἀκόμα κι' ὅταν ἀξίζουν κάποτε ὡς ἕνα βαθμό, ἔρχεται μιά μέρα πού συμβαίνει μ' αὐτά ὅ,τι καί μέ κάποιες θαυματουργές εἰκόνες: Σκύβει κανένας πάνω τους νά προσκυνήσει κι' ἀντί νά νιώσει τή συγκίνηση τοῦ θείου, ἀναπνέει μέ δυσφορία τή μυρωδιά ἀπό τά σάλια ἐκείνων πού τίς ἀνασπάστηκαν.

Βέβαια ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν στόν ἴδιο βαθμό ἀνεπτυγμένο τό αἴσθημα τοῦ γελοίου. Οἱ περισσότεροι φαίνεται πώς τό ἔχουν σέ πολύ χαμηλό βαθμό, διαφορετικά δέν ἐξηγεῖται οὔτε ἡ φορτική διαφήμιση οὔτε ἡ τάση νά διογκώνονται κάθε μέρα σέ διαστάσεις κοσμοϊστορικῶν γεγονότων κάποια στή βάση τους γελοῖα ἤ τιποτένια περιστατικά τῆς τρέχουσας κοινωνικῆς ἤ ἐπαγγελματικῆς ζωῆς ὁρισμένων συναφιῶν. Τήν ἀντίρρηση, ἐδῶ, τήν ξέρω. Προέρχεται συχνότατα, ἀπό χεῖλη καλοπροαίρετα, μακρόθυμα: «Καί τί πειράζει! Ἀφῆστε νά διασκεδάζει ὁ κόσμος...». Διασκεδάζει ἁπλῶς;—ἐδῶ εἶναι τό ζήτημα. Ἡ ὑποβάλλεται σέ ἀποβλακωτικές διεργασίες, ἀπομωραίνεται, ὑπνωτίζεται, χάνει τήν κρίση του, παίτινει ἀσύνειδα μιά καθίζηση τοῦ πνευματικοῦ του ἐπιπέδου; Δύο πόλοι προπαγάνδας διαφορετικῶν τύπων, ἀλλά καί πού συχνοψίζουν σέ διεθνές ἐπίπεδο, ὅσα λέμε ἐδῶ εἶναι ἀρκετοί γιά νά δείξουν τή ζημιά πού ἔγινε ὡς τώρα ἀπό τό νέο μέσο ὑποδουλωτικῆς ὑποβολῆς τῆς κοινῆς γνώμης, τή φορτική διαφήμιση: Τό Χόλλυγουντ καί τούς διαφόρους μεσοπολεμικούς ὁλοκληρωτισμούς. Παρ' ὅλα τά φαινόμενα, ὁ Μεσαιωνας δέν εἶχε ἀνθρώπινα σύνολα τόσο οὐσιαστικά ἀποκοιμισμένα, πρωτόγονα στά ἐνστικτά τους καί ἄκριτα, ὅσα ἡ περίδοξη τούτη ἐποχή τῶν φώτων. Τά μικρά, περιορισμένης συχνά σημασίας συμπτώματα ὁμαδικῆς ὑστερίας πού παρακολουθοῦμε κάθε μέρα, δέν εἶναι παρά ἐπί μέρους ἐκδηλώσεις, ἁπατηλά ἀνώδυνες, τῆς γενικότερης αὐτῆς ἐπιβουλῆς.

Ἡ φορτική διαφήμιση, αὐτή πού καταργεῖ κάθε αἴσθημα ἀναλογίας, κατατείνει ἔμμεσα καί σταθερά στό νά κάνει ὅλους τούς ἀνθρώπους ἑτερόφωτους, τοξικομανεῖς τῆς πολύκροτης ἀνοησίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 11 Ἰουλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΟΣ ΟΡΓΙΣΜΕΝΟΝ ΝΕΟΝ

3-52

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἀπό περιλήψεις πού δημοσιεύτηκαν σ' ἀθηναϊκές ἐφημερίδες, καθώς κι' ἀπό μιά στό ἀκέραιο μετάφραση πού ἔδωσε ὁ «Ταχυδρόμος» τοῦ περασμένου Σαββάτου, τό ἑλληνικό ἀναγνωστικό θά ἔχει δίχως ἄλλο πληροφορηθεῖ τά σχετικά μέ τό ἄρθρο τοῦ κ. Κέννεθ Τάϋναν, θεατρικοῦ κριτικοῦ τοῦ «Ὀμπσέρβερ». Ὁ κ. Τάϋναν ἦρθε στήν Ἑλλάδα τόν περασμένο μῆνα, προσκεκλημένος νά λάβει μέρος στό διεθνές Συνέδριο Θεάτρου, τό ἀφιερωμένο στό «θέαμα γιά τό εὐρύ κοινό». Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, ὁ κριτικός τοῦ «Ὀμπσέρβερ» παρακολούθησε τίς δύο πρῶτες παραστάσεις τοῦ Φεστιβάλ Ἐπιδαύρου, τίς «Βάκχες» καί τήν «Ἑλένη», τούς «Ὄρνιθες» τοῦ Θεάτρου Τέχνης καί μιάν ἐπιθεώρηση. Γυρίζοντας στή χώρα του, ἔγραψε τίς ἐντυπώσεις του, πού δημοσιεύτηκαν στόν «Ὀμπσέρβερ» μέ τρόπο ἀρκετά ἐντυπωσιακό, ὀχτάστηλες, κάτω ἀπό τόν τίτλο «Ταξίδι στό λίκνο». Ὁ τίτλος, ὅπως τόν φωτίζει τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ, εἶναι ἄν ὄχι ἀπόλυτα εἰρωνικός, πάντως διφορούμενος. Ἡ γνώμη τοῦ γράφοντος δυσμενέστατη γιά ὅ,τι ἄκουσε ἐδῶ καί εἶδε. Ὁ κ. Τάϋναν, πραγματικά, δείχνεται πολύ αὐστηρός ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα. Συμφωνεῖ λίγο - πολύ μέ κάποιον πού ὑπεστήριξε πώς εἴμαστε, λέει, ἡ αἰτία κάθε κακοῦ πού συνοδεύει τόν σύγχρονο πολιτισμό· φρονεῖ πώς ἡ κλασική Ἀθήνα δέν εἶταν παρά ἕνα κράτος μακαρθικῶν περίπου ἀρχῶν· προσυπογράφει τή γνώμη τῶν Γκονκούρ γιά τή βαρβαρότητα τοῦ Ἀριστοφάνη, κλπ. κλπ. Τό ἀπόσταγμα ὅμως τῆς προσωπικῆς γνώμης τοῦ κ. Τάϋναν περιέχεται στήν ἀκόλουθη παράγραφο, πού ἀρχίζει μέ μιάν εἰρωνεία γιά τήν ξεναγό τῶν συνέδρων στό δρόμο τους πρός τήν Ἐπίδαυρο. Ἡ ξεναγός τούς εἶχε μιλήσει, μέ κάποια θερμότητα φαίνεται, γιά τή ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνος, γιά τήν καταστροφή τοῦ Δράμαλη στά Δερβενάκια. Καί ὁ κ. Τάϋναν σχολιάζει: «Ἡ περηφάνεια της εἶναι κολλητική. Κοντεύει κανένας νά ξεχάσει πώς, μ' ἐξαίρεση μιά χούφτα ποιητές, ἕναν Κρητικό ζωγράφο πού καταχρηστικά ἔχει ἀποκληθεῖ Ἑλ Γκρέκο καί μιάν ἐλάσσονα, ἀργοπορημένην Ἀναγέννηση στίς εἰκαστικές τέχνες, ἡ χώρα αὐτή - ἐδῶ ἔχει μιάν ἀδιάσπαστη παράδοση—κάπου χίλια χρόνια τώρα—καλλιτεχνικῆς στειρότητος. Τό μόνο πού ἔχει κατευνάσει τή στρατευμένη νοσταλγία τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ εἶναι ἡ παρηγοριά ἑνός τέλειου κλίματος».

Γιά ὅσους τυχόν δέν εἶναι ἐνήμεροι, πρέπει νά ἐξηγήσω πώς ὁ κ. Κέννεθ Τάϋναν ἀνήκει στούς λεγόμενους «ὀργισμένους νέους» τῆς Μεγάλης Βρεττανίας. Αὐτό τοῦ δίνει κάτι τό φιλολογικά ἐπίκαιρο ἀλλά καί μαζί κάτι τό ἐπαγγελματικά δύστροπο κι' ἐπιθετικό. Ἕνα «ὀργισμένος νέος», πραγματικά—ἀκόμα κι' ὅταν συμβαίνει νά εἶναι τριανταπεντάρης καθώς ὁ κ. Τάϋναν — ἔχει ὑποχρέωση ἀπέναντι στόν ἑαυτό του νά καταφέρεται κατά πάντων, νά παριστάνει τό δυναμιτιστή. Ν' ἀφήνει νά ὑποτεθεῖ πώς εἶναι κομιστής νέων, συντριπτικῆς σημασίας ἀξιῶν, πού νά ξαφνιάζουν, νά σκανδαλίζουν. Ἀπό μέρος μου θαρῶ πώς πρέπει νά διαβεβαιώσουμε τόν κ. Τάϋναν ὅτι δέν εἴχαμε καθόλου τήν ἀξίωση, ὅταν ἔπιανε νά γράψει γιά τή χώρα μας, νά βρεῖ ὡραῖα τά πάντα ἤ νά συνθέσει ἕναν ὕμνο ἀπό ἐκείνους τούς συχνά συμβατικούς. Ἡ χώρα αὐτή - ἐδῶ εἶναι χορτάτη ἀπό ὕμνους, ἐγκώμια, καί μάλιστα γραμμένα ἀπό χέρια τόσο δοξασμένα μέσα στούς αἰῶνες, πού ἕνα ἐγκώμιό της μέ τήν ὑπογραφή τοῦ κ. Τάϋναν νά κινδύνευε ν' ἀποτελέσει πλεονασμό. Ὑποπτεύομαι πώς ὁ κ. Τά-

3-53

ὕναν τό μάντεψε, ὁδηγημένος ἀπό τό ἐπαγγελματικό του αἰσθητήριο. Νομίζω, ἔπειτα, πώς δέν πρέπει, παμπάλαιοι ἐμεῖς ἀγωνιστές τοῦ κόσμου τούτου, διδαγμένοι ἀπό τόσα καί τόσα μαθήματα, νά παρασυρθοῦμε σέ μιά ὀργή, πού θά θύμιζε τόν κ. Τάϋναν, καί ν' ἀνταποδώσουμε τήν ἄκριτη ἀποδοκιμασία μέ ἄκριτη ἀποδοκιμασία. Ἐμεῖς ξέρουμε πώς τό νά βρίζει κανένας χῶρες, πατρίδες, εἶναι συχνότατα ἄδικο καί πάντοτε χυδαῖο. Θά περιοριστοῦμε λοιπόν νά θυμίσουμε στόν κ. Τάϋναν μερικά πολύ ἁπλά πράγματα πού αὐτός, ἀπόφοιτος τῆς Ὀξφόρδης, διανοούμενος μέ διεθνῆ προβολή, φαίνεται νά μήν τά ξέρει ἤ νά τά ξεχνάει.

Τί εἶναι ἐκεῖνο πού δίνει στόν κ. Κέννεθ Τάϋναν τή φήμη του μέσα στή σύγχρονη πνευματική ἀσυναρτησία; "Αν ρωτήσετε τόν ἴδιον, πολύ φοβᾶμαι πώς, παρ' ὅλη τήν παρρησία καί τή γενναιότητα τῆς ὀργῆς του, δέν θά σᾶς πεῖ ἐκεῖνο πού ἀσφαλῶς πιστεύει κατά φρένα καί κατά θυμόν: δηλαδή πώς τό κῦρος του τό ὀφείλει στό ἐξαιρετικό του δαιμόνιο, στό ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τάλαντό του. Μέ λύπη μου θά ἐπιχειρήσω νά τόν φέρω κοντήτερα στήν ὡμή πραγματικότητα: Θά τόν πληροφορήσω πώς τήν προβολή του τή χρωστάει στή γλώσσα πού χειρίζεται: μιά γλῶσσα διεθνῆ. "Αν ὁ κ. Τάϋναν δέν ἔγραφε σέ γλῶσσα πού μιλιέται, διαβάζεται στίς πέντε ἠπείρους, ἄν, κατ' ἀναγκαία συνάρτηση, ὁ «'Ομπσέρβερ» δέν κυκλοφοροῦσε στόν ἀριθμό ἀντιτύπων πού κυκλοφορεῖ, ὁ κ. Τάϋναν θά μποροῦσε νά ἔχει ὅσο θέλει δαιμόνιο: Τό ἀνάστημά του θά συναγωνιζόταν ἐπιτυχῶς τό ἀνάστημα τῶν πυγμαίων — πράγμα φυσικά ἄδικο...

❁

Δέν τό λέω αὐτό γιά νά ἐξηγήσω ἔμμεσα καί τό γιατί κρίνεται ἄξιο νά μᾶς σταματήσει σήμερα τό ἄρθρο τοῦ κ. Τάϋναν. Τό λέω γιά νά θυμίσω στόν ἀξιότιμο κριτικό τοῦ «'Ομπσέρβερ» κι' ἀπόφοιτο τῆς 'Οξφόρδης πώς ἡ γλῶσσα πού χειρίζεται ἔχει τή διάδοση αὐτή ἐπειδή κάποτε—καί ὄχι μιά μόνο φορά μέσα σέ τρεῖς χιλιάδες χρόνια—ἕνας λαός ὀλιγάριθμος, μεθυσμένος γιά ἐλευθερία, σ' αὐτήν - ἐδῶ τή μικρή γωνιά τῆς γῆς, ἔδωσε τή μάχη τοῦ Εὐρωπαίου ἀνθρώπου καί τήν κέρδισε. Τό κέρδος στοίχισε πολύ, πάρα πολύ, θάλασσες ἀπό αἷμα, ποταμούς δακρύων, μυριάδες νεκρούς. Εἶναι ἀλήθεια πώς αὐτό εἶχε τό μεγάλο πλεονέκτημα νά ἐξασφαλίσει στήν ἀνθρωπότητα, ἀνάμεσα σ' ἄλλα ἀγαθά, καί τήν ἀδιατάραχτη σήμερα πορουσία στό πνευματικό προσκήνιο τοῦ κ. Κέννεθ Τάϋναν, ἀπό τό βάθρο τοῦ «'Ομπσέρβερ».

'Η χώρα αὐτή δέν ζητάει εὐγνωμοσύνη. Περιφρονεῖ τήν εὐγνωμοσύνη, πού δέν εἶναι παρά στεῖρα κι' ἀνάστροφη, ἀπό τά κάτω πρός τά ἄνω, ἐλεημοσύνη. Οὔτε κάν λέμε πώς μιά χώρα πού προσέφερε στήν ἀνθρωπότητα ὅ,τι προσέφερε ἡ γωνιά αὐτή - ἐδῶ τῆς γῆς, θά εἶχε τό δικαίωμα ν' ἀναπαυθεῖ, ὄχι γιά χίλια ἀλλά γιά δυό χιλιάδες χρόνια. Δέν τό λέμε γιατί, ἁπλούστατα, ἀνάπαυλα καλλιτεχνική δέν ὑπῆρξε. Πῶς λοιπόν! ὁ κ. Τάϋναν μέ τήν εὐρωπαϊκή του παιδεία, δέν ἔχει τίποτα ἀκούσει γιά βυζαντινή ζωγραφική, πού ἡ ἀνακάλυψή της σήμερα, ἡ τόσο καθυστερημένη ἀπό τούς προοδευμένους λαούς, ἀναστατώνει κυριολεχτικά τόν κόσμο; Δέν ἔχει τίποτα ἀκούσει ὁ κ. Τάϋναν γιά βυζαντινή ἀρχιτεκτονική; Θά προσέθετα καί τή θαυμαστή βυζαντινή ὑμνογραφία, καί τό 'Ακριτικό ἔπος, καί τή Δημοτική ποίηση, ἄν δέν συνέβαινε ἡ αὐταρέσκεια τοῦ κ. Τάϋναν νά τοῦ στερεῖ πιθανότατα τό μόνο μέσο γιά νά τά προσεγγίσει: κάποια στοιχεῖα ἑλληνικῆς γλώσσας. Γιατί μόνον ἡ ἄγνοιά τους μπορεῖ νά δικαιολογήσει μιάν ἐτυμηγορία καθώς ἡ δική του—ἄν δικαιολογεῖται τό νά καταδικάζει κανένας ὅ,τι ἀγνοεῖ.

Βέβαια, ἄν διατηροῦσε κάποια ὑπολείμματα ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ὁ κ. Τάϋναν, καί ἄν διέθετε καλλιτεχνική εὐαισθησία ἀντί γιά ἐπαγγελματική ὀργή, δέν θά ἔλεγε πώς ὁ Θεοτοκόπουλος «καταχρηστικά» ὀνομάστηκε 'Ελ Γκρέκο. Θά εἶταν σέ θέση νά ξεκρίνει τήν ἀδιάφευστη βυζαντινή ἑλληνικότητα τοῦ μεγάλου καλλιτέχνη, πού μέ τόν ἀποκαλυπτικό του ὁραματισμό συγκλονίζει αἰσθητικά τή Δυτική 'Αναγέννηση, πάει νά τῆς ἀνατρέψει τήν καθιερωμένη Ἰσορροπία. Ποῦ τή βρίσκει, ἀλήθεια, τήν «καλλιτεχνική στειρότητα» ὁ κ. Τάϋναν; Μήπως στό ὅτι τό Βυζάντιο δέν καλλιέργησε εἰδικά τό Θέατρο, τήν ἐποχή πού ἡ Δύση παρουσίαζε τά πρῶτα της παιδιάστικα θεατρικά ψελλίσματα; 'Αλλά ποιός ποτέ σκέφτηκε νά κατηγορήσει γιά καλλιτεχνική στειρότητα τήν Ἰταλική 'Αναγέννηση ἐπειδή εἶχε Θέατρο ἀσήμαντο, ἑτερόφωτο, μιμητικό τῶν 'Ελλήνων; Καί ποιός ποτέ διανοήθηκε ν' ἀμφισβητήσει τό πνευματικό μεγαλεῖο τῆς 'Αγγλίας ἐπειδή ἡ ἐπίδοση στή Μουσική, ἄς ποῦμε, τῆς πατρίδας τοῦ Σαίξπηρ—καί τοῦ κ. Τάϋναν, ἀλλοίμονο!—μ' ἐξαίρεση ἕναν Πέρσελ, στάθηκε μηδαμινή;

Δέν πρόκειται νά διδάξουμε ἐδῶ 'Ιστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν κύκλων τοῦ πνεύματος, στόν κ. Τάϋναν, πού δέν κατόρθωσε νά τά διδαχτεῖ στήν 'Οξφόρδη. Κατανοοῦμε ἀπόλυτα τήν ἀνάγκη του νά ξιππάσει, νά προκαλέσει, γιά νά κρατηθεῖ στό βάθρο τῆς ἐπικαιρότητας πού ἔχει κατακτήσει μέ τό ὕφος αὐτό τοῦ ταραξία, ἕνα ὕφος μέ τόση πέραση στόν σημερινό κόσμο, τόν ξεχαρβαλωμένο, τόν ἠθικά ξετιναγμένο, καί πού μαστίζεται ἀπό τή δίψα γιά δυνατά διεγερτικά. Μέ τίς ἰδέες τοῦ κ. Τάϋναν στόν καθαρῶς θεατρικό τομέα, θ' ἀσχοληθοῦμε σέ ἄλλο ἄρθρο, κατοπινό, γιατί μᾶς διασκεδάζουν. Ξαναγυρίζουμε ὅμως τώρα, γιά μιά μόνο στιγμή, στό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ ἄρθρου του ὅπου εἰρωνεύεται τό πατριωτικό πάθος τῆς ξεναγοῦ του. Τόν πληροφοροῦμε πώς δίχως αὐτό τό πάθος, δίχως αὐτό τό φρόνημα, οὔτε ὁ τόπος αὐτός - ἐδῶ θά εἶχε τή δύναμη νά σταματάει μέ τό στῆθος του, ἐπί γενεές γενεῶν, τ' ἀπανωτά κύματα τῶν βαρβάρων, οὔτε θά ἔδινε τά μαθήματα ἐλευθερίας πού ἔχει δώσει, ὡς χτές ἀκόμα, στόν κόσμο, οὔτε ὁ κ. Τάϋναν θά εἶχε σήμερα τήν ἐξουσία νά γράφει ὅ,τι γράφει. Στήν καλλίτερη περίπτωση, θά εἶταν ὁ ταπεινός κι' ἀνάυδος λιβανιστής κάποιου 'Ασιάτη σατράπη.

'Αλλά αὐτά τά πασίγνωστα θά ἔπρεπε μόνος του νά τά ἔχει συλλογιστεῖ ὁ κ. Κέννεθ Τάϋναν, ἄν δέν εἶταν τόσο ἐπαγγελματικά νέος καί τόσο ἐπαγγελματικά ὀργισμένος πού νά ξεχνάει καί τήν οὐμανιστική του καταγωγή, καί τή στοιχειώδη λογική, καί τήν ἱστορική πραγματικότητα.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 18 Ἰουλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΙ ΑΝΤΑΡΣΙΕΣ ΤΟΥ κ. ΤΑΫ'ΝΑΝ

3-54

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Στό ἄρθρο του πού σχολιάσαμε τήν περασμένη Τετάρτη ὁ κ. Κέννεθ Τάϋναν, θεατρικός κριτικός τοῦ «Ὀμπσέρβερ», κάνει μιά πολύ σημαντική παρατήρηση. Ἀναφέρεται στήν ἐμπειρία του ἀπό τίς δύο παραστάσεις τῆς Ἐπιδαύρου πού παρακολούθησε καί λέει ὅτι, καθώς καθόταν στήν εἰκοστή σειρά, λυπόταν ἐκείνους πού κάθονταν εἴκοσι σειρές πιό πίσω. Δέν ἐξηγεῖ τό γιατί, ἀλλά τό καταλαβαίνουμε, ἰδίως ἅμα συσχετίσουμε τό σημεῖο αὐτό τοῦ ἄρθρου του μέ κάποιες παρατηρήσεις του στό θεατρικό Συνέδριο: Στά πολύ μεγάλα θέατρα, καθώς τῆς Ἐπιδαύρου, εἴτε ἀρχαῖα εἶναι, εἴτε νέα, τίθεται αὐτομάτως τό πρόβλημα τῆς ὁρατότητας. Δέν ἀρκεῖ νά διακρίνει ὁ θεατής τόν ἠθοποιό σάν σχῆμα ἀνθρώπινο. Πρέπει καί νά τόν βλέπει νά παίζει, νά ξεκρίνει τά χαρακτηριστικά του. Πῶς λοιπόν θά ἔχουμε θέατρο γιά τό εὐρύ κοινό—εἴταν τό θέμα τοῦ Συνεδρίου—ὅταν τό κοινό αὐτό δέν θά μπορεῖ νά βλέπει;

Ἡ παρατήρηση, ἄν καί πολύ ἁπλή, δέν εἶναι ἄστοχη στή βάση της· ἀπόδειξη ὅτι, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, οἱ ἀρχαιολόγοι δέν εἶναι βέβαιοι πῶς τό θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου προοριζόταν ἀρχικά γιά παραστάσεις. Μπορεῖ καί νά προοριζόταν γιά ἄλλες ἐκδηλώσεις, θρησκευτικές πομπές, συναυλίες, λαϊκές συγκεντρώσεις μεγάλης κλίμακας, ὅπως αὐτές πού ὀργανώνουν σήμερα, καί ὀργάνωναν ἰδιαίτερα στή μεσοπολεμική περίοδο, τά ὁλοκληρωτικά κράτη. Ἕνα μόνο παρετήρησα μέ πολύ ἀπορία στίς ἐλάχιστες συνεδριάσεις τοῦ Συνεδρίου ὅπου παρευρέθηκα: Ὅτι κανένας ἀπό τούς κυρίους συνέδρους πού συζητοῦσαν αὐτό τό θέμα, δέν θυμήθηκε πῶς στό ἀρχαῖο ἑλληνικό θέατρο ὁ ὑποκριτής εἴταν ἐφοδιασμένος μέ εἰδικά ἐξαρτήματα—τή «σκευή»—πού μεγάλωναν τόσο τό φυσικό του ἀνάστημα ὅσο καί τή φωνή του. Τά προσωπεῖα, οἱ κόθορνοι, οἱ ὄγκοι, αὐτή τήν ἀποστολή εἶχαν. Ὄχι μόνον αὐτή: Εἶχαν καί μιάν ἄλλη ἀποστολή, μυστική, πού εἶναι συναρτημένη μέ τή βαθύτερη αἰσθητική τοῦ ἀρχαίου θεάτρου—ἀλλά αὐτήν δέν εἴχαμε τήν ἀξίωση νά τή μαντέψουν οἱ ξένοι σύνεδροι, οἱ τόσο ὀργανικά ξένοι, ὅπως ἀποδείχτηκε, στό ὅλο φαινόμενο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου.

Ὁ Χορός εἶναι ἀδιάφορο ἄν θά ξεχωρίζει φυσιογνωμικά, σάν ἐπί μέρους ἄτομα, γιατί ὁ Χορός δέν ἔχει ἀτομική ὕπαρξη. Εἶναι ἀπρόσωπος κι' ἐνιαῖος, ὑπάρχει σά σύνολο, μέ τό τραγούδι του, μέ τίς κινήσεις του, μέ τούς σχηματισμούς του. Αὐτό, μᾶς ὁδηγεῖ στήν οὐσιαστική παρατήρηση τοῦ κ. Τάϋναν: «Παρατήρησα—γράφει—πῶς μόνον ὁ Χορός χρησιμοποιοῦσε τό πρῶτο ἐπίπεδο τῆς σκηνῆς. Κάτι σά μαγνητική ἕλξη κρατοῦσε πίσω τούς ἠθοποιούς, ἔτσι πού ὅλοι οἱ θεατές νά βλέπουν τά πρόσωπά τους. Αὐτό ἐδραιώνει τήν ὑποψία μου πῶς ὁ τύπος τῆς σκη-

3-55

νῆς μέ προσκήνιο (ἐννοεῖ τόν λεγόμενο «ἰταλικό τύπο» θεάτρου, πού εἶναι ὁ γνωστός μας, ὁ καθιερωμένος γιά τά χειμερινά θέατρα) ἤ τουλάχιστον μιά σκηνή πού νά τραβάει μιάν ἴσια γραμμή ἀνάμεσα στόν ἑρμηνευτή καί τό ἀκροατήριο, ἀπευθύνεται σέ κάτι βαθειά ριζωμένο στήν ψυχολογία τοῦ θεάτρου». Καί ἐπιλέγει ὁ κ. Τάϋναν: «Γενικά, ἀμφιβάλλω ἄν ἔχουμε πολλά νά μάθουμε ἀπό τό ἑλληνικό θέατρο στήν τωρινή του ἀναγεννητική φάση».

Δέν φαντάζομαι νά κάλεσε ἐδῶ κανείς τόν κ. Τάϋναν, ἤ ὁποιονδήποτε ἄλλον, γιά νά τόν διδάξει. Ὅσον ἀφορᾶ τόν ἴδιον ὅμως, εἶναι λυπηρό πού δέν ἐπωφελήθηκε ἀπό τά προβλήματα ἀκριβῶς πού θέτει τό ἀρχαῖο θέατρο, τόσο σάν οἰκοδόμημα ὅσο καί σάν κείμενο, ὅταν χρησιμοποιεῖται σήμερα. Ἕνας ἄλλος ἄνπος ἀπό τόν κ. Τάϋναν τοῦ θεάτρου —καί ἐδῶ ἀκριβῶς φαίνεται ὁ τεχνικός, ἀλλά κι' ὁ ποιητής—θά κοίταζε νά μελετήσει τό φαινόμενο, ν' ἀναζητήσει ἐξηγήσεις, λύσεις, νά ἐμβαθύνει [illegible] προβλήματα. Θά κοίταζε νά μ[illegible] ὅτο, πρῶτα τό στοιχειῶδες: ὅτι πραγματικά ὁ ἀρχαῖος ὑποκριτής βρισκόταν π ί σ ω ἀπό τήν ἴσια γραμμή πού ζητάει ὁ κ. Τάϋναν, ἀπάνω σ' ἕνα εἰδικό καί ὑψωμένο οἰκοδόμημα, πού εἶταν ἡ σκηνή, ὥστε νά τόν βλέπουν ὅλοι οἱ θεατές —ἀκριβῶς ὅπως τό θέλει ὁ κ. Τάϋναν. Δέν κατέβαινε καί δέν προχωροῦσε στήν ὀρχήστρα, τήν προορισμένη γιά τό Χορό. Ὥστε καί ἡ ἴσια γραμμή ὑπῆρχε, καί ἡ παρουσία τῆς ὀρχήστρας—αὐτό εἶναι τό κεφαλαιῶδες, πού θά μποροῦσε νά ἔχει διδαχτεῖ ὁ κ. Τάϋναν ἄν δέν εἶχε τόσο εἰκονοκλαστική προκατάληψη— δημιουργοῦσε ἕ ν α ν ἄ λ λ ο χ ῶ ρ ο, πού ἐξέφραζε μιάν ἄλλη ἐσωτερική οἰκονομία κι' αἰσθητική, βαθύτερη, πνευματικότερη ἀπό τοῦ νεώτερου ρεαλιστικοῦ θεάτρου μέ τούς δύο του ἁπλοϊκά ἀντικρυστούς χώρους, πού εἶναι καθώς τό κάδρο κι' ὁ θεατής του, ἡ φωτογραφία κι' αὐτός πού τήν κοιτάζει.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στό θέατρο «γιά τό εὐρύ κοινό». Εἶναι ἀξιοσημείωτο καί πάλι ὅτι κανένας ἀπό τούς συνέδρους πού πρωταγωνίστησαν—γιατί εἶταν καί οἱ σιωπηλοί, οἱ στοχαστικότεροι ἴσως—δέν φάνηκε νά ὑποπτεύθηκε μιάν οὐσιαστική ἀλήθεια: Πῶς ὁ συσχετισμός μεγάλης αἴθουσας καί λαϊκοῦ ἔργου μπορεῖ καί νά εἶναι ἐξωτερικός, μηχανικός. Ἄν συγκεντρώσουμε μιά βραδιά σ' ἕνα θέατρο δέκα χιλιάδων θέσεων, ἤ στό θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου ἄς ποῦμε, ὅλους τούς ἀριστοκράτες μιᾶς μεγάλης χώρας ἤ καί ὅλες τίς βασιλικές Αὐλές τοῦ κόσμου, δέν σημαίνει πώς τό ἔργο πού θά παίξουμε ἐκεῖ θά εἶναι λαϊκό θέατρο! Θά πρόκειται γιά θέατρο αὐλικό, ἀριστοκρατικό, ὅσο καί τό ἰταλικό λόγιο θέατρο τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, ἤ τοῦ ΙΗ' ἀγγλικοῦ. Ἀντίθετα: μπορεῖ σέ μιάν αἰθουσούλα τριακοσίων μόνο θέσεων νά δημιουργήσουμε λαϊκό θέατρο: Μέ τό ἔργο πού θά παίξετε, μέ τό βεληνεκές του, μέ τήν ἀνταπόκριση πού θά βρῆτε στό κοινό. Κανένας ἀπό τούς λαλίστατους συνέδρους δέν θέλησε ν' ἀντιληφθεῖ πώς τό λαϊκό θέατρο εἶναι πρόβλημα οὐσίας καί ὄχι τύπου. Θέμα, προπάντων, συσχετισμοῦ στενοῦ μέ τήν ποιότητα. Γιατί διαφορετικά, κάθε φορά πού ἔχουμε ἐμπορική ἐπιτυχία, φτηνό θέατρο, ἔχουμε καί λύση τοῦ προβλήματος λαϊκό θέατρο. Λάθος!

Τό ἀρχαῖο ἑλληνικό Δρᾶμα εἶχε λύσει αὐτό τό πρόβλημα—νά τό μάθημα πού ἔχασαν οἱ ξένοι σύνεδροι καί ὁ κ. Τάϋναν ἰδιαίτερα, κι' ἄς ἀποφαίνεται τώρα ἀπό τό ὕψος τοῦ «Ὀμπσέρβερ». Τό ἔχασε γιατί πολύ φοβᾶμαι πώς ἦρθε προδιατεθειμένος νά τό χάσει. Νά μή φανεῖ πώς τοῦ ἀπομένει κάτι νά διδαχτεῖ, κάτι νά σκεφτεῖ, κάτι ν' ἀναγνωρίσει. Εἶναι ἡ ἔπαρση τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει ἀποφασίσει νά εἶναι ὁπωσδήποτε ἀντάρτης, κομιστής νέων ἀξιῶν, χωρίς νά ἔχει καθήσει πρίν νά σκεφτεῖ ἄν κομίζει πραγματικά νέες ἀξίες καί ποιές ἀκριβῶς. Πολύ φοβᾶμαι ὅτι σέ τοῦτο ὁ κ. Κέννεθ Τάϋναν ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικό τύπο μιᾶς γενιᾶς ἀποφασισμένης νά διορθώσει τόν κόσμο—πράγμα ἀξιέπαινο—ἀρχίζοντας ὅμως ἀπό τήν ἄρνηση, τήν ἀντίρρηση, τό σαρκαστικό καί τήν αὐθάδεια. Ὁ κόσμος χρειάζεται, πραγματικά, διόρθωση, μόνον ὅμως ἐκεῖνος ἔχει πιθανότητες νά τό πετύχει πού θά ἐμβαθύνει στά διδάγματα τῆς ἀποκτημένης πείρας, δηλαδή πού θ' ἀξιοποιήσει τήν παράδοση, κι' ὄχι αὐτός πού θά τήν ἀρνηθεῖ γιά νά πρωτοτυπήσει.

Τελειώνοντας τό περιλάλητο—δηλαδή, ἐδῶ πού τά λέμε, τό ὑπερτιμημένο—ἄρθρο του ὁ κ. Τάϋναν παρατηρεῖ ὅτι «σάν ἀκροατήριο χάσαμε τήν ἀθωότητά μας. Ὅταν ἡ Ἑλένη κι' ὁ Μενέλαος ξανάσμιξαν ὕστερα ἀπό 17 χρόνια, στήν Ἐπίδαυρο 14.000 ἄνθρωποι ξέσπασαν σέ αὐθόρμητα χειροκροτήματα. Ἡ χαρά τους εἶχε ἠθικά ἐλατήρια κι' ἔδειχνε μιάν ἁπλή, ὁλόψυχη ἐπιδοκιμασία τῆς συζυγικῆς συμφιλιώσεως. Αὐτή ἡ ἁπλότητα, αὐτή ἡ ἁπλοϊκή ἀκεραιότητα τῆς ἀντιδράσεως εἶναι κάτι πού δέν μποροῦμε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά τό συλλάβουμε. Ἀναφέρω ἕνα γεγονός, χωρίς νοσταλγία καί χωρίς λύπη». Ὅταν κανένας ἀναφέρει τέτοια γεγονότα χωρίς νοσταλγία καί χωρίς λύπη, αὐτό θά πεῖ πώς εἶναι ἀνίκανος καί νά ἐρευνήσει τ' ἀντίστοιχα μεγάλα προβλήματα. Ἀνίκανος νά λύσει τό κεντρικό πρόβλημα τοῦ Θεάτρου. Ἀνίκανος νά διδαχτεῖ ἀπό τά ἐρωτήματα τῆς ζωῆς. Ἀνίκανος νά οἰκοδομήσει ἕναν κόσμο, ἀφοῦ πιά θά ἔχει ἀρνηθεῖ, μέ τρόπο στεῖρο, τίς ἀξίες καί τά ἐπιτεύγματα τοῦ παλαιοῦ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 25 Ἰουλίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΕΜΙΕΡΑ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΦΟΡΝΤ

3-56

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ διακεκριμένος συγγραφεύς, κριτικός καί τακτικός συνεργάτης τοῦ «Βήματος» κ. Ἄγγελος Τερζάκης παρέμεινεν ἐπί εἰκοσαήμερον εἰς Ἀγγλίαν ὡς φιλοξενούμενος τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Λονδίνου, μέ τήν εὐκαιρίαν δέ ταύτην παρηκολούθησε ποικίλας ἐκδηλώσεις τῆς βρεττανικῆς ζωῆς καί ἦλθεν εἰς ἐπαφήν μέ προσωπικότητας τοῦ πνευματικοῦ, καλλιτεχνικοῦ καί πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἀγγλίας. Τάς ἐντυπώσεις του ἀπό τό γοργόν, ἀλλά πλήρες ἀπό ἐνδιαφερούσας ἐναλλαγάς ταξίδιόν του ὁ διακεκριμένος συνεργάτης μας θά δώση εἰς σειράν ἄρθρων τό πρῶτον τῶν ὁποίων — κατά σχῆμα πρωθύστερον, λόγω ἐπικαιρότητος, ὡς γράφει καί ὁ ἴδιος, — παρέχομεν κατωτέρω:

Τό ταξίδι αὐτό στήν Ἀγγλία, δέν πειράζει, ἄς τό ἀρχίσουμε μέ τρόπο πρωθύστερο. Δέν ξέρω ἄλλωστε ἄν εἶναι τρόπος πρωθύστερος τό ν' ἀρχίζει κανένας, προκειμένου γιά τήν Ἀγγλία, ἀπό τόν Σαίξπηρ. Τύχαμε στό Στράτφορντ-ὄν-Ἄϊηδον μιά

Ἡ Βανέσσα Ρεντγκραίηβ καί ὁ Ἔρικ Πόρτερ στόν «Κυμβελῖνο» τοῦ Σαίξπηρ, εἰς Στράτφορντ

μέρα πρίν ἀπό τήν πρεμιέρα τοῦ «Κυμβελίνου». Πρεμιέρα στό Στράτφορντ εἶναι γεγονός σημαντικό. Πῶς ν' ἀντισταθοῦμε στόν πειρασμό νά ξαναγυρίσουμε ἐκεῖ ἀπό τό Κόβεντρυ, ὅπου θά περνούσαμε τή νύχτα; Ἡ ἀπόσταση εἶναι κάπου τρία τέταρτα τῆς ὥρας μέ τ' αὐτοκίνητο. Ξανακάνουμε λοιπόν τό δρόμο τοῦ γυρισμοῦ πολύ πρόθυμα, ἀφοῦ μάλιστα μιά μικρή παρέκκλιση μᾶς δίνει τήν εὐκαιρία νά περάσουμε καί μισή μέρα στό Μπέρμινγκαμ. Ὅλες αὐτές οἱ πολιτεῖες, μικρές καί μεγάλες, βιομηχανικές ἤ τουριστικές, γνωστές καί ἄγνωστες, ἔχουν ἕνα κοινό γνώρισμα: τό θέλγητρο. Εἶναι ἡ θλάστηση, ἡ ἀμάραντη ἀγγλική χλόη, ἡ φυλλωσιά, τό δάσος καί τό λιβάδι, τά προάστια τά χωμένα στό τουφωτό, χλωρό τους λίκνο, τά «κότεϊτζ» τά σπαρμένα ἀνάμεσα στά πολύχρωμα δέντρα, πίσω ἀπό τριανταφυλλιές ἀνθισμένες, κάτω ἀπό ἕναν οὐρανό σά θαμπό μαργαριτάρι, μέσα σέ μιάν ἁπαλή, ἄχνινη, ἐχέμυθη βροχή.

Τό Στράτφορντ πανηγυρίζει, φυσικά. Κόσμος, περιηγητές, προσκυνητές, χαζοί, παιδαρέλια καί τῶν δύο φύλων, ὅλων τῶν φυλῶν, ἕνα πλῆθος πολύχρωμο. Εἶναι σάν σημαιοστολισμένη μέ τήν ποικιλία του ἡ μικρή πολιτεία. Τά θαυμαστά της σέ γραφικότητα στοιχεῖα, τό παλιό, ἐλισαβετιανό ὕφος, οἱ ρυθμοί τῶν σπιτιῶν, ἡ διάχυτη γύρω ἀναπόληση, εἶναι ἀλήθεια πώς πᾶνε νά γίνουν κάπως σκηνογραφία. Πρόκειται γιά τήν περίφημη πιά, μεταδοτική σ' ὅλα τά γεωγραφικά πλάτη, «τουριστική ἀξιοποίηση». Φαντάζομαι πώς θά ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού, ἐπηρεασμένοι ἀπό τή σκηνοθετημένη τελειότητα τοῦ Στράτφορντ, θ' ἀρχίζουν ν' ἀμφιβάλλουν γιά τήν ὕπαρξη τοῦ Σαίξπηρ. Τ' αὐτί μου πῆρε κάπου μιά τέτοια περίπου συζήτηση. Εἶναι ἡ τιμωρία πού περιέχεται, κατά μοιραία ἀναγκαιότητα, στό ἐκμεταλλευτικό πνεῦμα. Ψευτίζει ἐκεῖνο πού σκόπευε νά κάνει ἐλκυστικό.

Στό θέατρο, ἀπόψε, ἡ Ἀγγλία παρίσταται μέ τά καλά της. Κόσμος ὑπέρκομψος, κυρίες ἐξωτικές, μέ τά βραδινά τους, ἡ ἐπίσημη κριτική σύμπασα, τζέντλεμεν μέ τά σμόκιν τους, μαῦρα ἤ μπλέ σκοῦρα,—ἀλλά καί πουλοβεριά, καί σακκάκι σταχτί, καί ὅλες οἱ ποικιλίες τῆς δημοκρατίας. Πλεονάζει ὡστόσο συντριπτικά τό ἐπίσημο ντύσιμο, τουλάχιστον στήν πλατεῖα. Ἕνα χαρακτηριστικό σημάδι εἶναι ἡ κατά μεγίστη πλειοψηφία ἀγγλική σύνθεση τοῦ κοινοῦ. Θά περίμενε κανένας κάτι διεθνές, παρδαλό σέ γλῶσσες καί φυσιογνωμίες. Ὄχι· εἶναι ἀγγλικό, ἐθνικό, στέρεο, κι' αὐτό ἔχει κάτι τό συγκινητικό: Ἡ Ἀγγλία ἦρθε ἀπό τίς τέσσερες ἄκριές της νά χαιρετίσει τόν ἐθνικό δραματικό ποιητή της.

Ἐδῶ, ἄς προσθέσουμε σάν παρένθεση μιάν εἴδηση πού δέν ἔχει ἀκόμα δοθεῖ μέ τρόπο ἐπίσημο. Εἶναι σχετική μέ τό ἱδρυόμενο τέλος Ἐθνικό Θέα-

3-57

τρο τῆς πατρίδας τοῦ Σαίξπηρ. Τήν ἀποσπάσαμε μέ μιά παραπειστική ἐρώτηση πού κάναμε σέ κάποιο γεῦμα μέ ἁρμόδια πρόσωπα: Διευθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου τῆς Ἀγγλίας θά εἶναι ὁ Λῶρενς Ὀλίβιερ.

Αὐλαία ἀπόψε δέν ὑπάρχει. Ὁ Γάλλος σκηνογράφος Ρενέ Ἀλλιό, πού τοῦ ἔχουν ἐμπιστευτεῖ τή σκηνογραφία τοῦ «Κυμβελίνου», θέλησε νά πρωτοτυπήσει· κι' ἐπειδή ἡ κατάργηση τῆς αὐλαίας δέν εἶναι πιά καί τόσο πρωτότυπη, ἔπιασε κι' ἔφτιαξε μιά σκηνογραφία πού εἶναι, ἁπλούστατα, ἀπουσία σκηνογραφίας. Ἡ σκηνή, ἀνοιχτή, ἔχει ντυθεῖ σ' ὅλες τίς διαστάσεις της μ' ἕνα εἶδος καναπελίκι. Ἡ ἔλλειψη αὐτή κάθε ὑποβολῆς φτάνει τά ὅρια τοῦ ἀξιοθαύμαστου—ἀπό τήν ἀνάποδη. Νομίζαμε πώς θά ὑπέβαλλαν τουλάχιστον οἱ φωτισμοί, οἱ πιθανότατα χρωματιστοί. Ὄχι: οὐδέτερους τούς θέλησε κι' αὐτούς ὁ καλλιτέχνης, γιά νά προβληθεῖ ὁ λόγος. Μόνο κάτι βαριά, πελώρια μετάλλινα σχήματα, μέ συμβολικό περιεχόμενο, ἀνεβοκατεβαίνουν κρεμασμένα ἀπό τή σχάρα τῆς σκηνῆς καί ὑποδηλώνουν τίς ἀλλαγές τόπου. Αὐτοί οἱ μπρεχτικοί ριζοσπαστισμοί ἔχουν ἕνα κακό: Σέ βάζουν νά ψάχνεις μέ τό μυαλό νά βρεῖς τί θέλουν νά ποῦν. Τό βρίσκεις, ἀλλά ἡ μαγεία ἔχει πετάξει στό μεταξύ, «καθ' ὁδόν». Ἡ πρόθεση τοῦ Ἀλλιό—καί τοῦ σκηνοθέτη φυσικά, τοῦ Οὐίλλιαμ Γκάσκιλ,—εἶτανε ν' ἀποδώσουν τό πρωτόγονο, τό βάρβαρο πού ὑπάρχει στό ἔργο. Τό ἔκαναν ὀπτικά αἰσθητό, ἀλλά καί δίχως πολλή γοητεία, ὅπως θά ταίριαζε στό παραμῦθι πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ «Κυμβελίνου».

Δέν χρειαζόταν ἄλλωστε καί τόσο, θαρῶ. Ὁ «Κυμβελῖνος» ἔχει ὅ,τι χρειάζεται γιά νά πείσει πώς εἶναι ἔργο ὄχι πρώτης γραμμῆς, ἕνα συνονθύλευμα μύθων, θεμάτων, προσώπων, ὅπου ἡ μεγαλοφυΐα, σάν κουρασμένη πιά, ἤ σάν ἀδιάφορη, ἔριξε ἐδῶ-ἐκεῖ μερικές ἀναλαμπές ζεστές ἤ δροσερές. Μᾶς τό κάνουν ἀπόψε αἰσθητό δυό ἔξοχες παρουσίες: Τῆς νεαρῆς Βανέσσα Ρεντγκραίηβ, κόρης τοῦ μεγάλου ἠθοποιοῦ Μάϊκαλ Ρεντγκραίηβ, καί τοῦ Ἔρικ Πόρτερ. Χάρη σ' αὐτούς τούς δυό, ἀγγίξαμε μιά διάσταση τοῦ Θεάτρου πού ἡ ρουτίνα πάει νά μᾶς τήν κάνει συνήθως ἀνεπίτευκτη. Κάτι περισσότερο: νά ξεχάσουμε πώς εἶναι ἡ μόνη δικαίωσή του.

Ἡ Ἰμογένη τῆς Βανέσσα Ρεντγκραίηβ εἶναι ἡ ποίηση προσωποποιημένη. Κοπέλλα εἰκοσιτριῶν χρονῶν, ψηλόλιγνη, πανέμορφη, κατάξανθη, γαλανή, μέ μιάν ἐξαίσια ἁρμονία στίς κινήσεις της, χάρη δροσερή σέ κάθε της στιγμή, θά μείνει πιθανότατα—ὅπως τό παρατηρεῖ τ' ἄλλο πρωΐ, πολύ σωστά, ὁ Τρούϊν, ὁ κριτικός τοῦ ἐγκυρότατου «Μπέρμινγκαμ Πόστ»—ἡ Ἰμογένη τῆς γενιᾶς της. Ἂς σημειωθεῖ πώς εἶναι, καθώς μαθαίνω, ὁ τρίτος μόλις σαιξπηρικός ρόλος της. Οἱ δυό προηγούμενοι εἶταν ἡ Κατερίνα στό «Ἡμέρωμα τῆς στρίγγλας» καί ἡ Ροζαλίντα τοῦ «Ὅπως ἀγαπᾶτε».

Καί πῶς γίνονται πιστευτά ἔτσι αὐτά τά πλάσματα τοῦ Σαίξπηρ, τά πλασμένα ἀπό ὄνειρο, ἀτόφια ποίηση, ὅταν παίζονται ἀπό ὄντα τόσο προικισμένα! Ξεχνάει κανένας καί συγχωρεῖ ὅλες τίς βαρβαρότητες τοῦ «Κυμβελίνου» μόνο καί μόνο γιατί περιέχει, σά θήκη χοντροφτιαγμένη, πρωτόγονη, τοῦτο - ἐδῶ τό διαμάντι μέ τίς δροσερές φωτιές του. Ἡ ἐναλλαγή τοῦ πάθους καί τῆς παρθενικότητας στήν Ἰμογένη τῆς Βανέσσα Ρεντγκραίηβ, συναρπάζει, ὅπως καί ἡ μετάβασή της ἀπό τή θέση τῆς βασιλοπούλας στήν κατάσταση τοῦ νεαροῦ ἀγοριοῦ πού ναυάγησε μέσα στήν ἀγκαλιά τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Ὑποδειγματικός ὁ Ἰάκειμος τοῦ Ἔρικ Πόρτμαν. Ἀμφιβάλλω ἄν ἔχω ἄλλοτε ποτέ ἰδεῖ ἠθοποιό νά χαρακτηρίζει ἕνα πρόσωπο μέ τόση ἄνεση, ἀφρόντιστο σχεδόν τρόπο, ἀλλά καί τόσο ἀνάγλυφα. Ὁλάκερη ἡ Ἀναγέννηση, μέ τόν κυνισμό της, τό μεθύσι της γιά ζωή, ἡδονή, τόν ἀνησυχητικό της ἀναβρασμό, ἀναζοῦν σ' αὐτήν - ἐδῶ τήν παλλόμενη προσωπογραφία. Καί πίσω ἀπό τή φαινομενική ἀφροντισιά, πόση συμπύκνωση, πόση ἰσορροπία στήν ποσολογία τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τή μορφή, πόσο τελειοποιημένη τεχνική! Νά ἕνας Ἰάκειμος πού θά τόν θυμόμαστε.

❁

Πολύ λιγότερο μποροῦμε νά ἐπικροτήσουμε τόν Κυμβελῖνο τοῦ Τόμ Φλέμινγκ ἤ τή βασίλισσα τῆς Πάσιενς Κόλλιερ. Μήν ξεχνᾶμε πώς ἡ θέση τοῦ πρώτου εἶναι ἀχάριστη· ὅσο γιά τή δεύτερη, δέν τήν ἐξυπηρετεῖ οὔτε κάν ἡ ἔνταση τῆς φωνῆς της, στή μοναδική στιγμή πού αὐτό τῆς χρειάζεται. Ἀντίθετα: λαμπρός Λεονάτος εἶναι ὁ Πάτρικ Ἄλλεν, μέ μέσα ὄχι μόνο φωνητικά. Ὅσο γιά τόν Κλότεν τοῦ Κλάϊδ Σουΐφτ, αὐτός ἀξιώνεται μ' ἕνα χειροκρότημα πυκνό, στή μέση τοῦ ἔργου, δικαιολογημένο ἄλλωστε. Ἄν καί μέ τρόπο κάπως ὑπογραμμισμένο, πετυχαίνει μιά σύνθεση γραφικότατη ἑνός προσώπου ἀνάμεσα στήν ἰταμή μωρία καί στήν ἐκφύλιση.

Ὅσα κι' ἄν γράφουμε ἐδῶ γιά μιά παράσταση πού δέν θά τήν ἰδεῖ ὁ ἀναγνώστης, χρέος δικαιοσύνης ἐπιβάλλει νά μήν παραλείψουμε τόν εὐγενικό Μπελάριο τοῦ Πώλ Χάρντγουϊκ καί τόν ζεστά γραφικό Πιζάνιο τοῦ Τόνυ Τσέρτς. Γενικά, μέ ἀποχρωσιακές μόνον ἀδυναμίες, ὁ «Κυμβελῖνος» ὑπηρετεῖται ἀπό ἕνα σύνολο πολύ προικισμένο. Ἄλλο εἶναι τό θέμα τῆς συμβολῆς τοῦ σκηνοθέτη: Φανερώνει προσωπικότητα, φαντασία, ἀλλά καί κάτι περίεργες διολισθήσεις πρός τήν ἔλλειψη αἰσθητικῆς ἰσορροπίας. Ἡ μάχη τοῦ τελευταίου μέρους, λόγου χάρη, ἡ στυλιζαρισμένη σέ ὕφος μπαλλέτου περίπου, μ' ὅλο πού χειροκροτεῖται—σάν ἐπινόηση ὑποθέτω, ἤ σάν λύση, — ἀφήνει πολλές ἀμφιβολίες γιά τή δραματική της σοβαρότητα. Ἀκόμα πιό χαρακτηριστικό δεῖγμα ἀνισότητας εἶναι ἡ σκηνή τῶν δραμάτων τοῦ Λεονάτου. Ὁ σκηνοθέτης τόν ἔχει κλείσει σ' ἕνα κλουβί κατάλληλο γιά κότα, πού τό ἀνυψώνει λίγο ἕνα παλαμάρι κρεμασμένο στή μέση τῆς σκηνῆς. Ἡ ἀργή ὅμως περιστροφή τοῦ δίσκου της, μέ τά φαντάσματα πού λικνίζονται ἐλαφρά, ρυθμικά, καθώς ἔρχονται γύρω, δίνει μιά θαυμαστή ἐντύπωση: Εἶναι σάμπως νά τά φέρνει καί νά τά παίρνει ὁ ἀέρας. Ἔχουμε ἐδῶ ἕνα τεχνικό εὕρημα μέ ποιητική προέκταση — τό ὡραιότερο τῆς βραδιᾶς.

Ἡ παράσταση τελειώνει στίς δέκα — τρεισήμισι ὧρες διάρκεια—κι' ὅταν βγαίνουμε ἔξω βρίσκουμε νά μᾶς περιμένει ἕνα σούρουπο μακρόσυρτο, ἀπολησμονημένο, τό ἀτέλειωτο σούρουπο τοῦ βορρᾶ. Ὁ ἀέρας ἔχει ἀκινητήσει νοτισμένος, στή λίμνη γλυστρᾶνε οἱ κύκνοι καμαρωτοί, ἀποσταλμένοι αἰνιγματικοί, ἄλλου κόσμου. Παίρνουμε τό δρόμο γιά τό Κόβεντρυ ἀνάμεσα σέ φυλλωσιές ἀνεξάντλητες, δέντρα πού τινάζονται φουντωτά, σέ ὕψος. Λίγο - λίγο, στή σκιά πού κατεβαίνει, παραχώνονται τά σκόρπια ἐξοχικά σπίτια, μέ τά φῶτα τους σβηστά, παραθυρόφυλλα ὑπνωμένα. Ὅμως κάθε τόσο, μέσα στή βαθυγάλανη νύχτα, ἀναδύονται δεξιά - ζερβά τῆς δημοσιᾶς πολιτεῖες δουβές, σά στοιχειωμένες, κῆποι μέ τριαντάφυλλα πνιγμένα στόν ἴσκιο, πού φεύγουν πίσω, σβήνονται. Καί ἡ καρδιά τοῦ μεσογειακοῦ διαβάτη σφίγγεται τότε ἀπό τό παράξενο τοῦτο αἴσθημα μιᾶς διάχυτης ἐρημιᾶς, ἑνός κόσμου κλεισμένου στό μακρινό του τό μυστήριο, πού ἔχει ντυθεῖ τήν καταχνιά καί τήν φιχάλα, κι' ἀποτραβιέται, λύνει ἀδιάκοπα γύρω, σά γιά νά σοῦ θυμίσει πώς ὅλα εἶναι παιχνίδι τῆς φαντασίας, οὐσία ἴδια μέ τοῦ ὀνείρου, καθώς θέλεγε κι' ὁ ποιητής τοῦ Στράτφορντ, τῆς Ἀγγλίας, τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀγιάτρευτης θνητῆς ψυχῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Κυριακή 29 Ἰουλίου 1962

3-58

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΕΠΕΙΤ' ΑΠΟ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΓΓΛΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ

Ἐντυπώσεις τοῦ συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δεκαπέντε χρόνια! Τόσα ἀκριβῶς εἴχαμε νά ἰδοῦμε τήν Ἀγγλία, καί ὁ διασκελισμός αὐτός μέσα στό Χρόνο παίρνει τώρα ἕνα ἀπροσδόκητο νόημα, γίνεται χρήσιμος καί παραστατικός. Δέν θά μᾶς παρασύρει σέ ὑποκειμενικές ἀναδρομές, συναισθηματικές ἀναπολήσεις. Μᾶς κάνει, ἁπλούστατα, αἰσθητό τό πόσο ἄλλαξαν τά πράγματα ἀπό τότε, πόσο κρίσιμο στάθηκε τό διάστημα τοῦτο γιά τόν κόσμο γενικότερα, γιά τίς μορφές τῆς σύγχρονης ζωῆς.

Δώδεκα ὧρες εἴχαμε κάνει, τό 1947, νά πετάξουμε ἀπό τήν Ἀθήνα στό Λονδῖνο. Μᾶς μετέφερε στενάζοντας ἡ ἀργοκίνητη, προβληματικῆς ἀντοχῆς Ντακότα. Κάποια της ὑποδείγματα μαθαίναμε πῶς διαλύονταν ἐδῶ - ἐκεῖ στόν ἀέρα — ὄχι στήν ἴδια γραμμή, ἀλλά ἀδιάφορο! Καί πρέπει νά ὁμολογήσουμε πῶς νιώσαμε κάποια εὐγνωμοσύνη πρός τήν Τύχη πού μόλις στό τέλος τῆς διαδρομῆς, μετά τήν ἀποβίβαση, μᾶς πληροφόρησε ποιός Ροσινάντης τῶν αἰθέρων μᾶς εἶχε σηκώσει στά φτερά του. Τώρα τό ταξίδι — ἄν μάλιστα δέν ἔχει ἐνδιάμεσο σταθμό στή Ρώμη — πιάνει τίς τρεῖς ὧρες κι' ἕνα τέταρτο. Εἴταν ἡ περίπτωση ἀκριβῶς τοῦ γυρισμοῦ μας : Χρειάστηκε νά φᾶμε ἁρπαχτά σχεδόν, γιά νά προλάβουμε. Ἰδού ἡ ἀνάποδη τῆς προόδου...

Δεύτερη σύγκριση : Πετούσαμε χαμηλά τότε, στά 1947, μέ μετριοφροσύνη. Ἀπό τά παράθυρα τῆς καμπίνας μποροῦσες νά βλέπεις κάτω τίς στεριές καί τίς θάλασσες. Τήν ὥρα πού ζυγώναμε στή Μάγχη, δυό παρακαθήμενοι ἐπιβάτες εἴχανε σηκωθεῖ ἀνυπόμονοι, ἔσκυψαν νά κοιτάξουν. Περνούσαμε πάνω ἀπό τή Νορμανδία, τήν ἀκρογιαλιά ὅπου ἔγινε ἡ ἀπόβαση τῆς νίκης. Καί ξεκρίναμε ἐκεῖ τή μαυρίλα, τήν ἐρημιά, τ' ἀποκαΐδια τοῦ πολέμου, τά δαχτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ ὀλέθρου, τό δράμα πού εἴταν ἀκόμα πρόσφατο, γραμμένο στό πρόσωπο τῆς γῆς καί στήν καρδιά μας, καί μᾶς εἶχε σκάψει τά μάγουλα. Στό Λονδῖνο μᾶς περίμεναν τετράγωνα ὁλόκληρα γκρεμισμένα, πού τά ἔκρυβαν μ' ἀξιοπρέπεια πελώριες διαφημίσεις. Ἡ στέρηση εἴταν πιεστικά αἰσθητή. Μ' ὅλη τή φροντίδα τῶν προσκαλούντων, μέ πρόσθετα δελτία τροφίμων πού μᾶς εἶχαν δώσει, μέ ἄλλες διευκολύνσεις ἀπό Ἄγγλους κι' Ἕλληνες, δέν κατορθώναμε νά καταστείλουμε τό περίεργο ἐκεῖνο αἴσθημα τοῦ ἐσωτερικοῦ κενοῦ πού μόλις ἱκανοποιηθεῖ ἀνανεώνεται, σέ γλύφει. Οἱ ντόπιοι τό ἀντιμετώπιζαν μέ ἀξιοθαύμαστη καρτερία, ἀκόμα καί μ' ἕνα διακριτικά φλεγματικό χαμόγελο : «We are not starving» — δέν λιμάζουμε, σᾶς ἔλεγαν. Θέλατε νά τό πιστέψετε, ἀλλά δέν εἴσασταν καθόλου βέβαιος καί πῶς τό κατορθώνετε. Ἡ μεσογειακή ἀξιοπρέπεια δέν φτάνει ὡς τά ὅρια τῆς αὐταπάτης.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

Τώρα τό Λονδῖνο τρέφεται λαμπρά καί ἀνοικοδομεῖται. Παντοῦ, σ' ὅλες σχεδόν τίς συνοικίες, ἀρχίζαντας ἀπό τό Σίτυ, χτυπάει στό μάτι ὁ οἰκοδομικός ὀργασμός. Δέν ἔχει τόν ἀναρχικό, ἀφηνιασμένο χαρακτήρα τῆς Ἀθήνας. Γίνεται βάσει κεντρικοῦ σχεδίου, ἀποβλέπει σέ κτίρια δημόσια ἤ δημοσίου συμφέροντος. Τό Λονδῖνο ἀπέκτησε καί τούς οὐρανοξύστες του, πού καταβάλλεται προσπάθεια νά δένουν, ἄν ὄχι μέ τό ρυθμό, τοὐλάχιστον μέ τό γενικό ὕφος τῆς ἐπιβλητικῆς πρωτεύουσας. Ἀλλά γι' αὐτά θ' ἀφιερώσουμε ἰδιαίτερο ἄρθρο. Σήμερα ἄς περιοριστοῦμε σέ γενικότητες. Ἄς τονίσουμε κυρίως τοῦτο : Τήν αἰσθητή παντοῦ, δραματική θά ἔλεγα, θέληση τῆς Ἀγγλίας γιά ἐπιβίωση κι' ἀναπροσαρμογή. Ἡ ἀκρόπολη αὐτή τῶν παραδόσεων ἀγωνίζεται νά διατηρήσει τήν ἐσωτερική της συνοχή κι' εὐστάθεια, τό πατροπαράδοτο μεγαλεῖο, μέσα σ' ἕναν κόσμο πού δέν τῆς εἶναι πιά ὑποχείριος, αὐτοκρατορικός, καί πού προχωρεῖ μέ ζαλιστική ταχύτητα πρός ἕνα ἀβυθομέτρητο, ριζοσπαστικό μέλλον.

Κρίσιμη καμπή! Ἐδῶ παίζεται ἕνα παιχνίδι μέ βαθύ νόημα. Ὁ μέσος Ἄγγλος θά ὑποθέτει ἴσως πώς εἶναι ἐθνικό γι' αὐτόν τό θέμα. Εἶναι εὐρύτερα ἀνθρώπινο. Πῶς θά διατηρηθοῦν, πέρα ἀπό τίς καθαρά, στενά οἰκονομικές συνθῆκες καί μεταπτώσεις, οἱ ἀξίες πού κληροδότησε, μέ μιάν ἐπίπονη πρόβαση, ἡ Ἱστορία; Πῶς θά περισώσει ὁ Εὐρωπαῖος ἄνθρωπος τήν ταυτότητά του, τά ἠθικά του κέρδη, αὐτά πού ξεκαθαρίστηκαν τέλος σάν ἀποστάγματα ἐξιδανικευμένα τῶν ἀνήμερων ἀγώνων γιά συντήρηση, ἐπικράτηση καί ὑπεροχή; Ὅσοι βλέπουν τό ἀγγλικό δράμα σάν μεμονωμένη περίπτωση, ἔχουν λάθος. Μπορεῖ ἡ πολιτική Ἱστορία νά ἔχει μετατοπίσει σήμερα τούς πόλους της. Μπορεῖ ἀπό ἀλλοῦ νά πηγάζουν τά συνθήματα κι' ἀλλοῦ νά παίρνονται οἱ μεγάλες ἀποφάσεις. Ἡ μετουσίωση ὅμως κάθε πρωτοβουλίας, ἡ κρίση της, γίνεται ἐδῶ, στά εὐρωπαϊκά ὀχυρά. Εἶναι ἡ σκέψη πού εἴχαμε στό νοῦ μας τό μεσημέρι ἐκεῖνο ὅπου ἕνα γεῦμα μᾶς συγκέντρωνε, Ἕλληνες ἀνθρώπους τῆς πέννας καί Ἄγγλους πολιτικούς, γύρω ἀπό ἕνα τραπέζι, κάτω ἀπό τή στέγη τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, στήν περισυλλογή μιᾶς μικρῆς, ὑποβλητικῆς αἴθουσας.

Εἶταν τέσσεροι Ἄγγλοι βουλευτές — δύο Συντηρητικοί, δύο Ἐργατικοί — κι' ἕνας ἐκπρόσωπος τοῦ Φόρειν Ὄφφις. Ὁ φίλος τῆς χώρας μας κύριος Φράνσις Νόελ Μπαῖκερ εἶναι, φυσικά, παρών, κι' αὐτό δίνει ἐγκαρδιότητα ἰδιαίτερη στήν ἀτμοσφαίρα. Εἶχε ἀνατεθεῖ σέ βουλευτή τοῦ κυβερνῶντος κόμματος νά μᾶς ὑποδεχτεῖ καί νά μᾶς ξεναγήσει. Ἄνθρωπος φίνος, καλλιεργημένος, μέ τό λεπτό ἐκεῖνο χιοῦμορ πού εἶναι θυμοσοφία χωρίς νά εἶναι κι' ἀσέβεια, μᾶς εἶχε δείξει τίς ἐπίσημες αἴθουσες τῶν δύο Βουλῶν, τό θρόνο τῆς Βασίλισσας ὅταν ὁρκίζει τά Σώματα, τό καθιστό ἄγαλμα τῆς Βικτωρίας νεαρῆς, ἄπραγης, παιδικά τρομαγμένης κάτω ἀπό τό πρωτοδοκίμαστο βάρος τοῦ στέμματος καί τό μανδύα τῆς αὐτοκρατορίας. Victoria regina. Μπορεῖ νά μήν εἶναι καλλιτεχνικό ἐπίτευγμα τό ἄγαλμα τοῦτο, παίρνει ὅμως δέν ξέρω ποιά συναισθηματική εὐγλωττία τώρα πού οἱ συνθῆκες ἄλλαξαν τόσο πολύ, τώρα πού τό βάρος τοῦ στέμματος γίνεται ἄλλου τύπου, προβληματικό, καί ἡ ἀλουργίδα δίχως τό περιεχόμενο πού συνήθιζε νά σκέπει. Ἡ ἀλλαγή προσανατολισμοῦ, εἴτε ὑπαγορευμένη ἀπό νεώτερες σκέψεις τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, εἴτε ἀπό τήν ἀπρόσωπη πίεση τῶν γεγονότων, γίνεται αἰσθητή στίς προσφωνήσεις, στίς ἀπαντήσεις πρός τή δική μας τήν ἀντιφώνηση.

«Ἡ ἀγγλική πολιτική δέν εἶταν πάντοτε αὐτή πού ἔπρεπε ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα», ὁμολογεῖ αὐτόκλητος, στήν ὁμιλία του, ὁ ἕνας ἀπό τούς οἰκοδεσπότες μας. Καί προσθέτει, προσθέτουν ὅλοι τους, πώς δέν λησμονοῦν ὅτι ἡ χώρα μας κήρυξε πρώτη τίς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, δίδαξε τήν ἐλευθερία στόν ἄνθρωπο, τά ἠθικά ἀγαθά πού δίνουν τώρα περιεχόμενο στή ζωή. Ἐμεῖς, λέει ὁ ἕνας ἀπό τούς ὁμιλητές, τά πήραμε καί τά κάναμε θεσμούς μας. Ἡ χώρα σας — οὔτε αὐτό τό ξεχνᾶμε — στόν τελευταῖο πόλεμο, σταμάτησε πρώτη τόν Ἄξονα μέ τίς στρατιές του, ἔδωσε στή συμμαχική παράταξη τήν πρώτη ἐνθάρρυνση τῆς νίκης. Πιστεύουμε στά ἴδια ἰδανικά καί πρέπει νά ἐργαστοῦμε μαζί γιά τήν καταξίωσή του».

Τά λόγια αὐτά, ἡ ἑλληνική καρδιά τ' ἀκούει κρυφοπικραμένη. Οὔτε κι' αὐτή λησμονεῖ τίς παλινωδίες, τίς χτεσινές ἀκόμα σκληρότητες, τίς ἀσυνέπειες. Ἔπειτα ξέρει πώς στήν πολιτική δέν γίνονται πάντοτε ἔργα αὐτά πού λέγονται ἰδίως ὅταν εἶναι ὡραῖα. Ὀφείλουμε ὅμως νά ὁμολογήσουμε πώς παντοῦ ὅπου βρεθήκαμε, σ' ἐπίσημες καί ἡμιεπίσημες συναντήσεις, ἀκόμα καί σέ ἰδιωτικές συνομιλίες, τονίστηκαν τόσο ἐπίμονα, πού νά μᾶς κάνουν νά τά θεωρήσουμε συνθήματα. Μᾶς δίνουν τό δικαίωμα νά πιστέψουμε ἄν ὄχι σέ μιάν ἀποφασιστική στροφή, τοὐλάχιστον σέ μιά πασίδηλη καλή θέληση. Γι' αὐτό, στήν ἀντιφώνησή μας, τονίζουμε πώς ἡ Ἱστορία, ὅπως ἐξελίσσεται, ἐπιβάλλει πιά ἄλλες μεθόδους ἀπό τίς παλιές, ἄλλες ἀντιλήψεις. Ἤ ἔχουμε κάτι κοινό νά διαφυλάξουμε, νά οἰκοδομήσουμε ἕναν κόσμο καλύτερο ἀπό τόν χτεσινό, ἤ βρισκόμαστε ἔξω ἀπό τήν πραγματικότητα, ξένοι στήν ἐντολή τῆς Ἱστορίας.

❁

Τό γεῦμα ἔφτανε στό τέλος του ὅταν ἀπευθυνθήκαμε στόν βουλευτή τόν ἰδιαίτερα συνδεδεμένο μέ τή χώρα μας. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς εἶταν ἀκουστός ἀπό τήν ὁμήγυρη στό σύνολό της :

— Κύριε Νόελ Μπαῖκερ, θά ἠθέλαμε νά σᾶς κάνουμε μιάν ἐρώτηση. Ἐσεῖς οἱ Ἄγγλοι ξέρουμε πώς πιστεύατε πάντοτε σέ δύο ἑνότητες : τήν Ἀγγλία καί τήν Εὐρώπη. Ἐμεῖς οἱ ἠπειρωτικοί — ὅπως μᾶς λέτε — Εὐρωπαῖοι, θεωρούσαμε πάντοτε πώς ἀποτελοῦμε μαζί σας μιά μόνην ἑνότητα, πολιτιστική καί ἱστορική. Δέν νομίζετε πώς βρισκόμαστε σήμερα μπροστά σέ μιάν ἱστορική ἀναγκαιότητα πού ἔχει ξεπεράσει πιά αἰῶνες τίς διακρίσεις;

— Μπαίνετε τώρα, εἶπε ὁ κ. Νόελ Μπαῖκερ, κατευθεῖαν σ' ἕνα θέμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς. Ἐγώ προσωπικά πιστεύω πώς πρέπει νά συνδεθοῦμε μέ τήν Κοινή Ἀγορά. Οἱ ἐδῶ παριστάμενοι συνάδελφοί μου ἔχουν ἐπιφυλάξεις.

Ὅσο κι' ἄν ἡ ἐρώτησή μου δέν εἶχε, στήν πρόθεσή της, στόχο τόσο συγκεκριμένο, οἱ πολιτικοί εἶναι φυσικό — καί σωστό — νά τά μεταφράζουν ὅλα σ' ἔννοιες πρακτικές. Οἱ ὑπόλοιποι Ἄγγλοι πού πῆραν στή σειρά τό λόγο, βεβαίωσαν πώς οἱ ἀντιρρήσεις τους εἶναι σ' ἐπί μέρους μόνο σημεῖα, στήν οὐσία ὅμως ὅλοι συμφωνοῦν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τό θέμα Κοινή Ἀγορά βρίσκεται σήμερα στό ἐπίκεντρο τοῦ ἀγγλικοῦ ἐνδιαφέροντος καί τόσο ἔντονα πού νά ξεπηδάει σέ κάθε συζήτηση γενικότερου τύπου. Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ἀκόμα κι' ὁ Χάρολντ Χόμπσον, ὁ διαπρεπής κριτικός τῶν «Κυριακάτικων Τάϊμς», γράφοντας γιά τήν παράσταση τοῦ «Κυμβελίνου», πού μᾶς ἀπασχόλησε προχτές κι' ἐμᾶς ἐδῶ, εἶχε βρεῖ τήν εὐκαιρία, μ' ἕνα χαριτολόγημα τάχα, ν' ἀναφερθεῖ στήν Κοινή Ἀγορά. Ἡ διάχυτη τούτη ἔγνοια φανερώνει τή γενική ἐπίγνωση πώς μιά κρίσιμη γιά τήν Ἀγγλία στιγμή ἐκφράζεται στό συγκεκριμένο τοῦτο οἰκονομικό θέμα.

❁

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΟΕΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΟΥ
MDCCCLXXXI

3-60

Κοινή 'Αγορά καί ἀνεξάρτητος, ἐθνικός ἤ ὄχι, ἐφοδιασμός σέ πυρηνικά ὅπλα, εἶναι τά δύο θέματα πού ἀπορροφοῦν τήν ἀγγλική πολιτική σκέψη. 'Ο «'Ομπσέρβερ» παρατηρεῖ πώς θά εἴταν προτιμότερο ἄν τό δεύτερο ζήτημα δέν παρενέβαινε στίς διαπραγματεύσεις γιά τό πρῶτο, πού εἶναι κιόλας τόσο πολύπλοκες. 'Ο ἀγγλικός Τύπος, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, δίνει τήν ἐντύπωση αὐτές τίς ἡμέρες πώς ἀπό τή διαχείριση τῶν δύο τούτων ζητημάτων θά ἐξαρτηθεῖ ἡ τύχη τῆς κυβερνήσεως Μακμίλλαν. Τό δίλημμα εἶναι πῶς ἡ Μεγάλη Βρεττανία νά εὐθυγραμμιστεῖ μέ τήν ἐγκαινιαζόμενη εὐρωπαϊκή κοινότητα, πῶς ν' ἀποφύγει τήν ἀπομόνωση, χωρίς καί νά τραυματιστοῦν ἀνεπανόρθωτα τά συμφέροντα, ἄρα ἡ συνοχή, τῆς Κοινοπολιτείας. Στήν ἀτμοσφαίρα τοῦ Λονδίνου πού ἀνοικοδομεῖται, πού σφύζει ἀπό ζωή, πού ἐκσυγχρονίζεται χωρίς καί ν' ἀναιρεῖ τόν ἑαυτό του, τήν παράδοση, κρέμεται ἕνα διαφαινόμενο δρᾶμα. Στούς δρόμους τοῦ Σίτυ ὁ ἐπισκέπτης βλέπει μέ περιέργεια, σά σέ ὄνειρο, νά κυκλοφοροῦν πάντοτε τά ψηλά καπέλλα, μέσ' τό καταμεσήμερο. Στ' ἀνάκτορα τοῦ Μπάκιγχαμ ἡ βασίλισσα δίνει τό ἐτήσιο γκάρντεν - πάρτυ της καί τά μεγάφωνα ἀκούγονται ν' ἀναγγέλλουν στούς δρόμους γύρω, μεγεθυμένα, τά ὀνόματα τῶν λόρδων πού προσέρχονται κατά σειρά. Ὅταν ἡ δεξίωση λήγει, πεζοί, φυσικότατοι, οἱ καλεσμένοι παρελαύνουν στά πεζοδρόμια μέ τά σταχτιά ψηλά καπέλλα τῆς ἐθιμοτυπίας, τό ζακέ, τή ντάμα στό πλευρό τους, ἀνάλογα ντυμένην. Σημαιοστολισμένο τό πάρκο τοῦ Σαίντ Τζέϊμς, τά προπύλαια τοῦ παλατιοῦ, γιορτάζουν τήν ἄφιξη τοῦ πιστοῦ Χουσεΐν τῆς 'Ιορδανίας. 'Ο ἵσκιος τῆς αὐτοκρατορίας ἀντιστυλώνεται ὄρθιος, μ' ἀξιοπρέπεια. Κάτι ὅμως, ἀπροσδιόριστο, σοῦ δείχνει πώς ἡ στάση τούτη δέν ἔχει τήν ἀλλοτινή ἔπαρση καί ἰσχυρογνωμοσύνη. 'Η 'Αγγλία κατάλαβε πώς ἄλλαξαν οἱ καιροί. 'Η προσπάθειά της εἶναι νά προσαρμοστεῖ χωρίς νά ναυαγήσει.

Οἱ Ἕλληνες, πού πολλά ἔπαθαν καί διδάχτηκαν, οἱ Ἕλληνες πού ἐξαναγκάστηκαν ἀπό ἐχθρούς καί φίλους νά εἶναι ἐπιφυλακτικοί, ὄχι τόσο συναισθηματικά αὐθόρμητοι, ὅσο εἴταν σέ περασμένα χρόνια, οἱ Ἕλληνες πού ἔχουν ὡστόσο στό αἷμα τους τόν ἱπποτισμό, παρακολουθοῦν μέ περίσκεψη τόν σιωπηλό ἀγώνα τῆς Μεγάλης Βρεττανίας. Σέβονται τό δρᾶμα παντοῦ ὅπου τό συναντήσουν. Ξέρουν πώς σ' αὐτήν ἐκεῖ τή χλοερή γωνιά τῆς γῆς, στό θαλασσόδαρτο νησί μέ τό βαρυσυγνεφιασμένον οὐρανό, παίζεται σήμερα μιά σκηνή ἔργου μέ νόημα παγκόσμιο. Εἶναι ἕνα δρᾶμα ἤρεμο, κλειστό, πού ἔχει γιά ὑπόθεσή του τόν Εὐρωπαῖο ἄνθρωπο καί τήν τύχη του· δηλαδή τόν ἀνθρώπινο τύπο πού, παρ' ὅλες του τίς ἀντιφάσεις, εἶναι ὁ κληρονόμος ἀξιῶν δίχως προηγούμενο καί δίχως ἐπόμενο μέσα στούς ἱστορημένους χρόνους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΙΑΣ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τρίτη 31 Ἰουλίου 1962

3-61

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΕΠΕΙΤ' ΑΠΟ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ

ΗΜΕΡΕΣ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΕΩΣ

Τοῦ συνεργάτου μας κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἐκεῖνο πού ἐκτιμᾶ ὁ ξένος στή σύγχρονη Ἀγγλία εἶναι πώς ἐνῶ κραταει σφιχτά ἀγκαλιασμένες τίς παραδόσεις της, μέχρι κόκκινης στολῆς καί ἄσπρης περρούκας, δέν ἔχει γιά τίς παλιές ἀντιλήψεις τήν προσκόλληση τῆς στενοκεφαλιᾶς, τήν ἀλύγιστη. Ἀπεναντίας: Ὅπως θά ἰδοῦμε, φτάνει κάποτε στόν πιό τολμηρό ριζοσπαστισμό. Εἶναι φανερό πώς ἡ κάθε λογῆς ἀγγλική ἡγεσία ἔχει καταλάβει ὅτι, τό μόνο πού μπορεῖ νά σώσει τή βαθύτερη ὑπόσταση τῆς χώρας, εἶναι ἕνα πνεῦμα ἐλαστικό, ἀλλά κι' αὐτοκυριαρχημένο, διαρκῶς ἐλεγχόμενο.

Στίς ἐντυπώσεις αὐτές - ἐδῶ παρουσιάζουμε, φυσικά, τήν ἄποψη τοῦ ξένου, τοῦ περαστικοῦ· ὄχι τοῦ γνώστη, τοῦ ἐγκατεστημένου στήν Ἀγγλία, πού ἔχει ζήσει τά πράγματα. Καμμιά φορά ὅμως καί οἱ ἐντυπώσεις τοῦ περαστικοῦ δέν εἶναι ἀμελητέες: Στό ἀνεξοικείωτο μάτι του χτυπᾶνε πράγματα, ἰδιομορφίες, πού ἡ μακρυά μαζί τους συναναστροφή τά ἔχει ἀποχρωματίσει γιά τόν ντόπιο, τά ἔκανε αὐτονόητα, δίχως σημασία.

Ἡ πρόσοψη τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, ὅπως τή βλέπεις στό Λονδῖνο, ἀφοπλίζει. Ἡ πρώτη ἐντύπωση — καί ἡ σταθερή θαρῶ — εἶναι τοῦ μεγολείου πού πέτρωσε, μνημειώθηκε. Δέν πρόκειται βέβαια ἐδῶ ν' ἀποπειραθῶ νά περιγράψω μιά πρωτεύουσα πού ὁ τουριστικός πυρετός τῆς ἐποχῆς μας τήν ἔχει κάνει ἀρκετά προσιτή. Βλέπω, ἀντίθετα, νά ἔρχεται ἡ στιγμή ὅπου τό ὁδοιπορικό, τό κείμενο μέ ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις θά ἐξαφανιστεῖ σάν εἶδος, γιατί δέν θά ἔχει πιά κανένα νόημα ἀφοῦ δέν θά πληροφορεῖ κανέναν γιά τίποτα. Ἕνα ταξίδι γύρω στήν κρεβατοκάμαρά μας θά εἶναι ἀρκετό, ὅταν ἔνουμε κάτι νά ποῦμε — κάτι ἐσωτερικό, προσωπικό κι' ἀξιόλογο. Ἡ μόνη δυσκολία σ' αὐτή τήν περίσταση θά εἶναι πώς θά χρειάζεται μεγαλοφυΐα, πρᾶγμα ὄχι καί τόσο τρεχούμενο ὅσο μοιάζει σήμερα, ὅπου ὁ ἕνας στούς τρεῖς ἀνθρώπους εἶναι ὑποψήφιος στήν ἀθανασία. Δόξα τῷ Θεῷ ὅμως, γιά τήν ὥρα δέν μᾶς χρειάζετσι μεγαλοφυΐα. Αὐτό πού ἔχουμε νά ποῦμε γιά τήν συντριπτική ἐπιβλητικότητα τοῦ Λονδίνου εἶναι ὑπερβολικά κοινό. Ἡ πολιτεία αὐτή - ἐδῶ μοιάζει ἀπτόητη, αἰώνια, σκαλισμένη στό γρανίτη. Οὔτε ὁ πόλεμος λύγισε τό Λονδῖνο, οὔτε ἡ κρίση τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ἀμερόληπτος ξένος δοκιμάζει ἐδῶ μιά μυστική ἱκανοποίηση πού βλέπει πώς ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου καί κάποια πού ὀντέχουν — ἤ πού δίνουν τήν ἐντύπωση πώς ἔχουν διάρκεια καί ἀντοχή.

❦

Δέν χαίρεσαι μονάχα τό οἰκοδομικό μεγαλεῖο στό Λονδῖνο, ἤ τ' ἀπέραντα πάρκα, τίς ἄφθονες πλατεῖες. Ὁ Ἀθηναῖος ταξιδιώτης χαίρεται προπάντων τήν ἡσυχία. Τήν ἡσυχία, μάλιστα! Στήν πολιτεία αὐτή, πού ἔχει πληθυσμό ἴσον μέ τό σύνολο τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατειας, δέν ἄκουσα μιά φορά κορνάρισμα αὐτοκινήτου, σέ συνοικία ἔστω ἀπομακρυσμένη, πολύ περισσότερο σέ κεντρική, ἤ στούς ἐξοχικούς κάν δρόμους. Στή μακαρισμένη μας Ἀθήνα τά πράγματα συμβαίνουν ἐντελῶς ἀνάποδα: Ὅταν ὁ ἀριθμός τῶν αὐτοκινήτων ἦταν τό ἕνα δέκατο τοῦ σημερινοῦ, τό κορνάρισμα ἀπαγορευόταν μέ τρόπο ἀνένδοτο. Σήμερα πού ὁ πεζός κυκλοφορεῖ μέ ψυχολογία ληστοφυγόδικου ἀνάμεσα στά καταδιωκτικά ἀποσπάσματα τῶν τροχῶν, ἡ ἑλληνική πρωτεύουσα δονεῖται κάθε τόσο ἀπό τά κλάξον. Ἂν δέ ἡ χαιρέκακη τύχη σᾶς ἔχει ρίξει νά κατοικεῖτε κοντά σέ κανένα σταυροδρόμι, πενῆντα ἔστω μέτρα μακρυά ἀπό τό Σύνταγμα ἤ τήν Ὁμόνοια — ὅπου οἱ κανονισμοί ὑποτίθεται πώς εἶναι αὐστηροί — ἀλλοίμονό σας. Τό σπίτι σας γίνεται προθάλαμος τοῦ φρενοκομείου

Δέν εἶχα ἀπορήσει καθόλου πού στ' ἀεροπλάνο, πηγαίνοντας, εἶχα βρεῖ δημοσιευμένην στό «Νταίηλυ Τέλεγκραφ» ἀνταπόκριση μέ τόν τίτλο «Ἡ ὡραία καί τό τέρας πού εἶναι ἡ Ἀθήνα». Ἡ μόνη μου διαφωνία εἶναι πώς ὁ τίτλος θά ἔπρεπε νά ἔχει διατυπωθεῖ ἀλλιῶς: «Ἡ πρώην ὡραία καί τό νῦν τέρας πού εἶναι ἡ Ἀθήνα». Αὐτά ὅμως ἀφοροῦν κατά κύριο λόγο τόν περίδοξο οἰκοδομικό μας ὀργασμό. Ἡ ἐ-

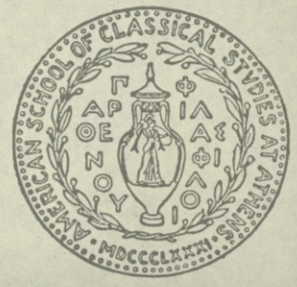

3-62

ληνική πρωτεύουσα ἀνεικοδομεῖται καί διαρρυθμίζεται πολεοδομικῶς ἀπό τήν ἀδηφάγο ἰδιωτική κερδοσκοπία. Δεσπόζων ρυθμός της ὁ ἀσφυχτικός.

Ἄς γυρίσουμε ὅμως στό Λονδῖνο. Ἡ ἀτμόσφαιρά του, μέσα στή δεκαπενταετία πού πέρασε, ἔχει πολύ καθαρίσει. Τότε, φοροῦσες πουκάμισο τό πρωΐ καί τό μεσημέρι τό ἔστελνες στό πλυντήριο. Ὁ ἀέρας εἶταν μιά αἰωρούμενη μουντζούρα. Τώρα, ἡ διαφορά κάνει ἐντύπωση. Ἀπεμάκρυναν, λέει, πολλά ἐργοστάσια ἀπό τήν περιμετρική ζώνη καί, γενικά, ἔλαβαν μέτρα γιά τήν ὑγεία τῶν κατοίκων. Νοσταλγοῦμε ἐπίσης ἐδῶ τ' ἀθηναϊκά καυσαέρια. Τί ὀπισθοδρομικό πνεῦμα, ἀλήθεια, αὐτό τοῦ Λονδίνου! Ὑστερεῖ ἐντελῶς σέ κοσμοπολιτικά ἁμαρτήματα.

Δέν ἰσχυρίζομαι καθόλου πώς ἐξάντλησα τά θέλγητρα τοῦ Λονδίνου μέ τίς παραπάνω πεζότητες. Θά περάσω ὡστόσο τώρα, γιά λόγους ἰσορροπίας, στά μειονεκτήματά του. Ἕνα κυρίως θ' ἀναφερω, πού εἶναι καί τό σταθερό παράπονο τοῦ ξένου, τοῦ ἐπισκέπτη, τοῦ μοναχικοῦ καί περιπλανώμενου: Ἡ θαυμασια αὐτή μεγαλούπολη κρατάει ἀπέναντί του ἕνα ὕφος μακρυνό, ἀδιάφορο, τόσο ἀδιάφορο πού νά γίνετσι ἀφιλόξενο. Δέν ὑπάρχει στό Λονδῖνο καφενεῖο — δέν λέω ὁ καφενές ὁ ἀνατολίτικος, λέω τό ἐξελιγμένο μεσογειακό, ἤ βιεννέζικο, ἤ παριζιάνικο καφενεῖο—τό ζαχαροπλαστεῖο, τό «κέντρο», ὅπου ὁ κουρασμένος θά καθήσει μισή ὥρα νά ξαποστάσει, νά πάρει κάτι, νά ὁρίσει μιά συνάντηση, νά ρεμβάσει, ν' ἀνασυνταχτεῖ. Μονάχα ἐστιατόρια ὑπάρχουν στίς ὧρες τοῦ φαγητοῦ, καί παγκάκια στά πάρκα, στίς πλατεῖες. Ἀλλά τί νά τά κάνετε τά παγκάκια σ' ἕναν τόπο ὅπου ὅταν δέν βρέχει, θά βρέξει; Ὅπου τόν Ἰούλιο ντυνόμαστε ὅπως ἐδῶ τό Δεκέμβρη; Ξεχνῶ τά «πάμπς» — τά καπηλειά. Ἀλλά κι' αὐτά πρέπει νά ταξιδέψετε ὡς τρία τέταρτα τῆς ὥρας γιά νά συναντήσετε κανένα.

Σ' αὐτό τό σημεῖο ὑπάρχει, θαρῶ, ἕνα ὑπόλειμμα τοῦ παλαιοῦ ἀγγλικοῦ ἐγωϊσμοῦ. Ὁ λοντρέζος ἔχει ρυθμίσει τήν προσωπική του τή ζωή, λοιπόν δέν σκοτίζεται. Στόν τόπο του, ὅπου ζητιέται τόσο ὁ κλειστός χῶρος, αὐτός ἔχει ἔτσι κι' ἀλλιῶς τό «χόμ» του, τή λέσχη του, τούς φιλικούς του κύκλους. Ἀδιαφορεῖ γιά τόν ξένο, πού ἔτσι καί κλείσουν στίς πέντε ἡ ὥρα τά πάντα, ἀπομένει στό πεζοδρόμιο ναυάγιο δίχως ἐλπίδα ναυαγοσωστικοῦ, μπροστά σέ κλειστές, πέτρινες προσόψεις. Τότε, ἀρχίζει ἡ ὁδοιπορία, ἡ ταλαιπωρία, ἡ ἐσωτερική κατάρρευση, ἤ τό κλείσιμο μέσα σ' ἕνα δωμάτιο πού συνηθέστατα βλέπει σέ φεγγίτη ἀπό μαυροκόκκινα τοῦβλα καί πηγμένη πάνω τους καταχνιά.

❁

Τό Λονδῖνον ὅμως εἶναι αὐτό, δέν πρόκειται ν' ἀλλάξει. Στόν τόπο τοῦτο, τήν Ἀγγλία, ὑπάρχουν πράγματα πού συνειδητοποιοῦνται καί γίνοντσι ἀμέσως ἔργα, καί ὑπάρχουν ἄλλα πού συνειδητοποιοῦνται, ἀλλά παραμερίζονται μέ μιά κίνηση τοῦ χεριοῦ ἀτάραχη, σάν ψόφια ἔντομα. Ὑπάρχουν πράγματα πού τά καταλαβαίνεις καί ἄλλα ὄχι. Ἄν διαμαρτυρηθεῖς γιά ὅ,τι δέν καταλαβαίνεις, θά ἔχεις ἄδικο. Στό βάθος, ἔτσι εἶναι πού ξεκρίνει κανένας καί τίς ἰδιομορφίες τῶν λαῶν, τίς ἐθνικές τους προσωπικότητες, τά ὅρια τῆς ἀμοιβαίας ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας. Ἐκεῖνος πού τή φαντάζεται ἀπεριόριστη, ἔχει λάθος. Ὁποιος δοκιμάζει νά καταργήσει τήν ἐθνική του προσωπικότητα ν' ἀπαρνηθεῖ τό προγονικό του φρόνημα, βαδίζει πρός τόν ψυχικό ἑρμαφροδιτισμό. Θ' ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα.

Γινοταν συζήτηση, σέ κύκλο μικτό ἀπό Ἕλληνες καί ξένους, γιά τό γνωστό ἄρθρο τοῦ κ. Κέννεθ Τάϋναν. Ὁ καθένας ἀπό τούς Ἕλληνες ἔλεγε τίς ἀντιρρήσεις του, παρέτασσε τά — αὐτοδύναμα ἄλλωστε — ἐπιχειρήματά του. Οἱ ξένοι σώπαιναν, ἄκουγαν μέ προσοχή. Μιά μονάχα φωνή ὑψώθηκε, σ' ἑλληνικη γλώσσα, νά ὑπερασπίσει τό ἄρθρο τοῦ «Ὁμπσέρβερ», νά τοῦ ἀνακαλύψει σωστά ἐπιχειρήματα, δικαιολογίες. Εἶταν ἡ φωνή διπλωματικοῦ ὑπαλλήλου τοῦ τόπου μας, περαστικοῦ ἀπό τό Λονδῖνο. Καί ἡ φωνή αὐτή, σ' ἐπήκοο ὅλης τῆς συντροφιᾶς, δήλωσε πώς ὅταν ὑπερβάλλουμε, λέει, σ' εὐθιξία, γινόμαστε γελοῖοι.

Θά πεῖ ἴσως κανένας: «Εἶναι μιά ἄποψη». Ἀπό μέρους μου, ὁμολογῶ πώς δέν ξέρω τί θά πεῖ, στήν περίπτωση τούτη, «ὑπερβολή εὐθιξίας». Εἶναι, λόγου χάρη, ὑπερβολή εὐθιξίας τό νά μήν ἀφήσεις ἀνεπάντητο, καί στόν δέοντα τόνο, τό ἄρθρο τοῦ κ. Τάϋναν; Πρέπει μήπως, σέ τέτοιες περιστάσεις, νά σωπαίνουμε, μέ τή μαζοχιστική σκέψη πώς μᾶς κάνει καλό νά μᾶς συκοφαντοῦν ἀπό τό ὕψος δημοσιογραφικῶν ὀργάνων παγκόσμιας κυκλοφορίας; Στό βάθος, ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ μιά παραμόρφωση τοῦ ἠθικοῦ κριτηρίου. Ὅταν κανένας χάσει τήν ψυχική, τή βαθύτερη ἐπαφή του μέ τόν τόπο του, μέ τό λαό του, μέ τήν ἐθνότητά του, ὅταν φιλοδοξήσει ν' ἀνήκει σέ μιάν οἰκογένεια δῆθεν ὑπερεθνική, δηλαδή ἀσυνάρτητη, τότε χάνει καί τή φυσική του ὀπτική γωνία, τήν ἀνθρώπινη εὐαισθησία του. Καί γίνεται ἀμφίβιο ἐξόριστο, πού δέν ἀνήκει οὔτε στή θάλασσα, οὔτε στή στεριά.

Πολύ μεγαλύτερη εὐαισθησία ἔδειξαν οἱ Ἄγγλοι γιά τήν ὑπόθεση Κέννεθ Τάϋναν. Στό γεῦμα τοῦ Κοινοβουλίου, πού ἀνέφερα προχτές, ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Φόρεϊν Ὄφις εἶχε σκύψει μιά στιγμή, ἐπέσυρε τήν προσοχή μου στό περί οὗ ὁ λόγος ἄρθρο. Τοῦ ἐξήγησα ὅτι στόν κ. Τάϋναν εἶχα ἀπαντήσει μέ δύο δικά μου ἄρθρα. Ὑποθέτω πώς αὐτό δέν τοῦ εἶταν ἄγνωστο. «Στό αὐριανό γεῦμα, στό «Σαβόϋ» — μέ εἰδοποίησε — ἔχει κληθεῖ καί ὁ κ. Τάϋναν». Ἡ πρώτη μου ἀντίδραση εἶταν, φυσικά, ἡ ἔκπληξη. Ὡστόσο, καθώς τό γεῦμα τοῦ «Σαβόϋ» θά δινόταν ἀπό τό Φόρεϊν Ὄφις πρός τιμήν τῶν τεσσάρων Ἑλλήνων φιλοξενουμένων του, εἶταν αὐτονόητο ὅτι, σύμφωνα μέ τήν ἀγγλική νοοτροπία, αὐτή-ἐδῶ θά εἶταν μιά εὐκαιρία παροχῆς ἐξηγήσεων, ἕνας ἔμμεσος, λεπτός τρόπος νά πραγματοποιηθεῖ μιά συνδιαλλαγή.

Ἐπιθυμῶ, μέ τήν εὐκαιρία τοῦτη, νά ὑπογραμμίσω κάτι πού καί ἐκεῖ εἶχα διαμηνύσει: Ἄν ὑποτεθεῖ πώς ὁ κ. Κέννεθ Τάϋναν εἶχε γράψει μιά δυσμενῆ, δυσμενέστατη κριτική γιά κάποιο μου ἔργο, δέν θά θεωροῦσα πώς ὑπάρχει ἡ παραμικρή διένεξη μεταξύ μας. Ἐντελῶς διαφορετική ὅμως εἶταν ἐδῶ ἡ περίπτωση. Ὁ κριτικός τοῦ «Ὁμπσέρβερ» ἀδίκησε κατάφωρα τήν πατρίδα μου. Ἡ συνάντησή μας στό γεῦμα τοῦ «Σαβόϋ» δέν μποροῦσε ν' ἀποβλέπει στήν ἀποκατάσταση προσωπικά ἀγαθῶν σχέσεων, πού δέν ὑπῆρξαν ἄλλωστε ποτέ γιά νά ἔχουν διαταραχτεῖ. Συμβολικό μονάχα χαρακτήρα μποροῦσε νά ἔχει, σέ περίπτωση πού ὁ κ. Τάϋναν θά ἔδινε ἐξηγήσεις σέ κάποιον ἀπό τούς τέσσερες φιλοξενουμένους Ἕλληνες.

Τίς ἔδωσε στόν κ. Π. Καραβία, πού φρόντισε νά μέ πληροφορήσει γιά τοῦτο ἀμέσως. Ὁ κ. Τάϋναν τοῦ ἐξέφρασε τή ζωηρή του λύπη πού τό ἄρθρο του εἶχε «παρεξηγηθεῖ» — ὅπως εἶπε — καί δήλωσε πώς μπορούσαμε νά κάνουμε χρήση τῶν ἐξηγήσεών του. Ὅσο κι' ἄν αὐτά δέν θίγουν τήν οὐσία τῶν πραγμάτων, ὁ καθένας μας ξέρει ὅτι, σέ τέτοιες περιπτώσεις, ἡ ἔκφραση λύπης εἶναι ἡ μόνη πρακτικά ἐφικτή διέξοδος. Κοιτάζοντας, λίγο πρίν, το πλάνο τοῦ τραπεζιοῦ, εἶχα διαπιστώσει πώς ὁ κ. Τάϋναν εἶταν τοποθετημένος στό πλευρό μου. Τό γεῦμα ξετυλίχτηκε στήν ἁρμόζουσα ἀτμοσφαίρα, μέ πολύ τάκτ, ἀληθινή δεξιοτεχνία ἀπό τόν δεχόμενο, Διευθυντή τοῦ Φόρεϊν Ὄφις κ. Τζέημσον. Ἡ παρουσία, ἐξ ἄλλου, τοῦ πρεσβευτῆ κ. Μ Κοσμετάτου, πού διευθύνει τό Γραφεῖο Τύπου μας στό Λονδῖνο, καθώς καί τοῦ παλαιοῦ φίλου τῆς χώρας μας κ. Τένδαμ. Ὅλοτε προστάμενου τοῦ Βρεττανικοῦ Συμβουλίου στήν Ἀθήνα, ζέσταιναν ἰδιαίτερα τήν ἀτμοσφαίρα. Ὀφείλω νά πῶ ὅτι, ἡ προσωπική ἐπαφή μέ τόν κ. Κέννεθ Τάϋναν εἶναι πολύ ἐποικοδομητική. Θαρῶ πώς ὑπάρχουν σ' αὐτό τόν κόσμο ἄνθρωποι πού κάποτε ἀδικοῦν τό χαρακτῆρα τους μέ τά γραφόμενά τους.

Αὐτά ὡστόσο δέν ἐμποδίζουν τό ἄρθρο τοῦ κ. Τάϋναν νά παραμένει. Παραμένει ἀπό τά ἴδια τά πράγματα. Δέν ἔχω, καί δέν ἔχει κανένας μας, ἐξουσία ν' ἀντιπροσωπεύει τόν ἑλληνικό λαό, ὥστε μιά κοινωνική, ἰδιωτικοῦ ἐπιπέδου συνδιαλλαγή, νά αἴρει τήν εὐθύνη γιά ἀνακρίβειες πού εἰπώθηκαν ἀπό δημόσιο βῆμα. Δέν ὑπάρχει λοιπόν ἐδῶ, τό ξαναλέω, θέμα προσωπικῆς προστριβῆς, πολύ λιγότερο μνησικακίας. Ὑπάρχει ἕνα θέμα ἱστορικῆς ἀλήθειας, πού πρέπει κάποτε, μέ κάποιαν εὐκαιρία, ν' ἀποκατασταθεῖ.

❁

Δυό μέρες πρίν, βρισκόμασταν στή «Νάσιοναλ Γκάλλερι». Εἶναι, ὅπως ξέρουν ὅσοι τήν ἔχουν ἰδεῖ, μιά πινακοθήκη θαυμαστή, γιατί συνδυάζει τίς ἀρετές τοῦ πολύτιμου: τό μετρημένο καί τό διαλεχτό. Καμμιά περισσολογία, καμμιά σαβούρα. Εἴχαμε περάσει τίς αἴθουσες τῆς ἰταλικῆς σχολῆς, τῆς φλαμανδικῆς τῆς ἀγγλικῆς, τῆς γαλλικῆς, καί εἴχαμε φτάσει στήν ἱσπανική. Ὁ Βελάσκεθ, ὁ Θουρμπαράν, ὁ Γκόγια, ὁ Μουρίλλιο, ὀρθώνονταν στούς τοίχους γύρω, ἐπίσημοι ἢ δραματικοί, γοητευτικοί ἢ μεταρσιωμένοι. Ξάφνου τό μάτι μας πρόσεξε κάτι. Ἡ συρροή τοῦ κόσμου εἶταν ἰδιαίτερη ἐκεῖ ἀντίκρυ, μπροστά σέ δύο πίνακες μάλλον μικρούς. Τούς ἀναγνωρίσαμε ἀπό μακρυά, μ' ἕνα κρυφό σκίρτημα. Εἶταν οἱ δύο φημισμένοι Θεοτοκόπουλοι : «Ἡ ἀγωνία στόν κῆπο τῆς Γεθσημανῆ» καί «Ὁ Χριστός διώχνει τούς ἐμπόρους ἀπό τό Ναό». Συγώσαμε.

Περνοῦσαν ἐκεῖ μπροστά, στέκονταν ἀπορημένα ἢ ρεμβαστικά, νά κοιτάζουν γιά ὥρα, πλάσματα ὅλων τῶν ἠπείρων. Εἶταν γυναῖκες τῆς Ἀσίας, μέ μῆλα χοντρά κι' ἀνεξιχνίαστα μάτια· νέοι προαλειφόμενοι καλλιτέχνες, μέ μαλλιά ξανθά, χυμένα στό σβέρκο, ἀχνό γενάκι, καί μέ τό μεθυσμένο ἐκεῖνο βλέμμα πού μπερδεύει τ' ὄνειρο μέ τή ζωή. Εἶταν Γαλλιδοῦλες κελαϊδιστές, χαδιάρες, πού σφίγγονταν μισοκρεμασμένες στό μπράτσο τοῦ ἐραστῆ τους. Στέκονταν, κοίταζαν, κοίταζαν. Ἐγώ περίμενα κι' ἀφουγκραζόμουν. Κι' ἄκουσα τότε τή μιά τους νά λέει χαμηλόφωνα στό συνοδό της, μέ κάποιο δέος στή φωνή, σά νά ἐξέφραζε τό γενικό αἴσθημα:

— Il est tellement differant ! (Εἶναι τόσο διαφορετικός).

Διαφορετικός ἀπό τούς ἄλλους, διαφορετικός ἀπό τούς Ἱσπανούς γύρω, διαφορετικός ἀπό τή Δύση, διαφορετικός ἀπ' ὅλους. Γιατί;

Δέν μοῦ χρειάζεται ἄλλο, μοῦ φτάνει αὐτό. Τό παίρνω μαζί μου, μέσα μου, καί φεύγω, κατεβαίνω τίς σκάλες, βγαίνω ἔξω στό Τραφάλγκαρ Σκουαίρ, ὅπου ἡ ραγδαία βροχή καί τ' ἀναβρυτήρια συναγωνίζονται σέ ρητορεία, παφλασμούς, χλιδή τῆς ροῆς. Τά λουλούδια στά παρτέρια λάμπουν μ' ὅλα τους τά χρώματα δροσισμένα, ἕνα κομμάτι οὐρανός ἔφεξε καταγάλανο, σβύστηκε. Τά μάτια μου ἔχουν ἀποκτήσει μιά περίεργη ἰδιότητα : Βλέπουν τόν κόσμο μέ χρώματα ρόδινα τῆς αὐγῆς, κίτρινα κροκωτά, γαλάζια τοῦ ἀτσαλιοῦ, τῆς θύελλας, τοῦ μυστηρίου, γρώματα ἀποκαλυπτικά, χρώματα τοῦ Γκρέκο. Ὁ κόσμος, ἔτσι ἑρμηνευμένος, γίνεται τόσο διαφορετικός, ἀλήθεια! τόσο διαφορετικός...

Κύριε Κέννεθ Τάϋναν, σᾶς εὐχαριστῶ πού μέ κάνατε νά τό προσέξω.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 1 Αὐγούστου 1962

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΕΠΕΙΤ' ΑΠΟ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ 3-63

Η ΘΑΥΜΑΣΤΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΗΣ ΓΥΜΝΗΣ ΚΟΝΤΕΣΣΑΣ

Τό Κόβεντρυ, πού ἀναστήθηκε μεσ' ἀπό τά ἐρείπια τοῦ πολέμου

ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΤΟΥ ΜΑΣ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ὁ θρῦλος, ἀξεχώριστος ἀπό τήν ἱστορική ἀλήθεια, ὅπως πάντα οἱ θρῦλοι, λέει τ' ἀκόλουθα:

Ἐν ἀρχῇ εἶταν ἕνας ταπεινός, πρωτόγονος ἀγγλοσαξωνικός συνοικισμός, καιρό πρίν ἀπό τή νορμανδική κατάκτηση. Εἶχε κι' ἕνα μοναστῆρι γυναικεῖο, πού τό ξεθεμέλιωσαν οἱ Δανοί — ἄλλοι εἰσβολεῖς αὐτοί, κουρσάροι. Τότε, Λεοφρῖκος ὁ βλοσυρός, κόμης τῆς Μερκίας, ἀφέντης τοῦ Κόβεντρυ, ἔπιασε κι' ἔχτισε ἐδῶ ἕνα μοναστῆρι βενεδικτίνων. Τό μοναστῆρι πῆρε γρήγορα ἀπάνω του, πρόκοψε, πλούτισε, ἔκανε τό γύρω του συνοικισμό, τό Κόβεντρυ, κέντρο ἐμπορικό. Αὐτά γίνονταν ἐκεῖ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα.

Ὁ Λεοφρῖκος φόρτωνε τούς ὑπηκόους του μέ φόρους ἀσήκωτους, ἀλύπητα. Ἔτσι εἶναι πού μπαίνει στή σκηνή τοῦ μύθου ἡ νεαρή γυναίκα του, ἡ κοντέσσα Γκοντάϊβα. Φαίνεται πώς οἱ κάτοικοι τοῦ Κόβεντρυ στέναζαν, πήγαιναν καί τήν ἔβρισκαν συχνά, τῆς κλαίγονταν, τῆς πρόσπεφταν νά μεσιτέψει στό βλοσυρό ἀφέντη. Ἡ παράδοση χαράζει μέ ἁπλή καί καθαρή γραμμή τή μορφή τῆς λαίδης. Εἶταν, λέει, πονετική ὅσο κι' ὡραία κοπέλλα. Πρόσπεσε στό Λεοφρῖκο, ἱκέτεψε, καί τό μόνο πού κατάφερε εἶταν νά πάρει τή διφορούμενη ἀπάντησή του πώς ἄν πρώτη αὐτή ἀποφάσιζε ν' ἀπογυμνωθεῖ ἀπ' ὅλα της καί νά περάσει ἔτσι, πάνω στ' ἄλογο, τήν πόλη ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη, τότε κι' ὁ Λεοφρῖκος θά ξεφόρτωνε τούς πολίτες τοῦ Κόβεντρυ.

Ἡ λαίδη Γκοντάϊβα δέχτηκε γενναιόψυχα τήν πρόκληση. Τό μόνο πού φρόντισε εἶταν νά εἰδοποιήσει τούς καλούς της κατοίκους τῆς πολιτείας νά κλειστοῦν στά σπίτια τους, μέ τά πορτοπαράθυρα σφαλιστά. Ὕστερα γυμνώθηκε, ἔλυσε τ' ἄφθονα μακρυά μαλλιά της, τά ἔρριξε νά τῆς σκεπάσουν γύρω, ὅσο γινόταν, τό κορμί, ἀνέβηκε στ' ἄλογό της, ξεκίνησε. Καί κανένας, λέει ἡ παράδοση, δέν πάτησε τό λόγο του πώς θά σεβαστεῖ τήν ἀνυπεράσπιστη γύμνια τῆς κοντέσσας, κανένας ἐξόν ἀπό κάποιον Τόμ, πού ἀνίκανος νά κρατηθεῖ, ξεμαντάλωσε σιγά - σιγά τό παραθυρόφυλλό του κι' ἔσκυψε στό δρόμο. Ἡ μεσαιωνική ἀδυσώπητη ψυχή θέλει τό φουκαρᾶ τόν Τόμ νά χάνει τό φῶς του τήν ὥρα πού σκύβει νά κοιτάξει. Ἡ δική μας ἡ ψυχή, γεμάτη περισσότερη κατανόηση, ὄχι μόνο δίνει πρόθυμα ἄφεση ἁμαρτιῶν στόν Τόμ, τόν ἀδιάκριτο κι' ὀρκοπάτη, ἀλλά συμμερίζεται τή συγκινημένη περιέργειά του. Ἀναρωτιέται μάλιστα ἄν δέν ἔχασε τό φῶς του ἀπό τή λάμψη τῆς ὁμορφιᾶς πού μόνος ἐκεῖνος εἶχε ἰδεῖ.

Ὁ Λεοφρῖκος, θαμπωμένος κι' αὐτός ἀπό τό τόλμημα τῆς γυναίκας του, ἀπάλλαξε ἀπό τή φορολογία τούς ὑπηκόους του. Καί οἱ ἀγγλικοί αἰῶνες, ἀπό τότε κ' ὕστερα, δέν ἔπαψαν ν' ἀναρωτιόνται τί ἀληθινό καί τί πλαστό ὑπάρχει σ' αὐτή τήν ἱστορία.

— Νά σᾶς πῶ, καθησυχάζουμε τόν ξεναγό μας, ἀνώτερο ὑπάλληλο τοῦ Δήμου τοῦ Κόβεντρυ, πού ἔχει γράψει τήν ἱστορία τῆς λαίδης Γκοντάϊβα σ' ἕνα ὄμορφο εἰκονογραφημένο φυλλαδάκι καί ψάχνει τώρα, ἀνήσυχος, νά τή στηρίξει μέ λογικά ἐπιχειρήματα — ὁ θρῦλος εἶναι πάντα ἀνώτερος ἀπό τήν Ἱστορία. Γιατί ὁ θρῦλος εἶναι ἡ ἱστορία πού χρειάζεται.

Ἔτσι κι' ἀλλιῶς, τό μπρούτζινο ἄγαλμα τῆς λαίδης Γκοντάϊβα πάνω στ' ἄλογό της, γυμνῆς, τρισχαριτωμένο, στέκεται σήμερα στή μέση ἀκριβῶς τῆς πολιτείας, στήν κεντρική πλατεῖα. Γύρω του, ἔχει γίνει μιά νεκρανάσταση. Τό Κόβεντρυ, θερισμέ-

3-64

νο στίς 14 τοῦ Νοέμβρη 1940 ἀπό τή Λουφτβάφφε, μέ 14.000 νεκρούς στούς 240.000 κατοίκους του, ξαναχτίστηκε ἀπ' ἀρχῆς κι' ἔγινε μιά ἀπό τίς ὑποδειγματικά σύγχρονες πολιτεῖες τοῦ κόσμου. Πρίν, εἶταν γνωστό σά βιομηχανικό κέντρο. Τώρα εἶναι γνωστό σά βιομηχανικό κέντρο καί σάν ἀρχιτεκτονικό ἐπίτευγμα. Περισσότερο τό δεύτερο παρά τό πρῶτο. Στόν ἀνταγωνισμό τοῦτον αἰσθητικῆς καί τεχνικῆς, ἡ πρώτη νίκησε — χωρίς φυσικά καί νά ἐξοντώσει τήν ἄλλη.

Πρέπει νά φανταστῆτε, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μιά πολιτεία πού ἀναπνέει, πού ἔχει ἁπλοχωριά, ἄνεση, δέχεται τό φῶς τ' οὐρανοῦ μέ διαπλατωμένη ἀγκαλιά. Ἀφοῦ τήν περιεργαστῆτε καί φύγετε, σᾶς ἀπομένει μιά ἐντύπωση πώς εἴδατε μόνο δίπατα ἤ τό πολύ τρίπατα σπίτια. Λάθος! Τό Κόβεντρυ ἔχει καί κτίρια πολυώροφα, ποτέ ὅμως πάνω ἀπό πενταώροφα στό κέντρο τῆς πολιτείας.

Ἔπειτα, ἐκεῖνο πού χαίρεται ὁ ἐπισκέπτης, ὁ εὐλαβικός ἀπέναντι στίς ἐποχές καί στήν ἀναντικατάστατη ἀνθρώπινη μαρτυρία τους, εἶναι ὁ τρόπος πού ἔχουν κατορθώσει στό Κόβεντρυ νά συζοῦν ἁρμονικά οἱ αἰῶνες, οἱ ρυθμοί, ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπό τό παλιό — ἐλάχιστο — μέ τό καινούργιο, τό μοντέρνο. Δέν ξέρω πῶς συμβαίνει, λόγου χάρη, ἐδῶ σ' ἐμᾶς καί μόλις γκρεμιστεῖ ἕνα παλιό σπίτι τῆς Πλάκας ἤ τοῦ Ναυπλίου, καί χτιστεῖ στή θέση του ἕνα νέο, φαντάζει ἀμέσως σάν ψεύτικο δόντι, ἀπό ἐκεῖνα τά χρυσά. Θάλεγε μάλιστα κανένας πώς ἡ φιλοδοξία ἀκριβῶς τοῦ νοικοκύρη— καί τοῦ μηχανικοῦ πού τό ἔχτισε — εἶναι νά φαίνεται σάν ψεύτικο δόντι. Στάθηκα μπροστά σέ σπίτια ἀλησμόνητα τοῦ δέκατου ἕκτου, τοῦ δέκατου ἕβδομου αἰῶνα, στό Κόβεντρυ. Τά διπλανά τους, ὄχι μόνο δέν τά ἔπνιγαν μέ τή νεοπλουτική τους ἔπαρση, ὄχι μόνο δέν εἶχαν δοκιμάσει νά τά ξεπεράσουν σέ ὕψος, ἀλλά κι' ἔμοιαζαν νά τά περιβάλλουν μέ σεβασμό, σά μιά φροντισμένη, πεντακάθαρη θήκη πού περιέχει, περισώζει κειμήλια. Εἶναι τόσο ὑψηλά ἀνθρώπινος ὁ ἀμοιβαῖος αὐτός σεβασμός τῶν ἐποχῶν!

Τό καμάρι τοῦ Κόβεντρυ, τό κυρίως τουριστικό του στοιχεῖο, ὅπως ξέρουν ὅλοι, εἶναι ὁ νέος καθεδρικός του ναός. Τέλειωσε μόλις ἐφέτος, σέ σχέδιο τοῦ Μπάζιλ Σπένς, βραβευμένο σέ παναγγλικό ἀρχιτεκτονικό διαγωνισμό. Ὁ Γκράχαμ Σούδερλαντ ἔχει σχεδιάσει τό τεράστιο, περιλάλητο κι' ἀντιλεγόμενο κεντητό πού κρέμεται στό βάθος, στό ἱερό, ἐνῶ στήν ἀνατολική ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ βρίσκεται κολλημένο, σέ δύο μεγάλα, ὑπερφυσικά κομμάτια, ἀνάερο, τό μπρούντζινο σύμπλεγμα τοῦ Ἐπστάϊν «Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ καί ὁ Διάβολος».

Δίνω ἐδῶ, πληροφοριακά κι' οὐδέτερα, τά ἐλάχιστα τοῦτα στοιχεῖα. Ἄν περάσω ὅμως τώρα στά ἐσωτερικά — τοῦ ναοῦ καί τοῦ θεώμενου ἑαυτοῦ μου — θά πῶ μέ κάθε εἰλικρίνεια πώς ἀρχίζουν οἱ μεγάλοι δισταγμοί. Τό οἰκοδόμημα εἶναι πελώριο, φωτεινό, μεγαλειῶδες. Θά ἔλεγα ὅμως ψέμα ἀσύστολο ἄν ἰσχυριζόμουν πώς ὑπάρχει ἐκεῖ-μέσα καί ἡ ἐλάχιστη ἔστω θρησκευτική ὑποβολή. Ἕνας Ἄγγλος πού τοῦ τό ἔλεγα, μοῦ παρατήρησε πώς ὁ ἀρχιτέκτων πού ἔχτισε τόν καθεδρικό αὐτό ναό εἶναι ἄνθρωπος πολύ θρῆσκος. Νά μιά πληροφορία πολύ χρήσιμη: γιατί κάνει κατάδηλο πώς τούς γνήσιους ναούς δέν τούς φτιάχνουν θρησκευόμενα ἄτομα· τούς φτιάχνουν θρησκευόμενες ἐποχές. Εἶναι ἔργα ἀπρόσωπα καί συλλογικά οἱ μεγάλοι καθεδρικοί ναοί, πέτρινες ἐποποιΐες μιᾶς ψυχῆς πέρα ἀπό τήν ψυχή τοῦ ἀτόμου. Στόν καθεδρικό ναό τοῦ Κόβεντρυ ξεκρίνω δυό - τρία προσωπικά καλλιτεχνικά ἀριστουργήματα: τό σύμπλεγμα τοῦ Ἐπστάϊν, πού ἔχει πάνω του κάτι ἀπό τόν ἐφιαλτικό, τυραγνισμένο ὁραματισμό τῆς μεγαλοφυΐας, καθώς καί τά μοντέρνα χρωματιστά βιτρώ. Στά τελευταῖα τοῦτα, μέ τήν ἀφηρημένη διακόσμησή τους, περνάει στιγμές - στιγμές κάτι ἀπό τό θάμπος καί τό αἴνιγμα τοῦ μεταφυσικοῦ παραμυθιοῦ.

Βγαίνοντας, βρισκόμαστε στό χῶρο τοῦ παλαιοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ. Κάτι τοιχώματα μονάχα ἀπομένουν ὄρθια, τό πανύψηλο γοτθικό βέλος τοῦ καμπαναριοῦ καί τό ἱερό μέ τό θυσιαστήριο. Χρονολογία 14ος καί 15ος αἰῶνες. Ἐδῶ μάλιστα! Ἐδῶ, σ' αὐτό τό σκέλεθρο τό ἐξαρθωμένο σάν ἀπολίθωμα κοσμολογικοῦ χαλασμοῦ, ὅπου τό φῶς τ' οὐρανοῦ μπαίνει ἀπό παντοῦ, καθώς ἡ θάλασσα στά ναυάγια, ὅπου κανένα ἀρχιτεκτονικό σχῆμα δέν εἶναι πιά ὁλοκληρωμένο, ἐδῶ - ὑπάρχει ὡστόσο ὁ Θεός. Κάτι γύρω σας φτερουγάει μουγκά, κάτι σάν ἀόρατο πουλί ξεφωλιασμένο, πού δέν ἔχει ποῦ νά κλαρώσει, κι' αὐτό τό μυστικό πουλί σᾶς λέει περισσότερα γιά τό μυστήριο τῆς ψυχῆς καί τοῦ θανάτου ἀπ' ὅλες τίς ἐπιστρατευμένες, φιλότιμες μεγαλοφυΐες. Πάνω στό χοντροπελεκημένο μεσαιωνικό βωμό στέκεται ἕνας μεγάλος σταυρός ἀπό δυό χοντρά σίδερα δεμένα μέ σύρμα. Ἡ νέα παράδοση λέει πώς τά ἔστησε ἐκεῖ, καυτά ἀκόμα ἀπό τό βομβαρδισμό, κάποιος ἱερέας. Μ' ἀρέσει ὁ ἄγριος τοῦτος σταυρός, ὁ καμωμένος σάν ἀπό σίδερα φυλακῆς ξερριζωμένα. Καί πίσω του, χαμηλά στόν τοῖχο, βλέπεις σκαλισμένη τήν ἀπέριττη τούτη ἐπιγραφή, πού τά λέει ὅλα: «Πάτερ, συγχώρησον».

Πάτερ, συγχώρησον τούς ἀνθρώπους, πού γεννήθηκαν σημαδεμένοι γιά τήν ἁμαρτία. Ναί, ἐδῶ, στό χῶρο τοῦτο τόν ρημαγμένο ἀπό τή θανάσιμη, προαιώνια ἀντιδικία τῶν ἀνθρώπων, ἔχει ἔρθει καί κάθησε ἀμίλητος, συλλογισμένος ὁ Θεός.

Τό Κόβεντρυ εἶναι σήμερα μιά ὑποδειγματική μοντέρνα πολιτεία. Ἔχει ἀγορά συγκροτημένη πρακτικά καί καλαίσθητα, χώρους ἀναψυχῆς ἀξιοζήλευτους, σταθμούς αὐτοκινήτων σέ ὑψωμένα ἐπίπεδα, ἕνα ξενοδοχεῖο ἀπό τά κομψότερα καί ἀρτιότερα τῆς Εὐρώπης. Ἔχει καί θέατρο πού θ' ἄξιζε εἰδική μελέτη, τό «Μπέλγκραίηντ Θήατερ» — τό θέατρο τοῦ Βελιγραδίου. Ὀνομάστηκε ἔτσι γιατί οἱ Γιουγκοσλάβοι προσέφεραν τήν ξυλεία γιά τό ἐσωτερικό του. Τό Κόβεντρυ εἶναι ἕνα τρόπαιο τῆς σύγχρονης καλαισθησίας καί τεχνικῆς.

❁

Ἐμένα ὅμως τοῦ ἀσεβέστατου μοῦ ἀρέσει κάτι ἄλλο. Ἐμένα μοῦ ἀρέσει ἡ ἰδέα αὐτή μιᾶς πολιτείας σέ χώρα πουριτανική, πού εἶναι χτισμένη γύρω ἀπό τό ἄγαλμα μιᾶς νεαρῆς γυμνῆς γυναίκας. Αὐτή εἶναι ἡ προστάτισσα τοῦ Κόβεντρυ, τό ἔμβλημά του. Τή νύχτα, σά χτυπᾶνε οἱ ὧρες στό ρολόϊ τῆς πλατείας καί βγαίνει στό μπαλκονάκι μέ τό χρυσογάλανο φόντο τ' ὁμοίωμα τῆς λαίδης Γκοντάϊβα νά κάνει τήν κουρντισμένη βόλτα του κάτω ἀπό τ' ἄπληστα μάτια τοῦ «πήπινγκ Τόμ»— τοῦ Τόμ πού κρυφοκοιτάζει—πλέκω τά δάχτυλά μου πίσω ἀπό τό κεφάλι μου, πάνω στό μαξιλάρι, κι' ἀπομένω νά ρεμβάζω. Ἀνάμεσα στούς ἴσκιους πού ἀρχίζουν νά ρίχνουν στά ματόφυλλά μου τά πουπουλένια φτερά τοῦ Μορφέα, βλέπω νά περνάει ἡ γυμνή λαίδη πάνω στ' ἄσπρο της ἄλογο, στοιχειωμένη, ἀκοίμητη, περήφανη, ἀφοσιωμένη. Ἀκούω στό λιθόστρωτο τόν τριποδισμό. Καί τεντώνω τ' αὐτί μου νά τόν παρακολουθήσω ὧς πέρα, πού ξεμακραίνει μέσα στήν ἀνήσυχη νύχτα τοῦ βορρᾶ, τή νύχτα τήν ταραγμένη ἀπό πνοές σάν ἀνάσες κρυφές, τρικυμισμένες, φευγαλέες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Κυριακή 5 Αὐγούστου 1962

3-65

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΕΠΕΙΤΑ ΑΠΟ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τήν Ἀγγλία τοῦ 1962, πού ἀνασυντάσσεται καί ἀνοικοδομεῖται, πού ἀναζητεῖ μιά νέα ἰσορροπία, ἐσωτερική κι' ἐξωτερική, πρέπει νά τήν ἰδοῦμε στό σύνολό της—ἤ τουλάχιστον σέ μερικές ἀπό τίς πιό χαρακτηριστικές της ἐκδηλώσεις, καί σέ τομεῖς διαφορετικούς—γιά νά ἐκτιμήσουμε τήν ποιότητα τῆς προσπάθειας. Δέν θά παραξενέψω, ἐλπίζω, κανέναν ἄν στραφῶ σήμερα σ' ἕναν τομέα πού μοῦ εἶναι περισσότερο οἰκεῖος: τό θέατρο. Δέν τό διαλέγω ἄλλωστε αὐθαίρετα. Εἶχε προβλεφθεῖ στό πρόγραμμα τοῦ ταξιδιοῦ, ἀπό τούς ἴδιους τούς καλοῦντες. Ὅσο κι' ἄν οἱ πρακτικοί ἄνθρωποι πιστεύουν πώς οἱ καλλιτεχνικές ἐπιδόσεις ἔχουν λίγο - πολύ σημασία διακοσμητική, ἕνας λαός μέ μεγάλη θεατρική παράδοση καθώς ὁ ἀγγλικός, δέν μπορεῖ νά συμμερίζεται τή γνώμη τους, κι' ἄς εἶναι πρακτικός. Πρακτικό πνεῦμα κι' ἀγραμματοσύνη ἄλλωστε δέν εἶναι ἔννοιες ἀναγκαστικά ἀλληλένδετες. Ἐπιφυλάσσομαι, ὅπως τό δήλωσα ἀπό τήν ἀρχή, νά ξαναγυρίσω σέ σφαῖρες περισσότερο θετικές, σέ κατοπινό ἄρθρο. Ἄν δέν τίς προτάσσω, εἶναι γιά νά διαταράξω ἀκριβῶς τήν καθιερωμένη ἱεραρχία...

Δέν θά συνοψίσω ἐδῶ πληροφορίες κι' ἐντυπώσεις ἀπό τή σημερινή θεατρική δραστηριότητα τῆς Μεγάλης Βρεττανίας. Οἱ διασκελισμοί αὐτοί εἶναι ἄγονοι. Θά περιοριστῶ σ' ἕνα μόνο θέμα, πού συγκεντρώνει ἄλλωστε καί τό κύριο ἐνδιαφέρον τῆς στιγμῆς: Τό νέο θέατρο τοῦ Τσίτσεστερ. Ὁ ἀναγνώστης, ἴσως ἔχει ὑπ' ὄψη του, σέ γενικές γραμμές, τή σημασία πού τοῦ δίνουν οἱ Ἄγγλοι. Ἡ εἰδησεογραφία τοῦ Τύπου τό προβάλλει πολύ τόν τελευταῖο καιρό σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, μέ κατατοπιστικά δημοσιεύματα.

Στό Τσίτσεστερ, λοιπόν, τήν παλιά, γραφική αὐτή πολιτεία τοῦ Σάσσεξ, κάπου τρεῖς ὧρες ἀπό τό Λονδῖνο μέ τ' αὐτοκίνητο, χτίστηκε, ἄνοιξε τίς πύλες του στίς 3 Ἰουλίου, ἕνα καινούργιο θέατρο πρωτοποριακῆς μορφῆς. Προτοῦ τό περιγράψω ὅπως τό εἶδα, καί προτοῦ τό σχολιάσω, θά πῶ μέ δυό λόγια τό ἱστορικό του: Τήν πρωτοβουλία τῆς δημιουργίας του τήν εἶχε ὁ κ. Λέσλη Ἔβερσεντ - Μάρτιν, πρώην δήμαρχος τοῦ Τσίτσεστερ, στά 1959. Ὁ προοδευτικός αὐτός ἄνθρωπος ἔδωσε ἔμπρακτη ἀπάντηση σ' ὅλους ἐμᾶς τούς ξένους πού ἀναρωτιόμασταν, χρόνια τώρα, γιατί ἄραγε ἡ Ἀγγλία, ἡ πατρίδα τοῦ Σαίξπηρ, τοῦ Μάρλωου, τοῦ Μπέν Τζόνσον, τῶν μεγάλων ἐλισαβετιανῶν, νά μήν ἔχει ἕνα θέατρο ἐλισαβετιανῆς ἀκριβῶς μορφῆς, δηλαδή τοῦ ἐθνικοῦ της τύπου. Θά προσθέσω ἐδῶ πώς ἡ ἀπορία δέν ἦταν ἁπλᾶ ἀκαδημαϊκή. Τό ἐλισαβετιανό θεατρικό οἰκοδόμημα παρουσιάζει τεράστια καλλι-

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

τεχνικά καί τεχνικά πλεονεκτήματα. Βασισμένο στήν ἀπόλυτη, τήν ἀντιρεαλιστική σύμβαση, εἶναι ὄχι μόνο ὁ μόνος κατάλληλος χῶρος γιά τή σωστή ἑρμηνεία τῶν συγχρόνων του δραματικῶν ποιητῶν, ἀλλά καί δίνει διεξόδους σέ πολλές ἀπό τίς σύγχρονες, ριζοσπαστικές ἀναζητήσεις τῆς δραματικῆς τέχνης.

Συγκεκριμένο κίνητρο γιά τήν ἀπόφαση τοῦ τέως δημάρχου τοῦ Τσίτσεστερ στάθηκε ἡ περιγραφή ἀπό τόν διάσημο σκηνοθέτη Τάϋρον Γκάθρι ἑνός θεάτρου ἐλισαβετιανοῦ τύπου πού ὑπάρχει στό Στράτφορντ τοῦ Καναδᾶ. Ὁ Νέος Κόσμος εἶχε προηγηθεῖ· ἀλλά καί τό Τσίτσεστερ δέν θά ὑστεροῦσε τώρα σέ τόλμη: Τά σχέδια τοῦ νέου θεάτρου δέν περιορίζονταν σ' ἁπλή ἀντιγραφή τοῦ ἐλισαβετιανοῦ. Οἱ ἀρχιτέκτονες πήρανε τό τελευταῖο τοῦτο γι' ἀφετηρία μόνο. Κατά τήν πρόοδο τῆς μελέτης τους, ἀναζήτησαν λύσεις προσαρμοσμένες στά σύγχρονα δεδομένα. Ἔτσι, ἔφτιαξαν ἕνα θέατρο πού συνδυάζει τίς ἰδιότητες τοῦ κυκλικοῦ καί τοῦ ἐλισαβετιανοῦ, μέ πρόσθετο γνώρισμα τή μεταβλητότητα μερικῶν του ὅρων.

Πρέπει ἐδῶ νά θυμίσουμε κάτι πού συχνά ξεχνιέται: Ὅτι τά θεατρικά οἰκοδομήματα ὅλων τῶν ἐποχῶν — ἀρχαῖο ἑλληνικό, ἐλισαβετιανό, ἰταλικό κ.λ.π. — προορίζονταν πάντοτε γιά ἕνος καί μόνον εἴδους ἔργα: τά δικά τους. Ἀπό τόν 19ο κυρίως αἰώνα καί πέρα εἶναι πού ἀρχίζουν νά παίζονται ἀρχαῖα ἤ ἐλισαβετιανά ἔργα στήν ἰταλικοῦ τύπου σκηνή, δηλαδή στήν ἐπικρατοῦσα, κι' αὐτό δέν γίνεται δίχως σημαντικότατες σισθητικές τους ἀβαρίες. Ἡ κακή ἑρμηνεία καί ἡ ἐξ ἀντικειμένου παρεξήγηση πολλῶν ἀνάμεσά τους, ὀφείλεται στήν καταλυτική αὐτή ἀντινομία. Τό θέατρο τοῦ Τσίτσεστερ, σά συνειδητά νέο καλλιτεχνικό ὄργανο, ἔπρεπε νά προβλέψει κι' αὐτή τήν περιπλοκή.

Πῶς τήν ἀντιμετώπισε; Ἄς ἰδοῦμε πρῶτα - πρῶτα τή διαρρύθμισή του. Ἔχει μιάν αἴθουσα ἀμφιθεατρική, μέ 1.400 θέσεις, χωρισμένες σέ κερκίδες, πού περιβάλλουν τή σκηνή ἀπό τρεῖς πλευρές, ὅπως στήν ἐλισαβετιανή ἐποχή. Ἡ σκηνή αὐτή δέν ἔχει προσκήνιο, μπούκα, αὐλαία. Χαμηλή, δυό σκαλοπάτια ἀπό τό δάπεδο, εἶναι πεντάπλευρη, καί προβάλλεται ἀπό τόν τοῖχο τοῦ βάθους ἀνάμεσα στήν πλατεῖα. Ὁ τοῖχος αὐτός δέν εἶναι ἄλλωστε τυφλός. Ἔχει ἀνοίγματα, ὅπως τό ἡμικυκλικό θέατρο (τοῦ τύπου τοῦ δικοῦ μας «Θεάτρου Τέχνης») καί ὅπως εἶχε τό ἐλισαβετιανό.

Ἡ κυριότερη ὅμως καινοτομία, γιά τή σημερινή ἐποχή, τοῦ «Φέστιβαλ Θήατερ» τοῦ Τσίτσεστερ, εἶναι ἡ τριπλή, σ' ἀπανωτά ἐπίπεδα, σκηνή του. Στηριγμένη, πραγματικά, σέ τέσσερα μετάλλινα κοντάρια, προβάλλεται ὡς τή μέση περίπου τῆς κυρίως σκηνῆς μιά ἄλλη, ἄνω σκηνή, μικρή, πεντάγωνη, πού ἐπικοινωνεῖ μέ τήν κάτω ἀπό διπλή, σπαστή στά δύο, σκάλα. Τέλος, ὑπάρχει κι' ἕνα τρίτο, ψηλότερο ἐπίπεδο, στενό σά διάδρομος, πού ἀρχίζει ἀπό τά νῶτα τῆς σκηνῆς καί φέρνει βόλτα ὅλο τό ἀμφιθέατρο. Τά τρία αὐτά ἐπίπεδα, μέ τίς σκάλες πού τά συνδέουν, τίς πόρτες, τίς ἐξόδους πρός τό ὑπόγειο ἀνάμεσα στίς κερκίδες, μποροῦν νά λειτουργήσουν ἀλλεπάλληλα ἤ καί μαζί. Ἡ ὅλη κατασκευή εἶναι ἡμιμόνιμη. Ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς σκηνοθεσίας, μπορεῖ νά παραλλάζει.

— Φτιάξαμε μιά μικρή Ἐπίδαυρο, μοῦ λέει γελώντας ὁ Λώρανς Ὀλίβιερ στήν Ἔκθεση σκηνογραφιῶν πού ἐγκαινιάζεται τ' ἀπόγεμα, ὕστερα ἀπό τήν παράσταση.

Τόν εἶχα καταλάβει νά μπαίνει ἀπό τήν κίνηση πού ἔγινε ἀνάμεσα στούς ἐπισκέπτες, ἕνα σύνολο ὑπερβολικά κοσμικό καί ραφινᾶτο, πού συγκέντρωνε προσωπικότητες ὅλων τῶν εἰδῶν. Τή στιγμή ἐκείνη, τόν πλησίαζαν κυρίες ζητώντας του αὐτόγραφα πάνω στό πρόγραμμα. Ἡ φυσιογνωμία του εἶναι αὐστηρή, τό μάτι του, πίσω ἀπό τά γυαλιά πού ἔχει βάλει γιά νά γράψει, ἔχει σκληρή κόψη. Ψαρομάλλης, μέ πρόσωπο κοκκινωπό, κλειστό, ἀνάστημα ὡραῖο, μᾶλλον ψηλό, κορμί στέρεο, δέν ἐνθαρρύνει τίς προσεγγίσεις.

Ὅλ' αὐτά ὅμως μεταμορφώνονται παράδοξα ὅταν ἀνεβαίνει στό σκαμνί πού εἶναι τό πρόχειρο βῆμα γιά νά κηρύξει τά ἐγκαίνια. Μονομιᾶς ὅλα πάνω του γλυκαίνουν, παίρνουν κάτι τό χιουμοριστικά πρόσχαρο. Στήν ὁμιλία του ἄλλωστε, τή σύντομη, κάνει διαρκῶς χιοῦμορ, βάζει τό χέρι του πάνω ἀπό τό κεφάλι του γιά νά προφυλαχτεῖ ἀπό τήν πολύ χαμηλή τέντα, τή στημένη ἐκεῖ στόν κῆπο, πίσω ἀπό τίς αἴθουσες μέ τά ἐκθέματα. Λέει πώς ἔχει τράκ ὅταν μιλάει σέ κόσμο, καί πραγματικά ἔτσι δείχνει. Δίπλα του στέκετσι, πανύψηλος, ὡραῖος ἄντρας, ὁ σέρ Μάϊκαλ Ρέντγκραίηβ. Ὁ θαυμάσιος αὐτός πρωταγωνιστής εἶναι συνεργάτης τοῦ Ὀλίβιερ στό θίασο τοῦ Τσίτσεστερ, πού διευθύνει ὁ τελευταῖος.

— Ἐκτιμῶ τό πῶς ἔχετε ἐκσυγχρονίσει σ' αὐτό τό θέατρο τήν ἐλισαβετιανή σκηνή, λέω ἀπαντώντας στά προηγούμενα λόγια τοῦ Ὀλίβιερ.

— Νά ἰδοῦμε τί καινούργιο θά μπορεῖ νά δώσει, παρατηρεῖ χαμογελώντας. Ἀνεβάζουμε τόν «Θεῖο Βάνια». Τί θαυμάσιο ἔργο!.. Θά ἔρθετε τό βράδυ στήν παράσταση;

— Ἤρθαμε στήν ἀπογευματινή. Δυστυχῶς φεύγουμε αὔριο.

— Πῆτε τήν ἀγάπη μου στούς φίλους μου τῆς Ἑλλάδος, συμπεραίνει μ' ἕνα θερμό σφίξιμο τοῦ χεριοῦ, προορισμένο δίχως ἄλλο γιά τούς θαυμαστές πού τοῦ εἶχα πεῖ πώς ἔχει στή χώρα μας.

Τό ἔργο πού διάλεξε γιά νά ἐγκαινιάσει τό θέατρο τοῦ Τσίτσεστερ ὁ Ὀλίβιερ ἔχει προκαλέσει πολλές ἐπιφυλάξεις στόν ἀγγλικό Τύπο. Εἶναι «Τά συναπαντήματα» τοῦ ἐλισαβετιανοῦ Τζών Φλέτσερ, διασκευασμένο ἀπό τόν δοῦκα τοῦ Μπάκινγκαμ στά τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα. Ὁ Ὀλίβιερ, συνοψίζει στό πρόγραμμα τό μῦθο τοῦ ἔργου ἔτσι: «Δυό Ἱσπανοί σπαθοφόροι, ὁ δόν Ζουάν κι' ὁ δόν Φρειδερῖκος, πᾶνε ρωμαντικό ταξίδι στήν Ἰταλία κι' ἔχουν ἐκεῖ κάτι μπλεξίματα». Στήν οὐσία, πρόκειται γιά μιά κωμωδία πλοκῆς, ἀπό ἐκεῖνες πού θυμίζουν ὑπερβολικά τήν κλασική συνταγή, καί πού ἡ ἐξαφάνισή τους στό χρονοντούλαπο δέν εἶναι ἔγκλημα. Κύρια ἀρετή τοῦ ἔργου ἡ ζωηρή του κίνηση. Ἡ παράσταση πείθει πώς ὁ Ὀλίβιερ διάλεξε «Τά συναπαντήματα» σά μέσο γιά νά ἐπιδείξει τίς τεχνικές δυνατότητες κι' εὐκολίες τοῦ νέου θεάτρου.

Τό ἔργο, πραγματικά, παίζεται μέ τρόπο συναρπαστικό. Ὅλες οἱ σκηνές, οἱ διάδρομοι, τά περάσματα τῆς πλατείας... χρησιμοποιοῦνται. Ὁ ἀντικειμενικός σκοπός πού ἦταν στήν σύλληψη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου, ἡ στενότερη ἐπαφή θεάματος — κοινοῦ, πραγματοποιεῖται ἐδῶ. Τό εἶχαν διακηρύξει τόσο ὁ Ὀλίβιερ στό σημείωμα τοῦ προγράμματος ὅσο κι' ὁ Κρίστοφερ Φράϋ, πού τοῦ ζητήθηκε κι' ἔγραψε γι' αὐτό ἕνα προλογικό ποίημα. Οἱ ἀπορίες ὡστόσο τῶν Ἄγγλων σχολιαστῶν περιστρέφονται στό κατά πόσο τά ἔργα ὅλων τῶν σχολῶν καί τῶν ἐποχῶν θά μποροῦν νά ἑρμηνεύονται σωστά, μέ ἴσους ὅρους, σ' αὐτό τό θέατρο. Πῶς θ' ἀκούγονται ὁμοιόμορφα οἱ ἠθοποιοί ἀπό ὅλους τούς θεατές, ἀφοῦ θά τούς γυρίζουν συχνά τή ράχη.

Οἱ δικές μας ἀπορίες εἶναι ἄλλου τύπου: Μήπως τέτοιο θέατρο, μέ τόσες εὐκολίες καί ἐφοδιασμένο μέ τά σύγχρονα τεχνικά καί φωτιστικά μέσα, παρασύρει σ' ἐξωτερικά, ἐντυπωσιακά ἀνεβάσματα, ἐπιδείξεις δεξιοτεχνίας. Ξέρουμε καλά πόσο τά εὐνοεῖ ἡ ἐποχή μας. Καί προσθέτουμε ἐδῶ κάτι πού πρέπει ἐπιτέλους νά γίνει κάποτε νοητό. Ὅτι στό θέατρο ὑπάρχουν πάντοτε τρία ἐνδεχόμενα: Μιά παράσταση ν' ἀρέσει καί νά εἶναι καί καλή. Μιά παράσταση ν' ἀρέσει χωρίς γιά τοῦτο νά εἶναι καί καλή. Μιά παράσταση ν' ἀρέσει ἀκριβῶς ἐπειδή δέν εἶναι καλή... Ὁ κανονικός θεατής αὐτά τά τρία δέν μπορεῖ νά τ' ἀντιδιαστείλει. Νομίζει πώς ἐπειδή κάτι τοῦ ἀρέσει, θά πεῖ πώς εἶναι καί καλό.

Τό τελευταῖο ὅμως ἀπό τά τρία ἐνδεχόμενα, πού θά φαίνεται ἴσως καί τό πιό παράδοξο, θά τό ἀναπτύξουμε μ' ἄλλη εὐκαιρία. Γιά τήν ὥρα, αὐτά δέν ἀφοροῦν τό θέατρο τοῦ Τσίτσεστερ, πού παραμένει ἕνα σημαντικό ὑπόδειγμα νέας, γόνιμης σέ σκέψεις καί λύσεις, θεατρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

Ὁ συνεργάτης τοῦ «Βήματος» κ. Ἄγγ. Τερζάκης, παρέχων συνέντευξιν εἰς τό Μπί - Μπί - Σί ἐπί τῶν ἐντυπώσεών του ἐξ Ἀγγλίας

3-66

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 8 Αὐγούστου 1962

ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ ΥΣΤΕΡ' ΑΠΟ 15 ΧΡΟΝΙΑ

ΦΩΤΟΣΚΙΑΣΕΙΣ

3-67

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δύο φορές ἀποχαιρετάει κανένας μιά χώρα πού εἶδε: Ὅταν φεύγει κι' ὅταν τήν ἀναπολεῖ. Ἀπό τούς δυό τούτους χωρισμούς, ὁ ὀδυνηρότερος δέν εἶναι ὁ πρῶτος. Τά πράγματα πού γνώρισες κι' ἀγάπησες ὁλόξαφνα, τά πράγματα πού ἔχουνε ψυχή, εἶναι ἀκόμα ἐκεῖ μπροστά σου, πειστικότατα, ἔτσι νά κάνεις μπορεῖς νά τ' ἀγγίξεις. Κάτι περισσότερο: τό ὑλικό τους βάρος σέ κάνει νά πιστεύεις στή στερεότητα τοῦ κόσμου τούτου. Δέν εἶναι, ὅπως στήν ἀναπόληση, ἴσκιοι, εἴδωλα, εἰκόνες. Γιά τοῦτο καί ἡ θύμιση φέρνει ἕνα σφίξιμο στήν καρδιά. Γιατί ἔχει τήν ὑφή καί τό ἀπαρηγόρητο τοῦ ὀνείρου. Σέ κρατάει ἀεροζυγιασμένον ἀνάμεσα στό ὑπαρχτό καί στό ἀνύπαρχτο, στή βεβαιότητα καί τήν ἀμφιβολία, σέ εἰδοποιεῖ γιά τό παροδικό τῆς ζωῆς, τῶν πάντων. Ἡ ἀναπόληση ἔχει μέσα της τό πένθος τοῦ θανάτου καμωμένο τραγούδι ἀπό ἀφανέρωτο ποιητή.

Ξαναφέρνω μιά γυροβολιά στή θύμισή μου τοπία τῆς Ἀγγλίας. Παραμερίζω τίς πολιτεῖες μέ τόν ἀναβρασμό τους, τίς ρεούμενες, ἄπιστες εἰκόνες τους, τρέχω νά ζαρώσω ἐκεῖ σέ μιά - δυό γωνιές τῆς ἐξοχῆς, ἤ μέσα σέ τίποτα παμπάλαιες ἐκκλησιές, ἀπό ἐκεῖνες πού ἔχουν γίνει προγονικές, πετρωμένες μορφές τῆς αἰωνιότητας. Ὅλ' αὐτά, τ' ἀφήνω ν' ἀναδυθοῦν μέσα μου δίχως τάξη, ὅπως τά φέρνει καί τά παίρνει ὁ κρυφός ἄνεμος τῆς ψυχῆς. Κιόλας θαμπώνονται, μέρα τή μέρα· ἡ κάθε ὥρα εἶναι σά νά τούς κλέβει ἕνα ψηφί, μιά πέτρα, ἕνα ἀγκωνάρι, νά τούς ἀχνίζει τά χρώματα, νά τούς στομώνει τή λάμψη. Προτοῦ γίνουν μακρυνές κι' ἄψυχες χαλκομανίες, ναυάγια πού ἀργοσαπίζουν στό γιαλό, θά τά περάσω ἔτσι, σ' ἕναν ἀποχαιρετιστήριο γύρο. Καί πρῶτα νά, ἐδῶ, ὁ καθεδρικός ναός τοῦ Τσίτσεστερ. Ἡλικία: ἐννέα αἰῶνες.

Ἔξω βρέχει ὁρμητικά. Κυριακή πρωΐ, ὥρα Λειτουργίας. Στόν ἀέρα, πρίν ἀπό λίγο, ἁπλώθηκε ἕνα τραγούδισμα πλατύ, κελαϊδιστό, ἀπό ψηλά. Οἱ καμπάνες. Εἶναι φωνές πρίμες, μέ λυγερά σεγκόντα, ἀντιλαμπίσματα ζεστά, ἀστραφτερά, καί λές πώς τραγουδάει ὁ οὐρανός. Τούς ἀποκρίνεται τώρα, μέσα στό ναό, ἡ παιδική χορωδία. Σέ βάθος, τήν ὑποβαστάζει τό ὄργανο. Καί εἶναι σά ν' ἀκοῦς ἀπόμακρες βροντές, ἁρμονικά κυλίσματα κι' ἀντίλαλους ἀπό ἄλλον κόσμο, ἕναν κόσμο ὅπου ὅλα παίρνουν σημασία καί κύρωση.

Κάτω ἀπό τίς ρωμανικές ἀψίδες, πάνω σέ τά-

3-68

φους πελεκημένους χοντρά, πρωτόγονα, κοιμόνται μέσα στίς πανοπλίες τους λαξεμένοι σταυροφόροι. Έχουν στό πλευρό ξαπλωμένη τήν κυρά τους, πειθήνια, ὅμως θαρεῖς πώς δέν τή θυμόνται. Ἡ ἁλυσιδωτή μάλλια τούς κρατάει ἁλύγιστο τό λαιμό, τό γλυφτό κράνος τούς δένει σφιχτά τά μελλίγγια. Μόλις πού ἀκουμπᾶνε τόν τράχηλο στήν πέτρα. Ἀλαφροκοιμόνται. Ἡ θητεία τους δέν τέλειωσε, ἡ πειθαρχία στό χρέος δέν χαλαρώθηκε, εἶναι ἕτοιμοι νά πηδήξουν ὁλόρθοι, μόλις σημάνει τό βούκινο, νά χουφτιάσουν τή σπάθα.

Δίπλα μου, σ' ἕνα προσευχητάρι, ἤρθανε ν' ἀραδιαστοῦν σοβαρά - σοβαρά τρία κοριτσάκια. Βάζουνε χάμου τά πέτσινα μαξιλάρια, γονατίζουν, ἀκουμπᾶνε μπρός καί σκεπάζουν μέ τίς ἑνωμένες παλάμες τά πρόσωπά τους. Κοιτάζω τή μεσαία. Εἶναι δέν εἶναι ὀχτώ χρονῶν. Τά μαλλάκια της, ἀχυρόξανθα, κοντοκομμένα ἀδέξια, ἐπαρχιώτικα, πέφτουν σκαλωτά πίσω, μέ κάτι τό μεσαιωνικό. Κόρη σταυροφόρων, ξεκίνησε νἄρθει μέσ' ἀπό τούς αἰῶνες. Καί ἡ Λειτουργία πού συνεχίζεται, καί οἱ παιδικές φωνές, κι' ὁ πελώριος ναός, καί τ' ἀνθισμένα ἀπό χρωματιστό φῶς παράθυρα, καί τ' ὄργανο, καί ἡ βροχή ἔξω, παίρνουν με-μιᾶς ἕνα νόημα ἄλλο, γίνονται ὅραμα, θρῦλος μυστικός.

۞

Περνῶ.

Τώρα ἀνάβει ἡ εἰκόνα μιᾶς ἀκρογιαλιᾶς ἀπέραντης. Χρώματα σαρωμένα, ἀναλυωτά, λαδιά, κι' ὁ ἄνεμος φυσάει ἀγριεμένος. Τό μέρος ἐδῶ ἔχει κάτι τό ἀτίθασο ἀκόμα καί στ' ὄνομά του: Μπόγκνορ Ρέγκις. Ρωμαϊκό; παλιό σαξωνικό; Οἱ γνώσεις μου δέν φτάνουν ὥς ἐκεῖ· ἀντί νά σκέφτομαι, προτιμῶ νά κοιτάζω τό θέαμα πού ξετυλίγεται τετράπλατο, δραματικό. Εἶναι ἡ Μάγχη, ἀλλά σέ σημεῖο πού ἔχει πολύ φαρδύνει, δένεται μέ τόν Ὠκεανό. Μελανιασμένη, θυμωμένη, βρώμικη σάν πολεμίστρια παρθένα τῶν βαρβάρων, κυλάει κάτι κύματα πολύ βαρειά, πολύ φαρδειά. Ἔρχονται νά ριχτοῦν στήν ἀμμουδιά μολυβένια, μιάν ἀμμουδιά πού γυαλίζει σάν κρύσταλλο, μαργωμένη σάν πάγος. Κι' ὁ ρόχθος εἶναι πελώριος, γεμίζει τήν πλάση, κι' ὁ ἄνεμος σκληρός, κι' ὁ οὐρανός βαρύς. Ἡ ἀνάσα αὐτῆς τῆς θάλασσας δέν εὐωδιάζει. Μυρίζει μουρούνα. Εἰκοσιτρεῖς Ἰουλίου. Ἐδῶ ἡ Φύση δέν καταθέτει ποτέ τά ὅπλα, στέκεται ἀμάλαγη. Θάλασσα τῶν Βίκιγκς, θάλασσα τῶν Βαράγγων, στοιχεῖο θανάσιμο, μεταφυσικό.

Περνᾶμε.

Ποῦ νά βροῦμε τό χαμόγελο; Μά στίς περαστικές, φευγαλέες τοῦτες εἰκόνες, δεξιά - ζερβά στό δρόμο. Ξετυλίγεται σάν κορδέλλα ἀνάμεσα σέ λιβάδια γλυκοεγρεμένα, κολπωτά, μπροστά σέ σπίτια κομψά, ξεμοναχιασμένα, πού ὀνειρεύονται πίσω ἀπό κήπους ξέχειλους ἀπό τριαντάφυλλα, μέ παράθυρα πιτσιλισμένα ἀπό γεράνια. Οἱ ξυλοδεσιές τοῦ 16ου, τοῦ 17ου αἰῶνα, χαρακώνουν μέ χάρη τούς ἄσπρους τοίχους, τίς τριγωνικές σκεπές. Ὁ ἥλιος προβαίνει γιά λίγο, ζεσταίνει τά χρώματα, τήν πλάση. Ὕστερα ὁ δρόμος κατηφορίζει ἤ ἀνηφορίζει, χώνεται σέ δάσος μέ βαθειά, τρεμάμενη σκιά. Καί κάπου - κάπου, σ' ἕνα γύρισμα τοῦ δρόμου, ἕνα κορίτσι προβαίνει, περνάει, Ἀγγλίδα ἀδιάφορη καί μακρυνή, σφιγμένη στό πουλόβερ της, τά ξανθά μαλλιά στόν ἄνεμο, τό μενεξελί ὁλέμμα παιδικά ἀγνό. Εἶναι σά νά ἐμφυχώθηκε τό τοπίο γύρω, νά ἔστειλε τό ἀγγελικό του πνεῦμα νά παρελάσει. Αὐτά τά ὡραῖα κορίτσια τῆς Ἀγγλίας, τά πλασμένα καθώς κάποια χερουβικά ὄντα τοῦ Ρέυνολτς, ἀπό ἄχνη καί ροδοπέταλα, τά κορίτσια τά χαμένα στά βαθύσκιωτα, νοτισμένα βάθη τῶν Μίνταντς... Θά παντρευτοῦν μιά μέρα, θά κάνουν παιδιά, θά ἐκπληρώσουν τόν προορισμό τοῦ φύλου τους, θ' ἀσχημίσουν. Ἀναρωτιέσαι τί σπάταλη πού εἶναι κάποτε ἡ Φύση. Κι' ἀνάλγητη. Ἔπλασε τήν καθημερινότητα μέ πόθο βαρύ τοῦ ἀπολύτου.

۞

Περνῶ.

Τό ποταμόπλοιο κυλάει βελουδωτά, ἀνάμεσα σ' ὄχθες πυκνοκεντημένες: περβόλια κι' ἀγροικίες κι' ἀποβάθρες καί ἄλση καί ζευγάρια ξαπλωμένα στήν πλαγιά. Ὅλα εἶναι χαρούμενα, σά σημαιοστολισμένα, κυματίζουν. Τά χρώματα σ' αὐτό τόν τόπο ἔχουν μιάν ἀπίστευτη στιλπνότητα, τό πράσινο παίζει μέ τά ροδαλά, τά κόκκινα, τά μαβιά, τά κίτρινα, τά ὑπογραμμίζει. Βαρκάκια σάν ἀπό τσόφλι φουντουκιοῦ γλυστρᾶνε γύρω στό πλοῖο, κάνουν τσαλίμια, φεύγουν πέρα, μέ ἀγόρια καί κορίτσια μισόγδυτα, ἕτοιμα νά πέσουν στό νερό. Μακρυά πίσω, σάν πεταλοῦδες κλαρωμένες πάνω στόν καθρέφτη τρεμίζουν μερικά τριγωνικά πανάκια, γαλάζια, πέντ' - ἕξη ἀνάλαφρες πινελιές. Τίποτα δέν δίνει τόσο τήν αἴσθηση τῆς καθολικῆς ροῆς, τοῦ ἀνεπανάληπτου, τῶν ὄντων πού φεύγουν κι' ἀλλάζουν ἀδιάκοπα ὄψη σά σύννεφα τοῦ δειλινοῦ, ὅσο τό ταξίδι πάνω σέ ποτάμι.

۞

Ἔπειτα ἔρχονται εἰκόνες, στιγμιότυπα. Ἕνα τραπεζάκι ἐξοχικό, σέ μιάν ὄχθη, πάνω στό χορτάρι. Τό κανάλι ἐκεῖ μπροστά ἔχει ναρκωθεῖ μέσα στό συννεφιασμένο ἡλιόγερμα, καθρεφτίζει τά θέρατα πλατάνια. Ἀντίκρυ, πλάϊ σ' ἐρημικό σπιτάκι, μιά ἰτιά. Ξέπλεκη, λιπόθυμη ἔχει γείρει καί κρεμάει τίς πλεξοῦδες της πάνω στό νερό. Στό ποτάμι τῆς Ὀφήλιας ἡ ἰτιά τῆς Δυσδαιμόνας. Ὁ φίλος μοῦ λέει: «Πήγαινε ἐκεῖ πιό πέρα, νά ἰδεῖς ἕνα χωριό σάν παραμῦθι, ἀνάμεσα σέ τριανταφυλλιές». Ὄχι, δέν πάω· θέλω νά τό νιώθω ἔτσι, πώς ὑπάρχει, χωρίς νά τό ἰδῶ. Νά ξέρω πώς ἀναπνέει ἐκεῖ κοντά, μυστικό κι' ἀπαραβίαστο, στόν βραδινόν ἀέρα πού ἔχει ἀκινητήσει, κάντιωσε. Γιατί ὅλα νά τά ξεπαρθενεύει τό ὁλέμμα;

Ὅποιος δέν ξέρει τά «ἴννς», τά πανδοχεῖα τά σκορπισμένα πάνω στό στῆθος τῆς Ἀγγλίας, δέν ἔχει μαντέψει τό μυστικό της. Εἶναι φωλιασμένα σ' ἀγκαλιές βαθειές τοῦ δάσους, περιμένουν σιωπηλά. Τό συνηθέστερο, πρόκειται γιά ἕνα σπίτι παλιό, δίπατο, μέ τήν ξυλοδεσιά τοῦ 16ου αἰῶνα, οἰκόσημο καινουργωμένο, μέ χρώματα δροσερά, πάνω ἀπό τήν ξώπορτα. Ἔχει ἐπισκευαστεῖ ἀπό μέσα μόνο τό πανδοχεῖο, νά γίνει ζεστό, χνουδωτό, μ' ἁπαλό φῶς πορτοκαλί γύρω, σάν παρεκκλῆσι φωτισμένο ἀπό καντήλια ἐρωτικά. Ὅλα ἐδῶ εἶναι διακριτικά, χαμηλόφωνα, τά βήματα στό χαλί, ἡ ψιθυριστή μουσική στό ραδιόφωνο, οἱ κουβέντες. Καί μόνον ἔξω, διάχυτο, κατά διαλείμματα, τό θρόϊσμα τοῦ δάσους, πού ἔρχεται νά τό μυρώσει ἀκροπατώντας ἡ βροχή.

Κι' ἔπειτα εἶναι τά κάστρα.. Ὀρθώνονται ξαφνικά, σέ μιά στροφή τοῦ δρόμου, μέσα στή γαλανή πάσπαλη τοῦ ὁρίζοντα, στοιχειωμένα. Ἄλλοτε τά βλέπεις νά ροδίζουν πάνω ἀπό ἕνα κανάλι μ' ὄχθες βαθύσκιωτες, ἄλλοτε νά τεντώνονται ἀγριωπά, σάν ὄρνια πού γαντζώθηκαν κατάκορφα σέ λόφο δασωμένο. Τό Γουόρικ, τό Ἀροῦντελ, ἰδωμένα ἔτσι, ὁλόξαφνα, ἀναθρώσκουν τώρα στό νοῦ, μ' ἕνα μυστικό κλειδωμένο στή θωριά τους. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ μας νομίζουν πώς τά δάμασαν, πώς τά μέρωσαν, γιατί τά ἔκαναν τουρισμό. Πλάνη. Ὑπάρχει πάνω τους, δεμένο στήν πέτρα, στήν ὀδοντωτή τάπια, στό λογχιστό πυργί, κάτι πού δέν πιάνεται, δέν κατευνάζεται καί δέν διαβάζεται. Εἶναι μιά φοβέρα κοσμολογική, ἀπώτατη, καί μιά σιωπή καθώς τῆς Σφίγγας. Τό αἴνιγμα τοῦτο, τό νιώθεις νά χτυπάει μέσα στή νύχτα τίς λεπιδωτές φτεροῦγες του κουρνιασμένο ἐκεῖ ψηλά στίς ἐπάλξεις. Κρώζει μέσα στόν ἄνεμο καί στή βροχή, περιγελώντας τά ἔργα τῶν ἀνθρώπων, τήν αὐταρέσκειά τους, τή φτωχή σοφία τους πού μυρίζει στάχτη.

۞

Τότε ξαναγυρίζεις τό νοῦ σου κάτω, στίς ἀλέες πού τρυπώνουν μέ χάρη ἀνάμεσα σέ λεῦκες καί σέ φλαμουριές, στά λιβάδια, στήν ἡμέρα. Καρτερεῖς διψασμένος νά φανεῖ ἀπό πέρα μιά κοπέλλα περαστική, ἀνώνυμη, πού τά μάτια της νά μιλᾶνε γιά ζέστα ἀνθρώπινη, γιά τρυφερότητα, γιά γωνιά, γιά ὄνειρο, γιά ἐλπίδα, πλάνη. Θά τήν ξεκρίνεις μ' ἕνα σκίρτημα, κι' ἄς ξέρεις πώς θά περάσει καί πώς θά περάσεις. Λές μέσα σου πώς καλά εἶναι ἔτσι, καλά, κι' ἄς εἶναι ἀθεράπευτο. Τό κάτω - κάτω, ὅλη ἡ γλύκα τῆς ζωῆς ἔχει κατασταλάξει στό χαμόγελο τοῦτο πού χαράζει μιά στιγμή καί χάνεται καθώς ὁ ἥλιος σ' ἀπόβροχο. Ἡ ζωή ἔχει τή δική της αἰωνιότητα — μιάν αἰσθητική ἀθανασία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 15 Αὐγούστου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ

3-69

Τοῦ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τηλεγράφημα, δημοσιευμένο στό «Βῆμα» τοῦ περασμένου Σαββάτου, μᾶς πληροφορεῖ, σχετικά μέ μιάν ἔκθεση πρός τό ἀμερικανικό ὑπουργεῖο Πληροφοριῶν, πώς ὁ πληθυσμός τῆς Κίνας, μέσα στήν τελευταία πενταετία, αὐξήθηκε κατά ἑβδομηνταπέντε ἑκατομμύρια. Ὁ ἀριθμός, γιά τά ταπεινά μας εὐρωπαϊκά μέτρα, εἶναι ἀστρονομικός. Σημαίνει πώς κάθε πέντε χρόνια, ἐκεῖ - κάτω, στή μακαρισμένη αὐτή χώρα, γεννιέται καί μιά νέα ἐπικράτεια, ἴση σέ πληθυσμό—μέ συγχωρεῖτε: κάπως μεγαλύτερη—ἀπό τίς δυό μαζί Γερμανίες, Δυτική καί Ἀνατολική. Οἱ Γερμανίες εἶχαν, ἴσαμε πέρυσι τουλάχιστον, ἑξηνταοχτώ ἑκατομμύρια. Τά 600.000.000 τῆς Κίνας ἔγιναν 675.000.000. Ἄλλος ὑπολογισμός τ' ἀνεβάζει σ' ἑξακόσια ἑνενῆντα ἕξη. Ἄς ποῦμε ἑφτακόσια γιά νά στρογγυλέψουμε τόν ἀριθμό.

Δέν θά μιλήσουμε ἐδῶ γιά «κίτρινο κίνδυνο». Ἡ ἔννοια εἶναι ξεπερασμένη, τό ξέρουμε πολύ καλά, ἄν καί τίποτα δέν μᾶς πείθει πώς τήν ἴδια γνώμη ἔχει μέσα στά φυλλοκάρδια του κι' ὁ κ. Χρουστσώφ. Ἄς ἀδιαφορήσουμε ὅμως γιά τόν κ. Χρουστσώφ καί γιά τίς μύχιες σκέψεις του. Ἄς κάνομε ἁπλῶς πρακτική ἀριθμητική. Ἡ πρακτική ἀριθμητική μᾶς δείχνει πώς σέ σαράντα χρόνια ὁ πληθυσμός τῆς Κίνας θά ἔχει διπλασιαστεῖ: θά ἔχει φτάσει τό ἕνα διακατομμύριο διακόσιες - τόσες χιλιάδες. — Γιατί ὄχι; θά πεῖ ὁ ἐκπρόσωπος τῆς διατεταγμένης αἰσιοδοξίας. Εἶναι, καθώς ξέρουμε, ὁ σύγχρονος συνεχιστής τοῦ παλαιοῦ βιβλικοῦ πνεύματος: «Αὐξάνεσθε καί πληθύνεσθε». Καμμιά ἀντίρρηση. Γι' αὐτό ἄς μήν περιορίσουμε τό ζήτημα στήν Κίνα· ἄς τό γενικέψουμε. Τί θά γίνει ἄν ὁ πληθυσμός τῆς Γῆς αὐξάνει—συμμετρικά ἤ ἀσύμμετρα, κατά τούς τόπους, ἀδιάφορο—μ' ἕναν ἀνάλογο ἤ ἔστω καί ἀραιότερο ρυθμό;

Τό ζήτημα εἶναι τόσο ἁπλό πού νά καταντάει στοιχειῶδες. Καί πολυκουβεντιασμένο. Ἀλλά τά θεμελιώδη ἀκριβῶς προβλήματα εἶναι ἐκεῖνα πού πρέπει ν' ἀναψηλαφοῦνται ἀδιάκοπα. Ἡ Γῆ—μᾶς λένε—ἔχει ἀκόμα ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις. Ἡ ἐπιστήμη θά βρεῖ τρόπους νά συντηρεῖ πολύ μεγαλύτερα ἀπό τά τωρινά ἀνθρώπινα σύνολα. Ἀκούω τώρα τελευταῖα κι' ἕνα καινούργιο, παράδοξο ἐπιχείρημα νά προβάλλεται: «Ἄμα τά βροῦμε σκοῦρα οἱ ἄνθρωποι—λέει μέ δυό λόγια—θά μετοικήσουμε σ' ἄλλον πλανήτη. Ἰδού ἡ θαυμαστή προοπτική πού μᾶς ἀνοίγει ἡ κατάκτηση τοῦ διαστήματος». Θαυμαστή, πραγματικά! Θά γίνουμε πρόσφυγες διαπλανητικοί. Θά τά μαζέψουμε μιά μέρα καί θά ξεκι-

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
MDCCCLXXXI

3-70

νήσουμε σ' ἀναζήτηση οὐράνιου σώματος πρόθυμου νά μᾶς φιλοξενήσει. Θά προσγειωθοῦμε σέ κάποιον ἀπ' αὐτούς τούς πλανῆτες τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος πού ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη σπάζει τό κεφάλι της νά διαγνώσει ἄν ἔχουν κάποια μόρια ζωῆς, ὅπως ἐμεῖς τουλάχιστον τήν ἀντιλαμβανόμαστε· μόριο νεροῦ ἤ ἕνα μόριο στεριᾶς, καί δέν εἶναι μιά ἀπέραντη ἔρημος ἤ ἕνας ἀπέραντος ὠκεανός· ἄν ὑπάρχουν ἴχνη ἀτμοσφαίρας ἀναπνεύσιμης· αἰώνιο σκοτάδι ἤ φλογισμένο φῶς πού λυώνει τά σίδερα. Θά ἐφοδιαστοῦμε—ὄχι ἐμεῖς εὐτυχῶς, οἱ κάπως μακρυνοί μας ἀπόγονοι—μέ σκάφανδρα εἰδικά, ἀναπνευστικές συσκευές, πού θά πρέπει νά τά φορᾶνε ἰσοβίως, γιά νά χαροῦν τ' ἀγαθά αὐτῆς τῆς γῆς τῆς ἐπαγγελίας... Μέ συγχωρεῖτε ἀλλά σταματάω ἐδῶ τόν αἰσιόδοξο δραματισμό. Ἡ φτωχή μου καθυστερημένη ἀντοχή δέν μέ βοηθάει νά συνεχίσω.

Ἀλλ' ἄς ἀφήσουμε τίς χίμαιρες. Ἀλλοίμονο στή γενιά ἐκείνη τῶν θνητῶν πού θά καταλήξει νά βρεῖ πῶς ὁποιαδήποτε περιπέτεια, ἔστω καί ἡ πιό φρικτή, θά εἶναι προτιμότερη ἀπό τή συνέχιση τῆς ζωῆς στόν μητρικό τοῦτο πλανήτη. Αὐτό θά ἰσοδυναμεῖ μέ τήν παταγωδέστερη ἀποχαία τοῦ ἀνθρώπου, κι' ἄς περιβάλλεται τό στόμφο τῶν κατακτήσεων. Ἕνα ὄν πού κατέληξε νά κάνει τό βίο του ἀβίωτο στήν ἴδια του ἑστία κι' ἀναγκάζεται ν' αὐτοεξοριστεῖ, εἶναι ἕνα ὄν τραγικό καί ἠθικά ἀστοχημένο. Ἄς περιοριστοῦμε λοιπόν στίς πιό ἄμεσες καί λογικές ἐπιδιώξεις: Αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητος στή γῆ, καλλίτερη διανομή τῶν ἀγαθῶν. Καί τά δυό τους παρουσιάζουν περιθώρια ἀξιοποιήσιμα. Ὄχι ὅμως κι' ἀπεριόριστα.

Γιά τό δεύτερο καμμιά ἐπιφύλαξη. Ἡ δικαιότερη διανομή τῶν ἀγαθῶν δέν χρειάζεται μονάχα γιά νά συντηροῦνται μεγαλύτερα σύνολα. Χρειάζεται προπάντων γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἠθική καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου. Γιά νά ἔχει τό δικαίωμα ὁ ἄνθρωπος νά λέγεται Ἄνθρωπος. Ὅπως ἕνας κόσμος πού θ' ἀναγκαζόταν νά ζητήσει σ' ἄλλον πλανήτη καταφύγιο ἐπειδή δέν θά τόν χωράει πιά ὁ δικός του θά εἶταν ἕνας κόσμος ἀποτυχημένος, ἔτσι κι' ἕνας κόσμος πού κυλιέται στήν ἀθλιότητα—πολύ περισσότερο: πού εἶναι θεμελιωμένος στήν ἀθλιότητα τοῦ μεγαλύτερου ποσοστοῦ του—θά πρέπει νά θεωρηθεῖ, ἄν δέν ἀλλάξει, ἀποτυχημένος. Αὐτό μᾶς φέρνει κοντήτερα στό πρῶτο θέμα, τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν. Ὅλα τά ὑπάρχοντα σήμερον εἰς τόν κόσμον ἀποθέματα τροφίμων—συνεχίζει ἡ ἔκθεση πού προαναφέραμε—δέν θά ἐπήρκουν διά τήν συντήρησιν τοῦ ἑξ 675 ἑκατομμυρίων πληθυσμοῦ τῆς Κίνας οὔτε διά τρεῖς μῆνας». Ἡ πληροφορία εἶναι ἐκμηδενιστική. Σημαίνει ἁπλούστατα πώς ἄν δέν γίνει κάτι—κάτι οὐσιαστικό καί ἄμεσο—κληῆρος τῆς ἀνθρωπότητος ἐξ ὁρισμοῦ εἶναι ἡ δυστυχία.

Νά ὑποθέσομε τήν ἔκθεση πονηρή, φτιαγμένην ἔτσι γιά λόγους πολιτικῆς ὑστεροβουλίας; Νά τή θεωρήσουμε φεύτικη πέρα γιά πέρα μοῦ φαίνεται κάπως δύσκολο. Τί νά ὑποθέσουμε; Πῶς τά ὑπάρχοντα στόν κόσμο ἀποθέματα φτάνουν γιά νά συντηρήσουν τόν πληθυσμό τῆς Κίνας ὄχι μόνο τρεῖς μῆνες ἀλλά κι' ἕνα χρόνο; Πῶς φτάνουν γιά νά τόν συντηρήσουν ἐφ' ὅρου ζωῆς; Τί σημαίνει, ἀφοῦ σέ πέντε χρόνια θά ἔχουν προστεθεῖ ἄλλα 75 ἑκατομμύρια; Τό κυνηγητό αὐτό παραγωγῆς ἀγαθῶν—παραγωγῆς ἀνθρώπων δέν ἔχει τέλος. Σ' ἕνα ἀπό τά δύο θά ὑπάρχει κάποιο ὅριο ἐξαντλήσεως, κι' ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν πώς δέν εἶναι στό ἀνθρώπινο γένος πού πρέπει νά τό ἀναζητήσουμε. Ὥστε; Τό ξέρω πόσο πικρό εἶναι νά σοῦ ρίχνουν τήν πέτρα τοῦ ἀναθέματος γιά μαλθουσιανισμό· αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ κατηγορία γιά ἐχθρότητα πρός τόν ἄνθρωπο. Ἕνα ἀπό τά ὄχι μικρότερα παράδοξα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι καί τό νά χαρακτηρίζονται ἐχθροί τοῦ ἀνθρώπου ὅσοι τόν γνοιάζονται χωρίς δημοκοπικά σαλπίσματα καί πολιτικές ὑποκρισίες. Ὅσοι τοῦ λένε τήν ἀλήθεια. Ἀλλά τί θά γίνει ἄν ὅλοι σ' αὐτή - ἐδῶ τήν ἐποχή βαλθοῦμε νά παίζουμε ἕνα παιχνίδι; Ἄς ὑπάρξουν λοιπόν καί οἱ κατηγορούμενοι.

Δέν τό κρύβω πώς ἡ ἄποψη γιά ἐντατική, ἐξαντλητική ἀξιοποίηση τῆς γῆς μέ κάνει σκεπτικό πολύ. Τέτοιες ἄδροσες ἀντιλήψεις μποροῦν νά τίς ἔχουν μόνον ὅσοι στοχάζονται ἀποκλειστικά μέ ἀριθμούς καί μέ στατιστικά δεδομένα. Δέν τό ξέρω καθόλου ποιές θά εἶναι οἱ συνέπειες γιά τό γενικό κλίμα τοῦ πλανήτη μας ὅταν θά ἔχει ἀποψιλωθεῖ ὅλη σχεδόν ἡ ἐπιφάνειά του, ὅταν θά ἔχουν γίνει χωράφια οἱ ζοῦγκλες πού ἀπομένουν καί—πολύ χειρότερο—οἰκόπεδα, συνοικισμοί. Βλέπω τί γίνεται, σέ μικρογραφία, μέ τό λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς. Ὅταν ἡ Ἀθήνα τελείωνε στοῦ Θών κι' ἀπό κεῖ ἄρχιζαν λιοστάσια καί πευκιάδες, ὅταν οἱ δρόμοι της ἀνέπνεαν γιατί τό φάρδος τους εἶταν ἀνάλογο μέ τό ὕψος τῶν διώροφων σπιτιῶν της, τό κλῖμα της, ὁ ἀέρας της, εἶταν πολύ καλλίτερα ἀπό σήμερα. Μποροῦσες τότε νά ζήσεις σ' ἕνα ἰσόγειο ἀκόμα καί τό καλοκαίρι, στά κυνικά καύματα μέ τούς σαράντα τους βαθμούς. Γιά ἐρευνήσετε τί γίνεται σήμερα. Κι' αὐτό χωρίς νά προσθέσετε τά καυσαέρια, τά πυρωμένα χνῶτα τῆς μπενζίνας, τήν ἀφηνιασμένη κίνηση, τά ντουβάρια πού ἀπορροφοῦν ζέστη καί τήν ἀκτινοβολοῦν. Ὅσο πληθαίνουν τά κτίρια, ὅσο ἁπλώνεται ἡ πολιτεία καί κατατρώγει τήν ἐξοχή, καί ἀπωθεῖ τή φυσική βλάστηση, τόσο καί πιό πολύ ὑπονομεύεται ἡ ὑγεία τῶν κατοίκων. Εἶναι ἀνάγκη νά γίνει νοητό κάποτε πῶς ἕνας γεωγραφικός χῶρος ἔχει καί μιάν ὁρισμένη χωρητικότητα ζωῆς. Δέν εἶναι ἀπεριόριστος σέ δυνατότητες φιλοξενίας. Τό ἴδιο, ὑπό κλίμακα, ἰσχύει καί γιά ὁλόκληρο τόν πλανήτη.

Ἀπώτερα, θά πεῖ κανένας, ὅλ' αὐτά. Ὄχι καί τόσο. Ἔχουμε ἐμπλακεῖ σέ μιά γεωμετρική πρόοδο πού εἶναι ὁ ρυθμός, ἡ μοῖρα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἄν ἔγνοια μας ἔχουμε—μέ κάθε ὅμως εἰλικρίνεια—τήν εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι τή χρησιμοποίηση τῆς αὐξανόμενης δυστυχίας του γιά ἐπιδίωξη δογματικῶν, ἀστάθμητων σκοπῶν, τότε πρέπει μ' ὅλο τό θάρρος νά διακηρύξουμε πώς τό πρόβλημα τῶν προβλημάτων του εἶναι ὁ καθορισμός καί ἡ διατήρηση μιᾶς ἀναλογίας μέ τή φυσική χωρητικότητα τοῦ πλανήτη. Τό κάτω - κάτω θά ἔπρεπε πρῶτα νά ἐξασφαλίζεται ἡ διατροφή κι' ἔπειτα νά μεγαλώνει ὁ πληθυσμός· ὄχι τό ἀντίστροφο. Γιατί τό ἀντίστροφο γεννάει διχόνοιες, ἀπαιτήσεις, βουλιμίες κάθε λογῆς, ἀγριότητες, ἁρπαχτικές διαθέσεις, πολέμους. Πᾶμε νά ἐκμηδενίσουμε τόν πόλεμο μέ τήν πρακτική ἀδυναμία διεξαγωγῆς του: δηλαδή ν' αὐτοπαγιδευτοῦμε μέ τίς ἀνακαλύψεις μας. Τόση ἐμπιστοσύνη ἔχουμε στήν ἐσωτερική μας πρόοδο! Νά θέλουμε δηλαδή νά πολεμήσουμε, νά διψᾶμε γιά ἀλληλοσκοτωμό, καί ἁπλῶς νά μή μποροῦμε.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 22 Αὐγούστου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΤΑ 300 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΑΣΚΑΛ

3-71

Τοῦ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τήν Κυριακή προχτές, 19 Αὐγούστου, ἔκλεισαν τριακόσια χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Πασκάλ. Ἡ ἐπέτειος δέν εἶναι μόνο γαλλική. Ζοῦμε σ' ἕναν καιρό ὅπου, περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε, κάποιες μορφές πνευματικῶν ἡρώων ἀναγνωρίζονται ἀπό τά ἴδια τά πράγματα κεφάλαια πανανθρώπινα τοῦ στοχασμοῦ ἤ τῆς τέχνης. Μέ τόν Μπλαίζ Πασκάλ ὅμως συμβαίνει κάτι ἐντελῶς ἰδιότυπο. Θά ἐπιχειρήσουμε νά τό προσδιορίσουμε ἐδῶ ὅπως τό νιώθουμε κι' ὅσο τό μποροῦμε.

Τό δισυπόστατο τῆς πνευματικῆς του ἰδιοσυστασίας εἶναι πασίγνωστο: Μαθηματικός καί φυσικός προικισμένος μέ τήν πιό πρώϊμη μεγαλοφυΐα, ἐφευρέτης, γεωμέτρης, ὁ Πασκάλ προβάλλει σύγκαιρα, ἀπό ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τῆς ζωῆς του καί πέρα, καί σάν μιά ἀπό τίς βαθύτερες, τίς πιό μεγαλόπνοες θρησκευτικές συνειδήσεις τῶν αἰώνων. Θά πεῖ κανένας ἴσως πώς τό φαινόμενο δέν εἶναι μοναδικό, ἔχουμε—ἔστω καί ὑπό κλίμακα σμικρυντική—ἄπειρα παραδείγματα ἀνθρώπων τῆς ἐπιστήμης πού μιά μέρα, κοντά στό γέρμα τῆς ζωῆς τους συνηθέστατα, μετέπεσαν στή θρησκευτική ἐνατένιση, ὁ ἕνας γιά νά «σώσει τήν ψυχή του», ὁ ἄλλος γιατί κυριεύτηκε πραγματικά ἀπό τή μεταφυσική ἀγωνία τῆς ὥριμης ἡλικίας, τήν ὄχι καί πολύ ἀφιλόκερδη. Μέ τόν Πασκάλ ὅμως δέν συμβαίνει τό ἴδιο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός πού θά πεθάνει τριανταεννιά χρονῶν ὕστερα ἀπό ἀρρώστια βασανιστική καί μακροχρόνια, ταυτισμένη σχεδόν μέ τή ζωή του, ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν ἔχει καμμιάν ἀναλογία μέ τόν κοινό τύπο τοῦ «μετανοοῦντος» σοφοῦ. Στόν Πασκάλ ὑπάρχει κάτι τό φαουστικό — ἄν θεωρήσουμε τή φαουστική περίπτωση ὑπό τήν ὑψηλότερη ἐκδοχή της: ὄχι σάν δίψα γιά ἡδονές, ἀλλά σάν διεκδίκηση μιᾶς ὑπέρτατης, ἐκστατικῆς ἐπικοινωνίας μέ τό ἔσχατο μυστήριο, καί πού σ' ἀντιστάθμισμα καταβάλλει πρόθυμα τό φόρο τοῦ αἵματος. Ὁ φόρος γιά τόν Πασκάλ εἶναι ἡ ἀρρώστια του, ὁ αὐτοβασανισμός, ὁ τραγικός ἀσκητισμός του. Μόνο πού ἀπό τόν φαουστισμό αὐτόν λείπει ἡ ἀνταρσία. Καί προστίθεται ἡ λύτρωση.

Ἀπό τό ἔργο τῆς ζωῆς του, ἐπιστημονικό καί θεολογικό, ἐκεῖνο πού ἐπιζεῖ—ὁ καθένας τό ξέρει—εἶναι οἱ «Στοχασμοί» του. Οἱ Στοχασμοί αὐτοί ἤρθαν γιά πρώτη φορά στό φῶς μετά τό θάνατό του, σάν ἀρμαθιές ἀσύνδετες ἀπό σημειώσεις, σχεδιάσματα, γνωμικά. Εἰκάζεται πώς τά ἔρριχνε στό χαρτί σάν πρώτη ὕλη γιά τό μεγάλο βιβλίο πού ἑτοίμαζε, τό ἀπολογητικό τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀκόμα καί ἡ λογική ἀλληλουχία τους δέν εἶναι ἐξακριβω-

3-72

μένη: ὁ κάθε ἐκδότης τούς δίνει ἐκείνην πού φαντάζεται. Κι' ὅμως. οἱ ἀσύνδετοι αὐτοί στοχασμοί δέν μνημειώνουν μονάχα τ' ὄνομα, τό πέρασμα ἀπό τόν κόσμο, τοῦ Πασκάλ. Δέν ἐπιζοῦν ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπό τά ὁλοκληρωμένα του ἔργα. Παρουσιάζουν ἀκόμα καί τοῦτο τό παράδοξο: "Οτι ἄν καί προσανατολισμένοι ὅλοι τους στόν κεντρικό θρησκευτικό τους σκοπό, ἀγγίζουν ἄμεσα τή συνείδηση τοῦ καιροῦ μας—ἑνός καιροῦ πού μόνο θρησκευόμενο δέν μπορεῖ νά τόν πεῖ κανείς. Γιατί;

"Ας ἀποφύγουμε τόν τόσο κοινό πειρασμό νά τραβήξουμε τόν Πασκάλ περισσότερο ἀπ' ὅσο τό ἐπιτρέπει ὁ ἴδιος πρός τό μέρος μας, νά τόν κάνουμε προφητικό μας φερέφωνο. "Ας ἀποφύγουμε νά τόν μεταβάλουμε σέ κήρυκα προπομπό τῆς δικῆς μας ἱστορικῆς ἔγνοιας. Κι' ἔτσι ὅπως εἶναι ἀπό μόνος του, ἀρκετά μᾶς ἐκφράζει. Δέν χρειάζεται νά τόν φανταζόμαστε περισσότερο διχασμένον ἐσωτερικά, περισσότερο ἀντίμαχο τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπ' ὅσο πραγματικά εἶταν. Ἐκεῖνο πού παρασύρει τούς συγχρόνους μας σέ μιά τέτοια παραμόρφωση, εἶναι τό πυρωμένο του ὕφος, ὁ ἄλλοτε φλογερός κι' ἄλλοτε ζοφερός λυρισμός του. Ἡ διπλή του, τέλος, ὑπόσταση: τοῦ σοφοῦ καί τοῦ πιστοῦ. Ὁ Πασκάλ, στό μάκρος τῶν Στοχασμῶν του, σημειώνει διαστικά τούς σταθμούς μιᾶς ἐσωτερικῆς, ἀνήσυχης πορείας, τούς δραματισμούς, τίς ἐκρήξεις της, ἐπισωρεύει τά ἐπιχειρήματα τῆς ἀποστολῆς πού ἔχει τάξει στόν ἑαυτό του: νά πείσει τόν ἄπιστο, νά τόν ἐξαναγκάσει νά γονατίσει μπροστά στό σταυρό.

Εἶταν ἄραγε ὁ ἴδιος τυφλά, ὁλοκληρωτικά βέβαιος γιά ὅ,τι ὑποστήριζε; Ἐδῶ εἶναι τό θέμα, πού ἡ ἐποχή μας ἀγαπάει ἴσως νά τό μεγαλώνει κάπως, ἀπό λατρεία στίς δραματικές περιπλοκές. Τήν ἀρχή ἄλλωστε τήν ἔκανε ὁ Ρωμαντισμός, μέ τόν Σατωμπριάν: «"Ε! καί γιατί νά μήν πάρουμε τόν Πασκάλ ὅπως στ' ἀλήθεια μᾶς παρουσιάζεται, μέ τό σκεπτικισμό του;» — εἶχε πῆ στόν Σαίντ-Μπέβ ὁ μέγας ὑποκόμης. «"Εγινε χριστιανός λυσσομανώντας, πέθανε παλεύοντας. "Ετσι τόν ἀγαπῶ: τόν ἀγαπῶ νά πέφτει στά γόνατα, νά κρύβει τά μάτια του μέ τά δυό του χέρια καί νά φωνάζει «Πιστεύω» τήν ἴδια σχεδόν στιγμή ὅπου ἀφήνει νά τοῦ ξεφύγουν ἄλλα λόγια, πού θά σ' ἔκαναν νά φοβηθῆς τ' ἀντίθετο. Εἶναι ἡ πάλη τῆς καρδιᾶς μέ τή διάνοια. 'Η καρδιά του μιλοῦσε δυνατότερα καί βούβαινε τήν ἄλλη...». Δέν πρόκειται πιά ἐδῶ γιά ἀνάλυση κειμένου ἤ γι' ἀκρόαση μιᾶς μαρτυρίας· πρόκειται γιά ψυχολογία, ἀνάκριση. Ἡ ἀξίωση εἶναι ἴσως ὑπερβολική—καί κάπως ἀπάνθρωπη. Ἀρκετές κραυγές ὀδύνης στοιχίζει στόν Ἀπολογητή τῶν «Στοχασμῶν» ἀπό μόνη της ἡ μαχόμενη ἐμπειρία του.

"Ολα εἶχαν ἀρχίσει ἀπό τή μυστηριώδη ἐκείνη νύχτα τῆς 23ης Νοεμβρίου 1654. "Ενα χρόνο πρίν ἀκόμα, ὁ Πασκάλ εἶταν κοσμικός, θαμώνας σαλονιῶν τῆς μόδας, φίλος μέ δοῦκες, ἱππότες. Εἶχε γράψει καί τήν πραγματεία του γιά τό «ἀριθμητικό τρίγωνο». Τί προηγήθηκε ἀκριβῶς ἀπό τήν περιλάλητη «Πύρινη Νύχτα»; Μιά βαθμιαία ἀποστροφή, ἀηδία γιά τά ἐγκόσμια; Εἶναι ἀρκετό αὐτό; Καμμιά περίεργη ὑποτροπή τῆς ἀρρώστιας του; "Οπως καί νάναι, τή νύχτα ἐκείνη, «ἀπό τίς δέκα καί μισή τό βράδι ἴσαμε κοντά τίς δωδεκάμισι μετά τά μεσάνυχτα»—καθώς τό σημειώνει ὁ ἴδιος σ' ἕνα χαρτί πού θά βρεθεῖ ραμμένο στή φόδρα του, φορεμένο κατάσαρκα στό λείψανό του—θά τοῦ φανερωθεῖ στή μοναξιά του ἤ θά τοῦ γίνει αἰσθητό κάτι ἀνεκλάλητο· κάτι πού δέν τό ξέρουμε. Τό κείμενο τοῦ «Μεμοριάλ» (νά τό ποῦμε Μνημόνιο;) πού περιγράφει τή στιγμή, λέει μόνο: Φ ω τ ι ά. Ἡ συνέχεια, ὁσοδήποτε εὔγλωττη, εἶναι σχολιασμός, δέν μᾶς διαφωτίζει.

«Φωτιά!». Ἡ λέξη ἀκούγεται σάν κραυγή ξερριζωμένη μέσ' ἀπό τά σπλάχνα, ἤ σάν παράγγελμα σέ πυροβολαρχία. Πρέπει νά πιστέψουμε πῶς ἡ μυστική ἀποκάλυψη πού ἔζησε ἐκείνη τή νύχτα ὁ Πασκάλ εἶταν κάτι σάν κεραυνός. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκστατική ἀναγάλλια, τό αἴσθημα μιᾶς τελειωτικῆς εὐδαιμονίας: «Χαρά. Εἰρήνη». Οἱ λέξεις ἐδῶ ἔχουν ὅλο τό βάρος τους, δέν χρειάζονται ἀνάπτυξη, ἐνίσχυση. Νιώθει κανένας πῶς μιά ταλαιπωρημένη ψυχή βρῆκε τέλος διέξοδο, νίκησε τόν ἑαυτό της. Ἀπό ἐκεῖ ὁ θριαμβικός τόνος, ὁ παροξυσμός τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ Πύρινη Νύχτα τοῦ Πασκάλ εἶναι ἡ ἀστραπή πού ἀκολουθεῖ τή σύγκρουση, ἔχει δραματικό χαρακτήρα. Εἶναι, σά λύση, καί τελειωτική; Πιθανότατα ναί —κατά ἕνα τρόπο. Γιατί ἡ φωνή αὐτή πού θ' ἀκοῦμε ὕστερα στούς «Στοχασμούς» του, ἡ φωνή πού θ' ἀγωνίζεται νά πείσει τούς ἄλλους, τούς ἄπιστους, θά κάνει πολύ συχνά τήν ἐντύπωση πώς θέλει νά πείσει γιά νά πειστεῖ. Καί θά βλέπουμε, πέρα ἀπό τό διάφανο διάφραγμα τοῦ κειμένου, ἕναν Πασκάλ πού ἁρπάζεται ἀπό τό σταυρό παράφορα, καθώς σέ μεγάλο ναυάγιο ἁρπάζεται ἀπό τό κατάρτι ὁ ναυαγός. ~~πού δουλεύει~~ "Ενα κατάρτι μαῦρο, ὀρθωμένο ἀνάμεσα στ' ἀτάραχτα ἄστρα, ~~καί πού συμβολίζει μέσα στή νύχτα κάτι ἄγνωστο κι' αἰνιγματικό.~~

Γιά τίς θρησκευόμενες ψυχές ὅλα τά σύμβολα εἶναι διαβασμένα, ἀποκρυπτογραφημένα. "Εχουν ἀξία κυρίως συνοπτική καί παραστατική. Γιά τίς ἄλλες, τά σύμβολα διατηροῦν ὅλο τους τό ἄγριο, ἀδυσώπητο μυστήριο, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο πώς δέν μποροῦνε νά διαβαστοῦν, διαφορετικά δέν θά εἶταν σύμβολα. Γι' αὐτές τίς τελευταῖες, ὁ Πασκάλ παίρνει φασματικές διαστάσεις. Τό ξέρουν πώς δέν εἶναι κολασμένος: εἶναι ἀπόστολος, ἀλλά ἕνας ἀπόστολος πού ἔχει βγεῖ μέσ' ἀπό τή φωτιά, μέ τά φρύδια του καί τά μαλλιά του καψαλισμένα, τό μάτι γυαλιστερό, σπασμένο μέτωπο, ρουφηγμένα μάγουλα, σφιγμένα χείλη. 'Η γνώση πού κέρδισε δέν εἶναι μακάρια. «'Ο 'Ιησοῦς θ' ἀγωνιᾶ ὥς τή συντέλεια τοῦ κόσμου—γράφει. Δέν πρέπει νά κοιμηθοῦμε στό μεταξύ». Οὔτε αὐτός κοιμᾶται, δέν ἡσυχάζει. Μάχεται γιά νά προσηλυτίσει — θά πεῖ ὁ πιστός. Ποιός ξέρει. Μπορεῖ.

Εἶταν γεννημένος σ' ἐποχή πολυσήμαντη. 'Η «φιλοσοφία τῶν φώτων» προκαλοῦσε τή λογοκρατική αἰσιοδοξία, τήν τυφλή πίστη στήν ἐπιστημονική καί τεχνολογική πρόοδο, πανάκεια ὅλων τῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλάχιστοι ἔβλεπαν πώς ἐδῶ γινόταν μιά λαθροχειρία, πώς μέ δεξιοσύνη ταχυδακτυλουργοῦ παναγυριώτικου ἔμπαινε στή θέση τοῦ ποιοῦ τό ποσό, πώς διατυπωνόταν ἡ ἀξίωση τό ἐσωτερικό νά λυθεῖ διά τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ Πασκάλ τό εἶδε. Τό εἶδε καί γιά τόν καιρό του καί γιά τόν καιρό μας. Σέ τοῦτο βρίσκεται ἡ σημασία του. "Οπως παρατηρεῖ ὡραῖα ὁ A. Adam στήν 'Ιστορία του τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας τοῦ 17ου αἰῶνα: «Ποιόν μποροῦν νά πείσουν πώς ἡ λογοκρατική αἰσιοδοξία ἔπαψε νά στηρίζει τόν πολιτισμό μας; Γεννημένη ἀπό τό ἐμπορικρατικό πνεῦμα, ἀπό τό σύστημο τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν, ἀποτελεῖ τόν μεγάλο πειρασμό τοῦ δυτικοῦ πνεύματος. Ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ γιά μαγαζάτορες, ἐναντίον μιᾶς κοσμοθεωρίας πού πιστεύει πώς οἱ ἐπιτυχίες τῆς δύναμης ἤ τοῦ χρήματος εἶναι σημεῖο θείας εὐλογίας, καί πού συγχέει τό δίκαιο μέ τό γεγονός, κι' ἀρνεῖται τόν τραγικό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, τό βιβλίο τῶν «Στοχασμῶν» εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἀποτελεσματικά ὅπλα πού μποροῦν νά ὑπάρξουν».

Ἀποτελεσματικό — δέν ξέρω. Ἱερό ὅμως, ναί.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 29 Αὐγούστου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΘΕΣΜΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

3-73

Τοῦ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Τό πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, θέμα τοῦ προπερασμένου μας ἄρθρου, εἶχε γιά συγκομιδή μερικές πολύ ἐνδιαφέρουσες ἀντιδράσεις, πού ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἕνα γράμμα διαλεχτοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου: τοῦ κριτικοῦ Γιάννη Χατζίνη. 'Ο ἐπιστολογράφος ἔζησε τά τελευταῖα χρόνια στήν Αἴγυπτο καί τή μελέτησε μ' ἐγρήγορση πνευματική καί ψυχική· ἀπόδειξη οἱ θαυμάσιες σελίδες πού ἔφερε ἀπό τή χώρα τοῦ Νείλου. 'Η Αἴγυπτος εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοπρόσεχτα πειράματα ξυπνήματος καθυστερημένου λαοῦ, οἰκονομικά ὑπανάπτυκτης χώρας, πού γίνονται στίς ἡμέρες μας. Τό σημειώνω γιατί, ἄν δέν εἴταν καί τά λαμπρά ἄρθρα τοῦ κ. Σταύρου Κωστόπουλου πού δημοσιεύτηκαν σέ συνέχεια τίς προάλλες στό «Βῆμα», θά ἔλεγα πώς δέν τήν ἔχουμε προσέξει ὅσο πρέπει, ὅσο χρειάζεται γιά τή σύλληψη τοῦ γενικοῦ προβλήματος τοῦ καιροῦ μας.

'Ο Γιάννης Χατζίνης λοιπόν, σημειώνει πώς τό θέμα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ εἶναι περισσότερο περίπλοκο ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νά ἰδεῖ κανένας ἀπό μακρυά. Στήν Αἴγυπτο, μολονότι ἀσύγκριτα μικρότερη ἀπό τήν Κίνα καί τήν 'Ινδία, παρουσιάζεται τό ἴδιο. 'Ο πληθυσμός της, δέκα ἑκατομμύρια πρίν ἀπό τόν πόλεμο, ἔχει ἀνέβει τώρα στά εἰκοσιεφτά. Τί νά προλάβει ἡ περιοχή τοῦ Νείλου, κι' ἄς εἶναι μιά ἀπό τίς εὐφορότερες τοῦ κόσμου; Τό πολύ πού θά μποροῦσε νά συντηρήσει, θά εἴταν τό ἕνα τρίτο τοῦ αἰγυπτιακοῦ πληθυσμοῦ. Νά ποῦμε δέκα ἑκατομμύρια; 'Ωραῖα. 'Ιδού τό μέγα πρόβλημα τοῦ Νάσερ, πού δέν τό λύνει οὔτε ἡ κατασκευή τοῦ φράγματος τοῦ 'Ασσουάν—ἡ ἀμφισβητήσιμη καθώς φαίνεται—γιατί μέ τό φράγμα θ' αὐξηθοῦν οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες κατά 25 % μέσα σέ μιά δεκαετία. Τό συμπέρασμα εἶναι ὁλοφάνερο: Πόσο τοῖς ἑκατό θά ἔχει αὐξηθεῖ στό μεταξύ ὁ πληθυσμός ὅταν θά ἔχει τελειώσει τό φράγμα τοῦ 'Ασσουάν; Καί μέ τί ρυθμό βά ἐξακολουθήσει ν' αὐξάνεται ἀπό ἐκεῖ καί πέρα;

'Ερχόμαστε ἔτσι στό κύριο πρόβλημα, πού εἶναι ψυχολογικό κι' ὄχι πρακτικό. 'Ο Νάσερ—μᾶς λέει ὁ κ. Χατζίνης—προσπαθεῖ νά βάλει περιορισμό στίς γεννήσεις, ἀλλά τό πράγμα δέν εἶναι εὔκολο. «Στίς ὑπανάπτυκτες χῶρες ἐπικρατεῖ ἡ σεξουαλική νοοτροπία τῆς γάτας». Παιδιά ἀράδα, κι' ἐγκατάλειψή τους ὕστερα στό ἔλεος τοῦ Θεοῦ. 'Αποτέλεσμα, σκηνές καθημερινές ὅπως οἱ δικές μας τῆς κατοχῆς: Λιμασμένα νήπια πού ψάχνουν στά σκουπίδια γιά μιά φλούδα τυρί, γιά ἕνα κάτι πού νά μασιέται, ὅ,τι καί νᾶναι. Οἱ λαοί αὐτοί, οἱ ὑπανάπτυκτοι—παρατηρεῖ ὁ κ. Χατζίνης—ἀγνοοῦν κάθε προβλημα-

τικότητα. «Ἀδιαφοροῦν γιά τό τί θά γίνει τήν ἄλλη μέρα. Ἐνδιαφέρονται μόνο νά κορέσουν τή δίδυμη πεῖνα τοῦ ἐνστίκτου: Συντήρηση καί ἀναπαραγωγή. Καί ἡ εὐτυχία τους (πιστεύω, ἐντονώτερη ἀπό τή δική μας γιατί εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό κάθε ἐγκεφαλικότητα) κλείνεται αὐστηρά μέσα σ' αὐτά τά ὅρια. Ἡ δική μας εὐτυχία (δουλειά, δηλαδή, γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ αὔριο) εἶναι γι' αὐτούς ἀδιανόητη».

Τό πρόβλημα, ὅπως τό θέτει ὁ Γιάννης Χατζίνης—πολύ σωστά θαρῶ—εἶναι θέμα πολέμου μέ τό ἔνστικτο· ἕνα ἔνστικτο ὄχι μόνον ἀνεξέλεγκτο ἀπό τό λογικό, ἀλλά καί πού βασίζει τήν πληρότητά του σ' αὐτό ἀκριβῶς τό ἀνεξέλεγκτο. Θά μοῦ πῆτε: ναί, ἀλλά ὁ πολιτισμός ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή ἀκριβῶς ὅπου στό ἔνστικτο μπαίνει χαλινάρι. Ὁ κ. Χατζίνης δέν τό παραβλέπει ἀλλά, σάν ἄνθρωπος ἀσκημένος στήν ἀπόλυτη πνευματική ἐντιμότητα—ἐκείνην δηλαδή πού διασφαλίζει τήν ἰδανική της ἀμεροληψία μέ τό ν' ἀντικρούει ἀκόμα καί τόν στερεότερο ἑαυτό της—ἀναρωτιέται μήπως ἡ τάση μας νά ἐπιβάλουμε στούς ὑπανάπτυκτους τίς δικές μας ἀντιλήψεις, ἀποτελεῖ ἐγωϊσμό. Τά ἀδιέξοδα πού ἐμεῖς ἀντιμετωπίζουμε, γιά τή δική τους ἀντίληψη τῆς ζωῆς δέν ὑπάρχουν. Θεωροῦμε χρέος μας νά τούς ξυπνήσουμε, νά τούς ἐπιβάλουμε τούς δικούς μας ὅρους εὐτυχίας. Δέν θά χαθοῦν ἄραγε ἔτσι οἱ δικοί τους ὅροι; Ἐδῶ, ὁμολογῶ πώς κόβεται ἡ ἀνάσα μου. Ξέρω πολύ καλά πόσο σχετικό κι' ἀμεταβίβαστο εἶναι τό αἴσθημα τῆς εὐτυχίας. Καταλαβαίνω ἀπόλυτα τήν ἡδονή τοῦ ἀνέφελου, ἀνεμπόδιστου ἐνστίκτου. Ἀναρωτιέμαι μονάχα τοῦτο, πού εἶναι πολύ πιό ἁπλό ἀπό τήν ἀστάθμητη σύγκριση δύο διαφορετικῶν ἀντιλήψεων περί ζωῆς: Μήπως ἡ εὐτυχία ὅπως τήν καταλαβαίνουν οἱ ἀνύποπτοι ὑπανάπτυκτοι, εἶναι ὑπερβολικά βραχυπρόθεσμη. Τό νά μή τούς κακοφαίνεται πού ζοῦν ὅπως ζοῦν, τό καταλαβαίνω. Τί θά γίνει ὅμως ὅταν αὔριο θ' ἀναγκαστοῦν νά τρῶνε ὁ ἕνας τόν ἄλλον γιά νά ὑπάρξουν; Τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος, ἄν πάει ὅπως πάει, εἶναι ἡ ἐπιστροφή στήν ἀνθρωποφαγία — αὐτό τό πιστεύω ἀκράδαντα. Ἀφήνω πού καί οἱ κατακτητικοί πόλεμοι δέν εἶναι, στήν οὐσία, τίποτ' ἄλλο: Πρόκειται γι' ἀνθρωποφαγία καμουφλαρισμένη.

Ἡ προσπάθεια—ἐπιλέγει ὁ Γιάννης Χατζίνης—νά μεταμορφωθεῖ τό ζῶο σέ ἄνθρωπο, αὐτή πού καταβάλλεται ἀκριβῶς στήν Αἴγυπτο, στήν Κίνα, στήν Ἰνδία, φαίνεται νά συναντάει τεράστιες δυσκολίες. «Γιατί ἁπλούστατα ὁ καθένας προστατεύει ἐκεῖνο πού θεωρεῖ «εὐτυχία» του». Ναί· κι' αὐτό ἀκριβῶς εἶναι πού δίνει τόση ὀξύτητα στό πρόβλημα. Κατά βάση, δέν πρόκειται γιά ἠθικό διστανγμό ποιά ἀπό τίς δυό ἀντιλήψεις περί ζωῆς ὑπερέχει. Μιά βιοθεωρία δέν κρίνεται μόνον ὑποκειμενικά· κρίνεται κι' ἀντικειμενικά, ἀπό τά ἴδια τά πράγματα. Ἡ νόηση πολύ συχνά ἔρχεται σ' ἀντίθεση μέ τό ἔνστικτο, καί συμβαίνει κάποιες φορές νά ἔχει ἄδικο—καί τότε τό πληρώνει. Αὐτή καθ' ἑαυτή ὅμως ἡ νόηση, εἶναι ἕνα ὄργανο πού ὁ ἄνθρωπος τό ἀνέπτυξε γιά νά βλέπει μακρύτερα ἀπό τήν ἄμεση ἀπαίτηση τοῦ ἐνστίκτου, νά προβλέπει καί νά φυλάγεται. Ἡ εὐτυχία τῶν πληθυσμῶν πού ζοῦν παραδομένοι στά ἔνστικτά τους, βασίζεται ὄχι στήν ἄγνοια τοῦ τί θεωροῦμε ἐμεῖς εὐτυχία, ἀλλά στήν ἄγνοια τοῦ τί τούς περιμένει. Μεθυσμένοι ἀπό τήν ἀνάγκη τοῦ τώρα, δέν βλέπουν πέρα ἀπό τήν κοιλιά τους κι' ἀπό τό ὑπογάστριό τους. Αὐτό εἶταν μιά μέθοδος ζωῆς καλή γιά τίς προϊστορικές ἐποχές, τότε πού ὁ πλανήτης μας εἶταν ἀκόμα ὑπερβολικά εὐρύχωρος γιά τό ἀνθρώπινο γένος. Σήμερα, πού τά ὅριά του τά βλέπουμε κιόλας νά στενεύουν ἀπειλητικά, ἰσοδυναμεῖ μέ πλάνη. Πρακτική πλάνη, ὄχι ἠθική.

Ἡ οὐσία ὅμως εἶναι αὐτή πού τονίζει ὁ Γιάννης Χατζίνης: ἡ δυσκολία νά ἐξαναγκαστοῦν οἱ καθυστερημένοι λαοί νά καταλάβουν, νά χαλιναγωγήσουν τόν ἑαυτό τους. Σ' ἀνθρώπους μέ νόηση ὑποτυπώδη, πῶς νά συγκρατήσετε τό ἔνστικτο; Ἄν τουλάχιστον ὁ κόσμος εἶχε μιάν ἡγεσία λιγότερο κοντόφθαλμη καί πεισματάρα; Γιατί αὐτή ξέρει, δέν γελιέται. Ἡ Γαλλική Ἐπιτροπή Διεθνοῦς Ἐκστρατείας κατά τῆς Πείνας, σημείωνε τόν περασμένο Ἰούνιο ὅτι, ἡ ἐπέκταση τῶν καλλιεργησίμων γαιῶν, θά μποροῦσε νά φτάσει τά ὀκτώ ἑκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα· δηλαδή νά ἐπιφέρει αὔξηση κατά 52 % τῶν ἀναγκαίων στόν ἄνθρωπο τροφίμων. Ἄσχετα ὅμως μέ τό ἄν «τεράστιες δυσκολίες» πρέπει νά ὑπερνικηθοῦν — ὅπως διαπιστώνει ἡ Ἐπιτροπή—ἐκεῖνο πού ἔχει ἐδῶ σημασία εἶναι ἡ παράλληλη κι' ἀσύγκριτα ἀνώτερη σέ ρυθμό αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γῆς. Ξαναγυρίζουμε δηλαδή στό πρόβλημα τοῦ προηγούμενου ἄρθρου. Λογικά, μαθηματικά, ἡ καλλιεργήσιμη ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη καί ἡ ἀπόδοσή της σέ κάθε λογῆς καταναλώσιμα ἀγαθά, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπεριόριστες.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐπιστολῆς τοῦ κ. Χατζίνη καί τοῦ ἠθικοῦ θέματος πού θέτει, θά ἤθελα νά κάνω ἐδῶ μιά μικρή παρέκβαση, ἴσως ὄχι ἐντελῶς ἄσχετη μέ τό θέμα: Ἔχουμε σήμερα, ἀκόμη καί στό λεγόμενο «πολιτισμένο» τμῆμα τοῦ κόσμου, μιάν αἰσθητότατη ὑποχώρηση τῶν «ἠθικῶν φραγμῶν» ἀπέναντι στήν κυριαρχία τοῦ ἐνστίκτου. Κοιτάξτε τόν τρόπο ζωῆς καί τή σεξουαλική συμπεριφορά τῶν νέων. Συχνότατα, φτάνει σέ μιά χαλαρότητα πού ἐμεῖς οἱ πρεσβύτεροι θά τή λέγαμε κραιπάλη. Τό ἀξιοπερίεργο εἶναι πώς ἡ ἐγκατάλειψη αὐτή στό ἔνστικτο δέν ἀπορρέει ἀπό καμμιά συσκότιση τοῦ λογικοῦ· ἀπεναντίας: παρουσιάζεται σάν ἐλεύθερη ἀπό προλήψεις δικαίωσή του: Οἱ νέοι ἄνθρωποι διεπίστωσαν πόσο εἶναι ὀλέθριο νά καταπιέζει κανένας καί νά βασανίζει τίς ἐνστιγματικές του ἀξιώσεις· γι' αὐτό χαλάρωσαν τά γκέμια τῆς ἠθικῆς δεοντολογίας. Ἡ νέα τούτη συμπεριφορά δέν θά ἐμποδίσει ὡστόσο, ὑποθέτω, τήν ἐπιβολή στό μέλλον ἑνός ρυθμιστικοῦ πνεύματος πού νά σώσει ἀπό τόν ὑπερπληθυσμό. Ἄν καί ἀκόμα ἀπειθάρχητη, ἀσύδοτη, ἡ αὐτοσχέδια βιοθεωρία τῶν νέων θά κατασταλάξει γρήγορα—δέν μπορεῖ!—σέ νέους θεσμούς. Τό μέλλον τοῦ κόσμου εἶναι ἕνας προγραμματισμός σέ κλίμακες καί γενικότητες ἀδιανόητες γιά μᾶς τούς συγχρόνους.

Ὅσο αὐξάνει ὁ ὄγκος τῶν μαζῶν, τόσο καί πιό πολύ στενεύουν τά ὅρια τῆς ἀνεξαρτησίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Σεπτεμβρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-15

Πολύ συχνά, ἐμεῖς ὅλοι πού δέν διευθύνουμε τήν πολιτική ζωή τοῦ τόπου μας ἤ τοῦ κόσμου, ἀλλά πού τή ζοῦμε, στεκόμαστε συνειδητά ἤ ἀσύνειδα μπροστά σ' ἕνα φαινόμενο. Βλέπουμε τόν Τύπο νά καταγγέλλει πράξεις ἤ στάσεις πού δείχνουν ἀσυνέπεια ἀνάμεσα στήν πολιτική πράξη καί στόν ἠθικό κανόνα, ἀνάμεσα στή συναισθηματική ἀξίωση ἑνός λαοῦ καί στήν πολιτική πραγματικότητα. Κράτη ὁλόκληρα καταγγέλλονται γι' ἀσυνέπεια, ἀσυμφωνία κατάφωρη τῶν ὅσων ἐπαγγέλλονται μέ τά ὅσα πράττουν. Τό ἐπιχείρημα μοιάζει ἀκαταμάχητο, γι' αὐτό ἀκριβῶς καί προβάλλεται. Ἀκόμα καί τό κυνικότερο καθεστώς, ἄν θελήσει ν' ἀγνοήσει αὐτή τήν ἀξίωση, δέν θά διακηρύξει μέ ἀναίδεια τήν ἀδιαφορία του: Θά κοιτάξει νά παρακάμψει τό σκόπελο, νά μεταστρέψει τήν προσοχή, νά δώσει στά πράγματα διαφορετική ἑρμηνεία, νά προβάλει τέλος ἕνα ἄλλο, ἰσχυρότερο τάχα ἠθικό ἐπιχείρημα, ἄς εἶναι καί φτιαχτό ἤ αὐθαίρετο. Ὁ ἠθικός αὐτός ὁπλισμός μοιάζει ἀναγκαῖος.

Κι' ὅμως ὅλοι μας—καί οἱ πιό ἁπλοϊκοί—ξέρουμε πώς τήν πολιτική τήν κατευθύνει κάτι πολύ διαφορετικό ἀπό τά κριτήρια πού ρυθμίζουν τή ζωή τῶν ἀτόμων. Ἄν τό ἄτομο σέ κάθε του βῆμα εἶναι ὑποχρεωμένο νά ἐλέγχει τίς ἐκδηλώσεις του καί νά ἐλέγχεται ἀπό τούς διπλανούς του, ἀπό τό κοινωνικό σύνολο, μέ γνώμονα τό ἠθικό κριτήριο καί τή συναισθηματική ἀξίωση, ἡ πολιτική, πού εἶναι ἡ συμπεριφορά μερίδων, κρατῶν ἤ κι' ἀντιπροσωπευτικῶν στό χῶρο τῆς δημόσιας ζωῆς ἀτόμων, πορεύεται μέ γνώμονα τόν λεγόμενο «πολιτικό ρεαλισμό». Ἐστί δέ πολιτικός ρεαλισμός ὁ ψυχρός ὑπολογισμός, ἡ ἐξυπηρέτηση καθαρά πρακτικῶν συμφερόντων μ' ἐξαίρεση ἀκριβῶς τοῦ ἠθικοῦ κριτηρίου, τῶν ἰδεολογικῶν δεσμεύσεων καί τοῦ συναισθηματικοῦ παράγοντος.

Ἐδῶ, θά μᾶς ἀπαντήσουν ἴσως πώς οὔτε ὁ πολιτικός ρεαλισμός εἶναι κανόνας γενικός καί ἀπόλυτος οὔτε τό ἠθικό κριτήριο ἤ τό συναισθηματικό κίνητρο ἀπουσιάζουν ἀπό τήν πολιτική πράξη. Ἀσφαλῶς! Θά μᾶς ἐπιτραπεῖ ὡστόσο νά πιστεύουμε πώς δέν εἶναι αὐτά κατά κύριο λόγο πού τήν κατευθύνουν. Ἡ πολιτική ἐξυπηρετεῖ μιά συγκεκριμένη σκοπιμότητα. Ἄν γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ της χρειάζεται νά γίνει κάποια ἠθική παρέκκλιση ἤ μιά συναισθηματική διάψευση, παρέκκλιση καί διάψευση θά γίνουν. Ὅταν—ἄς ποῦμε—δύο λαοί δίνουν, μέ τά στόματα τῶν ἡγετῶν του, ἀμοιβαῖες ὑποσχέσεις σταθερῆς φιλίας καί στενῆς συνεργασίας ἐπειδή καί οἱ δυό του πιστεύουν στά ἴδια ἰδανικά, συνδέονται ἀπό κοινές παραδόσεις, κλπ., κλπ., αὐτό σημαί-

3-76

νει, ἁπλούστατα, πώς ἐδῶ ὑπάρχει κάποια σύμπτωση συμφερόντων. Ἡ σύμπτωση αὐτή διαπιστώθηκε μέ κρύο μυαλό, χωρίς κανένα ἀπολύτως συναισθηματικό κριτήριο. Εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο μιά τέτοια συνεργασία πατάει πάντα σ' ἔδαφος ὄχι καί πολύ στερεό. Ἄν αὔριο μιά μετακίνηση στή διεθνῆ σκακιέρα διαμορφώσει τίς συνθῆκες κάπως διαφορετικά, ὁ δεσμός θά χαλαρωθεῖ ἤ καί θά τεντωθεῖ ἐπικίνδυνα. Καί οἱ ἐνδιαφερόμενοι λαοί, πού παρακολουθοῦν τίς πολιτικές καταστάσεις κι' ἐξελίξεις βάζοντας μέσα στά ψυχρά σχήματα τό δικό τους συναισθηματικό περιεχόμενο, θά θυμώσουν ἤ θά πικραθοῦν, θ' ἀπογοητευθοῦν ἤ θά ὑποστοῦν κρίσιμες ἰδεολογικές ἀλλοιώσεις.

Καί νά ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ πολιτική ἡγεσία ἐπιστρατεύει πάντα τόν συναισθηματικό παράγοντα. Οἱ λαοί εἶναι ὅπως τά ἄτομα: ἔχουν ἔντονη συναισθηματική ζωή, ἰδεολογικό κόσμο, ἠθικές ἀπαιτήσεις, καί μ' αὐτά γιά γνώμονα μετρᾶνε τά πάντα. Δέν μπορεῖ ἕνας λαός νά φτάσει στίς ψυχρές ἀφαιρέσεις τῆς πολιτικῆς, κι' ἄς κάνει πολιτική σ' ὅλο τό μάκρος τοῦ ἱστορικοῦ του βίου. Τήν κάνει ἀσυναίσθητα, θολά, ἐπειδή παρίσταται στή διεθνῆ οἰκογένεια καί ἡ συμπεριφορά του προκαλεῖ ἀντιδράσεις σ' ἄλλους λαούς· δέν τήν κάνει ἐπαγγελματικά, μέ τήν ἀταραξία τοῦ τεχνικοῦ. Τά συμφέροντά του τ' ἀναθέτει στούς πολιτικούς ἡγέτες του νά τά διαχειρίζονται κι' αὐτός παρακολουθεῖ, ἀπό μακρυά. Παρακολουθεῖ ὅμως μέ τήν ἰδιοσυγκρασία του τήν πληθωρική καί θερμή· παρακολουθεῖ βάζοντας πάθος. Ἡ πολιτική ἡγεσία, γιά νά τόν ἔχει κοντά της, νά τόν χρησιμοποιεῖ σά στερεό, πλατύ βάθρο της, ἀφοῦ πρῶτα συλλάβει τά σχήματα καί τούς συνδυασμούς της, φροντίζει ὕστερα νά τούς δώσει καί τήν κατάλληλη συναισθηματική ἤ ἠθική ἐπένδυση.

Ἀπό τή σχέση τούτη λαῶν—ἡγεσίας δημιουργεῖται ἡ βασική διάσταση πού σημειώσαμε στήν ἀρχή. Οἱ λαοί πιστεύουν σ' αὐτά πού τούς λέγονται ἀπό ἐπίσημα χείλη, τά παίρνουν τοῖς μετρητοῖς. Ἀφοῦ τά πάρουν, ἔχουν καί τήν τάση νά ἐμμένουν, νά μήν ἀπομακρύνονται. Τούς ἀρέσει ἡ πατροπαράδοτη φιλία, ἡ δοκιμασμένη εὐγνωμοσύνη, ἡ παλαιά ἔχθρα, ἡ ἀνάμνηση κοινῶν ἀγώνων, ὅλα αὐτά τά μεγάλα καί στοιχειώδη συναισθήματα πού ἔθρεψαν πάντοτε τήν ποίησή τους. Γιά νά τούς πῆτε ν' ἀλλάξουν ξαφνικά διάθεση, πρέπει πολύ νά τό σκεφθῆτε, νά τό καλοζυγίσετε. Πρέπει νά λογαριάσετε ὅλες τίς συνέπειες, ἤ νά προετοιμάσετε μέ πολλή δεξιοσύνη τό ἔδαφος, ἤ τέλος νά εἴσαστε πολύ ἰσχυρή μορφή, μέ ἀπέραντη πίστωση στήν κοινή γνώμη. Καί πάλι κάτι θά χαθεῖ στό δρόμο, κάποια μικρή φθορά θά γίνει. Δέν μποροῦν νά τό χωνέψουν οἱ λαοί πῶς ἐκεῖνο πού λέγατε χτές τό ξελέτε σήμερα, πῶς τό ἰδανικό πού τούς ἐξορκίζατε νά ὑπερασπίσουν μέ τό αἷμα τους εἶναι ἀνάγκη τώρα νά τό ἀπαρνηθοῦν καί νά τό ξεχάσουν. Δυό, τρεῖς τέτοιες μεταπτώσεις στό μάκρος μιᾶς γενιᾶς καί τή φθείρατε ψυχικά, τή σπρώξατε στή μηδενιστική ἀπάθεια, στήν ὀργισμένη κακοψυχία καί δυσπιστία. Ἡ ἐσωτερικά ἠττημένη ἀτμόσφαιρα τοῦ καιροῦ μας ὀφείλεται σέ τέτοιες ἀκριβῶς διαψεύσεις κι' ἀσυνέπειες.

Καί νά τώρα οἱ ἑλληνικές ἀπορίες — ἀφετηρία ἀπώτερη τοῦ ἄρθρου τούτου — γιά κάποιες περίεργες μεταπτώσεις τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς. Ἄς τίς ποῦμε, μετριοπαθῶς, «ἀπορίες». Πᾶνε νά μᾶς δημιουργήσουν «μακεδονικό ζήτημα»; Μᾶς μεταχειρίζονται μέ λιγότερη στοργή ἀπό ἄλλους πού μήτε θυσίασαν τίποτα σέ κάποια κοινή ὑπόθεση, μήτε πολέμησαν στό πλευρό τους; Ὁ «πολιτικός ρεαλισμός» δέν ἀποκλείεται νά τό ἀναγράφει κάπου στόν ἀπόκρυφό του κώδικα πώς ἅμα κρίνεις ὅτι σοῦ χρειάζεται νά καλοπιάσεις τόν χτεσινό σου ἐχθρό, μπορεῖ νά γυρίζεις ἀτάραχα τή ράχη σου στόν παλαιό φίλο. Ἀλλά ὁ ρεαλισμός αὐτός, ὁ ἀξιοθρήνητος, δέν ἀποκλείεται πρῶτα - πρῶτα νά μήν εἶναι καί τόσο πολύ ρεαλιστικός: Ἄν μ' ἕνα - δυό τέτοια παραδείγματα πείσεις πώς δέν πρέπει νά βασίζονται σέ σένα, τότε θά ἔρθει μιά στιγμή πού θά χάσεις τήν ὅλη ὑπόθεση. Ἔπειτα, ὡς ἕνα μόνο σημεῖο μπορεῖ ἡ πολιτική νά εἶναι ἀδιάφορη στό ἠθικό χρέος καί στή συναισθηματική ἀξίωση. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὐτά εἶναι πού τή δικαιώνουν. Ἡγεσία δέν θά πεῖ μόνο τεχνική. Θά πεῖ καί ἰδεολογικό περιεχόμενο πού ὑπηρετεῖται ἀπό τήν τεχνική, ἀρχές πού καθοδηγοῦν, ἐμπνέουν. Θά πεῖ δηλαδή πίστη πού ὁρίζει ἕνα σκοπό. Διαφορετικά ἡ τεχνική τῆς ἡγεσίας γίνεται δικολάβος πού διεκπεραιώνει μικροϋποθέσεις. Ἅμα δέν σᾶς κάνει αὐτός καλά τή δουλειά σας, τόν ἀλλάζετε, παίρνετε ἄλλο δικολάβο. Καί τότε ὅλη ἡ ζωή, ἐπίσημη κι' ἀνεπίσημη, χαμηλώνει τόσο πού νά χωρέσει στόν προθάλαμο ἑνός εἰρηνοδικείου.

Φοβᾶμαι πώς ζοῦμε σέ μιάν ἐποχή πού ἔχει ὑπερτιμήσει τήν ἀφέλεια τῶν λαῶν καί τήν εὐφυΐα τῶν ἡγετῶν τοῦ κόσμου. Ἡ δεύτερη, σέ ὅλα τά στρατόπεδα, φανερώνεται ἀπίστευτα κοντόφθαλμη καί προσβλητικά καιροσκοπική. Ἡ μεγαλύτερή της ἐπίδοση εἶναι νά φαντάζεται τήν ἀφέλεια τῶν πολιλῶν ἀνεξάντλητη. Νά τήν κουράζει μέ ἀλλεπάλληλες παλινωδίες καί διαψεύσεις. Οἱ λέξεις ἔχασαν τό νόημά τους, καί γιά τοῦτο εὐθύνονται ἀποκλειστικά οἱ ἐπιφορτισμένοι μέ τή διαφύλαξή του. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι μιά παγκόσμια ἀσυνεννοησία, χάβρα ἀπό ἤχους πού δέν λένε τίποτα. Ἕναν καιρό οἱ λαοί, τ' ἀνθρώπινα σύνολα, θυσιάζονταν στίς προσωπικές διενέξεις καί ματαιοδοξίες τῶν ἡγεμόνων. Σήμερα θυσιάζονται στήν τεχνολογία τῆς ἡγεσίας, τήν πολύπλοκη καί ἀδειανή. Ὅταν ὅμως οἱ λέξεις χάσουν τό νόημά τους, οἱ ἀρτηρίες τοῦ κόσμου ἀδειάζουν ἀπό τό αἷμα τους. Τά σύμβολα γίνονται τότε σχήματα καβαλιστικά, πού δέν μποροῦν νά ὑποβάλουν πιά παρά μόνον ἐωσφορικές σκέψεις καί παρορμήσεις.

Ὑπάρχει ἕνας τύπος ἡγεσίας πού κερδίζει τίς ὑποθέσεις καί χάνει τίς συνειδήσεις. Θέλουμε νά πιστεύουμε πώς δέν εἶναι ὁ ἀμερικανικός.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Σεπτεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ἡ μυθολογία ἐπαναλαμβάνεται

3-17

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ζοῦμε τόν βαθμιαῖο ἀλλά κι' αἰσθητότατο μετασχηματισμό πολλῶν θεσμῶν. Ὅλες οἱ ἐποχές εἶναι, φυσικά, μεταβατικές, ἀφοῦ ὁ κόσμος διαρκῶς ἐξελίσσεται· μόνο πού σέ κάποιες—καί ἰδιαίτερα σ' αὐτήν - ἐδῶ—τό μεταβατικό εἶναι ἀκριβῶς τό γνώρισμα πού τίς χαρακτηρίζει. Ἀλλά δέν ἐξελίσσονται μόνον οἱ θεσμοί γύρω μας, εἴτε τό νιώθουμε εἴτε ὄχι: Ἐξελίσσονται καί τά ἤθη—πού εἶναι ἀλλοίωση πιό ἐσωτερική. Ἐξελίσσονται καί τά ὀργανικά χαρακτηριστικά τῶν ἀνθρώπων—πού εἶναι τό ἐσωτερικότερο ἀπό ὅλα.

Δέν ἔχει κανένα νόημα νά μᾶς ἀναχαιτίζει μιά κακῶς νοούμενη συστολή ἤ σεμνοτυφία ἀπό τό νά θίγουμε καί νά διερευνοῦμε ὁρισμένα θέματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μας, δυσάρεστα ἤ διακωμωδημένα. Τό σφυγμό τοῦ καιροῦ μας πρέπει νά τόν πιάσουμε σέ σημεῖα ἀκριβῶς εὐαίσθητα καί κρυφά. Ἀναφέρω, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, τήν περίεργη ὑποχώρηση τοῦ ἀνδρισμοῦ πού σημειώνεται τά τελευταῖα χρόνια. Τί συμβαίνει; Τό φαινόμενο παρουσιάζεται περισσότερο στό ἐξωτερικό, δέν ἔχει ὅμως ἀφήσει ἀπείραχτη καί τή δική μας χώρα. Γιατί αὐτή ἡ βαθμιαία αὔξηση τοῦ ἀμφίβολου, διφορούμενου φύλου; Ὀργανικές ἀτέλειες ἤ ψυχολογικῆς αἰτίας διαστροφές πάντοτε ὑπῆρχαν στόν κόσμο, ἡ παρουσία τους ὅμως δέν εἶταν τόσο αἰσθητή, τόσο προκλητική—γιά νά μήν πῶ ἀπειλητική—ὅσο σήμερα. Ἡ πρόχειρη ἐξήγηση εἶναι «ἐκφυλισμός». Ἡ λέξη δέν λέει καί πολλά πράγματα· προπάντων δέν ἐξηγεῖ τήν προέλευση τοῦ φαινομένου.

Τό ὅτι τά ἤθη τοῦ κόσμου ἔχουν πάθει μιάν αἰσθητή ἀλλοίωση μετά τόν πόλεμο καί λόγω τοῦ πολέμου, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Πρόκειται ὅμως γιά σύμπτωμα παροδικό, ἔστω καί χρονισμένο; Ἤ μήπως κάτι βαθύτερο ἄλλαξε, διαταράχτηκε; Περισσότερο ἀπό τήν ἴδια τήν αὔξηση τοῦ τρίτου φύλου κάνει ἐντύπωση ἡ ἀλλαγή τῆς κοινωνικῆς του συμπεριφορᾶς, ὁ κυνισμός του. Ἄλλοτε, συνήθιζε νά κρύβεται, νά ὑποκρίνεται, νά ἔχει τό αἴσθημα μιᾶς ἀ-

3-78

τέλειας, ἤ τουλάχιστον νά πιστεύει πώς ἀποτελεῖ αἴρεση. Τώρα παίρνει ἐπιθετική στάση. Στό λογοτεχνικό συνέδριο τοῦ 'Εδιμβούργου, οἱ ὁμοφυλόφιλοι συγγραφεῖς, διαβάζουμε, εἶταν κυνικότατοι, διεδήλωναν ἀναφανδόν, μ' ἔπαρση θἄλεγε κανένας, τή σεξουαλική τους ἰδιομορφία. Πόζα «καλλιτεχνική»; Ναί, ἀλλά πού δείχνει ἕναν κόσμο, μιάν ἐποχή, πού τήν ἀνέχονται. Καί δέν πρόκειται ἐδῶ γιά φιλελευθερισμό ἀπέναντι στά ἤθη—κάτι πού θά εἶταν, τό κάτω κάτω, νοητό. Πρόκειται γιά αὐτοπροβολή σέ ὑπόδειγμα καί, τό κυριότερο, γιά σημεῖο στατιστικῆς ἀνόδου. Παρευρισκόμαστε σέ μιά διάδοση τῆς διαστροφῆς, δηλαδή, κατ' ἀντιστοιχία, σέ μιάν ὑποχώρηση τοῦ ἀνδρισμοῦ.

Ἴσως οἱ σεξολόγοι, οἱ βιολόγοι καί οἱ ψυχαναλυτές νά εἶχαν ἐδῶ περισσότερο τό λόγο. Θά τό εὐχόμουν νά μιλήσουν, νά μᾶς προτείνουν τίς ἐξηγήσεις τους. Ἄς μήν παραμελήσουμε ὅμως καί τήν κοινωνική πλευρά, πού ἔχει ὁπωσδήποτε νά πεῖ τό δικό της τό λόγο. Πρῶτα - πρῶτα νά θυμίσει ὅτι, αὐτό πού λέμε «ἀνδρισμός», δέν εἶναι μόνο μιά φυσιολογική κατάσταση. Εἶναι ἕνα σύνολο ἀπό ἰδιότητες πού συγκροτοῦν μιάν ἀρετή. Ἀνδρισμός σημαίνει συμπεριφορά ἴσια, θετική, εἰλικρίνεια, ἐπιλογή τῶν μέσων ὄχι μέ μοναδικό γνώμονα τήν ἀποτελεσματικότητά τους, θάρρος συνδυασμένο μέ αὐστηρή σεμνότητα, διάθεση προστασίας ἀπέναντι στό ἀντίθετο φῦλο, στάση ἐνεργητική στή ζωή, ἐσωτερική ἰσορροπία, μεγαλοψυχία. Ὅταν τό στοιχεῖο αὐτό, τό ἀρσενικό, τό διαταράξετε, κάτι ἀρχίζει νά λείπει ἀπό τήν οἰκονομία τῆς ζωῆς. Οἱ καταστάσεις θολώνονται, ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου χάνει τά ἐρείσματά του.

Δέν θά εἶταν ἴσως ἄσκοπο ν' ἀναζητήσουμε τήν αἰτία τῆς ἀνησυχητικῆς μεταβολῆς καί στή σχέση τῶν δύο φύλων. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἀνδρισμοῦ μοιάζει νά συμπίπτει μέ τήν ἀλλαγή στήν κοινωνική θέση τῆς γυναίκας. Ἕναν καιρό, ἴσαμε πρίν ἀπό μισόν ἀκόμα αἰῶνα, ἡ γυναίκα εἶταν ἕνα πλάσμα μέ ἀποστολή σύνθετη. Ὑποταγμένη ἀπό γενετῆς στόν ἄντρα (μιλᾶμε πάντα γιά τό μεγάλο ποσοστό, ὄχι γιά τίς κοινωνικά προνομιοῦχες κι' αἱρετικές τάξεις), πατέρα, ἀδερφό, σύζυγο, ἀκόμα καί μεγάλο γιό, ἔδινε ἀπόκριση ὄχι μόνο στίς φυσιολογικές του ἀπαιτήσεις ἀλλά καί στίς ἠθικές: Εἶταν ὁ ἐξιδανικευτικός συντελεστής. Ὁ ρωμαντικός κόσμος — δηλαδή ὅλος ὁ χριστιανικός κόσμος ἀπό τή στιγμή πού χάθηκαν καί τά τελευταῖα ὑπολείμματα τοῦ κλασικοῦ ἤθους — ἐδραιώθηκε πάνω στήν ἔξαρση τῆς γυναίκας - συμβόλου. Ἀπρόσιτη ὅσο ἀκριβῶς χρειαζόταν γιά νά τρέφει τήν ἐξιδανικευτική ἔφεση, ἡ γυναίκα ἔγινε ἴνδαλμα, προσωποποίηση τοῦ Ἰδανικοῦ. Ἔγινε καί πλάσμα ἱερό, ἀπαραβίαστο, πού ἡ προσβολή του συνιστᾶ ἕνα ἁμάρτημα ἰδιότυπο, βαρύ, κάτι σάν βεβήλωση.

Ἡ σχέση φαίνεται ἀντινομική, στήν πραγματικότητα ὅμως ἔχει τήν ἐσωτερική της ἀλληλουχία. Σκλάβα καί ἴνδαλμα. Τό πρῶτο ἐξασφάλιζε τό μυστήριο. Ἕνα πλάσμα πού τό κρατᾶτε ὑποταγμένο, δέν σᾶς ἀνοίγει τόν ἐσωτερικό του κόσμο, τόν κρύβει ἀγριωπά, φιλάργυρα. Τό ἴνδαλμα πάλι, ἐκδικεῖται γιά τή σκλαβιά: Σᾶς βασανίζει. Τό δίπτυχο τοῦτο, ἐχεμύθεια καί σαδισμός ἀπέναντι στό ἀρσενικό, ἀπετέλεσαν τό ἐρέθισμα γιά τήν ποίηση καί διεμόρφωσαν τήν κοινωνική ζωή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου ἐπί δυό χιλιάδες χρόνια.

❁

Ἀπό τά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ γυναίκα διεξεδίκησε τήν ἀνεξαρτησία της, τήν ἰσοτιμία μέ τόν ἄντρα. Λίγο - λίγο, μέ τή βοήθεια καί τῶν γενικῶν συνθηκῶν, κυρίως τῶν πολέμων, τήν πέτυχε· ἐδῶ - ἐκεῖ μάλιστα κατάφερε καί νά ὑπερακοντίσει τόν ἀρχικό της στόχο, ν' ἀποκτήσει τήν κοινωνική ὑπεροχή. Ἡ Ἀμερική, ὅπου γιά ἐντελῶς εἰδικούς λόγους ἡ γυναίκα δέσποζε, ἔδωσε τό παράδειγμα σ' ἕναν κόσμο προετοιμασμένον πιά νά τό δεχτεῖ. Ὁ ἀνατολικός κόσμος ἐξ ἄλλου, βοηθοῦσε μέ τόν τραχύ κοινωνικό του ρεαλισμό: Ἀπογύμνωσε τή γυναίκα ἀπό τά στολίδια της, ἀπό τ' ἀρώματά της, τά φτιασίδια της, τήν ἀπόσταση, τό «μυστήριο», τήν κομψότητα· τήν ἔκανε ἐργάτρια, τήν ἔστρωσε στή βιομηχανική δουλειά, μ' ἕνα σκουφί καί μιά φόρμα.

Ὅλ' αὐτά εἶχαν τήν ἀγαθή τους πλευρά: Ἔκαναν τίς σχέσεις τῶν δύο φύλων πιό φυσιολογικές, ἐλεύθερες κι' ἀνυπόκριτες· ἄέρισαν τούς κλειστούς, ἀρρωστημένους χῶρους. Ἡ θέση τῆς γυναίκας ἔχει ἀφάνταστα βελτιωθεῖ, ἐξανθρωπιστεῖ, κι' ἄς μήν εἶναι ὁμοιότυπη σ' ὅλο τόν κόσμο τῶν λευκῶν ἀνθρώπων. Ἀλλοῦ, ἄς ποῦμε, ἡ γυναίκα διατηρεῖ τό ὅπλο τῆς ἐνεργητικῆς φιλαρέσκειας κι' ἀλλοῦ τό ἔχει χάσει. Ἀλλοῦ πάλι τό ἔχει περιφρονήσει, ἤ παρεξηγήσει, ἡ ἴδια. Φέρνω γιά παράδειγμα τήν ἐκούσια, ἐπίμονη κι' ἐπιθετική σχεδόν κατάργηση τῶν προσχημάτων: Τό κορίτσι πού ἔγινε χαμίνι γιά νά διαδηλώσει ἔτσι τήν ἀνεξαρτησία του, τό κορίτσι πού βρωμίστηκε, πασαλείφτηκε μέ χώματα, μουντζοῦρες, μαυροτσουκαλιάστηκε, ἔμεινε ἀχτένιστο, γδύθηκε ὡς τό ἀνατομικά μή περαιτέρω, γιά νά καταργήσει κάθε «μυστήριο», βρίζει, φτύνει, ἀγοροφέρνει, χυδαιοφέρνει. Ἔχουμε γύρω μας ἕνα νεαρό κόσμο πού ἀγωνίζεται γιά τήν ἀτομική «προσωπικότητα» μέ τά πιό ἐξωτερικά κάποτε κι' ἀσυνάρτητα μέσα.

Ἡ ξαφνική μετατόπιση τῆς γυναίκας σέ μιά περιοχή τόσο ἀπροσδόκητη, εἶταν ἐπόμενο νά ἔχει ψυχολογικό ἀντίκτυπο στό ἀντίθετο φῦλο. Οἱ ἄντρες βρέθηκαν ξαφνικά μετέωροι, χωρίς φυσική ἀποστολή. Χωρίς τίποτα νά σεβαστοῦν, τίποτα νά ὀνειρευτοῦν, τίποτα νά προστατέψουν, τίποτα πού νά τούς προκαλεῖ τήν τρυφερότητα καί νά τούς ἱκανοποιεῖ τό αἴσθημα τῆς ἁπλοϊκῆς τους ὑπεροχῆς. Τά ὅρια ἀνάμεσα στά δύο φῦλα γίνονται δυσκολοδιάκριτα. Ἀπό τή στιγμή ἐκείνη, ὁπουσυνείδητα, ἄρχισε νά σημειώνεται μιά ὑποχώρηση τῆς ἔννοιας ἀνδρισμός σάν ἀρετῆς. Εἶταν τό πρῶτο βῆμα.

Ἀκολούθησε ἡ πεζοποίηση τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων. Ἡ σεξουαλική συνάφεια πού περιορίζεται σέ μιά λειτουργία. Μιά φυσιολογική λειτουργία ἀδιαφορεῖ γιά τό ὑποκείμενο καί γιά τό ἀντικείμενο· εἶναι τυφλή. Ἔπειτα, ἀπό μιά γυναίκα ἀπογυναικωμένη ἴσαμε ἕναν ἄντρα πού γυναικοφέρνει ἡ ἀπόσταση γιά πολλούς φαίνεται πώς εἶναι μικρή. Οἱ γυναῖκες ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά δώσουν στούς ἄντρες τήν ἐντύπωση πώς ἔρχονται σ' ἐρωτική συνάφεια μέ ὁμοφύλους των, ἤ τουλάχιστον μέ πλάσματα ἑνός ἄλλου, «τρίτου» φύλου. Ὡς πού τό τρίτο αὐτό φῦλο, βρῆκε τήν εὐκαιρία, ἐπωφελήθηκε, ἀποχαλινώθηκε. Ἡ διαταραγμένη ψυχολογία τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, ἡ σύγχυση κριτηρίων καί ἀξιῶν, ἡ ἀμφισβήτηση τῶν πάντων σάν διέξοδος καί σά μόδα, ἔπαιξε ἐδῶ τό δικό της, τόν ὄχι ἀμελητέο, ρόλο.

Ποιός ξέρει! Μπορεῖ κι' ὁ βιβλικός μῦθος γιά τά Σόδομα καί τά Γόμορρα νά εἶχε κάποια τέτοια ἱστορική ἀφετηρία.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Σεπτεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Τό ἐπίκαιρο καί τό ἀνεπίκαιρο

3-79

ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Δέν διαβάζουμε πάντα τά βιβλία πού θέλουμε. Ἀπεναντίας: ὅσοι ἀπό μᾶς ἔχουμε κάνει τά Γράμματα κύρια ἀσχολία μας, σπάνια συμβαίνει νά διαβάζουμε τά βιβλία πού θέλουμε, αὐτά πού τραβάει ἡ καρδιά μας. Τίς περισσότερες φορές διαβάζουμε ἐκεῖνα πού γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο π ρ έ π ε ι, μᾶς ἐπιβάλλεται νά διαβάσουμε. Ἔτσι, μέ ἀπορία βαθύτατη βλέπω τώρα πῶς ἄφησα νά περάσουν κάπου τεσσερεσήμισυ μῆνες προτοῦ διαβάσω ἕνα βιβλίο πού ὡστόσο, ἀπό τήν πρώτη στιγμή, τό εἶχα βάλει στό τραπέζι μου χώρια: Τό «Ἐπίκαιρα καί ἀνεπίκαιρα» τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου.

Δέν κάνω βιβλιοκρισία, λοιπόν δέν πρόκειται νά δώσω στίς σκέψεις τοῦτες τίποτα τό μεθοδικό. Πιστός στήν ἀρχή πού ἀκολουθῶ ἀπό χρόνια σ' αὐτήν - ἐδῶ τή στήλη, θά ζητήσω ἁπλῶς τήν ἄδεια νά ρεμβάσω γύρω ἀπό τό βιβλίο τοῦ ξεχωριστοῦ διανοητή καί φίλου. Παρακινεῖ σέ τέτοιο ρεμβασμό, καί μέ τό παραπάνω. Οἱ ἄνθρωποι τῆς πέννας πού ἔχουν φτάσει στήν ὡριμότητα τῆς ἡλικίας (στήν ἄλλη, ποιός τό ξέρει ποτέ γιά τόν ἑαυτό του ἄν φτάνει καί πότε) δέν ἀγαποῦν παρά μόνον τά βιβλία - ἀφετηρίες ρεμβασμοῦ. Τ' ἄλλα, τούς φαίνονται ἀδειανά ἤ ἀνούσια. Ἕνα καλό βιβλίο εἶναι πάντοτε διπλό: ἔχει τό ὁρατό μέρος καί τό ἀόρατο, τό γραμμένο καί τό ἄγραφο, τό ἀντικειμενικό καί τό ὑποκειμενικό. Θά ἔλεγα πῶς ἄξιο λόγου βιβλίο εἶναι μόνον ἐκεῖνο πού γίνεται ἀφορμή γιά νά δημιουργηθεῖ, παράλληλα μ' αὐτό, ἕνα ἄλλο βιβλίο στή συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη, ἐσωτερικό κι' ἀδιατύπωτο. Βιάζομαι νά ἐξηγήσω πῶς τό δεύτερο τοῦτο κείμενο δέ ἔχει ὑφή τόσο ξεκαθαρισμένη ὅσο ἐκεῖνο πού τό δημιούργησε: εἶναι ἕνα νεφέλωμα ἀπό διαλογισμούς, συναισθηματικές ἀντιδράσεις, ὑποψίες, ἀπορίες, ἐρεθίσματα μέ ἀπόληξη μετέωρη, θολή, Ἄν θελήσετε νά τά τακτοποιήσετε, νά τά ὑλοποιήσετε, κάποτε τά παραφθείρετε, τούς χαλᾶτε τόν ἀναρχικό τους πλοῦτο. Γι' αὐτό καί εἶναι φρόνιμο νά τ' ἀφήνει κανένας ὅπως βρίσκονται. Δέν θά ἐπιχειρήσω λοιπόν κι' ἐγώ νά δώσω μορφή στόν ἐσωτερικό μονόλογο πού μοῦ προκαλεῖ τό βιβλίο τοῦ κ. Ε. Π. Παπανούτσου.

Εἶναι μιά ἐπιλογή ἀπό ἄρθρα τῆς στήλης τούτης, ἄρθρα τῆς Πέμπτης. Τά διαβάζει κανένας—ἤ τά ξαναδιαβάζει, συγκεντρωμένα τώρα — καί παρακολουθεῖ τήν ἐσωτερική ἀλληλουχία ἑνός στοχασμοῦ μεστοῦ κι' ἐνήμερου ὅσο ἐλάχιστοι στή χώ-

3-80

ρα μας. Διαπιστώνει ὁ ἀναγνώστης πῶς, ἀπό τήν ποικιλία καί τό ἑτερόκλητο ἀκριβῶς τῶν θεμάτων, ἀναδίνεται τό αἴσθημα μιᾶς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας, διαγράφεται τό πνευματικό ἦθος ἑνός ἀνθρώπου μέ θετική, μελετημένη στάση ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο καί στό φαινόμενο τῆς ζωῆς. Ἡ βαθμιαία αὐτή καί σταθερή οἰκοδόμηση μιᾶς πνευματικῆς μορφῆς, ἔχει κάτι πού ἀναπαύει: Βεβαιώνει γιά μιά παρουσία. Κι' ἀναρωτιέται κανένας ὕστερα πόσοι ἄραγε ἀπό τούς γνωστούς ἀνθρώπους τῆς δημόσιας ζωῆς μας νά δημιουργοῦν αὐτό τό αἴσθημα. Ἐλάχιστοι. Οἱ περισσότεροι εἶναι ὀνόματα μόνον, ἦχοι χωρίς περιεχόμενο κι' ἀντίκρυσμα, περιφερόμενες, γεμάτες ἀξιώσεις συμβάσεις. Μέ τήν εὐκαιρία μάλιστα τούτη, θά ἤθελα νά προσθέσω ἐδῶ κάτι πού μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει τούς γράφοντες τῶν νέων γενεῶν: Θά πρέπει νά καταλάβουν τοῦτο: Ὅτι συγγραφέας — ἀφηγητής, στοχαστής, δραματουργός, ὁ,τιδήποτε — δέν μπορεῖ νά εἶναι ἕνας ἄνθρωπος πού ἔγραψε ἁπλῶς ἕνα ἤ δυό καλά βιβλία ἤ ἔργα. Ἡ ἐποχή τούτη ἔχει ἄλλες ἀξιώσεις. Τά ἕνα-δυό καλά βιβλία διαβάζονται, ἐπιδοκιμάζονται καί περνᾶνε, ξεχνιόνται. Συγγραφέας ὅμως εἶναι κάτι ἄλλο. Μιά παρουσία. Ἕνα ζωντανό, δραματικό παρόν, ὄχι ἕνα γραφικό χτές πού τυχαίνει νά ἐπιζεῖ μέσα στόν φυσικό κόσμο. Οἱ νέοι πού γράφουν κάτι ἀξιοπρόσεχτο καί πικραίνονται ὕστερα γιατί ξεχάστηκαν, καλό εἶναι νά συλλάβουν ἐξ ἀρχῆς τόν ἑαυτό τους μέσα σέ ἄλλα μέτρα. Ὁ θόρυβος, ὁσοδήποτε πετυχημένος, ἡ ἐπιτυχία, ὁσοδήποτε δίκαιη, εἶναι πάντοτε μιά στιγμή.

Τί κάνει νά νιώθουμε, διαβάζοντας τόν Παπανοῦτσο τῆς Πέμπτης, κι' ἄς μήν εἶναι ὁ Παπανοῦτσος τῶν μεγάλων συνθετικῶν ἔργων, πώς θ' ἀνατρέχουμε σ' αὐτές τίς σελίδες του κι' αὔριο, καί μεθαύριο, κι' ἀργότερα; Μά αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐντύπωση τῆς παρουσίας. Πολλοί, θά εἶταν ἕτοιμοι νά τή μπερδέψουν μέ τήν ἐπικαιρότητα. Σφάλμα! Τό ἐπίκαιρο συνεπάγεται κατά κανόνα τό παροδικό. Νά βρίσκεις ὅμως μέσα στό ἐπίκαιρο ἐκεῖνο πού ἔχει διάρκεια, ἐκεῖνο πού δηλώνει κάτι πέρα ἀπό τά δεσμά τοῦ χρόνου, πού ξεφανερώνει μιάν ἀλήθεια οὐσιαστικότερη ἀπό τήν ἐνάργεια, νά μιά ἀρετή πού δέν τή διαθέτει ὁ καθένας. Εἶναι ἐκείνη ἀκριβῶς πού ἐξασφαλίζει καί τήν ἐπιβίωση στίς σελίδες τοῦτες, τίς γραμμένες γιά μιά-κάποια Πέμπτη ἡ καθεμιά τους. Καί ἴσως — ἤ μᾶλλον ἀσφαλῶς — δέν θά πρέπει νά ἐξαιρέσει ἐδῶ κανένας τό σπάνιο δῶρο πού εἶναι ἡ λαμπρή σέ ἀκρίβεια, πληρότητα, ἰσορροπία διατύπωση. Διασχίζει μ' ἀσφάλεια τά κύματα τῆς στιγμῆς μόνο τό σκαρί τό καλοχτισμένο.

Ἀπό τίς σελίδες τοῦ Παπανούτσου ξεπηδάει μιά βιοθεωρία πνευματική (ὑπάρχουν καί οἱ πρακτικές βιοθεωρίες, οἱ χαμηλές), πού συγκινεῖ γιατί εἶναι ἔμμεση κι' ἀντιδογματική. Προσφέρεται δίχως διδακτικό τόνο, σάν ἀπόρροια ἀβίαστη τοῦ ἀντικρύσματος τῶν πραγμάτων. Πῶς νά ζεῖς καί πῶς νά πεθαίνεις — τί πιό ἁπλό καί θεμελιακό ἀπό τοῦτο μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει ἕνας στοχαστής, δηλαδή ἕνας σύντροφος τῆς ψυχῆς; Παρατηρῶ καί πάλι — διαβάζοντας ἰδιαίτερα τό ἄρθρο «Ἕνα δυσάρεστο θέμα» — πώς τούς ὑψηλότερους διαλογισμούς τούς ὑποβάλει πάντοτε ἡ θεώρηση τοῦ θανάτου. Γιατί; Ὄχι, ὅπως θά νόμιζε πρόχειρα κανένας, ἐπειδή τό θέμα εἶναι γιά ὅλους μας μέγιστο· ἀλλά γιατί στήν ἀνάλυσή του εἶναι πού δείχνεται ἄν διαθέτεις ὄχι μόνον ἐγκέφαλο, ἀλλά καί ψυχή. Καί ποιός μπορεῖ νά πεῖ μέ βεβαιότητα πόσοι ἔχουν ψυχή ἀνάμεσα στά θεωρητικῶς, τυπικῶς, ἔμψυχα ὄντα;

Εἶναι πάμπολλα τά χωρία τοῦ βιβλίου τούτου πού ἔχω σημειώσει στό περιθώριο μέ μιά μολυβιά. Διαλέγω τώρα ἕνα, στήν τύχη, γιά νά συμπεράνω. Μοῦ φαίνεται ἀμέσως νά

παίρνει χαρακτῆρα ἀντιπροσωπευτικό γιά τήν πνευματική στάση τοῦ συγγραφέα του. Ὑποστηρίζεται σ' αὐτό ἡ σύνθετη φύση τοῦ ἀνθρώπου. «Δέν παίρνομε ἕτοιμο τόν ἑαυτό μας — γράφει ὁ Παπανοῦτσος — παρά μονάχα ὡς ἕνα σημεῖο. Ἀπό κεῖ καί πέρα εἶναι δικό μας ἔργο, θετικό ἤ ἀρνητικό, καλό ἤ κακό, σημαντικό ἤ ἀσήμαντο. Αὐτή ἡ ἀντίληψη εἶναι μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐπιστημονικές κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ καιροῦ μας. Ἡ παλαιότερη χαρακτηρολογία ἦταν κατά μέγα μέρος φαταλιστική. Ἡ βιολογία ἐπηρεασμένη ἀπό τή θεωρία τῆς κληρονομικότητας, ἡ ψυχολογία ὑπό τήν πίεση τοῦ συνειρμισμοῦ (τῆς «ψυχικῆς μηχανικῆς») καί ἡ αὐστηρά ντετερμινιστική κοινωνιολογία τῆς οἰκονομικῆς διαλεκτικῆς εἶχαν καθιερώσει τήν εἰκόνα τοῦ «οὐδέτερου» ἀνθρώπου. Ἑνός ὄντος δηλαδή παθητικοῦ πού «ἄλλοι» κρατοῦν στά χέρια τους τά νήματα καί τό κινοῦν, ἐνῶ αὐτό, καί ὅταν ἀκόμη φαινομενικά ἀντιδρᾶ, κατά βάθος ὑπακούει καί προσαρμόζεται — εἴτε στούς προγόνους πού ἔχουν προαποφασίσει γιά τόν «τύπο» του, εἴτε στούς ψυχικούς μηχανισμούς πού σχηματίζουν τόν κόσμο του, εἴτε στίς κοινωνικές σχέσεις πού τόν κατατάσσουν σέ ὁρισμένη φάλαγγα καί ἰδεολογία. Σήμερα ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἐγκαταλείψει τό σχῆμα τοῦτο. Τό θεωρεῖ παραπάνω ἀπό ἁπλό· ἁπλοϊκό. Ὅλοι οἱ πολλαπλοί παράγοντες καί ὅροι πού ἐνεργοῦν ἀπάνω μας διαμορφωτικά, ἐπιφέρουν τό ἀποτέλεσμα πού τελικά πραγματοποιεῖται πάντοτε μέ τή δική μας σύμπραξη: μέ τίς ἐνέργειες ἤ μέ τίς παραλείψεις μας».

Εἴμαστε εὐγνώμονες στόν Παπανοῦτσο πού παρουσιάζει τόσο εὔγλωττα καί ὑποστηρίζει μέ τό προσωπικό κῦρος του τήν ἄποψη τούτη· γιατί εἶναι ἡ μόνη ἀπελευθερωτική. Ἀπό τόν παλαιότερο, στενό ντετερμινισμό τοῦ περασμένου αἰῶνα εἶχε πηγάσει ἕνας δῆθεν ἀνθρωπισμός, οἰκτρός στή βάση του, γεμάτος ἀναξιοπρέπεια. Τό νά θεωρεῖ ὁ ἄνθρωπος τόν ἑαυτό του ἀνεύθυνο, γιατί εἶναι τάχα τό παθητικό, μηχανικό δημιούργημα τρίτων ὅρων καί περιστάσεων, ὄχι μόνο δέν λυτρώνει, ἀλλά καί ὑποδουλώνει χειρότερα. Ἀφήνω πώς εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιά νά παρασύρει στήν κτηνωδία. Τί λογῆς ἀξιοπρέπεια μπορεῖ νά ἔχει τό πλάσμα αὐτό, τό ξένο ἐξ ὁρισμοῦ σέ κάθε εὐθύνη; Ὅπου δέν ὑπάρχει εὐθύνη, δέν ὑπάρχει καί προϋπόθεση ἐλευθερίας. Εἶμαι ἐλεύθερος γιατί κρίνω καί διαλέγω. Ἄν ἄλλοι κρίνουν καί διαλέγουν γιά λογαριασμό μου, πίσω ἀπό τή ράχη μου, τότε ὄχι μόνον εἶμαι σκλάβος, ἀλλά καί δέν ἔχω δικαίωμα στήν ἐλευθερία.

Καί συσχετίζει κανένας ὀργανικά τήν ἄποψη τούτη μέ τό «νόημα τοῦ τραγικοῦ», πού ἀναλύει ὁ Παπανοῦτσος τόσο εὔστοχα στό ὁμώνυμο ἄρθρο του. Τό τραγικό γεγονός δέν τό ὑφίσταται ὁ τραγικός ἥρωας· τό προκαλεῖ. «Δέν μποροῦσαν—λέμε—νά κάνουν ἀλλιῶς. Λάθος. Δέν τό θέλησαν. Ὁ σκλάβος πού δέν μπορεῖ νά πράξει τίποτ' ἄλλο, εἶναι ἁπλῶς δυστυχής. Τραγικός εἶναι μόνον ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος· ἐκεῖνος πού ἔρχεται ὥρα νά διαλέξει ἀνάμεσα στή φτηνή εὐχαρίστηση καί στόν ἀκριβό πόνο καί διαλέγει τό τιμιώτερον...».

Ὅπως ὅταν δέν εἶσαι ἐλεύθερος δέν μπορεῖς νά εἶσαι καί τραγικός, ἔτσι κι' ὅταν δέν εἶσαι ἱκανός νά ὑψωθεῖς στό τραγικό, δέν μπορεῖς νά εἶσαι ἐλεύθερος. Νά γιατί ἡ ἀληθινή τραγωδία λυτρώνει. Γιατί μολονότι προτείνει ὑποδείγματα ὑψηλά, ἀνθρώπους πέρα ἀπό τά κοινά μέτρα, μᾶς πείθει, χάρη σ' αὐτούς καί δι' αὐτῶν, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση περιέχει τέτοιες δυνατότητες. Αὐτό μᾶς ἀρκεῖ γιά νά βεβαιωθοῦμε πώς μέσα στό σύμπαν ἔχουμε δικαίωμα ψήφου — δηλαδή ἐξουσία, δυνατότητα προσωπικῆς ζωῆς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 26 Σεπτεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

3-81

Ὁ ἴσκιος ἑνός ποιητή

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Νά μιλήσουμε γιά λογοτεχνία σήμερα; Δέν τό κρύβω, κι' ἄς μοῦ ρίξουν τήν πέτρα τοῦ ἀναθέματος οἱ ἀδιάλλακτοι ἀπό τούς συναδέλφους μου: Κάθε φορά πού ἡ περίσταση τό φέρνει νά θίξω ἕνα θέμα καθαρά λογοτεχνικό, μέ κυριεύει κάτι σά συστολή. Φοβᾶμαι—χωρίς καί νά εἶμαι γι' αὐτό καθόλου βέβαιος—πῶς ἡ λεγόμενη «ζωή τῶν Γραμμάτων» βρίσκεται κάπως στό περιθώριο τῆς σημερινῆς ζωῆς μέ τόν ὁρυμαγδό της, τήν ἀνυπομονησία της, τήν πρακτική της ψύχωση, τήν κοσμολογική της πολυπραγμοσύνη. Ἀπό μέρους μου—κι' ἄς μοῦ συχωρεθεῖ ἐδῶ τό πρῶτο πρόσωπο ἀφοῦ ἔχει ἐξομολογητικό χαρακτήρα—δέν θά μοῦ κακοφαινόταν καθόλου νά θεωρήσω τή λογοτεχνία ὑπόθεση συνοικιακή: Ἀγάπησα πάντοτε τή «γειτονιά», πού σημαίνει γειτνίαση, ἐπικοινωνία ψυχῶν, καί πού ἀναπαύει μέσα σέ μιά μικρογραφία τοῦ κόσμου ἐξανθρωπιστική, μιάν ἀπόμερη πλατεῖα μ' ἕνα καφενεδάκι καί πέντε πιπεριές. Ὅποιος καλλιέργησε κάποτε στή ζωή του αὐτό τό ρομβασμό, ξέρει πώς μέσα σέ τέτοιο πλαίσιο ὁ κάθε ἄνθρωπος, κι' ὁ πιό ταπεινός, ἀποκτᾶ μιάν ὑπόσταση, παύει νά εἶναι ἀριθμός ἀφηρημένος. Τόν βλέπετε νά περνάει μέσα στό ἁπαλό σύθαμπο, ἐφήμερος, τήν ὥρα τῆς γαλήνης, καί νιώθετε πώς σέρνει ξοπίσω του μιά ἱστορία προσωπική, ἀκολουθία ἀπό φαντάσματα ζεστά, πού διασταύρωσαν κάποτε τό δρόμο τους μέ τό δικό του, ξενέρισαν κάποια στιγμή ἀπό τό πέλαγος τῆς ἀνυπαρξίας, ἄφησαν ἀχνάρια στήν ἀμμουδιά τοῦ ὠκεανοῦ. Τή ζωή αὐτή, τήν ἀποτραβηγμένη, πού δίνει βάρος στούς ἴσκιους, ὁ ἐντελῶς καινούργιος ἄνθρωπος, ὁ πολύ σύγχρονος, δέν τήν ξέρει καί δέν τήν καταλαβαίνει· γι' αὐτό καί μοῦ γίνεται—τελευταία ὁμολογία—τόσο πολύτιμη.

Ὁ πρόλογος μέ τράβηξε μακρυά, ἀλλά δέν πει-

3-82

ράζει. Γι' ἀναπόληση ἄλλωστε θά μιλήσω ἐδῶ. Μοῦ τήν ὑποβάλλουν δυό ἐνδόσιμα: Τό 'Αφιέρωμα τῆς «Νέας 'Εστίας» στόν 'Απόστολο Μελαχρινό καί τό θερμό ἄρθρο τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου γιά τόν ποιητή τοῦ «'Απολλώνιου». Νιώθω πώς ἔχω χρέος νά τοῦ ἀνάψω κι' ἐγώ τοῦ Μελαχρινοῦ ἕνα κεράκι, πολύ περισσότερο πού, δεμένος καθώς πάντα στόν τροχό τῆς καθημερινῆς δουλειάς, δέν εὐτύχησα νά συνεισφέρω δέκα ἀράδες στό 'Αφιέρωμα, κι' ἀκόμα περισσότερο πού, γιά ἕνα διάστημα, στάθηκα στενός συνεργάτης τοῦ τιμώμενου νεκροῦ ποιητή.

Εἴταν ἐδῶ καί τριανταπέντε σχεδόν χρόνια. Τό πρῶτο—ἄν δέν γελιέμαι—λογοτεχνικό σωματεῖο πού εἶχε ἱδρυθεῖ στή χώρα μας, ἡ «Ἕνωση 'Ελλήνων Λογοτεχνῶν», συνεδρίαζε κι' ἔκανε τίς γενικές συνελεύσεις του στό πισωμάγαζο τοῦ «Μαύρου γάτου» ὑπ' ἀριθμόν 2, ἕναν καφενέ στή γωνία 'Ακαδημίας καί 'Ασκληπιοῦ, δυό βήματα ἀπό τό σπίτι τοῦ Παλαμᾶ. 'Ο ὑπ' ἀριθμόν 1 «Μαῦρος γάτος», τῶν Χαυτείων, εἶχε πιά κλείσει. 'Εκεῖνο τόν καιρό ὑπῆρχαν φιλολογικά καφενεῖα, δέν ὑπῆρχαν ἀκόμη κοσμικοφιλολογικά μπάρ. Μέ πρόεδρο τόν Δημοσθένη Βουτυρᾶ καί ταμία τόν Γεράσιμο Σπαταλᾶ ἡ ἀρτισύστατη «Ἕνωση Λογοτεχνῶν» ἔκανε κάτι πολύ γραφικές συνελεύσεις, πού εἶχαν γιά κύριο περιεχόμενό τους τήν ἀκαταστασία, τήν ἀσυναρτησία καί τό θόρυβο. Δέν ξέρω τί διάβολο σημασία βρῆκε τό Κομμουνιστικό Κόμμα πώς εἶχε ἡ διασκεδαστική αὐτή «Ἕνωση Λογοτεχνῶν» καί βάλθηκε νά τήν σφετεριστεῖ, νά τήν καταλάβει ἐξ ἐφόδου. Τίς ἐπιχειρήσεις ἀνέλαβε νά τίς διευθύνει ὁ μακαρίτης Πέτρος Πικρός. Χωρίς νά θέλω νά ὑποτιμήσω τίς ἐπαναστατικές του ἱκανότητες — κι' ἄς γίναμε ἀργότερα ἀπό δυό χωριά —θά πῶ ὅτι δέν μοῦ φαίνεται νά εἶταν καί τόσο δύσκολο τό πράγμα: Ἔγιναν ἀθρόες ἐγγραφές μελῶν, πάρθηκε ἡ πλειοψηφία καί τό κάστρο ἔπεσε. Ἔπεσε καί διαλύθηκε. Οἱ διαφωνοῦντες μέ τόν πολιτικό στό ἑξῆς χρωματισμό τοῦ σωματείου ἀπεχώρησαν ἤ ἔγιναν ἄφαντοι, πολλοί στοχάστηκαν πώς οἱ λογοτεχνικές ὀργανώσεις περιττεύουν, κι' ἕνας μόνον ἀπόμεινε ἀπαρηγόρητος, ἀποφασισμένος νά ἐπαναστατήσει κατά τῶν ἐπαναστατῶν: ὁ 'Απόστολος Μελαχρινός.

Εἶχε ἔρθει στήν 'Αθήνα μέ τήν αἴγλη τοῦ πρωτοπόρου ἀλλά καί τοῦ διακεκριμένου ποιητῆ τῆς Πόλης. Ταξιδεμένος στά Παρίσια, φοροῦσε μονόκλ, βάδιζε ὀνειροπαρμένος, μ' ἕνα βλέμμα ὅλο θολούρα, ἀπόσταση ἀπό τόν κόσμο, ἀδιόρατα εἰρωνικό, καί μ' ἕνα πουράκι στό στόμα. Τά γοῦστα του εἴταν αὐστηρά, ἀδιάλλακτα ἀριστοκρατικά, κατά τόν καθαρά πνευματικό τρόπο: Λίγους ἀναγνώριζε ὁ Μελαχρινός, πολύ λιγότερους ἐκτιμοῦσε. 'Η διαφωνία του μέ τή μεταπολίτευση πού εἶχε συντελεστεῖ στήν «Ἕνωση Λογοτεχνῶν» δέν εἶχε κοινωνικό χαρακτήρα· εἶχε αἰσθητικό: Δέν μποροῦσε ὁ Μελαχρινός νά παραδεχτεῖ πῶς στήν 'Ελλάδα ὑπάρχουν ἑκατοντάδες λογοτέχνες ἄξιοι ν' ἀποτελέσουν μιά πνευματική 'Οργάνωση. Καταπιάστηκε λοιπόν νά φτιάξει αὐτός μιά, πού νά ἔχει μόνον ἀναγνωρισμένους ἀπό τήν κοινή συνείδηση λογοτέχνες, μέλη διαλεγμένα μέ κριτήριο ποιοτικό. 'Οραματιζόταν ἕνα ἐπαγγελματικό σωματεῖο πού νά μή διαφέρει ἀπό μιάν ἰδανική 'Ακαδημία. Τό μόνο πού παραδεχόταν, εἴτανε νά μετέχουν στό σωματεῖο του καί φερέλπιδες ἀπό τούς νέους, αὐτοί πού δέν εἶχαν ἀκόμα, γιά λόγους καθαρά χρονολογικούς, προλάβει νά ἐπιβληθοῦν.

'Η «'Εταιρία 'Ελλήνων Λογοτεχνῶν», ὅπως ὀνομάστηκε ἡ νέα 'Οργάνωση, μέ καμμιά σαρανταριά μέλη ἐν ὅλω, στεγάστηκε προσωρινά σ' ἕνα δρομάκι τῆς Πλάκας, στήν ὁδό Δαιδάλου. 'Εκεῖ ὁ Μελαχρινός εἶχε νοικιάσει ἕνα ὑπόγειο ἀρκετά εὐρύχωρο. Στά δωμάτιά του μοίρασε τό γραφεῖο του, ἕνα μικρό τυπογραφεῖο (κάσες μόνο) καί μιά πρόχειρη κατοικία. Τήν περιουσία του, τήν ἄλλοτε σεβαστή στήν Πόλη, τήν εἶχε χάσει· ἔπρεπε τώρα νά βρεῖ δουλειά καί παράλληλα νά ἱκανοποιεῖ τούς πνευματικούς του πόθους: νά γράφει τά ποιήματά του, τά δύσκολα, τ' ἀποσταγμένα, νά βγάλει κι' ἕνα περιοδικό, διάδοχο τῆς παλιᾶς «Ζωῆς» πού εἶχε ἀφήσει ἐποχή στήν ἄλλοτε Βασιλεύουσα. Ἔτσι εἶναι πρύ βγῆκε ὁ «Κύκλος». Ὅσο γιά τήν «'Εταιρία 'Ελλήνων Λογοτεχνῶν», τό πρῶτο Διοικητικό της Συμβούλιο ἐξέφραζε τίς ἀντιλήψεις τοῦ οὐσιαστικοῦ ἱδρυτή της: Μ' αὐτόν Γενικό Γραμματέα, εἶχε πρόεδρο τόν Ξενόπουλο, ἀντιπρόεδρο τόν Γρυπάρη, ταμία τόν Μαλακάση, μέλη τόν Τραυλαντώνη, τόν Βάσο Δασκαλάκη, καί —παραχώρηση στούς τότε νέους — εἰδικό Γραμματέα τόν ὑπογραφόμενο.

Τό ὑπόγειο τῆς ὁδοῦ Δαιδάλου ἔγινε ἀμέσως κέντρο φιλολογικό. Περιέβαλαν τόν Μελαχρινό πρῶτοι οἱ παλαιοί του συνεργάτες καί φίλοι, ξερριζωμένοι λόγιοι τῆς Πόλης: ἡ

3-83

Τατιάνα Σταύρου, συγκινητική πάντοτε ἑστιάδα ἑνός ἀλύτρωτου, ἀλησμόνητου ἑλληνισμοῦ, ὁ Γ. Ροντάκης, ὁ Ἐλισσαῖος Γιαννίδης, ὁ Ὅμηρος Μπεκές, ὁ Θρασύβουλος κι' ὁ Δημήτρης Σταύρου. Κάπου - κάπου ἔκανε τήν ἐμφάνισή του, μέ τή μεγαλειότητα τῆς βαθιᾶς ἡλικίας καί τήν προφητική του χιονάτη γενειάδα ὁ Φώτης Φωτιάδης, ζωντανό κειμήλιο τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς πού εἶχε δώσει τή μεγάλη μάχη τοῦ Δημοτικισμοῦ. Ἀθηναῖοι λογοτέχνες, παλαιοί καί νέοι, πήγαιναν κι' ἔρχονταν στήν ὁδό Δαιδάλου. Καί τά βράδια τῆς ἄνοιξης ὁ Μαλακάσης, ἁβρός, ὑπέρκομψος, μέ τό μάτι του μεθυσμένο ἀπό λυρισμό καί ρέμβη, σηκωνόταν, ἔπαιρνε τόν εὐλαβικά πειθήνιο ὑποφαινόμενο, καί πήγαιναν στό Ζάππειο, στήν ἀλέα ἔξω ἀπό τόν Κῆπο, ν' ἀκούσουνε τ' ἀηδόνι, ἤ ν' ἀπαγγείλει ὁ Μαλακάσης στίχους, μέ τήν τραγουδιστή του ἐκείνη, τρυφερά κυματερή φωνή.

Ἐκεῖ, στήν ὁδό Δαιδάλου, πρωτοσυνάντησα ἕνα βράδι καί τόν Καζαντζάκη, ξενοφερμένον ἀπό κάποια του ὀδύσσεια. Ἡ πρώτη του κουβέντα εἶταν ἀπροσδόκητη: «—Ἔ λοιπόν, ξέρεις πῶς σέ φανταζόμουν; μοῦ εἶπε. Κοντόχοντρο!». Δέν μοῦ ἐξήγησε τό γιατί. Καθώς φεύγαμε ὅμως ὅλοι μαζί καί κατεβαίναμε συντροφιά τήν ὁδό Σταδίου, τοῦ ξομολογήθηκα πόσο ζήλευα τά ταξίδια του. Ἡ νεολαία τοῦ καιροῦ ἐκείνου καιγόμασταν ἀπό τό πάθος τῆς φυγῆς μέσα στό χῶρο. «—Δέν εἶναι εὔκολο πράμα ξέρεις, μοῦ ἐξήγησε ὁ Καζαντζάκης. Χρειάζεται ὑγεία σιδερένια. Ἐγώ περνάω μ' ἐλιές καί ψωμί». Οἱ ἐλιές δέν πιστεύω νά εἶταν κυριολεξία, ἡ οὐσία ὅμως δέν ἄλλαζε. Μ' ἄρεσε ἡ θωριά του, ἡ ψηλή, σκελετωμένη. Γυρίζοντας στό σπίτι μου σημείωσα σ' ἕνα ἡμερολόγιο πού δέν κατάφερα ποτέ νά κρατήσω μέ συνέπεια: «Ὁ Καζαντζάκης—ἕνας Δόν Κιχώτης χωριάτης κρητικός».

Ὁ «Κύκλος», μέ τίς διαλείψεις του πού ἔφταναν στή νεκροφάνεια, τό τυπογραφεῖο, τό ἐντευκτήριο, βάστηξαν ὅσο καί τά ὄνειρα τῶν ἀνεδαφικῶν ἀνθρώπων πού εἴμασταν ὅλοι, γέροι καί νέοι. Κάποια στιγμή, ἄνεργος ἰδεοκόπος καθώς περιφερόμουν κι' ἐγώ, σκέφτηκε ὁ πατέρας μου νά μέ κάνει συνεταῖρο στό τυπογραφεῖο τοῦ Μελαχρινοῦ, πού ἤθελε τότε ν' ἀγοράσει πιεστήριο γιά νά μεγαλώσουν οἱ δουλειές. Ἕνα μικρό κεφάλαιο πῆγε σέ μεταχειρισμένα μηχανήματα. Τά ἐγκαταστήσαμε σ' ἄλλο ὑπόγειο, τῆς ὁδοῦ Νικοδήμου αὐτό, κι' ἄρχισα νά πηγαίνω ἐκεῖ κάθε μέρα, γιά νά παρακολουθῶ πολύ σοβαρά τή δουλειά. Ἕνα πρωΐ, ὄχι πολύ ἀργότερα, βρῆκα τήν πόρτα ἀμπαρωμένη. Τό προηγούμενο βράδι εἶχε γίνει κατάσχεση. Αὐτή εἶναι ἡ μοναδική ἐπιχείρηση τῆς ζωῆς μου.

Καί τώρα ἀναθυμᾶμαι τόν Ἀπόστολο Μελαχρινό, ποιητή ἀδιόρθωτο, γνήσιον, ἑρμητικό, ἀδιάλλακτο, κατεστραμμένο. Ἄλλοι ἔψαλαν τή Μοῦσα του κι' ἐλπίζω ἄλλοι, ἀργότερα, νά τήν ἀνακαλέσουν στό φῶς τῆς ἡμέρας. Εἶταν σύνθεση παράδοξη ἀπό φανατικά ἐκλεπτυσμένο γοῦστο καί παραδρομές τῆς καλαισθησίας ἀλλόκοτες, ἐπιθετικές. Κυνηγοῦσε τό ἀνεκλάλητο, τή μαγεία τοῦ ἀπόκρυφου, τή φωνή τῆς σιωπῆς, πίστευε στή μυστική, μουσική ἀλήθεια πού δέν ξεφανερώνεται παρά μόνο στόν ποιητή τόν ἀλαφροΐσκιωτο. Ἀπό τό Παρίσι ὅπου ἔζησε σέ στιγμή κορυφαία γιά τό λυρικό λόγο, εἶχε φέρει τήν πίστη στήν «ἄδολη ποίηση», τό μήνυμα τοῦ Μαλλαρμέ καί τῆς μουσόληπτης ἀκολουθίας του. Δέν εἶταν ὅμως μιμητής. Ἐμποτισμένος ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική Γραμματεία καί τή λαϊκή παράδοση, ἐπιχειροῦσε γεφυρώματα ριψοκίνδυνα, ζαλιστικά, ἀπελπισμένα. Κάποτε ἀπογειωνόταν σέ χώρους γαλανούς, πέταγε, ἄλλοτε ἔπεφτε καί γκρεμοτσακιζόταν.

Τόν θυμᾶμαι σέ ξενύχτια μας ἐκεῖ γύρω στό αἰώνιο Ζάππειο, ἀντίκρυ στό Στάδιο, σέ ὥρα προχωρημένη, νά σηκώνεται ξαφνικά μέσ' ἀπό τή συντροφιά καί νά φεύγει γρήγορα, δίχως λέξη. «—Τί ἔπαθε ὁ Μελαχρινός;» ρωτοῦσαν σαστισμένοι ὅσοι δέν ἤξεραν. «—Τίποτα· ἔτσι εἶν' αὐτός», ἐξηγοῦσαν οἱ ἄλλοι.

Ἔτσι εἶταν. Τήν ὥρα ἐκείνη, ἀπρόσμενα, τόν εἶχε κρούσει ἡ Μοῦσα, ἤθελε νά βρεθεῖ μόνος. Τόν ἔβλεπες νά φεύγει πέρα, νά τόν ρουφάει ἡ νύχτα. Καί καταλάβαινες πώς τοῦ ἦρθε τό κάλεσμα, πηγαίνει ν' ἀνταμώσει τήν ξωθιά πού μαγεύει καί πού σκοτώνει...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΙΑΣΦΙΛΟΥΙΟ
ΑΘΕΝΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 3 Όκτωβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Κύμβαλα ἀλαλάζοντα

3-84

ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Θ' ἄξιζε νά ἐπιχειρήσει κανένας κάποτε—ἄν, φυσικά, μποροῦσε ν' ἀποφύγει τό σκόπελο τοῦ σχολαστικισμοῦ—ἕναν ἔλεγχο τῆς φιλοδοξίας. Εἶναι μιά ἀπό τίς ἰσχυρότερες κινητήριες δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς καί τῆς δημόσιας ζωῆς, χωρίς νά ὑπολογίσουμε τό ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ἐκεῖ ὅπου ἡ παρουσία τῆς φιλοδοξίας μοιάζει νά διέπει τά πάντα: τό ἐπίπεδο τῆς Ἱστορίας. Βέβαια, ὁ ἱστορικός ὑλισμός μᾶς δίδαξε πώς τό μυστικό τῶν μεγάλων γεγονότων βρίσκεται ἀλλοῦ: στόν οἰκονομικό παράγοντα. Καί ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ μαρξισμοῦ, κατά μεγάλο μέρος, εἶναι πειστική, διαφωτιστική· σώνει νά κάνει κανενας ἐξαίρεση τοῦ περιοριστικοῦ της χαρακτῆρα. Ἄν ὅμως κατέβουμε ἀπό τό ἱστορικό ἐπίπεδο, ὅπου οἱ σχέσεις τῶν συντελεστῶν μεταξύ τους εἶναι πολύπλοκες, συχνά ἀστάθμητες, κι' ἔρθουμε στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τότε θά ἰδοῦμε νά μᾶς ξεφανερώνονται περίεργα πράγματα. Δέν πρόκειται βέβαια ν' ἀναλύσω ἐδῶ τό θέμα· θά χρειαζόταν ὅλλο χῶρο κι' ἄλλην ἐπίδοση. Νύξεις μονάχα θά ἐπιχειρήσω.

Τό πρῶτο περίεργο πού ξεπηδάει μπροστά στά μάτια τοῦ ψύχραιμου ἐρευνητή, εἶναι μιά ἀπορία, σέ πρώτη ἐντύπωση ἀφελέστατη: Κάνει καλό ἤ κακό ἡ φιλοδοξία; Καλό, ἀναμφισβήτητα! θά πεῖ ὁ προχειρολόγος. Αὐτή παροτρύνει τά ἄτομα στή βελτίωση, στήν πρόοδο· αὐτή τά προικίζει μέ τήν ἱκανότητα νά ξεπερνᾶνε ἐμπόδια, ν' ἀγωνίζονται, νά μήν ἐγκαταλείπονται στήν ἀδράνεια τῆς ρουτίνας ἤ τῆς τυπικῆς εὐζωΐας. Ὁ φιλόδοξος ἄνθρωπος δέν προάγει μονάχα τόν ἑαυτό του: παρασύρει καί ἄλλους στήν ἄνοδο, προκαλεῖ τήν ἄμιλλα, διεγείρει τή φιλοτιμία. Ἄς σταματήσουμε ἐδῶ. Ἕνα ἐκτενέστερο ἐγκώμιο τῆς φιλοδοξίας θά κινδύνευε νά μετατρέψει τό παρόν σέ σχολική ἔκθεση. Εἶναι αὐτό ἀκριβῶς πού φοβόμουν ἀπό τήν ἀρχή. Δέν θά χρειαζόταν παρά νά προσθέσουμε μιά συμβατική διάκριση ἀνάμεσα στή φιλοδοξία καί τή ματαιοδοξία καί τό νερόβραστο ἠθοπλαστικό κείμενο θά εἴταν ἕτοιμο. Προτιμῶ νά πιάσουμε νό νῆμα ἀπό τήν ἄλλη ἄκρη.

Ἡ ἄλλη ἄκρη εἶναι, φυσικά, ἡ ἀνάποδη. Ἡ ἀνάποδη ὁδηγεῖ συχνά στήν παραδοξολογία ἤ στήν ἄρνηση, δέν πρέπει ὅμως νά τήν περιφρονοῦμε σά μέθοδο. Μᾶς ξεσκεπάζει (φτάνει νά τήν ἐλέγχουμε) ἀπόψεις πέρα ἀπό τίς συμβατικές καί τίς καθιερωμένες. Βλέπει κανένας γύρω μας, τόν καθημερινό αὐτό τάραχο ἀπό διασταυρούμενες κι' ἀλληλοσυγκρουόμενες φιλοδοξίες. Βλέπει τήν ἀδηφαγία τῆς διογκωμένης φιλοπρωτίας, τό σαματᾶ ἀπό κύμβαλα ἀλα-

λάζοντα, τό ἀλληλοφάγωμα τῶν μνηστήρων τῆς φήμης. Ἀκούει τά ξεφωνητά τους, τ' ἀμοιβαῖα τους ὑβρεολόγια, τίς ἐπαιτικές ἤ φορτικές ἐπικλήσεις τους στήν εὔνοια τῆς κοινῆς γνώμης. Παρακολουθεῖ τίς ὑστερικές τους κρίσεις κι' ἐκρήξεις. Καμαρώνει τό φούσκωμα βατράχων σέ βόδια. Τή συστηματική παραμόρφωση τῶν κριτηρίων τοῦ κόσμου, τήν κατεργασία πού τοῦ γίνεται μέ ὅλα τά σύγχρονα μέσα τῆς φήμης ὥστε νά παραδέχεται καί νά λατρεύει εἴδωλα, νά μένει ἐκστατικός μπροστά σέ πυροτεχνήματα, νά μή μπορεῖ νά ξεχωρίσει τό χρυσάφι ἀπό τόν πάφιλα, τό ὑψηλό ἀπό τό σκαρφαλωμένο, τό ἔξοχο ἀπό τό τυχερό. Καί τότε, ὁ ψύχραιμος πάντα παρατηρητής τῆς ζωῆς, πιάνει τόν ἑαυτό του νά νοσταλγεῖ μέ βαθύτατη εὐλάβεια τούς ἀφανεῖς ἀνθρώπους, ἐκείνους πού δέν ἔχουν ἀξιώσεις, πού κάνουν τή δουλειά τους ἀνώνυμα, παστρικά καί ἥσυχα, κι' ἐργάζονται κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια, μέ σεμνότητα, συχνά μ' αὐτοθυσία.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή φιλοδοξία καί τή ματαιοδοξία, πού σέ πολλούς φαίνεται ἡ λυδία λίθος γιά τήν ἀξιολόγηση, εἶναι κάτι ἀπίστευτα δύσκολο—κι' ἄς λένε. Ἄν ματαιοδοξία ὀνομάζουν τίς ἀξιώσεις τοῦ ἀνάξιου, θά τούς ἀποκριθῶ πῶς κι' ὁ ματαιόδοξος ἔχει ἱκανότητες, διαφορετικά δέν θά κατόρθωνε ν' ἀκουστεῖ, πολύ λιγότερο νά πείσει. Δοκιμάστε νά ζυγίστε ἱκανότητες καί ἱκανότητες. Κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς μεγαλοφυΐας, πού κι' αὐτή δέν εἶναι αὐταπόδειχτη—γιά τοῦτο καί συχνά περνάει παραγνωρισμένη, γιά νά τήν ἀναγνωρίσουν καιροί μεταγενέστεροι, δηλαδή πολύ ἀργά γιά τήν ἠθική ἀποτίμηση τῆς ζωῆς—τά πράγματα γίνονται θολά καί ρευστά. Ξέρω ἀνθρώπους εὐτελέστατους πού στό τέλος ἔπεισαν μέ μόνο ἐχέγγυο τήν ἐπιτυχία τους. Ἐδῶ, δηλαδή, ἡ ἐπιτυχία γεννάει τήν ἀξία. Καί ποιός ποτέ μπόρεσε νά ὑπολογίσει στά σοβαρά τόν παράγοντα τύχη; Ὑπάρχουν μετριότητες πού ἐπικράτησαν, δοξολογήθηκαν, γιατί ἔτυχε νά προσφέρουν ὅ,τι ἀκριβῶς ζητοῦσε μιά στιγμή καθορισμένη ἀπό παράγοντες συμπτωματικούς. Λένε πῶς ποτέ μιά ἀληθινή ἀξία δέν πάει χαμένη. Ἠθικολογίες εὔκολες. Ἄς παραδεχτοῦμε πῶς δέν πᾶνε χαμένες οἱ κάθε λογῆς μεγαλοφυΐες. Ἀλλά ὁ ἱστός τῆς ζωῆς δέν ὑφαίνεται ἀπό τίς μεγαλοφυΐες· τό δαιμόνιο εἶναι ἐξαίρεση. Ἡ ζωή λειτουργεῖ μέ τίς χρησιμότητες καί μέ τίς ἰδιοφυΐες. Θά προχωροῦσα ἀκόμη περισσότερο: θά ἔλεγα πῶς ἡ ζωή χρειάζεται τούς φιλότιμους καί τούς ἀγνούς. Καί οἱ φιλότιμοι καί ἀγνοί πᾶνε χαμένοι.

Ὁρίστε τώρα μιά ἄλλη ἄποψη τοῦ ζητήματος, ἀπό λόγου της πιό ριζοσπαστική: Σέ τί ἐπίπεδο θά τοποθετηθοῦμε γιά νά ξεκρίνουμε τή φιλοδοξία ἀπό τή ματαιοδοξία; Ὄχι βέβαια στό ἀπόλυτο, στό μεταφυσικό ἐπίπεδο. Ἀπό αὐτό γιά βάθρο, ὑπάρχουν πιθανότητες κάθε φιλοδοξία νά κριθεῖ μάταιη, περιττή. Ἄς μετατοπιστοῦμε λοιπόν σ' ἄλλο, πρακτικότερο βάθρο. Μήπως ἡ σωστή μας θέση θά εἴταν στό χρήσιμο, στό ὠφέλιμο; Ἀναρωτιέμαι. Δέν θά πεῖ βέβαια κανένας τόν Ναπολέοντα Βοναπάρτη ματαιόδοξο, θά τόν πεῖ μεγάλο φιλόδοξο· κι' ὅμως ὁ Βοναπάρτης ἄφησε τή χώρα του κατεστραμμένη, ἀφοῦ πρῶτα πῆγε νά θάψει τήν ἱκμάδα της—γιατί;—στά χιόνια τῆς Ρωσίας. Ἀφήνω πού τό καθεστῶς του εἶναι μιά εἰρωνεία γιά τή Γαλλική Ἐπανάσταση, τή μάννα του, καί γιά τά ἰδανικά της. Ξέρω τόν ἀντίλογο: ὁ Βοναπάρτης εἴταν χρήσιμος στήν πρόβαση τῆς Ἱστορίας· ἡ Ἱστορία δέν μετράει τούς νεκρούς, ἔχει δικά της μέτρα καί δικούς της στόχους. Προσοχή ὅμως: Τότε κάθε τι πού ὑπῆρξε ἔπρεπε νά ὑπάρξει—γιατί ὑπῆρξε. Τόν βλέπετε τόν φαῦλο κύκλο. Κι' ὁ Χίτλερ δικαιώνεται τότε, κι' ὁ μελοδραματικός Μουσολίνι. Ψυχολογία μοιρολατρῶν σκλάβων. Τότε νά παραιτηθοῦμε ὁριστικά καί μέ εἰλικρίνεια ἀπό κάθε κριτήριο ἠθικό. Νά λατρεύουμε τό γεγονός.

Γιατί τιμοῦμε σάν ἄτομο τόν Βοναπάρτη; Γιατί εἶχε ἱκανότητες σπάνιες, ἰδιοφυΐα. Παίρνουμε ἔτσι θέση, χωρίς νά τό καταλάβουμε, σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀπόλυτο, ἔξω ἀπό πρακτικές χρησιμότητες· θά τό ἔλεγα «αἰσθητικό». Καμαρώνουμε τό προνομιοῦχο ἄτομο, τοῦ στήνουμε μέσα μας ἕνα μνημεῖο καί ρίχνουμε τόν προβολέα στόν ἀνδριάντα πού βρίσκεται στήν κορφή, χωρίς νά προσέχουμε τό βάθρο του ἀπό πτώματα στιβαγμένα. Εἶναι μιά ἄποψη—κι' ἄς μή μᾶς ἀρέσει νά τ' ὁμολογοῦμε. Σέ πολύ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀξιῶν, θαυμάζουμε ἔτσι καί μαγνητιζόμαστε ἀπό τή λεγόμενη «μοιραία» γυναίκα, ἐπειδή τό ἐνεργητικό της ἀποτελεῖται ἀπό θύματα. Ἀκόμα κι' ἄν στή ζωή δέν ὑπάρχει ὁ τύπος μοιραία γυναίκα, τό γεγονός ὅτι τόν πλάσαμε σή-

3-86

μαίνει πώς ἔχουμε τήν τάση νά θαυμάζουμε τήν ἐνσαρκωμένη στόν ἄνθρωπο φυσική δύναμη, κι' ἄς σκοτώνει—ἤ ἀκριβῶς ἐπειδή σκοτώνει. Τό πνεῦμα τοῦ ὀλέθρου γεμίζει τήν ψυχή μας δέος, δουβαίνει μέσα της κάθε ἄλλη ἀξίωση. Ἐδῶ, ἀγγίζουμε ὅρια ἀβυθομέτρητα, ὀντολογικά. Ἀμφιβάλλω ἄν ὁ Στάλιν θά λατρευόταν τόσο ἄν δέν εἶταν αὐτός ἀκριβῶς πού εἶταν, δηλαδή ἄν προσέφερε ὅσες πρακτικές ὑπηρεσίες προσέφερε στήν Ἐπανάσταση δίχως νά εἶναι κι' ὁ τύραννος πού εἶταν. Ἀποτελεῖ σοφιστεία τό ν' ἀντιστρέφουμε τό συλλογισμό—ὅπως κάνουν—καί νά λέμε πώς ὁ Στάλιν δέν μποροῦσε νά προσφέρει ὅ,τι προσέφερε ἄν δέν ἔκανε ὅ,τι ἔκανε. Τίς εὐεργετικές μεγαλοφυΐες οἱ ἄνθρωποι τίς βάζουν στό χρονοντούλαπο καί τίς ξεχνᾶνε. Ποιός ποτέ—ἔξω ἀπό τούς εἰδικούς—λάτρεψε τόν Παστέρ; Ὑπάρχουν μεγαλοφυΐες πού προσέφεραν στήν ἀνθρωπότητα ὑπηρεσίες ἀνυπολόγιστες καί πού δέν ξέρει τ' ὄνομά τους κανένας. Ἄς ἀφήσουμε πιά τά ἔξοχα ὑποδείγματα ἀρετῆς, τούς μεγάλους θυσιασμένους.

Ἀλλά ἀνεβήκαμε σ' ἐπίπεδα πολύ ὑψηλά. Ἄς γυρίσουμε στό ἀρχικό μας: Ὅταν ἀκόμα καί στό ἐπίπεδο τῆς Ἱστορίας ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή φιλοδοξία καί τή ματαιοδοξία εἶναι τόσο ρευστή, πῶς νά μήν ἀμφιβάλλει ὁ προσεχτικός ἐκτιμητής τῆς ζωῆς ὅταν βρίσκεται μπροστά στή συρροή καί τόν πάταγο πού προκαλοῦν οἱ τόσοι διεκδικητές τῆς τρέχουσας φήμης; Μέσα στόν πίνακα πού μᾶς προσφέρεται κάθε μέρα, στό χρηματιστήριο αὐτό ὅπου οἱ ἀξίες ἀνεβοκατεβαίνουν καί διαγκωνίζονται, ὑπάρχουν οἱ κάλπικοι τίτλοι καί οἱ γνήσιοι, οἱ ἐφήμεροι καί οἱ σταθεροί, οἱ χρήσιμοι καί οἱ ἄχρηστοι, οἱ ὠφέλιμοι καί οἱ βλαβεροί. Ὅλους τούς κινεῖ κάποιο πάθος, ἡ δίψα τῆς προβολῆς. Κι' ἀναρωτιέται μελαγχολικά κανένας ἄν πέρα ἀπό τήν προβληματική γραφικότητα αὐτῆς τῆς εἰκόνας, δέν ὑπάρχουν δυνάμεις πού χάνονται, ὡραῖα ἰδανικά πού μαραίνονται, ὑποδείγματα ζωῆς πού ἐξαφανίζονται, ἐκτοπισμένα ἀπό ἄλλα, «δυναμικότερα», ἀδίσταχτα, χυδαῖα, γιατί αὐτά κατορθώνουν ν' ἀποσπάσουν τήν ἐπιπόλαια προσοχή τοῦ συνόλου καί νά δημιουργήσουν μέτρα, κανόνες, καθεστῶτες.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 10 Ὀκτωβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Ἔλεγχος τῆς φιλοδοξίας

3-87

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἂς ὁλοκληρώσουμε σήμερα τίς σκέψεις μας γύρω στό θέμα τῆς φιλοδοξίας, μιά καί πρόκειται γιά μιάν ἀπό τίς κινητήριες δυνάμεις τόσο τοῦ κοινωνικοῦ βίου ὅσο καί τῆς Ἱστορίας.

Θά εἶχε κανένας τήν τάση νά πεῖ ὅτι, στό κοινωνικό ἐπίπεδο, εἶναι ἡ ματαιοδοξία κατά κύριο λογο πού λειτουργεῖ, σ' ἀντίθεση μέ τό ἱστορικό ἐπίπεδο, ὅπου ἐκδηλώνεται περισσότερο ἡ φιλοδοξία. Εἴδαμε ὅμως τήν προηγούμενη Τετάρτη πόσο εἶναι δύσκολο—θεωρητικά—νά ξεχωρίσουμε τή μιά ἀπό τήν ἄλλη. Ἂς προσθέσουμε τώρα καί τοῦτο: Σέ σχέση μέ τί θά κρίνουμε τό πάθος πού κατέχει ἕνα ἄτομο γιά ν' ἀποφανθοῦμε ἂν πρόκειται γιά φιλοδοξία ἤ γιά ματαιοδοξία; Σέ σχέση μέ τούς στόχους του; Ἀλλά ὑπάρχουν μεγάλοι στόχοι πού σημαδεύονται ἀπό ἐγωκεντρικά ἄτομα ἤ ἀπό ἄτομα μέ μικρές ἱκανότητες καί μικροί στόχοι πού τούς κάνουν προορισμό τῆς ζωῆς τους ἄτομα γεμάτα σεμνότητα, αὐταπάρνηση, εὐγένεια ψυχῆς. Στή δεύτερη περίπτωση—ὅταν κρίνουμε σωστά—ἔχουμε τό αἴσθημα ἑνός μεγαλείου σιωπηλοῦ, πού δέν ὑπάρχει στήν πρώτη. Μήπως λοιπόν πρέπει νά κρίνουμε τή φιλοδοξία σ' ἀναφορά πρός τίς ἱκανότητες τοῦ φορέα της; Κι' ἐδῶ τό ἔδαφος εἶναι ὀλισθηρό. Φέραμε, τήν προηγούμενη φορά, σάν ἀκραία περίπτωση, τό παράδειγμα τοῦ Βοναπάρτη. Ὁ Βοναπάρτης, τυπικά, εἶναι φιλόδοξος ὁπλισμένος μέ ἱκανότητες μεγάλες· δύσκολα ὅμως βλέπει κανένας τό ἀξιοσύστατο τοῦ παραδείγματός του — ὅταν τουλάχιστον δέν κρίνει μέ τά καθιερωμένα, στερεότυπα μέτρα. Σέ τελευταία ἀνάλυση, οἱ «μεγάλοι» αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν εἶναι παρά μεγάλοι ἐγωπαθεῖς. Ἄτομα ὑπερτροφικά, μεθυσμένα ἀπό τό πάθος νά γεμίσουν μέ τόν ἑαυτό τους τόν κόσμο, ἁρπάζουν στό χέρι ἕνα λάβαρο, ὅποιο βροῦν ἐκεῖ πρόχειρο, ὅποιο τούς προσφέρει ἡ στιγμή, καί ρίχνονται ἐμπρός, ἀδιάφοροι γιά ὅλα. Τό ἂν δημιουργοῦν ἱστορία ἤ ἂν ἔχουν τή δύναμη νά συνεπαίρνουν τούς ἄλλους, αὐτό εἶναι ἀποτίμηση πρακτική, ὄχι ἠθική. Εἶναι ἁπλή καί παθητική διαπίστωση. Οὐδέν κακόν ἀμιγές καλοῦ: Ἐπειδή οἱ πόλεμοι δίνουν λαβή σέ πρόοδο τεχνολογική καί σέ διάφορες ἀνακαλύψεις, δέν θά ποῦμε πώς εἶναι καί ἠθικά δικαιωμένοι οἱ πόλεμοι.

Ἡ εὐτέλεια τοῦ στόχου σέ συνδυασμό μέ τίς ἱκανότητες ἑνός δεδομένου ἀτόμου μποροῦν βέβαια νά μᾶς βοηθήσουν νά πλησιάσουμε τήν πραγματική ποιότητα τῆς ματαιοδοξίας. Δέν θά πρέπει ὡστόσο νά χάνουμε ἀπό τά μάτια μας τήν ἀλήθεια πώς εἶναι δύσκολο νά ἐπιμετρηθεῖ πραγματικά τό μέγεθος κάθε στόχου. Ὅταν στόχοι σημαντικοί σημαδεύονται ἀπό ἀνάξια ἄτομα, ἔχουμε τό αἴσθημα τοῦ γελοίου, κάποτε καί τοῦ πένθιμου—ἀνάλογα μέ τίς συνέπειες. Ἔπειτα ὅλοι οἱ στόχοι δέν εἶναι εὔκολο νά χαρακτηριστοῦν. Ἀπό ποιά σκοπιά θά τούς κρίνετε; Ἀπό τήν ἀπόλυτη; Ὅλοι τους φαίνονται μάταιοι—τό εἴπαμε καί τήν προηγούμενη φο-

3-88

ρά. Ἀπό τή σχετική, τήν ἀνθρώπινη; Εἶναι τόσο ρευστά τ' ἀνθρώπινα μέτρα! Πράγματα πού μᾶς φαίνονται σήμερα μεγάλα, αὔριο θά θεωρηθοῦν κωμικά. Ἔπειτα, τό κυριότερο: Μόνη της ἡ ἐπιδίωξη, ὅπως εἴδαμε, δέν ἀρκεῖ νά χαρακτηρίσει: Χρειάζεται καί ἡ σύγκριση μέ τήν οὐσιαστική ποιότητα τοῦ φορέα της. Τότε ὅμως τί νά ποῦμε γιά τούς μεγάλους ἐγωπαθεῖς; Πάρετε καί διαβάστε τή μάχη τοῦ Βαρτελώ (ὄχι τήν περιγραφή της ἀπό τόν Οὐγκώ στούς «Ἀθλίους», πού εἶναι ἕνα θαυμάσιο λογοτεχνικό κείμενο ἀλλά δίχως καμμιά σχέση μέ τήν πραγματικότητα. Κι' ὅμως, ὅλος ὁ κόσμος ξέρει τό Βατερλώ ἀπό τούς «Ἀθλίους»!). Θά ἰδῆτε ἐκεῖ, στό τεράστιας σημασίας αὐτό γεγονός, στήν ἀπίθανη ἑκατόμβη, νά χυμᾶνε γιά νά σκοτωθοῦν ὁλόκληρες φάλαγγες μέ τήν κραυγή: «Ζήτω ὁ αὐτοκράτωρ!». Ὄχι ζήτω τό ἔθνος, ὄχι ζήτω ἡ Γαλλία, ἤ ζήτω μιά ἰδέα, μιά πλάνη ἐπιτέλους, μιά χίμαιρα. Ζήτω ἕνας ἄνθρωπος! Καί ἴσαμε τήν τελευταία στιγμή, ὅταν πιά ὅλα ἔχουν χαθεῖ καί κάθε κίνηση στό πεδίο τῆς μάχης γίνεται προβληματική ἀπό τά βουνά τῶν πτωμάτων, καί τότε ἀκόμα τ' ἀπομεινάρια τῶν γαλλικῶν σχηματισμῶν θά ρίχνονται πάνω στίς ἀγγλικές λόγχες μέ τήν κραυγή «Ζήτω ὁ αὐτοκράτωρ!»... Ξέρω ἀνθρώπους πού θά ποῦν ἐδῶ: Ἀξιοθαύμαστο! Ἀπό μιάν ἄποψη, ναί: Σάν φαινόμενο. Σά σύμπτωμα πού προκαλεῖ τήν ἀπορία πῶς ἕνας ἄνθρωπος μπόρεσε νά μαγνητίσει τόσα πλήθη, ν' ἀναστείλει μέσα τους ἀκόμα καί τό βαθύτερο ἔνστικτο, τήν αὐτοσυντήρηση. Ἕνας ἄνθρωπος ὅμως πού δέν ἐκπροσωποῦσε τίποτα πιά, τίποτ' ἄλλο ἀπό τόν ἑαυτό του. Ἐκπροσωποῦσε τό μεγαλεῖο τῆς Γαλλίας, θά μᾶς ποῦν. Ἕνα μεγαλεῖο πέσμενο, ἡττημένο, θυσιασμένο—ἀπό τόν ἴδιο τό δημιουργό του. Θολά πράγματα. Καλλίτερα ἄς ποῦμε τοῦτο: Καταστάσεις τέτοιες βρίσκονται πέρα ἀπό τή λογική. Σέ στιγμές παρόμοιες οἱ ἄνθρωποι φαίνεται πώς κυριεύονται ἀπό ἕναν ἀπώτατο, σκοτεινό διονυσιασμό, πού εἶναι ἁπλούστατα ὁ τραγικός οἶστρος: Ἡ λατρεία τοῦ «ἥρωα» καί μιά μανία αὐτοκαταστροφῆς πάνω στόν τάφο του, ἐπειδή σ' αὐτόν εἶχαν ἐνσαρκώσει ὅλα τά ἰδανικά τους. Ἡ περίπτωση ἔχει μεγαλεῖο, δέν δικαιώνει ὅμως ἠθικά τόν «ἥρωα» πού προκάλεσε χωρίς ἀντικείμενο τέτοιον ὅλεθρο. Τό μεγαλεῖο ὑπάρχει στ' ἀνώνυμα θύματα· ὄχι στόν ἐπώνυμο θύτη.

Κι' ὅμως, ἡ ἔννοια «εὐγενική φιλοδοξία» ὑπάρχει, δέν εἶναι πλάνη. Μόνο πού πρέπει, εἶναι ἀπαραίτητο —καί γι' αὐτό ἐπιμείναμε τόσο στό θέμα—νά διακριβώνεται κάθε φορά μέ προσοχή καί νά ξεχωρίζεται ἀπό ὅλες τίς ἄλλες, τίς ἐξαπολυμένες, ἀηδιαστικές ἤ κι' ἐπικίνδυνες ματαιοδοξίες πού συνθέτουν τόν πίνακα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τίς ματαιοδοξίες πού συσκοτίζουν κι' ἀποβλακώνουν, καπηλεύονται κι' ἀποθαρρύνουν, σφετερίζονται καί δολοφονοῦν, ἐκχυδαΐζουν καί βρωμίζουν. Ὁ κόσμος γύρω μας εἶναι γεμᾶτος κάλπικα νομίσματα πού κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα, ἀσύδοτα, καί διώχνουν τό γνήσιο νόμισμα, νοθεύουν ὅλες τίς ἀξίες, θολώνουν τίς ἔννοιες. Γιατί ἡ ἐπικράτηση τοῦ εὐγενικά φιλόδοξου —ἐκείνου πού δέν ἔχει μόνον ὑψηλούς στόχους ἀλλά καί ἀξιώσεις πρῶτα ἀπό τόν ἑαυτό του, ὕστερα ἀπό τούς ἄλλους — δέν ἐξαρτᾶται μονάχα ἀπό τίς ἱκανότητές του κι' ἀπό τό πάθος του. Ἐξαρτᾶται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τό τί ζητάει γύρω του τό σύνολο ἐκείνη τή στιγμή. Τί εἶναι ἱκανό ν' ἀπαιτήσει καί ν' ἀφομοιώσει. Ὁ εὐγενικά φιλόδοξος, ἐπειδή ἔχει ἀξιώσεις ἀπό τόν ἑαυτό του, ἔχει κι' ἀπό τούς ἄλλους, γιατί νιώθει πώς διαφορετικά δέν μπορεῖ νά ἐκτιμᾶ καί νά σέβεται τόν ἄνθρωπο. Οἱ ἄνθρωποι ὅμως δέν ἀγαπᾶνε ἐκείνους πού ἔχουν ἀξιώσεις ἀπ' αὐτούς. Ἀγαπᾶνε ἐκείνους πού τούς κολακεύουν καί πού τούς ξεγελᾶνε, ἐκείνους πού τούς πείθουν πώς ἡ ζωή εἶναι εὔκολη. Ἀγαπᾶνε πρό πάντων ἐκείνους πού ἱκανοποιοῦν τίς κατώτερες ροπές τους. Σ' αὐτό τό ἔδαφος εἶναι πού ριζώνει ἡ ματαιοδοξία. Παραπονιόμαστε συχνά γιά τούς ἀνάξιους πού ἀναδέχονται καί βάζουν σέ κίνδυνο ὑποθέσεις σπουδαῖες, ἀντιπροσωπευτικές τοῦ συνόλου. Τούς ψέγουμε γιά τήν ἀδυναμία τους ν' ἀναδειχτοῦν καλλίτεροι, ἀγνότεροι· γιά τόν ἐξαπολυμένο τυχοδιωκτισμό τους. Ξεχνᾶμε πώς ὅλα πᾶνε μαζί: Πώς δέν μπορεῖ ἕνα κοινωνικό σύνολο ἀλλοῦ νά θέλγεται ἀπό τή φτήνεια κι' ἀλλοῦ νά ἔχει ἀξιώσεις, ἀλλοῦ νά ἐπιβραβεύει τόν σαλτιμπάγκο κι' ἀλλοῦ νά προσδοκᾶ ἁγίους καί μάρτυρες, ἐπειδή τοῦ χρειάζονται γιά νά τό σώσουν.

Ἡ κάθε πράξη μας, καί ἡ φαινομενικά πιό ἰδιωτική, ἡ πιό περιορισμένης σημασίας, συμβάλλει στό καθεστώς μιᾶς γενικότερης εὐθύνης, πού δίνει τόν τόνο στή ζωή μας. Κοινωνικά σύνολα μέ χαμηλή ποιότητα στόν πνευματικό καί τόν αἰσθητικό τομέα, δέν μποροῦν νά ἔχουν ἀξιώσεις σέ ἡγεσία ὑψηλοῦ τύπου πουθενά. Τό κάθε τι προβάλλεται ἤ κάνεται ἀπό ἐμᾶς τούς ἴδιους, καθορίζεται ἀπό τό κλῖμα πού δημιουργοῦμε. Τ' ἄλλα ὅλα, εἶναι ἀνεύθυνα σχόλια τοῦ καφενείου, φλυαρίες ἀργόσχολων πού θέλουν ν' αὐτοκολακευονται καί νά σκοτώνουν τήν ὥρα τους κάνοντας εὔκολη κριτική: μέ τή μετάθεση τῶν εὐθυνῶν σέ ἄλλους.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 17 Ὀκτωβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Τό λυκόφως τῶν εἰδώλων

3-89

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Παραμένει πρόβλημα ἄλυτο ἄν πρέπει ἤ ὄχι νά εἴμαστε εὐγνώμονες σ' ἐκείνους πού μᾶς βοηθᾶνε ν' ἀπογυμνώσουμε ἕνα θρῦλο ἀπό τήν αἴγλη του, ν' ἀνακαλύψουμε τή φτωχή πραγματικότητα πίσω ἀπό τή φανταχτερή φρεναπάτη. Τό θέμα ἀπασχόλησε καί τόν ὑπογραφόμενο προχτές τό μεσημέρι, καθώς ἔφευγε ἀπό μιά προβολή στόν κινηματογράφο «Ἄστυ». Τί πλούσια ἐμπειρία, ἀλήθεια! ἀνεξάρτητα ἀπό τό συναισθηματικό χρωματισμό τοῦ ἀποτελέσματος. Μιά εὐγενική πρόσκληση ἀπό τή διοίκηση τῆς Κινηματογραφικῆς Λέσχης μᾶς εἶχε δώσει τήν εὐκαιρία νά ἰδοῦμε μιά ταινία τοῦ 1927, ταινία - θρῦλο: τό «Σάρξ καί διάβολος». Γιά ὅσους ἔχουν ἀδύνατο μνημονικό ἤ περιορισμένες γνώσεις γύρω ἀπό τήν ἱστορία τοῦ κινηματογράφου, ἐξηγῶ πώς πρόκειται γιά τό φίλμ πού καθιέρωσε τήν Γκρέτα Γκάρμπο καί μαζί τόν τύπο τῆς «μοιραίας γυναίκας». Ἐπειδή συμβαίνει ν' ἀνήκω καί στούς ξεχασάρηδες καί στούς ὄχι εἰδήμονες, θά προσθέσω πώς κυριολεκτικά αἰφνιδιάστηκα. Θά μεταδώσω λοιπόν ἐδῶ τίς ἐντυπώσεις μου ὅπως ξεπήδησαν, αὐθόρμητες—ἐντυπώσεις ἑνός κοινοῦ θεατή, δίχως ἄλλες ἀξιώσεις. Ἴσως θά ἔπρεπε νά προσθέσω (γιατί αὐτό ἔχει, ὅπως θά ἰδοῦμε, κάποια σημασία) κι' ἐντυπώσεις ἑνός οὐσιαστικά σύγχρονου μέ τό φίλμ. Ἕνα φίλμ, καί μάλιστα ἐρωτικό, ἀνήκει σ' ἐκείνους πού εἶναι εἴκοσι χρονῶν. Αὐτονῶν τή ζωή χρονολογεῖ—μέ πολλούς τρόπους.

Πλήξαμε μήπως προχτές παρακολουθώντας τό «Σάρξ καί διάβολος»; Καθόλου! Ἀπεναντίας: διασκεδάσαμε ἀφάνταστα. Ἀμφιβάλλω ἄν σέ κωμωδία μποροῦμε πιά νά γελάσουμε τόσο ἄνετα ὅσο γελάσαμε σ' αὐτό τό δρᾶμα. Κι' ἄς σημειωθεῖ πώς δέν γελοῦσαν γύρω μας μόνον οἱ θεατές τῆς νέας γενιᾶς. Γελούσαμε ἐμεῖς, οἱ ἐκτεθειμένοι, οἱ κατά κάποι-

3-90

ον τρόπο ἀντιπροσωπευόμενοι ἀπό τό φίλμ. Τίποτα φυσικότερο,, θά πεῖ ὁ τρίτος. Ὁ βουβός κινηματογράφος, πού τόν ξεμάθαμε πιά, οἱ ἀπαρχαιωμένες μόδες, τό παλαιό παίξιμο... Ἄς μή διαστοῦμε. Τά πράγματα δέν εἶναι καί τόσο ἁπλά. Ἄς προσπαθήσουμε νά τά βάλουμε σέ κάποια τάξη.

Τό φίλμ εἶναι παρμένο ἀπό κάποιο μυθιστόρημα τοῦ Ἔρμαν Σούντερμαν. Βλέπουμε σ' αὐτό — θέμα κλασικό τῆς αἰσθηματολογούσας λογοτεχνίας τοῦ περασμένου αἰώνα— δυό ἐπιστήθιους φίλους νά χωρίζονται ἀπό τόν ἔρωτά τους πρός τήν ἴδια γυναίκα. Ἡ γυναίκα αὐτή, ἐπιδεινώνει ἐδῶ τήν περιπλοκή γιατί συμβαίνει νά εἶναι καί ὀλέθρια, «μοιραία». Αὐτό σημαίνει πώς τό δρᾶμα δέν προέρχεται τόσο ἀπό τή σύμπτωση δύο κλίσεων στό ἴδιο πρόσωπο, ἤ κι' ἀπό μιάν ἀκούσια ἔλξη πού ἀπορρέει φυσιολογικά ἀπό τήν καλλονή τῆς συγκεκριμένης γυναίκας, ἀλλά ἀπό κάτι τό δαιμονιακό σχεδόν, πού κρύβεται μέσα της.

Τό πρῶτο πού θά παρατηρήσω εἶναι ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θά νόμιζε κανένας, τό λιγότερο κωμικό στήν ταινία εἶταν τά κοστούμια. Δέν λέω πώς τά βρήκαμε χαριτωμένα, πώς θά θέλαμε νά τά φορέσουμε καί σήμερα. Λέω πώς δέν μᾶς σκανδάλισαν ὅσο θά τό περιμέναμε. Ἀπεναντίας: οἱ τύποι καλλονῆς τῆς ἐποχῆς. τό γοῦστο της, μᾶς ξάφνιαζε πολύ, παλιούς καί νέους. Τό μακιγιάζ, λόγου χάρη. Ἐκεῖνα τά γυναικεῖα στόματα, τά βαμμένα σέ σχῆμα μικροσκοπικῆς καρδιᾶς· τά μελανιασμένα στό κάτω βλέφαρο μάτια. Τό κατακτητικό μουστακάκι τοῦ Τζών Γκίλμπερτ—ἐλάχιστα λιγότερο κωμικό ἀπό τοῦ Μάξ Λίντερ ἤ τοῦ Σαρλώ. Τ' ἄσπρα, σάν ἁλευρωμένα πρόσωπα. Εἶν' ἀλήθεια πώς ὁ φακός δέν εἶχε τότε καμμιάν εὐαισθησία: δέν ἤξερε, οὐσιαστικά, παρά τρεῖς τόνους: ἄσπρο, μαῦρο, σταχτί. Ἀλλά καί πάλι, ὅλ' αὐτά δέν εἶταν τίποτα σέ κωμικότητα ὅταν τά συγκρίνει κανένας μέ τό περιεχόμενο. Καί τό περιεχόμενο, στήν περίπτωση τούτη, εἶναι ἡ νοοτροπία καί ἡ συμπεριφορά τῆς ἐποχῆς.

Ἄς ἀφήσουμε τό ἔργο σά μῦθο, σά δράση· εἶναι αὐτό πού εἶναι. Ἄς πάρουμε τά ἐκφραστικά μέσα τῶν ἠθοποιῶν. Βέβαια, μιά βουβή τέχνη ἐπιβάλλει ἄλλα μέσα ἀπό μιάν ὁμιλοῦσα. Ἀναλογίζεται ὅμως κανένας πόσο σχετικό πρέπει νά εἶναι τό αἴσθημα τοῦ γελοίου ὅταν βλέπει σήμερα μέ τί τρόπους ἐκφράζονταν τότε συναισθήματα καί καταστάσεις. Τά στερεοτύπως γουρλωμένα μάτια τοῦ Τζών Γκίλμπερτ. Τά στερεοτύπως γλαρωμένα τῆς Γκρέτας Γκάρμπο. Ἔφυγα ἀπό τήν προβολή μέ τήν ἐντύπωση πώς σ' αὐτά τά δύο καί μόνον εἶχε περιοριστεῖ τό παίξιμο τῶν θρυλικῶν ἀστέρων. Καί τί νά πεῖ κανένας γιά τό δραματικό κορύφωμα τῆς πρωταγωνίστριας, τήν «τραγική» της ἀλλοφροσύνη ὅταν, κοντά στό τέλος τοῦ ἔργου, οἱ δύο φίλοι κι' ἀντεραστές πᾶνε ν' ἀλληλοσκοτωθοῦν γιά χάρη της. Γελάσαμε μέ τήν καρδιά μας. Ἐκεῖνα τά τραβήγματα τῶν μαλλιῶν, τό ποδοκρότημα, οἱ βόλτες μέ τό πενιούάρ πού ἀνεμίζεται... Τί παθαίνει, ἀλήθεια, ὁ ἄνθρωπος ὅταν τοῦ στερήσουν τή φωνή του.

Δέν λέω! τό κύριο ἐκφραστικό μέσο τοῦ κινηματογράφου δέν εἶναι σέ καμμιά περίπτωση ἡ φλυαρία. Ἀπεναντίας: σ' αὐτόν ὅλα πρέπει νά κατατείνουν στή σιωπή καί στήν ἐλλειπτικότητα. Ἀλλά τί σιωπή; Μιά σιωπή πού νά μή θέλει ν' ἀναπαραστήσει μέ χειρονομίες καί μορφασμούς τό λόγο. Ἡ νεώτερη κινηματογραφική τέχνη ἔκανε στό σημεῖο τοῦτο θαύματα. Θά εἴμασταν ἄδικοι, φυσικά, ἄν παραβλέπαμε πώς ἔπρεπε νά περάσει ἀπό ἐκεῖ πού πέρασε γιά νά φτάσει ὅπου ἔφτασε. Τό θέμα μας ὅμως ἐδῶ δέν εἶναι αὐτό. Τό θέμα μας θά τό προσπελάσω τώρα μέ τήν ὠμότητα τῆς ἀπελπισίας. Ἔφυγα προχτές ἀπό τό «Ἄστυ» μέ μιάν ἀπορία βαθύτατη: Πῶς διάβολο κατορθώθηκε νά δημιουργηθεῖ αὐτός ὁ θρῦλος γιά μιά Γκρέτα Γκάρμπο μεγάλη ἠθοποιό. Γοητευτική γυναίκα ναί. Αὐτό εἶναι ἄλλο πράγμα. Καταλαβαίνω πολύ καλά τήν προνομιοῦχο διάπλασή της. Τό βαθύ της βλέμμα—ὅταν δέν τό λιγώνει. Τό ἐκφραστικό της σῶμα. Τήν προσωπικότητα πού τῆς ἔδωσε ἡ Φύση, μιά προσωπικότητα ὀφειλόμενη σέ στοιχεῖα ὀπτικά. Ἀναρωτιέται ὅμως κανένας ἄν μέ τά φτωχά καί σαχλά ἐκφραστικά μέσα πού χρησιμοποιοῦσε, μποροῦσε ποτέ—κι' ἄν ἀκόμα εἶχε τό μέγα τάλαντο πού πιστεύτηκε—νά τό κάνει αἰσθητό. Φοβᾶμαι πώς πρόκειται μᾶλλον γιά μιάν ἰδιοφυΐα πού θυσιάστηκε. Μιάν ἰδιοφυΐα διαφαινόμενη, οὐσιαστικά ἀναξιοποίητη, παρά τό θρῦλο, παρανάλωμα τῆς νηπιακῆς ἡλικίας μιᾶς τέχνης πού ἔψαχνε τότε ἀκριβῶς νά γίνει τέχνη. Ὁ Τσάρλι Τσάπλιν μάλιστα! Αὐτός βρῆκε τόν τρόπο ν' ἀξιοποιηθεῖ πέρα γιά πέρα, γιατί ἀνεκάλυψε ἀμέσως τήν πεμπτουσία τοῦ κινηματογράφου, τήν εἰδική του φύση. Ἡ Γκάρμπο ὅμως δέν εἶναι οὔτε κινηματογράφος οὔτε θέατρο. Εἶναι ἕνα θαυμάσιο πλάσμα πού κάνει κακό θέατρο καί κακόν κινηματογράφο.

Μᾶς μένει ὡστόσο ἀποτυπωμένη στή μνήμη, αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητο. Γιατί; Γιατί εἶταν γεννημένη γιά τό φακό. Θά εἶταν, ἀναμφισβήτητα, γεννημένη καί γιά τήν ἄμεση κοινή θέα. Ὁ φακός τήν πολλαπλασίαζε, τῆς προσέθετε τήν ἀπόσταση, τή διάδοση, τό μυστήριο τοῦ ἴσκιου, τῆς ἄσαρκης παρουσίας. Ἀπό ἐκεῖ καί ἡ ἀκτινοβολία της. Στό εἴδωλο τοῦ κινηματογράφου ὑπάρχει κάτι τό ἀνεπίτευκτο, τό ἄπιαστο, ἡ πρόκληση ἑνός καϋμοῦ πού, ἀπό τήν ἴδια του τή φύση, δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ, γι' αὐτό εἶναι κι' ὀξύτερος, ὁπλισμένος μέ κάτι τό βασανιστικό στίς ἀκραῖες περιπτώσεις. Βλέπουμε σήμερα πώς ἡ Γκρέτα Γκάρμπο γυναίκα εἶταν συναρπαστική σέ πεῖσμα τῆς Γκρέτας Γκάρμπο ἠθοποιοῦ. Ἀλλά τί προσπάθεια πρέπει νά κάνουμε, καί πόση ἀφαίρεση, γιά νά τήν ἀνακαλύψουμε πίσω ἀπ' ὅλα αὐτά τ' ἀραχνοΰφαντα κουρέλια, τά γυάλινα κοσμήματα καί τά ψεύτικα φτερά!

Καί ὁ τύπος «μοιραία»; Ἄλλο μυστήριο κι' αὐτό τῆς ψυχολογίας μιᾶς ἐποχῆς. Ἡ μοιραία τοῦ «Σάρξ καί διάβολος» εἶναι, ἁπλούστατα, ἕνα παλιογύναικο. Μιά ἀσυνάρτητη, ἀσυνείδητη ὕπαρξη πού ἐκδίδεται σάν πόρνη, ἐξαγοράζεται γιά ἕνα βραχιόλι καί ξοδεύεται σέ πόζες, ματιές ξεκαρδιστικές. Καταλαβαίνουμε σήμερα τή νηπιακή ἡλικία τοῦ κινηματογράφου· δέν καταλαβαίνουμε τό γοῦστο μιᾶς ἐποχῆς. Ἄν μόνο τ' ἀνεχόταν αὐτά, καλά. Ἀλλά καί νά θέλγεται! Νά μεθάει! Ἄλλωστε ἄν δέν τά ἔβρισκε γοητευτικά, δέν θά τά ἐπέβαλλε καί σάν ἐκφραστικά της μέσα. Τέλος — τό καταπληκτικότερο ἀπ' ὅλα: Ἡ ἐποχή ἐκείνη εἶναι δική μας ἐποχή...

Ὦ τί μάθημα συστολῆς καί ταπεινοφροσύνης! Μπορεῖ καί μακροθυμίας, δέν λέω. Ἄς τό λάβουν ὑπό σημείωση οἱ σημερινοί νέοι τῶν εἴκοσι χρονῶν...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΑΡΘΕΝΩΝΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 24 Ὀκτωβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Οἱ "Αθλιοι δίχως τόν Οὐγκώ

ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-91

Ἕνας καλός κι' ἀφελής ἄνθρωπος μοῦ Ἔλεγε μιά μέρα τήν κατάπληξή του γιά κάτι πού, μέ τήν παιδική του ἀθωότητα, τό θεωροῦσε «φαινόμενο»: Τό πόσο ἐλαττωμένη ἠθική συνείδηση φαίνονται νά ἔχουν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι γύρω του. Μοῦ ἐξηγοῦσε, βαθύτατα ἀπορημένος: «— Ὑπό ὁμαλές συνθῆκες, ὅταν γίνεται μιά συζήτηση ἀόριστη, σ' ἐπίπεδο ἄς ποῦμε ἀκαδημαϊκό, τούς βλέπεις νά καταφέρονται κατά τῆς κακοήθειας, τῆς ἀσυνειδησίας, νά στηλιτεύουν τή βρωμιά, ν' ἀξιώνουν τό ξεμασκάρεμα τῆς ἀπάτης. Ὅταν, πάλι, κρίνεται ἡ δημόσια ζωή, τό ἦθος τῶν ἀρχόντων, εἶναι γεμάτοι ἐριτική διάθεση, καυστικοί κι' ἀδυσώπητοι. Ξεγράφουν τόν ἕνα γιατί δέν ἔχει συνέπεια, τόν ἄλλον γιατί «δέν εἶναι πολύ καθαρός», τόν τρίτο γιατί ἔχει φανερωθεῖ ἐπιπόλαιος, ἢ κούφιος. Λές μέσα σου: «Μπράβο! Τό κάτω-κάτω, ἄν ὄχι τίποτ' ἄλλο, ὑπάρχει ἠθική ὑγεία γύρω μας. Εἶναι κι' αὐτό κάτι. Μπορεῖ ὁ κόσμος τῶν ἀνθρώπων νά ἔχει ἀτέλειες σοβαρές, ὁλλά ἡ κοινή γνώμη στέκεται ἄγρυπνη, ἐλέγχει, ἀξιώνει. Χαρακτηρίζει, κολάζει κι' ἐπιβραβεύει». Ἠσυχάζεις—γιατί αὐτό, σέ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι ἡ ἀναγκαία καί σωτήρια προϋπόθεση γιά κάθε τι καλό. Ὅταν θέλεις τό καλό, ὅταν τό ἀπαιτεῖς, μιά μέρα θά τό πετύχεις.

»Δέ βαρυέσαι! συνέχισε ὁ ἄνθρωπός μου. Ἐσύ δέν ἤσουνα πού τάλεγες αὐτά; Τήν ἄλλη μέρα σοῦ συμβαίνει κάτι πού σ' ἀφήνει ἄλαλο. Ἔρχεται ξαφνικά ὁ λόγος γιά κανένα πρόσωπο ὁλοφάνερα ἀνυπόληπτο. Γιά ἕνα ἀπό τά θρασύτερα ἢ τά πιό φαῦλα ὑποδείγματα τῆς κοινωνικῆς συλλογῆς μας. Περιμένεις πῶς ὁ ἀκοίμητος αὐτός ἔλεγχος πού εἴπαμε, ἡ ἄγρυπνη συνείδηση, θά λειτουργήσει αὐτομάτως, θά κατακεραυνώσει, θά στιγματίσει. Τζίφος! Ξαφνικά, ἔτσι στά καλά καθούμενα, βλέπεις γύρω σου νά χαλαρώνονται τά σκληρά συνήθως χαρακτηριστικά, νά λύνονται οἱ συνοφρυώσεις, τά πρόσωπα νά φωτίζονται, χαμόγελα ν' ἀναθρώσκουν. Ἄνθρωποι πού τούς πίστευες ἀκέραιους, λιγάκι μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὅσο πρέπει σέ τούτη τή μάταιη ζωή ἀπαιτητικούς, ἄτεγκτους, ἀρχίζουν νά δείχνουν σημάδια μιᾶς περίεργης, τρυφερότατης ἀ-

νοχῆς. Φανερώνουν μιάν ἐλαστικότητα καθαυτό ἄπιαστη στό ἁπλοϊκό λογικό σου. Μακρόθυμοι στόν ὕψιστο βαθμό, ἐπιεικέστατοι, κατασυγκινημένοι ἄγνωστο ἀπό τί, εἶναι ἕτοιμοι ὄχι μονάχα νά ὑπογράψουν φαρδειά-πλατειά τό συχωροχάρτι, ἀλλά καί νά ἐπινοήσουν γιά χάρη του ἀρετές ἀνύπαρκτες, χαρίσματα ἐξωτικά, τοποθετημένα σέ μιά περιοχή ἀπίθανη κι' ἀνεξέλεγκτη, πέρα ἀπό τό καλό καί τό κακό. Εἶναι τό κλασικό σχῆμα λόγου «ναί μέν ἀλλά», ἄκρο ἄωτο τῆς σοφιστικῆς. Ὁ ἕνας τόν βρίσκει χαριτωμένο, ὁ ἄλλος συμπαθέστατο, ὁ τρίτος ἀνεύθυνο, ὁ τέταρτος εὐφυέστατο, ὁ πέμπτος—ἁπλούστερα ἀκόμα—τόν παίρνει σάν κάτι δεδομένο: «Αὐτός εἶναι, σᾶς λένε, τί νά κάνουμε!». Σάμπως καί μόνο τό γεγονός πώς κάτι εἶναι «ἔτσι»—ὡραῖο, ἄσχημο, ὠφέλιμο, ἐπιζήμιο — ἀδιάφορο, νά τοῦ ἐξασφαλίζει καί τήν ἀσυλία».

— Μά, καλέ μου φίλε, εἶπα στόν ἀφελέστατο συνομιλητή μου, σοῦ διαφεύγει κάτι οὐσιαστικό, πού ἡ ἡλικία σου τουλάχιστον θά ἔπρεπε νά σοῦ τό ἔχει διδάξει: πώς οἱ ἄνθρωποι δείχνονται συνήθως αὐστηροί μόνο σέ ὅ,τι τούς ἐνοχλεῖ προσωπικά, ἤ σέ ὅ,τι φοβοῦνται πώς μπορεῖ μιά μέρα, ἀργά ἤ γρήγορα, νά τούς ἐνοχλήσει, δηλαδή νά τούς ζημιώσει. Πίσω ἀπό τό ἠθικό κριτήριο λειτουργεῖ τό προσωπικό συμφέρον. Εἶναι αὐστηροί ἀπέναντι στούς ἄρχοντες γιατί αὐτοί διαχειρίζονται τά συμφέροντά τους. Ἄν τούς κρίνουν ἀνάξιους ἐμπιστοσύνης, ἤ ἐπικίνδυνους, τό κάνουν γιά νά τούς ἐξουδετερώσουν. Ὅταν ὅμως τό προσωπικό συμφέρον δέν διακυβεύεται, τότε τά κριτήρια ἀλλάζουν, ὑποτάσσονται σέ ρευστότερες κρίσεις καί παρορμήσεις. Πάρε τήν περίπτωση, ἄς ποῦμε, τῆς γοητείας πού ἀσκεῖ ὁ μεγάλος τυχοδιώκτης ἤ ὁ κοινός ἀπατεώνας. Ὅποιος πιστεύει τόν ἑαυτό του σ' ἀσφάλεια, θέλγεται βαθύτατα ἀπό τή δεξιοτεχνία τους, τόν «ἀέρα» τους, φτάνει στό σημεῖο καί νά τούς βρίσκει μιάν αἰσθητική σχεδόν δικαίωση.

— Μά αὐτή εἶναι ἡ ψυχολογία τοῦ παλιογύναικου, πού λατρεύει ἐκεῖνον πού τό δέρνει!

—Ὄχι ἀκριβῶς. Εἶναι ἡ ψυχολογία τοῦ χαζοῦ θεατή σ' ἕνα ἱπποδρόμιο. Νιώθει εὐγνωμοσύνη γιά τόν παλιάτσο καί γιά τόν σολτιμπάγκο, πού τόν διασκεδάζουν. Τή στιγμή ἐκείνη, κάθε αἰσθητική ἤ ἠθική κρίση ἔχει μέσα του ἀναστηλεῖ. Ἡ ἀναψυχή αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχει κάτι τό ζωῶδες.

— Δέν συμφωνῶ! ἔκανε ὁ ἀγαθότατος ἀλλά στενοκέφαλος συνομιλητής μου. Ἐδῶ ὑπάρχει μιά ὑποκρισία πολύ μεγάλη. Στή γειτονιά μου, τρία σπίτια πιό πέρα ἀπό τήν πόρτα μου, κάθεται μιά πόρνη. Γυναίκα φτωχή, συμπαθέστατη, ἔχει ἄντρα καί παιδί, ἀλλά, γιά λόγους πού δέν τούς ξέρω καί πού γι' αὐτό ἀρνοῦμαι νά τούς κρίνω, ἔχει βάλει μιά ταμπελίτσα μέ τό μικρό της ὄνομα στήν πόρτα της καί τά βράδια φωτίζει ἀπό μέσα τό τζάμι της μ' ἕνα τρισνταφυλλί ἀμπαζούρ. Τότε ἀρχίζει ἡ παρέλαση τῆς πελατείας, ἡ ἐπιδρομή τῶν βαρβάρων. Αὐτοί ὅλοι, πιθανότατα, δέν ξέρουν τίποτα γιά τό παιδάκι καί γιά τόν ἄντρα, ἐγώ ὅμως, πού ξέρω, νιώθω τήν ὥρα ἐκείνη νά σφίγγεται ἡ καρδιά μου. Θέλεις τώρα νά σοῦ πῶ καί τή συνέχεια; Ἡ γειτονιά ὁλόκληρη περιφρονεῖ αὐτή τή γυναίκα, κανένας δέν τή χαιρετάει· περιφρονοῦν φυσικά καί τόν ἄντρα της. Ὅσο γιά τό παιδί, αὐτό τό λυπόνται, ἀλλά μ' ἐκείνη τή λύπηση, τόν οἶκτο—ξέρεις—πού εἶναι χειρότερος κι' ἀπό τήν περιφρόνηση, ἀκόμα πιό προσβλητικός, βαρειά ταπεινωτικός... Ἔ λοιπόν, σέ ρωτάω: Αὐτή ἡ γυναίκα, ποιόν ἔχει βλάψει; Κανένα. Ἡ προσβολή πού ἔχει κάνει εἶναι, ὑποτίθεται, ἀπέναντι στά ἤθη. Εἶναι αἰσχρή ἐπειδή διαθέτει τόν ἑαυτό της, τό ὑλικότερο μέρος τοῦ ἑαυτοῦ της, ὅπως τῆς ἀρέσει—ἤ ὅπως ἀναγκάζεται νά τόν διαθέσει. Ἀλλιά, τότε, τί προσβολή πρέπει νά δεχτοῦμε πώς ἔχουν κάνει οἱ κύριοι πού λέμε; σέ ρωτάω. Αὐτοί πού δέν κακομεταχειρίζονται καθόλου βέβαια τόν ὑλικό ἑαυτό τους, τό κορμί τους, πού δέν ζοῦν τήν κοινή περιφρόνηση, ἀπεναντίας! ἀλλά πού ἐκμαυλίζουν καί διαφθείρουν, ντροπιάζουν κι' ἀποσυνθέτουν ἕνα κοινωνικό σύνολο. Αὐτοί πού προτείνουν στή νεολαία ὑποδείγματα ζωῆς κι' ἐπιτυχίας ἐπαίσχυντης. Κληροδοτοῦν ἤ ὄχι τή νόσο τους καί στούς ἐπερχόμενους; Κι' ἔχουν ἀπό πάνω καί τήν ἐπιδοκιμασία τοῦ συνόλου, τή στοργή, τήν τρυφερότητα, τήν μακροθυμία του: Ἄ ὄχι! μήν ψάχνεις νά μοῦ βρεῖς ἐξηγήσεις περίτεχνες καί δικολαβικές.

Εἶχε ξεπεράσει τά ὅρια. Θύμωσα. Καί τοῦ ἔρριξα κατά πρόσωπο τόν ὑβριστικό χαρακτηρισμό πού μοῦ ἀνέβαινε ἀκατανίκητα στά χείλη:

— Ρωμαντικέ! Ζεῖς ἀκόμα στήν ἐποχή τῶν «Ἀθλίων». Τότε πού ὁ γερο-Οὐγκώ διεκδικοῦσε τήν κατανόηση γιά τόν Ἀγιάννη του ἐπειδή ἔκλεψε λέει ἕνα ψωμί γιά τά πεινασμένα του ἀνήψια. Δέν θέλεις νά καταλάβεις πώς ὁ λωποδύτης εἶναι ἀξιοπεριφρόνητος ὄχι γιατί κλέβει ἀλλά γιατί ἔχει περιορισμένες ἱκανότητες. Ἐπειδή «χτυπάει» ἕνα πορτοφολάκι μέ γαζέτες στό τρόλλεϋ, τόν πᾶνε μέσα καί τόν δέρνουν. Ὅταν βάζει στήν τσέπη του ὁλόκληρες Τράπεζες ἤ κονδύλια ἀπό τόν προϋπολογισμό τοῦ Δημοσίου, τόν προσκυνᾶνε καί τόν θαυμάζουν. Φυσικά: γιατί ἐδῶ χρειάζεται μεγαλύτερη ἀναίδεια καί καπατσοσύνη. Ἴσα ὁ μεγάλος τεχνίτης καί ἴσα ὁ μικρός;

Εἶχε παραζαλιστεῖ, μέ κοίταζε νά ἰδεῖ ἄν μιλάω σοβαρά ἤ ἄν κοροϊδεύω. Ἡ πεῖρα τῆς ζωῆς (ἐπιτέλους ἀποκτοῦσε κι' αὐτός κάποια πεῖρα) τόν μάθαινε νά εἶναι ἐπιφυλακτικός. Μπῆκα στόν πειρασμό νά μή τόν ἀφήσω νά πάρη ἀνάσα:

— Εἶδες ποτέ σου νά λένε «ἀθλίους» τούς μεγάλους ἐλεεινούς; Ὄχι. Μόνο στούς μικρούς ταιριάζει ὁ ὅρος. Ἄθλιος εἶναι ὁ βουτηγμένος στήν ἀθλιότητα. Πρέπει ἐπιτέλους νά καταλάβεις πώς οἱ ἄνθρωποι δέν κρίνουν μέ ποιότητες, κρίνουν μέ μεγέθη. Αὐτός πού σκοτώνει ἕναν μόνο, λέγεται φονιᾶς· αὐτός πού σφάζει χιλιάδες λέγεται κατακτητής. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι νά μπορεῖς νά ξεπεράσεις κάποια ὅρια. Τό κατόρθωσες; Θά σοῦ ποῦνε μπράβο· τούς πῆρες τόν ἀέρα.

Τοῦ εἶχε ἔρθει σκοτοδίνη, πιάστηκε στόν τοῖχο.

— Ὡραῖος κόσμος! ψιθύρισε.

— Τό λάθος σου εἶναι αὐτό, πώς νομίζεις τόν κόσμο δημιούργημά σου. Εἶναι κάτι πού σοῦ προτείνεται, ἁπλούστατα. Τό παίρνεις ἤ τ' ἀφήνεις.

Ὅταν τόν εἶδα νά ξεμακραίνει, ἔτσι καμπουριασμένος πού πήγαινε, τ' ὁμολογῶ: λυπήθηκα. Εἶναι κάποια πράγματα πού δέν πρέπει νά λέγονται. Οὔτε στ' ἀστεῖα. Εἶναι τό μόνο πού μποροῦμε νά κάνουμε γιά νά φαίνεται λιγότερο ἄσεμνη ἡ ζωή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 31 Ὀκτωβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Μπροστά στήν κρίση

ΤΟΥ

ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-93

Ὁ κόσμος πέρασε πάλι στιγμές ἀγωνίας. Ἡ κρίση εἶχε φτάσει σέ τόσο ὀξύ σημεῖο, ὥστε δέν ξέραμε ἄν οἱ ἀράδες τοῦτες πού γράφονταν βιαστικά, δέν θά εἶχαν γίνει παράκαιρες τήν ὥρα πού θά κυκλοφοροῦσαν τυπωμένες. Καί ἡ εὐχή μας εἶταν νά ἔχουν γίνει παράκαιρες μέ τρόπο εὐχάριστο, σάν ἀνησυχία πού ἀποδείχτηκε περιττή. Εἶναι κοινή πιά συνείδηση πώς οἱ γενιές μας ἀπόκαμαν ἀπό ἱστορικά γεγονότα, κορέστηκαν, δέν ἀντέχουν ἄλλο. Διεκδικοῦν κι' αὐτές ἐπιτέλους λίγη ἀφάνεια, λίγη γαλήνη, τό δικαίωμα νά τελειώσουν τή ζωή τους φυσιολογικά. Ἔχει γίνει ἄλλωστε κοινή συνείδηση πώς ὁ πόλεμος σήμερα θά σήμαινε κάτι πολύ διαφορετικό ἀπό τούς παλαιούς πολέμους. Εἶναι φυσικό λοιπόν στόν ἄνθρωπο νά θέλει, τή γῆ τούτη πού τόν γέννησε, νά μή τή σκορπίσει μιά χούφτα στάχτη στό διάστημα, ἤ νά μή τήν ἀφήσει πίσω του ἄστρο νεκρό, θλογιοκομμένο, καθώς ἡ Σελήνη, μιά πετρωμένη, φαρμακερή καί σαρκάζουσα ἀπόδειξη ἀποτυχίας του πανηγυρικῆς.

Ὅλοι μας δέν εἴμαστε σύμφωνοι γιά τό ποιός ἀκριβῶς φταίει στήν τωρινή περίσταση, τή μεγαλύτερη—ὅπως εἰπώθηκε—κρίση ἀπό τά 1945. Δέν θά χρειαζόταν ὅμως ἔρευνα παγκόσμια γιά νά γίνει φανερό πώς κανένας, μά κανένας ἀπολύτως ἰσορροπημένος ἄνθρωπος, ὁπουδήποτε τῆς γῆς, δέν θά ἤθελε μιά σύγκρουση. Βρισκόμαστε ἔτσι μπροστά σ' ἕνα καινούργιο ἱστορικό φαινόμενο. Ἴσαμε χτές, οἱ πόλεμοι εἶχαν τούς ὀπαδούς τους. Ἴσαμε χτές ἡ συνείδηση τῶν λαῶν, ἡ χωρισμένη σέ στρατόπεδα, πατατάξεις, μερίδες, ἤθελε ἤ εὐχόταν τήν ἐπιβολή στούς ἀντιφρονοῦντες μέ τρόπο ἤπιο ἤ βίαιο. Ἀνάμεσα στούς ἀποφασισμένους νά δράσουν, μπορεῖ νά ὑπῆρχαν καί οἱ μετριοπαθέστεροι, οἱ κηρυγμένοι ὑπέρ τῆς ἀδιαφορίας, τῆς ἀδράνειας καί τῆς ἡσυχίας· αὐτοί ὅμως δέν βάραιναν, καί τοῦτο γιατί δέν ἀντιπροσώπευαν παρά τήν ἄποψη τῆς ἀτολμίας ἤ τῆς δειλίας. Σώπαιναν ἤ μιλοῦσαν πολύ χαμηλόφωνα, μέ ντροπή. Οἱ ἄλλοι, μ' ἐπίγνωση τῶν θυσιῶν πού θά εἶχε γιά ἐπακόλουθο ὁ λόγος τους, κάποτε καί χωρίς καθαρή ἐπίγνωση, φώναζαν, ζητοῦσαν νά ἐπιβληθεῖ ἡ ἄποψή τους, νά μεταβληθεῖ σέ πο-

3-94

λεμική πράξη. "Ας σημειωθεῖ πώς δέν εἶταν πάντοτε φιλοπόλεμοι. Εἶταν κάποτε ἄνθρωποι μέ ὑψηλή ἁπλῶς συναίσθηση τοῦ χρέους καί τῆς τιμῆς, πού γύρευαν μιά κάθαρση ἠθική, ἄς εἶταν καί ματωμένη. Γνωρίσαμε ἔτσι τούς πολέμους - ἐνθουσιασμούς, τούς πολέμους - τραγικές ἐξάρσεις, τούς πολέμους - ἱερά καθήκοντα. "Ολ' αὐτά εἶταν πράγματα ζοητά μέσα στούς νόμους καί στίς δυνατότητες τῆς χτεσινῆς 'Ιστορίας.

Νά ὅμως πού ὁ ἄνθρωπος φανερώνεται ξαφνικά αὐτοξεπερασμένος. 'Ενῶ διατηρεῖ μέσα του ὅλο τόν πατροπαράδοτο ψυχικό ὁπλισμό, ἐνῶ τρέφει τίς ἀντιδικίες πού κληρονόμησε ἀπό τούς μακρυνότερους προγόνους του, ἔχει φτάσει σ' ἐπιτεύγματα τεχνικά πού δημιουργοῦν μιά νέα νομοτέλεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς θεμελιακές του παρορμήσεις. Βρίσκεται πεδικλωμένος, δέσμιος τῆς προόδου του: Καί νά ἤθελε νά χτυπήσει, δέν μπορεῖ. Καί νά ἤθελε νά ἐπιβάλει τίς θελήσεις του, τά συμφέροντά του, μέ μέσα βίαια, δέν βλέπει τόν τρόπο. 'Η τεχνική ἐξέλιξη ἔλλαξε ριζικά ὅλα τά μέτρα: Δέν ἀφοπλίστηκε μονάχα ὁ ἀδικητής· ἀφοπλίστηκε κι' ὁ ἀδικημένος. "Αν ὁ πόλεμος ἔγινε λογικά ἀδύνατος γιά τόν ἐπιτιθέμενο, ἔγινε πρακτικά ἀδύνατος καί γιά τόν ἀμυνόμενο. Οἱ ἐκκρεμότητες παραμένουν. Αὐτό δημιουργεῖ μιά νέα ἠθική τάξη, κάπως συγκεχυμένη, πολύ διαφορετική πάντως ἀπό τήν παλαιά. Καί ἀρκετά σκανδαλώδη.

Βέβαια, τό ἀπούστερο θά εἶταν νά πεῖ κανένας: «"Οχι, σκάνδαλο ἐδῶ δέν ὑπάρχει. Δέν ἔχει παρά ν' ἀναγνωριστεῖ, ὑπό τόν ἀδήριτο νόμο τῆς ἀνάγκης, τό **status quo**. 'Επιτέλους, ἔστω καί μηχανικά, τά πράγματα ἰσορρόπησαν». Δέν εἶναι τόσο ἁπλό τό πράγμα. Γιατί ἡ συντήρηση αὐτή διαιωνίζει καί ἀδικίες. 'Αλλά προπάντων γιατί ἔν καταργεῖ τή δυνατότητα πολέμων, δέν καταργεῖ καί τίς δυνατότητες τῆς παραφροσύνης. 'Ο ὅλεθρος αἴρεται σάν κατάσταση, παραμένει ὅμως σάν ἀπειλή. Καί μάλιστα μιά ἀδιάκοπη, ἐπικρεμάμενη ἀπειλή. "Αν ἄλλοτε ἡ περιοδική παρουσία του γινόταν αἰτία πένθους γιά τήν ἀνθρωπότητα, τώρα τό σταθερό του φάσμα θά τήν μαστίζει, θά τήν παραλύει, θά τήν ἐξουθενώνει. Πουθενά ὅσο ἐδῶ δέν γίνεται τόσο αἰσθητό τό πένθιμο χάσμα ἀνάμεσα στήν τεχνική πρόοδο καί στήν ἠθική. "Οσοι ὑποστήριζαν παλαιότερα πώς οἱ πόλεμοι θά ἐκλείψουν ὅταν γίνουν πρακτικῶς ἀδύνατοι, λησμονοῦσαν πώς αὐτό δέν θά κάνει καί τήν ἀνθρωπότητα νά πάψει νά νοσταλγεῖ τούς πολέμους, δέν θά τῆς βγάλει τά δόντια. 'Η ἀδυναμία διεξαγωγῆς πολέμων, καταλήγει σέ μιά πιθανότητα αὐτοκτονίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπό ἀπελπισία πού δέν μπορεῖ πιά ν' ἀλληλοσκοτώνεται κανονικά...

Τό θέμα πάει πολύ σέ βάθος. Δύσκολο νά τό παρακολουθήσουμε ἐδῶ. "Ας περιοριστοῦμε νά ἐπισημάνουμε τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' ἕνα γένος καθώς τό ἀνθρώπινο, ἐμφορημένο μέ ὅλα τά θεμελιακά του ἐριστικά ἔνστικτα, καί σέ μιά κατάσταση δημιουργημένην ἀπό αὐτό τό ἴδιο, κατάσταση ἀδυναμίας νά τούς δίνει στό ἔξῆς διέξοδο. Εἴπαμε πώς τό φάσμα τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ ὀλέθρου, πιθανός μας σύντροφος στό μέλλον, δέν θά κάνει τή ζωή πολύ πιό βιώσιμη, γλυκότερη ἀπό τήν παλαιά, πού βρισκόταν διαρκῶς στό κατώφλι κάποιου πολέμου. 'Επιτέλους τότε, οἱ ἄνθρωποι, στόν καιρό τῆς εἰρήνης, ξεχνοῦσαν τόν πόλεμο, μποροῦσαν νά βαυκαλίζονται μέ τή χίμαιρα πώς δέν θά ξαναγίνει. Θά τό μποροῦν καί τώρα, ἀπό ἐδῶ κι' ἐμπρός; Παραχωρῶ τό λόγο σ' ἕναν βαθύτατα ἁρμόδιο, στόν Ρόμπερτ 'Οπενχάϊμερ. "Εγραψε πρίν ἀπό ἕνα μῆνα: «Πολλά λέγονται γιά τήν ἀνάγκη ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τήν ἀτομική βόμβα. Μοῦ ἀρέσει αὐτός ὁ λόγος· ἀλλά δέν πρέπει νά γελιόμαστε. 'Ο κόσμος δέν θά ξαναγίνει αὐτός πού εἶταν, ὅ,τι κι' ἄν κάνουμε τίς ἀτομικές βόμβες, γιατί τή γνώση τοῦ πῶς φτιάχνονται δέν μποροῦμε νά τήν ξορκίσουμε. Εἶναι αὐτοῦ, παροῦσα· καί ὅλες οἱ φροντίδες μας νά ζήσουμε σέ μιά νέα ἐποχή θά πρέπει νά ἔχουν ὑπ' ὄψη τους τήν οὐσιαστική της πανταχοῦ παρουσία καί τό γεγονός πώς αὐτό δέν γίνεται ν' ἀλλάξει». Βαρύς λόγος, ἁρμόδιος ὅσο καί καταθλιπτικός. 'Η χτεσινή κρίση κάνει αἰσθητή ὅλη του τή σημασία.

Γράψαμε κάποτε πώς ὁ ἄνθρωπος εἶναι καταδικασμένος νά προοδεύει. 'Ηθέλαμε νά ἐπισημάνουμε μ' αὐτό τήν ἀσυγκράτητη ἐξέλιξη πού παίρνουν οἱ πρακτικές του δυνατότητες σ' ἀντίθεση μέ τή βαθύτερη, τήν οὐσιαστική του φύση, πού μοιάζει δεδομένη ἄπαξ διά παντός. Αὐτή, ὄχι μόνο δέν μεταβάλλεται, ἀλλά καί χάνει τήν ἐσωτερική της ἰσορροπία μπροστά στό χάσμα πού δημιουργεῖται ἀπό τήν ἐπιτεινόμενη σέ ρυθμό γεωμετρικῆς προόδου ἀσυμμετρία. Δέν θά μποροῦσε ὅμως νά τήν περιορίζει κάπως τή διαφορά τούτη ὁ ἄνθρωπος, μέ λίγη καλή θέληση; Λογικά, ἔτσι μοιάζει: πώς θά μποροῦσε. Γιατί ἄραγε, ἄς ποῦμε, νά θέλουν δρισμένοι, σώνει καί καλά, νά ἐπιβάλουν καί στούς ἄλλους τά δικά τους συστήματα ζωῆς; Γιατί ὁ καθένας νά μήν κάνει τό νοικοκύρη μόνο στό σπίτι του; Μιά ὑποκρισία σκοτεινή βασιλεύει στό σημερινό κόσμο. Καί εἶναι ὑποκρισία ἐγκληματική, γιατί κάνει γυμνάσματα θανάσιμης ἰσορροπίας ὄχι μόνο γιά τόν ἑαυτό της ἀλλά καί γιά τούς ἄλλους, στήν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Συνίσταται στό νά κόβεται ἐπιδεικτικά γιά τήν εἰρήνη, νά διαφημίζει μέ τυμπανοκρουσίες τήν ἀνθρωπιστική αἰσθηματολογία της, ἀλλά καί νά σπρώχνει σταθερά, κλεφτά ἤ προκλητικά, τά πιόνια της μέσα στήν περιοχή τοῦ γείτονά της. 'Ενῶ ἡ ἀπειλή τοῦ πυρηνικοῦ ὀλέθρου μοιάζει νά ἐπιβάλλει, γιά ἕνα διάστημα τουλάχιστον, τή διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ἰσορροπίας, κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά τή διαταράξουν. Γιατί, βλέπετε, ὁ ἄνθρωπος στό βάθος εἶναι ἄπληστος. Καί φύσει ἀπολυταρχικός. Δέν ἀγωνίζεται μονάχα γιά τόν ζωτικό του χῶρο, πού εἶναι δικαίωμά του φυσικό κι' ἀναφαίρετο. Κατατρύχεται κι' ἀπό συμπλέγματα ἡγεμονίας, θέλει νά ἐξουσιάζει. Δέν τοῦ φτάνει νά λύνει τά δικά του προβλήματα· πιστεύει τόν ἑαυτό του ἐπιφορτισμένο ἄνωθεν μέ τήν ἀποστολή νά λύνει καί τά προβλήματα τοῦ γείτονά του. Γιατί αὐτό τοῦ ἐξασφαλίζει ἕνα αἴσθημα ὑπεροχῆς. "Ας ἀφήσουμε πιά τήν ἐπίσης ἔμφυτη μισαλλοδοξία του. Καί τή στενοκεφαλιά του νά νομίζει πώς ὅλα αὐτός τά ξέρει.

Πολλά, πάμπολλα πράγματα χρειάζονται διόρθωση ἤ ἀλλαγή στόν παλαιό κι' ἁμαρτωλό κόσμο. Μέ κανένα τρόπο ὅμως δέν ἐπιτρέπεται ν' ἀποτελέσουν αὐτά πρόσχημα γιά νά στηριχτεῖ πάνω τους τό μολυβένιο σκῆπτρο μιᾶς κοσμοκρατορίας. 'Η κοσμοκρατορία εἶναι κατάσταση ἀπάνθρωπη, ἀπό τήν ἴδια της τή φύση. Καί ἐδῶ πάλι χρειάζεται μιά λαθροχειρία: 'Ο κόσμος πηγαίνει πρός μιά παγκόσμια συνεργασία· αὐτή εἶναι ἡ θέληση τῆς 'Ιστορίας. "Οχι πρός ἡγεμονίες ὑπερφίαλες καί αὐταρχικές. 'Η αὐθεντία κάθε λογῆς εἶναι ἐχθρός τοῦ ἀνθρώπου. Νά κάτι πού τό καταλάβαμε, ἀλλά πού δέν τό ἔχουμε κατακτήσει.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 7 Νοεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Ὁ Ἔγελος καὶ τὸ φίλτρο

3-95

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

Ἔχει τύχει νά ἐξηγήσω ἄλλοτε, ἀπό τή στήλη τούτη, τό γιατί δέν συζητῶ πρόθυμα μέ τό δημοσιογραφικό ὄργανο τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς: ὄχι ἀπό κάποια προκατάληψη τάχα, ἀλλά γιατί οἱ ἀντιλήψεις του ὑπαγορεύονται, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπό τήν πολιτική σκοπιμότητα, πρᾶγμα πού κάνει τήν ἐπιχειρηματολογία τους σχετική καί κάποτε ρευστή. Νά ὡστόσο μιά περίπτωση ὅπου ἡ ἐπιθυμία γιά συζήτηση ξεπερνάει τήν ἀρχή πού ἔχω θέσει. Ὁ λόγος εἶναι πώς τό θέμα ἀξίζει τόν κόπο. Πρόκειται γιά κάποιες ἀπόψεις πού ὑποστηρίχτηκαν ἐδῶ ἀπό τόν ὑπογραφόμενο, στό ἄρθρο τῆς περασμένης Τετάρτης, καί πού ἔδωσαν λαβή σέ σχετικό σχόλιο.

Θέμα ὁ πόλεμος. Ἀφορμή ἡ πρόσφατη κρίση. Ὅσα εἴχαμε γράψει, ἐξέφραζαν ὄχι βέβαια κάποια πολεμοχαρῆ διάθεση (οὔτε τό ὄργανο τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς, στό σχόλιό του, μᾶς καταλογίζει τέτοια) ἀλλά μιάν ἀνησυχία βαθύτερη ἀπό τήν περιστασιακή. Ὅλος ὁ κόσμος ἀνησυχεῖ μήπως γίνει πόλεμος ἀπό τούτη ἤ ἀπό ἐκείνη τήν ἀφορμή, σήμερα ἤ αὔριο. Ἀνησυχοῦμε, ἀπό δικό μας μέρος, μήπως οἱ πόλεμοι ἔχουν βαθύτερα αἴτια ἀπό τίς συμπτωματικές, τίς ἱστορικά σταθμητές, ἀφορμές τους. Τό θέμα, φυσικά, εἶναι παμπάλαιο καί κινδυνεύει νά παρασύρει σέ κοινοτοπίες. Ἀκόμα ὅμως καί οἱ κοινοτοπίες, φωτιζόμενες αὐτομάτως ἀπό τίς νέες προοπτικές καί τίς νέες ἱστορικές συνθῆκες, μπορεῖ νά παύουν νά εἶναι ὅμοιες μέ τίς παλιές, καί τότε παύουν νά εἶναι ἐντελῶς κοινοτοπίες. Θά τό ἰδοῦμε.

Μοῦ ἀποδίνουν τή γνώμη πώς ὁ πόλεμος εἶναι σύμφυτος μέ τό ἀνθρώπινο γένος καί πώς παραγνωρίζω, λέει, τίς κοινωνικές αἰτίες πού τόν προκαλοῦν. Δέν ἔχω τήν πρόθεση νά δώσω στό ἄρθρο τοῦτο χαρακτήρα ἰδιωτικῶν ἐξηγήσεων, γιατί αὐτό θά τοῦ στένευε ὑπερβολικά τό ὀπτικό πεδίο· ἐπιθυμῶ μόνο νά τονίσω τοῦτο: Πῶς ὅταν δέν ἔχει κανένας στό νοῦ του τήν πολιτική σκοπιμότητα, πού ἀναγκαστικά ἐπιβάλλει μέτρα στενά, κι' ὅταν σκοπός του εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, τότε ξανοίγεται — πρέπει νά ξανοίγεται—σέ περιοχές παράτολμες, ἔστω κι' ἄν οἱ προτάσεις πού διατυπώνει ἔτσι, ἤ οἱ ὑποθέσεις πού κάνει, μποροῦν γιά μιά στιγμή νά σκανδαλίσουν καί νά παρεξηγηθοῦν. Γιά τό ἄν λοι-

πόν ὁ πόλεμος εἶναι ἤ ὄχι σύμφυτος μέ τό ἀνθρώπινο γένος, θά μιλήσουμε σέ λίγο. Τώρα ἄς ξεκαθαρίσουμε τοῦτο: Πώς τά οἰκονομικά αἴτια τῶν πολέμων εἶναι πασίγνωστα καί γενικῶς παραδεδεγμένα, ἀκόμα κι' ἀπό ἐκείνους πού δέν τό λένε μεγαλόφωνα γιατί ἔχουν συμφέρον νά μή τό λένε. Τό θέμα ὡστόσο εἶναι νά μή σταματᾶμε μόνο σ' ὅ,τι μᾶς συμφέρει νά λέγεται. Ἔχουμε χρέος νά πᾶμε βαθύτερα. Ν' ἀναρωτηθοῦμε, ἄν ὄχι τίποτ' ἄλλο.

Εἶταν ἕνας καιρός ὅπου, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ Δαρβινισμοῦ κυρίως, ἐκεῖ στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ τωρινοῦ, ὁ πόλεμος εἶχε θεωρηθεῖ ἀπό πολλούς φυσικός νόμος. Οἱ θεωρητικοί τῆς βιολογικῆς ἀνάγκης νά γίνονται πόλεμοι δέν εἶχαν λείψει, καί σ' αὐτούς εἶχαν ἔρθει νά προστεθοῦν ἀκόμα καί διανοούμενοι πού πίστευαν στήν «ἠθική» τῶν πολέμων, στήν ἰδιότυπη, τραγική ἀλλά καί καθαρτήρια ἀρετή τους. Ὕστερα, ἦρθε ὁ Πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος, πού θεράπευσε πολλούς ἀπό τούς ἀπολογητές τῶν πολέμων: Ὅ,τι ἄλλοτε εἶταν πικρή ἐμπειρία ἑνός σχετικά μικροῦ κύκλου ἀνθρώπων, ἔγινε ξαφνικά ἐφιαλτική ἀλήθεια γιά ἕναν τεράστιο ἀριθμό ἀθώων. Τότε, ἡ παγκόσμια συνείδηση ξεσηκώθηκε. Γράφτηκαν βιβλία ἀντιπολεμικά, ἀναθεματίστηκε τό «βάρβαρο ἔθιμο», καλλιεργήθηκε καί εἰδικός κλάδος τῆς λογοτεχνίας, μέ ἀποτέλεσμα, ὅπως συμβαίνει συχνά μέ τούς ἀνθρώπους, νά γίνει ὁ εὐσεβής πόθος ψευδαίσθηση, ὀφθαλμαπάτη: Ὅλοι πίστεψαν πώς εἶχε σημάνει πιά τό τέλος τῶν πολέμων.

Αὐτό δέν ἐμπόδισε νά γίνει ὁ Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, καί δέν ἔχω καμμιά δυσκολία νά τοῦ ἀναγνωρίσω αἴτια κατά πρῶτο λόγο κοινωνικά, δηλαδή οἰκονομικά. Αὐτή τή φορά ὅμως ἕνας νέος παράγων εἶχε προστεθεῖ στό λογαριασμό, παράγων πού ἡ παρουσία του στό ἐξῆς ἐμοιαζε—καί μοιάζει—ν' ἀλλοιώνει βασικά τήν κατάσταση: Ἡ ἀτομική ἐνέργεια. Οἱ δυνατότητές της εἶναι ἀπροσμέτρητες, προξενοῦν τρόμο. Ἀνεξάρτητα ἀπό κοινωνικούς ἤ ὄχι παράγοντες, ἠθικά περιεχόμενα καί βιολογικές ἀνάγκες, οἱ πόλεμοι μοιάζουν νά γίνονται πρακτικά ἀνέφικτοι στό ἐξῆς. Αὐτό σημαίνει—τό ὑπογραμμίσανε πολλές φορές — μονάχα μιάν ἀδυναμία διεξαγωγῆς πολέμων, ὄχι οὐσιαστική πρόοδο, δηλαδή βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πρόοδος, σ' ἀντίθεση μέ τή βελτίωση, εἶναι ἔννοια ποσοτική, ὄχι ποιοτική. Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία προχωροῦν ἀθροιστικῶς. Τώρα, ἄν τό ποσό, ἐδῶ, δημιουργεῖ σύν τῷ χρόνῳ καί ποιότητα, αὐτό εἶναι κάτι πού θά τό ἰδοῦμε κάποτε, στό μέλλον. Γιά τήν ὥρα, συνετά φερόμενοι, τό μόνο πού μποροῦμε νά κάνουμε, ὅσοι δέν ὑπηρετοῦμε διατεταγμένες αἰσιοδοξίες, εἶναι νά ἐλπίζουμε.

Καί ν' ἀγρυπνοῦμε. Γιατί οἱ διατεταγμένες αἰσιοδοξίες μποροῦν νά μᾶς παρασύρουν σέ πλάνες θλιβερές καί σέ θλιβερότερες ἀκόμα ἀποκαλύψεις. Ὁ κόσμος, ἡ πραγματικότης τῆς ζωῆς, μοιάζει πολύ πιό σύνθετη κι' ἀντιφατική ἀπ' ὅσο θέλει νά μᾶς τήν παρουσιάζει ἡ θεωρία καί ἡ στρατηγική τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς. Γιά τήν ὀρθότητα πολλῶν ἀπό τούς ἰσχυρισμούς τῆς τελευταίας αὐτῆς δέν ἀμφιβάλλουμε. Γιά τή θεωρητική της προσήλωση στό εἰρηνιστικό ἰδανικό ἐπίσης. Δέν εἶναι βέβαιο ὡστόσο πώς ἡ πολιτική της πράξη ἐπιβεβαιώνει παντοῦ καί πάντοτε τίς ἴδιες ἀρχές. Συχνά, συχνότατα, παίρνει ἕνα χαρακτήρα ἐπιθετικό, προκλητικό, γιά νά ὑπενθυμίσει ἔτσι, ἔμμεσα ἔστω, τήν προσήλωση στό βασικό της δόγμα γιά παγκόσμια ἐπανάσταση. Στήν ἐπανάσταση αὐτή, πού τό κάτω-κάτω θά μποροῦσε νά εἶναι μιά ἱστορική ἀνάγκη, ἀναγνωρίζει κανένας ὡστόσο, ὅταν δέν ἐθελοτυφλεῖ, μιά κεντρική θέληση πού παίρνει ἔκφραση ἰμπεριαλιστική, καταπιεστική ὄχι πιά γιά τούς ἀντιπάλους της ἀλλά γιά τούς ἴδιους της τούς συνεταίρους. Ὑποβιβάζονται σέ τάξη δορυφόρων, ἄναυδων ἐκτελεστῶν. Ἀναθυμᾶται τότε κανένας ἄθελά του κάποια δυσάρεστα ἐνστικτα τοῦ ἀνθρώπου, ροπές του θεμελιακές πρός τόν ἐξουσιασμό, τήν ἁπληστία καί τήν πρακτική ὑπεροχή. Ἡ Ἱστορία διδάσκει πῶς τά ἀτομικά αὐτά ἔνστικτα υἱοθετοῦνται εὔκολα ἀπό ὁλόκληρα ἀνθρώπινα σύνολα, κατάλληλα συγκροτημένα καί διαπαιδαγωγημένα. Ἡ μάζα γίνεται πηλός καί ὁ πηλός πολτός. Μᾶς τό ἔ-

3-97

δειξε ἡ ναζιστική Γερμανία. Ἔτσι εἶναι πού, πέρα ἀπό τίς σταθμητές κοινωνικές ἤ οἰκονομικές πραγματικότητες, δημιουργοῦνται οἱ οἰστρηλασίες τῆς ἡγεμονίας. Φοβᾶμαι πώς οἱ λογικά τετράγωνες θεωρίες μέ τή μονιστική ψύχωση — μιά ψύχωση ἁπλουστευτική, καί πού ἀπ' αὐτό τους ἀκριβῶς τό γνώρισμα ἀρύονται τήν πλατειά πειστικότητα καί γοητεία τους—λησμονοῦν οὐσιαστικά, σταθερά τόν ἀνθρώπινο παράγοντα. Τόν λησμονοῦν ἤ τόν παραμελοῦν, δηλαδή τόν περιφρονοῦν παρά τούς ἀντίθετους ἰσχυρισμούς τους. Ἀπροσδόκητα σύμφωνες σέ τοῦτο μέ τόν Ὑπαρξισμό, μοιάζουν ν' ἀρνιόνται σάν πραγματικότητα τήν ἀνθρώπινη φύση.

Ὅλη τους ἡ αὐστηρή νομοθεσία ἐκεῖ βασίζεται. Ρεαλίστριες μαζί καί ἰδεαλίστριες, σ' ἕνα ἰδιότυπο ἀμάλγαμα, ἀναγνωρίζουν τήν ἀνάγκη νά ὑποτάξουν τόν πρωτόγονο ἄνθρωπο καί σύγκαιρα πιστεύουν ὅτι μποροῦν νά τόν μεταβάλουν κατά τό δοκοῦν, σέ δημιούργημά τους. Στή ρίζα του ὁ μαρξισμός ἔχει τήν πραγματικότητα τῶν ἀντιθέσεων, τήν ἐμπνευσμένη ἀπό τή διαλεκτική τοῦ Ἐγέλου. Πρόκειται γιά μιάν ἀλήθεια μέ δύναμη ἀποστομωτική. Τόν κόσμο γενικά τόν κινεῖ ἡ ἀντίθεση, ὑποστηρίζει ὁ Ἔγελος, καί ἡ πρόταση αὐτή ἔχει διπλή ἀξία: Πρῶτο, γιατί ἐπισημαίνει μιά πραγματικότητα· δεύτερο γιατί μᾶς ἀποκαλύπτει πώς δέν εἶναι παθητική, μᾶς βάζει στή χούφτα τό κλειδί τοῦ δυναμισμοῦ της. Ἡ ἀντίθεση - μοχλός γιά κίνηση πρός τά πρόσω, ἡ ἀντίθεση ὄχι τρίτος, ἀρνητικός παράγων, ἀλλά κάτι πού ἐγκυμονεῖται ἀπό τή θέση κι' ἐπομένως συνεχίζει, διαιωνίζει, καταξιώνει τή θέση στό ἀρχικό της κῦρος, ἡ ἀντίθεση λοιπόν πραγματώνεται, στό πρακτικό πιά ἐπίπεδο, μέ τή μορφή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ πάλη τῶν τάξεων εἶναι ἡ κοινωνική διατύπωσή της.

Ἄν ἡ μαρξιστική φιλοσοφία ἔχει ἀνταγωνιστική βάση, δύσκολο εἶναι στόν μαρξισμό ν' ἀρνηθεῖ αὐτή τήν πραγματικότητα στό συγκεκριμένο της φορέα πού εἶναι, πρίν ἀπό τήν κοινωνική ὁμάδα, τό ἄτομο. Οὔτε καί νομίζω πώς ὁ μαρξισμός τό ἀρνιέται. Ἀλλά ἐμεῖς δέν ὑποστηρίξαμε τίποτα διαφορετικό. Ὑποστηρίξαμε πώς ὁ ἄνθρωπος ἐγκυμονεῖ τόν ἀνταγωνισμό, καί πώς ὁ ἀνταγωνισμός αὐτός χρειάζεται ἐπιτήρηση. Ἄν εἶναι μοχλός τῆς Ἱστορίας καί θεμέλιο τῆς ζωῆς—πού ἀποτελεῖ πρόβαση δι' ἀντιθέσεων καί ὄχι στάση—τότε ἕνας λόγος παραπάνω νά βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα πρόβλημα: Πῶς, ἐνόσω εἴμαστε αὐτοί πού εἴμαστε, καί ξέροντας ὅ,τι ξέρουμε τώρα, ἀναγνωρίζοντας μέ παρρησία τήν ἀντίφαση πού μᾶς ἐκφράζει, θά κάνουμε τόν ἀνταγωνισμό εἰρήνη, καθεστώς ζωῆς; Μέ τή λύση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ἀπαντάει ἡ μαρξιστική πολιτική. Μήπως αὐτό εἶναι ὑπερβολικά ἁπλό ἤ προσωρινό σάν ἀπάντηση; Μήπως ὑπηρετεῖ περισσότερο μιά πολιτική σκοπιμότητα παρά τήν ἀλήθεια;

Ἡ ἄλλη λύση—τήν ξέρουμε—εἶναι ἡ μηχανική: Ὁ πόλεμος καταργεῖται ἀπό τή δύναμη τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Ἐδῶ τά πράγματα μοιάζουν θετικότερα—ἀλλά καί πόσο ταπεινωτικά! Παύουμε νά δαγκώνουμε ἐπειδή μᾶς φόρεσαν φίμωτρο. Τό φίμωτρο αὐτό τό ἐπινοήσαμε μόνοι μας καί γιά τοῦτο μιλᾶμε μέ ὑπερηφάνεια γιά πρόοδο. Τό πρόβλημα ὡστόσο παραμένει: Ἄν ὑποτεθεῖ πώς τό σκυλί προβιβάζεται ὅταν παύει νά δαγκώνει, παραμένει ἔτσι καί ἱκανό νά ζεῖ;

Στό ἁπλό, ἁπλοϊκό τοῦτο ἐρώτημα συνοψίζεται τό πρόβλημα τῆς ζωῆς μας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
MDCCCLXXXIX

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 14 Νοεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ λυκόφωτος

3-98

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΘΑ ΕΙΤΑΝ δύσκολο νά πῶ—καί οὔτε θά τό ἐπιχειρήσω—τό θέλγητρο πού ἔχει ὁ Πολύβιος, ὁ μεγαλοπολίτης ἱστορικός τοῦ Β΄ π.Χ. αἰώνα, γιά κάποιους ἀναγνῶστες του πού ἀνάμεσά τους τολμῶ νά συγκαταλέγομαι. Ἐντολοδόχος τῆς παρακμῆς, τῆς ἐποχῆς ὅπου, ἀκόμα καί γιά τούς ἀρχαίους, ἡ ἑλληνική δόξα ἔχει γίνει κιόλας θύμιση μακρυνή, νοσταλγία δουρκωμένη, ὁ Πολύβιος γνώρισε πάντοτε ἕναν ἔπαινο γλυκόπικρο ἀπό ἀρχαίους καί νεώτερους γραμματολόγους. Κι' ἄς τόν διάβαζαν ὁ Βροῦτος κι' ὁ Μοντεσκιέ.

Τί τοῦ καταλογίζουν οἱ κριτικοί του; Τή μονοτονία, τήν ψυχρότητα, τό ἄτεχνο τοῦ ὕφους, τήν πεζολογία—ὅλα ἐλαττώματα τῆς γραφῆς, τῆς μορφῆς, ὄχι τοῦ περιεχομένου. Δέν εἶναι μήπως ἀρκετά γιά ν' ἀποθαρρύνουν ἕναν ἀναγνώστη λογοτέχνη; Φαίνεται πώς ὄχι. Θαρῶ πώς τή δικαιολογία μᾶς τή δίνει, ἔμμεσα ἀλλά καί πολύ πειστικά, ὁ κ. Δημ. Π. Μάνος στό ἀξιόλογο βιβλίο του «Τό λυκόφως τῶν ἀρχαίων», πού κυκλοφόρησε αὐτές τίς ἡμέρες. Περιέχει τρεῖς πολύ κατατοπιστικές μελέτες: μία γιά τόν Πολύβιο, μία γιά τόν Ἐπίκτητο καί μία γιά τόν Λουκιανό. Θά εἶταν φυσικό νά σταθοῦμε περισσότερο στόν δεύτερο καί στόν τρίτο, δηλαδή στούς λογοτεχνικά ἐλκυστικότερους. Θά ζητήσω τήν ἄδεια νά σταθῶ στόν πρῶτο. Τόν πιό ἀδικημένο.

"Οταν λέω «ἀδικημένο», αὐτό δέν σημαίνει πώς θά ἐπιχειρήσω—γιά τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ!—ν' ἀνασκευάσω ἐδῶ τίς κρίσεις καί τίς ἐπικρίσεις τῶν εἰδικῶν. Γιά τέτοια δουλειά μοῦ λείπουν ὅλα τά ἐφόδια. Θά ἐπιχειρήσω μονάχα, ἔτσι ἐρασιτεχνικά, ἀδέξια, νά περιγράψω τήν ἀγάπη πού ὁ Πολύβιος φανερώνεται ἱκανός κάποτε νά ἐμπνέει. Τό κλειδί της μᾶς τό δίνει ὁ κ. Μάνος ὅταν, στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου του, μιλάει γιά τό «βίωμα τῆς συντέλειας», τό διάχυτο αὐτό κλῖμα μιᾶς ἐποχῆς δραματικῆς καί κρίσιμης ὅπου ἕνας μεγάλος κόσμος πε-

θαίνει. Πεθαίνει πῶς; Μέ τόν τρόπο πού βασιλεύει κάποτε ὁ ἥλιος, μέσα στά στιβαγμένα σύννεφα μιᾶς θύελλας. Βασιλεύει «ἐν δόξῃ». Ἔτσι τή βλέπω τή μακρυνή ἐκείνη, συγκλονιστική ἐποχή ὅπου ἀκούστηκε στό πέλαγος, πέρα στ' ἀνοιχτά, ἀπό τούς Παξούς, ἡ ἄγνωστη φωνή «ὁ μέγας Πάν πέθανε» κι' ὅπου ἔδυσε γιά πάντα τό ἀρχαῖο κάλλος. Ρωμαντισμός; Δέν νομίζω. Πρόκειται γιά ἕναν κόσμο πού ἤξερε τό μυστικό νά συνδιαλάσσει μέ ἀξιοπρέπεια βαθειά τόν ἄνθρωπο μέ τόν κόσμο, τήν ἐφήμερη ψυχή μέ τήν αἰώνια Φύση. Θά ἐξομολογηθῶ πῶς βρίσκω τόν τρόπο αὐτόν ὑψηλότερο, ὡραιότερο, τραγικότερο ἀπό τό μετέπειτα ἰδανικό τῶν ἀσκητῶν κι' ἀπό τήν παραίτηση τοῦ βουδδισμοῦ. Μέσα στό χαμόγελο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὑπῆρχε ἡ λεβεντιά καί τό τραγούδι.

Ὁ Πολύβιος εἶναι—μᾶς λένε—«διδακτικός», δηλαδή ἐπιδιώκει νά διδάξει, νά φρονηματίσει. Πραγματικά, ἀλλά πῶς; Σάν διανοητής πού ἀγωνιᾶ, καρδιά πού σφίγγεται γιατί ἀναπολεῖ καιρούς ἀκμῆς κι' ἐθνικῆς εὐτυχίας. Ὁ διδακτισμός του εἶναι συνέπεια τῆς ἐποχῆς πού ζεῖ, τοῦ πόνου του γιά τήν παρακμή τοῦ λαοῦ του. Ψάχνει νά βρεῖ τά αἴτια πού κάνουν ὥστε μιά χώρα ν' ἀκμάζει καί νά παρακμάζει, καί τά παραδείγματά του τά παίρνει ἀπό ἐκεῖ πού τά βρίσκει πρόχειρα, παραστατικά: ἀπό τούς Ρωμαίους. Κάπου στό πρῶτο βιβλίο τῶν «Ἱστοριῶν» του, ἔχει ἕνα χωρίο πολύ ἁπλό, πού λέει ὅμως πολλά: «Ἀπό αὐτά γίνεται φανερό ἐκεῖνο πού εἴπαμε ἐξ ἀρχῆς, ὅτι δηλαδή δέν εἶναι ἀπό τήν τύχη, καθώς μερικοί Ἕλληνες νομίζουν, οὔτε στά καλά καθούμενα, πού οἱ Ρωμαῖοι ἐπέτυχαν νά ἐπιβάλουν τήν ἡγεμονία τους στήν οἰκουμένη...». Ἔτσι λοιπόν «νόμιζαν» οἱ σύγχρονοί του Ἕλληνες. Πόσο ἀνθρώπινο αὐτό! Ἡ δυστυχία αἰτιᾶται τήν τύχη. Ἀλλά καί νά τό κακίζει ποιός; Ὁ ἱστορικός πού μέσα στήν ἀπίστευτα προοδευτική γιά τόν καιρό του αἰτιοκρατική ἀντίληψη, ἀνοίγει κάθε τόσο ἕνα παραθυράκι γιά νά μπεῖ σάν ἱστορικός συντελεστής ἡ Τύχη ἀκριβῶς. Ἔχει τόν ξεπεσμό μας μή τόν φορτώνουμε στήν «τύχη», λέει ὁ Πολύβιος. Ἡ πίστη στήν τύχη, τυφλώνει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἴδια ἡ τύχη τυφλώνει τούς ἀνθρώπους. Ἄλλο ἔν κι' αὐτή ὑπάρχει ὡστόσο, ξεμυτίζει,—στά μικρά. Ἀναρωτήθηκαν συχνά τί νόημα, τί περιεχόμενο, ἔχει ἡ Τύχη στόν Πολύβιο: εἶναι στοιχεῖο ἄλογο ἤ ἔλλογο; Εἶναι εἱμαρμένη; δαιμόνιο; ἀνώτερη καί μυστική βουλή; Οὔτε ἐδῶ εἶμαι ὥριμος νά πῶ ἕνα λόγο. Θά ἐπισημάνω μονάχα, σάν τρίτος—παραλίγο νά πῶ: θά τραγουδήσω—τό διφορούμενο χαμόγελο τῆς Τύχης τοῦ Πολύβιου, πού ἀναθρώσκει σέ κάθε στιγμή μέσα στήν ἀφηγηματική ροή τῶν «Ἱστοριῶν» του. Ὑπάρχει ἕνα αἴσθημα μόλις διαφαινόμενου μυστηρίου στίς σελίδες τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ, μιά παράδοξη μαριμαρυγή πού μοιάζει νά ἔρχεται ἀπό μακρυά, ἀπό κάποιο ἄλλο στερέωμα, καί πού τό αἴνιγμά της ὁ ἱστορικός τοῦ ἑλληνικοῦ λυκόφωτος ἔχει τήν ὑψηλή διακριτικότητα νά μή δοκιμάζει νά τό λύσει, νά τό στεγνώσει.

Ἀλλά τί ἀπέραντο σφαγεῖο αὐτή ἡ Ἱστορία!—ὄχι μόνο τοῦ Πολύβιου. Ὁ χῶρος της ἀντηχεῖ ἀπό βόγγους, οὐρλιαχτά, θρήνους. Ἡ δική του ἔχει τό προτέρημα νά μᾶς τό κάνει ἰδιαίτερα αἰσθητό αὐτό, ἔτσι πού στιβάζει τίς μάχες πάνω στίς μάχες, τίς πολιορκίες, τίς ναυμαχίες, τίς ἁλώσεις,—καί τίς σταυρώσεις. Γιατί εἶχανε τότε κι' αὐτό τό λαμπρό ἔθιμο: Ὅταν τό πεῖσμα πέρσευε, ὅταν ἤθελαν νά ἐκδικηθοῦν ἤ νά παραδειγματίσουν τούς ἐχθρούς τους, Ρωμαῖοι καί Καρχηδόνιοι σταύρωναν τούς αἰχμαλώτους. Καί ὁ στοχαστικός Πολύβιος, σέ κάποια στιγμή γενικοῦ του σχολιασμοῦ, γράφει: «Δέν ὑπάρχει ζῶο ἀσεβέστερο καί σκληρότερο ἀπό τόν ἄνθρωπο». Ἀλλοίμονο! Πῶς νά τόν διαφεύσει αὐτή - ἐδῶ ἡ ἐποχή, ἡ δική μας, ἡ προοδευμένη, πού γνώρισε τά κρεματόρια, τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως καί τίς ὁμαδικές ἐκτελέσεις;

Σέ κάποια στιγμή ὡστόσο, ὁ στεγνός Πολύβιος ἀποκτᾶ δέν ξέρω ποιόν ἐσωτερικό κυματισμό, παίρνει ἕνα παράδοξο χρῶμα. Εἶναι ἐκεῖ πού ἀνιστορεῖ τόν πόλεμο τῶν Καρχηδονίων κατά τῶν μισθοφόρων. Ὅλο αὐτό τό τμῆμα τῶν Ἱστοριῶν του, κάπου εἰκοσιπέντε σελίδες, θερμαίνεται ἀπό μιά μαγεία ἀπροσδιόριστη, ἐξωτική. Καί ξάφνου, νά! κάποια ὀνόματα πού ξυπνᾶνε μέσα μας ἕναν ξεχασμένο, μακρυνό ἀντίλαλο : Ὁ Μάθος (Μάθως τόν γράφει ὁ Πολύβιος), ὁ Σπένδιος, ὁ Αὐταρίτης, ὁ νεαρός Ναραύας, πού ὁ Ἀμίλκας τοῦ εἶχε ὑποσχεθῆ τήν κόρη του. Μά εἶναι ἡ «Σαλαμπώ» τοῦ Φλωμπέρ, ἁπλούστατα! Καί τί περίεργη σύμπτωση: Συμπληρώνονται αὐτές τίς ἡμέρες ἑκατό χρόνια ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ περίφημου μυθιστορήματος. Στίς 8 Δεκεμβρίου τοῦ 1862 τυπώθηκε ἡ πρώτη ἐπιφυλλίδα τοῦ Σαίντ-Μπέβ, πού τό ἐπέκρινε. «Θά παραξενευόταν πολύ ὁ Πολύβιος —γράφει ὁ τρομερός κριτικός— ἄν ἔβλεπε τί ἔγινε ὁ Μάθος του». Καί ὁ Φλωμπέρ τοῦ ἀπαντάει σ' ἐπιστολή του: «Δέν νομίζω».

Παλιές ἱστορίες, μισοξεχασμένες. Ἀναρωτιέμαι ἄν, ἀνάμεσα στούς σημερινούς νέους καί τίς νέες, ἔχει ἀκόμα, ἤ ἄν μπορεῖ νά βρεῖ, ἀναγνῶστες ἡ «Σαλαμπώ». Ἐμεῖς, στόν καιρό μας, τήν ἀγαπήσαμε, κι' ἄς ξεκρίναμε τό ὕφος λιγάκι «γκράντ ὄπερας» πού τή χαρακτήριζε. Ὁπωσδήποτε, ὁ Φλωμπέρ ἔχει ἀκολουθήσει πιστά τόν Πολύβιο, πού, φυσικά, δίνει τίς γενικές μόνο γραμμές τῶν γεγονότων. Μιά παρατήρηση ὡστόσο: Ἡ «Σαλαμπώ», δέν ξέρω, μπορεῖ καί νά γέρασε. Δέν ἔχουν καθόλου γεράσει οἱ εἰκοσιπέντε σελίδες τοῦ Πολύβιου. Ἀναρωτιέμαι ἄν, περισσότερο ἀπό τήν ὑπερβολική λογοτεχνικότητα καί σκηνοθεσία, δέν εἶναι ὁπλισμένες μέ διάρκεια κάποιες σελίδες πού καταγράφουν μέ πίστη ἀπέριττη τόν κραδασμό τῆς ζωῆς. Κάπου κατά κεῖ φαίνεται νά τραβάει καί ἡ σημερινή τέχνη τοῦ λόγου: Στό δρόμο, φαίνεται νά ξεφορτώθηκε τά χάρτινα λουλούδια της.

Εἶναι εὔκολο νά βρεῖ κανένας, ἄν τό θέλει ὁπωσδήποτε, ἀναλογίες ἀνάμεσα στούς καιρούς πού περιγράφει καί πού ἔζησε ὁ Πολύβιος καί στόν σημερινό καιρό. Ἀκόμα ὡστόσο οὐσιαστικότερο θά εἶταν ἴσως ν' ἀναζητήσει κανένας τίς διαφορές. Ἡ Ἱστορία δέν ἐπαναλαμβάνεται κι' ὅταν ἀκόμα μοιάζει νά ἐπαναλαμβάνεται. Ἔπειτα τί λέμε «παρακμή»; Ὁ κ. Μάνος παρατηρεῖ σωστότατα: «Ὅταν στήν Ἱστορία μιλᾶμε γιά παρακμές, ἴσως ἀπόλυτα καί πάντα νά μήν κυριολεκτοῦμε. Γιατί πολλές φορές ἐκεῖνο πού ἀποκαλοῦμε παρακμή, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἀπότομη ἤ πιό συχνά ἀργή μετατόπιση ἑνός κόσμου ἤ πολιτισμοῦ καί τήν ἀπόκλιση ἀπό τήν τροχιά του, γιά νά προσανατολιστεῖ πρός ἄλλους νέους ἀστερισμούς καί νέα πεπρωμένα». Μέσα στό πέλαγος τοῦ Χρόνου, οἱ διακυμάνσεις τῆς Ἱστορίας εἶναι ἁπλοί κυματισμοί τοῦ ἴδιου πάντοτε στοιχείου. Καί πάνω ἀπό τρικυμίες ἤ νηνεμίες φέγγουν πάντοτε οἱ ἴδιοι αἰνιγματικοί ἀστερισμοί, ἕνα στερέωμα ἀναποκρυπτογράφητο. Ἀλλά — καί πάλι ἄς τό ποῦμε — πόσα πτώματα, πόσες ἑκατόμβες, πόσα ναυάγια! Οἱ σάρκες καί τά κόκκαλα στόν ἀτέλειωτο τοῦτο ἀναβρασμό μοιάζουν ἁπλή πρώτη ὕλη, καθώς τά ξύλα καί τά σίδερα. Τί ὑπηρετεῖται ἔτσι; Τό Μηδέν; Μιά μυστική βουλή; Ἕνα «τέλος» μηχανιστικά προσδιορισμένο; Δέν ξέρουμε, πιθανότατα δέν θά τό μάθουμε· γιατί ὅταν φτάσουμε ἐκεῖ, θά εἶναι πολύ ἀργά γιά κάθε πεῖρα. Ἡ Ἱστορία μοιάζει δίχως νόημα, μιά φοβερή ἀπεικόνιση τοῦ παράλογου. Τό θέαμα αὐτό, ὅταν τό συνειδητοποιοῦμε, ἄν δέν ἀναδίνει μιά συγκεκριμένη διδαχή, προκαλεῖ τήν περίσκεψη. Καί ὅπως τά πολύ μεγάλα καί τραγικά ἔργα Τέχνης, ἐπιτρέπει πάμπολλες ἑρμηνεῖες. Ὅσο γιά τήν Κάθαρση — αὐτό, εἶναι τό αἴνιγμά της.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 21 Νοεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Η ΔΙΑΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΡΟΗ

3.100

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΑΠΟ τότε πού οἱ διάφορες δογματικές ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου — θρησκευτικές, ἰδεολογικές, συστηματικά φιλοσοφικές— κλονίστηκαν, ἔχει δημιουργηθεῖ μιά διαφωνία λανθάνουσα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φυσική τάξη πραγμάτων. Πρόκειται γιά τήν οὐσιαστικότερη ἀποκάλυψη τῶν καιρῶν μας. Ἀπό ἐκεῖ ξεκινᾶνε ἕνα πλῆθος δράματα ἀτομικά ἤ συλλογικά. Ἡ μερίδα τῆς Τέχνης πού δέν τά ἔχει ἐπισημάνει, βρίσκεται ἔξω ἀπό τό νόημα τῆς ἐποχῆς. Ἐκείνη πού τά διέγνωσε, καί πολύ περισσότερο ἐκείνη πού δέν περιορίζεται στήν ἀντικειμενική παρατήρηση — ὅπως ὁ νατουραλισμός ἄλλοτε — ἀλλά πού τά ζεῖ, περνάει μιάν ἔντονη, σχεδόν καταλυτική κρίση.

Ἄς πάρουμε τήν περίπτωση τοῦ «κοινωνικοῦ συγγραφέα» στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα. Εἶταν ὁ καιρός ὅπου, ὑπό ὁμαλές συνθῆκες, τά προβλήματα εἶχαν ἀντικειμενική ὑπόσταση. Αὐτό σημαίνει πώς ὁ δραματουργός ἤ ὁ μυθιστοριογράφος μποροῦσαν νά τά μελετήσουν ψύχραιμα μέσα στόν κοινωνικό χῶρο, καθώς ὁ ἐρευνητής μελετάει τούς μικροοργανισμούς μέσα στό ἐργαστήριό του, **in vitro**. Ἡ ἄνεση αὐτή εἶταν ἀπόρροια τοῦ γεγονότος ὅτι τό κοινωνικό καθεστώς βρισκόταν ἀκόμα σέ περίοδο ἀκμῆς, ἤ τουλάχιστον ἰσορροποῦσε χάρη σέ μιάν ὄχι ἀκόμα ἐξαντλημένη ἀρχική ταχύτητα. Ὁ Ἐμίλ Ζολᾶ, ὁ Ἀλέξανδρος Δουμᾶς γιός, ὁ Φλωμπέρ, ὁ Ἄζιέ, ἀπεμόνωναν τό σύμπτωμα καί, μέ τόν κώδικα τῶν παραδεδεγμένων ἠθικῶν ἀξιῶν στό χέρι τους γιά μέτρο, τό ἔκριναν, τό χαρακτήριζαν. Λυπᾶμαι πού ἀναφέρομαι σέ συγγραφεῖς ἔξω ἀπό τό συρμό, ἀλλά, πῶς νά γίνει !, εἶναι αὐτοί ἀκριβῶς πού ἐκφράζουν τή φάση πού λέμε. Ὁ Ἄζιέ λοιπόν, ὁ Δουμᾶς, ἐπεσήμαιναν τήν περίπτωση: Μοιχεία — ἄς ποῦμε—, πορνεία, παντοδυναμία καί διαβρωτική ἐξουσία τοῦ χρήματος, προσβολή τοῦ οἰκογενειακοῦ ὁμοούσιου. Τό δραματικό ἔογο, ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, εἶταν ζήτημα ἁπλῆς τεχνικῆς. Τά πρόσωπα σχεδόν δεδομένα, οἱ συνδυασμοί τυπικοί, τό ἠθικό συμπέ-

3_101

ρασμα προκαθορισμένο, ἀκόμα κι' ὅταν ἔμοιαζε ριζοσπαστικό. Ἔχουμε ἔτσι ἕνα θέατρο διδακτικό, πού βρίσκει στόν Δουμᾶ γιό τόν πιό συνειδητό ἐκφραστή του. 'Ο Δουμᾶς θέλει τή σκηνή ἄμβωνα καί τό λέει ρητά. Προσθέτει: «Τό θέατρο δέν εἶναι σκοπός, εἶναι μέσο». Καί: «Μέ τήν κωμωδία, μέ τήν τραγωδία, μέ τό δρᾶμα, μέ τή φάρσα, μέ ὁποιοδήποτε μέσο μᾶς ἔρχεται καλλίτερα, ἄς ἐγκαινιάσουμε τό χρήσιμο θέατρο». Μακάρια ἐποχή! Πίστευε πώς ὑπάρχουν τρόποι νά διδάξεις τούς ἀνθρώπους. 'Η δική μας, ρεαλιστικότερη, ὅταν θέλει νά διαδώσει τίς ἀντιλήψεις της, δέν τίς διδάσκει πιά: Τίς σφηνώνει στά κρανία μέ σφυροκοπήματα. Ἔχει γιά τοῦτο στή διάθεσή της ὅλα τά μηχανικά μέσα ἐντατικῆς προπαγάνδας καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τό καλλιεργημένο κατάλληλα ἀγελαῖο πνεῦμα. Τό ὁμοούσιο τῆς οἰκογένειας τό ἀντικατέστησε τό ὁμοούσιο τῆς μάζας· τό ἀπαραβίαστο τῆς μικρῆς κοινωνικῆς μονάδας τό ἀπαραβίαστο τῆς μεγάλης κοινωνικῆς μονάδας. 'Η ἱστορική πρόβαση ἔχει ρυθμό διογκωτικό.

'Αλλά γιά νά κρίνεις συνοπτικά, νά χαρακτηρίσεις καί νά διδάξεις, τό εἴπαμε, χρειάζεται ἕνας κώδικας ἠθικῶν ἀξιῶν. Μέσα σ' ἕνα πνευματικό σύμπαν ὅπου τά πάντα θά εἶταν ρευστά, ὅπου μοναδικό μέτρο θά μποροῦσαμε νά δεχτοῦμε μόνο τή σχετικότητα, κριτήριο σταθερό δέν θά ὑπῆρχε. Τά καθεστῶτα πού βρίσκονται στήν ἀκμή τους, ἁπλουστεύουν. 'Ακόμα καί σέ ὑψηλότερο αἰσθητικό ἐπίπεδο ἄν πᾶμε, θά ἰδοῦμε πώς γιά νά γράψεις τήν «Ἄννα Καρενίνα», λόγου χάρη, χρειάζεται — ἔξω, φυσικά, ἀπό τή μεγαλοφυΐα — κι' ἕνα ἠθικό κριτήριο σταθερό: 'Εδῶ, τό ἱερό νόημα καί τό ἀπαραβίαστο τοῦ γάμου. 'Υποθέσετε ὅμως ὅτι, γιά τούς ἄλφα ἤ βῆτα λόγους, τό κριτήριο αὐτό ἀῖρεται. 'Υποθέσετε ὅτι, στή συνείδησή σας, ἡ Ἄννα δέν εἶναι ὁπωσδήποτε ἔνοχη ἐπειδή βεβήλωσε τήν ἱερότητα τοῦ γάμου. Κρίνετε μέ τά κριτήρια τῆς ἐποχῆς μας καί λέτε: «Ἕνας γάμος, γιά νά εἶναι ἀπαραβίαστος, δέν ἀρκεῖ νά ὑπάρχη. Πρέπει νά εἶναι καί δικαιωμένος. Δικαιωμένος ἀνθρώπινα». Σέ μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα συλλογή ἀπό σύντομες νομικές πραγματεῖες τοῦ δικηγόρου κ. Φωκίωνος Κοκκίνου βρίσκω, εὐγλωττα ἀνεπτυγμένη, τήν ἄποψη πώς ἡ ψυχική συνάφεια στό γάμο δέν εἶναι στοιχεῖο τυπικό ἀλλά οὐσιαστικό. Πρόκειται γιά «σαφῶς ψυχικόν γεγονός, σωματικῆς καταγωγῆς». Ἔγκειται στήν ἕνωση οὐσιῶν «ἐνεργητικῶς (διότι παθητικῶς δέν ὑπάρχει ἕνωσις ἀλλά ἄθροισις), οὐσία δέ, προκειμένου περί τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι κυρίως ἡ ψυχή του». 'Η παλαιότερη ἀντίληψη, πού διαφοροῦσε γιά τήν γυναίκα καί τίς προτιμήσεις της, βασιζόταν σέ μιά μακρυά ἱστορική πλάνη. «Τήν καταγωγήν τῆς πλάνης ταύτης — παρατηρεῖ ὁ κ. Κόκκινος — πρέπει νά ἀναζητήσωμεν εἰς παρωχημένας ἐποχάς καί μακροχρόνιον συντήρησίν της διά μέσου τῶν αἰώνων. Εἰς ἐποχάς κατά τάς ὁποίας ἡ ὕπαρξις τῆς γυναικός ἐτοποθετεῖτο «φυσιολογικῶς» εἰς τό περιθώριον τῆς ζωῆς καί ἐθεωρεῖτο ἀπολύτως ἀρκετή μόνον ἡ σαρκική προσφορά της εἰς τό ἐρωτικόν φαινόμενον».

Μονομιᾶς, ἡ ἠθική βάση στήν περίπτωση Ἄννα Καρενίνα, κλονίζεται. Λέω ἡ ἠθική βάση, δέν λέω ἡ αἰσθητική ἀξία τοῦ ἔργου, πού εἶναι ἄλλο πρᾶγμα. Ἄν ἡ Ἄννα νοιώθει ἀπέχθεια γιά τόν Καρένιν, ἡ σύζευξή τους δέν παύει μόνο νά εἶναι ἁρμονική· παύει νά ἔχει καί ἠθική δικαίωση. 'Η ἱερολογία, στήν περίπτωση τούτη, γίνεται τυπικό μονάχα γεγονός. Ἕνας γάμος πού συνεχίζεται μέσα σέ τέτοιες συνθῆκες, μεταβάλλεται σέ σύμβαση πού ἐλάχιστα ἀπέχει ἀπό τήν παλλακεία. Ἔχουμε τότε μιάν ἀντίθεση ἔντονη, ὄχι ἁπλᾶ δραματική ἀλλά βαθύτερα ἠθική, ἀνάμεσα στήν τυπική ἱερότητα καί στήν οὐσιαστική διάσταση ψυχῶν. Καί σηκώνεται τότε ἕνας 'Ερρῖκος Ἴψεν πού βροντοφωνεῖ: «Ὄχι! ἕνας τέτοιος γάμος εἶναι ἀνήθικος». Ἄφησα ἐπίτηδες τελευταῖον τόν συγγραφέα τοῦ «Σπιτιοῦ τῆς κούκλας» καί τῶν «Βρυκολάκων» γιατί εἶναι ἐκεῖνος ἀκριβῶς πού, στό κατώφλι τοῦ καιροῦ τῆς ἀμεριμνησίας, δίνει τό πρῶτο χτύπημα μέ τήν ἀξίνα στό οἰκοδόμημα. Εἶν' ἀλήθεια πώς τοῦ λείπει τό αἴσθημα τῆς ἁμαρτίας, πού κατατρύχει τόν θρησκευτικό καί τραγικό Τολστόϊ.

'Από τή στιγμή ἐκείνη ὅμως, ἀνοίγεται ἕνα νέο κεφάλαιο στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Τό κῦρος τῶν θεσμῶν διατηρεῖται ἐνόσω παραβλέπουμε τά δικαιώματα τῶν ψυχῶν. Φανταστῆτε τί θά γινότανε ἄν ἀνεγνωρίζαμε τό δίκιο καί τά δικαιώματα τῆς Ἔμμας Μποβαρύ, τῆς Μαργαρίτας Γκωτιέ, ὅλων τῶν γυναικῶν πού, τίμιες ἤ «ἄτιμες», «παραστράτισαν» στίς σελίδες τῆς λογοτεχνίας καί, κατ' ἀντιστοιχία, στίς σελίδες τῆς ζωῆς. Καταμεσίς στόν 19ο αἰῶνα τό ἀναρωτιῶνται ὡστόσο κάποιες πρωτοπορίακές, στοιχειωμένες συνειδήσεις: 'Ο Ντοστογιέφσκι, ὁ Νίτσε, ὁ Μπωντλαίρ. Παίρνω ἐπίτηδες ὀνόματα ἀπό διαφορετικούς χώρους τοῦ πνεύματος. 'Ο πρῶτος κάνει τήν ἀγωνία αὐτή ἔργα, ὁ δεύτερος κοσμοθεωρία, ὁ τρίτος προσωπική ζωή. Παρατηρῆστε πώς εἶναι οἱ λιγότερο ἀπαρχαιωμένοι. 'Ανοίγεται ἔτσι ἡ πορεία πρός τόν κόσμο αὐτόν τῆς ἀνταρσίας πού εἶναι ὁ δικός μας. Μέ τόν παλαιό κώδικα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν κλονισμένο, ἀντιμέτωποι στή δραματική ἀντίθεση ὀργανωμένου κοινωνικοῦ συνόλου—φυσικοῦ νόμου, βρισκόμαστε στήν ἀνάγκη νά δώσουμε τώρα πιά μιάν ἀπάντηση, ἄν ὄχι μιά λύση, στό αἴνιγμα. Πίστη! ἀπαιτεῖ ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση — 'Απιστία, ἀπαντάει ἡ Φύση. 'Ισότητα! ζητάει ὁ ἄνθρωπος — Τά πάντα ἄνισα, ἀποκρίνεται ἡ Φύση. Δικαιοσύνη, γυρεύει μέ πάθος ἡ συνείδηση — 'Αδικία, βροντοφωνάζει ἡ Φύση. Ζοῦμε μέσα σ' ἕνα σύμπαν πού, κρινόμενο μέ τ' ἀνθρώπινα μέτρα, ἔχει γιά θεμελιακούς του νόμους τήν ἀνισότητα, τήν ἀδικία καί τήν ἀνηθικότητα. 'Η ἀνθρώπινη συνείδηση φανερώνεται μιά ριζική ἀντίφαση μέ τό φυσικό νόμο, μιά ἄξίωση ἁπλοϊκή ἤ τραγική νά τοῦ ὑποκαταστήσει τή δική της νομοθεσία. Καί ὅλο τό οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ σ' αὐτήν νά στηρίζεται...

Τί συμβαίνει; Πρέπει ν' ἀπαρνηθοῦμε τόν ἑαυτό μας ἤ νά συνεχίσουμε τόν ἀγώνα νά ἐπιβάλουμε στόν κόσμο τό νόμο μας; 'Ο πολιτισμός μας εἶναι ἐκτροπή ἤ κάτι πού τό θέλει, τό προστάζει, μιά ἀδιάγνωστη καί ὑψηλή θέληση; Ἔχει ὁ ἀγώνας μας περιεχόμενο ἤ μήπως εἶναι δονκιχωτισμός ξεκαρδιστικός; 'Εδῶ δεοντολογίες ἠθοπλαστικές δέν χωρᾶνε. 'Ερχόσαστε σέ ἀντίθεση μέ τό φυσικό νόμο, ναί, γιατί ἔτσι κρίνετε πώς πρέπει, ἀλλά τό πληρώνετε ἀκριβά: 'Η Φύση ἐκδικεῖται· καί ἐκδικεῖται μέσα σας. Χτυπάει στό ἄδυτό σας, ἐκεῖ πού εἴσαστε ἀκάλυπτος. 'Η καταπίεση δηλητηριάζει, παλαβώνει, — ἀλλά καί χωρίς τήν καταπίεση ὅλη ἡ ἔννομη τάξη καταρρέει. 'Η Νόρα ἐγκαταλείπει τή συζυγική στέγη, ἀλλά τί θά γίνουν τά παιδιά; 'Η 'Ελένη Ἄλβιγκ μένει — καί γεννιέται ὁ Ὄσβαλντ.

Αὐτά συνέβαιναν στόν 19ο αἰῶνα. Στόν 20ό ἡ Τέχνη δέν θέτει πιά προβλήματα. 'Αναπαριστάνει μιμητικά τή διάσπαση, τό ἀδιέξοδο· καί γιά νά τ' ἀναπαραστήσει πιό πιστά, αὐθεντικότερα, βάζει δυναμίτη στά θεμέλιά της καί τινάζεται στόν ἀέρα. Τό κακό εἶναι πώς τό πλατύ κοινό, αὐτό μέ τό ὑγιέστερο ἔνστικτο, τῆς ζητάει κάτι ἄλλο: ὄχι τή διάλυση ἀλλά τή σύνθεση, ὄχι τήν ἀναπαράσταση ἀλλά τήν ψευδαίσθηση. Ὄχι τήν ὑπαρκτή ἀβεβαιότητα ἀλλά τήν ἀνύπαρκτη βεβαιότητα. 'Ο κόσμος θέλει τήν Τέχνη ὑποκατάστατο τῆς ἀλήθειας. Εἶναι, βλέπετε, τό τελευταῖο στήριγμα πού τοῦ ἀπομένει μέσα στόν κόσμο τοῦτο τῆς ἀκατάσχετης ροῆς. Στόν κόσμο ὅπου τό πρόσωπο εἶναι μιά στιγμή, καί ἡ στιγμή αὐτή διάλυση τοῦ ἑαυτοῦ της.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 28 Νοεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

EX TENEBRIS

3-102

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΜΠΟΡΟΥΜΕ νά ἐπαναπαυόμαστε στό θέαμα τῆς ἐπιφάνειας; Μποροῦμε νά βαθμολογοῦμε τήν κοινωνική μας πραγματικότητα ἤ τούς ἰδεολογικούς προσανατολισμούς μας μέ βάση ὅ,τι ἔρχεται σέ ἄμεση καί ἄκοπη ἐπαφή μέ τήν ἀντίληψή μας; Νά τό ἐρώτημα πού βάζει ἀνήσυχα στόν ἑαυτό του ὁ ἄνθρωπος πού ζεῖ συνειδητά τούτη ἰδιαίτερα τήν ἐποχή, μιάν ἐποχή πού ἀπαιτεῖ τήν πιό ἀλαφιασμένη ἐγρήγορση.

Κι' ὅμως! ἡ ἐντύπωση, ἡ εἰκόνα πού παρέχει ἡ ἐπίφαση, εἶναι ὁ κίνδυνος πού παραμονεύει τόν καθένα μας, τόν μοιραῖα ἀπορροφημένον ἀπό τίς τρέχουσες, πυκνότατες κι' ἀδυσώπητες διοτικές του ἀνάγκες, ἀπό τόν λαχανιασμένο ρυθμό τῆς σύγχρονης ζωῆς. Μόνο πού κάπου - κάπου, μιά νύξη, μιά ἔκκληση, μιά ὑπόμνηση, ἕνα προαίσθημα, ἔρχονται νά μᾶς κρούσουν καί νά ταράξουν τούς ὕπνους μας. Τότε φαντάσματα πελιδνά, ἀντιφεγγιές τοῦ κάτω κόσμου, ὀρθώνονται, κυματίζουν πίσω ἀπό τά κουρασμένα μας ματόφυλλα, εἰδοποιοῦν πώς πίσω ἀπό τήν τυποποιημένη πραγματικότητα ὑπάρχει καί μιά ἄλλη,, ἀνήλιαγη, ἀνησυχητική. Τήν εἴχαμε ξεχάσει; Τήν ἀγνοούσαμε; Τί σημαίνει! Σημασία, ἀπό ἐδῶ κι' ἐμπρός, ἔχει ἡ ὑποχρέωση νά ρυθμίσουμε τή στάση μας ἀπέναντί της. Γιατί ἄν ὑπάρχουν θέματα πού τ' ἀντιπαρέρχεσαι, ὑπάρχουν κι' ἄλλα πού δέν γίνεται νά τά παρατρέξεις. Δέν εἶναι στήν ἐξουσία σου, δέν εἶναι δικαίωμά σου νά τ' ἀγνοεῖς.

Πρόκειται σήμερα γι' ἀνθρώπους πού μαζί τους, δηλαδή μέ τίς ἰδέες τους, ἔχουμε διαφωνήσει πολλές φορές. Λόγοι θεωρητικοί καί λόγοι ἱστορικοί, ἀφηρημένοι καί συγκεκριμένοι, μᾶς ἔφεραν συχνά σ' ἀντίθεση μέ τήν ἰδεολογική τους παράταξη. Ἀλλοίμονο μόνο ὅμως ἄν δέν συνηγορούσαμε γιά κείνους πού μαζί τους διαφωνοῦμε. Τότε θ' ἀναιρούσαμε τόν ἑαυτό μας· καί ὄχι τόσο τόν ἑαυτό μας σάν ἄτομα, ὅσο τόν ἑαυτό μας σά φορεῖς ἰδεῶν πού πιστεύουν στήν καθαρότητα τῶν προθέσεών τους, στήν ἀνιδιοτέλεια τοῦ σκοποῦ τους καί στήν ἱστορική τους ἀποστολή. Ὁ ὅρος Δημοκρατία ἔχει γίνει κοινό.

χρηστος. Ὑπερβολικά κοινόχρηστος. Πολλοί, λένε Δημοκρατία καί τούς φτάνει ἡ λέξη. Τή θεωροῦν σάν εἶδος ξόρκι πού ἀποκρούει κάθε ἔλεγχο, κάνει ἔντεχνα καί βολικά περιττή κάθε δοκιμή, χρησιμεύει στήν ἀνάγκη καί σάν προπέτασμα, ἡ κατα-πραϋντικό. Λένε Δημοκρατία γιά νά ξορκίσουν τή Δημοκρατία. Εἶναι ἡ καπηλεία ἀκριβῶς πού ἀγωνιζόμαστε ν' ἀποκαλύψουμε. Τίποτα δέν ὑπονομεύει τόσο τό κῦρος τῶν ἐννοιῶν ὅσο ἡ ὑποκριτική τους προβολή, δηλαδή ἡ διαστροφή τους. Ἡ Δημοκρατία ἐπιβάλλει ὑποχρεώσεις, ἀξιώνει ἀδιάκοπα καί κάποτε δύσκολα πειστήρια. Δέν εἶναι ἀνάπαυση· εἶναι προσπάθεια ἀνεξάντλητη, ἀνειρήνευτη, ἀπαιτητική.

Ὁ τόπος αὐτός - ἐδῶ ἔζησε πρίν ἀπό μερικά χρόνια σκληρές στιγμές καί οἱ σκληρές στιγμές ὑπαγορεύουν σκληρά μέτρα. Οἱ στιγμές ὅμως αὐτές δέν μποροῦν νά διαιωνίζονται. Ὅταν ὁ κόσμος βαδίζει σέ νέα πεπρωμένα, ὅταν ὅλοι μας λίγο - πολύ ἀναγκαζόμαστε ν' ἀναπροσαρμόζουμε τίς ἀντιλήψεις μας στά δεδομένα τῆς Ἱστορίας, ὅταν ἁπλώνουμε τό χέρι σέ χτεσινούς ἀντιπάλους, εἶναι δύσκολο νά παραδεχτεῖ κανένας πώς μέσα στίς φυλακές τοῦ κράτους στενάζουν ἐπί δεκαετίες πολιτικοί κατάδικοι ὁμόεθνοί μας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, κατά τήν ἀντίληψή μας, ἔσφαλαν. Καί τιμωρήθηκαν. Ἀλλά πέρα ἀπό τό συγκεκριμένο παράπτωμα καί τήν ποινή πού ἐπισύρει, ἁπλώνονται κάποιοι ἄλλοι χῶροι. Ἁπλώνεται πρῶτα - πρῶτα ὁ χῶρος τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἡ ποινή αὐτή ἐφαρμόζεται. Ἁπλώνεται ὁ χῶρος τῆς ἀνθρωπιᾶς, θεμέλιο, ἠθική δικαίωση, κάθε δικαίου. Ἁπλώνεται ἡ περιοχή ἐκείνου πού ἐξυπηρετεῖ μιά καλῶς νοούμενη σκοπιμότητα κι' ὄχι μιά στενή, κοντόθωρη ἤ ἀνεύθυνη μνησικακία.

Μέ λύπη βαθύτατη βλέπει ὁ ἀφανάτιστος πολίτης, σ' ἐκκλήσεις πού ἔχουν ἀπευθυνθεῖ σ' ἐπίσημα πρόσωπα ἤ σ' ἀνθρωπιστικές ὀργανώσεις, ὅτι, ἀπό τούς χίλιους τριακόσιους περίπου πολιτικούς κρατουμένους σήμερα, οἱ περισσότεροι ἔχουν ἐκτίσει μεγάλο μέρος τῆς ποινῆς τους, δηλαδή 16, 17, 18 χρόνια. Θά εἶχαν κατά τό νόμο δικαίωμα ν' ἀποφυλακιστοῦν. Κι' ὅμως παραμένουν κρατούμενοι. Κάνει μιά πρόχειρη ἀναδρομή ὁ ἀμερόληπτος κριτής στό αἴσθημα τοῦ χρόνου καί βλέπει τί σημαίνει ἕνα διάστημα ἀπό δεκάξη ὥς δεκαοχτώ χρόνια. Εἶναι αὐτό πού λέμε στήν τρέχουσα γλώσσα «μιά ὁλόκληρη ζωή». Παιδιά πού τ' ἄφησαν οἱ κρατούμενοι νεογέννητα, στήν ἀγκαλιά, βρίσκονται πιά στό κατώφλι τῆς ἡλικίας πού τά κάνει ἄντρες ἤ νέες γυναῖκες. Καί τά παιδιά αὐτά δέν μπόρεσαν ποτέ οἱ κατάδικοι νά τά σφίξουν στήν ἀγκαλιά τους, νά τά «ζήσουν», νά τά χαροῦν. Θά ἤθελε κανένας νά μήν πιστέψει αὐτό πού ἀναγράφεται σ' ἔντυπο φυλλάδιο, πώς ἀπαγορεύεται τό ἀγκάλιασμα τῶν δικῶν τους, μάννας, γυναίκας, ἀδερφῆς, παιδιοῦ. Ἀκόμα λιγότερο θά εὐχόταν μ' ὅλη του τήν ψυχή ν' ἀποτελεῖ ἀνακρίβεια τό ἀναγραφόμενο πώς ἀπό τριακόσιους ἑξῆντα κρατουμένους σέ κάποια φυλακή οἱ διακόσιοι ἑξῆντα ἔχουν γίνει ἀντικείμενα βιαιοπραγίας. Τί ἐξυπηρετεῖ αὐτό; Εἶναι ὑπέρβαση ἐξουσίας ἀνήκουστη κατωτέρων ὀργάνων; Ἀλλά πῶς μπορεῖ νά ἐπωμίζεται τό βάρος, τήν πρωτοβουλία τοῦ σωφρονισμοῦ, τοῦ διαφωτισμοῦ τῶν συνειδήσεων, τῆς ἐπαναγωγῆς στήν ἰδεολογική εὐθεία, τό ἄλφα ἤ τό βῆτα ἀνεύθυνο ὄργανο; Μπορεῖ αὐτό νά κάνει αἰσθητή, μέ τέτοια μέσα καί κριτήρια, τήν ὑπεροχή ἑνός ἰδεολογικοῦ κόσμου ἀπέναντι σ' ἕναν ἄλλο ἰδεολογικό κόσμο; Καί ὑπάρχουν ἐπίσης, διαβάζουμε, κρατούμενοι μέ κατεστραμμένη ἐντελῶς ὑγεία, γέροι, ἀνάπηροι. Ὄχι· ἄς βάλουμε γρήγορα τέρμα στήν ἀπαρίθμηση. Εἶναι, γιά μᾶς τούς τρίτους, πολύ θλιβερή.

Προβάλλουν ὅμως ἐδῶ κάποια ἄλλα, ἐσωτερικά ἐρωτήματα: Πόσοι ἐγκληματίες πολέμου, πόσοι καταδικασμένοι γιά ἐθνική ἀναξιότητα στόν καιρό τῆς κατοχῆς, πόσοι συνεργάτες τοῦ τότε ἐχθροῦ βρίσκονται στίς φυλακές; Ἄν κρίνουμε ἀπό τήν κοινωνική μας πραγματικότητα, ἀπό τόν ὠμό ρεαλισμό της, θά πρέπει νά ὑποθέσουμε πώς εἶναι πολύ λίγοι. Βλέπουμε ν' ἀναγράφεται ἡ πληροφορία: «Κανένας!» Ὄχι, δέν θέλουμε νά τό πιστέψουμε. Θά πεῖ ἴσως ἐδῶ ὁ ἀντίλογος πώς ἐκείνη ἡ πάλη ἔληξε ἐνῶ αὐτή - ἐδῶ ὄχι. Ναί, ἀλλά στόν ἀντίλογο ὑπάρχει κι' ἀντίλογος: Οἱ συνεργάτες τοῦ ἐχθροῦ δέν εἶχαν καμμιά ἰδεολογία. Εἶχαν ταπεινή ἰδιοτέλεια, εἶχαν δειλία, καιροσκοπισμό, κλίση στήν προδοσία. Δέχομαι — καί τό ξαναεἶπα—πώς ἡ ἰδεολογία τῶν τώρα κρατουμένων ἐξυπηρετήθηκε μέ μέσα ἀντιδημοκρατικά κι' ἀντεθνικά, γιατί ζήτησε νά ἐπιβάλει τή θέληση μιᾶς ὀργανωμένης μειοψηφίας στήν πλειοψηφία, καί γιατί ἐξέθεσε σέ κίνδυνο τήν ἐθνική μας ἀσφάλεια. Ἀλλά δέν τήν ἐξέθεσε λιγότερο, δέν παρεβίασε τή θέληση τοῦ ἔθνους λιγότερο, ἡ ἀκολασία τῶν μαύρων ἐξωμοτῶν, τό ὄργιο τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς κατοχῆς στήν ὥρα τῆς μεγάλης δοκιμασίας.

Οἱ πρακτικές σκοπιμότητες ἔχουν κάποτε τόν ἀποχρῶντα λόγο τους, ἀλλά δέν δικαιώνονται παρά μόνο ὅταν δέν χρησιμοποιοῦν δύο μέτρα καί σταθμά. Μήν ὀχυρωνόμαστε πίσω ἀπό λέξεις. Ἡ Δημοκρατία, ὅπως ἐμεῖς τήν πιστεύουμε, δίνει ἀδιάκοπα ἐξετάσεις. Δέν ἀρκεῖ νά προβάλλει ἀρχές, ἰδανικά· πρέπει καί νά τά ἐφαρμόζει. Ἡ Δημοκρατία, ὅπως ἐμεῖς τήν πιστεύουμε, ὑπερέχει ἀπό τήν ἄλλη, τήν ἀντίπαλη, τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κόσμου, κατά τό ὅτι δέν στηρίζεται στήν καταπίεση, δέν ἔχει στρατόπεδα συγκεντρώσεως, δέν πειθαναγκάζει ἀλλά πείθει. «Καί πῶς; Μένοντας ὅπλη;»—θά ρωτήσει πολύ φυσικά ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐξουσίας. Ὄχι, ἀλλά οὔτε καί μεταχειριζόμενη μέσα τεχνητά κι' ἀπάνθρωπα. Ἕνας τρόπος ὑπάρχει νά καταπολεμηθεῖ ὁ κομμουνισμός: νά ἀρθοῦν οἱ λόγοι πού τόν στηρίζουν. Δέν θά πάψει τότε βέβαια νά ὑπάρχει σάν σπέρμα γιατί ἔχει γίνει μέσο ξένων ἰμπεριαλιστικῶν ἐπιδιώξεων, αὐτό τό ξέρουμε ὅλοι μας· ἀλλά θά πάψει νά βρίσκει ἔδαφος γιά ν' ἀναπτύσσεται. Θά πάψει νά εἶναι ἰδεολογία, θά ἐξαναγκαστεῖ νά εἶναι προδοσία. Συνειδητοί προδότες γεννιόνται σέ περιορισμένον ἀριθμό. Γιά νά τεθεῖ ὅμως στόν κομμουνισμό αὐτό τό δίλημμα χρειάζονται γενναῖες, ριζοσπαστικές ἀποφάσεις. Χρειάζεται ἀναθεώρηση τῶν ἠθικῶν καί ὑλικῶν βάθρων πού θεμελιώνουν τή σημερινή μας πραγματικότητα. Χρειάζεται, ἁπλούστατα, εὐθυγράμμιση μέ τήν ἀξίωση τῆς Ἱστορίας. Δηλαδή ἀποχαιρετισμός στήν οἰκονομική καταπίεση καί στήν ὑποκρισία, στά στρατηγήματα τῆς κουτοπονηρίας, στίς παρελκυστικές μεθόδους ἑνός φυγόδικου, βυθισμένου στήν ἁμαρτία παρελθοντισμοῦ.

Ἡ Δημογρατία δέν εἶναι μονάχα σύστημα διακυβερνήσεως. Εἶναι ἀρετή.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS · MDCCCLXXXI ·

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 5 Δεκεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Τό μαῦρο καί τό κόκκινο

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

3-104

Σ' ΕΝΑ ΓΑΛΛΙΚΟ περιοδικό βρίσκω μιά κριτική γιά κάποια κινηματογραφική ταινία παρμένην άπό γνωστό θεατρικό ἔργο τοῦ Τεννεσῆ Οὐΐλλιαμς, κριτική πού κατασπαράζει κυριολεκτικά τήν ταινία καί τό συγγραφέα. Βέβαια οἱ συγγραφεῖς, ὅταν τουλάχιστον ἔχουν τή διεθνῆ φήμη τοῦ Τεννεσῆ Οὐΐλλιαμς, δέν κατασπαράζονται τόσο εὔκολα, παρά μόνο μεταφορικῶς. Δέν κατασπαράζονται κι' ὅταν ἀκόμα δέν ἔχουν τέτοια φήμη· σώνει νά ἔχουν τάλαντο.

Ἀλλά τό θέμα ἐδῶ δέν εἶναι τό πῶς κατασπαράζονται ἤ ὄχι οἱ συγγραφεῖς. Οὔτε θά ἐξετάσουμε ἄν ὁ Τεννεσῆ Οὐΐλλιαμς ἀξίζει μιά τέτοια μεταχείριση. Τό θέμα μας εἶναι πιό εἰδικό καί πιό γενικό: Ἡ ἐπιτυχία τοῦ συγγραφέα τοῦ «Γυάλινου κόσμου» δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση· τά ἔργα του, ἐξ ἄλλου, παρουσιάζουν πολλά ἀπό τά χαρακτηριστικά πού ἐπισημαίνει ὁ Γάλλος κριτικός: Ἰδιαίτερα τή γεύση τοῦ «χαλασμένου»—ὅπως λέμε χαλασμένο ἕνα αὐγό, ἕνα ψάρι, ὅταν βρίσκονται ἕνα σκαλοπάτι πρίν ἀπό τήν ἀποσύνθεση. Γιατί, λοιπόν, ἔργα τέτοιου τύπου ἀρέσουν στούς νέους; Πραγματικά, σ' αὐτούς κατά κύριο λόγο μοιάζει νά βασίζεται ἡ ἐπιτυχία τοῦ Τεννεσῆ Οὐΐλλιαμς. Καί ὄχι μόνο τοῦ Οὐΐλλιαμς: πολλῶν κινηματογραφικῶν δημιουργῶν ἤ θεατρικῶν συγγραφέων, πού πραγματεύονται τό θέμα ἀποσύνθεση, πού τό ὑποβάλλουν μέ τό ἐν γένει κλίμα τους, ἀκόμα καί μέ τήν τεχνική τους, καί πού σέ ἀναγκάζουν νά μυρίσεις τή γλυκερή του ἀπόπνοια. Ὑπάρχει γύρω μας ἕνας κόσμος πού ἡδονίζεται βλέποντας τό ἠθικό ναυάγιο καί τή διαστροφή. Ἄν τό μεγαλύτερο ποσοστό αὐτοῦ τοῦ κόσμου τό ἀποτελοῦν οἱ νέοι, τί συμβαίνει; Μήπως ὑπάρχει κάποια ὀργανική βλάβη στίς νέες γενιές;

Μακρυά μας κάθε ἠθοπλαστική διάθεση, κάθε διδακτισμός, κάθε πρόθεση γιά ἐποικοδομητικά συμπεράσματα. Μέ δεκάρικους δέν ἀνιχνεύεται ἡ ἀλήθεια. Γιά νά γοητεύει ὁ Τεννεσῆ Οὐΐλλιαμς καί οἱ συνοδοιπόροι του, θά πεῖ πώς κάτι τό κοινό ἔχουν μεταξύ τους, κάτι πού βρίσκει ἀνταπόκριση στούς νέους ἀνθρώπους. Νά τό ποῦμε «δηλητήριο τῆς ἐπο-

3_105

χῆς»; Ἡ κάθε ἐποχή, πραγματικά, ἔχει τό ποτό πού εἶναι τό μυστικό της ἀπόσταγμα καί πού τή ζαλίζει ἡδονικά, γιατί περιέχει κάτι μετουσιωμένο ἀπό τό αἷμα της, ἀπό τήν πνοή της, ἀπό τούς καϋμούς της, ἀκόμα κι' ἀπό τή χολή της. Ὁ Γάλλος κριτικός πού κατακεραυνώνει τόν Τεννεσῆ Οὐίλλιαμς ἀνήκει σ' ἄλλη γενιά, κοντινή στοῦ ὑπογραφόμενου. Κρίνει μέ κριτήρια ἀντικειμενικά—καί ἀντικειμενισμό λέμε, στήν Τέχνη, τόν ὑποκειμενισμό πού δέν συμπίπτει μέ τοῦ συγκεκριμένου θέματος. Εἴμαστε ὀργανικά ἀπαθεῖς στό ἄρωμα πού μᾶς προσφέρει ὁ Οὐίλλιαμς γιατί ἀγαπήσαμε ἄλλα ἀρώματα, ἴσως τώρα περασμένα, ξεθυμασμένα. Αὐτό δέν σημαίνει καί πώς δέν πρέπει νά καταβάλουμε τή φιλότιμη προσπάθεια τῆς ἐπικοινωνίας, νά μαντέψουμε δηλαδή ἤ νά διαισθανθοῦμε κάτι ἀπό τήν πνευματική ἡδονή τοῦ συγκαιρινοῦ. Τό κάτω-κάτω, μέ τήν ἐποχή τούτη βαδίζουμε κι' ἐμεῖς, ὁ χρόνος προχωρεῖ μέσα μας ὅπως κι' ἔξω μας, ἄν ἔχουμε κάτι ἀπό τά περασμένα, ἔχουμε καί τό παρόν μέ τήν τρομαχτική του τήν ἐνάργεια. Δίχως περιαυτολογία, μποροῦμε νά ποῦμε πώς ὁ ὥριμης ἡλικίας ἄνθρωπος ἔχει μέσα του δύο πραγματικότητες: μιά πού ὑπῆρξε καί μνημειώθηκε καί μιά πού ὑπάρχει, ἐνῶ ὁ νέος ἔχει μιά πραγματικότητα καί μιά φαντασίωση, τό τώρα καί τό μέλλον. Γι' αὐτό κι' ὁ ὥριμος κρίνει πιό ψύχραιμα: ἐπειδή μπορεῖ νά κάνει συγκρίσεις ἀνάμεσα σέ δυό διώματα, σέ δυό πραγματικότητες. Ὁ νέος πιστεύει τυφλά στό παρόν, δηλαδή σέ κάτι πού δίνει τήν ψευδαίσθηση τοῦ στέρεου, ἐνῶ δέν εἶναι παρά φευγαλέο κι' ἀπατηλό.

Τί γοητεύει σέ συγγραφεῖς σάν τόν Τεννεσῆ Οὐίλλιαμς, σέ κινηματογραφικούς σκηνοθέτες καθώς αὐτοί πού ἐξιστόρησαν τήν περίπτωση τῆς ἐκτροχιασμένης νεολαίας, σέ ὅσους, γενικά, προβάλλουν τήν περιπέτεια ἑνός κόσμου πού παραπαίει καί πού ἐπιδείχνει προκλητικά, μέ κυνισμό, τήν ἀπιστία του; Ἄς προσέξουμε, πρῶτα-πρῶτα, πώς αὐτά ὅλα, αὐτή ἡ στάση ψυχῆς, δέν μᾶς προσφέρεται δίχως ἕναν-κάποιο λυρισμό. Εἶναι λυρισμός ἰδιότυπος, κάποτε πολύ ἔμμεσος, πού ἀναδίνεται διαθλαστικά, συνηρημένος, κι' ἀγαπάει νά ἐκφράζεται μέ ὑπαινιγμούς ὄχι σάν τούς παλαιούς, πού εἶταν διαφανέστατοι καί πρᾶοι, ἀλλά μέ κάτι σάν ὑπεκφυγές, στρατηγήματα τῆς δυστροπίας. Αὐτό δέν ἐμποδίζει τά πρόσωπα νά παραδίνονται συχνά σέ ρεμβασμούς φλύαρους, παρεκβάσεις ἀσυνάρτητες κι' ὀνειροπόλες, θρεμμένες κάποτε μέ μέσα τεχνητά—οἰνόπνευμα, παράκρουση — πού μοιάζουν νά ἐξιλεώνονται στή μοντέρνα συνείδηση μόνο καί μόνο γιατί ἐναλλάσσονται μέ σκηνές, λόγια, ξεσπάσματα πολύ ὠμά. Οἱ νέοι, λοιπόν, ἀγαπᾶνε τό λυρισμό. Μιλήσαμε κι' ἄλλοτε γιά τήν παράδοξη σεμνοτυφία αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Θά τολμοῦσα νά πῶ ὅτι πρόκειται γιά ἕναν πουριτανισμό τῆς κραιπάλης, ἕναν ἀσκητισμό τῆς ἀκολασίας. Πῶς γίνεται αὐτό; Μέ τόν ἀκρωτηριασμό τοῦ συναισθήματος. Οἱ «ἥρωες» πού λέμε, μεθᾶνε ἀπό οἶστρο ἐωσφορικό: ἀγωνίζονται νά σκοτώσουν τήν ψυχή τους. Μοιάζουν νά μᾶς λένε: «Αὐτή εἶναι ἡ μεγάλη πληγή. Ἡ μόνιμη κι' ἀθεράπευτη ἀδυναμία. Ὁ μέσα προδότης. Ἐκτελέστε τον!». Πῶς νά τόν ἐκτελέσουμε; Μέ τό ξεπέταγμα τῆς σάρκας, μέ τή φανατική ἀπογύμνωσή της ἀπό κάθε αἴγλη, θέλγητρο, ψευδαίσθηση. Ὁ Ρωμαντισμός βασίστηκε στήν ἀπόσταση. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα ρεῦμα ἀντίθετο: τό ἐξανθλητικό, ἀπεγνωσμένο, ἀνθρωποφαγικό σῶμα πρός σῶμα. Τό δρᾶμα του κρύβεται στό ὅτι ἀγωνίζεται γιά μιάν ἐπικοινωνία ἀνεπίτευκτη. Κατατρύχεται ἀπό μιάν ἐφιαλτική μονα-

3-106

ξιά. Ὁ Ρωμαντισμός, μέ τήν ἀπόσταση, ἔβρισκε μιά λύση στό πρόβλημα τῆς ἐπικοινωνίας: Τή μετέθετε στό χῶρο τῆς πλάνης, τοῦ ἰδανικοῦ, καί τήν πίστευε, ἔτσι, ἐφικτή. Ὁ νεομηδενισμός—ἄς τοῦ δώσουμε τόν πρόχειρο τοῦτο ὅρο γιά νά τόν σχηματοποιήσουμε, συμβατικά ἔστω—δέν πιστεύει πιά στή δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας. Ὅμως ἀγωνίζεται. Γιατί; Δέν ὑπάρχει τάχα ἐδῶ κάποια ἀντίφαση;

Ὑπάρχει καί δέν ὑπάρχει. Εἶναι ἀντιφατικό βέβαια ν' ἀγωνίζεσαι ὅταν δέν πιστεύεις στό ἀντικείμενο τοῦ ἀγῶνα. Μέσα σου ὡστόσο φωλιάζει ἕνα ἔνστικτο ἀγωνιστικό, κάτι πού ἀπαιτεῖ, τυφλά, πού σπρώχνει, πού προστάζει. Ἡ ἀνήμερη ἐγκεφαλική διαύγεια τοῦ μηδενιστή δέν φτάνει στό σημεῖο νά τοῦ παραλύσει αὐτό τό ἔνστικτο, δέν μοιάζει τουλάχιστον νά ἔχει τή σχετική δυνατότητα. Καμμιά διαφυγή πρός τήν παραίτηση τοῦ ἡσυχασμοῦ, τήν αὐτοεκμηδένιση τοῦ βουδισμοῦ. Ὁ μηδενισμός ἀνήκει στό δυτικό κόσμο καί ὁ δυτικός κόσμος εἶναι κόσμος πάλης. Τό σύμβολό του εἶναι ἕνα σύμπλεγμα ἀπό σύρραξη ἐρωτική ἤ ἐχθρική, ὄχι μιά ἀκύμαντη ἐπιφάνεια, μιά εὐθεῖα γραμμή. Ὁ νεομηδενισμός αὐτός, ἔπειτα, ἀγωνίζεται ἀπό πεῖσμα. Ὄχι γιατί πιστεύει. Ἀκριβῶς γιατί δέν πιστεύει. Τόν συνεπαίρνει ἕνας οἶστρος καταστροφῆς, καί πίσω ἀπό τόν ἡροστρατισμό του κρύβεται—ἄς ποῦμε τή λέξη—ἡ Ἀνταρσία. Ἡ βουδική ἀδράνεια εἶταν συμμόρφωση κι' ἐγκαρτέρηση, φυγομαχία· ὁ νεομηδενιστικός οἶστρος εἶναι βλάσφημος. Ἀντιδικεῖ μέ τή Φύση, μέ τήν τάξη πραγμάτων τοῦ κόσμου τούτου. Στό βάθος τῆς ἀπιστίας του ὑπάρχει μιά περίεργη πίστη: Πώς μιά μόνο εὐχέρεια τοῦ εἶναι δοσμένη: νά κάνει τήν ἔχθρα του πράξη. Αὐτό κανένας δέν μπορεῖ νά τοῦ τό ἀφαιρέσει. Ἡ ἐγκαρτέρηση ἀποκρούει τή μόνη δυνατότητα, τήν πράξη. Ὁ μηδενιστικός οἶστρος τήν ὑψώνει σ' ἀνώτερη, μοναδική πραγματικότητα. Μέσ' ἀπό τή φυγή καί τή ματαιότητα τῶν πάντων, τό περιγέλασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά εἴδωλα, ἕνα μόνο παραμένει σά φθόγγος σταθερός, σάν ἀληθινή πρωτοβουλία πού δέν χαρίστηκε στό καθεστώς τῆς μεγάλης πλάνης: ἡ χειρονομία τοῦ χαλαστή.

Ἐξήγησα πώς δέν γίνομαι ἀπολογητής. Ἑρμηνευτής τό πολύ-πολύ. Γι' αὐτό καί δέν περιορίστηκα στό ἀρχικό μας ἐνδόσιμο, τά ἔργα ἑνός συγγραφέα. Πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε αὐτό τό ρεῦμα ψυχῆς ὥς τίς ἔσχατες συνέπειές του γιά νά βροῦμε τήν κοίτη του, τίς ἐσωτερικές του ἐπικοινωνίες. Ἀπροσδόκητα, μᾶς φέρνει σέ συνάφεια μέ πνεύματα τόσο ἀλλότρια ὅπως τοῦ Ἀλμπέρ Καμύ λόγου χάρη. Καί τότε, ἴσως, ἀναγνωρίζουμε τό γενεσιουργό του λόγο. Εἶναι μιά ἀπόγνωση μέ ἀφορμή ἱστορική ἀλλά μ' αἰτία μεταφυσική. Ξεφανερώθηκε ὕστερα ἀπό τόν τελευταῖο πόλεμο γιά λόγους ψυχολογικούς πού ὅλοι τούς ξέρουμε καί πού εἶναι περιττό νά τούς ἀπαριθμήσουμε τώρα. Ὅποιος ὅμως, παρασυρμένος ἀπό μιάν εὔκολη κοινωνιολογία, τούς ἀποδώσει χαρακτήρα μονάχα συμπτωματικό, θά ξεγελάσει τόν ἑαυτό του καί θ' ἀντιπεράσει τό θέμα. Ἡ διάσταση εἶναι βαθύτερη, κι' αἰνιγματική. Παίρνει σήμερα τούτη τή συγκεκριμένη μορφή—αὐτό εἶναι τό μόνο πού ὀφείλεται στούς ἱστορικούς λόγους. Στήν οὐσία, καραδοκεῖ ἀπό τούς πρώτους, μακρυνούς αἰῶνες ὅπου ἀφυπνίστηκε σαστισμένη ἡ συνείδηση. Πότε ἰσορροπεῖ ἐξωτερικά, συνθηκολογεῖ, πότε ξεγελιέται μέ μύθους, πότε ἀνταριάζεται. Ἡ ἐποχή μας τῆς στέρησε τούς μύθους, τά δεδομένα τῆς στοιχειωδέστερης ἰσορροπίας. Τίποτα τό παράδοξο ἄν ξεσπάζει ἔτσι, φρενιασμένη, ἐπιθετική, νευρωτική. Στό κατώφλι τοῦ κόσμου μας, ἀληθινός μας πρόγονος ὁ Ἅμλετ, δέν ἔκανε τίποτα διαφορετικό μέ τή σπαραγμένη του εὐαισθησία καί μέ τόν αὐτοβασανιστικό του κυνισμό.

Ὅπου ὁ σύγχρονος, ἀντιρωμαντικός μηδενισμός, φανερώνεται ἀπροσδόκητος ἀπόηχος τοῦ μεγάλου Ρωμαντισμοῦ, τοῦ αἰώνιου. Τοῦ μόνου ἀληθινοῦ ἐπαναστάτη πού γνώρισε ποτέ ἡ Γῆ.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΓΦΙΛΑΣΦΙΛΟΥΙΩΝ
ΑΡΘΕΝΟΥ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 12 Δεκεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Οἱ ἰδέες καί οἱ φορεῖς τους

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΑΠΟ κάποια εἰδική ἀφορμή, ἔτυχε νά γράψουμε ἐδῶ τίς προάλλες πώς ὁ ὅρος Δημοκρατία ἔχει γίνει ὑπερβολικά, ἐπικίνδυνα κοινόχρηστος, τόσο πού νά χωράνε μέσα του οἱ πιό εἰλικρινεῖς καί οἱ πιό θολές προθέσεις, τό ὑψηλότερο καί τό χαμηλότερο, ἡ καλή πίστη καί ἡ ὑποκρισία. Καθώς ἀποσώνω τώρα τό πολύ ἁρμόδιο κείμενο πού ἔχει γράψει σάν εἶδος λόγου παραινετικοῦ πρός τούς νέους ὁ κ. Ἠλίας Τσιριμῶκος, καί πού κυκλοφόρησε σέ βιβλίο, μέ θέμα τή Δημοκρατία τίς «ἀρρώστιες της καί τίς ἐλπίδες της», ὁ νοῦς μου πάει σ' ἕνα φαινόμενο ξένο βέβαια σέ κάθε θεωρητική διερεύνηση, πού τό ἐπιβάλλει ὅμως στήν προσοχή μας μέ τήν ἔμμεση ἀλλά κατηγορηματική της ἐνάργεια ἡ ζωή.

Ἡ Δημοκρατία σάν ἰδεολογία πού ἐκφράζει μιάν ἱστορική ἐπιταγή ἀκολουθεῖ στόν αἰώνα μας τούς δρόμους πού ἀνιχνεύει κι' ἀναλύει μ' ἐνήμερη παραστατικότητα ὁ κ. Τσιριμῶκος. Ἀξίζει ὅμως νά παρατηρήσουμε πώς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό μεγάλο αὐτό, ἀπρόσωπο κι' ἀρκετά περιπετειῶδες ρεῦμα, ὑπάρχουν σάν πραγματικότητες καί τά συγκεκριμένα ἄτομα, οἱ ἀνθρώπινοι τύποι πού καλοῦνται ἀπό τήν Ἱστορία νά δώσουν ἔκφραση στή δημοκρατική ἰδέα, νά τήν ἐνσαρκώσουν καί νά τήν κατευθύνουν. Ἂν ἐπιχειρήσουμε ἕνα μικρό σχεδίασμα δημοκρατικῆς ἀνθρωπολογίας, θά ἰδοῦμε τοῦτο τό περίεργο: Πώς ὄχι μόνον ὑπάρχουν ἀνθρώπινοι τύποι φύσει δημοκρατικοί καί ἄλλοι φύσει ἀπολυταρχικοί, ἀλλά καί πώς συμβαίνει νά συναντᾶμε δημοκρατικούς καλόπιστους πού ἔχουν ὅμως ἀπολυταρχική ἰδιοσυγκοασία. Ἀντίφαση; Μπορεῖ, ἀλλά ἀνεπίγνωστη. Θυμᾶμαι νά ἔχω γνωρίσει ἕνα σοσιαλιστή εἰλικρινέστατο (δέν εἶταν ἄλλωστε ὁ μόνος) πού δέν θά δίσταζε νά ἐπιβάλλει στούς ἄλλους τίς ἰδέες του μέ σφυριές στό κεφάλι. Καί ἀπό ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ἀρχίζουν τά πράγματα νά μπερδεύονται, τό ἔδαφος νά γίνεται ὀλισθηρό. Ὡς ποιό σημεῖο ἔχουμε τό δικαίωμα νά βασιζόμαστε στό ἀ-

λάθητο ὄχι μόνο τῶν ἰδεῶν μας ἀλλά καί τῶν μεθόδων μας;

Στό θεωρητικό ἐπίπεδο εἶναι βέβαια εὔκολο νά ξεχωρίσει κανένας καταστάσεις τόσο διαφορετικές καθώς ἡ ἰδεολογική συνέπεια καί ἡ ἀδιαλλαξία, ἡ πίστη καί τό δόγμα, ἡ ἀφοσίωση καί ὁ φανατισμός. Στό πρακτικό ἐπίπεδο, κι' ὅταν ἀκόμα ἐπισημαίνουμε τίς διαφορές, δέν μποροῦμε πάντοτε ν' ἀποκρούσουμε ἤ ν' ἀποδεχτοῦμε τήν ἀναγκαιότητά τους. Μᾶς λένε συχνά πώς ὁ ἐξτρεμισμός εἶναι ἀπαραίτητος στό στάδιο ὅπου θεμελιώνεται σέ καθεστώς μιά ἰδεολογία. Ποῦ τό ξέρω; Κι' ὡς ποιό ἀκριβῶς σημεῖο; Ὁ Ροβεσπιέρος δικαιώνεται, ὁ Στάλιν δικαιώνεται, τότε λοιπόν ἡ ἠθική συνείδηση ἔχει ἄδικο. Καί μόνο μέσα στό αἷμα εἶναι νοητή ἡ ἀρετή; Προσοχή στίς ἀφαιρέσεις, ἐπιτρέπουν τά πάντα. Περιττό νά πῶ πώς ὁ κ. Τσιριμῶκος δέν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιά τό ἠθικό του κριτήριο. Ἀλλά ἡ πρόθεσή μου ἐδῶ εἶναι νά ξανοιχτῶ σέ χῶρο πέρα ἀπό τοῦ βιβλίου.

Ποῦ βασίζεται ἡ ἰδέα πού ἔχει ἕνας ἄνθρωπος ὅτι κατέχει τήν ἀλήθεια; Σέ μιάν ὑποκειμενική κρίση, κάποτε αὐθαίρετη, κάποτε ὅμως καί θεμελιωμένη σέ δεδομένα μέ ἀξία λίγο - πολύ ἀντικειμενική. Ἡ λεγομένη «ἐξ ἀποκαλύψεως» ἀλήθεια αἴφνης, εἶναι αὐθαίρετη — ὅταν τουλάχιστον τήν ἐκτιμήσει κανένας μέ νοήματα ἄλλα ἀπό τῆς μεταφυσικῆς. Οἱ ἄλλες ἀλήθειες ὅμως συνδυάζουν τόν ὑποκειμενικό συντελεστή μέ τόν ἀντικειμενικό, τό πλάσμα τοῦ λογισμοῦ μέ τήν ἱστορικότητα. Δέν εἶναι καθόλου δύσκολο νά θεμελιώσω τήν ἀλήθεια μου σέ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καί σέ ἱστορικά δεδομένα· ἀλλά καί ἡ προσωπική μου καταβολή δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐδῶ ἀμελητέα. Δέν εἶναι λογικό νά κατηγορηθῶ γιά πλάνη μόνο καί μόνο γιατί μελέτησα, πάσχισα, ἐρεύνησα, φιλοσόφησα, συγκέντρωσα ὑλικό ἀπό σπουδή κι' ἀπό πεῖρα, καί κατέληξα ἔτσι σ' ὁρισμένα συμπεράσματα πού μέ κάνουν νά συναγάγω ἀρχές πού τίς πιστεύω ἔγκυρες γιατί τίς θεωρῶ σωστές. Ἂν μοῦ ἀφαιρέσετε κάτω ἀπό τά πόδια αὐτό τό βάθρο, χάνω, ἁπλούστατα, τήν ἐσωτερική μου ἐπαφή μέ τόν κόσμο, παύω νά μπορῶ νά τόν ἀξιολογῶ. Καί ἕνα ὄν πού δέν ἀξιολογεῖ τόν κόσμο, πού περιορίζεται μόνο νά τόν ὑφίσταται, δέν μετέχει στήν ἀνθρώπινη φύση μέ τή βαθύτερή της ἔννοια. Τή ζωή τή χαίρονται ὅλα τά πλάσματα τοῦ Θεοῦ (τό συνειδητό ἤ τό ἀσύνειδο δέν πολυέχει ἐδῶ σημασία) δέν δοκιμάζει ὅμως νά τήν ἀξιολογήσει παρά μόνον ὁ ἄνθρωπος — ἀπό ὅσο τουλάχιστον ξέρουμε. Μέσα στήν ἀναζήτηση αὐτή ἀξίας στή ζωή, κρύβεται μάλιστα μιά ἀρχή βέβηλης ἀξιώσεως γιά λογοδοσία. Ἀλλά αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία, πού ὁδηγεῖ ἀλλοῦ.

Ἀπό τήν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος στήν ἀλήθεια ὡς τήν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος στή διάδοσή της, ἡ ἀπόσταση δέν εἶναι μόνο μηδαμινή· ἀνήκει καί στήν ἴδια ἠθική ἀλληλουχία. Μιά ἀλήθεια παθητική, ἀδρανής, στερημένη ἀπό τήν ἀξίωση τῆς προβολῆς της στόν ἔξω κόσμο — ἤ ἱκανή ν' αὐτοακρωτηριαστεῖ καί ν' ἀτονήσει ἀπό «ἀρετή» — εἶναι ὁμοίωμα μόνον ἀλήθειας, εἴδωλό της φασματικό, τρεμόσβηστο. Μέσα στό νόημα τῆς ἀλήθειας περιλαμβάνεται καί τό χρέος μου νά τή διαδώσω, νά φωτίσω μ' αὐτήν καί ἄλλους, νά τούς κάνω κοινωνούς τοῦ προνομίου πού μοῦ παρέχει ἡ γνώση της. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὅλα εἶναι ζητήματα χειρισμοῦ, δηλαδή ἰδιοσυγκρασίας καί ἀγωγῆς—μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς ἀγωγῆς. Ὅταν ἕνας συνάνθρωπός σας πνίγεται, δέν περιμένετε νά σᾶς παρακαλέσει γιά νά τόν σώσετε. Πετᾶτε τά ροῦχα σας καί πηδᾶτε στό νερό. Τό ἴδιο ἀκριβῶς κάνετε κι' ὅταν ξέρετε πώς θέλει ν' αὐτοκτονήσει: Τόν σώζετε διά τῆς βίας, παρά τή θέλησή του. Στήν περίπτωση τούτη ὑποτίθεται πώς εἴσαστε θεματοφύλακας μιᾶς ἐντολῆς ἐπικρατέστερης ἀπό τά ἐλατήριά του, καθαυτό ἀξιωματικῆς.

❁

Ἀξίζει νά προσέξουμε πώς ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐφαρμογῆς—ὄχι πιά ἡ ἁπλή διάδοση—τῶν ἰδεῶν μου, ὅταν πιστεύω σ' αὐτές μέ δύναμη κι' ἀφοσίωση, ἔχει τόν ἴδιο χαρακτήρα μέ τή σωτηρία τοῦ πνιγμένου. Γι' αὐτό καί γίνεται συχνά παρά τή θέληση τῶν τρίτων. Αὐτό φυσικά δέν σημαίνει πώς ὅλες οἱ ἰδέες, ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση, μποροῦν νά ὑπόκεινται στίς ἴδιες δεσμεύσεις. Μερικές, μοιάζουν ἐξ ὁρισμοῦ ἀπαλλαγμένες ἀπό τήν ὑποχρέωση νά ὑποβληθοῦν στήν κρίση τοῦ συνόλου. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειες καί, σ' ἄλλο ἐπίπεδο, οἱ ἀπολυταρχικές. Ἄλλες ὅμως, ὅπως ἡ δημοκρατική ἰδεολογία, ὁρίζονται ἀπό τήν αὐτονόητη συγκατάθεση τῆς κοινότητος, γιατί αὐτήν ἀκριβῶς ἔχουν ἀποστολή νά ἐξάρουν. Λογικά λοιπόν θά ἔπρεπε οἱ φορεῖς τῶν ἀπολυταρχικῶν ἰδεῶν νά ἔχουν ἀπολυταρχική ἰδιοσυγκρασία καί οἱ φορεῖς τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν δημοκρατική. Στήν πράξη δέν συμβαίνει πάντοτε ἔτσι. Ἀπό λόγους σταθμητούς ἤ ἀστάθμητους, ἄνθρωποι πού θά ἔπρεπε νά ἔχουν ἀπολυταρχικές ἰδέες ἐμφανίζονται δημοκρατικοί. Ὁ Ροβεσπιέρρος δέν εἶχε τίποτα τό δημοκρατικό στά γοῦστα του, ὅμως ἡ στιγμή τῆς Ἐπαναστάσεως γιά τή Δημοκρατία τοῦ γίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἐκδηλωθεῖ. Ὑπηρετεῖ ὁ Ροβεσπιέρρος τή στιγμή ἀλλά γίνεται ὁ ἀπολυταρχικός τῆς Δημοκρατίας.

Περιττό νά προστεθεῖ πώς οἱ ἀσυνεπεῖς δημοκράτες εἶναι οἱ πρακτικά ἰσχυρότεροι. Παραμερίζουν τούς ἄλλους, τούς συνεπεῖς, τούς παίρνουν τήν πρωτοβουλία καί, σέ καιρούς ἀνώμαλους, τούς «ἐκκαθαρίζουν». Βλέπουμε τότε τή Δημοκρατία νά ξεστρατίζει τό κατόπι τους, νά κυλιέται στά ματοβαμμένα ρεῖθρα, νά διαστρέφεται σ' ἕνα θερμιδοριανό καθεστώς,—πού ἐκτοέφει, ἁπλούστατα, μράν ὑποτροπή ὑποκριτική ἤ ἀσύστολη τῆς ἀπολυταρχίας. Γιατί ἡ ἀπολυταρχία δέν ὁρίζεται ἀπό τό ἐνόνοματι τίνος ἀσκεῖται ἡ ἐξουσία, ἀλλά ἀπό τό πῶς ἀσκεῖται. Ἕνα καθεστώς μπορεῖ κάλλιστα νά ξεχάσει «καθ' ὁδόν» τήν πατρότητά του, ἤ νά τήν ἀποκηρύξει, νά γίνει ἕνας νόθος ἐνισχυμένος ἀπό ἕναν ἐξωμότη.

Τό συμπέρασμα εἶναι ἐκεῖνο πού ἐλέγαμε καί τήν προηγούμενη φορά, μονάχα τώρα κάπως διαφορετικά διατυπωμένο: Πώς δέν ἀρκεῖ ἡ δημοκρατική ἰδεολογία, χρειάζονται καί τά δημοκρατικά πειστήρια, πού δέν μπορεῖ νά τά ἐξασφαλίσει παρά μόνον ἡ δημοκρατική ἀρετή. Σ' ἀντίθεση μέ τά ἀπολυταρχικά καθεστῶτα, ἡ συνεπής Δημοκρατία προϋποθέτει στάδιο πολιτισμοῦ ἐξελιγμένου, ὑψηλότερο μορφωτικό ἐπίπεδο γιά τό σύνολο, οἰκονομικό καθεστώς ἐχθρικό στήν ἐκμετάλλευση, μιάν εἰδική τέλος πολιτική ἀγωγή. Ἡ ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τοῦ διπλανοῦ μας δέν εἶναι ἔμφυτη στόν ἄνθρωπο. Εἶναι κατάκτηση δύσκολη καί ὀδυνηρή, βασισμένη σέ μιάν αὐτοπειθαρχία πού ἀντιμάχεται πανάρχαια ἔνστικτα. Καιροί πού ἔχουν ὑποστεῖ δοκιμασίες ψυχοφθόρες, κατεργασίες ἠθικά στρεβλωτικές, καθώς οἱ δικοί μας καιροί, δέν εἶναι καί πολύ πρόσφοροι στήν ἐνσάρκωση τῆς δημοκρατικῆς Ἰδέας μέ τήν ἀναγκαία καθαρότητά της. Μή μᾶς ξεγελᾶνε τά διάφορα δημοκρατικοφανῆ ξεσπάσματα, πού ὑπηρετοῦν στό βάθος ἀλλότριους σκοπούς. Ἡ Ἱστορία μᾶς δείχνει πῶς βαδίζει, πορεύεται ἡ δημοκρατική ἰδέα, δέν μᾶς βεβαιώνει καί γιά τήν καλή πίστη τῶν ἑκάστοτε ἀποστόλων της. Μπορεῖ νά μᾶς στήνονται ἐδῶ κι ἐκεῖ παγίδες μεταμφιεσμένες σ' ἀναγκαιότητες. Τίς συνηθίζει κάτι τέτοιες ἐφέδρες ὁ ἱστορισμός. Μονάχα τό ἐπίμονο κι ἄγρυπνο Πνεῦμα μπορεῖ νά μᾶς εἰδοποιεῖ γιά τίς παραφθορές, πού δέν παύουν νά εἶναι ὀλέθριες κι' ὅταν ἀκόμα τυχαίνει νά ἔχουν καθαρά τά χέρια.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τετάρτη 19 Δεκεμβρίου 1962

ΟΙ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Τό πρόβλημα τῆς Δημοκρατίας

3-109

ΤΟΥ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΘΑ ΜΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΙ κι' ἄλλη μιά φορά, σήμερα, τό θέμα Δημοκρατία, μέ τήν ἀφορμή πού μᾶς ἔδωσε τό πρόσφατο μελέτημα τοῦ κ. Ἠλία Τσιριμώκου. Εἶναι αὐτονόητο πώς ὄχι μόνο κριτική δέν κάνουμε, ἀλλά οὔτε σχολιασμό κάν τοῦ βιβλίου. Ἡ στήλη αὐτή δέν εἶναι στήλη κριτικῆς, ἔστω κι' ἔμμεσης: τό ἔχουμε σ' ὅλες τίς εὐκαιρίες ἐξηγήσει. Ἀφορμές μονάχα παίρνει ἀπό κείμενα, πρόσωπα ἤ γεγονότα, καί ξανοίγεται σέ δικούς της διαλογισμούς. Τό βιβλίο τοῦ κ. Τσιριμώκου—«Λόγος πρός τούς νέους, γιά τή Δημοκρατία, τίς ἀρρώστιες καί τίς ἐλπίδες της» ἐπιγράφεται—παρακολουθεῖ μέ πολλή ἁρμοδιότητα τήν πορεία τῆς δημοκρατικῆς ἰδέας μέσα στήν ἐποχή μας ἰδιαίτερα. δηλαδή στά μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Εἶναι, πραγματικά, μιά κρίσιμη περίοδος, πού ἔβαλε πολλά πράγματα σέ δοκιμασία. Ἡ ἴδια αὐτή δοκιμασία, χωρίς πιά τήν ἱστορική ἀλληλουχία της, ὑπαγορεύει καί ὅσα ἀκολουθοῦν.

Τά θέματα εἶναι δύο: α) Τί ἐστί Δημοκρατία, πῶς ὁρίζεται καί πῶς γίνεται καθεστώς. β) Ἀνθρώπινο περιεχόμενο καί δυνατότητες τῆς δημοκρατικῆς ἰδέας. Μ' ὅλο πού τά δύο τοῦτα θέματα μοιάζουν ἀλληλένδετα, στήν οὐσία διαφέρουν μεταξύ τους. Πολλοί νομίζουν ὅτι ἡ ὑπόθεση Δημοκρατία λήγει μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Πλάνη. Ἐξηγήσαμε (ἀκριβέστερα: δοκιμάσαμε νά ἐξηγήσουμε, ξεκινώντας ἀπό ἕνα ἁπλό παράδειγμα) πῶς συμβαίνει καμμιά φορά δημοκρατική ἰδέα καί δημοκρατικό περιεχόμενο νά μή συμπίπτουν. Θά προχωρήσουμε τώρα περισσότερο. Εἴχαμε θυμίσει, μ' ἄλλη ἀφορμή, πώς ἡ Δημοκρατία δέν ἀρκεῖ νά ὑπάρχει: πρέπει καί νά λειτουργεῖ. Ὡστόσο ἕνα ἄλλο ἐρώτημα ἀνακύπτει ἐδῶ, πολύ πιό τολμηρό, καίριο: Εἶναι ἐφικτή ἡ Δημοκρατία; Κάθε τίμιος ἄνθρωπος πρέπει νά τό θέσει στήν ἐποχή μας καί νά τοῦ δώσει ἔτσι ἤ ἀλλιῶς μιάν ἀπάντηση. Μπορεῖ νά εἶναι κατάλληλη μόνο γιά τόν ἑαυτό του ἤ καί θεμελιωμένη σέ μελέτη τοῦ θέματος πιό ὑπεύθυνη. Ἀδιά-

3_110

φορο. Ἂν ἐπαναπαυτεῖ κανένας στά ὑπάρχοντα σχήματα, τότε θά πεῖ πώς δέν ἔχει συλλάβει τό βαθύτερο αἴτημα τῆς Ἰδέας.

Ἡ Δημοκρατία, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ἡ ἐνήμερη, συγχρονισμένη ἠθική συνείδηση, δέν ἔχει ἀκόμα πραγματοποιηθεῖ μέσα στόν ἱστορικό χῶρο. Γιά νά πεισθοῦμε, δέν ἔχουμε παρά νά ρίξουμε πίσω καί γύρω μας μιά ματιά. Τί Δημοκρατίες γνωρίσαμε ὡς τώρα; Δημοκρατία ὀχλοκρατική κι' ἀκαταστάλαχτη τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, πού ξεστράτισε μοιραῖα, ἀναγκαστικά, στήν ὀλιγαρχική Τρομοκρατία. Δημοκρατία ἀστική πού ἀκολούθησε τή γαλλική Παλινόρθωση, δηλαδή Δημοκρατία μιᾶς τάξεως ἡγετικῆς. Οἱ ἀστοί κατέλυσαν τά προνόμια τῶν ἀριστοκρατῶν γιά νά τά σφετεριστοῦν, ~~γιά νά~~ Τήν ἀστική δημοκρατία τήν ἀκολουθεῖ—φυσιολογική ἐξέλιξή της—ἡ κεφαλαιοκρατική. Τώρα ἡ τάξη τῶν προνομιούχων στενεύει ἀκόμα περισσότερο· μέ τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ἐκβάλλονται ἀπό τό νυμφώνα κατηγορίες ὁλόκληρες πολιτῶν πού πρίν ἀπελάμβαναν ἕνα σημαντικό μέρος ἀπό τ' ἀγαθά τῆς ταξικῆς δημοκρατίας. Ἔχουμε πιά τίς περιώνυμες «οἰκονομικές ὀλιγαρχίες», σκοτεινές μεγαλειότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου, ἀφέντρες τῶν πολέμων καί τῆς εἰρήνης. Γιά νά τίς ἀντιμετωπίσουν, ὀρθώνονται ἀπό τήν ἄλλη ὄχθη δημοκρατίες ἀντικεφαλαιοκρατικές, πού ὅμως δέν βρίσκουν ἄλλον τρόπο γιά νά ἐδραιωθοῦν ἀπό τό νά γίνουν δικτατορίες, δηλαδή ἀπολυταρχικά καθεστῶτα. Πῶς συμβιβάζεται ἡ Δημοκρατία μέ τήν ἀπολυταρχία, αὐτό εἶναι καί παραμένει μυστήριο. Κανένας ἄνθρωπος ἀναθρεμμένος μέ τίς ἀνθρωπιστικές ἀρχές μας δέν ἀμφιβάλλει—ἂν δέν ἔχει λόγους προσωπικούς νά πολιτεύεται διαφορετικά—πώς οἱ δημοκρατίες τοῦ τύπου αὐτοῦ δέν εἶναι δημοκρατίες, κι' ἂς ἔχουν ἀντικεφαλαιοκρατική σύσταση. Ἡ μετάθεση, πρῶτα - πρῶτα, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς νοοτροπίας στό κράτος, τό ἔχει προικίσει μέ τήν ἴδια σκληρότητα πού εἶχε παλαιότερα ὁ ἰδιώτης ἐργοδότης ἀπέναντι στόν ἀπροστάτευτο, δίχως ἐργατική νομοθεσία, ἐργαζόμενο. Ὁ διοικητικός συγκεντρωτισμός ἔπειτα, ἡ ἐπιβολή μιᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας σέ σύνολα μακρυνά, πολυάνθρωπα, ἡ ἀνάγκη νά τά πειθαρχεῖ καί νά τά κατευθύνει, τό προνόμιο νά ἑρμηνεύει καί νά ὀρθοτομεῖ τόν λόγον τῆς ἀληθείας, ὅλ' αὐτά μαζί, ὁδήγησαν σέ μιάν ἀκαμψία τόσο ἀναγκαία ἴσως ὅσο καί οὐσιαστικά ἀπάνθρωπη. Ἂς παρατρέξουμε τόν νεοταξικό χαρακτήρα τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν, πού ὅ,τι κι' ἂν λένε, δέν ἀπέφυγαν τήν ἱεράρχησή τους ὄχι σέ λειτουργήματα ἁπλῶς, ἀλλά σέ κοινωνική πυραμίδα. Ὁ κόσμος μας γνωρίζει σήμερα ἀπολυταρχικές φύσεις πού μετασμφιέζουν τήν ἔμφυτη ροπή τους—καλή τή πίστει ἄλλωστε—σέ σοσιαλιστική ἰδεολογία. Εἶναι ἐκεῖνοι πού σᾶς λένε: Τί νά γίνει, ἡ πρόοδος χρειάζεται θύματα, ἡ ἐλευθερία ἀγοράζεται πάντοτε μέ αἷμα, κλπ. Ὄχι πώς ἡ ἐλευθερία δέν ἀγοράζεται πραγματικά, μέ αἷμα (τό δικό μας, ὄχι τῶν ἄλλων) ἤ πώς ἡ πρόοδος δέν χρειάζεται θύματα. Ἀλλά αὐτοί πού τό λένε, ποτέ δέν κάθησαν ν' ἀναρωτηθοῦν ἂν δέν βρίσκουν κάτι σάν αἰσθητική ἀπόλαυση στό γεγονός ὅτι γίνεται ἔτσι· ἂν δέν βρίσκουν μιά περίεργη ἡδονή σέ τέτοιες ἑκατόμβες. Θυμᾶμαι μιά πολύ γνωστή, κοσμική κυρία, ἕνα βράδι πού τρώγαμε μαζί σέ κάποιο φιλικό σπίτι, τόν καιρό πού τά σοβιετικά τάνκς κατέπνιγαν τήν οὐγγρική ἐξέγερση. Εἶταν ἰδεολόγος τῆς ἀριστερᾶς ἡ κυρία. «Ἔ! τί νά γίνει!», ἔλεγε μέ τό μελιστάλαχτο χαμόγελό της ἐνῶ ἔκοβε ἀβρότατα τό ψητό στό πιάτο της. «Τό αἷμα εἶναι βέβαια δυσάρεστο, ἀλλά γίνεται καί τίποτα καλό χωρίς νά χυθεῖ αἷμα;». Θά ἤθελα νά τή ρωτήσω (ἀλλά θά εἶταν βέβαια πολύ πρόστυχο) τί γνώμη θά εἶχε ἂν τό αἷμα πού χυνότανε εἶταν τό δικό της.

❁

Ὁ ἄνθρωπος, ἀλλοίμονο, μεταφέρει παντοῦ ὅπου πάει τήν ἴδια θεμελιακή του σκληρότητα. Ὁ λιγότερο σκληρός εἶναι κι' ὁ πιό ἀδύνατος. Τίποτα φυσικότερο λοιπόν ἀπό τό νά χρειάζονται, τά καθεστῶτα πού θέλουν νά σταθοῦν ἤ οἱ ἰδεολογίες πού θέλουν νά γίνουν καθεστῶτα, τούς πιό σκληρούς ἀνθρώπους. Συμβαίνει ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς νά ἔχουν δημοκρατική ἰδεολογία· ἀλλά τό εἴπαμε: δέν νοεῖται δημοκρατικό περιεχόμενο μέ ἰδιοσυγκρασία ἀπολυταρχική. Οἱ σκληροί ἄνθρωποι, ὅ,τι σκούφια κι' ἂν φοράνε, εἶναι φύσεις ἀπολυταρχικές. Στρατεύονται βέβαια γιά νά ὑπηρετήσουν τούτην ἤ ἐκείνη τήν ἰδεολογία, τή δημοκρατική ὅπως τίς ἄλλες· τήν ὑπηρετοῦν ὅμως ἄσχημα. Ἀποτελοῦν οἱ ἴδιοι αὐτοί τήν ἄρνησή της.

Τότε τί νά γίνει! — θά ρωτήσει, πολύ φυσικά, ὁ ἀποφασισμένος γιά τήν ἰδεολογία του. Ἐδῶ εἶναι τό ζήτημα. Ὅλοι προχωροῦν μέ ἀφαιρέσεις, ὅλοι βλέπουν μιά συγκεκριμένη πρακτική ἀνάγκη, τό θέμα ὅμως εἶναι βαθύτερο: Ἡ ἀνάγκη, βέβαια, πρέπει νά ὑπηρετηθεῖ, τά ὅπλα πού θά χρησιμοποιηθοῦν εἶναι τά ὅπλα τοῦ ἀντιπάλου. Ἀξίζει ὅμως νά σταθεῖ κανένας μέ περίσκεψη καί ν' ἀναρωτηθεῖ, ὅπως τό κάναμε στήν ἀρχή: Μέσα σέ τέτοιες προϋποθέσεις, εἶναι ἐφικτή ἡ Δημοκρατία; Γιά τή Δημοκρατία ἔχουμε σήμερα ἀξιώσεις ἄλλες ἀπό ἐκεῖνες πού εἴχανε στόν περασμένο αἰώνα ἤ τίς ἀρχές τοῦ τωρινοῦ. Δέν μᾶς ἱκανοποιεῖ πιά μιά τυπική Δημοκρατία: ἕνα καθεστώς ὅπου θά ὑπάρχουν λίγοι πλούσιοι καί πολλοί φτωχοί, οἰκονομικά ἀνεξάρτητοι καί ἀναγκαιμένοι, εὐνοημένοι ἀπό τό νόμο καί ὄχι, «κύριοι» καί πλέμπα. Μιά Δημοκρατία πάλι ὅπου, γιά νά λείψουν αὐτά, θά ἔπρεπε ὁ μισός πληθυσμός ν' ἀστυνομεύει τόν ἄλλον μισό, θά μποροῦσε νά ἱκανοποιήσει γιά μιά στιγμή ἐκείνους πού ἀποβλέπουν σέ μιάν ἀνταπόδοση, ὄχι ὅμως κι' αὐτούς πού γνοιάζονται γιά μιάν οὐσιαστική λύση. Δημοκρατία ὅπως τήν ἀπαιτεῖ ἡ συγχρονισμένη ἠθική συνείδηση τοῦ καιροῦ μας, δέν ὑπάρχει αὐτή τή στιγμή πουθενά (δέν ἔχω προσωπική πεῖρα ἀπό τά σκανδιναβικά κράτη, ἀλλά μιλῶ πάντα γιά τίς Δυνάμεις πού δίνουν ἢ ἐπιβάλλουν στόν κόσμο τά δικά τους πρότυπα). Ἀκόμα κι' ἐκεῖ ὅπου ἡ πρόθεση τῶν ἰθυνόντων μοιάζει ἀγαθή, δέν ἔχουν λυθεῖ τά βασικά προβλήματα πού κάνουν ἀντικειμενική πραγματικότητα τή Δημοκρατία.

Ἀλλά βέβαια ὅλ' αὐτά δέν σημαίνουν τίποτ' ἄλλο παρά μόνον ὅτι ἡ δημοκρατική ἰδεολογία βρίσκεται σέ πορεία, ὡριμάζει. Ἐκεῖνο πού ἀπομένει ν' ἀναρωτιέται κανένας μέ ἀγωνία εἶναι τό πῶς ὁ ἄνθρωπος θά μάθει νά εἶναι δημοκρατικός. Νά μή γελάει τόν ἑαυτό του, νά μήν ἐξιδανικεύει καί συγκαλύπτει σκοτεινά του ἔνστικτα. Ἡ Δημοκρατία, ἀπό μιάν ἄποψη, εἶναι καθεστώς ἀντίθετο στήν ἀνθρώπινη φύση. Σέ τοῦτο ἔγκειται καί τό μεγαλεῖο της. Ἐκεῖνοι πού δέν ἔχουν τήν τόλμη καί τήν παρρησία νά τ' ὁμολογήσουν, εἶναι πραγματικά ἐπικίνδυνοι στή δημοκρατική ἰδεολογία. Γιατί ἀπό ἀνάμεσά τους ἀκριβῶς στρατολογοῦνται οἱ ἐσωτερικοί της ἐχθροί.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
MDCCCLXXXI

«ΤΟ ΒΗΜΑ» Τρίτη 25 Δεκεμβρίου 1962

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΘΕΙΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ

3-111.

ΤΟΥ κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΤΕΡΖΑΚΗ

ΑΠΟ ΤΙΣ δύο μεγάλες θρησκευτικές γιορτές τοῦ χρόνου, τά Χριστούγεννα καί τή Λαμπρή, ἡ καθεμιά ἔχει τή δική της χάρη, καί τή δική της ποιότητα. Ἄν τήν ποῦμε «ἄρωμα» αὐτή τήν ποιότητα, μέ τή σημασία τοῦ προσωπικοῦ, τῆς ἀπροσδιόριστης ἀλλά κι' ἀπαρόμοιαστης ἀτμοσφαίρας πού ἀναδίνεται ἀπό μιά ζωντανή πνευματική ὕπαρξη, δέν θά πέσουμε ἔξω. Εἶναι συνάρτηση πολλῶν στοιχείων.

Προτοῦ ὅμως τ' ἀναζητήσουμε — καί προπαντός προτοῦ ἀναζητήσουμε τό κυριότερο ἀνάμεσά τους, αὐτό πού δένει τό σύνολο καί τό προικίζει μ' ἕνα νόημα ἰδιαίτερο — ἄς παρατηρήσουμε κάτι πού προκαλεῖ ἐδῶ μιάν ἀμοιβαία ἀνησυχία, ἤ τουλάχιστον ἀμηχανία, γράφοντος καί ἀναγνώστη: «Ἄρθρο ἐπίκαιρο λοιπόν; Γιά τήν περίσταση; γιά τήν ἡμέρα;». Ἡ ἰδέα αὐτή, τοῦ κατά συνθήκην, χαλάει τό κέφι προκαταβολικά, ἀκριβῶς ἐπειδή τό ἐπικαλεῖται. Ποτέ δέν νιώθει κανένας πόσο γρήγορα περνάει ὁ καιρός ὅσο ὅταν διαβάζει στίς ἐφημερίδες τά ἴδια κατά βάθος πράγματα στίς ἴδιες περιστάσεις, πανηγυρικά τοῦ ἔθνους, τῆς θρησκείας, τοῦ ἐθίμου. Ἀκόμα κι' ἕνα κείμενο γραμμένο δίχως αὐτή τήν πόθεση, γίνεται ὕποπτο μόλις συνταιριαστεῖ μέ τήν ἀντίστοιχη περίσταση· χάνει τή γεύση του. Ἔτσι εἶναι, κι' εὐτυχῶς πού εἶναι ἔτσι. Οἱ ἄνθρωποι ἀγαπᾶμε τό ἀπροετοίμαστο, τό αὐθόρμητο, τό ὄχι σκηνοθετημένο. Τό φυσικό. Καί φυσικό λέμε (ὅταν ξέρουμε τί λέμε) τό ἀληθινό. Τό ἄρθρο αὐτό - ἐδῶ — γιά νά κλείσουμε τή μακρυά παρέκβαση — εἶναι ἐπίκαιρο χωρίς νά ἔχει τήν πρόθεση νά ἐξυπηρετήσει τό ἐπίκαιρο. Τό χρησιμοποιεῖ ἁπλῶς σάν μιά εὐκαιρία. Δέν ξέρω ἄν ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀρκετή γιά νά τό ἐξαγνίσει, τό μόνο πού χρωστάω ὅμως νά ὁμολογήσω εἶναι πώς καί τό καθαρά ἐπίκαιρο, κατά βάθος, δέν κάνει τίποτ' ἄλλο: Λέει κάτι πού λαγοκοιμόταν ἀδιαμόρφωτο μέσα στό νοῦ μας, καί τό λέει ἐπειδή ἡ περίσταση τό καλεῖ...

Ἀναρωτιέμαι ἄν μποροῦμε εὔκολα σήμερα νά συλλάβουμε τό ἄρωμα τῶν Χριστουγέννων. Βέβαια, ὁρισμένα στοιχεῖα τους ἔχουν περισωθεῖ: Ἡ ὥρα τοῦ ἔτους, ἡ διάθεση τῆς περισυλλογῆς στό ἔμπα τοῦ χειμώνα, ἡ γιοστασταστική διάθεση, ἡ ἔξαρση τῆς στέγης, τῆς ἑστίας, τοῦ σπιτικοῦ, ἡ θρησκευτική ἐθιμοτυπία, ἡ ἀνάπαυλα στή δουλειά — ὅσο κι' ὅπου γίνεται —, τά ἔθιμα πού συντηροῦνται ἔστω καί κάπως βιομηχανοποιημένα: Τό χριστόψωμο κι' ὁ κουραμπιές πού δέν ζυμώνονται πιά, τίς περισσότερες φορές, στό σπίτι ἀλλά ἀγοράζονται· τό οἰκογενειακό τραπέζι πού δέν ἔχει πιά τόν ἀλλοτινό πατριαρχικό χαρακτήρα, ἀλλά πού δέν ἔπαψε καί ν' ἀναδίνει τή ζεστή ἄχνα του. Κάποια ἄλλα ἔθιμα ἦρθαν νά προστεθοῦν στά παλιά, ἔθιμα μέ ξενική προέλευση, γρήγορα ὅμως ἀφομοιωμένα: τό χριστουγεννιάτικο δέντρο, τά δῶρα πού δέν δίνονται πιά μόνο τήν παραμονή τῆς Πρωτοχρονιᾶς, καθώς ἄλλοτε, ἀλλά σ' ὅλο περίπου τό δεκαπενθήμερο, σ' ὅλες τίς γιορτές. Τά Χριστούγεννα — ὅπως εἶναι φυσικό, δηλαδή ἀνθρώπινο,—ἀπέκτησαν μιά νέα γεύση, ἕνα ὕφος πού παραλλάζει κάπως ἀπό τό παλιό. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νομίζουν πώς «παράδοση» θά πεῖ κάτι τό ἀναλλοίωτο· ἐνῶ παράδοση, στή σωστή της σημασία, θά πεῖ κάτι πού ὅλο γίνεται, πλάθεται, ἀλλά πάνω σέ θεμέλια. Στήν ἔννοια παράδοση ἡ ἀνέλιξη τοῦ ζωντανοῦ κυττάρου εἶναι τόσο ἀναγκαία ὅσο καί ἡ ἀρχική, ἡ πρώτη καταβολή.

Κι' ὅμως ἀναρωτηθήκαμε ἄν ὁ σημερινός ἄνθρωπος μπορεῖ νά συλλάβει θρησκευτικό, καί καθαρά ἀνθρώπινο. Τό πρῶτο εἶναι ἡ πρόθεση νά μνημειωθεῖ ἕνα γεγονός, ἱστορικό ἤ συμβολικό, νά τιμηθεῖ μέ τήν ἀναπόληση, νά ἐξαρθεῖ ἡ ἠθική του σημασία, νά ἀναβακχευθεῖ ἡ πίστη. Τό δεύτερο, παράγωγο τοῦ πρώτου ἀλλά ὄχι καί ταυτόσημο, εἶναι ἡ εὐκαιρία πού βρίσκει στό θρησκευτικό γεγονός ἡ ἀνθρώπινη καρδιά νά προβάλει, νά ἐξάρει τά δικά της σύμβολα, τίς δικές της κρυφές λαχτάρες. Παίρνει ἡ ἀνώνυμη συνείδηση ἀπό τή θρησκεία τήν ἀφορμή καί κάνει νά σελαγίσουν τά ὀνειρά της: ἡ ἀγάπη, ἡ εἰρήνη, ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς, ἡ κατακτημένη μέ ἀγώνα χαρά, ὁ καϋμός γιά αἰωνιότητα. Μέσα στό θρησκευτικό σύμβολο ὑπάρχει κάτι μεταφυσικό καί κάτι πολύ ἀνθρώπινο. Κι' ἄν προσέξουμε καλλίτερα, θά ἰδοῦμε πώς αὐτά τά δύο, πού γιά λόγους πρακτικούς τά ξεχωρίζουμε, ὄχι μόνον εἶναι ἀξεχώριστα, ἀλλά καί πώς τό θρησκευτικό δέν ἀποτελεῖ παρά μιά μυθοποιημένη ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπινου. Τό ἀνθρώπινο προϋπάρχει ἀπό τό θρησκευτικό. Κρύβεται λιγότερη ἀνιδιοτέλεια στή θρησκεία ἀπό ὅσο συνήθως νομίζουμε. Ἐκεῖνο πού ἐξευγενίζει τήν ἰδιοτέλεια αὐτή, εἶναι ὁ πανανθρώπινος καί δραματικός της χαρακτήρας.

❁

Ζοῦμε κάτω ἀπό νόμους πού δέν τούς θεσπίσαμε καί πού δέν μᾶς ἔχει δοθεῖ κάν ἡ εὐκαιρία ν' ἀποφανθοῦμε ἄν τούς ἐγκρίνουμε ἤ ὄχι. Ὅλη ἡ δύναμη τῆς ζωῆς μας, ἀπεναντίας, δείχνει πώς δέν τούς ἐγκρίνουμε. Ἀναγνωρίζουμε — στό ἔσχατο ὅριο — τήν ἀναγκαιότητά τους, τή «σοφία» τους, ἀλλά ἡ ψυχή μας φωνάζει μ' ὅλη της τή δύναμη πώς δέν τούς ἐγκρίνει. Δέν ἐγκρίνουμε τό νόμο τοῦ θανάτου, πού μᾶς φαίνεται αὐτόχρημα διάψευση καί εἰρωνεία τῆς ζωῆς. Δέν ἐγκρίνουμε τή φυσική ἀνισότητα, πού ἐκδηλώνεται ὄχι στό κοινωνικά διορθώσιμο ἀλλά στό φυσιολογικά ἀνεπανόρθωτο: στήν ὁμορφιά καί στήν ἀσχήμια, στήν εὐφυΐα καί στή βλακεία, στήν καλωσύνη καί στήν κακία, στήν ὑγεία καί στήν ἀρρώστια, στήν τύχη καί στήν ἀτυχία. Ὅλη μας ἡ προσπάθεια, ἡ ἀγωνία τοῦ πολιτισμοῦ, στρέφεται στήν ἀναθεώρηση ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς ἀνισομέρειας, μολονότι κρίνουμε—λογικά—πώς ἔτσι πρέπει νά εἶναι καί πώς ἄν εἶταν διαφορετικά θά διαταρασσόταν ἡ οἰκονομία τοῦ κόσμου! Μιά γενική ὁμοφιά θά καταργοῦσε αὐτομάτως τήν ἔννοια τῆς ὁμορφιᾶς, μιά ζωή αἰώνια θά καταργοῦσε τήν κίνηση, τήν ἐξέλιξη, τήν προσπάθεια, τή διαδοχή· μέ ἄλλα λόγια ἡ αἰώνια ζωή θά εἶταν ἡ ἀναίρεση τῆς ζωῆς. Ἡ Φύση μοιάζει νά ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω σέ μιάν ἀναγκαιότητα πού τήν ξεπερνάει: στήν ἀναγκαιότητα νά μήν αὐτοαναιρεῖται. Ὅμως ὁ πόνος παραμένει γιά τόν ἄνθρωπο πάντοτε μιά ἀντίφαση, μιά προσβολή σέ κάποια του ἐνδόμυχη ἀξίωση ἤ καί σέ μιάν ἄλλη νομοθεσία, ἀπόκρυφη, πού μοιάζει ὑπέρτερη ἀπό τόν κοντόθωρο ἐγωϊσμό τοῦ ἀτόμου. Ὁ πόνος μᾶς φαίνεται προσβολή σέ κάτι θεῖο, ἄς εἶναι κι' ἀπροσδιόριστο, ἀνεξακρίβωτο. Ὅλη μας ἡ ψυχή — ἡ ἀνώνυμη — ἐξεγείρεται κατά τοῦ νόμου τοῦ πόνου. Γι' αὐτό καί τόν ἐξαγιάζει, τόν θεοποιεῖ. Εἶναι φαινομενική μόνον ἐδῶ ἡ ἀντίφαση: Δεχόμαστε γιά θεῖο κάτι πού κάνει τή ζωντανή ὕπαρξη ἱκανή ν' ἀγγίξει τά ἔσχατα ὅρια τῆς ἀντοχῆς της, νά δοκιμάσει τή μέγιστη καί φρικτή ἐμπειρία. Ἕνας νεκρός πού θά ξαναγύριζε ἀπό τόν Ἅδη δέν θά μᾶς φαινόταν ἱερός· μᾶς φαίνεται ὅμως ἱερός ἐκεῖνος πού μαρτύρησε. Στήν κλίμακα τῶν δραματικῶν, ἔμψυχων ἀξιῶν, τό μαρτύριο στέκεται σέ ψηλότερη βαθμίδα ἀπό τό θάνατο. Γιατί δέν εἶναι κατάλυση τῆς ζωῆς, δέν εἶναι ἀπαλλαγή. Εἶναι ὑπέρτασή της. Μπροστά στό μαρτύριο, ὁ ἁπλός θάνατος μᾶς φαίνεται, ἁπλούστατα, λιποταξία. Ἕνας νεκρός μπορεῖ νά δώσει λαβή καί σέ κωμικές ἀντιδράσεις. Ἕνας μάρτυρας ποτέ.

Μέ τό Χριστιανισμό ἔχουμε τήν ἀποθέωση καί τή θεοποίηση ἀκριβῶς τοῦ μαρτυρίου. Δέν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη φορά στήν Ἱστορία πού θεοποιεῖται τό μαρτύριο. Καί μέ τόν Ὄσιρι καί μέ τό Διόνυσο εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἡ σχετική τάση. Μέ τόν Ἰησοῦ τόν Ναζωραῖο ὅμως ἡ καταχνιά τοῦ Μύθου διαλύεται, ἡ ἀνθρώπινη μορφή προβάλλεται στό κέντρο, σταθερά, καθαρά, χωρίς τερατολογίες, σέ κλίμακα νοητή, τό δραματικό νόημα παίρνει περισσότερη ἔμφαση, τό ἀλληγορικό παραμερίζεται, κι' ἔτσι ὑψώνεται ἡ θερμοκρασία. Μπροστά στή μορφή τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Ὄσιρις κι' ὁ Διόνυσος εἶναι καθαρές ἀφαιρέσεις· ἔχουν χαρακτηριστικά, δέν ἔχουν γνωσκτήρα. Μέ τόν Χριστιανισμό, ἦρθε νά προστεθεῖ στό θάνατο ὁ πόνος. Καί τόν ἐθέρμανε.

Τό δραματικό ὑλικό τοῦ Χριστιανισμοῦ συγκεντρώνεται γύρω ἀπό τό Πάσχα. Ἐκεῖ, κατά παράδοξη (ὄχι ὅμως κι' ἀνεξήγητη) συγκυρία, συνδυάζονται τό καθαρά δραματικό καί τό συμβολικό. Τό αἷμα καί ὁ μῦθος. Ὁ σταυρός ξεκινάει ἀπό ὄργανο μαρτυρίου γιά νά καταλήξει σέ σύμβολο πίστεως. Στά Χριστούγεννα, τό φῶς εἶναι χαμηλωμένο, ἁπαλό, οἱ ἦχοι λιγότερο μεγάλοι καί τρομαχτικοί, τό νόημα ἁπλούστερο. Τά Χριστούγεννα εἶναι ἕνα γεγονός ἀνθρώπινο, πολύ ἀνθρώπινο: Ὁ καθένας γεννιέται, ὁ καθένας ὅμως δέν ὑψώνεται στό σταυρό. Γι' αὐτό καί ὅλο τό εἰδύλλιο τῆς θρησκείας συγκεντρώνεται γύρω ἀπό τά Χριστούγεννα, ἐνῶ ὅλο της τό δρᾶμα γύρω ἀπό τό Πάσχα.

Γιορτή τέτοια εἶταν φυσικό νά βρίσκει τό φυσικό της περιεχόμενο σέ καιρούς ὅπου ἡ ἔννοια τῆς οἰκογένειας εἶταν περισσότερο ὑπογραμμισμένη. Ὅπου τό σπιτικό βασίλευε. Ὅπου ὁ ἐρχομός ἑνός ἀνθρώπου στόν κόσμο μετεῖχε περισσότερο τοῦ μυστηρίου καί λιγότερο τῆς Βιολογίας. Ἀλλά δέν σημαίνει: τίποτα δέν χάνεται. Πάνω στά Χριστούγεννα, ὁ ἄνθρωπος τοῦ κόσμου μας πού ἄλλωστε δέν εἶναι πιά ὁ Κόσμος — ἀντικαθρεφτίζει τή ζεστή λάμψη τοῦ ὀνείρου του γιά χαρά, εἰρήνη, εὐδοκία ἐν ἀνθρώποις. Καί ἡ εἰρήνη τώρα πιά ἔχει πάρει γιά μᾶς μιά σημασία κι' ἕνα βάθος, ἕνα κάτι πολύ μεγαλείτερα ἀπό τ' ἀλλοτινά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ